Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı

Recep Maraşlı

Araştırma / Tarih

Pêrî Yayınları

Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi

ve

1915 Soykırımı

Recep Maraşlı

***

Birinci Baskı:

İstanbul- Ekim / 2008

Edîtor:

Ahmed ÖNAL

Kapak Fotograf:

Varto Findikciyan Ermeni Okulu - 1913

Dizayn: R. Marasli

Kapak Tasarım:

Onur Öztürk

Baskı & Cild:

Kayhan Matbaası

Davutpaşa Cad. Güven San. Sitesi

C. Blok, No: 244, Topkapı - İstanbul

Tel: 0. 212. 576 01 36

ISBN 978-975-9010-68-3

Yazar ve yayıncıdan habersiz çoğaltılamaz.

PÊRÎ YAYINLARI

Söğütlüçeşme Cad.

Pavlonya Sok.

Nuhoğlu Apt. No: 10/19

Kadıköy / İSTANBUL

Tel-Fax: 0 216. 347 26 44

GSM: 0533 488 01 12

e-mail: peri_kitab@mynet. com

e-mail: .periyayinlari@yahoo. com. tr

ERMENİ
ULUSAL DEMOKRATİK HAREKETİ
ve
1915 SOYKIRIMI

RECEP MARAŞLI

ARAŞTIRMA / TARİH

Pêrî Yayınları

Çalışmamı, yaşamları boyunca
Kürt duyarlılığının sesi olmuş
iki Ermeni sanatçıya,
***Garapetê Xaço** ve **Aramê Tikran**'a*
ithaf ediyorum.

***RECEP MARAŞLI** - 1956 Erzurum doğumlu. Komal Yayınları ve Stêrka Rizgarî dergisinin yayın yönetmenliklerini yaptı. Politik faaliyetleri ve yazılarından dolayı 12 mart, 12 Eylül ve sonraki dönemlerde toplam 15 yıl 4 ay hapis yattı. 1999 yılından beri Almanya'da politik mülteci olarak yaşamaktadır. Uluslararası PEN Klüplerince Onur Üyeliğine seçildi ve birçok Basın Özgürlüğü ödülü aldı. Stêrka Rizgari, Özgür Gündem, Jiyana Nû, Newroz dergilerinde makaleleri yayınlandı. Aynı zamanda ressam ve grafik sanatçısı olan Maraşlı'nın iki kişisel resim sergisi açıldı.*

"Diyarbekir Rizgari Davası'nda Siyasi Savunma" ve "Yasaklı Yazılar" adıyla iki kitabı bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Neden?....13
Bilimsel Araştırmanın Önündeki Engeller....15
Bilimsel Anlayış Yerine "Psikolojik Askeri Hareket"....19
Silinmeye Çalışılan Tarihsel Bellek....20
Yöntem ve Olanaklar....22
Neler Var?....23

I. BÖLÜM

ORTAK BİR TARİH DENEMESİ....25
Yüzlerce Yıl İçinde İç İçe Geçen Siyasal-Kültürel Coğrafyalar....35
Yazılı Kaynaklardaki İlk Ermeni Krallığı: Hayaşa....39
İki Federasyon Devlet: Nairi ve Uriatri (Ararat)....40
Bir Konfederasyon Devlet: Urartu....41
Kuzeybatı İran'da Bir Göçebe Halklar Federasyonu: MEDYA....44
Medya-Urartu İlişkileri....47
Pers Aristokrasisinin Devletleşmesi ve Ermenistan'ın Akhamenid'e Bağlanması....48
Pontus:Elen Uygarlığının Anadolu'daki Uç Beyliği....50
Kolheti: Pontus'tan Kaf Dağı'na bir Halklar Bahçesi....51
Ermenistan'ın Bağımsızlığı ve İkiye Bölünmesi....52
Büyük Dikran Döneminde Ermeni Krallığı....55
Vasal Krallıklar Dönemi....57
Hıristiyanlık....61
Doğuyla Batı Arasında....64
Roma'da Çözülmenin Başlangıcı....65
Hıristiyanlık Ermenistan'da Devlet Dini Haline Gelmesi....66
Çözülen Roma'nın Küllerinden Doğan Yeni Helenistik İmparatorluk: Bizans....68
Bizans ve Sasaniler Arasında Paylaşılan Ermenistan'da Kilise-Devlet Çatışması....68
Özgün Ermeni Alfabesinin Yaratılması; Ermeni Rönesansı....70
İran-Ermeni Savaşı; Avarayr'dan Ermeni Gerillacılığı/Fedai Mücadelesine....72
Ermeni Kilisesinin Bağımsızlaşması Ermeni Tarihinin Dönüm Noktalarından Biri....73

Doğu Süryani Kilisesinin Bağımsızlaşması ve "Nasturîlik"....74
Rıştunik'te Arap-Ermeni Uzlaşması....77
Arap Egemenliği Altında Özerklik; Ermeniye....78
Bagratid Prensi Aşot....81
Bizans Politikası Ermenistan'ı Kaybetti....83
Gürcü Kraliçesi Tamara dönemi (1184-1213)....84
Mezopotamya'nın Ortaçağı....84
Kürtlerin İslâmlaşması....86
Deylemliler ve Alevilik....89
Ezidilik....93
Türk Akınları....94
Xilat (Ahlat) Merkezli Ermeni Şahları (Şah Arman)....95
Kilikya Ermeni Krallığı....97
İşgal, Çöreklenme ve Yurt Edinme Politikasının
Kalıcı Öznesi; Askercil Despotizm....100
Bizans'ın Osmanlı Olarak Yeniden Doğuşu....102
Osmanlı Düzeninde Toprak Mülkiyeti İlişkileri....104
Kürt Beylikleri....107
Osmanlı-Kürt ilişkileri: Özerk Bir Eklemlenme....107
Ermeni Köylülüğü ve Kürt feodalitesi....110

II. BÖLÜM
ERMENİ ULUSAL DEMOKRATİK HAREKETİ

Ermeni Burjuvazisinin Doğuşu....115
"İşbirlikçi Azınlık-Burjuvazileri" Kavramının Eleştirisi....116
Ulusal İstemlerin Başlaması....120
Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Ulusalcılığının Gelişmesi....121
Kürt Beyliklerinin Merkezileşme Çabaları ve Çatışmalar....123
Korunma arayan Asuriler ve 1843-1846 Nesturi katliamları....126
Ermeni Uluslaşmasının ilk Hukuksal Belgesi:
Ermeni Millet Nizamnamesi....130
Ermeni Ulusalcılığının İlk Dönem Karakteri;
Batı Desteğiyle Ulusal Reform Arayışları....132
Ermeni Ulusal Hareketine karşı
Kürt Feodalitesinin desteklenişi:Hamidiye Alayları....137
Ermeni Ulusal Örgütlerinin Anatomisi....141
Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi (1887)....141

Taşnaktsutyun Partisi (1890)
[Ermeni Devrimci Federasyonu / EDF] 143
... Ve Diğerleri..... 146
Sosyalist Harekette Ermeniler..... 146
Ermeni Ulusal Hareketinin İkinci Dönem Politikası:
Siyasal Radikalizm ve Silahlı Mücadele 149
Ulusal Hareketler ve Abdülhamit Rejiminin Katliamları..... 150
Ermeni Köylülüğünün Yurtsever Başkaldırı ve
Direniş merkezleri; Sasun, Zeytun, Karabağ..... 152
I. Sasun Direnişi (1894) 153
Zeytun/Ulniya Direnmesi (16 eylül 1895)..... 155
Ermeni Partizan Savaşı Fedailiğin Efsane Adı
Antranik'in Yükselişi..... 156
II. Sasun Direnişi (13 Nisan 1904)..... 157
Şehir Merkezlerindeki Olaylar..... 158
İstanbul'da Osmanlı Bankası Baskını ve
Ermeni Katliamı (14 Ağustos 1896)..... 159
Ermeni Ulusalcılığının Üçüncü Dönem Politikası:
Jön-Türk Hareketiyle İttifak 160
II. Meşrutiyet (1908 Devrimi) Sonrası
Ermeni Ulusal Hareketi 164
Adana Olayları ve Ermeni Kırımı (27 Mart 1909)..... 165
İttifakın Yol Ayrımı: İttihat ve Terakki Türk Milliyetçiliğine
Taşnaktsutysun Bağımsızlığa 167
Balkan Uluslarının İttifakı (1912-13 Balkan Savaşı)..... 168
"Antranik Bölüğü"..... 169
Ulusal Kurtuluş Mücadelelerinde Ermeni ve Balkan
Komitacılığı, /Çete-Partizan Savaşı/ Geleneğinden Dersler..... 170
Makedonya Örneği..... 171

III. BÖLÜM

JENOSİT (1915)..... 175
Demografik Durum 175
Jenosit Yolunda Döşenen Taşlar..... 182
Ege Rumlarının Göçe Zorlanmaları..... 183
Savaş Öncesi Ermeni Sorununun Boyutları..... 186
Savaş Karşısında Ermeni Ulusal Hareketinin Tavrı..... 189

Bitlis Ayaklanması....193
Jenosidinin Aşamaları: Ermeniler Silahsızlandırılıyor....195
1915 Soykırımının Zihinsel ve İdeolojik Arka Planı Olarak
Sarıkamış Bozgunu....196
Bir Dezinformasyon Aracı Olarak Resmi Rapor ve Telgraflar....205
Ermenilerin "Doğu Cephesi"ndeki Rolleri....208
Sarıkamış Bozgunu'nun Faturası Ermenilere Çıkarılıyor....210
Van Direnişi (Nisan 1915)....213
Jenosidin İkinci Aşaması:
Zorunlu Göç Ettirme (Tehcir Kanunu)....215
Jenosit!.... 221
Toplama merkezleri ve kamplar....223
Jenosidin Tanıkları, Belgeler, Raporlar.... 226
Asuri - Süryani Halkını Kesen Kılıç: "Seyfo!"....232
Ortodoks ve Protestan.... 235
Aynı dönemde Kürtler de sürgüne tabi tutuldu.... 237
Yok oluşa Karşı Direnişler....238
Zeytun ve Sasun.... 238
Urfa Direnişi....239
Musa Dağı Direnişi....240
Tanıklar anlatıyor....241
Soykırım Kurbanlarının Mallarının Gaspı ya da
Ekonominin Türkleştirilmesi....244
Teşkilat-ı Mahsusa'nın Rolü....250
Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucu Asli Unsuru Olarak
Teşkilat-ı Mahsusa....255
Bediüzzaman, Teşkilat-ı Mahsusa ile Çalıştı Mı?....256
Almanya'nın Sorumluluğu.... 265
Kürt Feodallerinin Ermeni Soykırımındaki Rolü.... 273
Aşiret Alayları....278
Bir Prototip Olarak Mutkili Hacı Musa Bey Olayı.... 280
Soykırım ve Sürgün Suçluları Hakkında Yargılamalar 294
Soykırım Kurbanı Kadın ve Çocukların Trajedisi.... 299
Dönenler ya da Gizlenenler....306
Kâzım Karabekir'in "Gürbüz"leri....307
Evlatlıklar "Evlat" Mı "Köle" Mi?.... 308

IV. BÖLÜM

KEMALİST İKTİDAR VE
BATI ERMENİSTAN'IN YENİDEN İŞGALİ (1918-1921) 311
Ekim Devrimi'nin (1917) Savaşa Etkisi.....312
Kısa Ömürlü Erzincan ve Oltu Sovyetleri (Şûraları)..... 314
Antranik Paşa Erzurum'da.....315
Misilleme ve Öç Alma Hareketleri.....317
Brest-Litovsk Antlaşması (3 Mart 1918) 317
Kafkas Federasyonunun Dağılması:
Bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti (28 Mayıs 1918)..... 320
İran'da Canlanan Kürt ve Asur Hareketleri..... 322
Kürt-Asur ittifakının Sonu.....323
Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü:
Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918).....327
Tarih Sahnesinde Yeni Bir Güç: Kemalizm.....328
Kemalist Hareketin Örgütlenmesi:
Erzurum ve Sivas Kongreleri 332
Kemalist Hareketin Kadro Kaynağı: Soykırım Suçluları.....335
Kürt Liderlerinin Kemalist Hareketi Desteklemeleri.....341
Kürt Ulusalcılığının Doğuşu 342
Kemalizm'e karşı ilk Kürt ulusal direnişi;
Koçgiri Halk Hareketi... (1919-1921).....342
Sevr Görüşmelerinde Ermeniler ve Kürtler.....344
Kemalistlerle Bolşeviklerin İlişkileri.....352
Enver Paşa Doğu Halkları Kurultayı'nda..... 354
Kafkas Cumhuriyetlerinde Durum ve Ermenistan.....356
Kafkasya'da "Kızıl Kürdistan"ın Kısa Öyküsü..... 359
Ermenistan'ın Sovyetize Edilişi.....360
Moskova ve Kars Anlaşmaları..... 363
Kemalist Hareketin Anti-Komünist Tavrı..... 364
Hacin, Zeytun ve Kilikya direnişleri 367
Kemalist Devletin Onaylanması:Lozan 371

V. BÖLÜM

CUMHURİYETİN ETNİK YOK ETME
VE YAYILMA POLİTİKALARI 373
Nasturilere son darbe! (1-28 Eylül 1924)..... 373

Kürt ve Ermeni Ulusalcılığının Bir İttifak Denemesi:
Ararat Bağımsızlık Hareket ve Hoybun Cemiyeti..... 377
"Mübadele" mi, Zorunlu Göç Ettirme Mi?.....383
Hatay'ın İlhakı.....384
Asimilasyon Politikaları.....385
Yerli Halkların Rehine Olarak Kullanılması.....387
Yahudiler De Hedefteydiler.....388
"Varlık Vergisi" Gayri Müslim Ulusların
Ekonomik Olarak Tasfiye Edilmesiydi..... 391
Türkiye'nin Kristal Gecesi: 6-7 Eylül Olayları.....396
Cumhuriyet'in Yayılma Stratejisi..... 403
TC'nin Anti-Ermeni Politikası 404
TC'deki Ermeni Toplumunun Bugünü 406
Soykırım Sorununa ve Birlikte Yaşanan Halklara İlişkin
Yaklaşımlar: Türk Demokratlarının ve Sol hareketlerin Tavrı.....408
Kürt Siyasal ÖrgütleriniYaklaşımı.....413

VI. BÖLÜM

ERMENİ ULUSAL HAREKETİ ve 1915 JENOSİDİYLE İLGİLİ GENEL SONUÇLAR..... 417
Siyasi ve Toplumsal sorumluluk..... 420
Hukuki Sorunlar..... 422
Yok Etme Biçimleri.....422
Asuri-Süryani, Pontus Rum Halkları ve
Ezidi Kürtler de Soykırımın Hedefiydiler.....425
Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi.....430
Türk Egemen Sınıflarında Balkan Sendromu 434
Etnik Yok Etmeye Referans Kavramlar:
"Tek Ulus, Tek Vatan, Tek Bayrak" 438
"Azınlık" Kavramının Eleştirisi.....441
Ulusal Sorunları Sürgün ve Soykırım gibi
"Etnik Arındırma" Yöntemleri ile "Çözmek".....443
Tarihsel Haksızlık Olgusunun Günümüze Yansıması.....445
Bazı öneriler..... 446

EKLER

DEĞİŞTİRİLEN TARİHSEL İSİMLERİN ETİMOLOJİK KÖKENLERİ 449

İSİM DEĞİŞTİRME KAMPANYASININ ANLAMI 449

BAZI ERMENİCE-KÜRTÇE SÖZCÜKLERİN KARŞILAŞTIRILMASI 455

İSMİ DEĞİŞTİRİLEN BAZI YERLEŞİM BİRİMLERİN, ETİMOLOJİK KARŞILAŞTIRMASI 459

Artvin 459
Rize, Samsun, Çorum, Sinop, Trabzon 460
Giresun, Tokat, Amasya 461
Ordu, Bitlis 462
Adana 463
Adıyaman 465
Kars 466
Siirt 468
Erzurum 469
Van 471
Batman 474
Şırnak 475
Bingöl 476
Urfa 477
Muş 479
Maraş 480
Diyarbakır 481
Dersim 483
Sivas 486
Erzincan 488
Elazığ 490
Hakkari 491
Gümüşhane 492
Malatya 493

Ağrı 494
Hatay 495
Antep 496
Mardin 497

BENZER İSİMLERİN COĞRAFYADA DAĞILIMI 499

KAYNAKÇA 513

NEDEN?

Bu çalışmanın yapılmasının birkaç özel nedeninden birisi, Ermenilerin *"uzaklardan gelmiş işgalci bir topluluk"* değil de, birlikte yaşadığımız kadim bir ulus olduğunu öğrenmemle birlikte, *"resmi tarih"* söylemine olan inançlarımın, bende tamamen yıkılmış olmasıdır. Diğeri ise, büyük bir oldu-bittiyle üzeri küllendirilmiş Kürdistan sorununu öğrenmem...

Halbuki *"okul"* tarihleri onlardan ya hiç söz etmiyorlardı ya da *"Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı"* anlatılırken *"güzel vatanımızı işgale gelen, zalim bir milletin askerleri"* olarak tanıtıyorlardı çocuklara. Oturduğumuz evin, su içtiğimiz çeşmenin, dolaplarımızın bile Ermeni ustaların işi olduğunu öğrendiğimde ne kadar da şaşırmıştım. Atatürk'ün şu ünlü Erzurum Kongresi'nden beş yıl önce, yani Dünya Savaşının tam arifesinde Taşnak Partisi'nin son büyük kurultayını Erzurum'da topladığını o kadar geç öğrendim ki!. İşgalci bir ulusla *"resmi işgal tarihinden"* onlarca yıl önce aynı hamamlarda yıkanmak mümkün müydü? *"Yurdumuzun düşman işgalinden"* mi kurtulduğu, yoksa bu topraklarda işgalci olarak mı oturduğumuz bende ters döndü birden bire. Şimdi kurdun kuşun cirit attığı şu viran bahçeler Ermenilerinmiş... Üç yıl boyunca önünden kayıtsızca geçip okula gittiğim şu tahıl ambarının, Erzurum'un ünlü Ermeni kiliselerinden biri olduğunu nereden bilebilirdim. Evet, Ermenilerin bu topraklarda binlerce yıldır yaşayan kadim bir ulus olduğunu, bunun bizlere hiç ama hiç anlatılmadan nasıl bir *"Ermeni düşmanlığı"* ile donatıldığımızı fark edince *"resmi tarihin"* bütün cilalı laflarının, müthiş bir yalan olduğu da derin bir öfke ile yer etti kafama... Ardından "*Kürdistan sorununu*", yani bir başka yitik ülke, yitik tarih öyküsünü öğrendim. Üstelik *"geçmişi sızdıran kırık bir kiremit parçasından"* okudum onu. Diyarbekir zindanından...

"Resmi tarih" deyip geçmeyin, insanda öylesine derin ve köklü tahribatlar yaratıyor ki inanılması bile çoğu zaman güç. Tümüyle kendi ayakları üzerine durması ve güçlü bir tarih felsefesine dayanması beklenen demokratların bile halen *"resmi tarih"* bilgileriyle politika yapmaya devam ettiklerini izlemek işin vahametini gösteriyor. Son tahlilde, Ermenilerin, Rumların, Kürtlerin, Asuri-Süryanilerin, Pontusluların bu topraklardan kan ve acıyla sürülüp çıkartılmalarını *"Türk ulusal kurtuluş savaşı"* olarak kavramak ne acı! İmparatorluk topraklarını korumak için girişilen mücadeleyi *"bağımsızlık savaşı"* gibi görmek ne büyük bir yanılgı!

Ve bir de ayrıca geçmişimize ait bu kadar çok karartılmış, bu kadar çok çarpıtılmış olgu varken, *"alternatif Kürt tarihi yazıcılarımızın"* da birlikte yaşanan ulusların ortak tarihi ve kültürel mirasını görmezden gelmeleri ne kadar kaygı verici!

Kürt tarihçileri, Ermenilerden söz etmeyi pek sevmiyorlar; Ermeni tarihçiler de Kürtleri hiç de iyi anmıyorlar. *"Türk tarihçileri"* için ise zaten hava hoş: *"Al birini vur öbürüne!"* Bir kısım *"alternatif tarih yazıcılarımız"* ise ne üretim ilişkileri ve toplumsal mücadelelerden, ne de sınıf savaşımlarından haberdarlar... Bunlardan *"haberdar"* olarak tarih yazmaları gereken *"Marksist"* tarihçiler ise, ulusları öylesine küçümsüyorlar ki hani bir *"şu uluslar olmasaydı, enternasyonalist olmak ne kadar rahat olurdu!"* demedikleri kalıyor. Belli ki "eni sonu yok olacak ve birbirine benzeyecek ulusların" tarih sahnesinde bu kadar fazla yer işgal etmesine fena kızıyorlar.

Cevaplandırılması gereken soru şu; 1. Dünya savaşına gelinceye kadar Osmanlı yönetiminde olan ve bugün *"Türkiye Cumhuriyeti"* olarak sınırlandırılmış topraklarda, resmi istatistiklere göre en az % 18 oranımda Ermeni yaşamaktaydı. Bu oran Van, Bitlis, Sivas gibi kimi

kentlerde % 30'a varıyordu. Süryani, Rum ve Ortodoks Hıristiyan toplulukları da katınca % 25'leri aşıyordu bu oran. Avrupalı istatistiklerde ise bu rakam çok daha yüksek görünmektedir. Resmi verileri bile esas alsak, nüfusun beşte birini / üçte birini oluşturan Ermenilerden, Rumlardan, Süryanilerden şimdi bu kentlerde, bölgelerde bırakın %18'i, 18 kişi bile bulmak mümkün değil.

Bu insanlara ne oldu?

1914 kayıtlarına göre, Osmanlı imparatorluğu sınırları içinde sadece Ermeni cemaatine ait 2. 538 kilise, 451 manastır ve 2 bin okul vardı. Bugün bir elin parmaklarını geçmiyor sayıları. Diğerleri yerle bir olmaktan kurtulduysa, ya harabedir ya mezbeleliktir. Bu kiliselerin cemaatlerine, bu okulların öğrencilerine, onların hak ve halklarına ne oldu?

Bürokratların çok sevdikleri *"% 99'u Müslüman ve ezici çoğunluğu Türk"* olan Türkiye nasıl oluştu? Sivas, Harput ve Erzurum'da Selçuklu döneminde neredeyse yarıdan çoğu Ermeni olan şehir esnafından bugün niçin bir tek dükkan bile kalmadı? Yüzyılın başlarında *"Doğunun incisi"* olarak göz kamaştıran Van kenti neden şimdi (eski Van adıyla) dümdüz bir harabe halindedir? Constantinopol ve Smyrna nasıl Türk kentleri haline getirildi?

Aradan geçen süreçleri doğal ve1 kaçınılmaz olarak tanımlamak mümkün müdür? Zorla göç ettirmeler, katliam ya da kırımlar olmasaydı çok uluslu, çok dinli, çok kültürlü bir yapı kendisini koruyor olmayacak mıydı?

Şunu söyleyebilirim; Türkiye'nin resmi tarih öğretisi ve eğitim sistemi bu konuda son derece tahripkar, gerçek dışı bilgiler üzerine kurulmuştur. Daha da korkuncu alternatif araştırmaların *"düşmanlık, hainlik"* mertebesinde hem fiziki hem psikolojik ceza baskısı altında tutulmasıdır.

İşte bu ve bunun gibi özel-genel bir çok neden, özellikle de tarih belleğimin yeniden inşa edilmesi ihtiyacıyla, böyle bir çalışmaya giriştim. Hiçbir tezi ispatlamak ya da çürütmek için değil; sadece gerçekten neler olup bittiğini öğrenmek istedim.

Ermeni sorununa ilişkin derli toplu bir şeyler yazma düşüncesi bende 1982 yılında oluştu. 12 Eylül (1982) Cuntası'nın en şaşaalı günleriydi. İstanbul Alemdağ Askeri Cezaevinde tutuklu olduğum o yıl, Ermeni örgütleri peş peşe eylemler düzenlediler. TC bu vesileyle anti-Ermeni şovenizmi doruklara tırmandırdı. Diyarbekir cezaevinde Ermeni olduklarından kuşkulanılanlar ölümcül dayaklar yediler, zorla sünnetler yapıldı. ***Artin Penik*** adlı yaşlı bir Ermeni toplumsal atmosferin ağırlığından öyle bunaldı ki Taksim'de kendini yaktı. Ankara'da Havaalanı baskınında sağ olarak yakalanan ***Levon Ekmekçiyan***'a idamdan kurtulma vaadiyle pişmanlık gösterileri yaptırıldıktan sonra, verilen sözlere rağmen asıldı. Basının manşetleri *"Köpekler", "Hainler!", "Aşağılıklar!"* diye Ermenilere yönelik hakaretlerden geçilmiyordu. Köşe yazarları bin bir türlü senaryo üretiyorlardı. O kadar huzursuz edildiler ki İstanbul'da kalmakta direnen bir avuç Ermeni yine göç etmeye başladı. Patrik her gün bağlılık demeçleri vermek zorunda kaldı...

Ne Kürt ne Türk devrimcileri arasında, Ermeni ulusal sorununun siyasal-ideolojik bağlamda da ele alınmış olmaması nedeniyle, koğuşta aynı davadan yargılandığım arkadaşımla birlikte önce cezaevi kitlesine dönük bir bildiri çıkardık. Bu yazının Kürt devrimcileri içinde Ermeni ulusal sorununa ilişkin yazılmış ilk ciddi metinlerden biri olduğu kanısındayım. Elinizdeki çalışmanın ana fikri orada kurulmuştur. Bildiri oldukça ilgi çekti ve biraz da garipsendi. Daha çok da *"Kürt sorunu zaten başımızı yeterince ağrıtıyordu, bir de Ermeni meselesi çıkarttınız!"* yollu takılmalara yol açtı. Bazıları da benim mutlaka Ermeni olduğumu düşünmeye başladılar. Yoksa ne diye ilgileneydim bu sorunla!

O yıldan başlamak üzere Türkçe yazılı kaynaklarda Ermeniler üzerine ne kadar kitap, makale bulduysam okumaya başladım. Ve yine o yıldan sonra her 24 Nisan'da mutlaka soykırıma ve Ermeni ulusal hareketine ilişkin bir metin, bir bildiri yazmayı gelenek haline getirdik cezaevindeki arkadaşlarla. Bu, bazen koğuş duvarına bir afiş yapıştırmak biçiminde oldu; bazen bir seminer düzenleme. Ama hep bir öncekinden daha gelişmiş olarak yineledik bu çalışmayı...

Alemdağ'da hazırladığım ilk metnin hatırımda kalan muhtevasını 1984'de Diyarbakır Sıkıyönetim Askeri Mahkemesinde yargılandığım ***Rızgari Davası***'nın savunmasına bir bölüm olarak ekledim. [1] Bu bölüm daha sonra başlı başına bir makale olarak ***Kürdistan Press***'de de yayınlandı. [2] 1985'e kadar Ermeni sorunu ile ilgili bende oluşan düşüncenin çatısı aşağı yukarı burada yazıldığı gibiydi. Çok yetersiz ve eksik olduğunu biliyordum. Daha kapsamlı bir çalışına yapabilmek için cezaevi koşulları çok olumsuzdu. Yıllar yılı süren direnişler sonrasında, koşullar okuyup-yazmak için biraz düzelmeye başladığında ilk iş olarak bu konuyu okuyup-yazmaya koyuldum. Diyarbekir Askeri Cezaevinde 1988 ölüm orucu sonrasında kazanılan haklarla birlikte içeri giren daktilomu en çok meşgul eden konulardan biri bu oldu.

Çalışma, Eskişehir ve Aydın cezaevlerinde 1990 yılında tamamlandı. Doğaldır ki, böyle bir çalışma sadece *"Ermeni Sorunu"* olarak kalamazdı. Yazgıları birbirine benzeyen ve ortak bir coğrafya ile birlikte ortak bir tarihi de paylaşmış olan Kürt ve Ermeni toplumlarının ilişkileri; Rum, Süryani, Pontus halklarının, dini grup ya da cemaatlerin durumu, ulusal sorunların *"sosyalist blokta"* nasıl çözümlendiği, ulusçuluğun neden yeniden yükselmekte oluşu gibi sorulara da cevap aradım... Doğu Bloğunun ve SSCB'nin çözülüş süreci, ulusal sorunlara ilişkin bakışı tartışmak açısından daha somut veriler koymaktaydı ortaya. Çalışma böyle bir atmosferde tamamlanmıştı.

Bu haliyle dışarıya gönderdim.

1991'de yurtdışındaki arkadaşlar bu çalışmamı İsveç'te yaşayan Ermeni tarihçi ***Prof. Bedros Zartaryan***'ın incelediğini ve birtakım eleştirileri bulunduğunu iletmişlerdi. Ne var ki, yazılı olarak bazı arkadaşlara iletilmiş olan bu eleştiri notlarına benim ulaşmam tam bir serüven oldu ve beş yıl sonra ancak ulaşabildim o notlara... Sonuçta, sayın Zartaryan'ın eleştiri ve önerilerinden oldukça yararlandım.

Yayın gecikince, kitabın ana düşüncesini Stêrka Rizgarî Dergisinin 2. sayısındaki ***"80 Yıllık Trajedi: Ermeni Jenosidi"*** başlıklı makalede özetlemeye çalıştım.

Ne var ki çalışmamın *"içerde"* yapılmasının en önemli noksanlıklarından biri, çeviri kaynaklara ve Ermeni tarih yazınına ulaşılmamış olmasıydı. Ermeni akademisyenlerin ve tarihçilerin sorunlara nasıl baktıklarını incelemek, Uluslararası literatürde konunun nasıl ele alındığını bilmek son derece önemliydi. Bu nedenle çalışmayı yayına hazırlamadan önce bu yönlü bir çabaya giriştim.

Bu arada geçtiğimiz süreç içinde Türkiye'de Ermeni sorunu hakkında, resmi tarih söylemleri dışında çok önemli kitaplar, çalışmalar yayınlandı. Bu yayınları olumlu gelişmeler olarak kaydetmek istiyorum. ***Belge Yayınları***'nın bu alandaki çabasını özellikle anmak yerinde olur. ***Aras yayıncılığı***'nı Ermeni Edebiyatı, kültürü ve tarihinin tanınmasına katkılarını, ***Pêrî Yayınları***'nın çizgisini de buna dahil etmek gerekiyor.

---

*1- **Recep Maraşlı**;* "Diyarbekir Rizgari Davasında Siyasi Savunma" Komal Yay, Almanya, 1987; İstanbul 1992

2- ***Recep Maraşlı;*** "75 Yıl Sonra 24 Nisan 1915 Büyük Ermeni Jenosidi'ne Bir Yaklaşım: Tarihsel Haksızlık,, 27 Nisan 1989, Kürdistan Press, Stockholm

3- ***Recep Maraşlı***,"80 Yıllık Trajedi: Ermeni Jenosidi" Stêrka Rizgari,s.2. İstanbul, Mayıs 1994, s.40-47

Bilimsel Araştırmanın Önündeki Engeller

Bilimsel araştırma yapmak isteyenlerin çeşitli engellemelerle karşılaştıkları bilinen bir gerçek.

Örneğin TC büyük bir merasim veya reklamla ile ***Osmanlı Arşivleri***nin yerli ve yabancı tarihçilerin araştırmasına açıldığını ilan etti. Ne var ki, Osmanlı arşivlerinin belli bir anlayışa göre temizlenip düzenlenmiş olduğu kaygısı bir yana, bu biçimiyle bile incelemeye açılan arşivler, 1891 yılına kadar olan süreci kapsamaktadır. Oysa, Ermeni ulusal hareketlerinin gelişmesi, sürgün, soykırım ve kitle çatışmalarının başlangıcı da bu tarihten sonradır. Osmanlı imparatorluğunda Ermeni ulusal hareketlerinin en yoğun yaşandığı tarih 1894-1922 dönemidir. Ermeni soykırım iddialarını araştırmak isteyen her araştırmacının başvuracağı tarihler, 1893 ve sonrasıdır. Onlar ise arşivlerde yok.

Üniversitelerin de bu konuda objektif araştırmaları özendirmediği, açıktır. Sadece resmi ideolojiye malzeme üretimi teşvik edilmektedir ki, bu da yeteri kadar zaten var. Ermeni ulusal hareketleri üzerine resmi tezlere yakın duran bir araştırmanın bile nasıl engellerle karşılaşabileceğini Nurşen Mazıcı'nın araştırmasına yazdığı önsözden kolayca anlaşılabilir:

> ".... TC Başbakanlık Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığına 28 Ağustos 1984 tarihinde Ermeni sorununa ilişkin 1895-1914 dönemine özgü belgeleri incelemek için yaptığım başvuruya arşivin ..... sayılı kararıyla (önce izin verildi) sonra iptal edildi. Böylece, bu arşivden yararlanamadım. *(İstanbul'daki **Ermeni Patrikhanesi arşivini incelemek istedim)*** ne var ki Arşiv Müdürü Sayın Kevork Pamukçuyan çalışma dönemine (1985/1914) ilişkin belgelerin Patrik Zaven'ce yurtdışına kaçırıldığını söyledi. Buradan da umudu kesince, kurulduğundan bu yana hiç kapatılmayan 79 yıllık Jamanak gazetesi yetkilileriyle göç dönemine ilişkin belgelerin haber ve yorumları incelemek üzerinde görüştüm. Onlar da Jamanak'ın tüm ciltlerinin eksiksiz arşivlerinde bulunmasına karşın söz konusu döneme özgü ciltlerin yitmiş olduğunu söylediler.
>
> Bir de bu çalışma bana ülkemizde akademik çevrelerde bile bilimsel çalışmanın niteliğinin çok iyi kavranmadığını, yaptığımız araştırmalarda kesinkes bir yanı tutmamız gerektiği yanlış anlayışının egemen olduğunu öğretti.
>
> ..... */ancak bildiğim akademik yaşamım boyunca bu ve buna benzer bir konuda çalışma yapmayacağım konusunda kesin bir yargıya varmış olmam.* "[4]

Bir doktora öğrencisine *"tövbe"* dedirtecek engellemelerin, konuya objektif yaklaşmak isteyeceklerin yasal ve yasadışı pek çok engeli daha karşısına alması gerekeceği açıktır. Bilimsel araştırmayı *"kahramanlık"* haline getiren bu ortamdan sağlıklı ürünler çıkabilir mi?

Arşivler bahsinde TC Genelkurmay Başkanlığının, Harp Akademilerinin, Türk Milli İstihbarat Teşkilatlarının bu döneme uzanan arşivlerini dikkatlerden kaçırmamak gerekiyor. Örneğin Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATAŞE) Arşivinde 8 milyona yakın belge olduğu tahmin ediliyor. Genellikle askeri operasyonlara ait birçok bilgi buralarda duruyor.

Tapu daireleri, Nüfus ve Mal müdürlükleri gibi alt yapıyı gösterecek kayıtlar da son derece önemli. Tasfiye edilen halklara ait mal varlıklarının hem ekonomik, hem toplumsal hacmi hakkında fikir edinebilmek için bu arşivlere bakmak gerekli. Oysa bu alana da yasak getirilmiş durumda. AB Uyum yasaları kapsamında çıkarılan *"Bilgi Edinme Yasası"* uyarınca, 2005 yılında, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, kendi arşivinde bulunan Osmanlı dönemine ait tapu kayıt belgeleri-

4- Nurşen Mazıcı, "Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökleri 1878-1918" İstanbul, 1987

ni *TARBİS* adlı proje kapsamında Türkçeleştirerek, bilgisayar ortamına aktarmak ve Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne devretmek istedi. Ne var ki MGK Seferberlik ve Savaş Hazırlıkları Planlama Daire Başkanlığı Tuğgeneral **Tayyar Elmas** imzalı 26 Ağustos 2005' tarihli bir yazıyla *"Osmanlı Devleti dönemine ait söz konusu defterlerin içerdiği bilgilerin etnik ve siyasi (asılsız soykırım, Osmanlı Vakıfları mülkiyet iddiaları ve benzeri) istismara malzeme olabileceği..."* belirtilerek engel olundu.

Arşivlerin taranması, incelenmesi tartışmasındaki ilginç noktalardan biri de, Avrupalı ya da Amerikalı araştırmacıların Osmanlıca bilmemesi, Türk araştırmacıların da Ermenice bilmemesi... Osmanlıca ve Ermenice bilmeden bu arşivler nasıl incelenebilir ki?

Öte yandan sadece Osmanlı Arşivleri'nin incelemesiyle soykırımın olduğu ya da olmadığını ispatlama gayreti de çok anlamlı değildir. Soykırım bir evrak sahtekârlığı değildir ki, onu resmi yazışmalar arasında arayıp da bulabilelim ve kriminolojik yöntemlerle sahteliğini, gerçekliğini ayırt edelim. Soykırım, toplumsal ve politik bir olaydır. Soykırım gerçekliği ancak toplumsal-tarihsel bilgilerle, olgularla ispatlanabilir. Bu gerçeklerin sadece Osmanlı Arşivlerinde belgelendirilmiş olacağını sanmak, yalnızca resmi belgelere yansıması bağlamında bir tartışmaya kilitlenmek safdillik olur. Devletin böyle bir operasyonda olguları belgelemek bir yana bunları mümkün olduğunca kayıt dışı tutmağa çalışacağı açıktır. Osmanlı Rapor ve evrak sisteminin ise olanı değil, daha çok görülmesi istenenleri düzenlemeye yönelik, sahte evraklara, yalan raporlara dayalı manipülatif bir nitelik arz ettiği hatırdan çıkarmamak gerekir. Soykırım uygulayıcılarının mümkün olduğunca olguları belgelere geçirmemeye, şifreler, özel talimatlar ve sözlü yönergelerle katliamı yönlendirmeye çalışmaları kendilerine göre daha akılcı bir yol olsa gerek.

Çalışmamın ilgili bölümünde aktarmaya çalıştığım gibi İttihat ve Terakki yöneticilerinin, biri yazılı, diğeri sözlü birbirine paralel iki emir sistemi kullandıkları; sakıncalı buldukları emir ve şifrelerin okunduktan sonra imha edilmesini sağladıkları; bir emrin ikinci bir kanalla gönderilen emirle geçersiz kılınması veya farklı yönlendirilmesi gibi tedbirler uyguladıkları bilinmektedir. Osmanlı Ordusu Genelkurmay başkanlığı da yapan Alman Generali ***Hans von Seeckt***, *"resmi açık emirleri, gizli kararların ve geçersizliğini belirten imaların takip etmesi taktiğinin, görevi döneminde uygulanan genel bir kural"* olduğunu belirtmektedir. [5]

Sarıkamış Harekatı'nın yazışmalarında[6] görüldüğü gibi, ordu komutanları hem biri birlerine, hem Karargahlarına aldatıcı rapor ve telgraflar gönderebilmekteler. Suç konusu olabilecek uygulamalara ilişkin çok daha aldatıcı belgeler düzenlemekten kaçınmayacakları bellidir.

Beri yanda herhangi bir şekilde aleyhte kullanılabilecek *"sakıncalı"* belgelerin imha edilmiş olduğu da biliniyor. Bu konuda birçok kabullenme ve bilgi mevcuttur:

Şevket Süreyya Aydemir, Talât Paşa'nın, yurt dışına kaçmadan önce *"evvela bir bavul evrakla, Arnavutköy kıyısında (...) bir yalıdaki dostuna"* gittiğini; *"bu evrakın yalının alt katındaki ocakta yakıldığını"* duyduğunu yazmaktadır. [7]

PTT Genel Müdürlüğü de yapmış olan ***Refik Halid Karay***, anılarında, ***H. Sadık Durakan*** adlı bir PTT yetkilisine dayanarak, "... *Mondros Mütarekesi'ni müteakip (..) işgal sıralarında PTT*

5- Akt. ***V.N.Dadrian***, "Documentation of the Armenian Genocide in Germen and Austurian Sources", İsrael W.W.Chamey (Ed.), Genocide: A.Critical Bibliographic eview, band 2, London/New York 1991, s.109, 110

6- Bkz: "***Bir dezinformasyon aracı olarak resmi rapor ve telgraflar***" s.

7- *Şevket Süreyya Aydemir*, "*Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*", Cilt III, 1914-1922, Remzi Kitabevi, 1978, s. 468.

merkezlerindeki muhaberata ve mevcut evraka da vaziyet edileceği düşünülerek devlet muhabere evrakının düşman eline geçmesini önlemek maksadıyla, Mehmet Emin Bey tarafından bütün merkezlere, makam adına telgrafla tebligat yapılarak mevcut resmi evrakın, telgraf kopya ve asıllarının kamilen imhası lüzumu"nun bildirilmiş olduğunu yazmaktadır. [8]

Savaşın yenilgiyle bitip İttihat ve Terakki hükümetinin düşmesinin ardından, devlet yetkilileri süratle haklarında delil olabilecek evrakları imha etmeye ya da kaçırmaya başlamışlardı. 1919 Yılında İstanbul'daki Divan-ı Harp yargılamaları sırasında kayıp olduğu anlaşılan İttihat ve Terakki'nin arşivleri hakkında sanıklardan ***Midhat Şükrü*** (Bleda), ***'Küçük Talât*** (Muşkara) ve ***Ziya Gökalp*** verdikleri ifadelerde, bu evrakların Merkez Komite üyesi Doktor Nazım tarafından alındığını belirttiler. [9] Dr. Nazım da Talat ve Enver Paşa gibi Almanya'ya kaçmıştı.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın son reisi **Hüsamettin Ertürk**'ün belirttiğine göre 14 Ekim 1918'de yeni hükümeti kuran ve aynı zamanda Harbiye Nazırlığını da üstlenen Teşkilat-ı Mahsusa Müdürlüğüne *"hemen çalışmalarını durdurması ve arşivlerini yok etmesi... talimatını"* vermiştir. [10]

Prof. Dr. Vahakn N. Dadrian, çeşitli Türk kaynaklarına dayanarak arşivlerin nasıl temizlenmiş olduğuna dair örnekler vermektedir. Örneğin, *"Ermeni Meselesi"* hakkında Resmi Tarih'in başucu kitabını hazırlamış olan Ahmet Esat [Uras]ın, İngili z görevlilere, Ermenilerin imha edilmesi konusunda bir toplantı yapıldığını ve kendisinde bu toplantının el yazması tutanağı olduğunu iddia ederek, satmaya kalkışınca tutuklandığını; verdiği ifadesinde ise *"silah bırakışması anlaşmasından biraz önce, görevliler, geceleri arşiv bölümüne gidip, belgelerin çoğunu temizlediler, "*dediğini aktarmaktadır. [11]

Arşivlerin imha edilmesinde kişisel sorumluluktan kaçmak isteyen kişilerin katkılarına da dikkat çeken ***Taner Akçam,*** birçok örnek olaya değinmektedir. Örneğin, sonradan Ankara hükümetinde Adalet Bakanlığı yapacak olan Ahmet Rifat [Çalıka], düzenli olarak tuttuğu kişisel notlarını İstanbul Divan-ı Harbi Örfi'si tarafından arandığını öğrendiğinde imha etmiştir.

> *"... kendisine önceden haber veriliyor. Ayrıca, soruşturmayı yapan savcı, hakim ve tutuklamayı yapacak olan Jandarma Alay komutanı tarafından özel korumaya alınıyor. Rifat Bey şunu söylüyor "Savcı bir gün Vilayete şifreli bir telgraf geldiğini, Kayseri'ye karma bir komisyon gelerek tehcir işini inceleyeceğini, şüpheli görülenler hakkında soruşturma ve kovuşturma yapacağını, evleri arayacağını ... bana bildirdi. Okul arkadaşımla birlikte eve geldik, belge ve anılarımı yaktım... Sakladığım belgeleri de 1934 Şubatında yok etmek zorunluluğunda kaldım.* "[12] demektedir.

Bu döneme ait yazılı belgelerin de *"kırıma uğramış"* olduğu görülüyor. Osmanlı ve Türkiye Devlet Arşivlerinin yalnızca suça konu olabilecek evraklardan arındırılmış olması değil; işine yaramadığını düşündüğü her şeyi de silip süpürmeye hazır bir mantık veya özensizliğin tahribatını da taşır.

8- ***Refik Halid Karay***, *"Minelbab İlelmihrab, Mütareke Devri Anıları"*, İkinci Baskı, İnkilap Kitabevi, İstanbul 1992, s.271-2

9- Takvim-i Vekayi, no. 3543, 8 Mayıs 1919

10- ***Hüsamettin Ertürk***, "*Milli Mücadele Senelerinde Teşkilât-ı Mahsusa*", -Daktilo Metin- (Yay. Haz. Tevfik Apay), Genelkurmay ATAŞE Kütüphanesi, Ankara 1985. Akt; Bilge Criss, "İşgal Altında İstanbul", İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 147

11- ***Prof.Dr. Vahakn N.Dadrian***, "*Türk Kaynaklarında Ermeni Soykırımı*", Belge Yayınları, İstanbul 2005

12- ***Ahmet Rıfat Çalıka***'nın Anıları, Haz. Hurşit Çalıka, İstanbul 1992, s. 7, 15-6, Akt: Taner Akçam, "Kişiler de Belgeleri Yok ettiler", Agos, 19/06/2004

Abdullah Muradoğlu, *"Osmanlı SEKA Çöplüğünde"*[13] başlıklı makalesinde Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunun 700. yıldönümünde Osmanlı Arşivi'ne ait değerli belgelerin SEKA çöplüğünden çıktığı"nı haber yapmaktaydı. Bunun bir ilk olmadığı belirtilen yazıda, SEKA'ya gönderilen başka evraklarla beraber, 1982'de Trabzon'da yanlışlıkla denize dökülen 500 yıllık Devlet arşivi örneği de verilmekteydi.

Keza TBMM eski Başkanlarından ***Hüsamettin Cindoruk***, 12 Eylül Döneminde CHP, DP ve AP'ye ait evraklar ile Cumhuriyet Senatosu Zabıtlarının de SEKA'ya gönderildiğini, *"İstiklal Mahkemelerine ait binlerce belgenin de aforoz edildiği"* bilgisini vermektedir. [14]

SEKA'nın hamur kazanları dile gelse de yuttuğu tonlarca önemli belgenin bir dökümünü yapsa.

Türkiye'de işkencenin ne kadar yaygın bir yöntem ve devlet politikası olarak her dönem uygulandığını herkes bilir; toplum bunu her gün her an yaşar. Ama hiçbir TC belgesinde *"işkence devlet politikasıdır sanıkların ifadesi işkence ile alınır"* diye yazmaz. Tersine yasalarda, Anayasada işkenceyi, insanlık dışı davranışları yasaklayan, cezai yaptırımlar getiren pek çok madde bulmak mümkündür. Bu neyi ifade eder? Hangi toplum bilimci, yasalarda bunlar yazılı diye; hiçbir resmi yazışmada *"işkence edelim, asalım, keselim"* diye belge olmadığına bakarak TC'de işkence yapılmadığına, işkencenin devlet politikası olmadığına karar verebilir? Elbette bu saçma bir şey olur. Çünkü devlet işlediği suçları kayıtlara geçirmemeye, kazara geçtiğinde ise bunları ayıklamaya çalışır. Eğer *"sorun"* haline gelirse de kişilerin başına yıkıp, *"münferit bir hadisedir"* deyip işin içinden çıkar.

12 Eylül döneminde hiç unutmayız, her tarafımız işkenceden morarmış, bitkin haldeyken bile elimize geçen gazetelerde devletin resmi yetkililerinin şu demeçlerini okurduk:

"İşkence insanlık suçudur. Türkiye'de işkence yoktur. Bu devlet düşmanlarının işidir. "

Soykırım konusunda *"Arşiv İncelemesi"* sonucu mucizevi belgeler çıkıp, tarihin akışını ya da ona bakışımızı değiştirecek bir dönüşüm olmasını beklemek yanılgıdır. Arşivlerde bir şey çıkmaması da olguları yok etmez. Söz gelimi 20 yıl görev yapan Cumhuriyet Senatosu zabıtları arşivlerde yok diye Senato'nun hiç toplantı yapmadığı sonucuna varmayız herhalde.

Günümüzde iletişim teknolojisinde, basın-yayın alanındaki müthiş ilerlemeye rağmen, devletin bizzat organize ettiği cinayetleri, kameraların önünde pervasızca uygulanan işkenceleri bile *"inkâr"* edilebildiğine bizzat tanık oluyoruz Bu kadar açık suçları bile örtbas etmeye çalışan bir anlayışın 1915'de yaşananları nasıl örtbas etmek isteyeceğini tartışmaya bile gerek yok. Kürdistan'da her gün yaşanan kirli sömürge savaşının, köy yakmaların izlerini anımsayalım. Öldürülen gerilla cesetleri başında neşeyle poz veren askerleri, kopardıkları gerilla başları ve kulaklarının resimlerini arkadaşlarına *"hatıra fotoğrafı"* diye gönderen *"Mehmetçikleri"* bugün deşifre edebiliyoruz. Bütün bunlar 1915'de nelerin nasıl yapılmış olabileceği konusunda bir fikir verebilir.

Şu ya da bu biçimde bugüne kadar ulaşabilmiş raporların, tanıklıkların ayıklanmış olması da hiç şaşırtıcı değildir. Ama yine tüm bunlara rağmen tıpkı bir katilin, suç delillerini ne kadar azimlice yok ederse etsin, dikkatinden kaçacak küçücük ayrıntıların önemli bir ipucu olabildiği günümüzde, arındırılmış Resmi Osmanlı Arşivlerindeki yığınla yazışma, şifreli telgraf, talimat ve benzer dokümanlar bile imha kampanyasının kapsamı ve içeriği hakkında yeteri kadar fikir vermektedir.

13- ***Abdullah Muradoğlu***, "700. yıl utancı - Osmanlı Arşivi'nin Belgeleri Kağıt Yapılsın Diye SEKA'ya Gönderildi -Osmanlı SEKA Çöplüğünde-", Yeni Şafak, 17 Haziran 2000

14- ***Muhsin Öztürk***, *"Cumhuriyet Tarihi Yazılamayacak"*, Aksiyon, S.393, 2003

Bilimsel anlayış Yerine "*Psikolojik Askeri Harekât*"

"Özerk" Türk Üniversiteleri "*Resmi tarih"* söylemi dışındaki araştırmalara kapalıyken, devlet 1993 yılında resmi tezlerine destek olmak amacıyla birçok yan kurum oluşturmaya yöneldi. Emekli Büyükelçi, General ve akademisyenlerce devlet desteğiyle kurulan Avrupa Asya Birliği Türk Ekonomik-Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Vakfı (Avrasya-Bir Vakfı) bunlardan başlıcasıdır. Vakıf 1996 yılından beri AVRASYA DOSYASI adında bir dergi çıkarmaktayken, 1999 yılında ise kendisine bağlı olarak çalışan *"**Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi***" (ASAM) adıyla bir kurum oluşturdu. Türk Devleti'nin Avrasya stratejilerine temel oluşturacak araştırmalar yapmak amacında olan bu kurum, çalışmalarının merkezine 1915 Soykırımına ilişkin kontr-tezler geliştiren projeleri desteklemeyi koymaktadır. [15] Bu amaçla vakfa bağlı olarak çalışan *"Ermeni Araştırmaları Enstitüsü"* (ErArEN) kuruldu ve üç ayda bir *"Ermeni Araştırmaları Dergisi"* çıkarıyor. Enstitü, karşı propaganda faaliyetleri amacıyla aynı isimle Web sayfası da yayınlamaktadır. [16]

Devlet bu kurumların faaliyetleri ile de yetinmeyerek, MGK'nın direktifi ile 2002 yılında dönemin başbakan yardımcısı Devlet Bahçeli'nin başkanlığında ve koordinatörlüğünü MGK Genel Sekreter Başyardımcısı Korgeneral İlker Başbuğ'un yaptığı, "***Asılsız Soykırım İddiaları ile Mücadele Koordinasyon Kurulu"*** (ASİM) oluşturdu. ASİM'de bütün üst düzey sivil-askeri yöneticiler, Devlet Arşivleri Genel Müdürü ve Türk Tarih kurumu Başkanı yer alıyorlar. Bu kurulun aldığı ilk kararı Devlet Bahçeli şöyle açıkladı: *"Asılsız soykırım iddialarının dünü, bugünü ve yarını hakkında gençlerimizin bilgilendirilebilmesi için 2002-2003 öğrenim yılından itibaren bu konuların ders kitaplarında yer almasına karar verilmiştir. "*Koordinasyon kurulu gerek Üniversitelerde, gerek bağımsız kişi ve kurumlarda yürütülecek çalışmaları da denetim altına almak, yönlendirmek, Devletin çeşitli birimlerinin (Örneğin MİT, Özel Harp Dairesi, Genelkurmayın Psikolojik Savaş birimleri, Dış İşleri Bakanlığı) propaganda ve dezinformasyon faaliyetlerini koordine etmeyi amaçlıyor. Kurul görevlerini "*Soykırım iddiaları konusunda Kamuoyu oluşturma planını uygulamak, sivil toplum örgütlerinin bu plan kapsamında bilgilendirilmesi ve yönlendirilmesi, ve Ermenilerin yanı sıra 'Yunan-Pontus ve Süryani iddialarıyla' ilgili gelişmeleri takip edip alınacak tedbirleri tespit etmek"* olarak sıraladı.

Bilimsel Bilgi Üretme, Bilimsel Araştırma gibi iddialı açıklamalarına rağmen bu kuruluşlar MGK'ya bağlı bir Psikolojik Harekat unsuru olarak organize olmuş durumdalar. Emniyet Genel Müdürlüğü, Psikolojik Harekat Dairesi Başkanlığının yayınladığı bir raporda şöyle denilmektedir: "2- ***Asılsız Soykırım İddiaları İle Mücadele Koordinasyon Kurulu"*** *tarafından* kabul edilen ***Kamuoyu Oluşturma Planı 2003 Yılı Faaliyet Programı*** çerçevesinde; söz konusu iddialarla mücadele amacıyla TRT Genel Müdürlüğü yayın Arşivleri Daire Başkanlığı tarafından hazırlanıp, Valiliğimize gönderilen" *Ermenilerin Türk'lere Yaptığı Mezalimler"* ile ilgili program CD'leri, Garnizon K. lığı, Sahil Güv. Krd. Böl. K. lığı, 19 Mayıs Ünv. Rektörlüğü, Büyükşehir Belediye ve Alt Bld. Bşk. ları, İl Milli Eğitim, İl Kültür Müdürlükleri, İl J. K. lığı ve Kaymakamlıklara, personelin bilgisine sunulmak üzere iki bölüm halinde büromuzca çoğaltılan CD'lerden birer adet gönderilmiştir. "[17]

15- ***Avrasya Stratejik Araştırmalar Vakfı***'ının Yönetim Kurulu başkanlığını Emekli Büyükelçi Gündüz Aktan, ASAM (Avrasya Btratejik Araştırmalar Merkezi) nin Başkanlığını ise Prof.Dr. Ümit Özdağ yapmaktadır.

16- ***ErArEN'in*** Müdürlüğünü Ömer Engin Lütem yapıyor. ilk sayısı 25 Ağustos 2002 Cuma günü çıkan "Review of Armenian Studies" adlı İngilizce bir dergi de yayınlamaktadır.

17- http://www.samsunpolis.gov.tr/subeler/tem/tem.htm

18- 16 Nisan 2003 tarihinde TC Resmi Gazete'de yayınlanan 'Türk Ermeni İlişkileri Milli Komitesi Yönetmeliği'

19- ***Ragıp Zarakolu***; *"Öteki Kadrolaşma"*, Özgür Politika, 31 Mayıs 2003,

Bu devlet müdahalesinin bir yansıması da 2003 yında Yükseköğrenim Kurulu (YÖK) bünyesinde bir de *"Türk- Ermeni İlişkileri Milli Komitesi" kurulmasıdır. Komite, "Yükseköğretim kurumlarında ve bunların dışında, Ermeni tarihi, kültürü, siyaseti, ekonomisi, dış ilişkileri, dili ve edebiyatı üzerine yürütülen çalışmaları izleme ve değerlendirmek, Konu ile ilgili olarak yükseköğretim kurumlarına ve diğer kurumlara önerilerde bulunmak, Ermeni araştırmaları konusunda uzmanlaşmış Türk ve yabancı bilim adamları arasında iletişimin kurulmasını sağlayacak, Ermeni araştırmaları konusunda bilimsel koordinasyonu ve yönlendirmeleri yapacak, Konu ile ilgili YÖK ve diğer kurumlara önerilerde bulunacak, YÖK ve diğer kurumlarda Ermeni sorunu ile ilgili kurum içi eğitim işini üstlenmeyi. "* Öngörüyor. [18]

Söz konusu psikolojik harekatın fiillerinden biri de kamuoyunda çok tartışılan Ortaokul ve lise öğrencilerine kompozisyon hazırlattırma olayıydı. TC Milli Eğitim Bakanlığı'nca 2003 yılında Ermeni okulları da dahil olmak üzere tüm okullara bir genelge gönderilerek öğrencilerden *"Sözde Ermeni Soykırımı"* adı altında bir kompozisyon yazmaları istendi ve bir yarışma düzenlendi![19] Milli Eğitim Bakanı Hüseyin Çelik'in imzasını taşıyan Genelgede öğrencilerin ne tür kompozisyon yazacaklarının, (neler yazıp neler yazamayacakları!) çerçevesi bile belirlenmişti.

Silinmeye Çalışılan Tarihsel Bellek

Tarihsel belleği silinen toplumlar sömürge toplumlardır. Tarih bilincinin yerini efsaneler, hurafeler, destanlar almıştır. Asimilasyon sadece dilimizi, kültürümüzü değil, aynı zamanda tarihsel belleğimizi de silmeye yöneliktir.

Ülkemizin yakın tarihi irdelenirken de, Ermenistan'a ne olduğu ve Ermenilerin bölge halkları, ulusları ile olan ilişkilerinin hangi temeller üzerinde biçimlendiği gibi sorular cevaplandırılmaksızın hem yakın çağ Osmanlı, Türkiye, hem de Kürdistan tarihinin anlaşılamayacağına inanıyorum.

En az diğer bölge halkları kadar köklü bir kültüre sahip olan ve bu coğrafyanın en eski halklarından biri olan Kürt toplumunun aydınları, ülkelerinin tarihlerini karanlıklardan çekip almak istedikleri zaman doğallıkla kendilerini merkez alan bir tarih yazmayı önemsiyorlar. Bunun ise aksayan yanları oluyor... Kürt ulusunun, siyasal tezlerine argüman olacak bir tarihe değil; siyasi tezlerini üzerinde temellendirebileceği nesnel bir tarih bilincine ihtiyacı var... Kürt tarihçileri artık *"Kürt halkı vardır, Kürt dili ve kültürü vardır"* çizgisinde duran, kendi kendini ispatlama ile sınırlı tarih yazma dönemini geride bırakmaktadır. Resmi ideolojinin inkârcılığına karşı bunların belli bir önemi olduğu kuşkusuz. Gereksinildiği zaman ortaya konabilecek yığınla tarihsel argüman var. Kürtlerin de en eski ve yerleşik halklarından biri olduğu bu coğrafyanın tarih boyunca çok kültürlü, çok etnikli, çok dinli coğulcu bir dokuya sahip olduğunu unutmamak gerekir. Ermenistan, Kürdistan, Mezoptamya, Güney Kafkasya, Pontus ve Küçük Asya (*"Anadolu"*)[20] tarihleri iç içe geçmiştir. Ve birlikte düşünülüp değerlendirilmek durumundadır.

18- 16 Nisan 2003 tarihinde TC Resmi Gazete'de yayınlanan 'Türk Ermeni İlişkileri Milli Komitesi Yönetmeliği'

19- ***Ragıp Zarakolu***; *"Öteki Kadrolaşma"*, Özgür Politika, 31 Mayıs 2003,

20- "***Anadolu*** " adı konusunda duyarlı olmayı öneririm. Popüler açıdan artık sanki 'öztürkçe' bir sözcükmüş gibi kabullenilen "***Anadolu***" (‚Ana' ve ‚dolu olmak') terimi, tarihsel açıdan da "***Anadolu***" tabir edilen coğrafyanın "Türklüğünün" doğal bir kanıtı gibi sunuluyor. Oysa "*Anadolu*" Türkçe bir kelime değil zaten. "Anatoli" Yunanca *"doğu"* demektir, "***Anatolia***"ise "*doğu ülkesi*"... Tarihsel ve coğrafik olarak Egeli coğrafyacılar, kendilerini merkez alarak, "*doğu*"larında kalan toprakları "doğu ülkesi" anlamında "anatolia" olarak isimlendirdiler. Bizans coğrafyasında da "***Anatoli***" Constantinopol'un doğusunda kalan toprakların genel adı idi. "Anadolu" bu kelimenin sanki Türkçeymiş gibi söylenişinden başka bir şey değil.

Yöntem ve olanaklar

Meslekten tarihçi ve ya akademisyen değilim. Çalışmamda bunun getirdiği bir takım noksanlık ve yetersizliklerin bulunabileceğini kabul ediyorum.

Türk Milli Eğitim sistemi ve Üniversiteleri, resmi tarih, resmi ideoloji dayatmaları dışında hiçbir şeye hayat hakkı tanımıyorlar, tanımadılar. Bu anlayışın dışına çıkan bilim adamları [değerli hocam İsmail Beşikçi'yi ender bir örnek olarak anmak isterim] Üniversitelerden dışlanmış, neredeyse ömür boyu hapis yatmışlardır. Kürt diliyle öğrenim görmek, Kürt tarihi, Ermeni soykırımı veya bu tür mayınlı konular üzerinde eğitim ve çalışma yapmak imkansızdır. Resmi görüş dışına çıkan akademisyenler ise bunu ancak belli konumlara ulaştıktan sonra göreceli olarak aşabilmişlerdir.

Bu nedenle objektif sosyal ve tarihsel bilgileri tartışmak, üretmek ancak ve özellikle Türkiye'nin Akademik kurumları dışında mümkün olabilmektedir. Haliyle bu ihtiyacı duyan

---

Türk olmaktan kaynaklanan "Türkiye" kelimesinin yerine, sanki daha çoğulcu / kapsayıcı bir tanım gibi duran Türkçe "Anadolu" kavramı ise; başka bir yutuculuk. Örneğin; ne Kürdistan, ne de Ermenistan "***Doğu ve Güney Doğu Anadolu***" değildir. "*İç Anadolu*" ya da "*Orta Anadolu*" denen yer ise Kapadokya'dır. Anadolu kavramı tüm bu Cografik bölgelerin özgün kimliğini örtmeye, gizlemeye ve yutmaya yaramakta.

Diğer yandan "Anadolu", artık günümüzde Türkçe'ye uydurulmuş bir isimlendirme olmanın ötesinde, ayrıca siyasal bir içerik de kazanmıştır. Özet olarak "**Anadoluculuk**", Türkiye Türklüğünü, Orta Asya/Turan kaynağında değil, Ön Asya uygarlıklarının tümünün mirasını temsil eden, kültürel bir sentez olarak görür; köyün ve taşranın referans alındığı, halkçı bir söylemin egemen olduğu, buna karşılık elitist bir kültürcülükle çerçevelenen bir akımıdır bu. "Anadolucu"luğun kökenini, Ön Asya'daki Türkmen beyliklerinin, Osmanlı Merkezi otoritesinin oluşma aşamasındaki özerkliklerini ve yönetimdeki ağırlıklarını koruma bağlamında, Bizans-Osmanlı saray aristokrasisiyle olan çelişmesine kadar götürmek mümkün görünüyor. Osmanlı Beyliği, İmparatorluğa evrilirken, Batıya doğru genişlemesiyle birlikte Merkezi bir despotizm ve daha çok kozmopolitizmi de birlikte kurumlaştırarak bir "Yeni Bizans" yaratmıştı. Türkmen Beylikleri bu süreçte tüm özerklik ve ağırlıklarını merkeze devretmek zorunda kaldılar. Tüm direnişleri de Osmanlı Sarayı tarafından, her seferinde daha ağır biçimde bastırıldı. Merkezi otoriteyi temsil eden "devşirme" merkeziyetçi saray aristokrasisi ile taşra feodal güçleri arasındaki bu çelişmenin bütün argümanları, daha sonra "Anadoluculuk' ta ifade olunan siyasal akımda yeniden biçimlenmiştir.

Kemalist Cumhuriyet döneminde, devletin resmi ideolojisini biçimlendirmeye çalışan bir kısım sol aydınlar, Cumhuriyetin kuruluşunu bir "Anadolu İhtilali" olarak tarif ettiler; bu bütün bir Osmanlı tarihi boyunca süregelen mücadelede sonuç olarak, taşradaki köylü halk yığınlarının, İstanbul'daki işbirlikçi feodal aristokrasinin egemenliğine son vermeleri olarak teorize edildi. Tabii bu devrimin öncülüğünü "seçkin asker sınıfı ve halkçı aydınlar" gerçekleştirmişti. Anadoluculuk, Osmanlı İmparatorluğunun mirası üzerindeki Cumhuriyetin etnik köken problemini, "Anadolu insanı"nı da tüm Anadolu kültürlerinin mirasçısı olarak ilan etmekle çözmüş olmaktadır. Yayılmacılığı "Misak-ı Millî" ile sınırlandırmasıyla Güneş-Dil teorileri ve Turan ülkücülerinden ayrılır; özünde bir dönem için Kemalist Cumhuriyet'in İmparatorluktan devraldığı toprak mirasını tahkim etme ihtiyacına da denk düşmektedir.

Anadoluculuğun siyasal içeriğinin doldurulması; kültürel dayanaklarının oluşturulması yine Sol eğilimli Kemalist aydınlara düşmüştür; Sabahattin Eyüboğlu, Cevat Şakir ve Azra Erhat gibi isimler bu ekolun seçkin simalarıdır.

Türkiye, Kürdistan, Ermenistan, Lazistan, Kapadokya. Pontus vd. gibi etnik merkezli isimlendirmeler yerine, "***Anadolu***", herkesin ittifak edebileceği bir coğrafik /ve aynı zamanda siyasi!/ bir birim! olarak sık sık karşımıza çıkmaktadır. Kuşkusuz siyasal bir akım ve bir görüş olarak taraftarları ya da karşıtları bulanabilir. Ancak "Anadolu" söylemi, giderek bu coğrafyadaki tüm ulusal bağımsızlık ve kültürel özerklik taleplerine karşı, siyasal bir akılcılık kadar bilimsel doğruluğa da sahip bir terim olarak dayatılmaktadır. "Türkiye" diyerek Kürdistan ulusal kurtuluşçularının eleştirilerine hedef olanlar, "Kürdistan" diyerek Türk devletinin saldırılarına maruz kalanlar için "Anadolu" terimi sorunsuz ve savunulabilir bir liman olarak gözükmektedir. Ne var ki bu gerçek bir liman değil, sadece Kemalist resmi ideolojinin barajına yedeklenen bir havuzdur.

"***Anadolu'nun Türk ulusçuluğunda bir kalkan ya da bir metafor olarak kullanıldığını***" savunan Gürdal Aksoy, bu temelde durmadan üretilen yeni kavramlarla (Anadolu insanı, Anadolu Aleviliği, Anadolu Müslümanlığı vb. gibi) "Anadolu"nun Ön Asya ve Mezopotamya coğrafyasındaki tüm kültür ve halkları Türklük adına "yutucu" bir özellik kazandığına dikkat çekmektedir. Yönelttiği eleştiri ve tartışmalar için Bkz; G.Aksoy; "***Muhayyel Anadolu'nun Yükselişi***", Stêrka Rizgari,, Adar-Nisan 2001, s. 6, İstanbul; "Muhayyel Anadolunun Yükselişi ve Kürt Siyasal Aklı" (.....)

Çalışmamda bu kavramın tuzaklarına da duyarlı olmaya çalışarak, coğrafik bölgelerin orijinal isimlendirmelerini; tarihsel kronolojisine de dikkat ederek kullanmaya özen gösterdim. Kuşkusuz referanslara sadık kalmak kaygısıyla "Anadolu" yu popüler anlamıyla kullanmayı da doğru buluyorum.

insanların oturup birilerinin bilgi ihsan etmelerini beklemeleri söz konusu olamazdı. 70'li yıllardan sonra sosyalist hareket ve toplumsal mücadeleler alanında, 90'lı yıllardan sonra da Kürt ulusal hareketi, tarih ve kültürü alanında yoğun bir bilgi üretimi ve tartışma yaşandı. Kötü örnekler yanında oldukça yetkin çalışmalar, ürünler de bu sayede ortaya çıkabilmiştir.

Benim bu çalışmam da, yakından tanığı olduğum bu süreçlerde bilimsel bilgi üretme ve bunun sonuçlarını paylaşmaya duyduğum ihtiyacın bir ürünü olarak ortaya çıktı. Öncelikle bilginin nesnelliği ilkesinden hareket etmeye çalıştım. Yargılardan bilgi çıkarma değil, bilgilerden yargı çıkarmaya özen gösterdim. Ne kadar yapabildim bilemiyorum. Çalışmamın kendi alanındaki tartışmalara katkı olması en büyük dileğimdir.

Neler var?

Bu çalışmamın Birinci Bölümünü *"Ortak Bir Tarih Denemesi"* oluşturuyor. Önasya ve Mezopotamya coğrafyasının çok uluslu, çok kültürlü, çok dinli yapısı bunların tümünün birlikte, toplumsal, tarihsel ilişkileriyle birlikte ele alınmasını gerektiriyor. İlk bölüm, konu edindiğimiz büyük bir coğrafi alanda en eski ve yerleşik toplumlarının tarihi kökenlerine, ilişkilerine ortak bir bakış geliştirme amacını taşıyor. Ermeni tarihi bilinmeden Kürt tarihinin, Yunan tarihi bilinmeden Önasya'nın ve bütün bunlar bilinmeden de Türk egemenliği tarihinin anlaşılamayacağını düşünüyorum. Bir diğerini ihmal eden, görmezden gelen veya sadece *"düşman", "öteki"* kategorisinde ele alan yazımların sürecin bütünün görülmesini engellediğini düşünerek, olabildiğince ortak bir tarih perspektifi oluşturmaya çalıştım bu bölümde.

II. Bölüm *"Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi"* başlığını taşıyor. Osmanlı İmparatorluğu merkez olmak üzere 18. yy sonlarından 1. Dünya savaşına gelinceye kadarki zaman diliminde ulusal hareketlerin biçimlenmeye başlamasını, sınıfsal temellerini, sosyo-ekonomik ilişkilerini ele alıyor. Bu tablonun odak noktasını da Ermeni ulusal hareketinin oluşumu ve gelişmesindeki ayrıntılar oluşturuyor. Politik örgütlenmeler, direnme veya bastırma hareketleri, pogromlar, diplomatik ve askeri hareketlilikler, Türk, Yunan, Kürt, Asur ve Balkan toplumlarıyla ilişki ve etkileşimleri içinde ele alınmaya çalışılıyor.

"Jenosit 1915" başlığı taşıyan III. Bölüm, tümüyle soykırım olgusunun, oluş ve sonuçlarına odaklanıyor. Tehcir kanunu ve uygulanışı, Soykırım'daki siyasi, toplumsal ve kurumsal sorumluluklar; İttihat ve Terakki, Teşkilat-ı Mahsusa, Hamidiye Alayları, Alman Askeri varlığı, bu bölümün tartıştığı başlıklar. Soykırımın Ermeniler dışındaki kurbanları Rum, Asuri, Pontus ve Êzdî toplumlarının durumunun yanı sıra *"kurtarılan"* kadın ve çocuklar; gasp edilen mal-mülk konuları da bu bölümde tartışıldı. Konuyla ilgili çeşitli görüşlerin, belgelerin tartışılması da yine bu bölümün ana temasını oluşturuyor.

Bu bölümde Üç ayrı örnek olay üzerinde, çalışmanın genel örgüsü dışına çıkarak biraz daha ayrıntılı durdum. Bunlardan biri *"Bediüzzaman'nın Teşkilat-ı Mahsusa ile ilişkisi"* konusudur. Bunu, Doğu Hıristiyanlığının soykırımla yok edilmesindeki Müslüman faillerin rollerini, hemen hemen Türk milliyetçileri kadar katı biçimde tartışmaktan kaçınan Müslüman düşünür ve politikacıların hiç de tartışma dışında durmaya hakları olmadığını hatırlatmak için özellikle yaptım.

İkincisi *"Hacı Musa Bey prototipi"* üzerinden Kürt eşraf ve mütegallibesinin, soykırım karşısındaki tutumlarını, merkezi otoriteyle bağlaşma ya da kopuş noktalarını, Kürt toplumunun geleneksel ya da siyasi önderlerinin soykırım karşısındaki duruşu sorularının Türk milliyetçiliğinin inkarcı ve mazeretçi yaklaşımından çok farklı bir tarzda yaklaşılması ihtiyacını tartışmak istedim.

Üçüncüsü, *"Sabiha Gökçen örnek olayı"*ndan hareketle soykırım kurbanı kadın ve çocukların dramının, yerel ya da uluslararası kadın hareketleri tarafından çok fazla önemsenmemiş olmasının altını çizmeye çalıştım. Yine bu bölümde, zorla, asimilasyon veya göç hareketleri yoluyla da olsa yaygın bir tabana sahip olan, ama tüm milliyetçi akımlar tarafından ısrarla dışlanan, etnik-kültürel melezleşmeyi, onun sebep ve sonuçlarını tartışmak gerektiğini göstermek istedim.

IV. Bölüm'de *"Kemalist İktidar ve Batı Ermenistan'ın İşgali"* başlığı altında, Bolşevik Devrimi, I. Dünya Savaşının sona ermesi, Sevr ve Lozan Barış görüşmeleri ile gelişen süreçlerde Batı Ermenistan ve Kürdistan odak olmak üzere bölgedeki gelişmeler ele alınmaktadır. Özel olarak Kemalist hareketin gelişmesi, Batı Ermenistan'ın tümüyle ele geçirilmesi, Kemalist ve Bolşeviklerin ilişkileri, Kürt-Ermeni ittifak arayışları, Kürt ulusal başkaldırılarının başlaması gibi olgular, 1920'li yılların sonlarına kadar olan zaman dilimi içerisinde ele alınmaya çalışılmıştır.

V. Bölüm, o günlerde bugüne neler olduğunu özetleme kaygısı taşıyor. Bu bölümde *"Cumhuriyet'in Etnik Yok etme ve Yayılma Politikaları"* başlığı altında; Nasturilerin Hakkari'den çıkarılması; *"Mübadele"* ile Ön Asya'daki Rum varlığının silinmesi; çok uluslu bir federasyon olan Antakya'ın [Hatay] ilhak edilmesi; Ağrı ve Dersim'deki Kürt direnişlerinin *"tedip ve tenkil"*le bastırılarak *"Mecburi iskan"* ve zorunlu göç uygulamaları, asimilasyon politikaları; *"Varlık Vergisi"* ile *"Gayrı-Müslim"* ulusların ekonomik olarak tasfiyesi; Trakya'da Yahudi pogromu, *"Struma olayı"*, Türkiye'nin *"Kristal Gece"*si olan *"6-7 Eylül Olayları"*, Kıbrıs'ın Kuzeyinin işgal edilmesi ve günümüzde *"Azınlık"* toplumların sorunları gibi konu başlıkları yer alıyor.

VI. Bölümde *"SONUÇ"* olarak *"Soykırım ve Etnik Yok etme Politikalarının Tartışılması"* yer almakta. Bu bölümde soykırım olgusu ile ilgili çeşitli görüşlerin eleştirisini yapılmakta ve kendi bakış açımı oluşturmaya çalışmaktayım. Ulus devlet, Ulusların kendi kaderini tayin hakkı, çok uluslu, çok kültürlü yaşam, mülteci uluslar ve etnik melez kimlikler gibi bağlı konularda teorik bir çerçeve oluşturma çabası da bu bölümün ana temasını oluşturmaktadır.

Kitabın sonunda aslında başlı başına uzun bir profesyonel çalışma gerektiren bir *"EK"* koyma ihtiyacı duydum. *"İsmi Değiştirilen Yerleşim Yerlerinin Etimolojik Kökenleri"* başlığı taşıyan bu bölümde, Cumhuriyet boyunca isimleri Türkçeleştirilmeye çalışılan binlerce köy, kasaba ve coğrafi isimden örnekleme yoluyla, bu isimlerin orjinalleriyle, Ermenice, Kürtçe, Yunanca, Süryanice, Arapça, Farsça öz anlamları verilmeye çalışılmaktadır.

Sonuçta 1988'de Diyarbekir zindanında başlayan bu çalışma yine bir Cezaevinde 1998'de Ankara/Ulucanlar'da devam etti ve ancak 2004 yılında mülteci yaşamımın koşullarında Berlin'de tamamlanabildi. Bu da düşünsel üretim süreçlerinin Türkiye'deki yazgısına bir örnektir.

Çalışmam boyunca çok sayıda arkadaşımın yardım ve emekleri geçti, hepsine tek tek minnet ve teşekkür borçluyum.

Aydın Cezaevi 1989

Berlin, 2004-2007

ORTAK BİR TARİH DENEMESİ

Elenler, Ermeniler, Asuriler ve Kürtler; bugün çokça iç içe geçmiş, üzerinde birçok ulusun yerleşip, çok çeşitli kültürlerin geliştiği Önasya ve Kuzey Mezopotamya coğrafyasının ***eneski*** ve ***otokton*** halklarıdır. Batı'da Helen, Doğuda Pers, Güneyde Semitik, Kuzey'de Kafkasik halklarla komşuluk, akrabalık ilişkisi olan bu halklar, aynı coğrafyadaki antik uygarlıklarının da bugünkü varisleridirler.

Kürdistan, Ermenistan ve Asur (Beth-Nahrin)[21] ülkelerini kapsayan bu coğrafya, Güney-Kafkasya'dan Yukarı Mezopotamya havzasına ve Akdeniz'e kadar uzanan geniş bir alanı kapsar.

Kadim Ermeni uygarlığının günümüze kadar ulaşabilen kalıntıları, sistemli olarak imha edilmiş, izleri silinmeye çalışılmıştır. Nispeten yakın çağlara tanıklık eden eski Ermeni başkenti ***Ani***'nin Kars yakınlarındaki harabeleri onlarca yıldır Askeri bölge olarak kapatılmıştır. Bütün değerli buluntular yağmalanmış, geriye taş yıkıntıları bırakılmıştır. Keza Vaspuragan Ardzruni Krallığı'nın başkenti ***Ağtamar*** [Van] ve Kilikya Ermeni Krallığı'nın başkenti Sis [Kozan] için de benzer bir ölüme terk etme durumu söz konusudur.

1960'dan sonra çıkarılan kararnamelerle, bütün Ön Asya, Kürdistan, kadim Ermenistan ve Yukarı Mezopotamya'daki şehir, köy, kasaba ve coğrafi bölge adları değiştirilmiş, Ermenice, Kürtçe, Süryanice, Yunanca, Arapça veya Farsça olan isimlerin hepsi Türkçeleştirilmiştir. Bu, tarihsel bellekleri silme çabalarından bir örnektir sadece...[22]

21- *Asuri* - Süryanilerin yaşadığı kadim Asur coğrafyasına bu dilde Beth-Nahrin adı veriliyor. Bu isimlendirme Türkçe yazımda yeni yeni kullanılmaktadır.

"Asuri" ve *"Süryani"* tanımlamaları aynı ulusal grubu kastetmekle beraber, dini ve tarihi referansları nedeniyle tartışma ve polemik konusu olabilmektedir. *"Süryani"* tanımı geçmişin putperest dönemini redetmekte ve ulusu en eski Hristiyan toplumu olmasına, bu kilisenin geleneksel çizgisine göre tarif etmektedir. "Nasturi" ve "Keldani" de yine bu ulusun [diğerlerince sapkınlık olarak tanımlanan] değişik kilise kollarına mensup ayrılmış olmalarıyla tanımlanmaktadır. *[Nasturiler, Süryani ana kilisesinden teolojik olarak ayrılan Aziz Nastorius yanlısı kilise cemaatine verilen isimdir. Keldaniler ise, Doğu Kilisesinden de bağımsızlaşarak Roma Katolik kilisesine katılmış üçüncü bir cemaattir.]* *"Arami"* tanımı da yine aynı ulusu dil ve kültür ekseni üzerinden tanımlamaktadır. "Asuri" isimlendirmesi ise ulusun tarihsel köklerine atıfta bulunmayı tercih eden ulusçu bir yaklaşıma dayanıyor. Sonuçta etnik olarak aynı ulusun, dinsel ve tarihsel referanslanra göre farklı isimlendirihmeleri söz konusuysa da, bu isimlendirmelerin denk düştügü Kimlik tanımlama referansları oldukça çatışmalı olduğundan bu ayrımlara da özenli [ve saygılı] yaklaşmak gereği duyuyorum. "Asuri / Süryani" tanımlamasını hem tarihsel hem dinsel referanslara birlikte gönderme yapmak için bir zorunluluk olarak birlikte kullanmayı tercih ettim. Ulusun tümünü değil ama değişik kilise cemaatlerinin söz konusu olduğu durumlarda da kendi kendilerini tanımladıkları biçimlere uygun olarak Nasturi ve Keldani isimleri de kullanılmıştır.

22- Kitabımızın Üçüncü bölümünde adı değiştirilen yerleşim birimlerinin karşılaştırmalı eski ve yeni isimler tablosu ile etimolojik çözüm önerileri yer almaktadır. Bkz.

Ermeniler Trans-Kafkasya'dan Önasya'ya kadar Uzanan Geniş Bir Alana Yayılmış Bir Coğrafyanın Eneski Uygarlıklarından Birini Kurmuşlardı.

Ermeni Anayurdu terimi [Hayasdan, Hayatz Aşkhar, Kadim Ermenistan olarak adlandırılan, tarih boyunca Ermenilerin yaşadığı coğrafya], ***Medz Hayk*** [Armenia Major = Büyük Ermenistan], ***Pokr Hayk*** [Armenia Minor = Küçük Ermenistan, Dzopats Aşğarh *"Dzop dünyası"*] ve ***Giligya*** [Cilicia] bölgelerinin tümünü kapsar.

Ermeni Anayurdu, 1820 yıllarından bu yana, üç aynı devletin sınırları içinde bölünmüş durumdadır: Büyük bölümü, *"Batı Ermenistan"* Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye, ikinci bölümü *"Kuzey-Doğu Ermenistan"* Rus Çarlığı, SSCB [günümüzde bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti] ve küçük bölümü *"Güney-Doğu Ermenistan"* ise İran yönetimi altında bulunmaktadır.

Etnolojik ve antropolojik bilgiler Ermenilerin Hint-Avrupa kökenli Ari ırka mensup oldukları üzerinde birleşmektedir. Filolojik olarak da Ermenice, tıpkı Kürtçe gibi Hint-Avrupa dil ailesinin İran grubundandır. [23]

Her halkın kültüründe bir varoluş efsanesi vardır. Ermenilerin varoluş efsanesi de Hz. Nuh'a dayandırılmaktadır.

*"Büyük Tufan'dan gemisine aldığı bütün canlı türleriyle birlikte kurtulan Hz. Nuh'un oğullarından **"Hayk"**, Ermeni soyunun atası sayılır ve bütün Ermenilerin bu soydan türediğine inanılır. Ermenilerin kendilerine **"Hay"** Ermenistan'a da **"Hayasdan"** demeleri bundandır. Nuh'un gemisini demirlediğine inanılan dağ ise Ermenilerce kutsal kabul edilen büyük Ararat'tır.* (M. Ö. 2350)[24]

Bu efsaneler halkların kültürlerinde önemli bir yer tutsa da, varoluş efsanelerini etnolojik kökeniyle ilgili kıstas almaya olanak yoktur. Bu tür efsaneler halkların kendi tarihleriyle ilgili toplumsal hafızanın derinliklerden gelen bilgilerin mitoslaştırılması ölçüsünde bir değer taşıyabilir. Ermenilerin bilinen ilk büyük lideri *"Haik"*tir. Ermenileri büyük bir olasılıkla ilk kez bir kavim olarak geniş çapta bir araya getirmeyi başarmış ve antik Ermeni uygarlıklarının, şehir devletlerinin temellerini atmış bir önderin, Ermenilerin atası sayılması ve adına menkıbeler yaratılması da doğaldır.

Hattuşaş'da bulunan Hitit yazıtlarında (M. Ö. 2 bin) eski ***Karin-Arzen*** (bugünkü Erzurum-Van) şehirlerinin bulunduğu bölge ***Azzi-Hayaşa*** ülkesi olarak adlandırılmaktadır. Hitit kitabelerinde belirtilen Hayaşa/Hayassa Hitit dilinde ***"Hay Ülkesi"*** anlamına gelen Hayasdan'dan (Ermenistan) başka bir şey değildir. [25]

Asurologlar; Ugnadi ve Forrer de, M. Ö. 1335'de Hitit kitabelerinde Ermenistan'ın *"Hayassa"* olarak adlandırıldığını belirtir. [26] M. Ö. 1266-43'de Asur yazıtlarında *"yüksek yer"* anlamında Uri-atri ***Ararat*** (Ugnadi/Forer) ismiyle karşılaşmaktayız.

23- ***J. Deniker***, "Les Races et les Pueples de la Terre", 1929; *Le Normant*, "Histoire de l'Orient" Cilt I.,

24- Ermeni Vakanüvisleri: Movses Khoren'atzi, Toma Ardzrouni vd.

25- Prof. A.Haçardriyan, *"Ermenistan'da Çivi Yazı Devrinin Muhakemeli Tarihi"* 1933. Akt: E.Uras

26- ***Ugnadi - Forrer***, *"Realler der Assyriologi"* 1928

M. Ö. 2000 yılına tarihlenen iki Sümer yazı taşında Thureau Dangin bir Kar-daka memleketinin ismini okumuştur. ***Kardaka***, Driver'in Van gölünün güneyinde gösterdiği *"su"* kabilesinin yanında bulunuyordu. [27]

1952 ***Arin-Pert***'te (Erivan) yapılan kazılarda kale şehir ***Erebuni***[28] nin kalıntıları ortaya çıkarıldı. Aynı kazıda ortaya çıkan iki ayrı kitabe, şehrin temelinin M. Ö. 782'de Van krallarından Menva'nın oğlu Arkişti I. tarafından atıldığını ortaya koyuyor. [29] Kral Menva'nın bugün bile kullanılmakta olan 70 km'lik ünlü su arkını -ki Van'dan Bulanık'a kadar uzanmaktadır- yaptırmış olması, Ermenilerin 27. yüzyıl öncesinden gelişkin bir sulu tarım, mimari ve zanaatkârlık düzeyine erişmiş olduklarını gösteriyor.

"Ermeni" isimlendirmesi tarihte ilk kez Yunan, Pers ve Arap gibi yazılı kaynaklarda ortaya çıkmaktadır. Halkın kendisini *"Hay"* ülkesini ise, *"Hayasdan"* olarak isimlendirmesine karşılık yabancı kaynakların aynı halka "Armen-Ermeni" ülkeye ise, *"Armenia - Ermenistan - Ermeniye"* isimlendirmesi yapmasının nedenleri ilginç bir araştırma konusu olabilir. Ermeni tarihçiler, Hayk'dan sonra gelen ünlü krallar ***Armenak; Aramays, Aram*** ve Ara'nın döneminde güçlü bir uygarlık yaratılmış olması nedeniyle bu tarihlerden sonra yabancıların /Pers ve İranlıların Hay kavmini *"Aram'ın halkı-Aram'ın ülkesi"* anlamına gelmek üzere ***Armen***, ülkeye de ***Armenia*** demeye başladıklarını öne sürmektedirler. [30]

Yazılı kaynaklarda *"Ermeni"* sözcüğüne ise ilk kez, M. Ö 521/518 yılında Bissutun (Behistun)'da kazılmış ***Darius'un Akhamenid*** yazıtlarında söz edildiğine tanık olmaktayız. Bu yazıtta, Ermenistan'ın **Darius**'un imparatorluğuna dahil bir *"Satraplık"* (bir tür eyalet) olduğu belirtilmektedir. [31]

Ünlü Yunanlı tarihçi ***Herodot*** (M. Ö. 490-425) doğu kavimlerini anlatırken sık sık Ermenistan'dan ve Ermenilerden söz eder. Ermenilerin M. Ö. VII. ve VI. yy'larda da Asur ve Babil'le olan ticari ilişkilerini, Dicle ve Fırat'ın önemli bir ticaret yolu olarak kullanıldığını anlatır. Ermenilerin savaş araçları ve teknikleri bakımından Frigyalılara olan benzerliklerini vurgular. [32]

Herodot'un verilerine dayanan birçok tarihçi Ermenilerin Trakya-Frigya'dan göç eden bir kavim olduklarını ve Urartu medeniyetinin Medler tarafından yıkılmasının ardından kendi uygarlıklarını geliştirdiklerini savunurlar.

Ermenistan ve Ermenilerin konumundan söz eden bir başka antik Yunan kaynağı da Xênephon [Ksenefon]'un M. Ö. V. yy. sonunda IV. yy. başlarında savaş günlüğü olarak kaleme aldığı ***Anabasis*** *"Onbinlerin Dönüşü"* adlı yapıtıdır. [33]

27- *Minorsky,* "Kürtler" Komal Yay. 1977 Ankara, Koral 1992 İstanbul: Thareau-Dangin, "Reuve d'Assyriologie", C.V.s.99, C.VL s.67

28- Erebuni daha sonra Yerevan

29- *Sarkis Sarkisyan*, "Hayasdan" London, 1983

30- Horenli Movses, agy

31- *Frédéric Macler*, "La Nation Arménienne, Son passe, Ses malheurs", Paris 1924, s.18-19

32- *Herodots*, Herodot Tarihi, Çev: Müntekim Ökmen-Azra Erhat, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983

33- *Ksenefon*, "Onbinlerin Dönüşü" (IV.Kitap 2,3,4. kısım "Onbinlerin Kürdistan'dan Geçişi" adıyla Komal Yayınları arasında yayınlandı. 1976 Ankara

Bu eserde Yunanlı savaşçıların, Armenlerle Kardukların ülkelerinden geçişi (M. Ö. 401-400) hikâye edilmektedir. Ksenefon'un anlatımlarında Karduk'ların savaşçı kabileler olarak Dicle havzasında yaşadıkları kaydedilirken; Armen'lerin daha yukarılarda yerleşik birimlere sahip oldukları belirtilir. Burada toprağa gömülmüş küplerde arpadan hazırlanmış leziz biralardan ve üzüm şaraplarından söz edilmesi, Ermenilerin çömlek kültürü ile bağ-bahçe tarımında gelişmiş olduklarını ve ticaretle uğraştıklarına tanıklık eder.

Kürtlerin Med kavmi olarak tarih sahnesine çıktıkları ve ya Kuzey Avrupa'dan göç yoluyla gelerek bölgeyi yurt edindikleri tezi oldukça zayıftır. Kürtler Hint-Avrupa kökenlidir ve Önasya'nın eneski ve yerleşik halklarından biridir.

2 bin yıllarında -Medyadan 1500 yıl önce- bile Sümerlerce **Kardaka** diye bir ülke biliniyor ve Van gölünün Güneyine lokalize ediliyordu. Bu tarihten bin yıl sonra Asur yazıtlarında Tiglath-Pileser'in aynı bölgede **Kur-ti**-e kavmiyle giriştiği mücadele anlatılmaktadır. Yine bu tarihten 600 yıl sonra M. Ö. 401 yıllarında Ksenephon, Botan ırmağının, dağların savaşçı kavmi Karduk/Kardukhi'lerden övgüyle söz etmektedir.

Bunun anlamı Sümer, Asur ve Yunan yazılı kaynaklarında Kürt isminin, Kürt kavminin binlerce yıl süreklilik arz eden bir biçimde izlenebildiğidir.

Önasya'nın en eski halklarından Luwilerin Kürtlere *"doruklu yörenin, dağlık yörenin insanı"* anlamına gelmek üzere "***Gorduana/Gorda-wa na"*** ismini verdikleri; ilkçağın ünlü coğrafyacılarından Byzantionlu (Bizanslı) Stephanos'un ***Kordokos*** / Antik çağı aydınlatan yazıtların çoğunlukla (Asur/Sümer/Hitit/Pers gibi) komşu uygarlıklar tarafından değişik zaman ve değişik dillerde yazılmış olduğu göz önüne alınırsa; aynı etnik topluluk, ulus, aşiret, boy, klan veya şehir devletlerine farklı isimlendirmeler yapılmış olabileceği ve bunun da karmaşıklığa yol açtığı düşünülebilir. Yine tablet yazmanlarının kendi kral-soylularının hizmetindeki kâtipler olarak bu bakış açısını abartılı ve kutsallaştırılmış biçimde aktardıkları; *"düşmanlar, aykırılar, rakipler"* olarak görülen öteki toplulukları bugünkü ölçülerimize göre değil, kendilerine göre kategorize etmiş olacakları açıktır. Örneğin; isimlendirmelerin bir ulusu, etnik grubu mu, bir aşireti veya boyu mu, yoksa bir hanedanı ve şehir devletini mi belirttiği çok net değildir.

Bu nedenle yazıtlarda geçen bütün isimleri günümüzün kategorik ölçülerine göre etnik topluluk isimleri gibi değerlendirmek yanlış olacaktır. Bunların önemli bir kısmı muhtemelen değişik etnik toplulukları/kavimleri oluşturan büyük boylardır ya da devletlere egemen olmuş hanedanların isimleridir. Örneğin; daha yakın dönemlerde bir Selçuklu ya da Osmanlı Devleti'nden, hanedanından söz edebiliriz. Hatta bu hanedanların etnik melezliğine karşı baskın öğesinin Türk olduğunu da söyleyebiliriz. Ama ne Selçuklu ve ne de Osmanlı, bir ulus, bir etnik topluluk adı değildir. Bunun gibi antik dönemdeki yazıtlarda adı zikredilenlerin hepsine *"etnik kategori"* muamelesi yapılması büyük bir kargaşa doğurmaktan başka bir işe yaramaz.

İlkçağ uygarlıklarının, ulusal özellikler taşıması, ulusal kimliklerin oluşmasında belli bir aşamaya denk düşmelerine karşın, ilkçağ devletleşmelerini, imparatorluklarını da günümüzün *"ulus-devletleri"* gibi algılamak; onları *"Kürt Mitanni", "Kürt Kassit", "Kürt Subarru", "Kürt Medya!"* gibi hem orijinal yazımına, hem de gerçek-

liğine uygun olmayan nitelemelerle sunmak yanlıştır.

Öte yandan Yukarı Mezopotamya'da yaşamış olan ve yazıtlarda adı geçen ne kadar etnik topluluk, kavim, klan, aşiret, boy, soy veya hanedan, devlet ismi varsa hepsini torlayıp toplayıp *"Kürt", "Türk"* veya *"Ermeni"* saymanın da bilimsel bir yanı yoktur. Kürtler gibi coğrafyamızın ***en-eski otokton*** halkları olan Ermeni, Süryani, Elen, Fars, Arap .. halkların varlıklarını görmezden gelen veya önemsemeyen bir yaklaşım elbette bilimsel ciddiyetle bağdaşmaz.

Günümüz uluslarının kökeni için onlarca değişik boy ve kavim göstermek de ulusların varoluşu açısından çok önemli bir yöntembilimsel hata oluşturmaktadır. Uluslar, farklı boy ve klanların, aşiretlerin, kavimlerin zamanla birbirleriyle kaynaşmasıyla değil, daha çok, farklılaşmalar üzerine şekillenir. Süreç içinde çoğalan klan ve boyların, birbiriyle sosyo-ekonomik-kültürel ilişkilerinin zayıflaması veya kopmasıyla giderek birbirlerinden farklılaşır, ayrı bir iç bütün oluşturmaya başlarlar. Ayrışan büyük klan ve boyların, uzun süreli birlikler içinde yeni bir sentez oluşturmaları ve yeni bir ulusal bütünsellik oluşturmaları da elbette mümkündür. Günümüz uluslarının izlenebilir bir tarihsel süreçte daha çok farklılaşmaların bir ürünü olarak var olduklarını hatırda tutmak yerinde olur.

Anılan isimler içerisinde, diğer bulgular ve bilgiler ışığında ***Guti***'lerin etnik bir topluluk tanımı olarak değerlendirilebileceğini düşünüyorum. Bunun da bugünkü Kürt ulusunun çekirdeğini oluşturma ihtimali daha mantıklı gelmektedir. Etimolojik bağlantılar, isimlendirmelerin çeşitli yazıtlardaki tarihsel istikrar içinde birbirini bütünleyici bir yapı göstermesi; ***Goti> Koti> Gati> Kardo> Kardu> Gordos> Kurtie> Kardukhi>***.. olarak isimlendirilen öğenin Kürt ulusuna tekabül ettiği rahatlıkla söylenebilir. Bu sadece etimolojik ve arkeolojik bulgular, yazılı kaynaklarla desteklenen değil ***tarihin mantığıyla*** da doğrulanabilir bir önermedir. M. Ö. 2000'den bu yana kadar tarihsel-kültürel bir bütünlük, coğrafi istikrar içinde bütün yazılı kaynaklar ve komşu halklar tarafından yaklaşık aynı biçimlerde (k - r - d) köküyle isimlendirilmiş olan ***Guti> Kur-tie> Kardu> Gordu> Gorda> Kordokos> Kordus> Gordos> Gordyias> Kordyias> Gordyenoi> Cordueni> Carduchi> Kardukhoi> Gordos> Kardu> Kardoin> Kortiya> Kardoyi> Ekrad>*** KURD kavminin/ulusunun istikrarlı bir biçimde varlığını tanımlar. [34]

Günümüz Asuri / Süryani halkı kadim Asur, Kalde ve Babil uygarlıklarının mirasçısıdır.

Süryaniler; Arap ve İbrani'ler gibi Semitik bir halktır. Süryanice antik bir dil olan Aramice'nin bir koludur. [35] Keza Arapça ve İbranice de böyledir.

Başat olarak ***"Süryani"*** ismi kullanılmakla birlikte ***"Asuri"***, ***"Keldani"*** ve ***"Nasturi"*** isimleri de aynı halkı tanımlar. *"Süryani/Asuri"* eski Asur halkıdır. Tarih

34- Kürtler için komşu halkların verdikleri isimlendirmeler: Luwiler :(Gordu / Gorda)
Asuri ve Aramiler *(Goti / Koti / Garti / Kadro /Kadro / Kardaka / Kardak); Persler (Kortiya / Sirti/ Korhana) Grek ve Romalılar (Kardosuy / Kardohuy / Kardukhi / Kardokay); Ermeniler (Kardoin /Korcih/ Kortih / Kerhi/ Korhi); Araplar (Kürdi / Kardoy i/ Bakarda / Kurtaviye - Ekrad - Curdi - Cudi)* M. Emin Zeki, a.g.e

35- Edip Aydın; "Süryani Dili ve Edebiyatma Genel Bir Bakış", Varlık Dergisi, Nisan 1997, s.28-31

boyunca Kiliselerin geçirdiği bütün teolojik ve tarihi ayrılıklar, Süryani toplumunun değişik Kilise cemaatlerine göre ayrı ayrı isimlendirmelerine yol açmıştır. Din merkezli bu tanımlamalar, ulusal hareketlerin gelişmeye başlamasıyla birlikte sanki her biri değişik etnik yapılarmış gibi özensiz bir değerlendirmeye yol açabilmektedir. ***"Nasturi"*** adı, Bizans kilisesiyle yaşanan ayrılığı ifade eder ve Hıristiyan Doğu Kilisesinin atası Aziz Nestorius'un takipçileri olan Süryaniler için kullanılır. [36] MS V. Yüzyılda yaşanan bu büyük kilise ayrılığından sonra Nasturiler [Doğu Süryanileri], daha çok Doğu Mezopotamya ve İran bölgesinde yoğunlaştılar. Süryani Kadim kilisesine bağlı Batı Süryanileri ise Antakya'dan Edesse'ye [Urfa], Lübnan ve Suriye'ye kadar Bizans toprakları içinde kalan Süryanilerdir. MS. XV. yy'da ise Nasturi kilisesisiyle yaşanan kitlesel bir ayrılık sonucu Roma katolik kilisesine katılanlar ***"Keldani"***[37] olarak adlandırılmaya başlandı. Suriye'de yaşayan "***Yakubi***"ler Ortodoks Süryani ve Lübnan'da yaşayan ***"Maruni"***ler ise Katolik Süryani cemaatleridir. 18 ve 19. yüzyıllarda Mezopotamyada yoğunlaşan misyoner faaliyetler sonucu Hiristiyanlığın Batıda gelişen farklı yorumlarına bağlı bölünmeler de yaşanmış, Protestan Süryani cemaati de oluşmuştur.

Önceleri Antakya merkezli olan Süryani kilisesi MS. IV. yuzyıldan sonra daha doğuya Urfa ve Mardin'e doğru kaydı. Edesse [Urfa], Süryani teolojisi, felsefe ve bilimin merkezi durumuna geldi. Mardin, Medaet ve Nsibis de yüzlerce manastır, kilise okulu kuruldu. Tur-Abidin bölgesi halen en eski Hıristiyanlığın mirasçısı durumundadır.

Hıristiyan Asurluların, Ermeniler gibi tek bir ulusal halk kilisesi kuramamış olmaları; toplumun aralarında derin görüş ayrılıkları olan değişik kilise cemaatlerine bölünmesi, 19. yy'da modern ulusların yeniden kuruluş aşamasında Asurlular için önemli bir handikap oluşturacaktır.

Arap-İslâm etkisi altında kalarak müslümanlaşan Süryani toplulukları da bulunmaktadır. Bugün Mardin-Midyat bölgesinde yaşayan dil, gelenek ve kültür bakımından Süryani ama inanç olarak Müslüman olan bu topluluk ***"Mahalmi / Mhalmi"*** olarak isimlendirilmektedir.

Asur yazıtları Mezopotamya tarihini aydınlatan en eski metinler olduğu gibi, Süryanice de Hıristiyanlığın Doğudaki temel dayanağı olmuş; Süryani metinleri yüzyıllarca Dinsel-tarihsel kuramların beslendiği bir kaynak olma özelliğini sürdürmüştür. Bu niteliğiyle Ermeni Kilisesini ve tarih yazımını da derinden etkilemiştir. Süryanice'nin aynı zamanda bir ticaret dili olarak İpek Yolu üzerinden Çin'e kadar ulaştığı bilinmektedir. [38] Süryani yazını Mezopotamya kültürünün antik Yunan'a; antik Yunan yazınının da Mezopotamya ve Mısır'a aktarılmasında bir köprü vazifesi de görmüştür. Bilim, felsefe ve tarih alanında orta ve yakınçağın temel referans metinlerini oluşturmuştur. [39]

36- *Yakup Bilge;* "Süryanilerin Yeni Hayatı Sürgünlük", Varlık Dergisi, Nisan 1997, s.26-27

37- "Keldanî/Kıldanî/Gıldani"; Süryanice "Keldi" kökünden türediği görüşü vardır. "Keldanî", günümüz Süryanicc'sinde de "Müneccim, astrolog" anlamındadır.
Kadir Albayrak; "Keldanîler ve Nasturîler", Vadi Yayınları, 1997, İstanbul/

38- Çin'de bugünkü "**Xi-an**" (Hsi-anfu)'da MS.781 tarihli Süryanice-Çince bir taş yazıt bulunmuştur.
P.Y.Saeki; "The Nestorian Monument in China" (Çin'deki Nesturi Anıtı), 1916; Aktaran Edip Aydın, agy

Süryanice'nin böylesine temel bir ticaret, düşünce ve edebiyat dili olarak gelişmesinin nedeni; onun Mezopotamya'yı (Süryanice ***Beth-Nahrin)*** yüzyıllarca egemenliğinde tutmayı başarmış olan Asur'un politik-kültürel, Babil ve Kalde'nin felsefik-düşünsel mirasına sahip olmasından kaynaklanır. Babil'in gözlem kulesi antik çağın göğe uzanan bilim kalesi gibiydi. Elenizmin yayılma döneminde Babil'in astronomi, fizik, geometri ve matematikteki gelişmeleri, Yunan yüksek geometri ve matematik bilgileriyle birleşme olanağı buldu. [40]

Asur, M. Ö. yüzyılları içinde Köleci-Militer karakter kazanmış en güçlü imparatorluktu. Bu nedenle çevresindeki bütün halklarla, yerleşik uygarlıklarla sürekli bir savaş halindeydi. Asur hiyerarşisi ve hukuk düzeni bu uygarlıkları derinden etkiledi. Birçoğunun yıkılmasına, parçalanmasına neden oldu. Fakat Asur'un çevre uygarlıkları boyun eğdirerek elde ettiği gelirler, tıpkı Roma örneğinde tekrarlanacağı gibi, üretim yokluğu nedeniyle ekonomik ve birikimin içte bölüşümü kavgaları nedeniyle siyasal bir bunalıma dönüştü. Bu bunalım Asur'un çöküş koşullarını hazırladı. Medya ve Pers imparatorlukları ardı ardına eski Asur'un yeniden canlanmasını önlediler.

Elenistik ve Roma dönemlerinde ise, Asuriler siyasal-askeri güçlerini yitirdiler ama ticaret, sanat, özellikle de felsefik ve düşünsel alanda bölge halklarını etkilemeye devam ettiler.

Bu nedenle Ermenistan ve Kürdistan tarihleri ne kadar iç içeyse gerek Köleci Asur dönemi, gerekse Hıristiyanlığın yayılması ve sonraki kültürel yaşam bakımından Asuri/Süryani unsuru da o kadar etkileyicidir.

Son Arkeolojik Bulgular Mezopotamya ve Ön Asya Coğrafyalarının[41] Aynı Zamanda Eneski Uygarlık Yerleşimlerinin Ev Sahibi Olduğunu Gösteriyor.

Kürtlerin kökeni tartışmasında olduğu gibi, Ermenilerin kökeni üzerindeki tezlerde de *"Avrupa'dan göç ederek yerleşmiş kavimler"* görüşünün bilimsel dayanakları çok zayıftır. Daha çok Euro-santrik (Avrupa merkezli) tarih yazımının etkisi ile ortaya konulmuş bu görüşlere birçok Kürt ve Ermeni tarihçinin itibar

39- *Efrem İsa Yusif*, "Mezopotamya'nın Bilim Öncüleri, Süryani Tercüman ve Filozofları", Çev: Mustafa Arslan, Doz Yayınları, İstanbul 2007

40- *Gordon Childe*, "Tarihte Neler Oldu?", Alan Yayıncılık, İstanbul, 1995

41-[Çalışmanın devam eden bölümlerinde yer yer kullanılacak olan *"coğfrafya"* tarimiyle daha İçinde Ege ve *Karadeniz'i, Kapadokya* ve Kilikyayı kapsayan Ön Asya; Ermenistan ve Kürdistan'ı kapsayan Yukarı Mezopatmayayı; Asur ve Arap yarleşinılerini kapsayan Aşağı mezopotamyayı; Batı İran yaylasını, Güney Kafkasyayı birlikte kapsayan geniş bir coğrafik alan vurgulanmak istenmektedir. Bu cografi bölgenin doğudan batıya veya tersi istikamette gelişen göç ve istila akınlarının yarattığı çatışma alanları olduğuna da dikkat cekmek isterim. Sonuçta Bizans ve Osmanlı sınırları içinde kalmakla birlikte İran ve Rusya'nın dahil olduğu bir siyasal coğrafyaya işaret eder. Coğrafyanın yerli halkları ise bu merkezi otoriteler karşısında ülkelerini ve konumlarını korumaya çalışmaktadırlar. Her defasında bu kadar uzun bir döküm yapmak zorunda kalmamak ve ya sadece etnik bir etnik bir ifadeyle sınırlanmamak için "coğrafya", "üzerinde bulunulan cografya" tanımlarıyla kastedilen bu alanların tümü veya büyük bir kısmı olmaktadır.]

etmelerinin ise, kendi uluslarının soy ağacını Avrupa ulusları ile buluşturma kaygısından ileri geldiğini düşünüyorum. Oysa hem Kürtler, hem de Ermeniler, kendilerinden önce olan diğer kavimler (Urartu, Haldi, Hurri, Guti, Karduk, Armen, Med vd.) gibi bu bölgenin tarih öncesinden beri yerleşik halklarıdırlar. Göç tezlerinde belirtilen tarihlerden binlerce yıl öncesinde bile bu alanlarda yerleşik ileri kültürlerin varlığının ortaya çıkması, daha sonraki yüzyıllardaki medeniyetlerle bu ilk çağ kültürleriyle sıkı bağlar taşıması güçlü bir kanıttır. Bölgeye uygarlık Avrupa'dan taşınmadı, tersine Yukarı Mezopotamya havzasındaki uygarlık aynı çağdaki Avrupa kültürlerinden oldukça ileriydi.

Eski ***Karin*** kentinin kalıntıları üzerinde bulunan ***Karaz*** höyüğünde -ki Erzurum'un Ilıca bucağının batısındadır- Kalkolitik ve erken tunç çağı çömlekler bulunmuştur. Bu höyükten elde edilen arkeolojik malzeme ***"Karaz kültürü"*** olarak nitelendirilmektedir. İsa'dan Önce 4000'lere varan bu buluntular, Ermenistan'da yerleşik ve gelişkin bir ilk çağ kültürü olduğunu ortaya koymaktadır. [42]

"Demirin ilk kez, Anadolu'nun kuzeyinde, Ermenistan yöresinde işlenmeye başladığı tahmin ediliyor. Demir silahlarsa ilk kez, Anadolu ve Mezopotamya arasında yer alan ve Hint-Avrupa kökenli bir halk tarafından kurulmuş olan Mitanni krallığı tarafından kullanıldı. Mitanni'leri Hititler izledi. Başlangıçta hem Mitanniler hem Hititler demir işçiliğini sır olarak saklamışlardı. Ancak M. Ö. 1200'den başlayarak, medeni dünyanın neredeyse tamamı demir silahları kullanan halkların istila ve göçlerine maruz kaldı". [43]

Arkeolojinin son yazısız buluntuları M. Ö. 4. bin yıl Kalkolitik (Bakır-taş) çağından başlayarak kuzey'de Kafkas-eşiğinden, batı'da Malatya-Elazığ bölgelerine, güney'de Suriye ile Doğuda Urmiye gölü (Kuzeybatı İran) havzasına kadar uzanan geniş bir coğrafi alan üzerinde çok kuvvetli bir kültür birliğinin varlığını ortaya çıkarmıştır.

Araştırmacı arkeolog S. Bulut, "M. Ö. 3. bin yıl Tunç (bronz) çağına tarihlenen ***Karaz*** Kültürünün, 1968-1974 Elazığ-Keban Barajı kurtarma kazılarında [Tepecik ve Tülintepe'de] izlerine rastlanmasının Karaz kültürünün *"yabancı"* bir yayılmanın ürünü değil de *"yerli"* bir evrimin sonucu olduğu tezini ortaya atıldığını, [45] kendisinin de bu görüşü desteklediğini belirtir. [46]

Karaz kültür birliği bahsinde başka bir çok kavim söz konusu edilirken, bölgenin yerli halklarının tartışma dışı bırakıldığına tanık olmaktayız. Ermenilerin mimarlık, yapı ustalığı, altın-gümüş işlemeciliği, kuyumculuk haddadlık, çanak-çömlek yapımı

42-***S.Bulut,*** "Demirci Kawa'ya Işık", Komal Yay. İstanbul, 1996

43-Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi" -C.8, İletişim Yay. s.2468

44- ***A.Erzen***; "Doğu Anadolu ve Urartular", TTK Bas. Ank.1986, s.15

45- ***G.Arsebük***, "Altınova'da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler", VIII. TTKong. -Bildiriler-TTK bas. Ank. 1979. s.81-92; Arsebük, tezini "Braidwood'ların 1960 yıllarında büyük bir ileri görüşlülükle savundukları görüş"e de dayandırmıştır. Karaz keramiğinin bir soyutlaması için ayrıca bkz Hamit Z.Koşay, "Karaz Sondajı" III.TT Kong. -Tebliğler, TTK Bas.Ank. 1968, s.165-169

46-***S.Bulut***, "Demirci Kawa'ya Işık", Komal Yayınları, İstanbul 1997

gibi pek çok el zanaatlarında bugün bile süren geleneksel yetkinlikleri göz önüne alınırsa, Karaz kültünün tartışılmasında bu ulusun *"yok"* sayılması büyük bir hata olur.

Karaz kültür öğelerinin Ermeni *"kültür birliği"* gösterilmesi konusunda E. V. Chansadjan'a bakılabilir. [47] Karaz'ın, eneski Ermeni yerleşim alanı Karin'de bulunması ve belli bir evrimi yansıtarak gelişmiş olması, bu tezi daha da güçlendirmektedir.

Aynı biçimde Ergani / ***Çayönü [Qotê Ber Çem]*** beldesinde yapılan arkeolojik kazılar, burasının M. Ö. 9 bin yıl öncesine uzanan dünyanın eneski yerleşim yeri olduğunu kanıtlamaktadır, Qotê Ber Çem (Çayönü) M. Ö. 7 bin; baraj suları altında kalmaktan kurtarılmayan Nevala Çorî M. Ö. 9 bin iken, Hallan Çemi ise M. Ö. III bine tarihlenmektedir. [48]

"Çayönü" avcı toplayıcı yaşamdan besin üretimine/tarıma köy yerleşmesi evresine geçiş gibi, insanlık tarihinin en önemli ve ilginç bir dönemini yansıtan bir kazı yeridir. Yakındoğu'nun en iyi tanınan, en geniş ilk neolitik yeri olma özelliği taşımaktadır. Yerleşmede bir mahalle düzeninde büyükçe evler, birbirinden genişçe alanlar ve meydanlarla ayrılan küçük evler ve işlikler bulunması; yerleşmenin düzenli ve önceden tasarlanmış bir plana göre kurulduğunu, Çayönü insanlarının ancak daha sonraları klasik çağda görülen bir yerleşme kavramına sahip olduklarını; sınıfsal bölünmenin yaşandığını göstermektedir.

Yapımı büyük emek kadar teknik beceriyi de gerektiren mozaik döşemeli yapının varlığı, yerleşmenin çeşitli yerlerinde kanallar bulunması, ilkel bir köy yerleşmesinden beklenmeyen üstün özellikleri yansıtmakta, kullanım ve yaşam alanları kesin sınırlar içerisinde belirlemiş, standartlaşmış yapı geleneğini yansıtmaktadır.

Boğa ***boynuz***ları içinde çakmaktaşı ve benzeri bıçaklar yerleştirilerek kullanılan ***oraklar***, koyu yüzlü açkılı çanak/çömlek, kil heykelcikler ve boncuk, süs eşyaları gibi buluntuların benzerleri; M. Ö. 3. bine tarihlenen (Çayönü'nden yaklaşık 4 bin yıl sonraki bir yerleşimde) Elazığ Tülintepe'de Keban kurtarma kazılarında çıkmış olması istikrarlı bir kültür birliğini kanıtlamaktadır.

Buluntular içinde önemli miktarda ***doğal cam*** çıkması, az da olsa deniz kabuklarına rastlanması; yük taşıma hayvanlarının henüz evcilleştirilmediği bir dönemde bile Çayönü'nün uzak coğrafi bölgelerle ilişkileri olduğunu göstermektedir.

Qotê Ber Çem'in bağlı olduğu Hilar Köyü mağaralarındaki tarihi kabartmalar sanıldığı gibi ***Hitit*** değil, son antik çağa/Med'lere ait olduğu ve mağaraların ilk Hıristiyanlık döneminde mezar olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. [49]

47-*E. V. Chansadjan*, "M.Ö.3.binde Ermeni Yüksek Ovasındaki Ermeni Kültürü"-(1967); Aktaran: H. Hauptmann, "Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağının Bitimine Kadar Norşuntepe'de Yerleşmenin Gelişimi"- VIII.TT Kongresi-Bildiriler-C.I Ank.1979, s.59-60;

48-*S.Bulut*, "Arkeolojiden Demirci Kawa'ya Işık", Komal Yay.İst. 1996

49-*Halet Çambel, Robert J. Braidwood, Mehmet Özdoğan*, Wulf Schirmer; TC. Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Gn. Md'lüğü "Kazı Sonuçları Toplantıları"; V-.., 1982, ...1989. Ankara

Hiç kuşkusuz günümüzün modern ulusları tarihte bugünkü yapılarıyla yer almadılar. Binlerce yılın çeşitli göçler, karşılıklı egemenlik kurma savaşları, yabancı işgalleri ile çok çeşitli kavimlerin kültürlerin zamanla iç içe geçmeleri, kaynaşmaları ortak ya da akraba kültürler oluşturmalarıyla günümüze vardılar. Bu bileşkenler içinde başka coğrafi bölgelerden göçen kavimlerinde gelip yerleşmeleri, yerel kültürlerle etkileşip kaynaşmış olmaları mümkündür. Bütün bunların hangi sırayla ve ne derecede oluştuğu arkeoloji, etnoloji ve antropolojinin araştırma konusu olmaya devam edecektir.

Asurlar, Kürtler, Ermeniler bu coğrafyanın eneski yerleşik (otokton) halklardir. Ayrıca onlar, kendilerinden önceki birçok uygarlık ve kavimin doğal mirasçısıdırlar.

Ermenilerin bu bölgede köklü ve eski bir uygarlık kurmuş olmalarına rağmen TC'deki tarih kitaplarında Ermenilerden hiç söz edilmez. Böyle bir uygarlık hiç varolmamış gibi tarihten Ermeniler silinmiştir. Ermeniler, Osmanlının parçalanması aşamasında ve ya *"Kurtuluş savaşı"* denen dönemde birden bire ortaya çıkarlar ve *"toprak"* istemeye başlarlar. Türk eğitim sistemi; gençliğe, Ermenileri dışarıdan kıtalar ötesi bir yerlerden gelmiş işgalci bir ulus gibi tanıtmayı yeğler!

Tıpkı Kürt halkının varlığı ve tarihi reddedildiği gibi Ermeni tarihi de yok sayılmaktadır. TC'nin bu konudaki resmi tarih tezleri siyasal yapılaşmaya göre değişiklik göstermiştir. Bu tezler Cumhuriyetin kuruluş yıllarında, Tek şef döneminde oluşturulan ***"Türk Tarih Kurumu"***nda oluşturulmakta, bir süre sonra ihtiyaca göre geri çekilip yenileri üretilmektedir. Bunların en ünlüsü, ***"Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi"***dir. Bu tezlere göre bütün uluslar ve bütün diller Türklerden türemiştir. [50]

Daha sonra Türklerin 2 bin yıldır Önasya'ya yerleşik oldukları tezi ve eski Önasya, Kadim Ermenistan, Kürdistan, Mezopotamya vb. uygarlıklarının tümünün özümsenmiş bir kültür olduklarını ileri sürmüşlerdir. Bu tez 12 Eylül Askeri darbe yönetimin tarafından resmi olarak ifade edilmiştir. [51]

TC'nin resmi tarih tezi, bu iniş-çıkışlar dışında (bölgedeki diğer halkların tarihini boşlukta bırakmak şartıyla) Türklerin Önasya'ya girişlerini 1071 Malazgirt savaşıyla başlatır.

Bu görüş belli bir istikrar kazanmış görünmektedir. Gerçi Sultan Alparslan'dan sonra da birçok Moğol akını Kürdistan ve Ermenistan'ı kasıp kavurmuşsa da resmi görüşler bugün Moğollara *"Türk"* olarak sahip çıkmamaktadır. Yerleşik bu kabule göre Türklerin Önasya'daki varlıkları ancak 900 yıl etmektedir. Oysa bütün tartışmalı yılları bir yana bıraksak bile Ermenilerin bu coğrafyada en az 3 bin yıllık yerleşik bir halk oldukları görülecektir. Keza Elenler, Kürtler ve Asurların binlerce yıllık bir süreklilik gösterdiklerini izlemek mümkündür.

50- *Dr. İsmail Beşikçi*, "Bilim Yöntemi, Türkiye'de Uygulama 2, Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi ve Kürt Sorunu" Ankara, Komal Yay.1977

51- Gn. Kenan Evren'in Aralık 1980, Adana Konuşması "5 bin yıllık Türk Yurdu"

Yüzlerce Yıl İçinde İç İçe Geçen Siyasal-Kültürel Coğrafyalar

Önasya ve Mezopatamya'da Kadim Ermenistan, Asur ve Kürdistan coğrafyaları tarihsel süreç içinde büyük oranda iç içe geçmiştir.

Ermeni coğrafyacılar, Ermenistan coğrafyası için oldukça geniş bir alan çizmektedirler. Ermeniler çok geniş bir alana yayılmış olmakla birlikte bütün alanlarda aynı yoğunluk ve homojenlik söz konusu değildi. ***"Büyük Ermenistan"*** ve ***"Küçük Ermenistan"*** (Kilikya) olarak başlıca iki alanı kapsamaktadır. Büyük Ermenistan'daki Ermeni krallık ve prenslikleri tasfiye olduktan uzun yıllar sonra da bile **Kilikya** (şimdiki Çukurova-Maraş-Adana)'daki Ermeni krallığı varlığını korumuştur.

Büyük Ermenistan ise başlıca 15 bölgede tanımlanıyordu; 1. Yüksek Ermenistan: ***Karin, Yerzinga, Bayburt*** (Erzurum-Erzincan bölgesi), 2. Dördüncü Ermenistan: Fırat (Yeprat) havzası (Sivas-Harput); 3. Agznik: Dicle (***Tigris***) havzası; 4. Taron/Duruperan: (***Muş-Bitlis*** bölgesi); 5. Mork; (***Hizan, Sason*** bölgesi) 6. Gorcayk; ***Gordiene "Kürdistan"*** (***Hakkari-Zaho*** bölgesi) 7. İran Ermenistan'ı; (**Urmiye** bölgesi); 8. Vaspurakan; (***Van, Makü, Tebriz*** bölgesi); 9. Siyunik; (***Zengezur*** bölgesi); 10. Arsah; (**Karabağ, Gence** bölgesi); 11. Faydagaran; (Batı ***Hezar*** bölgesi); 12. Udi; (Kur nehri havzası); 13. Gûgarik; (***Ardahan-Çıldır*** bölgesi); 14. Dayk; (***Acara -Tortum*** bölgesi); 15. Ararat; (***Masis***) (***Ağrı*** Dağı ***Aras*** nehri havzası)

Küçük Ermenistan ise 1. Bölge (Kayseri-Yozgat), 2. Bölge (Sivas, Tokat, Arapkir), 3. Bölge (Malatya, Maraş, Adana) olarak belirtilmektedir. [52]

Kimi ülkelerle ulusların isimleri birbirleriyle özdeşleşmiştir. Halkların kendi isimlerini mi üzerinde yaşadıkları ülkelere verdikleri, yoksa isimlerini o coğrafyadan mı aldıkları sorusunun cevabı pek kolay verilemez. Önasya, Ege, Kilikya, Mezopotamya, Kapadokya vb. üzerinde pek çok uygarlığı, halkı barındırmış olmasına rağmen hiçbir tarihsel dönemde bu isimle anılmış halklar olmamıştır. Kürdistan ve Ermenistan ise üzerinde yaşadıkları halkla özdeşleşmiş ülkelerdir.

Ermenistan ve Kürdistan coğrafyasının doğal şekillenmeleriyle tespit edilmiş sınırlanmalar zamanla önemini kaybetmiştir. Bunun, bölgedeki yoğun demografik hareketlerle göçler ve savaşlar nedeniyle oluştuğuna kuşku yoktur. Kürtlerden çok daha önceki yüzyıllarda yerleşik şehir medeniyetleri yaşamış olan Ermeniler, doğudan ve batıdan gelen akınlar karşısında mevzilerini korumakta güçlük çekmişler ve giderek daha geniş bir alana yayılmışlardır. Buna karşılık daha çok göçebe aşiretler biçiminde

---

52- ***Saint Martin***, "Memories Historiques et Geographiques Sur l'Armenie", Paris,1818

M. Ghazarian; "Armenien unter der Arab, Herrschaft bis zur Entstehung des Bagratidenreiches" Zeitchr. f. Armen. Philol , II Marburg, 1904, s,207-208

H. Thopdschian; "Armen. von und wahrend der Araberzeit " II., s.65

Arap İdari bölümlemesine göre Ermeniye=Ermenistan;

Ermeniye I- Yönetim Merkezi olan Barza'a la beraber, Arran (Albaniya) ve Kûr ırmağı ile Hazer denizi arasındaki bölge (Şirvan); "'Ermeniye II("**Arminiya al-şuğra**"; Küçük Ermenistan)- Curzan (Gürcistan); Ermeniye III- Debil, Bassufracan (Vaspurakan), Bagravand, Naşava (Nahcivan) bölgeleri ile beraber, Ermeniye IV ("**Arminiya al-kubra**":büyük veya asıl Ermeniye)- Şimşat (Arsamsota), Kalikala, Ahlat, Erciş ile beraber güney batı kısmı. (El-Şarişi, II. 156 vd, ve **Abu'l-Fida**, nşr. **Reinaud** ve de **Lane**, s. 387, Yakubî, nşr de Geoje, s.364, 5, 12)

"**Arminiya dahila**"; Dabil (Dvin), **Naşava** (Nahcivan), Kalikala (Arzan Al-rum),

"Arminiya harica"; Berkri, Hilat (Ahlat), Erciş, Vastan. (**İbni Havkal**; nşr. de Goje s.285) İslâm Ans. agy.

yaşayan Kürtler ise, yine aynı nedenlerle iç içe geçmişlerdir. Bizanslıların, Fars ve Arapların yoğun baskıları ve yeni yerleşim bölgeleri oluşturmaları bu dağınıklığı daha da hızlandırmıştır. Nihayet Türkmen boylarının Önasya'ya gelmeleri ve hem yönetimleri hem de göçebe topluluklarla aynı coğrafyaya yerleşmeleri, Ermenistan ve Kürdistan'ın çokuluslu, çok kültürlü bir yapısını daha da genişletmiştir.

Millingen şunları yazıyor:

".. Kürdistan, Hakkari ve onun geniş yörelerinde eski devirlerden beri yaşayan Kardohi'lerin vatanına verilen addı. Ancak bunun sınırın Kuzeyde Van'a kadar uzandığını, Van'ın da Ermenistan sınırı içerisinde olduğunu görüyoruz. Orta ve Güney Kürdistan ise Asuriye denilen bölgeyi kapsamaktadır. Cezire'nin bir bölümü ile, Mezopotamya'nın bir bölümü de bu sınırların içerisindedir. Gerek Ermenilerin ve gerekse Kürtlerin zaman zaman birbirlerinin arazilerini işgal etmeleri ve gerekse diğer devletlerin buraları işgal ederek kendilerine göre bir takım bölgelere ayırmaları Kürdistan'ın sağlam olarak sınırlarını çizmeyi güçleştirmektedir. Ermenistan için de aynı şey söz konusudur. Nitekim Ermenistan'ın Kuzeyde Lazistan dağları, Güneyde buna karşılık Toros dağları, Doğuda Medya, Batıda Kapadokya (Sivas, Amasya, Kayseri ve Nevşehir'i içine alan bölge) olduğunu görüyoruz. Şimdiki şartlar altında hali hazır durumda bu eski Ermenistan'a da Kürdistan demek ve öyle kabul etmek zorundayız. "[53]

XIX. yy gezginleri Ermeni kökenli olduklarını söyleyen Kürt aşiret reislerine rastladıklarını yazmışlardır. Ayrıca Ermeni kilisesine bağlı, anadili Kürtçe olan Hıristiyan Kürtler vardı. [54] Mamakan aşiretinin Ermeni kökenli Memikon'dan geldiği ileri sürülmektedir. Gezgin Marco Polo hem Hıristiyan ve hem de İslâm Kürtlerin varlığını belirtir. *"Musul ovalarını bırakıp, Hakkari dağlarına çekilen ve Asuri denilen Nasturi Hıristiyanların birçok bakımdan komşuları Kürtlerle kaynaşmış"*[55] olduğunu yazar.

Ermenistan ve Kürdistan ülkelerinin tanımlanması çoğu kez politik kaygılarla spekülasyon konusu olmuştur. Ermeni veya Kürt milliyetçi hareketleri bu tanımlamalarda ülke-ulus özdeşleştirmesi nedeniyle ülkelerinin sınırlarının uluslarının yerleşik olarak yaşamış oldukları bölgelerle çizmektedirler. Böyle olunca da bütün Kürdistan ve Ermenistan haritaları önemli ölçüde birbirlerini kapsar. Çoğu kez *"Harita kavgası"* diyebileceğimiz bu olgu, mevcut coğrafya ve tarihsel yerleşimin iç içe geçmiş olmasına rağmen, sanki temel kuralın ülkelerin, çok uluslu, çok kültürlü değil de sadece bir tek etnik gruba ait olması gerektiği bir ön kabüle dayanarak, bir diğerini *"yok sayma"* anlayışından kaynaklanmaktadır. Ermenilerin Kürdistan'ı, Kürtlerin de Ermenistan'ı sahiplenmek istedikleri gibi tartışmalar bu nedenle sıkça duyulabilir. Örneğin; bir ara SBF'li bir öğretim üyesi :*".. Toprak isterlermiş. Valla bizden önce Kürtlerle kapışsın-*

53- **Frederick Millingen**,"Wild Life Amongs the Kurds" (Kürtler Arasında İlkel Yaşam) London,1870

54- 1911 Basımlı bir "Yohanna İncili"nin Ermeni alfabesiyle Kürtçe yayınlanmış olması bu savı güçlendirmektedir. "İncila Yuhannes", A.Y.Boyaciyan Basımhanesi, 1911, İstanbul

55- İslâm Ansiklopedisi, "Nasturiler" maddesi

56- **'Baskın Oran**'la ABD'nin Ermeni Tasarısı Üzerine", Adımlar, S.22,5-18, Kasım 1978, İstanbul

lar. Çünkü Kürtler de istiyor oraları.. "[56] gibi sözler söyledi.

Bugün her iki ülkenin de büyük bölümü TC'nin siyasi sınırları içindedir. Kadim Ermenistan'ın tüm batısı ve güneydoğusunda ne yazık ki hatırı sayılır derecede bir Ermeni azınlığı bile bırakılmamıştır. Kürtler ise sömürge statüsünde, ulusal boyunduruk altındadırlar.

Gerçek şu ki, bu iki ülkenin doğal ve tarihsel sınırlarını birbirinden ayırt etmek çok güçtür; iç içe geçmişlerdir. Çok büyükçe bir alanın her iki halk için **ortak bir yurt** haline geldiğini kabul etmek gerekir.

Uzunca bir zaman Kürt aşiretlerinin yaylalarda, dağlık ve kırsal alanlarda yaşarken yaşarlarken; Ermeniler daha çok şehir merkezlerinde ovalarda yerleşik oldukları bir tablo ile karşılaşırız. Ya da şurada üç beş Ermeni köyünün yanında üç beş tane de Kürt köyünün, daha Güney'de Süryanilerin bulunduğu, kimi yerlerde Arap kimi yerlerde Türk yerleşimlerinin serpiştiği etnik bir çok çeşitlilik bir olagelmiştir. Giderek şehirler, kasabalar ve yerleşim birimleri bazı yerlerde birinin, bazı yerlerde diğerinin çoğunlukta olduğu heterojen alanlar haline gelmiştir. Buna Türk, Arap, Fars işgalleri sırasında özellikle büyük şehir merkezlerine yerleşen işgalci -fetihçi kavimlerin varlığını da ekleyince ortaya çok kültürlü bir yerleşim düzeni çıkmaktadır. Gerek işgaller, gerekse zorunlu göç ettirmeler sonucu bu bölgeye yerleşen Gürcü, Çerkez, Azeri gibi Kafkas halklarını, bu coğrafyanın eneski kavimlerinin birer uzantıları olarak varlıklarını koruyan Süryani, Keldani, Asuri gibi halkları da bu nüfus bileşenine eklemek gerekir.

Büyük göç hareketlerinin, fetih ve işgallerin; katliam ve zoraki asimilasyon politikalarının bir sonucu olarak geniş bir antropolojik-etnik, kültürel melezleşme yaşanmıştır.

Birbiriyle kaynaşan yalnız ülke coğrafyaları değildir. Halklar da uzunca bir süreç içinde, büyük ölçüde kaynaşmışlardır. Antropolojik ve etnik açıdan bölge halklarında önemli bir melezleşme yaşandığını söyleyebiliriz. Örneğin; Minorsky, Nikitin gibi ünlü Kürdologların tarif ettikleri *"uzun boylu, sarışın, mavi gözlü Kürt tipi*"ni Dersim, Hakkari ve Behdinan'ın kimi yerleri dışında bulmak hemen hemen imkansız gibidir. Bugünün Kürdü çoğunlukla esmer ya da buğday tenli, kara kaşlı, karayağız insanlardır. Günümüzde bölgede yaşayan Kürtler, Ermeniler, Süryaniler ve Türkler arasında belirgin bir fizyolojik bir ayrım bulmak zordur.

Benzer şeyler "*Turani/Türk*" tipi için de geçerlidir. "*Kumral, çekik gözlü, basık burunlu, tıknaz bir Türk tipi*"ne rastlamak adeta mucize gibidir. Bu tiplerle 90'dan sonra Ortaasya Cumhuriyetlerinden gelen göçmen ya da misafirler sayesinde tanıştı Türkiye.... Bugünün Türkü, Yunan, Balkan halkları, Kürt, Arap, İran vd. halklarla melezleşmiş, antropolojik olarak birbirine benzeyen topluluklar halindedir.

Kuşkusuz biyolojik-fizyolojik özelliklerini sürdüren etnik topluluklara şurada veya burada rastlamak her zaman mümkündür. Genetik buna izin verdiği gibi, bu geniş çaplı melezleşmenin dışında kalmış topluluklar da bulunabilmektedir. Özellikle dışarıdan evlenme ve kız alış-verişine karşı katı kurallar koyarak direnen Çerkez-

ler, Tatarlar, Yahudiler, Çingeneler ve bazı Êzidî Kürt aşiretlerini örnek verebiliriz.

Bu olguyu XIV-XV. yy'lardan itibaren *"Yeni Kıta"*ya yönelen işgal, imha ve göç dalgası sonrasında *"Amerika"* kıtasında meydana gelen melezleşme ile benzeştirmek mümkündür. İspanyol, İngiliz, Portekiz, Hollanda sömürgecilerinin Amerika kıtasını fetheder ve sömürgeleştirirken, yerli kültürlerin yıkıntıları üzerinden çıkan melezleşme, işgalcilerin büyük göçmen dalgasıyla aynı zamanda burayı *"yurt edinme"* amacı gütmeleri, bizim coğrafyamızda çok daha uzun yüzyıllar boyunca yaşanan bir gerçekliktir.

Afrika kıtasından zincire vurularak gemilerle yeni kıtaya taşınan milyonlarca kara derili köle; İnka, Aztek, Maya uygarlıklarından büyük yerli soykırımından kurtulabilen kabileler; yeni bir hayat için yeni kıtaya akın eden milyonlarca aç Avrupalı göçmenin oluşturduğu sonsuz bir melez dünyası Amerika kıtasının etnik kimliğini belirler.

Karayibler'de ya da Peru'da İspanyolca konuşan yarı siyah, yarı Kızılderili *"çikolata renkli"* insanlar acaba hangi "*ulus*"u oluşturur? Sırf İspanyolca konuştukları için acaba "*İspanyol"* mu; totem geleneklerini sürdürdüklerine bakarak Amerikan yerlisi mi ya da danslarındaki orijinlere bakarak Afrikalı mı olduklarına karar verilecektir? Bir Arjantin, Brezilya, Meksika ulusu var mıdır? Meksika'daki Zapatist hareketin arkasındaki *"yerli etnik renklerin"* itici rolü göz ardı edilebilir mi?

Sorular daha uzatılabilir. Etnik, antropolojik bir olgu olarak melezleşmenin bir nesnel biçimde ele alınması, onu var eden neden ve sonuçlardan bağımsız bir olgu olarak ele alınması gerekir.

Tarihsel süreçlerin yalnızca *"etnik, antropolojik, kültürel"* melezleşme, yok etme, iç dinamikleri kırma gibi etkilerinden değil, aynı zamanda halkların sosyal-siyasal ruhi şekillenmeleri üzerinde de derin etkiler yarattığını da belirtmek gerekir.

Direnişçilikle, uzlaşmacılığın bir bıçağın iki yüzü gibi yerleşmesi; aşırı bölünme ve dağınıklık, güvensizlik gibi olguların, sosyal ve siyasal şizofreni olarak tanımlayabileceğimiz anomalilerin tarihsel kökleri olduğuna kuşku yoktur. Özgürlük tutkusunu buna eklemeliyiz.

Ülkenin coğrafi yapısı, iklimi ve tarihsel sürecinin, üzerinde yaşayan halkın özelliklerini büyük ölçüde belirlediğini öne süren Ternon, *".... yitirilen, yeniden ele geçirilen ve her zaman ancak yarı yarıya sahip olunabilen*" bir kalenin eli tetikte savunucuları olarak Ermenilerin üzerinde yaşadıkları bu topraklara benzediklerini yazar..[57]

Kaynaşmanın Ermenilerin Hıristiyanlığı, Kürtlerin İslâmiyet'i seçmeleri; Türk ve Arap işgallerinin araya girmesiyle bir ölçüde durduğunu söylemek mümkündür. Ermeni ve Kürt halkları kültür, gelenek ve görenek bakımından en çok harmanlanmış iki ulustur. Giderek Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde Ermenilerin asimile olarak Kürtleştikleri bile gözlenmiştir. Aynı şey kimi Türkmen aşiretleri için de söz konusudur.

Nikitin şunları yazıyor:

".. Minorsky'nin İslâm Ansiklopedisi'ndeki "Kürtler"' başlıklı makalesinde bunlarla ilgili olarak şunu da kaydedelim ki XIX. yüzyıl Ermeni gezginlerinin

57- Yves Ternon, "Ermeni Tabusu", Belge Yay. İstanbul,1993
A.Rambaud, "l'Empire grec au xêsiêcle" Paris, 1879, aktaran, H.Pastırmacıyan

çoğu zaman sözünü ettikleri bir takım Kürt aşiretlerinin reisleri Ermeni asıllı olduklarını bir sır olarak söylemişler. Burada söz konusu olan aşiretler Kürtçe konuşan ve Ermeni kilisesiyle bağlarını koparmamış olup milliyetlerini de hiçbir zaman saklamayan Ermeniler değildir.. [58]

XVI. yüzyıla gelindiğinde Ermeni prenslik ve Krallıklarının otoritelerini yitirmeleri üzerine bu boşlukları Kürt beylikleri doldurmaya başladı. Güneyden gelen Arap-İslâm istilacılığı karşısında Kürtlerin İslâmiyeti kabulü, Kürt beyliklerini Ermeni krallıkları karşısında güçlendirdi. Bu sayede Arap istilacılarının son verdiği her Ermeni prensliğinin yerine bir Arap valisi ya da bir Kürt Bey'i geliyordu. Böylece İslâmlık sayesinde Kürtler, Ermeni egemenliğinin alanını daraltmaya başladılar.

Bütün buna karşılık Ermeni uygarlığını ayakta tutan, onun ***yerleşik*** karakteri idi. İşgalciler değişiyor, fakat yerleşik kültür varlığını sürdürüyordu. Diğer askercil-despotik uygarlıklar gibi bütün gelenler sonunda yerleşik kültür tarafından bir biçimde uyum sağlamak zorunda bırakılıyordu. Her alt üst oluşun, işgal ve göç hareketinin, yerleşik kültürlerinin içeriğini de değişiklikler yaratması kaçınılmazdır. Bu nedenle Ermeni kültürü üzerinde büyük bir İran etkisi görüldüğü gibi Bizans, İran, Arap ve daha sonraki yıllarda Selçuklu, Osmanlı kültürleri üzerinde de yerleşik Ermeni kültürünün derin izlerini görmek mümkün olabilmektedir.

Kürtlerle Ermeniler arasındaki ilişkiler bu yönetimler altında muhteva değiştirerek devam etti. Kilise aristokrasisi dinsel otoritesini korudu. Ermeni prenslerinin serfleri olan Ermeni köylüleri, bu kez Kürt beylerinin hizmetine girdiler. Ancak eski kültürlerinin taşıyıcıları olarak Ermeni esnaf, zanaatkâr ve tacirleri, Kürt beylikleri içindeki konumlarını sürdürdüler. Çünkü Kürt beyleri ve genel olarak egemen İslâm unsuru açısından bu tür işler bir çeşit "*hizmetkârlık*" sayılıyordu.

Kadim Ermenistan'ın en eski krallıklarından Vaspuragan (Van)'ın arazisini elinde tutan Bitlis'te Şerefhan'ların bu mirası nasıl değerlendirdikleri Şerefname'de anlatılmaktadır. [59]

Yazılı Kaynaklardaki ilk Ermeni Krallığı: Hayaşa (Hayassa)

Ermeni tarihçiler, kökenlerini Hz. Nuh'un oğlu Yafes'e dayandırdıkları ve M. Ö. yaklaşık 2200-3500 yılları arasında hüküm süren ***Hayk*** Ön Asya hanedanından 60'a

---

58- *B.Nikitine*, "Kürtler" (Les Kurdes) s.52, Abaka, Aralık 1949, Özgürlük Yolu Yay, İstanbul, 1977

59- *Şerefname*, "Tarih-ül Akrad" (Kürt Tarihi) Ant Yay. 1969, Yöntem, İstanbul 1975

60- *Horenli Movses* (Khronli Mois), "Ermeni Tarihi", Venedik, 1881, K.**Basmaciyan**, "Ermenilerin Yeni Tarihi", Paris, 1917

"Ermeni tarihinin babası" sayılan **"Horen'li Musa"** (Movses Horenatszi), Muş'a bağlı Horen / Horunk'lu (Türkçeleştirilmiş adıyla "Harman"!) Ermeni bir rahiptir. M.S.V.yy'da yaşayan Horenli Movses, Edesse (Urfa), İskenderiye, Atina ve Bizans gibi çağının kültür merkezlerini gezerek (M.S.446) Yunan dili ve mitolojisini öğrenmiş, Arap, İran, Yunan ve Süryani kaynaklarından yararlanarak bilinen eneski Ermeni Tarihini yazmıştır. (M.S.481) Bu tarihin orijinal el yazmalarının önemli ölçüde kaybolduğu ve değiştirildiği iddia edilir. Toplanan el yazmaları 1881'de Venedik'te yayımlanmıştır.

Horenli Movses, *Hayasdan* kralları olarak M.Ö.2197 *Hayk*; 2026 Armenak; 1980, Aramays; 1769 *Güzel Ara ve* 1743 *Gartos* (Ara)yı göstermektedir.

yakın hükümdar sıralamaktadırlar [60]

Yazılı kaynaklara göre saptanabilen eneski Ermeni devleti M. Ö XV. -XIII. yy'larda Erzincan-Erzurum-Van bölgesindeki ***Hayaşa Krallığı***'dır. Hattuşaş'da [61] bulunan Hitit yazıtları, imparatorluğun Kuzeydoğuya yayılma çabaları karşısında Azzi-Hayaşa Konfederatif Krallığının zorlu direnişlerinden söz eder.

Arkeolojik kazıların gösterdiği gibi bu tarihlerden binlerce yıl öncesinden beri bölgede ileri bir maden çağı yaşanmıştı. Bölgedeki demir, bakır ve gümüş madenlerinin zenginliği, hem ticari olarak hem de yayılmacı imparatorluklar için sürekli bir çekim merkezi oldu.

M. Ö. XVI. yy'dan itibaren Köleci Asur İmparatorluğunun baskılarıyla karşılaşan Ermeni krallıkları, bu tarihten sonra vergilendirilmek üzere Asur imparatorluğuna bağlandılar. Buna karşı Asur'a karşı direnişler, diğer kavimler ve krallıklarla ittifak arayışları hep süregeldi. Yine Ermeni tarihçilere göre kral ***Gartos***'un oğlu Anuşavan (M. Ö 1725)'den itibaren Asur'a bağlanan Ermeni krallıkları idari özerkliklerini korumuşlardır. [62]

İki Federasyon Devlet: Nairi ve Uriatri (Ararat)

M. Ö XII. -IX. yy'larda aynı bölgede küçük prensliklerden ve çeşitli boylardan olan iki federasyon devletine tanık oluyoruz. ***Nairi*** ve ***Uriatri***...

Asur yazıtlarında "*dağlık ülke*" ya da "*kabileler birliği*" anlamıyla çözümlenen ***Uri-atri***, daha sonra ***Urartu*** olarak göreceğimiz ***Ararat*** olmalıdır. [63]

Hayvan yetiştirmek için verimli yaylaların kullanımı, çağın stratejik madde stoklarının paylaşımı için sık sık aralarında mücadele eden ***Nairi*** ve ***Uriatri*** Federasyonları, Asur imparatorluğunun saldırıları karşısında ise birlikte hareket ediyorlardı. Ne var ki, bu gevşek ilişki biçimi köleci Asur'un saldırılarını durdurmaya yetmiyordu. M. Ö. IX. yy'da Asur baskısı daha kanlı bir biçimde artmaya başladı. Asur yazıtları (MÖ 1250 ve 1116-1090) Nairilere yapılan saldırılardan ve kendilerine birleşik ordularla karşı koyan küçük krallıklardan, bunlara karşı elde edilen zafer ve ganimetlerden bol bol söz eder.

Uriatri'nin Ermeni kralı ***Aramu*** (Aram)'dan başlamak üzere aslında birbirine akraba olan Hurri'li boyların, Haldi ve Hay'ların prenslik ve kabilelerinin birleşerek merkezi bir devlete doğru evirilme süreci hızlanmıştır.

61- Bugün Boğazköy.

62- Asur İmparatorluğuna bağlı olarak hüküm süren Ermeni Kralları: M.Ö.1725 Anuşavan, 1662 Bared; 1612 *Arpag*; 1856 *Zavan*; 1531 *Parnos*; 1478 Sur; 1433 *Havanag*; 1303 *Vaşdag*; 1381 *Haykak* I.; 1361 *Ampag*; 1349 *Arnak;* 1332 Savars; 1326 *Norayr*; 1362 Vesdam; 1289 Gar; 1285 *Korak*; 1267 *Hrant I.*; 1242 *Inzag*; 1227 *Kegak*; 1197 *Horoy*; 1194 *Zarmayr*; 1180 *Savarş II.*; 1137 *Berç I.*; 1102 *Arpun;* 1035 *Pazug*; 985 *Hoy*; 941 *Husag*; 883 *Haybak*.. sayılmaktadır.

63- *B. Pietrovsky*, "Urartu", Geneve, 1969/Belleten/147 (Özet: Veli Sevim)
S.Bulut, "Arkeolojiden Demirci Kawa'ya Işık", Komal Yay. 1996 İstanbul
Botan Amedi, "Kürtler ve Kürdistan Tarihi" C.I.Fırat -Dicle Yay. 1991 İstanbul/Ansiklopedia Britannica "*Urartu*"

Bir Konfederasyon Devlet: Urartu

Hititlerin dağılması ve Asur saldırılarının yoğunlaşmasının ardından, zaten ileri bir kültürel ve ekonomik düzeye ulaşmış olan federasyon devletleri, küçük krallıklar ve akraba kavimler Asur saldırılarına karşı birleşerek güçlü bir konfederasyon devleti olan Urartu'yu kurdular. /M. Ö. 875-585/

Urartu'nun merkezi bir devlet haline gelmesi ***Aramu*** soyundan ***Lutipri***'nin oğlu ***Kral Sarduri*** I /M. Ö. 840-830/ döneminde gerçekleşti.

Aramu döneminde yönetim merkezi ***Arzasku*** (bugünkü Arceş/Erciş)'ydu. Urartu Birleşik Devletlerinin başkenti ise, Sarduri I. tarafından Van gölünün doğusunda kurulan /M. Ö. 835/ ve kalıntıları günümüze değin ulaşmış bulunan ***Tuşpa*** (Van kalesi) dir. Kral Rusa I. (753-735) döneminde kentlerin Asur saldırıları karşısında büyük yıkım görmesi üzerine, Tuşpa'nın kuzeydoğusunda yeni bir kent inşa ettirerek yönetim merkezi buraya taşınmıştır: ***Rusahinili***. [64]

Urartu krallarının atası sayılan ***Aramu*** (Aram, Arame, Ara Kağetszi) Ermeni tarihi açısından mitolojik bir karakter kazanmıştır. Ermeni vakanüvisti Horenli Movses, Urartu kralı ***Aramu***'yu Ermeni milletinin isim babası olarak tanımlar. [65]

Prof. Lang şunları yazar;

"Birleşik Urartu krallığının kurucusu muhakkak ki, ***Salmanasar III.*** *'ün M. Ö. 860-865 ve 846 yıllarına ait Asur yazıtlarında ismi zikredilen Kral Arame ve Aramu olup, hiç kuşkusuz (Asur) kraliçesi* ***Samiramis****'in aşık olduğu efsanevi Ermeni* ***Ara*** *ile aynı kimsedir."*[66]

Movses, Asur soyluları ile Haykyan hanedanı arasında ilginç mitolojik öyküler nakleder. Bunlardan en ünlü olanı Asur Kraliçesi ***Samiramis*** (Şamiram) ile ***Güzel Ara*** arasındaki savaş/aşk ilişkisidir. Asur Kralı Ninos'un karısı olan Kraliçe Semiramis'in soylu bir aileden gelmeyip, Filistinli öksüz bir kız olduğu, küçük yaşta bir çukura atıldığı ve orada güvercinler tarafından beslenip büyütüldüğü rivayet edilir. Güzelliği, direnci ve ihtirası sayesinde Ninos'un eşi olmayı başardığı söylenir. Bir entrika ile eşini öldürerek Asur tahtına tek başına hükmetmeye başlayan Samiramis, güzelliği ve yakışıklılığıyla ünlü (bu nedenle kendisine ***Ara Keğetsik***=Güzel Ara adı verilen) Ermeni kralını elde etmek ister. Araya elçiler koyarak onunla evlenmek istediğini bildirir. Fakat eşi Nıvart'la mutlu bir yaşamı olan Ara bu isteği reddeder. Samiramis aşkına karşılık vermeyen Güzel Ara'ya savaş ilan eder. Amacı onu yenerek zorla da olsa evlenmektir. Ordusuna Ara dışında hiç kimseyi sağ koymamaları emrini verir. Fakat kendisini kötü bir sürpriz beklemektedir, basit bir asker kılığında savaşa katılan Ara savaşta öldürülmüştür. Samiramis savaşı kazanmış ama amacına ulaşamamıştır. Ara'nın öldüğünü öğrenen Şamiram, Ara'nın cesedini yüksek bir kulenin üzerine koydurur. Haralez adı verilen yaratıkların cesedi yakalayıp onu diriltmeceklerine inanmak-

---

64- Bugünkü Toprakkale öreni. Rusahinili, Urartu dilinde "Rusa'nın yaptırdığı kent" anlamına gelmektedir.

65- Ermenice'de bu ad Aram olarak bilinir. Bir sıra komşu halkların Hay ulusunu Armenler olarak adlandır malarının nedeninin bu olduğuna dair tezler vardır. Aram-Armenia-Ermeni-Ermenistan (Prof. Zartaryan'ın notu)

66- ***David Marshall Lang***, "Armenia, Cradle of Civiliation", London 1980 s.94

tadır. Bu beklentisi de gerçekleşmeyen Samiramis tutkulu bir aşkla bağlandığı Ara'nın ülkesinden ayrılmak istemez. Yazlarını geçirmek üzere Van gölü kenarına kendi adıyla bir kent inşa ettirir: ***Şamiramakert***.. [67] Urartu krallarından Menva'nın yaptırdığı su kanallarının "***Şamram suyu***" olarak adlandırılması bu efsaneyle bağlantılı olsa gerektir. Efsanedeki Güzel Ara'nın, Aramu (MÖ. 860-840) olduğunu kabul edersek, Kral Menva'nın (MÖ. 810-786) kanalı inşa ettirmesiyle bağlantı kurulabilir. Kraliçe Semiramis, Babil'de görkemli *"asma bahçeleri"*'ni yaptırmasıyla da tanınmaktadır. [68]

Prof. Lynch, Ara-Samiramis ilişkisinin Yunan mitolojisindeki Adonis-Afrodit kültünün Ermeni mitolojisine yansıması olduğuna işaret eder. [69] Sevdiğine düşman olmak, düşmanına aşık olmak, sevdiğine savaş açmak ya da kazananın kaybettiği savaşlar gibi mitolojik temaları burada da görürüz. Anaerkil dönemin izlerinin henüz kaybolmadığı erkek egemen dünya içinde sivrilen güçlü, tutkulu kadın hükümdarlara da bir örnektir. Semiramis'in mitoslaşmasında bu durumun da özel bir yeri olmalı. [1990'dan sonra Ermenistan'daki bağımsız kadın hareketinin kendisine *"Şamram Hareketi"* adı vermesi bu güçlü etkiye tanıklık eder.]

Ermeni uygarlığının Urartu'nun yıkıntıları üzerinde geliştiğini savunan görüşler de vardır. Bu görüşe göre M. Ö. VIII. ve VII. yy'da başka bir kavim Urartu'yu işgal etti. Bu kavim Yunanlı tarihçi ***Herodot***'a göre Frigya kolonicileriydi. Zamanla Frig kökenli kabileler kendi Hint-Avrupa dillerini Urartulara benimsettiler ve bu halkların kaynaşmasıyla Ermeni ulusu şekillendi. [70]

Bu tez günümüzde oldukça zayıflamıştır: arkeolojik kazılarla elde edilmiş tüm bulgular, Urartu'ya Frigyalıların değil Med imparatorluğunun son vermiş olduğunu gösteriyor. Bu tezin diğer önemli bir yanlışı ise, Urartu'dan tek bir kavimmiş gibi söz

---

67- ***Şamramakert*** (Ermenice "kert"~ yapı, yerleşim ekiyle "Şamram-a-Kert"~ Şamram kenti."***Şamram***", ünlü Asur Kraliçesi Semiramis'in Ermenice'deki söylenişi. Bir başka çözümleme Gök Tanrı "Mihran"a izafeten "***Şah-Mihra-Kert***",)

Olasılıkla bugünkü Edremit kasabası olmalıdır. Bazı tarihçiler Şamiramakert'in Urartularca Tuşpa olarak adlandırılan bugünkü Van kenti olduğunu öne sürüyorlar. Şemsettin S?mi, Ertemid olarak andığı bu yerleşim için "Bunun Asur melikesi Samiramis tarafından kurulduğu söylenir, herhalde pek kadim bir kasabadır." (c.II, s.823) demektedir.

Ş.Saıni; "Kamus ül A'l?m (Adlar Sözlüğü=Umar), S?hib ve n?şiri Mihran, Mihran Matbaası, İstanbul 1306 (1890)

68- Urartu yazıtlarında Kral Menva tarafından yaptırıldığı belirtilen sulama kanalının halk arasında "Menva Kanalı" olarak değil de "***Şamram suyu***," olarak adlandırılması ilginç bir soru olmalı. Yaptığı araştırmalar sonucu bölgede Urartulardan kalma sayıları 63'ü geçen baraj, gölet ve sulama kanalı bulunduğunu tespit eden Arkeolog Prof. Dr. Oktay Belli, "Kanalın çevresinde Kral Menua (M.Ö. 810-786) tarafından eşi Tariria için bugünkü Kadem Bastı mevkiinde yapay teraslar halinde yaptırılan asma bahçeleri, Asur Kraliçesi Semiramis'in Dünyanın 7 harikasından biri sayılan asma bahçeleriyle özdeşleştirilerek efsaneleştirilmiştir." diyerek farklı bir açıklama getirmektedir. Bence bu açıklama 2800 yıllık kanalın, Menva yazıtında "kim başkasına ,Bu kanalı ben açtım' derse o, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar tarafından mahvedilsin; güneş ışığından yoksun edilsin" diye yazdırtmasına rağmen, adeta inatla neden Şamram kanalı diye anılmakta olduğunu açıklamakta yetersiz kalıyor. Yalnızca sulama kanalının değil Şamramakert adıyla antik bir kentin bulunması da Asur kraliçesi ile daha doğrudan bir bağlantı olabileceğini kabul etmemizi gerektiriyor.

69- Lynch'in "Ermenistan'a Seyahatnamesi", C.II, 1917, Aktaran, E.Uras,agy.

70- *Loise Nalbandian*, "The Armenian Revulotionary Mevelent", Los Angeles 1963, s.4

edilmesidir. Urartu tarihi uzmanlarının üzerinde birleştikleri gerçek, Urartu'nun tek bir kavmin ismi olmayıp, birbirine akraba halkların ve küçük krallıkların oluşturduğu bir federasyon olduğudur.

Urartu etnik bakımdan homojen (türdeş) değil, heterojen (çoklu) bir yapı gösteriyordu. Tarihsel bilgiler, Ermenilerin de Urartu'yu oluşturan kavim krallıklardan biri, hatta baskın unsur olduğunu göstermektedir.

Urartu'nun yazıya da geçmiş Hint-Avrupa olmayan bir dil kullandığı biliniyor. Urartuca'nın federasyonu oluşturan kavimlerden herhangi birine ait bir halk dili olmayıp, aristokrasinin bir sınıf dili olduğuna dair kuvvetli bulgular vardır.

Urartu aristokrasisinin /yönetici sınıfın/ neden dönemin popüler halk dili olan ve çivi yazısı da bulunan ***Hurrice***'yi ya da imparatorluktaki başka herhangi bir kavmin -Örneğin; Hayaren- değil de ***ayrı bir dil*** kullanmayı ve Asur alfabesini tercih ettikleri sorgulanabilir.

Özellikle ileri bir kültür ve ekonomi düzeyine gelmiş bölge uygarlıklarında, yazının kullanımı sınıf farklılaşmasında önemli bir rol oynamış ve aristokrasiyi güçlendirmişti. Aristokrasinin ayrıcalık ve üstünlüğünün bir ifadesi olarak (daha sonra pek çok imparatorlukta görüleceği gibi) bağlı kavimlerden ve köylü topluluklardan farklı bir dil yaratmak istemeleri mümkündür.

İkincisi; pek çok kabile, kavim ve krallıkların bir bileşeni olan Urartu da yönetici sınıfın bütün bunlardan farklı bir dil kullanarak, bileşen öğelere karşı aralarına eşit mesafe koymak amacı taşıdığı da söylenebilir. Devletin federatif yapısı ve etnik demokrasi buna bir kanıttır.

Bütün soylular sınıfında olduğu gibi Urartu aristokrasisi de belli bir etnik gruba aidiyeti değil, kan bağına dayalı mülkiyeti/soyluluğu temel almaktaydı. Kraliyet aileleri arasındaki evlilikler, yönetim birliği için bir tür güvence sayılmaktaydı.

Urartu'daki dinsel inanç ve panteonda yer alan tanrıların özellikleri de onun konfederatif yapısıyla uygunluk göstermektedir. Urartuların baş tanrısı Haldi'dir. Haldi, aynı adı taşıyan ve Van gölü ile Urmiye arasında yaşayan halkın baş tanrısıydı, Birleşik devletlerin de baş tanrısı kabul edildi. Haldi savaşa çıkan kralı kutsayan savaş tanrısı idi. Krallar savaşı kazanmak için Haldi'ye yakarır, kazanırlarsa da diktikleri yazıtlarda ilk Haldi'nin adını anarlardı. Yapılan binaların çoğu Haldi adına yapılırdı. Haldi'nin karısı ise Arubani idi. Ancak Arubani bir ana tanrıça kadar önemli değildi.

Urartu panteonunda yer alan tanrıların bu heterojen yapısı konfederasyonu oluşturan tüm kavimlerin temsil edildiği bir dinsel özerklik kompozisyonu çizmektedir..

Altından demire kadar her türlü maddenin bulunduğu Urartu'da en gelişmiş sanat dalı, kuyumculuk ve maden işçiliğiydi. Geniş sulama kanalları, barajlarla geliştirilmiş sulu tarıma dayalı ekonomi; geniş otlaklar sayesinde büyük ve küçükbaş hayvan, özellikle at yetiştiriciliği Urartu'nun zenginlik kaynaklarıydı.

Kent ve kale yapımındaki ustalıkları, taş işçiliği, bağ-bahçe tarımının gelişkinliği,

bununla bağlantılı olarak gölet ve sulama kanallarının yapımı, altın-gümüş-demir-bakır süs işlemeciliği gibi Urartu'da gözlenen özelliklerin, sonraki yüzyıllarda Ermeni toplumunun geleneksel uğraş ve yetkinlikleri olarak belirdiği göz önüne alınırsa, Urartu-Ermeni bağlantısının toplumsal bir temeli olduğunu kabul etmek gerekir.

Kentleşmiş ve yüksek yayla kökenli Urartu uygarlığı ve onun temsil ettiği boylar, bulundukları coğrafi konum itibariyle doğu-batı ticaretinin kesiştiği bir noktada bulunuyorlardı. Çağın stratejik maddesi olan demir kaynaklarını ve ticaret yollarını denetim altında tutma zorunluluğu duyan ve savaş ekonomisini demir ve atlara bağlayan Asur için bölge, bu nedenle her zaman büyük bir ilgi ve kaygı kaynağı olmuştu. [71]

Kuzeybatı İran'da
Bir Göçebe Halklar Federasyonu: MEDYA

Kral Rusa I. dönemi (M. Ö. 743-707), aynı zamanda Urartu'nun Kafkasya'dan gelen ***Kimmer*** ve ***İskit*** akınlarıyla karşı karşıya kaldığı, içten çöküntünün başladığı bir dönemdir.

Kuzeybatı İran'da ise, yine yoğun Asur baskısı karşısında birleşme zorunluluğu duyan göçebe halklar ve aşiretler yeni bir federasyon devlet oluşturmaktadırlar: Medya...

Urartu'nun aksine Medya devletini oluşturan kavimlerin çoğu kentleşmemiş savaşçı, göçebe kavimlerdi. Çeşitli Hurri boyları, bir kısım Pers aşiretleri, Guti ve Kardohiler başta olmak üzere daha sonra Nayri, Kusi, Lulu gibi halklar Kral Kaşkariti (M. Ö 674) önderliğinde merkezi krallığa geçtiler. Böylece yine yaklaşık 200 yıl yaşayarak köleci Asur'u dize getirecek olan imparatorluğu dönemi de başlamış oldu.

Herodot, Merkezi devletin ilk kralı olan ve başkent Ekbatana'yı inşa ettirerek işe başlayan Kaşkariti'nin Asur savaşları sürecinde, savaşçı kabile reisleri tarafından kral seçildiğini anlatır. Bu antik Yunan ve daha sonra Roma Cumhuriyeti'nde görülen *"sınıf-içi demokrasi"* örneklerinden biridir. Burada bir tür askersel soylular demokrasisi söz konusudur. Sistemli bir *"komuta meclisi"* ve hukuki kurallardan söz edilmese bile; baş komutanlık/krallık, kan-soy hiyerarşisine göre değil, başarı ve liyakat ölçülerine göre, komutanlar arası seçimle saptanmaktadır. Buradaki komutanlarının da her birinin kendi aşiret, boy veya klanın askeri liderleri olduğuna kuşku yoktur. Atina soyluları ve Roma oligarşisinin türdeş demokrasisine karşı, çeşitli boy ve klanların federe devlet oluşturmaları ve lideri seçimle saptama konumu dikkat çekicidir.

Medya'nın ekonomik alt-yapısı göçebe ve savaşçı-askeri bir tarım ekonomisine dayanıyordu. Ayakta kalabilmek için geniş otlakların ele geçirilmesinin ve savunulmasına duyulan ihtiyaç Medya'da askeri aristokrasinin güçlenmesine yol açtı. Üretime açılan toprakların gelirinin büyüyen ordunun ihtiyaçlarına gitmesi, tüccar sınıf ile askeri aristokrasinin, toprak sahiplerine karşı üstünlük kurması temelinde yürüyen

71- *B.Pitrovsky*, a.g.e

bir sınıf savaşımına yol açmıştır.

Kürtlerle Medya, Ermenilerle Urartu ilişkilendirmesi birbirini anımsatır. Tıpkı Ermenilerin Urartu'dan önce varolmaları ve Urartu devletinin baskın öğesi olarak yer almaları gibi, Medya devletinin baskın bir öğesi olarak yer alan Kürtler de Medlerden/Medya devletinden çok önceleri tarih sahnesinde vardılar ve ve Medya'dan sonra da varlıklarını sürdürdüler. Urartu ve Medya'nın günümüz ulus devletleri gibi homojen bir ulus ekseninde yapılanmadıklarını hatırda tutmak gerekir.

Zerdüşt öğretisi, Medya uygarlığının felsefik-düşünsel altyapısını oluşturdu. Ari halkların siyasi birlik oluşturmalarının bir ifadesi olan Ortak devlet, ilk düalist dini Mazdeizmle birlikte varoldu.

Ana eksenini Pers ve Kürt boylarının oluşturduğu çeşitli Ari kavimlerin, Medya'da imparatorlukla biçimlenecek siyasal bir birlik kurabilmeleri, onların buna uygun bir felsefik-düşünsel temele dayanmaları ile olanaklıydı. Zerdüşt'ün[72] öğretisi bu koşulları çözümlememize yarayacak bir zemin sunmaktadır. Her şeyden önce, her kavmin, hatta her aşiretin yerel güçsüz tanrılarının yerini, ortaklaşalığının bir ifadesi olarak düalist bir tanrı düşüncesi almıştır Zerdüştlükte. Babil ve Asur imparatorlukları, işgal ettiği ülkelerdeki halkların ulusal-yerel tanrılarını başkente taşıyarak, onların tanrılarını da tutsak edip, merkezileştirerek, bir anlamda kafada ve inançta tutsak etmiş oluyorlardı. *"Tanrı biriktirme politikası"* giderek bu tanrıların küçümsenmesi, azaltılması ve nihayet onları iyilik ve kötülük güçlerini temsil eden iki tanrıya indirgenmesi, [73] Tek Tanrıya giden gelişim çizgisinin önemli bir aşaması olmaktadır.

Zerdüştlüğün Medya ve Pers imparatorluk politikasına ön geldiği söylenebilir. İmparator ***I. Darius***, Nakşi Rüstem yazıtına şöyle kazdırmıştır;

"Ahuramazda yeryüzü düzeninin bozulduğunu görünce, onu bana verdi, ben de yeryüzüne düzen verdim."[74]

Zerdüştlüğün sınıfsal karakteri yalnızca aristokrasinin merkezileşme eğilimiyle belirlenmez, Asur kıskacındaki halkların birleşme ve dayanışma ihtiyacıyla, göçebelikten yerleşik düzene geçen köylü halkların yaşam tarzına da denk düşer.

Hem doğa hem toplumsal olgulardaki zıt karakterli çelişmeleri kavrayan diyalektik gözlemcilik, Zerdüşt öğretisinin düalist tanrı düşüncesine yansımıştır. Tanrı Ahura ile şeytan Veda arasında ayrım yapar; puta tapmayı, büyü ve sihiri reddeder. Sürekli mücadele halinde bulunan iyi ve kötü iki tanrı (***Hürmüz*** ve ***Ahrimen)*** doğanın düzen ve dengesini tamamlarlar. Fakat insanın da bu mücadelede yer alması gerekir; iyi düşünceler, iyi sözler ve iyi eylemlerle..

72- *"Zerdüşt" < Zoroastre/Zoroaster < Zarathustra;* Kürtçe, Farsça çözümlemede *"Zer+ro+aster"*= (Sarı Güneş Yıldız) ; Zend-Avesta'nın yazıldığı Med'çe çözümlemede *"Zer+tüşt+ra+spi+me"*= (Sarı-Işın-Güneş-Beyaz-Demet), (Sarı Işınlı Güneşin beyaz Demeti) Hintçe çözümlemede "Zaraaster"=Zara+aster= (Sarı Yıldız / Güneş)

73- ***Alaaddin Şenel***, "İlkel Topluluktan Uygar Topluluğa", Bilim Sanat yayınları, Ankara 1995

74-***Şemseddin Günaltay***, "İran Tarihi", Cilt I, TTK yayınları, Ankara, 1948, s.261

Zerdüşt öğretisinin ahlakçılığı, niteliği, onu çağdaş diğer din ve düşünce akımlarından ayırmaktadır. Zerdüştlüğün ayırt edici karakterlerinden birisi de *"iradeci"* oluşudur; irade gücünün kötülükleri yok edebileceği, değiştirip, dönüştürebileceği inancını temel alır. Bu özellikleriyle Zerdüştlüğün, ilkel halkçı ve diyalektik bir öz taşıdığını söyleyebiliriz.

Elenistik Batı düşüncesine karşı, Zerdüştizm Doğu felsefik ekollerinin belkemiğini oluşturur. Bu yanıyla İndo-İrani bütün kavimler üzerinde, Hindistan'a kadar uzanan derin bir etki yaratmıştır.

Zerdüşt öğretisi, kendisinden önce Ari toplumlarının *"Ateşe taparlık"* geleneğinden düalizme evrilmiş ve *"Ateş"* kültünü önemli ölçüde korumuştur. Bu yüzden bazı gözlemciler yanlış olarak Ateşe taparlıkla Zerdüştlüğü aynı şey olarak algılamışlardır. Zerdüşt'ün Tanrı ***Ahura Mazda***'nın yeryüzündeki temsilcisi, peygamberi olduğuna inanıldığı için ***Mazda*** dini, ***Mazdeizm*** olarak da adlandırılmaktadır.

Zerdüşt, Doğu İran'da Bakrtria'da M. Ö. 660 - 583 yılları arasında yaşadığı kabul edilen Medyalı bir filozoftur. Bazı tarihçiler aynı isimle daha önce iki Zerdüşt'ün (tahminen M. Ö. 3 bin, 2300 yada 1000 yıllarında) daha yaşamış olduğunu (Casartelli/Jackson) öne sürmektedirler. [75]

Zerdüşt'ün öğretileri temel düşüncelerinin derlendiği Zend-Avesta, bilinen en eski dinsel metindir. M. Ö. 331 yılında İskender'in Medya ve Pers ülkesini işgalleri sırasında yaktırdığı Avesta, 2 milyon dizelik 12 bin cilt oluşturmaktaydı. MS. 630'da Halife Ömer'in bir kez daha yaktırdığı Avesta'dan günümüze ulaşan bölümler 83 bin söylevden oluşmaktadır. Bunların sonradan Zerdüştî din adamlarınca defalarca değiştirilmiş metinler olduğu sanılmaktadır. Yine de kendinden sonraki bir çok dinsel öğretiyi etkilediği bilinmektedir. Örneğin; Zerdüşt'ün, 15 yaşındayken anasını bir ışık huzmesinin ziyaretiyle hamile kaldığı söylencesi Hıristiyanlıkta Hz. İsa'nın doğum efsanesi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Sufilerde görülen perhiz ve oruç, çile çekme gelenekleri Zerdüştlükten gelmedir. Ölümden sonra yaşam, ahret günü, cennet-cehennem olguları, sırat köprüsü (cinvat köprüsü), *"Hesap Günü"*, ilahi yargılama, cennetle cehennem arasındaki bekleme yeri (Araf) gibi bir çok unsur çok tanrılı dinlerde de görülen Zerdüşt inancına ait olgulardır.

Mazdeizm, İmparatorluklar dağıldıktan sonra da bileşen kavimlerin dini olmaya devam etti. Fakat her kavim onu toplumsal üretim tarzının etkileriyle ve biraz da kendi ulusal kimliklerinin bir parçası olarak değişikliğe uğrattı.

Örneğin; Ermenilerdeki Zerdüşt inancı, güçlü etkilerine rağmen Perslerden çok farklıdır ve eski çok tanrılı gelenekle yeni bir sentez oluşturmuştur.

İslâmiyet'in yayılışı sırasında, Mazda inancından dolayı büyük zorlamalarla karşılaşan bu halklar; İslâmiyet ile Zerdüşt geleneği arasında özgün ulusal sentezler oluşturarak, eski dinlerine ait bir çok ibadet biçimi, gelenek ve inanışı korumaya devam etmişlerdir.

75- ***Etem Xemgin***; "Aleviliğin Kökenindeki Mazda İnancı ve Zerdüşt öğretisi", Berfin, İstanbul, 1995, s.57-58

Medya-Urartu İlişkileri

Medya ile Urartu Arasındaki sosyo-ekonomik, kültürel yapı farklılıkları daha ileriki yüzyıllar boyunca Kürt-Ermeni ilişkilerini belirleyecek olan temel çelişmenin de çekirdeğini oluşturur: kentleşmeye, maden kültürüne, ticarete dayanan bir ekonomiyle hayvancılığa dayalı göçebe tarım ekonomisi arasındaki çelişme...

Kuzeyden gelecek Moğol-Türk akınlarından sonra ise Kürt, Ermeni ve bütün diğer bölge halkları açısından bütün çelişmelerin üstünü örten başka bir çelişme öne çıkacaktır; yurtluk arayan göçebe kavimlerle, yerleşik medeniyetler arasındaki çatışma...

Yapısal farklılıklara rağmen dışardan yönelen Asur saldırılarına karşı Med Urartu devletleri Kral ***Rusa I*** döneminde olduğu gibi (M. Ö. 715) zaman zaman askeri ittifaklar yapma gereği duymuşlardır.

Rusa I zamanı Urartu Konfederasyonunun çözülmeye, iç isyan ve ayrılıkların ortaya çıkmaya başladığı bir dönemdir. Medya imparatorluğunun ise, aynı süreçte bölge halklarını da yanına alarak yükselmesi, bu çöküşü hızlandırmıştır.

Urartu'nun çözülmesiyle bağımsızlaşanların başında Ermeni Krallığı gelmektedir. Horenli Movses, Medlerin Asurlarla savaşları sırasında onlarla ittifaka giren Hayk hanedanından ***Sigayorti*** oğlu ***Baruyr***'a bizzat Med imparatoru ***Verpag*** (Arbeces)'in taç giydirdiğini anlatır. Böylece Ermeni prensleri ilk kez *"kral"* unvanı almış oluyorlardı. [76]

Medya'nın en büyük başarısı yaklaşık bin yıl boyunca Önasya ve Mezopotamya kavimlerini kasıp kavuran köleci-militer Asur imparatorluğuna son vermesidir. Kaldelilerle ittifak ederek Asurla savaşan Med kralı ***Keyakser*** M. Ö. 614 yılında başkent ***Ninova***'yı ele geçirerek yerle bir etti. Asur toprakları Kalde ve Med imparatorluğu arasında paylaşıldı.

Bazı Kürt tarihçileri Ninova'nın yıkılmasını *"Demirci Kawa"* efsanesiyle bağdaştıran görüşler ileri sürmüşlerdir. Araştırmacılar arasında polemik yaratan bu konuda birbiriyle çelişen bir çok tez öne sürülmektedir. Arkeolog S. Bulut'un *"Arkeolojiden Demirci Kawa'ya Işık"* çalışması tartışmalara yeni yaklaşımlar getirmektedir. [77]

"Newroz" ve ***"Demirci Kawa"*** söylencelerinin Önasya, Mezopotamya, İran halklarının binlerce yıl içinden süzülüp geldiğini; zorbalığa karşı bir halk direnişini; emekçi sınıfların başkaldırısını ifade ettiğini, yine kitleler tarafından kolektif-anonim biçimde destanlaştırılarak içselleştirildiği; böylece umudu ve mücadeleyi ifade eden bir bayrama dönüştürüldüğü daha mantıklı bir yaklaşımdır. *"Newroz"* efsanesi ve *"Kawa"*nın politize olarak Kürt ulusal hareketinin simgeleri haline gelmesi ise, Kürt ulusalcılığının biçimlenmesine bağlı, modern çağlara ait farklı bir süreçtir.

Şimdiye dek ortaya konan bilgi ve bulgular bize, efsanede yer alan kişilikler ve

---

76- *Horenli Movses*, a.g.e

77- Kawa Efsanesiyle ilgili tartışmalar için bkz; Cemşid Bender; "Kürt Tarihi ve Uygarlığı" Kaynak Yay.İstanbul 1991; ***Gürdal Aksoy,*** "Kürt Dili ve Söylenceleri" Öteki Yay. ; S.Bulut, a.g.e. W.N.Torî, "Kawa Efsanesi" Koral Yay. İstanbul 1992; S.Mihoutuli, "Arya Uygarlıklarından Kürtlere" Koral Yay. İstanbul 1992

olayların bölgemiz tarihinin ayrı ayrı zaman dilimlerinde değişik biçimler, kombinezosyonlar içinde varolduğunu gösteriyor ama tek bir olay ve tek bir yerde değil... Dolayısıyla *"Newroz"* ve *"Kawa"* söylencelerinin tarihin belli kesitlerinde aynı muhtevadaki olay ve kişiliklerin halk kültürü içinde zamanla birbiriyle bağdaştırılıp, anonimleşerek günümüze geldiğini söylemek mümkündür.

Ermeni krallıkları köleci ve militarist-despotik bir karakter kazanmamışlardı. Batıdan Roma ve Bizans; Doğudan Pers gibi büyük köleci imparatorlukların saldırıları Güneyden Arap-İslâm fetihleri, Kuzeyden Moğol-Türk akınları karşısında şehir devletlerini savunmak ya da işgalcilerle uzlaşmak zorunda kaldılar.

Tarihsel göç ve işgal yolları üzerinde olan Kürdistan ve Ermenistan coğrafyası bu halkların kaderi üzerinde de önemli bir rol oynadı.

Doğuda ve Batıda iki büyük köleci imparatorluk arasında kalan Ermeni şehir devletleri; Roma/Bizans ve Persler arasındaki savaşlarda tampon görevi gördü. Ermeni uygarlıkları militarist-despotik bir karakter taşımıyorlardı. ***Dikran II.*** (M. Ö. 90-36) dönemi hariç, Aristokrasiyi temsil eden birkaç büyük Ermeni hanedanlığından hiçbiri merkezi- üniter ve yayılmacı imparatorluklar kuramadılar. Sürekli saldırı altında olmaları şehir devletlerinin uzun süreli ve istikrarlı bir merkezileşme sağlamalarına engel oldu. Yerel düzeyde kendi egemenliklerini savunmak zorunda kalan küçük ve birbirlerine gevşek bağlarla bağlı federal prenslik veya krallıklar halinde örgütlenmişlerdi. Bunlar da ***Nahararlık*** denilen daha alt yönetim birimlerine ayrılmaktaydı.

Göç ve saldırılar nedeniyle büyük toprak mülkiyetinin parçalanması, aristokrasiyi gittikçe daha küçük toprak parçalarını korumak zorunda bıraktı. Bu da onların bu kadar az rantiye ve vergilendirme ile güçlü bir askeri bürokrasi oluşturmalarını engellemekteydi. Kimi tarihçilerin *"Ermenilerin askercil bir kavim olmadıklarını"* yolundaki savlarının nedeni bu olsa gerekir. Her biri ayrı bir yönden saldıran barbar toplulukların ve esas olarak da sürekli rekabet ve savaşım halindeki Bizans ve İran İmparatorluklarının askeri gücü, Ermeni aristokrasisini kendi konumunu sadece savaşçılarının kahramanlıklarıyla değil, askeri olmayan yollardan korumaya itmiştir. Hanedanların ayrı ayrı uzlaşma ve ittifak arayışları bölünmeyi daha da hızlandırmıştır.

Pers Aristokrasisinin Devletleşmesi ve Ermenistan'ın Akhamenid'e Bağlanması

M. Ö. 500'lü yıllara gelindiğinde Medya imparatorluğu da çözülme sürecine girdi. Bileşen aşiret ya da prenslikler birer ikişer dağılmaya başladı. Özellikle Pers aristokrasisi artık bağımsız bir devlet kuracak denli güçlenmiş bulunuyordu. Akhamenid sülalesinden bir Pers soylusu olan ve aynı zamanda Med Kralı Astiyag'ın damadı olan ünlü kumandan Kurus (Cyrus veya Hüsrev de deniliyor) savaşçı kabileler üzerindeki etkinlik ve karizmasında da yararlanarak Medya'ya başkaldırdı. Kısa sürede bütün Pers boylarını ve akraba aşiretleri etrafında birleştirmeyi başardı.

Çözülme sancıları çeken Medya'nın son kralı Astiyag, imparatorluğunu komşu krallıkların soylularıyla evlilikler gerçekleştirerek korumak gibi bir sanrıya

kapılmıştı. Astiyag'ın siyasal korkularını anlatan ve yorumlarından siyasal sonuçlar çıkarılan ünlü rüyaları/kabusları vardı. Bu yüzden kızını Pers (Akhamenid) soylusu kumandan Kurus'la evlendirmiş; aynı korkuları yüzünden Ermeni kralı Dikran I'in kız kardeşi Dikranuhi ile de evlilik yapmıştı.

Fakat tüm bunlar Astiyagas'ın kabusa dönüşen siyasal korkularının gerçekleşmesini önleyemedi.

Kurus, Med yönetimine karşı verdiği savaşta Ermeni Kralı Dikran'la da ittifaka girdi. M. Ö. 550'de kıyasıya bir dizi savaş sonunda Astiyag'ın yenilmesi ve başkent Ekbatana'nın ele geçmesiyle Med imparatorluğu da sona erdi. Kurus önderliğindeki Pers orduları ilerleyerek hemen tüm Önasya'yı ve Babil'i ele geçirerek büyük bir imparatorluk kurmayı başardılar. İmparatorluğu Akhamenid hanedanı elinde tuttuğu için devletin adı *Akhamenid/Akaminiş* (M. Ö. 546/550 - M. Ö. 330) olarak anıldı.

Med imparatorluğunun yıkılışından sonra Ermenistan Krallığı ***Dikran I*** yönetiminde genişleme ve rahat bir nefes alma olanağı buldu. Fakat bu uzun sürmedi. Kurus sonuçta Ermenistan'a da yönelerek boyun eğdirdi ve Ermenistan'ı Akhamenid'e bağlı bir ***Satraplık*** haline getirdi.

Buna rağmen Pers imparatorluğuna karşı en şiddetli direnişleri Ermeniler gösterdi. İmparator ***Darius/Dara***'nın Ermenilere karşı yaptığı ***Zura, Tigra, Uyama*** savaşlarını anlatan ünlü Bissutun yazıtları (M. Ö521) bu döneme aittir.

Akhamenid'lere bağlı olarak hüküm süren Ermeni kralları şunlardı: M. Ö 520 (Dikran'ın oğlu) ***Vakah***; 495 ***Aravan***; 475 ***Nerseh***; 440 ***Zareh***; 394 ***Armok***; 385 ***Pakam***; 371 ***Van***; 351 ***Vahe***...

Bu süreçte daha sonra prenslikler seçiminde göreceğimiz Ermeni aristokrasisinde bölünmeler yaşandı; ***Ardzruni*** ve ***Kenaniler, Pagratuniler...***

Yaklaşık 200 yıl süren Pers imparatorluğu yönetiminde Ermeniler ordu içerisinde çeşitli kademelerde görevler aldılar.

Ermeni ve Kürtlerin Grek/Elen işgali ve kültürüyle tanışmaları Makedonyalı İskender'in Doğu seferleriyle gerçekleşti.

M. Ö 330'la birlikte Ermenistan ve Kürdistan bu kez Batıdan gelen askeri saldırıların tehdidi altına girdiler. M. Ö II. yy'dan M. S. VI. yy'la kadar yaklaşık dokuz yüzyıl boyunca Doğudan İran (Part/Sasani), Batıdan Roma/Bizans arasında saldırıları karşısında gâh karşı koyarak, gâh uzlaşarak ayakta kalma mücadelesiyle geçti.

Bu direnme ve uzlaşma tarihi, aynı zamanda Pers kültürünün ağırlıklı etkisi altında bulunan Ermenilerin, Roma/Grek kültürüyle, kendi kültürlerini sentezleştirme çabalarının da tarihi oldu.

Makedonyalı Büyük İskender, Pers Akhamenid imparatorluğuna son verdiğinde iki yüzyıl boyunca geniş bir özerklik içinde yaşamış olan Ermenistan'da büyük direnişlerle karşılaştı. Benzer karşı koyuşlar Kürdistan'da da yaşandı. İskender orduları Zağrosları ancak 40 günde aşabildi. Fakat sonuçta M. Ö 334 yılında Kürdistan ve

İran gibi Ermenistan'ın tamamı da Grek işgali altına girdi.

Aslında bu, Greklerin bölgeye ilk girişleri değildi: Ksenephon'un 'Onbin Savaşçının Dönüşü'nde anlattığı gibi, İskender seferinden 65 yıl önce bölgeye gelen Yunan ordularının savaşçı Karduklar ve Armenlere ilişkin izlenimlerini biliyorlardı.

Bu işgallerin ayırt edici özelliği, Büyük İskender'in ulaştığı her yere Helen kültürünü taşıma gayretleridir. Bu yanıyla sadece yağma, haraç, vergilendirmeler, şehirleri yakıp yıkan diğerlerinin aksine İskender orduları bir tür kültür ihracı gerçekleştirerek Elenleştirme diyebileceğimiz bir yayılma politikası uygulamaktaydı.

İskender aynı zamanda, Grek soyluları ve kumandaları ile yerli aristokrasi arasında evlilikler yoluyla kan bağı oluşturarak, imparatorluğunu güçlü kılmayı da ummaktaydı.

İskender döneminde de Ermenistan bağlı bir eyalet (Satraplık) olma özelliğini korudu. Bu kez eyaletin sınırları Karadeniz'de Trabzon limanını da içine alacak biçimde genişletilerek, Pontus ve Gürcistan krallıkları da buraya bağlanıp, yönetimi Pers soylularından ***Mithridates*** (Ermeniler Mihran diyor)'e bırakıldı. (M. Ö. 325) Mithridates, Ermeni, Pontus ve Gürcü aristokrasiyle kurduğu karmaşık akrabalık ilişkileri sayesinde bu kavimler tarafından da kendi kralları olarak benimsenmekteydi.

Pontus:Elen Uygarlığının Doğudaki Uç Beyliği

"***Pontus***" klasik Yunanca'da *"deniz"* demektir. Yunanlılar bugün "*Karadeniz*" haline gelmeden önce *"yabancıya dost deniz"* anlamına gelen "***Pontus Euxeinos***" adı veriyorlardı. Yunan coğrafyasında ***Bitinya*** (İzmit, Adapazarı, Bolu yöresi), ***Paflagonya*** (Zonguldak, Kastamonu, çevresi) ve Pontus (Sinop, Amasya, Samsum, Trabzon) sahil şeridi ve dağlık bölgeyi oluşturuyordu. [78] *"Anatolia"* ise "*Doğu Ülkesi*" anlamında Konstantinopolis'in doğusundaki imparatorluk arazisine verilen isimdir. [79]

Pontus antik Elen/Yunan uygarlığının doğudaki uç beyliği gibidir. Kimi tarihçiler buradaki Helen varlığının Milet'li denizci-kolonicilerden oluştuğunu öne sürmektedirler. Hangi biçimlerde yerleşmiş olurlarsa olsunlar, Karadeniz'deki Elen/Yunan uygarlığının tarihi MÖ 7 bin'e kadar uzanmaktadır. Yalnız ilkçağ değil Hıristiyanlık döneminde de kolay kolay silinemeyecek izler bırakmıştır.

Makedonyalı Büyük İskender, Ermenistan ve Gürcistan krallıklarını Pontus önderliğinde birleştirdiğinde, bu küçük Krallık daha çok güçlenme ve etkisini artırma imkanı buldu. Mithridat zamanında bu bağlı krallık sınırlarını Kapadokya'yı da içine alacak kadar genişleme stratejisi uygulamaktaydı.

Fakat İskender'in ölümünden sonra dağılan imparatorlukta Ermeni ve Gürcü Krallıkları gibi Pontus da kendi kaderini çizdi. MÖ. 280 yılında bağımsızlaşarak

78- "***Pondiki Heraklis***"; Karadeniz Ereğilisi, ***Pontus Kapadokyası***, Kapadokya'nın Kuzeyi

79- "***Anatoli***"Yunanca bir sözcüktür ve "doğu" demektir."Anatoli" sözcüğü "Anadolu" diye Türkçe'ye "uydurul duktan" sonra Cumhuriyet döneminde coğrafyayı millileştirme adına temel coğrafi kavramlardan biri haline getirildi. Böylece, Önasya ve Mezopotamya coğrafyasının tarihsel adları yerine Kürdistan, Ermenistan,Lazika, Pontus,gibi isimlerden kurtulmak üzere "Doğu Anadolu", "Güneydoğu Anadolu" gibi isimler uyduruldu. Doğu Anadolu; yani Doğu Doğu!

krallık yönetim merkezini de Amasya'ya taşıdı.

Bu tarihten sonra Pontus Krallıkları /imparatorluğu/ zaman zaman Ermeni ve Gürcü krallıklarıyla, zaman zaman Kolheti'nin Lazika, Abhazya prenslikleriyle birleşerek ya da ittifak ederek varlığını korudu. Özellikle de Roma işgallerine karşı ortak direnişler sergiledi.

Pontus, Helen uygarlığının uç beyliği olmasına karşılık, kültürel ve ekonomik olarak daha çok doğuyla, Ermeni-Gürcü ve Kafkas halklarıyla, İran'la ilişki içinde oldu. Hanedanlar akrabalık bağlarıyla Doğu Karadeniz ve Kafkas halklarına bağlandı. Pontus; Ermeni, Kolheti (Gürcü/Kartvel, Laz-Megrel, Abhaz-Abaz, Çerkez halkları) ve Perslerle Yunan kültürü arasında bir köprü görevi gördü. Aynı zamanda Bizans'ın -Bir anlamda Avrupa'nın Kafkasya, İran, Mezopotamya ticaretini kontrol etti. Bu yüzden Trabzon (-ki Pontus Krallığı daha sonra Trabzon/Trapezunta krallığı adını almıştır-) gözde bir doğu limanı olma özelliğini yüzyıllarca korudu.

Kolheti: Pontus'tan Kaf Dağı'na bir Halklar Bahçesi

Kolheti/Kolhide denilen bölge ise Trabzon'un doğusundan, bütün Doğu Karadeniz kıyıları, (Rize, Batum, Soçi, Sohumi), batıda Psov nehri, kuzeyde Kafkas sıra dağları, doğuda Suram etekleri ve Güney Batı Kafkasya'yı da içine alan coğrafi bölgeyi tanımlar. Ermeniler bu bölgeye Kolh adı vermektedirler. Kolheti'nin ilk kez MÖ. 8. binde Urartu yazıtlarında zikredildiği belirtilmektedir. [80] Ama tarihi daha eskilere, MÖ 11-12 bine kadar dayanır. Bilinen en eski yerleşim yerlerinden biridir. Geçtiğimiz yıllarda Gürcistan yöresinde yapılan arkeolojik kazıda 35 yılık bir insan kafatası bulunmuştur. Buna göre Kolheti insan soyunun türediği belli başlı merkezlerden biri olarak önem kazanmaktadır.

Kolheti, tıpkı Mezopotamya gibi bir coğrafi addır, bunun etnik-kültürel bir temele dayandığını söyleyebiliriz; Megrel-Laz, Abhaz ve Gürcü halklarının süreç içinde yarattıkları ortak bir kültürdür bu. Kolkhis eski Yunanca metinlerde bu coğrafyada yaşayan insanları tanımlamak üzere kullanılıyordu. Kolheti, Pontus'tan Kaf dağına (Kafkasya) kadar genişleyen Doğu Karadeniz coğrafyasında adeta bir *"Halklar bahçesi"* gibidir. Genellikle Kafkasik (Tevrat şeceresine göre Yafetik) halkların yaşadığı bu bölgede Gürcü krallıklarının belirgin bir egemenlikleri söz konusu olmuştur.

MS. 3. yüzyıldan başlamak üzere Trabzon'un doğusu ve Batum arasındaki bölgede Roma ve Bizanslıların ***"Lazika"***, Gürcü ve Abhazların ***"Egrisi"*** adını verdikleri Krallıklar ile ***Apsilia/Abasgia*** krallık ve prenslikleri de Batum-Sohumi boyunca bağımsız veya özerk yönetimlerini sürdürmüşlerdir. Bazı araştırmacılar Laz krallığının monarşik olmadığını, babadan oğula geçmeyip, seçimle işbaşına geldiklerini yazmaktadırlar. [81] Bu, İmparatorların asiller senatosu tarafından seçildiği Roma

80-*Nodar Lomouri;* "Lazika Krallığının Tarihi", A. İhsan Aksamaz, Tarih Toplum dergisi, Mart 1996

81-*Muhammed Vanişili/Ali Tandilava*; "Lazların Tarihi, Lazistan Tarih ve Etnoğrafyası", Ant Yayınları, 1992, İstanbul.

cumhuriyet düzenini anımsatmaktadır.

Laz adından ilk kez Romalı tarihçi ***Pilinius***'un ***"Naturalis Historia"*** (MS 79-23/24) isimli eserinde bahsedilmiştir. Genel bir yanılgının tersine Doğu Karadeniz'in otokton halklarından olan ***Laz*** ve onların Hıristiyan kolları olan ***Megreller***, Ne Gürcü ne de Helen kökenli değillerdir. ***N. Marr***, Güney Kafkasya halklarını Gürcü ana başlığı altında toplamaya çalışsa da Kafkasik halklar arasındaki akrabalık, en az Ari topluluklar kadar özgün uluslaşmaları engelleyememiştir.

Kuzey Kafkasya'da Çerkez genel isimlendirmesi altında ***Adıge, Kaberdey, Ibıh, Çeçen, İnguş, Osetin, Balkar, Abhaz/Abaz, Dağıstanlı, Karaçaylı*** gibi akraba uluslara karşın Güney Kafkasya'da ***Kartveli/Gürcü, Acar*** halklarının yaşadığı coğrafyaya daha sonraları ***İberya> Gürcistan> Georgia>*** Albonai isminin verildiğini görmekteyiz.

Kolheti ve Kafkas halkları da Ermenistan-Kürdistan'a benzer biçimde özellikle Kuzeyden Güneye gelişen istila ve göç dalgalarına maruz kalmıştır. Özellikle Güneye doğru gelişen İskit ve Kimmerlerin (Rus ve Kazak), Türk-Moğol akınları, Kuzeye doğru gelişen Pers ve Arap istilacıları, Batıdan doğuya gelişen Roma baskıları karşısında hemen hemen benzer bir kaderi yaşamış ve parçalanma geçirerek istikrarlı devletleşmeler yaratamamışlardır.

İlkçağ tarihini incelediğimizde Pontus, Ermeni ve Gürcü krallıklarının çoğu kez akraba aristokrasiler tarafından yönetildiğine tanık olmaktayız. Bu aristokrasiler genellikle Roma-Bizans baskıları karşısında ağırlıklı bir İran/Pers koruması altına girdiler. Pers soylularının da bu hanedanlara evlilikler yoluyla bağlanmalarıyla bağlaşıklık daha da pekişmiş olmaktaydı.

Bu krallıkları günümüzün ulus-devletleri gibi ele almamak gerektigini yine hatırlatmak yerinde olacaktır. Üst yapıdaki bu ilişkiler toplumsal ilişkilerde de yoğun bir kültürel alış-verişle kendini gösterir. Pontus, Ermeni, Gürcü, Laz, Abhaz, Çerkez kültürleri arasındaki derin etkileşim kültür ve sanat alanındaki ortak öğelerde kendini gösterir. Aynı biçimde sosyo-ekonomik ilişkiler Ermenilerin Karadeniz kıyılarına Güney Kafkasya'ya yerleşmeleri gibi bölge halklarının da daha güneye doğru uzanmalarına neden olmuştur.

Ermenistan'ın Bağımsızlığı ve İkiye Bölünmesi

Eyalet çok geçmeden M. Ö. 322 yılında Ermeni-Pers kökenli bir hanedanın eline geçti. Hanedanın kurucusu ***Orontes I*** (Hrant ya da Ervand) (M. Ö. 284) ile sırasıyla ***Artavad*** (M. Ö. 239) ve ***Orontes II*** 107 yıl boyunca bağımlı kralları olarak ülkeyi yönettiler.

Bu dönem Büyük İskender'in öldüğü (M. Ö. 323) ve imparatorluk topraklarının mirasçı asker-aristokrasi arasında paylaşım mücadelesine sahne olduğu bir evreye rastlamaktadır. Sonunda Helen imparatorluğu varisler arasında üçe bölündü: İmparatorluğun Batısı, Önasya ve Ege ***Roma***'ya; Filistin, Suriye, Mısır, Aşağı Mezopotamya ***Ptalemyos***'lara; Yukarı Mezopotamya, Ermenistan, İran ve

Hindistan'a kadar olan kesim de ***Selefkus*** (Selecuid)'lara kalmıştı.

Selefkus imparatoru ***Büyük Antiochus*** M. Ö. 215'de Ermenistan'ı yeniden ele geçirdiğinde Ermenistan'ın idari yapısında da değişiklik yaparak onu ***Büyük Ermenistan*** (Fırat'ın Doğusu) ve ***Küçük Ermenistan*** (Fırat'ın Batısı) olarak iki bölüme ayırdı. Ermeni soylularından kumandan ***Ardaşes*** (Artakserses ya da Artaxias) Büyük Ermenistan'a; ***Zareh*** (Zariadris) ise Küçük Ermenistan'a vali olarak atandılar. Selefkuslar bütün ülkeleri strateji (stradigo) denen küçük yönetim birimlerine ayırarak daha kolay yönetebilmeyi umuyorlardı.

Ne var ki, Ermenistan'ın Selefkusların yönetiminde kalması uzun ömürlü olmadı. İskender'in mirası üzerinde kavgalar sürerken Antiochus'un M. Ö. 190 Romalılarca yenilgiye uğratılması üzerine ***Ardeşes*** ve ***Zareh*** Selefkuslardan ayrılarak bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bununla da kalmayıp egemenliklerini genişletmeyi başardılar. [82] Selefkuslarla savaş halindeki Roma, bu krallıkları tanıdı ve koruması altında olduğunu ilan etti. Selefkuslar Roma karşısında gerilemeye başlarken; Persler Part hanedanlığında yeniden devletleşmeye koyuldular. Bundan sonraki dönem Doğuda Part, Batıda Roma imparatorluklarının mücadelesi arasında, her iki gücün çelişkilerinden yararlanarak bağımsızlıklarını ya da özerkliklerini koruyan Ermeni krallıklarının gelişmesine olanak tanıyacaktır.

Birbirlerine sınırdaş olmak istemeyen ve bu nedenle Ermenistan gibi tampon bir krallığı birbirlerine karşı koruyan Parth ve Roma politikasına dikkat çeken ***Ternon***; *"Helen uygarlığından sonra Roma uygarlığı da Ermenistan'ın gelecekteki konumunu; Avrupa'nın Batı Asya'daki ileri karakolu olarak belirlemiş oldu"* diye yazar. [83]

Arşaguni (***Arşaklılar***) Yönetiminde Ermenistan ve Pontus'un birleşmesi, Helenizmin Ermenistan'daki kültürel, siyasal etkilerinin de genişlediği bir evreye tanıklık eder. Ermeni-Pers karışımı olan ve Ermenistan'da Arşaguni (Arşaklılar) adı verilen hanedan Ermenistan'ın yönetimini M. Ö. 150'den M. S. 433'e kadar 583 yıl elinde tuttu. [84]

Parthlar Selefkus devletine son verdiklerinde bütün Önasya ve Mezopotamya'ya egemen oldular. Parth imparatoru Büyük Arsaş, Ermenistan'ı da kendilerine bağlı bir krallık olarak yeniden düzenleyerek, yönetimine yeni bir hanedan getirdi. Ermeni Krallıkları en görkemli dönemlerini ***Arşaguni*** yönetiminde yaşadılar. Arşaklar, Kral

---

82- Ardeşes ya da Artaksitler: ARDEŞEŞ (ARDAXIAS) I, 188-c. 165?;ARDAWAZD (ARDAVAZD) I; DİKRAN (TIGRANES) I; DİKRAN (TIGRANES) II (Büyük Dikran), 95-55; ARDAWAZD (ARDAVAZD) II, 55-34; ALEXANDER HELIOS. (Hanedan üyesi değil) ARDEŞEŞ II, c. 30-20; DİKRAN (TIGRANES) III, 20-8/6; DİKRAN (TIGRANES) IV, 8-5; ARDAWAZD (ARDAVAZD) III, 5-2; DİKRAN (TIGRANES) IV ve ERATO, 2 B.C.-A.D. 1?; ARIOBARZANES, A.D. 2-4. (Hanedan üyesi değil); ARDAWAZD (ARDAVAZD) IV, 4-6; DİKRAN (TIGRANES) V ve ERATO, c. 6-14

83- *Yves Ternon*, "Ermeni Tabusu", Belge Yay. İstanbul 1993

84- Arşaguni hanedanında Ermeni Kralları: M.Ö 150-128 *Vagarşak*; 128-115 *Arşak I*; 115-90 *Ardeşes I*; 90-36 *Dikran II* (Büyük Dikran); 36-33 *Ardavast I*; M.Ö.33-M.S.3 *Arşam*; M.S. 3-35 *Apkar*; 34-35 *Ananun*; 35-65 *Sanatrug*; 65-85 *Yervant II*; 85-126 *Ardeşes II*; 126-120 *Ardavast II*; 130-131 *Dikran I*; 151-193 *Dikran III*; 193-213 *Vagarş*; 213-261 *Büyük Hosrov I*; 286-342 *Tridat*; 342-350 *Hosrov II*; 350-361 *Diran II*; 362-382 Arşak II; 385-392 *Bab;* 392-395 *Yarazad*; 395-401 *Arşak IV*; 398-402 *Hosrov II*; 402-424 Vramşabuh (Behram), 425-428 *Şabuh* (Şapur), 428-433 *Ardeşes/Ardeşir* (Vramşabuh oğlu)

I. Ardeşes'le birlikte artık Parth'ların himayesinden koparak bağımsızlaştılar. Helenlerin Önasya'daki krallıklarından ***Pontus***'la birleşerek siyasi, ekonomik ve askeri açıdan güçlendiler.

Ardeşes yönetiminde Büyük Ermenistan krallığı bir yandan Selefkusların saldırılarına karşı koyarken, bir yandan da Kuzeyde ***Albanoi/Gürcü*** Prenslikleriyle savaşarak sınırlarını Güney Kafkasya'da Kur ırmağının batısına kadar genişletti. Tayk (Tao), Kığarçk (Klareti) ve Gukark'ı (Tortum Vadisi) ele geçirdi.

İttifak halindeki iki Ermeni kralı Ardeşes ve Zareh, Hazar Denizi'ne doğru ilerleyerek Medler'in egemenliği altında bulunan Sünik ve Paydakaran'ı; güneyde Vaspurakan (Van Gölü civarı) yöresinde, ardından da Urmiye Gölü doğu kıyıları ile bir kısım Karduk topraklarını (Kürdistan) ele geçirirler. Karduklardan alınan topraklar Küçük Ermenistan'da Zareh yönetiminde kalmıştır. Böylece Ermeni krallığı Kuzey Pontus ve Kapadokya gibi küçük Önasya devletleriyle birleşerek Amasya ve Kayseri'ye ulaştı. Krallığın egemenlik alanı da Gürcistan/İberya ve Hazer krallıklarını da kapsayacak denli genişletilmişti.

Pontus ve Ermeni Krallıklarının bu büyük ittifakı sayesinde Hindistan ve İran'dan gelen ticaret yolları Ermenistan üzerinden Karadeniz'e açılmış oluyor; Helenler de yine bu yolla Mezopotamya ticaretine katılmış oluyorlardı. Bu verimli ekonomik zemin tüccar sınıf ile asker-aristokrasi arasındaki işbirliği sayesinde, genişleme politikasının da itici gücünü oluşturdu. Bu aynı zamanda Helenizmin Ermenistan'daki kültürel, siyasal etkilerinin yükseldiği bir evredir.

Kızını Pontus imparatoru Mithridat VI. ile evlendirerek akrabalık bağı kurmayı da ihmal etmeyen Kral Ardeşes I. döneminin en belirgin özelliklerinden biri; Helen etkisinin dinsel alana da yayılmasıdır. O zamana kadar simgesel olan Ermeni Tanrılarının da Helen tanrı ve tanrıçaları gibi heykelleri dikilmeye başlandı. Nitelikleri de Helen tanrılarıyla daha çok benzeşir hale geldi. Ermenistan'daki inanç sistemleri adeta doğu-batı sentezi gibiydi. Medya'dan yayılan ve Perslerce "*resmi din*" haline getirilen ***Zerdüştlük*** (Zoroatsronizm) Ermeni çok tanrıcı geleneğiyle sentezleşerek değişik bir biçim almıştı. ***Ahuramazda***'nın Ermenilerdeki karşılığı ***Aramazt***'dı; bolluk ve bereketin, iyiliğin yaratıcısı baş tanrı aynı zamanda ateş ve güneş tanrısıydı. Ayrıca Ana tanrıça bakire ***Anahid***; Ay tanrısı ***Mihr***; Güçlülük ve yiğitlik tanrısı ***Vakhan***; Güzellik tanrıçası ***Astgik***; Bilgelik Tanrısı ***Tir/Tuyr*** tanrıları panteonunda yer almaktadır. Ermenistan'da eski çok tanrılı dönem, Grek ve İran etkisiyle karışarak ulusal bir versiyona dönüşmüştü.

Bölge halklarının tek tanrılı dinlerle tanışması, Filistin'deki Yahudi Krallığına çeşitli dönemlerde yapılan seferlerde, ülkeye taşınan on binlerce tutsağın yerleşik hale getirilmesi sayesinde oldu.

Bu topluluklar zaman zaman din değiştirmeleri yönünde ağır baskılara uğradıysalar da genellikle inanç sistemlerine sıkı bir bağlılık gösterdiler. Arşak'ların ilk kralı ***Vagarşak*** (M. Ö 150-128) ülkeye taşınmış olan Yahudi soylularından (kökeni Davud peygambere kadar uzatılan) ***Pakarad Şampa***'ya gösterdiği yararlılık-

lardan ötürü ödüllendirerek, Ermeni krallarına taç giydirme imtiyazı verecek kadar saygı gösterdi. Kendisine kumandanlık ayrıcalığı da verilen bu din soylusu, Ermeni aristokrasisi ile iyice kaynaşarak daha sonra Van bölgesinde hüküm sürecek olan ***Bagratuni*** hanedanının temellerini de atmış oldu. [85]

Musevilerin/Yahudi toplulukların koloniler halinde Güney Ermenistan ve Kürdistan'ın çeşitli bölgelerde de yerleşmeleri Roma'nın Yahudileri sürgün etme politikası sırasında da devam etmiştir.

Büyük Dikran Döneminde Ermeni Krallığı

Ardeşes hanedanından Dikran (II. Tigranes / M. Ö. 93-38/95-55/) egemenliğinde Ermenistan krallığı en güçlü dönemini yaşadı. Ardeşes'in torunu olan Dikran, dedesi ***Ardavatz I.*** (MÖ 161/123) ve babası Diran'ın silik yönetimlerinin aksine askeri yetenekleri, atılganlığı ve reformcu kişiliğiyle Ermeni tarihinde yer alan karizmatik şahsiyetlerin başında gelir. Olgunluk yaşında kral olan Dikran'ın temel özelliği Selefkuslar zamanında iki kısma ayrılmış olan Ermenistan'ı birleştirmesidir. Başkenti Harput olan Küçük Ermenistan'da Zareh (Zaraidres) hanedanına son verilerek, Büyük Ermenistan'a bağlanmıştır. Dikran döneminde Kürdistan'ın büyük bölümü de Ermenilerin yönetimine geçti. Amed yakınlarında bir kent inşa ettirerek ***Dikranakert*** adıyla Büyük Ermenistan'ın başkenti yaptı. (M. Ö. 77)[86]

Ermeni uygarlığının Dikran II döneminde militer bir yayılma politikası güttüğünü görmekteyiz. Buna Ermeni aristokrasisinin biricik merkezileşme ve askerileşme dönemidir de diyebiliriz. Pontus-Ermeni ittifakı bu dönemde de güçlendi. Çoğu kez tek bir devletmiş gibi hareket ettiler. Bu ortaklık İran ve ipek yolu ticaretinin Karadeniz limanlarına taşınması için her iki krallığın yararlandığı verimli bir ekonomik temele dayanmaktadır. Ermeniler açısından Pontus ittifakının Helen kültürüyle bir eklemlenme noktası oluşturduğu söylenebilir. ***Pontus Kralı'***nın kızı Kleopatra ile de evlenen Dikran, eniştesi /veya kayınbiraderi/ ***Mithridat VI.*** 'ın isteği üzerine Romalılarla savaşa girerek Pontus Kapadokyası'nı geri aldı ve Pontus'a iade etti..

Dikran döneminde köleci militer bir karaktere bürünen Ermenistan krallığı Kilikya ve Antakya'yı da ele geçirilmesiyle Akdeniz'e açılan bütün ticaret yollarını tam denetimi altına almış oldu. Suriye ve Filistin'e yapılan askeri seferlerde binlerce

---

85- ***Bagratuniler***: MZHEZH (MEZEZIUS) II GNUNI, İmparatorluk birliklerinin kumandanı, 628-635; DAVID SAHARHUNI, 635-638; THEODORE RHŞTUNI, 638-C.645; VARAZ-TIROTS' II Bagratuni 645; THEODORE RHŞTUNI, 645-653; MUŞEĞ II MAMIKONYAN, 654; HAMAZASP II MAMIKONYAN, 655-657; GREGORY I MAMIKONYAN, 662-684/85; AŞOT II BAGRATUNI, 686-689/90; NERSEH KAMSARAKAN, 689/90-691; SIMBAT VI BAGRATUNI, (Patrik) 691-697; AŞOT III BAGRATUNI, 732-748; GREGORY II MAMIKONYAN, 748-750;[MUŞEĞ MAMIKONYAN, İsyancı prenslerin lideri] C.750; SAHAK VII BAGRATUNI 755-761; SIMBAT VII BAGRATUNI 761-772; TAÇAT ANDZEWAÇI, 780-782/785; AŞOT IV BAGRATUNI, 806-826; SIMBAT VIII BAGRATUNI 826-855; BAGARAT II BAGRATUNI (Taron[Muş]'un prensler prensi), 830-852; AŞOT V BAGRATUNI , 885; AŞOT I BAGRATUNI (Taron'lu) , 877-878

86- Dikranakert'i Amid/Amed'e değil, Meyyaferqin/Silvan'a lokalize edenler de vardır. (Lehmann-Hauput, RE, Tigranokerta Mad. s.10077)

Asuri, Kürt, Yunanlı ve Yahudi esir ülkeye getirildi. Getirilen savaş esirlerinin çoğu Dikranakert'in yapımında çalıştırıldı. Yahudi esirler ***Vagarşabat*** yakınlarındaki Armavir'e yerleştirildi.

Ermeni-Pontus ittifakından ve Ermeni Krallığının büyümesinden endişeye kapılan Roma, kumandan Lucullus'u Önasya seferine gönderdi. Pontus, Roma'nın Önasya'daki egemenliğine son veren ve Helenizm'i temsil eden büyük bir rakip olarak görülüyordu. Mithridat'ın kazandığı güç sayesinde Karadeniz ve Önasya'daki irili ufaklı pek çok krallık Roma baskısına karşı Pontus krallığının himayesini tercih etmişti. Ermeni krallığının ittifakıyla Roma'nın doğu egemenliği tümüyle ortadan kalkma tehlikesiyle karşı karşıyadır [87] Romalı ***Lucullus***, bazı kentleri, kaleleri ele geçirmeyi başardıysa da nihai bir sonuç elde edemedi, 30 yıl boyunca süren savaşlarda her iki orduları da bitkin düştüler. Ve Lucullus Senato tarafından geri çağrıldı. Ermenistan krallığı ise oğullar ve baba arasında geçen taht kavgalarıyla zayıflamaya başladı.

Roma senatosu bu kez Kilikya'da bulunan komutan ***Pompeuis***'u Önasya projelerini hayata geçirmek üzere görevlendirdi. Öncelikle ittifakı parçalamayı hedefleyen Roma, sadece Pontus'u hedefliyormuş gibi buraya yöneldi. Mithridat Roma saldırısı karşısında Dikran'a birlikte karşı koyma uyarısı yaptıysa da Lucullus döneminde hırpalanmış olan Dikran, çelişmenin Roma ve Pontus arasında kalacağı yanılgısına düştü, Romalıların kendilerini hedeflemeyeceğini umarak savaştan kaçındı. Pontus kralı Mithridat, oğlunun da Roma'yla işbirliği yapması sonucunda Pompeius karşısında yenilgiye uğradı ve Ermenistan'a sığındı. Pompeuis Mithridat'ı kendilerine vermesi için Kral Dikran'ı savaşla tehdit eder. Dikran, Mithridat'ı Romalılara teslim etmediyse de, Roma'nın tepkisini çekecek tehlikeli bir konuk olarak gördüğü bu eski müttefiki ve akrabasını Kafkasya'ya gönderdi. Yaşlı Kral, uğradığı bu onur kırıcı durum karşısında sığındığı son durak olan Kırım'da intiharı seçmiştir. (MÖ. 63)

Pontus-Ermeni ittifakını parçalamayı başarmış olan Pompeuis bu kez Ermenistan'a yönelir. Harran (Karrai) üzerinden krallığa saldırır, orada da yine kendisine başka bir Roma işbirlikçisi olarak oğul Dikranik'i bulmuştur, kolayca Ermenistan içlerine kadar ilerler. Diğer yandan Parth'ların da tehdidi karşısında olan Büyük Dikran yenilginin kaçınılmaz olduğunu anlayınca (M. Ö. 69-60), Roma'ya barış önermek zorunda kalır.

Roma'nın politikası Ermenistan krallığını bütünüyle yok etmek değildir. Bağımsız ve büyük bir güç olmalarını istememekle beraber bu krallığın Parthlarla aralarında kendileri adına ileri bir karakol ya da tampon görevi görmesini tercih etmektedirler. Bu nedenle Dikran'la savaş tazminatı ödemesi, Kapadokya, Kilikya ve Suriye'yi Roma'ya bırakması koşullarıyla anlaşma yapan Pompeius, geri çekilir. Dikran, topraklarından büyük bölümünü yitirdi ve Ermenistan krallarının Roma

87- Bazı kaynaklar, Mithridates'in Önasya'daki Roma egemenliğine kesin bir son vermek için, Roma kökenlilere - Latince konuşanlara- karşı bir yok etme kampanyası uyguladığını de öne sürmektedirler. Bkz. ***Şemsettin Günaltay***,"Yakın Şark, II.Bölüm, Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Krallıkları", 1. Basını, TTK, Ankara, 1951, s.354.

tarafından onaylanması koşulunu kabul ederek de Roma'nın yörüngesine girmiş oldu.

Korduene (Kürdistan) ve ***Sofen*** ise savaş sırasında işbirliği yaparak Roma'nın galibiyetini sağlayan Oğul ***Dikranik***'e bırakılarak ödüllendirilmişti. Fakat o bununla da yetinmeyerek tüm krallığı ele geçirmek için Arsasitlerin on ikincisi olan Fırat(Ferhad)'la birlikte Partları Romalılara karşı kışkırtmaya çalıştıysa da başarılı olamadı, tutuklanarak Roma'ya sürüldü..

M. Emin Zeki, Coğrafyacı Strabo'nun *"Ermenilerin yönetiminde yaşayan Kürtlerin sanat, mimarlık ve fen dalında çok ünlü olduklarını, Ermeni kralı Dikran'ın Kürt sanatçılarına çok değer verdiğini"*; Plutarkos'un da bu sözleri doğruladığını yazmaktadır. [88]

Nikitin de buna benzer biçimde, *"Kürtlerin askerlik ve askeri mimarlık sanatında ünlü olduklarını; Kral Dikran'ın bu nedenle 35 bin Kürdü istihkam işlerinde ve askeri hizmetlerde görevlendirmek üzere birlikte götürdüğünü"* yazar. [89]

Vasal Krallıklar Dönemi

Roma ve Parth (Pers) İmparatorlukları Arasında Vasal krallıklara bölünen Ermenistan'da aristokrasi ve merkezi krallıklar çözülerek yerini toprak beylerine /Nahararlıklara bırakırken; Roma-Parth rekabeti Ermeni ticaret sınıfının gelişmesi için de uygun koşullar yarattı.

Ternon şöyle yazar:

"Aslında Roma ve Parth toprakları arasında yer alan ülke, Parthlar tarafından yutulmaması için Roma tarafından ve yine Ermenistan'ın hissedilmez biçimde etkide bulunduğu Romalılar tarafından yutulmasın diye de Parthlar tarafından korunmaktaydı. Helen uygarlığından sonra Roma uygarlığı da Ermenistan'ın gelecekteki konumunu belirledi: Batı Asya'da Avrupa'nın ileri karakolu." [90]

Roma egemenliği bütün halklar gibi Önasya'nın kadim uygarlıkları ve halkları açısından da entelektüel gerileyişin simgesi oldu. Ermeni, Kürt, Gürcü ve Süryani halkları Perslerle Romalılar arasında kalmanın hem olumlu, hem olumsuz yönlerini yaşadılar.

Roma, Doğunun kadim halklarına kendi köleci militer hukukunu dayatmaktaydı. Kürdistan, Ermenistan, Pontus, İberya, Kapadokya gibi ülkelerde sürekli olarak bir Vasal krallıklar düzeni oturtmaya çalıştı. Vasallık, Roma merkezi otoritesine bağlı olmak üzere, bölge halklarının aristokrasi kastı içinden bir Kralın atanması demekti. Bu başarılı olmadığı zaman Roma, denetlediği bütün ülkelere merkezden gönderdiği komutanları, bir tür sömürge Valisi olarak atamaktadır. Bu valiler *"strateji"* denilen alanları hem politik yollarla hem askeri güçle denetlemektedirler. Roma'nın siyasal-askeri ege-

88- ***M. Emin Zeki***, a.g.e.
89- ***Bazil Nikitin;*** "Kürtler I, II" Özgürlük Yolu yayınları, s.36
90- ***Ternon;*** "Ermeni Tabusu" Belge Yay. 1993-İstanbul s.24

menlik yöntemlerinin modern emperyalizmin ilham kaynağı olduğunu söyleyebiliriz.

Roma'nın sömürgeci egemenliği, Önasya uygarlıklarının da içeriğini boşalttı. Buna karşılık *"Bütün yolları Roma'ya çıkarmak"* üzere, ticaretin ve orduların akacağı stratejik yolların yapılması, sağlamlaştırılması, kentlerin askerileştirilmesi ve yine askeri amaçlı kalelerin inşa edilmesi, limanların çoğaltılması Roma döneminin ürünleridir.

Bu düzenek Roma egemenliğindeki bütün halkları tek ve büyük bir Akdeniz ekonomik pazarına da katmış oluyordu. Esirler imparatorluğun bir ucundan öbürüne gönderiliyor, ticaretin serbestliği sayesinde tacirlerinin ufku açılıyordu. Her ülkeden getirilen binlerce köle kentlerdeki büyük tapınakların, anıtların, yolların inşasında çalıştırılıyordu.

Roma-Parth rekabeti Ermeni ticaret sınıfının gelişmesi için de uygun koşullar yaratmıştır. Ermeniler siyasal ve askeri açıdan iki güç arasında ezilseler de, bulundukları kavşak, üretim güçleri ve beceriklilikleri sayesinde onlara yeni olanaklar sunmaktaydı. İki düşman imparatorluk arasındaki ticaret akışını bu tacirler sağladı.

Başta Trabzon olmak üzere Karadeniz limanlarından kap-kacak, çanak çömlek, metal eşyalar, şaraplar Kafkasya üzerinden Güney Rusya bozkırlarına kadar ulaşıyorlardı. Düzenli deve kervanları İran, Arabistan çölleri ve Mezopotamya'yı aşarak Roma'ya baharat, güzel kokular, bedene sürülen yağlar ve çeşitli mücevherler taşımaktaydılar.

İpekyolu Çin-Hindistan ve İran'dan gelip Kürdistan ve Ermenistan'ı geçerek Akdeniz limanlarına ulaşıyordu. Buradan gelen ipek, kumaş ve çeşitli dokumalarla beraber yeni bir ticaret eşyası daha çıkmıştı ortaya: Halı.. Ermenistan'ın gözde ticaret merkezi Karin'de [91] (Erzurum) ortaya çıkarak Kafkasya ve İran'a da yayılan halı, gözde bir ticaret eşyası haline gelmişti. İran ve Kürdistan'da koyun yünü bu nedenle bir endüstri maddesi oldu. Hayvan yetiştiriciliğine dayanan bir göçebe ekonomisi ürünü olarak yün, bu nedenle bir meta haline gelmiş oluyordu.

Bunun yanı sıra Çin'den ipek ve baharat, Hindistan'dan fildişi, abanoz, inci ve kıymetli taşlar gibi lüks mallar Roma'ya akmaktaydı. Doğuya ise cam ve metal eşya, yüksek kalitede dokuma, papirüs, parşömen ve mercan gibi eşyalar ihraç ediliyordu.

Ermenistan yalnızca önemli ticaret yolları ve merkezlerini denetleyen iş bilir tacirler çıkarmakla kalmamış, bağ-bahçe tarımı, çeşitli endüstri bitkileri üretimi; taş, ağaç, mücevher işçiliği ve teknikleri bakımından üretim yeteneğini de artırmıştır.

Childe, *"Serbest ticaret ve dolaşım alanının bu zenginliğine rağmen Roma döneminde kayda değer buluşlar ve bilimsel gelişmeler olmamasına"* dikkat çeker. Roma hiçbir yeni üretici güç yaratamamış, Helenistik çağda yaratılan üretici güçlerin kullan-

---

91- ***Karin / Garin*** (Erzurum) kentinin Arap yazınında "Kalıkala/Kalıklay" olarak geçmesi, Arapların da bu endüstri eşyasına verdikleri önemin bir işareti sayılabilir. Halının çıkış yerinin Erzurum olduğunda bütün ekonomi tarihçileri birleşmektedir. Buna karşın Halı teknik ve estetik yetkinliğe Kafkasya, İran ve Kürdistan'da ulaşmış, buradan bütün Önasya'ya yayılmıştır.

ma alanlarını genişletememişti. *"Egemen üretim düzeni olarak imalattan, küçük meta üretiminden fabrika ve makine üretimine geçme yolunda bir adım bile atılamadı."*[92]

Roma sömürgeciliği Helenlerin aksine Parth ve Medya uygarlıklarını aşmayı da başaramamıştı. Bu nedenle Ermenistan, her iki askercil güç arasında *"yumuşak karın, çatışma ve iletişim alanı olma"* özelliği kazandı.

Parthlar ve Romalılar, Ermeni-Pontus-Gürcü-Pers aristokrasi akrabalığı içindeki kral soylulara durmadan müdahale ederek iç çatışmaları, iktidar kavgalarını körüklemişlerdir. Birbirine akraba olan ve diğeri üzerinde hak iddia eden küçük Vasal krallıklar, ilk çağın aristokrasi sınıfında da büyük bir parçalanma yaratmıştır.

Bu aşırı parçalanma bir yandan Parth ve Romalılar için kolay manevra yapma olanağı sağlasa da, asıl olarak Çin ve Hindistan'a uzanan ticaret yollarının açık tutulması ve güvenliği için nispeten güçlü yönetimlere de ihtiyaç duymaktaydılar. Bu nedenle zaman zaman bu iç kavgalara müdahale ederek, kendilerine bağlı kalmak koşuluyla otoriteleri güçlendirmeyi deniyorlardı.

Tridates III'den sonra gelen bütün ***Arşaklı*** krallar döneminde Ermenistan Parth ve Roma imparatorlukları arasında çekişme konusu olmaya devam etti. Ne var ki Arşaklılar, çoğunlukla akrabaları tarafından yönetilmekte olan Parthların yanında yer aldılar. Bu da Parth'ların Roma karşısında güçlenmesine ve İpekyolu ticaretini kontrol eder hale gelmesine yardım etti.

Ardavast II (M. Ö 36-33 / 55-34), ***Arşam*** (M. Ö 33 M. S 3) , ***Apkar*** (3-35), ***Ananun*** (35-36), ***Sanatrug*** (36-65) ve ***Yervant II*** (65-85) dönemleri bütün çalkantıların yoğun olarak yaşandığı yıllardır.

M. Ö. 53'de ***Karrai*** (Harran) Savaşında Parth'lar, Romalı kumandan ***Crasus***'u, Ardavast II'in de yardımıyla yenilgiye uğrattılar. Crasus'tan sonra ***Marcus Antonius***, Parth'lara karşı yeniden sefer düzenlerken Ermeni kralı Ardavast bu kez Antonius'a yardım etti. Fakat Romalılar yine de bozguna uğramaktan kurtulamadı. Bunun üzerine Ardavast, Antonius'u bırakarak ülkesine döndü. Parthlara karşı onuru kırılan Antonius yenilgilerinden Ardavast'ı sorumlu tuttu. Çeşitli tuzak ve entrikalarla tutuklatıp, prangalattırarak ailesiyle birlikte Mısır'a götürdü. Antonius ile Kleopatra İskenderiye'ye girdiklerinde zafer arabalarının arkasına, Ermeni kralı Ardavats II ile karısı ve oğulları da bağlanmıştı.

Ardavast'ın tutsak olduğu sırada Antonius kendi oğlu ***Alexandre***'i Ermenistan'a kral olarak atadıysa da, Ermeni aristokrasisi bir Romalıyı kral olarak kabul etmedi. Parth kralının da müdahalesiyle, soylular meclisi toplanarak ***Dikran***'ın kardeşi ***Arşam***'ı (M. Ö. 33 -M. S. 3) kral olarak kabul ettiler. Bunun üzerine Antonius, Medya kralı Ardavatz'ın yardımıyla saldırıya geçti, Arşam Parth'lara sığınmak zorunda kaldı. Roma'daki iktidar kavgasının şiddetlenmesi üzerine askerlerin geri çekilmesinden yararlanan Arşam IV., Fırat'ın da desteğiyle Ermenistan'ın güneyini ele geçirmeyi başarır ve Romalıların elindeki tüm kent ve kaleleri aldığı gibi, büyük bir kıyım yapar.

92- *Gordon Childe*; agy

Med kralını da yenilgiye uğratarak kendisine bağlar ve Aşağı Ermenistan'da Parthlara bağlı ayrı bir Ermeni krallığı kurar. Yönetim merkezini ise Mezbin'e (*Nsibis/ Nusaybin*) nakleder. Yukarı Ermenistan ise doğrudan Parth yönetiminde kalır.

Ermeni aristokrasisinin Parth yörüngesine girmesini kabullenmeyen Roma, kendine bağlı krallara yol açmak üzere yeniden müdahale eder. Bu kez Roma ordularının başında daha sonra kendisi de İmparator olacak olan genç komutan ***Tiberius*** bulunmaktadır. Arşam, Roma ile anlaşma yaparak vergilenmeyi kabul eder. Böylece Büyük Dikran'ın imparatorluğu üç krallığa bölünmüş oluyordu. Yukarı Ermenistan doğrudan doğruya Parth'lar tarafından yönetilirken, Batı Ermenistan Roma'ya bağlı Kapadokya krallarınca yönetiliyordu. Yönetim merkezi Mezpin'e nakledilen Güney Ermenistan ise, Roma'ya vergi ödemek koşuluyla Arşam'ın yönetimine kalmıştı.

Parthların yörüngesine giren Yukarı Ermenistan'da ise Mısır'daki tutsaklıktan tesadüfen kurtulan Ardavast'ın oğullarından Ardeşes II kral ilan edilmişti. Yaklaşan Roma saldırısı üzerine iç çatışmalar şiddetlenir. Roma yanlısı soylular II. Ardeşes'i devirir (MÖ. 20) ve yerine uzun yıllar Roma'da tutulduktan sonra taç giymesi için Ermenistan'a gönderilen kardeşi III. Dikran tahta oturtulur. Roma'da büyüyüp eğitilmiş ve sadık bir Roma yandaşı olan III. Dikran'ın ölümüyle iç iktidar mücadelesi yeniden başlayacaktır. Parth yanlıları IV. Dikran'ı, Roma yanlıları ise yine aynı aileden III. Ardavatz'ı tahta geçirmek ister. M. S. I tarihinde İmparator ***Auguste*** adına ***Caius Caesar***, Romalıların desteğini almaksızın Kral olmak isteyen ***Dikran***'ı yenerek bölgeyi yeniden Roma imparatorluğuna bağlar. Yerine Medya kralı Ariobarzan geçirilirse de aristokrasi arasındaki çalkantı sonucu oğul III. Ardavast /? Artabaz/ tahtan indirilir ve yerine IV. Dikran getirilir. Dikran'ın Kafkasya'da giriştiği savaşta öldürülmesi üzerine ise yerine kız kardeşi Erato (MS. 12-14) kraliçe olarak tahta çıkar. Bir kadının yönetimine alışık olmayan Ermeni prensleri bir süre sonra Kraliçeyi tahttan indirirler. Bu, Ardeşesyan soyundan son kişidir.

Güney Ermenistan ise Arşam'dan sonra tahtına oturan oğul Apkar öncelikle Roma'nın Kudüs'teki valisi Kral Herod'la anlaşmazlığa düşer, onun tapınaklarda İmparator Auguste'ün yanı sıra kendi resminin de konması gibi sembolik dayatmalarla gelişen çelişme, Herod'un Ermenistan üzerine yürütmesi ve fakat Apkar tarafından yenilgiye uğratılmasıyla sonuçlanır. Bu zafer üzerine Apkar, başkenti Edesse (Urfa)ya taşımıştır.

Apkar, Roma ile ilişkilerini yenilemek için yeni atanan ve kendisine karşı sefere hazırlanan Marius'a komutanlarından oluşan bir heyet gönderdi ve barış yaptı. Bu heyet dönüşünde İsa'nın mucizelerinden söz etmekteydi.

Gittikçe ufalanan Ermeni prenslikleri ve güçsüz Kralları, Parthlarla, Romalılar arasındaki düşmanlıktan zaman zaman faydalanmasını bilerek bazen Romalılar bazen de Parthların vasalı oluyorlardı. Her bağımsızlık girişimi o an güçlü olan Roma ya da Parthlar tarafından kırılıyordu.

Hıristiyanlık

Hıristiyanlık, Roma düzeni içinde yaşayan esir halklar arasında ortak bir ruh hali olarak hızla yayıldı. Önasya'nın Hıristiyanlaşan ilk halkları Süryani ve Ermeniler oldu. Roma'nın tüm hışmını üzerine çekerek illegaliteye çekilen yeni din ilk önce Antakya ve Ruha (Urfa) Krallıklarında resmileşmişti.

İlk tek tanrılı din olma özelliği taşıyan Musevilik, neredeyse İbrani-Yahudi halkıyla özdeşleşecek kertede ulusal sınırlar içinde gelişmişti. Kökleri Mısır'ın emperyal bir yayılma siyaseti yürüttüğü Firavun Athen döneminin tek tanrılı ***Athenizm***'ine dayanır. Hz. Musa'nın dini, Mısır aristokrasisine karşı, köle bir toplum olan İsrailoğulları kavminin başkaldırısı olarak gelişti. Musa, tutsak edilerek Mısıra getirilmiş çeşitli İbrani boy ve aşiretlerini bir araya getirerek onları Firavun zulmüne karşı örgütledi ve kurtuluşları için yol gösterdi. Hz. Musa'nın, taşıdığı evrensel mesajlara karşılık onun *"ulusal önder"* kimliğini de saptamak hiç de yanlış olmayacaktır.

Musevilik, Yahudi ulusunun Firavun zulmünden kurtuluşunun örgütlenmesi, birleşmesi ve ülke topraklarına dönmesi için gerekli olan düşünsel bütün olanakları ve enerjiyi harekete geçirmişti. Yahudileri *"seçilmiş bir halk"* olarak onurlandıran ve onu *"vaat edilmiş topraklar"* ile ödüllendiren Musevilik, bu keskin ulusal çizgileri nedeniyle diğer halklar içinde yayılma olanağı bulamadı.

Hıristiyanlık ise Museviliğin tersine uluslararası bir din olarak gelişti. Hıristiyanlığın üniversal bir nitelikte gelişmesi, Roma imparatorluğu bünyesindeki ulusların kimliklerinin olabildiğince törpülenmiş, statü bakımından birbirine benzer hale getirilmiş olmasından kaynaklanır. Engels, Hıristiyanlığın bu temeldeki gelişimini *"Akdeniz havzasındaki bütün ülkelere yüzyıllarca, Roma dünya hegemonyasının eşitleyici rendesi altında kalmış"* ve *"ulusal etkinliğin son kalıntılarını da yok etmiş"* olmasına bağlamaktadır.

> *"Yunanca'nın direnç gösteremediği her yerde, bütün ulusal diller, yerlerini bozulmuş bir Latince'ye bırakmışlardı; artık hiçbir ulusal ayrım kalmamıştı; Gollüler, İberyalılar, Ligüryalılar, Noricumlar yoktu; hepsi Romalı olmuşlardı.*
>
> *Roma yönetimi ve Roma hukuku, her yerde eski kandaş bağları ve aynı zamanda özerk, yerel ve ulusal etkinliğin son kalıntılarını da yok etmişti. Yeni bir nitelik olan Roma dünyasına ilişkin hiçbir ödünleme sağlamıyordu: Bu bir milliyeti değil, yalnızca milliyet yokluğunu dile getiriyordu. Her yandan yeni uluslarla ilgili öğeler vardı; çeşitli illerdeki Latince lehçeleri, gitgide birbirlerinden ayrılıyorlardı; eskiden İtalya'yı, Gol'ü, İspanya'yı ve Afrika'yı bağımsız ülkeler durumuna getiren doğal sınırlar gene vardı ve kendilerini her zaman duyuruyorlardı. Ama hiçbir yerde, bu öğelerle yeni uluslar meydana getirmeye yetenekli bir güç yoktu. "*[93]

Bu nedenle Hıristiyanlık bütün ezilen halkların ortak ruh halini ifade eder bir tarzda gelişti. Ahd-i Atik'deki Tektanrıcılık geleneklerine sahip çıkmakla beraber,

---

92- ***Gordon Childe***; agy

93- ***F.Engels***; "Devletin, Ailenin, Özel Mülkiyet'in Kökeni", 1884, Sol Yay, 19.... s.53

Helenik felsefe ekollerinin de etkisini taşımaktaydı. Hıristiyanlık Roma tarafından büyük bir tehdit olarak görüldü ve acımasız baskılarla karşılaştı. Bundandır ki öğretinin yayılışı illegal bir örgütlenme ve yeraltı faaliyetleri içinde mümkün olabildi. Yüzyıllara dayanan bu çalışma tarzı, kiliseyi aynı zamanda güçlü bir hiyerarşiye, sağlam bir örgütlenmeye de kavuşturdu.

Hıristiyanlığın, yüzyıllarca illegal koşullarda yaşayıp kitleselleşebilmesini, onun çekilen bütün acıları büyük bir iyimserlikle karşılamayı, yoksul yaşamı ve acı çekmeyi yücelterek yoksullar arasında manevi dayanma gücü sağlamasına, fakat aynı zamanda yaygın bir iç dayanışma da örgütlemiş olmasına bağlayabiliriz.

Musa'nın aksine İsa'nın öğretisi, ezilen halklara Roma'ya *"başkaldırıyı, mücadeleyi"* değil tevekkül etmeyi öğütlemektedir; Roma'nın zulmü ve yoksulluk içindeki kitlelerin çektikleri acıları, onların günahkar ruhlarını eğitmek amacıyla ödemeleri gereken bir ceza olarak gören Hıristiyanlık, bu niteliğiyle kölecilikle yüzyıllarca iç içe yaşayabildi; köle ticaretini engelleyemedi; kölecilik artık karlı olmaktan çıktığı için kalktı.

Hıristiyanlığın gelişmesi Önasya'da ulusal biçimler aldı. Süryani ve Ermeni halkları yalnızca Hıristiyanlığı benimseyen ilk toplumlar olmakla kalmadı, ona bir tür ulusal biçim verdiler.

Geçmişin büyük imparatorluğunun mirasçısı olan Asurilerin sahip oldukları felsefik altyapı, yeni dinin bu ulusla birleşmesini çok daha kolay ve verimli kılmıştır. Günümüz Süryanicesi ve başka birçok ulusal lehçenin atası olan Aramice o dönemin başlıca canlı dillerinden biriydi. Hıristiyanlığın ilk temel metinleri Arami diliyle hayat buldu, gelişti.

Freud, bireylerin kişiliklerin çözümlemesinde geliştirdiği psikanalitik yöntemi, toplumların kişiliklerinin de çözümlemesinde kullandığı ve dinlerin kökenleri üzerine çalıştığı eserinde, [94] Hıristiyanlığın bir tür psikolojik telafi olarak, toplumlardaki suçluluk psikolojisine denk düştüğünü savunur. Bu yönden bakılınca büyük bir imparatorluktan, ezilen bir ulus konumuna düşen Asuriler için yeni dinin tamamlayıcı, özdeşleşen bir muhtevası bulunmaktadır. Asuriler, yüzyıllarca Zerdüşt öğretisinden uzak durdular; Babil ve Ninova mirası üzerinde şekillenen dünya görüşlerini biraz da ulusal kimliklerinin bir parçası olarak savundular. Fakat bu onların gittikçe ufalanmalarını önlemedi. Oysa İsa öğretisi, henüz tamamlanmamış biçimiyle bile Asuri halkının toplumsal özelliklerine denk düştü, onları Önasya'nın cefakar misyonerleri halinde yeniden örgütlemelerine olanak sağladı. Asurlular eski çağlardan beri gökyüzünü gözlüyorlardı. F. Bulut, *"Hıristiyanlık, Asurluların gözlerini hep gökyüzüne dikti; orada asılı bıraktı."* [95] der.

Kilise, bir devlete sahip olmayan halkların iç örgütlenmesini sağladığı için onların bu eksiklerini de telafi edici işlev görüyordu. Tüm bu nedenler Hıristiyanlığın

94- ***Sigmond Freud;*** "Der Mann Moses und die Monotheistich", Standart edition 1964, 23-1, 37, Türkçe; "Dinin Kökenleri" Öteki Yay. 1995 İstanbul

95- ***Faik Bulut***; "Dar Üçgende Üç İsyan", Belge yayınları, 1992, İstanbul, s.30

Mezopotamya kültürünün etkileri altında ulusal bir biçim aldığı Kadim Süryani kilisesi, Hıristiyanlığın ulusal kiliselere ayrılışının da ilk örneğini oluşturmuştur. Kendileri de büyük kültürlerden, özerk bir yaşamdan gelen Süryaniler Hıristiyanlığın özgün doğu yorumuyla onu ulusallaştırdı.

Asuri halkının Hıristiyanlaşmasının öncüllerinin Hz. İsa'nın havarilerinden ***Şem'un Petros*** (Aziz Petrus), ***Mar Toma*** (Aziz Thomas) ve Toma'nın kardeşi ***Mar Aday*** (Aziz Addai) ve arkadaşları ***Mar Agay*** (Aziz Aggai), ***Mar Mari*** (Aziz Mara) olduğu kabul edilmektedir. [96] Doğu Akdeniz'in üç merkezi, hem felsefik akımların hem de ticaretin kavşak noktalarıydı; Kudüs (Jarusalem), İskenderiye ve Antakya.. Bu üç merkez kültürel olarak da Mısır-Latin-Yunan ve Yahudi uygarlıklarının etkileştiği yerlerdir. Ruha ise Kuzey Mezopotamya'nın mistisizmini temsil eder.

Hıristiyanlığın öncelikle Ruha/Edesse[97] krallığında resmileşmesi (MS. 38) bu açıdan ilginçtir. Hem Asurlular, hem de Ermenilerin Hıristiyanlaşmasının merkezi Edesse olmuştur. Bu olgu, Ruha Krallığının Arşaklı soyundan geldiği öne sürülen ve Güney Ermenistan'ı da elinde tutan soylular tarafından yönetilmekle beraber, daha çok Asuri/Süryani halkın yoğunlaştığı bir kültürel-ticari bir alan oluşuna bağlanabilir.

Roma ile Parth imparatorlukları arasında sıkışan Ermeniler için yeni din, her iki güç karşısında ulusal kimliklerini bütünleyen yeni bir inanç sistemi olarak şekillendi. Ermeni Kilise tarihçilerinden Horenli Movses'e göre Ermenistan'a Hıristiyanlığın yayılması Ruha'yı kendine başkent yapmış olan ***Apkar*** (3-35)[98] dinin kendi ülkesinde yayılmasına öncülük etmiştir ve Hıristiyanlığı kabul eden ilk halk Ermenilerdir. Başka bazı araştırmacılar ise Edesse'de hüküm süren kralların Ermenilerle bir ilgisi olmadığını savunmaktadırlar. [99]

Rivayete göre Kral Apkar yakalandığı cüzam hastalığını tedavi ettirmek için ününü duyduğu Hz. İsa'dan yardım ister. İsa'nın havarilerinden Aziz ***Tatyos*** (Thaddêe) ve ***Partoğimyos*** (Barthelemyos) Ermenistan'a gelerek, Apkar'ın hastalığını iyileştirirler ve halk arasında misyonerlik çalışmaları yaparlar. İlk olarak da Kral Apkar vaftiz edilerek ***Atte*** isimli bir rahip ruhani lider olarak atanır. [100]

Rivayetler bir yana Hıristiyan düşüncesinin Ermeni halkına taşınmasında Aziz Tatyos ve Portoğimyos'un rolü konusunda bütün tarihçiler hemfikirdir. Havariler Taron (bugünkü Muş-Sason-Malazgirt bölgesi)nda manastırlar ve kiliseler kurarak, halkı yeni dinle tanıştırmışlardır. Fakat Ermenilerin ulusal kiliselerinin kuruluşu ancak 250 yıl sonra Aziz Grigor Lusaroviç'le gerçekleşecektir.

Bu olgu Süryani kilisesi için de geçerlidir. Çünkü dinin yayılmaya başlamasından sonra yaklaşık 250 yıl Hıristiyanlık büyük baskılara maruz kaldı ve illegaliteye

---

96- ***Aziz Günel***; "Türk Süryanileri Tarihi", Diyarbakır, 1970, s.31
Kadir Albayrak; "Keldanîler ve Nasturîler", Vadi Yayınları, İstanbul, 1997, s.67

97- Ruha/Urha/Urfa, Helenler "***Edesse***" adı vermişlerdi

98- Ermenice aslı "***Avakayr***" (büyük adam, bilge kişi) olan ismin Süryani ve Arap yazınında "***Apkar***/ Abgar" olarak geçtiği bilinmektedir. Süryaniler Apkar'a Kara anlamında "***Ûşama***" lakabı vermekteydiler.

99- ***Esat Uras***; "Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi", Belge yayınları, İstanbul, 1976, s.96-97

100- ***Horen'li Movses***; agy.

çekilmek zorunda kaldı. Dinin legalleşmesi ancak MS. IV. yy ile birlikte olmuştur.

Burada Hıristiyanlığın illegalite döneminin iki biçimi dikkat çekicidir; Önasya Hıristiyanlığı illegal dönemlerini Kapadokya'da en iyi örnekleri görüldüğü gibi, yeraltı kiliseleri, gizli tapınaklar, gözden uzak ıssız yerler ve kentlerde mahzen katlarında yaşarken [herhalde "*gizlilik ve yasa dışılık*"ın "*yeraltı*" metaforuyla özdeşlemesinin kökleri döneme dayanıyor olmalı]; Ermenistan ve Kuzey Mezopotamya'da kiliseler, manastırlar, sarp tepelere, dağlara kurulmaktaydı. Ülkemizdeki illegalitenin, yasa dışılığın "*dağ*" kökenli yaşanışına ilginç bir korelasyondur bu. Batıda illegalite "*yeraltına inmek*" iken, Doğu'da "*Dağlara çıkmak*" biçiminde ifade edilir.

Hıristiyanlığın neden Kürtler, Persler ve Araplar içinde fazla gelişemediği sıkça sorulmuştur. Bunun cevabı düşünce ve inanç sistemleri, ulusal kimliğin bir parçası olarak biçimlenişinde aranabilir. Birlikte yaşayan farklı etnik topluluklar, özgün kimliklerini korumak amacıyla genellikle birbirlerinden farklı inanç sistemleri tercih ettiler. Başka bir halkın tanrısını, inancını kabul etmek ona boyun eğmek, teslim olmak anlamına geliyordu. Bir güce her hangi bir biçimde boyun eğmek zorunda kaldıklarında ise kendilerine dayatılan bir din varsa, en azından onu kendi ulusal-kültürel geleneklerine uydurarak benimsemeleri, bir anlamda onları "*ulusallaştırmaları*" da başka bir olgudur. Farklı Mezheplerin, dinlerin gelişmesinde de bu farklılığı koruma çabası geçerlidir. Özgün inanç sistemlerinin, ulusal kimliği korumayı ve direnmeyi sağlayan bir düşünce ve kültürel alt-yapı oluşturduğunu, diğer noksanlıkları tamamlayan manevi bir korunma sağlamaktadır. Bu tercihlerin öncelikle toplumun düşünce ve üretim dünyasına egemen olan sınıflarca ve onların siyasal pozisyonları tarafından belirlendiğini de unutmamak gerekiyor.

Hıristiyanlık daha çok Roma dünyası ve onun toplumsal-kültürel atmosferinde yayılmaktaydı. Romanın bütün ulusları köleleştiren ve birbirine benzeştiren bu dünyasından uzaktaki Pers, Kürt ve Arap toplumları için Hıristiyanlık yabancı kaldı. Süryani ve Ermeniler ise Hıristiyanlığı tercih ederek Doğu dünyasından kendilerini ayırdıkları gibi, Hıristiyanlığı kendi özgün yorumlarıyla ulusallaştırarak Batıyla da aralarına mesafe koymuş oldular.

Doğuyla Batı Arasında...

Apkar'dan sonra yönetimi ele geçiren yeğeni Sanadrug (35-65) döneminde Hıristiyanlık yasaklandı ve büyük baskılarla karşılaştı.

İmparator **Neron** (54-68) zamanında kral ***I. Tridates*** ile Roma generali Corbulo arasında yapılan barış görüşmeleri sırasında Tridates Roma vasalı olmayı kabul etti.

Sanatrug döneminden sonra ise Ermeni aristokrasisi arasında yoğun bir iç iktidar mücadelesi yaşandığı görülmektedir. Bu mücadelede aileler, birbirleri aleyhine Roma veya Parth'lardan yararlanmaktan da geri durmuyorlardı. II. Yervant (65-85) Roma desteğini almaya çalışırken; *II. Ardaşes*'le (85-126) hem Parthların himayesini, hem Bagratuni ailesinin desteğini sağlamıştı.

II. ***Ardavast*** (126-130), ***I. Diran*** (130-151), ***III. Dikran*** (151-193), ***Vagarş*** (193-213) dönemlerinde Ermenistan, siyasi olarak Roma ve Pers etkileri altındaki gel-gitli yaşamını sürdürdü. Bu dönemlerde siyasi ve ticari amaçlı yeni kentler ve kaleler inşa edilmesine devam edilmiştir.

Yaklaşık 350 yıl hüküm süren Parth hanedanı 224 yılında yıkıldı. Son Parth kralı ***V. Artaban***, Sasan ailesinden **Babek** oğlu ***Ardeşir Papakan*** önderliğinde bir ayaklanmayla devrildi. Böylece İran'da ***Sasanîler*** dönemi başlamış oldu. Pehleviler gibi diğer İran soylu ailelerinin de ittifak yaptığı iktidar mücadelesinde Medya'nın Kürt soyluları da Sasanîleri destekleyerek ayaklanmaya katılmışlardı. [101] Fakat Parth hanedanıyla akrabalık ilişkileri de bulunan Arşaklı Ermeni kralları bu mücadelede Parthların yanında yer aldılar. Bu nedenle Ermenilerle İran'ın ilişkisi de bozuldu. ***I. Büyük Hosrov*** (213-261)[102] Ermenistan üzerine yürüyen Ardeşir'i Roma ve Pontusluların da yardımıyla yenilgiye uğrattı. Sasanîler bu yenilgiye rağmen Ermenistan'ı rahat bırakmadılar ve Hosrov bir saray entrikasıyla zehirlenerek öldürüldü. Sasanî kralı ***Sapur I.*** (Şahpur) kendine bağlı bir kralı onun yerine geçirdi.

Çözülme sürecine giren Roma, Sasanîlere karşı fazla dayanamadığı için iki büyük imparatorluk arasında anlaştılar ve büyük bölümü Sasanî egemenliğine bırakılmak üzere Ermenistan'ı paylaştılar. Bu tarihten sonra 26 yıl boyunca Ermenistan, doğrudan İran'ın atadığı valileri tarafından yönetildi.

Sasanî dönemi, İran'ın ulusal ve dini politikasında köklü bir değişikliği temsil etmektedir. Sasanî politikası, Parthların aksine etnik merkezliydi; katı merkeziyetçi ve baskıcı bir tutum geliştirilmişti. Parthların Vasal krallıkları destekleme politikasına karşılık Sasaniler, Ermeni ve Asurlular üzerindeki Roma etkisi olarak düşündükleri Hıristiyanlığa karşı amansız bir savaşıma girmiş ve siyasi egemenliklerinin garantisi olarak gördükleri Mazdeizmi dayatmaya çabalamışlardı.

Roma'da Çözülmenin Başlangıcı

MS. 250'li yıllara geldiğinde Roma büyük bir ekonomik ve siyasi krizin içindedir. Kitlelerde yaygın bir yoksulluk egemendir; pazar için üretim yerine kendine yetecek üretim evresine adeta geri dönülmüş; Üretici güçleri geliştiremeyen ama elindeki ülkeleri denetleyebilmek, sistemi devam ettirebilmek için hantal bir bürokrasiyi ve koca bir imparatorluk ordusunu beslemek zorunda olan Roma ekonomisi iflas noktasındadır. Childe *"Avrupa'yı karanlık çağa götüren barbar akınları başladığında Roma uygarlığı reel olarak 150 yıl önce ölmüştü."*[103] diye yazar. Siyasi kriz Tetrarşi denilen dörtlü yönetimle aşılmaya çalışılmaktadır. İmparator

---

101- Sasananilerin günümüz Zaza toplumunun öncülü olduğuna dair çeşitli görüşler vardır. Batı İran'da Deylem bölgesinde yoğunlaşan bu toplumun, Sasani egemenliği sırasında Dersim, Malatya bölgesine kadar yayılmış olması mümkün görünmektedir. İhsan Nuri Paşa'nın "Kürtlerin Kökeni" kitabında Ardeşir'in Kürt kökenli olduğunu savunmasının nedeni buradan kaynaklanıyor olabilir. "***Ardeşir***" ismi Kürtçe, Farsça ve bu gruba bağlı dillerde "Erdê Şîr = ***Yeryüzünün Aslanı***" anlamına gelmektedir.

102- Farsça "***Hüsrev***", Kürtçe"de "***Xosrov***" denmektedir.

103- ***G.Childe***, agy.

Diocletianus ve Aurelianus zamanlarında eski Roma son bir kez daha varolanı kurtarmak için yoğun bir çabaya girişir. 303-304 yılındaki büyük Hıristiyan kırımı da, imparatorluğun doğu sınırı olan Ermenistan'ın denetlenmesi için Perslerin son bir kez daha yenilgiye uğratılması da bu döneme rastlar.

Ne var ki İmparatorluk için artık fazla umut yoktur. I. Constantinus'un doğudaki yeni bir ticaret ve siyasi merkez olarak Constantinopolis kentini yaptırması(330), Roma'nın Latin egemenliğinden Yunan egemenliğine kayışının da ifadesidir. İleride Batı ve Doğu Roma bölünmesi de özünde Latin ve Yunan eksenli bir ayrışma olarak gündeme gelecektir. Kuzeyde Germenler yeni bir güç olarak belirmekte, Norman ve Frankların ayrılma eğilimi güçlenmektedir. Roma'nın çözülme sürecine girmesi, ulusların da yeniden canlanmasını getirmektedir.

Hıristiyanlığın Ermenistan'da Devlet Dini Haline Gelmesi

M. S. 250 yılında Sasanîlerin Parthları İran'dan çıkarmasından kısa bir süre sonra Büyük Tridat III. (Tridates) 287'de Roma'nın koruması altında Ermenistan tahtına çıktı. Bu Ermenistan tarihinde bir dönüm noktasıdır. Çünkü kendisi Paganist olan Tridat III. döneminin en önemli olayı Ermeni halkı arasında yayılan Hıristiyanlığın devlet dini olarak kabul edilmesi, legalleşmesidir. (M. S. 288-301) Böylece Ermeniler Roma'dan önce ve Roma'ya rağmen Hıristiyanlığı resmileştirmiş oldular. Roma İmparatoru Constantinus ise ancak 313'de Hıristiyanlara karşı hoşgörü getiren kararlar kabul etti. Ermenilere, Hıristiyanlığı empoze eden bir Part soylusu olan Krikor Lusavoriç (Gregoire Lussarovitch)'dir.

O güne değin zaten İsa'nın iki havarisi Aziz Tatyos (Thaddêe) ve Partoğimyos (Barthelemyos) ve onun müritlerinin misyoner çalışmaları ile Hıristiyanlık halk arasında yayılmış bulunmaktaydı. Özellikle Taron bölgesindeki bu Hıristiyanlaşma, birçok aristokrat Ermeni ailesi tarafından da kabul edilmişti. Nitekim kendisine *"aydınlatıcı, yol gösterici"* anlamında Lusavorçağan denilen Krikor da Eşkaniyan soyundan bir prenstir. Paganizme sadık Tridate, önce Gregoire etkisiyle Ermenistan'a yayılmakta olan Hıristiyan inancına karşı önce düşmanca bir tavır aldı. Hatta Vaizi işkenceden geçirerek onu Ardasat'ta kör bir zindana hapsettirdi. Kilise tarihçilerinin naklettikleri bir takım rivayetler sonucu Tridat, çağrısı üzerine gelip kendisini hastalıktan kurtardığı ana kadar hapiste tuttu. Hastalığı iyileşen Tridat bu mucize üzerine yeni dine biat etti. [104] Kayseri'de rahiplik ve piskoposluk çifte takdisini elde ederek tüm Ermenilerin en yüksek patriği ya da Katolikos unvanını alan Greogorie, Ermenistan'a döndü, kralı vaftiz etti. Hıristiyanlık resmi devlet dini olarak legalleşti. Bundan böyle siyasi iktidarı elinde bulunduran kralların hepsi kilisenin vaftizinden, onayından geçmek zorunda kalacaklardır. Kilisenin ruhani-toplumsal otoritesi ile, devletin siyasal yapısı arasındaki çelişme modern zamanlara kadar devam etmiştir.

Hıristiyanlığın devlet dini haline gelişini, Tridat'in kişisel tercihi veya ikna

104- *Horenli Movses*; agy.

edilmesi olarak değil, eski merkeziyetçi aristokrasinin, halk arasında iyice güçlenmiş olan Kilise ruhban sınıfının karşısında duramayışlarına bağlamak daha doğrudur. Çünkü kilise ruhbanı, derebeyleri ve küçük feodal prensliklerden destek görüyordu. Mütevekkil köylülükle, feodal egemenlik birbirine uyum sağlamışlardı. Tridat olmasa da bir başkası er-geç bu yeni tabakalaşma karşısında Hıristiyanlığı resmileştirmek zorunda kalacaktı. Nitekim aynı sonuç benzer nedenlerle Roma'da da yaşanmakta gecikmemiştir.

Kiliselere Ulusal Rengi Veren İse Aydınlar ve Tacir Sınıfıdır.

Kendisi mazlumların dini olarak gelişen ve her zaman baskılara göğüs germek durumunda kalan Hıristiyan ruhbanları, siyasi iktidarla birleştikten ve egemen sınıflara mal olduktan sonra despotizme yöneldiler. Patrik Krikor önderliğinde zalimane bir hoşgörüsüzlükle ülkenin resmen Hıristiyanlaştırılmasına girişildi. Din değiştirmeyi kabul etmeyen paganlar hapsedildi, işkenceden geçirildi. Yakıldı, sürgün edildi. Putperest Ermenistan'ın izleri sonsuza dek ortadan kaldırıldı. Tıpkı Asurlular gibi Ermeniler de geçmişteki bütün çok tanrılı dönemin izlerini *"kafirlik, putperestlik"* olarak mahkum edip ondan kurtulmak istediler. Bu, antik uygarlık izlerinin de silinip süpürülmesi ve kültürel bir yıkıma neden oldu. Toprak altında kalan çok az sayıdaki örnek günümüze ulaşabilmiştir.

Benzer süreçlerle Latin ve Helen dünyasında da eski uygarlığın bütün izleri Rönesansla yeniden dirilinceye kadar karanlığa gömülmüşlerdi.

Toplumun zorla Hıristiyanlaştırılması işlemi, eski uygarlık izlerinin tahrip edilmesi kadar kolay ve başarılı olmadı. Uzun ve acılı yıllardan sonra Süryani ve Yunan ekolünden öğrenilen Hıristiyanlık öğretisi, eski Ermeni inançlarını da kapsayarak bir uzlaşmaya, senteze vardı. Gerçekte iki kült arasındaki karşıtlık o denli uzlaşmaz değildi. Ve eski inanışlar kendilerine yeni dinde yer bulabildiler. Temiz ve saf Anahid, Bakire'ye; Aramazd, Tanrı Baba'ya; Büyük Vahan da Oğul'a dönüştüler. Basra, Akdeniz ve Karadeniz'le, Hazar'a çıkan bütün akarsu kaynaklarının doğduğu yer olan Yüksek Ermenistan yaylasında Su'ların koruyucusu Aşk ve Güzellik Tanrıçası ***Asthik*** adına her yıl düzenlenen ***"Vartavar"*** (Gül ve Su Bayramı) olduğu gibi devam etmiş; ***"Madağ"*** denilen kurban kesme geleneği de dine yerleşmiştir,

Keza Asurlular da eski uygarlıkla bağlarını tümüyle kesmekten, hatta bu geçmişten kopmak üzere "*Asur*" ismini terk etmekten bile kaçınmamışlardı. Buna rağmen Asur halkı *"Binlerce yıllık Babil ve Ninova kültür mirasını, tapınak törelerini Hıristiyanlık dönemine taşıdı.* "[105]

Gregoire Ararat'ın eteğinde, -rivayete göre İsa'nın göründüğü ilk yer olan- Ethcmiadzin (Eçmiyazin) kentini kurdu. Krikor'un Hıristiyanlığı yorumlayışı ve uygulamaları diğer kiliselerden farklı oldu. O Yunan ve Mısır geleneklerinin etkisini taşıyan Antakya okulundan gelmekteydi. Ermeni kilisesi Ortodoks ve Monofizit anlayışı bir anlayışa sahiptir.

105- **Faik Bulut,** "Asurlu" isminin putperestler için, "Süryani" isminin ise Hıristiyanlığı benimsemiş olanlarca kullanıldığını belirtiyor. " Bu nedenle kilise, Asur adının Asurlular (Arami-Süryani-Kildani) için uygun bir ad olmadığını ileri sürdü ve bunun ortadan kaldırılması için elinden geleni yaptı" Bkz; F.Bulut, agy. s.31

Çözülen Roma'nın Küllerinden Doğan Yeni Helenistik İmparatorluk: Bizans

Hıristiyanlık gelişme döneminde eski uygarlıkların felsefik ekollerinin de etkisi altında, bir takım farklılaşmalar gösterdi. Aslında bu farklılıkların yerel otoritelere ait farklılıkları korumanın bir aracı olarak geliştirildiğine kuşku yoktur. İskenderiye ekolü Mısır'ın, Antakya ve Constantinopol Yunan felsefesinin, Roma Latin uygarlığının, Ruha/Edesse ise Mezopotamya kültürünün baskın yorumlarını taşır. Bu çatışmalar sonuçta teolojideki yorum farklılıkları biçiminde, ama öz olarak kiliselerin ayrı örgütlenişlerini meşru kılmak üzere savunulan görüşler olarak sabitleşti. Diğer kiliseler ise bu odaklar etrafında kümeleşti veya ayrıştılar.

Roma İmparatoru Constantin I., Hıristiyanlığı resmi devlet dini olarak kabul ettikten sonra, Kiliseyi devlet egemenliğinin de dayanaklarından biri haline getirmeye çalıştı. Roma uygarlığına hayranlık duyan kilise, devletle belli bir uzlaşma içine girdi; bu öncelikle siyasi otoritenin egemenliği tarzında gelişti.

Kiliseler arasındaki ayrışmanın, imparatorluktaki çözülmenin de belirtisi olduğunun farkında olan Constantin, ayrılıkların giderilerek İmparatorluğun bütünlüğünü sağlamak amacıyla 325 yılında ***İznik Konsülü***'nü toplattı. Kilisenin birliği imparatorluğun da birliği olacaktı. Bu toplantıya bütün kiliselerden 318 ruhani lider katıldı. Ne var ki İznik konsülü de ayrılıkları çözmek yerine derinleştirip tescil eden bir toplantı oldu. Bundan sonra kilise adamları Süryani ve Bizans kültürüne bağlı olarak Ermeniler üzerinde büyük rol oynadılar.

Constantinus'tan sonra birleşik Roma'nın son güçlü İmparatoru I. Theodosius'un ölümüyle (395) Roma, Doğu ve Batı olarak ikiye bölündü. Latin kökenli Batı Roma çöküşe giderken, Yunan kökenli Doğu Roma (Bizans) yeni bir canlanmanın merkezi oldu. Bizans, Constantinopolis'in 1453'de Osmanlılarca ele geçirilmesine kadar 11 yüzyıl yaşadı ve yüzlerce küçük derebeyliğe bölünmüş siyasal yapının üstünü örten bir kabuk vazifesi gördü.

Roma bölünmenin hemen sonrasında kuzeyden gelen Barbar kavimlerin akınına uğradı. Bu istila hareketleri de Doğu da yaşanan ekonomik bunalım sonucu Ortaasya ve Kazak steplerinden kendilerine yeni yaşam alanları bulmak üzere, akın akın batıya ve güneye inen göçebe-askercil Türk, Moğol boyları ve Slav kavimlerinden başkası değildir.

Roma devletinin bölünmesine koşut olarak bölünen büyük ***Roma Kilisesi***, gücünün büyük bir bölümünü Bizans'a kaptırdı. Roma, **Katolik** Mezhebinin, Bizans ise **Ortodoks**luğun merkezi haline gelmişti.

Bizans ve Sasaniler Arasında Paylaşılan Ermenistan'da Kilise-Devlet çatışması

İlk Hıristiyan imparatorluğu olan Bizans, Ortodoks kilisesini de genişlemenin bir ideolojisi, bir mızrak başı gibi kullandı. Özünde Haraç-vergi, ticaret yollarının denetlenmesi ve toprak üzerine gelişen savaşlar artık "*sapkın mezhepleri*" veya "*dinsizleri yola*

getirme" perdesine büründürülüyor; Papalık ruhani imparatorluk haline geliyordu.

Ermeni ve Süryanilerin özgün kiliseleri de bu yüzden sık sık Bizans'ın yola getirme seferleriyle karşılaştılar. Sasanilerin de Mazdeizmi yayılma politikalarının bir aracı olarak kullanmaları Ermenileri çift yönlü bir dini baskı altına almaktaydı.

Bu süreçte Ermenistan'da "*ikili iktidar*" yaşanmaktadır. Biri; Ermeni aristokrasisini temsil eden, Roma ve İran'a vergi yetiştirip, hem de küçük prensliklerle uğraşan Arşaklı hanedanı elindeki iktidar; diğeri; I. Patrik Grigor'un soyuyla devam eden Kilise Ruhban sınıfının feodal toprak beylerince de desteklenen iktidarı.

II. Hosrov (342-350) ve II. Dikran (350-361) dönemleri Bizans ve Sasani arasındaki savaşlarda geleneksel rollerini tekrarlamakla geçti. II. Hosrov, Dwin (Erdebil) kentini yaptırarak burayı yönetim merkezi haline getirmiştir.

II. Arşak (362-382) döneminde ikili iktidarın diğer ayağı Patrik Nerses dini kurumları güçlendirdi. Kiliseye bağlı manastırlar, imarethaneler, yetim evleri, okullar açıldı. Kilise arazileri genişledi ve aynı zamanda ekonomik bir güç haline geldi. Kilise Ermeni feodalitesinin /Nahararların da sözcüsü haline gelmişti. Nerses siyasi olarak da saygınlık kazandı. Öyle ki Arşak, Ermenistan üzerine yürüyen son Birleşik Roma İmparatoru Theodosius'u durdurmak için Nerses'i aracı gönderdi. Nerses, anlaşma yaparak savaşı önledi.

Kral Bab (385-392) döneminde ise ikili iktidar arasındaki gizli çekişme açığa çıktı ve mücadele şiddetlendi. Nerses'in sosyal ve dini kurumları denetlemesi bir yana, Roma imparatoru nezdindeki temsil gücü Kralın iktidar alanını olabildiğince daraltmış bulunuyordu. Patrik bunu kimin kral olacağını belirlemek noktasına kadar geliştirmişti. Kral Bab ise bu etkinliği kırmak için yoğun bir mücadeleye girdi; işsiz güçsüzlerin, asker kaçaklarının yuvası tembelhanelere döndükleri savıyla birçok manastır, okul ve imarethaneleri kapattı. Sivil kurumlar üzerinde yeniden otorite kurmaya çalıştı. Patrik Nerses'in ölümünden sonra -ki bazı kilise tarihçileri onu Bab'ın zehirleterek öldürdüğünü yazmaktadır- Manezkertli Sahak'ı, Kayseri patrikliğinin onayı olmadan yeni Patrik olarak atadı. Böylece Kilise-devlet çekişmesinde yeni bir adım atılmış oldu. Fakat Bab'ın dönemi kısa sürdü ve Bizans'tan bağımsızlaşmak yolundaki atılımı, feodallerin ve kilisenin kösteğine takıldı. Romalılarla işbirliği yapan rakiplerinin teslim etmesi üzerine öldürüldü.

Daha önce Roma ve Parthlar arasındaki mücadele alanı olan Ermenistan, bu kez de Bizans ve Sasani rekabetinin arasında kalmıştı. Kuzeyden gelen Barbar akınlarıyla da uğraşmak zorunda kalan Bizans, Sasanîlerin gücü karşısında geri adım attı. Doğu sınırlarını güvenceye almak için 386'da Doğu Roma imparatorluğu ile Sasanîler arasında yapılan *Stesifon Anlaşması*'la[106] Ermenistan'ın batı kısmının denetimi Bizans'a kaldı. Doğu kısmında ise Sasanîler Erivan ve çevre şehirlerini de içine alacak şekilde metbuluk hakkı kazandılar.

106- Sasani İmparatorluğu'nun başkenti olan /Ktesifon / Ctesifon; Stesifon/ şehrinin harabeleri Bağdat yakınlarında Dicle nehri kıyısındaki Al Medain'de bulunmaktadır..

Özgün Ermeni Alfabesinin Yaratılması; Ermeni Rönesansı

Ermeni kilise metinleri ve ayinlerin tamamı Süryanice veya Yunancaydı. Yönetici sınıflar, aristokratlar, ruhbanlar kendi aralarında Yunanca, Farsça ve Süryanice konuşmaktaydılar. Ermenice bir halk dili olarak yazılı metinlere geçmeksizin, halk ozanı Aşuğ'ların destanlarında, toplumsal yaşamda kullanılıyordu.

Günümüzde kullanılmakta olan fonetik Ermeni alfabesi 405-406 yıllarında; Kral ***Vram Shapouh*** (Behram) (402-424) ve Katolikos ***Sahag*** döneminde; önceleri devlet memuru ve subay olup, sonradan rahip olan Ermeni teolojisti (Vartabed) ***Mesrob Maşdotz*** tarafından oluşturulmuştur. [107] Böylece Süryanice ve Yunanca okunan kilise metinlerinin hepsi Ermenice'ye çevrilerek kültürel bağımsızlık yolunda temel bir adım atılmış oldu.

Özgün Ermeni alfabesi yaratılması ile kilisenin otonomi ilan etmesi aynı sürece denk düşer. Bu bir rastlantı değil, diğer kültürlerden de bağımsızlaşmanın bir ifadesidir. Dil ve kültürün gelişmesi ve güçlenmesinde özgün alfabenin belirleyici bir yeri vardır. Dilin bağımsızlığının bir ifadesi olan özgün alfabe ile, ideolojik-düşünsel bağımsızlığın ifadesi olan ayrı kilise Ermeni ulusallaşmasının da güçlü işaretleridir.

Kutsal kent, bağımsız kilise ve Ermeni alfabesinin oluşturulması Ermeni ulusal kimliğini güçlendiren öğeler oldular. Kilise düşünsel-ruhsal ideolojik birlikle beraber iç örgütlenmeyi, alfabe ise kültürel birliği sağlıyordu.

Ա ա	Բ բ	Գ գ	Դ դ	Ե ե	Զ զ	Է է	Ը ը	Թ թ	Ժ ժ	Ի ի	Լ լ	Խ խ
ayp	pen	kim	ta	yech	za	eh	ut	toh	zhe	ini	liwn	xeh
a	p	k	t	e, y	z	ē	ĕ	t‘	zh	i	l	kh
[a]	[p‘]	[k‘]	[t‘]	[e]	[z]	[e]	[ə]	[t‘]	[ʒ]	[i]	[l]	[x]
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	20	30	40

Ծ ծ	Կ կ	Հ հ	Ձ ձ	Ղ ղ	Ճ ճ	Մ մ	Յ յ	Ն ն	Շ շ	Ո ո	Չ չ	Պ պ
dza	gen	ho	tsa	ghat	dje	men	hee	nu	sha	voh	cha	bey
dz	g	h	ts	gh	j	m	y, h	n	sh	o	ch‘	b
[dz]	[g]	[h]	[ts]	[ɣ]	[ʤ]	[m]	[h]	[n]	[ʃ]	[o/vo]	[ʧ‘]	[b]
50	60	70	80	90	100	200	300	400	500	600	700	800

Ջ ջ	Ռ ռ	Ս ս	Վ վ	Տ տ	Ր ր	Ց ց	Ւ ւ	Փ փ	Ք ք	Ու ու	Օ օ	Ֆ ֆ
che	ra	seh	vev	diun	reh	tso	hiun	piur	key	u	o	feh
ch	ṛ	s	v	t	r	ts‘	w	p‘	k‘	u	ō	f
[ʧ]	[rr]	[s]	[v]	[d]	[ɹ]	[ts‘]	[v/u]	[p‘]	[k‘]	[u]	[o]	[f]
900	1000	2000	3000	4000	5000	6000	7000	8000	9000			

107- Batı Ermenice / Transkripsiyon

Ermenistan'da erken feodalizm; Küçük Feodal Prenslikler/Nahararlıklar[108] döneminde Pers ve Bizans imparatorlukları baskılarını artırırsa da; Ermeniler her iki imparatorluğa karşı bağımsızlıklarını korudular. Fedai savaşı geleneği bu dönemin bir ürünüdür.

Vram Şabuh'un ölümünden sonra ***Şabuh*** (Şapur)(425-428) ve ***IV. Ardeşes*** (428-433) Ermeni kralı oldular. Ardeşes'le birlikte 583 yıl süren Arşaguni hanedanı yönetimi de Ermenistan'da sona ermiş oldu.

Toplum, Nahararlık denen feodal beylikler, küçük prenslikler tarafından yönetiliyordu. 429'da bu feodalite ve din büyüklerinin siyaseti sonunda elverişli ortam bulan Sasaniler, Arşaklı hanedanı[109] hakimiyetine son verdiler. Merkezi Ermeni krallığının zayıflaması Sasani politikasına da yarıyordu.

429 tarihine kadar bağımsızlığını koruyan bu bölge, Kralların yetersizliği, iç mücadeleler ve özellikle Ermeni feodalitesinin bilinçsizliği yüzünden tamamen Sasanî imparatorluğunun denetimine girdi. Ermeniler, Sasanîlerin ***Marzban*** denilen genel valileri tarafından yönetilmeye başlandı. [110] Genellikle Ermeni olmayan soylulardan atanan bu valiler idari sisteme dokunmamak üzere devleti yönetiyor, İran adına vergi topluyor, askere alıyorlardı.

Bir ara sayıları 70'e kadar yükselen Nahararlıkların bir kısmı Sasanilere, bir kısmı Bizans'a bağlı bulunuyordu. Pers ve Bizans'a yaklaşım konusunda iki siyasal gruba ayrılmışlardı. Kilisenin etkisi ve Perslerin Bizans ve Ermenistan'ı ayırt etmeyen düşmanca tutumu nedeniyle Batı yanlısı siyasal kesim daha güçlüydü ve Bizans'la Pers mücadelesinde Bizans'ın yanında yer alıyorlardı.

Kendi özel askeri bölgeleri de bulunan Ermeni feodalleri arasındaki bitmez tükenmez toprak kavgaları yeniden bir siyasal birlik oluşmasını engelledi. Merkezi otoritenin olmayışı Pers ve Roma'nın baskıları karşısında siyasal bir zaaf yaratıyordu.

---

108 "***Naharar***"; Ermeni feodal beylerine, prenslerine verilen ve "Aileyi gözeten, aile reisi" anlamına gelen bir sözcüktür. Daha sonra bu prenslere "İşhan/İşxan" adı verilecektir.
Renê Grousset; "Histoire de l'Arınenie", Paris, Payot, 1974

109- ***Arşakidler***: VONONES, 12-c.15, ORODES, c.15-c.18; ZENO/ARDEŞES PONTUSLU, c.18-34.; ARŞAK I, 34-c.35; IBERIALI MITRIDAT c.35-37, 42-51.; IBERYALI RHADAMISTES, 51-54?; TRIDAT (TIRIDATES) I, 53-c.60; DİKRAN (TIGRANES) VI, c.60-c.61/62.; TRIDAT (TIRIDATES) I, c.62/66-c.75; SANATRUK, 75-110?; AXIDARES, 110-113?; PARTHAMASIRIS, 113-115?; VAĞARŞ (VOLOGASES) I, 117-138/140; AURELIUS PACORUS, 161-163?; SOHAEMUS, 164-185,;VAGARŞ (VOLOGASES) II, c.180-191; XOSROV I, c.191-216/217?; TRIDAT (TIRIDATES) II, c.216/217-252; HORMIZD-ARDEŞİR, Sasani, 252-c.272.; NARSEH, Sasani c.273-293.; XOSROV II, 279/280-287; TRIDAT (TIRIDATES) III, 287-298; TRIDAT (TIRIDATES) IV, (Büyük), 298/99-c.330; XOSROV III , c.330-338; TIRAN, c.338/39-350; ARŞAK II, 350-c.364/367; PAP, 367-c.374; VARAZDAT, 374-378; ARŞAK III ve VAĞARŞAK, (Pap'ın oğlu). c.378-c.389; XOSROV IV, in (Doğu Ermenistan). 384-389; VRAMŞAPUH, (kardeş) XOSROV IV, 389/401-417; XOSROV IV, 417-418; ŞAPUH, Yazdgird Şah'ın oğlu) I, 418-422.; ARDEŞEŞ/ARDEŞIR,(Vramşapuh'un oğlu) 422-428

110- Marzbanlar: Siwnik'lerden VASAK I C. 442-451; [SAHAK II BAGRATUNI, Marzbanlara başkaldırdı] 482-483; VAHAN MAMIKONYAN, Marzban otonomisi 485-505/510; VARD MAMIKONYAN, Marzban otonomisi 505/10-509/514; MZHEZH (MEZEZIUS) I GNUNI 518-548; PHILIP SIWNI 574-576; MUŞEĞ II MAMIKONYAN 591 ?; VARAZ-TIROTS' II BAGRATUNI 628 - sonra 631

İran-Ermeni Savaşı; Avarayr'dan Ermeni Gerillacılığı/Fedai Mücadelesine...

Sasaniler bir hamle daha yaparak siyasal birliği bozulmuş Ermenistan'ı tamamen İran egemenliğine almak için, onu Roma etkisinden tamamen kurtaracağını düşündükleri bir yol denemeye karar verdiler. Bu da Ermeni kilisesini ortadan kaldırarak, halkı din değiştirmeye zorlamak, Mazdeizmi güçlendirmek ve böylece Ermenistan'ın batıyla olan bütün kültürel, siyasi bağlarını koparmaktı.

İran tahtına geçen Yezdgerd II (439-457) Ermenistan'a tam bir Hıristiyan düşmanı olan Veh Mihr Şapur'u vali olarak atadı. 449 yılında zorla Mazdeizm'e döndürmek istediği Ermeni Prenslerine, ruhani liderlere Mazdaizm'i kabul etmeleri için bir emirname çıkardı. Ardından bu ülkeye ateşe tapan din adamları gönderdi.

Antik Yunan, Mısır ve Aşağı Mezopotamya uygarlıkları çok tanrılık sürecindeyken; Uzakdoğu Hint felsefesinin etkisi altındaki İran, Kürt ve Ermeni halkları ise Zerdüşt inancındaydılar. Zerdüşt öğretisi çok tanrılılıktan tek tanrılılığa geçmekte olan Filistin merkezli dinsel doktrine karşılık, Hint felsefesinin etkisi altında Ari halklar düalist ve ruhçu bir evreyi yaşamaktaydılar. Zerdüştlüğün daha çok İran merkezli gibi görünmesinin nedeni kuşkusuz, güçlü Pers imparatorluğu ve hanedanlarının resmi dini olmasından kaynaklanıyordu.

Hıristiyanlık yayılmadan önce Ermeni inancı güçlü Mazdeizm etkileri taşımakla birlikte, tamamen eski Urartu çok tanrıları, Yunan paganizmi ile Zerdüştlüğün bir sentezine bürünmüştü.

Kilise ve Ermeni soyluları bu baskıya karşı direndiler. Ermeni din adamları ile asillerin toplandığı bir meclis toplanarak Yezgerd'in emir ve bildirisine red cevabı vererek savaşa girişti. Ermeni halkı Vardan Mamikoyan ve Katolikos Hovsep önderliğinde kitle halinde ayaklandı. 26 Mayıs 451'de, 250 bin kişi ve fillerden oluşan güçlü bir Pers ordusuyla ***Avarayr***'da çarpıştılar. Ermeni tarihçilerinin özel bir önem atfettikleri ***Avarayr*** (*Vardanank*) savaşı, Sasanî ordularına karşı tam bir destan havasında sürdü. Fakat savaş, Vardan ve 60 bin askerinin ağır yenilgisiyle sonuçlandı. Yenilen Ermeni ordusunun kumandanı da öldürüldü. İran'a götürülen Ermeni din adamları da aynı cezaya çarptırıldılar. Ancak, Perslerin kazandıkları zafer de onları takatsiz bırakan kuşkulu bir Pirus Zaferi'dir.

Ermeni tarihçilerine göre "... *Ermeni tarihi V. yüzyılda, Ermeni yazısının icadı ve Avarayr kahramanlık savaşı ile başlar.* "[111]

Bu yenilginin ardından Ermeniler Perslere karşı bir tür "*gerilla savaşı*" yürütmeye başladılar. Vardan'ın yeğeni ***Vahan Mamikonyan***'ın kumandası altında Dağlarda yeniden toplanan Ermeni savaşçıları, Persleri dinsel ve ulusal adetleri konusunda kendilerini serbest bırakmaya zorlayan bir vur kaç savaşına giriştiler.

Denilebilir ki XIX. yy'daki Ermeni ulusal mücadelesinin ***"Fedai"*** geleneği bu yıllarda atılmıştır. Perslerle Ermeni Fedaileri arasındaki savaş mevzi ve münferit bir

111- "The First genocide of the 20 th Century" Complated by James Nazar, New York, 1968,s.15

hal alarak; Piruz'un (458-488) saltanatı sırasında da uzun yıllar bu çizgi üzerinde devam etti.

Persler bir yandan da kendilerine musallat olan Ak Hun'ların 458'de büyük zaferler kazanması üzerine Ermenilerle Nuvarsk antlaşmasını imzaladılar. Ve dini ayaklanmanın lideri olan Vahan Mamikonyan'a 485'a özerklik tanımak zorunda kaldılar.

Daha sonra Dersim bölgesine yerleşen Memikonların[112] yüzyıllarca dağları terk etmedikleri, süreç içinde bölgeye yerleşen Kürt aşiretleriyle de kaynaşarak Kürtleştikleri (Memikan aşireti) sanılmaktadır.

Bu anlaşmadan sonraki Sasani - Ermeni ilişkileri nispi bir barış ortamında geçti. Bu kez Ermeniler güçlü Bizans karşısında bağımsızlıklarını koruma çabasına girdiler.

Dönemin Ermeni-İran ve Kürt toplumları arasındaki ilişkilere, folklorik açıdan da olsa ışık tutan yazınlardan birisi önce Firdevsi'nin Şehname'sinde[113] daha sonra da Nizamî'de[114]] ve Kürtçe versiyonlarında aktarılan Hüsrev-Şirin-Ferhad aşk üçlemesidir. Sasani Kralı ***III. Hüsrev*** (590-628), Ermeni kraliçesi olan ***Şirin*** ve inşaat ustası bir Kürt olan Ferhat arasında dağların delindiği, Kasr-ı Şirin gibi sarayların yapıldığı, süt kanallarının açıldığı, taç ve tahtların terk edildiği, ihanetler ve fedakarlıklarla örülü tipik doğulu bir aşk destanıdır. [115] Kirmanşah bölgesinde geçer. Günümüze kadar sözlü ve yazılı olarak her üç halkın da kültüründe önemli bir yer tutan ***Hüsrev ile Şirin***, ya da ***Ferhad ile Şirin*** destanlarının arka planı bu halkların tutkulu aşklarla ortaya çıkan kültürel-siyasal yakınlıklarını yansıtır. Hüsrev ve Şirin, Fars ve Ermeni aristokrasisi arasındaki geleneksel dostluğu sembolize ederken; emekçi bir figür olarak ortaya çıkan Ferhad'la halkların sevgiye yaklaşımı idealize edilir. Ferhad'ın bir emekçi olmasına rağmen bir Kraliçeye aşık olması, dağları delecek kadar tutku sahibi olmasına rağmen, entrika ve hilelere kanacak saflıkta oluşu; emekçilerin (ulusal anlamda da Kürtlerin) iktidar isteğine karşılık, siyaseti bilmeyişlerini ve bu nedenle kaybedişlerini sembolize ettiği söylenebilir.

Ermeni Kilisesinin Bağımsızlaşması
Ermeni Tarihinin Dönüm Noktalarından Biri...

Köleci imparatorlukların feodal devletlere bölünmesi, Hıristiyanlığın da pek çok mezhebe bölünmesine koşut gitmiştir. Hıristiyanlığın mülk sahibi aristokrasiye denk düşecek bir ruhban sınıfı oluşmuştu. Bu soylu ruhban sınıfı giderek yerel aristokrasi ile birleşerek, yeni otoriteler oluşturmaktaydılar.

Ermenistan, Bizans ve Sasanî imparatorlukları arasında ikiye bölündüğü zaman (M. S. IV. yy) Vasal prenslikler halinde bu imparatorluklara bağlandılar. Bizans

112-Dersim'deki Mamêk / Mamekê yerleşimi ve Mamekanlıların bu kökenden gelmiş olması güçlü bir olasılıktır.
113- ***Firdevsi***; "Şehname", C.VII. s.294-304
114-***Nizamî***;"Khosrow-o Shirin" (Şirin ile Hüsrev)'nin Kürtçe/Guranîce çevirisi ***Xana Ghobadi*** tarafından 1737 yılında düzenlenmiştir. Aktaran. M. Mokri.
115- ***Dr. Mohammed Mokri*** (Keywanpour); "Kürt Folklorunda Ermeni Motifleri", Ermeni Araştırmaları dergisi, Yeni dizi Cilt 1., Paris,1964, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1991

otoritesini aynı zamanda kilise soyluları aracılığıyla da sağlamak istediyse de, kilise tam tersine Bizans'tan otonomisini ilan ederek önce Ermeni aristokrasi, feodalleri ve sonunda da Ermeni ulusçuluğunun mihveri olmak gibi işlevleri üstlenen güçlü bir konum kazanmıştır. Bu bakımdan ***Ermeni Kilisesi***, Ermeni ulusunu koruyan, bir üstyapı kurumu olarak ulusla özdeşleşen ender kiliselerden birisi olmuştur.

451 tarihi Ermenilerin yalnız Perslerle değil Doğu Roma (Bizans) Kilisesinin dayatmalarıyla da karşılaştıkları ve buna karşı bağımsızlıklarını geliştirdikleri bir tarihtir. 8 Ekim'de Kalkedon (Kadıköy)de bütün piskoposların katıldığı bir toplantı yapıldı. Daha önce üç toplantıda -İznik, Constantinopol ve Efes'de- yapılan toplantılarda temsil edilmiş olan Ermenistan bu toplantıya katılamadı. Patrik Vela Piskopos tutuklanmış, zindana atılmış, ordu dağılmış, iç kargaşalıklar hüküm sürüyordu. Halk yoğun bir gerilla savaşı sürdürmekteydi. Bu koşullarda dogmatik bir tartışmanın Ermeniler için de coşku yaratmamış olması anlaşılabilir bir şeydir.

Kalkedon ruhaniler meclisi Papa Büyük Leon'un İsa'da biri insansal diğeri tanrısal olmak üzere birbirinden ayrılmaz ama birbirine karışmayan iki ayrı özellik gören öğretisi kabul edildi. Kırk yıl sonra burada alınan kararlar Ermenistan'a ulaştığında Ruhaniler meclisi bu anlayışı mahkum eden bir toplantı düzenlediler. Roma ve Bizans'la ilişkiler artık tamamen kopmuştu. Monofizit doktrine bağlı *"Apostolik"* (İsa'da insani kutsal tek bir özellik bulunduğunu savunan görüş) Ermeni kilisesi o tarihten itibaren *"iradi bağımsızlığını"* elde etmiştir. (491) Teolojisini, tören ve kurumlarını ayrı bir düzene bağlamaktadır. [116]

Bizans merkeziyetçiliğine boyun eğmek istemeyen aristokrasinin kilise merkeziyetçiliğine de başkaldırması anlaşılabilir bir olgudur. Bu nedenle ***Gregoryanlık***[117], Ermenilerin Bizans'tan bağımsız kalma savaşımının bir ifadesi oldu.

Tercih hem siyasal hem dinseldi. Ermeni kilisesinin Bizans'tan bağımsızlığını ilan etmesi, aslında Vasal prensliklerin bağımsızlık istemlerinin de bir ifadesiydi. Bu durum onları Roma ve Bizans desteğinden yoksun bıraktı, ama siyasal varlığını da güvenceye almış oldu. Katolik ve Ortodoks kiliseleri, farklı sismatiklere ve mezheplere, dinsiz ve başka dinden olanlardan daha hoşgörüsüz davranıyordu.

Doğu Süryani Kilisesinin Bağımsızlaşması ve *"Nasturîlik"*

İran ve Bizans imparatorlukları arasında bölünerek, boyun eğdirilmeye din veya mezhep değiştirmeye zorlanan diğer bir halk da Asuri/Süryani halkıydı.

Oysa Süryaniler, Mezopotamya Hıristiyanlığının misyoneri ve düşünsel altyapısını geliştiren en eski ekollerden birinin sahibiydiler. Tarihleri boyunca felsefe, astroloji ve gökbilimleriyle içli dışlı olmuş bu halk için Hıristiyan skolastiği, kendi özgün yorumlarıyla beraber bir yaşam tarzına ve ulusal bir kimlik haline

116- *Dikran Boyaciyan*; "Armenia, The Case of a forgetten Genocide", New York, Education Book Craftars İnc. Westwood, 1972. s. 88-90 (Katolikos Guleserian'ın The Armenian Church, 1939 eserinden aktarımı.)

117- Ermeni kilisesinin resmi adı "*Hayastanyuytz Arekelayan Yegeğetzi*" (Hayastanlıların Apostolistik Kilisesi)'dir. Kilisenin adı bazen "Krikoryan", "Gregoryan", "Gregoryen" veya "Lusavorçagan" olarak da geçer.

dönüşmüştü. Bu özgünlük, hem Bizans hem de İran'ın tahammül edemeyeceği tehlikeli bir *"farklılık"* olarak görülüyordu.

Sasanilerin, Bizans'la eşdeğer gördükleri Hıristiyanlığa karşı savaş açmaları o güne kadar inançları yönünden belli bir hoşgörü içinde yaşamış olan Süryanileri de vurdu; sürgün ve kıyımlarla karşılaştılar.

Ne var ki Süryani kilisesinin yolları Bizans'la da ayrıldı. Bu ayrılık Antakya ekolünden yetişen Rahip ***Nasturius***'un(Nastur), 428 yılında Bizans Patrikliğine atanmasıyla su yüzüne çıktı. İskenderiye ekolüyle İsa'da tanrısal ve beşeri iki kişilik mi, yoksa tek tanrısal bir kişilik mi bulunduğu yolunda ortaya çıkan sert tartışmalar, 431 yılında Efes Konsülü'nde Patrik Nastur'un aforoz edilmesi ve görüşlerinin din dışı sayılması ile sonuçlandı.

Bu çelişme altında kültürlerin felsefik farklılaşmaları olduğu kadar, ulusal ve sınıfsal karşıtlıklar da vardır. 451 yılında Kalkedon'da toplanan Konsülün kararlarını, Antakya Doğu patrikliği, doğrudan doğruya din kisvesi altında siyasi anlam kazandığı gerekçesiyle bu kararlarını benimsememiştir.

Nastur Mısır'a sürgün edilirken; Ruha (Urfa) daki Yüksek Din Okulu da kapattırıldı. Fakat Aziz Nastur'un öğretisi Süryani kilisesince benimsendi ve taraftarlarını korudu. Bizans imparatoru ***Zenon***, bu direnişe şiddetle müdahale edince (488), Nastur yanlıları Nsibis'e (Nusaybin) geçerek dini öğretim ve kilise merkezlerini buraya taşıdılar. Bizans ve Süryani kiliseleri arasındaki bu keskin çelişme, Bizans etkisini kırdığı için Sasanilerin Nasturi yanlılarına daha hoşgörüyle bakmasına ve onları korumasına neden oldu. Bu sayede Nasturi öğretisi bütün Asuri ülkesine ve İran'a yayıldı. 496 yılında Nasturilerin dini kongreleri Salukiya'da toplanarak bütün Süryanilerin resmi mezhebi olarak kabul edildi; kiliseye de ***Doğu Kilisesi*** adı verildi.

518 yılında Kalkedona kilisesi hukuken devlet kilisesi statüsüyle *"Melkit"* 'krallığa mensup' unvanını alarak, Rum Ortodoks Kilisesi olarak Antakya Süryani kadim Kilisesi'nden ayrılmışlardır.

Süryaniler, zamanla kendi içinde Kadim-Ortodoks ve Katolik olarak üç ayrı kiliseye bölündüyse de Doğu Kilisesi, Süryanilerin ulusal kilisesi olarak günümüze kadar varlığını korumuştur. Ermeni kilisesini başlangıçta çok etkilemesine, İran ve Bizans arasında benzer koşulları yaşamalarına rağmen, Ermeni ve Süryani kiliseleri de birbirlerinden ayrı kalmışlardır. Bu olgu da çelişmelerin *"doğu-batı"*, kavramıyla değil, ulusal kimliklerin oluşmasıyla daha çok bağlı olduğu görüşünü güçlendirmektedir

Süryanilerin bu devirde felsefe ve din okulları vardı; Fırat civarındaki Kınnesrin Manastırının Üniversitesi bulunmaktadır. Felsefeci, teolog ve astronom olarak tanınan ***Nusaybinli Severios***, tarihçi ***Urfalı Yakup*** (633-708) ve ***Athnasios Beledi*** (688) bu Üniversiteden yetişmişlerdi. Keza Nusaybin de Dar-ül Ulm adıyla bir başka üniversite açılmıştır.

Süryaniler Mezopotamya kültürünü Yunan'a, Yunan kültürünü İslâm dünyasına taşımada büyük rol oynadılar; Batı eserlerini doğu dillerine, doğu eserlerini de batı dillerine çevirdiler. İslâmiyet'in yayıldığı dönemlerde Halifelerin emriyle oluşturulan ter-

cüme kurullarında Süryani bilim adamları yer alıyor ve bu babadan oğula geçiyordu.

İslâmiyet'le örgütlenen Arap siyasal yayılmacılığı; VII. yy'da İran'ı saf dışı bırakarak yeni bir siyasal güç olarak sahneye girer ve etnik-kültürel, dinsel bütün dengeleri değiştirir.

Arap uygarlığının bir ürünü ve Arapların siyasal-ekonomik bir güç haline gelmelerinin ifadesi olarak İslâmiyet, diğer toplumlara daha çok Arap egemenliği yoluyla ihraç edildi ve yayılmacılığın ideolojisi haline geldi.

V. yy'la gelindiğinde Arap toplumunda sınıflar arasında derin bir uçurum, yaşanmaktaydı. Köle emeğine kabaca el koyarak, rant gelirleriyle yaşayan asalak aristokrasinin çöküşüne karşın, ticaret sınıfı yükselme içindedir. Çeşitli kabilelere bölünmüş Arap toplumu, yeni yaşam alanları arayan, kendi içinde çatışan- çıkış yolları arayan bir sosyal bunalımın yaşamaktadır. Arap tacirleri Roma'nın tasallutundan uzak kalan Hicaz-Umman-Hindistan yolundaki deniz ve kara ticaretiyle, Doğu Akdeniz'i birbirine ulaştıran verimli bir hatta gelişmekteydiler.

İslâmiyet, büyük dinlerin ve düşünüşlerin hem doğduğu hem devindiği bu coğrafyada, bu kültürlerin yeni bir sentezini bulma çabası olarak Arap ticaret sınıfına ve aydınlarına da gerekli donanımı sağlamış oldu.

Arapların XI. yy'a kadar süren genişlemesinde, Roma'nın çözülme sürecine girmiş olması ve İran'ın oldukça zayıflamış olması gibi faktörleri de saymak mümkündür. Büyük imparatorluklar arasında siyasal-toplumsal bölünmeler geçiren Kürt, Ermeni ve Süryani halkları ise kendi varlıklarını savunmaya çalışıyorlardı. Araplar bu nedenle yeni bir güç olarak bu boşluğu süratle doldurmayı başardılar.

Ermenistan'ın Arap işgallerine uğraması hakkında Ermeni, Arap ve Yunan kaynakları birbirleriyle kısmen çelişkili bilgiler vermelerine rağmen, ilk Arap akınlarının VII. yy'da başladığı konusunda tüm tarihçiler hemfikirdir. [118]

Arapların İran egemenliğindeki Ermenistan'a girişi Sasanilerin, ***Kadisiye*** (636) ve ***Nehavend***'de (640) ağır yenilgiler alarak dağılması sonucu mümkün oldu.

Batı Ermenistan ise, Bizans imparatoru Heraklius'un 641'de ölümünden sonra Suriye'nin ele geçirilmesiyle birlikte Arap akınlarına uğradı. Arapların "*Mezopotamya fatihi*" dedikleri ***İyaz bin Ganem*** 639 yılı sonu ve 640 yılı başlarında Ermenistan'ın güneybatısına yönelik ilk seferine girişti. Van gölünün güneyine düşen Rştunikh (Rıştunik) bölgesinde Ermeni prensi ***Theodoros Rıştuni***'nin gösterdiği şiddetli direniş karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar. Azerbaycan yönünden girişilen başka bir saldırı da fazla etkili olamadı. [119] Bir müddet sonra Bizans İmparatoru, Theodoros'u Ermeni askerlerinin kumandanı olarak tanıdı. Bunun üzerine yıllarca süren Arap akınlarından kendini koruyabilmiş olan bu bölge de yeniden Bizans tabiiyetini kabul etti.

118- En önemli kaynak döneminin tanığı olan Piskopos *Sebêos*'tur. Rahip ***Leontius***'un 662-770 yıllarına ait tanıklığı da Sebêos'u önemli ölçüde desteklemektedir. Bilgilerini yerli halktan derlemiş olan Arap tarihçisi ***Belazori***'de çok önemli bir kaynaktır.

119- Ya'kubî; ıŋşr. Houtsma (s.180), Belazori;(s.198), Tabari;(I,2806), agy. s.318

Rıştunik'te Arap-Ermeni Uzlaşması

İran'ın devre dışı kalmasından sonra Ermenistan Bizans-Arap çatışmasının arasında kaldı. Ermeni prensleri bu çelişkiden bazen bağımsızlıklarını korumak için yararlanırken, bazen de güçlüye boyun eğerek tehlikeyi savuşturmak gibi artık geleneksel politikalarını yürütmeyi sürdürdüler.

Bizans'ın sert politikasına karşı Hilafet'in yumuşak yaklaşımı Ermenilerin Arap politikasından daha çok yararlanmaları ve ittifak yapmalarına neden oldu.

Ermenistan'ı Arap egemenliğine sokan asıl büyük istila hareketleri ***Halife Osman*** zamanında 645-646 yılları sonuna doğru gerçekleşti. [120] Suriye valisi Muaviye tarafından Ermenistan'ın ele geçirilmesiyle görevlendirilen ***Habib bin Maslama*** ve ***Salman bin Rabia*** kumandasında dört ordu Azerbaycan'dan gelerek Ermenistan'ın kuzeydoğu sınır boylarında ilerleyerek yeni bir baskın yaptılar. Bizans'ın elindeki sağlam kalelerden biri olan Theodosiopolis [Erzurum][121] ele geçirip, Ararat'ı tahrip ederek Gürcistan'a kadar sokuldular. Arap ordularını Fırat'ta durdurmaya gelen, Hazar ve Alan kıtalarıyla da desteklenmiş büyük bir Bizans ordusu da yenilgiye uğradı.

Daha sonra güney doğuya Van Gölü istikametine, Rıştunik bölgesine yönelen Habib bin Maslama, İran Ermenilerinin hükümet merkezi olan Dwin (Debil)i kuşattı; şehir birkaç gün sonra teslim oldu. Ermeni tarihçiler 35 bin esirin götürüldüğünü yazmaktadırlar. (06. 10. 640)

Araplar ile Konstantin III. arasında varılan ateşkes 653 yılında sona erince, Araplar tarafından yapılabilecek tehlikeli bir saldırının önünü alabilmek için, Ahlat, Erciş ve Moks'daki Ermeni prensleriyle birlikte Theodoros Rıştuni, Araplar ile Ermeniler arasında bir barış anlaşması yapmaya razı oldu. Muaviye ile Ermeniler için son derece uygun koşullarda ve başlangıçta sadece onları Müslüman tabiiyetine zorunlu kılan bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre Ermeni Prenslikleri özerkliklerini korudukları gibi Halifeyle ittifak da yapmış oluyorlardı. Bu ittifak sonucu 681'de birleşerek Hazar Türklerine karşı aynı cephede çarpışacaklardır. Theodoros Rıştuni'nin kendi rızası ile Muaviye'ye katılması, yalnız Sebeos tarafından değil, Teophane tarafından da doğrulanmaktadır. [122]

Aynı yıl Bizans imparatoru 100 bin kişilik güçlü bir ordu ile harekete geçince oradaki yerel önderlerin pek çoğu tekrar safı değiştirdi. İmparator, büyük bir zorlukla karşılaşmadan, bütün bu bölgeyi ve Gürcistan'ı yeniden egemenliği altına aldı. Fakat Dwin'de kışlamış olan Konstantin ülkeyi terk edince (654), Theodoros, Van gölünün kuzeyine dek gelmiş olan *"müttefik"* Arap kuvvetlerinin yardımı ile Bizanslıları yine memleketten çıkardı. Bunun üzerine Rıştuni, Halife Muaviye tarafından Ermenistan, Gürcistan ve Arran (Albane)'ın prensi olarak tanındı. Bizanslıların, kaybedilen illeri geri almak için Maurianus kumandasında bir ordu ile giriştikleri sefer tamamen sonuçsuz kaldı. Araplar 655'de bölgeye tamamen egemen oldular. Bizans Ermenilerinin

---

120- Ya'kubî; (s.194), Belazori;(s.197 vd.), Tabari;(I,2674-2675-2806 vd.) İbn al-Asir III. (s.65 vd.), agy. s.318

121- Ermenice Karin, Bizans Theodosiopolis, Arapça Kalıkalay ve Selçuklu-Osmanlı dönemi Erzurum

122-*Gazaryan*; Zeyit Schr. Für Armen. Philol.(II, 173 vd.)

Müller; Der İslâm in Morgen und abend land, I, 259-261

merkezi olan Karin (Erzurum) de kapılarını onlara açmak zorunda kaldı.

Böyle olmakla beraber, Müslümanlar, işgal ettikleri bu ülkeden, bütünüyle güvence altına alınmamış olduğu için, iki yıl sonra vazgeçmek zorunda kaldılar. Muaviye ile Ali arasında 657'de ilk iç savaş ortaya çıkınca, bunlardan birincisi buraya yerleşmiş olan işgal ordusuna muhtaç oldu ve askerden boşalan bölge tekrar Bizans egemenliğine girdi. [123]

Konstantin III. Ermenistan'ın yönetimini 656'da prens Hamazasp'a verdi. Bu defa Bizans egemenliği çok sürmedi. Muaviye iç iktidar mücadelesini kazandıktan sonra (661) bir emirname çıkararak, bölge halkını yeniden Arap tabiiyetini tanımaya ve haraç vermeye davet etti. Ermeni liderleri bu isteğe karşı çıkmaya cesaret gösteremediler. Arap egemenliği yeniden tanındı.

Arap Egemenliği Altında Özerklik; Ermeniye

Ermeni kaynaklarına göre, Abp-Melik'e kadar ilk Emeviler zamanında ülkenin yönetimini başta Memikonyanlar ve Bagratlar olmak üzere başlıca aileler yerine getirmişlerdir. Bunun tersine Arap yazarları ise, Habib'in bölgeyi ele geçirmesinden sonra ülke, ***"Ermeniye"*** (Ermenistan) adıyla bir eyalet haline getirildiğini, Emeviler döneminde El Cezire eyaletine bağlı bir idari birimken, sonraları bu eyaletten ayrılarak doğruca merkezden tayin edilen valiler (Vostıkan) tarafından yönetildiğini belirterek, Valilerin adlarını sayarlar. [124]

Her zaman özerk bir eyalet oluşturmayan Ermeniye, Halife Osman ve Ali zamanlarında Azerbaycan amirliğine bağlıydı. Emeviler ve Abbasiler döneminde ise çeşitli yönetsel bölümlemelerle zaman zaman Azerbaycan'la birlikte ya da daha küçük birimlere ayrılarak yönetilmeye çalışılmıştır.

Önceleri Barza'da bulunan Ermeniye valileri 943 yılında Barza, Bizans tarafından yıkılınca Dabil (Dwin) şehrini merkez yapmak zorunda kaldılar. Dwin İslâmlıktan önce de İran'ın atadığı Ermenistan valilerinin (***Marzban***ların) hükümet merkeziydi. Bizzat halife tarafından tayin olunan ve Ermenilerin ***Vostıkan*** dediği Arap valiler de aynı geleneği sürdürdüler. Valinin tüm görevi merkezi otoritenin çıkarlarını korumaktan ibaretti. İç ve dış tehditlere karşı askeri önlemler almak; vergilerin zamanında ödenmesini denetlemekle yükümlüydüler. Ermeniye'nin iç işleri ise yine tümüyle ***İşhan*** ve ***Naharar*** adı verilen yerli feodal beyler/prensler tarafından yürütülmeye devam etti; ki bunlar, Arap işgalinden sonra da bütün malikanelerini, toprak mülkiyet sistemini istikrarlı bir biçimde korumuşlardı. Her bey savaş zamanında da Halife ordusuna bir miktar askeri bedelsiz olarak karşılamakla yükümlüydü.

Diğer eyaletlere kıyasla Ermeniye'deki vergi rejimi ılımlı sayılmaktadır. IX. yy'nın başlangıcından itibaren, türlü türlü vergiler yerine Ermeni prenslerinin belli bir miktar ödemekle yükümlü tutulduğu mukata yöntemi uygulanmıştır. ***İbni Haldun***'un verdiği bilgilere göre Ermeniye için 775-776 yılına ait vergi cetvelinde yıllık 13 milyon dirhem (yaklaşık 700 bin altın lira) gösterilmektedir; buna ayni olarak halı, katır vb.

123- *Belazori*;(s.176, 197), *Tabari*;(I,2506) ve *Yakut*; (I,206), İslâm Ansiklopedisi, M.E.B., İstanbul, 1945, s.317
124- *Belazori*;(s.176, 197), *Tabari*;(I,2506) ve *Yakut*; (I,206), A.g.e., s.317

mallar ekleniyordu. ***El-Kulama*** ise 819-852 yılları için yaklaşık vergi oranını, 9 milyondan fazla bir rakam vermiyor. [125] Ermeniye'de Arap meskusat yöntemi de uygulanmaktaydı. Emeviler zamanında orada para basılıyordu. [126]

Yakut'a göre Ermeniye'de büyük küçük yerleşim birimlerinin sayısı 18 binden az değildir. Bunlardan bini Aras havzasında bulunuyordu. Ortaçağ Arap döneminde Ermeniye'de bulunan en önemli şehirler; Dwin (Dabil) Arzan El-Rum (Erzurum) denilen Kalikala, Arzincan (Erzincan), Malazcird (Manazkerd), Badlis (Bitlis), Hilat (Ahlat), Arciş (Erciş), Nahşava (Nahcivan), Ani ve Kars.

Araplar hegemonyası döneminde; Ermenistan ***Mamikonyan, Rıştuni, Bagrat*** ve ***Ardzurini*** gibi ailelerin yönetiminde birkaç krallığa bölünmüştü. En güçlüleri olan ***Bagratuniler*** de üç prensliğe ayrılmıştı;

Ani Bagratlıları (885-1045) Bizanslılar yıktı.

Kars (*Vanand*) ***Bagratlıları*** (962/963-1064/65) Alp Arslan'a bırakıldı. Ani alındı, yerle bir edildi.

Taşirk (*Gogark*) ***Bagratlıları*** (982-1064) Başkenti Lari, Aile İslâmiyet'i kabul ederek Selçuklu himayesine girdi;

Siyunik Bagratları (970-1170)

Diğer büyük krallıklar;

Memikonyanlar (*Sason Prensliği*) (XI. -XV. yy.) Muş-Sasun bölgesinden Xılat'a kadar egemendiler.

Ardzuriniler (*Vaspurakan Krallığı*) (908/914-1021) Başkenti Van olar Vaspurakan bölgesinde hüküm sürdü. Ülkelerini Bizans'a bıraktılar.

Sebaste (*Sivas*) ***Ardzurinileri*** (1021-1080)

Kilikya Krallığı (1080-1393) Küçük Ermenistan'da üç yüzyıl hüküm sürdü. [127]

Kürtlerin kuzeye doğru yayılmaları bu döneme rastlar. Arap akınlarının yarattığı önemli değişikliklerden biri, İslâmiyet'i kabul ederek Arap güdümüne giren Kürt beyliklerinin, Ermenilerin geriletildiği bölgelere yerleşmesidir. Kürtlerin 7. yy'ın ortalarına kadar Aras ırmağı dolaylarına varacak kadar kuzeye açılıp yerleştikleri görülmektedir.

125- *A.v. Kremer*, "Kulturgesch. des Oriends, I," 343, 358, 368, 377, İslâm Ansiklopedisi agy. s.323

126- *Thopdschian*; agy. 1904, II s.127 vd.

127- **Kilikya Ermeni Kral ve Prensleri :**

RUBEN DÖNEMİ: RUBEN I, 1080-1095; CONSTANTINE I (oğul) , 1095-1099; THEODORE I (oğul) , 1100-1129; LEWON (LEO) I (kardeş), 1129-1138, d. 1141; [Kilikya'nın BizanS tarafından işgali, 1138-1145]; THEODORE II (oğul) , 1145-1169; RUBEN II (oğul) , 1169-1170; MLEH (amca), 1170-1175; RUBEN III (yeğen), 1175-1186; LEWON (LEO) II (I) "Büyük" (kardeş), 1186-1198/99; Ermenistan Kralı, 1198/99-1219; ISABEL (kızkardeş), 1219-1222; ANTAKYALI PHILIP , 1222-1225

HETUM DÖNEMİ: Lambron'un HET'UM I , 1226-1269, d. 1270; LEWON (LEO) III (II) (oğul) , 1269-1289; HET'UM II (oğul) , 1289-1293, 1294-1296, 1299-1305, d. 1308; THEODORE III (I) (kardeş), 1293-1294, d. 1299; SIMBAT (kardeş), 1296-1298; CONSTANTINE II (I) (kardeş), 1298-1299; LEWON (LEO) IV (III) (THEODORE II'nin oğlu), 1305-1308; OŞIN (LEO III'ün oğu), 1308-1320; LEWON (LEO) V (IV) (oğul) , 1320-1341

LUSİNYAN DÖNEMİ:GUY I de LUSIGNAN (LEO V'in kuzeni), 1342-1344; Vekil: John de Lusignan (kardeş), 1342 : CONSTANTINE III (II) (dışarıdan), 1344-1363; CONSTANTINE IV (III) (kuzen), 1365-1373; PETER de LUSIGNAN, Kıbrıs Kralı, 1368-1369; LEO VI (V) de LUSIGNAN (GUY'un yeğeni), 1373-1375

Arap egemenliği Ermenilerin kolaylıkla kabullendikleri bir ilişki değildir elbette. Özellikle VIII. yy'da Arap yönetimine karşı yaygın ve etkili direnişler söz konusudur. Emeviler devrinde Müslüman egemenliği orada kökleşememişti, fakat Abbasiler zamanında Arap valilerinin etkinliği daha arttı. Bundan dolayı direnişler ve başkaldırılar eksik olmadı.

770-772 yıllarında Ardzruni, Bagrat ve Mamikon hanedanları yönetiminde büyük bir ayaklanma başlatan Ermeniler, Karin'i kuşattılar. Arapların ***"Şannariya"*** adını verdikleri bu isyan, bölgedeki Arap kuvvetleri tarafından bastırılamayınca Halife'den yardım istendi. ***Emir bin İsmail el Harisî*** komutasındaki önemli bir askeri güç Erciş önlerinde Ermenileri yenilgiye uğratınca kuşatma kaldırıldı. [128]

Bu dönemde bir kısım Ermeni topluluklarının Doğu Karadeniz Pontus bölgesine yerleştiklerini görülür. Ermeni tarihçi rahip ***Ğevond*** 788-790 yılları arasında Araplar tarafından Ararat vilayetine atanmış olan Vostikan ***Ubeydullah İbni El-Mehdi*** ve yardımcısı ***Süleyman*** döneminde burada uygulanan zulümler sonucunda bir çok Ermeni ailesi ve kitlenin göç etmek zorunda kaldığını yazar. [129] O zaman Pontus egemenliğindeki Karadeniz'e giden bu topluluklar geçtikleri yerlerdeki giriştikleri mücadeleler nedeniyle imparator VI. Konstantin tarafından ödüllendirilerek Çoruh nehri havzasındaki bereketli topraklara yerleştirildiler. Bunlar ***Amatuni*** soyundan ***Şapuh***, Oğlu ***Hamam*** ve bazı Ermeni beyleriydi.

Memikonyan daha önce adı Tambur olan kentin Gürcü Prens Vşadyan ile Perslerle birlikte ele geçirilip yakılıp yıkıldıktan sonra Hamam Bey tarafından yeniden yaptırılıp inşa ettirildiği için kente bu isim Hamam-Şen (Ham Şen) adı verilmiştir. [130]

Arap boyunduruğuna karşı en büyük ayaklanma Halife ***El-Mütevekkil*** zamanında oldu. 850 yılında Emir ***Yusuf Ebu-Seddin*** komutasındaki orduyu Sasonlu Köylüler Muş ovasında kuşatarak imha ettiler. Emir Yusuf da öldürüldü. Direnişin önderi ***Sasunlu Davit*** (Hutlu Hovnan) bir efsane kahramanı haline gelmiştir. [131] Ayaklanma bu başarı üzerine daha da güçlenip yayıldı. Halife, Koca Boğa adında bir Türk kumandan başkanlığında güçlü bir ordu göndererek 851-852 yılında kanlı ve kesin savaşlar sonucunda direnişçileri yenebildi; bütün önderleri ve eşrafı esir alarak götürdü. Mütevekkil, Bizanslarla savaşmak ve yeni ayaklanmaları önlemek için, Ermeni askerlerine muhtaç oluncaya kadar, Ermenilere karşı düşmanca politikasından vazgeçmedi ve ondan sonra esir Nahararları serbest bıraktı.

Arap yayılmacılığı karşısında Ermenistan'da meydana gelen sürekli direniş ve

---

128- *Ghevond*, s.136-143; *Yakubi*, Tarih, Leyden 1883, II, 447

129- *Gvond*, "Parmudyun Gvonda Medzi Vartebeti Hayot" (Ermenilerin büyük rahibi Gvond'un tarihi) St. Petersburg, 1887 Bölüm 42 s.167-169

130-Hamam-Şen=Hammam'ın Yeri anlamına gelen Hemşin, Doğu Karadeniz'de bulunan eski bir Ermeni yerleşimidir. Ana topraklardan uzakta kalan Hemşinliler, İslâmiyeti kabul etmelerine rağmen Ermenice konuşmaya, ulusal göreneklerini korumaya devam etmişlerdir. Son kuşak Hemşinliler konuştukları dili Hemşince olarak tanımlamakta, fakat bu dilin Ermenice olduğunu bilmemektedirler. Konu ile ilgili olarak Bkz: ***Haçikyan***, Levon; "Hemşin Gizemi / Hamşen Ermenileri Tarihinden Sayfalar", Haz: Bağdik Avedisyan; Çev: Bağdik Avedisyan, Belge, İstanbul, Kasım 1996, Keza; ***Hovhan Memikonyan***; "Parmutyun Tarunu" (Muş Tarihi) Erivan 1941 s.284

131-*Sarkis Sarkisyan*; agy. s.28

başkaldırıların karşısında ve Bizans etkisinin kırılması için Araplar da sömürgecilerin bilinen eneski yöntemlerinden birine başvurdular. Merkezden vali gönderilmesi yerine, yönetimi yerel önderlere bırakmak.. Böylece hem bir tür uzlaşma yaratılmış oluyor, hem de maliyet azaltılmış oluyordu. 862'de Ermeniye valisi olan ***Ali bin Yahya El-Armani***, bu amaçla halife ***El Müsain***'in emriyle, Ermeni hanedanları içinde en soylu ve nüfus sahibi olan ve aynı zamanda kendilerine en yakın müttefik olarak gördüğü ***Aşot***'u bütün Ermeni Naharar ve İşhanların başı olarak tanıdı ve ona ***İşhanlar İşhanı*** unvanı verildi.

IX. yy'a kadar Kürdistan'da da Arap-İslâm yayılmasına karşı, vergi vermeme ve toplu başkaldırılar görülmektedir. Araplar bu direnişleri büyük bir güçle bastırma yoluna gitmişlerdir.

Bagratid Prensi Aşot[132]

859'da Bagratid Prensi Aşot'un Ermenistan'a vali atanmasıyla 885'den başlayarak 160 yıl boyunca Ermenistan yeniden ihya oldu. Aşot'un işhanlar işhanı (beyler beyi) olduğu 25 yıl boyunca, hem halkın hem diğer prenslerin güven ve sevgisini kazanmayı başardı. 875 yılında Ruhani liderler ve prensler toplanarak Aşot'un Ermenistan Kralı ilan edilmesini kararlaştırdılar. Ermeniye valisi ***İsa Bin El-Şeyh El Şaybani***'nin önerisi ile Halife ***El Mütamid***'de yedi yıl sonra Aşot'un krallığını tanıdı (882). Bağımsızlık işareti olarak Bağdat'tan taç ve hilat gönderdi. Aşot'un Bagratid Krallığı, aynı zamanda kendisiyle ittifak anlaşması yapan Bizans imparatorunca da tanındı. Her iki güçle de iyi geçinme politikası yürüten Aşot'un halifeyle ilişkisi kesinlikle sarsılmadı; krallık payesini aldıktan sonrada vermekle yükümlü olduğu vergilerini düzenli biçimde ödemeye devam etti. Ancak ülkesini kendi başına, dilediği gibi yönetiyordu. Naharlar onun saltanatı zamanında bağımsız bir statü kazanmışlardı.

Vaspurakan Ermeni Krallığı[133] geniş bir özerklik içinde davransa da yalnız halifeye bağlı olmakla kalmıyor aynı zamanda Dwin'de oturan Ermeniye valilerine de bağlı bulunuyordu.

Aşot'un ölümünden sonra (890) yerine geçen oğlu ***Sembad I.***, kahramanlıklarına

---

132- BAGRATIDLER: AŞOT I (V) "büyük", 885-890; SIMBAT I (IX) "kahraman" (oğul), 890-914; AŞOT II (VI) "Demir" (oğul) , "Krallar Kralı", 914-928; ABAS I (kardeş), 928-952; AŞOT III (VII) "merhametli" (oğul) , 952-977; SIMBAT II (X) "fatih" (oğul) , 977-989; GAGIK I (kardeş), 989-1020; HOVHANNES [JOHN]- SIMBAT III (XI) (oğul) , 1020-1040; AŞOT IV (VIII) "Yürekli" (kardeş), 1021-1039; GAGIK II (oğul) , 1042-1045 [Ermeni Krallığının bitimi], c. 1079

Kars Kralları / BAGRATID DÖNEMİ:

MUŞEĞ (ABAS I'in oğlu), 962-984; ABAS I (oğul) , 984-1029; GAGIK-ABAS II (oğul) , 1029-1064, d. 1080 [Kars krallığına kadar]

Lorhi ve Ağbanya Kralları : BAGRATID DÖNEMİ :GURGEN I (Aşot III'ün oğlu), 982-989; DAVID ANHOĞIN (oğul) , 989-1046/48; GURGEN II-Kiwrike (oğul) , 1046-1081/89 [Lorhi'nin Selçuklularca alınması

133- **Vaspurakan Kralları**

(ARDZRUNİ DÖNEMİ) XAÇIK-GAGIK, 908-936/37; DERENIK-AŞOT (oğul) , 936/37-953; ABUSAHL-HAMAZASP (kardeş), 953-972; AŞOT-SAHAK (oğul) , 972-983; GURGEN-XAÇIK (kardeş), 983-1003; SENEK'ERIM-HOVHANNES [JOHN] (kardeş), 1003-1021, d. 1027 [Vaspurakan Krallığının bitimi]

Siwnik Kralları

(Siwnik hattı) VASAK VI (oğul) , c. 998-1019; SIMBAT III (kuzen ve yeğen), 1019-?; GREGORY V (kardeş), ?-c. 1091

rağmen, dış düşmanları olan Şaybaniler ile Şacileri yerinde tutmak konusunda başarılı olamadı. Türk asıllı Sacilerden Azerbaycan valisi ***Avşin***'in, Ermeni krallığı aleyhine sınırlarını durmaksızın Batıya ve kuzeye doğru genişletmesini Sembad sessizce seyretmek zorunda kaldı. Simbat'ın durumu Avşin'in kardeşi ve halefi Yusuf zamanında daha da kötüleşti. Öncelikle Aşot I. zamanından beri Bagradlardan sonra en güçlü durumda bulunan Ardzrunileri kendi tarafına çekerek aralarındaki rekabetten yararlanmaya çalıştılar. Hatta 909'da bu hanedanın reisi olan Vaspurakan prensi Gakik'e krallık verdi (919), ***Halife El Müktedir*** de yeniledi. Yusuf 910 yılından başlayarak düzenlediği seferlerle kral Simbad'ı yenilgiye uğrattı ve ölüme mahkum etti. (914)

Simbad'tan sonra bir süre kargaşalık yaşandıysa da oğlu ***"Demir" Aşot II.*** (915-928) Bizansların silahlı yardımları, Gürcistan ve Abhazya krallarının da desteğiyle ülkesini Araplardan kurtarmayı başardı. Bizansların müttefiki olarak Bagradların egemenliğini en yüksek noktaya ulaştırdı. ***Müktedir*** tarafından 922 senesinde kendisine fahri olarak ***Şehin Şah*** unvanı verildi. Vaspurakan, İberya ve Abhazya Hıristiyan prenslikleri üzerinde egemenlik hakkı tanındı. Gerçekte ise, bu ülkeleri Bagratlara bağlayan bağ her zaman oldukça gevşek kalmıştır. Artık Halifelerin etki alanı dışında kalan Aşot II. ve ardılları, merkezi ve kuzey Ermenistan'ın büyük kısmı üzerinde egemen oldular. Esasen Sembad bu hanedanın mülkünü daha önceden oldukça büyütmüştü. Güney Ermenistan'da neredeyse tamamen bağımsız olan Ardzuriniler de, Kral sıfatıyla, daha küçük arazi üzerinde (Van hükümet merkezi olmak üzere Vaspurakan'da) egemendiler. Bu iki büyük krallığın yanı sıra, çoğunluğu Bagratları ancak ismen metbu tanıyan, bir sıra küçük Ermeni prenslikleri ve bundan başka güneyde birçok kuvvetli ve bağımsız Kürt ve Arap beylikleri bulunuyordu.

Aşot II. 'nin bütün saltanatı zamanı ve Abas (928-952)'ın saltanat süresinin yarısından çoğu, Bizans imparatoru ile Halife arasında savaşlar neredeyse aralıksız devam etti. ***Aşot III.*** (952-977) krallığın merkezini Ani'ye nakletti. Kendisi ve ardılı ***Sembad II.*** orada görkemli abideler inşa ettirdiler. Bu dönemde, Ermenistan'ın kalbi ***Ani,*** *"kırk kapılı ve bin bir kiliseli kent"*, *"Bizans'ın Asyalı Kızkardeşi"*, *"Doğunun incisi"* haline geldi. [134]

Aşot III. ile Dwin'i hükümet merkezi yapmış olan Arran bölgesi (Azerbaycan) beyi Ravadi Kürt aşireti reisi Muhammed Şaddad bin Kardu (951) arasında şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Şaddad önderliğindeki İslâm ordusu Tavrud bölgesinde önemli başarı kazandılar.

Sembad II. (977-989) ve kardeşi ***Gagik I.*** dönemi hanedanlar arasındaki rekabetler ve komşu Hıristiyan prensliklerle sürekli çekişmeler içinde geçti. Aynı biçimde güney Ermenistan'daki Kürt beyleri (***Mirler***) ile de aralıksız çatışmalar yaşanmaktaydı. Merkezi Tebriz'de hükümet eden Revadi Mirlerinden ***Abul Hayca Muhammed bin El-Hüseyn*** (Ermeni yazarlarına göre ***Mamlûn***), Tayh'ın cesur prensi ve Gürcistan'ın büyük kısmının derebeyi olan ***David*** tarafından, 998 yılı Dzempol'da ağır bir yenilgiye uğratıldı.

134- Yves Ternon; agy. s.28

Bizans Politikası Ermenistan'ı Kaybetti..

Ermenistan'ın Bizans, Arap ve Türkler arasındaki savaşlara sahne oluşu IX. ve X. yy'larda da devam etti. Ermeni tarihi; zaman zaman Konstantinopoli'ye bağlanmış olsalar bile, merkezi otorite zayıfladıkça bağımsızlıklarını ilan eden Ermenilerle Bizans arasındaki bitmez tükenmez çarpışmalarla doludur.

Morgan'a göre "Roma'nın -bir anlamda Batının- politikası Ermenistan'ı doğu sınırında güçlü bir kale, ileri bir karakol olarak muhafaza etmekti. Bizans ise Ermenistan'ı ortadan kaldırarak öngörüsüzlük yaptı. Böylece Moğol-Türk akınlarına karşı durabilecek gücü bizzat kendi eliyle yok ederek Önasya'nın kapılarını açmış oldu. Bizans'ın artık yaşasa bile sonunun gelmesini Morgan, *"Ermenistan için tehdit olan her şeyin Avrupa için de tehdit olduğunu görmeyi yadsımasına"* bağlamaktadır. [135]

Gagik I. 'in ölümünden sonra meşru varisi ***Johannes*** ile daha liyakatli olan Aşot IV. arasında saltanat kavgası çıktı. İberyalıların(Gürcü) müdahalesi ve Selçukluların vurmuş oldukları ilk darbe ile karışıklık çoğaldı. İmparator ***Basilius II.*** (976-1026)'a Doğuda kaybedilen Bizans etkinliğini yeniden sağlamak için bu karışıklıktan yararlandı. 1000 yılında Talk prensi ***Davit***'in ölümünden sonra Ermenistan'a büyük bir ordu göndererek Pasen, Tayk, Manazkert bölgelerine sahip oldu. Kısmen toprak ilhakı ve kısmen de prensliklerle anlaşarak, Ermeni krallıkları üzerinde egemenlik kurmayı başardı.

Ardzrunilerin sonuncusu ***Senekherim***, Oğuz Türklerinin sürekli akınlarından korunabilmek için 1021'de tüm Vaspurakan krallığını Bizans'a terk etti. Bagratların toprağı her yandan Bizans egemenliği ile kuşatılmış olduğundan, Van gölü çevresindeki şehirler (Berkri, Manazkert, Ahlat, Erciş) Müslüman emirleri de, Bizans imparatorluğuna bağımlı hale geldi. Kral Johannes de Ani şehrini, Bizans tarafından verilmiş bir zeamet olarak, elinde bulundurmaya zorunlu kılındı. Basilius yeni zapt edilmiş olan doğu sınırının güvenliğini sağlamak üzere güçlü istihkamlar oluşturmaya çalıştı. Johannes -Aşot rekabeti, Bizans askerinin uyumu sayesinde Aşot'un galibiyetiyle sonuçlandı. Nihayet ***Aşot IV***. 'ün ölümünden (1040) imparator ***Micheal IV***., Ani krallığının Bizans'a katmak istedi. Gönderdiği ordu Ani'yi kuşatırken, Paflagonyalılar felaketi (1041) yüzünden, geri çekilmek zorunda kaldı. Henüz 17 yaşında olan ***Gagik II***. (1042-1045), Ermeni büyükleri tarafından kral ilan edildi. Fakat Konstantin IX. tahtını sağlamlaştırınca Ani'yi ele geçirdi (1045). Böylece Bagratların egemenliğine kesin olarak son verilmiş oldu. Gagik II. 'e Kapadokya'da vasi toprak verilerek zararı giderildi. Rum rahiplerinden açgözlü bir grup Ani krallığı içindeki zengin piskoposhaneleri, manastırları ve vakıf mallarını ellerine geçirdiler. Ortodoks *"Monofizitler"* sonsuz eziyetlere başladılar.

XI. yüzyıl başlarındaki bu katliam derin izler bırakmıştır.

"... II. Vasil.. Ermeni memleketlerinin yönetimini doğrudan doğruya Bizans'a bağlamak amacıyla kuvvetli ve kalabalık bir orduyla harekete geçerek

135- ***Jacques de Morgan***; "Histoire du peuple Arménien", Paris, Berger Leuraut, 1919, Aktaran Yves Ternon, agy.

Doğu Anadolu'ya gelip Vaspurakan'ı ilhak ettiğini ilan ettikten sonra bu bölgede oturan 40 bin Ermeni'yi Bizans'ın geleneksel siyaseti boyunca göçe zorlayarak Ortaanadolu'da Sivas, kısmen Kayseri kent ve yörelerine yerleştirmiş, böylece tarihsel en büyük tehcir yapılmıştır. Bizans bürokratları ve papazları Ermeni kent, kilise ve manastırlarını ele geçirip buralara yerleşmişlerdi. Ermeni kilisesini ortadan kaldırmaya çalışmış ve bu nedenle yeni kıyımlar yapmıştı. Böylece, ***Bagratuni*** *ve* ***Ardzruni*** *aileleri adeta ortadan kaldırılmıştır.* [136]

Bizans'ın bu politikasının Ermenilerde yarattığı derin hoşnutsuzluk, Önasya kapılarının Selçuklulara kolaylıkla açılmasının sırrını da açıklamaktadır. Ermeni feodalleri Bizans'ın açgözlü despotizminden o derece bezmişlerdi ki, doğudan gelen Selçuk-Türkmen akınları sırasında çoğu zaman Bizans'a karşı onlarla işbirliği yapmayı yeğlemişlerdi.

Gürcü Kraliçesi Tamara Dönemi (*1184-1213*)

Selçuklu egemenliği karşısında gerileyen Gürcü krallığı Davit ve III. Giorgi dönemlerinde kendini toparlamayı başardı. Ermenilerle ittifak kuruldu. Bu ittifak sonucu Ani (1123) ve Dwin'i(1162) geri aldılar. [137] Kral Giorgi'den sonra tek başına egemen olan ***Kraliçe Tamara*** Gürcü ve Ermeniler arasında neredeyse azize katında saygı gösterdikleri bir güç kazandı. Trabzon imparatorluğunun yeniden ihyasını destekledi ve Pontus'lu Komnenos'ların da dahil olmasıyla Gürcü tarihçilerin "*Altın Çağ*" olarak adlandırdıkları bir dönem yaşanmaya başlandı. Aslında bu Pontus-Gürcü ve Ermeni dayanışması altında tüm doğu hıristiyanlığı için geçerliydi.

Bu güvenlikli dönem, kültür, sanat, mimarlık alanında bügün de ayakta kalan ürünler verdi: Karadeniz'den Van'a kadar birçok manastır ve ibadethane bu nedenle Kraliçe Tamara'ya ithaf edilmiştir. Keza, Van gölündeki adacık üzerine 915-922'de Vaspurakan kralarından Gagik I. Ardzruni tarafından inşa ettirilen Ermeni kilisesi ve manastır da daha sonra Gürcü Kraliçesi Tamara'ya (***Ağ-Tamar***) ithaf edilmiştir. [138]

Mezopotamya'nın Ortaçağı

Ermeni aristokrasisi tutunamayıp çözülürken; her işgalciye haraç ödeyip, ordularını beslemek zorunda kalan kasaba esnafı ve ticaret sınıfı gelişimini sürdürdü ama servet birikimi yapamadı. Ermeni köylülüğü ise Arap, Türk ve Kürt beylerinin reayası haline geldi.

Halifeler döneminden başlamak üzere güçlü Arap toplulukları Ermenistan'da ancak Debil, Kalikala, Barza ve Tiflis gibi kent merkezlerinde görülmektedir. Apahunik (Malazgirt bölgesi)'nde ise Arap Kays aşireti etkindi.

136- *Prof. Dr. Ali Sevim*, "Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni ilişkileri" TTK Basımevi, 1983-Ankara

137- *Çiloğlu Fahrettin*; "Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi", Ant, İstanbul, 1993, s.46

138- *Ağtamar/Akhtamar/Altamar/Akdamar* (Ünlü Gürcü Kraliçesi *Tamara*'ya ithaf edilen Manastırın adı; Ermenice "Ağ"~"Güzel" önekiyle "Ağ-Tamara"~"Güzel Tamara) (Bkz: Bölüm: DEĞİŞTİRİLEN TARİHSEL İSİMLERİN ETİMOLOJİK KÖKENLERİ; Van)

Ermenistan bütün bir Ortaçağ boyunca, ekonomik ve ticari açıdan önemini korudu. Pontus, Kürdistan, Mezopotamya, İran arasında bir geçiş ülkesi ve Bizans ile Halifeler imparatorluğunun arasında sınır bölgesi olması, ülkeyi çeşitli yönlerde kesen değişik transit ticaret yolların varlığı, doğal zenginlikleri, manifaktür üretiminin gelişmesine elverişli bir zemine sahip olan Ermenistan'ı ekonomik olarak gelişimine daha da büyük katkılarda bulunuyordu.

Ermenistan, Bizans ticaret mallarının özellikle kıymetli kumaşların antreposu olan ***Trapezunta*** (Trabzon) ve Bizans arasında dolaşımını sağlıyordu. Yılda bir çok kez kurulan panayıra bütün İslâm aleminin tüccarları gelirdi. Debil ve Kalikala'ya kadar ulaşım Trabzon üzerinden gerçekleşirdi. Bütün büyük yolların kavşağı olan Erzurum, İran'da Rey şehri, Ermeni tacirler için en önemli pazardı. Bunların doğrudan doğruya Bağdat ile ilişkileri vardı. [139] Araplar, bu yolların ticari faydaları kadar kendi askeri çıkarlarına açısından da değer veriyorlardı; Yolların onarımı ile güvenliği, düşman arazisi ile sınırdaş olan bir vilayette, Müslüman valinin göreviydi, bundan dolayı başlıca yolları Arap egemenliğinin kalesi olan Debil şehrine geçirmişlerdi.

Ortaçağda Debil (Dwin) kentinin diğer önemi de Ermenistan'da tekstile dayalı olarak gelişen çuhacılık, boyamacılık ve işlemecilik gibi sanayi faaliyetinin merkezi olmasıdır. Orada özellikle içte ve dışta pek çok müşterisi olan çok iyi yün kumaşlar, piyasada yüzlerce yıl ünlerini korumuş olan Ermenistan halıları (buzyün) ve çiçeklerle süslü rengarenk ipekli ağır kumaşlar üretilmekteydi. Boya olarak kırmız[140] yetiştirildi. Debil'den bir kaç kilometre mesafede bulunan Ardaşad boyama tezgahları ile o derece ünlüydü ki, ***Belazori*** oraya ***Karyad El-Kirmiz*** (kızıl boya beldesi) adını veriyor.[141]

Doğal varlıkları bir hayli gelişkin olan Ermenistan'da hububat üretimi o derece ilerlemişti ki bunlar Bağdat'a kadar ihraç edilmekteydi. [142] Sulama kanalları, zengin su kaynakları ve bağ-bahçe tarımı Ermenistan'ın karakteristik özelliğidir. Bir başka ihraç ürünü de göl ve ırmaklardaki bol miktardaki balıktır; Van gölünden çok miktarda çıkarılan bir cins balık (***Tirrih***), ortaçağlardan beri salamura halinde Hindistan'a kadar ihraç edilmekteydi. [143] Öteden beri Ermenistan'da en zengin olan tuz madenlerinden elde edilen ürünler, yalnız çevre bölgelerde değil, Suriye ve Mısır'da da alıcı bulmaktaydı. Ortaçağ yazarları tarafından anılan bütün tuz yığınları büyük olasılıkla, Van gölünün kuzeybatısında çıkarılmaktaydı. Çok verimli ve halen işletilmekte olan en eski tuz tabakası yukarı Aras vadisinin güneyinde Kağızman'ın doğusunda Kulp bölgesindedir. Ermeni tarihçisi Leon Tuus'a göre VIII. yy sonucunda gümüş madenleri bulunmuştur. Bakır, gümüş, kurşun, demir, arsenik, şap, cıva, kükürt (sarı

139- Yakubi; nşr. de geoje, s.237

140- Erguvan renk veren bir nevi küçük böcek. Erm."Karmir"

141-Belazori Nçr.d Geoje, s.200; Krş. Zeit schr.f.Armen. Philol., II, 67, 72, 17
Dr. Muhammed Mokri; "Kürt Folkloründe Ermenistan", Ermeni Araştırmaları Dergisi, Yeni Dizi C.I, Paris 1964, Özge Y. İstanbul, 1991

142-*Tabari;* III. 272, 275

143-*Kazvini*, nşr. Wüstenfeld II, s.352

sac) ve altın gibi başlıca madenler ise sanayi ve ticaretin dayanakları olmaktadır.

Bu verimli ekonomik zemine karşı her işgalciye ağır vergiler, haraçlar ödenmesi, çeşitli yönlerden süregelen bitmez tükenmez akınlarla uğrananı yağma ve talanlar, işgalci orduların beslemek zorunda kalınması, ne ticaret ne de sanayi kesiminin servet birikimine olanak tanımıyordu. Prensliklerin giderek tasfiye olmasıyla da Ermeni köylülüğü Arap, Türk ve Kürt beylerinin reayası haline geldiler.

Kürtlerin İslâmlaşması

Arap yayılmacılığı karşısında Kürt beylerinin İslâmiyet'i kabul etmeleri siyasal dengeleri değiştirdi; Kürt beylikleri hem topraklarını genişletti, hem de yeni siyasal aktörler haline geldiler. Kürtlerin İslâmlaşması sosyal yapılarına uygun olarak parçalı ve yukarıdan aşağı doğru gelişti.

Arap yayılmacılığı döneminde Kürt toplumunun yapısıyla ilgili veriler çok fazla aydınlatıcı değildir. ***İbni Havkal*** 977'de yazdığı kitapta İran'ın bazı yörelerinde Kürt aşiretlerinin, kervan yollarının güvenliğini sağlayıp haraç topladıklarını yazmaktadır.

Arap coğrafyacı Yakut (1178-1229) Botan'dan (Zawazan), Ahlat'a kadar olan bölgede Ermeni ve Kürtlerin yerleşik olduğu yazıyor. Fars bölgesinde Kürt aşiretleri 500 bin çadır kurup yaz ve kış otlaklarına taşınıyorlardı.

Ermeni tarihçi ***Çamçean*** da Moğollar Bağdat'ın kuzeyini işgal ettiklerinde Kürtlerin bağımsızlıklarını koruyarak dağlarında oturduklarını yazmaktadır. [144]

Pers ve Roma imparatorlukları arasında Kürtler de Ermenilere benzer bir kaderi paylaştılar. Onlar da kimi zaman Perslerle, kimi zaman da Romalılara karşı savaşmışlar, çoğu zaman da birinin yanında diğerine karşı cephe almışlardı. Roma lejyonlarına katılarak Balkanlar, Afrika ve Önasya'da harekata katılan savaşçı birliklere rastlanmaktadır. Kürtlerin siyasi örgütlülüklerinin zayıflığına karşın, aşiret yapıları ve daha çok yüksek yaylalar ve dağlık bölgelerde yaşamaları, onların tüm çatışmalardan fazla zarar görmesini engelleyen bir faktördür. Kritik ticaret merkezleri, ticari yollar ya da askeri açıdan stratejik noktalarda bulunmadıkları sürece de işgalcilerin hedefi olmaktan uzak kalıyorlardı. Ayrıca yerleştikleri sert coğrafya ve savaşçı nitelikleri çok gerekmedikçe kendileriyle uğraşmayı caydırıcı bir rol oynuyordu.

İran Genelkurmay başkanlığı da yapmış olan Hasan Arfa, şöyle yazar;

".. Bu devrede (Arap işgalleri dönemi) Kürtler yüksek dağ vadilerinde çoğu zaman göçebe hayatı yaşadıklarından, İran ve Irak ovalarında çoğunlukla Ermenilerin ve Nesturilerin (Asuri) oturdukları şehirlerdeki halktan daha az zarar gördüler. Kürtler göçebe olduğundan örgütlü orduları, çevrilip yenilgiye uğratılacak kuvvetleri yoktu. Kürtler çarpıştıkları zaman gerilla savaşı yaparlar, ulaşılmaz sarp doruklarda kaybolurlar, yalnız kendilerince bilinen yolları kullanırlardı. " [145]

144- *Micheal Tschamtscheanz*, Aperçu s.44-45 W.Köhler, agy. s.20

145- Hasan Arfa; "Kürtlerin Kısa Bir Tarihi", (Kürtler) Londra, 1966, Özge Yayınları, İstanbul, 1991 s.26

Kürdistan'ın Araplarca işgali Halife Ömer ordularının (634-644) yıllarında Erbil, Musul ve Nusaybin bölgelerini işgal etmeleriyle başlar. Halife Osman zamanında ise Kürdistan'ın bütünü Ermenistan, Kafkasya'ya kadar bölümü Arap istilasına uğramış bulunuyordu. (644-656)

M. Emin Zeki, Kürtlerin İslâmlaşmasını Hz. Muhammed dönemine kadar uzatmaktaysa da[146] bu, güçlü verilere dayanmamaktadır. Arap uygarlığının bir ürünü olan İslâmiyet, Arapların siyasal-ekonomik bir güç haline gelmelerini ifade eder. İslâmiyet diğer toplumlara ancak Arap egemenliği yoluyla ihraç edilmiştir.

Bu bağlamda Kürtlerin İslâmiyet'i kabul edilişi karmaşıklığını korumaktadır. Kürtlerin din değiştirme doğrultusunda güçlü baskılara uğramış olmaları güçlü bir veridir, ancak İslâmiyet'i kabul edişlerinin sadece bu baskıyla açıklanamayacağı da ortadadır.

Kürtler feodalitesinin, komşuları Ermeni ve Süryanilerden farklı bir dini tercih etmelerinin farklılıklarını koruma isteğiyle de yakın bir ilgisi olmalıdır. Arap hegemonyasının Kuzeye doğru yayılması sırasında bir yandan zorlamalar karşısında bir yandan da bu güçle ittifaka girerek etkinliğini artırma isteğinin itici bir rol oynadığı söylenebilir. Keza Hıristiyan topraklarının Fetih yoluyla sahiplenilmesine olanak veren İslâm hukuku, yeni yurtluklar edinmeye çalışan Türk boyları için de oldukça cazip bir meşruiyet zemini sağlamıştır.

Kürtler XIX. yy'a kadar aşiret yapılarını korudular. Bu aynı zamanda bitip tükenmek bilmeyen göç ve işgaller karşısında toplumsal direnmeyi kolaylaştıran bir etken olmuştur. Bunu aşiretler halinde bölünerek toplu baskıyı dağıtan, gerilla tarzına da benzetebiliriz. Aşiret hukukunda reisin hükmü çok belirleyicidir. Tanrı inancına rağmen, aşiret reislerinin bir miktar ruhani, kanun-kural koyucu yetkesi, ulusal bir din, inanç kurumlaşmasının da yerine geçmiştir. Dinsel tercihlerin belirlenmesinde de aşiret önderliklerinin belirleyici bir rolü bulunmaktadır.

İslâmiyet'in Kürt toplumundaki yayılış tarzı bu nedenle yukarıdan aşağı doğrudur. Öncelikle aşiret reisleri, toprak beyleri bunu ekonomik ve siyasal çıkarlarına uygun bir tercih olarak kabul etmişler, ardından İslâmiyet yavaş yavaş toplumsal yaşıma nüfuz etmeye başlamıştır. Böylece Kürt beyleri, Arap baskısı ve vergilendirmelerinden uzak kaldıkları gibi, Bizans egemenliğindeki topraklara veya Ermeni prensliklerine ait arazilere el konulması gibi önemli avantajlar yakalamış olmaktaydılar. Gerçekten de Kürt feodalleri İslâmiyet'i kabul ettikten sonra, önceki özerk yaşamlarını sürdürdükleri gibi Araplar adına, Halife adına, birçok yerel iktidar elde etme imkanı buldular. Başka bir açıdan bakarsak, Arap yayılmacılığı Kürt Beylerinin İslâmlığı/Arap tabiiyetini kabul etmeleri karşısında, Ermeni, Asuri ve Gürcü halklar üzerindeki hegemonyalarını kısmen Kürt Beylerine devretmişlerdir. Daha sonra bu devir Bizans'a karşı Selçuklu-Türkmen beylerine de yapılacaktır. Hilafetin iç kavgaları ve Arap hegemonyası zayıfladığında da bu egemenlik, manevi olarak İslâm maddi olarak ise kendi adlarına yürümeye devam etti.

146- *M. Emin Zeki;* "Kürdistan Tarihi* Komal Yayınları, Ankara, 1976

Aşiret reislerinin X. yy'dan itibaren bağımsızlık kazanma istekleri, Halifenin dinsel otoritesinde simgeleşen ama özünde Arap hegemonyasına dayalı bir dizi feodal Kürt Beyliğinin oluşmasıyla gelişti.

Kürt Revadi aşireti Mirlerinden ***Abul Hayca*** ve oğlu ***Mamlûn*** Azerbaycan'ın alınmasını sağladı. Böylece üç Revadi hanedanı ***Revadiyan, Ahmedilyan*** ve ***Şeddadiyan*** (977-989), Azerbaycan Merkezi olmak üzere, Gürcü ve Ermenilere karşı Arap-İslâm hegemonyasının kılıcı oldu. Ermenilerin başkenti Ani'nin alınması, tapınakların yıktırılması ve zorla İslâmlaştırma çabaları (1126-1161 ve 1165-1172) Şeddadiler dönemine aittir.

X. yy'da Barzikani aşireti reisi ***Hasanweyh bin Hüseyin Barzikani***'nin Dinavar'ın 959'da Nihavend ve Hamadan'ı alarak tüm Doğu Kürdistan'da egemenliğini ilan etmesi; 990'da yine bir Kürt aşireti olan ***Mervani***lerin Amed, Meyaferqin, Hısn-ı Keyfa, Xilat, Erciş ve Nüsaybin'i içine alan büyük bir beylik kurmaları buna bir örnektir. [147] Her iki devletin yönetimi de Kürt beylerinde bulunmasına karşılık, onlar hem Halifelere bağlılıklarını sürdürüyor, resmi dil olarak Arapça kullanıyor ve Arap politikası izliyorlardı.

Barzikani'lerden Hasanwayh bin Hüseyin'den sonra oğlu Nasreddin bin Hasanwayh (979-1014) ve daha sonra torun Zahir bin Hilal bin Badr (1014-1015) hükümdarlıklarını sürdüyseler de Şemseddevle zamanında Buveyhid'ler bu ailenin iktidarına son verdi.

Mervaniler önce Abbasi Halifeliğine bağlılık bildirdiyseler de, Hilafet kavgaları çerisinde özerk bir tutum almayı yeğlediler. Hatta Muvahhid-ed-Dewle zamanında Mısır'daki Fatimi halifeliğini tanıdılar.

Ebu Nasr Ahmed (1011-1061) yönetiminde barışçıl bir dönem geçiren Mervaniler, Türkmen boylarının Kürdistan ve Ermenistan'a akınları karşısında siyasi pozisyonlarını kaybetmeye başladılar. Önce Bizans'a karşı Selçuklularla işbirliğine yönelen Kürt beyleri, daha sonra Nasır oğlu Mansur zamanında, krallığını Melik Şah'a bırakmak zorunda kalacaktır. (1085)

Selahaddin Eyyûbî, feodal bir Kürt beyi olmasına rağmen, Haçlı Seferlerine karşı Filistin ve Kudüs'ün savunulması, Arap-İslâm egemenliğinin korunması için büyük bir uğraş verdi (1137-1193). Eyyübilerin hükümdarlığı Kürtlere ulusal anlamda pek fazla bir şey kazandırmadı. Selahaddin Eyyubi de Kürtlüğü üzerinde çok fazla durmamış olmasına karşılık, gözü pekliği, geniş bir coğrafyayı *"İslâm'ın kılıcı olarak"* Haçlı saldırıları karşısında denetleyebilmiş olması, Kürtlerin onun ulusal kimliğiyle övünmelerine neden olmuştur. Sırf bu nedenle Eyyübi yönetimini bağımsız bir Kürt devleti gibi tanımlamak yanlış olacaktır.

Kürt toplumunun İslâmlaşması uzun bir sürece yayılmıştır. ***Arşak Poladyan*** bu sürecin tüm IX. ve X. yy'ları kapsadığı görüşündedir.

"Kaynakların gösterdiği gibi, İslâmi düşünceler, başlangıç döneminde yavaş yayılmış ve baskı yolunu kullanmıştır. Kürt toplumundaki bu sürecin seyri ve

47- İbn-ül Ezrak El-Farikî; "Mervani Kürtleri Tarihi", Koral Yayınları, İstanbul, 1975

etraflı anlatımı hemen hiç tasvir edilmemiştir. Kürtlerin yaşadığı bölgelerin fethinden sonrası hakkında bize ulaşan bölük-pörçük bilgiler İslâmiyet'i yadsıma ve vergi ödemeyi red olaylarıdır. Halifeliğin vergi politikası materyalleri temel alınırsa Kürtlerin IX-X. yüzyıllarda İslâmiyet'i kabul etmeye başladıkları yargısına varılabilir."[148]

Kürtlerin İslâmlaşması sosyal yapılarına uygun olarak parçalı ve yukarıdan aşağı doğru gelişti. Bu nedenle İslâmiyet'in bey buyruğu olarak topluma girişi, İslâmi kural ve geleneklerin yorumunda farklılıklar yaratmıştır. İslâmiyet'in İran'da temel Zerdüşt öğretisinin bir sentezi olarak Şialığa bürünmesi gibi Kürdistan'da da etnik-yerel özellikler alarak biçimlendi. Eski Zerdüşt inancının yeni dinle bağdaştırılma çabalarını izlemek mümkündür. İslâm'ın Sünnî biçiminin sınıf karakteri, mülk sahibi egemen sınıfların düzenini korumaya yarayan yapısallığı onun feodal-aşiretçi yapıya uygunluğu ve bu nedenle birçok Kürt beyliğine uyum sağlamasında kendini gösterir. Buna karşı yine de Kürt Sünnîlerin imamı, din büyüğü ulusaldır; ***İmam Şafiî***..

İslâmiyet'in din uleması veya tarikatlar aracılığıyla örgün biçimde toplumsal tabana nüfuz etmesinin tarihi Kürdistan'da çok eski değildir. Siyasal otoritenin parçalanmışlığına koşut olarak; dinsel otorite de parçalı bir yapı gösterir. Arap ve İran feodalizminde görülen ve kaynağını dinden alan otorite kurumları Kürdistan'da oldukça geç biçimlenmiştir. Bir kısmı Peygamber soyuna dayanma savıyla kutsallık kazanan, sosyal-ekonomik imtiyazlar edinmiş ailelerdir; ***Seyitlik*** ve *Şeyhlik*, aşiret reisleri ve toprak beylerinin otoritesiyle eşdeğer bir etkinliğe sahiptirler. Diğerleri ise din ulularının önderliğindeki ***Tarikatlar***dır. ***Kadiri*** ve ***Nakşibendi*** gibi Şeyh-Mürit ilişkisi içindeki cemaatlar, aşiret dışı bir feodal örgütlenme gösterirler. Başka toplumlarda, örneğin Ermeni toplumunda kilise gibi din kurumları, ulusal iç örgütlenmeyi güçlendirip pekiştiren bir işlev görürken; Kürt toplumundaki dinsel kurumlar, toplumsal iç yapıyı bir o kadar parçalı hale getirmiştir. Aşiretçi yapıyla koşut olarak mezhep ve tarikatlarla belirlenen düşünce-inanç dünyası birbirine denk düşmekle birlikte; modern sınıfların oluşmasını de geciktiren, içine kapalı bir sistem oluşturmaktaydı.

Osmanlıların yeni bir güç olarak doğuya doğru yayılmaya başladığı XVI. yy'a kadar, biçimsel olarak Halifelerin dinsel otoritesine bağlı olmakla beraber, Ermenistan ve Kürdistan'da bir dizi bağımsız Kürt beyliği egemen olmuştur.

Deylemliler ve Alevilik

Alevilik, Bektaşilik gibi mezhepler, İslâmiyet'in etnik, kültürel ve sınıfsal temellerde yeniden biçimlenişi olarak ortaya çıktı. VII. yy'da Dımılî Kürtlerinin Horasan'dan (Doğu Kürdistan) göç ederek Dersim'e yerleşmeleri, büyük dinsel baskılara karşı ulusal-toplumsal direnmenin bir sonucu olarak gerçekleşti.

Dersim'de yerleşik bulunan Dımılı/Zaza aşiretleri Kurmanc topluluklarından lehçe ve dini inançları bakımından büyük farklılıklar gösterirler. Bu ulusal farklılaşmanın tarihsel bir geçmişi vardır ve özü toplumsal yaşam farklılıklarından kaynaklanmaktadır.

148- *Arşak Poladyan*; "VII.-X. Yüzyıllarda Kürtler", Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1991, s. 75

Zaza'ların *"Horasan'dan göç ederek Dersim'e yerleşmiş olmaları"* ve Alevi inancı, onların *"Türk oluşuna"* bir kanıt gibi gösterilmiştir.[149] *"Horasan'dan Türkmen göçerleriyle birlikte geldikleri, özbe-öz Türk oldukları halde"* Dersim'de Kürtleştikleri tezlerine dayanak yapılmaya çalışılmıştır. Karşılık olarak da kimi ulusalcı Kürt tarihçileri, Zaza'ların *"Horasan'dan göç yoluyla geldikleri"* tezine bu nedenle karşı çıkmaktadırlar.

XI. yy'ın sonlarında Horasan'daki Dımili Kürtleri büyük bir göç dalgasıyla Dersim'e yerleştiler, fakat onlar Horasan'dan gelirken de Zaza'ydılar. Ve zaten ulusal kimliklerini, inançlarını, yaşam biçimlerini korumak kaygısıyla göç etmişlerdi. Dersim'i de büyük olasılıkla de sarp dağları, hırçın coğrafyasıyla geldikleri ortama oldukça benzemesi ve kendilerini korumaya en elverişli yer olduğu için tercih etmiş olmalılar.

İran ve Doğu Kürdistan'da İslâmiyet'in eski Zerdüşt inançlarına göre yeniden yorumlanarak ulusallaştırılması, özünde toplumsal-ulusal bir çatışmanın sonucudur. Kuzeyden göç etmekte olan Türkmen aşiretlerinin bir kısmı da İslâmiyet'i bu kaynaklardan öğrenip benimsedi. Sünnî İslâm daha çok Arap askeri aristokrasisinin, tüccar ve yönetici sınıfların hegemonyacı yayılmacı istemlerine cevap veriyordu. *"Resmi"* İslâm'ı temsil eden bu sınıfsal içeriğe karşı, köylülük, çarşı esnafı ve bağımlılaştırılmak istenen halklarda tepki olarak yeni İslâmi yorumlar gelişti. İslâm Tasavvufu olarak gelişen bu yorumlar, hem feodal dönemin ezilen tabakalarının istemlerine, hem de ulusal kimliklerini korumak isteyen halkların kültürel yapılarına uygun biçimlerde değişik kanallarda gelişti.

İslâmiyet'te Hz. Ali çizgisinin tercih edilmesiyle sembolize edilen ***Şialık***, aslında köklü bir kültürel geçmişe, ekonomik ve toplumsal dinamizme sahip olan Perslerin, Arap hegemonyasına karşı, İslâm dinini İranlılaştırmalarıdır. Böylelikle Şialık, İran toplumsal dinamiğinin, kısa bir sendelemeden sonra Arap merkezi otoritesine karşı rakip bir güç odağı olmayı başarmasının ideolojik bir ifadesi oldu.

Sünnî-İslâm, aşiret hiyerarşisinin güçlü olduğu Kurmanc ve Soran topluluklarında (Kuzeybatı Kürt aşiretlerinde/beyliklerinde) yukarıdan aşağı doğru gelişmesine karşılık Alevilik, Kirmanşah, Horasan ve Dailam[150] bölgesinde toplumsal tabanda gelişti. Aleviliğin Şialıkla bağlantılı ama çok daha farklı İslâmî bir yorum mu olduğu, yoksa tamamen özgün, bağımsız bir inanç sistemi olup, Şii İslâmlığının kimi güçlü motifleriyle kendisini korumaya mı çalışmış olduğu günümüzde önemli bir tartışma konusudur. Güçlü biçimde eski Mazda/Zerdüşt inancının ahlakçı öğelerini, Medya'nın kültürel izlerini taşıdığını; yönetici kastlardan ziyade kır yoksulları ve barışçıl yaşamı tercih eden şehir esnafı içinde gelişme özelliği gösterdiğini tespit etmek mümkündür. Siyasal olarak halkçılıkla ve emekçi sınıf muhalefetleriyle kolaylıkla uyum sağlayabilmesi de bu farklı özelliklerin bir sonucu olsa gerektir.

149- M. Şerif Fırat; ""Doğu İlleri ve Varto Tarihi", Ankara, 1945

150- "Dailam"; Hazar Denizinin güneyinde Elbruz dağlarıyla çevrili sarp-dağlık bölge. Bu bölgede yaşayan Kürtlere *Deylemli* denmektedir. "Dımılî" teriminin buradan kaynaklanması güçlü bir olasılıktır. Zazaca ile akraba olan *Hevramani* lehçesiyle konuşan Deylemliler, halen Doğu Kürdistan'da yerleşiktirler.

Deylemli diğer bir deyişle Gûran Kürtleri içerisinde aşirete bağımlılık çok azdı. Bruinessen, ***"Guran", "Guranî"*** deyiminin Topraksız köylüleri, tarım işçilerini, aşiretsiz toplulukları tanımlamak için kullanıldığını savunmaktadır. [151] Alevi inanışının *"Guranlar"* arasındaki toplumsal tabanda gelişmesi, onların genellikle bu toplumsal yapı içinde olmalarıyla ilgili olmalıdır.

Emevilerin İran'a karşı giriştikleri sindirme savaşları sürecinde, din ulularından biri olmakla beraber siyasi ve askeri karizmasıyla da öne çıkan Kürt önderlerinden **Eba Müslim Horasanî** Alevi inancını daha da geliştirdi. Horasani'nin tasavvufu, doğu Kürt toplumunda geniş yankı buldu. Emevi hanedanının sonlanmasında (750) kritik bir rol üstlendi. Fakat Abbasi hanedanı da İran ve Doğu Kürdistan'daki uluslar üzerine aynı kıyıcılıkla gelmeye devam etti. Bu baskılar zorlu direnişlerle karşılaştı. [152] Etem Xemgin, Deylemlilerin 928-930 yılları arasında ***Mardaviç*** önderliğinde bir devlet kurduklarını, bu devletin 1077 yılında Hasan Al-Sabah tarafından yıkılarak, yerine 1256'ye kadar yaklaşık iki yüzyıl ayakta kalmayı başaran ***"Alamut Devleti"*** kurulduğunu yazmaktadır. [153]

Bu öğretinin XI. yy'dan itibaren İran'daki ***İsmailiye*** mezhebinden güçlü şekilde etkilenmiş olan ***Sultan Sohak***[154] tarafından geliştirildiği sanılmaktadır. Ünlü Lor'lu ozan ***Baba Tahir***, bu düşüncenin Deylemliler arasında ne denli güçlü yankı bulduğunun kanıtıdır. Bilinen en önemli olgu bu baskıların büyük nüfus hareketlerine, göçlere yol açtığıdır.

Dr. Nuri Dersimi göç olgusu konusunda şunları yazmaktadır;

"... Abbasilerle Emevilerin mübarezeleri sırasında; çok büyük bir Kürt serdarı olan Eba Müslimi Horasani, miladi 800 tarihinde Emevileri tardetmişse de; bilahare Abbasi halifesi Ebu Caferi Mansur sarayında öldürülmüştü. Bu Kürt serdarının maiyetindeki bazı Seyitler, Arapların tazyikiyle Kürdistan mıntıkasına iltica etmiş ve burada başlarında bulunan Kürt halifeleriyle (tarikat halifeleri) ve bir takım Kürt mutasavvıfları bunlarla işbirliği yapmışlardı. Bu hadise üzerine, Alevilik propagandası geniş bir mikyasta intişara başlamıştı. Bu devirde yine birtakım Kürt aşiretleri beraberlerinde Seyit denilen halifeler mevcut olduğu halde Horasan'dan hicret ederek Dersime gelmişlerdi. 700 hicri (M. XII. yy) tarihinde gelen bu aşiretlerden başlıcaları; Şeyh Hasanan, Kureyşan, Hormekan, İzolan, Sadyan, Karsanan, Milan ve Bamasuran Kürt kabileleri olup, baştaki halifeleri Kureyş ve Bamasor idiler. Bu aşiretler Horasan'dan Dersim'e geldiklerinde tamamen Zaza diliyle konuşuyorlardı. Bu sebeple Dersim'de diğer Seyitlere nazaran, bugüne kadar Kureyşan ve Bamasoran Seyitleri Alevilik Gülbengini selis pek eski Zaza diliyle telkin ederler ve asla Türkçe konuşmazlar."[155]

151- ***Martin Van Bruinessen;*** "Agha, Skeikh and State" Ulterch, 1978; "Ağa, Şeyh ve Devlet (Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi)", Öz-Ge Yayınları, Ankara,1992, s.152

152- A.Yaşar Ocak; "Bektaşi Menakıpnamelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri", s.95-133

153- ***Etem Xemgîn***; "Kürdistan Tarihi (İslâmiyet'ten Osmanlılara kadar)" Cilt II., Doz Yayınları, İstanbul 1997, s.47-49

154-Sultan Sohak'ı, XIII. XIV. yy'da yaşamış olan çağdaşı Hacı Bektaşi Veli le özdeşleştirenler de bulunmaktadır. Edmons (1969: 93), Trowbridge (1909), Aktaran; Bruinessen agy. s.23-124

155- ***Dr. Vet. Nuri Dersimi***; "Kürdistan Tarihinde Dersim", Halep, 1952, Dilan Yayınları İstanbul, 1992, s.2

Zaza'ların göç ederek Dersim'e yerleştiklerinîn sosyolojik kanıtlarından biri de halen Doğu Kürdistan'da kullanılan Hevramanîyle Kuzey Kürdistan'daki Zazacanın birbirine çok benzemesidir. Zazaca,[156] Farsça'yla Kurmanci arasında bir geçiş özelliği gösterir. Toplumsal coğrafya olarak Zaza'ların neden Farslarla komşu değil de Kuzey Kürdistan'da büyük bir Kurmanc kitlesi içinde adeta izole bir alanda bulunmalarının cevabı da bu tarihsel göç olgusuyla açıklanabilir. Zaza'ların diğer bir ismi olarak kullanılan *"Dımılı"* deyişinin Deylemli'den gelmiş olması da güçlü bir olasılıktır. Her iki etnik grubun aynı kökene sahip olduklarına dair kültürel başka özellikler de örneklendirilebilir.

Aynı dönemlerde Küçük Asya'ya göç eden bir kısım Türkmen boyları da Alevi inancını benimsemiş ve Arapların benzer baskı politikaları karşısında daha güvenlikli yörelere göç etmişlerdi. Bazı Türk boylarının Sünni İslâm'ın kılıcına sahip çıkmayı yeğlerken diğerlerinin Alevi inancını benimsemelerinin de belirleyici nedeni, onların daha çok esnaf ve zaanatkar sınıfının egemen olduğu toplumsal örgütlenmeye sahip oluşlarıyla açıklanabilir. Kendilerine yeni bir yurtluk aramakla beraber, savaşa, işgale hegemonyaya değil birlikte yaşamaya dayalı barışçıl ilişkiler geliştirmek isteyen Türkmen göçerleri içinde de Alevi inancı benimsendi. Hacı Bektaş Veli gibi din ulları tarafından bu topluluklar içerisinde geliştirilen Tasavvuf düşüncesi de Alevi-Bektaşi geleneği olarak hayat buldu. Sonuçta Arap-İran hegemonyası çatışması arasında en çok ezilenler ise bu topluluklardı. Ön Asya'daki Türkmen Aleviliği ile, Dersimdeki Kürt / Zaza Aleviliğinin tarihsel anlamda böyle bir kader ortaklığı bulunduğu söylenebilir.

Arap hegemonyasını temsil eden Sünnî İslâm'ın kılıcı, Osmanlıların eline geçtikten sonra da Dersim Aleviliği, yüzyıllarca Türkmen Alevilerinin de koruyucu gücü olmaya devam etti. Bu barışçı ilişkilerin yarattığı psikolojik-kültürel ortaklık süreçte Aleviliğin ulus-üstü kimlik olarak sahiplenilmesine, hatta ayrı bir etnik kimlik gibi algılanmasına da kaynaklık etmiştir.

Alevi-Bektaşi-Caferi gibi Ehl-i Hak inancı, yalnızca Türkmen ve Kürt topluluklarının birbirleriyle değil, Ermeni ve Rum topluluklarıyla da barışçıl ilişkiler içinde yaşama anlayışını temsil etmekteydi. Dersim'de Ermeni ve Zaza toplumsal işbölümü, jenosit döneminde bile bozulmamıştır. Kapadokya, Kilikya, Önasya daki Türkmen topluluklarıyla, Rum ve Ermenilerin uyumlu yaşamı ile Kentlerdeki esnaf ve zanaatkarların birlikteliği İslâmi tasavvuf akımlarının en parlak dönemini yaşadığı dönemlere denk düşer. Tüm bunlar rastlantısal olmamalı.

Alevilerin dini törenlerinde dini deyişlerin, demelerin, saz eşliğinde söylenmesi; Ermenilerin geleneksel sözlü edebiyatı olan ***Aşuğ*** tarzıyla büyük bir uyum gösterir ve iki kültürün derin etkileşimini yansıtır.

XII. yy'dan itibaren bölgede egemen olan Çemişkezek Beyliği, Alevi Kürdistan'ını temsil eder. Büyük küçük pek çok aşireti bünyesinde barındıran bu beyliğin 31 kalesi bulunmaktaydı; Osmanlı-Iran hegemonya savaşında Çemişkezek

156- *Dımılî, Dımılkî, Kırmanckî* olarak da adlandırılan Zazacanın, Kürtçe'nin dört ana lehçesinden biri olduğu Kürdoloğlar tarafından genel kabul görmektedir. Buna karşı Zazaca'nın tamamen bağımsız bir dil olduğu yolunda önemli tartışmalar da bulunmaktadır.

kritik bir rol oynadı. Sünni Kürt Beylikleri Osmanlı'ya eğilim gösterirken, Çemişkezek, etnik ve dinsel nedenlerle Şah yanlısı bir tutum izledi. Bu durum İran'ın Erzincan ve Sivas'a kadar etkin olması sonucunu doğuruyordu. Öyle ki hem şah İsmail, hem Şah Abbas dönemlerinde Çemişkezek Beyliği'nin yönetimine müdahaleden geri durmamışlardı.

Osmanlıların Sünni Kürt aşiretlerinin yardımıyla Kürdistan'da duruma hakim olmasından sonra on binlerce Çemişkezekli İran'a göç ettiler. Orada da güvensiz karşılandılar. Fakat 1598'de Şah Abbas, Özbeklilere karşı savaşmak üzere ***Mîr Şalı Elî Xan*** komutasında binlerce Çemişkezekli savaşçıyı doğu sınırına aktardı ve 40 bin ailenin Kuzey Horasan'a göç ettirildi. [157] Aslında bu, bir biçimde Çemişkezek Beyliği altındaki bir kısım Deylemli'lerin yüzyıllarca sonra esas yurtlarına dönmeleridir. [158]

Êzidilik

Ezidilik, eski Zerdüşt İnancı ve İslâmiyet'in sentezleştirilmesi çabası olarak gelişti.

Zerdüştlerin İslâmlaştırılması çabaları, İran'da olduğu gibi Kürdistan'da da çok çetin ve kanlı geçti. Kilise örgütlülüğüne sahip olan ve İslâm tarafından tanınan Hıristiyan Süryaniler ve Ermeniler, *"Kitap ehli"* sayılarak, bağlılığı kabul etmek ve cizye ödemek koşulu ile kimliklerini koruyabilirken; paganlar ya da Zerdüştler tam bir dayatma ve yıkımla karşılaşmaktaydılar. Güneyde Araplarla sınırdaş olan Kürt aşiretleri bu baskıyı daha derin ve yakıcı bir biçimde yaşadılar.

Arap-İslâm baskısına karşı direnişin, kendini korumanın bir unsuru olarak Ezidilik, eski Zerdüşt düşüncesi ile İslâmiyet'i sentezleştirme çabası olarak Hekarî-Behdinan Kürt köylüleri içinde gelişti. Kurucusu ***Şeyh Adi bin Misafir*** (1075-1162), İslâm'ın Sufi (Bilgeci) yorumları üzerinde yoğunlaşan bir din adamıdır. El-Hakkari/Hakkarili lakabıyla da tanınan Şeyh Adi, Bahdinan'da Lalêş bölgesinde yaşadı ve yeni öğretisini burada geliştirdi.

Şeyh Adi'nin İslâm yorumunun giderek taraftarları giderek kitleselleşmiş, onun söylev ve öğretileri daha sonra müritleri tarafından ***"Kitabı Celve"*** ve ***"Mushafa Reş"*** *adıyla kitap haline getirilmiştir.*

Adavilik, XIII. -XIV. yy'lara kadar "*İslâmi*" bir yorum olarak kabul edilmişse de, daha sonra "*Feodal Merkeziyetçi Sünnî* " anlayış tarafından diğer tüm mezhepler gibi din-dışı bir sapkınlık olarak kabul lanetlenmiş; büyük baskı ve sindirme harekatlarıyla karşılaşmışlardır.

157- Bruinessen; agy. s.214-215

158- Burada bir dipnot açarak, başlı başına bir inceleme konusu olmaya değer Ada/Dağ" sosyal psikolojisine dikkat çekmek istiyorum. Toplumsal "Ada/Dağ" Psikolojisine Dört Örnek: Dersim, Sasun, Girit, Sicilya...
Kürdistan'da Dersim, Ermenistan'da Sasun, Yunanistan'da Girit ve İtalya'da Sicilyalıların birbirlerine çok benzeyen ortak karakteristik özellikleri taşımaları ilgi çekicidir. Savaşçı bir ruh, asalet, dik başlılık, uzlaşmazlık, "baba-ata merkezli aile/aşiret ilişkileri", geleneklere bağlılık, aile içi dayanışmanın güçlülüğü, merkezi otoriteye karşı muhalefet, asimilasyon ve entegrasyona karşı iç direnme dinamiği, coğrafyanın hırçın ortak özellikleri, coğrafik ve toplumsal yalıtılmışlık, metropollerde ve memleketleri dışındaki kandaş-türdeş dayanışma, yabancıya güvenmeme, özelliklerin sıkı sıkıya korunması.. Feodal ahlak ve savaşçılığın modernizme karşı doğal kaleleri..

Türk Akınları...

XI. yy'dan itibaren Kuzey Doğudan Türkmen, Tatar ve Moğol akınlarına uğrayan Önasya halkları, dört bir yandan gelen işgalcilerle savaşmak zorunda kaldılar. Türk boylarını diğerlerinden ayıran en önemli fark, Bu kez gelen işgalcilerin "yurt edinme" ve "çöreklenme" politikalarıydı.

Bölgeye ilk Türk akınları X. yy sonları ve XI. yy başlarında görülmeye başlandı. Bu savaşçı güç yıkımlar ve radikal değişikliklerle dolu bir döneminde işaretini veriyordu. Bu işgaller Bizanslılara öncekinden daha geniş ve daha tehlikeli bir sınırı savunmak gibi ağır bir görev yükledi. Selçukluların 1042'den beri çok defa yinelenen saldırıları, Basilius'un bina etmiş olduğu kusursuz istihkam sistemi ve en iyi silahlar karşısında kırıldı.

Selçuklular Alp Aslan yönetimi altında yeni bir güç kazandılar. Alp Arslan da Rey şehrinden hareket ederek, Arran ve İberya ülkelerine boyun eğdirdi. Bagrat hanedanın bir kolunun bulunduğu Kars ve özellikle cesurca savunulan Ani gibi Doğu Ermenistan'ın önemli şehirlerini ele geçirdi. (1064) İmparator Romenos IV. Türklerin artmakta olan güçlerine bir set çekmek için, 1071 yılı ilkbaharında 100 bin kişilik güçlü bir ordu ile sefere çıktı ve 1069'da kaybedilmiş olan önemli bir sınır kalesi olan Manazkert'i geri aldı. Fakat Ahlat'a karşı gönderilen kıtalar, Selçuklular tarafından, Kürdistan'a doğru uzaklaştırıldılar. Nihayet kesin bir savaş Malazkirt yakınında meydana geldi ve Alp Arslan'ın kuvvetleri bu savaşı kazandı; (19. 08. 1071) imparator esir edildi. Bu yenilgi Türk orduları tarafından Bizans'a vurulan ilk müthiş darbe oldu ve büyük Doğu Roma imparatorluğunun doğu topraklarının ardına kadar Türk işgaline açılmış olması anlamına geliyordu.

TC Resmi tarihi Türklerin "*Anadoluya*" [Önasya'ya] girişini 1071 ***Malazgirt Savaşı***'yla başlatır ve ona kiritik bir anlam yükler. Malazgirt savaşı, *"Türklerin Anadolu'ya giriş tarihleri"* olması dışında iki önemli özelliği daha taşır.

Birincisi; Ermeni feodalitesinin Kadim Ermenistan'a gelen bu yeni askeri güçle uzlaşarak bu sayede Bizans'ın baskılarından kurtulmaya çabalamaları ve bunda da başarılı olmalarıdır. XI. yüzyılda, Selçukluların bölgeyi ele geçirmelerinde Bizanslıların Ermenilere karşı mezhep değiştirmeleri yönünde uyguladıkları ağır baskıların önemli rol oynadıkları söylenebilir.

Her ne kadar Malazgirt'i Ermeni bir prens savunmuş ve bizzat Bizans İmparatoru ***IV. Romenos Diogenes***'in ordusunun ağırlıklı bölümü bu Ermeni prensliğine aitse de bu, Bizans'a bağlı kalan son Ermeni yönetimiydi sadece.

İkincisi; Selçuklular Önasya içlerine ilerleyişlerinde ikinci bir ittifak daha bulmuşlardı: Sultan Alparslan'ın ordusunda yöredeki Kürt beyliklerinin seçkin savaşçıları da yer almaktaydı. Mervani Beyliğinden ***Ebu Nasr***'ın oğlu Nasr Selçuklu Sultanıyla Bizans'a karşı işbirliğini kabul etmişti.

Ancak, bu işbirliklerinin prensliklerin ömrünü uzatmak yerine onlara daha büyük düşmanlık getirmekten başka bir etkisi olmadı.

Bu her iki konjonktür, Türklerin Ön Asya 'ya girmelerinden başka, yeni yerleşim birimleri oluşturmalarını da kolaylaştırmıştır. Bu uzlaşma sayesinde Türkmen aşiretleri Kürdistan ve Ermenistan'ı geçerek Bizans içlerine Batıya doğru ilerleyecekler ve Bizans'ın çöküşünü daha da hızlandıracaklardır.

Selçuk-Türk işgallerinin ayırt edeci öğesi; yeni işgalcilerin diğerlerinden farklı olarak bu topraklara kafileler halinde ***yerleşmeye*** başlamalarıdır. İşgal edilen ülkelerde yönetimi ele almak veya vergilendirerek özerk bırakmıyor; aynı zamanda bir daha geri dönmemek üzere kalıcılaşıyor, buraları *"yurt"* edinmeye çalışıyorlardı. Bu olgu etnik ve sosyal dengeleri giderek köklü biçimde değiştirecektir.

Direnişler sürdürdüyse de, işgallerin de ardı arkası kesilmedi. Selçukluların ardından Cengiz Han'ın oğlu Hülagü ve Timur Lenk'le birlikte Moğol işgali geldi. (1387-1403)

"Rum Selçukluları" döneminde de Ermenistan'daki krallıklar yeniden bağımsız konumlarını kazanmışlar ve Moğol akınları sırasında onlarla da işbirliği yapmışlardır. Selçukluların egemen oldukları dönemlerde de Ermenistan gibi Azerbaycan ve Kürdistan da emirler tarafından yönetilmekteydi; Bu beylikler/emirlikler de belli bir bağımsızlığa sahiptiler.

Xilat (Ahlat) Merkezli Ermeni Şahları
[Şah Armanlar: 1124-1236]

Selçuklu egemenliğinde Ermenistan, Arap yönetim sistemine benzer biçimde, yönetilmeye çalışıldı. Fakat Selçuklular bu topraklara yabancı ve ancak Hilafet desteğiyle hükmedebildikleri için birçok siyasal bölünme yaşamaktaydılar. Merkezi imparatorluğu dağılınca işgal altındaki topraklarda "*Atabey*"ler adı verilen bölgesel emirlikler dönemi açıldı. Bunlar biçimsel olarak Halife'nin dinsel otoritesini kabul etmekle beraber, bağımsız devletlerdi. Önasya'da "Rum Selçukluları"[159] denen ***Konya Sultanlığı*** daha büyük bir bölüme hükmederken, Kürdistan ve Asuri bölgesinde Baytiginler (1144-1234), ***Artukoğulları*** (1101-1312), Ermenistan'ın büyük kısmındaysa ***Sukmanlılar*** (1100-1207) egemendiler.

Mervanilerin çıkartılmasından sonra ***Sukman El-Kutbi*** tarafından 1100'de kurulan ***Hilat (Ahlat) Devleti***, bu bölgedeki Küçük Selçuklu devletleri arasındaki en sağlam olanıdır. Hilat Beyliğinin emirleri kendilerine ***Şah Arman*** (Ermeni Şahı)[160] unvanını vermekteydiler. Sukmanlılar sürekli kuzey ve Kuzeydoğu'ya doğru Bakravand nahiyesine kadar mülklerini genişlettiler. Van gölü kıyıları, Hoy ve Salmas'a kadar olan bölgeler ile Muş ve Sason bölgesi onların egemenliklerini kabul etmişti.

159- Türk tarihçileri tarafından "Anadolu Selçukluları" olarak adlandırılıyor.

160- Bu unvan hakkında bk. ***Lehmann-Haupt***; "Materialien zur alt. Gesch.Armeniens," Berlin1910-1931, s. 139.İslâm Ansiklopedisi,"Ermeniye" (Mükrimin Halil Yınanç) Mad. s.317

Sukmanlılardan sonra toprakları 1185'den 1197'ye kadar saltanat süren ***Memlûk bey Timur***'un eline geçti. Kardeşi ***Salah Al-Din*** hemen bütün ülkesini yeniden kendi yönetimi altında birleştirmiş olan Sultan ***El-Malik El-Adil*** oğlu ***El-Avhat***'ı Hilat'a yerleştirdi. ***El-Ahvat*** ve ***El-Eşref*** babaları ***El-Adil***'in emrinde yönetiyoryardı. Babasının vefatıyla birlikte (1218) El-Eşref bağımsızlığını kazandı; Gürcüleri kendileri için uygun olmayan bir barış anlaşması zorunda bıraktı. Gürcüler XII. yy sonlarından beri bu bölgeyi bir çok defa istila etmiş, hatta 1213'de hükümet merkezi olan Hilat'ı kuşatmışlardı.

Hilat emirleri olmaları nedeniyle Eyyübiler de Sukmanlıların geleneğini izlediler ve aynı ***Şah Arman*** unvanını aldılar. Eyyübilerin egemenliği zamanında Moğol istilası önünden kaçan bir çok Türkmen boy ve oymakları bu bölgeye göç ederek yerleştikleri gibi Diyarbekir ve Hakkari bölgelerini de bir çok Kürt aşiretleri geçerek bu bölgeye gelmişler ve İslâm nüfusu yoğunluğunu bir kat daha artırmışlardı.

El-Muzaffer Gazi'nin Eyyübilerin sonuncusu olarak egemen olduğu Hilat krallığı, hükümet merkezi bir kaç defa işgal edildikten sonra nihayet 1244'de Moğol kasırgası içinde çöktü. Moğollar zamanında XIII. yy ortasından itibaren Ahlat emirliğinin kapladığı alan ayrı bir vilayet haline getirilerek ***Ermeniye*** adıyla ve İlhanlılardan gönderilen valiler tarafından yönetildiği gibi çeşitli Moğol boy ve oymakları da egemenliği korumak amacıyla buraya gönderilmişlerdi. Moğol egemenliğinin sona ermesinden sonra XIV. yy ortasından itibaren bu eyalet büsbütün ortadan kalkmış ve eyaleti oluşturan şehir ve kasabalar çeşitli Türkmen ve Kürt beylikleri arasında paylaşıldı. Bu yüzyılın ortasından itibaren artık Ermeniye adına rastlanmaz. Van veya Ahlat bölgesi adıyla anılmaya başlanır.

Ermeni krallığının ortadan kaldırılmasından sonra Medler/Kürtler, Moks, Vaspurakan, Turnberan, Baleş, Sason, Buznunia, Taron bölgelerine yerleşmişlerdi. [161] Böylece Bitlis, her dönemde çeşitli ticaret yollarının üzerinde bulunması ve beylerin akıllı politikaları sonucu Kürdistan'ın merkezi durumuna geldi. [162]

Timur'un 1405 yılında ölmesi üzerine çocukları imparatorluğu bölüşmede anlaşamadılar ve aralarında çatışmalar çıktı. XIV. yy sonunda Diyarbakır'a yerleşen Karakoyunlu Türkmen hanedanının (1378-1467) egemenliğine geçen tüm Kürt bölgeleri ve Ermenistan bir yüzyıl kadar onların elinde kaldıktan sonra Akkoyunluların (1378-1508) egemenliğine girmiş, daha sonra Safavilerin ve nihayet Osmanlıların yönetimine geçmiştir.

Ardı arkası kesilmeyen Arap, Türkmen ve Moğol akınlarının yıkıcı etkileri karşısında Ermeni halkı giderek daha geniş bir coğrafyaya yayılmak zorunda kaldı. Ermeni ulusunun yazgısındaki göçmenlik X. ve XIII. yüzyıllarda derinleşti; Balkanlardan, Avrupa'ya, Hindistan'dan Mısır'a, Yunanistan ve Önasya içlerine doğru yayıldılar. Fakat sessiz çoğunluk yerleşik yaşamına sarılarak varlığını korumaya çabaladı.

161- M. Tschamtschean;translated by Avdall II 310; yine Ğevond (8.yy)s. 124, (Median,Kürtler olarak açıklanmış) Köhler, agy. s.20

162- Wilhelm Köhler, agy. s.21

Kilikya Ermeni Krallığı

Kilikya Ermeni Krallığı'nın ittifak politikası ve kültürel eğilimi Batı Roma-Latin ekseninde biçimlendi.

Rum Selçukluları döneminde tarihi Ermenistan'daki prenslikler eski görkemini yitirirken ***Kilikya'***daki ***Ermeni Krallığı*** (1080-1375) yükselmekte ve belli bir siyasal, askeri, ekonomik güç edinmiş bulunmaktaydı.

Selçuklu orduları tarafından ülkenin düzenli bir sistem dahilinde işgal edilmesi, Ermenilerin Kilikya'nın dağlık kısımlarına, Kapadokya, Toroslar ve Önasya'nın içlerin doğru göç etmelerine yol açmıştı. Büyük Ermenistan'ın işgaller ve göç gel-gitleri arasında harabeye dönmesi üzerine tasfiye olan aristokrasi; Kilikya'da yeni bir Ermeni krallığı örgütledi.

1079 yılında Kapadokya'da bir ayaklanma sırasında öldürülen Bagrat kralı ***Gagik II***'nin yakın akrabası ***Ruben*** [Rhupen] yönetimindeki Kilikya Ermeni Krallığının başkenti ***Sis***'deydi. [163] Toros ve anti-Toros'larda tahkim edilmiş bu krallık, Kilikya'da Roma'nın desteğiyle Haçlı Seferleri dönemi de dahil daha 300 yıl ayakta kalabilmeyi başardı. Yeni Ermenistan eskisine kapıları açıyor ve göç kabul ediyordu. Ruben'in ardılları Kilikya'daki egemenlik alanlarını yavaş yavaş genişlettiler. Bizans'la daima geçimsizlik içinde yaşayan Kilikya Ermenilerinin ittifak politikası da, kültürel eğilimi de Batı Roma-Latin ekseninde biçimlendi. Öyle ki kendi iç örgütlenmelerinde Haçlı krallıklarının derebeylik yönetimindeki yarı Fransız örneğini temel almışlardı. Bizans'a karşı Latin krallıklarının desteğini kazanmak amacıyla Roma kilisesine bağlanma girişimlerinde bulundular.

Haçlı seferleri sırasında da haçlı ordularının Kudüs yolu üzerinde önemli bir köprü başı tutan krallık, böylece Batı ile olan bağlarını güçlendirerek, Ön Asya'daki diğer feodal devletlere karşı konumunu korumayı başarabilmiştir. ***Selahaddin Eyyubi***, Kudüs'ü Hıristiyanlardan geri alınca, ***Ruben***'in mütevazı prensliği Barbarosa'nın haçlı şövalyelerine yaptığı yararlıklara karşılık Papa tarafından krallığa dönüştürüldü. 1198'de *"Muhteşem"* ***II. Leon*** taç giydi.

Aslında Haçlı Seferleri öncesinde, Kürt hanedanının yönetimindeki Eyyubi Devletiyle, Kilikya Ermeni krallığı arasındaki sosyo-ekonomik ve politik ilişkiler gelişmekteydi. Öyle ki Ermeni Katolikosu ve aynı zamanda şair Grikor Dğa'nın (1130-1193), Selahaddin Eyyubi'yle birçok örneği günümüze kadar ulaşmış olan dostane mektuplaşmalarının varlığına tanık olmaktayız. 1187'de Selahaddin'in Kudüs'ü Haçlılardan geri alması üzerine etkilenen ***Grikor Dğa***'nın yazdığı *"Yarusalem'in kaderi"* şiirinde, acıyla birlikte Selahaddin'in kahramanlığından övgüyle söz etmesi ilginçtir. [164]

Krallığın en önemli gücü, Ayas limanını ve Ön Asya 'dan Suriye'ye, Mısır'a giden ticaret yolunu kontrolü altında tutmasıydı. Bu durum, Kilikya krallığına

---

163- ***Sis;*** şimdi Adana- Kozan

164- ***Kınvazê İbrahim;*** "Kürt ve Ermeni Edebi İlişkileri", Bergeh 9/1990, Stockholm

oldukça stratejik bir önem kazandırmıştı. Fakat, aynı şekilde bu ticaret yolunu güvence altına almak isteyen Bizans'ın, Selçukluların ya da Memlûkların hedefi haline de getirmekteydi. Buna karşılık diğer Ermeni krallıklarının aksine askeri güç kazandığı için varlığını koruyabiliyordu.

Çok geçmeden Doğuda Moğol devletini, Kuzeyde Selçuklu devletini karşılarında gördüler. Selçuklular yalnız büyük arazi koparmakla kalmadılar, onları kendi egemenliklerini tanımaya da zorladılar. Bu bağlılık Moğolların Önasya'ya gelişine kadar devam etti. (1223-1245) Ondan sonra Kilikya İlhanlıların gerçek bir zeameti haline geldi. Coğrafi konumu bu ülkeyi İlhanlılar ile Mısır Memlûkları arasındaki rekabetin kurbanı yapıyordu.

Kral Hetum I., Moğollarla bir ittifak anlaşması yaparak, askeri işbirliği karşılığında vergileri hafifletme ve işgali önlemeyi başardı. Kilise vergilerinin kalkmış olması, toprak sahiplerinin vergilerden kurtulmak için arazilerini kiliseye bağışlamalarına, bu da kilisenin zenginleşip güçlenmesine neden oldu. Moğollarla yapılan ittifak uyarınca Kilikya krallık ordusu 1259 yılında Suriye'nin işgaline katıldı.

Bu genişlemesi ve Araplara uyguladığı tahıl ambargosu nedeniyle Mısır'daki Memluk Sultanlığı'nın düşmanlığını çeken Kilikya, Sultan ***Baybars*** zamanında Memlûk akınlarına uğradı. 1266'da ordu yenildi ve Leon esir edilerek Kahire'ye götürüldü. 1268'de Hetum'un Memlukları geriletmesi üzerine barış anlaşması yapıldı, ***Leon III,*** esirlikten kurtularak ülkesine döndü ve Kral ilan edildi.

Kilikya Krallığı, Roma ile ittifak arama ihtiyacının bir sonucu olarak; Vatikan Kilisesine bağlanma isteğiyle karşılaştı. 1307'de başkent Sis'de kurulan bir meclis, Kral ***Hetum II.***, kraliyet ailesi ve prenslerin çoğunluk isteğiyle Katolik kilisesine bağlanmayı kabul etti. Bu karar toplumda güçlü olan Gregoryen Kilisesinin şiddetli tepkisini çekti ve siyasal bir bölünme yarattı. Yönetici elit genellikle Vatikan yanlısıyken; kadim Ermenistan'dan göç etmiş olan tabakalar ulusal kiliselerine bağlılıklarını sürdürüyorlardı. Bu bölünme devleti güçten düşürdü, geriletti.

1342'de Leon IV. 'nun öldürülmesi ile Rubenlilerin erkek evlatları kalmayınca, Krallık akrabalık yoluyla Kıbrıs hükümdar hanedanı ***Lusignan***lara geçti. Batının manevi desteğine karşılık Kilikya yaklaşık 50 yıl daha Memlûklulara karşı direndi. Ne var ki topraklar yavaş yavaş Memlukların eline geçti. Son kral ***VI. Leon Lusignan*** 1375'de son kalesini Sultan ***El-Malik El-Eşref***'e teslim zorunda kaldı. 1375'de Başkent Sis kuşatılarak alındı. Fransa'nın araya girmesiyle Kral Paris'e gitti ve orada bir manastırda öldü. (1393)

Kilikya'daki bu güçlü Ermeni krallığı nedeniyle bölgeye *"Küçük Ermenistan"* adı verilecektir. Kilikya XV. yy'da Araplarla Osmanlılar arasında el değiştirdi. İlerideki konularda da değineceğimiz gibi Kilikya Devleti ortadan kalktıktan sonra bile bu bölgedeki Ermeni varlığı önemini devam ettirmiş ve ulusalcı direnişin gözüpek kalelerinden biri olmuştur. Örneğin, ***Haçin*** ve ***Zeytun*** (Ulniya)[165] tarihlerinin hiçbir döneminde merkezi otoriteye baş eğmemişler; bölgedeki Ermeni feodalleri (İşhanlar) otonom varlıklarını XIX. yy'a kadar sürdürmüşlerdir.

165- ***Haçîn***; Şîmdîkî Adana Şahînbeylî, Zeytun (Ulnîa); Şîmdîkî Maraş'dakî Sûleumanli'dir.

Ermeni feodal aristokrasisi özerk konumunu "Rum Selçukluları" döneminde de önemli ölçüde korudu. Ülkelerine giren yeni fetihçilerle de uzlaşmaya çalışan feodal aristokrasi giderek yerini kilise Ruhban sınıfına bırakarak dağıldı.

Moğol akınları sırasında Ermenistan prenslikleri iki önemli ticaret yolunu denetimlerinde bulundurmaktaydılar.

Birincisi: Konstantinopolis-Trabzon, İran bağlantısını sağlayan Ayas-Sivas-Erzurum-Tebriz ya da Trabzon-Erzurum-Tebriz yolu. Bu yol, Karadeniz ticaretini elinde bulunduran Trabzon Rum krallığı (Pontus) ile Ermeniler arasından güçlü bir ittifak oluşturmaktaydı. Bu yolun tehdidi Gürcü prenslikleriydi.

İkincisi: Ön Asya -Suriye yolunu tutarak, Avrupa'nın Akdeniz ticaretini denetleyen Kilikya Ermeni krallığı.

Bu transit ticaretin en gözde tacirleri de bu yüzden Ermeniler olmuştur. Feodal beylikler otoritelerini büsbütün yitirdiklerinde de Ermeni tacirleri, esnaf ve zanaatkarları daha da güçlenmiş ve Osmanlı yönetiminde geçen uzun dönem, Kilise ruhban aristokrasisi ile bu tüccar ve esnaf tabaka arasındaki uzlaşma biçiminde devam etmiştir.

Ermeni tüccar, esnaf ve zanaatkarları, Önasya Türkmen Beylikleri içerisinde de ayrıcalıklı bir yer edindiler. Çünkü, onlar yerleşik şehir medeniyetinin hizmetlerini yeni fetihçilere sunarak köprü görevi görüyorlardı. Öyle ki, bunlar beylikler tarafından el üstünde tutuluyor, mimarlık, el sanatları, bayındırlık gibi işlerin yürütülmesi hemen hemen Ermenilere teslim ediliyordu. Ermenilerin siyasal ve askeri güçleri ellerinden alınmış olması karşılığında, sosyal-kültürel özgürlüklerinin korunduğu alanlar bulabiliyorlardı.

Bu ilişkilerden çıkan sonuç resmi tarihin "*Türk-İslâm*"cı yorumcularının yaptığı gibi "*Türk milletinin gayri-Müslimlere hoşgörüsü*" biçiminde idealize edilmekle açıklanmaz kuşkusuz. Eğer bir "*hoşgörü*"den söz edilecekse bu fetihçilere değil bölgenin yerleşik halklarına ait olabilir ancak. Kaldı ki bu durum "*hoşgörü*"den ziyade zorunluluklar ve dayatmaların bir sonucudur. Yerleşik Hıristiyan halklar, işgalcilerin egemenliğini kabul etmek, onlara vergi ödemek karşılığında geleneksel üretim faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Bu da işgalciler için her iki yönden bulunmaz avantajlar sağlamaktadır. Dolayısıyla bu dönemdeki ilişkileri "*Müslüman-Türk unsurunun diğer halklara ve dinlere hoşgörüsü*" gibi tek taraflı bir lütuf olarak değil, daha çok işgalcilerin lehine işleyen bir toplumsal uzlaşma olarak tanımlamak daha doğrudur.

Feodal beyliklerin, soyluların aralarında giriştikleri otorite ya da toprak kavgaları dışında, şehir, kasaba ve köylerde esnaf, sanatkar, çiftçi ve tacirler arasında çatışmacı ilişkilere çok fazla rastlanmaz. Ermeni feodallerinin yenildikleri ve topraklarını ganimet olarak kaptırdıkları yerlerde Kilise aristokrasisi ayakta kalmış, esnaf, köylü ve tüccarlarla olan konsensüs devam etmiştir.

Kilikya Ermeni krallığıyla, Rum Selçuklularının ilişkilerinin iyi olduğu dönemlerde Sultan adına para bastırdıkları bilinmektedir. [166]

166- *Morgan J.De*, "Histoire de Peuple Armenien" Paris, 1919,s.199

XII-XIII. yy'lardaki Moğol akınları yalnız Ermenistan'da değil Yakındoğu'daki bütün büyük krallıkları ortadan kaldırdı; merkezi yapıları parçaladı. Moğol imparatorluğunun güç sınırlarına dayanıp çözülmeye başladığı XIII. yy'da Önasya da irili ufaklı pek çok Türkmen Beyliği oluşmuştu. [167] Bizans imparatorluğu Constantinopol ve Trakya bölgesine sıkışmışken, Trabzon'da Pontus imparatorluğu önemini korumaya devam eder. Kürdistan ve Kilikya dışındaki tüm Önasya'yı kaplayan bu beyliklerin özelliği, yönetici sınıfı ve toprak sahibi Türkler olmasına rağmen, kent yaşamında Rum, Ermeni unsurunun kilit rolünü korumasıydı. Türk yönetici sınıfı ise yerli kültürlerle uyum geliştirmeye çalışmaktadır. Birçok Türk Beyliğinde Yunanca resmi dil olarak konuşulmakta; Yunan, Arap ya da Fars alfabeleri kullanılmaktadır.

İşgal, Çöreklenme ve Yurt Edinme Politikasının Kalıcı Öznesi; Askercil Despotizm

İşgal, çöreklenme ve zorla yurt edinme süreçleri, bu politikayı ayakta tutan askercil despotizm olmaksızın yürütülemezdi. Bu nedenle askeri bürokrasi, toplumsal ve siyasal yaşamın belirleyici aktörü haline gelmiştir. Yeni toprakları, zenginlik kaynaklarını ele geçiren, koruyan ve geliştiren; ekonomiyi denetleyen tek güç militarist bürokrasi olmaktadır. Yabancı topraklarda, başka kültürler arasında hem onlara rağmen hem onlarla birlikte varolabilmenin tek şartı, mutlak bir askeri hiyerarşi ve bu eksendeki işbölümüne kısaca askercil despotizme dayanmasıydı.

Yerleşik düzene geçtikten sonra bile toplumsal işbölümündeki bütün diğer sınıflar, askeri bürokrasinin vesayetinden kurtulamamaktadırlar. Sosyal tabakalaşmada askeri bürokrasi kendini mülk sahibi sınıfların yerine ikame eder; devleti ve siyasal yaşamı tek başına denetler.

XIII. ve XVI. yy'lar arasındaki Türk-Moğol akınları ile Önasya'ya yerleşen toplulukların mutlak bir askeri güçle egemen olmaları, o toplumları da askeri yapıları olmaksızın tutunamayacakları bir sosyal psikolojik ve varolma anlayışı ile donatmıştır.

Burada *"Fetih"* terminolojisinin anahtar rolüne de değinmek gerekir. "Fetih" özünde bir işgal, yağma ve zorla ele geçirme hareketi olduğu halde *"Fetih"* bu işgali meşrulaştıran, kutsal bir kavram haline gelmektedir. Bu suretle *"Fethedilen"* her yer işgalciler için *"hak edilmiş, Allah tarafından kendilerine bahşedilmiş bir ganimet olarak"* İktidarın ve mülkün tanrı tarafından kutsanmış olması anlamına gelmektedir. Gayri-Müslimlerin ülkelerini *"Dar-ül Harp"* [harp kapısı] sayan, Hıristiyan toplumların aleyhine Fetih ve ganimeti özendiren İslâm Hukuku'nun bu ekonomik işleyişe meşru bir zemin sunması, yeni yerleşimci ve işgalciler için oldukça verimli olanaklar sunduğuna kuşku yok. Türkmen, Tatar boylarının kolaylıkla *"İslâm"*lığı tercih etmişlerinde işgal ve

167- ***Karamanoğulları*** (1256-1488, Kapadokya), ***Çobanoğulları*** (1277-1309 Kastamonu), ***Aydınoğulları*** (1308-1426, Aydın Yöresi), ***Çandaroğulları*** (1292-1462, Kastamonu-Sinop), ***Dülkadiroğulları*** (1339-1521, Maraş-Elbistan), ***Eretna Devleti*** (1335-1381, Pontus Kapadokyası ve Sivas), ***Germiyanoğulları*** (1300-1429, Kütahya yöresi), ***Hamidoğulları*** (1301-1423, Eğirdir,Antalya yöresi), ***Kadı Burhaneddin Devleti*** (1381-1398, Sivas), ***Karesioğulları*** (1297-1360, Balıkesir), ***Ladik Beyliği*** (161-1368,Denizli), ***Menteşoğulları*** (1280-1424, Halikarnas, Marmaris Yöresi), ***Pervaneoğulları*** (1277-1322 Sinop), **Ramazanoğulları** (1352-1608, Kilikya), **Sahibataoğulları** (1275-1341 Afyonkarahisar), ***Saruhanoğulları*** (1302-1410, Manisa)

çöreklenmeyi meşru kılan bir doktrin sahibi kazanmalarının rolü büyük olsa gerekir.

İşgalciler kaçınılmaz olarak toprak mülkiyet düzenini de değiştirdiler. Bir yanıyla ortaklaşa en büyük emek süreci olan savaşın *"ganimeti"* olarak elde edilen toprakların mülkiyeti de *"ortak"* olmuş oluyordu. Ne var ki bütün oymağın, boyun ortak mülkü haline geldiği varsayılan bu toprak düzenini *"toplumsal mülkiyet"* (kamu mülkiyeti) olarak tanımlamak yanlış olur. Burada ortak mülk *"temsilen"* de olsa yönetici sınıfın tekeline geçer ve mülkün bütün tasarruf hakkı hiyerarşik olarak yönetici sınıfa aittir. Savaşla ele geçirilen toprakların devlet mülkü haline gelmesi ile, yerleşik toplumda varolan bireysel mülkiyetin ortaklaşa varolduğu bu ikili toprak mülkiyeti düzenine ***"Asya Tipi Üretim Tarzı"*** adı verilmektedir. Devlet mülkünün kullanım hakkı, yönetici sınıf tarafından, bireylere has, zeamet veya tımar olarak devredilebilmektedir. Bu gücü askercil devlet bürokrasisi kullanır. Böylece Miri toprak düzeni bağımlı bir feodalite yaratmasına imkan vermektedir. Bu, yegane tasarruf sahibi olarak yönetici sınıfın elinde mutlak bir güç toplanması anlamına gelir. Dolayısıyla doğu tipi mülkiyet düzenindeki bu *"ortak mülk"* konusunu sosyalizasyon olarak yorumlamak son derece yanıltıcı olduğu gibi, Osmanlı mirasçısı Devlette *"asker bürokrasinin"* gücünün kaynağını anlamayı da engeller.

Çöreklenme yalnızca toprak ve üretici güçler üzerinde değildir; kültürel-folklorik varlıklara, hatta düşünsel ürünlere de, gasp edici, ele geçirici-sahiplenici bir tarzda yaklaşılmıştır. Türklerin İslâmiyet'le ilişkisini de böyle açıklamak mümkündür. Bu boyların gittikleri topraklara kendi dini inanışlarını değil de, orada zaten yayılmakta olan İslâm'ın kılıcını ele geçirerek varolmaları bu tabloyu anlamamıza yardım eder. Türkler öncelikle bir yayılma ve hegemonya aracı olarak İslâm kılıcını Arapların elinden almakla işe başlamışlardı. Din de diğer bütün yerli olgular gibi işgal edilmiş, ele geçirilmiş oldu. Bu ele geçirmenin doruk noktasını Osmanlı Sultanı Yavuz'un, Halifelik kurumuna zorla el koyması örneğinde izleyebiliriz.

Askeri bürokrasi gücünü, üretici sınıflardan, sosyo-kültürel dayanaklardan değil, yalınkılıç ordu taarruzuna, yağma, talan ve ganimet üzerine oturmuş siyasal bir yapıdan almaktadır. Böyle bir toplumsal yapının yaşaya kalması için askeri bürokrasi bütün diğer toplumlardan çok daha belirleyici, vazgeçilmez bir güç haline gelmiş olmaktadır., Mülkün sahibi ve kuralları koyucu o dur.

Selçuklulardan Türk Beyliklerine, oradan Osmanlı İmparatorluğuna ve nuhayet Cumhuriyet'e kadar uzanan tüm evrelerde askeri bürokrasi belirleyiciliğini korumuştur. Türk tarihinin bu orijinalitesi bilinmeden, Osmanlı mirasının devamcısı olan bugünkü Cumhuriyet rejiminin askersel karakteri ve militarist bürokrasinin neden bu kadar sınıflar-üstü buyurgan bir konumda olduğu, kendini egemen sınıf yerine ikame edebildiğini açıklamak da güçtür. Yeniçeri Ocağı'ndan, İttihat ve Terakki cuntalarına, Kemalist militarizme kadar asker bürokrasinin belirleyici konumu sürdürebilmesinin, ideolojik-siyasal olarak da kurumlaşmış, güçlü tarihi toplumsal temelleri bulunmaktadır.

Benzer bir yapılaşmanın Amerika'da görülmesi rastlantısal olmamalı. Orada da işgal edilmiş topraklar, zorla yurt edinme süreçleri ve buna dayalı olan mutlak bir askercil egemenlik söz konusudur. İspanyol, Portekiz sömürgecileri ele geçirdikleri topraklardaki kalıcılıklarını, mutlak bir askeri yapıyla sağlayabilmişlerdi. Yüzlerce

yıllık sosyal gelişmelerden ve modern sınıfların oluşumundan sonra bile, askeri bürokrasi bu tarihsel rolünü oynamaya, ağırlığını korumaya devam etti. 20. yy'da Latin Amerika'nın askeri cunta yönetimleri, ağırlıklı olarak bu tarihsel vesayet sisteminin devamını temsil ederler.

Bizans'ın Osmanlı Olarak Yeniden Doğuşu

Beylikten İmparatorluğa geçen Osmanlı, Bizans'ın mirasını devralırken; Ermeni Unsurunun İç örgütlülüğü Kilise yapısı içinde yasallaşarak, İmparatorluğun "Akdi" haline geldi.

Osmanlı'nın ilerlemesi, Bizans'ın çürüyen, dökülen yapısının yerini kolayca doldurabilmesi ve *"Fetih özgürlüğü"* nedeniyle Batıya doğru olmuştur. Direnen Tekfur'ların toprakları devlet mülkü haline getirilmiş ve Osmanlı soyluları arasında değişik sistemler içinde pay edilmiştir.

Osmanlı Batıya doğru ilerler ve güçlü bir feodal despotik imparatorluk olarak merkezileşirken, Bizans'tan devraldığı sistemlerle bütünleşerek yeni bir *"Osmanlılık"* sentezi yaratmaktaydı.

Fethedilmeden önce zaten bir ada haline gelmiş olan Bizans'ın bütün değerleri Osmanlı tarafından ele geçirilmişti.

Konstantinopolis'in Osmanlılarca ele geçirilmesi bir bakıma Bizans İmparatorluğunun yeniden doğuşudur.

Lord Kinross bu konuda şunları yazar:

*"... **II. Mehmed** tahta çıktığı andan itibaren kendisini Roma imparatorluğunun varisi olarak görmüştür. Şimdi İstanbul'un fethi onu doğrulamıştı. Bizans yeni bir üslupta, yeniden doğuyordu. (...) Bu alanda Büyük İskender ve Sezar'ları bile yaya bırakacağını düşünüyordu. Daha sonra Giritli tarihçi Yorgi Trapezuntos ona şöyle diyecekti:*

'Hiç kimse sizin Romalıların imparatoru olduğunuzdan şüphe etmiyor. Kim ki imparatorluğunun başkentinin meşru hakimidir, imparator sayılır: Constantinopolis de Roma imparatorluğunun başkentidir. '

Sultan Mehmed böylece bir anda Rum Kayser'i, Roma imparatoru ve Padişah oluvermişti.

Benimsediği yol, Bizans imparatorluğunu yıkmak değil, Osmanlı modeli içinde ona yeni bir hayat vermekti... "[168]

Kıvılcımlı da *"Osmanlılığı imparatorluk yapan şey, Bizans mirasıdır.* " der; *"Osmanlı dediğimizde Bizans akla gelir. Türkler İstanbul'u ele geçirmeseydiler, İslâm uygarlığının çöküntüleri üzerinde yüzlercesi gelip geçmiş 'tavâifül mülük' (Müslüman feodalite) devletçiklerinden biri olarak söner giderdi. "*[169]

Bu anlayışla Sultan II. Mehmed hem Doğu Roma'nın en büyük dinsel otoritesi olan Ayasofya'yı ele geçirmekle, hem de İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in

168-*Lord Kinross*, "Osmanlı Tarihi" Güneş, İstanbul 1988,s.115-116
169-*Dr. Hikmet Kıvılcımlı*, "Osmanlı Tarihinin Maddesi II", Bibliotek,İstanbul. 1989, s.104

övgüsünü kazanan bir kumandan olarak İslâm topluluklar üzerinde kesin bir manevi otorite kurarken, diğer manevi otoriteleri de başkentte toplayarak gerçek bir merkeziyetçiliğin odağını oluşturdu. Yunan ve Slav halklarının dinsel otoritesi olan Bizans/Ortodoks Kilisesi bütün otoritesini bünyesinde toplamak üzere yeniden Fener Patrikhanesi olarak düzenlendi. Böylece Sultan, Balkan'lara doğru yayılırken, kilise otoritesinin her zaman arkasında bulma avantajına sahip oldu.

Ermeni toplumunun örgütlenmiş tek otoritesi durumundaki Ermeni Apostolistik Kilisesinin merkezini Konstantinopolis'e kaydırmak amacıyla 1462 yılında Ermeni Patrikliği kuruldu. Bursa'da bulunan Ermeni ruhani liderlerinden (***Araçnort***) Hovakim Yebiskobos Patrik ilan edilerek ***Sis*** ve ***Ağtamar*** Katolikosluğu ile Kudüs Patrikhanesi, buraya bağlandı. Süryani, ***Kıpty*** (Mısır) ve Habeş kiliseleri de Ermeni Patrikhanesine bağlandılar. Böylece Osmanlı egemenlik alanındaki tüm Hıristiyan ulusların dini merkezi Constantinopol'e taşınmış oluyordu. Bir süre İran egemenliğinde kaldıktan sonra Karabağ Melikleri döneminden itibaren bağımsız kalan Ethcmidyadzin (1441) Kilisesi ise Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Ermenilerin dinsel merkezi olmaya devam etti.

Aynı şekilde Yahudi Başnahamlığının da Konstantinopolis'e taşınmasıyla bütün dinsel ve siyasal otoritelerin merkezileştiği bir yer haline getirilmiş oldu.

Kiliseler, temsil ettikler ulusal-dinsel unsurlar için Osmanlı yönetiminde özerk bir kurum olarak yerlerini aldılar. *"Millet sistemi"* adı verilen bu sistematik daha iyi yönetmek için bulunmuş akılcı bir formüldü. Özünde tüm uluslar ve dinler Osmanlılık örtüsü altında yönetici elite hizmet etmekle yükümlü tutulmuşlardı.

Fatih'in bu eylemini Asur ve Babil İmparatorluklarının, işgal ettikleri ülkelerin ulusal-yerel tanrılarını başkente toplayarak yaptıkları *"Tanrı biriktirme"* işlemine benzetebiliriz. Fatih de imparatorluk örgütlenmesi için kilise ve dinleri biriktirerek benzer bir şeyi yapmış olmaktadır.

Dini otorite merkezlerinin Constantinopol'e toplanması, diğer yanıyla da yalnız İslâmiyet'i değil, Rum Ortodoks ve Ermeni Kiliselerinin, Museviliğin devlet denetimine sokulmasıdır. Önce Osmanlı Sultanları sonra da Cumhuriyet yöneticileri Patrikhane seçimlerine müdahale etme, Patrikleri atamasını onaylama veya veto etme yetkisini ellerinde bulundurdular. Din kurumlarının, bürokrasinin denetiminde olması günümüzde TC açısından *"modern bir laiklik"* olarak sunulmaya çalışılda da, bu olgunun kökleri Osmanlıya kadar uzanan eski bir uygulamadır. Dinsel otoritelerin hepsinin, diğer sınıflar gibi yönetici sınıfın emrinde olması Osmanlı ve Kemalist Cumhuriyet'in önemli bir özelliğidir.

Siyasal birlikleri hemen hemen tümüyle kırılmış olan Hıristiyan halklar için, Kilisenin özerkliği, ulusal iç örgütlülüğün dayandığı yegane kurum ve ulusal ülkülerin korunup geliştirildiği bir ocak haline geldi.

Ermeni kilisesinin bir özelliği Kilise meclisinde ruhban olmayan ama soylu ailelerin temsilcilerinin, feodallerin, tacir veya sarrafların da temsil edilmesiydi. Böylece Ermeni toplumunun yönetimine, Kilise ruhbanı ile birlikte ***Amira*** denilen, eski işhan ve nahararların devamı mülk sahibi sınıflar da katılmış olmaktaydı.

Ermeniler manastırları sayesinde Ermeni dilini ve kültürünü koruyup geliştirmeyi, derin bir sessizlik ve toplumsal uyum içinde sürdürmeye devam ettiler. Bu dinsel kurumlar kendi toplumlarının merkezi otorite ile ilişkilerini düzenleme işlevlerini Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme sürecine, modern sınıfların oluştuğu pre-kapitalist döneme kadar sürdürdüler.

Sultan aynı zamanda işgal ettiği ülkelerin bütün aristokrat ailelerini, soylular sınıfını bir tür yarı-tutsak rehine olarak Konstantinopol'e taşıyıp yerleştirdi; din değiştirenler ya saraya alınıyor ya da *"paşa"*lık veriliyordu. Osmanlı sarayı, Rum ve Slav kökenli hıristiyan aristokrasinin, bir biçimde devşirildiği İslâm kültürü içinde yeni ve tek bir hanedan haline getirildiği bir ocak olmaktaydı. Böylece başkent, imparatorluktaki bütün kraliyet ailelerinin, soyluların merkezileştiği bir yüksek sosyete kenti durumuna geldi. Osmanlı Sultan Mehmet bu yolla, soyluların temsil ettiği bütün iktidar gücünü ve muhalefet potansiyelini de temsil etmiş/ soğurmuş olmaktadır.

Osmanlı yönetici sınıflarının özünü Türk boyları oluşturmasına rağmen, Batıya doğru genişleyip, Bizans'ın mirası devralınmaya başlanmasıyla birlikte, hanedan işgal edilen ülkelerin Kral aileleriyle evlilikler gerçekleştirerek, Yunan, Bulgar, Sırp, Macar bir çok kraliyet ailesinin de *"kandaş varisi"* haline geldi. Bu da Osmanlı'nın sadece *"kılıç ve politika"* ile değil mülkiyet ilişkilerinde temel bir ölçüt olma özelliği sürdüren "*kandaşlık*"tan da yararlandığını göstermektedir. Bu tutum Osmanlıları bütün Kraliyet ailelerinin "*kandaşı*" melez bir hanedan haline getirmiştir. Bu sayede Osmanlı sarayı bütün unsurların kendini içinde görebilecekleri karmaşık bir merkezi otorite haline gelmiş oluyordu.

Bağımlılaştırılmış olan ulusların önde gelen aileleri ya da düzenli biçimde toplanan sağlıklı kız ve erkek çocuklar, Yeniçeri Ocağı, Enderun ve ya Haremde Saray terbiyesinden geçirilerek Osmanlılaştırılıyorlardı. Bir tür köle toplama geleneği olan ***Devşirme*** sistemi sayesinde köklerinden koparılmış, yeniden biçimlendirilmiş ve sadece devlet için devlet sayesinde varolan bir seçkin sınıf yaratılmış oluyordu. Hemen hemen hiçbir aile veya toplumsal bağı kalmayan bu seçkin sınıf, tümüyle *"devletin bakası [aynı anlama gelmek üzere kendi varlıklarını idame ettirme]"* yolunda tamamen özerk bir tutum alan bürokratik yapıyı daha da güçlendirmiş olmaktadır. Tüm bu olgular Osmanlı merkeziyetçiliğini daha da güçlendiren temel oluşturmaktadır.

Osmanlı Düzeninde Toprak Mülkiyeti İlişkileri

Ruhban sınıflar, topraklarına el konulan Hıristiyan feodallerin yerine geçecek kertede özerk bir otorite sahibi haline gelmiş oluyorlardı. Hangi Osmanlı biriminde olurlarsa olsunlar, *"Millet sistemi"* sayesinde tüm etnik ve dinsel gruplar, sonuçta bir biçimde İstanbul'a bağlanan ayrı bir kastın egemenliğindedir. Bu etnik yapı bir nevi İstanbul'da konfederasyon haline getirilmiştir.

Osmanlının temeli ve üst yapısı toprak mülkiyetine göre biçimlenmiştir. Yönetsel bölümleme de toprak gelirlerine göre belirlenmiştir.

Osmanlılar işgal ettikleri toprakları *"devlet mülkü"* haline getirirken, onları tıpkı Roma ve Bizans'ın yaptığı gibi kalem kalem yazıya (tahrir) geçirir, bundan sonra toprakların paylaştırılması işlemi gerçekleştirilirdi. Osmanlının ilk toprak mülkiyet düzeni ***dirlik***çiliktir. Dirlik, toprağın değil ***toprak rantı***nın dağıtılmasıdır. Dirlikler öncelikle yönetici elite yönlendirilir ve yine hiyerarşi gözetilerek toprak rantı sınıfa ***irat*** edilir. Toprağı taksim eden de, üleşen de devlet sınıflarının kendisidir. Devlet mülkü haline getirilmiş topraklar, İkinci aşamada devlet adına yine Türk ya da Müslüman feodal otoritelere ***İkta, tımar*** ya da **zeamet** olarak devredilmektedir. Böylece bütün mülk sahibi sınıflar, belli kurallar içinde de olsa, gerçekte devletin vesayetindedir.

En önemlisi de ***tımar***ların, askeri birliklerin ihtiyaçlarına tahsis edilmesidir. Osmanlının besleme ihtiyacı duyduğu bu büyük ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere, süvari birlikleri Sipahi Ocağı olarak örgütlendirilmekte her birine yetecek kadar büyük tımarlar verilmektedir. Tımarlı Sipahi sistemi, Paşalara mülk sahibi, rantiyeci bir nitelik bu kazandırmış, ortaya bir tür ***askeri derebeylik*** çıkmış olmaktadır.

Bunlar özünde devlet bürokrasisinin mülk sahibi sınıflar haline gelmesi, rantiyeyi harcayan ve denetleyen tek güç olarak- kastlar arasındaki bölüştürmenin ifadeleridir. Aslan payını sürekli Paşalar almaktadır.

Toprağın esas sahipliğinin *"devlet"* sayıldığı, toprak gelirlerinin yönetici tabaka arasında pay edildiği, bir kısmının da işletme hakkının yaranmacı feodallere devredildiği toprakta- gerçek üreticiliği kim yapacaktı? İşte onlar da toprağı işleyen, üreten köylülerdir; topraklar işletmek üzere çift olarak kedilerine verilir; bunlar daha çok Türkmenlerdir. Kırdaki Ermeni ve Rum köylüleri ise toprağı işleyen, üreten ***reaya***[170] haline geliyordu. Küçük Asyalı Yunanlılar (Rumlar) gibi Ermeniler de ***haraç*** (toprak vergisi) ve ***cizye*** ya da ***kılğahark*** (kelle vergisi) ödemekle yükümlü tutulmuşlardı. İmparatorluğun içine düştüğü her mali krizde de ilk akla gelen çözüm gayrı Müslimlere yeni salmalar çıkarılması olmaktaydı.

Osmanlılar ticaret ve zanaatı horlamışlar, onları ancak *"gayri Müslimlerin yapacağı, utanç verici bir uğraş, hizmetçilik"* olarak görmüşlerdir. Zanaat ve ticaret Osmanlının ***"Haşa min huzur, tüccar taifesinden"*** diye horladığı yarı köle yarı serbest Ermeni, Rum, Yahudi topluluğa kalıyordu. Bir anlamda fetihçi-göçebe toplulukların *"ayak işi"* sayılan bütün ihtiyaçlarını gayrı-Müslimler tarafından sağlaması öngörülmekteydi.

> *"Osmanlı miri toprak düzeninin ilk çağı olan dirlik düzeni sırasında, yasalara göre bile topraklar, toplumun mülkü sayılır. Ama toprak üzerinde kurulan 'ebniye, escar ve gürüm' (yapılar, ağaçlar, asmalar) gibi çiftçinin alın teriyle yarattığı nesneler arasında kapanmaz bir çelişki yaratır. Zaman ilerledikçe mülkiyet hakkı, yapılar, ağaçlar ve ürünler kanalından toprağa da bulaşıp yerleşecektir."*[171]

170-"***Reaya***"; Osmanlıca anlamıyla "güdülenler!"

171-*Dr. Hikmet Kıvılcımlı*; "Toplum Biçimlerinin Gelişimi", Bibliotek, İstanbul, 1988, s.138

Kıvılcımlı, Miri topraklar Osmanlı düzeni içinde vazgeçilemez ve kalıcı olarak "*kişi mülkü*" haline gelemeyeceğini; en küçük yolsuzluk söz konusu olunca darp ve müsadere ile geri alınacağını yazar. Bu nedenle dirlikçilerin ***vakıf***lar yoluyla, rantın kalıcı olması için hileye başvurduklarını belirtir. [172] Fakat bunu katıksız bir *"kamu mülkiyeti"* olarak algılamak yanılgıdır. Kıvılcımlı, Osmanlıdaki toprak mülkiyeti düzeninin bu yanından övgüyle söz ederken, aslında miri toprak düzeniyle yönetici sınıfların ***anonim*** tarzda bir bütün olarak toprak mülkiyetini, ürün-rantı denetleyen en büyük güç halinde geldiğini, Miri toprakların bireylere geçirilmesinin, "*kamuya ait malın çalınması anlamına geldiği*" için değil, yönetici sınıfın gücünü ortadan kaldıracağı için engellendiğini göz ardı etmektedir.

Osmanlılık; üretim ilişkileri, toprak düzeni ve idari yapılanmada, Türk/Arap/Fars/ İslâm kültürü ile /Rum/Ermeni/Slav Hıristiyan kültürlerinin bir sentezidir. Yahudilerin, Kafkas göçmeni halkların da Osmanlı sistemi içinde giderek belli ağırlıklar kazandığını eklemek gerekir. Bu sentez, toplumsal yapıya yer yer mozaikler ve koalisyonlar halinde yansımışsa da Osmanlılığın karakteri buradan gelir. Kürtler daha sonra özerk bir öğe olarak Osmanlı sistemine eklemlenmişlerdir. Tüm bu yapının baskın ögesi ***"Millet-i hakime"*** olarak Türk ve İslâm'dır.

Osmanlı saltanatı Bizans'tan batıya ve doğuya doğru yayıldıkça, bu nüveye göre daha eklektik bir ***çevre*** oluşturmaktadır.

Sasuni, Osmanlı İmparatorluğunun henüz Batıya doğru yayıldığı dönemde, tehlikenin Doğuya döneceğinin farkında olan Pontus Krallığı, Akkoyunlu Hükümdarlığı, Gürcü ve Ermeni Prenslikleri ile bazı Kürt ve Türkmen Beyliklerinin kendi aralarında askeri ve siyasal bir ittifak geliştirerek (1459), Avrupa Haçlı kuvvetleri nezdinde diplomatik ilişkiler aradıklarını yazmaktadır. [173] Sultan Mehmet'in ***Trapezunta***'yı ele geçirmesine (1460) engel olamayan ve pratik bir işlerliğe kavuşmayan bu ittifak, büyüyen Osmanlı gücü karşısında bir dayanışma denemesi olarak kalmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu Batıya do ğru ilerlemesini sürdürürken, İran'da güçlenmekte olan ***Safevi*** hanedanlığı da Batıya doğru ilerlemekte; Ermenistan ve Kürdistan üzerindeki Akkoyunlu/Türkmen egemenliğine son vermektedir. Böylece bu ülkeler üzerinde bundan böyle de Doğu ve Batının iki yeni temsilcisi ***Osmanlı-Safevi*** imparatorlukları arasında çatışma alanı olmaya devam edecektir.

172-Kıvılcımlı,"Miri toprağın dokunulmazlığı" ve "Antika Müsaderenin Modern Dehşeti" başlığında Dirlikçilerin ancak dürüst kaldıkça güçlü olduklarını, tefeci bezirgan kıranına uğramadıkça , onlar için kamu topraklarıyla ilişkinin kıldan ince kılıçtan keskin bir Sırat köprüsü gibi" olduğunu " öne sürmektedir. Örnek olarak da dirliklerin şeriata aykırı kullanımı ve yolsuzluk savlarıyla geri alınmasını göstermektedir.
Dr. Hikmet Kıvılcımlı; "Osmanlı Tarihinin Maddesi II", Bibliotek, İstanbul, 1989,s.29-30

173-Bu ittifaka başta *Pontus* İmparatoru *David Komnenos* ve Akkoyunlu Hükümdarı *Hasan Drej* olmak üzere, *Sasun*'un Ermeni Prensleri, *Gürcistan* prensi *Georg Bagratyan, Megrelya* prensi *Beng, Gurya* eyaleti kontu *Mamiya, Avagosya* dükü *Dabia*, Küçük Ermenistan'dan *Berti* Bey, Sinop Emiri İsmail Bey ve Karaman Sultanı katılmış; Sasun Ermeni Prenslerinden Hatun ve Rubani, Diyarbekir'den Kürt Melımedi ve Tiflis'ten *Nicolaus Bayl*'dan oluşan heyet Venedik'e kadar giderek orada Papalıkla, askeri bir anlaşma imzalamıştı. Bk;
Prof. W. Thomashek; "Sason" (Haitone E. Rubino, Ambassidore delle Republiche de Gıthıarni e Sasoni) s.56-57, Akt; *Garo Sasuni*; agy.s.21

Kürt Beylikleri

Çözülen Ermeni aristokrasisinin boşluğunu Kürt beylikleri doldurdu. Osmanlının kuruluş döneminde bağımsızlıklarını koruyan Kürt beylikleri XVI. yüzyıldan sonra da Osmanlıya tabi olmakla birlikte özerkliklerini korumuşlardır.

TC Resmi tarihi, Ermeni ve Kürtlerin tarih boyunca hiç bir zaman bağımsız devletleri olmadığını dolayısıyla, Osmanlılarca bağımsızlıklarının ellerinden alınmasının da söz konusu olmadığını öne sürer. Siyasal otoritenin parçalanması, üretim tarzının bir yansımasıdır. Kürtlerin ya da Ermenilerin tarihlerinin hiç bir döneminde, *"Bağımsız devletlerinin"* olmadığını söylemek, tarihin inkârıdır, yanlıştır. Tam tersine Ermeniler XIV. yüzyıla kadar irili ufaklı bir çok krallık ve prensliğe sahipti. Aynı şey Kürtler için de geçerlidir. Kürdistan'da irili ufaklı bir çok bağımsız beylik hüküm sürmekteydi. [174] Keza Osmanlılar tüm otoriteyi ele geçirinceye kadar Öansya'da irili ufaklı birçok Türk beyliği hüküm sürmekteydi.

Ermeniler için bir dönemden sonra, Kürtler için ise daha geniş bir süreçte feodal beyliklerin merkezi bir otorite etrafında toparlanamadığı, merkezi bir devlet kuramadıkları tespiti yapılabilir. Bu da, her dönemin kendine özgü siyasal-ekonomik özelliklerinin, tarihsel konjonktürlerin bir sonucudur.

XVI. yüzyıla kadar Kürt beylikleri kesin bir bağımsızlığa sahiptiler. Hakkari, Cizre, Botan ve Bitlis'teki beylikler bunların en uzun ömürlü ve etkin olanlarıdır. Ermeni feodal otoriteleri gücünü yitirdikçe Kürt beylikleri Ermenistan'ın öncelikle güney bölgelerine egemen olmuşlardır. Kürt beyliklerinin yerel otoriteleri Ermenileri de kapsayarak sınırlarını genişletmiştir.

XVI. yüzyılın başlarında, Osmanlı sultanı Yavuz Sultan Selim'in İran ve Mısır seferleri sırasında Kürt beyliklerinin ***statüsünde*** bir değişiklik olmuş, fakat beyliklerin o güne kadar ki konumları muhteva olarak ***değişmemiştir.***

Osmanlı-Kürt ilişkileri: Özerk Bir Eklemlenme

XVI. yüzyıl başları, Osmanlının *"doğuya açılma"* siyaseti güttüğü dönemdir. İslâmiyet'in iki büyük mezhebinden ***Şialığa*** İran'daki ***Safevi*** saltanatı sahip çıkarken, ***Sünnîlik*** ise, Osmanlı ulemasınca temsil ediliyordu.

174- *Erdalan Mîrliği* (Şehrizor Bölgesi XI., XVI. yy); *Hekarî Mîrliği* (XII-XIX. yy); *İmadiye Mîrliği* (Behdinan Bölgesi, XII-XVII. yy); *Cezîra-Botan Mîrliği* (Botan Bölgesi, XI-XIV.yy); **Bitlîs Mîrliği** (XI-XVII.yy); *Mirdasi Mîrliği* (Eğil, Palu, Harput Yöresi, XI-XVII.yy); Palo Mîrliği (XI-XVII.yy.) *Çermik Mîrliği* (XI-XVI.yy); *Çemişkezek Mîrliği* (XI.XVII.yy); *Sason Mîrliği* (Ğarzan,Sasun, XII-XIV.yy); *Hizan Mîrliği* (Hizan, Müks ve Sparkert yöreleri, XI-XIV.yy); *Hasankêf Mîrliği* (Hasankêf,Bişiri,Siirt,XII-XVII.yy) *Kilis Mîrliği* (Kilis,Antakya, XII-XVII.yy); *Şîrwan Mîrliği* (XI-XVII.yy.); *Zırkan* (Terçil) *Mîrliği* (Mardin Bölgesi, XII-XIV.yy); *Sıvidi Mîrliği* (Siverek Yöresi,XII-XIV.yy); *Süleymani Mîrliği* (Silvan-Kulp Bölgesi. XII-XIV.yy); *Soran Mîrliği* (Rewandiz Bölgesi, XII-XVII.yy); *Baban Mîrliği* (Süleymaniye, Koysencek, Kerkuk bölgesi.1550-1850); *Mukrî Mîrliği* (Deryas Bölgesi, XII-XIV.yy); *Bradost Mîrliği* (Guran Bölgesi, XII-XIV.yy); *Mahmudiyan Mîrliği*, (Aşotka,Hoşap, Elbak yöresi,XII-XIV.yy); *Dınbılı Mîrliği* (Sekmanabad yöresi, XII-XIV.yy); *Kelhûr Mîrliği* (Doğu Kürdistan'da, XII-XIV.yy); *Bane Mîrliği* (Erdalan,Baban ve Mekri Mîrlikleri arasında, XII-XIV.yy); *Pazuki Mîrliği* (Erciş, Elcewz ve Eleşkirt yöresi,XII-XIV.yy)

Bu yüzyılda Şiilik ve *"resmi İslâm"*ın dışına çıkan diğer mezhep veya tarikatlar, Ön Asya 'da Türkmen aşiretleri arasında hızla yayılmaktadır. Aleviliğin, Osmanlı siyasal ve toplumsal düzeninde çarşı esnafına, zanaatkarlara ve yoksul köylülere dayanması ve hızla büyümesi, Osmanlı egemenliğini rahatsız etmekteydi. Ayaklanmalar ve karşı koyuşların özünde bu sınıfsal çatışmalar yatmaktaydı. Safeviler, bu çelişkide kendilerine yakın olan mezhebi teşvik ederek en azından manevi otoritelerin Osmanlıların aleyhine genişletmek istiyorlardı. Esasen Osmanlı'nın Doğu seferine çıkmasının gerekçesi bu tehlikeye bir son vermekti.

Safevi Hanedanının başında ***Şah İsmail*** bulunmaktaydı. Şah İsmail'in Sünni aşiretlere karşı düşmanca bir tutum takınması Kürdistan'daki siyasal bölünmeyi de hızlandıran bir etken oldu. Dersim Bölgesindeki Dımılı/Zaza aşiretleri ile, Horasan bölgesindeki Deylemliler dışında kalan Kurmanc ve Soran aşiretleri Sünnî'ydiler.

Bu konjonktürel koşullarda Yavuz Selim'in İran seferi sırasında 1514'de Kürt aşiretleri ile Osmanlı Sultanı arasında bir ittifak kuruldu. Kendileri de İran etkinliğine karşı çıkan Sünni Kürt aşiretleri Osmanlıdan yana tavır aldılar. Bu bağlaşmanın mimarı da Bitlis Şerefhan Beyliğinde etkin bir din uleması olan ***Şeyh İdris-î Bidlisî***'dir. İdrisê Bidlisi, Bitlis ve Heyderanlı beyliklerini bu ittifaka razı etmiş, Cizre-Botan ve Hakkari beylikleri de buna katılmışlardır. Bağlaşıklık yirmi bölgeyi ve 16 beyliği kapsamaktadır. Kürt beylikleri Osmanlı tahtını tanıyacak ve İran tehlikesine karşı sınırları koruyacaklardı. Kendi silahlı gücü olan beyliklerin askerleri aynı zamanda Sultan'ın askeri de sayılacaklarından, ***Beylikler vergi ödemeyecekler, kendi adlarına sikke basmaya devam edecekler, kendi adlarına cuma hutbesi okutabilecekler ve toprak mülkiyetleri aynı kalacaktır.*** [175]

Burada Osmanlı'nın Kürdistan beylerine verdiği bir lütuf söz konusu değildir. Tersine, beyliklerin tüm statüsü korunmakta ve bağımsızlıkları Osmanlı sultanınca tanınmaktadır. Kürdistan beylerinin altına girdikleri yükümlülük ise, savaş zamanlarında Sultan'ın ordusuna asker vermek ve İran sınırını korumakla sınırlıdır.

> *"Ve bunlar Ahitnameleri (antlaşma yazıları) gereğince; bundan böyle Azil ve Nasb'ı kabul eylemezler. Ama topu da Sultan hazretlerinin emir ve fermanına itaatlidirler.*
>
> *Öyle ki Osmanlı komutanları gibi, kangı (hangi) eyalete tabi iseler, (onların) Belerbeğileri ile birlikte sefer eşerler (savaşa giderler).* ***Kavm*** *(ulus) ve* ***Kabiyle*** *başka asker sahibidirler."* [176]

Kürdistan'daki beyliklerin bu bağımsızlığa yakın özerklikleri XIX. yüzyıla kadar sürmüştür. Osmanlı 'Mülkü' içinde bu statü bazen yalnız Balkanlardaki vasal prenslikler için söz konusu olmuştur. Farklı olarak toprak düzeninin değiştirilmesi, vergilendirilme ve haraç alınması gibi olgular Kürdistan'daki beylikler için söz konusu değildir.

Beyliklerin kendi adlarına para basmaları, hutbe okutmaları, toprak mülkiyetlerini korumaları, Osmanlı'ya haraç vermemeleri ve ordu besleyebilmeleri feodal dönem ilişkileri içerisinde ***yarı-bağımsızlık*** demektir.

175- *M. Emin Zeki*, "Kürdistan Tarihi" Komal Yay. 1977, İstanbul
176- *Ali Çavuş*, Aktaran H.Kıvılcımlı; agy. s.41-42

Kürdistan'ın başkenti sayılan Diyarbekir, XVI. yy' ortalarında Osmanlı kayıtlarına göre hem Kürt hem Osmanlı yönetiminde gözükmektedir. 1630 yılı için **Koçi Bey**, Diyarbekir Beylerbeyliğinin 8 sancağının Kürt beylerinin, 11 sancağının Osmanlı, 5'inin de hükümet-ocaklı olduğunu yazmaktadır. 1653 yılına ait **Ali Çavuş**'un yazdıklarına göre Diyarbekir'in 22 sancağından 10 tanesi Osmanlı, 12 tanesi doğrudan doğruya bayraklı ya da bayraksız Kürt beylerine ait olarak gösterilmektedir.

XVI. yy Osmanlı yönetimindeki Kürdistan şu beldelerden oluşmaktaydı;

Musul (6 sancak; Musul, Bacvanlı, Tekrit, Eski Musul, Horn, Bane), ***Süleymaniye*** (5 sancak), ***Diyarbekir*** (22 sancak Osmanlı+Kürt; Amed, Haküt (Hancük), Cezire, Eğil, Genç, Pertek, Çapaxçur, Çermik, Harput (Elazığ), Ergani, Siverek, Nüsaybin, Hasankeyf, Siird, Meyyaferqin, Akçakale, Sencaz, Habur, Çemişgezek, Rakka (Ruha, 6 sancak; ***Rakka*** (Ruha-Urfa), Camas, Suruç, Deyrihabur, Benisebia, Ane), ***Erzurum*** (12 sancak; Erzurum, Karahisar, Kığı, Pasin, İspir, Hınıs, Malazgirt, Tekman, Kuzucan, Tortum, Micinkerd, Namrevan.)

Ermenistan ise;

Çıldır (13 Sancak; Çıldır, Hartuş (Ardanuç), Ardahan, Bezerk, Haçrek (Ahılkelek), Postho, Maühcil, Acara, Pumbeh (Penk), Petekrek, Levane-Nisfılevane, Savşat), ***Kars*** (6 sancak; Kars, Pasin, Erdehan'ı Küçük, Zaroşad, Geçevan(Guceran), Kağızman, Suregıl, Cucıvan,), ***Van*** (13 Sancak; Van, Adilcevaz, Erciş, Muş, Bargiri, Karkar, Kesani, Asiberd, Agakes, Ekrad'ı Ben Kutur (Vadi'i Benii Kutur), Kala'i Beyazıd, Ovacık, Bitlis).

(Bu yönetsel bölümlemenin etnik temele göre değil, Toprakların gelir dağılımına göre yapıldığını, Kürdistan'ın ya da Ermenistan'ın gerçek demografik göstergesi sayılamayacağını belirtmekte fayda var. Kürdistan vilayetlerinde Ermeni, Ermeni vilayetlerinde ise Gürcü yerleşimlerinin de sayılmasının nedeni budur.)

Kürdistan'da toprak mülkiyeti değişmedi, Kürt aşiretleri de Müslüman olduğu için, bu beyliklere ait toprakların *"fetih"* edilip, devlet mülkü haline getirilmesi söz konusu değildi. Beyliklere ait topraklar yine beylerin kendi mülkleri olmaya devam etti.

"İçlerinde Osmanlı komutanlarından (Umera) ve Kul (padişahın aylıklı askeri) tayfasından hiç kimse yoktur. ***Cümle kendilerine mahsustur.*** *"*[177]

Ermenilere ait topraklar ise Osmanlı merkezi otoritesi ile Kürt aşiretleri arasında taksim edildi ve bunların bir kısmı bu beylere tımar sistemiyle devredildi. Ermeni topraklarından sadece *"Kilise vakıf arazileri"* masun kalabilmiştir.

Kıvılcımlı Osmanlının Kürdistan'da toprak düzenini ***"Aşiret-Hükümetler"*** olarak kategorize ederek, üç tip yönetim bulunduğunu yazar; Evliya Çelebi'nin

177- ***Ali Çavuş***, aktaran Hikmet Kıvılcımlı; agy. s.41

178- ***Evliya Çelebi;*** "Seyahatname" /Tevfik Temel Kuran-Necati Aktaş, MEB. İstanbul 1975-1984, C.I.; s.125, C.IV.; s.1116

verdiği listeyle birlikte şöylece belirtebiliriz; [178]

I. Klasik tımar-zeamet biçiminde doğrudan doğruya Osmanlı Komutanlarına bağlı bulunan 10 sancak;

(Amed, Xerput, Erxani, Suwerek, Nesibin, Hısnikeyfa, Meyyaferqin, Akçakale, Se'ird, Sincar, Çemişgezek)

II. Davul ve Bayrak sahipleri;

Kürt Hükümetleri; (Palû, Eğil, Genc, Hezzo, Cezire)

"Anlar dahi öteki komutanlar gibi Tabel ve Alem sahipleridir. Hatta tayin olunmuş icmallü Hâsları vardır ki, ellerine Ber'at-ı Hümayün virülmiştir. "

III. Davulsuz ve Bayraksızlar;

Kürt Beylikleri; (Sexman, Qulp, Mihranî, Eteq, Pertek, Çebaxçur, Çermik, Tercil)

"Onlardan başka Zeamet ve Tımar ile başka Aşiret Beyleri vardır. Lakin anlar Tabel ve Alem sihibi değillerdir. Belki Zaimler makamındadır. "[179]

Ermeni köylülüğü ve Kürt feodalitesi

Osmanlı-Kürt bağlaşıklığının doğrudan sonuçlarından biri de Ermeni toplumunu Kürt beyliklerinin otoritesi altında bırakılmasıdır. Osmanlı *"Millet sistemi"* içinde olan Ermenilerin, kadim Ermenistan ve Kürdistan'daki nüfus çoğunluğu Kürt beyliklerinin hakimiyetinde kaldı, haraç ve cizye gibi vergilerini de Kürt beylerine ödediler.

Bunun yanı sıra istisnalar da bulunmaktadır. Örneğin, XV. ve XVII. yy'lar boyunca Müks, Van, Sason gibi yörelerde Kürt Beyliklerinin egemenlik alanlarında bulunmalarına rağmen silahlı aşiretler halinde varlıklarını koruyan Ermeni İşhanlarına karşı Kürt Beyleri barışçıl ilişkiler içinde olmayı tercih ettiler.

Osmanlı İmparatorluğun yasaları ve siyasal sistemi uzun zaman Kürdistan beyliklerindeki Ermenilere ulaşmayacaktır. Dolayısıyla, Ermenilerle Osmanlılar arasındaki çelişmeden önce Ermenilerle Kürt feodalitesi arasında bir çelişme ortaya çıkmıştır. Tanzimat döneminde merkezi otoritenin Kürt beyliklerinin egemenlik alanlarını daraltma girişimlerinde Ermeni istekleri gerekçe olarak kullanılmıştır.

Fransa'nın Van Konsolosu Zerzecki, Ermeni köylülüğünün durumuyla ilgili raporunda şunları yazmaktadır:

"... Üstünlüğü gittikçe artan Müslüman halklar arsında beşinci yüzyılda Hıristiyan olan küçük Ermeni halkının tek başına kalması nedeniyle birbirlerini izleyen Müslüman fatihler, Ermenilere daha aşağı bir ırk gözüyle bakmışlardır. Müslümanlığı benimseyen Kürtler ise, bu fatihler tarafından iyi gözle görülmüşler, onların Ermeniler üzerinde üstünlük kurmaları doğal olarak teşvik edilmiştir. Bununla birlikte, Kürt bey ve ağaları tarlalarını işletmek ya da öteki

179-*Dr. Hikmet Kıvılcımlı*, "Osmanlı Tarihinin Maddesi II", Bibliotek, İstanbul, 1989,s.40-41

işlerini gördürmek için yararlandıkları Ermenilere belli bir iyilikle davranmışlardır. Kürt bey ve ağaları köylerini yağma edip geçici bir pazar sağlamak ya da kendi buyruklarına almak amacıyla öteki feodal Kürt beylerinin giriştikleri zorbalıklardan Ermenileri korumuşlardır.

Bu dönemde, bazı Kürtler Ermenilere saldırdı, onları hırpaladı ve soydu diye Kürt aşiretlerinin birbirleriyle savaşmaları sık görülmüştür. Kısaca, ***Kürt ve Ermeni ilişkileri senyör-serf ilişkileridir: Ermeniler çalışmakta, Kürtler ise, onları biri birlerine karşı korumaktadırlar.*** *Yüzyıllar boyunca bu duruma alışan Ermeniler durumun başka türlü olabileceğini akıllarından bile geçirmedikleri için, hallerinden şikayetçi olmamışlardır. Zaten, maddi bakımdan çok umutsuz durumda değillerdir. Kürt ağalarına belli ödemeleri yaptıktan sonra yaşamak için ellerinde yeteri kadar kalmaktadır. Bu dönemin sonlarına doğru, özellikle Osman Paşa'nın Van seferinden sonra hükümetin gücü Kürt şeflerinin daha doğrusu derebeylerin aleyhine olarak arttığından, Kürtlerin Ermenilere karşı durumu zayıflamıştır. Kürtler, Ermenilerden isteklerinde daha yumuşak davranmışlardır. Ermenilerin ülkeyi yöneten Türk paşalarına sızlanmalarını önlemek kaygısıyla Kürt Beyleri, Ermenileri çalıştırmak ve onları başka aşiretlere karşı korumağa devam etmekle birlikte onları hoş tutmuşlardır.* ***Ermeniler yararına bu yeni durum Tanzimat'ın ilanıyla daha da Ermenilerin yararına olmuştur. Ermenilerin çoğu, zenginleşmişler, büyük tarlalar almışlardır. Hatta bu tarlaların çoğu fakir Kürt reaya tarafından işlenmiştir. Kürt reaya ile Ermeniler arasında ilişkiler her zaman iyi olmuştur.*** "[180]

180- Zarzecki, "La Quéstion Kurda-Arınénienne", Revue de Paris 15 Nisan 1914

181- Prof. Bedros Zartanyan'ın Not'u:

"Osmanlı Devleti ve (onun devamı olan TC) aralıksız olarak askeri bürokrasi [militer-militarist] gruplar tarafından idare edilmiştir.

Osmanlı Devletinin ilk döneminde idare, önceleri (tümü de asker olan) aşiret reislerinin, daha sonra ise aşiret ileri gelenlerinden oluşan askersel feodal zümrenin elindeydi. Devletin genişlemesinden sonra ise, bu zümreye "kabiliyetli Müslüman asker-feodaller" ve de "dönme'ler" [mühtedi'ler] girdi. Daha sonra, 1910-1970 döneminde bu ilkel askersel-feodal zümre, "militer emperyalizm" özentisinde bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin mevcudiyetinin nedeni, bu askersel zümrenin [kast] hükmettiği çeşitli "sivil" toplulukların sırtından parazitler gibi geçinebilmesini kesintisiz olarak garanti altına almak olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde tüm halklar ve uluslar ezilmekteydi. Ancak bazı diğer Hıristiyan halklar gibi, Ermeniler de [örneğin, Türkçe konuşan Müslüman Küçük Asya halkına ("Türk") oranla] dört kat baskı ve istismara uğramakta idiler:

1) Devletin, (militer zümrenin) istismarı,

2) Yöresel Müslüman derebeylerin, şeyhlerin. ağaların vb.'nin istismarı

3) Müslüman ruhani çevrelerin istismarı,

4) Gerek Müslüman, gerekse Ermeni üst sınıflarının çeşitli istismarı

Osmanlı devletinin zayıflamasından sonra Balkan ulusları 1880 yılından 1887'ye kadar sırayla bağımsızlığa kavuştular. Ermeni ulusu da, "düzgün hayat şartları", "onur sahibi bireyler olarak yaşayabilme hakkı", "yaşam emniyeti", "keyfî eylemlere uğramama vb gibi bir sıra asgari isteklerde bulunmaya başlamıştı.

Osmanlı Devleti'nin (militer) idarecileri, bu tür isteklerin zamanla diğer esir halklarda da belireceğini ve çok geçmeden çürümüş Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkacağını anlamışlardı. Bu yıkılışın önünü almak için bir sıra çareler aradılar, buldular ve tatbikine başladılar.

Ermeni ulusu için uygulanması kararlaştırılan çarenin esası şuydu: Ermeni ulusunu fiziksel olarak yok etmek!

Bu eylemlerin uygulanmasına 1890 yıllarında başlandı ve bu uygulamalar değişik metotlarla günümüze kadar devam etmektedir."

Ne kadar *"iyi"* olursa olsun dört yüz yıllık bu ilişki yine de feodal serf-senyör (ağa-maraba) ilişkisidir. [181] Üzerinde ikili bir iktidar süren Kadim Ermenistan toplumu, Hukuken Osmanlı vatandaşıyken fiili olarak Kürt feodallerinin tebaası durumundadır.

Benzer bir ilişki Süryaniler için de geçerlidir.

-Şah Abbas döneminde Safevi İmparatorluğu, Alevi Kürt ve Türkmen aşiretleri ile Ermeni toplumunun koruyuculuğu rolünü üstlendi. 1639'da yalnız Kürdistan değil, Ermenistan da İran ve Osmanlı arasında ikiye bölündü..

Osmanlıların, ***Sultan Selim*** döneminde Sünni Kürt aşiretleri ile özerklik temelinde geliştirdikleri bağlaşıklık 23. 8. 1514'de Çaldıran'da ***Şah İsmail***'in yenilmesini ve sonraki yıllarda Safevilerin barajlanmasını sağlayınca; ***Şah Abbas*** (1528-1629) döneminde Safevi imparatorluğu da Parth'lardan beri unuttuğu Ermeni ilişkilerini yeniden canlandırmayı ve onların koruyuculuğunu üstlenerek, batı sınırını Ermeni beylikleriyle koruma politikasını denedi. Kürdistan'a düzenlenen Safevi akınlarında Alevi Kürt aşiretleri üzerinde de manevi etkinliğinden yararlanmayı da ihmal etmedi.

Ermeniler de bu politikaya karşılık vermiş ve İran yönetimine umut bağlamışlardı. 1602'de bir Ermeni heyetinin Şah Abbas'a başvurarak Osmanlılara karşı yardım istediklerine, Şah'ın da bu istek üzerine Osmanlıya sefer ilan ederek Ararat bölgesini aldığını görmekteyiz. İran, Ermeni politikasının yararlı sonuçlarını da kısa sürede gördü. 1620'de Doğu Ermenistan ve Azerbaycan, Osmanlılardan geri alındı. Fakat Safeviler ele geçirilen Şirvan, Kars, Taron(Muş), Eleşkirt'teki on binlerce Ermeni'yi İran içlerine göç etmek zorunda bıraktılar. Şah Abbas, dönemin en ünlü ipek üretim, dokuma ve ticaret merkezi olan Ermenilere ait Cuğa şehrini de İran içlerine başkent İsfahan yakınlarına kaldırarak, Nor Cuğa (Yeni Culha) diye yeni bir kent inşa ettirdi. Ermeni ticaret ve sanayisinin burada gelişmesiyle birlikte, kültürel özerklik ve dini serbestlikler de tanıyarak Ermeni dinamiğini yeni İran'ın esaslı bir unsuru haline getirmeyi denemekteydi. Gerçekten de Şah Abbas'ın himayesindeki Ermeni ticaret sınıfı sonraki yüzyıllarda bunun büyük faydasını görecektir. [182]

Erivan ve Ermeni Kilisesinin dinsel merkezi Etchmiadzin İran'a geçti. 1626'da Doğu Ermenistan'da ***Qarabağ*** (Udi, Artzag, Sünik) bölgesinin yönetimi, Osmanlılara karşı güçlendirmek amacıyla özerklikleri tanınan 5 Ermeni Prensine bırakıldı. Garabağ bu niteliğiyle Ermeni ulusalcılığının kalelerinden biri olma özelliğini yüzyıllarca sürdürdü. XX. yy sonlarında yeniden canlanan direnişin kökeni çok eskilere dayanmaktadır.

Alevi Kürt Aşiretlerinden oluşan ***Çemişkezek Mîrliği***'nin durumu burada zikredilmeye değer. Daha önceleri etnik ve dinsel nedenlerle Şah yanlısı politikalar izleyen Çemişkezek Mîrliği, Safevilerin Osmanlılara karşı yürüttüğü seferlerde onlarla işbirliği yapmış, hatta bu amaçla Sivas-Erzincan yolunu denetleyen Kemah kalesinin İran karakolu haline getirilmesini sağlamıştı. Safevilerin geriletilmesinin

182- *K. Basmadjian;* "Histoire moderne des Armenies", Paris, 1917, s.22-24
F.Tournebize, "La Shah Abbas ler et l'Emigration forcee des Armenies de l'Ararat", Vienne, 1911 (Aktaran; Pastırmaciyan, Ternon agy. 48)

183- *Şeref Xan*; "Şerefname" II-1, ; 1-16

ardından kuşatılmışlıktan kurtulmak kaygısıyla ***Pir Hasan***, Sultan Selim'e başvurarak beyliğinin tanınmasına talep erden bir anlaşma önerdi. [183] Sultan bu anlaşmayı kabul ederek bölgedeki Ermenilerden alınacak vergilerin de Beylere bırakılması da dahil olmak özere Çemişkezek'e özerklik tanıdı. Fakat Osmanlı politikası Çemişkezek'in egemenlik alanının giderek daraltılması yönünde gelişti. Sultan Süleyman zamanında iki sancak 14 zeamete bölünen Beylik, Pir Hasan'ın ölümüyle oğulları arasında paylaştırıldı ve güçsüzleşti. Giderek Dersim dağlarında bir ada haline getirinceye kadar çemberi daralttı.

Dersim/Koçgiri bölgesindeki Dımılı/Zaza aşiretleri ise, Osmanlı merkezi otoritesinden çok Sünnî Kürt aşiretlerinin baskısı altında kaldılar. Osmanlıların zaman zaman Sivas'a kadar yönelen *"Kızılbaş'ları tedip harekatını"* Sünni Kürt aşiretleri tamamlaya çalışmaktaydı. Bu durum Kürdistan'daki siyasal parçalanmayı daha çok derinleştirip, ulusal birlik oluşturmayı daha çok engellediği gibi Dersim/Koçgiri Alevilerini de daha çok içe kapanmaya itti. Dersim aşiretleri sürekli bağımsızlık mücadelesi içinde oldular, yüzyıllarca kapalı bir iç-kale olma özelliğini sürdürdüler. Alevi oldukları için İran etkisine açık sayılmalarına rağmen, böyle bir maddi veya manevi ilişki oluşmamıştı.

1639 yılında Osmanlı ve Safevi imparatorlukları arasında ***Kasr-ı Şirin***'de yapılan anlaşma, hem günümüze kadar süren Osmanlı/TC-İran sınırını tespit etmiş oldu. Kürdistan ve Ermenistan, iki imparatorluğun siyasal nüfuz alanlarına bölündü.

Yaklaşık iki yüzyıl süren barış döneminin ardından ***IV. Murat*** tarafından Diyarbakır'a Beylerbeyi olarak atanan ***Malik Ahmed Paşa***, Sincar'daki Ezidi Kürtleri itaat ettirmek için 1839'da büyük bir kırıma girişti. Yanı sıra diğer Kürt aşiret beylerine merkezi otoritenin ağırlığını hissettirecek uygulamalara girişti. Bu, iyi ilişkilerden sonra yerel Kürt otoriteleri ile Osmanlı Sarayı arasındaki sürtüşmelerin de başlangıcını oluşturdu.

Kafkasya'da gelişen Ermeni ulusalcılığı, Osmanlı ve İran egemenliğine karşı Rusya'yı umut olarak gördü.

XVII. yy. Kürt ulusal uyanışının da görülmeye başladığı yıllardır. Özellikle Osmanlı yönetimiyle de hoşnutsuzlukların başlaması Kürt Beyliklerini yeni ittifaklar aramaya ittiği görülmektedir. Ermeni ulusal davasının tanıtılmasında büyük katkılar o olan Karabağlı Israyel Ori'nin Alman Pfalz Prensi Kürfürst Johan Wilhelm'e yazdığı mektupta; *"Rus Çarı Gürcistan Prensi ve Ermenilerden oluşmuş bir anlaşmanın Osmanlı Devletine savaş ilanı halinde bazı Kürt aşiret Beylerinin de buna katılacağını"* bildirmesi ilginçtir. [184]

Karabağ'daki bağımsız Ermeni prensliği, dini merkez Etchmidyadizn ile birlikte ulusalcılığın çekim merkezi oldular. Kafkasya-İran-Hindistan'a kadar ticaret yolunda gelişen Ermeni ticaret sınıfı, ilk düşünsel ürünlerine Hindistan'ın Madras' kentinde verdi. Sarkisyan, Madras'ta oluşan yurtsever grubun bir matbaa kurarak

184- *Sasuni*; agy. s.49
185-*Sarkisyan*; agy. s.69-70

politik yayınlar yapmaya başladığını ve 1770'de ***"Vorakayt Parats"***, 1773'de ***"Nor Dedrak"*** isimli kitaplarda *"Ermeni Ulusal Anayasası"* sayılması gereken manifestolar ortaya koyduğunu yazmaktadır. [185] Bu politik grubun Rusya ile işbirliğini öngören yaklaşımı daha sonraki yıllarda Ermeni ulusalcılığının ana eğilimi haline gelecektir.

Şimşir, Ermenilerin Ruslara yaklaşmalarını doğuran nedenlerden birinin de Osmanlı yakasında ödenen vergilerin üç kat fazla olması olduğunu yazmaktadır. [186]

Karabağ (Arah) Prensi David zamanında, İran'dan bağımsızlaşma ve Osmanlıların egemenlik kurma çabalarına karşı 1722-1728 yıllarındaki çetin mücadele, Rusya'nın Hazar denizinin ve Kafkasya'nın güneyine inmeye başladığı döneme rastlar. Ermeni egemen sınıflarının Osmanlı imparatorluğu ve İran'ın baskılanırına karşı Rusya yanlısı bir tutum içine girmeleri, Kafkasya'daki tüm dengeleri değiştirdi.

Gelişmekte olan Rus dinamiği de Güney Kafkasya'daki Hıristiyan halkların hamiliğini üstlenmeyi, ekonomik-politik ve askeri her açıdan imparatorluk politikasının baş konusu haline getirdi. Bu karşılıklı yakınlaşma sonucu bölgedeki İran ve Osmanlı egemenliği yerini yavaş yavaş Rusya'ya bıraktı. Ermeniler umduklarını bulamasalar da güç dengelerinden yararlanarak mevziler kazanmaya çalıştılar.

1774'de Osmanlı-Rus savaşı Osmanlıların yenilgisi ve 'Küçük Kaynarca anlaşması ile sona erdi. 1803'deki Rus-İran savaşında ise Ermeni yerel otoriteleri ile ulusalcı grupları Rusya'ya askeri ve siyasi destek verdiler. Sonuçta İran, Yerevan ve Nahcivan gibi Doğu Ermenistan'ın büyük kısmı ve Azerbaycan üzerindeki egemenliğinden vazgeçmek zorunda kaldı.

İran ve Rusya arasında imzalanan 10 Şubat 1818 ***Gülüstan*** (Türkmençay) anlaşması, Ermenistan'ın üç büyük İmparatorluk arasında siyasi egemenlik alanlarına bölünmesi anlamına geliyordu; Büyük Ermenistan yaylası Osmanlı İmparatorluğunda; Urmiye bölgesi İran Şahlığında, Karabağ, Yerevan ve Ararat bölgesi Rus çarlığında...

186- **Şimşir**; agy.89, s. 63,65

ERMENİ ULUSAL DEMOKRATİK HAREKETİ

Ermeni Burjuvazisinin Doğuşu...

Tarihsel koşullanmalar, Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde Ermeni ve Rum gibi Hıristiyan halklar içinde *"burjuva"* nüvelerin Müslümanlara göre daha erken oluşmasına neden olmuştur.

Bunun başlıca nedenlerinden biri, Rum ve Ermeni feodallerinin siyasal ve ekonomik gücünü çok önceden yitirmesi, köylülüğün Müslüman feodalitenin egemenliğine girerken, tacir, esnaf ve zanaatkarların ise şehir ekonomisinde göreceli bir yer edinmeleri, küçük üretim ve ticarette gelişmeleriydi.

Böylece, ticaret, sanatkârlık vb. gibi işler Osmanlı bürokrasisi tarafından *"ikinci sınıf uğraşlar"* olarak gayri Müslimlere bırakılırken, gayri-Müslimlerin, Osmanlı bürokrasisine girme şansları olmaması ve bir bakıma bürokrasinin denetiminden bağımsız kalabilmeleri de diğer bir etkendir.

Gayri Müslim reaya, Müslüman halka göre ek bir vergi olarak cizye ödemektedir. Dolayısıyla, Ermeni ya da Rum köylülüğünün sefaleti daha fazladır. Buna karşılık tacirler, esnaf vb. ler ise, ekonomik ilişkilerde gelecek için uygun bir konuma girme şansı elde ettiler.

Ermeni burjuvazisinin diğer bir özelliği de, onun daha çok Ermenistan'ın dışında, imparatorluğun liman kentlerinde ve ticaret merkezlerinde gelişip güçlenmesidir. *"Ermeni işçi sınıfı da yine Ermenistan'ın köylülük yörelerinden uzakta gelişti... Ermeni zanaatkar ve köylüleri önceleri 'geçici göçmenlik' yaparken sonraları yavaş yavaş çok uluslu bir işçi sınıfı içinde eridiler."*[187]

Müslüman toplumların Osmanlı bürokrasisi içinde yer edinen, devlet çarkı içerisinde soygundan hisse kapmayla, toprak rantıyla, haraçla yaşamlarını sürdürmeye çalışmış olan mülk sahibi sınıfların, burjuva ilişkilere girme eğilimi belli ki çok zayıftı.

Bu nedenle İmparatorluk içinde ilk burjuva nüveler Hıristiyan halklar arasında Ermeni ve Rum'lar, daha az olmak üzere Yahudi'lerden oluşmuştur. Ticaret burjuvazisi olarak Osmanlı toprağında yer edinen eski tacirler, giderek kapitalizmin tekelci aşamasına geldiği XIX. yüzyılda, Avrupalı tüccarların işbirliği yapabilecekleri bir taban haline de geliyorlardı. Osmanlı imparatorluğunda ticaret sanayiden önce gelmekteydi. Sanayi ise pamuk, ipek, yün dokuma, tütün ve madenlerle sınırlıydı. İmparatorluk içindeki burjuva nüvelerinin sanayi sermayesi haline gelebilecek koşulları yoktu, dışardan gelecek mallara rekâbet edecek bir üretim gücü olmayınca burjuvaziler kaçınılmaz olarak Avrupalı kapitalistlerin kolları haline geldiler.

187-*Anaide Ter Minassian*; "Ermeni Devrimci Hareketinde Sosyalizm ve Milliyetçilik", İletişim yay, Cep Üniversitesi 95, İstanbul,1993, s.13

"İşbirlikçi Azınlık-Burjuvazileri" Kavramının Eleştirisi

Rumlar, Ermeniler, Süryaniler, Slav halkları Osmanlı İmparatorluğu'nun "azınlığı" değil, eneksi ve yerleşik toplumlarıdır. İmparatorluk içinde bu öğelerin "azınlık" olarak adlandırılması resmi görüş merkezli bir yanlıştır.

Osmanlı egemenliği altında yaşayan çeşitli ulusların ***"azınlık"*** olarak nitelendirilmesi yanlıştır. Türk resmi ideolojisinin biçimlendirdiği bir kavramdır. Olgulara tarafsız bakmaya çalışan araştırmacılar bile, Rum ve Ermenileri *"azınlık"* olarak belirlemekten geri durmazlar. S. Yerasimos, O. Kurmuş, D. Ergil vd. bütün bir süreç boyunca bu halkları *"azınlık"* olarak nitelemektedirler. Bu, eğer bilinçli bir tercih değilse, resmi ideolojinin koşullandırmalarının ne derece güçlü olduğunu gösterir.

Osmanlı İmparatorluğu birçok ülkeyi, birçok ulusu egemenliği altında tutmaya çalışan despotik bir İmparatorluktu. Bu halkların hiçbiri *"başka bir ülkede"* değil, bin yıllardır kendi ülkelerinde yaşıyorlardı. Yerli halkların kendi tarihsel mekanlarında, sürekli *"azınlık"* olarak lanse edilmeleri ve bilinçlere böyle kazılmaya çalışılması, fetih ve işgalle gelen çöreklenmeci-yerleşimciliğin tarihsel hafızayı tersyüz etme çabasıdır. Fetihçiliğin sonuçlarını doğallaştırmakta, yerli halkların ve kültürlerin tarihsel süreç içinde sistemli olarak azaltılmasını gizlemiş olmaktadır. Yerli halk ve kültürlerin bilinçlerde yabancılaştırılmasına hizmet etmektedir. İmparatorluğu *"tek uluslu"*ymuş gibi göstermek, diğerlerini de bu ülkeye serpiştirilmiş ya da göç etmiş azınlıklar olarak değerlendirmek, açıktır ki gerçeklerle bağdaşmaz.

Kavramın nicel olarak *"azlık-çokluk"* vurgusu temel alındığında bile, her etnik veya dinsel gurup diğerleri karşısında *"azınlık"* durumuna düşebilir. Siyasal ve hukuksal statü bakımından "azınlık" ise XIX. yy sonları ve XX. yy'a ait bir kavramdır. Osmanlı'da *"millet sistemi"* bugünün *"azınlık"* statüsüne denk düşmez; belki *"kültürel özerklik"*le karşılanabilir. Kaldı ki Resmi tarihçilerin durmaksızın neredeyse bütün yüzyıllar boyunca *"azınlık"* olarak tanımladıkları bu ulusların hemen hepsi kendi tarihsel mekanlarının tümünde olmasa bile bağımsız devletler kurdular. Aslında bu kadar çok ulus ve ülkeyi elinde bulunduran Osmanlıların kendileri bir ***"azınlık"*** despotizmini temsil ediyorlardı.

Yerli halklar için kullanılan *"Azınlık"* kavramı, Türk ulus-devletinin Önasyayı etnik temizlikle Türkleştirme politikasının ihtiyaç duyduğu ideolojik bir argümandan başka bir şey değildir.

Burjuvazilerin *"işbirlikçi"* olmasına gelince; her ulusta olduğu gibi Rum ve Ermeni burjuvazisinde de hem ulusal hem işbirlikçi öğeler bulunması doğaldır. Ermeni ve Rum burjuvazileri, ne kadar *"işbirlikçi"* iseler, Türk, Kürt, Arap ya da başka herhangi bir ulusun burjuvazisi de *"işbirlikçi"* olabilir. Başka herhangi bir ulus burjuvazisi ne kadar *"milliyetçi", "anti-emperyalist"* olabilirse Ermeni ve Rumlar da o kadar yurtsever olabilir. Ayrıca *"İşbirlikçilik"* tanımı sadece Avrupalı emperyalistlerle değil, Osmanlı yönetici gruplarıyla yapılan ortaklıkları da içerir. Nitekim özellikle Balkan halkları Osmanlı işbirlikçisi bu zümreye ***"Çorbacı"*** adını vermekteydi.

*"İşbirlikçi"*lik sadece *"azınlık burjuvazileri"*ne has bir özellik de değildir. Türk ege-

men sınıfları da her anlamda *"işbirliği"* arayışı içindeydiler ve doğallıkla bu noktada daha avantajlıydılar. Kaldı ki Osmanlı İmparatorluğuna yabancı sermayenin giriş, emperyalist devletlere çok çeşitli imtiyaz tanıyan antlaşmalar Rumlar ve Ermeniler tarafından değil, *"Türk-Müslüman"* Osmanlı bürokrasisi tarafından gerçekleştirildi.

"İşbirlikçi burjuvazi" sosyalist terminolojiye ait bir kavramdır, doktrinde burjuvazinin *"ulusal"* olmamasına yöneltilen bir eleştiriyi içerir. *"İşbirlikçi azınlık burjuvazileri"* kavramı daha çok Kemalist sol'un yerli halkların ulusal istemlerini, emperyalizme bağlayarak mahkum etme, bu anlamıyla da *"Türk kurtuluş savaşı"* adı verilen etnik arındırma ve ulus-devlet sürecine soldan destek verme kaygısı taşır.

Rum ve Ermeni burjuvazilerinin *"azınlık ve işbirlikçi"* olarak nitelenmesi, bu ulusların kurtuluş mücadelelerini *"isyan", "haksızlık", "emperyalizmin oyunları"* olarak mahkum edebilmeyi mümkün kıldığı için tercih edilmektedir. Bu da egemen ulus şovenizmini besleyen teorik bir altyapı oluşturmaktadır.

"Gayri Müslim Osmanlı tüccarlar 'işbirlikçi' miydi?" sorusuna Şevket Pamuk şöyle cevap veriyor:

"... Osmanlı tarihinin özellikle son dönemini Müslümanlarla, gayri Müslimlerin bir çatışması çerçevesinde yorumlayanların da savundukları yaygın bir görüşe göre azınlık tüccarların hem dinsel ve hem etnik özellikleri nedeniyle, hem de müstelzimle rekâbet edecek güçleri olduğu için Avrupa devletlerinin himayesine girdiler. Kısa bir süre içinde yabancı çıkarların İmparatorluk içinde temsilcileri durumuna geldiler ve Osmanlı devletinin zayıflayıp dağılmasında da önemli roller oynadılar. Bu yorumda doğru olan unsurlar vardır. Ancak XVIII. yüzyılla XIX. yüzyılın başlarında İmparatorluğun Avrupa ile ticarete açılmaya başlayan yörelerdeki azınlık tüccarların faaliyetlerini ve Avrupalı tüccarlarla ilişkilerini incelediğimizde basit bir görüşün yeterli olmadığını, İmparatorluğun dış ticarete açılan bölgelerinde ki durumun daha karmaşık olduğu ortaya çıkmaktadır.

.....

Kapitülasyonların kendilerine sağladığı tüm ayrıcalıkları kullanan Avrupalı tüccarlar da benzeri bir aracılık ağını kurmaya, liman kentlerinden içerilere doğru nüfuz etmeye çalıştılar. Ancak, bu çabalar yerel ilişkileri daha güçlü olan gayri-Müslim tüccarların direnişi ile karşılaştı. Bunun üzerine, müstemin azınlık tüccarlarla ortaklık yapmak durumunda kaldılar. Bu işbirliği çerçevesinde Avrupalı tüccarlar, liman kentlerinde kurdukları ticaretleri aracılığıyla dış bağlantıları örgütlerken, azınlık tüccarlar da yerel unsurlarla olan ilişkilerini kullanarak hem ithal mallarının pazarlanmasını, hem de ihraç ürünlerin toplanarak liman kentlerine aktarılmasını sağlıyorlardı. Azınlık tüccarlarla Avrupalı tüccarlar arasındaki işbirliği, birincinin güçsüzlüğünü ve ikinciye olan bağımlılığını değil, bu iki kesim arasındaki güç dengelerini yansıtmaktadır. Avrupalı tüccarlar, azınlık tüccarların kurduğu yerel ağları ortadan kaldıramamışlardır, ticari kârları bu kesimle paylaşmak durumunda kalmışlardır."[188]

188- *Doç. Dr. Şevket Pamuk,* "Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914" Gerçek Yay. İst. 1988,s.181

Ermeniler, Önasya'da ulusal bilinç ve örgütlenmenin geliştiği ilk toplumlardan biridir. İmparatorluğun iş bilir tacirleri, sarrafları; şehirlerin becerikli esnaf ve sanatkârları Ermeni burjuvazisinin ilk nüveleri oldular.

XV. ve XVI. yüzyılın Önasyalı tacirleri Avrupa'da ticaret kapitalizmi gelişmeye başladıktan sonra süreçleri itibariyle ilkel sermaye birikimi için en avantajlı grubu oluşturdular. Bu da, İran-Karadeniz, Rusya veya Balkanlar, İstanbul, Diyarbekir, Suriye ya da Akdeniz ticaretinde önemli mevkiler edinmiş Ermeni-Rum-Yahudi tüccarlarından başkası olamazdı.

Rumlar, daha çok deniz taşımacılığı ve kıyılar şeridinde etkinlik gösterirken, daha içlere gidince bu ticaret bağlantısını Ermeni tacirleri devralmaktadır. Ermeni tacirler, Kürdistan>İran>Hindistan>Uzak Doğu>Osmanlı İmparatorluğu; Rusya>Batı ve Doğu Avrupa içlerindeki konumlarını daha XIII. yüzyılda elde etmişlerdi.

Ermeni Tüccarları İki Ayrı Kanaldan Gelişmişlerdi.

Birincisi: İran üzerinden gelen malların Kürdistan, Ermenistan ve İmparatorluğun diğer bölgelerine, paralel olarak Rusya'ya, Batı ve Doğu Avrupa'ya ulaştırılması. Ki, İran hattı Ermeniler için bir bakıma Şah Abbas döneminde uygulanan korumacılıkla daha da gelişmişti.

İkincisi: Ege kıyıları ve Akdeniz ticaretinin Küçük Asya içlerine, Suriye'ye nakli.

Bu iki ticari gruptan ikincileri, Avrupa tacirleri ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki üretici arasında aracı rolü üstlenir ve malların Avrupa'ya gönderilmesi bağlamında rol alırken; İran hattındakiler transit ticaretin önemli kısmını denetliyorlardı. Tacirlerin bu aracı rolü, onları hem Avrupalılarla ve hem de yerli halklarla iyi ilişkiler kurmaları ve geliştirmelerinin de temelini oluşturmaktaydı. [189]

"... iskelelerdeki tüccarlar, İran'la ticareti doğrudan doğruya yapmıyorlardı. Bütün ticaret İzmir'de, Halep'te ve İstanbul'da aynı rolü oynayan Ermenilerin aracılığından geçiyordu. Ermeniler, Batı Asya'nın Avrupa'yla yaptığı bütün ticaretin simsarı durumuna geldiler. Öyle görünüyor ki, onlarda ticaret isteğini uyandıran, İsfahan'ın yakınında Ermenilerin yerleştiği Julfa[190] adlı kenar mahallesini kurarak, onlara baht yolunu açan Şah Abbas'tı. "

"... Onların (Ermenilerin) bütün Avrupa uluslarıyla ilişkiye girmelerini kolaylaştıran Hıristiyan dini, ona (Şah'a) amaçlarına ulaşmakta oldukça onurlu bir düzen gibi göründü. Tek sözcükle bu çalışkan insanları yani, Ermenileri ticaret esnafı durumuna getirdi ve onlar, yeryüzünün en ünlü tüccarları olup çıktılar. Bunlar Asya'dan, Venedik'ten, Fransa'dan, Almanya'dan gelen hırdavatı pazara sürüyorlardı. Küçük aynalar, yüzükler, kolyeler, mine işleri, küçük bıçaklar, makaslar, toplu iğneler, dikiş iğneleri köylerde pazarda çok gerekliydi. Ermeniler, yalnız Doğu ticaretinin egemenliğinde değillerdi. Avrupa'nın büyük

189- *Masson P.* "Histoire du Commerce XVII éme siècle", Zikreden S.Yerasimos, "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye" Gözlem Yay. İst. s, 292

190- *Nor Cuğa* [Yeni Culfa]

191- *Tournefort P.* "Kralın Buyruğuyla Yapılan Bir Doğu Gezisinin Hikâyesi", Zikreden Masson P./ S.Yerasimos agy. s.292

kentlerindeki ticarette de büyük payları vardı."[191]

Buna karşılık, Rum tüccarlarının konumlarındaki farklılık deniz ticareti ile ilintilidir. Tüm bunlar Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarların ticarette tekel oluşturdukları anlamına gelmez. Batılı gezginler ve araştırmacılar Doğu ticaretinin önemli bir bölümünün yine Müslümanların elinde bulunduğunu yazarlar. Ermeni ve Rum öğelerine üstünlük kazandıran, onların transit ticaretinde, Avrupa ile İmparatorluk ya da İran arasında aracılık yapabilme fonksiyonlarıdır. Bu nedenle Müslüman tacirlerden sıyrılıp öne çıkabilmişlerdir.

Öte yandan, Avrupalılar Rum ve Ermenilerin rekabeti söz konusu olduğunda onlarla işbirliğini kayıt altına alıcı birçok tedbire başvurmaktan geri durmuyorlardı. Bu yüzden, iş bilirlikleri, ticarete yatkınlıkları nedeniyle onlarla işbirliği yapmak zorunluluğu duysalar bile; her zaman daha çok kâr edebileceklerini düşündükleri bürokrasi ve Müslüman tacirlere yönelmeyi yeğliyorlardı.

Ermeni burjuvazisi, bu arada ticaret dışında daha güvenli olan mali konularda da uzmanlaştı. Bürokrasiye doğrudan girme olanağı bulamayan Ermeni yükselen sınıfları bir dönem ***"Millet-i sadıka"*** adı verilecek derecede güven sağlamış, Osmanlı Paşalarına danışmanlık yaparak, dolaylı biçimde yönetime katılmaya başlamışlardı. Dışişlerinde önemli görevler aldılar. Örneğin Lübnan'a özerklik verildikten sonra 1861'de atanan ilk vali ***Garabet Artin Davud Paşa***, Katolik bir Ermeni'ydi. Osmanlı Darphanesi ***Bezciyan*** ailesi, Osmanlı Baruthanesi ***Dadyan*** ailesi, Sarayın mimarlık işleri ise Balyan ailesince yürütülüyordu.

İmparatorluktaki parasal işlerde uzmanlaşmış olan diğer grup da Yahudilerdir. İlk önceleri faizci ve banker olarak konumlanan Ermeni sarraflar daha sonra giderek bankacı ve Ermeni büyük burjuvazisinin çekirdeğini oluşturmuşlardı.

"... XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, Ermeniler Doğu ticaretinde Fransızları kaygıya düşürecek ölçüde yer tutarlar. Osmanlı İmparatorluğu tabii ki, bu etkinliğin alanı içinde bulunmaktadır. Avrupalıların tepkisi ve üretim alanında olduğu kadar ulaşım alanında da gitgide çoğalan üstünlükleri, Ermenilerin etkinliklerini yavaş yavaş daha az rizikolu olan mali alanlarla sınırlamış olsa gerekir. Bu mali işlemler de giderekten verimli oldukları alana yani, genellikle devlet hazinesiyle bürokratların kendilerine borç verme alanına kaydı. Böylece, bürokrasi tarafından sağlacak bir inek olarak yaratılmış olsa bile, aynı zamanda ondan destek gören bu sınıf, durumu kendi yararına çevirerek bürokratların sürekli alacaklısı haline geldi.

...

İktidarın İstanbul'da yoğunlaşmasıyla birlikte mali sermaye de, Ermeni sarrafların en güçlüsünü oluşturdukları bu kentte toplanır oldu. Öyle ki, incelediğimiz çağda İmparatorluğun parasını basma imtiyazı yarım yüzyıldan beri, Katolik bir Ermeni ailesi olan Düz'lere aittir."[192]

Emeni tüccarlarının kapitalist pazara katılmalarına bir örnek olarak Lazarev

192- *Ubicini A.* "A Lettres..." Aktaran; ***Stefanos Yerasimos,*** agy. s. 208

şöyle yazar;

"Sivas'ta katliamdan önce, Ermeni nüfusu şehir nüfusunun % 35'ini oluşturuyor. Şehre dışardan mal getiren 166 tüccardan 125'i, 9800 küçük tüccardan 6800'ü, 153 atölyeden 130'u Ermenilerindi. Bu oran Van'da daha yüksekti."[193]

Ermeni ve Rumların ticaret hayatındaki etkinliklerini anlatan bir söz Türk folkloruna yerleşmiştir:

"Hay'dan gelen, Huy'a gider" sözü, popüler anlamıyla *"bedava kazanılan paranın boş yere harcanıp çarçur olacağını"* ifade etmektedir. Oysa, bu anlam orijinalinin değişmiş biçimi olmalıdır. Bu, darbımeseldeki ***Hay(Ermeni)*** ve **Huyn(Rum)** isimleri Ermenice'de Ermeni ve Rum halkları için kullanılmaktadır. Ermeni ve Rum tüccarları arasında Müslümanların bir şey kazanamayışlarını dile getirmektedir.. Ermenilerden kazanılan bir paranın Rum tacirlerine, zenginlerine gitmesini ifade etmektedir.

Ulusal İstemlerin Başlaması...

Osmanlı İmparatorluğunda geleneksel feodal kurumlarla -Kilise ve Krallık- birlikte merkezden kopan ilk ulus Yunanlılar oldu (1821-1822). Türk tarih kitaplarının ***"Mora İsyanı"*** olarak basitleştirmeye çalıştıkları bu olay, Osmanlı egemenliğindeki bir ulusun ilk kez ulusal bağımsızlığını kazanması açısından son derece önemlidir. Yunan ulusal devrimi, diğer ulusları olduğu gibi Ermeni ulusal hareketini de ivmelendirici bir rol oynadı.

Ermeni ulusal taleplerinin ilk adımları 1806-12 Osmanlı-Rus savaşları sırasında atıldı.

Ermenistan toprakları üç büyük imparatorluk tarafından (Osmanlı İmparatorluğu', Rus Çarlığı ve İran Şahlığı) elde tutulmaktaydı. İran ve Rusya arasındaki savaşlar sonucunda İran'da bulunan Ermeni topraklarının büyük bölümü, Ermeni kilisesinin merkezi sayılan ***Eçmiyadzin*** dahil Rusya'ya geçmişti. [194] 1828'de yapılan ***Türkmençay*** Antlaşması ile bugünkü Yerevan ve Nahiçevan dahil olmak üzere Rus-İran sınırı tespit edilmişti. Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile olan savaşları sonucunda da Ermenistan esas olarak Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu' arasında paylaşılmış oldu.

Çarlık Rusyası, bir yandan kendi egemenliği altındaki Ermenileri baskı altında tutarken; diğer yandan Osmanlı İmparatorluğundaki dinsel çelişmelerinin tarafı olarak, ayrı bir mezhepten olmasına karşılık Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenerek, yayılmacı bir diplomasi işletmekteydi.

İran'dan alınan Yerevan ve Nahiçevan vilayetlerinde okullar açıldı, Ermeni dilinin kullanılması özgürleşti, birçok dergi kitap yayınlandı. Apostolik Kilisesine Plojenye adıyla verilen, bir takım eğitim hakları bulunmaktaydı. Ermeniler Kafkasya'da ticari, sanayi ve entelektüel alanda büyük bir etkinlik kazanmaya başladılar. Ermeni ulusalcılığı Osmanlı İmparatorluğunda gelişt, fakat Kafkasya'da olgunlaştı. Minasyan, Ermeni ulusalcılığının özgün niteliklerini Kafkasya

193- *M.S.Lazarev,* "Kürdistan ve Kürt Sorunu" (19.yy. sonlarından 1917'e kadar) Moskova, 1964, s.36
194- *Mikail Varandian,* "L'Arménie et la Question Arménienne", Laval, 1917,s.42-46

Ermenilerinin kazandırdığı görüşündedir.

Nerses'in 1857 ünlü *"Ermeni Ulusuna Çağrı"* da dile getirdiği görüşler Kafkasya kökenli Ermeni ulusalcılığının hedeflerinin Çarlık Rusyası'nın dışına düşmüşlüğünü gösterir. [195]

Ne var ki Rusya, Ermenistan'daki otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra tüm bu kazanımları geri almaktan ve Ermeniler üzerine terörle gitmekten de çekinmedi.

"... Nerses, Ararat Ermeni vilayetlerinin bağımsızlığı konusunda Petersburg'dan gelen gizli veya resmi vaatlerle coşmuştu. Bağımsız Ermeni eyaletleri, hür bir kilise, İslâm boyunduruğundan kurtulmuş ***Eçmiyazin****, bunlar ne kadar güzel, bu ne cazip bir seraptı...*

Ancak, hakimiyetleri sağlam bir şekilde yerleşince, Müslümanları ezmek için monarşik hükümetin ne Ermeni ruhbanına, ne halk topluluklarına ihtiyacı kalmayınca rüzgar değişti ve bambaşka sözler, hatta tehditler duyulmaya başlandı.

Ermeni dilinin tedrisi, uzun süredir devlet okullarından kaldırılmıştır. Zira, Rus devlet adamlarının görüşüne göre bu dünyada Ermeni'nin iki görevi vardır: 1- Rusça'yı öğrenmek, 2- Anadolu'dan nefret etmek. Her ikisi de birbirinden daha önemli sayılır:.. " [196]

Aknouni'nin sözünü ettiği Patrik ***Nerses Aştaragetsi***, 1812-1828 yıllarında 1801 yılından beri Rus işgalinde bulunan Tiflis ve civarında yaşamakta olan Ermenilerin Başkiposuydu. Kendisi, diğer bazı Ermeni aydınları gibi, oradaki Ermenilerin umutlarından başka bir şey olmayan çocuksu bir inançla ülkeler fetheden Rusya'nın *"Ermenilerin hatırı için"* bağımsız Ermenistan Krallığını tekrar kuracağına gerçekten inanıyordu. Halbuki bulunduğu ülke, Gürcistan; 1800 yılına kadar iyi/kötü bir krallıkken hemen bir Rus vilayetine dönüştürülmüştü..

Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni ulusalcılığının Gelişmesi

1838'de Mustafa Reşit Paşa hükümeti tarafından ilan edilen ve ***Gülhane Hatt-ı Hümayunu*** (Tanzimat Fermanı) İmparatorluğun sosyo-ekonomik yapısında yaşanan derin çalkantılara üst-yapıda reformlar yoluyla çözümler bulma niyetini yansıtmaktadır.

Geleneksel Osmanlı düzeninde Hıristiyan ve gayrı Müslim toplumların en altbasamakta durduğu bir sömürü hiyerarşisi vardı. Osmanlı egemen sınıfları da üretime değil, el koymaya, ganimete, vergiye, ranta dayalı ekonomik bir piramidin tepesindeydi. Ne var ki 19. yy'a gelindiğinde hem Osmanlı besleneceği fetih alanlarının sınırına dayanmış, hem de, Avrupa devletleri artık sanayi devrimini tamamlamış birer emperyal güç haline gelmişlerdi. Osmanlı devleti de gittikçe toprak kaybetmeye, ağır savaş tazminatlarına mecbur kalıyordu. İçerde ise geleneksel ekonomik hiyerarşi içinde hizmetçilik ve ayakçılı olarak görülen ticaret ve el zanaatlarıyla

195- *V.A.Parsamian*, "Hay Joğovurti Badmutyun" (Ermeni halkının Tarihi), Erivan, 1967, Cilt III, s.64
196-*E.Aknouni*, "Les Plaies du Caucase", Cenève, 1905,s.117-119

uğraşan Hıristiyan toplumlar modern sınıflara daha erken sahip olmaya başladılar. Böylece Osmanlı toplumundaki bütün geleneksel dengeler değişti, Osmanlı devleti derin bir ekonomik ve siyasal bunalımın içine girdi. İmparatorluk bu nedenle sürekli gerilemekte, güç ve itibar kaybına uğramaktadır. Üst-yapı bu yepyeni olguları çözecek niteliklerinin hiçbirine sahip değildir; Osmanlının ağır, hantal yönetici sınıflarında ekonomik ve sosyal düzenlemelere bütünüyle yabancı bir anlayış egemendir.

Tanzimat biraz da bu darboğazın aşılması için tepeden girişilmiş bir reform hareketiydi. Bu reformlarla gayri Müslim toplumların güçlenen yeni sınıflarının ağırlıkları da kabul edilmiş oldu. Kapitalist üretim ilişkilerinin İmparatorlukta gelişmesi, özellikle batılı kapitalist devletlerin meta ihracına yönelik isteklerini de çözmeye yönelikti.

Yenileşme hareketi bunalımı çözemedi. Tanzimat Fermanı, Osmanlı bürokrasisinin üst-yapısında yenilikçi ve tutucu akımlar arasında sürekli bir çelişmenin de ifadesi olarak yer etti. Buna karşılık yine üst-yapıda ve gayri-Müslimlerle sınırlı olmak üzere İmparatorluğa birçok yenilik girmiş oldu. Bu yenileşme isteği muhtevaya denk düşmediği için özellikle biçimsel, özentili bir Batıcılığı geliştirdi. Sanat ve edebiyatta, düşünsel planda Avrupa'yla tanışılmış ancak, ekonomik dönüşüm, sanayileşme olgusu ise gerçekleşmemiştir.

Tanzimat'ın getirdiği yenileşme hareketi gayri-Müslim toplulukların uluslaşmaları önündeki engelleri büyük ölçüde kaldırırken, İmparatorluğun merkezileşme eğilimlerini de artırmıştır. Tanzimat'ın getirdiği *"hukuksal eşitlik"* prensibinin yüzyıllardır süregelen Sünni-İslâm egemenliğinden bunalmış olan Alevi nüfusu için de umut doğurmuştu. Gayri-Müslim burjuvaziler böylece milliyetçi ve bağımsızlıkçı bir yönelime girerken, bu durum İmparatorluktaki merkezileşme eğilimleri ile bir çelişki oluşturmaktadır.

XIX. yüzyıla girildiğinde Tanzimat'ın ilan edildiği evre boyunca, Kürdistan'da da önemli yapısal değişiklikler görülmektedir. Bu yüzyıla kadar Özerk biçimde varlıklarını sürdürmüş olan Kürdistan beylikleri merkezi otoriteye tabi kılınmak istendi.

İstanbul'daki Paşalar oligarşisi bölgenin etnik, dinsel, sosyal ilişkilerini dikkate almaksızın, bölge gerçeklerine oldukça yabancı bir biçimde yukarıdan aşağı merkezi bir sistem dayatıyorlardı. Amaçları sadece devletin güçlenmesi ve modernleşmesiydi, toplumunu buna uyması / uydurulması gerekir diye düşünüyorlardı.

Tanzimatçıların Kürt beyliklerine daha sıkı bir düzen getirmeyi denemesi, vergilendirme ve beyliklerin otoritesini kırma gibi girişimlerde bulundular. Tanzimat bölgedeki dini ve etnik gruplar arasında önceden varolan hiyerarşik düzenin bozulmasına neden oldu. Kürt beyliklerinin Ermeni ve Asuriler üzerindeki egemenliğinin kırılmasına yol açtı. Kürt beylikleri bir yandan Ermeni ve Asurilerdeki kıpırdanışlardan rahatsız olurken, bir yandan da merkezi devletin üzerlerine askeri sefer ilan etmesiyle başkaldırdılar.

Bu evre genel bir yaklaşım olarak ***"feodal karakterli Kürt isyanları ya da direnmeleri"*** olarak tanımlanabilir. Beyliklerin hareketlerinde hiçbir ulusal karakteri olmadığını söylemek yanlış olur. Yetersiz ve modern sınıfların desteğinden yoksun da olsa 19. yy'ın ilk çeyreği Kürt beylikleri içinde de ulusal eksenli merkezileşme çabalarının görüldüğü yıllardır. Bedirxan Bey'in çıkışı ulusal özellikler taşır. Önemli

bir faktör olarak yalnız Osmanlı - İran merkezi otoriteleri ile değil, Asuri/ Nesturiler ve Ezidi Kürtlerle de çatışmaların yaşandığı bir süreçtir. Soran Emirliği, Ezidi Kürtlerin üzerine, Botan Emirliği de Asuri/Nesturilerin üzerine saldırmış, katliamlar yapmışlardı. Bölgedeki siyasal dengelerde rol oynamaya başlayan yeni siyasi faktörler olarak; Fransa, İngiltere, Amerika gibi ülkelerin Hıristiyan halklar üzerinde ekinlik kurma çabalarını, Rusya'nın giderek daha etkin bir güç haline geliyor olmasını ve misyoner faaliyetlerini sayabiliriz.

Dikkat çeken noktalardan biri de Kürt beyliklerine karşı ilk büyük seferleri düzenleyen ve başarılar elde eden ***Mustafa Reşit Paşa***'nın aynı zamanda Tanzimat Fermanı'nın da mimarı oluşudur.

Askeri harekâttan sonra, merkezi önce Ahlat diye düşünülen sonra Erzurum'a alınan vali yönetiminde bir ***"Kürdistan Eyaleti"*** kuruldu. Fransa'nın Van Konsolosunun belirttiği üzere Osman Paşa'nın Van seferi ile Ermeniler Kürt beylerinin hegemonyasından geniş ölçüde kurtuldular ve Tanzimat'ın açtığı yeni dönemde nispeten özgürleşmeye başlardılar.

".. Doğu bölgelerinde 1514'ten beri 300 yıldır feodal Kürt beylerinin boyunduruğu altında bulunan Ermenilerin durumu daha önceki 300 yıla göre daha az kötü idi. Osmanlıdan önceki 300 yıl Selçuklular, Moğollar ve Karakoyunlular ve İranlıların yönetiminde kalan anarşi dönemi olmuştu. XIX. yüzyılın başlarında Sultan II. Mahmud, Kürt feodallerini geniş ölçüde yok etmiş ve merkezi devleti güçlendirmiştir. Türk memurları, Ermeni reayayı kuşkusuz sevmemekle birlikte, disiplinsiz Kürt'ten de aynı ölçüde hoşlanmadığı için her ikisine de eşit davranmaya çalışmıştır ve aynı zamanda Ermeni milletinin ekonomik ve entelektüel yeniden doğuşu (Rönesans) başlamıştır. "[197]

Kürt Beyliklerinin Merkezileşme Çabaları ve Çatışmalar

Osmanlı merkezi otoritesinden bağımsız ve ilk ciddi merkezileşme çabasına ***Baban Emirliği***'i örnek sayılabilir. Bab-ı Ali'den hayli uzak bir noktada İran ile sınırdaş olan Baban beyliği, ***Abdurrahman Paşa*** döneminde Bağdat Valisi'nin Emirliğin iç işlerine karışamayacağını bildirerek bağımsız bir siyaset izlemeye başladı. Egemen olduğu toprakları genişletmek için diğer Kürt beylikleriyle de savaşa tutuşan Baban Emirliği 1813 yılında gücünün doruğuna ulaşmış, Kerkük ve Erbil'i de sınırlarına katmıştı. Abdurrahman Paşa, İran'la Osmanlı otoriteleri arasında bir denge kurmayı da başarmıştı.

Oğul Mahmud Paşa döneminde daha çok İran etkisine girmeye başladı ise gerileme başladı. Bağdat'a atanan yeni Osmanlı Valisi Davud Paşa'nın 1820'li yıllardan itibaren uygulamaya başladığı askeri baskı, uzun mücadelelerden sonra etkisini gösterdi, Baban Emirliği 1834'de bağımsızlığını yitirdi ve yüzyılın ortalarında ise tamamen tasfiye oldu. [198]

197- Mandelstam, "Le sort de L'empire Ottoman", s.187

198- Ed. M.S. Lazarev, Ş,X. Mihoyan; "Kürdistan tarihi", (M.S. Lazarev, Ş,X. Mihoyan, E.İ.Vasilyeva, M.A. Gasratyan, O.İ.Jigalina), Çev: İbrahim Kale, Avesta yayınları, 2001, s.110-113

1813 yılında ***Mîr Muhammed Paşa*** (Mîrê Kor)'un Beyliğe gelmesiyle birlikte, Rewanduz merkezli Soran Emirliği'nin bağımsızlığın yeni merkezi haline geldiğini görmekteyiz. Beylik içindeki aile anlaşmazlıkları bir biçimde bastırılmış, komşu aşiretlere doğru bir genişleme sağlanmıştı. Daha önemlisi ise Mir Muhammed'in Emirlik için sivil kurumlar, yasama organları oluşturması, modern bir ordu kurma girişimleridir. 1818'de ise kendisini *"Emir mansur"* (bağımsız Emir) ilan etmiş ve cuma hutbelerinde artık Osmanlı halifesinin değil, Mir Muhammed'in adı okunmaya başlanmıştır.

1820 ve 30'lı yıllarda ise Soran Emirliği hem iç ekonomik ve sosyal düzenini oturttu, hem de diğer Kürt beyliklerine karşı yeni fetihlerle genişlemeye devam etti. Onun güçlenip gelişmesinde Osmanlıların Yunan ihtilali ve Mısır isyanı gibi sorunlarla başının yeteri kadar dertte olması, İç istikrarı zaten bozuk olan İran'ın Rusya ile savaşıyor olması gibi dış etkenler de rol oynamaktaydı.

Bu genişleme siyaseti içerisinde Ezidi Kürtlerin üzerine ***"Kafir Ezidileri İslâm'a döndürmek"*** gibi dini bir gerekçeyle saldırdığına, Ezidilerin önderi Ali Bey'i esir alınıp, itaat ettirildiğine de tanık olmaktayız. Tüm Behdinan, Soran Emirinin egemenliğine girdi ama her şeye rağmen Ezidilerin İslâmlaştırılması mümkün olmadı. [199]

1833'e gelindiğinde Emirliğin sınırları Kuzeyde Diyarbakır ve Mardin'den Cizre'ye kadar dayanmıştı. Bu genişleme sadece askeri değil, aynı zamanda başarılı bir birleştirme siyasetin de sonucuydu. Botan ve Baban beylikleriyle de ittifak kurulmuş, içerde vergi toplama işini belli bir düzene bağlamış, merkezi idarenin kuruluşunu tamamlamıştı. 30 ile 50 bin atlı ve yaya askeri olduğu tahmin edilmekteydi.

Dışarıda ise Avrupalı devletlerin dikkatini çekmeye başlamış, İran tarafından ise muhatap olarak alınmaktaydı. Bazı bilgilere göre aynı tarihlerde Osmanlılara isyan bayrağı açan Mısır valisi Kavalalı Mustafa Paşa ile ilişkiler geliştirmişti; silah ve lojistik destek alma karşılığında tüm Mısır ordusunun iaşesini sağlıyorlardı. [200]

Mısır isyanını toprak tavizleriyle ancak savuşturabilen Osmanlı yönetimi ***Soran Emirliği***'nin bağımsızlına son vermek için Kürdistan'a sefer ilan etti. Reşit Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Sivas-Malatya hattından ilerleyerek birçok çatışmalara girdi ve direnişlerle karşılaştı. Burada Reşit Paşa'nın özellikle *"Kafir Kürtler'e"* yönelmesini, Siirt bölgesindeki Ezidilerin ise Ermenilerin de desteğiyle birlikte şiddetli bir direniş gösterdiklerini belirtmek gerekiyor. Bu çarpışmaların ardından çok sayıda Ezidi Rusya'ya Erivan bölgesine sığındı. [201] Osmanlı kuvvetleri öncelikle Bahdinan'ı ele geçirdi. Mir Muhammed, Osmanlı ve Kürt ulemasının *"Müslüman'a karşı çarpışan Müslüman kafirdir"* gibi fetvaları sonucu çevre desteklerini yitirdi ve iç zaafa uğradı. Müttefiklerinden Bedirxan Bey de tarafsız kalmayı yeğledi. Böylece Osmanlı ordusu 1836'de Rewanduz'u işgal ederek Soran Emirliği'nin bağımsızlığına son verdi.

Soran Emirliği ile koşut olarak bağımsızlık ve merkezileşme çabalarının bir başka önemli merkezi de, özerkliğini sürekli korumuş olan Botan Emirliğiydi.

199- Y.a.g.e. s.122
200- Y.a.g.e. s.123
201- Guest, John S.; "Yezidilerin Tarihi - Melekê Tavus ve Mıshafa Reş'in İzinde", Avesta, İstanbul, 2001, s.324

Burada ortaya çıkan ulusal konsept oldukça belirgindir. Coğrafik konumu nedeniyle Kürtlerin sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamında merkezi bir rol oynamış olan ***Botan Emirliği***, 1821'de ***Bedirxan Paşa***'nın Emir olmasıyla birlikte siyasi olarak da etkin bir rol üstlenmeye başlamıştı. Bedirxan Bey yarattığı saygınlık nedeniyle, çevredeki aşiretleri de etrafında birleştirmeyi başarmış ve o dönemde Kürdistan'ın başka yerlerinde görülmeyen bir iç barış ve güvenlik sağlamıştı.

Bu dönemde Kürdistan'a gezi yapmakta olan V. Ditil, rehberlerinin *"Bedirxan Bey'in topraklarında yol kesicilik ve soygun yoktur, halkın burada kılavuza ve muhafıza ihtiyacı yoktur, çocuklar bile ellerinde altınla korkmadan dolaşabilirler."* dediğini aktarmaktadır. [202] Kürdistan'ın diğer bölgelerinde Osmanlı ordusunun seferleri ve beylik arasındaki kargaşadan kaçan bir çok Kürt için Botan beyliği bir çekim merkezi olmaktadır.

Bedirxan Bey'in siyaseten başardığı kayda değer bir gelişme Kürt beylikleri arasında Osmanlı merkezi yönetimine karşı ulusal eksende bir ittifak oluşturmasıydı. Hakkari beyliği ile aralarındaki sorunların çözülmesi ve Van Beyliği'nin de katılmasıyla birlikte kendi aralarında *"Osmanlılara karşı birlikte ayaklanmak, Kürdistan'ı kurtarmak, ayrı ayrı bağımsız hükümetler kurmak"* konusunda bir anlaşma imzaladılar. *"Kutsal Anlaşma"* olarak adlandırılan bu ittifaka Hakkari, Van, Muş, Bitlis ve Kars'tan beyler katılmıştı. İttifakın lideri Bedirxan Bey'in Erdelan Beyliği'ni de bu ittifaka kazandırmasıyla oldukça geniş bir ulusal mutabakat sağlanmış olmaktadır. [203]

Botan Emirliği'nin bağımsızlığı oldukça kararlı bir meydan okuma biçiminde kendini göstermektedir. Bey kendi adına para bastırdı (1842), [204] Cizre başkent ilan edildi ve bayrak orada açılarak *"Bağımsız Kürt Hükümeti"* ilan edildi. İttifaka katılan beyler de hükümeti destekleyip koruyacaklarına söz verip ant içtiler. [205]

Ermeni literatürünü de incelemiş olan Dr. Celile Celil, Bedirxan yönetiminin Ermenilere karşı olumlu bir yaklaşımı olduğunu yazmaktadır. Bedirxan Bey'in hükümette Ermenilere yüksek mevkiler verdiğini, kimi Ermeni asilzadelerini danışman ve inanılır kişi olarak yanında bulundurduğunu,[206] Ermenilerin, ticaret ve el sanatlarında yetkin olmalarından dolayı ülkenin ekonomik işlerini onlara bıraktığını, Kürtler ve Ermeniler arasında kız alıp vermenin serbest bırakıldığını belirtmektedir. Ermeni köylülüğünün Kürt feodalitesinin sömürüsü altında olduğunu kabul etmekle birlikte, bunun *"ulusal ve dini bir özellik taşımadığını"* Kürt köylüsüyle aynı koşullar içinde bir ekonomik sömürü olduğunu savunmaktadır. [207]

202- **Ditil, V.**, "1842-1845 Ortadoğu Gezisi Üzerine Bir Makale", Okumaevi Cilt 90,Petersburg 1849, s.208 (Aktaran: Celile Celil, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler" "Bağımsızlık: Botan Hareketi", çev: H.Güzel), Faik Bulut, "Dar Üçgende Üç İsyan "Belge Yay, İstanbul, 1992

203- ***Beleç Şerkoyi***, El Qazi'ye El Kurdiyye, Kahire 1930. s.40 Akt: C.Celil; Y.a.ge. s.187

204- "Kürt Tarihçisi Alaaddin Sec'adi'nin belirttiğine göre para'nın bir yüzünde "Botan Beyi Bedirhan", öteki yüzünde ise "1258 hicri" kazılmıştı" (Akt: Celile Celil; Y.age. s.192)

205- Lutsky V.D., "Arap Ülkeleri Çağdaş Tarihi", Rusça, Moskova 1966, s.45 (Akt: C.Celil, Y.age)

206- ***Celil,*** Şahbazyan ve Alpoçyan'dan aktardığı bilgilere göre bu soylular içinde Van'lı Stefan Mazokyan ve Organiş Çakıryan'ı örnek göstermektedir. "Başkale Ermenilerinden Mir Marto ise Bedirhan Bey'in ordu komutanlarından biriydi." demektedir. (Bk:C.Celil; agy)

207- ***Celile Celil,*** A.g.e. s.188-189

1840 yılına kadar Hakkari bölgesinde Kürtlerle Süryaniler arasında da genellikle barışçı ilişkiler egemendi. Bu barışçı ilişkiler Nesturilerin Hakkari Beyliğinin egemenliğini tanımış olmasına dayanıyordu, ama bu bir bağımlılıktan ziyade *"biri birini tanıma"* biçiminde bir ittifak görünümündedir. Nesturiler dini liderleri Patrik Mar Şamun'un önderliği altında özerk bir toplumsal yaşam sürüyorlardı. Hakkari Beyliğinin meclisinde Asuri temsilciler bulunmakta, dışarıdan bir tehdit olduğunda Asuri savaşçıları da yardıma gelmekteydi. Hakkari beyliğinin iç ihtilaflarının çözümünde, örneğin kimin Bey olacağı gibi sorunlarda Nesturi Patriğinin çözümleyici bir rolü olabilmekteydi.

Fakat bu denge giderek hızla bozuldu ve sonuçta bölgedeki Asurilerin büyük bir katliama uğramasına kadar tırmandı.

Korunma Arayan Asuriler ve 1843-1846 Nesturi katliamları

Büyük bir imparatorluğun mütevazı ardılları olan Asurlular, doğunun ilk Hıristiyan halkı olarak daha 2. yy'da merkezi Antakya'da olan bir kilise örgütlemişti. Kilisenin ağırlık merkezi daha sonra doğuya Edesse'ye (Urfa) kaydı ve kent Süryani dili ve kültürünün en önemli merkezi durumuna geldi. [208] Doğu Hıristiyan kültürünün başlıca temsilcisi olarak Süro-Aramca tarih, felsefe ve teoloji alanında büyük bir edebiyat oluştu. Mardin, Tur Abdin, Hısn-ı Kefa, Nsibin ve Gundeşapur'da yüzlerce manastır ve ilahiyat merkezi Süryani Hıristiyanlığının etkinliğini gösterir. Ne var ki Süryani kilisesinin iki uç yorumla birbirinden koparak iki ayrı kilisenin oluşması, Kilisenin ulusal bütünleyici bir rol oynamasını önledi. Giderek bağlı cemaatler arasındaki kültürel, sosyal farklılıklar derinleşti. Doğu Süryani diofizitlerine Nesturi, batı Süryani monofizitlerine ise Yakubiler de denmektedir. Batı kilisesi yerel bir kilise olarak kalmasına rağmen, doğu Kilisesi evrensel bir yayılmayı tercih ederek Asya ve Hindistan'da bugün bile varlıklarını koruyan cemaatler oluşturacak kadar yayılmıştı.

İslâmiyet'in yayılışı, din ve mezhep savaşlarının ortasında kalan bu Hıristiyan topluluk daha çok içe kapanarak, kırsal alanlarda sarp ve geçit vermez yerlere inşa ettikleri manastır ve idabethanelerine yakın yaşamayı tercih ettiler. Arap ve Osmanlı şehir egemenliklerinde ise onlar da tıpkı Ermeniler gibi, el sanatları ve küçük üretim alanında ekonomik hayatı tamamlayan bir öğe olarak kabul görmekteydiler. Yüzlerce yıl İslâm egemenliği altında varlıklarını sürdürme uğraşı verirken yaşadıkları dağınıklık, onların iç örgütlenme, dil ve inançlarına da yansımıştı. Dil ve kültür asimilasyonu, özellikle Araplaşma etkili oldu, topluluklar eski güçlerini kaybettiler.

İslâm-Arap egemenliği altında belirli bir denge oluşturarak varlığını sürdüren Asurlular, bu kez de Kuzeyden gelen Türkmen, Tatar ve Moğol istilalarından nasibini almış, birçok kilise ve manastırını, ahalisini kaybetmiş, yıkımlara uğramıştı.

Osmanlıların 14. yy'da belli bir istikrar elde etmeleri sonucu, bağımlı statüde de olsalar Hıristiyanlar için nispeten dingin bir dönem başladı. İmparatorluktaki *"millet sistemi"* bütün dini cemaatlerin liderleri İstanbul'da temsil edilmesine olanak sağla-

208- Yonan, Gabriele; "Asur Soykırımı -Unutulan Bir Holocaust" , Çev:Erol Sever, Percere yayınları, İstanbul, 1999. s.24

maktaydı. Süryanilerin yüzyıllarca bağımsız bir temsili söz konusu olmadı ve Batı Süryani kiliselerini Ermeni patriği temsil etti. Deyr-ül Zahfaran'daki Süryani Patriği'nin fermanla tanınması ise çok daha yeni bir tarihe 1882'ye dayanır. Doğu Süryani (Nesturi) Patrikhanesi ise Hakkari'nin dağlık yamaçlarında kuruluydu. Doğu kilisesi ise İran tarafından resmi olarak tanınmaktaydı.

17. ve 18. yy'da Roma kilisesinin misyoner faaliyetleri sonucu daha çok Musul ovasında taraftar toplayan üçüncü bir kilise daha çıktı ve oldukça taraftar topladı. Bu kilise de Keldani kilisesi, Patriği ise *"Babil Patriği"* olarak anıldı Böylece aynı ulus dört farklı kilise cemaatine bölünmüş olmaktaydı.

Bu koşullar nedeniyle Yunan, Ermeni ve Balkan halkları, gibi İmparatorluktaki Hıristiyan toplumlarda görülen milliyetçi akımlar Süryaniler içinde gelişmedi. Yerel de olsa Kilise'nin ruhani önderliği Süryaniler için aynı zamanda siyasi ve toplumsal bir nitelik taşımaktaydı. Patrik ulusun önderidir ve amcadan yeğene geçen bir aile meslegi biçiminde kurumlaşmıştır; böylece dinsel ve siyasal önderlik tek kişide/makamda toplanmış olmaktadır. Kendilerine ***"Malik"*** adı verilen aşiret beyleri / soyluları da ikincil bir kategori oluşturmaktadır.

Dünya ölçeğindeki değişimlerin Osmanlı imparatorluğuna *"Islahat"* ve *"Tanzimat"* biçiminde yansıdığı 19. yy'dan itibaren, misyoner faaliyetleri ve aynı zamanda Fransa, İngiltere ve Amerika'nın bölgedeki Hıristiyan halklar üzerinde bir siyasi nüfuz edinme gayretleri gündeme geldi. Hem Osmanlı ve İran merkezi otoriteleri hem de Kürt feodalitesi arasında çifte kavrulan Hıristiyanlar, bu misyoner faaliyetlerine ve onun ardında olduğu varsayılan siyasi destekler sağlama çabasına girdiler.

Misyonerlik faaliyetleri, Müslüman din adamları ve siyasi yöneticiler tarafından "*bozguncu*"luk ve kendileri için bir tehdit olarak görülmekteydi. Ama nefretleri uzaktaki güçlü devletlere değil, varolan hiyerarşik düzeni artık kabul etmek istemeyen Hıristiyan toplumlarına yöneldi. Bir başka deyişle reayanın kendileriyle eşit haklara sahip olabileceğini kabullenemiyorlardı.

Daha 17. yy'da Birleşik doğu kiliseleri (Keldaniler) Fransa'nın koruyuculuğu altına girmişlerdi. Rusya ise imparatorlukta Ortodoks Hıristiyanlara sahip çıkmaktaydı. Doğu Süryanileri ise herhangi bir korumanın tamamen dışındaydılar. Gelişen emperyal güç olarak İngiltere'nin bu bölgede *"koruma"* bahanesi yaratacağı bir ilişkileri olmaması, gözlerini Süryani ve Ermeni toplumuna dikmelerine neden olmaktaydı.

Kürdistan ve Ermenistan'ı gezen misyoner verdikleri raporlarda *"Yakın Doğu'ya gönderilecek olan misyonerlerin Asuriler arasında daha başarılı olacaklarını"* yazmaktadırlar..[209]

Urmiye'deki Amerikan misyonu temsilcisi Grant'la ilk görüşme 1839 yılında gerçekleşti. Patrik Mar Şamun'la görüşen Grant, Amerikalı Hıristiyanların Asurlulara olan koruyucu ilgisini iletti ve bu ilişki Asur din adamları tarafından ilgi ve sempatiyle karşılandı. 1840 yılında ikinci ziyarette bölgedeki büyük Asur köyü Aşita'da

209-Amerikalı Misyonerler Bürosu tarafından yayınlanan "Misyoner Gerald" adlı dergide yer alan seyahat raporu 1830'daki bölgeye gönderilen Sims ve David adlı iki misyonerin anlatımlarını içeriyor. (Akt:C.Celil, Age.)

bir Amerikan misyoner okulu inşa edilmesi kararlaştırıldı ve 1842'de inşaat başladı.

Grant sadece Asur patriğini değil, Hakkari Emiri Nurullah Bey'i de ziyaret etmekte, hatta doktor olduğu için onun tedavisine yardımcı olmaktaydı. Ne var ki misyoner ve diplomatların ziyaretleriyle Asurilerin bu ilişkiye bel bağlamaları, Kürt aşiretleri ve İslâm uleması arasında hoşnutsuzluk yaratmaya başladı, bu ilişkiyi kendileri için büyük bir tehdit olarak görmeye başladılar.

Tam bu sıralarda Nurullah Bey ile kardeşi Süleyman arasında Emirlik tartışması anlaşmazlıkla sonuçlandı. Patrik Mar Şamun, Süleyman'ı destekleyince Nurullah Bey, Patriğin gücünü azaltmak üzere Erzurum'daki Osmanlı paşası ile ilişkiye geçti.

Bu karmaşık ilişkiler içerisinde misyonerler arasındaki rekabet de gerginliğin tırmandıran başka bir etken oldu. Amerikalıların bir okul açmasından açıkça rahatsız olan İngiliz misyonunun temsilcisi G. V. Badger, Patrik Mar Şamun'u ziyaret ederek ona bir takım öğütler verdi. Badger aynı zamanda Nurullah Bey ve Bedirxan Paşa ile de görüşmeler yaptı. Yanı sıra Hıristiyanların Aşita'da bir Kale-Okul açtıkları haberi Kürt aşiretleri içinde hızla yayıldı ve bağnaz Kürt şeyhlerinin nefret dolu propagandaları, bölgenin kafir istilasına açılacağı haberleri Asurileri hedef haline getirdi.

Patrik Mar Şamun'un, Aşita'daki karargahına İngiliz bayrağı çekmesi son işaret oldu. Süryanileri cezalandırmak için ortamın uygun olduğuna karar veren Hakkari Emiri Nurullah, Bedirxan Bey'in de onayını aldıktan sonra harekete geçti. Sonuçta Bedirxan Bey'in güçleri dahil müttefik Kürt aşiretleri 1843'de tam Paskalya bayramında Tiyari'deki Asuri köylerine saldırdılar. Binlerce sivil Asuri köylüsü katledildi, köyleri yakıldı, mal-mülkleri, hayvanları talan edildi. [210] Bazı kaynaklar Kürt Ertuşi Aşireti Reisi Tatarhan ve Hakkari Emiri İsmail Paşa'nın bazı Nasturilerin kulaklarını keserek Botan Beyi Bedirxan Bey'e gönderdiğini yazmaktadırlar. [211] Asuriler direndiler ama tutunamadılar. 1846 yılında ***Tıhoma*** bölgesinde yapılan ikinci saldırı ise çok daha kanlı ve şiddetli oldu. Patrik Mar Şamun ise canını kurtarıp Urmiye'ye sığınabildi. [212]

Kürtlerin saldırı hazırlıkları sırasında onların karargahlarında bulunan Grant ve Badger, bu hazırlıklar ve planlar karşısında tarafsız ve umursamaz bir tavır takınmışlardı. [213]

210- Gabriele Yonan, Tiyari ve Tıhoma katliamları ile ilgili olarak üç belgeye yer vermektedir:
(Yonan, Age.s.44, 49)
(Belge 1):"1843 Yılında Hakkari'deki Nasturilerin Kürtler Tarafından Katledilmesi. İngiliz Misyoneri G.P. Badger'in Görgü Tanığı Olarak Hazırladığı rapor"; Kaynak: *G.P. Badger,* The Nestorians and their Rituals. With the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844, c.1., s.270-271)
(Belge 2): "Patrik Mar Şamun Abraham'ın 1843 Katliamından Sonra [Musul, 1.1.1944] Canterbury Başpiskoposu'na ve Londra Piskoposi'na Yolladığı mektup [G.P. Badger Eliyle]", Kaynak: *A. Riley*; "Report on the Foundation of the Arcbishop's Mission to the Assyrian Çhurch in." 1886. London, s.22-24, Appendix 1.
(Belge 3): " A.H. Layard; "1843'de Tiyari-Hakkari'de 10.000 Nasturi'nin Kürt Beyi bedirhan Tarafından katledilmesi", Kaynak: A.H. Layard: "Bericht über die Ausgrabungen zu ninive. Nebst Beschreibung eines Besuches bei den chaldaischen Christen in kurdistan",1846 Leipzig 1852, s.92-93

211-*G.P.Badger*, The Nestorians and Their Rituals, with the Narrative of a Mişion to Mesopotamia and Coordistan' in 1842-1844. C.1. S 270-271 ,
Ayrıca Bk. *Hacer Yıldırım* FOGGO, "Kırmızı Püskül - 1843-1846 Nasturi Katliamı", Chiviyazilari Yayınevi, Birinci Basım, 2002.

212-*Soan E.B.*, "To Mesopotamia an Kurdistan in Disguise London", s.156 (Akt; C.Celil; Age.201)

213-*Joseph J.*, "The nestorians and their Muslim Neighbours" Princeton 1961. s.64. (Akt.C.Celil Age.)

Bu olay Asurilerle Kürtler arasında bir kan davasına yol açtığı gibi, Doğu Hıristiyanlarının İngiliz ve Amerikalı misyonerlere, diplomatlara güvenlerini kaybederek Rusya'ya yönelmelerine neden oldu. Katliamın ikinci bir etkisi de Bedirxan Paşa'nın itibarıyla ilgili bir sarsıntı yaratması, İngiltere ve Rusya'nın bu olayı şikayet konusu yapmalarını da fırsat bilen Osmanlı yönetiminin Botan Beyliği'ni ortadan kaldırmak için şartların oluştuğuna inanmasıdır.

1842-46 katliamının yarattığı bir başka olumsuz sonuç ta Nasturi'lerin Kürtlere karşı yalnız güvensizlik değil düşmanlık da duymaya başlamalarıdır. 1842'de İran şahı Feth Ali, Azeri ve Kürtler üzerine sefer düzenlediğinde, kırımdan kendini henüz kurtaran Nasturiler, Şah'ın yanında yer aldılar. Feth Ali Şah bu yardımlar sayesinde isyanların üstesinden gelince hem Asurileri korumaya başladı, hem de bu çelişkiden sürekli bir yarar elde etme politikası güttü.

Surme Xanem'in anlattığına göre, Nasturi manastırlarının yağmalanması sırasında Patrik'likte muhafaza edilen Hz. Muhammed'in Patrikhaneye hediyesi olduğu belirtilen değerli bir hançer ile yine peygambere ait bir fermana da el konulmuştu. *"... daha sonra ele geçirilen ferman Bedirxan'a getirildi ve gösterildi. Bedirxan, Allah'ın gazabı beni peygamberin fermanına karşı hareket ettiren Çölemerik'in Nurullah Bey'inin üzerine olsun. Bu fermanın bu kilisede olduğunu bilseydim asla onlara karşı gelmeye kalkışmazdım"* diye bağırdı. [214]

1847 yılında Osman Paşa komutasında Kürdistan seferine çıkan Osmanlı ordusu önce Botan Emirliği'nin müttefiklerini sindirdi. Daha sonra da vaatlerle kandırdıkları yeğeni Yezdan Şêr'in ihanetinden yararlanarak Bedirxan Bey'i yenilgiye uğrattı. Nurullah Bey ise İran'a sığındı. Botan Emirliği böyle sona ermiş oldu. Sultan bu başarıdan dolayı Osman Paşa'nın ordusunu *"Kürdistan Madalyası"* ile taltif etti. Esir alınan Bedirxan Bey Girit'e sürgüne gönderildi, daha sonra Sultan Abdülhamit'in izniyle Halep'te oturmasına izin verildi, 1868 yılında öldü. [215]

Musul Valisine sığınmış olan ***Yezdan Şêr***, Sultan tarafından mevki ve nişanlarla ödüllendirilip Saraya alınmıştır. 1850'de görevinden azledilen Yezdan Şêr Bey, bu kez kendisi isyan ederek, yerel otorite sağlamaya çalıştıysa da o da yenilgiye uğradı. Bir farkla ki Nesturiler bu isyan sırasında kendisinin yanında yer almışlardı.

1880 Yılındaki ***Şeyh Ubeydullah Nehrî***nin isyanı döneminde de önderliğin dinsel karekterinin daha baskın olmasına karşın, Nasturilerle ittifak aranmış ama başarı sağlanamamıştır.

214- ***Surma Hanım***, "Ninova'nın Yakarışı, Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli", Avesta Yayınları, İstanbul, 1996, s.68
Doğu Süryanileri arasında saygın bir yere sahip olan ve "Surma Xanem (Sürme Hanım)" olarak tanınan Surma d'Bayt Mar Şamun, öldürülen Patrik'in kız kardeşidir. Patrik ailesinin en yetkili kişisi olarak Doğu Süryani Kilisesinin bütün toplantı ve ayinlerinde bir otorite olarak kabul edilmiştir. 1. Dünya savaşından sonra Surma Xanem, Batı'da Asur meselesinin sözcüsü olarak tanındı. 1964'de San Francisco'ya giden Sürme Xanım 1975'de vefat etti.

215- Ed. M.S. Lazarev, Ş,X. Mihoyan; "Kürdistan tarihi", s.132

Ermeni Uluslaşmasının ilk Hukuksal Belgesi: Ermeni Millet Nizamnamesi

1789 Fransız İhtilalinin açtığı perspektif, bütün ulusalcı hareketlerin de esin kaynağı oldu. Batı Avrupa'da olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğunda da burjuvazi, feodal üst-yapının, bürokrasinin kısıtlayıcı yasa ve aygıtları altında kendilerini geliştirmenin olanaksız olduğunu kavramış bulunuyorlardı. Eşitlik, adalet, özgürlük gibi diğer katmaların da istemlerini dile getiren sloganlarla feodal yönetimlere karşı mücadele bayrağı açmışlardı. Burjuvazilerin kendilerini geliştirebilmeleri için ikinci bir koşul da, kendileri için bir çıkış noktası olacak bir toprak parçası ve artık değerlerine tümüyle sahip olabilecekleri bir topluluktu. Bu da *"vatan"* ve *"ulus"* olarak tanımlandı. Burjuvazi böylece ulusal pazarına sahip olma kavgasıyla feodal mutlakıyetçi üst-yapılarla çatışma haline girmekteydi.

1821 Yunan İhtilali ise Osmanlı İmparatorluğunda özellikle Hıristiyan uluslardaki milliyetçi hareketlerin ilham kaynağı, itici gücü oldu.

"Milliyetçilik ve Özgürlük" gibi siyasi akımların gelişim kaynaklarından başlıcası, o yılların Fransa'sıdır. Paris'te eğitim gören Osmanlılar, buradaki düşünce ve sanat akımlarından etkilenmişler ve bunları ülkelerine taşımışlardır. Türk ulusçuluğunun çekirdeğini oluşturan ***Jön-Türk hareketi*** de bu atmosferden etkilenmişti.

Aynı atmosfere kültürel olarak da daha yakın duran Ermeniler, Jön-Türkler'den çok daha önce siyasi örgütlenmelere girmişlerdi. 1850 yıllarında Fransa'da okumuş Ermeni gençleri daha o zaman bir ***Ulusal Reform Programı***'nın taslağını hazırlamışlardı. Paris'te [Venedik'teki Ermeni-Katolik Ruhban Cemiyeti'ne ait] ***Samuel Muradyan*** Ermeni okulunda eğitilen gençler, topluluğun yalnız kültürel değil, siyasi önderliğini de yapacak şekilde kadroları oluşturmuşlardı. Öyle ki, daha sonraki yıllarda Osmanlıların siyasi hayatında çok önemli roller oynayacak olan Jön-Türk ve İttihat ve Terakki'nin pek çok kadrosu Ermeni hocalarının taşıdıkları bu düşünce akımlarıyla aydınlanmışlardı.

Ermeni toplumundaki ulusalcı hareketin ilk habercisi, kilisenin toplum üzerideki etkinliğinin yeniden düzenlenmesi, burjuvazinin ulus üzerindeki etkisinin kabul ettirilmesi noktasındaki tartışmalardır.

Islahat Fermanı'yla (18. 02. 1856) Hıristiyanlara getirilen yeni hak ve özgürlüklerde, Ruslar Ortodoksların; Fransızlar Katoliklerin; İngilizler de Protestanların savunuculuğunu yapmışlardı. Oysa, bu üç mezhepten de eski olan Gregoryanlara /Ermenistanlıların Apostolistik Kilisesine/ kimse sahip çıkmamıştı. Bu durum, Ermeni ruhban sınıfına karşı aydınların otorite savaşını kazanmalarında da etkenlerden biri oldu. 1857-1859 ve 1860 yıllarında İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde toplanan Meclislerde bu ekibin hazırladığı reform tasarısı uzun mücadeleler sonucu kiliseye kabul ettirildi ve bir ***Ermeni Ulusal Tüzüğü*** hazırlandı. *"... Ermeni toplumunun yönetimi yeniden düzenledi. Ruhani hiyerarşisinin geniş imtiyazları ellerinden alınıp, seçimle gelen bir topluluk olan Temsilciler Konseyine verildi."*[216]

216-*Elie Kedourie*, "The Chatham Hause Versian and Other Middle-Eastern Studies" 1970, Aktaran.***Kamuran Gürün,*** Ermeni Dosyası, Bilgi Yay. Ank. 1988

99 maddeden oluşan bu ulusal tüzük genel meclisin kuruluş ve görevlerini, genel meclise ruhbandan ve halktan üyelerin seçim yöntemlerini, koşullarını; gerek İstanbul'dan ve gerekse Ermenistan'dan meclis için seçimle atanacak üyelerin seçilme biçimlerini vb. içeriyordu. Tüzük ayrıca, oy verme, ulusal vergi ve delegelerin görevleri gibi ilkeleri de belirlemekteydi. Çünkü, Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla reayadan alınan ***cizye*** vergisi kaldırılmış ve vergilerin toplanması her cemaatın kendisine bırakılmıştı. Ayrıca bu ferman her dinsel topluluğun kendi yönetimlerini kendilerinin düzenlemesini de kabul etmekteydi.

"... Islahat Fermanının açıklanması üzerine, Ermeniler yeni bir 'Millet Nizamnamesi' yapıp, asillerin tahakkümünü tamamen ortadan kaldırmak istediler. (1859) Dünyevi işlerle uğraşan konsey yeniden seçilirken, asillerin büyük kısmı dışarıda kaldı. Yeni Konsey, bir Nizamname hazırlamak üzere bir komisyon teşkil etti. Bu komisyonun çalışmaları zadegânla ["amira'lar"] diğer grubun arasını büsbütün açtı ve çıkan ihtilafları sonucu o tarihlerde Patriklikte bulunan [İstanbul Ermeni Patriği olan] Gevorg [Kevork]Keresteciyan istifa etmek zorunda kaldı."[217]

Kamuran Gürün, bu olguyu ***"topraksız muhtariyet"*** olarak adlandırmaktadır.[218]

Ermenice kaynakların Ermenilerin Anayasası olarak adlandırdığı bu tüzük ***29 Mart 1862 tarihinde*** (7 Mart 1863) de Bab-ı Ali tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir.[219]

Bu tüzüğün iki önemli sonucu vardır:

Birincisi: Kilise aristokrasisi ile ittifaka giren Ermeni burjuvazisi zamanla kendi programını kiliseye benimsetmiş, bundan böyle Ermeni kilisesi hem dinsel, hem de ulusal olarak Ermeni ulusalcılığının korunaklarından biri haline gelmiştir. Kilisenin feodal-dinsel karakteri birçok hallerde ulusalcılıkla çelişerek tam aksi bir işlev de görebilmektedir.

İkincisi: İstanbul'da, Ön Asya ve Ermenistan'da birçok Ermeni okulunun açılması, sosyal ve siyasal gelişmenin hızlanmasıdır.

Sonuçta Ermeni cemaatinin tümü kiliseye bağlı bir hiyerarşi içinde örgütlenmişken; Ermeni burjuvazisi bu hiyerarşiye Ermeni tüzüğüyle müdahale etmiş oldu. Bu durum, iki öğe arasında daha düzenli ilişkiler kurulmasına yol açtı.

Ne var ki *"Ermeni Milleti Nizamnamesi"* İstanbul'daki Ermeni burjuvazisi için bir ilerleme sayılsa bile Ermeni köylülüğü büyük oranda bunun dışında kaldı. Büyük kısmı Kadim Ermenistan topraklarında olmak üzere Kürdistan ve Küçük Asya'ya yayılmış, temelde aralarında hiçbir sosyo-ekonomik fark bulunmayan, sadece dini ve etnik ölçütlerle ayırt edilebilen büyük bir köylü kitlesi.

217- Prens ***M.B.Dadian,*** "La sociête Armênienne Comtomporaine, Revue des deux Mondes" Haziran 1867
218- ***K.Gürün,***.agy.s.91
219- "Nizamname-i Millet-i Armenian, Mühendisyan", 1863, İst. s.1-55

Ermeni Ulusalcılığının İlk Dönem Karakteri; Batı Desteğiyle Ulusal Reform Arayışları

Ermeni ulusalcılığının ülke zemininin muğlak olduğuna vurgu yapan Minasyan, bu ulusalcılığın kaynağının *"anavatan toprağına güçlü bir özlemden ibaret nostalji"* olduğunu; sınıfsal niteliklerinin ise *"... bir sosyal sınıftan diğerine (rahipler, aristokratlar, tüccarlar, köylüler) ve bunların kültürel niteliklerine göre"*[220] değiştiğini savunmaktadır.

Ermeni burjuvazisi İmparatorluğun çeşitli kesimlerine dağılmış bulunuyordu. Bu nedenle, parçalı bir karakter gösteriyor ve liman kentlerindeki Ermeni burjuvazisi ile, Küçük Asya ve Ermenistan'daki ticaret burjuvazisi arasında çıkar farklılıkları bulunuyordu. İmparatorluğun geniş topraklarındaki hareket serbestisi yerine kendilerini daha dar bir toprak parçasıyla sınırlamak istemeyen ***Ermeni burjuvazisi bu nedenle bağımsızlıkçı değil, reformcu*** taleplerle hareket etmekteydi.

Kadim Ermenistan topraklarında ve Kürdistan'daki çelişmenin özünü ise; ***Kürt feodalitesiyle-Ermeni köylülüğü*** oluşturuyordu. Ermeni ulusal hareketi Ermeni köylülüğünün Kürt feodalleri karşısında ***özgürleşmesi*** talebi demekti. büyük ölçüde iç içe geçmiş olarak yaşayan Kürt ve Ermeni toplumları arasındaki çelişmede Ermeni kilisesi ruhbanları ve şehir esnafı Ermeni ulusalcılığının tabanını oluşturuyorlardı. Bu çelişmenin diğer yanını ise, yıllardır Ermeni reayasının artı-ürününe el koyan ve onları soyan Kürt feodallerinin artık çifte vergilendirme nedeniyle onları bir yük gibi görmesi ve Ermenilerin Tanzimat sonrası özgürleşerek zenginleşmeleri karşısında duydukları tepki oluşturmaktaydı.

Tarım sorununun *"kilit"* konumuna işaret eden Minasyan bu konuda şunları söyler;

"Merkezileşmiş Osmanlı bürokrasisi ve yeni vergi sistemi; taşra vilayetlerinde süregelen arkaik vergi toplama usulleri, 'feodal rant'ı, yolsuzlukları, yiyicilikleri ve anarşiyi ortadan kaldırmadan mali baskıyı artırmıştı.... Her zaman borca batmış olan ve keyfiliğe maruz bırakılmış olan Ermeni köylüleri harmanlarının ve topraklarının, müstelzimler (çoğu Ermeni ağaları/İşhanlar olan) marabacılar ve büyük Müslüman toprak sahipleri tarafından ellerinden alındığını gördüler. Rast gele kıtlıklar ve zorunlu ekonomik göçlerle (Bantuğtutyun) sürüp giden köylülüğün mülksüzleştirilmesi XIX. yy'nin ikinci yarısında Çerkez'lerin ortaya çıkmasıyla ve Kürtlerin yayılmasıyla daha da hızlandı."[221]

Ermeni büyük burjuvazisi ticari bağlantıları ve Avrupa'ya olan yakınlıklarından ötürü batılı kapitalistleri, Osmanlı başkenti üzerinde Ermeni reformu için baskı yapmasını sağlayacak müttefik bir güç olarak görmektedir. Bu yüzden ilk dönem Ermeni ulusalcılığı bu ilişkiler içerisinde sorunu uluslararası diplomasi gündemine sokmak için mücadele etmiştir.

220- *A. Ter Minassian*, agy. s.8

221- *H. Ghazarian,* "Arevmtahayeri Sotsial-Entesakanev kaghakakan katsutiune 1800-1870" (Batı Ermenilerinin sosyo-ekonomik ve Toplumsal Durumu) Erivan, 1967, .412-22 Akt; Anahide Ter Minassian, agy. S.15

Bu nedenle, Bab-ı Ali'yi Ermeni reformu konusunda sıkıştırmak için sürekli olarak Kürt feodallerinin baskısı gündeme getirilmektedir.

Halk arasında ***93 Harbi*** de denilen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı, Ermeni hareketinin bir dönüm noktası oldu. Rus Çarlığı, Osmanlı İmparatorluğuna karşı Tuna ve Kafkasya'da ardı ardına başarılar elde etti. Balkanlar'da Edirne'ye, Kafkasya'da Erzurum'a kadar gelen Rus ordusu, Osmanlıları ağır koşullar içeren ***Ayastefanos Antlaşması***'na mecbur etti. Bu savaşın Ermeniler açısından taşıdığı iki önemli değişiklik vardı: ***Birincisi;*** Ermenistan'ın Kuzeyinin Rusların eline geçmesi, ***İkincisi***; Rusların Osmanlılara karşı kazandığı başarıdan yararlanarak Ermeni sorununu uluslararası platforma taşınması.

Osmanlı-Rus savaşının doğu cephesinin bir kısmı da Ermenistan topraklarında gerçekleşti. Rusya'ya sempati duyan Ermenilere karşı yapılan misillemelerde yalnızca Payasat'da 1. 100 kurban verilmişti.

Bundan böyle Ermeni ulusalcılığının talepleri enternasyonalize edilmiş olmaktadır. Emperyalist devletler Osmanlı İmparatorluğu' üzerinde etkinliklerini artırmak için Ermeni reformu konusu sürekli olarak canlı tutmuşlardır. Bu gelişmelerin önemli yankılarından biri de, o tarihten sonra Bab-ı Ali'nin *"anti-Ermeni"* bir politika çizmesi ve Ermeni ulusalcılığına yönelik baskılarını artırmasıdır. İşin ilginç yanı Osmanlı-Rus savaşı sırasında 7 Aralık 1877'de Ermeni Ulusal Meclisi'nin aldığı bir kararla Ermenilerin de askere yazılarak Osmanlı safında savaşa katılma kararı almış olmasıdır.

Ermeni Apostolistik Kilisesi'nin girişimleri ve Ermeni politikacılarının çabaları sonucu ***Ayastefanos Antlaşması*** [3 Mart 1878]nın 16. maddesi Ermenilerle ilgili koşullar getirmektedir:

"Madde 16; "Rus orduları tarafından işgal edilmiş olan Ermenistan'ın bazı kısımlarının [yakında] Osmanlı İmparatorluğuna geri verilmesi münasebetiyle bu yerlerden Rus askeri birliklerinin uzaklaşması [halinde] çarpışmalara ve müşkülatlara sebebiyet teşkil etmesi mümkün olduğu ve bu tür olayları her iki devlet arasındaki iyi münasebetlere menfi şekilde tesir edeceği hususunu göz önünde tutarak, Bab-ı Ali, vakit kaybetmeden [ivedilikle] Ermenilerle meskûn topraklarda [mıntıkalarda] yerel ihtiyaçlardan kaynaklanan "lüzumlu ve kaçınılmaz" ıslahat [düzeltmeler] ve reformlar gerçekleştirmeyi ve Kürt'lere ve Çerkez'lere karşı Ermeni'lerin güvenliklerini berkitmeyi deruhte eder. " [222]

Ayastefanos Antlaşmasının imzalanması üzerine karışan devletlerin Almanya, Avusturya ve Fransa'nın isteğiyle Berlin'de Kongre toplanması kararlaştırıldı. 3 Mart ile Berlin Konferansı'nın toplandığı 13 Haziran 1878 tarihi arasında, Berlin Kongresine özerk bir Ermenistan planı sunmak için çalışmalar yapıldı. Eski Patrik Hrimyan ile Başpiskopos Noren Narbey bu amaçla Paris'e gittiler. Noren-Narbey aynı zamanda Moskova'da Çar'ı ziyaret etmişti.

222- 16. Madde'nin çevirisi *Prof. Zartaryan*'a aittir.

Berlin Konferansının toplandığı günlerde 13 Nisan 1878 Ermeni Patriği Nerses, İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury'ye gönderdiği muhtırada, Türklerle beraber yaşayamayacaklarını bildirdi.

Ermeni heyetinin Berlin Konferansına sunduğu plan bir özerklik tasarısıydı:[223]

Berlin Konferansına sunulan bu plan, o zaman Osmanlı yönetiminde bulunan Cebel-i Lübnan'ın statüsüne benzeyen, özerk ve karma meclisli bir idari çözümü öngörmektedir Ermenistan için. Ermeni ulusal hareketi, o devrede henüz bağımsızlıkçı değildi. Taraf devletler *"Ermeni islahatı"* konusunu hem birbirlerine hem de Osmanlı İmparatorluğuna karşı bir pazarlık kozu olarak kullanma amacı güttüler.

Berlin Konferansı öncesinde Almanlar, Ermeni isteklerine ılımlı hatta soğuk bakıyorlardı. Konferansın başkanlığını yapan Alman Şansölyesi ***Bismarck*** bu konuyu

---

223- *Esat Uras*, "Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi" s.227-255;

Marcel Leart, "La Question Arménienne à la Lumiere des Documents" Paris, 1913,s.28-30

"..Türkiye, Ermenistan'ı için Berlin Kongresi Ermeni temsilciler heyeti tarafından verilen teşkilat projesi:

I) Osmanlı Ermenistan'ı ekteki haritaya göre, Erzurum ve Van illeri ile Diyarbakır'ın Kuzey kısmını, yani Harput sancağının kuzey kısımlarını ve Batı yönlerinden Fırat nehri hudut tutularak, Ergani sancağı, Siirt'in Kuzey kısımlarını -ki bunlar büyük Ermenistan'ın Türkiye kısımlarını meydana getirirler.- ve Trabzon ile Batum arasında bulunan ticaret ve ihracat için gerekli olan (Rize) limanını ihtiva eder.

Ermenistan, kefil devletler tarafından onaylanmak şartıyla Bab-ı Ali tarafından tayin olunacak bir Ermeni vali tarafından idare edilecek ve vali Erzurum'da oturacaktır.

Vali, icra kuvvetlerinin bütününe haiz olacağı gibi, bütün il içindeki düzenin korunmasına dikkat, vergilerin toplanmasını idare, memurları -sorumluluğu altında olarak- tayin eder. Hakimlerin seçimi ve tayin, genel Meclisi davet ve ona reislik ve ilin bütün şubelerine bakar.

Beş yıl müddetle idare yetkisini haiz bulunacak olan genel vali bu müddet içinde ancak, kefil devletlere duyurularak yerinden alınabilir. İlin genel vali tarafından başkanlık edilecek bir merkezi idare meclisi bulunacaktır. Bunun üyeleri;

1) Maliye İşleri müdürü, 2) bayındırlık Müdürü, 3) Bir adli müşavir, 4) Genel İnzibat kumandanı, 5) Hıristiyan okulları müfettişi, 6) İslâm müfettişi olacaktır. Bu sonuncu müfettiş de Kadı'nın onayı ile Vali tarafından tayin olunacaktır. İl, sancaklara ve bunlar da ilçelere taksim edilecektir. Sancak Mutasarrıfları ve ilçe kaymakamları genel vali tarafından atanacaklardır. Mutasarrıf ve kaymakamlar, ilin idare şubelerinde umumi valiyi temsil ederler. Bunların yanında idari vazifelerde kendilerine yardımcı olmak üzere Genel Vali tarafından uygun görülen danışman bulunacaktır.

II) Düzen ve genel güvenliğin korunması ilin kendisinde bulunacağından, her yıl il genel gelirlerinin % 20'si devlet hazinesine verilecektir. ilin geri kalan gelirlerinden Mülkiye, Adliye, Jandarma, Milis örgütü için gereken ödenek ayrıldıktan sonra gelirler fazlası şu suretle sarf olunacaktır:

1- % 80 yolların ve genel yararlara ait işlerin yapılması ve devamında,

2- % 20 okulların kuruluş, tamir ve bakımına sarf olunacaktır. Yüksek okullara ayrılacak ödenek çıktıktan sonra geriye kalanı her şehirdeki her mezhep bağlılarının sayısı oranında Hıristiyan ve Müslüman okullarına dağıtılacaktır.

III) İl dahilindeki bütün din muhakemelerini denetlemek üzere Padişah tarafından bir din mahkemesi reisi tayin olunacaktır. Şeriyye mahkemeleri ancak İslâmlar arasındaki davalar içindir.

Bütün hukuk, ticaret ve cinayet davaları, gerek Hıristiyanlar ve gerekse Hıristiyanlarla İslâmlar arasında meydana gelmiş olsun, adli mahkemelerde görülecektir. Bu mahkemeler içlerinden biri reis olmak üzere üç hakimden meydana gelecektir.

Bu mahkemelerin reis ve hakimlerinin yerel vali tayin edecektir. Sulh işleri kaymakamlar ile danışmanlar tarafından görülecektir. Adi mahkemeler, Şeriyye mahkemeleri kurulması bunların hukuk ve yetkileri, adetleri özel kanunlar ve nizamnamelerle tayin edilecektir. Avrupa'daki son hukuk esaslarına göre hukuk ve ceza kanunları düzenlenecektir.

IV) Din ve mezhepler için mutlak bir serbesti olacaktır. Dini müesseselerin idaresi, rahiplerin her bucağın kendisine verilecektir.

gündeme bile almak istememişti. Almanya, esas olarak Osmanlı İmparatorluğu ile bütünlüklü ilişkiler yürüterek İmparatorluk üzerinde daha çok söz sahibi olma politikası gütmekteydi. Bunun en verimli örneği, ***Bağdat Demiryolu Projesi*** olacaktır.

Ermenilerin Mıgırdıç Hrımyan Hayrik başkanlığında bir kurulla temsil edildiği bu konferansta yoğun tartışmalar yaşandı.

Ermeni heyetinin bu teklifi İngilizlerin, Rus nüfuzunun etkisinin artmasından çekinmeleri ve Osmanlılarla ilişkileri vb. nedenlerle değişik bir biçimde çözümlendi. Ermenistan'daki reform çalışmalarının takipçisi olarak Rusya'nın yerini İngiltere alıyordu. Islahatın garantörlüğünü üstlenen İngiltere'ye özerklik planını reddetmesi için Kıbrıs'ın işgaline izin veriliyor, özerk bir Ermenistan'ı savsaklama bedeli karşılığında Osmanlılar Kıbrıs'ı adeta bir rüşvet gibi İngilizlere sunmuş oluyordu.

Böylece, Ermenilerin yoğun çabaları ile Berlin Konferans'ında kendileri ile ilgili kararlar çıktıysa da bu beklenenden çok geri bir düzeydeydi. Patrik Varjebedyan bu sonuç üzerine:

"Hakkımızı ancak mücadele ile alabileceğimizi bize öğrettiniz!" der.

Ermeniler arasında tam bir hayal kırıklığı yaratan Berlin Antlaşması, Bab-ı Ali için ise bir can sıkıntısı oldu ve Batılı devletlerin elinde hukuki bir koz oluşturdu.

Berlin Antlaşmasının Ermenilerle ilgili 61. maddesi şöyledir:

".. Madde 61) Bab-ı Ali, Ermenilerin oturdukları vilayetlerin mahalli şartları dolayısıyla, muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ve Çerkezlere karşı emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere tebliğ edeceğinden, adı

V) il inzibat kuvveti: 1) Jandarmaya, 2) Gönüllü örgütüne dayanır. Gönüllü askerler Kürt, Çerkez ve diğer göçebe aşiretler halkı dışında olmak üzere, Ermenilerden ve en az 5 yıldan beri ilde oturmakta bulunan Ermeni olmayan halktan teşkil olunacaktır.

jandarma, bütün il dahilinde güvenliğin korunması ve devamıyla meşgul olacaktır.

Jandarma, il genel kuvvetleri kumandanının emri altında olacak ve gereğinde jandarmaya yardım etmekle yükümlü bulunacaktır. Adi hallerde polis kuvveti 4 bin silahlı erden meydana gelecek ve Osmanlı hükümeti diğer silahı altındaki askerler gibi bunları ildeki müstahkem yerlere istediği gibi yollayıp dağıtamayacaktır.

VI) Genel meclis şu şekilde kurulacaktır:

Her ilçe, Müslüman ve Hıristiyan halk tarafından seçilmek üzere ikişer temsilci hazırlar. Bunlarda, sancak merkezinde toplanarak biri Müslüman ve diğeri Ermeni halkı temsil etmek üzere ikişer temsilci seçerler. Şunlar eşit surette seçer ve seçilirler:

a) 25 yaşını tamamlamış gelir sahibi veya herhangi bir miktar da vergi veren ilin bütün halkı,

b) Çeşitli mesleklere mensup ruhani reisler ve rahipler,

c) Öğretmenler ve okul hocaları.

Tanınmış dinlere mensup cemaatlerden her birinin reisleri -her mezhep için birer tane olmak üzere- meclisin üyesidir.

Meclis yılda bir defa olmak üzere il merkezinde toplanarak ilin bütçesini tetkik, vergilerin konuluş ve dağıtılış şeklini tayin eder. Genel vali tarafından her yıl ilin maliye işleri hakkında meclise rapor verilerek, vergilerin konuş şekli ve toplanması, il halkının servetinin artırılması amacıyla başka bir tarz ve usule bağlanacaktır.

Her 5 yılda 1 kere genel vali ile genel meclis, yukarıdaki maddelere göre Bab-ı Ali'ye verilecek paranın miktarını tayin edecektir.

VIII) Protokolün imzalanmasından sonra üç ay içinde uygulama alanına konulacak olan bu nizamname hükümlerinin yapımını gözetmek üzere kefil olan devletler tarafından milletlerarası bir komisyon teşkil edilecektir."

geçen devletler de bu tedbirlerin tatbikine nezaret edeceklerdir. "

Berlin Konferansından istenilen sonucu elde edilemeyişi, uzlaşma, işbirliği ve diplomatik yollarla çözüm arayan reformcu burjuvazinin Ermeni ulusalcılığı üzerindeki otoritesini kırdı. Radikalleşme eğilimleri öne çıkmaya başladı. Ermeni ulusal meclisi dışında daha radikal akımları içinde barındıran yeni siyasal örgütlenmeler oluşmaya başladı. Özerklik çerçevesinde ve uluslararası konferansa sunulan taleplerle ***reformlar*** istenmekte; bu reformunun *"Doğu Anadolu ıslahatından ayrı olarak"* ele alınması ve *"Ermenilere Lübnan gibi bir idare verilmedikçe"* mücadelenin devam etmesi öngörülmektedir. "[224]

Bu kez siyasal örgütlenmeler, Ermeni toplumunun bütün kesimlerinde yayılarak ulusalcı propagandalarını artırmaya ve önemli bir kitle desteği sağlamaya yöneldiler. Aynı zamanda gerek Kürt feodallerinin baskısına ve gerekse Osmanlı saltanatına karşı ***silahlı direniş*** hareketleri görülmeye başlandı.

Siyasal alanda bu gelişmeler yaşanırken savaş sonrası batı Ermenistan'da 1879 yazından 1880 kışına kadar yaklaşık 40 bin kişinin açlıktan öldüğü tahmin edilen bir kıtlık felaketi yaşanmaktaydı.

Sorunun uluslararası boyut kazanması ve Ermenilerin örgütlenmeleri, kitle hareketlerinin alevlenmesi, Osmanlı başkentini telaşlandırmıştı. Yunanlıların ardından Romanya ve Sırbistan'ın Osmanlı imparatorluğundan ayrılarak bağımsız bir devlet olarak tanınması (1878), [225] Bab-ı Ali'yi ulusalcı akımları ezme konusunda yeni tedbirler almaya itti.

II. Abdülhamit'in otoriter yönetimi altında Osmanlı despotizmi, Jön-Türk hareketinin ***"Meşrutiyet ve Anayasa"*** gibi burjuva demokratik istemlerine de şiddetle karşı koydu. Milliyetçilik rüzgarıyla Müslüman ulusların da, İmparatorluktan kopabileceğinden korkuluyordu. Gayri-Müslim halklardaki ulusal istemleri zorla bastırmakla yönelirken, Müslüman halklardaki ulusal istemleri ise İslâmlık ve Osmanlılık örtüsü altında barajlamayı, İmparatorluk bünyesinde tutmayı deniyordu.

Otuz yıl süreyle İmparatorluğu ağır bir despotizm altında yönetmiş olmayı başaran ve büyük bir diplomatik yeteneğe sahip olan II. Abdülhamit, Ermeni ulusalcılığına karşı da Kürt feodallerini güçlendirerek ***Hamidiye Alayları*** ile karşı koymaya, entrika ve siyasi zora başvurmayı denemiştir.

224- ***A. Hagopyan***, Times, Saturday Oct. 15, 1881/AAA. 1.A.B.Q. 133 a.d.h. 13.B.d, 4-5/ Armenische Reformstragy. Ağust. 1881-82

225- 1877 Osmanlı-Rus savaşında Rusya ile birlikte Osmanlı İmparatorluğuna karşı savaşan Romenler [Resmi Türk tarihinde ***Eflak*** ve ***Buğdan*** Beylikleri olarak geçiyor.] ülkelerini fiilen Osmanlı işgalinden kurtarmışlardı. Türk tarihçilerinin mitoslarından biri olan ***Gazi Osman Paşa*** ve ***"Plevne Savunması"***, Romanya topraklarındaki son Osmanlı karakolunun ele geçirilmesini hikaye eder. 1878 Berlin Konferansı, Romanya'yı bağımsız bir devlet olarak tanıdı.

1804'den başlamak üzere Osmanlı imparatorluğuna karşı sürekli bağımsızlık mücadelesi yürüten Sırp ulusal hareketi, 1867 yılında fiilen bağımsızlığını kazanmış durumdaydı. 1882'de Sırp Krallığı ilan edildi. Berlin Konferansı. Sırbistan'ı da bağımsız bir devlet olarak tanıdı.

Ermeni Ulusal Hareketine karşı
Kürt Feodalitesinin Desteklenişi: Hamidiye Alayları

Hamidiye Alayları kurulmadan önce ***Şeyh Ubeydullah Nehri*** önderliğinde İran denetimindeki Kürt aşiretleri ayaklanmışlar ve Osmanlı hükümetinden de destek görmüşlerdi. ***Şeyh Ubeydullah Hareketi***, İran'ı hedef aldığı için Osmanlılarca teşvik ve yardım görmekteyse de, Ubeydullah'ın asıl amacı bu çelişki sayesinde bağımsız bir yönetim kurmaktı. Bölgede böyle bağımsız bir odağın oluşmasını istemeyen İngilizler ve Rusya, aksi yönde müdahale edince Osmanlılar da desteklerini çekti ve Ubeydullah hareketi başarısız kaldı.

Ermeni reformu için sıkıştırılan Bab-ı Ali, Kürt feodallerini Ermenilere karşı yöneltmekle milliyetçi girişimleri kontrol etmeyi de düşünmekteydi. Ermenileri haraca bağlayan ve Ermeni köylülüğünün sırtından büyük bir vurgun vuran Kürt beylerinin bu avantajlarının devamı kendileri için çok önemliydi. Öte yandan, Ermeniler ne zaman Kürt feodalleri ve bunların besledikleri çeteler tarafından baskıya uğratılsalar, düzen sağlayıcı ve kurtarıcı olarak Bab-ı Ali'ye sarılıyor ve onları yardıma çağırıyorlardı. Öte yandan, bu şikayetler batılı devletleri Ermeni reformu konusunda hareketlendirse de Bab-ı Ali, bu baskıların gerçek amacını bildiği için her defasında bir takım vaatlerle işi geçiştirmenin bir yolunu bulmaktaydı.

1890'da Sultan Hamid'in anti-Ermeni politikasının en önemli kozu olan Hamidiye Alayları oluşturuldu. Hamidiye Alaylarının oluşturuluş amacı, Ermeni ulusalcılığını sindirmekti ama bu alayları aynı zamanda Sultan'a karşı çıkan Kürt aşiretleri üzerinde baskı yapmakta da kullanıldılar.

Bu birliklere yedi alay veren Heydarani aşiretinden ve Ankara'da ilk dönem Van milletvekillerinden ***Hasan Sıddık Heyderani*** birliklerin kuruluşunu şöyle anlatıyor:[226]

"... Mareşal Zeki Paşa'nın bu açıklamasını dinleyen Sultan Abdülhamit kısa bir zaman sonra tarihe de aynı ad ile geçmiş aşiret alaylarının kurulmasını irade buyurdu. Bu iradeyi alan yine Mareşal Fevzi Paşa idi. İbrahim ve Kerim Paşa'ların da yardımıyla Rus-Kazak Alayları örnek alınarak kurulan aşiret alaylarının her biri 700 ile 1000 mevcutlu idi. O zaman Doğuda mevcut Kürt aşiretlerinin hepsi büyüklük, küçüklüğüne göre alaylar donatarak hükümet emrine verilmişlerdi.

Örneğin, İran'ın Julfa[227] *sınından Bitlis'e ve Karaköse'den Erzurum'un Hasankale dolaylarına kadar ki alabildiğine uzanan çok geniş bir alana yayılmış bulunan bizim Heydarani aşireti -başkanı benim babam Mehmet Sıddık Bey ve amcam Hüseyin- yedi alay verdi. Malazgirt'teki Hasenanlı ve Diyarbekir'deki İbrahim Paşa'nın Milan aşireti ikişer ve sırayla Cıbrani ve Dütak'taki Sipikani, Karaköse'deki Zilan'lı, Başkale'deki Merzikani ve Mukuri, Taburi aşiretleri de birer alay verdiler. Ve Doğubeyazıt Celali'lerden iki alay, bir de Hoşap'daki*

226- Yakın Tarihimiz, Cilt II, s. 147

227-***Julfa; Cuğa*** veya ***Culfa***, Arax nehri üzerinde, Tebriz'den 160 km kuzey-batı da bir ticaret kenti.

Dırbazhanzade Sadun Bey'in Şemsikıdem aşireti de bir alay verdiler. Aşiretlerin bütün alayları süvariydi ve atları bizzat kendileri tarafından sağlanır ve özellikle alay defterine işlenir, damgalanır. Aşiret alaylarının subay maaşları ile yiyecek ve silahları devlet tarafından verilirdi. Ve her alayın damgası başka başka olur, o alayın defterine yazılırdı. "

Hamidiye Alayları[228] Kuzeyde Ermeni ulusalcılığı üzerinde terör uygularken, Güneyde de Süryani, Kıldani, Nesturi gibi diğer Hıristiyan halkların üzerine yöneltilmekteydi. 1914 yaz aylarında Mardin ve Cizre Süryanileri, Hevirki-Dakşuri aşiretleri tarafından katledildiler. [229]

Bu alaylarda, alay ve bölük komutanları düzenli ordu subaylarıydı. Aşiret reisleri ise, güçlerine göre binbaşı ya da yarbay rütbesi ile alay komutan yardımcısı yapılmaktaydı. Takım subayları teğmenler ise, aşiretin ileri gelenlerinden seçilir. Her alaya bir yanında Kuran-ı Kerim'den bir ayet, öte yanına padişah tuğrası işlenmiş kırmızı atlastan sancaklarla beyaz ipek kumaşa yazılı fermanlar verilir.

Abdülhamit, yalnız aşiret alayları kurmakla yetinmedi. Kürt aşiretlerini kendine bağlamak amacıyla aşiret reislerinin çocukları için, onları bir tür rehine tutacak biçimde İstanbul'da Pan-İslâmist amaçlar da güden bir ***Aşiret Mektepleri*** açıldı. Kürt ileri gelenlerini çeşitli hediyeler, nişanlar ve rütbelerle ödüllendirerek en gözde kesimlerini Osmanlı bürokrasisi içinde önemli mevkilere getirerek onları Saraya bağlamaya çalıştı. Abdülhamit'in, Kürt hakim sınıflarını elde etmek için uyguladığı bu politika kendisinin ***"Bavê Kurdan"*** (Kürtlerin babası) olarak benimsenmesini sağladı.

Aşiret Mektepleri daha sonra burada okuyan aristokrat Kürt gençleri açısından Batı fikirlerine açılan bir aydınlanma kapısı oldu. İstanbul'dan sonra Avrupa kentlerinin kültürüyle de tanışan bu aydınlar sonraki yıllarda Kürt ulusalcılığının ilk temsilcileri olarak belireceklerdir. Böylece, aşiret mektepleri bir yanıyla Sultanın Doğu politikasındaki beklentilerini karşılarken, öte yandan doğası gereği kendi zıddını da doğurmakta gecikmemiştir.

Hamidiye Alayları'nın esas amacı, Ermeni ulusalcılığını sindirmek ve bu nedenle feodal otoriteyi güçlendirmektiyse de, bundan daha az önemsiz olmayan bir amacı daha vardı bu politikaların; Kürt halkını Osmanlı'nın sadık bir unsuru olarak kontrol altında tutmak. Hamidiye Alayları vesilesiyle askeri gücünü pekiştiren Kürt feodalitesi karşısında, Kürt ulusal bilinçlenmesi oldukça gerilerde seyretmiştir. Sonuç olarak, Hamidiye Alayları politikasıyla Bab-ı Ali, hem Ermeni, hem Kürt ulusalcılığı

228- Hamidiye Alayları şu kısımlardan oluşuyordu:

Mil Partisi, (Milan aşireti reisi İbrahim Paşa) Karlıova, Varto, Bulanık bölgesinde Cibran aşireti 4 alaydan; Malazgirt bölgesinde 6 alayla ***Hesanan*** aşireti; Hınıs, Tekman, Karayazı, Hacıömer bölgesinde iki alayla ***Zikran*** aşireti,; 5 alayla Milan aşireti; Viranşehir'de 1 alayla ***Karakeçili*** aşireti; Urfa-Suruç bölgesinde 2 alayla ***Berezan*** aşireti,

Siliv Partisi (Heydaran aşireti reisi Mirliva Hüseyin Paşa) Muradiye, Patnos, Van bölgesinde 5 alay Heydaran aşireti; Ağrı'da 1 alayla ***Ademan*** aşireti, 1 alayla ***Takoriyan*** aşireti; Ağrı'da 2 alayla Zilan aşireti, 1 alayla Celali aşireti; Ağrı'da ***Zilanlı*** Selim Paşa aşireti; Eleşkirt'te 1 alayla ***Sipkan*** aşireti; Tutak'ta ***Babakûrdi*** aşireti... (Toplam 36 alaydan oluşuyordu)

229- ***İsmail Beşikçi***, "Doğu Anadolu'nun Düzeni", 2.basım,s.236-237

tehlikesinin ikisinden birden uzak kalmış olmakta ve kendine biçtiği koruyucu, arabulucu devlet rolünü daha iyi oynayabilmekteydi.

Hamidiye Alayları, Alevi ve Sünni Kürt aşiretleri arasındaki dengeyi de Sünni Müslümanlar lehine bozdu. Sünni Müslüman merkezli bu güçlenme hem Aleviler üzerinde baskının artmasına neden oldu, hem de Kürt aşiretleri arasında sonuçları ileride de görülecek bir ulusal konsensüs oluşmasını engelledi. Sünni aşiretler devlet tarafından silahlandırılmış olmalarından yararlanarak egemenlik alanlarını genişletmeye başlayınca, gerginlik ve çatışmalar doğdu. Cıbran ve Hormek aşiretleri arasındaki çatışmalar buna bir örnek verilebilir. [230]

Kürt feodallerindeki bu genel eğilime karşın, Ermeni ve diğer bağımlı uluslarla işbirliğini gerekli gören ilk Kürt aydın ve politikacısı da yine Kürt Aristokrasisinin ünlü ismi Bedirxani'lerden çıkmıştır. Kürt-Ermeni kardeşliğini açıkça savunma cesareti gösteren ***Abdurrahman Bedirxan Bey***'le Taşnaktsutyun liderleri 1890'lı yıllarda Cenevre'de bir görüşme yaptılar. Verimli geçen bu görüşmeden sonra Abdurrahman Bedirxan Bey'in Arap alfabesiyle Kürtçe bir makalesinin Taşnak yayın organı Droşak gazetesinde yayınlanması bu iyi ilişkilerin bir ifadesi oldu. [231]

Hamidiye Alaylarının örgütlenmesiyle birlikte o güne kadar vergi ödeyerek askerlikten muaf tutulmuş olan Ezidilerin de askere alınması gündeme geldi. Bununla birlikte Sultan fermanıyla *"aslen Müslüman olup dine dönmeleri"* çağrıları aldılar. Bu dönemden sonra Dicle'nin yukarı kesimlerindeki Ezidiler için iki yol kaldı; ya kimliklerini gizleyerek katılmak ya da uğradıkları baskılar karşısında Sincar veya Kafkaslara doğru göç etmek. Hükümet bütün çabalarına rağmen Sincar bölgesine tümüyle ulaşıp istediklerini yaptırmayı başaramadı. [232]

Bu dönemin karakteristik özelliklerinden biri de, daha sonra İttihat Terakki yönetimin devralacağı Osmanlı-Alman işbirliğinin temellerinin atılmasıdır. Bu işbirliğinin bilinen en büyük imtiyazı da ***Bağdat Demiryolu Projesi***dir.

1888 imtiyazı, Demiryolunun Ankara'ya kadar yapımını öngörüyordu. Padişahın kendisi de demiryolu ağının Basra Körfezine kadar uzatılmasını istiyordu. Bu, ona Kürt ve Arap aşiretleri üzerinde otoritesini genişletme ve Ortadoğu Müslüman dünyasının Halifesi olarak saygınlığını kabul ettirme olanağını verecekti. İmtiyazı elde etmek için mümkün olan her şeyi yapan Fransız büyükelçiliğinin üstelemelerine karşın Padişah, Almanlarla ilişkiye geçti. Berlin'deki Türk büyükelçisi tasarı için Kayser'in kişisel desteğini istedi. [233]

15 Şubat günü imtiyaz sözleşmesi imzalandı. Bu imtiyaza göre Eskişehir, Konya demiryolunu yapma hakkı Anadolu Şimendifer Kumpanyasına veriliyordu.

Bağdat demiryolu, Batı mallarının Küçük Asya ve Ortadoğu'ya ulaştırılması ve buralardaki endüstriyel hammaddelerin metropollere taşınması için adeta bir can

---

230- *Gezik, Erdal;* "Dinsel, Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında - Alevi Kürtler", Kalan, Ankara, 2000, s.62
231- *Dr. Astarciyan*; "Ermeni Ulusu Tarihi",Musul, 1951, s.315
232- *Guest, John S.*; "Yezidilerin Tarihi - Melekê Tavus ve Mıshafa Reş'in İzinde", Avesta, İstanbul, 2001, s.242
233- *Wolf.J.B.* "Bağdat Demiryolunun Diplomatik Tarihi", Colombia, 1933

damarıdır. Bu nedenle, emperyalist devletler arasında bu konu üzerinde müthiş bir rekâbet söz konusudur. Demiryolu projesinin imtiyazının elde etmek için her türlü diplomatik pazarlık ve koz kullanılırken, Osmanlı hükümeti bir ara neredeyse devreden çıkmıştır. Bağdat demiryolu projesi üzerindeki didişmeler, rakip devletlerin sömürge kapışmasının da bir yansımasıydı. Sonuçta, herkesi memnun edecek çözümler üzerinde uzlaşıldı, ama imtiyazın aslan payını Almanya kaptı.

Kuzey doğu Demiryolu hattı imtiyazını Ruslar almıştı ve bu bölge, Rusya'nın nüfuz alanı sayılmaktaydı. Ege'de İzmir-Aydın demiryolu ise İngilizlere verilmişti. Fransızlar ise, Güneydeki imtiyazları almışlardı. [234]

Demiryolu sözleşmesi Almanya için oldukça verimli koşullar içermekteydi. Demiryolunun başlı başına sağlayacağı yararlar dışında bir çok ek avantaj sağlanmaktaydı, öyle ki bu yan gelirler ana projeyi kat kat aşmış bulunmaktaydı.

"... Madde 22) Şirket Demiryolunun geçtiği yerlerin 20 km. çevresinde kalan ve imtiyazı alınmamış bütün maden ocaklarını işletme hakkına sahip olacaktır. Şirket demiryolu çevresinde ormanları da ister odun kesmek isterse kömür elde etmek amacıyla olsun kullanabilecektir.

Madde 23) Şirket, Bağdat'ta, Fırat nehri üzerinde Basra ve Şattül-arap üzerinde ve Basra körfezi kıyı şeridi üzerinde saptanacak bir yerde, gemilerin rıhtıma yanaşması, yüklenip boşaltılması ve malların yüklenip boşaltılması, depolanması için gerekli bütün tesisleriyle limanlar yapmak ve işletmek hakkına sahip olacaktır.

Madde 25) Şirketin doğal çağlayanlardan ya da kuracağı barajlardan üreteceği elektrik enerji istasyonları ve öbür işletme servislerinin aydınlatılmasında kullanılmasına izin verilmiştir.

Madde 27) Çalışmalar sırasında bulunan sanat değeri olan nesnelerle eski eserler bu konuyla ilgili geçerli yasalara bağlıdır. Bununla birlikte imtiyaz sahibi şirket bunları araştırmak için, ayrıca istekte bulunmayı ve özel izin almayı gerektiren yöntem hükümlerinden bağışık kılınmıştır. " [235]

Almanya bu projeyle Osmanlıları büyük bir dış borç yükü altına sokmuştu. Güvence kilometre başına 16. 500 franktı. Dış borçlarını ödemekte zorlanınca kapitalist devletler Osmanlı maliyesinden tamamen bağımsız bir ***Duyun-u Umumiye*** idaresi kurarak, vergi borçlarını kendileri toplamaya koyuldular. Böylece, yoksul köylülerin vergileri doğrudan doğruya metropollere akmaya başladı. Bab-ı Ali, kendi bürokrasisini doyurmak için ayrı vergilendirmelerle halkı ikinci elden sömürüyordu. Hammaddelerin batıya akması ve İmparatorluğun tüketim mallarının pazarı olmasıyla birlikte bu katmerli bir sömürü demekti.

İmparatorluğun yarı-sömürgeleşmesi, Osmanlı bürokrasisi, eşraf ve mütegalibesinin sayesinde gerçekleşti. İmparatorluk halklarının soyulması, ülkelerin

234- ***A.D.Noviçev,*** "Osmanlı İmparatorluğunun Yarı-Sömürgeleşmesi" Onur Yay. Ank,1979

235- ***Cheredame, A.***"La Question d'Orients La Macédonia, La chemin de fer de Bağdad" (Şark Mesele. Makedonya ve Bağdat Demiryolu, Paris 1903 Aktaran S.Yerasimos "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye", s. 558-560

sömürgeleştirilmesinin biricik ayağı, işbirlikçi burjuvazi değildi, onlardan daha ağırlıklı olarak toplumsal asalak haline gelmiş avantalarla, haraçlarla, rantiyeyle geçinmeye alışmış Osmanlı bürokrasisi ve feodal elitiydi...

Almanya, Bağdat Demiryolu borcunu 2002 yılına kadar uzatarak, TC 'yi de bu borca ortak etmiş ve böylece sömürü 112 yıla çıkarılmıştır [236]

Böylece Almanya, Ermeni ulusal sorunu konusunda Osmanlı yönetimini kollayan diplomatik tutumuyla, Sultan Abdülhamit döneminde İmparatorluktaki ayrıcalıklarını genişleten bir çıkar sağlamış oldu. [237]

Ermeni Ulusal Örgütlerinin Anatomisi

Ermeni aydınları, arasındaki siyasi örgütlenmelerden en önemlileri Hınçakyan ve Taşnaktsutyun partileridir.

İmparatorluğun en etkili ulusal örgütlerinin yanı sıra sosyalist ve Marksist düşüncelerden etkilenmiş ilk örgütlenmeler de Ermenilere aitti.

Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi (1887)[238]

Avrupa'daki Ermeni aydınları ve öğrencileri tarafından Marksist düşüncelerden etkilenen sosyal-demokrat nitelikli bir parti olarak kuruldu. Amacı; ***Bağımsız-Birleşik Ermenistan***'dı. Ermenistan'ın ulusal ve toplumsal kurtuluşunu öngörüyordu.

Öğrenim için Paris'te bulunduğu sıralarda Marksist fikirlerden etkilenen ve Arménie gazetesinde ateşli devrim yazıları yazan ***Avedis Nazarbeg*** ile, Paris'te okuyan ve aralarında eşi ***Maro Nazarbeg***'in de bulunduğu 6 kişilik bir kadro ile kurulmuştur.

Kurucularının o sırada Cenevre'de bulunan ***Plekhanov*** ve ***Vera Zasuliç*** ile temasta bulundukları bilinmektedir. Nazarbeg, Vardanyan ve Hıraçyan tarafından hazırlanan Hınçakyan Programı, 1887 Ağustosunda Cenevre'de kurucular kurulu tarafından onaylandı.

Hınçak örgütünün programında azami program hedefi Ermeni halkı ve ülkesinin sosyalist örgütlenmesi olarak belirlenmişti. Bu stratejik hedefe bağlı olarak asgari program hedefi ise; Osmanlı Ermenistan'ında geniş tabanlı bir demokrasinin kurulması, siyasal özgürlüğün ve ulusal bağımsızlığın kazanılmasıdır:

"... 1) Bugünkü düzen bir ihtilalle ortadan kaldırılmalı ve onun yerine ekonomik gerçeklere ve sosyal adalete dayanan yeni bir cemiyet kurulmalıdır.

2) Partinin ilk ve yakın hedefi, Türkiye Ermenistan'ın politik ve milli bağımsızlığını sağlamaktır. Bu hedef gerçekleştirildikten sonra bazı ekonomik ve politik

---

236-Günaydın Gazetesi 6 Mart 1981, aktaran, N.Mazıcı

237- ***Halfin,*** "19.yy'da Kürdistan Üzerinde Mücadele" Komal Yay, 1977 ,Ank

238- Hınçakyan Partisi; [tam adı; *Sotsial-Demokratakan Hınçakyan Gusaktsutyun* => Sosyal-Demokrat Hınçakyan Partisi] Partililere "Hınçaktsgan" da denir.

gayelere varılmasına çalışılmalıdır. Politik gayeler şunlardır:

- Genel ve direkt oylama yoluyla serbest seçimle seçilecek bir Teşrii Halk Meclisi kurulması,

- Millet Temsilcilerinin cemiyetin her sınıfından seçilmesi,

- Geniş bir eyalet otonomisi,

- Geniş bir belde otonomisi,

- Her ferdin her göreve gelebilme hakkı,

- Mutlak bir basın, konuşma, vicdan, toplantı, teşkilatlanma ve seçim hürriyeti,

- Genel askerlik hizmeti,

3) Ekonomik gayeler: Halkın ihtiyaç ve istekleri dikkatle incelendikten sonra tespit edilecektir. Herhalde, belirli bir gelir seviyesi üzerinde müterakki vergi uygulanacaktır.

4) Türkiye'de ihtilal yoluyla gerçekleştirilecek olan hedeflere varmak için kullanılacak metot, propaganda, tahrik, tedhiş, teşkilatlanma ile köylü ve işçi hareketidir.

Propaganda hükümete karşı isyanın temel sebepleri ile münasip zamanı halka anlatmak olacaktır. Tahrik ve tedhiş, halkın cesaretini arttırmak için gereklidir. Hükümete karşı gösteri, vergileri ödememek, ıslahat istemek, aristokrat sınıfa karşı nefret yaratmak, tahrikin başlıca yollarıdır. Tedhiş ise, halkı korumak ve Hınçak programına itimatlarını elde etmek için başvurulacak bir metottur. Parti, şiddeti Osmanlı hükümetine karşı kullanmayı hedef almaktadır. Fakat, hedef sadece hükümet değildir. Hükümet için çalışan tehlikeli Türk ve Ermeni kişilerle ajan ve muhbirler de hedefler arasındadır.

5) Bu şiddet hareketlerini yürütmek için özel bir kol kurulacaktır.

6) Partide bir merkez komitesi olacaktır. İşçilerden ve köylülerden oluşacak iki ihtilal grubu kurulacaktır. Bunlardan ayrı ayrı gerilla grupları oluşturulacaktır.

7) İhtilali gerçekleştirmek en müsait zaman Türkiye'nin savaşa girdiği zaman olacaktır.

8) Süryaniler, Kürtler; Türklere karşı mücadeleye kazanılmalıdır.

9) Türkiye Ermenistan'ın bağımsızlığı elde edildikten sonra ihtilal Rusya ve İran Ermenistan'ını kapsayacak ve federatif bir Ermenistan kurulacaktır. " [239]

Hınçakyan Partisi programı, Ermeni burjuvazisi ve Kilise çevrelerinde itibar görmedi. Örgüt daha çok gençlik ve küçük üreticiler, köylüler üzerinde etkili oldu. Minasyan, Hınçakların Marksist olma iddialarına karşın hep 'popülist' (halkçı) oldukları görüşündedir. [240] Merkezleri İstanbul'da bulunan Hınçak'lar Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Arapkir, Trabzon gibi merkezlerde örgütlenmişlerdi.

239- Hınçak, Program ve Tüzüğü 1887'de Ermenice olarak Londra'da basılan metinden tercüme edilmiş olarak *Esat Uras*'ın "Tarihte Ermeniler ve Ermeni Davası" kitabının 432-439, sayfalarında)

240- *M. Tuncay*; E.J.Zürcher, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik" (1876-1923) İletişim Yay., İstanbul, 1995, Makale; Anahide Ter-Minnassian, 1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğun Rolü." agy. s.163-237

Parti; Sasun ve Zeytun gibi sosyal hareketleri, ulusal köylü ayaklanmalarını ve İstanbul Kumkapı ve Bab-ı Ali gösterisi gibi mitingleri üstlenmiştir.

Hınçakların, 1887'den 1914'e kadar yayın yapan ***Hınçak*** (Çan); ***Mard*** (İsyan) 1897-1901; ***Gaghapar*** (Fikir) 1894; ***Yeridassart Hayasdan*** (Genç Ermenistan) 1903-1907; ve bir mizah gazetesi olan ***Abdak*** (Tokat) 1894-96 gibi yayın organları bulunmaktaydı.

İmparatorluğun en eski sosyalist örgütü olan Hınçakyan Partisi'nin, Sosyalist Enternasyonal'le de ilişkileri vardı.

"... Ermeniler, Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu içinde de etkindiler. Eldeki belgelerde, federasyonun faaliyet gösterdiği yıllar boyunca, Sosyalist Enternasyonal Başkanlık Kurulu (SEBK) Ermeni Hınçak Partisi, Poale-Sion Yahudi Hareketi gibi örgütlerle işbirliği yaptığı ortaya çıkıyor."[241]

Hınçaklar 7 Şubat 1912'de Hürriyet ve İtilaf Partisi ile bir ittifak imzaladılar.

Taşnaktsutyun Partisi (1890) [Ermeni Devrimci Federasyonu / EDF][242]

Taşnaktsutyun Partisi, Ermeni ulusal hareketinin en etkili örgütlerinden biridir. Parti'nin iki önemli özelliğinden biri ***Cephe Örgütü*** olması, içinde çeşitli sınıf ve tabakaların siyasi temsilcilerinin bulunması, diğeri de hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Rusya'nın politik yaşamında önemli roller üstlenmesidir. Osmanlı İmparatorluğunda İttihat ve Terakki ile Rusya'da ise Sosyalist Devrimcilerle ittifaka giren örgüt; Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına milletvekili seçtirmeyi başarmış ve I. Paylaşım Savaşı'nda ve 1917 Ekim Devrimi sonrası Ermenistan özerk devletinin ilk hükümetini kurmuştur. Taşnaktsutyun Partisi önderliği Ermenistan'ın bağımsızlığı idealiyle hareket etmişlerse de, bu açık bir program ilkesi haline getirilmemiş, pragmatist bir politika izlemiştir.

Taşnaktsutyun Partisi, çeşitli sosyalist ve milliyetçi grupların birleşmesinden oluşmuştu. Rusya'nın egemenliğindeki Kuzey Doğu Ermenistan'ındaki grupların da yer aldığı bu örgüte bu nedenle Ermenice *"Federasyon"* anlamında Taşnaktsutyun denilmiştir. Öte yandan, örgütün bu parçalı yapısı ve zaman zaman kliklerin yönetimde öne çıkmaları da bir çok yanılgılara neden olmuştur. Örneğin, belli sürelerde Marksist, sosyalist propagandalar yapılmışsa da örgütlenmenin belirleyicili karekteri genelde ulusal demokratik bir niteliğe sahiptir. Taşnaktsutyun Partisi'nden bazı yayınlarda *"Marksist"*, bazılarında ise, *"sağcı ve milliyetçi"* olarak söz edilmesinin nedeni budur.

Federasyonu ortaya çıkaran 3 ana grubun birleşmesini mümkün kılanların başında *Kristapor Mikayelyan, Stepan Zoryan* ve ***Simon Zavaryan*** isimli üç liderin bulunduğu ve Hınçakyan'lar adına ***Ruben Hanazad***'ın toplantılara katıldığı biliniyor.

241- *Georgi Hauput/Paul Dumont*, "Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler" Gözlem Yay. 1977, İst. L.Nalbandian, "The Armenian Revolutionar movement" "Ermeni Devrimci Hareketi", Berkeley and Los Angeles, 1967

242- Taşnaktsutyun Partisi ; [Tam adı; ***Hay Heğapokhakan Taşnaktsutyun*** = Ermeni Devrimci Federasyonu], Partililere "Taşnaktsutyuntsagan" da denir.

Örgütün yönetim yerinin Tiflis olduğu söylenmektedir.

"... Merkez Komitesi 5 kişiden oluşuyordu. Ve onların çoğu Tiflis'te oturmaya devam ediyorlardı. İcra makamlarına seçilen bu 5 kişi, C. Mikayelyan, S. Zavaryan, A. Dastakyan, H. Loris-Melikyan ve L. Serkisyan'dı."[243]

İlk dönemlerde federasyona katılmalarına rağmen Marksist eğilimli Hınçaklar federasyonda uzun süre kalamadılar, 1891'de ayrıldılar.

Taşnaktsutyun, 1892 yılında ***Droşak***[244] isimli bir gazete çıkarmaya başladı. Aynı yıl ilk Kongrelerini Tiflis'te topladılar.

Droşak dışında, Taşnaktsutyun'un Osmanlı İmparotarluğu'ndaki yayın organı 1909'da ***Azadamart*** ; 1906'da Tiflis'te, 1909 Erzurum'da aynı isimle çıkarılan ***Haraç*** (1909) ve Van'da çıkarılan ***Aşkhatang*** (1910-1915) gibi gazeteleri de bulunuyordu.[245]

Hınçakyan Partisinin Osmanlı-Rus-İran Ermenistan'ında Birleşik-Bağımsız bir Ermenistan istemesine karşılık 1892 Taşnaktsutyun Programında bağımsızlıktan söz edilmez. İmparatorluktan ayrılık net olarak belirlenmemiştir. Nalbantyan, *"Taşnaktsutyunların politik hedeflerinin Patrik Nerses'in Berlin Kongresine sunduğu Islahat Programının hemen hemen aynı olduğu, Droşak'ın ilk başmakalesinde belirtilmiştir"* demektedir. Bu program İmparatorlukta Ermenilerin yoğun olduğu doğu illerinde geniş bir "özerklik" tasarlamaktaydı.

Minasyan, Taşnaktsyun'un *"Rus devrimci sosyalizmi ile (Fransız) Jaures sosyal*izmi arasında kararsız" bir çizgi izlediğini yazar. *"EDF, Marksist olmayan sosyalist parti, tabanını işçiler oluşturuyordu. Radikal reform politikası izlediği doğruysa bile sosyalist programı doğrultusunda herhangi bir şeye de karşı çıktığı yoktu. " "EDF, bir inanç bunalımı yaşamıştır. Sosyalist görüşler beslediği halde, kendisine ermeni liberal burjuvazisinden temsilciler çeken bir liberal parti rolünü oynamıştır. Dolayısıyla ortaya, sosyalizmi bir liberal reform politikasıyla bağdaştırma sorunu çıkmıştır."*[246]

Taşnaktsutyunların önemli bir politik tavrı da Jön-Türk hareketi ve daha sonra da İttihat Terakki Partisiyle, Sultan Abdülhamit despotizmine karşı ve meşrutiyet ilkeleri üzerinde ittifak yapmalarıdır. Bu ittifaktan her iki taraf da kendi programları doğrul-

---

243- ***Papazian***, Patriotism Perverted, Boston 1934,s.11

244-Droşak veya ***Troşag***(Bayrak); Taşnaktsutyun'un yayın organı olan gazete 1891-1911 yılları arasında Cenevre'de, 1925-1933 yılları arasında ise Fransa'da basılmıştır. Abdurrahman Bedirhan Bey'in Arap alfabesiyle Kürtçe bir makalesi de Troşag'da yayınlanmıştır. (Dr. Astarciyan)

245- ***Azadamart***(Özgürlük Kavgası); 1909 Haziran'ında İstanbul'da kuruldu.Yönetmeni ***Ruben Zartaryan***, Harput doğumlu halkçı bir yazardı. Osmanlı sansürü altında birçok kez isim değiştirmek zorunda kalan gazete oldukça etkiliydi. Dönemin Ermeni toplumsal yapısı,; Taşnak - İttihat ve Terakki ilişkileri; liberal, sosyalist ve milliyetçi düşüncelerin etkilerini izlemek için değerli bir kaynak oluşturmaktadır. 1925'e kadar ***Cagdamard*** ismiyle çıkan gazete Ermeni aydınları için bir Rönesans yayını işlevi görmüştür.

Haraç(İleri); Taşnakların günlük gazetesi1906'da Tiflis'te yayınlanmaya başladı. EDF'nin doğu bürosunun yayın organıydı. Adını Alman Sosyal Demokrat Gazetesi ***Vorwaerts***'ten almıştı. Kafkasya'daki Ermeni aydınlarının en seçkin temsilcileri yazmaktaydı. Yazı kurulunda; Başyazar ***A.Sahakyan***(Abraham Baba), ***Avedis Aharonyan, Hovnan Davtiyan, Yegişe Topciyan, Karekin Kacak, Libarid Nazaryan, Hovannes Usufyan*** ve ***Mikail Varandian*** yer almaktaydı.

Ayrıca Avrupa'da Taşnakları destekleyen Fransız demokrat ve sosyalistleri tarafından Pro Armania (1900-1908) adlı bir gazete çıkarıldığı da bilinmektedir.

246- ***M. Tuncay***, E.J.Zürcher, agy. s.168

tusunda umutlar beslemişler, fakat İttihat ve Terakki iktidar olur olmaz, Ermeni isteklerine sırt çevirmiş ve ırkçı-Turancı bir çizgi izlediği oranda da bir kopuş yaşanmıştır. İttihat ve Terakki, Taşnaktsutyun yakınlaşması 1903 yılına rastlamaktadır.

Taşnaktsutyun Partisi, Osmanlı Bankası baskını (1896) II. Sasun Direnişi (1904), Abdülhamit'e karşı 1905 yılında girişilen Yıldız Suikastı gibi eylemleri üstlenmiştir.

Şubat-Nisan 1907'de Viyana'da toplanan Parti 4. Konferansında ulusal sorunun acilliği ve güncelliğini vurgulamakla beraber sosyalist bir program benimsedi.

Rusya'da 1905-07 devriminin örgütlerinden olan bu parti faaliyetlerini Kafkasya'ya aktardı ve sosyalist devrimcilerle ittifaka girdi. Partinin sol kanadı 1907'de sosyalist-devrimci partiye katılan genç Taşnaktsutyun grubunu oluşturdu. Aynı yıl II. Enternasyonal'e kabul edildi.

1905 Şubat burjuva demokratik devriminden sonra Taşnaktsutyun Partisi burjuva geçici hükümetin politikasını destekledi. Rusya'da 1905 Devrimi gibi Osmanlı İmparatorluğunda 1908 Jön-Türk hareketi/Meşrutiyet'in ilanında da önemli politik roller üstlendi. Eylül 1909 Varna'daki V. Konferanslarda İmparatorluktaki yeni anayasal düzene uyarlı yeni bir siyasi çizgi benimsediler.

İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcılıktan '***ırkçı-Turancı***' bir çizgiye geçmesi üzerine diğer örgütlerin de baskısıyla Taşnaktsutyun İstanbul'da yapılan Temmuz-Ağustos 1911'de VI. Kongresinde İttihatçılarla yapılan ittifak iptal edildi.

Taşnaktsutyun VII. Konferansını Ağustos 1913'de Erzurum'da toplayarak, Anavatan'a ilişkin sembolik bir vurgu yaptı. Osmanlı İmparatorluğunun I. Dünya Savaşına girme arifesine denk gelen bu kongre sırasında, İttihat ve Terakki, Ermeni reform programı üzerinde bir uzlaşma ve yeniden ittifak önermişse de, Taşnaktsutyun Partisi bunu reddetmişti. Buna karşılık savaş çıkması halinde Osmanlı vatandaşlığının gereklerini yerine getirme kararı da alındı.

1915 Jenosidinden ve imparatorluğun yenilmesinden sonra Taşnaktsutyun Partisi'nin Erivan'da toplanan Eylül-Kasım 1919'daki IX. Kongresinde ise, bu kez ***bağımsızlık*** öngörülmekte, Batı (Osmanlı) ve Kuzey Doğu (Rusya) Ermenistanlarının da dahil olduğu Bağımsız-Birleşik Ermenistan görüşü kabul edilmektedir. Van, Muş, Hınıs, Eleşkirt, Erzurum ve Kilikya'dan temsilcilerinde katıldığı IX. Konferansta 1915 jenosidinin sorumlularına karşı kampanya kararı verildi.

Sosyalizm anlayışı bakımından Parti bu Kongrede, 1907 programına bağlı olan enternasyonalistler Solda; reformist Kafkasyalı çoğunluk ***Merkez***de, milliyetçiler ise ***Sağ***da olmak üzere üçe bölünmüştü.

1917 Ekim Sosyalist Devriminden sonra Taşnaktsutyun, Menşevikler, Sosyalist-devrimciler ve Musavatçılarla birlikte Bolşeviklere karşı bir blok oluşturdular. 1918-20'de Taşnaktsutyun Partisi, Ermenistan Cumhuriyeti hükümetinin başına geçti. Üç yıla yakın iktidarda kalmasına rağmen Taşnaktsutyun yönetimi, 1920'de Bolşevikler tarafından devrildi ve tasfiye edildi.

Bir dizi yenilgi ve tasfiyeye uğrayan Taşnaktsutyun mülteci bir politik parti olarak X. Kongresini Kasım-1924-Ocak 1925'de Paris'te topladı. Örgütlenmesini, diasporada-

ki Ermeni toplumuna göre uyarladı. *"Bağımsız-Birleşik Ermenistan"* şiarını yineledi.

Taşnaktsutyun 60 yıldan fazla bir zaman Ermeni diasporasında en önemli politik örgütlenme olma özelliğini korudu. Özellikle ABD, Fransa, Lübnan olmak üzere birçok ülkede diplomasi faaliyetleri ile Ermeni hakları sorununu gündemde tutmaya çalıştı.

... Ve Diğerleri

İlk Ermeni devrimci örgütü ***Armenekan***, 1885'de Van'da kurulmuştu.

Minasyan bu örgütün *"Anadolu'nun azgelişmişliği hakkında açık bir fikre sahip, liberal, demokrat-yurtsever, milli özgürlüğü savunmak için köylülüğün silahlanmasını savunduğunu"* yazmaktadır. [247]

Diğer Ermeni politik örgütlerinden Ramgavar Parti (1908)[248] ise liberal Ermeni burjuvazisinin partisi olarak kentli ve tüccarların desteğini kazanmıştı. Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu içinde Anayasal özerklik talep ediyor, kapitalist ekonomiyi savunuyordu.

Ayrıca Van'da ***"Kurtuluş Birliği"*** (1872) ve ***"Kara Haç"*** (1878), Erzurum'da, ***"Anavatan Müdafileri"*** (1881) gibi Kafkas modellerinden etkilenmiş yerel niteliklerdeki örgütler de bulunmaktaydı.

Sosyalist Harekette Ermeniler

Resmi tarih görüşündeki yazarların Ermeni burjuvazisini tümüyle *"işbirlikçi"* ve *"emperyalizmin imparatorluktaki tabanları"* olarak nitelemelerine rağmen Ermeni ulusal örgütleri önemli ölçüde sosyalist fikirlerden etkilenmişlerdir. Ermeni politik örgütleri bölündükleri üç imparatorluktaki devrimci demokratik bütün hareketlere aktif biçimde katılarak önemli roller üstlendiler;

-Rusya'da 1905 devrimi,

-İran'da 1906-12 Anayasacılık Hareketi,

-Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Meşrutiyeti, Jön-Türk Hareketi.

-Ermeni aydınları hem milliyetçi aydınlanmanın Türklere aktarılmasında, hem de sosyalist düşüncelerin yayılması ve örgütlenmesinde önemli bir rol üstlenmişlerdir.

> *"... XIX. yüzyılın sonlarında XX. yüzyılın başlarında Osmanlı sosyalist militanlarının çoğunluğunu Ermeniler, Bulgarlar, Makedonyalılar, Rum ve Yahudiler oluşturuyordu. Çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu gruplar ise, -örneğin; Hüseyin Hilmi'nin Osmanlı Sosyalist Fırkası- ortaya ancak 1908'den sonra çıkacaklardır..."* [249]

Osmanlı İmparatorluğundaki en eski sosyalist nitelikli örgütlenme Hınçaklardı. İlk Ermeni komünistleri de Hınçak'lardan çıktı. Bunlar İran, Suriye, Lübnan ve Mısır'da komünist partilerin kurulmasında etkin roller aldılar.

247- *Minassian*, agy. s.17-18

248- *Ramgavar* [Demokrat] Parti; 1908'de İskenderiye'de (Mısır) kuruldu. Tam adı; *"Sahmanatir Ramgavar Gusaktsutyun"* (=Anayasal Demokrat Parti) veya "Hay Sahmanatragan Ramgavar Gusagtsutyun" (=Ermeni Anayasal Demokrat Partisi). Parti 1921'de İstanbul'da yeniden kurulmuş ve "Ramgavar Azadagan Gusagtsutyun" (=Demokrat Liberal Parti) adını almıştır.

249- *G.Haupt/P.Dumont*, agy.s.36

Liberal sosyalist düşüncelerin imparatorlukta yayılmasında Ermeni basının önemli bir rolü olmuştur. Taşnakların yayın organlarından Erzurum'daki ***Haraç***[250] gazetesi (1909), *"sosyalizmin yüksek ideallerini rehber edinmiş, sömürülen emekçilerle birlikte Ermeni kadınının da özgürleşmesini, yörenin kültürel kalkınmasına katkıda bulunmayı"* amaçlamıştı. Kürtçe-Türkçe ekler de yayınlayan gazetede *"Sosyalizm ve Türkiye"* konulu incelemeler, II. Enternasyonal'in kongreleri hakkında yazılar, Humanite'den özet çevireler yayınlamıştır.

1910-15 yıllarında Van'da çıkarılan ***Aşkhatang***'da[251] ise Avrupa sosyalizmi üzerine yazılar eksik olmuyordu. Derginin Ocak 1914 sayısından anlaşıldığına göre Van'da halka açık bir *"August Bebel ve Eserlerini anma Toplantısı"* düzenlendiğini, Ermeni konuşmacıların *"Karl Marks ve Eserleri"*, *"Sosyalizm çağında burjuvazi"*, *"Toplumsal Eleştiri"*, *"A. Bebel"* gibi konularda konuşmalar yapıldığını; flüt-piyano-keman topluluğunun klasik müzik seçkileri çalmış olduklarını okuyoruz. [252]

1907'de II. Enternasyonal'e de kabul edilen Taşnaktsyun'un 1896 yılında Londra'da II. Enternasyonale gönderdiği raporunda şöyle denilmektedir:

"Fabrikamız da yok, burjuvazimiz de yok.. Ama sizin, insanlığın sosyalist geleceği üstüne görüşlerinizi paylaşıyoruz. "

Anarşist devrimcilerden ***Aleksandr Atabekyan***'ın 1880'de İran'ın Reşt kentinde ve daha sonra 1894 Paris'te Hamayank (Komün) dergisini anmak gerekir.

1903 Ekim ayında Baku'de kurulan Ermeni Sosyal Demokrat İşçiler Örgütüne, *"Specifists"* (Özgüllükçüler) deniyordu. Bunlar da Yahudi ***Bundçu***ları gibi gerçek bir enternasyonalizmden hareketle, Ermeni sorununun özgün yanları göz önüne alınarak ulusal bir örgütlenme sisteminden yanaydılar.

Özgüllükçülerin Ermeni sosyalist yazınına kazandırdıkları birçok yayın bulunmaktadır. Bunlara Bakû'de 1904 ***Sozialist*** (Sosyalist), 1907 ***Banvor*** (İşçi), 1911-12 ***Nor Kiank*** (Yeni Hayat), 1912 ***Mer Ugnin*** (Sesimiz); Tiflis'te 1907-7 ***Kiank*** (Hayat) ve ***Tzain*** (Ses), 1908'de ***Kortz*** (Emek); Moskova'da 1910-12 ***Karun*** (İlkbahar) yayınlarını örnek verebiliriz.

Marksist çözümleme yöntemlerini ilk bu grup kullanmış ve Marksist kavramların Ermeniceleştirilmesinde, dile uygun kavramlar üretilmesinde oldukça yoğunlaşmışlardı.

Ermeni sosyalist yazınında II. enternasyonalin etkisi ve Kautsyk'nin saygınlığı gözlenebilmektedir.

8 Ekim 1906'dan 18 Temmuz 1908'e kadar Tiflis'te yayınlanan ***Yerkri Tzayn*** [Anavatanın Sesi] isimli haftalık dergiyi çıkaran ***Dikran Zaven***'in Osmanlıcı çözümleri vardı. Ermeni sorununun halklar arasında kurulacak bir cephe ile çözülebileceğini savunuyordu:

250- ***Haraç*** (İleri); 31 Mayıs 1909'da Erzurum'da ***Yegişe Topciyan*** tarafından kuruldu.Haraç Türkçe-Kürtçe ekler çıkarıyor ve Kanun-i Esasi'nin ilkelerini tanıtmaya, barış ve kardeşliği savunmaya çalışıyordu.

251- ***Aşkhatang*** (Emek); 1910-1914 arasında Van'da çıkarılan gazete, 1915 Van direnişi sırasında yeniden can landırıldı. Gazete yerel sorunların yanı sıra Kürt meselesi, tarımsal sorunları, Türk-Ermen ilişkileri gibi genel sorunlar üzerinde duruyordu.

252- Aktaran, Minnassian;

"İki halkı ne ayırıyor? Hepimiz aynı müstebitin ayakları altında eziliyoruz. Aynı bahtsızlıklara üzülüyoruz. Çevrenize bir bakın. Türkiye, İran ve Rusya'daki Türk halkı, katı önyargıları, engin bilgisizlikleri -cehaletleri- ve sonsuz yoksullukları yla sömürücülerin pençesindedir. Kanlar içindeki bu zavallı yaratıklar Ermeniler kadar acı çekmektedir. Türkiye Ermenileri kendi kurtuluş davalarını, aynı boyunduruk altındaki başkalarının kurtuluş davalarından ayırmamalıdırlar. Türkiye'de tek bir olanak vardır; Büyük Devrim... Ermenileri, Kürtleri, Süryanileri, Ezidileri, Dürzileri, Rumları, Yahudileri, Arapları, Arnavutları ve Makedonyaları köle eden bu rejim bütün bu halkların ve ırkların birleşik güçleriyle devrilmelidir. "[253]

Meclisi Mebusan'daki Ermeni milletvekili sözcüsü ve İyi bir hatip olan ***Kirkor Zöhrab***, *"Ben sosyalistim, sosyalistler ne teröristtir, ne haydut"* , *"Meşrutiyet Türkiye'si işçilerin yasal haklarını tanımazlık edebilir mi? onları savunmak, ileri kültürleri nedeniyle Ermenilerin ödevi"* diyerek ekliyordu:

"Türkiye'de bir emek sorunu olmadığını ancak cahiller söyleyebilir.

Büyük bir sanayi olmadığı doğrudur, ama tarımda çalışanlar dahil 2 milyonluk bir işçi sınıfı var. Selanik'teki Yahudilere bakın, onların işçi örgütlerinin üye sayısına bakın. Büyük çabalarını görmezlikten gelmek yerine onlara saygı duymak gerekir. "[254]

Ruben Tarpinyan şunları söylüyor;

"Sosyalizm, Türkiye'nin azgelişmişlik gerçeğinden bir-iki yüzyıl ileri bir Avrupa kuramıdır. Azgelişmiş ülkelerin olgunluktan yoksun aydınlarının hazırlop formüller kullanması iki tehlike yaratır: Bayağılaşma -vülgarizasyon- ve ütopya. Aydınlarının yüksek düzeyli oluşlarından ötürü, Rusya ütopyaya kurban gitti. Türkiye ise, tersine bayağılaşma eğilimi gösterdi. "[255]

Birçok sosyalist yazın ve Marksist klasikler 1891-1911 döneminde Ermenice'ye çevrilmişti.

Komünist Manifesto'nun önsözünde belirtildiğine göre Manifesto'nun Ermenice bir çevirisi yapılmış, fakat İstanbul'da basıma verilmek istenen kitap, matbaacının Marks'ın adını kullanmaktan korkması üzerine sonuçsuz kalmıştır. [256]

1919 İlkbaharında Osmanlı uyruklu ***Kurken Haikun***, Komintern'in kuruluşunda Lenin'e katıldı ve 1918-20 ***Ermenistan Komünist Partisi***'ni kurdu.

Avrupa'ya diğer halklardan daha önce açılmış olan ve Batının düşün ve kültürel etkileşimlerini imparatorluğa aktarmakta belli avantajlara sahip olan Ermeni aydınları, politik düşüncelerin yanı sıra müzik, mimari, resim, tiyatro vb. gibi sanatsal alanlarda da Osmanlı Rönesansı'nda da önemli roller üstlenmişlerdi. İmparatorluğa getirilen pek çok yeniliğin taşıyıcılığını yaptılar.

253- ***Yerkri Tzayn***, NO: 1. 8 Ekim 1906, Minassian, agy.
254- ***Minassian***, agy.s.219
255-***Minassian***, agy.s.222
256-***Marx/Engels***, "Communist Manifesto", Socialist Landmark 1888,s.115

Ermeni Ulusal Hareketinin İkinci Dönem Politikası: Siyasal Radikalizm ve Silahlı Mücadele

Ulusal demokratik bir karakter taşıyan Ermeni ulusal hareketi önce diplomatik yollarla sorunu uluslararası platformlara taşıma ve batılı devletlerin Osmanlı hükümetine yapacağı baskılarla bir Ermeni reformunu benimsetme yolunu seçtilerse de bu girişimlerden umulan sonuç çıkmadı. Bu durum onları büyük bir hayal kırıklığına uğrattı. Böylece, ulusal hareketin radikalleştiği yeni bir evreye geçilmiş oldu. Bu dönemde ulusal örgütler siyasi çalışmaya, kitle hareketleri örgütlemeye ve ***silahlı mücadeleye*** yöneldiler. Bu radikalleşmeye rağmen, ulusal harekette Avrupa desteği arama ve Osmanlı hükümetine dış baskılardan medet umma geleneğinin sürdüğü de görülmektedir.

Ulusal hareketin radikalleşmesindeki esas etken, sosyo-ekonomik yapıdaki değişmelerin, sınıfların mevzilenişin yarattığı köklü değişimlerdir. XX. yüzyılın başlarından itibaren kapitalist ilişkilerin İmparatorluğa girmesi, batı malarının rekâbeti karşısında geleneksel üretim biçimleri çözülmeye başlamasına neden oldu. Bu bozulmadan etkilenenlerden biri de Kürdistan'daki göçebe ekonomisidir.

> *"Göçebe ekonomisinin temeli yündü. İmparatorlukta serbest rekâbetin kurulmasıyla, yerli tezgâhlardaki üretimin durmasıyla, bir süre yünün dış pazarlarda ihraç malı olarak alıcı bulmasına karşılık, daha sonra uluslararası pazarda diğer mallarla rekâbet edemeyince alıcı bulamadı ve yüne dayalı göçebe ekonomisi çöktü."*[257]

Tanzimat döneminde Kürt aşiretlerinin denetim altına alınması politikası, göçebe aşiretlerin yerleşik düzene geçirilmek istenmesi, yeni vergilendirmeler Kürt feodalitesi üzerinde yıkıcı etkiler getirdi. Tanzimat döneminde gayri-Müslim topluluklara getirilen kısmi özgürlükler daha önce senyör-serf ilişkisi biçiminde yürüyen Kürt feodalitesi ve Ermeni köylülüğü arasındaki ilişkileri de değiştirdi. Ağır vergi yükünden ve ekonomik çöküntüden kurtulmak için daha çok Ermeni köylüsüne yüklenen Kürt feodalitesi, artık onlara geleneksel sahiplenme yaklaşımını terk etmiş ve *"amansız rakipleri"* olarak görmeğe başlamıştır.

Gelişen ulusalcı düşünceler etrafında köylü kitlelerin de etkilenmeye başlamaları ilişkileri daha da gerginleştirdi.

Liman kentlerinde, metropol şehirlerde yerleşmiş olan Avrupa bağlantıları ve Osmanlı paşaların *"tefecileri"* olarak konumlanan büyük Ermeni burjuvazisi ise, bütün ulusun önder sınıfı haline gelmekten uzaktı. İçinde bulunduğu konumu bozacak mücadele çizgisi ve taleplere yönelmek gereği duymuyordu. Hem Osmanlı bürokrasisi ile hem de Avrupa kapitalistleriyle işbirliği dengesini yitirmek istemiyordu. Bu yüzden Küçük Asya ve kadim Ermenistan'daki orta sınıfla, köylülüğün kendini gerek Kürt feodallerinin baskılarına ve gerekse Osmanlı yönetiminin eylemlerine karşı korumak için duyduğu istekler birbiriyle çelişmekteydi ve bir yol ayrımına gelmesi kaçınılmaz görünüyordu.

257- *Stefanos Yerasimos*, "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye" Gözlem Yay. İstanbul,

Ermeni ulusal hareketinin köylülük ve orta sınıf tabanına kayması, onun radikalleşmesinin de sosyal zeminini oluşturdu, örgütlerin köylülüğe dayalı politik şiddeti öne çıkarmalarını getirdi. Örneğin; Sasun ve Zeytun, Ermeni köylülüğünün kendiliğinden gelişen direnmeleri olmakla beraber Hınçak ve Taşnak gibi örgütlerin politik çalışmalarının da bir ürünüydü.

Batının ulusalcı ve sosyalist düşüncelerinden etkilenerek bunları örgütlendirmeye çalışan aydınlar ise, bu radikalleşmede öncü rolü üstlendiler.

Yerasimos, Ermeni ulusal örgütlerinin bu dönem politikalarında stratejik ve siyasal olarak Bulgaristan'ı model aldıklarını öne sürer. Belki de tersine Bulgar ve Makedon devrimcilerinin Ermeni fedai hareketinden etkilendiklerini söylemek daha doğrudur.

Ulusal Hareketler ve Abdülhamit Rejiminin Katliamları (1894-1896)

1894-1896 yılları içerisinde Abdülhamit despotizminin halkları birbirine kırdırarak, her türlü dinsel, etnik ve yerel çelişmeyi kullanarak otoritesini sürdürme politikasının acılı sonuçları görülür. Bu politikanın ürünü, üç yüz bine yakın Ermeni'nin çeşitli katliamlara kurban edilmesidir. İmparatorluk içindeki halklar arasına kin ve nefret tohumları da bu süreçte ekildi. E. N. Nayt şöyle yazıyor:

"... Abdülhamit kendisini tahttan indirmek isteyen hiçbir elementin ve grubun yeterince güçlenmemesi için bizzat kendisi uyruklarının moralini bozarak ve İmparatorlukta geçimsizlik çıkararak millet ile Osmanlı İmparatorluğunun payitahtı, çeşitli Hıristiyan toplulukları arasında düşmanlık yarattı ve Müslüman fanatizmini körükledi. Sultanın uyrukları ayaklanarak bu baskıya karşı koydukları zaman da Abdülhamit onları toplu halde korkunç katliamlarla yok etmek yoluna gidiyordu."[258]

"... XIX. yüzyılın sonlarında XX. yüzyılın başlarında Abdülhamit ulusal ve dinsel düşmanlığın şiddetlenmesi yolunu açarken ve böylelikle halk kitlelerini sınıf savaşından uzaklaştırmayı denerken Panslavizm'in politik doktrininden geniş çapta yararlanmıştı. Pan-İslâmizmdeki Sultanın Halife sıfatıyla salt Osmanlı İmparatorluğu' buyruğundaki Müslümanlar üzerinde değil, tüm dünya Müslümanları üzerinde egemenliğinin sağlamlaşmasına değin fikirler belirtiyor ve yaymaya çalışıyordu. Abdülhamit, Osmanlı İmparatorluğundaki Pan-İslâmistleri her yönden kışkırtıyordu. XIX. yüzyılın 90'lı yıllarında Abdülhamit, Pan-İslâmizmlin tanınmış ideologu Cemalettin Afgani'yi de destekliyordu.

.... (bu evrede) iç politik durumun aşırı derecede despotik-feodal sultan rejiminin kurulmasıyla, sosyal ve ulusal sorunların şiddetlenmesiyle ve ülkenin toplumsal ve politik yaşayışını her dalında feodal dinci gericiliğin egemen oluşuyla karakterize edilebilir. Çağdaş tarihçi A. F. Miller, "II. Abdülhamit

258- ***Nayt E.F.***, "Türkiye'de İhtilalci Gelişme" (İngilizce'den çeviri) Sp.B 1914,s.36-37

zamanında tüm devlet sistemi Türkiye'yi sosyal-politik gelişmenin aşağı düzeyinde tutmaya yönelmişti" diyor. [259]

Abdülhamit rejiminin uyguladığı bu sıkı rejim ve kışkırtmalar karşısında Ermeni ulusal hareketi de radikalleşti ve silahlandı. Hem İstibdat karşıtı hem de ulusal talepler etrafında yoğunlaşan siyasi çatışmalar daha çok gelişti. Ermeni politikacılar o zamana kadar Berlin Kongresinden sonra Batılı devletlerin desteğine bel bağlamaktan büyük oranda vazgeçmişler ve kendi güçlerine dayanma gereği duymuşlarsa da bu dış güçleri harekete geçirmek ve hükümet üzerinde bir baskı uygulamak yollarını da gözden çıkarmış değillerdi.

Bu anlamda, ülke içindeki her olayın dışarıda yankılanması ve Batılı devletlerce Bab-ı Ali'ye karşı baskı aracı olarak kullanılmasının ikili bir yapısı vardı. Ama, bütün ulusal hareketlenmelerin sırf bu devletlerin *"işini kolaylaştırmak"* Osmanlıya müdahale etmesini sağlamak için yapıldığını iddia etmek yanlış olur. Sultan'ın sosyal olayları açıklamak bakımından kullandığı geleneksel söylemin aynıdır.

Türk resmi görüşünü savunanlar *"1893-96 dönemi olaylarını Ermenilerin kışkırttığı, kendi halklarının katledilmesini sağlayarak Batılı devletlerin müdahalesini çekmek istedikleri"* tezini ileri sürmektedirler. Bu görüşe göre, Ermeni milliyetçiliğinin taktiği olarak Hınçakyan/Taşnaktsutyun gibi örgütlerin önce Müslümanlara saldırıp, onları tahrik etmeye, Müslümanlar galeyana gelip Ermenilere karşı misillemeye girince de *"Hıristiyanlara katliam yapılıyor"* diye batılı emperyalistlerin Osmanlıya karşı, Ermenileri kurtarıcı pozda müdahale etmesini sağlamaya çalıştıkları en çok savunulan senaryodur. Bütün bu iddialara dayanak olarak W. Langer'in kitabındaki şu belirlemeler kanıt olarak gösterilmektedir. [260]

"... İhtilalcilerden biri Robert Kolej'in kurucusu Dr. Hamlin'e Hınçakyan çetelerinin, Türkleri ve Kürtleri öldürmek, köylerini ateşe vermek ve sonra kaçmak için fırsat kolladıklarını, gazaba gelecek Müslümanların o zaman müdafaasız Ermenilere saldırarak onları katledeceklerini ve Avrupa'nın insaniyet ve Hıristiyan medeniyeti adına müdahale ederek duruma el koyacağını söylemiştir. Dehşet içinde kalan misyoner, bu düşünceyi korkunç tahayyülün ötesinde vahşi görmesi üzerine şu cevabı almıştır. Hiç şüphesiz size öyle gelir, ama biz Ermeniler hür olmaya kararlıyız. Avrupa Bulgar olaylarını duydu ve Bulgaristan'a hürriyet verdi. Milyonlarca kadın ve çocuğun çığlıkları ve kanı ile karışacak bizim sesimizi de duyacaktır. Başka çaremiz yok. Bunu yapacağız. "

Ermeni katliamlarından yine Ermenilerin sorumlu tutulduğu tipik bir *"kurbanı tekmeleme"* tavrı, Sultan II. Abdülhamit'in anti-Ermeni politikasının kanlı sonuçlarını mazur göstermeye çalışan bir anlatımdır. *"Ermeniler, Bulgaristan gibi bağımsızlıklarını kazanmak üzere yabancı devletlerin müdahalesini çekmek üzere, kendi kendilerini katlettirdiler !"*

259- ***A.F.Miller,*** "Kısa Türk Tarihi" Moskova 1948,s.104/ Yuriy Asatoviç Petrosyan, "Sovyet Gözüyle J ön-Türkler", Bilgi Yay. 1974.İst

260-***William Langer***, "The Diplomacy of Imperialism",s.157-158

"... 1893 olaylarından sonra 1894'de Yozgat'ta olaylar başladı. ve 1915 olayları ve bu olaylar sonucu pek çok insanın ölümü, Ermeni milliyetçiliğinin doğurmuş olduğu eylemlere bir karşı tepki olarak çıkmıştır."[261]

1893-96 yıllarında yaşanan katliamların sorumluluğu tümüyle despotik rejimin uyguladığı halkları, dinsel grupları birbirine karşı kışkırtma politikasına aitti.

Abdülhamit'in, Kürt feodalitesini yeniden güçlendirmesi ve aşiret alaylarının kurulması Ermeni köylülüğü ile Kürt feodalleri arasındaki çelişmeyi daha da keskinleştirmişti. Halklar arasında yüzyıllardır süren nispi sükûnet ortamı da bu sınıfsal karşıtlıklardan ve politika değişikliklerden büyük zarar gördü. Kendini güvensiz hisseden Ermeniler silahlandılar. Küçük Asya'da ise, Ermeni toplumu daha çok güvensiz bir konumdaydılar. Bab-ı Ali'nin yarattığı Müslüman fanatizmi, gayri-Müslim topluluklar üzerinde kitlesel teröre dönüşmek için fazla bir kışkırtmaya gerek görmüyordu.

1893-96 yıllarında yaşanan katliamların toplumsal arka planı işte bunlardır. Olayların yoğun olarak yaşandığı 1893 yılına gelmeden çok önceleri Ermeni ulusal hareketlerinde ve karşı tepkilerdeki sertleşmeler hemen göze çarpmaktadır.

1889 tarihinde Mutki aşiretinin reisi ***Musa Bey***'in[262] bir Ermeni soylusunun kızını zorla kaçırması ve kızın direnmesi üzerine gözünü sakatlaması olayı, daha önce buna benzer olayların infiali içindeki Ermeniler arasında tepkiler yaratmış ve konu İstanbul'a ve uluslararası kamuoyuna yansıtılmıştı. [263]

1892-93 yıllarında Merzifon, Yozgat, Tokat, İstanbul ve Amasya gibi birçok kent de tutuklama, öldürme olayları görülmektedir. Fakat en önemli olay Sasun da patlak vermiştir.

Petrosyan, 1894-95 Ermeni kırımları sonrasında Türk burjuva tabakasının büyüdüğünü ve bölgesel ticaretin önemli ölçüde Türklerin eline geçtiğini yazar. [264]

Ermeni Köylülüğünün Ulusal Başkaldırı ve Direniş Merkezleri; Sasun, Zeytun, Karabağ

Ermeni ulusal hareketinin iki önemli kitlesel ayağı vardı; Birincisi, Ermeni çarşı esnafı, sanatkarlar, bir kısım tacirler ile amelelerin oluşturduğu kent-kasaba ayağı. Bunlar daha çok kadim Ermenistan'da ve Ön Asya içlerinde Ermeni nüfusunun nispeten yoğun yaşadığı kentlerdi. Ulusal aydınlanma aydınlar, rahipler, öğretmenler öğrenciler gibi entelijansia tarafından ilk önce bu merkezlerde, özellikle de Ermeni okulları etrafında gelişti.

261- ***Erhan Karagöz***, "Ermeni Sorunu" Yeni Olgu Dergisi, s.37, Temmuz 1981, Ankara.

262- ***Kadri Cemil Paşa***, hatıralarında Hacı Musa Bey'den "aydın görüşlü, milletini seven bir zat" olarak söz eder. ***Kadri Cemil Paşa*** (Zinar Silopi); "Doza Kurdıstan" (Kürdistan davası) Beyrut,1969,-Kürdistan Press, -Özge Yay. Ankara, 1991.,s.42

263- Kürt eşraf ve mütegallibesinin, bölgenin yerleşik Hıristiyan halklarının fizik olarak tasfiye edilmesinde Osmanlı-Türk merkezi otoritesiyle yaptığı işbirliğinin bir prototipi olarak Hacı ***Musa Bey Olayı*** bir örnek olarak sonraki bölümlerde ele alınmıştır. Bkz. "Mutkili Hacı Musa Bey Olayı", S....

264-Petrosyan, agy. s.234

İkincisi ise, ağır vergiler ve bir yandan Osmanlı merkezi otoritesi diğer Kürt feodalleri arasında sıkışan yoksul Ermeni köylülüğüydü.

Ermeni ulusal hareketinin köylü kitlelerinden aktif destek bularak merkezi otoriteye başkaldırı ve direnişlerine odak oluşturan alanlar birbiriyle benzerlik arz eder. Son derece çetin, sarp arazi koşullarına sahip, ulusal özelliklerini koruyan ve fakat kuşatılmışlığın bütün sorunlarını yaşayan dağlık bölgelerdir bunlar. Özgürlüğüne tutkun oldukları gibi belki bütün işgalcilere karşı geleneksel bir köylü isyancılığının da hep yaşaya geldiği yerler.

Osmanlı-Türk Merkezi otoritesinin bütün baş eğdirme girişimleri, Kürt feodallerinin kışkırtmaları ve İşhanların zorbalıkları altında Zeytun, Sasun gibi alanlar, Ermeni *"Fedai"* hareketinin kitlesel destek kazandığı yerler oldu.

I. Sasun Direnişi (1894)

Sasun direnişi Osmanlı merkezi otoritesine, Kürt ağa ve beylerine karşı Ermeni köylülüğünün anti-feodal ve ulusal nitelikli bir köylü isyanıdır.

Abdülhamit'in anti-Ermeni politikası gereğince, Kürt feodallerini silahlandırıp Ermenilere karşı kışkırtmasının ilk meyvelerini 1890 yılında almaya başladı. Sasun ve Talvorik o tarihte Bitlis'e bağlı ve Ermeni köylülüğünün en yoksul kesimlerinin bulunduğu, Kürt ağa ve aşiret reislerinin de baskısının yoğun olduğu bölgelerden biriydi. Ermeni köylüleri, Kürt ağalarına, aşiret reislerine ***"Hevir-Hefir"*** adı verilen bir bağlılık vergisi vermek zorundaydılar. Yoksa her türlü soygun ve başıbozuk çapulun hedefi oluyorlardı. Bir Ermeni evlendiği zaman da gelinin ailesine ödenen başlık parasının bir bölümü ***"Helal"*** adıyla ağaya verilirdi.

Uzun zamandır haraç ve vergilerden bunalan Kürt ve Ermeniler arasında Osmanlı yöneticilerinin kışkırtmalarıyla da gerginlik büyümüş, ulusal tepkilerin de yoğunlaşması üzerine, Ermeniler direnme eylemlerine başlayarak dağa çıkmışlardı.

Direnişin mimarlarından ***Mihran Damadyan*** bir şair ve öğretmendi. Hınçak Örgütü tarafından İstanbul'dan Muş'taki Ermeni okuluna gönderilmişti. *"Birleşik Örgüt"* tarafından idare edilen ***"Getronagan"*** (Merkez) Okulu öğretmenleri bölgedeki Ermeni ulusal aydınlanmasına öncülük yapıyorlardı.

Hınçak propagandası, karakteristik sosyalist-halkçı söylemle birlikte, özellikle Kürt feodalitesine yönelmişti. Köylüleri vergi vermemeye, silahlı direnişe, örgütlenmeye ve ulusal ülküler etrafında birleşmeye teşvik ediyorlardı.

Bu direnişlerin önemli bir özelliği de ulusalcı aydınların rehberliğindeki bir başkaldırı ve direnme olması yanında, aralarındaki anlaşmazlıkları bir türlü çözemeyen Ermeni aşiret reislerinin/beylerinin de güç de olsa birleşerek direnişe katılmalarıdır.

Bütün kadın, çocuk ve davarlarını dahi önceden dağlara gönderilmiş olduğu yabancı konsolos raporlarında yazılıdır. Olayların duyulması üzerine bölgeye asker sevk edildi. Andok dağına çekilen Ermeniler, askerlere de silahla karşı koydu.

1891'den 93 yılına kadar Sasun'a baş eğdirilemedi. Kat kat üstün Osmanlı ve Hamidiye güçleri geri çekilmek zorunda kaldı.

İç ihanetler sonucu Damadyan 1893'de tutuklanıp İstanbul'a gönderildi. Bu olay direnişin seyrini değiştirmedi. Siyasal önderlik açısından bir kayıp olsa da direniş kendi içinden oldukça nitelikli savaşçı önderler yetiştirmişti. Başta ***Hrayr/Armenak*** ve ***Şenikli Kirko*** gibi önderler olmak üzere ***Gelîyêguzan'lı Bedo***, ***Kevork Çavuş, Mezen Murat, Ahpür Serop*** gibi bir çok Ermeni köylü fedai isim sayılabilir.

Yalıtılmış olmasına rağmen 3 yıl direnen Sasun köylü hareketi, yardım almak için girişimlerde de bulundu. Hınıs-Kavar bölgesinde çalışmakta olan Hınçak örgütü İstanbul şubesi başkanı ***Murad*** /Doktor ***Hamparsum Boyaciyan***,[265] önce Kafkasya'ya geçerek Taşnak örgütünün yardımlarını sağlamaya çalıştı ve ardından Sasun'a geçti. Bu olgu Hınçak'ın Sasun direnişine verdiği önemi göstermektedir. Diğer bölgelerden Fedailer de Sasun direnişine destek verdiler.

Mücadele o kadar çetin geçti ki, Andok ve Talvorik çarpışmalarından sonra Muş valisi elinde yeterli kuvvet olmadığını düşünerek, *"Osmanlı Ordusu'nun Doğu Kuvvetleri"* genel komutanından yardım istedi. Müşir Zeki Paşa komutasındaki büyük bir Osmanlı ordusu ile Hamidiye Alaylarına katılan Kürt aşiretleri direnişin bastırılması için harekete geçtiler. Zilan Şeyhi Muhammed'in *"cihad"* çağrıları da etkili oldu. 14. 8. 1894'de sonuçlanan bastırma harekatı 16 bin kişinin kurban gittiği tahmin edilen bir katliama dönüştü ;

Sasun isyanının Hamidiye Alayları eliyle bastırılmasıyla, Sultan Abdülhamit'in Kürt ve Ermenileri çatıştırma politikası en önemli başarısını de elde etmiş oluyordu. Bu olay Osmanlı'nın uluslararası baskılar karşısında sorunu Kürt ve Ermeniler arasındaki çatışmalar olarak sunup, manevra kazanmasına da olanak sağlıyordu. Ermeni halkında Kürtlere karşı büyük bir öfke ve güvensizlik doğmasına, intikamcı eğilimler gelişmesine neden oldu. Bir başka açıdan da Ermeni örgütlerinin Kürtleri de siyasi bir unsur olarak hesaplamaları yönünde arayışlara itti.

Sasun direnişi Ermeni reformu için uykuya yatmış olan Avrupa devletlerini de hareketlendirdi. Bab-ı Alî üzerinde bir süre diplomatik baskılarını yoğunlaştırarak "Soruşturma Komisyonları" kurulmasını sağladılar. Bu dönemde Osmanlı Hükümetine pek çok Ermeni reform Tasarısı dayatıldı. Bunların tümü aralarındaki pazar paylaşımı ve siyasi rekabet bulunan Avrupa burjuvazisinin, siyasi entrika ve Osmanlı'yı kazanma hesapları arasında boğuntuya geldi.

Avrupa Devletlerinin Ermeni ulusal istemleri doğrultusunda Saraya baskı yap-

265- ***Dr. Hamparsum Boyaciyan*** (Murada); İstanbul'daki Kum kapı ve Atina'daki kitlesel gösterilerin düzenleyicisi ve iyi bir örgütçü olarak bilinmektedir. Sasun, Talvori, Kavar bölgelerindeki partizan mücadelesinin efsane ismiydi. Direnişin diplomatik, siyasal yanını olduğu kadar askeri açıdan sevk ve idaresinde de etkin bir rol oynadı. Sasun'a geçtiği zaman Hınçak örgütünün İstanbul Şube başkanıydı. Haçin doğumlu Boyaciyan, İstanbul'da Tıp öğrenimini tamamladıktan sonra, Hınçak örgütünde aktif görevler almıştı. Boyaciyan'ın pratiği Hınçak çizgisine uygun olarak aydınların kitle içindeki siyasal çalışma ve öncü-fedai ruhuna tipik bir örnektir.
1. Sasun direnişinin bastırılmasıyla birlikte 1895'de tutuklanan Boyaciyan, bir süre Muş hapishanesinde yattıktan sonra, uluslararası baskılar sonucu serbest bırakıldı. Boyaciyan 1908 Devrimi'nden sonra Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Kozan milletvekili olarak bulundu.

ması, Ermeni örgütlerinde bu diplomasiye endeksli bir mücadele çizgisini derinleştirdi. Fakat, Sasun'daki sorunlar çözümlenmedi. On yıl sonra 1904'de Sasun Direnişi yeniden alevlendi.

Resmi İdeoloji, tüm Ermeni kitlesel hareketlerinde olduğu gibi, katliamlardan Komitacıları sorumlu tutmakta, onların *"Avrupa devletlerinin müdahalesini kışkırtmak için provokasyon yarattıklarını"* öne sürmektedirler. Bu konuda resmi yazımın babası Esat Uras, Sasun direnmesi hakkındaki tüm bilgilerini Rus Konsolosu Mayevsky'nin Osmanlıca'ya da çevrilmiş İstihbarat raporlarına dayandırmaktadır. [266] İngiliz, Fransız ve Rus konsolosluklarının da 1890-96 yıllarındaki olaylara ilişkin kendi hükümetlerine sundukları istihbarat ve soruşturma raporları da bulunmaktadır.

Abdülhamit döneminin en önemli Ermeni direnmelerinden biri de Zeytun'da yaşanmıştır.

Zeytun/Ulniya Direnmesi (16 Eylül 1895)

Zeytun[267] Ermenilerin Kilikya'daki en yoğun yerleşim merkezlerinden biriydi. Zeytun'daki ayaklanma ve direnişler süreklilik kazanmıştı: 1850 yılına kadar sekiz kez.. Zeytun direnmelerinin ulusal olduğu kadar sınıf çelişkilerinin Sasun'a benzer biçimde keskin zıtlıklar göstermesi, Zeytun halkının savaşçı karakteri ile öne çıkmaktadır. Köylülerden ağır vergiler toplamakta olan Ermeni aristokratları (***İşhan*** adı verilen prensler) ile köylülük arasında derin bir çelişme ve çatışma yaşanmakta olan Zeytun'da, 1850'den sonra direnmelerin ulusal karakter almaya başladığına, Osmanlı merkezi otoritesinin Zeytun'u ele geçirme çabalarına karşı direnişe dönüştü.

Osmanlı hükümeti bölgeye müdahale etmek için çelişmeleri bahane etmeye çalışıyordu. Fakat *"düzenleme"* adı altındaki baskı politikası direnmeyle karşılık buldu. Dört bini silahlı olmak üzere, altı bine yakın Ermeni Zeytun'daki kışla, hükümet binası vb. yerleri basarak teslim aldılar; ayaklanma çevreye yayıldı.

Hükümet, ordu birlikleriyle Zeytun'u kuşattıysa da şiddetli çarpışmalar meydana geldi, jandarmalar büyük kayıp verdiler. Üç ay süren kuşatmada taraflar birbirlerine karşı üstünlük sağlayamayınca, araya giren Büyükelçiliklerin girişimleriyle Ermenilerle ateşkes imzalandı. 15 maddelik Anlaşmayla hükümet, Hınçakyan Partisi üyesi beş eylemcinin yurt dışına çıkarılması, geçmiş vergilerin affı, miri verginin azaltılması, genel af çıkarılması şartlarını kabul ederken Ermeniler de silahlarını bırakmayı kabul ettiler.

Anlaşmaya garantör olan elçiliklerin gözetiminde Hınçakyan Partisi eylemci (5 kişi) Marsilya'ya gönderilmiştir.

266-***Esat Uras;*** "Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi" Belge Yay., İstanbul,1976
Rusya Dışişlerinde görevli istihbaratçı General Mayersky'nin Osmanlıca'ya çevrilmiş raporu,1977 yılında Sipan yayınlarınca kitap olarak yayınlandı. ***Mayevsrıy V. T.***; "Kürt-Ermeni İlişkileri" (19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı) Sipan Y., İstanbul, 1977

267-***Zeytun/Ulniya***; şimdi Maraş iline bağlı Süleymanlı bucağı.

Ermeni Partizan Savaşı Fedailiğin Efsane Adı Antranik'in Yükselişi

Sasun'daki 1894 Ermeni kırımı üzerine Taşnaktsutyun, Ermeni gerillacılığı *"Fedai"*[268] tarzının öne çıkan isimlerinden ***Antranik***[269] yönetimde bir partizan çetesini bölgeye gönderdi. Antranik 1895-1896 yıllarında Sasun dağlarının eteklerinde Muş vadisinde mevzilenen bir partizan çetesini yönetti; Ermeni köylerini korudu, bölgeye silah taşıdı ve ahaliye bu silahları dağıttı. Hamidiye Alayları ve düzenli Türk ordusunun küçük müfrezeleriyle çarpıştı. 1897 yılının ortalarında Kafkasya'ya giderek partisinin merkez organlarıyla doğrudan bağlantı kurdu, geniş yetkilerle ve çok miktarda silahla donanmış olarak ülkesine geri döndü.

1899 yılında en önemli partizan komutanlarından bir çoğu öldürülmüştü. Antranik, Bitlis vilayetinin çete savaşı koşullarına en uygun bölümü olan Sasun yöresinde bütün partizan kuvvetlerinin liderliğini üstlendi. Komutanlık görev alanında, çarpışmalara yatkın, yarı-bağımsız Ermeni köylülerinin yaşadığı 38 köy bulunuyordu. Antranik efsanesi işte burada doğmaya başladı.

1900 yılında, Türklerin hizmetindeki Kürt ağa Bişarê Halil, Ermeni devrimcilerinin en önde gelen biri olan Sirop'u öldürdü. Ahali bu kişiye Sasun'a neredeyse tamamen bağımsız bir hale getirdiği için Sirop Paşa diyordu. Padişah Bişarê Halil ağaya bu Ermeni liderini öldürerek gösterdiği başarı için madalya verdi. 8 ay sonra Antranik bu olayın intikamını aldı; çetesiyle birlikte Halil'i takip ederek onu ve 17 adamını öldürdü ve Abdülhamit'in verdiği madalyaya el koydu. Söz konusu madalya Taşnaktsutyun'un Cenevre'deki arşivlerinde halen korunmaktadır.

Antranik'in adı iyiden iyiye yayıldı. ***Kevork Çavuş, Sivaslı Murad, Muşlu Simpad, Gayzak Arakel, Sebuh, Hrayr***, gibi partizan önderleriyle birlikte Osmanlı yönetimi için korkulu bir rüya haline geldiler. Padişah kuvvetleri onları hararetli bir şekilde arıyorlardı. 1901 Kasım'ında Antranik 47 partizanıyla birlikte, daimi müsademeleriyle takip edilerek Muş'a bir saatlik uzaklıkta bulunan ***Surp Arakel/Havariler Manastırı***nda kıstırılıp etrafı sarıldı. Ferik Paşa ve Muhammed Ali Paşa komutasındaki 5 taburdan oluşan bütün bir alay bu iyi tahkim edilmiş manastırı kuşattı. Ermeni rahipleriyle Muş mutasarrıfı ve yabancı konsolosların katıldığı uzun ve sonuçsuz görüşmelerden sonra, Antranik kuşatmayı yarmaya karar verdi. Çatışmada daha önce ölmüş olan büyük Türk astsubayın üniformasını üzerine geçirip tüm alayı dolaştı. Askerlerle kusursuz Türkçe'siyle konuşarak onlara uymama emrini verdi, bir yandan da kendi adamlarına çıkış yolunu gösteriyordu.

Kendisi için yeni bir çatışmalar, takip etmeler ve saldırılar dönemi başladı... *"Ben kendi halindeki Türk ahaliye karşı hiç bir zaman saldırıda bulunmadım; benim savaşım yalnızca beyler ve idareye karşı olmuştur"* demektedir. [270]

268- *"Fedai / Fedayi"*, Kürtçe "Xweda", (kendini verme, kendini adama) Farsça ve Ermenice'de de aynı anlama geliyor. Bir davaya, düşünceye, ideale baş vererek mücadele etmek.

269-***Antranik Ozanyan*** (1866-1927) hakkında daha geniş bilgi için bkz: "Ermeni Ulusal Hareketi'nden, Balkan Halklarına enternasyonalist bir destek; ***"Antranik Bölüğü"*** başlığı.

270-L.Troçki, agy.

II. Sasun Direnişi (*13 Nisan 1904*)

I. Sasun direnmesinin bastırılmasının ardından Osmanlı hükümeti 1901 yılında Sasun'un idaresini düzene koymak için Talvori ve Şenik tepelerinde askeri kışla yapmaya karar vermişti. Ermeniler bu projeye karşı çıktılar. Sasun ve Muş bölgesinde kırsal kesimde kitle desteğini de kazanan Ermeni direnişçileri bu tarihten sonra yeniden silahlı direnişe geçtiler. Daha sonra, Ermenilerin *"ulusal kahraman"* olarak ilan ettikleri ***Antranik*** yönetimindeki direniş 1903'e gelindiğinde şehir merkezlerine doğru yayılmaya başlamıştı.

Osmanlı hükümeti bu gelişmeyi durdurmak için 1904 ilkbaharında, 40 bin kişilik askeri kuvvet gönderdi. Sekiz büyük topu bulunan iki Türk taburu Sasun dağlarında Antranik gerillalarını kuşatma altına almıştı. Bastırma harekatına Hamidiye Alayları da katıldı. Antranik'in komutasında, seri ateş eder tüfekleri bulunan 200 partizan ile kendi çakmaklı tüfekleri taşıyan 800 köylü vardı. Görüşmeler ki hafta sürdü. 13 Nisan'da kuşatma içindeki Ermeni köylerine top ateşi başladı. Dağlarda mevzilenmiş bulunan partizanlar bu top ateşinden pek etkilenmediler. Böylesi durumlarda her zaman olduğu gibi, tedip hareketinin başlıca hedefi, köylüleri umutsuzluğa sürüklemek, onlarda devrimcilere karşı tepki uyandırmak ve böylece partizan kuvvetlerini tecrit edip çaresiz bırakmaktı.

Kafkasya ve İran'dan da Karabağlı Tuman gibi fedai grupları da Sasun'a yardıma gelmişlerdi. Karşılıklı ateş, sekiz gün aralıksız devam etti. Hükümet kuvvetleri yüzlerce kayıp verdi. Partizanlar onların cesetlerini göle atıyorlardı. Sasun'da köylüler köylerini terk ettiler. Yaklaşık 4 bin kişi partizanlara sığındı. Köylülerin diğerleri ise Diyarbakır'ın köylerine dağıldı. II Sasun direnmesinde yaklaşık üç bin kişinin öldüğü sanılıyor.

Zovasar, Apagana, Komer, Gunava, Şamiram bölgelerindeki şiddetli çarpışmalardan sonra ateş ederek geri çekilen Taşnaktsutyun partili eylemciler Van gölüne ulaştılar. Üç tekneye el koyarak, üzerinde bir manastır bulunan Ağdamar adasına gittiler. Üç gün sonra aynı teknelerle geceleyin gölü geçip Van'a gittiler. İstanbul'a Van şehrinin Antranik'in eline geçtiğini bildiren bir telgraf ulaştı. Birkaç kez kuşatılmasına rağmen her seferinde kuşatmaları yarmayı başarmıştı. [271]

O zaman İngiliz konsolosu meseleye el attı. Antranik'e *"şimdi buradan uzaklaşman daha iyi olur"* dedi. *"Şu anda Rusya ile Japonya arasında devam eden bir savaş var. Avrupa'nın gözü oraya çevrilmiş durumda, burası için hiç bir diplomatik müdahale yapılamaz"* her yanda Ermeni köylülerinin ahalisi öldürülüyordu. Antranik Ermenistan'dan ayrılmaya karar verdi. Adamları ile birlikte sadece bir gece ilerleyerek yedi günde İran'a ulaştı. İran'dan Kafkasya'ya doğru çekilmek zorunda kaldılar.

Antranik Sasun direnişinden sonra Rusya üzerinden Viyana'ya geçti. Bir süre Cenevre'de kaldı. Ardından Mısır'a gitti ve nihayet Sofya'ya yerleşti. Burada, psikolojileri ve mücadele yöntemleri bakımından kendisine çok benzeyen Makedon devrimcilerle dostluklar kurdu. Onu 1912 Balkan savaşları sırasında Ermenistan'daki partizan deneyimiyle Bulgar Çetniklerini eğitirken ve 230 kişilik Gönüllü Ermeni birliğinin başında göreceğiz. [272]

271-*K.Küdülyan*; "Antranik Savaşları", Beyrut 1929

272- Bk;"Ermeni Ulusal Hareketi'nden, Balkan Halklarına enternasyonalist bir destek; 'Antranik Bölüğü'"

Şehir Merkezlerindeki Olaylar

Ulusal hareketin kent ve kasabalardaki en hareketli odaklarını ise Van ve Erzurum oluşturuyordu. Yalnızca antik çağda değil, feodal dönem boyunca da Osmanlı-İran-Kafkasya-Hindistan yollarında en önemli ticaret ve kültür kentleri olarak Van, Erzurum ve Sivas, Ermeni aydınlarının, esnaf-sanatkar ve tacirlerinin, bir kısım aristokrat ve mülk sahibinin yoğunlaştıkları siyasi merkezler olma özelliği taşımaktaydılar.

Ermeni ulusal hareketi özelikle Kafkasya'da doğduysa da Ermeni kültürünün yaşadığı kadim Ermenistan'ın kent ve kasabalarında büyüdü, yaşam buldu.

20 Haziran 1890 günü Erzurum'da, hükümet bir Ermeni kilisesinde ve okulunda ***"Anavatan Müdafileri"***ne ait cephane arama gerekçesiyle baskın yapmaya kalkınca halk büyük tepki gösterdi. Halkın sokaklara döküldüğü, esnafın dükkanlarını açmadığı, çanların çalınmadığı olaylara askerler müdahale etti. Bir askerin öldürülmesi üzerine harekete geçen Hükümet askerleri yüzden fazla kişiyi öldürerek olayları bastırırlar.

Hınçakyan Partisi 15 Temmuz 1890 günü İstanbul ***Kumkapı***'da (Apostolistik Ermeni Kilisesi İstanbul Patrikhanesi'nin bulunduğu semt) büyük bir miting düzenledi. Son zamanlarda Ermeniler üzerindeki baskıların protesto edildiği mitingde, tutuklananların yargıç karşısına çıkarılması, Berlin Kongresinde kabul edilen reformun uygulanması gibi istemler dile getirilmekteydi. Kumkapı'da başlayan miting, padişaha bir dilekçe sunmak üzere aralarında Patrik Horen Aşıkyan'ı da alarak Yıldız Sarayına gitmek üzere yürüyüşe geçerken, Askerler miting ve yürüyüşe müdahale etmesi sonucu birçok Ermeni öldü, birçoğu da yaralandı.

Beş yıl sonra (*19 Eylül 1895*) yine İstanbul'da Ermeni örgütlerinin düzenledikleri büyük ***Bab-ı Ali Gösterisi*** de katliamla karşılık buldu. Ermenistan'daki katliam ve baskı haberleri üzerine, önceden vilayete haber verilmek suretiyle yasal olarak düzenlenen miting günü beş binden fazla gösterici, Bab-ı Ali'ye doğru yürüyüşe geçince güvenlik kuvvetleri müdahale etti ve göstericilere ateş açtılar. Olaylar sırasında 15 jandarma ve 60 gösterici hayatını kaybetti. Ancak, olayların bununla sınırlı kalmadı, bütün şehre yayıldı. Ermeniler gün boyu şehrin gerici ve lümpenleri tarafından vahşice katledildiler. Üç gün süren olaylar sırasında Ermeni mahalleri, dükkanları saldırıya uğramış, yağmalanmıştır.

Yabancı Elçiliklerin müdahalesi ve protestoları sonucu, hükümet işi ağırdan alarak olayları önlemeye çalıştı. Saldırılar sonunda resmi olmayan rakamlara göre 172 Ermeni öldürülmüştü. [273]

Van Direnişi *(1 Haziran 1896)*: Van Ermeni milliyetçilerinin politik çalışma alanlarının başında geliyordu. Ermenilerin çok eski bir yerleşim merkezi olan Van'da yüzyıllar içinde etnik bileşen giderek değişmiş Kürt ve Türkler çoğalmışlardı. Kürt feodallerinin baskıları ve Türk yöneticilerinin Müslüman-Hıristiyan çekişmesi ile birlikte Ermeniler üzerinde baskıyı yoğunlaştırma politikaları ulusal tepkileri, yerel çekişmeleri de boyutlandırmıştı. Abdülhamit rejiminin, Ermeni ulusalcılığını Kürt

273- *Johannes Lepsius*, "L'Arménie êt l'Evrupo, Laussanne," 1896,s.243

feodalitesiyle barajlama ve halkları birbiriyle çatıştırma politikası burada da kendini gösterdi. Esas olarak Osmanlı Merkezi otoritesinin baskılarına karşı yönelen direniş sırasında halklar arasında çatışmalar yaşandı. Resmi kaynaklar Van direnişi sırasında *"418 Müslüman'la, 1715 Ermeni'nin"* öldüğünü bildirmektedir.

İstanbul'da Osmanlı Bankası Baskını ve Ermeni Katliamı (14 Ağustos 1896)

Taşnaktsutyunlar, Ermeni sorununa Batılı devletlerin ilgisini çekmek ve Osmanlı İmparatorluğu'nda süregelen olayları gündeme getirmek için yepyeni bir şiddet eylemi denerler. Bu da, Osmanlı Bankası baskınıdır.

Bankayı basan eylemciler, bombalar ve silahlar patlatarak 157 kişiyi gün boyunca bankada rehin tuttular. Talepleri Berlin Kongresine sunulan Ermeni reform planının Bab-ı Ali tarafından derhal yerine getirilmesiydi. Bu olay, beklendiği gibi içerde ve dışarıda büyük yankı yarattı. Elçiliklerin araya girmesi sonucu, eylemcilerin cezalandırılmamak ve sağ-salim Marsilya'ya gönderilmek koşulu ile eyleme son verilmiştir.

Ne var ki bu baskın olayını bahane eden Bab-ı Ali, geleneksel kışkırtma ve kitleleri birbirine kırdırarak terör yaratma politikasını yine yürürlüğe kodu. İstanbul'un lümpen ve gericilerinin yine Ermeni mahallelerine saldırdığı, polis ve askerlerin de katıldığı olaylar sonucunda batılı kaynaklara göre 4 veya 6 bin dolayında Ermeni öldürülmüştür.

İstanbul'da Ermenilere yönelik girişilen şiddet hareketlerinde ön sırada "***baltacılar***" adı verilen Kürt hamallar bulunmaktaydı. Bazı kaynaklar Abdülhamit'in Kürt hamalları özelikle Ermenilere karşı mevzilendirmek üzere İstanbul'a yerleştirdiğini yazmaktadır. [274] Bu olaylar sonucunda Kumkapı'da yoğun olarak bulunan Ermeni hamallarının yerini Kürt hamalları almış, meslekte İstanbul egemeni olmuşlardı. [275]

Osmanlı Bankası baskınının bir diğer sonucu da, batılı devletlerin bir süre daha Ermeni reformunu görüşmelerine karşı, Ermeni örgütlerinin radikalleşmesinden ve kendilerini de hedef almaya başlamasından rahatsız olmaları ve aralarına daha soğuk bir mesafe koymaya başlamaları oldu.

Sultan Abdülhamit bütün ulusalcı hareketlenmeleri özellikle Müslüman-Hıristiyan çelişmesini hareket ettirerek, katliamlarla, kitle terörü yaratarak sindirmeyi denemiştir. Bu sistemli kargaşalıklar sonucu 1894-96 yılları arasında resmi kaynaklara göre 10 binden fazla insan hayatını kaybetmiştir. Bunun 2 bini Müslüman'dır. Ama, bunlar resmi Osmanlı kayıtlarıdır. Katliamların gerçek boyutu ise daha büyüktür ve yüz binleri bulmaktadır. Lepsius, 88 bin 243 Ermeni'nin öldürülmüş olduğunu yazmaktadır. Zartaryan 300 bin civarında olduğunu belirtir.

274-Pears, Edwin; "Forty Years in Constantinople", London, 1916, s.162; "Life of Abdul Hamid. London, 1917, s.257 (Aktaran: Alakom, Rohat; "Eski İstanbul Kürtleri, 1453-1925", Avesta, İstanbul, 1998

275- Quataert, Donalt; "Osmanlı İmparatorluğunda İşgücü Politikası ve Siyaset: Hamallar ve Babıâli, Tarih ve Toplum, no.33, 1986

Ermeni Ulusalcılığının Üçüncü Dönem Politikası: Jön-Türk Hareketiyle İttifak

Abdülhamit yönetimindeki feodal-despotizmin bu kıyıcılığı değişik biçim ve derecelerde aslında tüm kesimlere yöneltilmekteydi. Sonunda neredeyse tüm ulusal demokratik veya liberal akımlar Saltanata karşı ittifaka girmek zorunluluğunu hissettiler. Mücadelelerinin tek başlarına güçsüzlüğünün farkına varan İttihat ve Terakki ve Taşnaktsutyunların kendi programlarını mümkün olduğu ölçüde koruyarak işbirliği aramaları bu zorunluluğun bir sonucuydu.

Jön-Türk ve liberal aydınlar Abdülhamit yönetiminin Ermenilere karşı uyguladığı katliam politikasına tepkiyle yaklaşmakla birlikte, Ermeni hareketine de kuşkuyla bakmaktaydılar. Onlar ***"Osmanlı vatanı"*** kavramı içerisinde bütün unsurların bir arada olduğu bir İmparatorluk tasarlamaktadırlar.

Alimov şunları söylüyor;

"... 1894-95 olayları ve yüz binlerce Ermeni'nin kırımı, Türk aydın sınıfı üzerinde akıllara durgunluk verici bir etki yaptı. Ermeni hareketi Abdülhamit rejiminin iç çelişkisini ortaya çıkardı. Mutlakıyetçiliğin cinayetler üzerine kurulu kanlı politikasını gözler önüne serdi. Sasun olaylarına yapılan uluslararası müdahaleler Türkiye'nin bütünleşmesi ve hayali de olsa politik bağımsızlığa kavuşma konusunda mevcut rejimin ne denli korktuğunu tüm burjuva liberal Türklere göstermiştir. Bundan dolayıdır ki, Jön-Türk'ler 1876'da Türkiye'deki Mutlakıyetçiliğin irinli çıbanını açığa çıkarmak için Sasun olaylarını irdeleyerek mevcut rejimin geniş bir biçimde eleştirisini yapmışlardır. "

Ancak, liberal burjuva aydınlar arasında İmparatorluktaki halklar politikasında da ayrılıklar vardır. Bir bölümü ulusal konularda Abdülhamit politikasının desteklerken, bir kısmı da *"ara yollar"* üzerinde durmaktadır.

İttihat ve Terakki II. Kongresinden önce, gerek ***Ermeni katliamı*** ve gerekse ***Yıldız suikastı*** konusunda İttihat ve Terakki'nin ***Ahmet Rıza*** kanadının tepkisi buna örnektir. ***Ahmet Rıza***, Ermeniler konusunda açıktan açığa yapılan Ermeni katliamlarına karşı çıkarken, burjuva devrimci Ermeni örgütlerin, Ermenileri Osmanlı egemenliğinden kurtarma heves ve çabasına da sert tepkilerde bulunuyordu. Abdülhamit'in özel yazmanı Tahsin Paşa'nın anılarında yazdığına göre örgütlenmiş Ermeni devrimcileri tarafından Abdülhamit'e düzenlenen suikasttan (1905) bir kaç gün önce Ahmet Rıza, bu politik örgütleri şiddetli bir şekilde kendi bağımsız devletlerini kurma hevesinde olmakla suçluyordu. Bu olayı öğrenen Abdülhamit, vatana dönmesi için Ahmet Rıza'ya yeni bir teklifte bulunmaya karar verdi.

Ermeni ulusalcılarının politik çalışmaları sırasında da Osmanlıları kendi ulusal istemleri doğrultusunda kazanma, birlikte yaşama yönünü vurgulayan bildiriler de, merkezi otoriteye karşı ittifakın maddi koşullarının varolduğunu gösteriyor.

1895'de Sivas'ta Ermeni örgütlerince asılan bir bildiri buna örnek;

".. Osmanlılar! Misaller gözlerinizin önünde duruyor. İstanbul, Van, Erzurum, Eleşkirt, Harput, Kayseri, Marsovan, Amasya ve diğer şehirlerde kaç yüz serseri

Ermeni ihtilalcileri tarafından öldürülmüştür?

Bu serseriler kimlerdir? Ermeniler, Ermeniler ve yine Ermeniler !..

Eğer, hükümetinizin sizi inandırmak istediği gibi bizim gayemiz Müslümanlara ve Müslümanlığa karşı olsaydı, niçin Ermenileri öldürecektik?"[276]

İttihat ve Terakki ve Taşnaktsutyun Partileri arasındaki ilişki ve görüşmelerin 1903 yılında I. Jön-Türk kongresi sonrasında başladığı bilinmektedir. Oysa, Jön-Türklerin 1902 yılında ***Prens Sabahattin*** kanadının ağır bastığı I. Kongrelerinde Ermeni ulusalcı örgütü Taşnaktsutyun Partisi'yle işbirliği gündeme gelmiş, Taşnaktsutyunlar Meşrutiyet için ortak mücadeleye yanaşmamış, bağımsız eylemler, Ermenistan'ın ***özerkliği*** için mücadele edeceklerini ortaya koymuşlardı. İttihat ve Terakki ise, Berlin Kongresinde belirlenen Ermeni reformunun gerçekleştirileceği, anlaşmada imzası bulunan devletlerin bu reform programı için öngörülen gözetimlerinin kabul edileceği, Ermenilerin Kürt ve Çerkez baskısına karşı korunacağını taahhüt etmişlerdir. İttihat ve Terakki'nin sağ muhalif kanadını oluşturan Ahmet Rıza bey bu tavizlere karşı çıkmıştır.

Aslında 1901 yılında ***Prens Sabahattin*** kanadının yayınladığı ilk Jön-Türk programında, İmparatorluktaki halkların durumu ile ilgili tatmin edici bir belirleme yer almamaktaydı. Kahire'de yayınlanan ***Beyanname-i Umumi***'de politik programa değin açık, seçik herhangi bir söz yoktur. Broşürün yazarları, Abdülhamit rejimi yıkıldığı zaman, İmparatorluğun tüm halklarının özgür, kardeşliğine değin görüşlerini bile söylememektedirler. Bu bir rastlantı değildir. Broşürdeki temel fikir, İmparatorluğun Türk olmayan halklarını bu rejime karı savaşta birleştirmektir. Broşür yazarları okuyucularını bu halkların, ulusal bağımsızlıklarını elde etmek için çalışmalarının bir gereği olmadığına inandırmaya çalışıyorlardı. [277]

Taşnaktsutyun ile İttihat ve Terakki arasındaki ittifak, Partinin 1907'deki II. Kongresinde gerçekleşti. Bu kongre, 1908 devriminin hemen öncesine rastlaması açısından da önemlidir.

II. Kongreye gelinceye kadar Ermeni ulusal hareketi açısından iki önemli olay meydana gelmişti: II. Sasun direnmesi ve Sultan Abdülhamit'e suikast...

Taşnaktsutyun Partisi'nin sansasyon yaratan eylemlerinden biri de 21 Temmuz 1905'de ***II. Abdülhamit'e Yıldız Sarayında yapılan suikast***tır. Profesyonelce hazırlanan özel bir arabanın içine saatli bomba yerleştirilmişti. Fakat, Sultanın o gün cuma namazından sonra Şeyhülislamla bir süre sohbete dalması, onu mutlak bir ölümden kurtardı. Bombalı araba parçalandı ve çevredeki birçok muhafız öldü. Olay üzerine yapılan operasyonda 40 kişi *"ölü"* olarak ele geçirilir. Suikastın beyin olan Belçikalı Joris ise, *"ajanlık"* teklifiyle affedilmiştir.

Taşnaktsutyun ve İttihat ve Terakki ittifakı bir çok çekinceleri bağrında taşımakla beraber İttihat ve Terakki'nin II. Kongresinde gerçekleşti.

Talat Paşa bu ittifakı "*Anıları*"nda şöyle yorumlamaktadır;

276-A.Alimov, "Türkiye'de 1908 Devrimi", Probujdniye Azii, M.1935,s.17

277- C.O.Tütengil, "Prens Sabahattin 1877-1948" Sosyoloji Dergisi, İst. 1949 No: 4-5 Beyanname-i Umumiye, s.14

"... İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kanun-i Esasi'nin yeniden ilanından önce harici merkez aracılığıyla Ermenilere iç işlerine katılma teklifinde bulunmuştu. Harici merkezin, Ermenilerin başka amaçlar izledikleri özerklik ve ayrılma programını gerçekleştirmeye çalıştıklarını bildirmiş olmasına rağmen, İttihat ve Terakki Cemiyeti, belki Dahili Merkezler bir anlaşma sağlar umuduyla teklifinde ısrar etmiş ve harici merkez adeta Ermenilerle yeniden görüşmelere başlamak zorunda bırakılmıştı. Paris'te yapılan çeşitli görüşmelerin sonucunda Ermeniler Türklerin faaliyetini daha iyi öğrenmiş olmak kastıyla katılmayı kabul ettiler."[278]

Talat Paşa'nın Taşnaktsutyun'la girişilen ittifakı *"Türklerin faaliyetlerini daha iyi öğrenmek"* olarak nitelendirmesi, ittifaka rağmen taraflar arasındaki güvensizliğin boyutunu göstermektedir.

İttifak görüşmeleri sırasında Ermenilerin kendi programlarından taviz vermeye yanaşmadıkları ve özerkliklerini korumaya çalıştıkları gözlenmektedir. Buna karşılık İttihat ve Terakki, Ermeni örgütünü bu ittifak sayesinde iyice kontrol etmeyi, sınırlandırmayı amaçlamaktadır. Görüşmeler bu çabaların çekişmesi içinde geçmiştir.

Ermeniler adına görüşmelere katılan Taşnaktsutyun, devrimci örgütlenmelerini korumak, tepkilere karşı daima silahlı olarak hazırlıklı bulunmak istemektedir.

Talat Paşa, bu isteğin gerçek sebebinin *"milli ve ihtilalci örgütü genişletmek"* olduğunu belirtiyor ve kendi itirazlarını şöyle özetliyor;

"... Osmanlı İmparatorluğu, Türkler, Araplar, Kürtler, Ermeniler, Rumlar, Bulgarlar, Sırplar vb.. gibi çeşitli kavimlerden oluştuğundan Ermeni programına göre siyasi bir özerkliğin kabulü öteki milletlere de aynı şekilde bir örgüt kurma hakkını verecektir. Bu ise, yalnız ülkedeki birliği bozmakla kalmaz, belki 600 yıldan beri İmparatorluğun üzerinde kurulmuş olduğu temelleri yıkarak İmparatorluğu çöküşe doğru götürebilir.

Her iki taraf da program ve amaçları yönünden bir anlaşmanın mümkün olmadığına inanmakla birlikte, karşılıklı olarak birbirlerine güvendiler ve aradaki görüş ayrılıklarına rağmen ileride belki de her şeye karşın anlaşma umuduyla iyi ilişkilerde bulundular." [279]

Talat Paşa'nın "bizim amaçlarımızı daha yakından öğrenmek için katılmayı kabul ettiler *"değerlendirmesiyle "iki taraf da birbirlerine güvendiler"* değerlendirmesi çelişkilidir.

Alimov ise ittifakı şöyle değerlendiriyor;

"... 1907 yılına doğru, Taşnaktsutyun yöneticileri, Anayasanın ilanı ve üyelerini İmparatorluğun tüm halkların oluşturacağı meclisin toplanması uğruna Abdülhamit ve çevresine karşı burjuva devrimci Jön-Türk örgütleriyle ortak eyleme girişmenin amaçlarına uygun olduğu sonucuna varmışlardı... Hareketin liderleri de Ermeni köylülüğünün "yüce" devletlerin yardımlarıyla özgürlüklerine kavuşabileceği hayalinden kendilerin kurtardılar."[280]

İttihat ve Terakki ve Taşnaktsutyun ittifakını, Ermeni ulusal hareketi ile Türk li-

278- Talat Paşa'nın Anıları, Derleyen; ***Mehmet Kasım***, Say Yay. 1986 İst. s.58
279- agy. s.64-65
280- ***Alimov***, agy.s.26-27

beral burjuva hareketinin feodal despotizme karşı ittifakı olarak tanımlamak yanlış olmaz. Buna karşılık, her iki akımın da ittifaka girdiği düzey oldukça sınırlıdır ve beklentiler oldukça farklıdır. Ermeni hareketi açısından eğer Taşnaktsutyun Partisi önderliği, İmparatorluk içinde Anayasal bir reform ve özerklik tasarımı içinde olmasaydılar böyle bir ittifak olanaklı olmazdı. Buna karşılık, Ermeni ulusal hareketi içinde daha radikal gözüken Hınçakyan önderliğinin bu işbirliğine soğuk baktıkları ve güven duymadıkları da bir gerçek. Taşnaktsutyun yöneticileri eğer II. Meşrutiyetten ve İttihat ve Terakki yönetiminden daha olumlu adımlar beklemeselerdi, diğer Ermeni gruplarınca *"işbirlikçi"* olarak nitelendirilmek rizikosunu kolayca göğüsleyemezlerdi.

İttifakın maddi temellerinden biri de 1895 katliamları sırasında el konulan Ermeni gayrı menkullerinin hukuksal biçimde geri alınması yönünde [toprak sorununun çözümü] İttihat ve Terakki ve Taşnaktsutyun arasında uzlaşmaya varılmış olmasıdır.

Öte yandan, feodal despotizme karşı bütün demokratik muhalefeti, ulusal örgütlenmeleri toparlamak isteyen İttihat ve Terakki hareketinin o günkü egemen çizgisi yanıltıcı olmamalıdır. İçindeki liberal aydınları ayrı tutarsak, İttihat ve Terakki hareketinin Ermenilerle ve diğer demokratik muhaliflerle kopuştuktan sonra rahatlıkla Türk milliyetçisi ırkçı bir politikaya geçebilmesi ilk dönem Osmanlıcılığının gizlenmiş bir Pantürkizm olduğunu gösterir.

İmparatorluk içindeki Türk ticaret burjuvazisi siyasal alanda bağımsız bir kimlik gösterecek derecede gelişmemiştir. Muhalefet daha çok aydınlardan ve asker bürokrasiden gelmektedir. Bunlar bir yandan burjuva liberal görüşlerin taşıyıcılığını yaparken bağırlarında ister istemez yukardan aşağıya doğru oluşan bir bürokratik merkeziyetçiliği de taşımaktaydılar. Bir süre sonra da Ittihat-Terakki'nin asker kanadı, düpedüz Saray darbesi ile yönetime egemen olduktan sonra, Osmanlı devlet aygıtının tartışılmaz tek sahibi oldu. Bu bütünleşme sayesinde Osmanlı devlet çarkı içinde bir takım reformların yukardan aşağı yapılması gibi, İttihat ve Terakki'nin aydın-sivil kanadının ütopyalarının tersine, batmakta olan devleti kurtarma ve eski politikaları değişik biçimler altında sürdürme çizgisine vardırdı.

İttihatçılar, hem Türk burjuvazisine, hem de çözülen feodal sisteme karşı koruyucu kanatlarını açmaya ve onlara buyurganlık etmeye başladılar. Emperyal bir devlete egemen olan ulusçuluğun yayılmacı ve baskıcı bir ideoloji olarak ırkçı-Turancılığa dönüşmesi zor olmadı.

İttihat ve Terakki'nin II. Kongresinden 6 ay sonra 23. 7. 1908'de meşrutiyet gerçekleşti. Abdülhamit tahttan indirildi. Ermeni örgüt liderleri ve Patrik İstanbul'a döndü. [İstanbul'daki eneski Ermeni gazetesi Jamanak bu tarihte kuruldu.] Ermeni milletvekilleri Meclis-i Mebusan'a girerek toplumlarını ve örgütlerinin sözcülüğünü yapabildiler. [281] Örgütler, I. Dünya Savaşına kadar legal ya da yarı legal çalışma olanağı buldular.

281- Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında (Aralık 1908-Eylül 1909) Ermeniler. 226 mebusun 220'si Müslüman'dı. 125 Türk, 70 Arap, 25 Arnavut, 45 Gayri Müslim'den 23'ü Rum, 10'u ermeni, 4'ü Bulgar, 4'ü Yahudi, 3'ü Sırp, 1'i de Ulah'tı. 60 din uleması, 60 bürokrat elit, 25 (serbest meslek hepsi gayrı Müslim) 160'ı çeşitli eğilimlerden İttihat Terakkici, 2025 Ahrar, 4 EDF, 1 Hınçak, 1 Bulgar Klüpçü, 1 Bulgar sosyal-demokrat 70-80 bağımsız "Armenia" 1885'de Marsilya'da Mıgırdıç Portakalyan tarafından kurulmuştu. Van'daki Armenikan partisinin de ilham edicisidir. 1900-1908 ile 1914 yılları arasında 234 yeni süreli yayın çıktı. İstanbul'da 144, Van'da 17, İzmir'de 13, Trabzon'da 9 Sivas'ta 6, Erzurum'da 5...

II. Meşrutiyet (1908 Devrimi) Sonrası Ermeni Ulusal Hareketi

Abdülhamit'in tahttan indirilmesi, örgütlenme, basın özgürlüklerinin kullanılmaya başlanması, meclisin açılması gibi demokratik reformlara rağmen İttihat ve Terakki yönetimindeki İmparatorluk en bunalımlı zamanlarından birini yaşıyordu. Ekim 1908'de Avusturya, ***Bosna-Hersek***'i işgal ediyor, aynı gün Bulgaristan bağımsızlığını ilan ediyordu. 6 Ekim'de ise, Yunanistan Girit'i ilhak etmişti. İmparatorluğun maliyesi iflas halindeydi, ödenecek borçların toplanabilmesi için tamamen alacaklı devletlerin yönetiminde çalışan ***Duyun-u Umumiye*** vergi gelirlerinin büyük bir bölümünü topluyor, hazine ise tamtakırdı. Bu süreçte Harbiyeli radikal subaylara dayanarak iktidara gelmiş olan İttihat ve Terakki hızla gerici milliyetçi bir eksene oturdu.

İlk olarak, emperyalist devletlerden herhangi biriyle güçlü bir ittifak geliştirerek, üzerlerindeki dış baskıları, dengelemek yolunu seçmişlerdi. İngilizler, bu işbirliğine yanaşmadılar. Talat Paşa, anılarında İngiliz ajanı Herbert'le görüşmesinde o günkü arayışlarını şöyle aktarmakta ve yakınmaktadır.

> *"... Oysa, ihtilalin ileri gelenleri sizden -İngilizlerden- hoşlanıyor, halk ise adeta size tapıyordu. (..) Biz de kendimizi ayakta tutmanın bir yolunu bulmaya çalışıyorduk. Aramızın soğumasından sonra bile sizinle yeniden dost olmaya çabaladık, bunun için onulmaz muhalifimiz Kamil'in Sadrazamlığını kabul ettik. Ne bu, ne de yaptığımız başka şeyler sizi hoşnut etti. Bizi Almanya'nın kollarına attınız. Bizim başka seçeneğimiz yoktu. Öteki seçenekler ya ölüm ya paylaşılma demekti. (...) Biz, Jön-Türkler, hemen hemen bütün Türkiye'yi size açtık, ama siz kabul etmediniz."*[282]

Geriye zaten Abdülhamit döneminde özellikle asker bürokrasi olmak üzere bütün Osmanlı yönetimiyle yakın bağlantılar sağlamış olan Almanya kalıyordu. İttihat ve Terakki bu bağlantılar içinde baskıcı tedbirlerini artırdı ve hiç bir kesimi memnun edemez hale geldi.

Almanya, İmparatorlukta edindiği ekonomik ayrıcalıklar dışında özellikle asker bürokrasi içinde örgütlenmişti, ki eğitimden istihbarata kadar pek çok askeri kilit noktalarında Alman Paşa'lar bulunuyorlardı. Bu koşullarda Osmanlıların savaşa Almanya safından girmemesi ancak, 'mucize' olurdu.

II. Meşrutiyet'ten sonra ilk büyük tepki hareketi 31 Mart 1909'da meydana geldi. Çıkarları önemli ölçüde zedelenen feodallerin en gerici kesimlerinin tezgâhladığı ardında Sultan Abdülhamit'in de bulunduğu bu ayaklanma bütün İstanbul'u kapladı. İttihat ve Terakki bu karşı-devrimi *"Makedonya Halaskâr Zabitan"* (Kurtuluş Ordusu) [Balkanlardaki Hareket Ordusu] ile İstanbul'u işgal ederek bastırabildi Bu İttihat ve Terakki için ilk ciddi iktidar bunalımıydı.

Jön-Türk'lerin imparatorluktaki ulusal hareketlerle yaptıkları ittifaklar da onların beklediği gibi İmparatorluğu güçlendirecek tarzda gelişmedi. Aynı günlerde ikinci bir tehdit de Adana bölgesinde gericilerin Ermenilere saldırmasıyla meydana geldi.

282- agy. s184-185-186

Gerçekte İttihat ve Terakki de Abdülhamit yönetiminden devraldıkları Osmanlının ***"millet-i hakime"***(egemen ulus) anlayışını sürdürmekteydi. Buradaki millet kavramı henüz dil ve etniğe göre değil, dine göre tarif edilmektedir. Tüm Müslümanlar tek millet kabul ediliyordu. İttihat ideologları da Türk ve Müslümanlığı eşdeğer biçimde kullanıyordu. Bu eşdeğerlik daha sonra başka etniklerden Müslümanların Türk sayılması ve Türkleştirilmesinin de meşruiyeti olarak kullanıldı. Bu anlayışa göre gayri-Müslimler *"tabi/teba"* olması kural olan topluluklardı. Sultana karşı ittifak da yapmış olsalar Rum, Ermeni, Bulgar, Slav halkların bu psikolojik ve siyasal sınırı geçen her talebinin tehdit olarak görülmesinin nedeni budur. Meşrutiyet'in ilan edildiği günlerde Hüseyin Cahit [Yalçın], Tanin'de şöyle yazmaktaydı:

"Türk ulusu hakim ulustur ve böyle olmaya devam edecektir."[283]

Adana Olayları ve Ermeni Kırımı (27 Mart 1909)

Adana olaylarını da 31 Mart vakasının benzeri bir gelişim saymak mümkündür. Abdülhamit rejiminin devrilmesinden sonra çıkarları bozulan gerici feodal kesimler kışkırtmalarını ve saldırıların boyutlandırmışlardı. Adana bölgesinde Ermeni ulusal hareketinin geniş bir taban oluşturması ve Sultanın devrilmesinde İttihat ve Terakki, Taşnaktsutyun işbirliği gibi etkenler Ermenilerin saldırı hedefi haline gelmesindeki etkenlerden biriydi. Ayrıca, yeni iktidarı zayıflatmak ve Ermeni ulusal hareketi ile İttihat ve Terakkiyi karşı karşıya getirmek gibi amaçların güdülmesi, Kilikya'da gelişen Ermeni varlığına karşı üstünlük sağlama gibi yerel nedenleri de eklemek gerekir.

İdareciler ve din adamlarının kışkırtmalarıyla Müslümanlar *"cihad"*a çağrılır Tarsus, Azizli, Erzin ve Dörtyol'daki olaylar yerel bir çatışmaya dönüşür. Cihad saldırısı karşısında Ermeniler de karşılık verirler. Resmi rakamlara göre, Adana katliamlarında 17 bin Ermeni, 1850 de Müslüman ölmüştür.

İttihat ve Terakkinin güçlü isimlerinden ***Cemal Paşa***, Adana katliamını bastırmak üzere bölgeye gitmiş ve sıkıyönetim ilan edilmiş ve olaylardan sorumlu görülen 50'ye yakın kişi idam edilmiştir. Cemal Paşa anılarında şunları yazar;

"... 1909 senesi başlarında Adana'da herkesin ağzında dolaşan şayialar yakında Ermenilerin ayaklanarak Türkleri mahvedeceklerine ve bu vesile ile vilayetin Avrupa donanması tarafından işgaline ve sonradan da Ermenistan'ın kurulmasını temin edeceklerine dair.

Türkler bu şayialara o kadar inanmışlardı ki, eşraftan bazılarının ailelerini emin bir yerlere göndermeye kalktıkları bile olmuştu.

... Ermenilerin çokluk olduğu yerde öyle müthiş katliamlar başlamıştı ki, bunların tafsilatını okumak insanı nefrete duçar eder.

Adana'ya gelişimden 4 ay sonra yalnız Adana şehrinde örfî Harp Divanı mahkumlarından 30 Müslüman'ı idam ettirdiğim gibi, ondan iki ay sonra da Erzin kasabasında 17 Müslüman'ı idam ettirdim. Bununla beraber yalnız 1 Ermeni idam

283-*Tanin*, 25 Ekim 1908, İstanbul

olunmuştur. İdam olunan Müslümanlar arasında Adana'nın en eski ve en zengin ailelerine mensup gençler bulunduğu gibi Bahçe kazası müftüsü de vardı. Bu müftünün o havali Türkleri üzerinde pek büyük bir nüfuzu vardı. Çok teessüf ederim ki, Adana vakasının ikinci günü bir ecnebi vapuru ile İskenderiye'ye kaçan Monsenyör Muşeg o zaman elime geçmedi. Yine haklı olarak gıyabında Divanı Harp tarafından idama mahkum edilmiş olan bu zat elime geçseydi onu da Bahçe müftüsünün karşısına astırırdım."[284]

Adana katliamlarındaki ölenlerin sayısını ise, Ermeni milletvekili Babikyan, Meclis-i Mebusan'a sunmak üzere hazırladığı raporda 21 bin kişi olarak kaydetmektedir.[285]

İttihat ve Terakki hükümetini ciddi biçimde tehdit eden bu iki olayın ardından Taşnaktsutyun ve İttihat ve Terakki Partilerinin İstanbul merkezleri ortak bir deklarasyon hazırladılar. 3 Eylül 1908 Tanin gazetesinde yayınlanan bu anlaşmanın Taşnaktsutyun Partisi Merkez Komitesince onaylandığına ilişkin bir kayıt bulunmadığını belirten Esat Uras, kitabında bu belgeye yer vermektedir:

".. 1-Söz konusu iki cemiyet, meşrutiyeti güçlendirmek ve halkın kültürel eğilimlerini en sağlam esaslar üzerinde kurmak için bütün kuvvetleriyle ve hiçbir fedakarlığı esirgemeyerek çalışacaklardır.

2-Her türlü gerici hareketler ihtimaline karşı kanuni şartlar dairesinde kararlı ve belirli yönde hareket edeceklerdir.

3-Kutsal Osmanlı vatanını bölünme ayrılığından uzak bulundurmak, her iki cemiyetin de tek hedefi olduğundan, Ermenilerin bağımsızlık eğiliminde olduklarına dair istibdat döneminde kalan söylentilerin ortadan kaldırılmasına çalışılacaktır.

4-Her iki cemiyet de vatanın ilerleme ve yükselmesine elverişli olan (illerin yetkisinin genişletilmesi) usulü hakkında aynı düşüncede bulunuyorlar.

5-İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Taşnaktsutyun Komitesi 31 Mart olaylarıyla Adana faciasını bir uyarı olarak kabul ederek yukarıda sayılan esaslı noktaların uygulanabilmesi için el ele vererek çalışmaya karar vermişlerdir."[286]

Deklarasyonda Taşnaktsutyun'un *"Ermenistan'ın bağımsızlığı"* talebinde bulunmadığını açıkça belirtilmesine karşılık *"İller Reformu"* olarak da adlandırılan *"Ermeni Islahat Projesi"*nin yeterince tanımlanmamış olması da dikkat çekicidir. Buna karşın, eski feodal rejim taraftarlarının ve gericilerin saldırılarına karşı ittifakın teyit edilmesi bakımından da önemli bir metindir.

Bu tür kurtarma çabalarına rağmen ittifakın maddi temellerinin kaybolmak üzere olduğu da açıktı. İttihat ve Terakki, Adana katliamının üzerine gittiyse de Ermeni reform programı doğrultusunda ciddi adımlar atmaktan kaçındı.

284-***Cemal Paşa***, "Hatıralar", İst.1959, s.345-346
285-USNA 353/43, No: 87 4016/13
286- ***Esat Uras***, A.g.e. s.576-577

İttihat ve Terakki Türk Milliyetçiliğine... Taşnaktsutysun Bağımsızlığa...

Hınçakyan Partisi İttihat ve Terakki'yle işbirliğine yanaşmamasına karşılık feodal mutlakıyetçiliğe karşı desteklemişlerdi. İttihat ve Terakki'nin Ermenilere karşı politikası gittikçe daha belirgin bir hale gelince ve bu politika "*Osmanlıcılık*"tan *"Türkçülük-Turancılık*"a doğru hızlı bir biçimde kayınca diğer Ermeni grupların Taşnaktsutyun Partisi üzerindeki baskıları da arttı. 1909'un başlarından itibaren *"Türk Ocakları*"nın kurulması ve ardından 1910 yılındaki İttihat ve Terakki Kongresinde tamamıyla *"Türkçülerin"* programının benimsenmesiyle Taşnaktsutyun'un bu ittifaktan hiçbir beklentisi de kalmadı.

Taşnaktsutyun Partisi de 1911 yılındaki VI. Kongresinde İttihat ve Terakki'yle yaptıkları ittifakı iptal ettiklerini açıkladı.

Köprüler tamamıyla atılmıştı. İttihat ve Terakki, eski rejimin anti-Ermeni politikasını yeniden canlandırdı. Dağıtılan "Hamidiye Alayları", "Aşiret Alayları" adıyla yeniden ihya edildi. Kürt-Ermeni çelişmesi üzerinde her iki ulusun istemlerinin nötralize edilmesi politikası yine devam edilecekti.

Ermenilerle ilgili reform tasarılarında Osmanlı hükümetinin baskısından çok, ***"Ermenilerin Kürt saldırılarına karşı korunması"*** konusunun öne çıkarılması bu politikanın bir başarısı olarak görülebilir. Böylece, Osmanlı hükümetleri doğrudan hedef olmaktan çıkmakta, sadece Ermenileri Kürtlerin saldırılarına karşı *"korumadığı"* noktasında sorumlu tutulmakta, reform projesi bu tabana dayandırılmaktadır.

Talat Paşa, Balkan savaşı yenilgisinden sonra Ermenilerin ortaya çıkan karışıklıktan yararlanmaya çalıştıklarını, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde özerk bir Ermenistan'ın kurulması istemini bildirdiklerinden bütün Ermeni örgütlerinin birleştiğini ve Paris'te Ermeni özerkliği isteminde bulunacakları bir kurul oluşturduklarını söylüyor.

Abdülhamit döneminde yabancı ülkelere gitmiş olan Ermenilerin geri getirilmesi ve mallarının iade edilmesi için bir kanun hazırlandığı, arazi sorunlarının *"yalnız Kürt değil, aynı zamanda o civarda olan Türk mebusların*" da itirazlarına yol açmasına, Jön-Türkler aleyhine kuvvetli bir akım doğmasına rağmen.... çıkarttıklarını, bu işbirliğinin Ermenilerin bağımsızlık isteklerine yönelmeleri ve yabancı devletlerle işbirliğine girmelerinden dolayı bozulduğunu iddia etmektedir. [287]

287-***Talat Paşa***, agy.s.56-67

Balkan Uluslarının İttifakı (1912-13 Balkan Savaşı)

Balkan savaşı, I. Dünya Savaşının da kötü bir habercisidir. Korku ve insan kıyımının, katliamların, açlığın, göç ve vatansızlığın habercisi... Aynı zamanda bu savaş Türk politikasını da derinden etkileyen bir siyasal travmaya dönüşecektir.

1912'ye gelindiğinde Jön-Türk'lerle ulusal istemlerinin karşılanacağı beklentisiyle umutlanan müttefikler bu umutlarını artık bütünüyle yitirmişlerdi. İttihat ve Terakki'nin İmparatorluğu eski biçimiyle sürdürmek niyeti ve reformlar yapmaya yanaşmadığı kesinleşmişti. Bu durum ulusal örgütleri tekrar radikalleşmeye ittiği gibi; Balkan uluslarını da kendi aralarında Osmanlı imparatorluğuna karşı siyasal-askeri bir pakt geliştirmeye yöneltti.

O tarihe kadar başta Yunanistan olmak üzere Romanya, Sırbistan ve ardından Bulgaristan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Fakat Osmanlı'nın Balkanlardaki askeri ve siyasi egemenliği halen devam ediyor, bir kısım stratejik toprakları halen elinde bulunduruyordu. Bunların başında Tesalya, Epir, Makedonya, Arnavutluk, Karadağ, Adalar ve birçok garnizon bulunuyordu.

13 Mart 1912'de Bulgaristan ve Sırbistan Balkan İttifakı'na girdiler. 29 Mayıs 1912'de Yunanistan'la Bulgaristan anlaştı. Bu ittifak özellikle Rusya tarafından desteklenmekte, Avrupa devletleri tarafından da Osmanlı'ya karşı koz olarak kullanılmak istenmekteydi. 1912 Balkan savaşı küçük halkların isyanıyla başladı. Karadağ [Montenegro] Osmanlılara karşı savaş ilan etti. Onu destekleyen Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan da Osmanlı'ya savaş açtı. Yüzyıllarca Osmanlı egemenliği altında yaşamış ulusların bu ittifakı imparatorluğun Balkanlardaki sonu demektir.

Bulgar orduları Ekim-Kasım aylarında Kırkkilise ve İstanbul /Çatalca'ya kadar ulaştılar. 26 Mart 1913'e ise Adrianopolis'i [Edirne] ele geçirmişlerdi.

Yunanlılar Adalar'ı, Epir'i, Makedonya içlerini ve Selanik'i geri almıştır. Osmanlı'nın İşkodra'daki tek garnizonu da düşünce Aralık'ta barış talep etmek zorunda kalmıştı. Avusturya-Macaristan, Sırbistan'ın denize kıyısı olmasını istemediği için Arnavutluk'un bağımsız bir devlet olarak tanınmasını istediler. Ateşkes anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu balkanlardaki tüm topraklarını kaybetmişti. Trakya'da ise Midye-Enez arasında çekilen hat yeni sınırı oluşturuyordu.

Ne var ki Balkan savaşının galibi devletler bu kez kendi aralarında toprak kavgasına düştüler. Savaştan topraklarını oldukça genişletmiş olarak çıkan Bulgaristan ile, Yunanistan ve Sırbistan arasında yaşanan kısa iç savaş Sırp-Yunan ittifakının galibiyetiyle sonuçlandı. Osmanlı imparatorluğu Balkanların içe dönmesinden yararlanarak; Edirne'yi Bulgarlardan geri almayı başarmıştır.

Ermeni Ulusal Hareketi'nden,
Balkan Halklarına enternasyonalist bir destek;
"Antranik Bölüğü"

Balkan Savaşları sırasında Makedonya cephesinde Bulgarlarla birlikte gönüllü olarak Osmanlı İmparatorluğuna karşı savaşan 230 kişilik bir Ermeni Birliği'ne tanık olmaktayız. Bu bölüğün kumandanı Sasun direnişlerinde de öne çıkmış olan Antranik'tir.

İlginç bir rastlantı sonucu Bolşevik devriminin öncülerinden Leon Troçki, Güney Rusya'da yayınlanan Kievskaya Miysl (Kiev Düşüncesi) adlı Marksist gazetenin 1912-13 yıllarında Balkanlarda savaş muhabirliğini yapmak üzere Viyana'da bulunuyordu. Balkan savaşı izlenimlerini bildiren yazıları ve politik değerlendirmeleri bu döneme ilişkin bir tanıklık içermektedir. Bu gözlemlerini günü gününe gazetesine aktaran Troçki, bir gazeteci ve politik gözlemci sıfatıyla, Balkanlardaki bu Ermeni devrimcisi Antranik Ozanyan'ı (1866-1927) yakından gözlemek fırsatı bulmuştur. Sofya'da oluşturulan Ermeni Gönüllü Birliği'yle konuşan Troçki onu şöyle anlatır:

"Antranik 46 yaşında. Türkiye Ermenistan'ında doğmuş, eskiden marangozmuş. 1888'de Sivas vilayetinde ihtilalci faaliyete başlamış ve 1892'de Taşnaktsyun adlı Ermeni partisine katılmış. Daha Rus-Türk savaşı sırasında, yani 1870'lerin sonralarında Kürt ve Türk hakimiyetine karşı silahlı bir ayaklanma fikri Türkiye Ermenistan'ında iyiden iyiye yaygınlaşmıştı. İhtilalcilerin görüşlerine göre böyle bir ayaklanma büyük devletlerin -en başta Rusya'nın- müdahalesi sonucunu doğuracaktı. Çarlık diplomasisinin görevleri o sırada Ermeni ihtilalcileri kendi yanlarına çekmeye ve Çarlığın hizmetine sokmaya çalışıyorlardı. Ancak bu evre uzun sürmedi: III. Aleksandre'ın tahta geçişinden itibaren farklı bir siyaset izlemeye başlamıştı. Antranik'in politik düşünce tarzı, böyle bir Carbonarist faaliyet[288] ve diplomatik entrika ortamında şekil aldı." [289]

Sasun-Muş-Van bölgesindeki Ermeni Partizan savaşının örgütlendirilmesiyle halk arasında efsaneleşen Antranik üzerine Ermeni sözlü edebiyatının kahramanlık klasikleri arasına giren onlarca şiir, destan yazılıp bestelenmişti. 1908 Meşrutiyet devrimi gerçekleştiğinde Antranik Bulgaristan'ın Varna kentindeydi. Taşnak liderleri Simon Zaryan ve diğerleri İttihat ve Terakki'yle yaptıkları ittifaka ve Jön-Türklerin yapmasını umdukları reformlara güvenerek, onun İstanbul'a dönmesini ve 50 lira maaşla Muş'tan milletvekili olmasını öneriyorlardı.[290] Antranik bu önerileri, İttihat ve Terakki önderlerine duyduğu derin güvensizliği ve uyarılırını dile getirerek reddetti. O, savaşçı olarak kalmayı yeğliyordu.

Antranik Ozanyan 1912 Balkan savaşlarında bir Çetnik birliğine komuta etti;

288- ***Carbonarizm;*** 19.yy ilk yarısında İtalya, İspanya ve Fransa'da gelişen gizli bir orta sınıf isyancıları örgütünün üyeleri. Sembol, tören ve hiyerarşileri masonlarınkine benziyordu

289- ***L. Troçki;*** "(Kievskaya Miysl, s. 197/19 Temmuz) 1913, Balkan Savaşları" Arba yay. İstanbul 1995 s.285-287

290- ***Sarkis Sarkisyan;*** "Hayasdan", 1983. London

Hınçsak liderliği altında *"intikam"* partizanlarını örgütledi ve Osmanlı ordusunun geri kısımlarında gerilla savaşı yürüttü. Gösterdiği askeri başarılardan ötürü kendisi ve bölüğü ulusal nişanlarla ödüllendirildi.

Troçki, Makedon devrimcilerle birlikte çarpışan Antranik'in kendini şöyle tanımladığını yazmaktadır;

"Ben milliyetçi değilim" diyor Antranik bugünkü seferini açıklarken. ***"Bir tek millet tanıyorum o da ezilenlerin milleti".*** [291]

I. Dünya Savaşında Osmanlıya karşı savaştı. Ozanyan savaş sona erdikten sonra Osmanlı Ermenilerinin eski topraklarına dönmesine ve bir Ermeni devleti kurması için İngilizlerden destek aradı. Bu proje başarısızlığa uğradı. Bir Ermeni ordusu kurması için para toplamak üzere ABD'ye gitti ve California eyaletinde Firesno'da öldü. Stalin liderliğindeki Sovyet yönetimi cenazesinin Sovyet Ermenistan'a getirilmesi önerisini reddetti. Ozanyan, Paris'te gömüldü.

Ulusal Kurtuluş Mücadelelerinde Ermeni ve Balkan Komitacılığı, /Çete-Partizan savaşı/ Geleneğinden Dersler

Komitacı/Çentik/Fedai geleneği Osmanlı despotizmine karşı ezilen ulusların kurtuluş mücadelelerinde başvurdukları bu askeri tarz gerçek bir gerilla savaşıydı. Türkçe yazında *"Balkan komitacılığı"* olarak da adlandırılan Çetnik savaşı, Osmanlı devletine karşı sonuç almış, öteki uluslara da ilham kaynağı olmuştu.

Troçki'nin de belirttiği gibi Balkan komitacılığı ile Ermeni Fedai hareketi arasında askeri tarz, romantizm ve ruhsal açıdan bir birlik vardır. Bu birlik Balkan savaşlarında Antranik Ozanyan, 'ın *"Ermeni Gönüllü Birliği"* şahsında enternasyonalist bir dayanışmaya da dönüşmüştür.

Minasyan, "*Fedai tarzı*" için şöyle yazar;

> *"Ermeni fedaisi halktan doğdu. İster Kafkasyalı ister Osmanlı, ister aydın ya da papaz, ister basit köylü olsun, 'fedai' yaşamını eylemleri ve ölümüyle uyandırdığı halkına adayan silahlı bir devrimci idi. Onda Rus popülistlerinden, Garibaldicilerden ve Bulgar hayduk'lardan kalma izler bulunduğu doğru olmakla birlikte, aynı zamanda daha eski Ermeni köy eşkıyalığı geleneğinin de kalıtçısıydı.* "[292]

Troçki'nin partizan savaşı ve politik şiddet konusundaki tespitleri de bu geçmişle gelecek arasında köprüler kurmaktadır. Balkanlardaki çetnik gerilla geleneği II. Dünya Savaşında Nazi işgaline karşı Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya ve Arnavutluk'ta verilen partizan savaşlarında bir kez daha başarılı bir rol oynadı. Balkan halklarının Osmanlı despotizmine karşı geliştirdikleri gerilla

---

291- *L.Troçki.* agy.

292- *Anaide Ter Minnassian*, "Ermeni Devrimci hareketinde Milliyetçilik ve sosyalizm" İletişim Yay, İstanbul, 1992, s.37

tarzı Nazi işgalini de geriletti. "*Komita*", "*çetnik*` veya "*fedai*" adı ne olursa olsun gerillanın köylü yığınlarıyla bütünleşen organik yapısı, siyasal anlamda halkçılığın olduğu gibi toplumsal kurtuluş savaşının da belirgin bir askeri modelini verdi. Ekim Devriminde Kızılordu'nunu örgütlenmesi ve iç savaş sırasındaki askeri taktikleriyle öne çıkan Troçki'nin Balkan savaşındaki gözlemleri ve edindiği deneyimlerin "*yalnızca 1914 için değil, 1917 için de önemli bir hazırlık olduğunu*" kendisini de söyler.

Troçki Balkan komitacılığının eylem biçimlerini şöyle değerlendirmektedir;

"Ulusal devrimciler, sosyal devrimcilerin tersine şiddet eylemelerini daima ya kendi ülkeleri ya da başka ülkelerin hanedan ve diplomatlarının faaliyetleriyle bağlantılı hale sokmaya çaba harcarlar. Mesele genç bir ulusun toprak ve siyasetle ilgili kendi kaderini tayin etme meselesi olunca, Carbonari'nin sabırsız eylemleri, çokluk yalnızca hanedanlık ve diplomasi güçlerinin hep ağırdan aldıkları hamleleri başlatmaları ve tamamlamaları için teşvik etmelerine yöneliktir. Ve ilk fırsatta politik inisiyatifi söz konusu ikinci kuvvete bırakır.

...

Bu eylemciler, kendilerini konsolosluklarda ve elçiliklerde de dağlarda profesyonel savaşçılar arasında olduğu kadar evlerinde hissediyorlar. Bir bomba patlatmaya hazırlandıkları zaman, ilkin çok becerikli bir şekilde bombanın 'etkili' Avrupa basınında ne yankı uyandıracağını ve diplomasinin simyacıları arasında kimlerin bu bombayı 'Makedonya sorunu üzerine' yeni bir notaya dönüştüreceğini kesin olarak hesaplıyorlardı. Bu iki çehreli adam böyle ortaya çıkıyor: Şiddete başvurmaktan başka çıkar yol bulamayan ***dinamitard*** *ile diplomatları bir araya getiren, kafası hem şiddet eylemlerinin sırlarıyla hem de Dışişleri Bakanlıklarının sırları ile dolu bir adam".* [293]

Aynı merkezi otoriteye karşı çoğu zaman dayanışma içinde savaşan Balkan komitacılığının profilini vermesi bakımından Makedonya örneği oldukça öğreticidir. Osmanlı İmparatorluğun yüzlerce yıllık mirasını devralan TC politikasının da kökleri hakkında yararlı bir hatırlatma olacaktır.

Makedonya Örneği

Yunan devrimi ile Balkanlardaki ulusal özgürlük hareketi Bulgaristan ve Sırbistan'ın kısmi özerklikler kazanmasından sonra da derinden derine devam etti. Çünkü, diğer Balkan halkları üzerindeki ulusal ve sosyal baskı devam ediyordu.

Makedonya isyanında 29 Nisan 1903 yılında Selanik'te Osmanlı bankasının bombalanması ile başladı. Makedonya'da ulusal muhalefet 1893-1902 yılları arasında örgütlü mücadelesini kurmuş ama silahlı mücadeleye başvurmamıştı. Osmanlı-

293- *L.Troçki*, agy. s.282
294-*Çetnik*, Bulgarca çeta=küçük, düzensiz askeri birlik; (Türkçeleşmişi çete)

Türk idaresi karşısında legalitesini yitirenler silahlanarak dağa çekilmek zorunda kalıyor ve çetnik[294] mücadelesine girişiyorlardı.

Önderliğini ***Yane Sandansky***'nin yaptığı ***Makedonya Devrimci İç Örgütü*** isyanın organizesini yapmaktaydı. Şiddet eylemleri tam bir kriz ortamı yarattı. Türk kuvvetleri şehir merkezlerine çekilmek zorunda kaldı. Ardından isyanın bastırılması için sert tedbirler alındı. 200 köy yakıldı ve 70 bin köylünün evsiz kaldığı haberleri yayıldı. [295] Bulgar hükümeti Makedonya'da ayaklanan köylülere destek olmakta isteksiz davrandı. Çünkü hamisi Rusya Osmanlı devletiyle o günlerde iyi ilişkiler içindeydi ve bunun bozulmasını istemiyordu. Halkın tepkisi üzerine hükümet düştü. İstanbul hükümeti savaş açmakla tehdit etti. Avusturya ve Rusya'nın devreye girmesi ve Osmanlı devletinin Makedonya'da bir dizi reform yapma vaadi vermesi üzerine dış destek de göremeyen isyan yavaş yavaş sona erdi.

Kitle isyanın böyle dinmesinin ardından çetnik savaşımı başladı. 1904 ile 1908 yılları arasında kesintisiz devam etti. 1908 yılında Makedonya'da reform öngören ***Reval Programını***[296] Osmanlı devleti kabul etmek zorunda kaldı. Çetnik mücadelesinin liderleri bunun mücadelelerinin diplomatik bir başarısı olarak adlandırmaktadırlar. Oysa, bunun yanı sıra Osmanlı imparatorluğunda artmakta olan Alman etkinliğine karşı İngiliz ve Rus politikasının bu etkiyi kırmak üzere değiştirilmesi ve bu nedenle Osmanlı devletine karşı *"sorun çözücü"* yaklaşılması hesapları yapmaktaydı. Beri yandan Jön-Türk hareketi Reval Programını Osmanlı devletinin parçalanması yönünde ciddi bir tehdit olarak gördü.

Aynı yıl Jön-Türkler harekete geçti ve Osmanlı imparatorluğunda 1908 devrimi gerçekleşti. Sultan, Meclis-i Mebusan'ı yeniden açmak zorunda kaldı. *"Hürriyet ve eşitlik"* sloganlarıyla gelen devrim, Jön-Türklerin ittifaklar politikası sonucu Yunan, Bulgar ve Ermeni devrimcileri de yanına almış olması, ulusal demokratik haklar için legal ve barışçı mücadelede yollarının açık olduğu inancıyla Makedonya'daki çetnik savaşı da durdu. Partizan grupların çoğu bu inançla dağda indi.

Çetnik savaşımının durdurulmasına muhalefet edenler olduysa da sonuç başarılı olmadı. Buna karşılık Makedonya devrimcilerinin esas gücünü köylülük ve şehir örgütlenmesi oluşturduğu için büyük bir çöküş meydana gelmedi. İhtilalciler legal organizasyonlarını ve faaliyetlerini sürdürmeye devam ettiler.

Jön-Türk yönetiminin de beklenilen reformları yapmaya niyetli olmadığı ortaya çıkmaya başlamış ve hoşnutsuzluk artmıştı ki, tam bu sırada sultan Abdülhamit'in 31 Mart karşı-devrim girişimi patlak verdi. İttihat ve Terakki'nin bu karşı-devrimi bastırdığı *"Hareket Ordusu"*na Yunan ve Bulgar çetnikleri de aktif destek verdiler. Böylece Jön-Türklerin zaferinde Balkan halklarının aktif desteği, reform umutlarını ve Bab-i Ali'nin niyeti konusunda umutlarını yineledi. İttihat ve Terakki de reform

295-Köy yakına ve boşlatına konusunda TC'nin başkalarından akıl almaya ihtiyacı olmayıp 90 yıl öncesinden bizzat kendi pratiğinde Makedonya'da uyguladığı görülüyor.

296-***Reval:*** Rus Çarı Nikola ile İngiliz kralı VII.Edward'ın buluştukları kentin adı. Bugün Estonya Cumhuriyetinin Başkenti Talinn.

bekleyen bütün halklardan, muhalif örgütlerden *"sabır"* ve *"kendine zaman tanınmasını"* talep ediyorlardı.

Halkların kültürleri birbirine çok benzer. Kürdistan'da işbirlikçi sınıf ve kişilere ***"tırşikçiler"*** dendiği gibi, Balkan hakları da işbirlikçi zenginlerine ***"çorbacılar"*** denmektedir.[297] Çorbacılar Jön-Türklerin vaatlerine kanan ve hevesle desteklemeye hazır yegane gruptu.

Bunun üzerine Makedon mücadelesinde Legal Klüpler dönemi açıldı. Kimileri bu mücadeleye tam inanırlarken, kimileri de bu tarz bir mücadeleye gönülsüz bir biçimde katılmaktaydı. Bu biraz da zorunluluk haline gelmişti. Çünkü kitledeki beklenti çetnik mücadelesinde ısrar edenlerin tecrit olmasına, tepki görmesine neden olabilirdi. Ayrıca partizan grupları 1910 yılına kadar hemen hemen dağılmış, bu gruplar ya legal mücadeleye katılmış, ya da ne olacağını görmek için beklemeye çekilmişlerdi. Legal gruplar içinde başlıca üç grup vardı: Çorbacılar, ılımlılar ve çetnikler. Çorbacılar ve ılımlılar hemen İttihat ve Terakki ile bir anlaşmaya varılmasında ısrar ediyorlardı. Çetnik mücadelesinden gelenler ise genel olarak halka, Türk yönetimine güvenilmeyeceğini anlatan propagandalara ağırlık veriyor ve talepleri devrimcileştiriyorlardı. Bu nedenlerle legal derneklerdeki talepleri Makedonya'ya eksiksiz öz yönetim idi. Bu da kısa zamanda Jön-Türklerin tepkisini çekmekte gecikmedi. Çünkü, Türklerin böyle bir anlaşma yapmaya niyetli olmadıkları ortaya çıktı. Bulgar hükümeti de ilgisini geri çekmişti. Böylece halktaki hoşnutsuzluk daha da arttı. Bunun üzerine Türk hükümetinin bütün ulusal kurumları kapatacağı haberi geldi.

Bu kararın ardından Makedon devrimcileri eski yollarına geri döndüler. Köylerdeki örgütlenmelerini güçlendirerek, çete gruplarını yeniden hazırladılar. Örgütlenme modeli devrim öncesi gibiydi. Her köy ve kasabada komitelerin büroları yeniden açıldı. Bu bürolar mümkün olduğu ölçüde seçimle ya da ahalinin en iyi, en güvenilir unsurlarından oluşturuluyordu. Seçimler partizan gruplarının düzenlemeleriyle gerçekleştiriliyordu. Bazı yerlerde Makedonların kendi aralarındaki çelişmeleri, huzursuzlukları çözümlemek için hukuk komiteleri, hakem komisyonları kurulmuştu. Her köyde milis kuvveti bulunuyor. Komutanları, komutan yardımcılarıyla on-yirmi beş arasında değişen delikanlı.

1908'den sonra halktan silah toplandığı ya da gönüllü silah teslim edildiği için silah sorunu bulunmuyordu. Partizan gruplarına gelince; her kırsal yörede bunlardan iki veya üç tane vardı. Bunların standart büyüklükleri 5-10 adam arasındaydı.

1910'da silahlı mücadeleyi yeniden örgütlemeye çalıştıklarında her şeye yeniden başlamak zorunda kalmadılar. 1893 yılında başlayan yirmi yıllık bir deneyimleri vardı her şeyden önce.

297- ***"Tırşikçiler"***; Kürdistan'da türlü malzemesi ile yapılan hafif ekşili, ucuz bir sebze yemeği. Etsiz olduğu için ucuz ve değersiz sayılan bu yemek, ağaların hizmetçilerine verilir. Tırşik karşılığı, ağa ve beylere hizmet eden ırgatlara "tırşıkvan" denilirdi. Bu deyim daha sonra en ucuz ve değersiz şeyler karşısında bile düşmanla ağa ve beylerle işbirliği yapanlara verilen bir isim oldu. İşbirlikçilik anlamına geliyor artık. Balkan hakları da aynı görüşlerle kendi işbirlikçi zenginlerine ***"Çorbacı"*** demekteydiler.

Bu birikime rağmen kitlesel ayaklanma çıkarmaya hazır olunmadığı için yerel partizan operasyonlarıyla işe başlandı. Amaç Avrupa ve Bulgaristan'ın dikkatlerini bir kez daha bölgeye çekmek, hiç bir şeyin değişmediğini dünyaya anımsatmaktı. Diplomatik bir müdahale meydana getirilmek isteniyordu.

Halkın büyük bir çoğunluğu çetnik faaliyetinin yeniden başlamasını memnunlukla karşıladı. Hatta bazı köylüler giderek partizanların gizlenmesini eleştirdi. Partizanlar ise her köyde bulunan iki-üç çorbacının kendilerini ihbar etmesinden çekiniyorlardı. Sonra her şey eski biçime döndü, partizanlar gizlenmeyi bıraktılar. Çorbacıları etkisizleştirmek için onları partizan faaliyetlerine katılmaya zorluyorlardı. Örneğin bir geceyi isteseler de istemeseler de onların evinde geçiriyorlardı.

Ara verilen süre içinde milislerin silah kullanma alışkanlıklarının da kaybolmadığı ortaya çıktı.

Köylüler partizan mücadelesinden memnundu. Çünkü, partizanların saldığı korku yüzünden eskiden Türk beylerin çiftliklerinde çalışan köylüler, topraklarını bırakıp şehirlere kaçan bu beylerin ardından sadece kendileri için üretim yapar olmuşlardı. Çiftlik ve toprakları artık kendileri işletiyorlardı. Ama, 1908 devriminden sonra yani, çetnik mücadelesine ara verildiğinde Türk beyleri çiftliklerinin topraklarının başına geri döndüler ve köylülerin sırtına daha bir güvenle binmeye devam ettiler. İkinci kez, çetnikler beyleri çiftliklerini satmaya zorladı. Hem de yabancılara ve başka beylere değil, bizzat kendi köylülerine: Miri/beylikçi adı altında Osmanlı hükümetine ödemek zorunda oldukları vergileri partizanlar sayesinde yarı yarıya indirme veya ellerindeki hayvan sayısını ne kadar bildirirlerse hükümet memurlarını o kadar yazmaya mecbur bırakıyorlardı.

1908 devriminden önce topraklarını Makedonlara satan beyler, bu kez topraklarını Jön-Türk hükümetine satıyor, onlar da buralara Kafkasya, Bulgaristan ve Bosna'dan gelen muhacir Türkleri yerleştiriyorlardı.

Partizanlar Balkan savaşında Bulgar ordusuyla ve Bulgar subayların komutası altında hareket ediyorlardı. Çetnik grupları her türlü sabotaj eylemlerini sürdürdüler.

Makedonya devrimcileri en büyük başarılarını elde ettikleri anda bile ***"Makedonya fara de seç"*** (Makedonya kendi başının çaresine kendisi bakacak) gibi bir nosyonla kendilerini aldatacak durumda değillerdi. Yaptıkları en başarılı şey Avrupa ve Bulgar diplomasisinin ilgisini buraya çekmek olmuştu.

İdeolojik-siyasal bağımsız bir önderlikten yoksun gerilla mücadelesinin sonucu hakkında Troçki'nin sonal tespiti de ilginçtir:

> *"Barbarca tarımsal ilişkiler ve benzeri ileri metotlar Makedonları isyanlar ve partizan mücadelesine sürükledi. Makedonya'nın kendi kaderini kendi gücüyle çizmesinin apaçık imkansız oluşu da, onları ampirik olarak büyük ve küçük devletlerin emelleriyle ilgilenmeye yaşanan her an için mümkün olan en az direniş yolunu izlemeye zorladı. Savaş Makedonya ihtilalcileri kendi içine alıp yuttuğu onları düzenli ordunun ve diplomasinin bir parçası haline getirdi."*[298]

298- *L. Troçki*; agy.s.292 (Kievskaya Miysl No: 293, 22 Ekim 1912)

JENOSİT (1915)

*"85 -Sonra **siz o kimselersiniz ki, kendilerinizi öldürürsünüz ve sizden olan bir fırkayı da yurtlarından çıkarırsınız.** Ve onlar aleyhine mâsiyet ile, zulüm ile yardımlaşıyorsunuz. Ve onlar size esir olarak gelince de onlar gibi fidyeleşmekte bulunu-yorsunuz. **Halbuki onların öyle yurtlarından çıkarılması size haram bulunmuştur**. Artık siz kitabın bir kısmına inanır da bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? İmdi sizden böyle bir fiilde bulunanların cezası, bu dünya hayatında zillet-ten başka bir şey değildir. Kıyamet gününde ise onlar azabın en şiddetlisine sevk olunacaktır. Allah u teala da sizin yaptıklarınızdan gafil değildir asla. "*

/Bakara Süresi 85. Ayet/299

Demografik Durum

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ermeni ulusal hareketi gelişmeye başlayınca Ermenistan'daki Ermeni nüfusu sık sık tartışılmaya başlandı. Uluslararası antlaşmalarda ve barış konferanslarında batılıların da zorlamalarıyla Bab-ı Ali'ye *"Ermeni reformu"* benimsetilmeye çalışılırken, Ermenilerin çoğunlukta bulundukları 6 ilin demografik durumu üzerine çeşitli istatistikler yapılarak Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde reform uygulamalarına temel olacak veriler toplanmaya çalışıldı. Batılı devletlerin konsolosluklarınca, Osmanlı Devleti veya Ermeni kilisesinin girişimleriyle yapılan sayımların sağlıklı olup olmadıkları bir yana istatistikler arasında büyük çelişkiler vardır.

Rusya'da, İran'da, gerekse Osmanlı Devletinde 1925 yılına kadar bilimsel düzeyde ve güvenilebilir bir nüfus sayımı yapılmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde 1914 yılına kadar hiçbir nüfus sayımı yapılmamış olduğu halde, ülke nüfusu üzerinde çok sayıda ve çeşitli *"resmi nüfus cetvelleri"* yayımlanmıştır. Ne yazık ki, bu cetvellerden çok az bir kısmı gerçeğe yakın verilere sahiptir, onların büyük kısmı bilimsel olmayan tahminlere göre hazırlatılmış olup ayrıca bu *"tahminler"* de tahrif edilmiştir. Sözü geçen bu cetvellerde, *"gayrı Müslimlerin"*, öncelikle Ermenilerin sayısı metodik olarak her zaman tahrife uğratılarak gerçekten çok daha az gösterilmiştir.

Ayrıca bu istatistiksel verilerin nasıl saptandıkları ve doğruluk dereceleri oldukça tartışmalıdır.

İstatistiklerin bir diğer önemli yanı da sayımların ***"din"*** esasına göre yapılmış olmasıdır. Bu nedenle Ermenistan ve Kürdistan'ı kapsayan illerdeki Türk ve Kürt nüfus ***"Müslüman"*** başlığı altında birlikte gösterilmektedir. Etnik temelde alındığın-

299-Kuran-ı Kerim ve Türkçe Meâli Âlisi; Ömer Nasuhi Dilmen, Akçağ Yay. Ankara,1962

da Türk nüfusu Ermenilere karşı Kürt nüfusuyla birlikte hesaplanarak *"çoğunluk"* haline getirilmiş olmaktadır. Aynı şekilde Kürtlerin nüfusları hakkında da bir veri elde etmek mümkün olmamaktadır.

XIX. yüzyıldan günümüze kadar yayınlamış olan kaynaklardan istifade edilerek yapılmış olan ayrıntılı hesaplara göre bugünkü TC yüzeyindeki Ermenilerin sayısı 1890 yılında toplam 2. 880. 000 kadardır.

Avrupa elçiliklerinin yaptırdığı belirtilen ama hangi tarihte hangi yöntemle yapıldığı bilinmeyen bir istatistiğe göre reform uygulanması planlanan altı ildeki nüfus yapısında Ermenilerin toplam nüfusun % 18'ini aşmadığı öne sürülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğunun Asya vilayetlerinde 14. 856. 118 kişilik toplam nüfusta 11. 801. 485 Müslüman, 2. 760. 485 Hıristiyan (bunun 1. 475. 011'i Ermeni) 123. 947 Musevi vardır.

	Toplam Nüfus	**Ermeni**
Sivas	*1. 086. 051*	*170. 433*
Mamüret-ül Aziz	*578. 814*	*69. 000*
Erzurum	*645. 702*	*134. 967*
Bitlis	*398. 000*	*132. 290*
Diyarbekir	*471. 462*	*79. 129*
Van	*430. 000*	*80. 798*

13 Haziran 1878 tarihinde Berlin Konferansına sunulan Ermeni Özerklik tasarısına bir de istatistik eklenmiştir. Berlin Konferansına sunulan bu nüfus tablosunda Ermenilerle birlikte ilk kez Kürtlerden de rakam verilmektedir. Diğer istatistikler gibi bu rakamların nasıl saptandıkları ve doğruluk dereceleri tartışmalıdır. [300]

İller	**Ermeni**	**Kürt**	**Türk**	**Rum**	**Asur**	**Zaza**	**Yezidi**
Erz-Van	1.150.000	80.000	400.000	5.000	14.000	35000	13000
Diyarbekir							
Kuzeyi:	180.000	120.000	130.000	-	8.000	2000	2000
TOPLAM	**1330. 000**	**200.000**	**530000**	**5.000**	**22.000**	**37.000**	**15000**

Rus Tuğgenerali Mayesriv'in Ermenistan ve Kürdistan'a ilişkin hazırladığı askeri ve siyasi bir raporda 1899 tarihi esas olmak üzere verdiği etnik dağılım çizelgesinde hane miktarı şöyle gösterilmektedir. [301]

300- *Esat Uras,* agy.S.227-235, Marchel Lêart, agy.s,28-30

301- *Mayevsnıy V.T;* "19 yy'da Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı Kürt-Ermeni İlişkileri", Sipan Yay. 1997, İstanbul, s.82-83

Sancak	Türk	Kürt	Ermeni	Nesturi/Süryani	Çerkez
Van	4260	11960	12552	487	122
Hakkari	246	14925	1183	8875	122
Bitlis	1387	828	6437	-	-
Muş	880	1128	11648	140	-
Siirt	5500	59892	27167	1481	-
Genç	-	19. 212	7. 690	919	-

Osmanlı İdari bölümlenmesine göre tartışmalı 6 ildeki nüfus ise resmi sayıma göre şöyledir:

Sivas (Amasya, Tokat ve Sivas illeriyle Merzifon ilçesi)

Müslüman	*939. 733*
Grek	*74. 324*
Ermeni	*147. 000*

Erzurum (Erzincan, Ağrı illeri, ve Sarıkamış)

Müslüman	*639. 297*
Grek	*4. 864*
Ermeni	*134. 371*

Bitlis (Muş, Sason, Kozluk, Pervari, Solhan, Karlıova)

Müslüman	*309, 999*
Grek	-
Ermeni	*117. 491*

Harput (Elazığı, Tunceli ve Malatya illeri)

Müslüman	*446. 379*
Grek	*971*
Ermeni	*79. 821*

Van (Van ve Hakkari illeri)

Müslüman	*179. 381*
Grek	*10*
Ermeni	*67. 792*

Diyarbekir (Bingöl, Diyarbekir ve Siirt İlleri)

Müslüman	*492. 101*
Grek	*1. 925*
Ermeni	*65. 850.* [302]

302-*Kemal Karpat*; Ottoman Population, 1830-1914, Demographic and Social Charecteristi. The Universty of Wiscounsin Press, 1985, London, Aktaran *Nurşen Mazıcı*

Çeşitli kaynakların yaptıkları sayımlar Ermenilerin bu bölgelerde ***salt çoğunluk*** değil, ama önemli bir çoğunluk oluşturduklarını ortaya koyuyor. Bu istatistiklere göre yalnız Ermeniler değil, ***bölgede diğer hiçbir etnik öğe de tek başına salt çoğunluk oluşturmamakta***. Bir şehirde, öbür köyde, beriki kasabada bir etnik öğenin diğerine göre fazlalıklar göstermesi bu genel ortalamayı değiştirmiyordu. Nüfus sayımlarında etnik değil, dinsel kategorinin temel alınması tartışmayı güçleştiriyor. Sayımlarda Ermeni nüfusa karşı ayrı bir kefeye konan ve daima ***Müslüman*** kategorisinde toplanan Türk, Kürt ve diğer etnik öğelerdir. Buna rağmen Ermenilerin Müslüman toplamına karşı % 30 ile 25 arasında bir yoğunlukları görülüyor. Geriye kalan Müslüman grubun yarı yarıya Kürt veya Türk olduğu kabul edilse bile -ki*"Müslüman"* başlığı altında Kürt öğesinin önemli bir yer tuttuğundan kuşku edilemez- ortaya görece bir denge çıkmaktadır.

Nüfus oranındaki çelişkiler ne denli çok olursa olsun açık olan bir şey var ki, zorunlu göç ettirme ve jenosit sonrasında söz konusu Ermeni nüfusunun yok olduğudur. Hadisyan şöyle yazmıştı:

> *"... Bu savaş Ermenilerden ölçülemeyecek kadar çok sayıda kurbanlar almıştır. Türkiye Ermenistan'ın* ***2.250.000*** *Ermeni'sinin 1. 250. 000'ni yok edilmiştir. 700 bini Kafkasya'ya, İran'a, Suriye'ye, Yunanistan'a, Balkan Devletleri memleketlerine ve diğer yerlere göç etmişlerdir. Halen Türkiye Ermenistan'ında köylerde ancak 13 bin, İstanbul'da 150 bin Ermeni vardır. Bunlar da daima göç etmeye hazırlıklıdırlar."*[303]

Türkiye Cumhuriyeti'nde ilk nüfus sayımı 1927'de yapıldı. O tarihte ülkede Ermeni sayısı 123. 602'dir.

Fransa'nın 1931 sayımında 29. 227'si yabancı 5. 114'ü Osmanlı İmparatorluğu doğumlu fakat Fransız tabiiyetinde 35 bin civarında Ermeni tespit edilmiştir.

Kanada kayıtları, 1912 ile 1924 arasında İmparatorluktan 1244 Ermeni geldiğini gösteriyor. [304]

Aynı tarihlerde hepsi de Osmanlı İmparatorluğu'ndan olmak üzere Amerika'ya 34. 136 Ermeni'nin göç ettiği anlaşılıyor. [305]

1928'de Yunanistan'a göç etmiş Ermeni sayısı 42. 200 olarak görülüyor. [306]

Bulgar istatistiklerinde 1920 yılında 10. 848, 1926'da 25. 402 Gregoryan Ermeni kaydediliyor. [307]

Oradaki 11 bin Ermeni'nin İmparatorluktan göç ettiği anlaşılıyor. Gene Milletler Cemiyeti istatistiklerinde 2. 500 Ermeni'nin Kıbrıs'a gittiğini anlıyoruz.

303- Hadisyan'ın Lozan Konferansına sunduğu rapor.
304-*İmre Ferenczi*, International Migration Vol. I New York 1929 P 891
305-*Robert Mirak*, Armenien emigration to U.S. ta 1915
306-Milletler Cemiyeti, A. 33-1927
307-Annuaire Statiscuque du Royaume de Bulgarie 1931 P 35

Arap ülkelerine ve İran'a göç etmiş Ermenileri Hovannisyan şöyle gösteriyor.

Suriye	100. 000
Lübnan	50. 000
Ürdün	10. 000
Mısır	40. 000
Irak	25. 000
İran	50. 000 [308]

Eski Büyükelçilerden Kâmuran Gürün, *"Ermeni Dosyası"* adlı kitabında jenosit sonucu ölenlerin üç yüz bini geçmediğini ortaya koymaya çalışmaktadır.

"Bunlara Rusya'ya göç etmiş 420 bin Ermeni'yi de ilave ederek toplarsak 824. 560 yani, yuvarlak rakam 825 bine varırız. Başka Avrupa ülkelerine gidenleri ve unutulanları da 50 bin sayarsak 875 bin rakamına ulaşırız. Türkiye'deki 123 binle, 998 bin eder. Türkiye'nin 1914 nüfusu olan 1. 300 binden bu rakamı düşünce 302 bin kalır. "[309]

302 bin resmi görüşün verdiği rakamdır. Gerçek ise bunun çok üzerindedir. 1927 sayımında Ermeni nüfusu olarak tespit edilenler ise Ermenistan'da değil, İstanbul, İzmir gibi metropoller ve Batı illerindedir. Kürdistan ve Ermenistan tamamen Ermenisizleştirilmişti.

Elbette yine Ermeni bulunan yöreler vardı. Ama buralarda kalanlar ya soykırımdan kurtulmak için kimliklerini saklamak zorunda kalanlar, Kürt aşiretleri tarafından himaye edilenler ya da tamamen Türk nüfusuna geçirilmiş kadın ve çocuklardır. Bunlar da *"Ermeniyim"* diye kimlik bildirecek durumda değillerdi.

1. Paylaşım Savaşı öncesindeki Ermeni nüfusunun miktarı konusunda, Osmanlı Dahiliye nezaretine bağlı Sicil-i Nüfus-u İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti tarafından 1318 ve 1320 tarihli nüfus nizamnamesi gereği her vilâyet, kaza ve köyde, gayriMüslimlerin de yer aldığı komisyonlar tarafından yapılmış ve 1905'te başlayıp 1914'te tamamlanmış olan nüfus istatistiğini vermektedir. Bu istatistik Milli Kongre tarafından 1919 yılında bütün dünyaya duyurabilmek amacıyla Fransızca yayınlanmıştır.

308-The Ebband Flowof the Armenia Minorty in the Arab Middle East Journal, Vol 28, no 1 Winter 1974 P.20
309-*Gürün*, agy. S, 195

1914 yılı Osmanlı Devleti'nin Resmi İstatistiği:

Vilâyetler	Müslümanlar	Ermeniler
Edirne	360.411	19.773
Adana	341.903	52.650
Antalya	235.762	630
Ankara	877.285	51.556
Halep	576.320	20.142
Aydın	1.249.067	20.142
Bitlis	309.999	20.142
Bolu	399.281	2.970
Bursa	474.114	60.119
Kayseri	184.292	50.174
İstanbul	560.434	82.880
Çanakkale	149.903	2.474
Diyarbakır	492.101	65.850
Canik	265.950	27.319
Erzurum	633.297	134.377
Eskişehir	140.678	8.592
İzmit	226.859	55.852
İçel	102.034	341
Karahisar	277.359	7.439
Karasi	359.804	8.653
Kastamonu	737.302	8.959
Harput	446.379	79.971
Kütahya	303.348	4.548
Maraş	152.645	32.322
Menteşe	188.916	12
Niğde	227.100	4.936
Urfa	149.384	16.718
Sivas	939.735	147.099
Trabzon	921.128	68.899
Çatalca	20.048	842
Van	179.380	67.792
Zor	65.770	232
Toplam Nüfuslar	**13.339.000**	**1.234.671**

Gerçek şudur ki: Tüm imparatorlukta iki milyondan fazla nüfusa sahip Ermenilerden sürgün ve jenosit sonucunda sadece 150 bin kişi kalmıştır İmparatorlukta. Asuri, Süryani, Keldani, Pontus Rumları gibi diğer Hıristiyan halkların ve Ezidi Kürtlerle ilgili de sağlıklı bir rakamsal veri bulmak güçtür. Şurası bir gerçektir ki sayının bir buçuk milyon değil de 300 bin olması, soykırımın niteliğini değiştirmez. Kaldı ki son dönemlerde resmi Türk politikasının rakamlar üzerinde yoğunlaştırdığı tartışmaya karşın, yine Osmanlı Hükümeti ve TC Genelkurmayı'nın bu konudaki eski belgeleri bile sayının en azından 800 bin olduğunu kabul etmektedir.

1928 yılında Genel Kurmay Başkanlığı'nın yayınladığı Yarbay Nihat tarafından hazırlanan, Birinci Cihan Harbin'de kayıplar üzerine Fransızca'dan çeviri bir kitapta Genelkurmay'ın verdiği sayılara göre, sadece Birinci Cihan Harbi sırasında, *"800. 000 Ermeni ve 200. 000 Rum katl ve tehcir yüzünden veya amele taburlarında ölmüştür"*[310] denmektedir.

Toplam bir milyon insanın ***katl*** ve ***tehcir*** yüzünden öldüğü TC Genelkurmayı tarafından da kabul edilmektedir.

Dönemin Dahiliye ***Nazırı Cemal Bey*** tarafından basına verilen bilgiye göre; Aralık 1918'de, Dahiliye Nazırı ***Mustafa Arif*** tarafından kurulan ve savaşta öldürülen Ermenilerin sayısını tespit etmeyi amaçlayan komisyon 14 Mart 1919'de yaptığı açıklamada "öldürülen Ermeni sayısının 800.000 dolayında olduğu sonucuna ulaştığını bildirmiştir.".

Prof. ***Zartaryan*** 1894 yılından 1918 yılına kadar Osmanlı Devleti, 1919-22 döneminde ise Kemalist rejim tarafından uygulanan jenosit ve zorla göç ettirme eylemlerinde katliama kurban giden Ermenilerin sayısını şöyle vermektedir:

Yıllar	**Nerelerde**	**Sayılar**
1894	Sasun ve İstanbul (2 kez) Trabzon, Tercan, Bayburt, Erzincan, Arapkir, Çarsancak, Bitlis, Zeytun, Urfa(2 kez), Gümüşhane, Şebinkarahisar, Erzurum, Merzifon, Kiğı, Maraş, Eğin (2 Kez), Malatya	250. 000
1905-1906	(Osmanlı İmparatorluğu'nun teşvikiyle Tatarlar tarafından uygulanan katliamlar) Baku, Nakhcevan, Yerevan, Tiflis vb.	20. 000
1909	Giligya (Adana vb)	30. 000
1915-1917	TÜM OSMANLI DEVLETİ İÇİNDE VE İRAN sınırları içinde *"Güney-Doğu Ermenistan'da"*	900. 000
1918	Erzurum, Erzincan, Kars. Gümrü, Akheltzikh, Akhalkalak, Nakhiçevan, Khoy Urmiye, Karabağ Nukhi, Şmakhi, Baku vb.	450. 000
1919-1922	Maraş, Karabağ Kars, Gümrü, Nahcivan, Urfa, Hacın, Zeytun, Ayıntab, Adana, Adapazarı, İznik, Bursa, İzmir vb.	250. 000
	TOPLAM	**1. 900. 000***

310- *Y.H. Bayur*, Türk İnkılap Tarihi, Cilt III, Kısım IV, s. 787

* Rakamların değişikliği, hem nüfus hem de kayıplar hakkında sağlıklı bir istatistik olmamasının bir sonucudur.

Jenosit Yolunda Döşenen Taşlar

Yirminci yüzyılın başları dünya kapitalist sisteminin bunalım yıllarıdır. Bu bunalım sömürge alanlarının paylaşımı savaşı ile çözülmeye çalışılmıştır. Başlıca emperyalist ülkeler; İngiltere, Fransa ve Almanya ile bunlara ulaşmaya çabalayan Rusya, yeni sömürge alanlarının kesin kontrolünü belirlemek üzere ilk büyük dünya savaşını başlattılar. Paylaşım alanlarının başında ise, feodal-despotik bir imparatorluk olarak ayakta duran, ama sanayi devriminin gerisinde kaldığı için çözülmeye mahkûm Osmanlı imparatorluğu gelmektedir. Zaten henüz I. Dünya Savaşı patlamadan önce Balkan'lardaki ülkeler fiilen ayrılmış bulunuyordu.

İmparatorluğun diğer toprakları ise, Sultan hükümeti, Osmanlı bürokrasisi ya da yerel burjuvaziler aracılığıyla emperyalistlerin nüfuz alanlarına bölünmüşlerdi. Paylaşım savaşı karşısında Osmanlı imparatorluğunun konumu, bu bölüşüm de kendine pay kalmasını uman ve bu nedenle Alman emperyalizmi ile ittifaka giren Osmanlı asker bürokrasisi tarafından belirleniyordu.

Ermenistan, Kürdistan, Ortadoğu, Arap Yarımadası, Filistin, Küçük Asya gibi müstakbel sömürge alanlarının mutlak sahibi, savaş sonunda belirlenecekti.

Ermeni ulusal hareketinin esas çizgisi imparatorluk içinde *"özerk"* bir Ermenistan talebiydi. Çünkü, Ermeni burjuvazisinin ağırlıklı kısmı imparatorluğa yayılmış ve gelişmektedir. Bu durumda kendisini belli bir bölgeyle sınırlandırmak istememekte, ama kadim topraklarında da Ermeni köylülüğünün feodallere karşı özgürleşmesinden faydalar ummaktadır. Ermeni burjuvazisinin hem imparatorluk içerisindeki gelişimi, hem uluslararası bağlantıları Osmanlı bürokrasisini tedirgin ettiği gibi, Türk eşraf ve mütegalibesini, Kürt feodallerini de tedirgin etmektedir. Bu sınıf karşıtlıklarını çok iyi kışkırtan ve gelişen Ermeni unsuruna karşı geride kalacağı endişesini taşıyan gerici sınıfları tahrik etmeyi başaran Abdülhamit yönetimi, kendi döneminde birçok katliamlar gerçekleştirerek halklar arasına kin tohumlarını ekmiş bulunuyordu. Mülk sahibi geleneksel sınıflar ağır bir bunalımın içindeydiler ve bunun sebebi olarak "*gayri-Müslim*"leri görmekte, çözümü olarak da onların ortadan kaldırılmasını benimsemek üzereydiler.

Kürt feodalitesi de Tanzimatçıların, kendi otoriteleri üzerindeki kısıtlayıcı seferlerini de Ermenilere atfetmekte ve Abdülhamit'in geri verdiği otoritelerine sıkı sıkı sarılmaktaydılar. Ermenilerin Kürt feodallerinin hayat alanını daraltabileceği endişesi onları hemen saltanatın yanında yer almaya iten bir faktör oldu.

Ağır bir sefaletin içine düşmüş olan yoksul köylülük, işçiler ve kasaba esnafı ise, bu çöküntü yıllarında Müslüman-Hıristiyan çelişmesi içinde motive edilmeleri ve istikrarsızlığın nedeni olarak birbirlerini görmeleri üzerine kanlı bir boğazlaşmanın tarafı haline gelmişlerdi.

Rum ve Ermeni ulusalcılığı karşısında Türk milliyetçiliği yukarıdan aşağı doğru bürokrasi korumacılığı kazanarak birden bire üstün konuma geçti ve rakiplerini saf dışı etmenin ekonomik olarak değil, zorla mümkün olacağını görmeye başladı.

Jenosit, İttihatçı paşaların, imparatorluğu bir ulus-devlet haline getirme, Almanya ile işbirliği halinde Hindistan ve Orta Asya'ya yayılma planları karşısında

Ermeni ulusal hareketini kendileri için ciddi bir engel olarak görmesiyle olgunlaşmıştı.

Alman Büyükelçisi Wagenhaim'ın ABD Büyükelçisine söylediği; *"Türk ve Ermeni artık bir arada yaşayamaz. Amerika bu Ermenilerin bir kısmını alsın"* sözü bu konudaki niyetlerin bir dışa vurumu olsa gerek.

Dido Sotiryo, I. Dünya Savaşı öncesi ilişkileri şöyle yorumlar:

".... Harpten çok önce memlekete bir Alman 'uzmanlar' akını başlamıştı; Tüccar, asker, polis, arkeolog, sosyolog, doktor, iktisatçı, rahip, öğretmen kisvesi altında durumu incelemeye, bizim aslımızı, geçmişimizi ve halimizi, istidat ve servetlerimizi öğrenmeye geliyorlardı. Hepsi de aynı ürkütücü sonuca vardılar; Biz, şeytan zekalı Rumlarla, Ermeniler burada fazlaydık. Kendinden geçmiş beylerin tüm ticaret hayatını reayaya bıraktığı, uyuyan bir Türkiye'de, haddinden fazla kilit noktası tutuyorduk elimizde..." [311]

Ege Rumlarının Göçe Zorlanmaları

Balkan bozgunundan sonra İttihat ve Terakki yönetimi, Türk esaslı bir ulus devlet inşasına ağırlık verdi. Bunun için bağımsızlık eğilimleri güçlü ve asimile edilmeleri çok daha zor olan Hıristiyan halkların bir biçimde tasfiye edilmeleri planlamasına hız verildi. Arap, Kürt, Laz, Çerkez ya da Balkan-Kafkas göçmeni Müslüman halklar ise *"İslâm Kardeşliği"* altında bir süre daha geçici müttefik olabilecek, en azından avlanmaları veya asimile edilmeleri daha kolay unsurlar olarak sıranın sonuna konulmuşlardı. Osmanlı İmparatorluğu, Bizans'ın adım adım işgali ve çöküşü üzerine kurulmuştu. Yunan bağımsızlık hareketinin başarıya ulaşması, Balkanlardaki Ortodoks Hıristiyan halkların bağımsızlık kazanması ise bir anlamda Bizans'ın yeniden dirilişi ve Osmanlı'nın tarih sahnesinden silinmesi anlamına gelmekteydi. Bu tarihsel hafıza Osmanlı yönetimini temel tehdit ve tehlikenin Yunanistan olduğu algılamasıyla karşı karşıya bırakıyordu. Rusya'nın Slav halklarını koruma şemsiyesine alması, İngiltere ve Fransa'nın ise Yunanistan'a destek vermeleri bu tehdidi daha kritik hale getiriyordu.

Bu durum, yalnızca Yunanistan'ı değil, içsel olarak İmparatorlukta hem nüfus, hem de ekonomik ve kültürel potansiyel olarak oldukça gelişkin durumdaki Rumları ilk hedef haline getirmekteydi. Bu tehdit algılamasıyla dayanarak İttihat ve Terakki, Osmanlı topraklarını sadece Türk unsurunun barındığı homojen bir coğrafya haline getirmek için kapsamlı ilk ***"etnik arındırma"*** programına Ege'den başladı.

Bu tip operasyonlar için örgütlenmiş olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın şeflerinden Kuşcubaşı Eşref Bey, *"İlk iş dahili tümörlerin temizlenmesi davası olunca, milli dikkat İzmir'e çevrilmişti"*[312] diye özetlemektedir. *"Gavur İzmir, sadece siyasi bir tabir değildi: biz orada, değil sahip, bekçi bile değildik.... bugün için en ağır tehlike, Ege bölgesindedir. Bu bölgenin kalbi de İzmir'di. Denilebilir ki, ihanete karar vermiş menfie gayri milli unsurların, bir memleketin istiklal ve birliğine yapabileceği tahrip, İzmir'de geçit resmi yapıyordu. Bu sebeple alınacak tedbirlerin İzmir'de temerküz*

311- *Dido Sotiryo*, "Benden Selam Söyle Anadolu'ya" Alan Yay. İstanbul,1980

312- E.Kuşçubaşı'ndan aktaran Celal Bayar, "Ben de Yazdım", Cilt 5, Sabah Kitapçılık, İstanbul 1997. s.108

etmesi kararlaştırıldı. "[313] *"... ilk vazife, SADIK'larla HAİN'leri birbirinden ayırmak idi (..) Bu doğrultuda büyük bir plan hazırlamıştık... Bu plan, Osmanlı Devleti'nin asırların yükü ve mirası olarak omuzlarında taşıdığı mazi miraslarının zararını asgari hadde indirecek tedbirleri ihtiva ediyordu"*[314] demektedir.

Meclis-i Mebusan başkanı ***Halil Bey*** [Menteş], anılarında "*Talat Bey, Balkan harbindeki hıyanetleri tebarüz eden anasırdan memleketi temizlemeyi ön safa almıştı"* diye yazmaktadır..[315] *"İttihat Terakki kesin kararını vermişti. Batı Anadolu'daki çıban başları ortadan kaldırılacaktı. Rumlar, siyasi ve iktisadi yönlerden tefsiye edilecekti. Her şeyden önce iktisadi yönden güçlenmiş Rumları çökertmek, yıkmak gerekiyordu."*[316]

Doğan Avcıoğlu, *"Ege Rumlarının zorla Adalar'a, Yunanistan'a göç ettirilmesinin nedeni yalnızca Rumeli göçmenlerine duyulan bir tepkiden ya da güvenlik kaygısından ibaret değildir. Göç aynı zamanda 'Gavur İzmir'in millileştirilmesi" biçimindeki 'ekonomik milliyetçilik'in tepkisidir. Amaç Rum ve Ermeni iş adamlarının yerine Türk ve Müslüman iş adamını geçirmektir. "*[317] diyerek, harekatın ekonomik hedeflerine dikkat çekmektedir.

Cemal Kutay, açıkça *"temizleme işi"* olarak tanımladığı Ege Rumlarının göçe zorlanmalarına ilişkin askeri operasyonun sorumlularını şöyle sıralamaktadır:

> *"Ege bölgesindeki "temizleme" işini 4. Kolordu'nun Erkan-ı Harbiye Reisi* ***Cafer Tayyar Bey*** *(... general Cafer Tayyar Eğilmez) mülki amir olarak İzmir Valisi* ***Rahmi Bey*** *(...) İttihat ve Terakki Fırkası namına da mes'ul murahhas* ***Mahmut Celal Bey*** *(sabık Reisicumhur Celal Bayar) ifa edeceklerdi. Devletin bütün kuvvetleri, bu planın tatbiki için harbiye nezaretinin ve başkumandanlığın verdiği emirlere göre hareket edeceklerdi."*[318]

"Etnik temizlik" harekatı Rum halkının çeşitli yollarla rahatsız edilmesi, Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinin Rum köylerine yaptıkları baskınlarla halkı göçe zorlanması biçiminde gelişti. Eli silah tutan Rum gençleri *"Amele Taburları"* adı altında toplanıyor, bunlar yol, orman ve yapı işlerinde çalıştırılıyorlardı. Böylece erkekleri etkisiz hale getirilen köylerdeki kadın, çocuk ve yaşlı nüfusu ürkütüp göçe zorlamak daha kolay hale geliyordu.

Morgenthau şunları yazıyor;

> *"Türkler, Rumlara, Ermenilere karşı uyguladıkları yöntemi uyguladılar. Onları Osmanlı Ordusu'na aldılar, işçi taburlarına aktardılar... Bu Rum askerlerinin binlercesi, Ermeniler gibi soğuk, açlık ve öteki yokluklar yüzünden öldüler... Rumlar her yerde gruplar halinde toplandılar. Türk jandarmalarının*

313- *Celal Bayar*, A.g.e., s.104

314- *Cemal Kutay*, "Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusu ve Hayber'de Türk Cengi", İstanbul 1964,s.18

315- "Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi ***Halil Menteşe***'nin Anıları", Haz: İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s.165

316- *Nurdoğan Taçalan*, "Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken", İstanbul 1970, s.65

317- *Doğan Avcıoğlu*, "Milli Kurtuluş tarihi", Cilt 3, Tekin Yayınevi, İstanbul 2002, s.1114

318- *Cemal Kutay*, Yagy. s.62

sözde koruyuculuğu altında, genellikle yaya olarak, iç bölgelere taşındılar."[319]

1914 İlkbaharında gelişen kampanya yıl sonuna kadar devam etti. Yalnızca Midilli, Sakız ve Sisam gibi Yunan adalarının karşı kıyıları değil, Manisa, Uşak, Afyon gibi daha iç bölgelerinde de Rum nüfus terörize edilerek yerlerinden uzaklaştırılmaktaydı. Birçok bölgede taşınır taşınmaz mallarına el konulmuş, katliam hareketleri görülmüştür. Bölgeden bölgeye gelişip değişen şiddet, Balkanlardan (Rumeli'nden) göç eden Türk ve Müslüman topluluklarla, bölgedeki Türk nüfustan kurulu çetelerle, Osmanlı Jandarmasını "*takviye*" ile görevlendirilmiş milis kuvvetlerince uygulanmaktaydı. [320]

Ege'de yürütülen *"etnik temizlik"* operasyonun amacı öncelikle halkı göç ettirmeye yönelikti. Girişilen terör eylemleri de fiziki olarak yok etmekten çok halkı kaçırmayı hedefliyordu. Hükümet görünürde zorla göç ettirme kampanyasının dışında görünüyor ve olayları *"Balkan göçmenleri ve Müslüman ahali ile yerli Rumlar arasındaki çatışma"* biçiminde perdelemeye çalışıyordu. Rumların göç ettirilmesi için resmi bir karar alınmamıştı. Bunun nedeni savaşın kapıda olduğu bir dönemde *"tarafsızlığını"* ilan etmiş olan Yunanistan'ı bir çatışmaya davet etmemek düşüncesidir.

Göç akını büyük kitlelere ulaşınca, Avrupa Büyükelçilikleri devreye girmeye başladılar. Halil Menteş, Yunanistan'la baş gösteren savaş ihtimaline karşı, *"Göç ettirme işinden hükümetin sorumlu olmadığı, Balkan Savaşı sonucunda halkın maneviyatının bozulduğu ve kendi istekleriyle göç ettikleri"*ni büyükelçiliklere bildirildiğini yazar. Hatta büyükelçilerden oluşan bir heyetle durumu yerinde incelemek için Dahiliye Nazırıyla beraber tetkik için İzmir'e gelir. Halk vagonlara binmiş gidiyor. Bu insanların gitmemeleri için Bakanlık görevlileri hatta Nazır'ın bizzat kendisi güvence vermesine rağmen göçmenler Can havliyle kendilerini vagonlara atmaya devam ediyorlar. Büyükelçiler durumu ülkelerine, onlar da Yunan hükümetine bildirirler. Böylece Savaş önlenmiş olur. Fakat sonuçta İzmir civarından 200 bin Rum Yunanistan'a göç etmiştir. [321]

"Temizlik" işleminden sonra Ege ve Marmara'da ne kadar Rum kaldığını tespit için sayım yaptırılır: ***Celal Bayar***; *"... bizim için en büyük merak, Ege kıyı şeridi üzerinde ne kadar Rum kaldığının resmen tespit etmekti.... Neticeler alındıkça. Çetin bir savaşın sonucunun alınmasının haz ve endişelerini hissediyorduk. Arzusu üzerine Talat paşa'ya özel malumat veriyordum. Bir tek cümle ile ifade etmek gerekirse netice mükemmeldi."*[322]

"*Mükemmel netice*"; 1914 yılında 250 bin, savaş sırasında da 550 bin Rum, Ege, Marmara ve Karadeniz bölgelerinden sürgün edilmiş, kıyıma uğramış ve malları gasp edilmiştir...

319- ***Morgenthau***, age. S.212

320- ***Toynbee, Arnold j. Toynbee***, "The Western Question in Grece and Turkey", s.140, Akt: AvcıoğluA.g.e., s.116,117

321- ***Halil Menteşe***, s.166

322- ***Cemal Kutay***, "Etnik-i Eterya'dan Günümüze Ege'nin Türk kalma Savaşı", Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980, s.228, Akt: ***Fuat Dündar***, "Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar", Doz Yayınları 1999 İstanbul, s.35,36

Savaş Öncesi Ermeni Sorununun Boyutları ;

"Ermeni Reformu" Anlaşması

1912 Balkan savaşından sonra Ermeni reformu için görüşmeler hızlanmıştı. Bunda, Ermeni ulusal hareketinin uluslararası diplomasideki çabalarının rolünü belirtmek gerekir. Bağımsız bir Ermenistan'dan çok, Batılı devletlerin desteğinde bir Ermeni reformu için çalışan heyete, daha sonra Sevr görüşmelerine de katılacak olan Bogos ***Nubar Paşa*** başkanlık etmekte ve bu amaçla çeşitli Avrupa başkentlerine ziyaretler yapmaktaydı.

İmparatorluğa bu yönde bir baskı gelmeden Berlin anlaşması uyarınca Bab-ı Ali, Ermenistan reformu için İngiltere'den gözlemci isteyince, Rusya konunun kendilerini ilgilendirdiği gerekçesi ile Fransa-İngiltere ve Rusya birlikte görüşmeleri gerektiğini belirtti. Almanya ise, buna karşı çıktı. Çünkü, imparatorluktaki en önemli nüfuz kendilerine aitti... ve bunların dışında kalmak istemiyordu.

Görüşmeler sonunda ortaya iki tasarı çıktı. Komisyon görüşmelerinde Almanya ve İtalya, Osmanlı tezini desteklediler. Sonunda Almanya'nın da *"olur"*unu almak kaydıyla diğer taraf devletlerin de onayladıkları tasarı Bab-ı Ali'ye sunuldu. Sadrazam Sait Halim Paşa Hükümeti 8 Şubat 1914'de nihai tasarıyı onayladı. Bu anlaşma Rusya'nın sunduğu programdan bazı farklılıklar taşımakla beraber özünde aynıdır.

Burada ilginç olan nokta Berlin Konferansında kabul edilen *"Ermeni Reformu"*nun otuz sekiz yıl sonra nihayet gerçekleştirilmesine rağmen, bunun kamuoyundan gizlenmesidir. Bu anlaşmayı kabul eden aynı hükümetin Ermeni tehciri için kararı alan ve jenosidin sorumluluğunu taşıyan hükümet olması da işin diğer trajik bir yanıdır. Öte yandan, Ermeni reformu anlaşmasında sorunun tarafı olan Ermeniler, projeye ortak edilmemiş sadece bazı Avrupalı Devletler ve Osmanlı hükümeti birlikte kararlaştırmışlardı.

Kamuoyundan gizlenen Ermeni reformu anlaşmasının bazı önemli maddelerini şöyle sıralamak mümkün; [323]

"... Osmanlı İmparatorluğunun Sadrazam ve Hariciye Nazırı olan Altes/Prens ***Sait Halim Paşa*** *ile Rusya işgüderi Ekselans* ***Konstantin Gulkeviç*** *arasında şu anlaşmaya varılmıştır;*

İki yabancı genel müfettiş Doğu Anadolu'nun (Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Doğu vilayetlerinin) iki kesiminin başına geçirilecektir: Bay A (...) Erzurum, Trabzon ve Sivas, Bay B (..) de Van, Bitlis, Harput ve Diyarbekir vilayetlerini kapsayan kesimin başına.

Genel müfettişler kendi kesimlerinin idari, adliye, polis ve jandarmasını denetleyeceklerdir.

Oradaki umumi emniyet kuvvetleri yetişemeyecek bir durumda oldukları takdirde, Genel müfettişin dileği üzerine, onun salahiyeti dahilinde olmak üzere

323- *Yusuf Hikmet Bayur*, agy. 169

aldığı tedbirlerin yürütülmesi için askeri kuvvetler de onun buyruğu altına verilecektir. "

Anlaşmanın imzalanmasından sonra bu iki genel müfettiş için tespit yapılmış, zorlu çekişmelerden sonra 1. Bölge için Norveç Ordusundan Bnb. ***Hoff,*** 2. Bölge için Hollandalı ***Westenenk*** seçilmişlerdi.

Bölgedeki askeri denetim büyük ölçüde anlaşmaya taraf olan devletlerle ortaklaşa yürütülecektir.

Anlaşmanın diğer bazı hükümleri;

".... Kanun, nizamname ve resmi tebliğler, her kesimde yerel dillerle ilan olunacaktır. Genel müfettiş bunu mümkün görürse, herkesin mahkemelerde ve hükümet dairelerinde kendi dilini kullanma hakkı olacaktır. Mahkeme hükümleri Türkçe olacaktır ve imkan bulundukça ilgililerin diline çevirisi yapılacaktır.

Her vilayette her unsurun maarif bütçesindeki payı için alınan vergilerdeki payıyla mütenasip olacaktır. İmparatorluk hükümeti her cemaatın içinde, o dinden olanların kendi okullarının idaresine yardım etmelerine hiçbir engel çıkarmayacaktır.

Elden geldiği kadar bir yılı geçmemek üzere en kısa bir zamanda genel müfettişlerin gözetimi altında yapılacak olan bir kesin sayım, iki kesimdeki türlü din, ulus ve dillerin nispetini tespit edecektir. Bu yapılıncaya kadar Van ve Bitlis vilayetlerinde Meclis-i Umumilerin de ve encümenlerindeki seçilmiş üyeler yarı yarıya gayrı Müslimlerden oluşacaktır.... "[324]

Sonuçta bu anlaşmanın Osmanlı'yı parçalamak değil, İttihat ve Terakkinin temsil ettiği iktidar bloğunun egemenliğini sınırlandırmak koşuluyla, devlete doğu vilayetlerinde belli bir istikrar kazandırmakta olduğunu söyleyebiliriz. Özerklik programının sadece Rusya ve İngiltere değil, Osmanlı yapısının korunması ilkesiyle hareket eden Almanya'nın da onayını almış olması bu anlamıyla dikkat çekicidir.

Bu örnek Osmanlı hükümetinin *"Ermenileri tehcir etmesini"* Rus nüfuzunu kırmak, ya da *"vatan topraklarını savunmak"* gibi gerekçelere dayanamayacağını gösterir. Çünkü Bab-ı Ali, Ermenistan ve Kürdistan'ı zaten bu devletlerin nüfuzuna terk etmiş bulunuyordu. Üstelik bu, *"özerkliği"* Ermenilerden gizleyerek ve onları ortak etmeye yanaşmayarak yapmıştı. Ermenistan'ın özerkliği için Rusya ile protokol imzalayan aynı hükümetin Rusya'yla *"işbirliği"* yaptıkları gerekçesiyle Ermeni halkının zorla sürülmesi ve yok edilmesini uygun gören aynı hükümet olması tarihin ironilerinden birisi olsa gerek.

Ancak, bu anlaşma hayata geçmeden I. Dünya Savaşı çıkmış ve yürürlükten kaldırılmıştır. Talat Paşa, Rusya ile yapılan bu anlaşmadan hiç söz etmemektedir anılarında. Bu da, birçok gerçeği gizlediğinin kanıtlarından biridir sadece. Öte yandan Talat Paşa, hükümetin Ermeniler hakkındaki görüşünü şöyle dile getirmektedir;

"... Bundan sonra Ermenileri inandırmaya çalıştığımız bir dönem geldi.

324- *Sait Halim* / Gulkeviç, İstanbul 26 Kanunusani 1329/ 8 şubat 1914, Yusuf Hikmet Bayur, agy. s.169

Yabancı müdahalelerden vazgeçilerek düzelimin birlikte yapılması teklifinde bulunduk. Fakat durumu değiştirmeye artık imkan olmadığını, Ermeni milletinin verilen sözlere güveninin kalmadığı ve bu yüzden tekliflerimizin reddedildiği cevabı ile karşılaştık. Bunun üzerine her iki devlet grubu elçileri, Rus elçisinin tekliflerine katıldıklarını Bab-ı Ali'ye bildirdiler. Fakat, Alman Büyükelçisinin sözlerinin öteki elçiler kadar kesin olmadığı hissedilebiliyordu.

Ermenilerin bu isteklerini haklı gösterecek hiçbir hakları yoktur... (Hınçak'ların bağımsızlıkla ilgili kararları karşısında) Osmanlılar Doğu illerini Ermenilerden almadılar. Ermeniler ise, Osmanlı imparatorluğunun kuruluşundan bugüne kadar sınırlarının güvenliği ve bağımsızlık konusunda hiçbir çaba harcamadılar. Osmanlılara sığınmış olan bu halk iyi kabul ve daima iyi vatandaş muamelesi gördü. Ermeniler, bütün ülkeye yerleştiler. Kürtlere komşu oldukları bölgeler sayılmazsa, her tarafta kendilerine iyi davranıldı. Bu bölgelerde hükümet, düzeni sağlayamadığından, Türk ve Kürt köylerinde durum, Ermenilerinkinden farksızdı. Anadolu'da ve çeşitli illerde ve İstanbul'da Ermeniler, öteki milliyetlere göre her zaman daha tasasız ve mutlu bir hayat sürüyorlardı. Vatanın bütün yararlı şeylerini paylaşan bu halk, onun kederlerine ve yüklerine asla katılmıyordu.. Vatan için hiçbir savaşa katılmadılar ve bu uğurda bir damla kan dökmediler.. Bu lütuflara teşekkür olarak şimdi çoğunluğu oluşturan nüfusu kovmak ve bağımsızlıklarını elde etmek üzere Osmanlı vatanının bir parçasını koparmak istiyorlar. Tarih, bu çeşit nankörlüğün bir eşini daha yazmamıştır... "[325]

Talat Paşa, bu anlatımlarıyla aslında Ermenileri yok etmenin gerekçelerini oluşturmaya çalışmaktadır. 12 Mayıs 1915'de kendisini Ziyarete gelen Erzurum milletvekili Vartkes'e daha açıkça şunları söylemekteydi;

"Zayıf olduğumuz günlerde ... sizler boynumuza çöktünüz ve Ermeni reformlarını ortaya attınız. Bundan dolayı biz de içinde bulunduğumuz durumun bize sunduğu imkanı kullanacak ve halkınızı öyle dağıtacağız ki, 50 yıl reform fikri kafanızdan çıkacaktır. "[326]

Sonuçta İttihat ve Terakki yönetimi, savaştan yararlanarak fiilen olduğu gibi hukuken de Ermeni reform sözleşmesinden kurtuldu. Dış İşleri Bakanı Halil Bey, 5 Eylül 1916'da *"Osmanlı kabinesinin Islahat projesi nedeniyle taraflara müdahale hakkı veren 1856 Paris ve 1871 Londra deklarasyonunun ve 1878 Berlin anlaşmalarının geçersiz olduğunu ilan etmeye karar verdi"*gini açıkladı.

TTK Başkanı ***Halaçoğlu***, *"Ermenilere adeta bağımsızlık veren antlaşma"* olarak nitelediği Ermeni Reformunun *"Savaşın sona ermesinden sonra, bağımsız bir Ermenistan demek"* olacağını ve Savaşın çıkmasıyla Osmanlı Devleti'nin bu anlaşmanın uygulamasından kurtulmasını olumlamaktadır.[327] Bir farkla ki Osmanlı Devleti

---

325- ***Talat Paşa,*** agy. s.75

326- ***J.Laepsius***, "Der Todesgang... s.195,196 Akt: T.Akçam; İnsan Hakları" s.201

327- ***Yusuf Halaçoğlu***, "Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)", TTK Yayını, Ankara 2001, s.54

savaştan yararlanarak sadece hukuken bu metni iptal etmekle kalmadı, ama daha kesin bir yol izleyerek üzerinde bir daha *"İslahat, reformn vb"* yapılmasına imkan vermemek üzere bütün Ermeni ulusunu ve Ermenistan'ı kökünden yok etmeyi planladı.

Cemal Pşa, Anılarında Islahat Projesini feshetmenin gerekçesini şöyle savunmaktadır.

"Ermeni ıslahatı meselesi bu şekilde cereyan edip dururken umumi harp çıktı. Osmanlı Hükümeti Almanya ile akdettiği ittifak icaplarından olarak er geç harbe girmeğe mecbur kalacağına emindi. Binaenaleyh bu pek müthiş ve uzun olan umumi harp senelerinde dahili ıslahata uğraşmak mümkün olamayacağından Doğu Anadolu vilayetleri için getirtmiş olan iki umumi müfettişin memuriyetine birer darbe teşkil eden ne kadar devlet kararları varsa bunların kefesinden kurtulmak ve bundan sonra kendi memleketlerimizde mahalli şartların icap edeceği ıslahatı bizzat kendimiz yaparak hür ve müstakil milletler gibi yaşamaktı. Kapitülasyonları ve Cebellübnan imtiyazlarını kaldırmak emelinde olduğumuz gibi, son zamanlarda Rusya'nın cebir ve tazyiki olarak kabul ettiğimiz Doğu Anadolu ıslahatına ait itilaf nameyi de yırtmak istiyorduk.

Ait olduğu bahiste uzun uzadıya anlattığım veçhile biz bu umumi harbe bundan sonra haysiyetli milletler gibi istiklal içinde yaşamak niyetiyle girmiştik. Niyet bu olunca, zannedersem Ermenilerin oturduğu vilayetlerde ıslahatı yapmak için ebedi düşmanımız olan Rusyanın tazyikiyle imza ettiğimiz itilaf namenin artık vücuda kalmaz. "[328]

Savaş Karşısında Ermeni Ulusal Hareketinin Tavrı

Ermeni ulusal hareketi I. Dünya Savaşı öncesinde bir yol ayrımına gelmişti. Çünkü, böyle bir savaş sırasında Osmanlıların bir reform programını uygulamaktan çok Rusya'ya doğru açılmayı, Ortaasya'ya doğru ilerlemeyi düşünmekteydiler. Bu ideolojik perspektif aynı zamanda Alman emperyalizminin stratejik hedeflerine de denk düşüyordu. Burada Ermenilerin yeri ne olabilirdi? Belki ilişkiler İttihat ve Terakki döneminde de bozulmamış ve güvensizlik boyutuna varmamış olsa idi, Ermenilerin imparatorluk bünyesinde kalmayı Rusya'ya tercih edebilecekleri söylenebilir. Oysa, durum tam tersi oldu. Ermeni ulusal hareketi ile Osmanlı Yönetimi savaştan çok önce çatışma halindeydi ve bunun kaçınılmaz sonucu Rusya ile işbirliği olacağı bekleniyordu. İttihatçıların son girişimleri *"nabız yoklama"* ya da sonuçtan tamamen emin olmak niyetleriyle açıklanabilir.

Ermeni ulusal örgütlerinin en büyük açmazlarından biri savaş durumunda ne yapılacağı hakkında bir belirsizlik ve kararsızlığın hakim olmasıydı. Rusya da Doğu Ermenistan'ı elinde bulunduran ve Ermeni ulusalcılılığına aynı kıyıcılıkla yaklaşan bir rejim altındaydı. Rusya'nın Osmanlı imparatorluğundan istediği, "bağımsız

228- ***Cemal Paşa***, "Hatırat", Arma Yayınları, İstanbul 1996, s.3367, 368

Ermenistan"ı Rusya'nın istemeyeceği açıktı.

Hınçakyan Partisi'nin 1913 Eylül'ünde Romanya/Köstence'de toplanan kongresinde (17 Eylül 1913) *"Ermenistan'ın bağımsızlığı"* kararı alınmıştı. O tarihlerde Taşnaktsutyun Partisi programında henüz *"bağımsızlık"* istemi bulunmamaktaydı.

"4-5 yıllık dönem içinde Osmanlı Meşrutiyetinin vaatlerinin bir tanesini bile tutmadığını ve devletçe çıkarılan kanunların hedeflerinin bütün siyasi örgütlerin özellikle Sol'ların ve radikallerin ezilmesi olduğu ve yönetimindeki yeni düzenleme ve örgütlenmelerin çeşitli milliyetleri yok etmeye yönelik olduğu anlaşıldı. Egemen olan bir milletin bir hükümet kurma gücüne sahip olmadığı ortaya çıktı. Bu anda hükümetin yönetimini elinde bulunduran, İttihat ve Terakki cemiyetinde bir oligarşi yürürlüktedir. Bu partinin izlediği program, Türk bürokrasisine bağlı kalmakta ve daha gelişmiş bir hükümet kurulmasına engel olmaktadır. Görünürdeki amacı, çeşitli unsurları birleştirmek olduğu halde geçekte izlediği siyaset, gereğinde onları ezmek için bu milletleri sürekli baskı altında bulundurmaktır. Hükümete gelince, elde tuttuğu egemen sınıf tarafından (Ermenilerin yok edilmesi için) kabul edilmiş bir siyaseti kışkırtmak ve merhametsizce izlenmektedir. Görülüyor ki, Ermeni milleti bu siyasetle hep kendisine karşı kullanılan kuvvetler yüzünden yok olma aşamasına gelmiştir. Bu bakımdan, bu şartlar altında kendi ilkelerini artık izleyememesi doğaldır. Ermenilerin egemen sınıflardan kurtulmak ve başlarının üzerinde sallanan kılıcı ortadan kaldırmak için kesin ve yürekli bir eylem yolu izlemek zorunda olduklarına inanmaktadırlar.

Bağımsız Ermenistan-Hınçak Komitesi, Osmanlı devletinin Ermenistan'da uygulamak istediği, genel ve özel düzeltim meselesine müdahale ve ıslahata karşı çıkmamakla birlikte bağımsız Ermenistan kurulmaksızın Ermenistan halkının güven içinde yaşayıp gelişemeyeceğine ve Ermeni milletinin milli varlığını iç ve dış saldırılara karşı koruyamayacağına kesinlikle inanmaktadır. Bu nedenle komite bu görüşü savunmayı kararlaştırmıştır. "[329]

Savaştan önce Baku'de yayınlanan ***Arev*** Gazetesi, 11 Eylül 1914 tarihli sayısında aşağıdaki makaleye yer vermiştir.

"Avrupa büyük devletleri Berlin Kongresinden bu yana bizim için bir şey yapmadılar. Barış döneminde Osmanlı hükümetine karşı zayıf ve etkisiz bir siyasete sığındık. Bugün ise, bir kasırga bütün dünyayı karıştırmakta ve her millet varlığını güven altına almaya, güneş altında bir yer edinmeye çalışmaktadır. Millet meselesi bugün bambaşka bir biçimde ve tarihte eşi olmayan bir şiddetle canlanmaktadır. Büyük ve küçük milletlerin geleceklerinin söz konusu olduğu bir anda biz uykuda mı kalacağız? "[330]

Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi, I. Dünya Savaşı arifesinde Ermeni ulusunun bağımsızlık mücadelesini savaşan taraflarından birine yaslanmakla elde edilebileceğine inanmıştı.

329- a.g.y. s.73-74-75

330- agy. s.77

Hınçakyan Partisi'nin Saray-Bosna suikastından sonra Arev gazetesinde yayınlanan bildirisinde;

"... Hınçakyan Komitesi maddi ve manevi bütün güçlerini toplayarak ihtilal kılıcıyla, milletlerin varlığı uğrunda yapılan bu büyük mücadeleye katılacak ve üçlü ittifakın ve özellikle Rus ordularının da, Kilikya'da, Kafkasya ve Azerbaycan'da zaferi sağlamak için itilaf devletlerine yardım edecektir. Vatanseverce zorunluluklar gereği olarak kendisine ve uygarlığa karşı olan görevlerini yerine getirecektir. "[331] denmektedir.

Taşnaktsutyun Partisi ise, Haziran ***1914 Erzurum Kongresi'***nde olası bir savaş durumunda partilerinin alacağı tavrı tartıştılar.

Savaş sırasında izlenecek ulusal politikanın belirlenmesi açısından kritik bir öneme sahip olan Erzurum Kongresinde Osmanlı-Rus savaşı olasılığı üzerinde duruldu ve iki yönlü kararlar alındı. Hem böyle bir çatışmayı hızlandırabilecek çatışmalardan kaçınmak; hem her iki devletin de vatandaşı olan Ermenilerin savaş halinde, vatandaşı bulunduğu devlete karşı kendi vazifelerini yerine getirmeleri, hem de savaş patlak verdiğinde de durumdan ulusal amaçları için yararlanmak. [332]

İttihat ve Terakki, Taşnaktsutyun Partisi Kongresine yeniden ittifak önerisiyle gelir. Görüşmeyi yapan Dr. Bahaeddin Şakir ve Ömer Naci'nin yaptığı önerilere göre, Ermenilerden hem Rusya'ya karşı açılacak savaşla birlikte karşı tarafta sabotaj, suikast vb eylemlerle kendilerini desteklemelerini, şubat ayında kabul edilen Ermeni reform paketinden vazgeçmeleri isteniyordu. Zaferden sonrası için ise mecliste ve hükümette temsil gibi daha önce kullanılan bazı katılımlar vaat edilmekteydi. Ermeniler ittifak önerisini reddetmekle birlikte savaşa girilirse Osmanlı vatandaşı olarak üzerlerine düşeni yapacaklarını belirttiler. [333]

".... 1914 sonbaharında Türkler, Türkiye Ermenilerinin Erzurum'daki milli kongrelerine gelmişler ve onlara eğer harp esnasında Türkiye'ye aktif bir şekilde yardım ederlerse, otonom bir Ermenistan teklif etmişlerdir. (Türkiye ve Rus toprakları üzerinde) Ermeniler bunu reddetmişlerdir. "

"... Avrupa'da dünya harbi patlak verince Türkler Almanlarla birleşmek için hareketli bir hazırlığa geçtiler. Genç Türkler 1914 Ağustosunda Erzurum'da toplantı halinde olan Taşnak Kongresine, eski 1907 mutabakatını tatbik etmelerini ve Kafkasya Ermenilerini Rusya'ya karşı isyana sevk etmelerini istediler. Taşnaklar bunu reddetti. Ancak, Türkiye ile Rusya arasında bir harp çıkarsa, sadık vatandaşlar olarak Türkiye'yi destekleyeceklerini söylediler. Buna karşılık Rusya Ermenileri için mesul tutulamayacaklarını ilave ettiler. Ne var ki, Türkiye harbe girince Taşnakların Türkiye şubesi liderleri Türkiye'ye karşı sadakat vaatlerini tutmadılar. Hareketlerini Rus menfaatlerine uydurdular. Ve harbin Türkiye'deki Ermeniler için yaratacağı tehlikeleri tamamen unuttular. İhtiyat

331- agy.s.79-1914-Paris

332- ***Ahmet Emin***, "Dünya Savaşında Türkiye", New Haven 1930

333- ***Toynbe***'nin Muhtırasından; FO, 371/3404, No, 162-647,s.4

elden bırakılmış, hatta kendi Erzurum Kongrelerinin kararları bile unutulmuş ve Kafkasya cephesinde Türklerle çarpışmak üzere gönüllülere çağrı yapılmıştı. "[334]

I. Dünya Savaşı arifesinde Ermeni ulusalcılığına başka hiçbir çıkış yolu bırakılmamış, vaat edilen reformlar gerçekleştirilmemiş ve beklenilen her çözüm tıkanmıştı. Son anda kabul edilen Ermeni reformu, tekrar rafa kaldırılmıştı. Ne kabul edilişinden ne de yürürlükten kaldırılmasından kamuoyunun haberi olmamıştı.

Savaş başladığında, savaşan devletler arasında bölünmüş durumda olan Ermeni ulusu dramatik bir açmazla karşı karşıyaydı. İki işgalci imparatorluğun ülkeleri üzerinde paylaşma savaşı yaptıkları yetmiyormuş gibi, o halkın çocuklarını da aynı zamanda işgalci orduların içinde birbirlerine karşı savaşmaya zorlamaktadırlar! Ermeni halkı, kendi ülkelerine hangi zalimin hükmedeceğini belirlemek üzere birbirine karşı savaşa zorlanmaktadır. Herhalde kendi ülkeleri üzerinde iki ayrı devletin yapacakları savaşta, biri ya da öbürünün hesabına bir birleriyle vuruşmaya zorunlu bırakılmak ancak trajik olarak nitelenebilir. Ya da üçüncü bir yol vardı; kendileri için savaşmak! Hiçbir örgütsel karar olmasa da sırf bu zorluk bile Ermenilerin kendilerine ait olmayan böyle bir savaştan kaçınmaları için yeterliydi. Ve zaten silah altına alınmak istenen Ermeni gençleri silahları ile birlikte toplu halde firar edip, çeteler kurmaya başladı.

Çoğunluğun savaşan iki işgalci ordunun ikisine birden karşı koyabilmesi, böyle bir savaşı göze alması mümkün değildi. Bu bakımdan alınan tavırların büyük bir bölümünün kendiliğinden geliştiği söylenebilir.

Nihayet söz konusu savaş emperyalistlerin çıkarlarına hizmet eden ***haksız bir savaştı***. Osmanlı ordusu da emperyal amaçları için mücadele ediyor ve savaş kamplarından sirine gönüllü olarak katılmıştı. Aynı şey Rusya için de söz konusudur. Ermeniler için ne Rus, ne Osmanlı ordusu, ne de o savaşın tarafı olmak söz konusu olamazdı.

Sosyal Demokratların emperyalist savaşa karşı alacakları tavır büyük ikilemlere yol açmışken, iki yabancı ordunun çizmesi altında ve kendini son derece güvensiz hisseden Ermenilerin derli toplu ve yerinde bir karar vermeleri daha da güçleşmiştir.

Ulusal örgütlenmelerin savaş karşısındaki tutumu böylesine parçalı ve belirsizliğini korurken, Ermeni toplumunun bir bütün olarak bağlayıcı kararlar oluşturulabilmesi söz konusu değildi. Çeşitli sınıf ve tabakalar, çeşitli düşünceler taşıyan Osmanlı Ermenilerinde halk, bölgeden bölgeye yöreden yöreye değişen tedirgin ama yine de temkinli bir bekleyiş içindeydi. Kitlesel ayaklanmalar, çatışmalar ve ya savaş söz konusu olmamıştır. Toplumun çoğunluğu, günlük rutin yaşayışını sürdürmeye devam etmeye çalıştı.

334- *Papazyan*, agy.s.37-38

Bitlis Ayaklanması

Savaş öncesinin kaos ortamında Kürt hareketinin Osmanlı despotizmine karşı Ermenilerle ittifak arayışları da yok değildir. 1913-14 Mutki-Bitlis isyanının önderlerinden Mela Selim'in, Ermeni ve Asurilerle yakın ilişki istemesi buna bir örnektir. [335]

Üzerinde fazlaca değerlendirme yapılmayan ulusal hareketlerden biri olan Bitlis ayaklanması aynı zamanda İslâmi karakter de taşıyan bir başkaldırı hareketidir.

Her ikisi de Osmanlı Merkezi otoritesi ile sorunlu olmasına rağmen, ittifaktan ziyade çatışmaya daha yatkın olan Kürt ve Ermeni ulusal hareketlerinin ittifak arayışlarına girmesi bakımından da önem taşır. Birçok yorumcu bu ulusal hareketlerin geleneksel düşünsel yapıları içindeki Hıristiyan veya İslâmi referansların ittifakı engellediği, özelliklede İslâm Birliğini temsil eden Osmanlı Hilafeti karşısında Kürtleri Osmanlı devletinin yedeğinde tutmasında etkili olduğuna dikkat çekerler. Bitlis isyanı tam da bu yerleşik kanının bir kural olmadığını, Ulusal taleplere önderlik eden bir Kürt din adamının [***Mela Selim***], yine ulusal talepleri önderlik eden Ermeni bir din adamıyla [***Vartan Garabet***] işbirliği yolları arayacak kadar rasyonel olabileceğini gösteriyor. Bu olay aynı zamanda yerel ulusal güçlerin İmparatorluğun en yakın ve güçlü rakibi Rusya ile diplomatik temaslarda bulunmuş olmaları da dikkate değer başka bir özelliktir.

Garo Sasuni, *"Molla Selim'in 1913'te Muş yakınlarındaki Surp Garabet Manastırı'na uğrayarak Daron[Muş] Taşnak Merkez Komitesi azası olan Rahip Vartan Vartabet ile görüşerek, Şeyh namına Ermeni ve Kürtlerin birliğini teklif ettiğini, Molla Selim'in ikinci kez Daron'a geldiğinide ise, bu görüşmede antlaşma yaptıklarını, ama daha sonra Ermenilerin varılan bu mutakabata bağlı kalmadıklarını"* yazmaktadır.

Hareketin liderlerinin üçü de Bitlis'in ünlü Geyda Medresesine bağlı din adamlarıdır: Şeyh Şehabettin, Seyit Ali ve Şeyhin halifesi olarak kabul edilen Mela Selim. Mela [Molla] Selim, 1913'ten itibaren nüfuzlu Kürt din adamları/aşiret reisleri ve Ermenilerin temsilcileriyle görüşmeler yaparak hareketin alt yapısını hazırlayan kişidir. Ayaklanma 8 Mart 1914'te başladı. Osmanlı hükümeti bu faaliyetleri nedeniyle Molla Selim'i Hizan'da tutuklatmış ancak Bitlis'e götürülürken, yolda jandarmaya yapılan bir baskın ile kurtarılmıştı. Bundan sonra Molla Selim, hareketi daha geniş bir alana yayıldı. Bitlis valisi Mazhar [Müfit Kansu] Bey'de, hareketin büyüklüğü karşısında başarılı olamayacağını anlayınca, civar bölgelerden ve Erzincan'dan askeri yardımlar istemişti. Buna rağmen Molla Selim 12 Nisan'da Bitlis vilayetini ele geçirerek, hükümet birliklerini yenilgiye uğrattı.

İttihat ve Terakki hükümeti bu isyan karşısında telaşa kapıldı ve 9. Kolorduyu isyan bölgesine sevketme kararı aldı. Aynı zamanda Enver Paşa'nın damadı olan Van valisi Tahsin Bey'in isyanı bastırmak için önerdiği, Kürt ileri gelenlerini kendi saflarına çekerek hareketi içten zayıflatma yöntemleri başarılı oldu.

Osmanlı Arşivlerinde *"Mela Selim isyanı"* hakkında bir hayli doküman bulun-

335- ***A.Safratsiyan;*** "Kürtler ve Kürdistan", Londra, 1948, s.73

maktadır. [336] Valiliklerle yapılan yazışmalardan anlaşıldığı kadar, Bitlis yöresindeki *"nüfuz sahibi Kürtlere"* hediyeler ve paralar verilerek kazanılmaya, ahali ise mecburi iskana tabi tutulma, sürgün gibi tedbirlerle caydırılmaya çalışılmıştı. Osmanlı Arşivlerinde Bitlis Hadisesindeki hizmetlerinden dolayı kendilerine rütbe ve nişan dağıtılan Şeyhlerin, ağaların listeleri de bulunmaktadır. [337]

Bu politikalar etkisini göstermeye başladı ve verdikleri sözleri tutmayan *"nüfuz sahibi Kürtler"*in ihanetine uğrayan hareket güç kaybederek yenilgi noktasına geldi.

Bitlis Ayaklanmasının bastırılmasına çalışan şahsiyetlerden biri de Said-î Kurdî'ydi.

> *"Bediüzzaman Hazretleri bu hareketin yayılmaması ve küçülüp mahalli kalması için azami gayret sarfetti. Molla Abdulmecid Efendi Hatıra defterinde bu hadiseyle ilgili olarak şunları kaydeder:'Birinci Harbi umumi arefesinde Bitlis çevresinde vuku bulan bu hadisede, hadisenin etrafa yayılmaması için Van Valisi Tahsin Bey ve Bitlis Valisi Mustafa Abdulhalık (Renda)ile beraber çalıştı. Hadisenin mahalli, cüz'i ve te'sirsiz bir halde kalmasına muvaffak oldu."* [338]

1914 Mayıs ayında Mela Selim, Şeyh Şehabettin, Seyyid Ali ve hareketin diğer lider kadrosu tedbir olarak Bitlis'teki Rus Konsoloshanesine sığındılar. Osmanlı hükümeti, Rusya nezdinde girişimlerde bulunarak Kürt liderlerin kendilerine teslim edilmesini istedi. Yapılan pazarlıklar sonucu Kürt liderleri İttihatçılara teslim edildi. Mela Selim ve arkadaşları, İttihatçılar tarafından öldürüldüler. Ayrıca Bitlis'te Divan-i Harbi mahkemesi kurularak bütün Kürt liderler hakkında idam kararları verildi. yakalananların çoğu idam edilmişti. Üzerlerine dönen pazarlığı fark ederek Rus Konsolosluğunu gizliden terk ederek kaçan Şeyh Şehabettin ve 6 arkadaşı ise daha sonraları Kafkasya sınırlarında yakalanarak, katledildiler. Geriye kalanlar ise, Arap çöllerine ve Anadolu'nun çeşitli şehirlerine sürgün edilmişlerdi [339]

Bitlis Hadisesindeki Kürt, Ermeni ulusal hareketleri ve Rusya gibi aktörlere baktığımızda, bunun Şubat 1914 tarihinde imzalanmış olan ***"Şark Vilayetleri Islahat Projesi"***ni hukuksal bir dayanak olarak alma olasılığı akla gelmektedir. Bitlis ve Van vilayetinin yönetiminin yarı yarıya Ermeni ve Müslümanlardan oluşması kararı Rusya ile imzalanmışken, bölgede gelişen ulusal ittifak hareketliliğinin bu hukuksal sonuçla ilgili olması mümkün. Bir başka açıdan, başkaldıranlar bu hukuki belgeden haberdar olmasa bile İttihat ve Terakki'nin gerçekte yasal bir hale gelmiş olan hakların istenmesini "***isyan***" olarak niteleyip bastırmasıdır.

336- ***Ali Haydar Koç***, "Bitlis Kürt Milli Hareketi (1914)", ***Dema Nu***, SAL: 6 Hejmar: 166, 15 Ağustos 2006; Hejmar: 167, 22 Ağustos 2006

337- (BOA.DH-ŞFR.21/551)
(BOA. DH-ŞFR. Belge no,4)

338- http://www.sorularlarisaleinur.com/subpage.php?s=article&aid=1034

339- ***Ali Haydar Koç***,Yagy,

Jenosidin Aşamaları:

Ermeniler Silahsızlandırılıyor

28 Haziran 1914'de I. Dünya Savaşı patlak verdi. 2 Ağustos 1914'de Osmanlı Alman ittifakı Kayzer II. Willhelm'in onayı ile yürürlüğe girdi ve Osmanlı imparatorluğu Almanya'nın müttefiki olarak 1 Kasım 1914'de Rusya'ya, 5 Kasım 1914'de ise Fransa ve İngiltere, Osmanlılara savaş ilan etti. 31 Aralıkta hükümet Ermeni reformunu denetleyecek olan genel müfettişlerin işine son vermiş oldu.

Osmanlı hükümetinin savaşa girmesi bir rastlantı, emrivaki veya zorlama değildir. Savaşan iki blok arasında tercih yapma ya da ittifak arayışları çok önceden başlamıştı ve buna en yakın duran ise Almanya idi. Kabine içinde İngiliz-Fransız bloğu ile anlaşma yanlılarının çoğunlukta olmasına rağmen, bu ittifakın gerçekleşmesinde İttihat ve Terakki'nin askeri kanadının rolü büyüktür. İttihat ve Terakki'nin darbeci tarzı burada da kendini gösterir. Siyasi karar alma mekanizması işleyerek değil, Almanların Osmanlı Genelkurmayındaki subayları ve çok önceden sağlamış oldukları bağlantılarla, İttihat ve Terakki'nin yönetiminin gayretleriyle savaşa girilmiştir.

Savaşa girme kararının hemen akabinde, Ermenileri ***"iç düşman"*** olarak ilan eden politika yürürlüğe konuldu. Ermenilere karşı sindirme eylemlerine başlandı. Çünkü, bu hareketin stratejik hedeflerini engelleyen bir güç olarak görüldüğü açıkça belli olmuştu.

Osmanlı hükümeti daha 6 Eylül 1914'de Ermenilerin kalabalık olduğu vilayetlere bir şifre tamim göndererek, Ermeni siyasi parti başkanları ve *"ele-başılarının"* hareketlerinin devamlı kontrol altında tutulması talimatını vermişti.[340]

Seferberlik ilanı ile birlikte, Ermenilerin de Osmanlı ordusunda silah altına alınması kararlaştırılmıştı. Daha önce bedel karşılığında askerlikten muaf tutulmuş olan gayri Müslim halklar ilk kez silah altına alınmış olacaklardı. Gerek kurmay ve gerekse komuta kademesinde bulunmayan bu yerli halklar daha çok geri hizmetlerde ve ***"Amele Taburu"*** adı verilen bölüklere ayrılarak yol, maden gibi ağır işlerde çalıştırılıyorlar, çatışmalarda da cepheye sürülüyorlardı. Askere alma işlemleri 15 ile 60 yaş arasındaki bütün erkekleri kapsamıştı. Son grubu oluşturan 45-60 yaşındaki grup askeri donanımın nakledilmesi için yük hayvanı gibi kullanılmışlardı. Orduya alınan gayri-Müslimlerin böylece denetim altına alınmış olacağı da düşünülüyordu. Seferberlik ilanından sonra özellikle İstanbul'daki Ermeniler askerlik şubelerinde gönüllü yazılmışlardı, bunların içinde öğrenim görmüş ve kalifiye elemanlar da çoğunluktaydı. Ön Asya, Kilikya ve Batı Ermenistan'daki Ermeniler ise genellikle Osmanlı ordusuna katılmayı reddettiler ve bir çok bölgede direnmelerin başlangıcını ***"zorla askere alma"*** olayları oluşturdu.

Ermenileri silahsızlandırma, zorla askere alma girişimlerinin yapıldığı ve olayların çıktığı başlıca bölgeler; Kayseri, Bitlis, Mamüret-ül Aziz, Diyarbekir, Trabzon, Sivas, Şebinkârahisar, Zara, Hafik, Gürün, Tarsus, Zeytun ve Urfa'dır. Bu bölgelerde birçok operasyon ve yaygın tutuklamalar yapıldı.

340- Dahiliye Nezareti, Emniyet Müdürlüğü Dosya 44, 844/51

1915 Soykırımının Zihinsel ve İdeolojik Arka Planı Olarak Sarıkamış Bozgunu

Osmanlı imparatorluğu Kasım ayında savaşa girer girmez, ordu hazırlıklı olmamasına rağmen, Almanya'nın teşviki ile Rusya'ya Doğudan büyük bir cephe açıldı.

Resmi tarih yazıcıları Sarıkamış bozgununu, çoğunlukla ***"Sarıkamış Felaketi!"*** diye nitelendiriyorlar. Bazı yazarlar *"Sarıkamış Dramı"* (A. Müderrisoğlu), bazıları *"Sarıkamış Cinayeti"* (Hasan Amca) olarak nitelendirirken; 9. Kolordu Kurmay Başkanı Bnb. Şerif (Köprülülü) ise *"Sarıkamış İhata (Kuşatma) Manevraları ve Meydan Muharebeleri"*[341] olarak adlandırmıştır. Resmi tarihçilerin bile, 90 bini aşkın askerin soğuktan donarak, hastalık veya açlıktan kaybedildiğini kabul etmelerine rağmen, Cumhuriyet döneminde *"şehitlerin anısına"* yaptırılan anıtta şöyle yazmaktadır; *"Birinci Dünya Harbinde, 1914 Senesi Aralık Ayında Yapılan* ***Meydan Muharebesi****nde Vatanları uğruna ölen Aziz Türk Şehitlerinin Yüksek Hatıraları İçin".* [342]

Ermeniler dolayısıyla Doğu cephesinin her an Rusların eline geçebileceğini, bu yüzden bir an önce Gürcistan'ın işgal edilerek, Azerbaycan'a ulaşılmasını hesaplayan Başkomutan vekili[343] Enver Paşa, acele zafer peşindedir. Daha savaşa girmeden çok önce Almanya'nın da stratejisine denk düşen Turan hayalleri, Azerbaycan'a ulaşılarak Orta Asya'daki Müslümanlara ulaşılacağı kurguları, onları büyülemiştir. [344] İttihat ve Terakki'nin Türkçü ideologu Ziya Gökalp bu düşünceyi şöyle sloganlaştırmıştı: ***"Düşmanın ülkesi viran olacak, Türkiye büyüyüp Turan olacak!"***

Osmanlı ordusundaki Alman nüfuzu sayesinde Almanya'nın hemen tüm politik istekleri kolayca uygulanabilmektedir. Alman politikacıları, Osmanlı Devletinin savaşa sokulmasından hemen sonra 14 Kasım 1914 günü İslâm Halifesi sıfatıyla Sultan Reşat'ın tüm Müslümanlara hitaben bir ***"Cihat Çağrısı"*** yapmasını sağlamışlardı. Böylece Hilafet otoritesine bağlı oldukları umulan Kafkasya, Orta Asya, Afganistan ve Hindistan'daki tüm Müslümanların ayaklanarak İngiliz ve Rusları geriden vurabilecekleri düşünülüyordu. Alman Genelkurmay başkanı ***Moltke***, 5 Ağustos 1914'de Dışişleri bakanlığına gönderdiği bir yazıda Hindistan,

---

341- ***Şerif Köprülülü***, "Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharberesi",Genelkurmay Askeri Harp Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, İstanbul 1338/ Necmi İstiklal Yayınları, İstanbul,1922.

342- Burada da kimi tarihsel olguların "yok" sayıldığı gibi, kimi şeylerin de "yok"tan "var" edildiği tipik bir "tahrifatçılık"la daha karşı karşıyayız. İyi niyetli olmaya çalışan tarihçilerin bile "felaket" diye nitelendirdikleri bu askeri harekat sonucu kaybedilen askerler bir "Meydan Muharebesi"nde kaybedilmişler gibi gösterilmektedir. Yenilgiyi "felaket" diye niteleyince olgu "tanrısal bir kaçınılmazlık, bir kader" haline geliyor; böylece ne emperyalist yayılmacılık, ne ırkçı-Turancı maceracılık, ne de bu yönetimlerin insan hayatına önem vermeyen anlayışların sorgulanmasına da gerek kalmamış oluyor. "Türk askeri yenilmez!" olduğuna göre, bu durum olsa olsa ancak "felaket" olarak açıklanabilir!

343- Osmanlı düzenine göre "Başkomutan" Sultan'dır, fakat uzun yıllardır fiilen orduyu yönetmedikleri için Osmanlı Sultan'larının "Başkomutan"lıkları daha çok manevi ve sembolik bir anlam taşımaktaydı. Bu nedenle 1. Dünya Savaşında Ordunun komutasındaki tüm yetki Başkomutan Vekili olarak Enver Paşa da bulunmaktadır. Enver Paşa aynı zamanda Hükümette de Harbiye Nazırı (Savaş Bakanı)'dır. Alman General ***Bronsart von Schellendorf*** ise Osmanlı Genelkurmay Başkanı olarak en yetkili ikinci kişidir.

344- Almanya'da yayınlanan -"Osmanischer Laute"de yazan Doğu Bilimleri uzmanı ***Freiherr Mam von Oppenheim*** ve "Yükselen Hilal" kitabının yazarı Prof. ***Ernst Jackh*** Pan-İslâmizm ve Pantürkizm'in teorisyenliğini yapmaktaydı.

Mısır ve Kafkasya'da isyanlar çıkarılmasının büyük bir önem taşıdığını belirterek, Türkiye ile yapılan anlaşmanın bu konunun gerçekleştirilmesi ve İslâm fanatizminin harekete geçirilmesi için Dışişleri Bakanlığına uygun ortam yarattığını[345] bildirmektedir. Ne var ki *"Kutsal Savaş"* çağrısı beklenen etkiyi yapmamış, ne Rusya ne de İngiltere'nin sömürgelerindeki Müslüman halklar ayaklanmamıştı. Aksine, Arap milliyetçileri İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğuna müdahalesini, kendileri için de bir kurtuluş yolu olarak görmeye başlamışlardı. İttihat ve Terakki, bütün Müslümanları Hilafet bayrağı altında toplayacağım derken, yüzyıllardır Osmanlı yönetimindeki Arapları da kaybetmektedir. Asya Müslümanları Cihad çağrısına kulak vermek bir yana, Rus ve İngiliz ordularında sırf Müslüman askerlerden oluşan birlikler savaşmaktaydı Osmanlılara karşı.

Osmanlı-Alman işbirliğinin Pan-İslâmist kurguları Kanal Seferi'nde çöllere, Pan- Türkist düşleri de Sarıkamış'ta karlara karışmış oldu.

Ali İhsan Sabis, Enver Paşa'nın Almanların çabuk zafer kazanacağını umduğunu, hemen saldırıya geçilmezse zaferden pay almanın güçleşeceğine inandığından Genelkurmaydaki itirazlara rağmen saldırıyı başlatmış olduğunu öne sürer. [346] Kafkasya cephesinin hazırlıksız ve aceleyle açılmasının bir başka önemli nedeninin de Polonya topraklarında Rusya ile çarpışan Almanya'nın yükünü hafifletmek, Rusların Polonya cephesinden Kafkasya'ya güç kaydırmalarını sağlamaya yönelik olduğu söylenebilir. Almanların kurmay subaylarıyla harekata üst düzeyde katılmış olmaları Kafkas cephesine verdikleri önemi göstermektedir. Osmanlı Genelkurmay Başkanlığına atanan General ***Bronsart von Schellendorf, Enver Paşa ile*** birlikte cepheye gelmiş, Kurmay Başkanı olarak harekata katılmıştı. 3. Ordu Kurmay Başkanı olan Yarbay ***Felix Guse*** ise harekat planlarını hazırlamakta, birliklerin sevk ve idaresine katılmaktaydı. [347] Enver Paşa'nın harekat sırasında Erzurum Kalesi komutanlığına Albay Posselt'i atamasıyla cephedeki Alman ağırlığı daha da artmış oldu. [348] 3. Ordunun böyle bir harekat için hazırlıksız olduğunu düşünen Komutanlar ise ya istifaya zorlanmış veya görevden alınmışlardı; 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet ve 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi...

Harp okulundan hocası olan Hasan İzzet Paşa'yı harekat konusunda azarlayan Enver Paşa ona şöyle der: *"Hatalı davrandınız! Başarılı olamadınız! Rus ordusu burada yok edilmeliydi. Şimdi hemen harekete geçip, Rus ordusunu Sarıkamış'ta yok edeceksiniz!"* (16 Aralık 1914)

Hasan İzzet Paşa, kış şartlarında bir askeri harekatı doğru görmemektedir: *"Olmaz! Havaları görüyorsunuz. Her yerde kar var. Karakış başlamıştır. Bu şartlar*

345- *Fritz Fischer,* "Griff Nach der Weltmacht" (Aktaran *A.Müderrisoğlu,* agy. s.148)

346- *Ali İhsan* (Sabis); "Harp Hatıraları", C.I-II, Güneş Matbaası, Ankara, 1951

347- *Felix Guse* daha sonra Kafkas cephesiyle ilgili izlenimlerini Almanya'da yayınlamıştır. Bkz;

Felix Guse, "Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest", Leipzig, 1940; "Die Türkei", Köhler-Amelang, Leipzig, [1943]

348- Bunlardan başka cephedeki Alman subaylarından Yarbay Feldmann, Binbaşı ***Stange***, Binbaşı ***Lange,*** Binbaşı ***Staszewski***, Teğmen ***Scheubner***'i sayabiliriz.

altında, bu mevsimde harekât bir faciaya dönüşebilir. Kış şiddetini kaybetsin, yollar açılsın, düşmana haddini bildiririz. " .. Ve Enver Paşa'nın ünlü cevabı: ***"Eğer hocam olmasaydınız, sizi idam ettirirdim!"*** Harekatın muhalif komutanı Hasan İzzet Paşa komutanlık görevinden azledilir.

Sarıkamış harekatının başarısız kalacağı öngörüsünde bulunan ve ilkbahara kadar beklenmesini öneren kurmaylardan biri de Alman generali Liman von Sanders'tir. Ancak, Ruslara karşı Polonya üzerinden harekete geçen Almanya'nın, Rus ordusunun bir kısmının Kafkaslarda oyalanmasına ihtiyacı vardır. Bu yüzden harekat teşvik edilmiştir.

Başlangıçta karşı olmasına rağmen sonradan çok daha hızlı bir *"Kafkasya Fatihi"* olma sevdasına kapılan *"damat"* unvanlı başka bir komutan daha vardır; Albay ***Hafız Hakkı***... Öyle ki hazırlanan planların da dışına çıkarak Enver Paşa'dan önce Sarıkamış'a geçen Hafız Hakkı, ' Hopa'ya çıkarma mümkün olduğuru, Hopa'dan askeri harekata ait yol ile Çoruh nehrine varılabileceğini, böylece Hopa'ya çıkarılacak tümenin Batum üzerine yürüyebileceğini bildiriyordu.

Bu rapor üzerine 27 Kasım'da Enver Paşa doğudaki üçüncü orduya yeni bir saldırı için emir verdi. Doğudaki ordunun böyle bir harekat için elverişsizliği hakkında kendisini uyaran Kazım Karabekir'e şöyle cevap verir: *" - Senin doğudaki durumdan haberin yok galiba. Ordumuzun bir çok fedakarlıkla elde ettiği Azap - Gerek - Sıçankale hattından çekilmesi ile anarşiye sürüklendi. Valiler, İttihat ve Terakki'nin mensupları bile Talat beye ve bana şifreler çekiyorlar. Bunun için Hafız Hakkı beyi oraya gönderdim. Durumu yerinde görüp bana bildirecektir... "*

Hafız Hakkı, Enver'e çektiği ikinci telgrafta şöyle rapor vermektedir:

"Dağlar üzerindeki yolları keşfettim. Bu mevsimde bu yollardan hareketin mümkün olduğuna inandım. Buradaki kolordu ve ordu komutanları yeterli ölçüde inançlı ve kararlı olmadıklarından böyle bir saldırıya samimiyetle taraftar olmuyorlar. Bu saldırı vazifesi rütbem düzeltilerek bana verilirse ben bu işi yaparım. "

Hafız Hakkı'nın planı, Bir kolordu ile cepheden, iki kolordu ile Bardız-Olti üzerinden Rusları kuşatarak Kars'la olan geri bağlantılarını kesmek ve Sarıkamış'ı almaktı. Harekatı başarıya ulaştırabileceğine dair güvence veren Hafız Hakkı, bu nedenle rütbesi yetmemesine rağmen terfi ettirilerek 10 Kolordu Komutanlığına getirildi.

Oysa gerçekler başkadır, ordunun durumu perişandır; Doğu cephesine sürülen toplam 190 bin kişi ve 60 bin hayvandan oluşan 3. Ordunun silah ve giyecek dahil yeterli hiçbir donanımı yoktur; ancak birkaç günlük erzakı kalmıştır. Yiyecek gereksiniminin çevre illerden kısa sürede sağlanması mümkün değildir; durduğu yerde bile doyurulamayan bu ordunun harekat halinde gerilerden beslenebilmesi için gerekli ulaşım araçları yoktur. Kışın dondurucu soğuğuna karşı erlerin kışlık giyeceği bile bulunmamaktadır.

O günlere şahit olan bir askerin mektubunda şu ifadeler yer almaktadır:

"Bu yaz, iki alayımızla Yemen'den buraya naklolunduk. Yola koyulmamızdan dört ay sonra buraya ulaştık ki, Arabistan'ın cehennemî sıcağı Köprüköy'deki

ayaz yanında nimet-i ilâhi imiş. Burada çadırın perdesi buza kesmiş oğlak kulağı gibi kırılmakta ve kopmakta. Bölük kumandanım, beni sıhhiyeye nakletmiş ise de, tabip ve ilaç yokluğundan çaresiz kalıp tekraren takımıma döndüm. Akşam yaklaşınca Köprüköy'e civar dağlardan tipi boşanır. Kumandanımız, gelecek cuma Başkumandan Enver Paşa Hazretleri'nin teftiş ve hücum için geleceğini müjdeledi. O gelinceye kadar da yün içlik, çorap ve paltoların verileceğini ve Yemen yazlıklarını atacağımızı müjdeledi. Allah, devlete ve millete zeval vermesin. Başkumandan Paşa Hazretleri'nin gelmesi ile, Moskof'un kahrolacağından ve kâfirin, karşımızdaki tepelerde geceleri seyrettiğimiz ocaklı ve mutfaklı karargâhlarını ele geçireceğimizden subaylarımız çok emin. Şafak söktüğünde 2059 rakımlı Kızkulağı Tepesi'nden Moskof obüs yağdırır ama şükrolsun, zafer bizim olacak. Gece bastırdığında, tepelerdeki Moskof ocaklarının ateşi gözlerimizdeki ayazı tandır közüne tebdil eyler. Başkumandan Paşa Hazretleri acele gelse ki, ateşe kavuşsak... "[349]

Nihayet Enver Paşa, Alman Genel Kurmay Başkanı ***Schellendorf,*** ve Alman Harekat Şubesi Başkanıyla birlikte Doğu cephesine ulaşır. 9. Kolordu Kurmay Başkanı Bnb. Şerif Bey'in yazdığına göre askerlerin bu aç ve perişan halini bizzat yerinde gören Enver Paşa ertesi gün orduya şöyle bir tamim yollar;

"Askerler! Hepinizi gördüm. Ayağınızda çarığınız, sırtınızda paltonuz olmadığını gördüm. Lâkin karşınızdaki düşman sizden korkuyor. Yakın zamanda taarruz ederek Kafkasya'ya gireceğiz. Siz orada her türlü nan ü nimete kavuşacaksınız. "[350]

İlerlemenin ne zaman ve nasıl gerçekleşeceği ve bu zaman içerisinde ordunun ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağı bir yana, Rusların geri çekilirken yiyecek depolarını yaktıkları düşünülürse; Komutanların orduyu daha çok yağmacılık beklentisiyle doyurmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu anlayışın sonuçları hemen görülmeye başlamıştır; tamamen donatımsız ve erzaksız savaşa sürülen birliklerin ihtiyaçlarını halktan gidermeleri emri, kent, kasaba ve köylerin yağmalanmasına ve tam bir haydutluğa dönüşmüştü. [351] Öyle ki 36 yıl sonra Ruslardan kısa bir süre için geri aldıkları Olti ve Bardız'ı çekirge sürüsü gibi talan edenler de yine kendileriydi.

Daha sonra anılarını yazan 9. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Şerif [Köprülülü], Enver Paşa ile Hafız Hakkı Paşa arasında *"Kafkas Fatihi"* olmak uğruna bir rekabet olduğunu öne sürmektedir. Hafız Hakkı'nın Enver'den önce cepheye gelerek ordusuyla kendi başına çevirme harekatı yapmasını, Enver Paşa'nın da görevini bırakarak alelacele cepheye gelip 3. Ordu Komutanlığını üzerine almasını ve daha sonraki birçok askeri hataları hep bu rekabet ve kıskançlığa bağlamaktadır. [352] Eski

---

349- *Muzaffer Taşyürek* "Sarıkamış'ı Bilir misiniz?"

350- *Şerif Köprülülü*, agy.

351- *Henry Barby*, "Au seuil de l'epouvante L'Armenie martyre", Paris, Albin Mitchel, 1917, s.233-239, Aktaran. Müderrisoğlu, agy.

352- Osmanlı Ordusundaki birinci derecedeki Alman askeri komutanı Liman von Sanders de, anılarında Hafiz Hakkı'nın Enver Paşanın rakibi olma tutkusuna işaret etmektedir.Bkz. Feroz Ahmad,"1908-1914 İttihat ve Terakki", Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984

İttihatçılardan Hasan Vasfi (Hasan Amca) ise bu tezi dışlamakta, Enver Paşa'nın bu seferi bizzat yönetmesinin, idealist nedenlerden değil Alman işbirlikçiliğinden kaynaklandığını savunmaktadır. Ona göre, bu iki komutan da Alman genel karargahının verdiği kesin emri uygulamaktan başka bir şey yapmamışlardı. [353]

Savaşta Kürtlere de önemli bir rol biçilmişti. Osmanlı Ordusunda subaylık yapmış olan M. Emin Zeki, Doğu cephesinde Erzurum'daki 9., Sivas'ta 10., Elazığ'da 11., Musul'daki 12. orduların büyük bir bölümünün Kürtlerden oluştuğunu yazmaktadır. Bunun dışında daha savaş başlamadan Hamidiye Alayları yeniden düzenlenerek ***"İhtiyat Süvari Kolordusu"*** adıyla yeni bir kolordu oluşturulmuştu. Enver Paşa, Doğu Cephesinde Ruslara karşı ileri harekat emrini verdiğinde, Kürt aşiretlerinden oluşturulan Fazıl Paşa komutasındaki İhtiyat Süvari Kolordusu'nun *"Kafkasya içlerine dalarak oralarda ayaklanmalar çıkartmasını ve Rus ordusunu arkadan vurması"*[354] nı emretmektedir Kurmay Başkanı Yarb. Aziz Semih [İlter] ise, 17 bin kişiden oluşan Süvari Kolordusu'nun Ruslarla ilk çatışmalardan sonra dağılarak mevcudunun 700'e indiğini, gerek donanım gerek örgütlenme bakımından savaşacak durumda olmadığını[355] yazmaktadır. Aşiret Alaylarının bu kez cephede savaşmaya çok fazla niyetli olmadıkları görülmektedir. Buna karşılık, içe yönelik baskın ve yağma hareketlerinin daha çekici geldiği söylenebilir.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın da Sarıkamış harekatında özel operasyonlar için harekata geçirildiğine ve bundan böyle Irkçı-Turancı Osmanlı politikasının vurucu gücü olarak önemli bir yer tuttuğuna tanık olmaktayız. Harekat başlar başlamaz İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden ve Teşkilat- Muhsusa'nın siyasi şeflerinden ***Dr. Bahattin Şakir***'e çeteler oluşturarak Kafkasya'ya girmesi için asker tahsis edilmişti. Kafkas cephesinde yapılacak kontr-gerilla hareketini Bahattin Şakir'in yanı sıra Bab-î Ali baskınının ünlü silahşoru ***Yakup Cemil*** ve Alman subaylardan ***Lange*** örgütlemekteydi. Çete faaliyetlerinin organizesi için İstanbul'dan Erzurum'a gelen Bahattin

353- ***Hasan Amca***, "Doğmayan Hürriyet -Bir Devrin İçyüzü, 1980-1918", İstanbul, 1958

Alpay Kabacalı, "Bir İhtilalcinin Serüvenleri, Doğmayan Hürriyet ve Yarıda Kalan İhtilal*, S.245-249, Cem Yayınları, 1975, İstanbul.

354- Enver Paşa'nın 3. Kolordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'ya gönderdiği 13 Kasım 1914 tarihli Emirnamenin 3.

Maddesinde şöyle denmekteydi;

"3- Rusların Kafkasya'ya destek birlikleri göndermelerinin geciktirmek için Fazıl Paşa komutasındaki İhtiyat Süvari Kolordusu'nun tümünün veya seçeceği bir bölümünün Karadağ yönüne gönderilerek Bakû-Tiflis-Kars demiryolu ile İran'dan gelen demiryolunun onarılmaz biçimde bozulması ve oralarda ayaklanmalar çıkararak Rusların gerilerinin tehdit edilmesi uygun olacaktır. Bunları çetelerle yapmaya çalışınız. Biz Kafkas dağları kuzeyinden geçen demiryollarını bozmaya çalışacağız."

A.Müderrisoğlu, "Sarıkamış Dramı", Kastas A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1988, s.25

355- Yarbay ***Aziz Samih*** (İlter) Anılarında, Aşiret Alaylarından kurulu İhtiyat Kolordusu'nun Velibaba köyünde kon

aklayan bir tümeninde gördüklerini unutamadığını yazar. Urfa'nın Viranşehir ilçesi aşiretlerinden kurulan Tümen'de sıcak iklimin çocuğu olan erlerin uzun don ve gömlekten oluşan yöresel giysileriyle cepheye geldiklerini, hiçbirinin üniforması ve kaputu olmadığını belirtmektedir.Isının sıfırın altına düştüğü bu iklimde üstlerini örtecek hiç bir şey verilmeyen erler birbirlerine sarılarak ısınmaya çalışmaktadırlar. Yarbay Semih, İhtiyat Kolordusu'nun ayrıca aşiret düzeni içine savaştığını, disiplin bilmediği ve sık sık yağma ve çapulculuk yaptıkları için tepki gördüklerini ve bu nedenle köylülerin kendilerini barındırmak istemediğini de belirtmektedir.

Bkz. ***Aziz Samih*** (İlter), "Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları", Zivin'den Peteriç'e, Büyük Erkanıharbiye Matbaası, Ankara, 1934

Şakir öyle coşkuludur ki, gelirken yol kavşaklarına ***"Turan'a buradan gidilir"*** diye ok işaretleri ve levhalar koydurmuştu.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın örgütlediği çeteler Sarıkamış harekatı sırasında, Ardahan'ı bir hafta süreyle ele geçirip, İstanbul'a *"Ardahan'dan selam"* telgrafı çekmeyi başardıkları bir girişime de imza attılar. Alman Binbaşı ***Stange*** komutasındaki bir Alay, ***Dr. Bahattin Şakır'***in emrine verilen bir kısım asker ve özel örgütün topladığı silahşorlar Rize yakınlarında karaya çıktı. Rusların elinde bulunan Kars Ardahan yörelerden gizlice toplanan iki bin kadar gönüllüyle sayıları beş bini bulan karma birlik, Ardanuç yönünden gelerek Ardahan önlerine varır. Ardahan'da bulunan Rus Albayı ***Henike*** Türk kuvvetleri karşısında elindeki üç plaston taburuyla şehri savunamayacağını düşünerek, çatışmaya girmek istemez ve Ardahan'ı terk ederek kuvvetlerini Akhalzike yönüne çeker. Böylece Türk birliği çatışmaya girmeksizin kolay bir zafer kazanmış ve 29 Aralık 1914'de Ardahan'a girmiştir. Ancak bu zafer kısa sürmüş, 4 ocak 1915 günü sonra Kafkasya'dan destek gelen Sibirya Kazak Tugayı şehri kuşatınca, Bahattin Şakir, Albay Stange ve Yakup Cemil o gece Çetecilerle birlikte halka haber vermeden sessizce Ardahan'ı terk edip kaçmak zorunda kalır. Ardahan'ın Türk ahalisi sabahleyin hiçbir savunma önlemi alınmadan ve uyarılmadan terk edildiklerini öğrendiklerinde artık çok geçtir. Teşkilat-ı Mahsusa'nın kolay zaferi acı bir hezimete dönüşmüştür.

Söz konusu *"Çeteler"* Kafkasya'daki Müslüman halkların ve Türklerin desteğini örgütlemek gibi çok iddialı amaçlarını yerine getiremezken, cephenin beri tarafındaki gayrı Müslimleri terörize etmek konusunda oldukça *"başarılı"* oldular. Sarıkamış harekatının başlamasıyla birlikte Başkale'de 1600 kadar Ermeni ve Nesturi'nin Hamidiye Alaylarınca öldürülmesi; Saray ve köylerinde, Eleşkirt'te jandarma ve aşiret çetelerinin baskıları bunun birer örneğiydi.

Enver Paşa 19 Aralık'ta Üçüncü Ordu Kumandanlığını üstüne aldı. Bronsart Paşa onun kurmay başkanı oldu. 9. Kolordu 20 Aralık'ta Köprüköy kuzeyindeki dağ geçitlerinde sefere hazır bekliyordu. 10. Kolordu Erzurum-İd yolu üzerinden, Tortum vadisinden Kale boğazına doğru yürüyordu. Kolbaşları ise Sivridağ tepesinde idi. Geçitler karla doluydu. Ayın yirmibirinde kar yeniden yağmaya başladı ve iki gün şiddetle sürdü. Kışın yüksek dağlarda haberleşmenin kesileceği düşünülmüştü ve birliklere birkaç gün geçerli olmak üzere yürüyüş planları verilmişti. İlk iki gün yürüyüş verilen planlara göre yapıldı. Kolordular emredilen hedeflere vardılar. İstümin Rus Tugayı İd'den Oltu'ya doğru atıldı. Bin civarında esir bıraktı. Ordu karargahı yirmiüç aralıkta İd'e geldi. Türkler kuşatma harekatı için Hafız Hakkı'nın isteğine göre Tortum Gölü güneyinden dolaştıkları için Rus Tugayı'nı tamamen yok edemediler. Olti'ye çekilen düşman dikkate alınmaya değer bir varlık gösteriyordu. Bu sırada 9. Kolordunun yürüyüş hattından Aras vadisine giden yollar ve özellikle Kötek'e giden yolun karla kapandığı haberi gelmişti. Bunun üzerine 9. Kolordu ayın yirmi dördünde Bardız'a yürüdü. 10. Kolordu ise Olti'de toplandı. İleri kıtaları ise Kars şosesine doğru ilerledi.

Sonradan anılarını yazan birçok subay, harekat sırasında Kurmay heyetinin,

özellikle de Enver ve Hafız Hakkı Paşaların akıl almaz tutumlarına da birçok örnek vermişlerdir. Hafız Hakkı Paşa zaten perişan durumda olan askerleri, yürüyüşü kolaylaştırır gerekçesiyle ağırlıklarını bırakarak, biraz erzak olan sırt çantalarını ve kendilerini dondurucu soğuktan biraz olsun koruyan kaputlarını çıkartarak yürüyüşe zorlaması örneklerden birisidir. Birlikler arasındaki haberleşme ağı öylesine derme çatmadır ki; koca tümenler, kolordular karlı dağlarda yollarını kaybetmekte, komutanlar birliklerinin nerede olduğunu bilememektedirler; örneğin yollarını kaybeden 31. ve 32. tümen 23 Aralık'ta düşman kuvveti sanarak gün boyunca birbirleriyle çatışmışlar, binlerce kayıp vermişlerdir.

Koca orduya doyurmak için, erzak yerine zaferden sonra Kafkasya'daki zenginlikleri vaat eden komutanların yağmacılığı özendirmeleri sonucu Ruslar'dan alınan Olti'ye giren 30. tümenin aç askerleri kasabayı talan etmiş, halka zorbaca davranmış, üstelik geri kalan birliklere de hiçbir şey bırakmamışlardı. Bu kadar büyüklükte bir orduya erzak temin etmek için Erzurum valisi Tahsin Paşa, çarşaflardan yırtılıp dikilen un çuvallarını tipi ve ayazda 12-17 yaşlarındaki çocukların sırtına vererek dağlara göndermeye kalkmış; çocukların 82'si yolda donarak ölmüş, 32'i de zattürreye yakalanarak sonraki günlerde yitirilmişti. Daha bıyığı terlememiş çocuk yaştaki gençlerin Sarıkamış cephesine sürülmesine halk arasında o günden bugüne gelen deyişler yakılmıştır:

"Mızıkalar çalınıyor

Asker olan gelsin deyi

Onyedili asker olmuş

Topluyorlar ölsün deyi"

Enver Paşa'nın soğuk, açlık ve hastalıktan dermanı kalmamış savaş dökümtüsü erleri durmadan ileri saldırıya ve yürüyüşe zorlaması; 5. kez ağır yaralanarak tedaviye kaldırılan bir askeri *"Pazarlık ölene kadar!"* diyerek cepheye göndermesi çok ünlüdür ve İttihatçı Osmanlı yönetiminin mantalitesini gösterir. Kendisi kurmalarıyla birlikte *"geri çekilirken"*, kendisi gibi "geri çekilen" başka komutanları *"mevziyi terk etmiş kurşuna dizin!"* diyerek idam ettirmeye çalışması; *"Saldırı sırasında her üst, bir adım geri atanı derhal tabancası ile öldürecektir"* gibi emirler vermesi; askeri planlarını eleştiren komutan ya da arkadaşlarını *"eğer şöyle olmasaydı seni astırırdım"* gibi tepkileri gibi kişisel niteliklerini gösteren birçok olguyu da bu harekat sırasında görmek mümkündür. Enver Paşa sonraki yıllarda bir sohbet sırasında, kayıplar için hayıflanan Harbiye Nezareti Ordu Daire Başkanı Behiç Bey'e şöyle diyecektir; ***"Bunlar nasıl olsa bir gün ölecek değiller miydi!"***

26 Aralık 1914 günü, damat Hafız Hakkı Paşa, kısa yoldan Sarıkamış'ı almak hayaliyle komutasındaki 9. Kolorduyu Allahuekber dağından yürüterek, askerlerin % 90'ının donarak ölmesine neden olması sadece askeri bir çılgınlık değil, insanları kitleler halinde ölüme gönderebilen ruh yapılarını ve siyasi mantıklarını da gösterir. Görünüşe göre Sarıkamış'a bir an önce ulaşmak için en kestirme yol budur... Bir haftadan beri lojistik destekten yoksun birlikler yorgun, aç ve perişan durumdadırlar.

Asker, emir ve komuta zinciri içinde disiplinle dağa çıkar. Dağın eni 20 km. boyu 40 km. olan bir yayladır. Ani bir kar fırtınası başlar. Asker, düzenini yitirir. Emir-komuta zinciri kopar. Askerler dağılır, uçurumlara atılır, kar ve buz derelerine gömülüp kalır... Bu kar cehenneminden tesadüfen kurtulan bir tanık, olayı şöyle anlatmaktadır:

"- En nihayet dağa çıktık. Bizi vahşi manzarasıyla karlı bir yayla karşıladı. Son derece yorulmuş ve bitkin düşmüştük. Keskin bir rüzgâr ve şiddetli bir tipi başladı. Bu andan itibaren göz gözü görmez oldu. Kimsenin kimseye sesini işittirmesi imkânı kalmadı. Asker dağıldı. Herkes kendi canının derdine düştü. Enginlerde, dere içlerinde, orman bucaklarında nerede bir kara nokta, duman çıkan bir ocak gördüyse oraya saldırdı. Ve de kolordu uçsuz bucaksız yaylada dağıldı... Subaylar çok uğraştılar, fakat kimseye söz işittirmek gücü kalmamıştı. Yol kıyısında karların içine gömülmüş bir asker, bir yığın karı kollarıyla kucaklamış, titreyerek, feryat ederek dişleriyle kemiriyor, tırnaklarıyla kazıyordu... Zavallı çıldırmıştı... Bu lanetli zirvelerde 40 bin kişilik 10. Kolordu, bir günde karlara gömülmüştü... Kurtulanların çoğu çıldırmış, ayakları şişmiş, etleri dökülüyordu... "[356].

Ordu ***Sarıkamış***'ta büyük bir bozguna uğrar. 29. Fırka karlı ormanlar içerisinde dağılıp perişan olur. 87 ve 85. Alaylar karlı vadilere atılarak karlar içinde donup kalır. 9. Kolordunun hemen yarısının donduğu, bir gece yürüyüşünün sonunda anlaşılır. 28 bin askerden oluşan 29. Fırkanın mevcudu 300 askere inmiştir. Sarıkamış'ı arkadan kuşatarak alma iddiasıyla yola çıkan Hafız Hakkı Paşa komutasındaki 10. Kolordu ise 40 bin kişiden 11 bin 200 kişiye inmiştir.

"Derler ki, o yıl kurtlar insan etine doydu. Birçok cesedin gözlerini kuşlar oymuştu. Arkadan gelenler, gördükleri korkunç manzara karşısında yıkılıyorlar, açlık da son haddine ulaşıyordu.... Kimi çömelmiş, kimi oturmuş, kimi yuvarlanmış, kimi bir ağacın gövdesine dayanmış kardan heykellere dönüşmüşlerdi. "

12 gün sonucunda ciddi bir savaş bile verilmeden büyük çoğunluğu donarak ya da açlık, tifüs ve benzeri hastalıklardan 90 bini aşkın asker[357] kaybedilmiştir. 9. Kolordu Komutanı İhsan İhsan [Sabis], Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Şerif [Köprülülü], 17, 27 ve 28. Tümen Komutanlarıyla beraber 108 subay Ruslar tarafından tutsak alınır. Geri kalanlar perişan bir halde geri çekilir ve yerlerini Rus ordularına terk eder. Enver Paşa ise 7 Ocak 1915'de işin vahameti belli olduğunda Erzurum üzerinden İstanbul'a geri dönmüştür. Binbaşı Şerif Bey sonradan şöyle yazacaktır;

356- ***Adli AYTER***, "26/27 Aralık 1914: Sarıkamış Felaketi..."

357- Sarıkamış bozgunundaki kayıplar hakkında kesin bir rakam bulunmuyor. 3. Ordunun verdiği rakamlara göre , harekata katılan 9.,10. ve 11. Kolordular ile 2.Süvari Tümeni'nin 22 Aralık 1914'deki sayısı 118 bin 174 kişi iken, bu sayı 18 Ocak 1915'de 8 bin 900 kişiye inmiştir. Buna göre yitik sayısı 109 bin bin 274 kişidir. Başka bir belgede ise 11. Kolordu'ya savaş sürecinde 6 tabur asker yardımı yapıldığı, dolayısıyla 3. Ordunun başlangıçtaki sayısının 122-123 bin kişi olduğu, buna göre yitik sayısının da 113-114 bin dolayında olduğu tahmin edilmektedir. Bu kayıplar içinde 7 bin civarında askerin Ruslar tarafından esir alındığı hesaplanırsa, gerçek kayıp sayısının 101-107 bin arasında olabileceği tahmin edilmektedir. "90 bini aşkın asker" söylemi, bu kadar kişinin Ruslarla çatışmalardan değil sadece donma, açlık ve hastalıktan öldüğü tahmini edilen sayıya dayanıyor olmalı.

Bkz; Alptekin Müderrisoğlu. "Sarıkamış Dramı", Kastaş Yayınları, İstanbul, 1985, s.587-590

"Enver Bardız'a kaçtı. Ordunun başarıyla savaştığını söyleyerek yalanlar söyledi ve Hadik'li Kürd Paşa'nın yardımıyla Pasinler'e, oradan Erzurum'a atladı. Katil, bütün evlâtlarını dişlediği, boğup yediği Erzurumluların gözüne gözükmedi. Vali Tahsin Bey'in sağladığı bir kızağa büzülerek ürkek ve sinsi Sivas'a defoldu. Bu iki canavar (Enver ve Hafız Hakkı Paşalar) 80 bini aşkın vatan evlâdını Sarıkamış ormanlarının korkunç derelerinde, Allahuekber dağının ıssız vadilerinde karlara gömdüler ve kaçtılar."[358]

Doğu cephesindeki bu büyük bozgun hem Almanya, hem Osmanlılar için büyük bir darbe olmuştur. ***'Sarıkamış bozgunu'***, Turan yolundaki parlak hayallerin de sonu anlamına geliyordu. [359]

Rus Kurmay Başkanı Pietroroviç'in Moskova'daki askeri müzede sergilenen, anılarını şu ifadelerle bitirmektedir:

"Allahuekber Dağları'ndaki Türk müfrezesini esir alamadım. Bizden çok evvel Allah'larına teslim olmuşlardı.

24. 12. 1914 Perşembe."

9. Kolordu'nun üst düzey komutanlarının ilk tutsaklık gününü geçirdikleri ve 10. Kolordunun askerlerinin % 80'nini yitirdiğinin belli olduğu 5 Ocak 1915 günü Babıali basınında çıkan resmi açıklama ise şöyledir;

"Büyük Zafer!", "Her Taraftan Zafer Haberleri Geliyor"[360]

"Sarıkamış felaketi" diye adlandırılan bozgunun faturası da sonraları Ermenilere çıkarılarak, Ermenilerin, Osmanlının cephe gerisinde ne büyük tehlikelere yol açtıklarına bir kanıt olarak gösterilecekti.

Sarıkamış bozgununun gösterdiği olgulardan biri; kendi kumanda sorumluluğu altında dindaşı ve soydaşı olan askerleri bile bu kadar acımasızca ve akıl almaz tutumlarla telef edebilen bu kurmay heyetinin; düşman gördükleri bir toplumu yok etme konusunda ne kadar gözü kara davranabileceklerini göstermesidir. Hele bu, onlara, kaybedilen bir savaşta kişisel sorumluluklarını gizleme, nefreti o toplumlara kolayca yönlendirme fırsatı veriyorsa... Zaferler kazanmayı umduğu kendi ordusunun bile ne yiyip ne giyineceğini düşünmeden onları zemheri soğuğunda karlı dağ başlarında donmaya zorlayanların; düşman gördükleri bir ulusa neleri reva görebileceklerini tahmin etmek zor olmasa gerek..

Harekat boyunca verilen resmi emirlerle aç askerlerin her türlü ihtiyacını Kafkasya'dan karşılayacaklarının söylenmesi, sürekli olarak yağmacılığa motive edilmeleri genel bir anlayışı yansıtmaktadır. Soykırım mekanizmalarının gasp, ganimet ve soygunculuğa özendirilerek işletildiği düşünülürse, bunun resmi bir anlayış olduğunu yine Sarıkamış harekatında izlemek mümkün görünmektedir.

358- *Köprülülü Şerif*, agy

359- *Doğan Avcıoğlu*, Milli Kurtuluş Tarihi, 1838'den 1995'e, Tekin Yay. İst.1986, 3.Kitap,s.930. Liman Von Sanders, Türkiye'de 5 Yıl. s.56

360- *Hasan Amca*, agy. (23 Kânun-ı sani 1330) tarihli gazeteler.
Müderrisoğlu,agy. s.580-581

Bir Dezinformasyon Aracı Olarak Resmi Rapor ve Telgraflar

1915 soykırımına ilişkin tartışmalarının bir boyutunu da Osmanlı Devlet Arşivlerinin incelenmesi, bu arşivlerde soykırıma ilişkin belge bulunmadığı gibi savlar oluşturur. Arşivlerin açılıp açılmaması önemli bir sorun gibi tartışılır. Osmanlı devletindeki resmi yazışmaların, rapor sisteminin esasen dezinformasyon aracı; daha çok birbirlerini yanıltmak, abartmak ve yönlendirmek için kullanılması anlayışı Sarıkamış harekatındaki yazışmalarda kendisini gösterir. Raporların, talimatların çoğunluğu, uyduruk, hayali, gerçekdışı bir savurganlıkla yazılmışlardır. Komutanlar birbirlerini sürekli yalan bilgilerle aldatmışlar, olanı değil olmasını istedikleri şeyi gerçekmiş gibi göstermişlerdir.

Yenilginin kesinleşmesinden sonra Enver Paşa Erzurum'dan Ulukışla'ya doğru yola çıkmaya hazırlanırken İstanbul'a şöyle bir telgraf çekmiştir;

"Başbakanlığa,

Ruslara karşı başlamış olan saldırı Rus ordusunun kesin yenilgisi ile sonuçlanmadı ise de, düşmanı sınırlarımız dışına çıkarmaya, düşman arazisinin bir bölümünü ele geçirmeye ve ordusunun iyiden iyiye sarsılmasına olanak sağladı.

(...)

Başkomutan Vekili Enver. "[361]

Oysa aynı Enver Paşa kendisini Ulukışla'da karşılayan amcası Halil Paşa'ya gerçeği itiraf ederek ***"Kuvayi külliye mahfoldu"*** diyecektir. [362]

Daha önce Balkan bozgununu yaşarak bir de aynı isimle kitap yazmış olan ***Hafız Hakkı Paşa***, Sarıkamış bozgununu da Fransızca şu sözlerle açıklar:

"Tous Est Perdu, Sauf L'Honneur!" *(Şeref hariç, her şey bitti!..) [Ama ne "Şeref"!..]*

Osmanlı generallerinin kişilik yapısı ve psikolojilerini ortaya koyan bir anekdot da yine Enver Paşa ile ilgilidir. Sarıkamış Cephesinden Alman kurmaylarıyla birlikte kaçmak zorunda kalan Enver Paşa, karargaha varır varmaz sağa sola telgraflar çekmeye başlamıştır. Ama bu telgraflar Sarıkamış harekatının durumuyla ya da o günlerde süren Süveyş Kanal Seferi veya Çanakkale hakkında değil, İstanbul Sarayı'nda oturan eşi Naciye Sultan'ın köpeğinin sağlık durumuyla ilgiliydi. Bu ortamda iki de bir köpeğinin sağlık durumunu sorması, köpek beslemeye düşkünlükleriyle tanınan Almanları bile şaşkınlığa uğratmaktaydı. [363] Herhalde Enver Paşa ne kadar soğukkanlı bir komutan olduğunu ve köpek severlikte de Almanlardan geri kalmadığını gösterdiğini düşünüyordu.

Komutanların kendi aralarında *"her şeyi kaybettiklerini"* kabul ettikleri anda bile, bunun dışa yansıtılma biçimi "*Zafer!*"di. Sarıkamış harekatındaki raporlar, bunların olguları saptamak için değil, tahrif etmek, kandırmak, yanıltmak amacıyla kul-

361-*Müderrisoğlu*, agy. s.583

362-*M. Taylan Sorgun*, Halil Paşa'nın Anıları, s.138,

363- *Şevket Süreyya Aydemir*, Enver Paşa Cilt 3, 146-154

lanıldığını gösteren belgelerdir. Alptekin Müderrisoğlu, ***"Sarıkamış Dramı"*** kitabında bu olgular geniş yer ayırmıştır. Birkaç örnek;

"Ordu Emri- 2 Ocak 1924

Bardız yakınında ve 32. Tümen'in karşısında bulunan düşman fena halde yenilerek geri çekilmiş ve bir daha görülmemiştir.

On birinci Kolordu karşısında bulunan düşman da 30 Aralık günü Aras ırmağı üstüne kurduğu köprüden geçerek Aras'ın güneyine çekilmiş ve doğu'ya doğru püskürtülmüştür.

Hiçbir düşman kuvvet Bardız-Kızılkilise yolunun kuzeyine geçmemiştir ve Kızılkilise'de düşman bulunmamaktadır. Düşman eğer 32. Tümen cephesinden çekilmiş ise, tümen onu izleyecek ve On birinci Kolorduyla birleşecektir.

Başkomutan Vekili Enver"

Oysa 32. Tümen Rusları püskürtmek bir yana Bardız'ı bırakmak zorunda kalmış ve geri çekilmiştir. 11. Kolordu'dan ise eser kalmamıştır. Toplamı seksen bin kişi eden iki Kolordunun mevcudu iki gün içinde Hafız Hakkı Paşa'nın iyimser tahminiyle 1. 344, 1. 544 kişiye indiğinde ve 32 Tümen'in imha olmaktan şans eseri kurtulduğu ertesi gün (3. 1. 1915) Enver Paşa Galip Paşa'ya yine şöyle bir emir göndermektedir;

"Durumda bir değişiklik yoktur. 32. Tümen Bardız karşısında düşmanı püskürtmüştür. 9, ve 10. Kolordular Sarıkamış önlerinde kuvvetli düşmanla çarpışmaktadırlar. 11. Kolordunun Sarıkamış önünde bir an önce savaşmaya katılması kesinlikle zorunludur... "

Kendi uydurdukları yalanlara kendileri inanmaya başlayan Komutanın tutumunu Müderrisoğlu şöyle anlatmaktadır;

"Enver Paşa'nın Norşin'de, hele ölüm tehlikesi atlattıktan sonra ayaklarının yere değmesi, hayal bulutlarında uçmaktan vazgeçmesi bekleniyordu. Ne gezer? Tuttu, yine gönlünden geçenlere dayanarak Rusların geri çekildiğine karar verdi. Kafasının içinde kurup oluşturduğu buluşuna dayanarak Galip Paşa'ya şu emri gönderdi;

'On birinci Kolordu Komutanlığına

Norşin'den 4. 1. 1915

Dokuzuncu ve Onuncu kolordular Sarıkamış'ın kuzeybatısında cepheleri doğuya doğru olmak üzere kuvvetli bir düşmanla savaşmaktadır. 32. Tümen Yeniköy'ün altı kilometre kuzeyindeki yoldadır ve karşısında düşman birlikleri bulunmaktadır. Tümen düşmana saldırmaya hazırlanıyor.

Ordu karargahı bu geceyi Norşin'de geçirecektir. Düşman'ın Kars'a doğru çekildiği anlaşılmaktadır. Şiddetle ilerleyiniz ve 32. Tümenle bağlantı kurunuz. Durumunuz ve Süvari Tümeni hakkında acele orduya bilgi veriniz.

Başkomutan Vekili Enver'

"Bu emir verildiğinde Ruslar geri çekilmek bir yana ilerleme içindeydiler. Enver Paşa'nın emrinin öteki bölümleri geleceğin tarih araştırıcılarının, kurmaylık öğrenimi yapan subayların tüylerini diken diken edecek saçmalıklarla doluydu. Enver Paşa'nın gerçeklere yüz seksen derece zıt uydurmaları, buluşları; olan ya da olması gerekenler değil de gönlünden doğanlar yer alıyordu emirde. Hiçbir rapora, hiçbir özetlemeye hiçbir belirtiye dayanmayan bir emirdi bu. Enver Paşa Sarıkamış önlerinden kaçıp giderken ortada tutulacak cephe kalmadığını ve Rusların kuşatmayı bütünlemek üzere olduğunu gördüğü halde göz göre göre yalan söylüyordu. Yüzüstü bıraktığı savaşçıların kendilerini kuşatan çok üstün Rus kuvvetleri ile çarpışacak durumda olmadıklarını da biliyordu. Bu emri verdiği saatten çok önce, Dokuzuncu Kolordu diye andığı üç-beş kişi Ruslara tutsak düşmüş ve Kolordu yeryüzünden si-linmişti. Onuncu kolordu ise bir avuç savaşçısıyla gece geri çekilecekti. " [364]

Sarıkamış harekatı bu tür yalan, yanlış bilgi ve yönlendirmelerle doludur. Bu olgu, en azından kendi güvenlikleri için bile nesnel olunması gereken bir noktada, olabildiğince düzmece bir rapor sistemiyle çalışmakta sakınca görmeyen Osmanlı bürokrasisinin; soykırım gibi bir suç işleme söz konusu olduğunda çok daha uydurma / perdeleme yazışmalar yoluna gidebileceğini; bu nedenle Osmanlı belgelerine neden güvenilemeyeceğini göstermektedir.

Basın aracılığıyla halkın aldatılması sıradan bir alışkanlıktır. Üstelik halka tamamen yalan bilgiler ulaştırılmasının bir mazereti de vardır; Savaş koşullarında kendi tarafına moral vermek, yani psikolojik savaş. Dolayısıyla kitlelerin sürekli aldatılması temel bir kural haline gelmektedir. Bu yüzden yıllarca Sarıkamış bozgunu hakkında resmi bildiriler dışında yazılıp çizilmesi sansür edilmiş, yasaklanmıştır. Resmi söylemler dışına çıkmanın cezası da hazırdır; *"askerin maneviyatını bozmak, bozgunculuk yapmak"*, yani ölüm!.

Yazışmalardaki aldatmacılığın bir ilke olarak benimsendiğine ilişkin başka örnekler de aktarmak mümkün.

Talat Paşa'nın özel katibi olarak görev yapmış olan Falih Rıfkı [Atay], Talat Paşa'nın yazışma taktikleriyle ilgili ilginç ayrıntılar vermektedir:

"... kendisinin imlasını bizim düzeltebileceğimiz kadar Türkçemiz, işde aldatıcı, politikada süratle etraf yapabilir, şark ahlakınca faziletinde şüphe edilmez bir şef olduğunu öğrenmiştim. Sözün "ahlak" kelimesinin başındaki Şarka dikkat ediniz: Bu ahlak doğruluğu ve fazileti gayet dar bir ölçüde benimser. Hususi ve şahsi ayıplar ve menfaate ait yolsuzluklar için müsamahasızdır. Ancak ne yalanı, ne de zulmü ahlaksızlık sayar. (...)

Birgün yine kalemden çağırtmıştı. Yanında bir müracaatçı vardı:

- İzmit mutasarrıfına bir mektup yazınız, beyefendinin işini mutlaka yapmasını tavsiye ediniz, demişti.

Yazıp götürdüm. İmzaladı, adamcağız mektubu aldı ve teşekkür ederek gitti.

364- ***Müderrisoğlu***, agy. (s.586)

Biraz sonra yine Nazırın beni istediğini söylediler. Gittim:

- İzmit mutasarrıfına bir şifre yaz. Gönderdiğim mektubun bir ehemmiyeti yoktur, diye bildir, dedi."[365]

Enver Paşa da resmî kanallardan *"Almanların gönlünü hoş tutmak için"* çektiği resmî telgrafları, daha sonra kendi evinde bulundurduğu 'telgrafhaneden' çektiği telle iptal etmekteydi. [366]

Osmanlı Ordusu Genelkurmaybaşkanlığı yapan Alman Generali Hans von Seeckt, resmi açık emirleri, gizli kararların ve geçersizliğini belirten imaların takip etmesi taktiğinin, görevi döneminde uygulanan genel bir kural olduğunu belirtmektedir. 367

Meslekten telgrafçı olan Talat Paşa, evine de kurdurduğu telgraf düzeneğiyle, tehciri özel şifreli yazışmalarla bizzat yönetmişti.[368]

1915'te soykırım yapılmadığına inanan tarihçilerin; soykırım uygulamasından üç-dört ay önce bozgunla sonuçlanan Sarıkamış harekatını bir laboratuar kabul ederek; bu kurmay heyetinin tutumlarını, mantalitesini, olgulara bakışını irdelemeleri öğretici olabilir. Sarıkamış bozgunu veya trajedisini yaratanlarla, Tehcir ve Soykırım fiillerini işleyen sorumlular aynı yönetim ve Kurmay heyetidir.

Sarıkamış Bozgunu, varlıklarına muhtaç oldukları kendi askerlerini bile kitleler halinde bu şeklide ölüme göndermekten çekinmeyen bir anlayışa sahip olan Osmanlı Yönetiminin, iç düşman olarak nitelendirdikleri Ermeni halkına karşı nasıl acımasız olabileceklerinin bir göstergesidir. Kendi halkına ve askerlerine karşı böylesine hoyrat olan bir mantalitenin, Ermenilere, *"gayri-Müslim", "öteki"* halklara karşı ne denli acımasız, kıyıcı davranabileceğinin bir kanıtıdır.

Ermenilerin *"Doğu Cephesi"*ndeki rolleri..

Kafkasyalı Ermeniler, gerçekte Rus yönetimine karşı mücadele vermelerine karşın, savaşın başlamasıyla birlikte bu durumdan Ermenilerin kurtuluşu lehine yararlanılabileceği düşüncesine kuvvetle sarılmış görünüyorlardı. İlerleyen Rus ordusunda gönüllü Ermeni lejyonları bulunması bunun bir ifadesiydi. Hovannissian, Osmanlı Ermenilerine zulüm için gerekçe yapılabileceği yolundaki kaygılara rağmen uzun tartışmalardan sonra Tiflis'teki Ermeni Ulusal Bürosu tarafından organize edilen bu lejyonların yaklaşık bin gönüllüden oluşan dört grup halinde düzenlendiğini belirtmektedir. Birinci grup Sasun direnişinin örgütçülerinden ***Antranik*** komutasında İran'ın Kuzey sınırında konumlanmıştı. Dro'nun başkanlığındaki İkinci grup Van'a karşı mevzilenmişti. ***Hamazasp*** ve ***Keri*** komutasındaki 3. ve 4. gruplar ise

365- *Falih Rıfkı Atay*, "Zeytindağı",1981, s.24,25

366- *İlhan Selçuk*, "Yüzbaşı Selahattin 'in Romanı", Cilt 1, Remzi Kitabevi 1993, s. 292.

367- Akt. *V.N.Dadrian*, "Documentation of the Armenian Genocide in Germen and Austurian Sources", İsrael W.W.Chamey (Ed.), Genocide: A.Critical Bibliographic eview, band 2, London/New York 1991, s.109, 110

368- Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, Yay. Haz. İsmail Arar, Hürriyet Yayınları, s. 216

Sarıkamış-Oltu hattında mevzilenmişlerdi. Ermeni mücadelesinin kendileri için de tehlike olduğunu bilen Rus yetkililer, ancak savaşın patlak vermesine az bir zaman kala gönüllü Ermeni lejyonları için yeşil ışık yakmışlardır. [369] Rus Generali Karganoff, hükümetin bunlara en küçük bir malzeme yardımı bile yapmadığını, silah ve donanımlarının Ermeni Ulusal Bürosu'nun topladığı yardımlarla karşılandığını belirtmektedir. Düzenli orduyla organik bağı bulunmayan bu birlikler, cephe boyunca serbest hareket edebilen, öncü eylemler düzenleyerek Rus ordusunun işini kolaylaştıracak *"Fedailer"* olarak düşünülüyordu. [370] Ternon da müfrezelerin askerlik yükümlülüğü olmayan gönüllülerden oluştuğunu, bunların Rus ordusu saflarında bulunan ve *"Rus vatandaşı"* sayılan Ermenilerle karıştırılmaması gerektiği konusunda uyarmaktadır. Çünkü Rus ordusunda silah altına alınmış doğu Ermenilerinin çoğu (yaklaşık 150 bin asker) Kafkasya cephesine değil Avrupa cephelerine gönderilmişti. [371] Anlaşıldığı kadar Rus Genelkurmayı, Ermeni yurtseverliğinden, onların ateşin önüne atılmalarından yararlanmakla birlikte, cephedeki Ermeni varlığını da optimize ederek inisiyatif dışı gelişmeleri de önlemeye çalışmıştır.

Kafkasya Ermenilerinin savaşta açık bir tutum almış olmalarına rağmen, Osmanlı uyruğundaki Ermeniler arasındaki genel *"tarafsızlık"* eğilimi henüz sürmektedir. Öyle ki Taşnak Partisinin aldığı *"tarafsızlık ve vatandaşlık görevlerinin yerine getirilmesi"* kararı kitledeki yaygın hoşnutsuzluğa karşın yer yer gösterişe varır derecede uygulanmaktadır. Sözgelimi Osmanlı Kızılay'ına Almanya ve Avusturya'daki Ermeniler de yardım ve sadakatlerini göstermekten çekinmiyorlardı. Hatta Teşkilat-ı Mahsusa, Taşnaklardan Kafkas Ermenileri arasında istihbarat faaliyetleri yapmak ya da Kafkas Ermenilerini Rusya'ya karşı kışkırtmak gibi eylemlerden yararlanmayı bile ummaktadır. Osmanlı yöneticilerinin de bu *"sadakati"* övmek ve özendirmek için her fırsattan yararlandığı gözlenmektedir. Bu iki yüzlü tutumun, Osmanlı Ermenilerinin kendilerine yönelik imha hareketine geçmeden önce tarafsızlık çizgisinde oyalanmalarını ve hareketsiz kalmalarını sağlamak amacıyla takınıldığını söylenebilir.

Doğallıkla Osmanlı uyruğundaki Ermenilerin tümüyle kararlı bir tarafsızlık tutumu içinde olmaları da beklenemezdi. Bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı olan Kaçaznuni, Taşnakların, Erzurum Kongresindeki kararına rağmen Kafkasya'da kurulan Ermeni gönüllü gruplarının kurulmasına ve bunların Osmanlı'ya karşı savaşımına etkin olarak katıldığını belirtir. [372] Osmanlı Meclisinde Erzurum milletvekili olan ***Karekin Pastırmaciyan***'ın (*Armen Garo*) 1914 Ekiminden sonra gönüllülere katılıp, Van'a karşı mevzilenen ***Dro*** yönetimindeki grubu desteklemek üzere gönüllü grupların başına geçmesi bir örnek olarak sayılabilir. Keza 1915 Şubatında Van milletvekili ***Vahan Papazyan*** da bu cepheye katılmıştır. Van'ın Ermeniler tarafından bağımsızlaştırılmasında bu katılımların önemli rolü vardır.

369-***R.Hovannissian***, op.cit., s.43

370- General ***G.Karganof***, "La Participation des Arméniens á la guerre mandiale sur le front du Caucase, 1914-1918", Paris, imprimerie Masis 1927, s.51

371- Yves ***Ternon***, "Ermeni Tabusu" Belge Yay. İstanbul, 1993, s.248

372- Kaçaznuni'nin Taşnaktsutyun'un 1923 Budapeşte Kongresi'nde yaptığı konuşma, bkz. Georges de Maleville. 1915 Osmanlı-Rus Ermeni Trajedisi, Toplumsal Dönüşüm Yayınları,İstanbul, 1998, s.91

Sarıkamış Bozgunu'nun Faturası Ermenilere Çıkarılıyor

Sarıkamış bozgununun ardından giderek daha şiddetli biçimde anti-Ermeni propaganda işletilmeye başlandı. Osmanlı yönetimi bu bozgunun faturasını da Ermenilere çıkarmıştır. Bütünüyle Alman-Osmanlı Genelkurmayının sorumluluğunda olan bu yenilgi, hem kendilerini aklamak hem de yeni saldırı ve imha planları için bir kışkırtma aracı olarak kullanılmaktan geri durulmadı. Rus ordusunda Ermeni gönüllülerin bulunduğu yönündeki propaganda, sınırın Osmanlı denetiminde kalan alandaki tüm Ermenilerin hain ve baş tehlike olarak gösterilmelerine yetiyordu. Türkiye'de 12 Mart (1971) hükümetlerinin ünlü *"Balyoz"*cu Bakanı, *"Tabii Senatör"* Emekli Albay Sadi Koçaş *"Türk-Ermeni İlişkileri"* üzerine yazdığı kitabında şöyle yazmaktadır;

*"... **Harp tarihi vesikalarına dayanarak rahatlıkla iddia edebilirim ki, doğu cephesinde 90 bin kişilik Türk ordusunun karlar ve Rus ateşi altında erimesi ve perişan olmasının yegâne âmili, bir Türk Ermenisinin Rus kumandanlığına giderek, Türk kuvvetlerinin karlar içindeki perişan durumunu haber vermiş olmasıdır.** (abç) Rus kumandanı bu haberi aldığı zaman Sarıkamış'ta ve daha Doğuda bulunan bütün Rus kuvvetleri, Erivan istikametinde birleşmek üzere geri çekilme emri almışlardı.*

*Fakat Ermeni'nin bu ihbarından sonra yaptıkları kısa bir keşif faaliyeti neticesinde Türk ordusunun karlar içinde hakikaten harp edemeyecek durumda olduğunu görmüş; verilen geri çekilme emrini iptal ve savunma tedbirleri almak suretiyle Sarıkamış önlerinde ve **Allahuekber** dağlarında 90 bin kişilik Türk ordusunun mağlûp ve perişan olmasını sağlamışlardı. "*[373]

Bu alıntıda adı geçen Ermeni'nin neden soğuktan donarak ölen Türk askerlerinin sorumlusu olduğunu, niçin gördüklerinden sorumlu tutulduğunu ve ayrıca neden bir tek kişiden yola çıkarak bütün bir halkın sorumlu tutulduğunu anlamak güçtür. Mantık olarak güçtür ama bu mantığın dayandığı anlayış ve psikolojiyi çözmek güç değildir. Eğer bir tek Ermeni bile 90 bin askerin ölümünün sorumlusu oluyorsa, bu, bir tek Ermeni'nin bile sağ bırakılmamasının gerekçesidir de ondan. Böylece bütün Ermenilerin *"cephe gerisinden güneye sürülmelerinin neden zorunlu olduğu"* trajik bir gerekçeyle açıklanmış olmaktadır.

Koçaş, yıllar sonra böyle yazıyor, ama Sarıkamış bozgunundan hemen sonra İstanbul'a dönmekte olan Enver Paşa, Erzincan'da Ermeni piskoposlarının kendisini karşılamaları sırasında yaptığı konuşmada *"Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlerinin savaş alanında bizzat, kendi gözleriyle şahit olduğu üzere görevlerini bilinçle yerine getirdiklerini"* söyler. Konya'da ise *"Osmanlı hükümeti karşısında gösterdikleri eksiksiz fedakarlık herkesçe bilinen Ermeni ulusuna duyduğu mutluluğu ve minnet duygularını"* ifade ederek, Ohannes Çavuş adında bir Ermeni askeri'nin kendisini ve kurmaylarını çok kritik durumlardan nasıl kurtarmış olduğunu anlatır. [374]

373- ***Sadi Koçaş***, Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri", Altınok Matbaası, Ankara, 1967, s.174

374- "***Osmanischen Lloyd***" adlı Alman gazetesinin 26 Ocak 1915 tarihli sayısında yer alan Nutuk'tan.

Bunların hangisi doğru?

Ermenilerin zorla sürgün edilmeleri ve jenosidin meşrulaştırılması için dayanak yapılan bu *"cephe gerisi"* savları üzerinde, Sadi Koçaş'ın beyanlarını esas alarak kısaca durmak gerekir.[375]

Osmanlı ordusunun komuta kademesinde hiçbir yerli gayri Müslim subay bulunmuyordu. [*"Yerli gayrı Müslim"*[376] diyorum, çünkü Orduda çok sayıda Alman subay ve askeri uzmanı bulunuyordu. 1. Dünya Savaşı boyunca Osmanlı ordusu Alman subaylarıyla, Alman Genelkurmayıyla birlikte yönetilmiştir.] Daha önce bedel ödemek suretiyle askerlikten de muaf tutulan *"gayri Müslimler"*, seferberlik ilanı ile birlikte silah altına alınmışlardı. Diğer cephelerde olduğu gibi Doğu cephesinde de silah altına alınmış bulunan birçok Ermeni er ve erbaş bulunuyordu. Kendi ülkeleri üzerinde egemenlik savaşı yürüten ordular içinde savaşmaya zorlanan Ermeniler için bu durumun bir handikap oluşturduğu açıktır, Üstelik Doğu cephesinde diğerlerinden farklı olarak, çarpışacakları *"düşman"* yalnız Rus kuvvetleri değil aynı zamanda Ermeni gönüllü gruplarıydı. Bu nedenle Sarıkamış harekatı sırasınca mevzilerini terk edip, gerilla gruplarına katılmak üzere bir çok Ermeni'nin firar ediş-lerini anlamak mümkündür. Cephede ne kadar Ermeni'nin silah altında olduğu, ne kadarının gönüllü gruplara katıldığı, ne kadarının katılmadığı konusunda statiksel bir veri bulunmuyor. Savaştan kaçan yalnız Ermeniler değildi; açlık, donanımsızlık ve merhametsizce koşullar nedeniyle Türk veya Kürt birçok Osmanlı askeri de cepheden kaçmaktaydı. Sarıkamış harekatında cepheden kaçma girişimlerinin oldukça yoğun olduğu ve kaçışları önlemek için çok sert önlemler alınmıştı. Donmaktan kurtulmak isteyen yüzlerce askerin de kaçma girişimleri nedeniyle kurşuna dizilerek can vermişlerdi.

Rus tarafının daha düzenlice tutulan raporlarından da kaçan askerlerin, birliklerinin durumu hakkında bilgi verdikleri anlaşılmaktadır. Kabul edilmelidir ki sadece ölüme sürülen erlerin, ordunun taktik veya stratejik planlarını bilmeleri, bir orduyu çökertecek derecede bilgi sahibi olmaları söz konusu değildir. Anlık bilgilerin cephe savaşında önemli olduğu kabul edilse bile, bu bilgilerin yine Rus tarafının raporlarından izleneceği gibi keşif kollarının gözlem raporları, casuslar ve yerli halktan da da alınabildiği kolayca anlaşılmaktadır. Soğuk ve açlıkla cebelleşen bir Ermeni askerinin savaşın kaderini değiştirecek stratejik bilgilere vakıf olduğuna ancak *"masal"* olarak inanılabilir.

Cepheden kaçan Ermeni askerlerin verdiği bilgilere dayalı ileri sürülebilecek bir

375- Koçaş'ın söylemine atıfta bulunmamın nedeni, onun bu düşünceleri açık biçimde kitabında dile getirmiş olmasıdır. Aslında bu söylem Türk Resmi tezlerinin tipik bir örneğidir. Koçaş'ın hem asker, hem politikacı hem de istihbaratçı kimliği, Ermeni ilişkileri konusunda kitap yazacak kadar bu konuyla ilgili olması, onun söylemlerinin Türk Resmi görüşünü yansıtan belgelerden biri olarak ciddiye alınması için yeterlidir.

376- *"Gayrı-Müslim"* tanımı da kullanmaktan kaçındığım resmi ideoloji kalıplarından biri. Müslümanlığı temel veri alarak, onun dışında kalan tüm etnik ve dinsel kimlikleri buna göre kategorize eden ve özü itibariyle ayrımcılık içeren bir tanım olduğu düşüncesindeyim. Söz gelimi "gayrı-Hristiyan" tanımı acaba nasıl bir çağrışım yapardı? Bu tanımı yazılı metinlerdeki kavramlara atıfta bulunmak için kullanmak zorunda kaldığımda tırnak işareti içine alarak katıldığım bir kavram olmadığını vurgulamak istedim.

olay vardır ki, o da Koçaş'ın anlattığı gibi değildir. Bu olay, Sarıkamış harekatı daha başlamadan önce 17 Kasım 1914'de Ruslarla ***Köprüköy-Azap-Zanzak*** mevkisindeki çatışmada meydana gelmiştir. Fevzi Çakmak'ın yazdığına göre, *"Aras ırmağının güneyinde bulunan 33. Tümen, 11. Kolordu'nun Rus cephesini kuşatma amacıyla yapacağı saldırı için Aras ırmağını geçtiğinde, bir gece evvel cepheden kaçan Ermeni erlerden Türk cephesinin en zayıf kesimini öğrenen Rus süvarilerinin ağır saldırılarıyla karşılaşır. Bu nedenle panik içinde kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalır."*[377] Fakat bu savaşım Sarıkamış harekatının kaderini etkileyen bir çatışma olmadığı gibi, çarpışmalar kesildiğinde Türk ordusunun az da olsa bir başarı elde ettiği bile görülmüştür.

Kocaş'ın yanılttığı bir başka nokta da Sarıkamış harekatının taktik amacıyla ilgilidir. Enver ve Hafız Hakkı'nın öngörüsüne göre, Rusların geri çekilmeleri değil, aksine mevzilerinde kalmalarını gerekiyordu. En çok korktukları şey Rusların zamanından önce harekatın amacını öğrenerek geri çekilmeleriydi. Çünkü, planlarına göre, Rusların geri çekilme yollarını kesip onları kuşatma altına alarak *"yok etmeyi"* düşünüyorlardı. Şu halde, Ermeni erin verdiği bilgiyle, Ruslar geri çekilmekten vazgeçmişlerse, bu Türk komutanlarının sevinmeleri gereken bir şey olmalı!

Rus tarafının raporlarına yansıyan, Sarıkamış harekatıyla ilgili yayınlanan anılar ve Osmanlıların raporlarında da cepheden kaçan Ermeni erlerin verdiği bilgilere ilişkin kayıtlar olduğu gibi, Türk esirlerden alınan bilgiler de bulunmaktadır. Üstelik Türk ordusunun savaşacak durumda olmadığı, askerlerin acınacak durumdaki perişanlığını anlamak için kaçanların yada tutsak edilenlerin bir şey söylemesine gerek yoktu. Askerlerin fiziksel durumu ordunun ne halde olduğu anlamaya zaten yetiyordu.

Koçaş'ın gizlediği ve harekata ilişkin askeri sırların Rusların eline geçtiği asıl olay ise bambaşkadır.. Rus tarafının askeri raporlarına yansıdığı ve anılarını yazan Osmanlı komutanların da kabul ettiği gibi; 24 Aralık 1914 günü, Hafız Hakkı Paşa tarafından 30. Tümen'e ulak olarak gönderilen Binbaşı ***Nasuhi*** yolda Ruslara esir düşmüş; çantasında Enver Paşa'nın saldırı ve kuşatma emirlerini içeren yazıları da ele geçmiştir. Böylece Ruslar bütün Türk tümenlerinin yürüyüş yönlerini ve hedeflerini öğrenmiş; bundan sonraki günlerde inisiyatifi ele almışlardır. (Müderrisoğlu, agy.) Kaldı ki bozguna uğranılmasının nedeninin bu da değil, bütünüyle donatımsız ordunun ağır kış koşullarında cahilce ve acımasızca bir serüvene sürüklenmesi olduğunda birçok askeri uzman görüş birliği içindedir.

Sürgün kararı, *"Doğu cephesinde Ermenilerini kritik durum yaratmaları üzerine alınmış ani ve taktik bir karar"* değil, stratejik olarak tasarlanmış bir planın sonucudur. Sarıkamış bozgunu, bu kararı hızlandıran olaylardan biridir. Etnik arındırmanın sadece cehpe alanıyla kalmayıp, Anadolu içlerindeki bütün Ermenileri kapsamış olması, Cepheyi koruma söyleminin sadece araçsal bakımdan önem taşıdığını gösterir. Doğu cephesindeki savaş tüm Ermeni nüfustan kurtulmak için bir meşru-

377- *Mareşal Fevzi Çakmak*; "Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri", Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da, Genelkurmay Matbaası, Ankara, 1936

laştırma aracı olarak kullanılmaktadır.

Ermenilerin *"iç düşman"* olarak ilan edilmesinin hemen ardından, bütün merkezlerde öncelikle halkın silahsızlandırılmasına ve Ermeni politik partilerine mensup komitelerin faaliyetlerine karşı şiddet hareketlerine girişilmiştir. Bu şiddet hareketleri ***ulusal direnmelerle*** karşılık buldu.

Van Direnişi (Nisan 1915)

Seferberlik ilan edilmesi, jandarmanın zorla askere alma girişimleri, silah aramaları için yapılan baskılar ve ordunun Rusya üzerine sefere hazırlanması gibi nedenler, Van gibi Ermeni ulusalcılığının merkezi olan bir bölgede kısa sürede fiili bir direnişe dönüşmekte gecikmedi. Bu direnişin, savaşın başlamasıyla birlikte sınıra yakın olmasından dolayı kolayca lojistik destek alabileceği ve Ruslardan yardım görebileceği düşünülüyordu. Nüfus olarak da Ermeniler Van'da bir hayli yoğundular. [378] Sosyal konumları güçlüydü. Van'daki Ermeni örgütleri, sınır olması nedeniyle hem İran, hem Kafkasya'daki Ermenilerle yardımlaşma avantajına da sahiptiler.

Bölgedeki etnik dengeleri gözeten Tahsin Paşa'nın yerine kısa bir süre önce atanmış olan Enver Paşa'nın kayınbiraderi Cevdet Bey, yörede Ermeni kırımı hazırlıkları içindeydi. İran sınırları içinde bulunan Urmiye bölgesindeki Süryaniler, Salmas çevresindeki Nasturi ve Ermeniler üzerine kimi Kürt birlikleriyle beraber saldırılar düzenlemiş olan Cevdet Bey, *"Azerbaycan'daki Ermenileri ve Süryanileri temizledik; Van'daki Ermenilere de aynısını yapmak zorundayız. "* demekteydi. [379]

İşkence ettirdiği insanların tabanlarına nal çaktırdığı için *"Başkale Nalbantı"* olarak anılan Van Valisi Cevdet Bey'in sürdürdüğü amansız şiddet nedeniyle ilişkiler olabildiğince gerilmişti. 4 Nisan 1915'de; Ermeni mahallesi Bahçe'nin kuşatma altına alınmasından sonra görüşme bahanesiyle makamına çağırdığı Ermeni ileri gelenlerini tutuklatması, bazılarını ise öldürtmesi bardağı taşıran son damla oldu.

30 bin Ermeni, mahallelerinin etrafına siperler kazarak az sayıda yiyecek ve cephane ile ordu kuşatmasına karşı Nisan ayı sonuna kadar Van'ı büyük bir azimle savundular. Direnişin askeri ve siyasi önderliğini Cevdet Bey'in komplosuyla tutuklanmaktan son anda kurtulan ***Aram*** yürütmekteydi. Direnmenin son günlerine doğru Rus ordusu içindeki gönüllü Ermeni fedailerinin ***Vartan*** komutasında oluşturduğu *"Ararat Birliği"* Van'a ulaştı. Vanlı Ermeniler atağa geçtiler. Van il merkezindeki bütün hükümet binalarını, Osmanlı Bankası, Tekel, Posta Merkezi gibi stratejik noktaları ele geçirdiler. Van'da yeni bir şehir yönetimi oluşturuldu.

Rus birlikleri durumdan yararlanarak Bitlis yönüne doğru ilerlemeye başlayınca, Hükümet bölgeye İran cephesinden ve diğer yerlerden, Van'daki mevcut büyük ordu bir-

378- Toplam nüfusu 542 bin olan Van vilayetinde yaklaşık 192 bin Ermeni, 98 bin Süryani-Nesturi, 150 bin Kürt, 30 bin Türk yaşamaktaydı.

379- *Recep Karacakaya*, "Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923), İstanbul 2001, s.107

liklerine ilaveten yeni ordu birlikleri sevketti. Nisan ayı sonuna kadar Ermeniler Van'ı büyük bir direnme ile savundular. Ordu, büyük kayıplar vererek bu direnmeyi Nisan ayı sonlarında kırabildi. Rus ordusu kuşatma altında kalmaktan çekinerek geri çekilme kararı aldı ve General Nikolayef vilayetteki hıristiyan halklara çağrıda bulunarak geri çekilen Rus ordusunu takip etmelerini istedi. Baş gösteren panik nedeniyle 250 bin Ermeni, geri çekilen ordu ile birlikte Kafkaslara doğru göç etmek zorunda kaldı. 40 binden fazla kişi bu kaçışta telef oldu. Van, baştan başa yakılıp yerle bir edildi. [380] Bugün halen *"eski Van"* denilen alan harabe halindedir.

Perişan halde Kafkaslara ulaşabilen 210 bin Van'lı Ermeni, kırımdan kurtulabilmiş en büyük gurubu oluşturuyordu.

Van'da Ermenilerin gösterdikleri bu zorlu direniş, hükümetin sindirme politikasına karşı en ciddi karşı koyuştur. Diğer bölgelerdeki karşı koyuşlar örneğin, Dersim yöresindeki Ermeni örgütlerinden Kürt aşiretleriyle işbirliği aramaya yönelmeleri vb. kısa sürede bastırılabilmiştir. Van direnişi, tehcir kararının yürürlüğe konulmasını da hızlandıran ikinci büyük etken oldu.

Başkumandan vekili ***Enver Paşa, Talat Bey***'e 2 Mayıs'ta şu yazıyı gönderiyordu;

"... Van gölü etrafında ve Van valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır haldedirler. Bu toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim. III. Ordu komutanlığının verdiği bilgiye göre Ruslar 20 Nisan 1915'de kendi sınırları içindeki Müslümanları sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Ben buna karşılık olarak ve hem yukarıda belirttiğim amacı sağlamak için ya bu Ermenileri aileleri ile birlikte Rus sınırları içine göndermek, yahut bu Ermeni ve ailelerinin Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygununun seçilmesiyle yapılmasını rica ederim." [381]

Talat Paşa, o günlerde ABD Büyükelçisine tehcir kararı ile ilgili olarak şunları söylemektedir.

"... Ermenilerle karşıtlığımızı üç noktadadır. İlk olarak Ermeniler, Türklerin zararına olarak kendilerini varlıklı yaptılar. İkinci olarak, bizi yargılamaya ve ayrı devlet kurmaya kalktılar. Üçüncü olarak, açıkça düşmanlarımızı yüreklendirdiler. Kafkasya'da Rusları desteklemişlerdir. Sarıkamış başarısızlığımız geniş ölçüde Ermenilerin eylemleri ile açıklanabilir. Bu nedenle savaş bitmeden onları güçsüz bırakmaya kesin kararlıyız." [382]

380- *Lepsius*; A.g.e., s.471, 485, Keza: Ternon;
381- Genelkurmay; No 1/1, KLS 44, Dosya 207, F.2.1

Jenosidin İkinci Aşaması:

Zorunlu Göç ettirme *(Tehcir Kanunu)*

"Tehcir Kanunu", soykırımın hukuksal dayanağını oluşturması bakımından önemlidir. Resmi ideoloji 1914 soykırımını ***"Tehcir"*** Yasasının kötü uygulanışına bağlı olarak yorumlar. Oysa, hiçbir şey olmamış olsa bile bir halkın tümüyle ana-vatanından sürülüp çıkarılması, başlı başına ***tarihsel bir haksızlıktır***. Günümüzün popüler kavramıyla bir *"etnik arındırma"* harekâtıdır. Tehcir Yasası ile bütün Ermeniler Ermenistan'dan çıkarılmış, göç yollarında ya da evlerinde yüz binlerce insan katledilmiştir. Tehcir Yasası soykırımın yasal dayanağı ve onu perdelemeye yarayan bir hukuksal belgedir.[383]

Devletin bu boyutta bir göç ettirmeyi uygulayacak ne askeri, ne ekonomik gücü bulunmuyordu. Bu çapta bir göç ettirmeyi çok güçlü bir ekonomik ve sosyal yapıya sahip olanlar devletlerin barış zamanında yürütebilmesi bile güçtü. Sadece *"Tehcir"* olarak tasarlandığı varsayılsa bile, göç ettirmenin kaçınılmaz olarak soykırım biçimde tecelli edeceği daha başından bellidir. Buna karşın Türk Tarih Kurumu Başkanı, Prof Halaçoğlu, Ermeni tehcirini son derece düzgün, insani kurallar içinde gerçekleştirmiş olduğunu savunmaktadır[384]

Şubat 1915 başlarında Talat Paşa başkanlığında düzenlenen İttihat Terakki Fırkası Merkez Komitesi'nin gizli oturumunda ***Dr. Nazım,*** tehcir kararının imhayı da içermesi gerektiğini savunmaktadır:

"Boş sözlerle gemi yürümez. Hızlı harekete geçmek gerekir. Ermeniler ölümcül bir yaraya benzer. Bu yara önceden zararsız zannedilir. Fakat zamanında bir doktor müdahalesi görmezse muhakkak öldürür. Hemen harekete geçmek gerekir. Eğer 1909'daki gibi yaparsak, yarardan çok zarar görürüz. Bizim temizlemeye karar verdiğimiz diğer kesimleri Arapları ve Kürtleri uyandırır ve tehlike bir yerine üçe katlanır. İş büyür uygulanması da zorlaşır. Bu toplantıda kaç defa söyledim yine söylüyorum: Eğer bu temizlik harekatı genel ve nihai olmazsa, yarardan çok zararı dokunur. Ermeni halkını topraklarımızdan kökten temizlemeliyiz. Bir kişi bile kurtulmamalı ve Ermeni ismi unutulmalıdır. Şimdi savaş içindeyiz, bundan daha uygun zaman bulunamaz. Büyük devletlerin müdahalesi ve gazetelerin haberi bile olmaz. Dikkati çektiğinde de zaten iş olmuş bitmiştir ve mesele de böylece kapanır gider. Bu defa ki işlem kökten temizleme işlemi olacaktır ve Ermenilerden bir kişinin bile sağ kurtulmaması koşuluyla soykırım mutlaka gereklidir. "[385]

382- ***Doğan Avcıoğlu,*** agy.

383- Kemalist iktidar benzer bir yöntemi 1937-38 Dersim jenosidinde uyguladı. Önce Tunceli Kanunu çıkarıldı. Bu kanunla geliştirilen uygulamalar direnişle karşılaşınca da jenositle bastırıldı. Ardından "Mecburi İskân"a tabi tutularak Dersim halkı sürgün edildi .

384- ***Yusuf Halaçoğlu,*** Ermeni Tehciri ve Gerçekler, 1914-1918, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001)

385- ***Mevlanzade Rifat,*** "Osmanlı İmparatorluğunun Karanlık Yanları ve İttihatın Ermenileri Yoketme Planları", Beyrut 1968, s.97-98; Akt: ***Andranik Çelebyan,*** "Antranik Paşa", Pêrî Yayınları, İstanbul 2003, s.170; Kıza: ***Lavrenti Barseghian*** [Ermenistan Bilimler Akademisi tarih Doktoru, Ermeni Soykırım Enstitüsü ve Müzesi Müdürü], "XXI. Yüzyıl: Hafıza kaybı mı, yoksa anının savunulması mı?", Edam, Paris 17 Haziran 2000

Dr. Baheddin Şakir ise kendisine kutsal bir misyon biçmekteydi;

"Ermenilerin kesif bir halde Rus hududu civarında yaşamalarının memleketimin bekası bakımından büyük bir tehlike olduğu anlaşılmaktadır. Tehlikeyi ortadan kaldırmak için ne mümkünse yapmak milli selametin icabıdır. Bu yolu tutmak, belki de milli ve insani kanunlara karşı gelmek demektir. Bunun vebalini canımla öde-meye hazırım. Hedefe varsam da, varmasam da beni ayıplayanlar çok olacaktır. Bunu biliyorum, fakat çok uzak bir istikbalde benim memleketime hizmet için kendimi feda ettiğimi anlayanlar çıkacaktır."[386]

Tehcir Yasası çıkarılmadan önce Osmanlı Dahiliye Nezareti, Ermeni siyasi parti merkezlerinin kapatılması ve Parti yöneticilerinin tutuklanmasını kararlaştırdı. İstanbul'da yayınlanan Azadamard gazetesi 31 Mart 1915 tarihinde kapatılmış, baskı makineleri İttihatçıların yayın organı Tanin'e devredilmişti. Bazı kaynaklar 20 Nisan'da İstanbul'da bir grup Hınçak liderinin tutuklandığını ve 2 Haziran da idam edildiklerini bildirmektedir. *"Batı Ermenilerinin"* en gözde aydınları ve en eski cemaat liderlerinin yer aldığı yaklaşık 235 kişi ***24 Nisan 1915*** tarihinde İstanbul'daki evlerinden toplanarak, daha sonra vahşice öldürülmek üzere Haydarpaşa tren istasyonundan Çankırı ve Ayaş'a doğru yola çıkarıldılar. Azadamard gazetesinin yayıncı ve kadroları da Diyarbekir cezaevine nakledildiler. Bu nedenledir ki 24 Nisan, 1890-1922 yıllarında cereyan eden *"Ermenileri yok etme"* Jenosit eylemlerinin tümünü sembolize eden bir tarih olarak kabul edilmektedir. [387]

Tutuklananların hepsinin akıbetiyle ilgili derli toplu bir kayıt bulunmamaktadır. İç İşleri Bakanı Talat Paşa'nın gönderdiği telgraflarla tutukluların Ayaş ve Çankırı'daki kamplara gönderildiği anlaşılmaktadır. Diğerleri sevk edildikleri yollarda, cezaevlerinde ve ya kamplarda çeşitli biçimlerde imha edildiler. 24 Nisan tutsaklarının içinden ancak birkaç kişi Bab-ı Ali nezdinde yapılan girişimler sonucu serbest kalarak İstanbul'a dönebilmiştir. [388]

İstanbul sürgününün hemen ardından Mayıs ayı başlarında Batı Ermenistan'da da lider konumunda olabilecek kişilerle ilgili yoğun tutuklamalara girişildi; Buna 1 Mayıs'ta Harput'da Fırat Amerikan Kolejinin Ermeni öğretim üyelerinin ve 4 Mayıs'ta Erzurum'da 200 ve 10 Mayıs'ta Diyarbekir'de 950 Ermeni mahalli önderinin tutuklanmalarını örnek olarak verebiliriz. Keza Maraş, Kayseri, Bayburd gibi merkezlerde de tutuklamalar yapılmaktaydı. Böylelikle Osmanlı yönetiminin sürgün ve jenosit eylemlerine karşı olası direniş önderlerini daha başından bertaraf etmek istediği anlaşılmaktadır. Osmanlı kaynakları bu tarihlerde kapatılan Ermeni Cemiyetlerinin yöneticisi 234 kişinin tutuklanmış olduğunu belirtmektedirler.

387- Genelkurmay, No 1/2, KLS 401, Dosya, 1580, F.1-3

388- Ünlü Ermeni müzisyen ve bestekarı ***Gomidas Soghomonyan***, bu kafileyle birlikte kamplara gönderilmişken, Fransız kompozitör Debussy'nin, Amerikan Büyükelçisi ve Halide Edip'in de yardım etmesiyle hükümet nezdinde yapılan girişimler sonucu serbest bırakıldı ve Fransa'ya gitmesine izin verildi. Ancak Gomidas'un hassas müzisyen ruhu tutukluluğunda tanık olduğu trajedilere dayanamadı, ölünceye kadar 20 yıl boyunca Paris'te bir Akıl Hastanesinde tedavi gördü; hiç kimseyle konuşmadan, tek bir nota yazmadan bu hastanede vefat etti.[1935]. Ermeni müziğinin babası sayılan ve etnomüzik alanında otorite kabul edilen Gomidas, Kütahyalı bir rahiptir. Gomidas, tüm ülkeyi dolaşarak 4 binin üzerinde otantik Ermeni ezgisi derlemiş, notalara kaydetmişti.

Talat Paşa, yıllar sonra yazdığı *"Anılar"*ında Tehcir Kararı alınmasını şöyle anlatmaktadır; [389]

"... Bunun üzerine genel karargâhta Ermenilerin göç ettirilmesi hakkında bir kanun hazırlanarak Nazırlar Kurulu'na sunuldu. Ben, Kanunun tamamıyla uygulanmasına karşıydım. Jandarmalar tamamen, polisler de kısmen ordu hizmetine alınmış ve yerlerine milisler konulmuştu. Göçün bu yollarla yapılması durumunda çok çirkin sonuçlar elde edileceğini biliyordum. Dolayısıyla, geleceği düşünerek bu kanunun uygulanmamasında ısrar ettim ve yürürlüğe girmesini geciktirmeyi de başardım.

Ordu, son derece tehlikeli bir durumda bulunuyordu. Ordunun bu konuda bir kanun çıkmadan önce gereken tedbirleri alması imkanı vardı. Bu bakımdan kanunu daha fazla uzatmakta yarar yoktu. Bu kanun ordu ve Kolordu Kumandanlarına isyan edenleri tek tek ya da topluca başka bölgelere gönderme yetkisini veriyordu. Savaş yüzünden ülkenin her yanında sıkıyönetim ilan edilmiş olduğundan, sivil yönetim de askeri kuvvetlerin elinde bulunuyordu. Göç uygulanması önce Erzurum'da başlandı. Erzurum valisi Tahsin Bey, Dahiliye Nezaretine Ermenilerin gönderilmeleri sırasında, Kürtlerin saldırısına uğradıklarını bildirdi. Valiyi telgraf başına çağırarak, orduya başvurmalarını emrettim. Nitekim, ordu komutanlığı bir tabur asker gönderdi ve ele geçirilenler kurşuna dizilerek cezalandırıldı. "

Harbiye Nezareti'nde [Savaş Bakanlığı] Bahaettin Şakir ve Siyasi Şube'nin şefi Albay Seyfi [Düzgören][390] sürgün ve imhanın hangi araçlarla yerine getirileceği konusunda planlamalar yapar, haritalar çıkarırlar.

26 Mayıs 1915 günü Başbakanlık, Dahiliye Nezaretine aşağıdaki şekilde bir yazı yollar. [391]

"... Ermenilerin Doğu Anadolu vilayetlerinden Zeytun'dan ve buna benzer yoğun bulundukları yerlerden Diyarbakır vilayeti güneyine, Fırat nehri vadisine, Urfa, Süleymaniye yakınlarına gönderilmeleri şifahen kararlaştırılmıştır. Yeniden fesat yuvaları meydana getirmemek için, Ermenilerin göç ettirilmesinde şu düşünceler esas alınmalıdır:

a) Ermeni nüfusu gönderildiği yerlerdeki aşiret ve İslâm sayısının % 10'u nispetini geçmemelidir.

b) Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin her biri 50 evden çok olmamalıdır.

c) Ermeni göçmen ailelerini seyahat ve nakil suretiyle de olsa yakın yerlere ev değiştirmemeli. "

27 Mayıs 1915'de *"Vakt-ı Seferde icraatı hükümete karşı gelenler için cihadı Asreyece ittihaz olunacak tedbir hakkında kanunu muvakkat"* kabul edilerek 1 Haziran

389- ***Talat Paşa***, "Anılar", agy.s.80-73

390- Albay ***Seyfi*** [Düzgören], Cumhuriyet döneminde generalliğe kadar yükselmiştir.

391- Genelkurmay, No,1/1 KLS 44, Dosya 207,F.2-3

tarihli *Takvim'i Vekayi*'de yayınlandı. [392]

".. 1) Vakt-ı seferde ordu, kolordu, Fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları, ahali tarafından herhangi bir suretle evamir-i hükümete ve müdafaa-i memlekete ve muhafaza-i asayişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahla tecavüz, silahla mukavemet görürlerse, derakap (hemen) kuvayi askeriye ile en şiddetli surette tedibat yapmaya ve tecavüz ve mükavameti esasından imha etmeye mezun ve mecburdurlar.

2) Ordu, kolordu ve Fırka kumandanları icahatı askeriyeye mebni veya casusluk ve hıyan ettiklerini hissettiklerini kura (kariyeler) ve kasabat ahalisini müfesinden veya müctemian diğer mahallelere sevk ve iskan ettirebilirler."

Yasada sür ve öldür emirleri kesindir. En küçük askeri ve idari birimlere verilen bu yetkilerin hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır. Osmanlı bürokrasisinin askeri bir harekatta biri birlerini bile kandıracak kadar gerçekdışı rapor ve belge düzenleme anlayışı göz önüne alınırsa bu, kolayca anlaşılabilir bir şeydir. Burada yapılan şey sadece, işlenecek suçlara yasal bir kılıf, bir çıkış noktası bir perdeleme yaratmaktır. Tehcir Kanununda verilen işaretler, uygulamanın jenosit olarak pratiğe geçirilmesi için yeterlidir. Ermenistan'ı Ermenisizleştirmektir.

Yüz binlerce insanın evinin barkının birkaç gün içinde boşaltılıp sürgüne gönderilmesi çok büyük bir operasyondur. Günümüzün ulaşım, beslenme, barınma koşullarında bile böylesi devasa bir operasyon, barışçı koşullarda bile felaketle sonuçlanabelecekken, 1915'in yokluk ve savaş koşullarında bu kadar büyük kütlelerin göçe zorlanmasının sadece bu insanları *"ölüme sürmek"* amacını taşıdığı açıktır. Yöneticilerin çıkarılanların sağ salim bir yerlere varmaları için herhangi bir planları, hazırlıkları vb. yoktur. Sürgünü organize edenlerin amacı zaten *"yaşatma"* üzerine değil *"yok etme"* üzerine kurulduğu için böyle bir kaygıları da yoktu. Sürgüne çıkaılanların, yollarda öldürülmelerini, ölmelerini hesaplamış, ölmeyenlerden ise zaten uzaktırılmış olarak kurtulunmuş olacaklarını düşünmüşlerdir.

Musa Anter *"Hatıralarım"* kitabında Şükrü Baban'dan naklen şunları anlatmaktadır.

"Şükrü Baban'ın bana anlattığı bir başka anısı daha vardı. Kanımca, burada aktaracağım bu anısı, hem tarihi bakımdan, hem de günümüz bakımından önem taşıyor. Şöyle anlatmıştı bunu Şükrü Baban:

'Babam Zihni Paşa Beyrut valiliğinden emekli olmuştu. Kendisi Talat Paşa'nın yakın dostu idi. Talat Paşa, aşağı yukarı her Cuma tatilinde Süleymaniye'deki köşkümüze gelir; Babamla hem rakı içer, hem de satranç oynarlardı. Ben de o ara, yani 1915'de Siyasal Bilgiler Fakültesini bitirmiş, Fransa'dan yeni gelmiştim. Paris'te biraz daha kalmak istiyordum ama harp başlayınca geri dönek zorunda kaldım. Bir Cuma gün, uşaklar, beni paşa babamın çağırdığını söylediler. Selamlığa gittim. Babamla Talat Paşa'nın elini öptüm. Talat Paşa, "Oo! Maşallah Şükrü, sen kocaman bir delikanlı olmuşsun...

392- *Y.N.Bayur*, agy. s.40

Okulu da bitirmişsin öyle mi? 'Enver Paşam' dedim. 'Öyleyse oğlum, bugünden itibaren seni Osmanlı İmparatorluğu İskan Umum Müdürlüğü'ne tayin ettim' dedi. Ben şaşkın şaşkın. 'Paşa Amca, kimleri iskan edeceğim? ' deyince güldü ve 'Oğlum Ermenileri İskan edeceksin' dedi. 'Peki, Ermeniler meskun değil de göçebeler mi? Ben bu işi nasıl yaparım, bilmem ki' deyince bir kahkaha attı ve, 'Şükrü, sen Paris'e gittin ama hala çocuksun... Oğlum, kolaydır; sen emir vereceksin, Erzurum'daki Ermeniler Muş'a gelince yolda iskan olurlar; Van'ınki Bitlis'de; Bitlis'inki Siirt'de; Diyarbekir'inki Urfa'ya, Urfa'nınki Mardin'e ve Mardin'inki de Musul'a giderken yolda iskan olurlar. ' Bu, yoldaki sözüm ona iskanı ve fecaati anlayınca sapsarı kesildim, dilim dönmez oldu. Hemen dışarı çıkmamı emrettiler. Haremliğe giderken annem halimi sordu, anlatamadım. O heyecanla ertesi cumaya kadar ne rahat yedim içtim, ne de uyudum. Ertesi Cuma beni yine çağırdıklarında büsbütün elim ayağım titredi; şayet yine beni göreve zorlarlarsa, ya Paris'e kaçar veya intihar ederim diye düşündüm. Ama öyle olmadı. İçeri girince Talat Paşa halimi görüp, 'Korkma, korkma, gel. Sanki senden başka Şükrü yok mu? Daha iyi Şükrü'yü bulduk' dedi... '

'Daha iyi Şükrü' dediği, bu olayda iskan müdürü ve ustaca tecrübesinden ötürü Atatürk devrinde içişleri bakanı olan Şükrü idi. Ki bu kaabiliyetinden ötürü Atatürk kendisine 'Kaya' soyadını vermişti: ŞÜKRÜ KAYA! Çünkü Cumhuriyet döneminde de iskan sorunu vardı. Ama bu sefer Ermenilerin değil, Kürtlerin iskanı söz konusuydu. "[393]

Demek ki yüz binlerce kilometrekarelik bir alan Ermeniler için sadece ölülerinin iskan edileceği bir alan olarak görülmekteydi.

Birinci maddedeki öldürme emri o kadar kesindir ki, evini, yurdunu terk etmek istemeyen masum bir Ermeni'nin *"mukavemet etti"* adı altında *"en şiddetli süratte tedip edilip, imha edilmesi* ***mecburiyeti***" yasallaştırılmış olmaktadır.

İttihat ve Terakki'nin Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey, Meclis-i Mebusan soruşturması sırasında, *"Tehcir Kanunu ve buna dair kanunların, Ordunun emniyetini temin maksadıyla Ordu kumandanlarının, karargahların raporları doğrultusunda yapıldığını"* savunmaktadır. Bu kanunlar içinde Tehcir'le beraber *"Bazı Ahvalde Amirin Madununu öldürebilmesi hakkındaki Kanun"* ve Cumhuriyet döneminde de kullanılmakta olan *"Muhekemat-ı Memurin"* gibi kanunlar da bulunmaktadır. [394]

Uygulayıcıların yasayı istedikleri biçimde yorumlamaları için bütün yolları açık tutulmuştur.

"... Metinden anlaşılacağı üzere yerleri değiştirilenlerin taşınabilir mal ve eşyalarını beraberlerinde götürebilecekler veya bunlar daha sonra kendilerine ulaştırılacak, gayri menkulleri ise müzayede ile satılacak, bedelleri kendilerine ödenecektir. ***Başka bir deyimle Ermenilerin ayrıldıkları yerle ilişkileri kesilmektedir.*** "[395]

393- ***Musa Anter***, "Hatıralarını", cilt 1, İstanbul, 1991, s.70-71

394- "İttihat Terakki7nin sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)", Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey, Meclis-i Mebusan Tahkikatındaki açıklamasından, s.193,194

395- ***Kamuran Gürün***, Ermeni Dosyası, 1984,s.282

K. Gürün, jenosidin resmi tezler açısından savunuculuğunu ise şöyle yapar:

"... Bir savaş halinde her devlet kendi topraklarında bulunan düşman ülke tabiiyetindeki kişileri toplama kamplarına gönderir. Bu yerleşmiş ve her ülkede tatbikat görmüş bir usuldür. Bunun daha ileri götürüldüğü, kendi tabiiyetlerine geçmiş kişiler hakkında da tatbik edildiği görüşmüştür. Şimdi tabiatıyla Ermeniler yabancı tabiiyette değildiler denilecektir. Bu doğrudur ve o nedenle de toplama kamplarına sokulmamışlardır. Ancak, I. Dünya savaşı içindeki davranışlarıyla Ermenileri acaba, Osmanlı tabiiyetinde mi yoksa Rus tabiiyetinde mi, saymak icap eder? Bu suale öyle hemencecik cevap verilebileceğini zannetmiyorum.

Ermenilerin göç ettirilmesi, düşman cephesine mensup oluşları sebebi iledir. Sivil olmaları durumu değiştirmiyor. II. Dünya savaşında Hiroşima'da Nagazaki'de ölenler de sivil halktı. Britanya muharebelerinde Londra'da ölenler de sivil halktı. I. Dünya savaşında Fransa'da, Belçika'da, Hollanda'da ölenler de sivil halktı. Türkiye'nin yaptığı bunları öldürmek değil, göç ettirmekti. O günün imkanlarına göre daha mükemmeli temin edilemediği için yol meşakkatine tahammül edememiş oldukları için temin edilemediği için ölenlerin Türkler tarafından katledildiğini kabul etmeye imkân yoktur." [396]

[Kemalistlerin gözde hocası H. V. Velidedeoğlu da Cumhuriyet'te aynı şeyleri savundu. Gürün, nedense *"yol meşakkatine dayanamayıp öldükleri için"* Ermenileri kabahatli görme eğilimindedir. Yol meşakkatine dayansalardı ölmezlerdi! Hem hasta, kadın, çoluk-çocuk, aç-perişan yüz binlerce insanı süreceksiniz, hem de hiçbir şey yapılmasa bile yollarda ölecekleri belli olan bu zavallı insanların ölümünden Osmanlı hükümetini sorumlu tutmayacaksınız. Açlığa, hastalığa, sürgüne *"dayanamadıkları"* için neredeyse onları kabahatli göreceksiniz!... Talat Paşa bile sorumlusu olduğu *"tehcir"*i, cumhuriyetin akıl bentleri kadar şevkle savunmuyor.]

Talat Paşa, Alman Genelkurmayı'nın, Ermenilerin sürülmesi hususunda kendilerini yönlendirdiğini de öne sürmektedir.

İngiliz ajanı Aubrey Herbert, Talat Paşa ile yaptığı görüşmede, Eski Başkanın kendisine *"iki kez tehcir kararına karşı çıktığını, ancak ikisinde de Almanlarca yenilgiye uğratıldığını, bunun yanı sıra kıyı bölgelerinde yaşayan Rumların müttefiklere yardım etmemesi için Yunanistan'a gönderilmelerini de Almanların istediğini"* yazmaktadır. [397]

Sürgün kararının uygulanmasını birçok yerde Alman konsolosları ve subaylarının yönettiği ve teşvikçi olarak katıldığı ileri sürülmüştür. [398]

396- ***K.Gürün***, agy. s.272-293

397- ***Mehmet Kasım***, Talat Paşa'nın Anıları, agy.s.186

398- ***Johannes Z.Lepsius***, "Deutschland und Armenian 1914-1918" Der Tempenrverlag in Postdam, 1919

Jenosit!

Tehcir Yasası, jenosidin yasal dayanağı ve adeta her şeyi hazırlanmış bir bombanın patlatılması emri yerine geçti. Bu emirler alınır alınmaz Ermeniler yerlerinden yurtlarından kafileler halinde çıkarılarak sürülmeye ve yollarda boğazlanmaya başlandı.

Tehcir ve kırımın emir kumandası, resmi yazışmalardan daha çok İttihat ve Terakki'nin parti örgütleri eliyle yürütülmekteydi. İstanbul duruşmalarında partinin oynadığı rol konusunda Atıf Bey'in mahkemede verdiği ifadesinde *"Teşkilat-ı Mahsusa'nın komitenin şubelerinden yararlandığını, İçişleri Bakanlığı ve Ordunun resmi olarak yapamayacağı türden şeyleri kendilerinin üstlendiğini ve bunun için de kendilerinin eğitiminde ve örgütlenmesinde yardımcı olduklarını"* belirtmektedir. [399]

Sevk ve idarenin titizlikle ve koordineli biçimde yürütüldüğü, karşılaşılan her yeni durumla ilgili anında merkezi bir tedbir geliştirilebildiği dikkatlerden kaçmaz. Buna karşılık Tehcir ve imhanın düzensiz, dağınık birbiriyle çelişkili gibi görünen kaotik uygulanışı da, planlamanın bir parçası osayılabilir. Böylece sorumluluk mümkün olduğu kadar resmiyetin dışına atılmış olmakta, hem uygulayıcılar ve hem de resmi sorumlular açısında bir rahatlık ve pervasızlık sağlamış olmaktadır. Kurbanlar açısından ise saldırının her yerden ve herkesten gelebildiği bir cehennemi bir atmosfer yaratmış oluyordu.

Bütün birimlerde din adamları, tarikat şeyhleri, gericiler Genelkurmayın bu kararına koşut olarak Ermenilere kutsal *"cihad"* açtılar ve hak yoluna bir savaşta Ermenilerin öldürülmesiyle cennete gidileceği vaadiyle Müslümanları Ermenileri boğazlamaları için adeta kışkırtırlar. Açlık ve sefalet içindeki Müslümanların pek çoğu, bir lokma ekmek, bir parça eşya için bile bu basit işareti bekliyormuşçasına saldırıya geçti. [400]

Ermeni malları satışa çıkarılmak şöyle dursun yağmalanmak için iştahla beklenilen av haline gelmişti.

Soykırımda kullanılan bir başka yöntem de Seferberlik nedeniyle çağrılan Ermeni askerlerin imhasıydı. Bunlar öncelikle Rum ve diğer gayri Müslim halklar gibi *"Amele Taburları"*nda toplanıyor; en ağır işler gördürülüp bazen yük hayvanı gibi kullanıldıktan sonra, genellikle soğukkanlılıkla vuruluyorlardı. Amerikan Büyükelçisi ***Morgenthau*** raporunda şunları yazmaktadır;

"Pek çok durumda Ermeni askerler daha kolay yöntemlerle bertaraf edildiler. Çünkü onları soğukkanlılıkla vurmak neredeyse genel bir uygulama halini almıştı. Hemen bütün olaylarda aynı prosedür uygulandı. Şurada burada 50 ya da 100 kişilik gruplar oluşturulur ve bunlar dört grup halinde bir araya getirilir ve köyden biraz uzakta ıssız bir yere doğru yürüyüşe geçirilir. Ansızın tüfek sesleri duyulur ve daha sonra, gruplara eskortluk eden Türk askerleri kasvetli bir hava içinde kampa dönerler. Cesetleri gömmeye gidenler onları hemen her

399- "Halil Menteşe'nin Anıları", Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s.166

400- ***Ara M. Sipanyan***; "Ermeni Jenosidinin 5 Evresi", Kurdistan Press, Nr.16/8, Stockholm, Nisan 1987

zaman çıplak vaziyette bulur. Çünkü Türkler her zamanki gibi ölülerin giysilerini çalmışlardır. Bana ulaşan olaylarda, katiller kurşuna dizmeden önce kurbanları kendi mezarlarını kazmaya zorlayarak, çektikleri acıyı daha da arttırmışlardır. "[401]

Urfa'daki misyoner hastenesinde görevli olan Jakob Künzler, *"Amele Taburları"*na alınan hıristiyanların imha edildildiklerine ilişkin tanıklık etmektedir. Künzler katliamlarda çoğunlukla bıçak kullanıldığını, *"mermilere dış düşmana kullanmak için daha fazla ihtiyaç olduğunu"* yazar. [402]

Arnold Toynbee'nin hazırladığı *"Mavi Kitap"* ta da birçok diplomatik gözlemcinin, *"Amele Taburları"* altında yapılan fiziki imhayı rapor ettikleri görülmektedir. Avusturya'nın Trabzon Konsolosu Dr. Ernst Kwiatkowski, bir Türk subayının kendisine Temmuz'un (1915) ilk günlerinde Hamzaköy'de 132 Ermeni askerinin öldürüldüğünü söylediğini aktarmaktadır. Keza Alman Konsolusluklarının da bu yönde bir hayli raporu bulunmaktadır. Halep Konsolosu Rössler, bir Alman subayının, Diyarbakır Urfa arasında, Amele Taburlarında çalışan gençlerin boğazları kesilmiş cesetlerini gördüğünü; 3 Eylül 1915 tarihli raporunda ise kendi bölgesinde yol yapımında çalıştırılan yüzlerce Ermeninin öldürüldüğünü yazmaktadır. [403]

Sürgün diye yollara çıkarılan insanların pek azı yerlerine varabildi. Çoğu yollarda öldürüldüler, yağmalandılar. Zaten bir yerlere götürülmek için değil, ölüme sevk edilmek için yurtlarından çıkarılıyorlardı. Direnenler korkunç bir kıyıcılıkla oldukları yerde katlediliyorlardı. Erkek nüfusa, yaşlılara hiçbir şekilde merhamet edilmedi. Buna karşılık yanlarında çalıştırmak veya sahiplenmek için genç kızlar, çocuklar ve delikanlılardan kimileri jenositten kurtulabildiler. Sürgünü yönetenler, çocukları Müslüman ailelere para ile satıyor, kadınları-kızları hizmetçi olarak veriyorlardı.

22 Haziran 1915 tarihli şifre.

"... Çıkartılmış Ermeni ailelerinden bikes -kimsesiz- kalan 20 yaşına kadar kızlarla 10 yaşına kadar erkek çocukların güneye gönderilmeyerek evlatlık olarak verilmeleri. "[404]

23 Haziran Deyrizor Mutasarrıflığına gönderilen 21 sayılı şifre;

".. Ermeni halkının barındırılması sırasında aynı ilçe ve liva halkının ayrı ayrı bölgelerde yerleştirilmeleri ve barındırma yerlerinde Ermeni okulları açmalarına yer ve meydan bırakılmayarak, çocukların hükümet okullarına devam zorunluluğunda tutulmaları ve kurulacak köylerin birbirinden beş saat uzaklıkta olmasına ve savunmaya elverişli yüksek noktalarda bulunmamasına

401-*H.Morghenthau*; "Ambassador Morgenthau's Story", New York, 1918, (A.A.Constantinopol 174/27 ve AA.Turkei 183/44 A26071)

402- *Jakop Künzler*, "Im Lande des Blues der Tranen, EArlebnisse in Mesopotamien Wahrend des Weltkrieges", Potsdam, 1921, Akt. *T.Akçam*; "İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu", s.243

403- Akt; *T.Akçam*; y.a.g.e , s.243

404- Dahiliye Nezareti, Ev. Oda, Şifkal. Dosya 54,982/16, Akt: Gürün, A.g.e.

405- Dahiliye Nezareti, Ev. Oda, Şifkal. Dosya 54,895/19, Akt: Gürün, A.g.e.

itina edilmesi. "[405]

Dahiliye'nin 1 Temmuz 1915 tarihli genelge şifresi.

"... Ermenilerin bazılarının toplu olarak veya ferden din değiştirdikleri bu suretle memleketlerinde kalmaya çalıştıkları anlaşılıyor. Din de değiştirseler gönderilmeleri... "[406]

Sürgüne gönderilen Ermenilere, herhangi bir biçimde yardım edecek Müslümanların da idamla cezalandırılması öngörülüyordu. III. Ordu Komutanlığının yayınladığı bir tamim;

"Bir Ermeni'yi tesahup edecek(koruyacak) bir Müslüman'ın, hanesi önünde idam ve hanesi ihrak (yakma), ve memurinden ise tard ve divanı harbe sevk, ve himayeyi reva görenler ciheti askeriyeden iseler nispeti askeriyelerinin kat'i berayi muhakeme mezkûr divanı harplere tevdi olunması.. "[407]

Bu ve bunun gibi şifreler göç ettirmenin *"savaşla ilgili bir tedbir"* değil, Ermeni ulusunun bu topraklarından tamamen silinip atılmak *"etnik arındırma"* kararlılığını göstermektedir.

Ternon, İttihat Terakki'nin *"Genel İmha Planının"* şu ana ilkelere dayandığını yazar;

"1-Kökünden kurtulma; 2-İz bırakmadan kurtulma; 3-Gizlice kurtulma; 4-En az riskle kurtulma; 5-En az masrafla kurtulma; 6-Fırsat yakalama ve kurumların yaratılması" [408]

Ermeni jenosidinde bütün bu kurallar yerine getirilmiştir.

Sürgün işlemi oldukça düzensiz ve rasgele yapılmalıydı; çünkü amaç gerçekte çıkarılanları her hangi güvenli bir yerde koruma altına almak değil sadece *"sürmek"*tir; sürgün bir imha yöntemiydi. Burada sürgünün, açlık, sefalet ve hastalık içinde, her türlü yol eziyetiyle özel bir yok etme biçimi olarak kullanıldığına dikkat çekmek gerekir. İşlemin bölgelere göre yerel özellikler alması, farklı yöntemler uygulanması da dikkat çekicidir. Kural olarak bütün sürgün kafileleri öncelikle erkeklerin katledilmesi ve kafilenin yanında götürmeye taşıdığı değerli eşyalarının zoralımıyla başlar.

Toplama Merkezleri ve Kamplar

Kafileler bölgelerinden çıkarıldıktan sonra Güneye doğru kasabadan kasabaya gönderilirler. Toplu öldürmelerden dolayı giderek azalsalar da bu yolları her nasılsa kat etmeyi başaran göçmen toplulukları için Halep'te bir kamp kurulmuştu. Fakat Halep son durak değildi, oradan da iki ayrı kola ayrılarak daha güneye veya

406- Dahiliye Nezareti, Ev. Oda, Şif kal. Dosya 54,925/92, Akt: Gürün, A.g.e.

407- Kararname, Tarihi Muhakeme, 8 Mart sene 335 tarihinde irade-i seniye-yi Hazreti Padişahiye iktiran eden kararname ile müteşekkil Divan-ı Harbi Örfi Muhakematı, 1. Cilt, Kütüphaneyi 1919, Aktaran; *Taner Akçam;* "Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu", İletişim, 1992, İstanbul, s.194

408- *Yves Ternon*; "Ermeni Tabusu", Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s.251-257

Arabistan çöllerine gönderiliyorlardı.

Sürgün ve soykırım uygulamasının planlamasına bir veri de, her bölgeden çıkarılacak insanların hangi yol güzergahını takip edecekleri; hangi merkezlerde toplanacakları ve varış yerleriyle ilgili düzenlemedir. Toplama merkezlerinin konaklama ve barınma ile ilgili herhangi bir ön hazırlık olmaksızın İç İşleri Bakanlığının şifreli talimatlarla yönlendirmesiyle kurulması ve kaldırılması, kafilelerin yol boyunca *"eritilmesi"* yönteminin benimsendiğine işaret etmektedir. Sürgün edilenler *"yeniden iskan edilme"* değil *"Ölüm Yürüyüşü"*ne[409] çıkarılmış oluyorlardı.

Erzurum'un kuzeyi ve Doğu Karadeniz'den göç ettirilecek olanlar, deniz ya da kara yoluyla Ordu, Giresun, Samsun, Bafra ve Kastamonu yönüne; Trabzon'un güneyi Erzurum'un batısından [Pontus Kapadokyası] çıkarılanlar Sivas-Tokat yoluyla Ankara'ya veya Sivas-Kayseri yoluyla Kayseri ve Niğde yönüne; Dersim bölgesinden çıkarılacakların Kemah yoluyla Elazığ ve Maraş yönüne; Van gölü havzasından çıkarılacakların Diyarbakır, Urfa ve Antep istikametine gönderilmeleri öngörülmüştü. İzmit, Adapazarı ve Trakya'dan çıkarılanlar ise Eskişehir'de toplanarak Ankara üzerinden sevkedilmektedir. Kapadokya'dakiler Konya üzerinden, Kilikya'dakiler Maraş-Malatya üzerinden Urfa ve Halep yönüne doğru sürülmektedir.

Sürgünün denetlenebilmesi için, Eskişehir, Konya, Urfa, Diyarbakır, Cizre, Birecik ve Halep gibi yol kavşaklarında toplama merkezleri oluşturulmuştu. [410]

Tehcir Yasasında *"Bütün Ermeni halkı sürülsün"* diye bir ibare bulunmamasına rağmen bütün Ermeniler sürülmüştür. Tehcirin resmi gerekçesi *"Cephe gerisinde tehlikeli olabilecek unsurların çıkarılması"* olarak gösterilmesine karşın, sürgün planı cepheyle ilgili olsun, olmasın tüm yerleşim birimlerini kapsamıştır. Örneğin İzmit'ten, Merzifon, Amasya, Kayseri'ye, Trakya'dan Ege'ye kadar cepheyla alakası bile olmayan her bölgeden tüm Ermeniler de sürülmüştür. Marmara, İç Ege, Karadeniz bölgesi, Bursa, Adapazarı, Eskişehir; Kastamonu, Tokat, Yozgat, Sivas, Konya, Maraş, Malatya, Elazığ, Diyarbakır, Urfa gibi yerlerin 1915 itibariyle cepheyle, savaşla herhangi bir ilgisi yoktu. Kafilelere hedef gösterilen Suriye ise çıkarılan bölgelere göre savaşa çok daha daha yakındı.

1915'de 4. Ordu komutanı olan Cemal Paşa, Anılarında Cepheye tehlike teşkil ettikleri iddiasıyla sürülen Ermenilerin, *"Suriye'ye sevk edilecek olan askeri kuvvetlerin yegane menzil hattı olan Pozantı-Halep yolu üzerinden sevk edildiklerini öğrendiğinde, son derece hiddetlendiğini"* yazmaktadır. [411]

Cemal Paşa'nın Adana Pogromu sırasındaki tavrı ile 1915 tehciri sırasındaki tavrı arasında diğer yöneticilere göre farklılık göstermişti. Konsolosluk raporlarında İstanbul'dan gelen emirlere rağmen Cemal Paşa'nın sürgün kafilelerinin durumunu

409- Naziler, 1940-45 yıllarındaki Holocoust boyunca sık sık "Todes marsch" (ölüm yürüyüşü) adı verilen bu yöntemi uyguladılar.

410- *Yusuf Halacoğlu*, "Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001, s.57

411- Cemal Paşa, "Hatırat", Arma Yayınları, İstanbul 1996, s.369, 370

412- PA-AA/Bo.Kons/Band 170, Halep konsolosu Rößler'in 12 Ağustos, Büyükelçi Hohenlohe'nin 14 Ağustos 1915; Band 172, Rößler'in 10 Ocak, 8, 17 Haziran; R 1409, 12 Nisan 1916 ve Büyükelçi Mettemich'in 28 Nisan 1916 tarihli raporları, Akt: ***Lepsius***; A.g.e.

rahatlatmak için bir takım önlemler almaya çalıştığı yazılmaktadır. [412]

6 yıl Suriye'de görev yapan ***Hüseyin Kazım Kadri Bey*** de, anılarında Cemal Paşa'nın korumacı tavrına örnekler vermektedir. Kazım Kadri Bey, *"hükümetin sürülen Ermenilere yardım etmek gibi en küçük bir isteğinin dahi olmadığını, hatta hepsinin sistemli olarak imha edilmesinden korktuğunu"* belirterek, *"hükümetin kastine kurban gidenlerin adedinin 200 bin kişi olduğunu"*da yazmaktadır. [413]

Keza "Hasan Amca" olarak tanınan ***Çerkez Hasan Bey***, *"Ermeni Tehciri"* sırasındaki göreve atanması ve ayrılışı ile ilgili anılarını yazdığı makalelerinde Cemal Paşa'nın bu korumacı tavrına değinenlerden biridir. Sürgünün, bir yok etme tarzı olarak yürütüldüğüne işaret eden Hasan Amca, göreve gelir gelmez yerel mülki amirlerin kendisine *"Artık bakarsınız, icab-ı ahvale göre bu muhaciran işini bitirirsiniz"* dediklerini, ***"temizlemek'*** suretiyle bu işin hallini istediklerini" açıklamaktadır.[414]

Suriye çöllerine varabilen sürgün kafilelerinin durumuna tanıklık eden isimlerden biri de Urfa-Halep bölgesinde görev yapan ve *"Urfalı Kız"* ya da *"Ermenilerin anası"* olarak tanınan Danimarkalı misyoner ***Karen Jeppe***'dir. Jeppe tanık olduğu trajedi karşısında mezhep değiştirme çabalarını anlamsız bularak, bundan sonraki tüm yaşamını kurbanları kurtarmaya adamıştı. Milletler Cemiyeti'nin ***"Ermeni kadın ve çocukları kurtarma çalışmaları komisyonu"***nun tespitlerine göre en az 30 bin Ermeni kız çocuğu para karşılığı satılmış, haremlere yerleştirilmiş veya çalıştırılmaktaydı. Jeppe, özellikle kadın ve kız çocuklarının kurtarılması için Milletler Cemiyeti'ne başvurarak yardım komitesi kurulmasını ve parasal destek sağladı. [415]

Toplama merkezlerinin hiçbiri *"iskan etme"* amaçlı değildi. Toplama merkezlerine ulaşan kafileler yol boyunca erkeklerinin öldürüldüğü, ailelerin ise yağmalandığı hasta, harap ve bitap kadın ve çocuklardan oluşuyordu. Sürgün kafileleri bir sonraki merkeze vardıklarında daha da azalmış ve daha da perişan olmuş oluyorlardı.

Sürgün kafilelerinin son durağı ise Suriye çöllerinde ***Meskene, Abu Herere, Hamam, Rakka, Sierrat-Samga*** gibi küçük; ***Der es-Zor ve Res-ul Ayn*** gibi büyük toplama kamplarıydı. Bir kısım sürgün kafilesi de Musul yönüne gönderilmiştir. Buralardaki kamplar da sürülenlerin yerleştirilmesine uygun hiçbir alt-yapısı bulunmayan, açlık, susuzluk ve salgın hastalıkların kol gezdiği ölüm kampları durumundaydı. Son durağa ulaşan insanlar da kamplara yapılan baskınlarla kırılmaktan kurtulamıyordu.

413- ***Hüseyin Kazım Kadri***, "Türkiye'nin Çöküşü; II. Meşrutiyetin Perde Arkası ve Makedonya, Arnavutluk, Ermenistan ile Suriye'nin Elden Çıkışı", Hikmet Yayınları, İstanbul 1992 s.205, Keza "Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım: İstanbul / Trabzon / Selanik / Suriye", Dergah Yayınları İstanbul 1991, s.255

414- ***Çerkez Hasan***, "Peki Yüzbinlerce Ermeniyi Kim Öldürdü?", Alemdar, 5 Nisan 1919, "Tehcirin İçyüzü, Çerkes Hasan Bey'in Hatıratı", Alemdar, 26 Haziran 1919

[Çerkes Hasan Bey'in anıları Alemdar gazetesinde sadece 4 bölüm halinde yayınlanabilmiş, gazeteye ve yazara yöneltilen tehditler sonucunda yazı yarıda kesilmiştir. "Hasan Bey anılarının kesildiği sayıda kendisini suçlayanlara soruyor: ***"İtiraf etmek mi? İnkar etmek mi? Hangisinin daha iyi olduğuna siz karar verin."*** (Sanat-Hayat Dergisi, Ek;"Tanıklıklar-90. Yılında Ermeni Soykırımı" Özgün Belgelerden Derleyen:Hacı Orman, Mayıs-Haziran 2005, Akt: Sennur Sezer; "Tanıklıklar", Evrensel, 26 Haziran 2005]

415- http://www.ermenisoykirimi.net/trjeppe.htm

Almanya'nın Halep Konsolosu Rößler, 6 Nisan 1916 tarihinde gönderdiği bir raporda, *"Res-ul Ain'daki toplama kampının yakınlarda ikamet eden Çerkesler ve benzeri insanlar tarafından basıldığını ve oradaki 14 bin silahsız insanın büyük kesiminin doğrandığını" belirtmektedir. Konsolos'un 14 Mayıs 1917 tarihli raporunda ise Der-es-Zor'daki kitlesel kıyıma tanıklık edecek insan iskeletleri ve kafataslarını gören Alman subay ve mühendislerinin tanıklığına işaret ederek, "sadece burada, yaklaşık 12 bin kişinin doğranarak, kurşunlanarak ve yolda boğularak öldürüldüğüne dair halkın genel bir kanıya sahip olduğunu"* ifade etmektedir. [416]

Dikkat çeken bir nokta da Tehcirin edilen Hıristiyan nüfusun, daha sonra ***"Misak-ı Millî"*** [Ulusal Yemin] olarak kabul edilecek olan sınırların dışına çıkarılmış olmasıdır. O günkü politik hedefler bakımından çok daha geniş topraklarda egemenlik iddiasında bulunan İttihat ve Terakki'nin, daha küçük ama *"etnik temizliğe uğratılarak arındırılmış"* / [İslâmlaştırılmış-Türkleştirilmiş] bir çekirdek ana vatan oluşturmaya çalıştıkları söylenebilir. Nitekim günümüzdeki kimi resmi Türk tarihi sözcüleri bu olguyu bir uzak görüşlülük olarak olumlamaktadır.

"Osmanlı idarecileri Ermenileri yine imparatorluğun denetiminde olan başka bir bölgeye Suriye'nin Türklerin denetiminde kalan bölgesinin güneyine yerleştirmişlerdir. Bilindiği üzere Misak-ı Milli sınırları Ermenilerin iskan edildiği bölgenin kuzeyinden geçmektedir. Anadolu'nun Türkleşmesi açısından Talat Paşa kabinesinin gerçekleştirmiş olduğu bu tehcir olayı çok ince düşünülmüş bir politika olsa gerektir." [417]

1870 yılında 2. 3 milyon civarında bir nüfusa sahip olan Ermeni ahaliden, 1927 yılında yapılan ilk genel nüfus sayımına göre 65 bin civarında Ermeni nüfus kalmıştı. 2, 1 Milyon Grek nüfustan yine 1927 genel nüfus sayımına göre geriye 120 bin kişi kalmıştı.[418]

Jenosidin Tanıkları, Belgeler, Raporlar

Bugün, *"Osmanlı arşivlerinin tarihçilerin incelemesine"* açıldığını, fakat *"hiç kimsenin gelip inceleme yapmadığından"* yakınan TC Dışişleri, aslında bu belgelerde jenosidin olduğunun ya da olmadığının ortaya çıkarılmayacağını iyi bilmektedir. Jenosit, bir belge sahtekârlığı değildir ki, evraklar üzerinde araştırmayla gerçekliği ya da sahteliği belli olsun. Jenosit, sosyal tarihsel bir olgudur. Milyonlarca insanı etkilemiş, belleklerine kazınmıştır. Oysa TC Dışişleri, sanki jenosit iddiaları bir takım evraklarla ilgili bir sorunmuş, gibi sürekli bu noktayı vurgulamaktadır.

Böylesine somut tarihsel bir süreci kriminolojik evrak araştırması düzeyinde sunmak isteyen TC diplomasisi, bu yolda kimi çalışmaları da yapmakta. Örneğin; Talat Paşa, ***Sogomon Telleryan*** adlı bir Ermeni eylemci tarafından Berlin'de 15 Mart 1921 günü vurulduktan sonra tarihsel bir dava görüldü ve Tehliryan, bu eyleminden ötürü beraat etti. Bu dava sırasında Talat Paşa'nın jenosidin suçlusu olduğuna,

416- Rößler'in adı geçen raporları, Akt: ***Lepsius***; A.g.e. s.252-281

417- ***Dr. Zekeriya Türkmen***, "İttihat ve Terakki I lükümetinin Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları 81913-1914): Ermeni meselesine Cözüm Arayışları", Ermeni Araştırmaları, Sayı 9, Bahar 3003, s.74

418- ***Gülten Kazgan***, "Milli Türk devletinin Kuruluşu ve Göçler", İ.Ü, İktisat Fakültesi Mecmuası, 30, 1-4 (1970-71), s.330 Akt:Dündar; A.g.e. s.252

Osmanlı hükümetinin sorumluluğunu belgeleyen bir kitap delil olarak mahkemeye sunulmuştu. ***Aram Andonyan***'ın *"Ermeni Katliamına İlişkin Resmi Belgeler"* adlı kitabında 50'ye yakın Osmanlı belgesinin fotokopileri verilmekte ve bu belgelerin, Halep'teki Tehcir Bürosunda görevli Başkâtip ***Naim Bey***'den temin edildiği belirtilmekteydi.

[Bu belgelerin sahte olduğu mahkeme sırasında da Talat Paşa'nın avukatları tarafından ileri sürülmüştü. TC diplomasisi belki bilinçaltı, belki de bilinçli bir çarpıtma ile Ermeni jenosidini Osmanlı evrakları üzerinde ispatlama ve çürütme gayretiyle ***Şinasi Orel*** ve ***Süreyya Yuca***, söz konusu kitapta adı geçen evrakların sahte olduğunu kanıtlamak amacıyla *"Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü"* adlı bir kitap yayınladırlar. (TTK Basımevi 1983) Böylece, yüz binlerce Ermeni'nin öldürülmemiş, tüm Ermenilerin ana vatanlarından sürülmüş olmadıklarını da ispatlamış oldular!]

Bu konuda yayınlanan ilk belge ve doküman Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan konsolos, misyoner veya vatandaşlarının gönderdiği raporların 4 Ekim 1915'te New York'ta, Ermenilerin içinde bulunduğu kötü koşulları halka duyurmak ve yardım parası toplayabilmek amacıyla kamuoyuna bir basın bildirisi olarak yayınlanmasıdır.

İkincisi ise 1916 yılında İngiliz Parlamentosu'nun onayıyla Wellington House tarafından hazırlanan ***"Mavi Kitap"***tır.[419] Toplam 150 adet belge içeren bu kitap, daha önce yayınlanan Amerikan belgelerine ek olarak Froeign Office'deki rapor ve mektupların derlenmesinden oluşmaktadır. Bütün malzemeyi, daha sonraları ünlü bir tarihçi olan ve o zamanlar diplomat ***Lord Bryce***'in asistanı olan ***Arnold Toynbee***, bir araya getirdi. Daha sonra Amerikan büyükelçiliği ve hukuk profesörü olarak kariyer yapan Lord Bryce ve tarihçi Arnold Toynbee, Ermeni soykırımıyla ilgili İngiliz tezlerinin mimarlarıdır. Kitabın ilk baskısında Raporları gönderenlerin çoğu halen Osmanlı İmparatorluğunda görev yapan misyoner, konsolos veya yabancılardan oluştuğu için güvenlikleri düşünülerek gerçek isimleri yerine kod isimler kullanılmıştı.

Gabriele Yonan, dosyanın özgün başlığının: *"The Treatment of the Armenians and the Assyrian Christians in the Ottoman Empire"* olduğunu, içindeki 21 dokümanın Türkiye ve İran'da Asurlara karsı uygulanan kıyımı belgelediğini belirtmektedir. Kitabın 100'den fazla sayfasının Asurlar üzerine belge ve raporları kapsadığını da yazan Yonan, eserin önce adının değiştirildiğini, daha sonra Paris Barış Konferansı'nda (1920) kullanılmak üzere hazırlanan Fransızca çevirisinde ise, Asur belgelerine yer verilmediğini öne sürmektedir. [420]

419- The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916: Documents presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce. Co-author ARNOLD TOYNBEE. Ed. with an introduction by ARA SARAFIAN. [Uncensored Edition]. Princeton [NJ], 2000. [Ermeniler'in Osmanlı İmparatorluğu'nda Karşılaştığı Muameleler, 1915-16 Vikont Bryce tarafından Falloden Vikontu Grey'e sunulan belgeler, Bir Önsöz ile Yayına Hazırlayan ***Ara Sarafian*** (Sansürsüz Baskı), Princeton, NJ, 2000.

420- Gabriele Yonan "Unutulan Holocaust". (Yonan, Gabriele; Eine vergessener Holocaust : die Vernichtung der Christlichen Assyrer in der Türkei /Göttingen : Gesellschaft für bedrohte Völker, Ocak 1989)

İlk kez 1972'de, Beyrut'ta bu belgelerin eksiksiz bir İngilizce yeni basımı yayımlandı. Mavi Kitap'ın son olarak 2000 yılında ***Ara Sarafiyan*** tarafından, belgelerin orijinallerine de ulaşılmak suretiyle, sansürsüz ve eleştirel bir yeniden basım gerçekleştirildi. Sarafiyan, *"Mavi Kitap"*ın çekirdeğini, Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığının kendi arşivleri oluşturduğunu, Orijinal kayıtların hala ABD'de mevcut olduğunu belirtiyor [421]

İlk elde yayınlanmış olan kaynaklardan biri de Alman Protestan papaz ***Johannes Lepsuis***'a (1858-1926)aittir. Ünlü bir arkeloğun oğlu olan Lepsuis aynı zamanda babası gibi bir yakındoğu gezginiydi ve bu konudaki yazılarıyla tanınmaktaydı. Lepsius 1895'te *"Deutsche-Orient-Mission"* (Alman Doğu Misyonu) kurdu ve papazlığı bırakarak bu kurumun yöneticiliğini üstlendi. *"Ermeniler Yardım Örgütü"* olarak da bilinen misyon Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle Protestan Ermenilere *"maddî ve manevî destek"* sağlamayı amaçlıyor, aynı zamanda hastane ve atölyeler açarak bölge halklarını kazanmaya çalışıyordu. Bu yakınlığı sonucundadır ki 1894 yılından sonra gelişen Ermeni katliamlarını anlatan ilk çalışmayı da o yapmıştı. [422]

1915 yılında Osmanlı Ermenistanından kötü haberler gelmesi üzerine, olayları yerinde incelemek üzere Osmanlı İmparatorluğuna gidebilmek için harekete geçti. Birçok Evengelik Protestan Cemiyeti Ermenistan'a giderek katliam haberlerini ilk elden öğrenmek için Lepsius'u görevlendirmişti. Başlarına iş almak istemeyen Alman makamları bu geziyi engellemek istediler, özellikle olaylardan haberdar olma durumundaki büyükelçi Wangenheim buna karşı çıkmaktaydı. Vize için uzun süre uğraş veren Lepsius sonuda İstanbul'a kadar gitmeyi başardı. İstanbul'dan önce Sofya'daki Taşnak merkezinde görüşmeler yaparak birhayli belge edindi. Durum gerçekten vahim görünüyordu. Orada olup bitenlerin iç yüzünü öğrenmek için mutlaka doğuya gitmek için yollar aradı. İstanbul'da Ermeni Patrikhanesiyle, Alman ve Amerikan elçilikleriyle görüştüğü gibi Talat Paşa ile de görüştü. Lepsius'u Anadoluya gitmekten alıkoymak için onu nazikane karşılayan Talat Paşa, Lepsius'un gitmekteki ısrarı üzerine çareyi onun İstanbul'dan çıkışını yasaklamakta buldu. Lepsius bu çaresizlik üzerine, özellikle Amerikan Büyükelçisi Mortgenthau'ya gönderilen konsolosluk raporlarını, Patrikhaneye ulaşan ve görüştüğü kişilerden aldığı bilgileri derleyerek bir rapor hazırladı. Biraz olsun katliamları önleyebilmek için Osmanlı hükümeti üzerine baskı yapılmasını sağlamak gerektiğini düşündü.

421- "Toynbee'nin kullandığı belgelerin çoğunluğu Amerikan Belgeleridir. Raporların büyük bir kısmı Amerikan Dışişleri Bakanlığı'ndan geldiği için bu tür raporlar Washington D.C.'deki Ulusal Arşivler'de (National Archives) halen bulunabilir. Örneğin, Kayıt Grubu (Record Group) 57, Amerikan Dışişleri Bakanlığı Genel Arşivi, Türkiye'nin İç Meseleleri 1910-1929, Ulusal Arşivler (General Records of the Department of State, Internal Affairs of Turkey 1910-1929, National Archives), Washington D.C.; Henry Morgenthau'nun Notları, Kongre Kütüphanesi (Papers of Henry Morgenthau Sr., Library of Congress). Her iki koleksiyon da mikrofilme aktarılmıştır ve halihazırda araştırmacıların kullanımına açıktır. Ayrıca bu belgeler gene, Amerika'nın Yabancı Misyonları İdare Heyeti (American Board of Commissioners for Foreign Missions-ABCFM) arşivlerinde mevcuttur. Sözü edilen arşivler Washinton D.C.'deki Ulusal Arşivler (National Archives) ve Houghton Kütüphanesi'ndeki (Cambridge, Mass.) arşivlerdir." (Akt. Taner Akçam: "Rezil Olmak", BirGün, 11 Mart 2005)

422- ***Johannes Lepsius***. Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Grossmaechte. Ein Aufrufan das christliche [Ermenistan ve Avrupa. Hristiyan devletlere karşı suç duyurusu. Hristiyan Almanya'ya çağrı] Deutschland, Berlin 1897.

Almanya'ya döner dönmez korkunç olaylar hakkında kamuoyunu harekete geçirmek için 7 Ekim 1915'te Berlin'deki gazeteciler birliğinde katliam ile ilgili araştırmalarını anlatan bir toplantı düzenledi. Fakat Alman hükümeti buna sansür koydu. Alman hükümeti Berlin'e gelen bilgilere ve İstanbul'daki Alman Büyükelçilikleri'nin ve konsolosluk raporlarının açıklanmasına da sansür uygulamaktaydı.

Lepsuis hemen ardından *"Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni Halkın Durumu Hakkında Rapor"*[423] isimli çalışmasını Potsdam'da yayınladı. Ne var ki bu kez de Alman Silahlı Kuvvetleri bu dokümanının dağıtımını yasakladı.

Lepsius, Savaşın sona ermesinin ardından Alman Dışişleri Bakanlığı arşivinde 1914-1918 yıllarına ait Ermenilerle ilgili diplomatik yazışmaların bir derlemesi olan bir kitap daha yazdı. [424] Soykırımın kamuoyuna mal edilmesi bakımından başlıca eserler arasında olan bu çalışmaların yanı sıra Lepsuis'un konu yazılmış makaleleri de bulunmaktadır.

1912'de Amerika Birleşik Devletleri Başkanı seçilen Wilson'un özel isteğiyle 1913'de Osmanlı İmparatorluğuna Büyükelçi olarak atanan ***Henry Morgenthau*** 26 ay süreyle görev yaptı. Amerika o tarihlerde savaş halinde değildi ve bölgedeki Amerikan hastane ve okullarındaki misyonerlerin, konsoloslukların kendi ülkelerini bilgilendirmek üzere geçtikleri raporlar durumun vahametini yetirince ortaya koymaktaydı. Morgenthau kendisine ulaşan raporların ülkesine ulaştırılması yanında, soykırımın önlenmesi ve mağdurlara yardım sağlanması için de çeşitli girişimlerde bulundu. Soykırım mağdurlarına ve göçmenlere yardım için ABD'li misyonerler tarafından *"Near East Relief"* adlı yardım kuruluşunun örgütlendirilmesini ve kampanyalarının desteklenmesi için de çalıştı. Günümüze kadar ulaşan ve mültecilerin koşullarını gösteren raporlar, başlarından geçenleri anlattıkları rapor ve kayıtların bir çoğu da bu yardım kuruluşunca saptanmıştı. [425] Alman askeri hastabakıcı ***Armin T. Wagner*** tarafından gizlice çekilmiş fotoğraflar o dönemi kanıtlayan değerli görsel malzemeler durumundadır. [426] Toynbee ve Lepsius'un yararlandığı önemli kaynaklardan biri de ABD elçiliğine ulaşan bu raporlar olmuştu. Morgenthau aynı zamanda kendisine gelen bu bilgiler üzerine Osmanlı hükümeti nezdinde resmi girişimlerde bulunmuş, Enver ve Talat Paşa'larla Ermenilerin durumunun düzeltilmesi için görüşmeler

---

423-*Johannes Lepsius*: Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei, Postdam 1916.

424- Dr.Johennes Lepsius; "Deutschland und Armenien, 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktenstucke" (Germany and Armenia in 1914-1918. A Collection of Diplomatic Documents), (Almanya ve Ermenistan 1914-1918. Toplu Diplomatik Belgeler) Potsdam, 1919.

425-***Stanley Kerr***, Lions of Marash: Personal Experience with American Near East Relief, (Maraşın Aslanları: Amerikan Yakın Doğu Yardımı ile Kişisel bir Deneyim) (1973);
Henry H. Rigs, Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot, (Ermenistandaki Felaket Günleri: Harputtan Kişisel Deneyimler, 1915-1917) (1997);
Leslie A. Davis, The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide of 1915-1917, (Mezbaha Bölgesi: Amerikalı bir Diplomatın Ermeni Soykırımı Üzerine Notları 1915-1917
Donald E. Millerand ve Lorna Touryan Miller, Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide, (Kalanlar: Ermeni Soykırımının Sözlü Tarihi) (1993)

426- ***Armin T. Wagner, Armin T.*** Wagner and the Armenians in Anatolia, 1915: Images and Testimonies, (Armin T. Wagner ve Anadolu'daki Ermeniler, 1915: Yansımalar ve Tanıklıklar) (1996)

yapmıştı [427] Şubat 1916'da Amerika Birleşik Devletleri'ne dönen Morgenthau 1918'de yayınlanan anılarında, elçiliğe ulaşan konsolosluk raporlarını, Amerikalı misyonerlerin gözlem raporlarını, kendisinin konu üzerinde Enver ve Talat Paşalarla yaptığı görüşmeleri aktararak, o döneme ilişkin bir başka önemli tanıklık yapmıştır. [428]

Türk resmi görüşünü savunanlar ise ABD'nin o gün tarafsız bir devlet olması karşısında soykırıma önemli bir tanıklık getiren Amerikan Büyükelçiliğindeki bu raporları çürütmek için, Morgenthau'nun büyükelçilikteki hukuk danışmanının Arşak K. Şmavonian, tercümanı ise Agop S. Andonian isimli Ermeniler olduğunu, Morgenthau raporlarına aktardığı bilgilerin çoğunu bu Ermeniler kanalıyla derlediğini belirtmektedirler. Morgenthau'nun raporlarını Şmavonian yazmış, tuttuğu günlükleri ve ailesine gönderdiği mektupları ise tercümanı Andonian'a yazdırmıştır. Onlara göre bir belgeyi çürütmek onun bir Ermeni tarafından tercüme edilmesi yeterli olmaktadır.

Savaş süresince Osmanlı hükümetinin denetleyebildiği bütün haberleşme kanallarına sansür uyguladığı, örneğin gazetecilerin geçtikleri haberleri postadan engellediği düşünülürse, konsolosluklara ulaşabilen raporların değeri daha iyi anlaşılır. Kaldı ki Osmanlı İstihbaratının, konsolosluklara posta ile ulaşan evrakları da açıp kopyaladıkları bilinmektedir. Bunlardan mahzurlu gördüklerini alıkoymuş olmaları veya dezinformasyon amacıyla tahrif edip göndermiş olup olmadıklarını da bir araştırma konusu [429]

Diplomatik misyonların elindeki rapor ve değerlendirmeler de birbirini doğrulamaktadır. Örneğin ülkesinin savaş ortaklığına rağmen Alman büyükelçisi ***Wangenheim***, 7 Temmuz 191 5'te Alman başbakanı Bethmann-Hollweg'e yazdığı mektupta tehcirin Anadolu'daki Osmanlı Ermenileri'nin imhasıyla sonuçlandığını kabul etmektedir. Morgenthau ile tespitleri çakışmaktadır [430] Olayların içinde bizzat

---

427- ***Richard D. Kloian***, The Armenian Genocide: News Accounts from the American Press, (Ermeni Soykırımı: Amerikan Basınında Çıkan Haberler), 1915-1922 (3. Basım 2000). O süreçte New York Times gazetesinde çıkan haber ve makalelerin derlendiği kitapta Bkz: " Morgenthau Aracılık Yapıyor, N.Y. Times, 29 Nisan 1915, 40. dipnot, sayfa 10'da; "Büyükelçimiz Sesinizi Yükseltin", N.Y. Times, 8 Eylül 1915, Kloian'ın eserinde yeni basım, bkz. 41. dipnot, sayfa 29'da.

428- ***H.Morghenthau***; "Ambassador Morgenthau's Story", (Büyükelçi Morgenthau'nun Hikayesi) New York, 1918, (A.A.Constantinopol 174/27 ve AA.Turkei 183/44 A26071)

429- Bu konuyu kendi argümanlarını güçlendirmek için gündeme getirerek önemmli bir ifşaat yapan iki isim var. TTK Başkanı Prof.Dr. Yusuf Halaçoğlu ""Osmanlı belgelerinde çok ilginç bilgiler var bununla ilgili. Ancak ABD Temsilciler Meclisi Kütüphanesindeki belgelerle karşılaştırmak ve doğrulamak gerekir. Osmanlı arşiv belgelerinde tehcirin tam içinde bulunan ABD konsoloslarının raporları var. ***Morgenthau***'a gönderilen raporlar, Osmanlı istihbaratı tarafından incelenmiş, kopya edilmiş ve tekrar gönderilmiş. Örneğin Mersin konsolosu Edward Natan, tehcirin büyük sıkıntılara rağmen başarılı gittiğine, devletin bütün göçmenlere tren bileti ve yiyecek verdiğine dair bir rapor gönderiyor. Ancak Morgenthau kitabında bunun gibi raporlardan bahsetmiyor." 'CNNTÜRK Televizyonunda TAHA AKYOL'un sunduğu "***Eğrisiyle Doğrusuyla***" isimli programda Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu ile ropörtaj.) Diğeri de Doç.Dr.Ömer Turan'ın "Aynı hususta dönemin "Chicago Tribune" gazetesi Anadolu'ya bir muhabir yollamıştır. Söz konusu gazetecinin raporları, Amerikan misyonerlerinin ve misyonerlerle birlikte hareket eden kuruluşların nasıl Anadolu'daki Ermeni olaylarını çarpıtarak Amerikan kamuoyunu yanlış bilgilendirdiklerini kanıtlamaktadır. Söz konusu gazetecinin dönemin Fransız postası ile yolladığı haberler sansüre tabi tutulmuş, bazı haberler gönderilmemiş, bazıları ise değiştirilerek gönderilmiştir." Ö.Turan, "Dünü ve Bugünü ile 1915 Olayları" Akt.Özdemir İnce, Hürriyet, 09.07.2003

430- ***Hans Lukas Kieser***; Türk ulusal tarihçilik gölgesinde "Ermeni tehciri";Preprint of an article for the journal ***Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar***, March 2005

yaşayan diplomat, doktor, öğretmen gibi yaşayan güvenilir gözlemcilerin raporları Ermeni tehcirinin gerçekte bir soykırım olduğunu ortaya koymaktadır. Erzurum'daki Alman konsolosu ***Erwin von Scheubner-Richter***, Halep'teki ABD konsolosu ***Jesse Jackson*** ve Alman konsolosu ***Rösler***, Musul'daki konsolos ***Walter Holstein*** ve Mamüretelaziz'deki ABD konsolosu ***Leslie Davis***, Urfa'daki hastane müdürü İsviçreli ***Jakob Künzler***[431] ve Malatya'daki körler yurdu müdürü Alman ***Hans Bauernfeind***[432] ve birçok başka tanık da bunu açık şekilde ifade ettiler.

Scheubner-Richter, Alman Büyükelçiliği'ne 2 Haziran 1915'de gönderdiği raporda, Ermenilerin göç ettirilmesi hakkında Başkomutan Enver Paşa'yla yaptığı görüşmenin olumlu sonuçlanmadığını, Erzurum yaylalarındaki tüm halkın Zor sancağına gönderileceğini, bu ölçekteki göçün katliamla eşdeğer olacağını, çünkü yanlarına alacakları malların azlığından, ulaşım araç ve gereçlerinin yetersizliğinden ötürü sürgünlerin ancak yarısının gidebilecekleri yere sağ ulaşabileceklerini bildiriyordu;

"Erzurum yaylasından sürülen Ermeniler, Erzincan üzerinden Harput'a giden yolda Kürtler ve benzeri ayak takımı tarafından saldırıya uğradılar. Erkeklerin ve çocukların büyük bir bölümü katledildi, kadınlar kaçırıldı. Hükümet sürgünlerin korunması için ya hiç bir şey yapamıyor ya da yapmak istemiyor. Bu şartlar altında ve daha sonraki kıyımları önlemek için hangi adımları atmalıyım?"[433]

Büyükelçi Wangenheim ise acilen valiye çıkmasını ve *"Böyle alçakça olaylardan Osmanlı Devleti'nin dostlarının ve tarafsız yabancıların büyük üzüntü duyduğunu söylemesini"* öneriyor, *"savaş durumunda haklı olsalar bile, eğer gerekli önlemlerin alınmamasına karşı sesimizi enerjik biçimde yükseltemezsek bundan, korumasız bir halkın katliama uğramasından yararlanıyoruz sonucunun çıkarılacağını"* bildiriyor. [434]

1915 yılında Van'da görev yapan Amerikalı misyoner doktor ***Clarence D. Ussher*** de Türk ordularının Van'ı Ruslardan geri alacağı belli olunca Ruslarla beraber şehri terk etmiş ve Amerika'ya döner dönmez, 1917 yılında anılarını bir kitap halinde yayınlamıştır. [435]

Morgenthau'nun ardından Amerikan Büyükelçisi olan ve Türkiye yanlısı bir tutum izlediği için sık sık kanıtları çürütmek için örnek gösterilen Amiral Mark

---

431- *Jakob Künzler*, Aus dem Lande des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges (1914-1918), Chronos, Zürih, 1999. Aktaran: Hans Lukas Kieser; Agy.

432- Bauernfeind'in günlüğü yayımlanmıştır: Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine, sayı 2 (1998), s. 263-314. Akt : Hans Lukas Kieser, Agy.

433-*Leverkuehn, Paul;* "Posten auf ewiger Wache -aus dem abenteuerreichen Leben des Max (Erwin) von Scheubner- Richter; Essen, 1938. Almanya'nın Erzurum Konsolosu, Max von Scheubner Richter'in macera dolu hayatını konu alan bu kitabın Türkçesi için bkz: Sonsuz Nöbette Görev -Max Erwin von Scheubner-Richter'in Anıları-, Çev: Zekiye Hasançebi, İstanbul,1998.

434- *Leverkuehn, Paul,* Age.

435- *Clarence D. Ussher*, "An American Physician in Turkey" (Türkiye'de Amerikalı Bir Doktor), Boston and New York, 1917.

Bristol de *"Türklerin 1915-1918 arasında Ermenileri büyük çapta katlettikleri gerçeğini tümüyle kabul"* ediyordu. Tasvir-i Efkar'ın bir muhabirine verdiği cevapta Bristol şöyle demektedir:

"Ama dünya kamuoyunda kötü bir itibarınız var. Filvaki Ermeni katliamları temizlenmesi zor bir ayıp olarak tezahür etti. Böyle şeyler yapmamanız lazımdı, evet, bunu yapmamalıydınız."[436]

Asuri - Süryani Halkını Kesen Kılıç: "Seyfo!"

Süryaniler katliam için ***"Seyfo"*** deyimini kullanırlar; yani "*Kılıç*"[437] 1915 soykırımı da Süryaniler için bir "***Kılıç yılı***" oldu.

Daha 1914 yılının yaz aylarında Beşiri, Midyat, Cizre ve Hakkari hattında Süryanileri kontrol altına almak üzere bölgeye birlikler sevk edilmiş on binlerce asker konuşlandırılmıştı. Amaç bölgedeki Süryanileri silahtan arındırmaktı, silahsızlandırma isteğinin bir sonraki aşama için düşünüldüğünü ayrıca belirtmeye gerek yok. Keza Van valisi de, Süryani ileri gelenlerini çağırarak *"silah teslimatı"* için kendilerine süre tanımıştır. Komutanlar Aşiret reisleriyle toplantılar yaparak onları yeni uygulamanın içine çekmeye çalışmaya başlamışlardı. [438]

Nsibin dergisinde yayınlanan makalede, bölgedeki iki büyük Kürt aşireti Dakşuri ve Hevirki'lerin farklı tavırlar koyduklarını, kimi Kürt ileri gelenlerinin soykırıma karşı çıkıp tavır alırken, kimilerinin suskun kaldığını, kimilerini de kırım ve yağmaya katıldıklarını belirtmektedir. [439]

Faik Bulut, katliam sırasında ***Ayınkaf'lı Şeyh Fethullah*** adlı bir yerel liderin, katliamın önüne geçmek, hiç olmazsa en az zararla geçiştirilmesi için kişisel olarak çok büyük çaba harcadığını yazmaktadır. Şeyh Fethullah'ın, Süryaniler için Mardin sancağına giderek yetkililere yalvardığını, çatışmalar olmaması için arabuluculuk yaptığını, Ayınvert mıntıkasında *"ateş/kes"* yapılmasını sağladığını da belirtmektedir. Bu anlatım soykırımı değil, silahsızlandırma ve buna karşı direnişleri içeren ön evreyi anlatıyor olmalıdır. Şeyh Fethullah'ın dini otoritesinden faydalanarak, köylerde katliam aleyhine çalışmalar yürütmüş, Süryanilerden alınan mal ve canın haram olduğu yönünde fetvalar vermiş olduğu yolundaki bilgi, bu çabaların sadece silah teslimini sağlamak ve çatışmaları önlemekle sınırlı olmayıp soykırıma karşı tavır geliştirilmesine bir örnek teşkil ediyor.

Şeyh Fethullah ya da Elike Batte gibi kişilerin olumlu etkileri dışında, 1915'de

---

436- **Maraşlıyan, Levon**; "Ermeni Sorunu ve Türk-Amerikan İlişkileri, 1919-1923", Belge yayınları, Ankara, 1990, s.16-17 (Dipnot:9)

437- Soykırım ve katliam'ın kavramsal ayrımı olmaksızın merkezi otorite tarafından kendilerine uygulanan yok etme seferlerine karşı Kürtler, Kurmanci "Ferman", Zazaki, özellikle de Dersim yöresinde "Tertele" (kazıma!) tanımlarını kullanmaktadırlar.

438- ***Nsibin***, 1914 Soykırımının 75. yılı. (Akt: Faik Bulut; "Dar Üçgende Üç İsyan, Kürdistan'da Etnik Çatışmalar", Belge Yay, İstanbul, 1992, s.113.

439- Yagy.

F440- ***Bulut, Faik***; A.ge. s.114

olaylar Süryaniler için de korkunç boyutlarda gelişmeye devam etti. Dağ köylerindeki Asurilerden neredeyse kimse sağ kalmadı. Ruma, Borb, Siyvata ve Siyarbet gibi yerleşimler adeta haritadan silinmişti. Kurtulanlar can havliyle Güney'e Musul ovasına doğru kaçmaktaydılar. Bir kısmı da Van bölgesinde Rusya'ya sığınmaktaydılar. Dr. Eliya Vartanov, soykırım sürecinde hayatını kabeden Asuri/Süryani nüfusunun 500-600 bin civarında olduğunu yazmaktadır. [441]

Siirt'te Keldanilere karşı girişilen eylemler üzerine tamamlayıcı ayrıntılar içeriyor. Sürgüne gönderilenlerin planlı bir biçimde milis güçleri tarafından öldürülmeleri doğrudan hükümet tarafından düzenlenmiş ve ittihat ve Terakki Komitesi'nin üyeleri olan Genç Türk kadroları tarafından denetlenmiş. [Yonan, 1999]

Gerçekte neler olduğu hakkında biraz fikir edinmek için bir görgü tanığının anlatımlarına bakalım: 55 yaşında Siirtli ***Halata Hanna*** anlatıyor. [2. 10. 1918'de J. Naayem Tarafından İstanbul'da Kaydedildi,]

"Tutuklanan erkekler kışlanın avlusuna getirildiler; giysilerini çıkarmaları istendi. Aynı gece Zeryebe vadisine götürülerek, oradaki milis güçleri tarafından öldürüldüler. Bu çetecilerin çoğu soyguncu ve asker kaçağıydı. Genç erkeklerimizin bir kısmı katledilmekten kurtulmak için saklanmışlar veya kadın giysilerine bürünmüşlerdi. Ama çoğu ele geçti. Ellerini ve ayaklarını bağladıktan sonra, ayaklarından çekerek canları çıkıncaya kadar sokaklarda sürüklediler. Kadınlar evlerinin damlarına çıkarak, oradan kendilerim savunmaya hazırlandılar; saldırılara karşı kendilerim daha iyi koruyabilmek için 30-40 kişilik gruplar oluşturdular. Müslümanlar bir gün 6 ve 15 yaşları arasındaki bütün çocukları toplamaya başladılar ve topladıkları çocukları polis karakoluna götürdüler. Bu zavallı çocuklar, oradan Ras el-Haydar'a, dağlık bir yöreye götürüldü ve orada öldürüldüler. Cesetleri ıssız bir boğaza atıldı.

Bu olaydan birkaç gün sonra, mahallemizdeki bütün evlerin önüne, evlerden hiçbir kimsenin çıkmaması için bekçiler yerleştirildi. Bize, birkaç gün içinde sürgüne gönderileceğimiz söylendi. Birkaç gün sonra iki hükümet temsilcisi geldi ve gönderileceklerin listesi hazırlanmaya başlandı. Herkese bir buçuk kuruş verildi, ayrıca yolda her gün aynı miktarda para ödeneceği söylendi. Aslında gönderileceklerin tam sayısını belirlemek istiyorlardı; böylece kimse saklanamayacaktı. Beş gün sonra yola koyulduk.

Yolda, bizden önce gönderilen kafileden geriye kalan kadın ve çocukların cesetlerini gördük. Askerler bize yiyecek vermiyorlardı, çay ve gölcüklerden geçerken, su içmemize de izin vermediler. Gece olup, biz açık havada dinlenirken, milisler geldi ve kibrit çakarak yatanların yüzlerine bakmaya, genç kız aramaya başladılar. Götürdükleri kızlara tecavüz ettikten sonra, öldürmeleri için Kürtlere devrediyorlardı. 200 genç kız yolda öldürüldü.

Büyük miktarda bir para karşılığında kızımla beraber, tanıdığım bir Kürt olan

441- ***Dr. Eliya Vartanov.***, "Türkiye'deki toplu soykırımlardan Sonra Rusya'ya Yapılan Kitlesel Asur Göçü", Atra [Asur Dergisi], s.1., 1990, Rusça rodina Dergisi, ayrıca Nsibin, 37/10-6740/1990, s.18-19 (Akt: Bulut, Age. 1991)

Telane'deki Şeyh Asso'nun yanma gitmemize izin vermesi için bir Türk çavuşuna rüşvet vererek, onu ikna etmeyi başardım. Ayrıca çavuşa rüşvet veren altı kadın da bizimle birlikte gelecekti. Dağa eriştiğimizde bizi burada bekleyen kadınlı erkekli bir Kürt çetesi yolumuzu kesti, yanlarıa gitmemiz için "Waren, Waren" (Gelin, Gelin) diye sesleniyor ve "sizi biz köye götüreceğiz" diyorlardı. Ama yanlarına yaklaşır yaklaşmaz üzerimize saldırdılar, neyimiz varsa aldılar, hatta giysilerimizi bile. Sonra gülerek "işte şimdi Şeyh Asso'ya gidebilirsiniz" dediler.

Bizim yanımıza gelen birkaç Kürt birdenbire yanımızdaki iki, üç genç kızın üzerine çullandılar ve gözlerimizin önünde kızlara tecavüz edip, kirlettiler. Kürtler gittikten sonra yarı çıplak, bir başımıza kaldık ve içimizden hiçbiri de hangi yoldan köye gidileceğini bilmiyordu. Ertesi sabah bizi gören bir Kürt çoban yanımıza geldi ve bizi Şeyh'e götürdü.

Şeyh halimize çok acıdı; içmemiz için ayran verdi ve üstümüzü örtmek için birkaç parça eski giysi getirtti. Ama bizi yanında saklayamayacağını söyleyerek, Keldanilerin (Asurlar) de yaşadığı Bekind köyüne yolladı. Yanımıza bizi korumaları için dört kişi verdi ve "Sizi öldürmemeleri için onlara biraz para verin" dedi. Yolda İsa Hore'nin kızı Halle bir Kürt tarafından bıçaklandı. Bekind'de Kürtlerden biri, bizi Islama geçen Amina adında bir Hıristiyan kadının evine götürdü. Amina bizimle gelenlere biraz para verdi ve daha sonra bizi ahırda sakladı. Kocası Sofi Hamza askere gitmişti.

Ama Kürt komşular çok geçmeden bizim varlığımızı öğrendiler ve köyün muhtarının yanına gitmemiz gerekti. Dört jandarma bizi Bekindli Keldanilerin (Asurlar) öldürüldüğü yere götürecekti ve orada öldürülecektik. Yaşadığımız olaylar bizi çökertmiş, öyle bir duruma getirmişti ki, hiçbirimiz merhamet dilemedik. Ölüm bize tek çözüm yolu görünüyordu. Çocuklarla birlikte sekiz kişiydik.

Jandarmalar bizi öldürüleceğimiz yere kadar birkaç saat yürüttüler. O sırada birdenbire uzaktan bir jandarmanın sesi duyuldu. "Hepiniz geri dönün, muhtar sizi çağırıyor" diye bağırıyordu. Sanki bir mucize olmuştu. Beni Siirt'ten tanıyan ve başıma gelenleri öğrenen muhtarın kardeşi Sabri Efendi, kardeşini ikna ederek, bizi affetmesini sağlamıştı. Bir hafta daha bu köyde kaldık; evlerde hizmetkarlık yaptık, geceleri ahırda uyuduk.

Siirt'e Bayram Fahmi Bey adında yeni bir vali atanmıştı; onun evinde aşçılık yapmak için çağrıldım. Kızımı Şeyh Asso'nun köyündeki Amina'ya emanet ettim. Kader yoldaşlarım benimle birlikte Siirt'e gitmek ve orada saklanmak istiyorlardı. Ama Türkler birkaç Hıristiyan'ın geldiğini öğrenince hepsini öldürdüler. Birini boğdular, diğerlerim bıçakladılar. Yalnız ben valinin koruması altındaydım.

Saygıdeğer metropolitimiz Monsignor Adday Şer'in öldürülmesi üzerine şunları öğrendim:

Hükümet Adday Şer'i takibe başlayınca. •Metropolit, Hadide ve Atamissa

Kürtlerinin aşiret başkanı Tanzeli Osman Ağa'nın yardımıyla kaçmıştı. Osman Ağa ona bir Kürt giysisi giydirmiş ve gizli bir çıkış yolundan, koruma altındaki bir eve götürmüştü. Metropolit birkaç gün Tanze'de Kürtlerin yanında kalmıştı, ama jandarmalar onu arıyorlardı; yakalayıp öldüreceklerdi. En sonunda Kürt Ağa'nın yanında saklandığım öğrendiler ve Metropolit'in kendilerine teslim edilmesini istediler. Kürtler önce Adday Şer'i teslim etmeyi reddettiler, ama tehditler büyüyünce saklandığı yeri gösterdiler. Metropolit kaçmayı denedi, ama yediği sekiz kurşunla, düştüğü yerde kaldı. Bir subay ölen Metropolit'in yüzük parmağım keserek Metropolitlik yüzüğünü aldı. Adday Şer'in sekreteri Cebrail Musa Gorgis (Adamo) tutuklandı ve vahşice öldürüldü. Daha önce çevredeki çok sayıda köy papazı Siirt'teki katedralde saklanmışlardı. Aralarında Berkeli Kas Gorgis, Sadaghlı Kas Hanna, Kas Musa, Kas Tomas, Gedyanesli Kas Yusuf ve Mar Yakublu Kas Mihael'in de bulunduğu bu papazların hepsi öldürüldü.

Seleflerinin Siirt'te katliam düzenledikleri valinin hizmetinde altı ay kaldım. Kentteki Türkler Siirt'teki Hıristiyanların hepsinin sürüldüğüne ve yok edildiğine pek sevinmişlerdi; bu sevinçlerini her yerde gösteriyorlardı. Valinin evinin bulunduğu semtte oturan ve aralarında Molla îlyas, Molla Hıdır, Molla Ahmed ve Molla Tahir'in de bulunduğu, katliama katılmış olan Mollalar valiyi evinde ziyaret ettikleri zaman, bana bundan sonra tek bir Hıristiyan'ın bile Siirt'e geri dönmeyi göze alamayacağım söylediler. Gelen olursa hemen öldürülecekti.

Birkaç kez katedralimizin yanından geçtim. Her defasında kalbim sıkışıyordu. Tanrı evini leş gibi kokan bir ahıra dönüştürmüşlerdi. Mezarlığımız tamamen kirletilmişti; bütün mezar taşları kırılmış ve mezarlar dışkı ile kirletilmişti."[442]

Ortodoks ve Protestan

Zorla göç ettirme ve soykırım uygulamasının doğrudan doğruya Ermenileri hedef alan siyasi bir yaptırım olmasına karşılık, uygulama Asuri, Süryani, Keldani, Rum gibi diğer Hıristiyan halkları ve Ezidileri de kapsamıştır. Resmi Türk görüşünü savunanların iddialarının aksine Ortodoks ve Protestan mezhebinden Ermeniler de sürgün ve soykırıma uğramıştır. Osmanlı bürokrasisinin Türk ve İslâm eksenine dayalı homojenleştirme politikası karşısında top yekun bir hedef oluşturmaktaydılar. Asuri-Süryani'lerin o güne değin daha çok Kürt feodalitesi tarafından barajlandığı için Osmanlı merkezi otoritesine ulaşmayan başkaldırıları siyasi açıdan güçsüz de olsalar onları potansiyel bir tehlike haline getirmekteydi.

Buna karşın Osmanlı yönetiminin özellikle Ermenilere karşı yürütülen harekatın genel bir anti-Hıristiyan bir hareket olarak algılanmasından, dolayısıyla müttefikleri tarafından da hoş karşılanmayabileceği endişesi taşıdıkları söylenebilir.

Devlet Arşivler Genel Müdürlüğünün, *"Osmanlı Belgelerinde Ermeniler"* (1915-1920) kitabında yayınladıkları bir belge bu konuda belli bir fikir vermektedir.

442- ***Naayem, Joseph***; "Les Assyro-Chaldeens et les Armeniens masacres par les Turcs-Documents inedits recueillis par un temion occulaire; Paris 1920, IV, 284 s.

Dahiliye Nezareti'nin 29 Haziran (12 Temmuz) 1915 tarihinde Diyarbakır'a çektiği şifreli bir telgraf'ta, Vilayet dahilindeki Ermenilerle beraber diğer Hıristiyanların katledildikleri, *"ez cümle ahiren Diyarbekir'den sevk olunan eşhas vasıtasıyla Mardin'de murahhassa ile Ermenilerden ve diğer Hıristiyan ahaliden 700 kişinin geceleri şehirden harice çıkarılarak koyun gibi boğazlattırıldığı*", yazılmaktadır. Öldürülenlerin toplam sayısının 2000 kişi civarında tahmin edildiği ve *"buna seri ve kati bir netice verilmezse... bi'l umum Hıristiyanların katledilmelerinden korkulduğu*" bildirilen telgraf şöyle devam etmektedir;

> *"Ermeniler hakkında ittihaz edilen tedabir-i inzibatiye ve siyasiyenin diğer Hıristiyanlara teşmili kat'iyyen gayr-i ca'iz olduğundan efkar-ı umumiye üzerinde pek fena te'sir bırakacak ve bi'l-hassa ale'l-itlak Hıristiyanların hayatını tehdid edecek bu kabil vekayi'a derhal hitam verilmesi ve hakikat-ı halin işarı."*[443]

Günümüz Türkçe'siyle özetleyecek olursak, Ermeniler hakkında uygulanan askeri tedbir ve siyasetin, diğer Hıristiyanları da kapsayacak şekilde yaygınlaştırılmasının kesinlikle uygun olmadığı, kamuoyu üzerinde çok kötü etki yapabilecek ve özellikle Hıristiyanların hayatına yönelen bu tür olaylara derhal son verilmesi istenmektedir. Belgede sözü edilen *"alel itlak Hıristiyanlar*"dan kastın Asuri ve Süryani gibi Doğu kilisesi Hıristiyanları mı yoksa Katolik ve Protestan mezhebinden olan Hıristiyanlar mı olduğu çok açık değildir. Türk Devleti tarafından yayınlanan bu resmi belgenin Ermenilerin öldürülmelerini açıkça kabul ediyor olması ilginçtir. Arşivlerden belge ayıklama işlemine rağmen gözden kaçanlar olabildiğini, belgenin niteliği hakkında değerlendirme hatası yapılmış olabileceğini gösteren bir örnek sayılabilir.

İlginç olan bir başka yan da Osmanlı yönetiminin *"pek fena tesir yapacağından çekindiği efkarı umumiyenin"* Ermenilerin katledilmesinden değil de neden sadece diğer Hıristiyanların katledilmesinde etkileneceğidir! Bu da akla müttefik Almanya Avusturya devletlerinin Katolik ve Protestan vicdanının incinmesinden korkulduğu düşüncesini getiriyor.

Keza Ermenilerin siyasi bir tehlike olarak ortadan kaldırılması kararı veren Osmanlı'nın Hıristiyan halklar ve mezhepler arasında ayrım yapamayan *"renk körü"* olmasının bazı sıkıntılar yarattığına dair işaretler mevcuttur. Sözgelimi sürgüne ilişkin şifreli telgraflarda, ilerleyen tarihlerde Katolik ve Protestan Ermenilerin ayrık tutulmasının istendiğine dair *"geç kalmış"* uyarılara rastlanmaktadır. 4 Ağustos 1915 tarihinde Talat Paşa tarafından Katolik Ermenilerle ilgili gönderilen şifreli telde; *"Kalmış olan Ermeni Katoliklerinin sevk ve ihraçlarından sarf-ı nazar edilmesi"* istenmektedir. Keza 15 Ağustos'da gönderilen ikinci bir telgrafla bu kez *"Protestan mezhebinde bulunan Ermenilerden sevk olunmayanların sevkinden sarf-ı nazar olunması"*, bildirilmektedir.

Ne var ki 18 Eylül 1915 tarihinde Kayseri, Eskişehir, Diyarbakır ve Niğde'den, Mutasarrıf ve Valiler tarafından gönderilen cevabi telgraflar kendi bölgelerindeki tüm Ermenilerin sürüldüğünü, sevk edilecek Ermeni kalmadığını yazmışlardır. Kaldı ki konsolosluk gözlemcilerinin, misyonerler ve sürgün kurbanlarının tanıklığı, sürgün ve soykırım sırasında böyle bir ayrım yapılmadığını yeterince belgelemektedir. Böyle

443- Devlet Arşivler Genel Müdürlüğü, "Osmanlı Belgelerinde Ermeniler" (1915-1920)

bakılınca bu telgrafların duyarlılığı olan müttefikleri tatmin etmek için yazılmış olduğu akla gelmektedir. Bunların kamuoyunun okuması için yazılmayıp gizli emirler olduğu düşünüldüğünde ise en iyi niyetli haliyle bile *"gecikmiş"* olduğu açıktır.

Bu konudaki duyarlılığın müttefiklerden mi telkin edildiği yoksa, yönetimin kendiliğinden mi edindiği ise araştırılmaya değer.

Aynı Dönemde Kürtler de Sürgüne Tabi Tutuldu

İttihat ve Terakki, sürgün politikasını Ermeni kırımına karşı çıktıkları için *"tehlikeli"* olarak gördüğü Kürtlerin de sürülmesi için uygulamıştır. İttihatçılar bu hususları bahane ederek *"Tehlikeli Kürtleri"* Batıya sürmeye başladılar. Göçmenler dairesinin resmi rakamlarına göre Ege, Trakya ve Kapadokya'ya sürülen Kürtlerin sayısı 700 bini bulmuştu. [444]

2 Mayıs 1916 tarihinde Talat Paşa'nın başkumandan vekili Enver Paşa'ya gönderdiği şifreli telgrafta diğer şeylerin yanı sıra, Anadolu içlerine yerleştirilen aşiretlerin lider ve şeyhlerinin kafilelerden kopartılarak kasabalarda ve geri kalanın da köylerde iskan edileceklerine dair talimatnameler tanzim edildiği belirtilmektedir. [445]

Savaş sırasında özellikle de başlangıcında Rumeli'ye ve Batıya sürülen 3700 Kürt ailesinin önemli bir bölümünün açlıktan, hastalıktan ve soğuktan kırıldığı yazılır. [446]

Kürdistan Teali Cemiyeti'nin İstanbul'da çıkardığı haftalık Kürdistan dergisinin 5. sayısında bu göç ettirme ile ilgili bir belgede şunlar yazılmaktadır:

*"... **Dahiliye Nazırı Cemal Beyefendiye Açık Mektup***

Tehcir'e -zorla göç ettirme- gelince, tehcir Ermenilere mahsus değildir. Bilhassa Ermenilerin tehciri bir kez olmuşsa, Kürtlerin tehciri bir çok kere sürüp gitmiştir. Kürtlerin tehciri hakkında başağırtmam ve ağırtamam. Fakat, Muhacirin Müdüriyet-i Ummumiye'si -Göçmenler Genel Müdürlüğü- tarafından göçmenlerin yerleştirilmesi -Kürt göçmenlerine mahsustur- hakkında basılıp yayınlanmış olan aşağıdaki malumatı aktarıyorum:

Madde 12) Kürtler, ufak ufak kafilelerle silahlarından arındırılarak değişik bölgelere gönderilecek ve orada genel nüfusun 9, 5'ni geçmeyecektir vs... Ve Kürt mültecileri yerlerine geri gönderilmeyecektir.

Madde 12) (Metinin aslında da bu her iki madde 12 şeklindedir) Yozgat ve Ankara'ya Kürt reisleriyle, Molla ve nüfuz sahibi kişilerin ilkin diğer kişilerle birlikte sevk olunacak, bunlar diğer kişilerle ilişkide bulunmayacak şekilde

---

444- ***El Gazziye Kurdiyye***, Kahire 1930 s.60/Yeni Demokrasi

445- ***Fuat Dündar***, "İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918), İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.142

446- ***Muşli Hilmi***, "Kürdistan" 20. Asırda Kürtlerin Medeniyeti, 1938,s.7

447- ***Haydar Ali Dönmez***, Yeni Demokrasi, "Tehlikeli" Kürtlerin İttihat ve Terakki tarafından Batıya sürülmesi, s.6 Kasım 1987, s.37

448- ***Mehmet Evsile***, "I.Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 2, Isparta 1996, Akt:Dündar: A.g.e. s.142

hükümet gözetimi altında bulunacaktır. "

"Bu iki madde de lanetlenmiş olan hükümetin iyi niyeti ve Kürt göçmenlerin durumu çok açık biçimde görülüyor. "[447]

4 Mayıs 1916 tarihinde Talat Paşa'nın, Urfa Maraş, Antep mutasarrıflıklarına çektiği bu şifreli telgrafta ayrıca *"Kürd mültecileri bilahare memleketlerine iade edilmeyeceklerinden muhacirin gibi emval-i metrukeden hane ve arazi verilmesini ve gerekli giderlerin muhacirin tahsisatından karşılanmasını"* istenmekteydi. [448]

Hükümet Kürt mültecilerin cepheye yakın yerlerde iskan edilmesini yasaklamasına karşın, İhtiyat Suvari Alayları"na mensup aşiret reisleri, askerleri ve ailelerinin savaş bölgesine yakın yerlerde iskan edilmeleri ve bunların iaşelerinin sağlanması için tüm kolaylıkları sağlıyordu. Böylece, orduya asker sağlayan aşiretler civar mahallelerde, durumları şüpheli veya isyancı aşiretler ise Batı bölgelerinde iskan edilmiş oluyorlardı. [449]

Yok Oluşa Karşı Direnişler

Zorla göç ettirme ve soykırım sırasında Ermeni halkı genellikle çaresiz bir biçimde kaderlerine boyun eğerken, bir çok yerde direnişler de görüldü. Bunlar Kuzeyde, Rusya'ya doğru kaçma biçiminde belirirken, daha içlerde dağa çıkma ve silahlı karşı koyma biçimlerinde olabiliyordu. Ne var ki, köylü yığınlarının, halkın böyle bir karşı koyma şansı fazla olmuyordu.

Boğazlıyan (23 Temmuz 1915), ***Fındıcak*** (Maraş- 1 Ağustos 1915), ***Urfa***'nın ***Gernüs Köyü*** (9 Ağustos 1915), ***Antakya*** (Musa Dağı- 14 Eylül 1915), ***Urfa*** (29 Eylül 1915), ***İslahiye*** (7 Şubat 1916), ***Akdağmadeni*** (4 Nisan 1916), ***Tosya*** (9 Nisan 1916) tehcir kararına karşı başlıca Ermeni direnmeleri olmuştur.

Zeytun ve Sasun

Seferberlik ilanı üzerine ***Zeytun*** bölgesinde askere alınmayı kabul etmeyen 200 kadar Ermeni, kendi aralarında bir milis gücü oluşturdular. *"Osmanlı Ordusunda askerlik yapmayı bir türlü akıllarına sığdıramayan Zeytunlular, askerlik hizmetine karşın kumandan ve zabitleri yine kendilerinden olmak üzere* ***'Zeytun Fedayi Alayı'*** *ünvanıyla memleketlerini muhafaza için aralarında silahlı milis teşkili için müsaade edilmesini teklif ettiler. "* 450 İsteklerinin kabul edilmemesi ve hükümet güçlerinin bölgeyi taramaları üzerine dağlara çıktılar. ***(17 Ağustos 1914)***

Hükümet, Ermeni asker kaçaklarının üzerine asker sevk ettl, çatışmalarda çok sayıda Ermeni milis ve 33 asker öldü. Direniş Ekim ayına kadar devam etti. Almanya'nın Halep konsolosu Rößler, 16 Ekim 1915'de Zeytunluların aktif ve pasif

449- ***Dündar***, A.g.e. s.143

450- "Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilaliyesi, İlan-ı Meşrutiyet'ten Evvel ve Sonra", İstanbul 1332 [1916]; Ankara 1983, s.224

451- ***Lepsius***, A.g.e., s.35/36

452- "Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)", Ankara 1994, s.28-29; (9 Mayıs 1915 tarihli şifre telgraf, BOA. DH. Şfr, nr.52/82)

direnişlerinin kırıldığını rapor etmektedir. [451] Direnişin bastırılmasından sonra 300 dolayında Ermeni tutuklandı ve zorla göçettirme emri uygulanmaya başlandı.

Muş ve Sasun'da askere alma ve tehcir uygulamasına karşı direnişler görüldü. Genel bir hazırlık içinde olan Osmanlı İçişleri Bakanlığı, öncelikle direniş olabileceğini düşündükleri Sasun-Talori gibi Ermeni merkezlerinin öncelikle bertaraf edilmesi için gizli bir emirle Valilikleri uyarmıştı. [452]

Muş'taki Ermeniler zorla askere alma girişimleri ve mutasarrıf Servet Bey'in ileri gelenlerin tutuklatmaya başlatması üzerine, evlerine mahallerine barikatlar kurarak direnişe geçtiler. Hükümet kuvvetleri evleri tek tek ele geçirdi. Zov semtine sığınarak direnişe devam eden 10-12 bin civarında insandan bir kısmı, kaçarak Sasun'a sığınabildi. Geri kalanları ise imha edildiler. [453]

Dağlık bir araziye sahip Sasun'da, sarp tepelerdeki manastırlara çekilen direnişçiler hükümet kuvvetlerine teslim olmayı reddediyordular. Direniş bir buçuk ay boyunca sürdü. Kürt aşiret alaylarının devreye girmesi ve Türk Süvari Alayı ile birlikte yapılan saldırılarla Antağ dağının zirvesindeki son grubun savunması da 20 Temmuz 1915'de kırıldı. Savunmayı örgütleyen ***Rupen*** ve [Van milletvekili] ***Vahan Papazyan*** kuşatmayı yararak kaçmayı başarmışlardı. [454]

Urfa Direnişi

1914'teki Resmi Osmanlı rakamlarına göre 16. 718 Ermeni ve 5 bin kadar Süryani'nin yaşadığı ***Urfa*** [455], amele taburlarında çalıştırılmak için zorla askere alınmalara karşı direniş gösterilen yerlerden biridir. Askere götürülmek için yakalanan erkeklerin çoğu yolda öldürülmekteydi. Hükümetin asker kaçaklarını aramak ve yakalamak gerekçesiyle başlattığı operasyonlar sırasında çatışmalar çıktı.

19 Ağustos 1915'de şehirdeki Müslüman ahaliye, Vali Haydar Bey, İttihat Terakki reisi Parmaksızzade Şeyh Müslim ve diğer yerel yöneticileri tarafından *"Gavurlara ölüm, daha neyi bekliyorsunuz!"* çağrısıyla, Ermeni ve Süryanilere karşı katliam hareketi başladı. Sokakta rastlanan herkesin öldürüldüğü, tam bir insan avının yaşandığı tek bir günün bilançosu 600 kişiydi. Urfa hastanesi baş hekimi İsviçreli ***Jakob Künzler***'in gönderdiği mektuplar, bu dönemde yaşananlar için önemli bir tanıklık oluşturmaktadır.

Ermenilerin çeşitli şehirlerden sürgün edilmeye başlandığı ve yollarda öldürüldükleri haberleri artık daha sıklıkla gelmeye başladığında, Urfa'lı Hıristiyanlar *"belki bize dokunmazlar"* umudu ve korkusuyla yaşamaya başlamışlardı. Öte yandan kıyımın şiddeti ve yaklaşan daha büyük felaketi görenler Halep'e giderek silahlı bir direniş örgütlemeye çalıştılar. Böyle bir direnişe ahalinin çoğusu istekli değildi ve daha çok kıyıma uğramalarına neden olacağını düşünmek-

453- ***Lepsius***, A.g.e., s.470

454- Direnişin önderlerinden Vahan Papazyan Ermenice yayınlanan 3 ciltlik anılarında bu olayları anlatmaktadır.["Anılar", cilt 1 (Boston), cilt 2,3 (Beyrut) 1950-1957], Keza; Aramais, "Le massacres et la lutte du Mouch-Sassoun", Arev, Baku 1916, Aktaran; ***Ternon***, "Ermeni Tabusu", s.282

455- "Türk Tarihinde Ermeniler", s.136

teydiler. Bu ikircikliğe rağmen Eylül 1915 sonlarında Ermeni mahallesinde olası bir sürgün kararına karşı koymak için barikatlar ve mevziler hazırlanmıştı.

28 Eylül günü Jandarma birlikleri mahalleyi ele geçirmeye çalıştıysa da başarılı olamadılar. Bunun üzerine Fahri Paşa komutasındaki 6 bin kişilik ordu birliği ve 4 top ile mahalle kuşatıldı. Türk, Kürt ve Araplar'dan oluşan müslüman ahali de seferberliğe çağrılarak mahalle tümüyle kuşatılmış oldu. Geceleyin yapılan top ateşlerine ve işgal girişimlerine karşı Ermeniler mahallelerini iki hafta boyunca savunmayı başardılar. Ancak liderlerden Mugerdiç'in ölümünün ardından direniş kararlılığı zayıfladı ve 16. gününde teslim olma kararı alındı. Mahalleyi teslim alan hükümet güçleri, önce erkekleri toplayıp şehir dışına çıkararak katletmekteydi. Mahalle ise çeteler tarafından yağmalanıp kırımdan geçirildi. Bir kısım insan da savaş mahkemelerine sevk edilerek, Urfa meydanlarında kurulan idam sehpalarında asılarak cezalandırıldı.

Jakob Künzler 5 Aralık 1915 tarihli mektubunda şunları yazmaktadır:

"16 Ekimde çoğunlukla direnişe katılmayan Ermeniler, özelikle kadın ve çocuklar gözaltına alındı. Teslim olan erkekler, doğrandı, bazıları asıldı. Kadın ve çocuklar kısım kısım güneye gönderildi. Teslim olmayan, bilakis kuyularda ve konaklarda kendilerini gizleyen Ermenilerin aranması Kasımın ortalarına kadar sürdü. Başlangıçta direnişe katılmayan fırıncıya dokunulmadı ve dükkanlarına ilişilmedi. Ama 20 Kasımda o da uzaklaştırıldı, yola çıkarıldı ve yolda doğrandı. Saklananları Türklere ihbar eden bazı Ermenilerin aileleriyle birlikte Urfa'da kalmalarına izin verildi. Eczacı Karekin'inin de kalmasına izin verildi, ama artık onların da Müslüman olmaları için zorlanıyorlar. Eczacı kalmak istiyorsa hiç değilse bir Müslüman ismi alması için zorlanmaktadır. (...) Direnişe katılmayan tek Hıristiyan köyü olan Garmudi köyü de gecen hafta sürgün edildi. "[456]

Musa Dağı Direnişi

Musa dağı, zorla göç ettirmeye karşı direnişler içinde efsanevi bir yere sahip. Bugün Türkiye sınırları içinde bulunan Antakya'nın batısında Akdeniz kıyısına yakın vadide bir dizi Ermeni köyü bulunmaktaydı. 13 Temmuz 1915'de bütün köylerin boşaltılması gerektiğine dair hükümet emri geldiğinde, ***Vakıf Köyü*** başta olmak üzere vadinin Ermeni sakinleri bu karara karşı direnişe geçtiler. 5 bin kadar Ermeni direnişçi, 30 Temmuz'dan itibaren Musa Dağına çıkarak, Osmanlı ordusunun kuşatmasına karşı 44 gün direndiler. [457]

Direnişin son günlerinde sahile yanaşan Fransız savaş gemileri sağ kalan 4085 direnişçiyi tahliye ederek Mısır'a götürdü. 1918 Mondros mütarekesinden sonra Musa Dağlıların çoğu köylerine geri döndü. Ancak 1936'dan itibaren Antakya'nın (Hatay)

456- *Lepsius*; A.g.e. s.226

457- *Johannes Lepsius*, "Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung Diplomatischer Aktenstücke", Donat&Temmen Verlag, Bremen 1986, s.459-46

458- *Franz Werfell*, "Die Vierzig Tage Musa Dagh" Aufbau Verlag, Bart 1 Berlin. Kitap 1997'de Türkçe'ye kazandırıldı. "Musa Dağda Kırk Gün", Belge yay. İstanbul, 1997

Türkiye tarafından adım adım ilhakı karşısında bir kısmı yeniden Suriye'ye çekildi.

Vakıf, halen Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermenilerin çoğunlukla oturmaya devam ettikleri tek köy durumundadır.

Bu olay Franz Werfell tarafından romanlaştırılarak *"Musa Dağda 40 Gün"* adı ile 1933 yılında Avusturya'da yayımlandı. [458] Romanın aynı yıllarda filme de alınmasına başlanmış fakat TC'nin baskısıyla engel olunmuştu. Romanın filme alınacağının duyulmasının ardından özellikle Cumhuriyet, Haber, Akşam Postası gibi gazeteler filme karşı bir kampanya başlattılar. Gazete yazarlarının Amerikan filmlerinin boykot edilmesi, Türkiye Yahudi ve Ermeni cemaatlerinden sadakatlerini ispat etmek üzere tepkide bulunmalarını istemeleri, cemaatler arasında tedirginliğe ve tartışmalara yol açtı. Ermeni ve Yahudi cemaatleri birbirlerini suçlamaya yöneldiler. Bu baskılanma altında Ermeni cemaati çağrıya uyarak 15 Aralık 1935 günü saat 11'de Pangaltı Ermeni kilisesinde toplanarak Werfel'in kitabını yakma töreni düzenlemiştir. [459] Werfell'in kitabı 1982 yılında TV filmi olarak çekildi. [460]

Tanıklar Anlatıyor

Ermeni jenosidinden kurtulanların büyük kısmı köle gibi satılan çocuk ve genç kadınlardan ibaretti. [461]

Dido Sotiriu soykırıma ait anıları Manolis Aksiyotis'in ağzından şöyle aktarır.

"... Biz konuşurken büyük bir gürültüyle karışık çığlıklar yankılanıyordu uzaktan uzağa. Yukarıda araba yolunun zikzakları üzerinde koyu bir leke belirmişti. Bir koyun sürüsü yamaçtan iniyordu sanki... Ellerimizi gözümüze siper edip ne olduğunu anlamaya çalıştık ama boşuna. Çok geçmeden de dört nala üç atlı geldi çiftliğe. Ali Dayı'yı hürmetle selamladılar:

-Ne var ne oluyor Mehmet? diye sordu ihtiyar zaptiye komiserine.

- El emeğine ihtiyacın olduğunu öğrendim Ali Dayı, işte sana bir alay Ermeni. Sayfiyeye getirdik.

459- Kitabın yakılma öyküsü hakkında Rıfat N. Bali şunları yazıyor, "Önce Kilise bahçesinde bulunan mezarlıkta bir sehpa inşa ettiler. Altına tahta ve talaş konulmuş bu sehpanın üstünde Franz Werfel'in büyük bir fotoğrafını ve kitabını yerleştirdiler. Bu kitap yakma törenini Azatarar ve Nor Lur gazeteleri muhabiri Asot Kecyan bir kibrit çakarak başlattı. Franz Werfel'in fotoğrafı ve kitabı yanarken Kilise Muganniler Heyeti orada hazır bulunan kız ve erkek öğrencilerle birlikte istiklal marşı söylediler"

Daha sonda Beyoğlu Mütevelli heyeti üyelerinden Aram Aslan in bir konuşma yaparak "kahrolsun Türklüğe dil ve el uzatanlar" dediğini, törende hazır bulunan halkın da hep bir ağızdan "kahrolsun" diye bağırdığını yazan Bali, Fotoğraf ve kitap tamamen yandıktan sonra 'Türk ermeni münevverleri' adına Dahiliye Vekaletine Aşot Kecyan ve Aram Aslan imzalı bir telgraf çekilerek eylemin duyurulduğunu da belirtiyor. (Agos,S.97, şubat 1998)

"Musa Dağda 40 Gün"ün filme alınması ve yapılan engellemeler ile Türkiye'deki Ermeni cemaatinin tepkileri hakkında Bkz; ***Rıfat N.Bali***; "Bir tarih Romanının Filme Çekilememe Serüveni; Musa Dağ'da Kırk Gün'ün Hikayesi", Tarih ve Toplum, Şubat 1998, S.170, s.21-33.

460- Roman 1982 yılında High Investment Films Inc. adlı ABD'li bir yapımcı John Kuchian tarafından TV için filme çekildi. Yönetmenliğini Sarkis Muradyan'ın yaptığı filmde Kabir Bedi, Roni Carol, Guy Stockwell, Peter Haskell ve Michael Constantine gibi isimler rol aldı.

461- Bu konuyla ilgili daha geniş bir tartışma için Bkz: Sabiha Gökçen örneği üzerinden, ***" Soykırım Kurbanı Kadın ve Çocukların Trajedisi"***

Eliyle kılıç sallama işreti yaparak gülümsemiş, gözünü kırpmıştı.

- Verecek ekmeğimiz yok.. diye devam etti. Erkekler bize lazım ama, kadın ve çocuk istersen dilediğin kadar al. Haydi gel bir göz at önce. Tombul tombul genç kızlar ve sağlam oğlanlar var. Üstelik hepsi zeki, Allah gibi taparlar sana. Muhtar üç tanesini seçip ayırdı bile... (...)

İnsan sürüsüne yaklaşınca kulaklarımız hüzünlü bir ağlaşma ile doluyordu. Binlerce çığlıktan örülü bir uğultu, bütün vadiyi kaplamış yankılanıyordu... (...)

Üstleri, başları lime lime, saçları darmadağın kadınlar ilerliyordu kollarında bebekleriyle. Henüz yürümeye başlamış çocuklarıysa annelerinin eteğine yapışmış ağlıyorlardı. Onları ihtiyar kadınlar izliyordu. Torunları kollarına girmişti düşmesinler diye. Devrilenler, oracıkta kaderlerine terk ediliyordu. Zaptiye kırbaçları ıslık çalıyordu havada durmadan.

Genç, ihtiyar dinlemiyor, indikleri yeri kanatıyorlardı. Göz açıp kapayıncaya kadar civar köylerden koşan koca bir kalabalık yığılmıştı meydana. Seyretmek için olduğu kadar yağmalamak için de gelmişlerdi. Jandarmalar bıyık altından gülerek bebekleri annelerinin kolundan adeta söküp, manavlar pazarda birbirlerine karpuz atarcasına Türk kadınlarına doğru fırlatıyorlardı:

-Tutun hadi, bedava bu!... diye bağırıyorlardı sonra. Almazsanız ölecek zavallıcıklar!

Birkaç tane bacak kadar yumurcak genç kızlara dalaşıyor, göğüslerini görmek için giysilerini yırtıyor, müstehcen mırıltılarla kalçalarını yokluyorlardı. Ve muhafızlardan biri bu yumurcakları şöyle azarlıyordu:

-Aptalsınız be siz! ihtiyar nineleri yoklayın asıl! Karınlarının altına bakın, para ve mücevherler orada gizleniyor. "[462]

Bir Osmanlı generali Ermenilerin Tehciri'nin "amacını aşmasını eleştirirken" bile kıyıma değil hastalık yaymasına hayıflanmaktadır.

"Yüz binlerce insanın bin kilometre uzaklara, hazırlıksız ve teşkilatsız, sevk edilmesi, eski çağlardaki kavimler muhaceretine benzer. Menzil yolları -o menzil yolları ki üç ordu (Kafkas Cephesi, Irak Cephesi, Suriye Cephesi)'nin müşterek ikmal hatlarıdır- bulaşık hastalıklarla doldu. Muhacirlerin, içinde bulundukları sefalet şartları, lekeli hummanın ve tifonun yayılmasına pek elverişliydi. Muhacirler bütün güzergahlarına bu hastalıkları saçtılar ve hastalıklar, menzil yollarından ordulara nakledildi.

Netice ne oldu? Orduda ve halk arasında, ölen muhacirler kadar ve belki daha çok vefiyat oldu. "[463]

Ermenistan'da yaşayan birçok soykırım kurbanının anılarını, hayat öykülerini, beste ve ağıtlarını derleyen folklor araştırmacısı ***Verjiné Svazlian***'ın kaydettiklerinden, ***Karapet Mıkırtıçyan*** şöyle anlatıyor:

462- *Dido Sotiriu*, "Benden Selam Söyle Anadolu'ya" Alan yay. İst. 1980. s.100

463- *Ali Fuat Erden* (Emekli Orgeneral) ; "22 Tehcir, Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları", İstanbul, 1953, s.123

"...Sonunda Der Zor çölünün yukarı kısmına, Merdin [Mardin] şehrine vardık; oradan tren geçiyor ve Halep'e gidiyordu. Bizi orada indirdiler. Orası yemyeşil bir çayırdı. Aşağıda ise bir vadi vardı. Biz, küçükleri ayırdılar; büyükleri ise vadi tarafına götürüp, sıraya dizdiler. 300-400 kadar yetişkin vardı; bir o kadar da çocuk. Sonra biz, çocukları yeşil çayırların üstüne oturttular; biz ne olacağını bilmiyorduk... Annem sıradan çıkıp geliyor bizi öpüp, öpüp gidiyordu... Biz, yani ben, ağabeyim ve bir yaşındaki erkek kardeşim ise uzaktan, sıraya girmiş kadınların hareket ettiğini görüyorduk; annemiz onların arasındaydı. Evden çıktığımızda, annemiz ulusal giysilerini giymişti: kadife, sırmalı elbiseleri vardı; başı altınlarla süslenmişti, boynunda altın bir gerdanlık bulunuyordu; elbiselerinin iç kısmının her iki tarafına gizlice 25'er altın dikmişti. ...Annemiz son defa gelip bizi deli gibi öptüğünde, hatırlıyorum, artık üstünde sadece beyaz iç çamaşırları kalmıştı. Ne süs vardı, ne altın, ne de kadife elbiseleri. ... Bizim hiçbir şeyden haberimiz yoktu. Orada bir şeyler olup bitiyordu, ama neler olduğunu bilmiyorduk. Meğerse, hepsinin elbiselerini sırayla çıkarıp, hepsini soyup, baltayla kafalarını kestikten sonra vadiye atıyorlarmış..."[464]

Soykırımdan kurtulan Yerzinkalı [Erzincan] 1909 doğumlu ***Garnik Stepanyan***:

"...Erzincan'dan çıktık; dondurucu bir soğuk vardı. Vardanuş ninem yürümekte güçlük çekiyordu. Birden durdu ve dedi ki: 'Beni vurun, ben artık yürüyemeyeceğim.' Yere oturdu. Jandarmalar onu yerlerde sürüklediler. O yolun ortasında kaldı. Bizi sürdüler. Biz bir taraftan yürüyor, bir taraftan da geriye bakıyorduk. Kar yağıyor, onun üstünde birikiyordu. Sonunda benim zavallı ninem kardan adama döndü. ...Malatya'ya vardık. Bahar gelmişti. Bütün Ermenileri katletmişlerdi. Her yerde, 50-100 kişinin gömülü bulunduğu tepeler vardı; hatta yarı ölü halde gömülenler vardı; zira üzerlerindeki toprak hareket ediyordu..."[465]

Ermeni jenosidiyle ilgili anılarını yazan Ahmet Refik (Altınay)[466], Eskişehir'den sürülen Ermeni kafilelerinin perişan halini etkileyici bir biçimde tasvir etmektedir. Teşkilat-ı Mahsusa'nın eli kanlı tetikçilerinden biri olan ***Çerkez Alımed***[467] ve ***Mülazım Halil***'inkoruma altında İstanbul'a sevklerine de tanık olan yazar; "*Ermeni fecayii için mühim vesika olan*" Çerkez Ahmed'le konuşur, "*bu kanlı hadiselerin sefa-*

464- ***Verjiné Svazlian***, "Ermeni Soykırımı ve Tarihsel Hafıza", Gitutyun Yayınevi, Yerevan, 2004, [Sv. 2000. Gth. 128, sayfa 242-243].

465- ***Verjiné Svazlian***, Age. [Sv. 2000. Gth. 95, sayfa 200].

466- ***Ahmet Refik*** [Altınay] (18811-1937), Asker kökenli tarihçilerdendir. 1919'da Darülfünün'da Tarih Öğretmeniydi. Kemalistlerle 1932'deki 1.Türk Tarih Kongresindeki tezlerden dolayı ters düşünce, Üniversite'den dışlandı. Kendisine iş verilmedi, ilaç alacak para bulamadı, 1937'de yalnızlık içinde zatürreeden öldü.

467- ***Çerkez Ahmet*** ve ***Nazım***, Cemal Paşa tarafından Eylül 1915'de idam ettirildiler. [İdamın tanıklıkları için Bkz; Falih Rıfkı Atay, "Zeytindağı", s.83, Keza; ***Ali Fuat Erden***, "Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları", İş Kültür Y. İstanbul 2003, s.268, 269]

Her iki yazar da Çerkez Ahmet ve Nazım'ın çantalarından kadın yüzükleri, mücevherler, kanlı altınlar çıktığını yazmaktadırlar.

4.Ordu komutam olan ***A.Fuat Erden***, hatıralarında idam kararının Paşaların birbirleriyle danışarak karar verildiğini aktarır. İdamların gerekçesini şöyle izah eder: "Cellatlara ve katillere karşı minnet borcu ağırdır. Onlar kendilerine ihtiyaç duydukları belirtenlere ve kendilerini kullananlara tahakküm etmek isterler. Kirli işlerde kullanılan vasıtalar ihtiyaç ve kullanım zamanında lüzumludurlar; fakat kullanıldıktan sonra baş üstünde taşınmayıp ortadan kaldırılmaları gerekir (tuvalet kağıtları gibi)"

hatini bizzat failinden" dinler ve onun cevaplarını da aktarır:

"Bey birader, dedi, şu hal namusuma dokunuyor. Ben bu vatana hizmet ettim. Gidin görün, Van ve havalisini Kâbe toprağına döndürdüm. Bugün orada tek bir Ermeniye tesadüf edemezsiniz. Vatana bu kadar hizmet ettim; sonra o Talât gibi hergeleler İstanbul'da buzlu bira içsinler, beni de böyle tahtelhıfz getirtsinler, yook, bu haysiyetime dokunuyor.

...

- Peki bu Zöhrab filan ne oldu? [Osmanlı Meclisi Mebusan'ındaki Ermenilerden İzmir milletvekili Kirkor Zöhrab]

Cigarasının dumanlarını havaya savurdu, sol eliyle bıyıklarını düzelterek devam etti.

-Halep'ten çıkmışlardı. Yolda rast geldik, derhal arabalarını kuşattım. Gebereceklerini anladılar. Vartakes [Taşnak Partisi Erzurum milletvekili Varteks Serengülyan] dediki: "Peki Ahmet Bey bize bunu yapıyorsunuz fakat Araplara ne yapacaksınız? Sizden onlar da memnun değiller. ", "O senin bileceğin iş değil kerata" dedim, bir mavzer kurşunuyla beynini patlattım. Sonra Zöhrab'ı yakaladım, ayağımın altına aldım, koca bir taşla kafasını ezdim, ezdim, geberinceye kadar ezdim. "[468]

Soykırım Kurbanlarının Mallarının Gaspı Ya Da Ekonominin Türkleştirilmesi

Sürgün ve jenosit sırasında pek çok Osmanlı-Türk bürokratı, eşrafı, yerel feodalleri Ermeni mallarına, topraklarına el koyarak zenginliklerini artırdılar. Yollara düşen halk da öldürülmeden önce soyuluyordu mutlaka. Jenosidin itici güçlerinden biri de, yok edilen Ermenilerin varlıklarına el konulması güdüsüydü.

Kurbanların mal ve mülklerine el konulması, sürgün ve soykırımın aynı zamanda ekonomiyi Türkleştirme politikasının da bir aracı durumundadır.

İttihat ve Terakkinin İaşe Nazırı Kara Kemal[469], ekonomiyi *"millileştirme"* hedefini izah ederken, bürokrasiye bağımlı bir *"Türk milli burjuvazisi"* yaratmanın zorunluluğunu anlatır: *"Avrupa'da Hükümetler ya işçiye ya da burjuva tabakalarına dayanırlar. Güç anlarında güvenecekleri toplumsal desteğe sahiptirler. Biz hangi sınıfa dayanacağız... Böyle güçlü bir sınıf Türkiye'de var mı? Bulunmadığına göre biz neden yaratmayalım?"*[470] Yerli Hiristiyan halkların tasfiyesi, bu toplumlardan kalacak ekonomik varlıklara el konulması, vesayet altında bir Türk-Müslüman burjuvazisi yaratma/palazlandırma imkanlarını da vermiş olacaktır.

468- ***A.Refik*** (Altınay) agy.

469- Talat Paşa'nın kardeşi olan Kara Kemal, "Küçük Efendi" adıyla anılan ve İttihat ve Terakki'nin önde isimlerden birisidir.["Büyük Efendi": Talat Paşa] Savaş boyunca İaşe Nazır'lığı yaptı. Teşkilat-ı Mahsusa ve Karakol Cemiyetlerinin kurulması, Esnaf örgütlenmeleri gibi çalışmalarıyla ünlüdür. 1926'da İzmir Suikastı davasında hakkında tutuklama kararı verilince polisin kendisini yakalama girişimi sırasında intihar etmiştir.

470- ***Tevfik Çavdar,*** "Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri", Köz Y.1974, s.145.

471- " Memoirs of Halide Edip"ten aktaran Dadrian V. Türk kay... s139-287

Halide Edip [Adıvar], tehcirin arka planında pazar hakimiyeti olduğunu vurgulayan yazarlardan birisidir. *"... siyasi münakaşalar haricinde Almanlar tarafından manen desteklenen sağlam bir iktisadi sebep vardı. Bu, pazarları Türk ve Almanlar için temizlemek manasına gelen Ermenilerin iktisadi hâkimiyetine son vermekti..."*[471]

Almanya'nın Halep konsolosu ***Hoffmann*** da aynı kanıdadır, 8 Kasım 1915 tarihli raporunda[472] Ermeni imhasının esas olarak ekonomik kökenli olduğunu ileri sürer.

30 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vükela mazbatası ve 10 Haziran 1915 tarihli talimatnameyle sürgüne gönderilenlere ait mal ve mülklerinin nasıl değerlendirileceği, müzayede yoluyla nasıl dağıtılacağı veya geri döndükleri takdirde sahiplerine iade edilme üzere nasıl korunacakları veya mülk gelirlerinin nasıl kullanılacağı karara bağlanmaktadır. Buna göre, ***"Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonları"*** (Terkedilmiş Mallar Komisyonları) kurulacak, bu komisyonlar boşaltılan köy ve kasabalardaki Ermenilere ait malları tespit ederek ayrıntılı defterler tutacaktı. Ermenilerin mallarının satılması ve malların karşılığının, yerleştikleri yerlerde kendilerine verilmesi öngörülmektedir.

Tehcir Yasası, Meclis-i Mebusan'ın onayından geçmemiş olmasına rağmen, "Geçici Müsadere ve Kamulaştırma Yasası" 26 Eylül 1915 tarihinde ***"Geçici Yasa"*** adı altında Meclisin onayından da geçmiştir. [473]

Meclis-i Mebusan'da görüşülmesi sırasında Yasa tasarısına tek karşı çıkan senatör ***Ahmed Rıza***, itirazını şöyle gerekçelendirmektedir;

"Kanunun bahsettiği emvali de Envâl-i metruke diye tavsif etmek de kanuni bir şey değil. Çünkü, bu emvalin sahibi olan Ermenler, mallarını isteyerek terk etmemişler, onlar yerlerinden teb'id edilmiş, zorla, cebirle çıkarılmış. Hükümet onların mallarını memurları vasıtasıyla sattırıyor.. Ben malımı satmaya razı olmazsam kimse cebren bana sattıramaz. Kanun-u Esâsinin 21. maddesi buna manidir. Eğer bu memlekette Kanun-u Esasi ve Meşrutiyet varsa bu olamaz, bu bir zulümdür. Beni kolumdan tut, köyümden dışarı at, malımı ve mülkümü de sonra sat; bu hiçbir vakit de caz değildir. Bunu ne Osmanlı vicdanı kabul eder, ne de kanun."[474]

26 Eylül 1915 tarihli başka bir yasa ile de bu mal ve mülklerin tasarruf edilmesi, sürgüne gönderilenlerin borç, kredi ve menkullerine sahiplenilmesi Maliye ve Evkaf Bakanlıklarına bırakılmaktadır. Bayur bu geçici kanunu şöyle yorumlamaktadır:

"Kanunun genel anlamı, tehcire uğramış olanların yerlerindeki bütün mal ve mülklerin tasfiye edileceği, dolayısıyla oralara dönseler bile pek azının tutunabileceği, bundan başka tasfiyelerde kendileri ve adamları bulunamayacağından ancak resmi teşkilatlarca korunacağıdır."[475]

Bu yasa ile Ermeni mallarının tümüyle müsadere edilmesi, satılması, bir başka

---

472-*Dadrian V.* Türk kay... s 137-138

473- *Vahakn N. Dadrian*, "Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu olarak Jenosid", Belge Yayınları, 1995, İstanbul, s.50

474- Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima senesi 2. Onuncu Inkida Cilt 1, s.133,134. Günlük Alman gazetesi Kölnische Zeitung gazetesinin İstanbul muhabiri Hanry Stürmer 'in aktardığına göre, bu konuşması üzerine Enver Paşa, Ahmed'in üzerine "***edepsiz köpek***" diye hakaret ederek yürümüş ve Parlamento başkanı ise buna hiçbir müdahalede bulunmamıştı.
H. Strümer; "Two Years in Constantinople" 115, Çev G. Allen, 1917, Aktaran. V.dadrian. agy.s.52

475- *Y.H.Bayur*, "Türk İnkilabi Tarihi", Cilt 3, Kısım 3, s.46

deyişle göç ettirilen tüm Ermenilerin mülksüzleştirilmesi hukukileştirilmiş olmaktadır. Amerikan Konsolosu Jackson'un dediği gibi bu aynı zamanda *"dev bir yağmacılık projesi"*[476] dir. Bunun Türk ve müslüman toplulukları soykırım ve yağmaya katılımını teşvik edici bir işlev görmüş olduğuna da kuşku yoktur.

Talat Paşa 5 Aralık 1916'da, orta anadoluya yaptığı bir teftiş gezisi sırasında Ermenileri uzaklaştırmanın ne kadar faydalı olduğunu ve Müslümanların onların mülk ve dükkânlarına sahip çıkmakta ne kadar başarılı olduklarını memnuniyetle ifade etmektedir. [477] *"Ermenilerin İmhasında ve Macar Yahudilerin Katledilmesinde Ekonomik Faktörler"*i inceleyen, soykırım tarihçisi ***Christian Gerlach***, Ermeni mülklerinin ele alınış şeklini: *"Massenraubmord (**kitlesel gasp cinayeti**)!"* olarak nitelemektedir.[478]

Uygulamada tehcir ve imha edilenlerin para, mücevherat, giyecek, yiyecek gibi taşınabilir malları, öncelikle çetelerle, yağmacıların kapanının elinde kalıyor; bu soygunu idare eden amirler elbette aslan payını kapıyorlardı. Ev, dükkan, atölye, tarla, bağ, bahçe, zeytinlik gibi taşınamaz mallar ise devlete kalıyordu. Daha sonra devlet bu malları kendisine yaran bulduğu sınıfları palazlandırmak için ucuz yollu devretti veya bizzat hazine ve vakıflar adına çalıştırdı.

Almanya'nın İstanbul Konsolosu ***Metternich***, 30 Haziran 1916 tarihli raporunda şu tespitleri yapmaktaydı:

> *"... Ermenilerden alınacak çok bir şey artık kalmadı. (...) Türkleştirmek demek, Türk olmayan her şeyin sürülmesi ya da öldürülmesi, imha edilmesi ve diğer insanların mülklerine zorla el konulması demektir."*[479]

Ege'deki Rumların göçürülmesinde olduğu gibi Ermenilerin sürgününde de mülkler satın alınıyor, satış işlemleri biter bitmez hemen arkasından verilen bedele el konuluyordu. Ahmet Refik (Altınay) Ermeni mallarının gasp edilmesini şu sözlerle ifade ediyordu. *"Ermeni zenginlerinin evleri satın alınmış, takrir verilir verilmez paralar zorla zulüm ile istirdat olunmuştu... Bu fecaatleri duyup da müteessir olmamak kabil değildi... Bu hareket, beşeriyet namına bir cinayetti. Hiçbir hükümet, hiçbir devirde, Bu derece gaddarane bir cinayet ika etmemişti."*[480]

Konsoloslukların raporlarından veya Osmanlı arşivlerindeki çeşitli yazışmalardan ortaya çıkan sonuç hemen her bölgede farklı yollarla ama aynı sonuca ulaşıldığını gösteriyor: Örneğin Bursa'da çıkarılanların mallarını ucuz fiyata da olsa satmasına müsaade ediliyor, fakat o para da daha kapıdan çıkmadan kendilerinden gasp ediliyordu. Muş'ta sürgün emri duyulur duyulmaz daha sürgün edilmeleri bile beklenmeden evler basılıp ne bulunmuşsa talan edilmişti. Adana'da göç ettirilenlerin mallarını komik fiyatlarla Müslümanlara bırakabilmeleri mümkündü, Fakat Trabzon'da sürgüne gönderilenlerin mallarını satmaları yasaktı, buna karşılık

476- R.G.59.807.4014/148 (Büyükelçi Morgenthau'nun 30 Ağustos 1915 tarihli raporunda)
477- BOA DH.ŞFR 70/180
478-*Gerlach, Christian*"Nationsbildung im Krieg: wirtschaftliche Faktoren bei der Vernichtung der Armenier und beim Mord an den ungarischen Juden", ("Savaşta Millet Oluşumu: Ermenilerin İmhasında ve Macar Yahudilerin Katledilmesinde Ekonomik Faktörler"), Hans-Lukas Kieser ve D. Schaller (haz.), The Armenian Genocide and the Shoah, Chronos, Zürih, 2002, s. 347-422
479- ***Lepsius;*** A.g.e., s.277
480-***A.Refik,*** "İki Komite İki Kıtal", s 45

"borçlarının karşılığında taşınmaz mallarını Osmanlı Bankasına bırakabilirlerdi. " Edirne'dekiler sadece zorunlu elbiselerini alıp ne varsa bırakarak çıkmak zorunda kalmışlardı. Onlar gittikten sonra'da mühürlenmiş olan evler, işyerleri açıldı içlerinde ne var ne yoksa talan edildi. [481]

Ocak 1916'ya kadar 33 ***"Emval-i Metruke Komisyonu"*** kuruldu. Alacaklı olduğunu iddia edenlerin kendileri ya da vekilleri aracılığıyla iki ay içinde komisyonlara başvurması, bulunduğu mahalde bir ikametgah göstermek şartı ile mümkündü. Yurt dışındakiler de dört ay içinde itiraz edebilirdi. Alacaklılar, komisyonun takdir ettiği miktara 15 gün içinde Bidayet Hukuk Mahkemesine itiraz edebilirdi. Mahkeme kararı ise temyiz edilemezdi. Sürgüne gönderilen hiç kimseninin fiilen bu şartları yerine getirmesi mümkün olmadığına göre tüm mallar, komisyonların inisyatifinde hazineye kalıyor demekti.

"Emval-i Metruke Komisyonları" Urfa örneğinde olduğu gibi bir zenginleşme aracı haline gelmişti. Komisyonlar peş peşe değişiyor, hepsi de zenginleşiyorlardı. Harput'ta mal ve mülklere el koyma ayrıcalığı hiyerarşik bir hal almıştı. Vali, merkezi idare, yerel idare, parti yetkilileri ve nihayet partiye yakın olmak gibi kriterlerle evlerin, dükkanların, değerli eşyaların komik fiyatlarla kendi kontrollerine geçirilmesi mümkün oluyordu.

Kurbanların mal varlıklarını sahiplenmek için her yolun kullanıldığını gösteren bir örnek de Amerikan Büyükelçisi Morgenthau'nun anılarında yer almaktadır. Talat Paşa, artık ölmüş ya da göç ettirilmiş Osmanlı Ermenilerinin yurtdışındaki Bankalarda bulunan tasarruf ve sigorta paralarına da göz dikmiştir.

"Talat bir gün bana bir ricada bulundu. Hayatımda belki ilk kez bu kadar şaşırtıcı bir ricaya muhatap oluyordum. New York Life Insurance Company ve Equitable Life of New York yıllarca Ermenilerle iş yapmışlardı. Ermenilerin bu arada hayatlarını sigorta ettirmeleri olsa olsa tasarruf yapma alışkanlıklarının bir göstergesi sayılabilirdi. Şimdi Talat isteğini şöyle dile getiriyordu; "Amerikan hayat sigortası şirketlerinin, Ermeni müşterilerinin bir listesini bize göndermelerini sağlamanızı istiyorum. Bu kişilerin çoğu ölmüş bulunuyor ve biriken paralarını alacak mirasçıları da yok. Şüphesiz bunlar devlete intikal etmiş oluyor. Tasarruf hakkı artık hükümete ait. Bunu sağlayabilir misiniz? " Bu kadarı fazlaydı. Bir an öfkeme hakim olamadım. "Benden asla böyle bir liste alamayacaksınız" dedim ve oturduğum yerden kalkıp terk ettim. "[482]

Halep Valisi Mustafa Abdülhalik'in Ticaret bakanlığına gönderdiği yıllık raporunda verdiği bilanço sürgün ve imha politikasının ekonomik sonuçlarını özetler mahiyettedir;

"... Benim vilayetim Hıristiyan unsurlardan temizlenmiştir. Daha iki yıl öncesinde %80'i Hıristiyan olan tüccar ve işyeri sahiplerinin şu anda %95'i Müslüman ve %5'i Hıristiyandır. !"[483]

481-"The Armenian Genocide Band 2 Documentation", von Institut Für Armenische Fragen , München 1988, s.264

482- ***Morgenthau***, "Ambassador Morgenthau's Story" (1918), s.339, Akt: Dadrian; "Jenosid", s.161,162

483- "The Armenian Genocide Band 2 Documantation", Institut für Armenische Fragen, München 1988, s.374

Ermeni mallarının satılıp paralarının kendilerine verilmesi gibi bir uygulama olmadı. Türk Devlet kurumları bu güne kadar, bu malların nasıl satıldığı, karşılıklarının nasıl, nerede ve kime ödendiğine dair herhangi bir belge yayınlayamamıştır. Sürgün ve soykırım kurbanlarının mallarının ne olduğu sorusuna en iyi cevap verecek olan söz konusu Emval-i Metruke Komisyonları'nın defterleri de bugün ortada yoktur, ya araştırmacılardan kaçırılan evraklar arasındadır ya da imha edilmiş olmalıdır.

Üstelik genelgede ironik bir söylem vardır: *"satılan malların karşılıkları mal sahiplerine tehcir sonunda ulaştıkları yerde ödenecekmiş"*.. Eğer ulaşılabilirlerse... eğer bulunabilirlerse... ve eğer satılmışsa...

Çıkarılanların mallarının Türk egemen sınıflarının -başta da bürokrasinin- denetimine geçmesiyle çok büyük gayri-meşru kazançlar sağlayacağı bekleniyordu; Öyleki *"temin eyleyeceği menfa(...) o kadar büyüktür ki, o gayr-ı meşruiyeti bile izale edebilir. "* denilmekteydi. [484]

Terk edilen mallara ilişkin bir fikir vermesi bakımından sadece İzmir'de terk malların dökümünü Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey 18 Haziran 1924 günlü Anadolu Gazetesiyle yaptığı söyleşisinde: *"Rumlardan 10. 678 ev, 2. 173 dükkân ve mağaza, 79 fabrika, 2 hamam, 1 hastane; Ermeni ve Musevilerden 1. 600 ev, 2. 821 dükkân ve mağaza, 89 fabrika, 2 hamam, 1 hastane"* [485] kaldığını belirtmiştir.

"Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyetlerinin hedefi, gayri-Müslimlerin mülksüzleştirilmesi sonucu oluşan 'Türk Mülklerini' savunmaktı. Cemiyetin en faal oldukları yerler mülksüzleştirmelerin yaşandığı bölgelerdi... Yeni zenginleşen tabaka ise, hem mülklerini kaybetmemek hem de geri dönecek Ermeni ve Rumların intikamından korktukları için aslanlar gibi savaşmaya hazırdı. "[486]

***Ç. Keyder**, "Rum ve Ermenilerin ayrılışlarının dolaysız bir sonucu olarak Türk eşrafi, terk edilmiş iş ve topraklara el koyma olanağı buldu... Anadolu taşra burjuvazisini milliyetçi davaya çeken bir etken, Rumlar ve Ermenilerin el konulmuş topraklarına, atölyelerine ve işlerine geri dönme olasılığıydı. "*[487] demektedir.

Nitekim Kemalistlerin egemenlik oluşturmaya başladıkları Erzurum ve Sivas Kongrelerinin ana teması, Rum ve Ermenilerin geri dönüşleri (dolayısıyla gasp edilen malların, toprakların iadesi) korkusudur.

Mustafa Kemal, Meclisin tüm yetkilerini de alarak Başkomutan olarak atandıktan iki gün sonra (7- 8 Ağustos 1921) ***"Tekalif-i Milliye"*** dadıyla on maddelik bir emirname yayınlamıştı. Altı numaralı emirde : *"Ülkeyi terk etmiş olanların hazineye*

484- Bu sözler İttihat ve Terakki'nin Maliye Bakanına *Cavid Bey*'in 1917 yılı Bütçesine ilişkin konuşmasına ait;
"...Kendilerine yapılan müzaheret ve himaye - hatta bazılarının iddia ettikleri gibi gayr-i meşru olduğunu farzetsek - netice olarak teşebbüsat-ı iktisadiyeye karşı beslenen rağbetin temin eyleyeceği menfaat benim nazarımda o kadar büyüktür ki o gayr-i meşruiyet bile izale edilebilir"[Maliye Bakanı Cavid Bey'in konuşmasından Akt: Zeki Sarıhan, "Kurtuluş Savaşı Günlüğü", Cilt 1, Ank 1984, s.68]

485- *Dr.K.Arı*, "Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)", Tarih Vakfı Yayınları,İstanbul 1995, s.12

486- *Cem Uzun*, "Kemalizm Sol Değil", Antikapitalist Y. 2004, s 118, 119

487- *Çağlar Keyder,* "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi politiği, Geçiş Sürecinde Türkiye", Derleyenler: Irvin Schick ve Alumet Tonak, Beige, Istanbul: 1990, s.43

geçmiş olan mallarından ordu ihtiyacına yarayacak olanlara el konulacaktır. "[488] denmektedir. Sahiplenmeyi *"kanunlaştırma"* süreci buna bağlı olarak devam etmiştir; Eylül 1923'de Adana bölgesinde Ermenilerin geri dönüşünü yasaklayan bir kararname çıkarılmış, 3 Nisan 1924'te *"Mahsub-i Umumi Kanunu"*nun 2. maddesinde değişiklik yapılarak, Birinci Dünya Savaşında mallarına el konmuş gayri Müslimlere ödeme yapılması önlenmiştir.

Doğan Avcıoğlu da şu tespitleri yapmaktadır:

"Sürgün genellikle kısa sürede gerçekleştirildiğinden, sürgünler mallarının pek az bir kısmını satabilir ya da beraberinde götürebilirler. Geride bırakılan malların yönetimi, hükümetçe saptanan komisyonlara bırakılırsa da, bu konuda birçok yolsuzluk olduğunu kabul etmek gerekir. Ermeni mallarından zenginleşenler olur. Ermeni binalarına genellikle göçmenler yerleşmekle birlikte, bu karışıklık içinde, bir kısım parti nüfuzluları ve fedaileri çabuk zenginleşme yollarını bulurlar. Boş kalan ticaret yerleri de doldurulabildikleri ölçüde, "milli burjuvazi"ye palazlanma olanağı getirir. Ermeni çiftlikleri ve arazileri göçmenlerin, köylülerin ve bu arada kudret sahibi kişilerin tasarrufuna geçer. "[489]

Keza ***Zafer Toprak***; *"Savaş yıllarında bazı iş sahalarının Türk-İslâm eşrafının eline geçmesinde siyasal etmenler de rol oynamış, 'Ermeni tehciri' ile doğan boşlukları Müslüman-Türk girişimciler doldurmuştu. Öte yandan Men-i İhtikar Hey'etinin spekülasyonla mücadele sırasında özellikle gayr-ı Müslimlere yönelmesi, Müslüman Türk tüccara rakiplerini tasfiyede büyük kolaylık sağlamıştır.* "[490] demektedir.

"Cumhuriyet Devleti, arazi ve teşvikleri kendi güvendiği adamlarına dağıtan ve bu yolla kendini sorgulanamaz konumunu hukukun üstüne yerleştiren klasik patrimonyal Osmanlı Devletinin adeta yeniden dirilen biçimiydi... Devletin, cumhuriyetin kurulmasından önceki savaşlar sırasında edindiği maddi kaynaklar, daha sonra güçlenmesinde de etkili oldu. Gayri-Müslim nüfus saf dışı bırakılınca, onlara ait mülkler ve konumlar, yeni devletin - artık halka dağıtılabilecek olan- kaynakları arasında yer aldı. Bu dağıtım, hem yerli bir burjuvazinin yaratılmasını hızlandırdı, hem de bu sınıfı devlete bağımlı kılmayı kolaylaştırdı... Dahası, ortaya çıkan iş fırsatlarını hızla kullanan cumhuriyet dönemi Müslüman işadamları, devlete çok daha fazla bağımlıydı"[491] sözleriyle ***Çağlar Keyder***, cumhuriyet burjuvazisinin bürokrasiye bağımlı varoluşunun köklerine işaret etmiş olmaktadır.

Cumhuriyetin gasp edilen Ermeni malları üzerinde yükseldiğinin adeta ironik bir abidesi de Türk Devleti'nin zirvesi olan ***Çankaya Köşkü***'dür. Gazeteci ***Soner Yalçın***, *"Çankaya Köşkü'nün ilk sahibi Ermeniydi"* başlıklı yazısında Mustafa Kemal'e Ankara'da rahat edeceği bir ev aranırken bölgede "*Kasapyan Bağ Evi*" olarak bilinen ve Ankaralı bir Ermeni tüccar tarafından yaptırılmış olan ***Kasapyan***ların köşkünün

---

488- *Tevfik Çavdar*, "Tükiye Ekonomisinin Tarihi, 1900 - 1960", İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s146

489- *Doğan Avcıoğlu*, "Türkiye'nin Düzeni", 1. Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul 1977, s.292-293

490- *Zafer Toprak*, "Türkiye'de Milli İktisat -1908-1918" Ankara 1982, s. 57

491- *Çağlar Keyder*, "Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları.", "Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunla Nüfus Mübadelesi " Der. Renee HIRSCHON, Çev . M.Pekin-E.Altınay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Y. 2005, s.62-64

alındığını yazar. *"Zengin kuyumcu ev sahibi, savaş sırasında kenti terk ederken, bağ evini de eşyalarıyla birlikte Ankara'nın tanınmış ailelerinden Bulgurluzadeler'e satmıştı."*[492] demekteydi.

Çok geçmeden Kasapyan ailesinin yaşayan fertlerinden biri olan, ***Edward J. Çuhacı*** habere yönelik bir tekzip göndererek Çankaya köşkünün devlet tarafından gasp edilmiş olduğunu açıkladı.

"Çankaya Köşkü'nü Kasapyan ailesi hiçbir kimseye satmamıştır. Devrin hükümeti yalnız o köşkü değil, bütün mallarını ve mülklerini ellerinden alıp Ağustos 1915 yılında tüm aileyi sürgüne sevk etmişlerdir. Benim babam (Ankara doğumlu 1887-1930) o tarihlerde ecnebi bir şirketin sahibi olduğu demiryolunda çalışması vesilesiyle tüm aileyi Ankara'dan (Konya yoluyla) İstanbul'a kaçırmıştır. Ayrıca Kasapyan ailesinin sahip oldukları mülkler arasında Keçiören'deki bağ evi vardı ve bu bağa da Vehbi Koç ailesi sahip olmuştur."[493]

Soykırım kurbanlarının bıraktığı mirasların yağmalanma tutkusu yıllar sonra da devam etti. Aradan on yıllar geçtikten sonra bile, eski Ermeni yerleşim yerlerinde sürgüne giden insanların bir gün geri döneriz umuduyla sağa sola gömdükleri paralar, ziynetler çıkarılıp durdu. Bunlar gah inşaatlar sırasında tesadüfen, gah tahmini kazılar, aramalarla bulunuyordu. 70'li yıllara kadar süren anadolunun her yanında bir salgın gibi görülen ***"definecilik"*** merakı, büyük oranda Ermenilerin göçerken gizledikleri düşünülen ziynetlerinin aranması üzerine kuruluydu...

Teşkilat-ı Mahsusa'nın Rolü...

İttihat ve Terakki, günümüzde TC'nin "*Özel Harp Dairesi*" ya da "*Kontr-gerilla Örgütü*"nün atası sayılabilecek bir "*Özel Örgüt*" kurmuştu; ***"Teşkilat-ı Mahsusa"***..

Esas adı *"Umuru Şarkiye Dairesi"*[494] olan Teşkilat-ı Mahsusa, Harbiye Nazırı ***Enver Paşa***'ya bağlı olarak 1913 yılında kuruldu. Yasal olarak Harbiye Nezaretine (Osmanlı Genelkurmayı) bağlı gibi gözükse de aslında özel amaçları ve özerk yapılanması olan paramiliter siyasi bir örgütlenmeydi. Altyapısı İttihat ve Terakki'nin *"1908 Devrimi"* öncesindeki daha çok subaylardan oluşan iç askeri örgütlenmesine dayanır. İlk daire başkanı, ***Süleyman Askeri Bey*** idi. Savaşın bitimine kadar ise teşkilatın reisliğini Kuşçubaşı ***Eşref Bey*** [Eşref Sencer Kuşçubaşı] yürüttü. Resmi olarak kapatıldığı ama fiilen varlığını sürdürdüğü Mütareke döneminde (1918) ise başında ***Albay Hüsamettin*** [Ertürk] bulunmaktaydı. Gerçekte Teşkilatı örgütleyen

---

492- *Soner Yalçın*, "Çankaya Köşkü'nün ilk sahibi Ermeniydi ", Hürriyet, 25 Mart 2007

493- Kanada'nın tanınmış mimarlarından biri olan *Edward J. Çuhacı*'nın tekzibi Hürriyet gazetesi ve Çankaya "sakinleri" sessizlikle karşılandı. Yazı Agos gazetesinde ve İnternet basınında yer aldı: "Bir varmış Bir Yokmuş", Agos, 24.4.2007 http://garinc.blogcu.com/2683030/

494- *Balcıoğlu, Mustafa*, "Kendi Belgeleriyle Teşkilat-ı Mahsusa Yahut Umuru Şarkiye Dairesi," Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı:67 (Temmuz 1992), s.24-28

495- *Hikmet Çiçek*, "Dr. Bahattin Şakir (İttihat ve Terakki Teşkilat-ı Mahsusaya Bir Türk Jakobeni)" Kaynak Yayınları, İstanbul, Temmuz 2004

Çavdar, Tevfik, "İttihat ve terakki", Cep Üniversitesi, İletişim yayınları, İstanbul, 1991

ve organize edenler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadroları, örgütçü özellikleriyle öne çıkan isimlerinden siyasi bölüm şefi ***Dr. Bahattin Şakir*** ve ***Dr. Nazım*** gelmektedir. [495] ***Halim*** ve ***Cevat Paşa***lar da yönetimde bulunmuşlardı. [496]

Teşkilat'a ait belgelerin titizlikle imha edilmesi nedeniyle yazılı bir kaynak bulunmamaktadır. Ancak Teşkilat'ta çalışmış kişilerin anı ve anlatımları organizasyon hakkında oldukça veri sunmaktadır. Konuyla ilgili ilk ve kapsamlı çalışma Amerikalı araştırmacı Philip H. Stoddard'a aittir. Stoddard'ın Eşref Kuşçubaş'ından aldığı bilgilerle hazırladığı Teşkilat-ı Mahsususa'da çalışanlar listesinde, ***Enver Paşa***'dan ***Mustafa Kemal***'e, ***Çerkez Ethem***'den ***Rauf Orbay***'a, ***Şerif Burgiba***'da ***Mehmet Akif Ersoy***'a kadar birçok ünlü isim yer almaktadır. [497]

Sultan Abdülhamit yönetiminin rejim muhaliflerini izlemek ve sindirmek için oluşturduğu özel hafiye teşkilatı ve geniş ihbarcılık ağı, İttihat ve Terakki yönetiminde *"Teşkilat-ı Mahsusa"* ya dönüşmüştü. Teşkilat-ı Mahsusa, İmparatorluğun Panislamizm'le Pantürkizm arasında değişen resmi politikasının başlıca vurucu güçlerinden biri oldu. Belki daha doğru bir tanımlama ile Müslüman toplumları merkezi otoriteye bağlı tutabilmek için *"İslâm Birliğini"* öne çıkardı, ama asıl olarak Türkleştirme stratejisine göre çalıştı. Balkanlardan, Ortadoğu ve Kafkaslara uzanan bir alanda faaliyet yürüttü. Müslüman ülkelerin desteğini örgütlemek için Mısır, Sudan, Pakistan ve Endonezya'ya kadar istihbarat, örgütleme ve kışkırtma faaliyetlerine girişti. Gerçekte Teşkilat-ı Mahsusa'yı yerli Hıristiyan halkları tasfiye etmeyi amaçlayan *"gizli bir iç savaş örgütü"* olarak tanımlamak mümkündür. İmparatorluğun Türkçü ve İslâmcı unsurlarının bu ortak paydada ittifak etmiş oldukları da söylenebilir.

Örgütün son reisi ***Hüsamettin Ertürk***, teşkilâtın amacını şöyle tanımlar: *"Bu teşkilâtın gayesi bir taraftan bütün İslâmları bir bayrak altında toplamak bu suretle Panislâmizme vasıl olmaktır. Diğer taraftan da Türk ırkını siyasî bir birlik içinde bulundurmak, bu bakımdan da Pantürkizmi hakikat sahasına sokmaktır."*

Örgüt kuruluş amacına uygun olarak İmparatorluk için tehlikeli görülen tüm unsurları, özellikle bağımsızlık hareketlerini hedef almaktaydı. 1. Dünya Savaşının başlamasının ardından bu örgütün başlıca özel amacı Ermenilerin tasfiye edilme harekatını organize etmek oldu. Bu amaçla yeniden dizayn edildi. Devlet tarafından her türlü özel fon, cephane, lojistik ve idari kolaylıklarla donatılan bu birimler, Ermenilerin tasfiye edileceği bölgelerde organize olmuşlardı. Kadrolarının büyük bir kısmı İçişleri ya da Adalet Bakanlığınca hapishanelerden çıkarılmış veya bu şartla tutuklanmaktan kurtulmuş soyguncu ve katillerden oluşuyordu. Teşkilat-ı

497- ***Stoddard, Philip H.***, "Teşkilat-ı Mahsusa: İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun" ARBA Yayınları, İstanbul, 1993, Teşkilatın önde gelenleri arasında İttihat ve Terakki'nin Merkez Komitesinden ***Dr.Nazım*** ve ***Mithat Şükrü Bleda***, Enver Paşa'nın kardeşi ***Nuri Paşa*** (Killigil), Bab-i Ali Baskınında Nazım Paşa'yı öldürmekle ünlenen "silahşor" ***Yakup Cemil, Atıf Bey*** (Kamçılı), Kuşçubaşı Eşref'in kardeşi Hacı Sami, Abdülaziz El-Sinusi, Dr. Esat Işık, Cezayirli Emir Ali, sonradan Mısır ordusunda general olan Binbaşı Aziz Ali Bey (Aziz el-Mısrî), Teğmen İslâm Bey (Fuat Paşa'nın oğlu), Piyade Yüzbaşı ***Çerkes Reşit*** (Çerkes Ethem'in ağabeyi), Ohrili ***Eyüb Sabri***, Teğmen Hilmi Musallimi (1915 Süveyş Kanalı Harekatı'nda Kürt birliğinin komutanı, ***Said Halim Paşa***'nın katibi), İsmail Canbulat (1926 İstiklal Mahkemesi'nde asıldı), Filibeli ***Hilmi Bey*** (İttihat Terakki Müfettişi, 1926'da asıldı), ***Şerif Burgiba*** (Habib Burgiba'nın babası), Arabistan'da ***İbn-ür Reşid, Zübeyde Şaplı, Ahmet Salih Harb, Satvet Lütfi Tozan, Hamza Osman Erkan, Ömer Naci, Hoca Rıza*** (Piyerlermit lakaplı Rize üyesi), ***Sapancalı Hakkı*** ve İzmitli ***Mümtaz Bey***ler...

Mahsusa'nın önemli kadro kaynaklarından biri de Balkan yenilgisi üzerine *"Anadolu'ya kaçmak zorunda kalan"* muhacirlerdi. İdari biçim olarak Sadrazama bağlı görünen örgüt gerçekte özerkti. Enver Paşa, Teşkilat-ı Mahsusa'nın yönetilip yönlendirilmesinde birinci derecede rol üstlenmişti. Özel Örgüt, yönetim merkezini katliamdan kısa bir süre önce Erzurum'a taşımıştı; Hamidiye Alayları'nın kalıntılarını soykırımda yönlendirmek için canlandırmaya çalışıyorlardı.

Teşkilat-ı Mahsusa'yı *"döneminde dünyanın en güçlü ve etkin gizli örgütlerinden biri"* olarak değerlendiren Stoddart örgütle ile yargılarını şöyle özetlemektedir:

"İkinci Meşrutiyet dönemiyle ilgili kitapların çoğunda teşkilatın adının bulunmamasına yol açan bu gizlilik perdesine rağmen, yüksek rütbeli Osmanlı subaylarının bazıları Teşkilat-ı Mahsusa'yı kesinlikle biliyorlardı. Ancak hükümetteki nazırların çoğuna, Teşkilat-ı Mahsusa'nın baş sorumlularından Kuşçubaşı Eşref Bey'in kendi deyimiyle güvenilmez oldukları için bilgi verilmiyordu. Türkçe ve yabancı dillerde yayınlanan kitaplarda Teşkilat-ı Mahsusa'dan pek bahsedilmez, bahsedilse de verilen bilgiler çoğunlukla doğru değildir. Kaynaklardaki bu eksiklik, teşkilatın adını, faaliyetlerini ve personelini gizli tutmakla yükümlü Osmanlı yetkililerinin bir başarısıdır. Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarının büyük bir boölümü Türk'tü, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun her yanına ve yurtdışına dağılmış bulunan çeşitli hücrelerin liderlerinin çoğu da Türk değildi. Teşkilat-ı Mahsusa personeli 1916 yılında 30 bin kişiye ulaşmıştı. Ajanların büyük bir bölümü uzmanlardan oluşuyordu. Bunlar doktorlar, mühendisler, gazeteciler, politikacılar, subaylar ve geçmişleri kuşkulu ama sadakatlerine kesinlikle güvenilen gerilla savaşı uzmanlarıydı. Teşkilat-ı Mahsusa üç kıtada örgütlenmişti. Yakındoğu ve Kuzey Afrika'da yayılmış bulunan çeşitli hücrelerdeki ajanların pek azı örgüt mensubu olarak tanınıyordu. Resmi üyelik listeleri bulunmamakla birlikte Kuşçubaşı Esref'e göre, böyle bir listenin yayınlanması durumunda Yakındoğu'da birçok devlet adamı rahatsızlık duyacaktı. Böyle bir liste onların I. Dünya Savası öncesinde ve savaş sırasında Türkler için neler yaptıklarını ve karşılığında ne kadar para aldıklarını gösterecektir."[498]

Arif Cemil, Şubat 1915'de Bahattin Şakir'in önerisiyle Teşkilat-ı Mahsusa'nın dış düşmanlarla ilgili görevlerden alınıp *"memleketin dahili düşmanlarıyla meşgul olma"* görevi verildiğini belirtir.[499]

Teşkilat-ı Mahsusa'nın 1915 Jenosidindeki rolünü Türk tarihçilerden Cemal Kutay ve Doğan Avcıoğlu da kısmen kabullenmişlerdir. Kutay, Teşkilat-ı Mahsusa şefinin (olasılıkla ***Eşref Sencer*** -Kuşçubaşı-) *"hükümetin ve güvenlik görevlilerinin katiyen başaramayacakları hizmetleri görmüş olduklarını; Türk olmayan milliyetlerden gelen nüfus gruplarına karşı alınan önlemlerin icrasını geçekleştirdiklerini"* söylediğini aktarmaktadır. Kutay,

---

498- Stoddart, A.g.e.

499- ***A.Mil,*** "Umumi Harpte Teşkilat-ı Mahsusa", Vakit, Tefrika No.98, 10 Şubat 1934, ***Keza;*** "***Arif Cemil Bey***'in Hatıraları, Sürgün Hayatlar", Halit Erdem Oksaçan, Emre Yayınları, İstanbul 2006; Arif Cemil, "1.Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa", Arba Yayınları, İstanbul 2006

"... hariçte ve hatta Osmanlı Devleti'nin içinde kalan, fakat merkeze bağlılık ve sadakatleri daima şüphe uyandırmış bulunan ve Türklerden gayri ırk ve milletlerin ekseriyet teşkil ettikleri yerlerde aldığı tedbirlerle, hükümetin görünürdeki kuvvetlerinin ... katiyen başaramayacağı hizmetleri görmüş" olduğunu belirtmektedir. [500]

Avcıoğlu *"Ermeni sorununu radikal biçimde çözmek için İttihat, Teşkilat-ı Mahsusa ile sistemli ve geniş çaplı bir tehcire başvurdu. "* demektedir. [501] Ergün Hiçyılmaz, "*Teşkilat-ı Mahsusa*"yı, "*İslâm inancı ile Hıristiyanlar'a karşı kurulmuş hemen bütün Müslüman dünyasının desteğini almış gizli, militer ve aynı zamanda sivil bir örgüt.."* olarak değerlendirmektedir. Stefanos Yerasimos, Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurulmasının, Anadolu'nun gayri Müslim unsurlardan temizlenmesi projesinin başlangıcı olduğu düşüncesine katılarak, *"Gerçekten de, Teşkilat-ı Mahsusa özellikle 'iç düşmanlara' karşı kurulmuştur ve 1913'ten sonra Anadolu'daki gayri Müslim unsur İttihat ve Terakki'nin "iç düşman" tanımını karşılamaktadır."* demektedir. [502]

Mütareke'den sonra İttihat ve Terakki hükümetinin düşmesi üzerine kurulan Ahmet İzzet Paşa hükümetinin yaptığı ilk işlerden biri Teşkilat-ı Mahsusa'nın evraklarını yok etmek olmuştu. Buna rağmen örgütün Ermeni soykırımındaki rolü mütareke sonrası İstanbul basınında tartışılmaya başlandı. *"Hâdisât"*da Sadrazam İzzet Paşa'ya hitap eden açık bir mektupta, bu Örgütün varlığı ve işlediği savaş suçları ortaya konulurken; [503] *"Sabah"*ta ise Adalet Bakanı'na hitap eden açık bir mektupta, Teşkilat-ı Mahsusa'nın varlığını ve Adalet Bakanı'nın bu örgütün faaliyetlerindeki suç ortaklığını kamuoyu önünde sorgulanmaktadır:

"Her sabah Talat'ın evine, o çetebaşı'ndan o iğrenç emirleri almak için, damlamadınız mı? İttihat Partisinin karargahında alınan kararların bir sonucu olarak, masum Ermenileri yerlisi oldukları kasaba ve köylerin civarında baltalarla öldürebilsinler diye en gaddar katilleri İstanbul'un merkez hapishanesinden salıvermediniz mi? Vilayetlerdeki hapishanelere benzer salıvermeler için emir vermediniz mi? Genel amaç en kana susamış katilleri seçmek ve onları (Teşkilat-ı Mahsusa'nın) çete kadrolarına kaydetmek değil miydi? Bu amaçla Temyiz Mahkemesine Başsavcı atamadınız mı? Oysa Harbiye Nazırlığı yüksek rütbeli bir subay tarafından temsil ediliyordu. Ayrıca, seçilmiş mahkumların arzuladığınız vahşet ölçüsünde cinayet işlemeye uygun olup olmadıklarını belirlemek için bir hekimi görevlendirmediniz mi? Cinayet çetelerinin oluşturulması, büronuzun bir kat altında oturan aynı Temyiz Mahkemesi Başsavcısı'nın bürosunda gerçekleşmedi mi? Bu Örgütleme faaliyeti, Başsavcılık bürolarının ve Ceza Mahkemesi odalarının bulunduğu koridorlarda ve Mahkeme salonuna getirilen mahkumları herkesin görebileceği şekilde haftalar boyunca devam etmedi mi?" [504]

Osmanlı Harbiye Nazırlığı (Savaş Bakanlığı) İstihbarat şubesinde çalışmış eski

500- *Cemal Kutay;* "1. Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa", 1962, s.18,38

501- *Doğan Avcıoğlu*, "Milli Kurtuluş Tarihi" C.III, İstanbul, 1974, s.1137-1141

502- *Stefanos YERASİMOS*, "Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu", Toplumsal Tarih Dergisi, 18/09/2002

503- "*Hadisat*" Gazetesi, İstanbul, 4 Kasım 1918 sayısı, Akt: Bülent Şahin Erdeğer, "Mezalim ve Soykırım Bağlamında 'Ermeni Sorunu'

504- *"Sabah"* Gazetesi, İstanbul, 21 Kasım 1918 sayısı, Akt: *Bülent Şahin Erdeğer*, Agy.

bir subay olup daha sonra İstanbul Üniversitesinde Tarih profesörlüğü de yapan ***A. Refik*** [Altınay] da şunları yazmaktadır;

"Hapishanelerden salıverilen cani çeteleri, Harbiye Nazırlığı'nın bir haftalık arazi eğitiminden geçtikten sonra, Ermenilere karşı en kötü cinayetleri hazırlamak üzere, İttihat Terakki'nin çeteleri olarak Kafkas Cephesine gönderildiler.. İttihatçılar Ermenileri yok etmek ve böylece Doğu vilayetleri sorununu halletmek niyetindeydiler... Ermeni mezaliminde en büyük cinayetleri bu çeteler ika ettiler."[505]

Dadrian, Almanya'nın Halep Konsolosu ***Röβler***'in, Berlin'deki Şanşölye'sine yazdığı 27 Temmuz 1915 tarihli raporunda Özel Örgüt tarafından gerçekleştirilen katliamın ayrıntılarını *"hapisaneden salıverilen ve üniforma giydirilen mahkumlar ... sürgün konvoylarının geçmesi için saptanan yerlere bir plan dahilinde yerleştirildiler"* şeklinde ifade ettiğini yazmaktadır. [506]

Ziya Şakir' ise *"İttihatçılar dünya muharebesinin ilk günlerinde hapishanelerden yüzlerce caniyi bırakıp Hususî Teşkilât'ın ihtiyarına verdiler. Bundan başka, hemen iş için Rumeli'den ve Kafkaslardan gelmiş muhacirlerden de istifade olunurdu .... Hususî Teşkilât ülkede (ve habela hariçte) hafiye-casusluk işleri teşkil etmeli, ittihat ve Terakki muhaliflerini devlet işlerinde faal iştirak etmek imkânından mahrum bırakmalı idi. Hususî Teşkilâtın yaranmasında hem Talât hem de Enver müttefik idiler. Lâkin onlardan herbiri bu teşkilâtı Öz menafime tâbi etmeye çalışırdı. Nihayet, teşkilâtın yaratılması meselesi etrafında her iki rehber arasında cereyan eden ziddiyetler, bir nev'sazişle [uzlaşmayla] neticelendi: Hususî Teşkilât çetelerinin rehberleri Talât'ın başçıhk ettiği- partiya merkezî komitesi tarafından tayin olunurdu. Teşkilâtın program ve faaliyet sahasını muay-yenleştirmekte ise Enver'in başçıhk ettiği Harbî nazırlığın talimatı esas yer tutardı. Enver ve Talât Hususî Teşkilât uzuvlarını "canlarını vatan yolunda kurban vermeye hazır olan kahramanlar" diye tarifleyip, esasında ise onları bir bir payitahttan uzaklaştırırdılar."*[507] diye yazmaktadır.

Teşkilat-ı Mahsusa, idari teşkilattan Vali ve kaymakamlar, silahlı kuvvetlerden Ordu komutanları ve Parti teşkilatından da Katib-i Mesuller arasındaki koordinasyonu sağlıyordu. Özel Örgüt vurucu güç olmak üzere de operasyon yürütülecek her bölgede çeteler oluşturmuştu. Bu çeteler öncelikle hapishanelerden salıverilen katillerden oluşturuluyordu. Bunun için bütün hapishaneler boşaltılmıştı. Yerel olarak ise Balkan ve Kafkas göçmeni Müslüman topluluklar ile Kürt aşiretlerinden yararlanılıyordu. Özel örgütün çalışma tarzıyla ilgili kimi önemli ayrıntılar 1919 yılındaki Divan-ı Harp yargılamaları sırasında verilen ifadelerle ortaya çıktı. [508]

505- ***A.Refik Altınay***; "İki Komite, İki Kıtal", İstanbul, 1919 Akt; V.Dadrian; agy.s.59

506- A. A. Türkei 183/38, a23991; Yalman, A., "Yakın Tarihte Gördüklerim Ve İşittiklerim" (331) 1970. ; (Akt; Dadrian, N. Vakahkn "Ulusal Ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid" Belge Yayınları S. 57-59)

507- ***Ziya Şakir***, "1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik", İstanbul 1944, s.50. ve 101-2, Akt; ***Tunçay, Mete***, "Cihat ve Tehcir: 1915-1916 Yazıları", AFA Yay., İst. 1991, s.6-7

508-Adliye Nezareti'nin[Adalet Bakanlığı] hapishaneden salıverilmeleri yasallaştırmak için Özel Bir Af kanunu çıkarması; Dahiliye Nezareti'nin [İçişleri Bakanlığı] hapishanelerden salıverilmeler için gönderdiği talimatnameler; Çeşitli illerde çeteler oluşturulduğuna dair telgraf örnekleri için Bkz: ***Takvim-i Vekayi***, No:3554, No:3557, 12 ve 14 Mayıs 1335, Akt:***Akçam***, "İnsan Hakları..." s.229

İddianamede Teşkilat-ı Mahsusa'nın örgütçüleri, sevk ve idare eden kişileri olarak ***Dr.. Behaeddin Şakir*** ve ***Dr. Nazım Bey***ler sorumlu tutulurken, Teşkilat-ı Mahsusa'nın *"cinayet, kundakçılık, yağmacılık, ırza tecavüz ve her türlü işkenceyi yaptıkları başlıca araç olduğu, İT'nin "Katib-i Mesulleri" bu cinayetleri yöneten"* safhalarını, mücadele şekillerini, tedbirlerini bizzat kendilerinin tespit edebildikleri esas grup olduğunu belirtmektedir. [509]

Soykırımın organize edilmesi ve cinayetlerin Teşkilat-ı Mahsusa adlı aygıtla yürütüldüğü netleşmekle birlikte, soykırım olgusunu sadece bu Özel Örgüt'ün eylemleri ile ibaret görmek yanıltıcı olur. Soykırım daha geniş çaplı, devletin tüm organlarının, siyasal ve ideolojik aygıtlarının seferber edildiği bir harekattı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucu Asli Unsuru Olarak Teşkilat-ı Mahsusa

Stoddard'ın yayınladığı listeye göre Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal de teşkilatın bir elamanı olarak gözükmektedir. O zamanlar Binbaşı olan ***Mustafa Kemal***, Teşkilat'la bağlantılı olarak Trablusgarp Savaşı'nda mahalli milisleri örgütlemiştir. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında ve sonrasında önemli roller oynayan ***Rauf Orbay*** ve ***Ali Fethi Okyar***, 3. Cumhurbaşkanı olacak olan ***Mahmut Celal (Bayar)***, İstiklal Mahkemeleri'ne başkanlık eden ***Ali Çetinkaya*** *(Kel Ali)*, Sağlık bakanlığı ve başbakanlık yapmış olan ***Dr. Refik Saydam***, THK Başkanlığı yapan Binbaşı ***Fuat Bulca***, Atatürk'ün yaveri piyade subayı Rasuhi, Osmanlı Meclisi Mebusan azası Yüzbaşı Manastırlı ***Nuri Conker***, Beşiktaş Spor Klübü' BJK'nın kurucularından ***Fuat Balkan***, İzmir'de Yunanlılara *"ilk kurşun"* sıktığı söylenen gazeteci Osman Nevres (Teşkilattaki adıyla Hasan Tahsin), İstiklal Marşı'nın yazarı ***Mehmet Akif Ersoy*** gibi isimler de teşkilatta çalışmıştı.

1919-22 Döneminde Yunalılara karşı ciddi bir milis örgütlenmesi kurarak Kemalistlerin önünü açmış olan ***Çerkez Ethem*** ve büyük abisi yüzbaşı ***Reşit Bey***, Karadeniz'de Pontus katliamının baş sorumlularından biri olan Giresun Belediye Başkanı ***Topal Osman Ağa***'nın da Teşkilat-ı Mahsusa adına çalıştıkları haklarında yazılmış biyografilerde yer almaktadır.

Osmanlı Devleti yenilip, İttihat ve Terakki hükümeti çekilince, Enver Paşa 1918'de yurt dışına çıkmadan önce Teşkilât-ı Mahsusa'ya vekalet eden ***Hüsamettin Ertürk***'ü çağırır ve Teşkilât'ı *"resmen"* feshetmesini ister. Ancak örgütün fiili varlığı sürecektir. Silah ve cephaneler gizli depolara aktarılır. Son başkan Hüsamettin Ertürk, Teşkilât'ın İstanbul'daki yapısını ***"Müdafaa-i Milliye Grubu"*** [Mim Mim Grubu olarak bilinir] adıyla yeniden organize etmiş; kadrolarını, gizli silah ve cephane depolarını büyük ölçüde Kemalist harekete intikal ettirerek büyük destek sağlamıştır. Bu nedenle de çalışmaları 1921'de BMM tarafından onaylanmıştır. [510]

"Milli mücadele hareketinin İT üyelerinin üzerinde yükseldiğini söylemek yanlış

509-Ana İddianame; T*akvim-i Vekayi*, No 3540, s.4-8, 27 Nisan 1335, Akt. Dadrian, "Jenosid"s.86-90

510- *Faruk Mercan*, ÖZEL DOSYALAR/ "MİT'in 33 Yıllık Hikayesi", Zaman, 30 Ağustos 1998

olmaz" diyen Tevfik Çavdar, Özellikle Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin oluşumunda İttihat örgütçülüğünün büyük rol oynadığını, Ege'de Teşkilat-ı Mahsusa yöntemleriyle örgütlendirilen çetelerin rolüne ve İstanbul'da da MM grubunun Anadolu'ya silah ve adam kaçırma, istihbarat sağlama açısından Ankara hükümetine büyük destek verdiğini belirtir. [511]

1996 yılında *"Susurluk Kazası"* ile birlikte TC devletinin (Millili İstihbarat Teşkilatı, Özel Harp Dairesi, JİTEM vb gibi) istihbarat birimlerinin, uyuşturucu ve silah kaçakçısı suç örgütleriyle, para-militer faşist örgütlenmelerle ve korucu aşiret reisleriyle ilişkileri iyice deşifre oldu. Birçok siyasal cinayetin, provokasyon, sabotaj vb'nin yanı sıra büyük boyutlardaki uyuşturucu kaçakçılığından kara para kontrolüne kadar geniş bir suç şebekesinin ucu ister istemez açığa çıktı. Bu dönemde sıkça ortaya atılan *"derin devlet"* tartışmaları da kaçınılmaz olarak Teşkilat-ı Mahsusa'yı yeniden güncelleştirdi.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın *"Özel Harp Dairesi"*nin atası olması onun tüm özelliklerini bünyesinde taşımasıyla da doğrulanabilir.

Kayda değer bir başka husus da Teşkilat-ı Mahsusa'ya *"sol"*dan ideolojik itibar kazandırmaya çalışan Yalçın Küçük ve Doğu Perinçek'in, bu teşkilatın Kemalist hareket ve cumhuriyetin kurucu gücü olduğunu da övünerek vurgulamalarıdır.

Küçük, Aksiyon dergisinde yayınlanan bir röportajında, *"... bizim bildiğimiz, dedemiz [Osman Yanuçoğlu] orada [Hatay/Dörtyol] çete reisi idi. İskenderun'da CHP"den belediye başkanlığı yapmış dayım Orhan Yanuçoğlu da, babasının Teşkilat-ı Mahsusa'dan olduğunu söyledi. Dolayısıyla benim anne tarafım ihtilâlci, baba tarafım işbirlikçi idi.* "[512] derken, Teşkilat-ı Mahsusa'yı cumhuriyetle bağlantılı devrimci bir örgüt olarak kabul etmektedir. [513]

Bediüzzaman, Teşkilat-ı Mahsusa ile Çalıştı Mı?

İttihat Terakki yönetiminin Teşkilat-ı Mahsusa aracılığıyla İslâm unsurlar arasında yaptığı çalışmalar aynı zamanda bu Türkler dışındaki halklar (örneğin Araplar ve Kürtler) arasında milliyetçi akımların barajlanmasını da hedeflemekteydi. Örneğin örgütün yöneldiği ilk hedeflerden birinin Osmanlı ordusu içinde yapılanmaya başlayan bağımsızlıkçı Arap subaylarının tasfiye edilmesi olduğu biliniyor. [514] Çeşitli Sünni tarikatları da, teşkilatın örgütlendiği bir başka kanal oluşturdu. Sultan Abdülhamit yönetimi İslâmcı politikasının bir gereği olarak tarikatları toplum yaşamında daha etkin ve güçlü kılan bir politika gütmekteydi. Osmanlı merkezi otoritesine bağlı bir resmi İslâm

---

511- Tevfik Çavdar, A.g.e. s.123

512- Cemal. A. Kalyoncu, "Babadan işbirlikçi anneden ihtilalci", Aksiyon, Sayı: 449

513- "Enverizm her yerde her sınıf ve örgütte olabiliyor. Ama mesela ben Türk Solu'yla Teşkilât-ı Mahsusa üzerine de tartıştım. Teşkilat-ı Mahsusa Enver'in Doğu Birliği için kurduğu ihtilâl örgütüydü. Tabiî ben de duygusal bir adamım. Son olarak memleketime gittiğimde dayımdan öğrendim benim dedem de Teşkilât-ı Mahsusa'danmış! Bu direnişi onlar yaptılar, Kurtuluş Savaşı büyük ölçüde buydu. Enverizm'in bugün böyle bir örgütü yok, dolayısıyla Teşkilât-ı Mahsusa'yı MİT'le, kontr-terörle özdeşleştirmek son derece yanlıştır. " ***Murat Mentes***, "Yalçın Küçük ile Türkiye Gündemi", netpano.com. (http://f1.parsimony.net/forum789/messages/13631.htm)

514- *Ergun Hiçyılmaz*, "Teşkilat-ı Mahsusa'dan MİT'e", Varlık Yayınları, İstanbul, 1990, s.17-19.

anlayışı sürdüren Nakşibendilik himaye ve teşvik gören başlıca tarikatlardan biriydi. Tarikatlar, Doğu'nun yerleşik Hıristiyan halklarını, Alevileri ve Ezidileri barajlamak, Batılı Hıristiyan misyoner faaliyetlerine karşı İslâmi bir tez oluşturmanın yanı sıra Müslüman topluluklarda gelişen milliyetçi akımları da etkisizleştirecek kurumlar olarak görülüyordu. Nakşibendilerden Mevlevilere ve Kadirilerden, Melamilere kadar birçok tarikatın politik sürece dahil edilmesi böyle açıklanabilir.

Said-i Nursi örneği, bu dönemde yeni yeni uç vermeye başlayan Kürt ulusal hareketinin Osmanlıcı-İslâmcı bir bağlamla önce Osmanlı sonra Cumhuriyet'in merkezi otoritesine eklemlenmesini açıklayıcı ipuçları verebilir.

Teşkilat-ı Mahsusa'yı *"devlet siyaseti güden gizli bir hareket"* olarak tanımlayan Cumhuriyetin alaylı tarihçilerinden Cemal Kutay, Said-i Nûrsî (diğer adıyla Said-i Kurdî) nin de Teşkilat-ı Mahsusa'nın hesabına çalıştığını iddia etmekte ve Said Nursi'nin Teşkilat'ın 'İttihat-ı İslâm' kolunu yürüttüğünü, Bu faaliyet için bizzat Kuşçubaşı Eşref'in Nursi'ye görev verdiğini, İttihat-i İslâmi düşüncesinin ise Said Halim Paşa'nın *"İslâmlaşma"* kitabına dayandığını savunmaktadır. [515]

Kutay'ın bu iddialarına bazı Said-i Nursî öğrencilerinden şiddetli itirazlar gelmiştir. [516] Kutay, iddialarını Teşkilat'ın önde gelen ismi Eşref Sencer Kuşçubaşı'nın anlatımına dayandırmakta, 1953 yılında Eşref Bey'le birlikte kendisini ziyaret etmeye gittiklerini ayrıca Sencer Kuşçubaşı'nın ölümünden önce Teşkilat-ı Mahsusa'ya ait dosyaları kendisine verdiğini de öne sürmektedir. [517] Kutay, Said-i Nursi'nin ismini bu dosyalarda gördüğünü belirtmektedir. [518] Teşkilat hakkında yazılanların [Stoddart'ın Teşkilat üzerine yaptığı araştırması dahil] önemli bir kısmının Kuşçubaşı'ın ifşaatlarına dayandığı düşünülürse bu iddiaları ciddiye almak gerekli. Ayrıca Kutay, bu belirlemesini Said-i Nursi'yi kötülemek için değil övmek amacıyla yapmakta, onu *"günümüzün İdris-i Bitlisi'si"* olarak tanımlamaktadır.

Yeni Şafak gazetesinde *"Teşkilat-ı Mahsusa"* isimli 10 bölümlük bir yazı dizisi hazırlayan Abdullan Muradoğlu da Teşkilat'ın Osmanlıyı İslâmi temelde ayakta tutma tezini desteklemekte ve Bediüzzaman'ın Teşkilatla ilişkisini destekleyen örnekler vermektedir. [519]

515- ***Cemal. A. Kalyoncu***, "KU(Ü)RT TARİHÇİ" (Cemal Kutay), Aksiyon 8 Eylül 2001 s.353

516- ***Mesut Zeybek***, "Bediüzzaman Hazretleri Hakkında Cemal Kutay'ın İftiraları" İttihat Yayıncılık, 17/04/2003

517- ***Kutay, Cemal.***, "Tarih Konuşuyor", c.1, s.329

Kutay, Bedirhan Bey'in torunu ***Tahir Bey***'in oğludur. Kürt ulusal hareketinde önemli bir yer tutan Bedirhan hanedanından olup, Şurayı Devlet Reisliği yapan ***Murat Bey***, Galatasaray'da başkanlık yapan ***Tevfik Ali Çınar, Ali Şamil Paşa*** (İlk eşi Mahmure Hanım, Halide Edip Adıvar'ın üvey annesidir), Şam Valisi ***Salip Bey***, Bedirhan Bey'in kardeşi ***Abdullah Bey***'in oğlu ve Maarif Bakanlığı yapan ***Vasıf Çınar***, 1960'da idam edilen Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu da Türkiye Cumhuriyeti'ne yanında yer alan diğer bazı aile fertleridir. Kafkasya göçmeni Çerkes bir aileye mensup olan ***Eşref Kuşçubaşı*** ile ***Kutay*** arasındaki bir yakınlık da Osmanlıcı Bedirhanilerden Bedri Paşa'nın hanımının Kuşçubaşı'nın ***kuzeni*** (teyzesinin kızı) olmasıdır.

518- ***Cemal Kutay***, "Çağımızda Bir Asr-ı Saadet Müslüman'ı BEDİÜZZAMAN SAİD NURSİ, Kur'an Ahlâkına Dayalı Yaşama Düzeni", s.282, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1980.

519- ***"Bediüzzaman ve gönüllüleri Kuşcubaşı Eşref Bey'le birleşti*** ...

Batı Trakyada amcası Süleyman Bey'i şehit veren yazar Mehmet Niyazi Özdemir, "Yazılamamış Destanlar" isimli kitabında Van'dan topladığı gönüllülerle Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerine katılan Bediüzzaman Said Nursi'ye geniş yer verdi." ***Abdullah Muradoğlu,*** "Teşkilat-ı Mahsusa", Yeni Şafak, 4. Bölüm, 17 Kasım 2005; Keza "Teşkilat-ı Mahsusanın Van sorumlusu Vali Tahsin Uzer Bediüzzaman'la dostluğu..." 9.Bölüm, 22 Kasım 2005

"Said Nursi hizmette derin devletin adamıydı, Edirne'ye giren Teşkilatı Mahsusa içindeydi. [520] *Gerçekte o dönemde din âleminde doğan boşluğu Nursi doldurdu. Nursi'yi anlayan 100 adam olsa bunlar olmazdı. "*[521] Ayrıca Kutay, Said-i Nursi'nin Teşkilat'la ilişkisini ilk yazdığında 1980 yılıdır ve bu kitap Said-i Nursi'nin eserlerini, biyografilerini özenle yayınlamış olan Yeni Asya Yayınları tarafından yayınlanmıştır. Geçen zaman içerisinde bu noktada karşı önemli bir itiraz gelmemiş ve fakat Teşkilat-ı Mahsusa'nın kamuoyunda olumsuz yanlarıyla popüler bir tartışma konusu olmasından sonra bu söylem reddedilmeye başlanmıştır.

İttihat ve Terakki'nin Said-i Kürdi'ye "*büyük bir paye ve kıymet*" verdiklerini belirten Bezmi Nüsret Kaygusuz, "*Güya Kürt meselelerinde ondan istifade edeceklerdi.* " diye yazmaktadır. [522]

Said-i Kurdi, jöntürk hareketini desteklemiş ve Meşrutiyetin ilan edildiği günlerde Selanik'te İttihat Terakki önündeki Hürriyet meydanında hareketi destekleyen bir konuşma yapmıştı. [523], Bununla çelişir şekilde 31 Mart ayaklanmasının kışkırtıcılarından olduğu gerekçesiyle "*Örfî İdare Mahkemesi*"nde yargılanmışsa da beraat etmiştir.

Said-i Kurdi, 1911'de yayınlanan ve medreselerdeki Kürt öğrencilerin kendisine ***"sık sık sorulan sorular"***ına verdiği cevapları topladığı ***"Münazarât"*** adlı risalesinde Meşrutiyet'ten büyük beklenti ve övgüyle söz etmektedir.

"Ey Seydâ! İstanbul'a gittin. Bu inkılâb-ı azîmi gördün. Mühim işler içine girdin. Bize ne getirdin?" diye soran öğrencilerine "*... Size tüm gücümle, yalnız Kürdistan'a değil belki dünyaya duyuracak tarzda müjde veriyorum ki tüm İslâm aleminin, bütün Osmanlıların, özellikle de Kürtlerin mutluluk şafağının belirdiğini görüyorum*"[524] diyecek kadar coşku içinde idi.

Kitabın "***İfade-i Merâm ve Uzunca Bir Mâzeret***" başlıklı bölümünde, Meşrutiyet

---

520- 1913 Yılında Balkan Savaşının ikinci bölümünde, Osmanlı'ya karşı kesin bir zafer kazanarak Çatalca'ya kadar ilerlemiş olan Balkan ittifakı devletleri kendi aralarında anlaşmazlığa düşünce, bu durumdan yararlanan Osmanlı ordusu Edirne'yi Bulgarlardan geri aldı. Teşkilat-ı Mahsusa'nın, yöneticilerinden Eşref Kuşçubaşı'nın, 'Umum Çeteler Kumandalığı' adı altında kurulan gayri resmi bir kuvvetle Batı Trakya'ya girmesine karar verilmiş ve burada yine Teşkilat-ı Mahsusa'nın başkanı Süleyman Askeri Bey'in ise "Genelkurmay başkanı" olduğu bir '"Garb-i Trakya Hükümet-i Müstâkilesi' " (Bağımsız Batı Trakya Hükümeti) ilan edilmişti. Operasyonu yürüten birlikte 116 kişi bulunuyordu ve Kutay'ın belirttiğine göre bunlardan biri de Said-i Nursi'dir. Savaşta yenilip Bükreş Antlaşması'nı imzalayarak bu bölgeyi resmen bırakan Osmanlı hükümeti bu yüzden bu operasyonu resmen üstlenememekteydi. Bu girişim Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk eylemlerinden biri olarak anılmaktadır.

521- Tempo Dergisi, 27/03/2003

522- ***Kaygusuz, Bezmi Nüsret;*** "Bir Roman Gibi", İzmir, 1955, s.62 (Aktaran: ***Malmisanij,*** "Said-i Nursi ve Kürt Sorunu", Doz, İstanbul, 1991)

523- İttihat-Terrakkicilerin büyük bir çoğunluğunun ya İslâm fedaileri ya da ulusal kurtuluş fedaileri olduğunu savunan Said-i Kurdi, bazı Jön-Türklerin Mason olup dine zarar verdikleri eleştirisini şöyle cevaplamaktadır:

"*Sual*: Eskiden beri işitiyoruz ki: "Bazı Jön Türkler masondurlar, dine zarar ediyorlar."

Cevap: İstibdat, kendini ibka etmek için şu telkinatı vermiştir. Bazı lâübâlilik dahi şu vehme kuvvet veriyor. Fakat emin olunuz ki, onların masonluğa girmeyen kısmının maksatları dine zarar değildir. Belki, milletin selâmetini temin etmektir. Fakat bazıları, dine lâyık olmayan bârid taassuba müfritâne ilişiyorlar. Demek, hürriyete ve meşrutiyete hizmetleri sebkat eden veyahut kabul eyleyenleri Jön Türk tesmiye ediyorsunuz. İşte onların bir kısmı, İslâmiyet fedâileridir. Bir kısmı da, selâmet-i millet fedâileridir. Onların ukde-i hayatiyelerini teşkil eden, mason olmayan ekseri, İttihat ve Terakkidir. Ve sizin şu aşâiriniz kadar ulema ve meşâyih, Jön Türkler meyanında mevcuttur. Vakıa onlarda birtakım edepsiz, çok sefih masonlar dahi bulunur; lâkin yüzde ondur. Yüzde doksanı sizin gibi mu'tekid Müslimlerdir. Hüküm eksere göre verilir." [Risale-i Nûr Külliyatından Münâzarât, Müellifi Bediüzzaman Said Nursi, Envar Neşriyat, 1996 s.80,81)

524- Münazarat, s.20

devrimi ile birlikte gündeme gelen Ermenilerin ulusal özgürlüklerden yararlanma haklarına, gayri-Müslim uluslarların eşitlik ve Müslüman toplumlar arasındaki ilişkilere nasıl baktığına ilişkin görüşlerini bulmak mümkündür.

Münazarat'ta verilen cevaplar *"Kürtler ve Türkler"*e İslâmi temelde ortak bir hitabeti temel almaktadır. Rum ve Ermenilere özgürlükler getirilmesini hoş karşılamayan öğrencilerinin tepkilerine karşı Said-i Kurdi, 3 milyon civarındaki Ermenilere ve tümünü toplasan 10 milyon etmeyen gayri-Müslim uluslara tanınan hürriyetin, asıl büyük esaret altındaki 300 milyon İslâmın özgürlüğünü sağlamak için bir rüşvet olarak düşünülmesini istemektedir. Ona göre İmparatorluktaki Ermeni ve gayr-ı Müslimlerin ayağındaki kayıt yalancıdır, asıl esir olanlar Kürtler ve Türklerdir. Rusya ve İngiltere gibi ecnebi devletlerin İslâm dünyası üzerindeki maddi ve manevi baskılarının bu vesileyle çözülebileceğini düşünmektedir.

*"**Sual**: Pekâlâ, kabul ettik ki hürriyet iyidir, güzeldir. Fakat şu Rum ve Ermenilerin hürriyeti çirkin görünüyor, bizi düşündürür. Reyin nedir?*

Cevap:

Evvela: Onların hürriyeti, onlara zulmetmemek ve rahat bırakmaktır. Bu ise, şer'îdir. Bundan fazlası, sizin fenalığınıza, divaneliğinize karşı bir tecavüzleridir, cehaletinizden bir istifadeleridir.

Saniyen: Farz ediniz ki, hürriyetleri bildiğiniz gibi size fena olsun. Lâkin, yine biz ehl-i İslâm zararlı değiliz. Çünkü, içimizdeki Ermeniler üç milyon olmadığı gibi, gayr-ı Müslimler dahi on milyon yoktur. Halbuki bizim milletimiz ve ebedî kardeşlerimiz üç yüz milyondan ziyade iken, bunlar üç müthiş kayd-ı istibdat ile mukayyed olup, ecnebilerin istibdâd-ı mânevîlerinin taht-ı esaretlerinde ezilirler. İşte hürriyetimizin bir şubesi olan gayr-ı Müslimlerin hürriyeti, bizim umum milletimizin hürriyetinin rüşvetidir. Ve o müthiş istibdâd-ı mânevînin dâfiidir. Ve o kayıtların anahtarıdır. Ve ecnebîlerin, bizim dûşümüze çöktürdükleri müthiş istibdâd-ı mânevînin râfiidir. Evet, Osmanlıların hürriyeti, koca Asya talihinin keşşafıdır. İslâmiyetin bahtının miftahıdır, ittihad-ı İslâm sûrunun temelidir.

Sual: *Nedir o üç kayıt ki, istibdâd-ı mânevî onunla âlem-i İslâmiyeti kayd etmiştir?*

***Cevap*:** Meselâ, Rus hükûmetinin istibdadı, bir kayıttır. Rus milletinin tahakkümü de diğer bir kayıttır. Âdât-ı küfriye ve zâlimânelerinin tagallübü de üçüncü bir kayıttır. İngiliz hükûmeti, gerçi zahiren müstebid değilse de, milleti mütehakkimedir. Âdâtı dahi mütegallibedir. İşte size Hindistan bir bürhan ve Mısır yarı bürhandır.

Binaenaleyh, milletimiz ya üç veya bir buçuk kayıt ile mukayyeddir. Buna mukabil, bizim gayr-ı Müslimlerin ayaklarında yalnız bir yalancı kaydımız vardı. Ona bedelen çok nazlarını çektiğimiz gibi, onlar neslen ve serveten ziyadeleştiler; biz, bir nevi hizmetkârlık olan memuriyet ve askerlik cihetiyle servet ve nesilce aşağıya düştük. Fikr-i milliyet, hürriyetin pederidir. Yine esir Ekrâd ve Etrâk idi. İşte o

yalancı kaydı, üç veya on milyonun ayağında açıyoruz. Tâ ki, üç kayıt ile mukayyed üç yüz milyon İslâmın hürriyetine meydan açılsın. "[525]

İttihat ve Terakki'nin yöneticileri tarafından sık sık dile getirilen, *"İmparatorluktaki gayr-ı Müslimlerin, askerlik yapmadıkları için Müslümanların zararına zenginleşip, çoğaldıkları"* biçimindeki resmi görüş (Bkz: Talat Paşa'nın Anıları) Said-i Kurdi tarafından da benimsenmiş görünmektedir. Said'i Kurdi, Van'da rasgele bir Ermeni evindeki 10 sağlıklı kişiye karşı, Müslümanların evinde iki zayıf insanın bulunacağını delil olarak göstermektedir. İttihat ve Terakki'nin savaş öncesi gayr-i Müslimleri askeri alma gerekçeleri arasında da bu *"zararına çoğalmayı eşitleme"* açıklaması bulunduğuna dikkat çekmek yerinde olur. Fakat yine *"askerdeki gayri Müslimlerin cepheyi bozdukları, düşmanla işbirliği yaptıkları"* biçimindeki bir başka gerekçeleri *"gayrı-Müslimlerin azaltılması"* politikasının düşünsel zeminini oluşturur.

Said-i Kurdi, Gayri mlüslimlerin askerliğine itiraz eden öğrencilerini şu gerekçelerle ikna etmektedir:

*"**Sual** : Gayr-ı Müslimin askerliği nasıl caiz olur?*

***Cevap**: Dört vecihle:*

***Evvelâ:** Askerlik kavga içindir. Dünkü gün siz o dehşetli ayı ile boğuştuğunuz vakit karılar, çingeneler, çocuklar, itler size yardım ettiklerinden size ayıp mı oldu?*

***Saniyen**: Peygamber Aleyhissalâtü Vesselâmın, Arap müşriklerinden muâhid ve halifleri vardı. Beraber kavgaya giderlerdi. Bunlar ise, ehl-i kitaptır. Orduda toplu olmayıp müteferrik olduklarından, bizdeki ekseriyet ve kuvvet-i hissiyat, mazarrat-ı mütevehhimeye karşı set çeker.*

***Salisen:** Düvel-i İslâmiyede velev nadiren olsun gayr-ı Müslim, askerlikte istihdam olunmuştur. Yeniçeri ocağı buna şahittir.*

***Râbian**: Neslen ve serveten tedennîmize ve gayr-ı Müslimlerin terakkîsine sebep, askerliğin bizde münhasır olması idi. Zîrâ bundan kaç asır evvel şu devletin nüfus-u İslâmiyesi kırk milyondan fazla idi. Ve şimdilik, içimizdeki o gayr-ı Müslimler, o vakitte yalnız beş altı milyon idi. Servet ve ticaret elimizde idi. Halbuki biz yirmiye yuvarlandık, fakr bataklığına düştük; onlar, fakrın ayağı altından çıkıp servetin başına binerek, on milyona çıktılar. Bunun en mühim sebebi: Meselâ, senin dört oğlun varsa, askerlik mülâhazasıyla evlenmezler. Şâyet evlenseler, memuriyet ilcâsıyla kedi yavrusu gibi her tarafta gezdirerek, mahsül-ü hayatını zâyi edecektir. Delil istersen Van'a git; bir Ermeni kapısını, bir İslâm dergâhını aç, bak. Göreceksin ki, Ermeni evi on sağlam delil gösterecek, İslâmın evi iki zayıf bürhânı nazar-ı ibrete arz edecektir. "[526]*

Ermenilerin Vali ve kaymakam olmalarını eleştiren örgencilerini ise *"gayr-ı Müslimlerin hizmetkar olabilecekleri"* gerekçesiyle ikna etmeye çalışır. Said-i

525- Age. 60-62
526- Age, 75,76

Kurdi'nin Gerçek bir meşrutiyet'te Valilik, Kaymakamlık gibi bürokratik mevkilerin hizmet makamı olduğunu belirtmesi, günümüzde modern devleti *"hizmet servisi"* olarak tarif eden düşünceye yakınlığı dikkat çekicidir. Bununla beraber Bürokrasinin hem mutlakiyet hem Meşrutiyet'te Osmanlı toplumu açısından buyurganlık ve otoriteyi temsil etmesi bu gerekçeyi o gün açısından olanaksız kılmaktadır. Burada asıl olarak gayrı Müslimlerin *"hizmetçilik"* statüsüne yapıldığı ve gayrı-Müslimlere tanınan bazı tavizler karşılığında İslâmların daha çok şey kazanacakları propagandasına ağırlık verildiği söylenebilir.

1998'de *"4. Risale-i Nur Sempozyumu"*na bir tebliği veren Prof. Dr. Thomas Michel;

> *"I. Dünya Savaşı'nın sonunda Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerinin mensupları, Rum ve Ermenilere hürriyet verilmesi fikrini nefretle karşılamış ve bu konuda Said-i Nursî'nin fikrine başvurmuşlar. Nursî'nin cevabı, yalnızca, bu Hıristiyan ahalinin özgür olma hakkının şeriat tarafından emredilen bir şey olduğunu teyit etmekle kalmamış, meseleyi aşiret mensuplarının kendi üzerlerine döndürerek, onlara kendi cehalet ve katı kalpliliklerinin işin merkezinde yatan daha derin bir mesele olduğu uyarısında bulunan bir meydan okumayla tahlilini derinleştirmiştir"*[527] değerlendirmesinde bulmaktadır.

Said-i Kurdi, 1. Dünya Savaşı başlar başlamaz, Osmanlı yönetiminin isteğiyle Halife'nin çıkardığı İslâmi Cihad fetvasını onaylayan beş İslâm ulemasından biridir. Teşkilat-ı Mahsusacılardan oluşan ve 1915'de Kuzey Afrika'ya yollanan *"Manevi ve Fikri Heyet"* içinde Said-i Kürdi de bulunmaktaydı. Başlarında Şehzade Osman Efendi ve kolordu komutanı Miralay Selaaddin [Çolak] Bey'in de bulunduğu bu yirmi kişilik heyet Kuzey Afrika'da Sunusi ve Ticani zaviyelerini dolaştı. [528]

Öğrencilerinin *"Bediüzzaman bizzat cihadın içindeydi"* dedikleri Said-i Kurdi'yi 1916 yılında 5 bin kişilik Gönüllü Kürt Milis alayına kumanda ederken görmekteyiz. [529] Milis kuvvetleri içinde kendisinin çok sayıda öğrencisi de bulunmaktaydı. Bitlis'te çarpışırken üç öğrencisiyle birlikte Ruslara esir düşmüş, İki yıl 4 ay Kosturma'da (Sibirya), sürgünde kalmış, . [530] Bolşevik Devriminden sonra esaretten kurtulmuş ve İstanbul'a dönmüştür Tiflis'te esir bulunduğu sırada Talat Paşa tarafından kendisine 60 lira (mukabili 1254 mark) gönderilmesi[531] ilişkilerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Savaşın bitiminde İstanbul'a döndüğünde ise (1918) Osmanlı Devleti'nin en yüksek din kurulu olan Dar'ül-Hikmeti'l-İslâmiye üyeliğine Orduy-ı Hümayun adayı olarak tayin edildi. Molla Süleyman Ayaz (1894-25 Haziran 1974) Bediüzzaman'ın

---

527- ***Prof. Dr. Thomas Michel,*** "4. Risale-i Nur Sempozyumu", 1998, Tebliğ, s. 13

528- ***Şahiner, Necmeddin;*** "Bilinmeyen taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursi", s.152 Akt: ***Malmisanij***; Age. S.34)

529- ***Rohat,*** "Unutulmuşluğun Bir Öyküsü: Said-i Kürdi", Fırat yayınları, İstanbul, 1991

530- ***Said-i Kurdi*** (Said-i Nursi) ile birlikte Ruslara esir düşen ve Sibirya'daki esir kamplarında kalan ünlü isimlerden biri de Abdürrahim Zapsu'dur. Hakkarili ***Abdurrahim Zapsu*** Kürtlerin ulusal demokratik hakları için mücadele eden, Kürtçe yazdığı şiir ve edebi eserlerle Kürt dili ve kültürünün gelişmesine katkı yapan şahsiyetlerden biridir. Musa Anter'in kayınbabası ve şimdilerde AKP Milletvekili olan Cüneyt Zapsu'nun da dedesidir.

531- ***Necmeddin Şahiner***, Son Şahitler-1, Bediüzzaman Said Nursî'yi Anlatıyor, İstanbul 1993, s. 65-68.

"Ordu adayı" olarak gösterilmesinin Enver ve diğer Osmanlı Paşalarının ısrarı üzerine olduğunu; hatta Bediüzzaman'ın Sibirya'da esaretteyken yazdığı *"İşârâtü'l-Îcâz"* isimli tefsirinin basım sırasındaki kağıt masraflarını da şiddetli ısrarla Harbiye nazırı Enver Paşa'nın karşıladığını belirtir. [532] Molla Said-i Nursi, İzmirli İsmail Hakkı, Şeyh Saffet (Yetkin) gibi kişilerin üye olduğu bu kurulun genel sekreteri de Mehmet Akif (Ersoy) dur. Said-i Nursi bu görevdeyken Kemalist Ankara hükümetini desteklemiştir. Mustafa Kemal'in *"Bu kahraman Hoca bize lazımdır."* sözleriyle taltif ettiği Bediüzzaman[533] bu yararlılıklarından ötürü 1922 yılında Ankara Hükümeti'nce şifre ile davet edilmiş, orada resmi törenle karşılanmış, Büyük Millet Meclisi'nde Kemalistlerin politikasını destekleyen bir konuşma yapmıştır. Ancak daha sonra Kemalistlerin din ve İslâmla alakası olmadığını görerek, yaşamı boyunca muhalif bir tutum takınmıştır.

Yeni Asya Vakfı, Risale-i Nur Enstitüsü Web sayfasında ***"Bediüzzaman'ın Ermeni Çeteleriyle Mücadelesi"*** başlığında ***"Bâb-ı Âlî Dâhiliye Nezâreti Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti"***ne başlığıyla Bitlis Vilayeti'nden gönderilmiş 19 Mayıs ve 12 Temmuz [1]332 tarihli iki rapor yayınlandı. Polis memurlarınca gönderilmiş olan raporlarda *"ulemâ-yı meşhureden Molla Said-i Kürdî"* ve ya *"Molla Said Efendi"*nin Ermeni çeteleriyle mücadelesinden bahsedilmektedir. [534]

Said-i Nursi hakkında biyografik bir makale yazan Sabri Çelebi ise *"Bu arada doğuda Hizan'lı Şeyh Selim isyanı patlak verir. **Said Nursi** bunun altında **ermeni** parmağı olduğunu hisseder, Bitlis ve Van valileri ile ittifak ederek hareketin yayılmasını önler. Ve bunun üzerine Ermenilere büyük bir darbe vurulur. Hatta **Said Nursi**'nin nahiyesi olan İsparit'i Ermeniler işgal etmeye çalışırlar, Üstad öğrencileri ile Ermenilere karşı savaşır ve onları oradan kovar."*[535] demektedir.

Said-i Nursi'nin talebelerinden Bayram Yüksel ise: ***"Üstadımız fedâkarlık dersi verirken, eski Şark talebelerinden misaller verirdi. Hattâ Ermeni Taşnaklarından misaller verirdi. 'Onları ateşe atarlar, gözleri patlar, davalarından ve şecaatlerinden vazgeçmezler. Siz benim yeni talebelerim de öyle olmanız lâzımdır."*** [536] dediğini aktarır.

Buna karşın Said-i Nursi'nin Ermeni katliamına tavır almış olduğunu ileri süren görüşlere de rastlamak mümkün. Altan Tan, Özgür Politika'daki bir makalesinde

---

532- ***Necmettin Şahiner,*** Son Şahidler, Bediüzzaman Said Nursi'yi Anlatıyor, Yeni Asya Yayınları, Nesil Matbaacılık A.Ş., İstanbul 1994, Cilt. S.1, s .201

"Süleyman Ayaz'ın verdiği bilgiye göre, Üstad, Kız Kulesi'nde oturup ders yapıp, etrafı temaşa ve tefekkür ederken, çantasından bir mektup çıkarıp okuyor. Bu mektup Türkistan'daki Enver Paşa'dan gelmektedir.

Bediüzzaman'ın mühim şahsiyetini bilen ve takdir eden Enver Paşa, mektupta Reisicumhur seçiminin önemine işaret ederek, Mustafa Kemal'in seçilmemesi gerektiğini söylüyor, reisicumhurun seyyidlerden veya Âl-i Osman'dan seçilmesi için ısrarla tavsiyelerde bulunuyor. Bu hususta gayret göstermesini rica ediyor. Bediüzzaman çantasından bir kâğıt çıkarıyor ve "Ey kahraman-ı hürriyet!" diye hitabesiyle başlayan bir mektup yazarak Türkistan'daki Enver Paşaya postalıyor." (A.g.y)

533- Bediüzzaman ***Said Nursi,*** Hayatı, Mesleki, Tercüme-i Hali, İstanbul 1976, s. 102-108; İsmail Kara, İslâmcıların Siyasî Görüşleri, c. II, İstanbul 1995, s. 314; Kadir Mısıroğlu, Sarıklı Mücahidler, İstanbul 1992, s. 285. Ayrıca Bkz. Ek: I.

534- "Bediüzzaman'ın Ermeni Çeteleriyle Mücadelesi",Yeni Asya Vakfı, Risale-i Nur Enstitüsü Web Sayfası, 23.03.2000

535- ***Sabri Çelebi***, Said-i Nursi, Genç birikim http://www.musluman.o-f.com/diger/biografi/said_nursi.htm

536- http://www.saidnursi.de/saidnursi/talebeleri/bayram_yuksel.html

"Said-i Nursi'nin ünlü makalesiyle katliama karşı çıktığını" savunmaktadır.[537] Keza *"Tarihçe-i Hayat"*ta da *"Bediüzzaman; bu muhârebeler esnasında toplanan binlerce Ermeni çocuğunu serbest bırakıp Rusların içindeki ailelerine geri döndürdü. Bu hareket, Ermeniler için büyük bir ibret dersi olup, Müslümanların ahlakına hayran olmuşlardı. Bunun üzerine Ermeni fedai komiteleri reisleri, Müslüman çocuklarını kesme adetini bırakıp, **'Madem Molla Said, bizim çoluk çocuğumuzu kesmedi bize teslim etti, biz de bundan sonra Müslüman çocuklarını kesmeyeceğiz.'** diye ahd-ettiler. Molla Said, bu surette o havalideki binlerle masumların felâketten kurtulmalarını temin etmiştir. O muhârebelerde Bediüzzaman; çok fedakârlıklar göstererek, ahalinin düşman eline geçmesini önlemiştir.* " denmektedir.

Said-i Kurdi, daha önceki görüşlerinde Ermeni'lerle dostluk ve ittifakın, yararlı ve zorunlu olduğunu savunarak, Ermenilerin ilerleme tohumlarını ülkeye ekeceklerini, medeniyete mecbur, ilerlemeye teşvik ve milli düşünceleri uyandıracaklarını, *"saadetin Ermenilerle dostluğa bağlı olduğu"*nu savunmaktadır. Ermenilerle düşmanlığa neden olan istidbatın [Abdülhamit'in dikta rejiminin] ortadan kalktığını, asıl düşmanın *"**Cehalet Ağa,** oğlu **Zaruret Efendi** ve torunu **Husumet Bey**"* olduğunu vurgulamakta, ironik biçimde feodalitenin rolüne gönderme yapmaktadır.[538]

Yine de Ermenilerin statüsünü İslâm hukukuna göre "zimmî-i muâhid" (İslâm egemenliğini kabul ederek, kelle vergisi ödeme karşılığında özerk yaşama hakkına sahip) bir millet olarak tanımlayan Said-i Kurdi, *"Şimdi galabe kılıç ile değildir. Kılıç olmalı, lakin aklın elinde.* " Diyerek gayri-Müslimler üzerinde sallanması gereken *"Kılıç"* seçeneğini de ihmal etmez. *"Şayet adalate kanaat etmezlerse ; hak, hakkın kuvvetiyle burunlarını kırıp iknâ ettirecektir.* "

537- "Bir başka önemli husus ise, tıpkı Müslüman katliamına katılmayan ***Ermeni***i çoğunluk gibi, Müslümanların da büyük bir kısmı Ermenilere yönelik saldırıları tasvip etmemiş, bir çokları Ermeni komşu ve dostlarını gizleyerek katliamdan kurtarmışlardır. Ayinkaf'li Şeyh Fethullah Hamidi, Midyat Aynvert'te toplanan on bin Süryani'yi, "gayri Müslimlerin malları, canları ve ırzları sizlere haramdır, kim bu hududu asarsa günah isler" fetvasıyla kurtarmıştır. Said-i Nursi, unlu makalesi ile olayları karsı durmuştur." (Altan Tan, "Ermeni sorunu", Özgür Politika, 1 Kasım 2000)

538- "Suâl: "Ermeniler zimmîdirler. Ehl-i zimmet, zimmettarlarıyla nasıl müsâvi olur?"

Cevap: Kendimizi dev aynasında görmemeliyiz. Kabahat bizde. Tamamen zimmetimize alamadık, bihakkın adâlet-i şeriatı gösteremedik. Şeriat dairesinde, hukuklarını istibdâdın sünnet-i seyyiesiyle muhâfaza edemedik; sonra da istedik, kuvvetimiz kalmadı. Ben şimdi Ermenilere bir nevi zimmî-i muâhid nazarıyla bakıyorum.

Suâl: "Ermeniler bize düşmanlık edip, hile ve hıyânet ediyorlar. Nasıl dostluk üzerinde ittifak edeceğiz?"

Cevap: Düşmanlığın sebebi olan istibdat öldü. İstibdâdın zevâliyle dostluk hayat bulacak. Size bunu katiyen söylüyorum ki, şu milletin saadeti ve selâmeti Ermenilerle ittifak ve dost olmaya vâbestedir. Fakat mütezellilâne dost olmak değil, belki izzet-i milliyeyi muhâfaza ederek, musâlaha elini uzatmaktır.

Birşey söyleyeceğim: Eğer münıkündür, Ermeniler birden sahîfe-i vücuttan silinsin. Olabilir. Yalnız, size husumetin bir faydası olsun. Yoksa, mutlaka husumet zarardır. Halbuki, Adem zamanından yolda arkadaşlık eden bizimle gelmiş büyük bir unsurun zevâli değil, belki küçük bir kavmin mahvı dahi "***Önünde, dikenli bir ağacın kabuğunu soymak kadar güç engeller var***" [Arap atasözü-ed] 'dır. Ömer Dilân Kabîlesi bin senedir yine Ömer Dilândır. Hem de, onlar uyanımşlar; siz uykudasınız, rüyâ görüyorsunuz. Hem de, fikr-i milliyette müttefik ve kavîdirler; siz, ihtilâfla şimdilik boşsunuz, hem de galebe etmek istiyorsunuz. Onlar sizi mağlup ettiği silah ile, yani akıl ile, fikr-i milliyetle, meyl-i terakkî ile, temâyül-ü adâlet ile mağlup edebilirsiniz. Bence şimdi kılıç vuran, o kılıncın aksi döner, yetimlerine dokunur. Şimdi galebe kılıç ile değildir. Kılıç olmalı, lâkin aklın elinde. Hem de dostluğun sebebi vardır. Zîrâ komşudurlar. Komşuluk, dostluğun komşusudur. Hem de onlar uyandılar, dünyaya yayıldılar, terakkiyât tohumlarını topladılar; vatanımızda ekecekler. Bizi medeniyete mecbur, terakkîye îkaz, bizdeki fikr-i milliyeti hüşyâr ediyorlar. İşte şu noktalara binâen, onlarla ittifak etmek lâzımdır. Hem de bizim düşmanımız ve bizi mahveden, cehâlet ağa, oğlu zarurct efendi ve hafîdi husumet beydir. Ermeniler bize düşmanlık etmişlerse, şu üç müfsidin kumandası altında yapmışlar."Münâzarât, s. 67-69

Bediüzzaman'ın 1915 dönemi Ermenilerle ilgili olarak herhangi bir yorum ve yazısı bulunmamaktadır. Hemen hemen tüm temel konularda görüş ve düşünce geliştirmiş olan Said-i Kurdi'nin *"Tehcir"* ve *"soykırım"* konusundaki suskunluğunu, onaylama biçiminde okumak mümkündür. Keza Lozan Barış görüşmelerinde Kürt-Ermeni ittifakına karşı açık tavır alarak, Münazarat'ta yazdığı *"Kürt-Ermeni dostluğu"* görüşünü değiştirdiğini ortaya koymaktadır.

Örneğin Sevr görüşmelerinde İsveç Sefiri Kürt Şerif Paşa ile Ermeni temsilcisi Boğos Nubar Paşa arasında Paris'te yapılan anlaşmaya büyük tepki göstermiş, *"Şerif Paşa gibi beş-on şahsın Kürt milletini temsil etme yetkisinin olmadığını", "Kürt milletinin hakiki temsilcilerinin Meclis-i Mebusân'daki mebuslar olduğunu"* söylemiştir. [539] Bağımsız bir Kürdistan ve Ermenistan fikrine karşı da kampanya yürüten Said-i Kürdi, Kürt eşraf ve ulemasının bu fikre karşı oluşturmak için yoğun çaba göstermiş, yazı ve telgraflarla protesto edilmesine çalışmıştı. 1920 yılında İkdam'da yayınlanan makale bu görüşleri yansıtmaktadır. [540] Kürt Teali Cemiyeti üyelerinden Gazeteci Mevlânzâde Rıfat, kendisine bağımsız bir Kürt Devleti kurulması fikrini bir mektupla bildirmiş, ancak gayet sert bir tepki ile karşılaşmıştır. Said-i Nursi cevabi mektubunda, *"Devlet-i Aliyye'yi yeniden diriltmek için yapılacak her türlü hareketin içinde yer almaya hazır olduğunu, ancak Kürt Devleti tahayyülünün sadece İslâm düşmanlarının işine yarayacağını"* ifade etmişti. [541]

Bunlar sonradan başka açılardan ters düşmesine rağmen Said-i Nursi'nin hem İttihatçıların, hem Kemalistlerin yerli Hıristiyan halklara karşı yürüttüğü İslâm eksenli manipülasyonlarına destek verdiğini gösteren olgulardır. Said-i Kürdi, *"Sen Selanik'te İttihat ve Terakki ile ittifak etmiştin, neden ayrıldın?"* sorusuna şöyle cevap verir:

> *"Ben ayrılmadım. Onlardan bazıları ayrıldılar. Niyazi Bey, Enver Bey gibi adamlarla şimdi de müttefikim."* [542]

Said-i Nursi özgün yorumlarıyla İslâmi bir ekol yaratmış, mücadeleci bir İslâm düşünürüdür. Düşünce ve davranışlarının ana doğrultusunu İslâm birliği oluşturur. Kürt kimliğinin bir miktar öne çıktığı [Said-i Kurdî döneminde de -ki öğrencileri bu dönemini *"Eski Sait"* olarak adlandırmaktadırlar], İttihat ve Terakki ve Ankara hükümetlerini desteklediğinde de asıl olarak milliyetçi değil İslâmi gerekçeleri ön plandadır. Doğu Hıristiyanlığının Osmanlı topraklarından tasviyesine ilişkin merkezi otoriteyi fiilen ve ideolojik olarak desteklemiş olduğu açıktır.

539- ***Sebilürreşad***, "Kürdler ve İslâmiyet", c. XVIII, sayı 461, 4 Mart 1920, s. 224-226.

540- İkdam, "Kürdler ve Osmanlılık", 22 Şubat 1336/1920, 27. sene, sayı 8273.

541- ***Mustafa Nezihi Polat***, Mülâkat, Erzurum 1964, s. 30-34; Necmeddin Şahiner, Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursi, İstanbul 1979, s. 214-216

542- ***Said-i Nursî***, "Âsâr-ı Bediiyye", s.392; (Akt: **Malmîsanij**; Agc.s.33)

Almanya'nın Sorumluluğu

İttihat ve Terakki yönetimi çeşitli seçenekleri ihmal etmese de kararlı biçimde Almanya yanlısı bir politika izledi. Bir anlamda diğer birçok alanda olduğu gibi dış ittifaklar bakımından da Abdülhamit dönemi Almanya politikasını geliştirerek devam ettirdiler.

Almanya, İttihat ve Terakki yönetimi tarafından yalnız güçlü bir Avrupalı müttefik olarak değil, birçok bakımdan *"Model"* olarak da görülmekteydi. Almanya'da ilerlemenin ve yükselmenin kaynağının "Milliyetçilik" ilkesi olduğu düşünülüyordu. Almanya'nın *"Milli İktisat"* anlayışı, İttihatçı aydınları en çok cezbeden unsurlardan biriydi. İttihat-terakki bu anlayışla 1913'de *"milli iktisat politikası"* yürürlüğe koymuştu.[543]

Almanya'da da Osmanlı imparatorluğunu ve Türkleri, uzak doğuya açılmak için uygun bir partner olarak gören bir eğilim vardı. 1908 yılında "Yükselen Hilal" isimli kitabında ***Dr. Hans Jaeck***[544] 'in yazdıkları o günlerdeki Türkleri algılama biçimine bir örnektir:

> *"Osmanlı sayesinde bütün İslâm toplumunu harekete geçireceğiz; Fransa'ya karşı, Fas ve Tunus'u; Rusya'ya karşı, İran'dan Buhara'ya kadar olan halkları; İngiltere'ye karşı, Hindistan'dan Mısır'a kadar olan toplumları ayağa kaldıracağız. 'Alman-Avusturya-Türk Birliği' ile bir dünya birliği kuracağız. "*[545]

1909-1918 yıllarında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İstanbul'daki askeri Ateşesi olan General ***J. Pomiankowski***, Alman Büyükelçisi Baron Wanganheim'ın daha Saraybosna suikastından önce kendisine "Ermeni birliklerinin islah edilmesinin faydasız olduğunu, Ermeniler için can ve mal güvenliği açısından yapılabilecek tek şeyin Müslümanlığı kabul etmek olduğunu" söylediğini yazmaktadır.

Osmanlının Balkan yenilgisi ardından orduya yeniden bir çeki düzen verilmesi gereği ortaya çıktığında, bu iş de *"Prusya Ordu Disiplini"* ile ünlenen Almanya'ya ihale edildi. Bağdat demiryolu projesi de dahil olmak üzere İmparatorluk üzerinde uzun vadeli yatırım planları olan Almanya için, Osmanlı merkezi otoritesini güçlendirmek ve dolayısıyla, ordunun modernize edilmesi de bu öngörünün ayrılmaz bir parçası olmaktaydı. Bu proje aynı zamanda olası bir savaşta Osmanlı devletini angaje etmek için de gerekli bir girişim olarak görülüyordu.

1835'de Mareşal ***Helmuth von Moltke***'nin ziyareti ile birlikte Osmanlı ve Alman ordusu arasında neredeyse gelenekselleşen bir yardımlaşma ilişkisi zaten kurulmuştu. Osmanlı ordusunu eğitmek ve yeniden düzenlemek için sürekli uzman-

---

543- ***Georgeon, François***; "Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)", Ankara: Yurt Yayınevi, 1986

544- Ernst Jaeck eski bir gazeteciydi. iyi bir doğubilimci olduğu için Württemberg kralı tarafından onursal profesör tayin edilmistir. Almanya'da Pantürkist teoriler üretmekteydi.

545- ***Öger, Vural***; "Alman Basınında Türk - Alman İlişkilerinin Tarihi", Görüş, Nisan/Mayıs,1997

546- ***Joseph Pominkowski***, "Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches - Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges", Zürich. Leipzig. Wien, 1928. Türkçesi: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı", Kayıhan Yayınları, Çev: Kemal Turan, İstanbul 1990 , s.146

lar ve öğretmenler düzeyinde Alman askeri grupları ordunun içindeydiler. Bu kez çok daha kökten ve kapsamlı bir yeniden yapılandırma öngörülüyordu.

Bu amaçla, General ***Otto Liman von Sanders***[547] başkanlığındaki heyet, 14 Aralık 1913'te İstanbul'da çalışmalarına başladı ve 1914 Ocağında Türk ordusunun genel müfettişliğine atandı. 27 Ekim 1913 tarihinde kabul edilen bir hizmet sözleşmesiyle Von Sanders'e, kritik komutanlıkları, okul yönetimleri vb., atamalar dahil geniş yetkiler tanınmıştı. Almanya ordunun güçlendirilmesi için hükümete 300 milyon mark para yardımının yanı sıra, Alman Askeri Yardım Heyeti'nde, 40 subay, 500 teknisyen ve 3 000 Alman askeriyle görev yapmaktaydı. [548] Birliklerin eğitimi, okullar, gemilerin yönetimi de Alman subaylarına bırakılmıştı.

Savaş başladığı sırada Osmanlı ordusundaki bütün önemli mevkilerde Alman subayları bulunuyordu. Yapılan idari değişikliklerle Albay ***Bronsart von Schellendorf*** *"Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi"* haline geldi. [Tam olarak görevi Osmanlı Genelkurmayı Karargahı Kıdemli Başkanlığı (Gnkur. 1. Yarbaşkanlığı) 'dır] Osmanlı Sultanı sembolik ordunun *"Başkomutan"*ıydı ama orduyu fiilen Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili olarak Enver Paşa yönetmekteydi, Bronsart da, bu hiyerarşide üçüncü, gerçekte ikinci güçlü isim olmaktadır. Bronsart ayrıca Enver Paşa'nın kişisel güvenini de kazanmış ve Almanya ordusunu temsil ettiği için de üzerinde oldukça etkiliydi.

Genelkurmay, topçu birlikleri, istihkam ve mühendis birlikleri ve deniz kuvvetleri içindeki bütün önemli görevlere, Türklerin arasında yetenekli eleman bulunmadığı için, Almanlar getirilmişti. Türk savaş endüstrisi de, Almanlar tarafından geliştirildi; savaş malzemesi üreten fabrikaların makineleri Almanya'dan gelmişti. Fabrikalarda Türklerin yanı sıra Alman ustaları, hatta kalifiye Alman işçileri çalışıyordu. Alman misyonunun generalleri Türk ordusunun bütün girdisini çıktısını biliyorlar ve bilgilerini Berlin'e aktarıyorlardı.

Savaş başladığı 1914 kasımında imparatorlukta 800 subay ve 18 ile 20 bin civarında Askeri bulunduğu tahmin edilmekteydi. Alman generallerine *"Paşa"* unvanı verilmişti [Bronsart Paşa, Goltz Paşa..] ve başlarına birer de Osmanlı fesi geçirmişlerdi![549]

General Baron ***Von der Goltz***, 1914 Aralık'ında, özel bir askeri heyetle İstanbul'a gelmiş ve Padişaha askeri danışmanlık yapmaya başlamıştı. Von der Goltz daha sonra Mezopotamya'daki ordunun başına geçti.

Bavyeralı Kurmay Albay ***Kress Von Kressenstein***[550] Mısır'a saldıran (Ocak1915) birliklerin başındaydı ve 1917'den itibaren Mezopotamya'daki ordunun komutasını eline aldı. Amiral Von Usedom tahkim edilen İstanbul ve Çanakkale boğazlarının savunmasını üstlenmişti. Doğu cephesinde, 3. Ordu Kurmay Başkanı olan Yarbay ***Felix Guse***, [551] Erzurum Kalesi komutanlığında ise Albay ***Posselt*** bulunmaktaydı. [552]

547- *Sanders, Liman von*, "Fünf Jahre in der Türkei", Berlin, 1919.; "Türkiye'de Beş Yıl", Çev: M.Z Yazman, İstanbul, 1968

548- *Jehuda L. Wallach*, "Anatomie einer Militär Hilfe -Die preußisch-deutschen Militär Hilfe in der Türkei 1835-1919", Düsseldorf, 1976. Türkçesi: Bir Askerî Yardımın Anatomisi (Türkiye'de Prusya-Alman Askerî Heyetleri 1835-1919), Çev. Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1977.

549- *Yonan, Gabriele*, Age.

550- *Kressenstein, Friedrich Freiherr Kreß von*, "Mit den Türken zum Suezkanal," Berlin, 1938. Türkçesi: Türklerle Berabcr Süveyş Kanalı'na, Çev: M.B Özalpsan, Askeri Matbaa, İstanbul, 1943.

Askerler ve diplomatlar arasındaki belirgin bir rekabet gözlenmekteydi. Generaller raporlarını doğrudan askeri hükümete ve Kayzer'e gönderiyorlardı, sık sık gönderilen bilgilerin abartılı olduğu konusunda krizler yaşanıyordu.

Osmanlı ordusunun içinde de subayların bazılarının Fransız ya da İngiliz hayranlığı, özellikle de Tanzimat dönemlerine dayanan Fransız etkisi bulunmaktaydı. Bu nedenle Almanların komuta kademelerini işgal etmelerinden kişisel olarak rahatsızlık duyanlar da yok değildir. Her şeye karşın Almanya ile bu askeri birliktelik genel olarak kaçınılmaz ve kurtarıcı bir yol olarak görülmektedir. Türk ordusu tam anlamıyla Almanya'ya bağımlıydı ve savaşın basın[illegible] Generallerin genel karargaha gönderdikleri raporlardan, Osmanlı ordusunun savaş gücü bakımından Almanya'ya bir yararı olmadığı ama ikinci bir cephe açarak Avrupa'nın ağırlığını üzerine çekmesi bakımından önem taşıdığında hemfikirdiler.

Sarıkamış bozgunundan sonra Ordunun idaresi neredeyse tümüyle Alman generallerine bırakıldı. Osmanlı Genelkurmayı bütün önemli kararları, sefer planlarını ve her tür yığınağı zaten Alman Genelkurmayı'nın denetimi altında yapmaktaydı. Schellendorf, Enver Paşa'nın Orduyu Ortak komutanlığın emrine vermesindeki istek ve kararlılığı öylesine övüyorduki, Alman Genelkurmayına yazdığı bir raporda, *"bu yüzden kendi ordusunun ihtiyaçlarını bile göz ardı ettiğinden"* yakınmaktaydı.[553]

Bu yakın ilişkilere bakıldığında İttihat ve Terakki yönetiminin Tehcir ve kırım kararı verdiğinde bunun Alman ortakları tarafından bilindiği, Tehcir uygulaması ve sonuçlarına bizzat yerinde tanık olunduğuna göre, en azından bunları himaye edip savundukları ortaya çıkmaktadır.

Alman Protestan papaz ***Johannes Lepsuis Osmanlı Ermenistanında yaşanan katliamlar ve korkunç olaylar*** hakkında kamuoyunu harekete geçirmek için Berlin'de bir basın toplantısı düzenlediğinde, verdiği bilgiler Almanya'nın sorumluluğunu gündeme getirdiğinden hükümet bu haberlere sansür uyguladı. Hükümet Alman Büyükelçilikleri'nin ve konsolosluk raporlarının açıklanmasına da sansür uygulamaktaydı. Keza ***Lepsuis***'un *"Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni Halkın Durumu Hakkında Rapor"*[554] isimli çalışması da Alman Silahlı Kuvvetlerinin engeline takıldı ve, dokümanının dağıtımı yasaklandı.

1915'te, Erzurum'daki 3. Ordu karargahında görevli olan bir Alman subayı, ***Von Staszewski***, orada tahliyeler sırasındaki vahşeti yaşamıştı. Staszewkski 1920 yılında açık bir tartışma sırasında Lepsius'un topladığı belgeler üzerine şunları söyledi: *"Türkler karşıtlarını tehlike altındaki bölgelerden zamanında uzaklaştırmakla çok iyi yaptılar. Yerine getirilen bu görevin uygulanmasındaki tarz ve biçim, sert ve zalimdi.*

551- Felix Guse daha sonra Kafkas cephesiyle ilgili izlenimlerini Almanya'da yayınlamıştır. Bkz; ***Felix Guse***, "Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest", Leipzig, 1940; "Die Türkei", Köhler-Amelang, Leipzig, [1943] Türkçesi: Büyük Harpte "Kafkas" Cephesi'ndeki Muharebeler: Harbin Zuhurundan " Brest-Litovsk"a Kadar, Çev: Kaymakam ***Hakkı,*** 79 Numaralı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, Sayı: 20, İstanbul, 1931.

552- Doğu cephesindeki Alman subaylarından Yarbay Feldmann, Binbaşı Stange, Binbaşı Lange, Binbaşı Staszewski'yi sayabiliriz.

553- ***Gök, Hayrullah***. Agy.

554- ***Johannes Lepsius***: Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei, Postdam 1916.

Ermenistan'daki biz üç (Alman) subay için durum öyle pek iç açıcı değildi. İnsan ve Hıristiyan olarak Ermenilerin, asker olarak Türklerin yanındaydık. Türkler haklı olarak, maaşlarını ödedikleri yabancı subaylardan kendi iç islerinde karışmalarını beklemiyorlardı. (...) Bu tür işlerde Türkler şakadan anlamıyorlar ve diğer halkların tam tersine duygusallıktan uzaktılar; sık sık nedensiz bir katılık içindeydiler. "[555]

Osmanlı Ordusu'nda görev yapan çok sayıda Alman askeri Türk ordusunun eylemlerine aktif olarak da katılmıştı. Örneğin 1915 yılında Musa Dağı'na saklanan Ermeni köylüleri kuşatan birliğe bir Alman komuta ediyordu.

Ekim 1995'te Urfa'daki Ermeni direnişini kıran Fahri Paşa'nın yaveri olan Alman Kurmay ***Von Reichenberg'di***.[556] Aynı zamanda Suriye'deki birliklerin komutanı da olan bu subay Urfa'daki Ermeni semtinin kuşatılması ve teslim alınmasında etkin bir rol oynamıştı. Ermenileri *"Hain"* olarak niteleyen Von Reichenberg, 12 Ekim 1915'de eşine yazdığı bir mektupta, Urfa'da Ermenilerin ev ev mücadele ettiğini ve bundan dolayı *"bu çetenin burnunu sürtmek için daha 14 güne ihtiyaçları olduğunu"* yazmaktadır.[557]

Mart 1915'te Türk birliklerinin Zeytun'a sevkedilmesi emrini de bir Alman subay verdi.

Mehmet Zeki, Wangenheim'i Ermeni sorununun suçlularından biri olarak tasvir eder. Ona göre Alman sefareti a) Sefir, b) harbiye at esesi, c) bahriye adesesinin etrafında üç bölüm halinde çalışıyordu. Bu üç bölüm birbiriyle çatıştığı gibi, aynı hava Osmanlı devlet yönetim kadrolarına da yansımıştı.[558] Soykırım yoğun biçimde sürerken, Alman Büyükelçisi ***Von Wangenheim***'in bu suçun kapsamını diplomatik raporlardan öğrendiği halde, Türkiye'nin bu eylemlerini onaylayan görev yürütmekteydi... Von Wangenheim Van, Erzurum, Musul, Halep'teki Alman konsolosları ve Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı arasında aracılık yapıyordu. Ölüm raporları ve diplomatik uyarılar doğrudan ona geliyordu. Alman hükümetinin resmi tavrına uygun olarak Alman-Osmanlı ittifakını zorlayacak hiçbir girişim yapılmıyordu.

Gerçekte Wangenheim'ın daha 7 Temmuz 1915'te Bethmann-Hollweg'e yazdığı gibi, sürgünün *"Anadolu'daki Osmanlı Ermenilerinin imhasıyla sonuçlandığını"* kabul etmektedir Wangenheim ve ABD elçisi Morgenthau, bu konuda fikir birliği içerisindeydi. Wangenheim, Talat Paşa'nın Alman konsolosluk görevlisi Dr. Mordtmann'a söylediklerini 17 Haziran 1915'te Berlin'e söyle aktarır;

"Babiâli, Cihan Harbi'ni, iç düşmanlarını (yerli Hıristiyanları) dış ülkelerin diplomatik müdahaleleriyle rahatsız edilmeden, temelden temizlemek için kullanmak istemektedir. Mordtmann, Talat Paşa'nın bu sözleri kendisine, "Amerikan Büyükelçisi Morgenthau'ya hükümetin hedefi olarak hiçbir şeyi saklamaya gerek görmeden (bütün çıplaklığıyla) söyledim diyerek, aktardığını yazmaktadır. "

Alman gözlemcilerin raporları da bu yönde olmuştur: Örneğin Erzurum'daki

---

555- Der Neue Orient, 8/1920,Okur Mektubu

556- Esas adı Eberhard GrafWolfskehl Von Reichenberg olan, Wolfkehl Suriye'de karargah komutanı iken tanık olduğu Ermenilere karsı girişilen soykırım olaylarının tanığıdır.

557- ***Tessa Hoffman***, "Verfolgung und Völkermord Armenien zwischen 1877 und 1922" in Hoffman Tessa (Hg), "Armenier und Armenien- Heimat und Exil", Hamburg 1914, s.9

558- Raubmörder als Gäste der Deutschen Republik, erster Teil, Verlag die Verdeidigung Berlin 1919 s. 57-59, Akt; *İlber Ortaylı;* "Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu", S. 203

Alman viskonsülü ***Erwin von Scheubner Richter,*** Urfa'daki hastane müdürü İsviçreli ***Jakob Künzler*** ve Malatya'daki körler yurdu müdürü Alman Hans Bauernfeind.. [559]

Halep'teki konsolos ***Rößler***, 27 Temmuz 1915'de gönderdiği telgrafta Büyükelçiye adeta yalvarmaktadır:

"Türkiye'nin yalanlamalarının Alman basınında yer almaması ve böylece Almanya'nın onaylaması biçiminde bir görüntü verilmemesi için lütfen söz dinleyin, Dışişleri 'ni bilgilendirin"

Wangenheim 1915 Ekiminde öldü. Halefi ***Graf Metternich*** diplomatik olanaklardan yararlanmayı denedi, ama artık zamanın geçmiş olduğunu anlamıştı.

Genelkurmay Başkanı ***Schellendorf***'un geri çekilmesinden sonra yerine Tuğgeneral ***Hans von Seeckt*** atandı ve 17 Aralık 1917 'de göreve başladı. General Seect'le Enver Paşa'nın ilişkisi de selefinden farklı olmadı, hatta çok daha ilerledi.

1918'de yenilginin kesinleşmesi ve Mondros Mütarekesi ardından, Alman yardım heyeti ve personeli'de tümüyle çekilmek zorunda bırakıldı. Karargah komutanları da İstanbul'u terk etmeye başladılar.

2000 yılında Toplumsal Tarih Dergisi'nde yayınlanan bir makalede, iki araştırmacı, buldukları bir belgeye dayanarak *"1. Dünya Savaşı'nın sonunda Alman Generali Hans von Seeckt'in Osmanlı Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nden (Genelkurmay Başkanlığı) çok önemli belgeleri Almanya'ya götürdüğünü kanıtlamakta"* olduğunu yazmaktalar:

"Olağanüstü karmaşa ortamından istifade ile von Seeckt, 1915 yılından bu yana Alman subaylarının denetiminde ayrı olarak arşivlenmiş olan seferberlik, sefer cepheleri, savaş ve sonrasıyla ilgili önemli planların asılları ve hazırlık çalışmaları ile Alman Genelkurmay Başkanlığı'yla yapılmış önemli yazışma evraklarını içeren sandıkları kendilerine tahsis edilen gemilere yükletmeye başlattı. Oysa 31 Ekim 1918 gün ve 6083 sayılı tamim gereğince bu evrakların Merkez Şubesi'nde veya Riyaset Yaverliği makamında bulundurulması gerekiyordu. Üstelik von Seeckt, Genelkurmay ile ilgili bütün sorumluluğunu 1 Kasım 1918 tarihinde devretmişti. "[560]

Araştırmacıların bulduğu belge, Arşivlerin taşınmasını üstlerine haber veren Binbaşı Abdürrauf'un, o günkü karmaşa içinde başarılı olamamasına karşısın, Genelkurmay'ı durumdan haberdar etmek üzere gönderdiği bir tutanaktır. Kaçırılan arşivlerle ilgili olarak Yeni Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Berlin Büyükelçisi Rıfat Paşa'ya 5 Kasım 1918 tarihinde çektiği telgrafla General von Seeckt'in önemli belgeleri kaçırdığını belirterek derhal Alman Hükümeti nezdinde girişimde bulunmasını istemişse de sonuç alınamamıştır.

Aynı şekilde Enver Paşa bir kısım İttihat Terakki ileri gelenleriyle birlikte, 8/9 Kasım 1918 gecesi U-67 numaralı Alman denizatlısı ile İstanbul'dan kaçmadan önce İttihat ve Terakki arşivinin önemli bir bölümünü yok etmiş olmaları günümüzdeki

559- *Hans Lukas-Kieser*, Agy.

560-- *Gök, Hayrullah* - Uyar, Mesut ; "Birinci Dünya Savaşı'ndaki Alman Askeri Yardım Heyeti'nin Bilinmeyen Bir Yönü, Bir Arşiv Yağmasının Hikayesi", Toplumsal Tarih Dergisi, Kasım 2000, İstanbul

"soykırım belgeleri ve arşivler" tartışmasını da kısmen aydınlatmaktadır.

General von Seeckt Berlin'de bulunduğu sırada Enver Paşa ile ilişkilerini sürdürdü ve Moskova'ya gidişine yardım etti. Seect, kariyerini savaş sonrası Almanya'sında orduyu yeniden organize ederek sürdürdü ve 2. Dünya savaşındaki güçlü Alman ordusunun temelini attığı kabul edilmektedir. Seect'in dikkate değer diğer özelliği de 1930 yılında Hitler'in desteğiyle DVP (Deutsche Volk Partei)'den Reichtag'a seçilmesidir.. [Ölümü Berlin on 29 Aralık 1936]

Korgeneral ***Bronsart Schellendorf***, Yakın dostu Talat Paşa'nın öldürülmesiyle ilgili olarak 1921 yılında Berlin'de yapılan Tehliryan duruşmaları devam ederken 24. 7. 1921 tarihinde Deutsche Allgemeine Zeitung'da Talat Paşa'yı savunan bir makale yayınladı. *"Bronsart Paşa"*, Ermenilere karşı yapılan uygulamaları savunarak, savaş ve sürgün sırasındaki egemen Alman bakışını resmi bir ağızdan yansıtmış olmaktaydı. [561]

561- "Tehliryan davasında, konuyla ilgili bilgisi olmayan veya sadece kulaktan dolma bilgisi olan kişiler tanık olarak dinlendi. Gerçeği gören görgü tanıkları ise davaya çağrılmadı. Ermeni zulmünün yaşandığı bölgede görev yapan Alman subayların ifadesi niye alınmadı? Mahkemeye isimleri bildirilen bu görgü tanıkları sonunda davaya çağırılmadı. Gerçeğin ortaya çıkmasına katkıda bulunmak için, elimde olmayan nedenlerle yapamadığım tanıklık görevimi, sonradan da olsa, bu yolla yerine getirmek istiyorum. Öldürülen Başvezir hakkında ileri sürülen Ermeni zulmü suçlamasını anlayabilmek için, önce geçmişe kısa bir göz atmak gerekir. (...)

Ermeni zulümlerinin geçmişi, çok eskilere dayanır. Bu olaylar, Ermeni ve Kürtlerin, Rusya, İran ve Türkiye sınırlarında dar bir alanda yaşamaya başlamalarından bu yana sürekli yaşanmıştır.

Eskiden beri süregelen bu ihtilaf, Ermeniler'in Büyük Savaş'ta Türkiye'nin doğusundaki il sınırlarında yaptıkları tehlikeli isyanlarla daha da büyümüştür. Bunun için özel bir neden ortada yoktu, çünkü Ermeniler'in yeni parlamentoda hem sandalyesi hem de oyları vardı ve diğer halklarla eşit sosyal ve siyasi haklara sahiplerdi. İsyanların, başka mihraklar tarafından hazırlandığı, Ermeniler'in yaşadığı bölgelerde ele geçirilen çok sayıda el ilanlarından, kışkırtıcı broşürlerden, silah, mühimmat patlayıcı madde ve benzeri malzemelerden anlaşılıyordu. Ayaklanmaların ardında kesinlikle, maddi destekte bulunan Rusya vardı. Konstantinopel'de üst düzey devlet görevlilerine ve subaylara yönelik bir Ermeni komplosu ise son anda ortaya çıkarıldı.

Eli silah tutan tüm Müslümanlar, Türk Ordusu'nda silah altında olduğu için, Ermeniler'in savunmasız halk arasında korkunç bir katliam yapmaları zor değildi. Çünkü Ermeniler, sadece Ruslar tarafından sıkıştırılan Doğu Ordusu'nun kanatlarını askeri açıdan zayıflatmakla kalmayıp, aynı zamanda bu bölgede yaşayan Müslüman halkının kökünü kurutular. Yapılan zulümleri gören bir kişi olarak, şunu söyleyebilirim; Bu gaddarlık, daha sonra Türkler'in Ermeniler'e karşı giriştiği iddia edilen zulmünden çok daha acımasızdı. İsyanın Türk İmparatorluğu'nun daha geniş bölgelerine yayılması nedeniyle, olayların önüne geçmek için jandarma devreye sokuldu. Dönemin İçişleri Bakanı Talat jandarmaya, zaruri hale gelen bu talimatı vermek zorunda kaldı. Durum çok acildi, çünkü ordu, iç bölgeyle olan hassas irtibatın kesilmesi tehlikesiyle karşı karşıya kalmış ve binlerce Müslüman, çaresizlik içinde Ermeni zulmünden kaçmaya başlamıştı. Bu kritik durum karşısında Bakanlar Kurulu, verdiği zor bir kararla, Ermeniler devlet için tehlikeli kişiler olarak ilan etti ve öncelikle sınır bölgelerinden uzaklaştırılması talimatını verdi. Onlar, savaşın dışında kalan, nüfus yoğunluğu az olan ve verimli topraklara sahip Kuzey Mezopotamya bölgesine nakledilecekti.

Talat, ileri görüşlü bir devlet adamıydı. O, kışkırtılan Ermenilerin, Ruslar'ın etkisinden ve Kürtler'le çekişmelerden kurtulup, yeni yerleşim bölgelerinde daha iyi yaşamalarını ümit ediyordu.

Türk İmparatorluğu gibi geniş bir bölgeyi kapsayan bir ülkede, merkezi yönetimden kısmen veya büyük oranda bağımsız bölgeler var. Valiler, kendi bölgelerindeki olayların muhakemiyetini, Konstantinopel'deki merkezi yönetimden daha iyi yapabilecekleri kanaatindeydi. Bu nedenle bakanlıktan gelen emirlerin, zaman zaman asıl mahiyetinden farklı olarak uygulandığı da görülmüştür. Sayıları az olan eğitimsiz memurlar, binlerce Müslüman mülteciyi ve aynı sayıdaki Ermeniler'i, doğru yola sevk etme gibi alışılmamış görevin üstesinden gelmekte zorlandılar. Bu noktada müdahalede bulunan ***Talat***, elindeki tüm imkanları kullandı. İçişleri Bakanlığı'nın Savaş Bakanlığı'na gönderdiği ve görevimden dolayı haberdar olduğum birçok yazıyla, ordudan yardım istendi. Ancak tüm bu çabalara rağmen, binlerece Müslüman mülteci ve Ermeni yerleşimci, uzun yürüyüşlerin zorluklarına yenik düştü.

Burada şu soru gündeme gelebilir: Bu durumlar önceden öngörülemez ve başka bölgelere nakliyelerden vazgeçilemez miydi? Türk mültecilerin, Ermeni zulmünden haklı bir şekilde duydukları korku nedeniyle kaçmaları kolaylıkla engellenemese de, Ermeniler'in isyan bölgelerinden başka yere nakledilmeleri konusunda devlet tarafından görülen zaruriyeti onaylamak gerekir. Sonuçlara da katlanılmalıydı. (...)

Talat, katil değil, bir devlet adamıydı. Şimdi gelelim, Ermeniler'e karşı kasıtlı olarak girişilen zulüme. Kürtler'den başlıyorum. Tabii ki, Kürtler, Müslümanlar'a karşı zulüm yapan ve düşmanı olduğu Ermeniler'i, nakliye sırasında talan etme ve onları öldürme fırsatını kullandılar. Acıklı yolculukları sırasında Ermeniler günlerce ve haftalarca Kürdistan'dan da geçtiler, çünkü Mezopotamya'ya başka yol yoktu." Bronsart Von Schellendorf, "Eine Zeugefs für Talaat Pasha", (Talat paşa için Bir tanıklık) Deutsche Allgemeine Zeitung, 24.7.1921

Liman von Sanders de bilirkişi olarak katıldığı Talat Pasa duruşmasındaki ifadesinde *"Edindiğim bilgilere göre, Alman hükümeti o zamanlardaki durumun elverdiği ölçüde elinden gelen her şeyi yapmıştır. Ama hükümetin işi gerçekten de zordu. Özel olarak, Büyükelçi Graf Metternich'in Ermenilere karsı alınan önlem kurallarını kesin bir tarzda protesto ettiğini biliyorum. "* demektedir. Alman generalleri güvenlik gerekçeleriyle sürgün emri verildiğini ve bunun kötü sonuçlara yol açtığını kabul ediyorlar fakat Jön Türklerin katliam emri vermediklerini savunuyorlardı; sorumluluğu daha küçük rütbeli subay ve memurlarla Kürt aşiretleri arasında paylaştırıyorlardı.

Osmanlı 3. Ordu Kurmay Başkanı ***Felix Guse*** de, benzer bir makale yazarak, Ermenilerin *"düşmanla işbirliği ettiğini, Ermeni huzursuzluğunun Tüm Anadolu'ya yayıldığını, isyan eden Ermenilerin cephe gerisinde büyük bir tehdit oluşturduklarını"* belirttikten sonra, *"Ne yapılabilirdi?"* sorusunu yöneltmekte ve zorunlu göç kararının alınması ile ilgili olarak şunları yazmaktaydı:

"Bu kritik anda Ermenilerin düşmanca davranışlardan vazgeçip, soyluluk gösterip göstermeyeceklerinin savaşmakta olan bir ordudan beklenmesi biraz fazla iyimserlik olurdu. Türkiye'nin bulduğu çözüm şuydu: 'Ermeniler Türkiye'yi boşaltacaklardı. ' Kendilerini savunmak zorunda olan Türklerin başka bir çözüm yolu bulmaları pek mümkün görünmüyordu ve bu konuda söylenecek başka bir şey de yoktu. "[562]

Yoldaki ölümleri ise asayişin sağlanamaması ve Kürtlerin saldırılarıyla açıklamaktadır.

"Türklerin aklanması yönünde şunlar söylenebilir: Daha önce de belirtildiği üzere, jandarmalar ülkenin iç kesimlerinden cepheye sevk edilmişlerdi. Bu tarihten itibaren hükümet memurları memleket içinde güvenliğin sağlanması konusunda birtakım olumsuzluklarla karşılaştılar ve özellikle Kürtlerin soygun, gasp vb. girişimlerinde büyük artışlar oldu. Ancak asıl önemlisi öldürme ve yaralama gibi istenmeyen birtakım olaylarda Ermenilerin can düşmanı Kürtlerin paylarının çok yüksek olmasıydı. "[563]

Bu anlatımlar Osmanlı karargahında kilit mevkilerde bulunan dolayısıyla doğu hıristiyanlarının soykırıma uğratılmasında sorumlulukları bulunan Alman subaylarının nasıl bir bakış açısına sahip olduklarını örneklemektedir. Satır aralarında Ermeni ve Kürt halkına ilişkin aşağılayıcı belirlemeleri de dikkat çekicidir:

"Ermeniler çok iyi birer çiftçi, sanatkâr, fakat her şeyden önce şeytanı bile şişeye sokacak derecede kurnaz birer tüccardır. Ermeniler Türklerden daha aktiftiler, ancak sırf bu yüzden onları Türkiye'nin temel kültür unsuru olarak nitelemek doğru değildir. " Bir Rus, yukarıdaki yaklaşımın aksine, Ermenilerin kültürden yoksun bir ırk olduğunu şu şekilde vurgulamaktadır: "Gerçi Ermeni de bir insandır, ancak kendi

562- ***Felix Guse;*** "Die Armenieraufstand 1915 und seine Folgen (1915 Ermeni Ayaklanması ve Sonuçları)", Aktaran: ***Kılıç, Doç. Dr. Selami***; "Osmanlı 3. Ordusu Kurmay Başkanı Felix Guse'nin '1915 Ermeni Ayaklanması ve Sonuçları' Adlı Makalesi"; "Ermeni Sorunu ve Almanya", Kaynak, İstanbul 2003

563- ***Felix Guse***: Agy.

ininde dört ayak üzerinde yürür. "

Ermenilerin can düşmanı olan Kürtler, hayvan yetiştiricisi ve çapulcudur. Dışarıdan bakıldığında, Kürtler kahraman, Ermeniler de dindar adam görünümündedir, ancak kendini güçlü hissettiğinde Ermeniler de zulmetmekteydi. "[564]

Alman subaylarında bölge halklarına ilişkin bu şövenist yargılar, onlara *"sürü"* muamelemesi yapılmasını doğal karşılamaları, kitleler halinde öldürülmelerinden teknik ayrıntılar gibi bahsetmeleri egemen anlayış hakkında da bir fikir vermektedir.

İlber Ortaylı, Almanya'nın sorumluluğu konusunda şunları yazmaktadır:

"Almanya ortaya çıkan olayları şiddetle bastırmak konusunda akıl hocalığı yaptı. Büyük Savaş'a girildiğinde durumun tamamen bu yönde geliştiği açıktır. Dramatik hale dönüşen tehcir gibi bir olayı, bu dönemde, evvelemirde Alman Genelkurmayının tavsiye ettiği ve yönettiği savaş sırasında ve sonrasında açıklanmıştır. 28 Temmuz 1332 (1915)'de askeri güvenlik nedeniyle çıkarılan bu sürgün kararının uygulanmasına, birçok yerlerde Alman konsolosları ve subaylarının yönetici ve teşvikçi olarak katıldığı ileri sürülmüştür. Resmi ve gayri resmi Alman yayınlarının bu iddiayı çürütecek yeterlikte olmadığı görülüyor. "[565]

Savaş, sürgün ve soykırım dönemindeki Alman askeri varlığına, bu sürece ait önemli evrakların Almanya'ya götürülmüş olmasından ve General Seect'in bu kilit rolünden sonra, Yahudi'leri soykırıma hazırlanan Hitler'in 1939'da komutanlarına söylediği ünlü söz daha bir anlam kazanmaktadır: ***"Ermenilerin köklerinin kazınmasını bugün hatırlayan var mı?"***[566]

Ve yine bu bağlantıyı ironik biçimde vurgularcasına Nazi Almanya'sı Yahudileri toplama kamplarında büyük eziyetlerle imha ettiği 1943 tarihinde, Talat Paşa'nın kemikleri de Nazi mühürlü bir trenle Türkiye'ye gönderilmekteydi.

Almanya'nın, Türk ordusundaki Alman subaylarının yardımıyla, müttefikinin uyguladığı, tarihte şimdiye kadar eşi görülmemiş bu kitlesel soykırımı nasıl olup da engelleyemediği, yabancı ülkelerin kavrayamadığı bir olgu olarak kaldı. Savaş sırasında ve savaştan sonra Fransa, İngiltere ve Amerika'da Almanya'nın bu soykırımdan sorumlu ve suç ortağı olduğunu belirten sayısız, makale ve kitap yayımlandı.

564- ***Felix Guse***; Agy.

565- ***Ortaylı, İlber***. "Osmanlı İmparatorlugunda Alman Nüfuzu", İletişim, İstanbul, S. 179

566- Londra'da yayınlanan Times gazetesinin 24 Kasım 1945 tarihli sayısında çıkan "Nazi Almanya'sının Savaş Yolu" başlıklı makalede; Hitler'in 22 Ağustos 1939 günü yüksek rütbeli komutanlarla tertiplediği bir toplantıda yaptığı konuşmada söylediği iddia edilen bu söz ile ilgili zaptın 23 Kasım 1945 günü Nürnberg Harp Suçluları mahkemesi duruşmasında savcı tarafından delil olarak ileri sürüldüğü yazılmaktadır.

Kürt Feodallerinin Ermeni Soykırımındaki Rolü

Ermeni soykırımında Osmanlı Devletinin en yakın işbirlikçisi Abdülhamit döneminde *"Hamidiye Alayları"* ile güçlendirilmiş olan işbirlikçi Kürt feodalleriydi. Saltanat adına vergi ve haraçları bu unsurlar topluyor ve ***"kafirane"*** adını veriyorlardı. Bab-ı Ali, Sasun gibi son derece çetin Ermeni direniş merkezlerini ancak Hamidiye Alayları sayesinde bastırabilmişti. Halep'teki Portekiz Konsolosu Urfa'daki Ermeni soykırımını Sünni bir şeyh olan Molla Sait Ahmet'in çıkardığı bir fetva ile 28 Aralık 1895 yılında başlattığını yazar. [567]

Kadim Ermenistan ve Kürdistan'da Osmanlı merkezi yönetiminin yüzyıllardır ayak basamadığı, tamamen aşiretlerin denetiminde özerk bir yaşam sürdüregelen geniş bir kırsal alan bulunuyordu. Şehir merkezleri ve önemli yol güzergahlarındaki kimi kasabalar hariç merkezi otoritenin bu alanlarda hemen hemen hiçbir hükmü bulunmuyordu. Kürt egemen sınıflarının katılımı olmaksızın tehcirin ve soykırımın bütün Kürdistan ve Ermenistan'da bu denli sonuç alıcı olması mümkün değildi. Bu nedenledir ki Sultan Abdülhamit'ten beri süregelen ve Ermeni ulusalcılığını Kürt feodalitesiyle bastırma siyaseti, İttihat ve Terakki yönetiminin de etnik arındırma politikasının temel ayaklarından biri oldu. Kürt aşiretlerinin, ileri gelenlerinin Devlet siyasetine kazanılması kritik bir öneme sahipti; çünkü böylelikle onlar diplomatik menavralar söz konusu olduğunda Ermeniler üzerindeki yok etme kampanyasını Kürtlerle açıklayarak kenara çekilme fırsatı elde edeceklerini düşünüyorlardı..

Ne var ki bu, işbirlikçi Kürt egemen sınıflarının tavrını masum kılmadığı gibi, sonuçta Türkleştirme-İslâmlaştırma siyasetinin sürgün ve katliamlar biçiminde Kürtlere yönelmesinin yolunu da engelleyemedi. Türk Paşalarının ***"Zo'ları hallettik, sıra Lo'larda"*** deyişi gibi; soykırım kurbanlarının Kürtlere *"Biz sabah yemeği olduk, siz de akşam yemeği olacaksınız"* yakınması da durumu özetler.

Böylelikle, zemini on yıllardır hazırlanmış bir atmosferin içinde yağmadan yararlanabilmek, Ermenilerin özellikle şehir ve kasabalarındaki mülklerine el koyabilmek iştahıyla; Bab-ı Ali'nin pompaladığı dinsel korkuların, Şeyhler ve din adamlarının kışkırtıcı propagandalarının sonucu soykırıma katıldılar. Teşkilat-ı Mahsusa tarafından örgütlendirilen, Balkanlardan gelen Türk göçmenler, Çerkesler ve Aşiret Alaylarından devşirilen Kürt çeteler ölümcül vuruşlar gerçekleştirdi.

Halkın desteği ve katılımı bölgeden bölgeye değişen, kimi yerde açık saldırılar, kimi yerde kayıtsızlık, kimi zaman da gizli veya açık korumacılık içeren parçalı bir duruşu yansıtır.

Soykırım sürecine tanıklık eden Konsolosluk, misyon ve hastane görevlilerinin raporlarında da Kürtlerin katılımı ile ilgili bir çok anlatım bulunmaktadır. Amerikan Dışişleri arşivlerindeki rapodan bir örnek:

"Elazığ vilayetinde Gölcük gölü kenarında ise imha kampları bulunmaktaydı.

567- *Dr. Kemal Mazhar Ahmed*, "I.Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan" ("Kurdıstan Le Salekani Şerê Yekemînê Cîhan da" Bağdat,1975 -Kürtçe-) Berhem yayınları, Ankara 1

Çeşitli silahlar ile sadece orada en azından on bin kadın ve çocuk öldürüldü, ve de öldürülmeden önce paralarını, altınlarını va elbiselerini vermek zorunda kaldılar. Altınları vücutlarına sakladıklarına inanıldığı için, altınları alabilmek maksadıyla bir çok ceset yakıldı. Yapanlar bu örnekte yerel Sünni Zaza Kürtleriydi. Ermenilerin tek sığınacak yeri Alevi Kürtlerin Dersim bölgesiydi."[568]

Alevi Kürtler ve Dersim bölgesinin Ermeni soykırımına katılmadığı gibi, soykırımdan kaçanlar için nispeten güvenli bir barınak olduğu ve kimi durumlarda Alevi aşiret reislerinin Ermeni dostlarını silah gücüyle korumuş, kurtarmış olduklarına dair raporlar mevcuttur. [569] Kendilerine sığınan Ermenileri aralarına alarak hükümet kuvvetlerine karşı onları koruyan Dersim'deki olaylar hakkında M. Nuri Dersimi önemli bilgiler vermektedir. [570]

Gordlevski *"Kırım sırasında Alevi ve Ezidi Kürtlerin, Ermenilerin en yiğit koruyucuları ve yardımcıları olduklarını"* yazar. [571] Ayrıca, yüzyıllarca bir arada yaşayan hakların dostluğundan kaynaklanan yerel birimlerde korunan ailelere de ve katliama karşı koyuşlar söz konusudur. *"Deyrizor bölgesinde kendilerine sığınan yüzlerce Ermeni'yi Eziditer, büyük bir askeri kuvvetle çarpışarak savundular."*[572]

Ezidi Kürtler kendileri hedef olduğu gibi, yoğun oldukları bölgelerde Ermeniler için kurtarıcı bir ocak oldular. Cebel Sincar konvoylardan kaçabilen Ermeniler için bir sığınak olmuştu. Şubat 1918'de Enver Paşa, Ermenilerin sevk yolları üzerindeki geri beslenme kaynaklarını vurmak ve iletişim hatlarına yönelik tehdidi kaldırmak için Tel Afar'a yöneldi. Cebel Sincar'daki Ezidilere korudukları Ermenileri teslim etmeleri için ültimatom gönderildi. Ancak Ezidiler bu tehdidi geri çevirdiler ve bütün yaz boyunca Osmanlı kuvvetlerinin saldırılarına karşı koymaya çalıştılar. [573]

Böyle korunarak jenositten sağ çıkan aileler, yıllarca kendilerini kurtaranlara minnet duymuşlar. Halen İstanbul'da, Amerika'da, Avrupa'da olduğu halde kendilerini jenositten kurtardıkları için şükran borçlarını göstermek için bağlarını koparmayan çok sayıda Ermeni ailesi vardır. Bunlar kız alıp verirken, önemli kararlar alırken mutlaka danışır ve onları büyükleri olarak kabul ederler. Hatta kırsal alanlarda kendilerini kurtaran feodal ailelere boğaz tokluğuna çalışmayı borç sayan, gelirlerinin bir kısmını yıllar sonra bile ödemek isteyen nice Ermeni bulunur. Bunlar, soykırım dehşetinde gösterilen en küçük insanca davranışın bile insanlar üzerinde yarattığı bağlılığı göstermesi bakımından dramatiktir.

568- ***Atkinson, Tacy W.***, Account of the events in Turkey during the past three years as I have seen them and as they have had an effect upon our work in the Annie Tracy Hospital, ABC 'American Buard of Commissioneers for Foreign Missions Arşivleri) 16.9.7, 1917 (Akt: Hans Lukas Kieser)

569- ***Atkinson, Tracy W.***; Agy. (Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Houghton Library, Harvard,ABC 16.9.7.); Riggs, Days of Tragedy, s. 112-116; ***Mehmet Nuri Dersimi,*** Kürdistan Tarihinde Dersim, Halep, 1952, s. 41-42 ve 292; Leslie A. Davis, Slaughterhouse Province, s. 98-99, 108, 111-12, 170. Ermeni otobiyografisinde: ***Boghos Jafarian, Farewell Kharpert. The Autobiography of Boghos Jafarian***, 1989, s. 105-117; Jacques Alexanian (haz.), Le Ciel était noir sur l'Euphrate, Robert Laffont, Paris, 1988, s. 132-144 ;Christoffel, Ernst, Aus dunklen Tiefen, Buchdruckerei Gutenberg, Berlin, 1921, s. 68. ((Akt: Hans Lukas Kieser)

570- **M.N.Dersimi**; "Kürdistan Tarihinde Dersim" Halep, 1952, s.112-114

571- **V.A.Gordlevski**; Seçme Eserleri, C.III; s.129-130 (Aktaran; Mazhar Amed agy.)

572- **H.Charles Luke**; "Musul ve Azınlıklar" Londra. 1925, s.129

573- ***Guest, John S.***; "Yezidilerin Tarihi - Melekê Tavus ve Mıshafa Reş'in İzinde", Avesta, İstanbul, 2001, s.300-302

Yıllardır, Kürt duyarlılığının sesi olan ünlü müzisyen ***Aram Dîkran*** da, Kürt-Ermeni dostluğu ve bağlılığının bir göstergesi gibidir. Dîkran, *"Özgür Gelecek"* dergisindeki bir röportajında şunları söylüyor:

"... Siz kendiniz Kürt değilsiniz, fakat Kürt sanatçısı olarak tanıtılıyorsunuz. Halkta sizi böyle biliyor ve tanıyor. Neden Kürtçe söylediğinizi bize anlatır mısınız?

- Babam her zaman bize söylüyordu. (Babam Sason ilçesinden, annem ise Silvanlıdır. Türkiye'den 1932 yılında kaçarak Suriye'ye sığınmışlar. 1966 yılında da Ermenistan'a geldik) "kendinizi hiçbir zaman Kürtlerden ayrı saymayın. Onlardan uzaklaşmayın. Kürtlerin bize yardımları çok dokunmuş. Eskiden beri birbirimize komşuyuz. Onlarla hiç bir düşmanlığımız yoktur, biz onlardan kötülük yerine, iyilik görmüşüz. "Kürtlerin bu iyiliğinden dolayı o, her zaman Kürtçe şiirler yazar ve onlara hizmet etmek isterdi. Yukarıda da değindiğim gibi Kürtlerle acı ve tatlı günlerimiz hep bir olmuştur. Birbirimizin acılarına ortak olmuşuzdur. Böylece, kültür ve yaşamımız birbirine kaynaşmıştır. Onun için ben bir Kürt sanatçısı olarak görülüyorum. Öyle bir duruma gelmiş ki, artık elimde değil, istesem de istemesem de dilim ve cümbüşümün telleri Kürtçe'yi arar, bulur ve söyler. [574]

Kürt dengbejlik geleneğinin ünlü ustalarından ***Karabetê Xaço*** *(Garabet Haçadruyan)* da, tüm ailesini 1915 soykırımında yitirmiş bir Ermeni yetimidir. Tüm 1908 yılında Xerzan köyünde doğan Karabetê Xaço, Sultan II. Abdülhamit, Ermeni, Ezidi ve Asurlara yönelik katliam fermanını uygulamaya koyduğunda yedi yaşındadır. Köy yakmalar, toplu katliamlar ve tecridin günlük yaşamın bir parçası olduğu o günler için Xaço, *"Hamidiye askerlerine her yerde ölüm melekleri de eşlik ediyordu. Ana evladına sahip çıkamıyordu. Hepimiz kıyamet gününün geldiğini düşünüyorduk. "* diyor. 5 kişilik ailesini kaybettiği 1915 yılının 1 Mayıs gününü ise şöyle anlatıyor;

"Önce köpeklerin sesini, sonra da kapı sesini duyduk. Tahta kapımıza çok sert vuruyorlardı. Kapıyı açmak için ben gittim. Silahlı üç adam dışarıda duruyorlardı. Kürtçe konuşuyorlardı. Herkesi, köyün aşağısındaki dere kenarına götürdüler. Oraya başka Ermenileri de getirmişler. Hiç vakit kaybetmeden önce erkekleri, sonra kadınları öldürdüler. Sonunda bir parça insaf vicdanlarına girdi ki, bizi bıraktılar. 'Sakın kimse evine geri dönmesin!' diyerek de çocukları uyardılar. [575]

Karabetê Xaço ve kardeşleri bir süre Kürt köylerinde dilencilik yaparak karınlarını doyurdular. Hiç kimseye de Ermeni olduklarını söylemediler. Kürtçe bilmeleri onların kendilerini gizlemelerine yardımcı olmuştu. Karabetê Xaço ve kardeşleri birlikte köy köy dolaşıp, tutunacak bir dal ararken farkına varmadan ilk stranlarını da

574- Özgür Gelecek, "Aramê Dîkran'la Söyleşi", Sayı.6-7 Mayıs-Haziran 1989,s.40-41

575- ***Mehmet Aktaş***, "Erivan Radyosu Çalıyor", Yeni Gündem, 08.05.2000 / Ermenistan'ın Echmadzin Nahiyesi'ne bağlı

4. Solxoz isimli köyünde yaşayan 91 yaşındaki Karapete Xaço ile 1999 yılında bir röportaj yapan Gazeteci Mehmet Aktaş, Medya-TV için Karapetê Xaço'nun yaşamını ve müziğini konu alan "Bir Eski Zaman" isimli bir belgesel de

öğrenmeye, yollarda söylemeye başladı. Kız kardeşi on iki yaşındayken, bir köylüyle evlenince o da o köyde çobanlık yapmaya başladı ve birçok dengbêj, masalcı, güzel sesli dervişle karşılaştı.

Uzun kış gecelerinde, köy meclislerinde dengbêjlerin şevberklerine katıldı. Zamanla onun sesinin güzelliği fark edilince, o da köy meclislerinde stran söylemeye başladı. Ve kısa zamanda Xerzan köylerinde genç dengbêjin şöhreti yayıldı. Bir süre sonra, onu da bölgede düğünlere çağırdılar: "dengbêjliğe başladığım zaman artık gizli gizli ağlamayı bıraktım. Aç kaldığımda, birisi bana haksızlık yaptığı zaman, hatta erkek kardeşim on yaşında hastalıktan ölünce sadece stran söyledim" diyor Xaço.

Garo Sasuni Kürtlerin soykırım sırasındaki konumuna ilişkin şunları söylemektedir:

"3-. Hayret edilecek bir gerçek de 1915 jenosidinde reaya Kürtlerin, aşiretlerden daha kötü bir rol oynamalarıdır. Osmanlı idaresi aşiretlerden şüphe ettiği için reaya Kürtleri sahneye çıkarıp, kısa vadeli jandarma olarak görevlendirip silahlandırarak, Kendilerine Ermenileri kırmalarına ve bırakılmış olan mülkleriyle zenginleşmelerine izin verilmiştir. Osmanlı idaresinin kendilerine verdiği bu yetkiden şımaran reaya Kürtler, Ermenilerin başına tam bir bela kesilerek, son derece insafsız davranışlarda bulunmuşlardır, ve hatta şu veya bu aşiretin yanına sığınmış olan Ermenileri de Osmanlı makamlarına ihbar etmişlerdir". " (s. 44)

Kürtlerle Ermeniler arasındaki çelişmenin sınıfsal olarak *"feodalite-burjuvazi"* temeline denk düştüğünü ifade eden ***Kıvılcımlı***, Osmanlı'da *"Müslüman-Hıristiyan"* biçimine bürünen bu çelişmenin, Doğu'da *"Kürt-Ermeni"* biçiminde ortaya çıktığını belirtmektedir:

"Osmanlı İmparatorluğu, Çarlık Rusya'sı ile İngiliz emperyalizmi arasında Orta Asya pazarları üstüne başlayan rekabete kilit ve anahtar noktası, bugünkü Şark Vilayetlerinde, bir Ermenistan hükümeti veya muhtariyeti kurup kurmamak meselesi idi. Bu meseleye bir zamanlar "Şark Meselesi" denildi. Osmanlı İmparatorluğu derebey ve saltanat şeklini muhafaza ettiği müddetçe, Şark vilayetlerinde iki zümre vardı: 1- Kürtlük: Daha ziyade derebey, klan ve aşiret sistemleri içinde, dağınık, siyaset dışı bir kalabalık şeklinde idi. 2- Ermenilik: Genellikle burjuvalaşan ve İstanbul, Trabzon gibi önemli ticaret merkezlerindeki kodaman sermaye ırktaşları ile sıkı sıkıya bağlı, İngiliz metalarını İran yaylasından İç Asya'ya taşımakla görevli bir küçük burjuva çoğunluğu üzerine kurulmuş bezirganlık manzumesi demekti. Emperyalist tezatların dış kışkırtmaları yüzünden biraz daha şiddetle alevlenen Kürt-Ermeni zıddiyeti, bu iki zümre insanın arasındaki din, dil ve ilh. Farklardan ziyade, adeta bu iki rejim farkından doğma derebey-burjuva zıddiyeti oldu. İki kutup, Osmanlı Avrupa'sında geniş çapta rol oynayan: Müslüman-Hıristiyan (derebeyi-burjuva) tezadı, daha ziyade tarihi ve mevzii şartlar yüzünden Şark vilayetlerinde, Balkanlardakinin aksine, ikincilerin mağlubiyetiyle halloldu.

"Meşrutiyet burjuvazisi "Şark Meselesi'nin tedhişi altında, ilk ve büyük tehlike olarak gördüğü Ermeniliğe çullandı. Zaten Osmanlı saltanatı içinde kalmış milletler içinde, -Balkanlar bir tarafa bırakılırsa- siyasi bilinç ve teşkilata kavuşmuş keskin metalipli (talepler ileri süren- y. n.) yığın Ermenilerdir. Meşrutiyet Burjuvazisi, birçok sahalarda olduğu gibi, Ermeni milliyetçiliğine karşı da derebeylikle el ele verdi. Elele verdiği derebeylik, öteden beri iki ayrı rejim zıddiyeti ile Ermeniliğe karşı tutulan Kürt derebeyliğiydi! İttihat ve Terakki devlet cihazı, illegal bir kararla başa geçti; Kürt derebeyleri milis teşkilatlar halinde silahlandırıldı, Türklükle Kürtlük, Ermenileri dünyada nadir görülmüş sinsi bir vahşet içinde katliama uğrattı. Fakat bu katliamdan Türk meşrutiyet burjuvazisi kadar ve belki ondan çok daha fazlasıyla istifade edenler Kürt derebeyleri oldu. Ve Kürdistan'da derebeylik biraz daha rakipsiz, çapul ettiği Ermeni mallarıyla biraz daha şişman oldu. "[576]

Cemil Gündoğan. *"Ermeni kırımında Kürtlerin rolü "* konusunun, *"Kürt yazınında belli başlı sıkıntılı konulardan birini oluşturduğu"*nu belirterek şöyle demektedir: *"Bilgi ve bulgular, Kürtlerin bu katliamlarda kullanıldığını gösteriyor. Dolayısıyla yapılması gereken, bunu inkar etmek değil, açıkça ortaya koyup mahkum etmektir. Bizzat ulusal davanın yükümlediği ahlaki sorumluluklar bunu gerektirmektedir."*(s.33)[577]

"... Abdülhamit günlerinden beri bilinçli olarak sürdürülen Kürt-Ermeni çatışması bu konjonktürde bir kere daha ürünlerini vermiştir. Ermeni yağmasından pay alan, Ermeni kırımına ortak olan Kürt işbirlikçileri, Kürt ulusalcılarının faaliyetleri karşısında Kemalist paşaların en büyük destekçileri olmuşlardır."(Age. s. 41) demektedir.

Naci Kutlay ise şunları yazmaktadır:

"Yakın tarihte ölen, Diyarbakır eşrafından Av. Ömer Şevki Cizrelioğlu, Diyarbakır Eski Senatörü ve Sağlık Bakanı Selahattin Cizrelioğlu'nun ağabeyi; dedeleri Şevki Bey, Birinci Dünya Savaşı'nda, Ermeni kırımlarında ismi geçen "milis" önderlerinden biri. Milisler Ermenileri öldürmede, İttihat ve Terakki kurucularından o günlerde Diyarbakır Valisi olan Çerkez kökenli Mehmet Raşit tarafından organize edildiler. Cemil Paşalardan Mustafa Bey ve 1950'lerde iki dönem Diyarbakır Milletvekili olan Mustafa Ekinci'nin Babası Yasinzade Şevki

---

576- ***Hikmet Kıvılcımlı,*** "İhtiyat Kuvvet Milliyet (Şark)",s.21, Yol Yayınları, İstanbul, 1979; s.19-20

"Verilen resmi rakamlara inanmak gelirse, Ermenistan'da 900.000, Türkiye'de 75.000, Suriye'de 150.000, Yunanistan'da 35.000 kadar Ermeni vardır. Bugün Şark vilayetlerinin "mesame"leri içinde gizlenip kalmış bir hayli Ermeni ırkından insan var. Fakat bunlar dinleri ile birlikte dillerini de kayıp ediyor ve hakim Kürt psikolojisi ve tesiri altında Kürtleşiyorlar. Şark vilayetlerinde şimdi "mühtedi" (İslâmiyeti kabul eden y.n) sıfatı ile tanınan Ermeniler, adeta hayatlarını kurtaranların bir nevi gönüllü köleliğini unutmak ve unutturmak için , Ermeniliklerini henüz unutmamış olmalarına rağmen, eski hatıralarına karşı bir ölüm sükutu ile mütehassis olmak mecburiyetindedirler. Birkaç nesi sonra her şeyi unutmaya mahkum olan bu "muhtedi"ler, bugün Şark vilayetlerinin en yoksul (...)marabaları halinde, bugün bile aralarında daha ziyade bir din farkı bulunan ve ırk ve kültürce aynı kökten geldikleri , yüzyıllarca aynı tabii ve sosyal çevrenin beraberi oldukları Kürtlerle kaynaşmış ve Ermeni'den ziyade Kürtleşmiş bir haldedir. Onun için bu "muhtedi"leri Şark vilayetlerinin Kürt camiasından ayırmak oldukça sun'i ve güç olacaktır. Bu artık Kürtleşmiş sayılabilecek Ermeniler dışındaki hakiki Ermenilere gelince, yukarıdaki rakamlar bunlar hakkında kati bir fikir verebilir."

577- Cemil Gündoğan, "1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri" , Komal Yayınları, 1994, İstanbul

Efendi de bunların arasında. Mustafa Ekinci ve Cemil Paşazade Mustafa Bey Kürtlerce yurtsever olarak anılırlar. Kürt entelektüelleri nedense bu noktalara değinmezler.

Şevki Efendi Ermenileri öldürtmekle tanınır. Kıtırbıl köyünde katırdan düştü, ayağı üzengide takılı kaldı ve kurtaramadı. Hırçınlaşan katır sahibini taşlara çarpa çarpa köyüne doğru götürdü. Böylece öldü. Halk, "Ermenilere yaptığının cezasını çekti" diye anlatır bu olayı. "[578]

Dr. Mazhar Ahmed'e göre;

"Kürtlerin Ermeni katliamındaki rolünü ortaya koyarken, her iki halkı birbirine yakınlaştıran ve uzaklaştıran etkenleri göz önünde tutmak; rolün derecesini ve gücünü saptamak zorunludur."[579]

Kürt ve Ermeni toplumlarını birleştirici etkenler;

-Coğrafik, tarihsel ve kültürel, ortaklık;

-Osmanlı despotizminden birlikte zarar görmeleri, kırım ve sürgüne tabi tutulmaları;

-İşgalcilere karşı ortak çıkarlara sahip olmaları gibi başlıklarda toplanabilir. Ayırıcı etkenler olarak ise;

-Ermenilerle Kürtler arasında toplumsal yapı farklılığının ortaya çıkması;

-Ermenilerde modern sınıfların, kültürel gelişmenin ve buna koşut olarak ulusal uyanışın daha önce ortaya çıkması;

-Ermeni ulusal kurtuluş hareketinin talepleri ve politikaları bakımından Kürtleri de ürküten bir olgu olarak algılanması;

-Ermeni ulusal önderlerinin Kürtlerin dostluğunu kazanmak ve Osmanlılara karşı yöneltmek yerine, Kürtleri de karşıya alan, Rusya ve Avrupalı devletlerin himayesine bel bağlayan politikalarının Kürtleri korkutması;

- Sultan II. Abdülhamit'in din farkından yararlanarak böl-yönet politikası ile Kürt feodallerini Ermenilere karşı güçlendiren bir politika yürütmesi sayılabilir.

Aşiret Alayları

Cemil Gündoğan, aynı kitabında Hamidiye Alayları'nın Kemalist'lerle birlikte 1918'deki anti-Ermeni kampanyaya katılışlarını da şöyle değerlendirmektedir:

"Bu saldırılara Hamidiye Alayları da katılmışlardır. Ancak "Hamidiye" olarak değil, Meşrutiyet'ten sonra aldıkları yeni isimle. Yani Aşiret Alayları adıyla. Hatta Hamidiyelere karşı soğuk davranmış olan Dersim Kürtleri bile harekatın Erzurum'a kadar olan bölümüne iştirak etmişlerdir.

Ne var ki, Kürtler, bu davranışlarıyla sadece Ermenileri kovmuş olmadılar; yanı

578- *Kutlay, Dr. Naci*; "Acı Gerçekler 2", Özgür Politika, 5 Kasım 2003
579- Mazhar Ahmed; agy. s.41

sıra kendi ulusal boyunduruklarının perçinlenmesi için gereken koşulların yaratılmasına da katkıda bulundular. Çünkü bu harekat, Ermenileri kovmanın yanı sıra, Kemalist hareketin oluşması için gerekli ortamı doğurmuştur. Nitekim doğruluğu kontrol edilemeyen bir anekdota göre, bu harekata subay olarak katılan ve daha sonra Beytüşşebap isyanını örgütleyecek olan Azadî örgütünün liderliğini yapan ***Cibranlı Halit****, bu gerçeği daha o günden fark etmiştir. Anekdota göre, Ermeniler karşısında kazanılan son zafer günü herkesin şenlik yaptığı bir anda, Halit, yakın bir arkadaşına efkarlı bir ruh haliyle:* ***"Bugün, bir gün bizim boğazımızı da kesecek kılıçları biledik!"*** demiştir. [580]

Ağrı direnişinin ünlü simalarından ***Broyê Heskê Tello*** (İbrahim Ağa) İttihat ve Terakki ve Kemalistlerin anti-Ermeni hareketlerinde devletin yanında yer almıştı.. Ağrı ve Bazit'i Rus ordularının geri çekilmesinden sonra egemen olan Ermeni kuvvetlerinden alıp, yönetimini Osmanlı ordusuna devreden de kendisiydi. Hatta Şeyh Said ayaklanmasında da devlete sadakatini sürdürmüş, devletin isteği üzerine eski Hamidiye Alayları Komutanlarından ***Kör Hüseyin Paşa*** ile birlikte, tenkilden kaçarak İran'a sığınmak isteyen ***Şeyh Ali Rıza*** ve adamlarını engellemeye çalışmışlardı. General İhsan Nuri, buna rağmen isyanın bastırılmasından sonra Türk devletinin ilk aklına gelenin İbrahim Ağa'yı sürgüne göndermeye çalışmak olduğunu yazar:

"Şeyh Said isyanının bastırılmasından sonra, Türk devleti Kürt önderlerini ailesiyle birlikte Batı Anadolu'ya sürdü. Bro'nun dostları, devletin kendisini de sürgün edeceğini söylüyorlardı. O ise, söylenenlere kulak asmayarak; "Ben devlete çok büyük hizmetlerde bulundum. Bugün de dükkanımla uğraşıyorum ve devletin dostuyum. Niçin beni sürsünler ki?" diyordu. Fakat düşünemiyordu ki, Türklerin gözünde, bir Kürt ister hizmetkâr isterse asi olsun yine de Kürttür." [581]

Devlet yanlılığı ile tanınan *"Doğu İlleri ve Varto Tarihi"* kitabının yazarı M. Şerif Fırat, anılarını yazdığı *"Hayatım ve Hatıralarım"* kitabında Hormek ve Lolan'lıların Kazım Karabekir Paşa'ya müracaat ederek Ermenilere karşı milis olarak çarpışmak istediklerini bildirdikleri halde, Cıbran aşiretinden Halıt Beyin Hormek ve Lolanlıları çekemediği için onları Paşa'ya karşı kötülediğini ve böylece "milli vazifeden alıkoymuş olmalarından" yakınmaktadır:

"Hormek ve Lolanlıların hakimiyetini çekemeyen H... Bey... [Halıt Bey] Erzurum'da bulunan 15. Kolordu komutanı Kazım Karabekir Paşa ile temasa geçerek bu aşiretin hükümete karşı kötü bir fikir taşıdıklarını beyan etmiş ve bu yüzden Hormek ve Lolan aşiretleri müşterek bir milis alayı teşkil ederek şark cephesinde Ermenilerle savaşa gitmek için Kazım Paşa'ya müracaat ettikleri halde, Paşa H... beyden aldığı fikir ve ilhâm üzerine, Hormek ve Lolan aşiretinin cepheye gitmesine müsaade etmemiştir." [582]

580- Anekdotu Şeyh Sait'in kardeşi Mehdi'ye atfen aktaran ***Martin van Bruinessen***, s.344 /Ağa, Şeyh ve Devlet - Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi: Öz-Ge Yayınları)" (C.Gündoğan, Age. S.38-39)

581- ***İhsan Nuri***'nin Anılar'ından aktaran: Karaca, Emin; "Ağrı Eteklerindeki Ateş (Bir kürt Ayaklanmasının Anatomisi)", Alan Yayıncılık, İstanbul, 1991, s.104

582- ***Fırat, M.Şerif:*** "Hayat ve Hatıralarım", cilt-3, s.14, Muş-Varto 1900-1948 [yayınlanmamıştır] Akt: Atilla Fırat, " Açık Mektup (Hormek'den Notlar)", Ankara, 1987, s.10

"'Kürdistan'ı Ermenistan yapmak istiyorlar, fakat Kürt kardeşlerimizi çiğnetmeyeceğiz!" diye *"bütün Kürtleri şerbetlemiş"* olmakla övünen Kazım Karabekir şöyle yazmaktadır:

> *"Aynı zamanda, aşiret düzenlemelerini yaptım. Harb-i Umumide bulunan aşiret kumandanlarını çağırarak, açıkça bunlara Kürtlük meselelerinin neticesini, Kürtleri Ermenilere mahvettireceklerini anlattım. Ve memleketimizin kurtarılması için elbirliği ile çalışılmazsa iki cihanda lanete hak kazanacaklarını söyledim. Söz verdiler. Yemin ettiler. Kürtlük için mühim propagandalar varmış. Bir jin Gazetesi namussuzca yazarmış. Fakat ayrılık gütmeyeceklermiş."*[583]

Kürt aşiretlerini yerli Hıristiyan halklara karşı silahlı güç olarak kullanma politikası Kemalist iktidar ve Cumhuriyet döneminde de devam etti. İleriki bölümlerde de örneklendirileceği gibi 1924 yılındaki Nasturileri tenkil harekatı sırasında bölgedeki aşiretlerden yararlanıldığı gibi Simko'ya da para, silah, cephane subay yardımı yapılarak hatta emrine tabur vererek Urmiye ve Salmas civarındaki Asuri-Ermeni yoğunlaşmasını kırmasını, Nasturilere karşı savaşmasını istemişlerdir. [584]

Keza bu raporlarda Simko'nun bu harekatı yapabilmesi için kendisine tahsis edilecek çok sayıda askeri personel ve lojistik içinde ***"8. Aşiret Tümeni'nden 500-600 aşiret eri"***[585] de sayılmaktadır. Bu da İttihat ve Terakki'nin Aşiret Alaylarına çevirdiği, Hamidiye Alayları'nın, Kemalist iktidar ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarında da *"Aşiret Tümenleri"* haline geldiğini gösteriyor.

Bir Prototip Olarak Mutkili Hacı Musa Bey Olayı

1883-1890 yılları arasında Muşlu Ermenilerin bölgenin sayılı Kürt beylerinden biri olan Hacı Musa Bey hakkında yükselen şikayetleri Osmanlı yönetimi ile İngiltere arasında diplomatik krize neden olacak kadar büyüdü. Avrupa kamuoyu ve özellikle İngiliz büyükelçiliğinin baskısı karşısında Sultan Abdülhamit, Hacı Musa Bey'i İstanbul'a getirterek yargılatmak zorunda kaldı. İstanbul'daki duruşmalar yerli ve yabancı basının yoğun ilgisi altında yapıldı ve Musa Bey, suçlandığı 8 davadan da beraat etti.

Hacı Musa Bey olayı, o dönemde Ermeni ulusal sorunu konusunda uluslararası basında ve diplomatik yazışmalarda bir hayli yer almış bir konudur. Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde uğradıkları haksızlık ve zulümler karşısında ne kadar korumasız oldukları ve Kürt beylerinin baskıları altındaki durumlarını gösteren argümanlardan birini oluşturmuştur. Ermenilerin mal ve can güvenliğinin Tanzimat sonrası Osmanlı yasal sistemi içinde dahi hukuksal bir güvenceye sahip olmadığını göstermiştir. Berlin Konferansı'nın Ermeni vilayetlerinde reform yapılmasını öngören kararları karşısında Osmanlı yönetiminin isteksizliğini göstermesi bakımından da bir

---

583- *Kazım Karabekir*, "İstiklal Harbimiz" (Akt. Göldaş, 91. s.103)

584- Bkz. "Nasturilere son darbe".. [Bölüm Başlı]

585- *Reşat Hallı*, "Nasturi Ayaklanması ve Bastırılması (12-28 Eylül 1924)" Harp Akademileri kitaplığı, Albay Reşit Hallı'nın Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938) adlı kitabından alınmıştır. (Akt: Faik Bulut; 1992). Age.s.269

hayli işlenmiş olan bir konudur.

Uluslararası literatürde Kürt-Ermeni ilişkileri hakkında diplomatik rapor ve tartışmalara geçmiş olan bu konu ne yazık ki Kürt tarih yazınında hiç ilgilenilmemiş bir konudur. [586] Oysa Hacı Musa Bey tipolojisi, Erzurum ve Sivas kongreleri temsilciler heyetinden, Kürdistan Azadi Cemiyeti'ne kadar Kürdistan tarihinin diğer safhalarında da önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır.

Musa Bey'in babası, Muş sancağının tanınmış aile ve beylerinden biri olan Mirza Bey'dir. Osmanlı yönetiminin güvendiği beylerden biri olan Mirza Bey, Mutki ve Ahlat gibi kazaların kaymakamlığını yapmış, Bitlis'te kolluk kuvvetlerine yardımcı olarak devlet hizmetinde bulunmuştu. Mirza Bey'in oğlu Musa Bey 1854/5 Muş Hoyt kazası[587] Cinyar köyünde doğmuş, babasının kan davasıyla ilgili bir çatışma sonucu vefat etmesi üzerine aşiret reisliğini üstlenmiştir. [Mirza Bey'in büyük oğlu Musa Bey dışında Kasım, Nuh ve Cezayir adında üç oğlu daha bulunmaktadır.] O da babası gibi Osmanlı yönetiminin güvenini kazanan bir kişi olarak Salih Paşa tarafından görevlendirilerek uzun yıllar Hoyt nahiyesinin müdürlüğünü yapmıştır. Bu görevi sırasında halktan kaba kuvvetle vergi toplayarak vergi gelirlerini artırmasını sağlaması, idarecilerin takdirini, Hıristiyan ahalinin ise tepkisini çekmekteydi.

Salih Mirzabeyoğlu [Salih İzzet Erdiş], *"Abdülhamit Han Hazretlerinin takdir ve güvenine mazhar olmuş bir zât... "* dediği Mutki aşireti reisi Hacı Musa Bey'in büyük dedesi olduğunu yazmaktadır:

"Mutkî Aşireti Reisi Hacı Musa Bey, onun oğlu İzzet Bey, onun oğlu Hacı Muammer Bey, onun oğlu Salih Mirzabeyoğlu... Büyük sahabî, "Seyf-ül İslâm-İslâmın kılıcı" lâkablı Halid bin Velid Hazretlerine kadar bir şecere... Oradan gelen bir kolun yataklandığı yerdir Muş!.. (...)

Baba soyum, "Allah'ın çekilmiş kılıcı" diye anılan, büyük sahabi Halid bin Velid Hazretlerine dayanır... Mûsâ deyince... Efsanevî bir yiğitlik şahsiyeti olan, dedem İzzet Bey'in babası ve Mirza Bey'in oğlu Mûsâ Bey... "Bey", şimdilerde parası olana, kravat takana ve burjuva takımının nezaketle hitabedilmek istenenine deniyor ya, bunlarınki öyle değil... Onlar, mirler!..

Mûsâ Bey, Mustafa Kemâl'in Üstadım'ın bahsettiği hatıratında ve Nutuk'ta bahsi geçen, pek sevmediği biridir... Nutuk'ta, bir nevi gıyabında ukdesini konuşturur. "[588]

Hacı Musa Bey'in ismi, 1883'de iki Amerikalı misyonerin kendi köyünden ayrıldıktan sonra saldırıya uğramaları nedeniyle Amerikan ve Osmanlı hükümetleri ve konsolosluklar arasındaki diplomatik yazışmalarda ünlendi. Amerikan ve İngiliz

---

586- ***Dr. Naci Kutlay***'ın ileride anacağım makalelerinde olayın önemine işaret eden ilgisini ayrık tutuyorum.

587- XUWT>XUTE>XWET>XOYT>HOYUT ; ***Huyut*** (Ermenice, "Khoy"~"Koç", -ud;lu"; "Koç-lu")

588- ***Salih MİRZABEYOĞLU***, "Tilki Günlüğü -Ufuk İle Hafiye-", C: 1-6, İBDA Yay.,C: 1, S: 506. C: 4, S: 347-351 "Kendi kaleminden İBDA mimarı Salih Mirzabeyoğlu," Tilki Günlüğü'nden derleme, (Derleyen: Ümit Furkan.) ve Musa Bey'in hizmetkârı Hudeyda Sayılgan ile yapılmış mülâkat [İBDA-C'nin kurucusu olmakla yargılanan Mirzabeyoğlu, kendisi için seçtiği soyadını da büyük dedesi Mirza Bey'e dayandırmakta ve aynı eserinde Mirza Bey'in "Veysel Karani hazretlerinin türbesinde yattığını öğrendiğini" belirtmektedir.]

elçilikleri bu olaydan sorumlu olarak gördükleri Bitlis Valisinin görevden alınmasını, Mirza Bey ve oğlu Musa Bey'in de suç ortaklarıyla birlikte tutuklanıp cezalandırılmalarını talep ettiler ama bir sonuç alamadılar.

Musa Bey konusunda bugüne dek yazılanlar genellikle Uras'ın aktarımları çerçevesinde birbirinin tekrarıydı.[589] Yakın dönemde Niğde Üniversitesi Tarih Bölümü Başkanı Doç. Musa Şaşmaz'ın, Türk resmi tarih tezlerini savunmakla birlikte konu üzerine kapsamlı bir çalışması yayınlandı. *"Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)"*[590] isimli bu çalışmada, Osmanlı, Amerikan ve İngiliz arşivlerinden derlenip karşılaştırılan belgelerle, İstintak Mahkemesinde Musa Bey hakkında yürütülen 8 ayrı davanın iddianame, kararname ve sorgu zabıtlarından örnekler verilmektedir. Musa Bey Davası hakkında haftalık ***"Cerîde-i Mahâkim"***[591] dergisinde yayınlanan dokümanlar, davaların içeriği kadar o günkü toplumlar arası ilişkiler hakkında da dikkate değer ayrıntılar içermektedir.

Muşa Şaşmaz, konu hakkında Melda Hamdioğlu tarafından yapılmış bir doktora tezi bulunduğunu da belirtmektedir[592] Yazar, Hacı Musa Bey meselesinin diplomatik bir sorun haline gelmesinin aslında 1889'da Muşlu Ermeni köylülerin Hacı Musa bey tarafından yağma, kundaklama, soygun ve cinayetlere maruz kaldıkları benzeri şikayetlerinden önce; 1883 yılında Dr. Reynolds ve Knapp adlı iki Amerikalı misyonerin Musa Bey'in köyünden ayrıldıktan sonra saldırıya uğramaları olduğunu öne sürmektedir.[593] Bu olay 1883-1885 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu ve Amerika arasında ciddi bir diplomatik krize yol açmış, suçluların bulunmasını talep eden Amerikan hükümeti ile Babıali arasında karşılıklı nota vermeye kadar uzamıştır.[594] Misyonerlerin bölgede Ermenileri kışkırtıcı faaliyetler yaptığı görüşünde olan yazar, bu saldırılar üzerine İngiliz konsolosluklarının ve bölgede çalışma yapan Amerikan misyonerlerin Hacı Musa Bey'i kendileri için bir engel olarak görüp, üzerine gitmeye ve bertaraf etmeye çalıştıklarını savunmaktadır:

"1883 yılında Amerikan misyonerlerine yapılan saldırı olayında Musa'nın sorumlu tutulması, Ermenilerin, Musa Beyin üzerine fazlasıyla gitmelerine ve onu her şartta çeşitli makam ve mercilere şikayet etmelerine neden olmuştur. Bazı

589- ***Nurşen Mazıcı,*** -Kâmuran Gürün, "Ermeni Dosyası", Bilgi Yayınevi, Ankara, 1988, s.181
-***A.Alper Gazigiray***,"Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları", İstanbul, 1982, s.154-156
-***Cevdet Küçük***, "Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı 1878-1897", İstanbul, 1986, s.105-106

590- ***Musa Şaşmaz***, "Kürt Musa Bey Olayı (188-1890)", Kitabevi, İstanbul, 2004

591- "Cerîde-i Mahâkim"; Osmanlı Adliye Nezaretince çıkarılan haftalık mecmua; çeşitli adli olayların ve yargılamaların, iddianame, karar ve sorgu zabıtları yayınlanan bu dergi de Musa Bey Davasıyla ilgili dokümanlar, adı geçen derginin 23 Kasım 1889 tarihli sayısından başlamak üzere, S.516-550, s.6175'den s.7030'a kadar sürmektedir. (M.Şaşmaz, A.g.e: s.3-4)

592- ***Melda Hamdioğlu***; "Musa Bey Olayı, Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, 1996 [M.Şaşmaz, başka bir makaleyi de "Osmanlı kaynaklarına dayalı olarak yapılmış ciddi çalışmalardan biri" olarak zikretmektedir: Fatih Ünal, "Ermeni Olaylarında Bir Safha, Kürt Musa Bey Olayı", Kafkas Araştırmaları, 2 (1996), s.51-64] - Her iki çalışmayı da bizzat inceleme fırsatım olmadı-

593- Reynolds'un Wallace'e gönderdiği 24 Mayıs 1883 tarihli mektup, Wallace'den Frelinghuysen'e, no. 234, 18 Haziran 1883, National Archives of the United States (NAUS); Eyres, Everett,Wallace ve Wyndham arasındaki yazışmalar için Ağustos - Eylül 1883 Foreign Office (FO) 195/1450; Aktaran: M.Şaşmaz, Age. S.28-31

594- Misyonerlere saldırı olayının soruşturulması ve Musa Bey hakkında takibat yapılması hakkında, konsolosluklar ile Amerikan ve Osmanlı hükümeti arasındaki diplomatik yazışmaların kaynakları için bkz: M.Şaşmaz., Age. s.32-63

Ermeni gazeteleri ile ecnebî memleketlerde bulunan Ermeni komiteleri, mahalli Ermenilerden aldıkları bilgiler doğrultusunda Musa'ya karşı çeşitli zulüm iddialarını isnat etmeye başlamışlardır. Bu konuda yapılan şikayetlere fevkalâde şiddet ve siyasî renk verilmesiyle, garaz sahiplerinin zarar ve fesatlıklarına hız vermelerine vesile olmamak için Osmanlı Hükûmeti, o esnada Musa Bey'in ailesiyle beraber ilk önce Muş'ta ve sonra ise Bitlis'te ikamet etmesini ve nezaret altında bulundurulmasını emretmiştir. "[595]

Bu mecburi ikametin aynı zamanda bir ödüllendirme ile birlikte yapıldığı da anlaşılmaktadır. Çünkü Musa Bey bu dönemde eski Bitlis Valileri Arif ve Fikri Paşa'ların yardımı ve Babıâlinin tasdikiyle ***birinci kol müdürü*** olarak görevlendirilmişti. Olgular gerek yerel gerek merkezi Osmanlı yönetiminin şikayetleri azaltmak için bazı göstermelik tedbirler almakla birlikte Hacı Musa Bey'i ciddi biçimde koruduklarını, ondan yararlandıklarını gösteriyor.

Musa Bey, Hoyt Nahiye müdürüyken ***Bogos Natanyan*** adlı bir Ermeni rahibini ihtilal komiteleriyle ilişkisi olduğu gerekçesiyle üzerindeki evraklarla birlikte tutuklayıp Muş mutasarrıflığına teslim etmiş; bunun üzerine Rahip, Ermeni milletini Osmanlı devletine karşı isyana teşvik eden bir makale yazdığı gerekçesiyle Muş'ta ömür boyu hapse mahkum edilmiştir. [596]

1889'da itibaren ise Hacı Musa Bey'in adı Avrupa basınında Ermenilere yapılan zulüm haberleriyle yeniden gündeme gelir. The Times, The Daily News, The Daily Chronicle[597] gibi yayınlardaki bu haberler geniş bir tepki yaratır. Muşlu Ermeniler, İngiliz konsolosluklarına, Patrikhaneye gönderdikleri çeşitli şikayet mektuplarının yanı sıra Musa Bey'in tutuklanması için imza toplayıp Bitlis ve İstanbul'daki Osmanlı makamlarına da başvurmaktaydılar.

Hacı Musa Bey olayı *"Ermeni Meselesi"* üzerine yazan resmi Türk tarihçileri tarafından Osmanlı imparatorluğuna karşı haksız ve maksatlı Ermeni propagandası ve İngiliz işbirlikçiliğinin bir örneği olarak gösterilmektedir. Bu konuya ilk değinenlerden biri olan Esat Uras konuyu şöyle ele almaktadır:

"Hınçak komitesi tarafından İstanbul'da yapılan Kumkapı gösterisinden önce, komiteciler tarafından bütün Avrupa'ya karşı türlü şekillerde propaganda aracı olarak kullanılmış bir de Musa bey meselesi vardır. Bu mesele dolayısıyla Türkiye'deki Ermenilerin can ve mal emniyeti, Hıristiyanlığın güvenliği ileri sürülmek suretiyle feryatlar koparılmıştı.

Mutki'li olan bu adam hakkında ileri sürülen şikayetler şöyle özetlenebilir :

Musa bey hakkındaki şikayetlere, müracaatlarda bulunduğu yerde önem verilmemiş. Kendisi, birçok yağmalar, zulümler yapmış. Özellikle Muş'lu bir Papazın kardeşinin kızı olan Gülizar adında bir Ermeni kızını kaçırarak evine getirmiş, ırzına geçmiş, sonra kardeşine vermiş; fakat İslâm olmasını da şart koş-

595- *M. Şaşmaz*, Age. S.31
596- *M.Şaşmaz*, Age. s.49
597- *Times*, The Daily News, The Daily Chronicle, 14 Mayıs 1889

muş. Kız, Hıristiyanlıktan dönmeyi kabul etmemiş. Musa'nın attığı sopalardan bir gözü sakatlanmış ve Musa beyin evinden kaçarak şikayette bulunmak üzere İstanbul'a giden Muş'lularla birlikte İstanbul'a gelmiş.

Bu kız ve papas da dahil 58 Muş'lu Ermeni, Başbakanlığa, Adliyeye dilekçe vermişler. Karşılık alamamışlar. Kendileri, komite ve Patrikhane tarafından hanlara yerleştiriliyorlar. Yine komitenin teşviki ile selamlık resminde, kendileri "merhamet!" diye bağırtılıyorlar ve bunun üzerine Mabeyin dairesine getirtilerek sorguya çekiliyorlar.

"Musa bey, muhakeme edilmek üzere İstanbul'a getiriliyor. Yabancı siyasî temsilcilerin, gazetecilerin de hazır bulunduğu büyük bir dinleyici kütlesi önünde muhakeme ediliyor. Altmış kadar şikayetçi ve tanık dinleniyor. Neticede, sorumluluğu gerektiren bir şey görülmediği için, Musa bey suçsuz bulunuyor ve komitecilerin bu kadar önem verdikleri bu gösteri de istenilen sonucu veremiyor. Bununla beraber, bu mesele, kuvvetli bir propaganda aracı oluyor. Ermeni kızı Gülizar'ın anası ve amcası olan papasla birlikte fotoğrafları çekilerek her tarafa, özellikle yabancı ülkelere gönderiliyor. Bu suretle de Hıristiyan yobazlığı tahrik edilmek isteniyor. Komitecilere ve patrikhaneye göre çok taraf tutucu bir şekilde, gerçekte ise yabancıların gözü önünde bütün davacıların dinlenmesi suretiyle yapılmış olan bu duruşmanın, bütün ayrıntıları, o zamanki gazetelerde (13 Kasım 1305) gösterilmiştir."[598]

Konsolosluklar arasındaki yazışmalarda, Musa Bey hakkında şikayet dilekçelerinin verilmesinde öncülük eden Arkovanık Muhtarı Ohan'ın, Musa Bey'in adamlarınca kaçırılıp iyice dövüldüğünü ve ibret olsun diye dilekçe imzalayan ellerinin barutla yakıldığını belirtilmektedir. [599] Raporlarda Musa bey hakkında yoğun biçimde Ermenilere yönelik yağmalama, adam kaçırma, yakma, öldürme, hırsızlık olayları nakledilmektedir.

En ünlü olay ise Musa Bey'in kendi köyü olan Hartz'da 1889 yılı Mart ayında Miro'nun babası Agop'un öldürülmesi, karısının kolunun kırılması, kardeşinin 14 yaşındaki kızı Gülizar'ın zorla kaçırılması ve üç bin lira para ve eşyasının gasp edilmesidir. Kaçırılan Gülizar'ın zorla Müslümanlığı kabul ederek Musa Bey'in kardeşine Cezayir'e [Cezo] verilmek istendiği veya asıl sorumlunun kardeşi olduğu yönünde farklı bir anlatım da bulunmaktadır. Gülizar'ın kaçırıldıktan sonra tecavüze uğraması, bir gözünün kör olması, Müslüman olmaya zorlanması gibi ayrıntılar konsolosluk raporlarında bulunmasına rağmen Cerîde-i Mahâkim dergisinde yayınlanan mahkeme tutanaklarında bulunmamaktadır. Şaşmaz, Agob'un öldürülmesi, kardeşinin 14 yaşındaki bakire kızı Gülizar'ın zorla kaçırılması ve gasp davasında davacı ve şahitlerin sorgulamaya gelmemeleri sebebiyle düştüğünü yazmaktadır. [600]

598- *Esat Uras;* "Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi", Belge yayınları, 1976, İstanbul, s.460-461

599- Devey'den Chermside'e 10, 27 Nisan 1889, FO 78/4332, Akt.M.Şaşmaz, Age.s.50

M.Şaşmaz; Age.s.52 [Kitapta yer verilen belgelerde biri Arkovanik köylü ve diğeri Tapavanik köylü iki davacı Gülzar daha bulunmaktadır. Bunların kaçırılma konusu olan Haris (Hartz) köylü Gülizar'la karıştırılmaması gerekir.]

600- *M.Şaşmaz;* Age.s.52 [Kitapta yer verilen belgelerde biri Arkovanik köylü ve diğeri Tapavanik köylü iki davacı Gülzar daha bulunmaktadır. Bunların kaçırılma konusu olan Haris (Hartz) köylü Gülizar'la karıştırılmaması gerekir.]

Ermeni kızı Gülizar'ın Hacı Musa Bey tarafından kaçırılması Kürt halk kültüründe de kabul görmemiş ve Kürt dengbêjleri bu olayı ağıtlaştırmışlardır. M. Emin Bozarslan ve Naci Kutlay Muş bölgesinde sözlü halk edebiyatında yer eden bu ağıdın iki versiyonunu yazıya aktarmışlardır. [601] Ayrıca bölgede öğretmenlik yapmış olan Ermeni ihtilalcilerinden Mihran Damadyan'ın derlediği bir versiyon [Taron (Muş) Halk Şarkıları, Talvorik Çocukları] ile Gulizar'ın kızı Armenuhi Kevonian'ın ailesinden derlediği başka versiyonlar da yayınlanmıştır. [602]

Hacı Musa Bey'in bölgede zengin ve sayılı aşiretlerden birinin reisi olmanın yanı sıra 1100 kadar silahlı ve piyade silahlı gücünün bulunması, hem yerel yöneticilerle

---

601- *"GULE U HECİ MUSA BEG*

Gulê digo Hecî Musa Bego qurban,
ez gune me, ez gune me
Ez axçîk im, ez File me
Ez pûlik im, bêfayde me
Ez ne liyaqê Hecî Musa Begê xwe me

Gulê digo Hecî Musa Begê qurban,
Tu min serjê kî bi dûzanan
Tu goşxtê min rakî bi kelpetanan
Ez tu car nayêm ser dînê Musulmanan

Gulê digo Hecî Mûsa Begê qurban,
Ez Gulê me, Gula dîn im
Ez'ê rabim dawa xwe li nav xwe bilefînim
Rêka İstanbula şewîtî bigirim, bikudînim
Ez'ê textê Sultan Reşad bigirim, bihejînim

Ez'ê heft duwêlê ecnebî bi xwe û Hecî Mûsa Begê bihisînim" [Kaynak: Mehmet Emin Bozarslan, "Les Noces Noires De Gulizar", kitabında yer alan bu Kürtçe şiir Hamid Bozarslan tarafından Fransızca'ya çevrilmiştir.]

Dr. Naci Kutlay, klamın başka bir versiyonunu aktarmaktadır.

"Hecî Musa tu Kurmancî ez File me,
Ez aşiqê dînê xwe me,
Min nekuje ez gune me.
Tu serê min kurkî bi gîzana
Goştê min bidî ber kerpetana,
Ez serê xwe nadim ser balgiyê mêrê Musulmana. "

[Türkçesi]

Hacı Musa sen Kürt, ben Ermeni
Dinime aşığını ben.
Beni öldürme acı bana.
Başımı usturayla kazısan da
Etlerimi kerpetenle koparsan da,
Ben Müslümanın yastığına baş koymam...

["Gerçekte Muşlu Hacı Mustafa, çok sayıda Ermeniyi öldürmedi mi? Ayrıca eski bir Kürt şarkısı, genç Ermeni kız Gülo'nun Muşlu Hacı Musa tarafından kaçırılmasını ve tecavüz edilmesini ölümsüzleştirdi."*(Naci Kutlay*, Özgür Politika, 30 Eylül 2000)]

602- Gulizar'ın kızı Armenuhi Kevonian, 1946 yılında yayınlanan bir yazısında [*Ermeniler ve Kürtler*] "Kürtçe'de Gulizar'ın Şarkısı" başlığıyla, söz konusu klamın derlenmiş bir başka versiyonunu vermektedir. Bu versiyonlardan birisi Damadyan tarafından doğrudan doğruya Diyarbakır Kürtlerinden, diğeri ise Muş'ta eşi Keğam der Garabetyan ve Ardhonk'tan Haçig Vartabedian (Luleciyan) tarafından derlenmiştir. [A.Kevonian, Gulizar, Paris 1946, pp.124-126] (Berdj [Mihran Damadian], inspirations of national life and contemporary revolutionnaire, The Cairo, 1899,pages. 27-32 [in armenien])

iyi ilişkilerinin bulunması, hem de Sultan Abdülhamit'in Ermeni ulusalcılığına karşı Kürt Beylerini destekleme politikası sonucu Osmanlı yöneticilerince korunması, kampanyanın giderek şiddetlenmesine yol açtı. Ermeni patrikhanesinin de yardımıyla İstanbul'a getirtilen şikayetçi ve tanık Ermenilerden 50 kadarı, dilekçelerini vermek üzere Mabeyne kadar gitmişlerdi. İngiliz Büyükelçiliği'nin Osmanlı Sarayı ve Babıali üzerindeki ısrarlı talepleri karşısında, Abdülhamit yönetimi Hacı Musa Bey'in İstanbul'a getirtilerek, soruşturma yapılması ve yargılanmasına karar verdi. Konsolosluk ve basın önünde yapılacak bir yargılama ile bu baskılardan kurtulmayı tasarlamaktaydı.

Hacı Musa Bey, Sultan fermanına itaat ederek İstanbul'a tutuksuz olarak gitmeyi kabul eder ve 22 Mayıs 1889'da İstanbul'a gelir. Tarik ve Cerîde-i Mahâkim gazetelerinde çıkan haberlere göre Musa bey, İstanbul'da Sultan'a hitaben bir şikayet dilekçesi yazarak *"Osmanlı-Rus harbinde gösterdiği yararlılıklar ve gerekse görevli bulunduğu makamda Osmanlı Devletine büyük hizmetleri dokunduğu için kendisine asılsız isnatlarda bulunulduğundan"* yakınmaktadır. Bu arada, bütün yargılama süresince olduğu gibi aynı zamanda akrabası olan Üsküdar mutasarrıfı Bahri Paşa'nın konağında kalmaktadır.

İstanbul'a gelen tanıklar dinlenmiş ve Musa bey hakkında İstanbul İstinak (Sorgu)Mahkemesinde, Adam öldürme, ırza tecavüz, diri diri adam yakma, silahlı gasp, hırsızlık ve yağmacılık gibi suçlamalardan soruşturma yapılmıştı. Kasım 1889'da başlayıp Mayıs 1890'a kadar süren İstanbul Ceza mahkemesinde ki yargılamada Musa Bey, hakkındaki 8 olaydan da beraat etmiştir. Davacı Ermenilerin haklarını savunmak üzere tayin edilen Avukatlar arasında daha sonra Meclisi-i Mebusan'a İstanbul milletvekili olarak seçilecek olan Ermeni yazar ve aydınlarından ***Kirkor Zohrab*** da [***Vıramşabuh Manuşyan ve Simon Tıngıryan'la birlikte***] bulunmaktaydı. Yargılama sırasında savcılığın Musa Bey'i koruması, diğer suçlananlardan hiçbirinin yargı önüne getirilmemiş olması, tanık beyanlarındaki ayrıntılardaki en küçük çelişkide ifadelerin geçersiz sayılması gibi hususlar Avrupa basınında eleştiri konusu olmuştur. Beraat kararına karşı temyiz mahkemesine yapılan itirazlar da kabul edilmemiştir.

Musa Bey'in beraat ettirilmesi Ermeni cemaatinde tepki ile karşılanmış, bu işte misyon üstlenen İngiliz büyükelçiliği ise Musa Bey hakkında en azından idari bir yaptırım kararı alınması yönünde baskılarda bulunmuştu. Musa Bey'in yargılanmasının sonuçsuz kalması, Ermeni toplumunun Osmanlı yasal düzeni içinde hak arama yollarının, bir anlamda hukuk savaşının da anlamsız olduğunu göstermiş oldu.

Sultan Abdülhamit yönetimi İngiltere'nin bu diplomatik istekleri karşısında 6 yıl sonra (5 Eylül 1896) Musa Bey'i Medine'de ailesi ile birlikte zorunlu ikamete göndermiştir. [603] Kamuran Gürün, sorunun diplomatik boyutuyla ilgili olarak şunları yazar:

"Olayı, Ermeni Matbuatı, özellikle yurtdışında çok fazla büyüttüğünden, 1889 Ağustosunda yapılan muhakemeyi pek çok yabancı gazeteci ile İstanbul'da-

603- ***Fatih Ünal,*** "Ermeni Olaylarında Bir Safha, Kürt Musa Bey Olayı", Kafkas Araştırmaları Dergisi S. 2 (1996) s.51-64

ki sefaretlerin temsilcileri takip etmiştir. Buraya kadar her şey normal görünüyor. Ancak İngiliz Sefiri, Ermeni halkının müdafii rolünü ortaya koymak için adeta özel görevli gibi hareket ediyor ve Musa Beyin behemehal mahkum edilmesi için devamlı teşebbüsler yapıyordu. Kaydetmeye gerek görmüyoruz ama, merak edenler, İngiltere büyükelçiliği ile kendi bakanlığı arasında bu konudaki yazışmaları İngiliz Arşivlerinde FO. 424/162 sayılı dosyada bulabilirler. Musa Bey yapılan açık muhakeme sonunda beraat etti. Ama İngiliz Sefiri bunu bir izzetinefis meselesi yapmıştı. Babıali nezdindeki teşebbüslerini devam ettirdi ve neticede padişah, Musa Beyi uzak bir bölgeye sürgüne yollamak zorunda kaldı. Mahkemede beraat eden bir kişi hakkında İngiliz Sefirinin tazyiki ile alınan bu karar tabiatiyle, sadece Osmanlı Hükümeti için değil, İngiliz Hükümeti için de hazindi. "[604]

Aslında Musa Bey için uygulanan şey bir tür *"gözden ırak tutma"* işlemiydi ve daha önce olduğu gibi bir tür ödüllendirme ile birlikte yapılmıştı, devlet katındaki saygınlık ve güvenirliği ise sürmektedir. Kendisine bu süre içinde 1000 kuruş maaş ve diğer giderleri için de ek ödenek tahsis edilmişti. Musa Bey 1904 yılında Zaptiye işlerinden sorumlu kılınarak Medine vilayetinden Şam'a gönderilmiştir. Musa Bey'in daha sonraki *"Hacı"* unvanı Hicaz'daki bu zorunlu ikametinden ileri geldiği anlaşılıyor.

Davaya konu olan Gülizar ise 1912'de Meclis-i Mebusan'a Bitlis/Muş'tan bağımsız milletvekili seçilen öğretmen ***Keğam der-Garabedian*** ile evlendi. 24 Nisan 1915'de İstanbul'dan toplanacak Ermenilerin listesinde milletvekili Garabetyan da bulunmaktadır. Ancak Keğam zaten o sırada ölüm döşeğinde olduğu için zaptiyeler onu kendilerine yük etmek istemeyeceklerdir. Ragıp Zarakolu, mezarının bugün kocası ile birlikte İstanbul Şişli'deki Ermeni mezarlığında bulunduğunu yazmaktadır.[605]

Gülizar'ın çocuk ve torunları bugün Fransa'da yaşıyorlar. Kızı ***Armenuhi Kevonian*** (1902-2002), annesinin yaşamöyküsünü *"Gülizar'ın Kara Evliliği"* adıyla kitaplaştırarak 1993 yılında yayınladı. [606]

Musa Bey'in icraatlarıyla ilgili içeriden başka bir tanıklık, onun Osmanlı devlet bürokrasisiyle ilişkileri, politikası ve Ermenilere karşı eylemleri hakkında yeterli bir fikir vermektedir. ***"Milletvekilliğine Değişmem"*** adlı kitabında ***Kutsal Fırat*** şunları yazmaktadır:

"Hacı Musa Bey, Osmanlı padişahlarından Sultan Reşat döneminde yaşadığı bir olayı ısrarı üzerine babama anlatmış.

Olay şöyle:

Sultan Hamid, devrilip yerine Sultan Reşat geçince, azınlıklara, bu arada Ermeniler'e de hürriyet verdi.

Nurettin Köyü'nde cani ruhlu bir "Keşiş" (papaz) vardı. Bu keşiş intikam almak için Müslümanlardan belli başlı kişileri İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'ne,

---

604- ***Kâmuran Gürün***, "Ermeni Dosyası", Bilgi Yayınevi, Ankara, 1988, s.181

605- ***Ragıp Zarakolu***, "Gülizar'ın Öyküsü", Özgür Politika, 29 Ağustos 2004.

606- ***Arménouhie Kévonian***., "Les Noces noires de Gulizar", Parenthèses, 1993 [Kitabın sunuş yazıları Anahide Ter Minassian ve Gülizar'ın oğlu Keğam Kévonian tarafından yapılmış.]

Padişanın verdiği "Azınlık Haklarına" karşı çıkıyor diye ihbar ediyordu. Patrikhanenin baskısı sonucu bunlar hapse konurdu. Bu yoldan Hasananlı Halit oğlu Rıza (Rıza ê Halit) Muş'ta, ben de Bitlis'te hapse konduk. Birçok kişi de dağa çıktı.

Ben bu yüzden Bitlis'teki zindanda bir yıl kaldım. Bu arada Bitlis Müftüsü ile irtibat kurdum. Ziyaretime geldi. Ona Keşişin bize yaptığı zulmü anlattım.

Müftüye, bana bir gecelik izin kefaleti için 50, Hapishane Müdürü'ne de 50 altın vermesi için toplam 100 altın verdim.

Müftü Efendi, Hapishane Müdürü'nü ikna etti.

Gün ve yer tayin ederek, 40 atlı ve silahlı akrabamın beni beklemesini ayarladım.

Müftü Efendi'nin çok meşhur bir atı vardı. Belirlenmiş günde ve güneş battıktan bir saat sonra at cezaevinin önüne getirildi.

Ata bindim ve zengiledim... Kırk silahlı adamımla buluştum. Nurettini köyü'ndeki keşişin evini çevirdik... Etrafına tezek koydum... Tezeklerle keşişin üzerine bir teneke gaz yağı döktüm ve ateşe verdim. Kesişişin işi bittikten sonra dışarı çıktım... Toplanmış bulunan Ermenilerin yanında adamlarıma:

Haydi!.. Atlarınıza binin, doğru "Şago" aşiretine gidelim, dedim.

Köyden çıkınca adamlarımı evlerine gönderdim. Ben de hızla hapishane yolunu tuttum. Sabah ışımadan hapishaneye döndüm. Yatağıma girerek yattım.

Akşama doğru Ermeniler gelip, Vali'ye, Savcı'ya başvurmuşlar: "Hacı Musa bu gece 100 atlısı ile köyümüzü bastı. Keşişimizi ocakta yaktı. Şago aşiretinin içine kaçtı" demişler.

Savcı durumu tahkik etmek için cezaevine geldi. Beni cezaevinde görünce Ermenilerin yalan söylediğini sandı. Devreye Müftü Bey girdi... Bundan önceki isnadın da iftira olduğuna savcıyı ikna etti. Beni tahliye ettiler... dedi.

Sözünü bitiren Hacı Musa Bey'e;

Keşiş, tezek içinde cayır cayır yanarken, hiç pişmanlık duydunuz mu? diye sordum.

Hacı Musa Bey, gayet sakin ve hiçbir pişmanlık belirtisi göstermeden sorumu şöyle cevapladı:

- "Hayır... Asla!... Karşısında oturup, pipoma doldurduğum tütünümü zevkle içtim" dedi. "[607]

İttihat ve Terakki yönetiminde de Hacı Musa Bey'in devlet hizmetinin daha aktif bir hale geldiği görülmektedir. Dönemin tanıklarından (1886 Taron [Muş] doğumlu) ***Yeğyazar Karapetyan***'ın anlatımına göre 1915 Tehcir kararının uygulanması ve soykırım sürecinde de Muş'taki Ermeni köylerinin boşaltılması işinde büyük bir rol aldı. Hacı Musa bey'in emrinde 3500 kadar silahlı milis kuvveti bulunmaktaydı ve

607- **Kutsal Fırat,** " "ZEVKLE İÇİLEN PİPO"(Anektod), Milletvekilliğine Değişmem", 25 Mart 2000 1. Baskı, s.144-145

Aşiret Alayları komutanıydı. [608] Kardeşi Nuh Bey de Hafif Süvari Alay komutanıydı. Türk Genelkurmayı'nın Resmi Harp Tarihi'nde de savaş sırasında Bitlis'te bulunan 16. Kolordunun 5 inci Piyade Tümenine ek olarak sayılarının 2.000 - 3.000 arasında olduğu tahmin edilen Şeyh Muhammed Diyauddin[Hazret], Mutki Aşiret Reisi Hacı Musa Bey ve diğer milis birlikler bulunduğu (1 Ağustos 1916) Bitlis ve Muş'un böylece *"kurtarıldığını"* belirtmektedirler.

Bu yararlılıklarından ötürüdür ki Mustafa Kemal, Kürt aşiret reislerini anti-Ermeni temelde ittifaka dahil etmeye çabalarken Hacı Musa Bey'i ihmal etmemişti: 10 Ağustos 1919'da Mutki Aşiret Başkanı Hacı Musa Bey'e yazdığı Mektupta şöyle yazmaktadır:

"Muhterem Efendim,

İkinci Ordu Komutanı olarak bulunduğum sırada ve pek tehlikeli durumlar içinde aramızda doğan gönül bağının değerli anısı her zaman içimde kalmıştır. (...) Mutki bölgesinde düşmana karşı konmasında gösterdiğiniz çaba ve çalışmanın önemi her zaman övgü ve teşekkürle anılmaktadır. " "Düşmanlarımızın bu gün devletimize ve ulusumuza karşı pek çok hayınca bir tutum takınarak ülkemizi büsbütün parçalamak, İslâm dünyası için yüzyıllardan beri kanlarını döken ulusumuzun egemenlik ve bağımsızlık haklarını elinden alarak, onu tutsak düzeyine indirgemek için çalıştıkları, atalarımızın bıraktığı anavatanda, Ermenistan kurmaya uğraştıkları apaçık görünüyor.

...

Sözünü ettiğim birçok savunma derneklerinin katılmasıyla milleti birleştirmek ve canımıza kıymak isteyen düşmanlarımıza karşı güçlü bulundurmak amacıyla Erzurum'da bir Kongre toplanmıştır. Görüşme ve kararları hakkında Celâl Bey kardeşimiz ayrıntılı bilgi vereceğinden bu konuda sözü uzatmayı yersiz buluyorum. Ancak şu kadarını söyleyeyim, milletimizin gerçek bağımsızlığı ve vatanımızın bütünlüğü yolunda elde edilen birliği dışarıya ve içeriye karşı temsil amacıyla Kongrece bir Temsilci Kurul seçilip kabul edildi. Siz de Kongre üyelerinin oy birliğiyle bu Temsilci Kurul üyeliğine seçildiniz. Aralarında ben de bulunduğum gibi eski Denizişleri Bakanlarından, Hamidiye kahramanı Rauf Beyefendi kardeşimiz de bizimle birliktedir. Vatanımızın kurtuluşu ve mutluluğu için el ele vererek çalışılacak uygun ortam oluşmuş bulunmasından gerçekten çok büyük kıvanç duymaktayım. Celâl Bey Kardeşimizin size getireceği tüzük gereğince tarafınızdan hızla örgütlenmeye geçilerek hiçbir tarafın ve kimsenin işe karışmasına engel olmasına izin verilmemesini ve ulusun kutsal amacının sağlanması yolunda yardımcı olacağını umduğum ve beklediğim sivil ve askerî görevlilerin amaca aykırı davranışları görülür ise milletin irade ve egemenliğinin onlara gösterilmesi gerektiğini sizden ayrıca rica ederim. "[609]

Böylece Hacı Musa Bey'i daha sonra 1919'da Kemalist Hareketin ilk örgütlen-

608- Verjiné Svazlian, "Ermeni Soykırımı ve Tarihsel Hafıza", "Gitutyun" Yayınevi, Yerevan, 2004

609- ***G.M.K.Atatürk***, Söylev, (Cilt III,s.34 Belge NO :47), Basıma hazırlayan Ord.Prof.Dr.Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Çağdaş Yayınlar, İstanbul, 4.baskı

melerinden Erzurum Kongresi'nde kurulan *"Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti"* [24 Ağustos 1919] ve *"Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti"*nin kurucuları arasında görmekteyiz. Erzurum ve Sivas kongrelerine fiilen katılmadığı halde Hacı Musa Bey'in her iki cemiyetin de kurucusu seçilmiesi[610] kendisine ne denli önem atfedildiğinin bir göstergesidir.

Mirzabeyoğlu Erzurum kongresine davetli olan Hacı Musa Bey'in 500-600 civarında atlı adamıyla, önce Muş'a uğrayıp Valiyi değiştirdiğini, Varto'ya geldiğinde ise Kaymakam'ın korkarak *"Musa Bey sizi tedibe, bertaraf etmeye geliyor!"* diye Erzurum'a telgraf çektiğini[611] belirtmekte ancak kaynak göstermemektedir. M. Kemal, Hacı Musa Bey'in delege olduğu halde Erzurum Kongresine katılamayışını, Nutuk'ta *"Üyelerden Mutki aşireti başkanının, Mutki dağlarından dışarı çıkmaktan korktuğunu ben kendim bilirdim"* biçiminde ifadelerle değerlendirmektedir.

S. Mirzabeyoğlu, *"Mustafa Kemâl'in, Erzurum Kongresi başlamadan önce Musa Bey'e, "Anadolu harekâtı başarısız olursa, yanınızda yerimiz var mı?"* tarzında bir telgrafı söz konusu olduğunu, bu telgrafın 1960'a kadar, oğlu Medenî Bey'de olduğu biliniyordu, fakat ondan sonra kimde olduğunu bulamadığını belirtmektedir. [612]

Sivas Kongresi'nin ardından 2 Ocak 1920'de kendisine Hacıbektaş'ta Çelebi Cemalettin Efendi ile birlikte Kongre'nin sonuçları hakkında bildirim yapılacak kadar önem verilen biridir. ***Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsilîyesi*** adına ***Mustafa Kemal*** tarafından gönderilen bu bildirimde *"Dış durum, bu ulusal kararlılık ve birlik sayesinde, Erzurum ve Sivas Kongreleri ilkelerine göre, ülke ve ulus çıkarlarına uygun biçime girmiştir. Kutsal birliğimize ve kararlılık imanımıza dayanan haklı isteklerimizin elde edileceği güne değin, hiç yılmadan çalışılması ve bu bildirimizin, köylülere varıncaya kadar, bütün ulusa duyurulması rica olunur.* " denmektedir. [613]

610- "Erzurum Kongresi. nizanname mucibince bir Heyeti Temsiliye teşkil etmişti.
Cemiyetler Kanununa tevfikan ilmühaber itası zamımında, Erzurum vilâyeti makamına verilen 24 Ağustos 1335 [1919] tarihli beyannamede, Heyeti Temsiliye azasının isim ve hüviyetleri, şu suretle münderiçti:

Mustafa Kemal	Sabık Üçüncü Ordu Müfettişi, askerlikte müstafî
Rauf Bey	Bahriye Nazırı Esbakı
Raif Efendi	Sabık Erzurum Meb'usu
İzzet Bey	Sabık Trabzon Meb'usu
Servet Bey	Sabık Trabzon Mebusu
Şeyh Fevzi Efendi	Erzincanda Nakşî Şeyhi
Bekir Sami Bey	Berut Valii Sabıkı
Sadullah Efendi	Sabık Bitlis Meb'usu
Hacı Musa Bey	**Mutki Aşiret Reisi**

(Ves.41)]
(Söylev, Gazi Mustafa Kemal Atatürk, C. III, Basıma Hazırlayan: Ord. Prof. Dr. H. Veldet Velidedeoğlu, İstanbul 1994, 4. Bası, s. 30, belge no: 41)

611- "Bir başka salıne: Mutki'li Hacı Musa Bey, Erzurum Kongresine davetli... İsmi murahhaslar arasında geçer... Kongreye gitmeden önce Muş valisini değiştiriyor... Şark âdetleri uyarınca, yanında Kürt aşiretlerinden 500-600 atlı var; ve toplanan aşiret mensuplarının kâtibliğini Şeyh Selâhaddin (Kâmuran İnan'ın babası) yapıyor... Varto'nun Kaymakamı, Erzurum Kongresine şöyle bir telgraf çekiyor: "Musa Bey, sizi tedibe, bertaraf etmeye geliyor!"... Ve Musa Bey Varto'ya vardığı zaman, Kongrenin dağıldığı duyuluyor; bunun üzerine geri dönüyor... Mirzabeyoğlu, Agy.

612-S.Mirzabeyoğlu, Agy.

613- M.K.Atatürk, Nutuk,

Mustafa Kemal, aslında bu kişilere güvenmediğini sadece kullanma amacında olduğunu da gizlememiştir: *"ikincisi Efendiler; millet, memleket, siyaset ve ordu yönetimiyle hiçbir ilgi ve ilişkileri ve bu konuda yetenekleri görülmemiş ve denenmemiş gelişigüzel kimselerden, tutun ki Erzincanlı bir Nakşî Şeyhi ve Mutkili bir aşiret başkanı gibi zavallılardan da oluşturulması olanak dışı bulunmayan herhangi bir temsilci kurula, söz konusu olan durum ve görev bırakılabilir miydi?"*[614]

Aynı yıllarda Hacı Musa Bey'in Kürt ulusal örgütlenmeleriyle ilişkilendiğini görmekteyiz.

[Burada bir karışıklığı önlemek için Kadri Cemil Paşa'nın hatıralarında bahsettiği bir başka Hacı Musa Bey daha olduğunu belirtmeliyim. Kadri Cemil Paşa'nın, Hêvi Cemiyetine maddi ve manevi destek veren kişilerden *"aydın görüşlü ve milletini seven bir zat"* olarak tanımladığı bu Hacı Musa Bey, Mutkili değil, **Karçıkan** aşiret reisidir ve 1914 yılında Ermeniler tarafından öldürülmüştür.] [615]

Hacı Musa Bey, Azadi Cemiyeti'nde aralarında Miralay Halıt Bey ve Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey'in de bulunduğu kurucu isimlerinden biri olarak sayılmaktadır. Uğur Mumcu, kaynak göstermemekle beraber Motkilli Hacı Musa Bey'in Azadi Cemiyeti'nin bir müddet başkanlığını yaptığını ileri sürer. [616] O dönemle ilişkin birçok olayın görgü tanıklarından biri olan Mella Selim [Taş] ve TC Genelkurmayının yazarlarından Albay Reşat Hallı da Hacı Musa Bey'i Azadi'nin (Hizbi Azadiya Kurdistan) kurucuları arasında saymaktadır. [617] Başka bir kaynakta ise Hacı Musa Bey'in Azadi Cemiyeti'ne katılmış olduğu yazılmaktadır. [618] Hacı Musa Bey'in Kardeşi Nuh Bey, oğulları Medeni ve İzzet Beyler de aktif olarak hareketin içinde yer almaktaydılar.

Ne var ki Azadi Cemiyeti genel ayaklanmayı örgütleyemeden ağır bir darbe aldı. 1924 yılının Ekim ayında Erzurum'a gelen Yusuf Ziya bir ihbar sonucu tutuklandı ve Bitlis Harp Divanına yollandı. Ardı sıra gerçekleşen operasyonlarda Cıbranlı Halıt ve Hacı Musa Bey'de tutuklanarak Bitlis Cezaevine konulmuşlardı.

1925 hareketinin başlamasının ardından Cibranlı Halıt ve Yusuf Ziya 14 Nisan 1925'de Bitlis'te asıldılar.

614- M.K.Atatürk, Nutuk, s.71; Keza, Atatürk, Söylev, 1. cild TDK Yay., Ank. 1981, s:51-59

615- " Amcası Seyid Ahdulkadir Efendi ile barıştırmak için İttihatçılar tarafından 1912 yılında Şemdinli'den İstanbul'a getirilen ***Seyid Taha*** ve beraberinde bulunan arkadaşı Karçıkan aşiret reisi ***Hacı Musa Bey***'den Hêvi'ye yardım istemek için Hêvi merkez yönetim kurulu benimle, sonradan idam edilen merhum ***Doktor Fuat***'ı göndermişti. Kendisine ziyaret amacımızı anlatınca, Hacı Musa Bey., "İstanbul'a değil Kürt öğrencilerin kurdukları bir dernek, Kürtler adına bir fırın yapılmış olsa kendimizi odun olarak o fırında yakmamız lazımdır." Diyerek yardımsever sözlerle bizleri teşvik ettiği gibi önemli miktarda yardımda bulundu. Bu aydın görüşlü ve milletini seven zat, 1914 savaşının başlangıcında Ermeniler tarafından gaddarca öldürüldü."

Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopi); "Doza Kurdıstan" (Kürdistan davası) Beyrut,1969,-Kürdistan Press, -Özge Yay. Ankara, 1991.,s.42

Karçıkanlı Hacı Musa Bey'in öldürülme olayı ile ilgili olarak, ayrıca bkz: BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 56-62

616- ***Mumcu, Uğur;*** "Kürt-İslâm Ayaklanması 1919-1925", s.56, Tekin Yay, İstanbul

617- ***Ahmet Kahraman,*** "Kürt İsyanları" (Tedip ve Tenkil), Mezopotamya Yayınları, Köln,2001, s.25-26

618- "Yeni ve yakın çağda KÜRT HAREKETİ", Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, Jîna Nû Yayınları, Eylül 1991- İSVEÇ

Süvari Tümen Komutan Vekili Albay Ferit başkanlığında kurulan Bitlis Harp Divanı, Cibranlı Halıt Bey, Yusuf Ziya Bey ve arkadaşlarının kurşuna dizilmelerine karar verirken, Hacı Musa Bey'e ***"Kürt İstiklâl Cemiyeti ile ilgili itirafları göz önüne alınarak"*** 15 yıl ağır hapis cezası verildi. [619] Daha sonra da sürgüne gönderilmek üzere serbest bırakıldı.

Azadi örgütünün önde gelen isimleri arasında sayılan Hacı Musa Bey'in, arkadaşları idama giderken kendisinin serbest kalışı üzerinde Kürt yazınında çok az yorum yapılmaktadır. Ahmet Kahraman, *"Kör Hüseyin Paşa ve Hacı Musa Bey 'Azadi' hareketinin öncülerindendi. Fakat, 1925 yılında Şeyh Said isyanı patlak verince, saf değiştirmiş yakın çevrelerinin tepkisine rağmen, TC yanlısı bir tutum takınmışlardı.* "[620] demektedir. *"Hacı Musa'nın Devlet'le olan ilişkilerini bile bir kanat diğerinden saklıyor. Ve Hacı Musa ise Azadi Örgütü'nün önde gelenlerinden biridir. Devletle ilişkileri var. Örgütün niteliğini göstermesi bakımından önemlidir bu husus.* "[621] diyen Naci Kutlay ise, Musa Bey'in Serbest bırakılmasıyla ilgili olarak Şark İstiklâl mahkemesi Savcısı Süreyya Örgeevren'in anılarını kaynak göstermektedir.

Örgeevren konuyla ilgili olarak anılarında şunları yazmaktadır:

"... 19 Nisan 1341 (1925) günü Ordu Müfettişi Kazım Paşa ile isyana dair yine hasbihalde bulunuyorduk. Bir ara, paşa hazretleri şu malumatı verdi: Muş havalisinde bir şahıs varmış, adı Nuh Bey imiş, bunun kardeşi (Musa Bey) Nuh gibi öteden beri rahat durmaz bir şahıs imiş. On beş seneye de mahkum iken tutulup hapsedilemiyormuş. Bunların son isyanda methaldar olduğu da muhakkak imiş. Ordu Müfettişliğine müracaat ve istirhamda bulunmuş, (müracaatın ne suretle vukuu bulduğunu sordum söylemek istemedilerdi) dehalet edecek imiş. Paşa: (Siz ne dersiniz?... Bunu muvafık bulur musunuz?... Ben, Ankara'ya yazdım bu iyi bir iş olur kanaatindeyim) dediler. "[622]

"... Bunların, kan dökerek de olsa, yeniden bir derlenip toplanma ile birleşerek isyan harekatına devam etmeleri mümkündü.

Hata (Hınıs) şeyhinin başaramadığı işi yeniden yeniye üzerine alacak durum ve kabiliyette etrafta daha birçok şeyhler, beyler, aşiret reisleri de vardı. Bunların isyanı idare ve devama çalışmaları pekala beklenebilirdi.

İşte bu ihtimaller ve düşünceler sebebiyle, Şark bölgesindeki nüfuzlu asi veya asilerle müşterek fikir ve arzu sahibi olanların ve hükümete sığınmalarını kabul etmekte müfettiş paşa hazretleri fayda mülahaza ediyordu.

Biraz önce söylediğim gibi, isyana tamamen bitmiş nazariyle bakılamayacağında ben de paşa hazretleriyle aynı fikirde idim. Fakat, her hangi asi bir Kürtçünün kayıtsız, şartsız affedilmesi suretiyle dehaletini kabul veya buna tavassut etmek benim tasvip edeceğim bir fikir olamazdı.

619-*Uğur Mumcu*, "Kürt-İslâm Ayaklanması 1919/1925", Tekin Yay. 1991, İstanbul, s.217

620- ***Ahmet Kahraman***, "Kürt İsyanları (Tedip ve Tenkil)", Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2003, s.190

621-*Dr.Naci Kutlay,* "Şeyh Sait İsyanı'nı anlatıyor", Özgür Politika, 28 06.2002

622-*Örgeevren, Ahmet Süreyya*; "Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi ", Dünya Gazetesi, 17.5.1957

Paşaya: (Bu adam sığınmak istiyorsa, varsın etsin. Şahsi durumuna göre muamele ve yargılama yapılır) dedim.

Ordu Müfettişi Kazım Paşa benim bu kayıt ve şartlı mütalaamdan pek memnun görünmedi. Bu şekilde bir dehalet olamayacağını zannettiğini söyledi.

Benim düşüncem şöyleydi: (Musa) bey teslim olur ve mahkemeye verilirse duruşması yapılır ve sorgusu esnasında, belki henüz hükümetçe de malum olmayan ve isyana dair bulunan, birçok karanlıkta kalmış noktalar aydınlanır. Bizzat (Musa) Bey isyanda müşterek ve zimethal değilse tabii beraet eder. Eski mahkumiyeti üzerinde ait olduğu mahkeme müddeiumumiliğince gereken kanuni muamele yapılır.

İşte bu arzu ve düşünce ile meseleyi Ankara'ya bildirdim. Aldığım cevapta işin ve düşüncemin muvafık görüldüğü ve ilgililere icabeden emrin verildiği bildirildi. "[623]

Hacı Musa Bey, bu yargılamalarda serbest bırakılarak Aydın'a sürgüne gönderilmiştir. Mirzabeyoğlu, Sürgün döneminde de, Hacı Musa Bey'in halen etkili olabildiğine bir örnek vermektedir:

"Devlet Bakanlığı yapmış ve uzun yıllar Birleşmiş Milletler Teşkilâtı'nda üst seviyede görevler almış olan Kâmuran İnan'ın babası Şeyh Selâhaddin'in bir meseleden dolayı hükümetle arası bozulmuş, söylentiye göre 40 ile 100 arasındaki aile efradı ve adamlarıyla birlikte İzzet Bey'e sığınmıştır. İzzet Bey'in hanımı Hanife Hanım, büyük kazanlarla yapılan yemek ve adedini kestiremediği yatak sayısı dekoru içinde, kalabalık atlı grubu olarak gelmiş sığınmacıları tasvir ederdi. Şeyh Selâhaddin ve adamları, İzzet Bey'in yanında (1) seneye yakın kalıyorlar... Bu arada Musa Bey Şeyh Selâhaddin'in affi için Mustafa Kemâl'e mektup yazıyor... O da borcunu ödüyor ve Şeyh Selâhaddin işin içinden sıyrılıyor.. " diye yazmaktadır. [624]

1925 hareketinin bastırılmasının ardından, isyan sırasında tarafsız kalmış, hatta devlete yardımcı olmuş bir çok Kürt aşiret reisi gibi, eski Hamidiye Alayları Komutanlarından Kör Hüseyin Pasa da sürgün edilmekten kurtulamamış, Batı'ya Hacı Musa Beyin yanına sürgün edilmişti. Birçok yönleriyle birbirine benzeyen bu iki eski Azadi örgütü üyesi sürgünde yan yana gelir, durumlarını tartışırlar. Sonunda birlikte Suriye ye gitmeye karar verirler. Hatay üzerinden gizlice geçip Qamışlo'ya Mala Haco'ya giderler.

Kürt sairi Cigerxwun'un kendisiyle yaptığı bir konuşma esnasında Kör Hüseyin Paşa'nın *"Ben kimsenin namusuna karışmadım ama Kürt hareketine büyük zararlarım oldu, benim hakkım ölümdür.* " diyerek pişmanlığını dile getirdiği rivayet edilir.

Hacı Musa Bey'in son günlerinde Ağrı direnişini örgütleyen Hoybun örgütüne de destek verdiği bilgileri vardır.

Hacı Musa Beyin oğlu Medeni Bey ve kardeşi Nuh Bey de sınır ötesinde geçenler arasındadır. Artık çok yaşlanmış olan Hacı Musa Bey burada vefat etmiştir.

623-*Örgeevren A.S.* Agg. 18.5.1957
624-A.g.e., C: 4, S: 347-351

Medeni Bey, amcası Nuh Bey ve Kör Hüseyin Paşa, Güney Kürdistan'da Şeyh Ahmet Barzani'yi ziyaret ederler. Nuh Bey, Şeyh Ahmet Barzani'nin yanında kalır. Kör Hüseyin Paşa, oğulları ve Medeni Bey ise memlekete dönmek için yola çıkarlar. Bir rivayete göre bu dönüş Ağrı direnişine destek vermek, bir başka rivayete göre ise 1928 yılında çıkarılan af yasasından yararlanmak içindir.

Mehmet Şerif Fırat, olayları şöyle anlatmaktadır:

"Hacı Musa yolda hastalanıp ölmüş. Hacı Musa'nın oğlu Medeni, Hüseyin Paşa ile Ağrı eteklerine kadar gelmiş. Burada hepsi bir pınarın başında uykuya dalmışlar. Bu sırada Medeni silahını alarak uykuda bulunan Hüseyin Paşa ve oğullarını öldürüp kellelerini Birinci Müfettiş İbrahim Tali Bey'e getirip affa uğramış."[625]

Medeni Bey'in birlikte yola çıktıkları Kör Hüseyin Paşa'yı, oğlu Edo'yu, yeğeni ve torununu yolda öldürmesi ve Af yasasından yararlanarak Muş'a dönmesi derin izler yaratan bir olay olmuştur.

Bu durumu öğrenen Şeyh Ahmet Barzani'nin Nuh Beyi sorgulayarak idam ettirdiği; Haydaran aşiretinin de Kör Hüseyin Paşa'nın öcünü almak üzere Medeni Beyi Muş'ta vurdurduğu bilinmektedir.

Hacı Musa Bey'in yaşam öyküsü işbirlikçi Kürt eşraf ve mütegalibesinin sosyal yapısına, Osmanlı devleti ve TC ile ilişkilerine, 1915 soykırımında bölgenin yerleşik hıristiyan halkları Ermeni ve Süryanilerin fizik olarak tasfiye edilmesinde Osmanlı-Türk merkezi otoritesiyle yaptığı işbirliğine, Kürt ulusal hareketi karşısında gah devlet gah ulusal hareket arasında oynadıkları ikircikli rollerine tipik bir örnek teşkil etmektedir.

Soykırım ve Sürgün Suçluları Hakkında Yargılamalar

Jenosit sırasındaki cürümlerinden dolayı Mondros Mütarekesinden sonra bir takım yargılamalar oldu. Bu yargılamaların, gerçek sorumluları ne derece ortaya çıkardığı kuşkuludur. Çünkü bunlar genellikle, politik mahkemelerdi ve sanıkları mahkûm etmek için bilinen soykırım olayını gerekçe olarak kullanmaktan öte bir şey yapmıyorlardı. Gerçeği açığa çıkaracak yargılama ve araştırmalar, savaş sonrasında da yapılmamıştır.

Ocak 1919 toplanan Paris Geçici Barış Konferans'ında oluşturulan alt komisyonların, 29 Mart 1919 tarihli nihai raporlarında Türkiye, diğer suçlamalarla birlikte Ermenilere karşı işlenen cinayetlerden de sorumlu tutulmaktadır. Komisyon çalışmalarının öngördüğü biçimde *"jenositten sorumlu olanların yargılanmaları ve cezalandırılmaları"* 10 Ağustos 1919 Sevr Barış Antlaşmasının 226 ve 230. maddelerinde hükme[626] bağlanmaktadır.

625- Akt: ***Ahmet Kahraman***, "Kürt İsyanları (Tedip ve Tenkil)", Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2003, s.190

626- "Madde 230;

1 Ağustos 1914 tarihinde Türk İmparatorluğu'nu oluşturan bölgedeki savaş durumunun devamı sırasında işlenen katliamlardan sorumlu olup, Müttefik Güçler tarafından teslim edilmesi gerekli görülen kişileri Müttefik Güçler'e teslim etmek (ile yükümlü tutuldu.) Müttefik Güçler, sanık durumundaki kişileri yargılayacak mahkemeyi kurma hakkını üstlenirler ve Türk hükümeti bu mahkemeyi tanımayı taahhüt eder.•228. maddede belirtilen şartlar bu madde'nin kapsamına giren davalarda geçerlidir."/Sevres-10 Ağustos 1920/

"Ulusal ve Uluslararası bir hukuk sorunu olarak Jenosit ve 1. Dünya Savaşındaki Ermeni olayı ve hukuki sonuçları"[627] üzerine bir araştırma yapan ***Vahakn N. Dadrian***, Sevr'deki bu hükmün, *"müttefikler arasındaki siyasi gerilimler ve Türkiye'deki milliyetçi duygular"* nedeniyle gerçekleşmediğini vurgulayarak; Müttefikler içinde Britanya'nın soykırım suçlarını yargılama amaçlı girişimlerini örneklendirmektedir.

Kraliyet Askeri Hukukçularının oluşturduğu Yüksek Komisyon soykırım suçlularının yargılanabilirliği yolunda görüş bildirince, Müttefiklerin gözetiminde, Türk hükümeti aracılığıyla sanıklar birer birer tutuklanarak İstanbul'da *"Bekirağa Bölüğü"*ne hapsedilmişlerdi. Sanıklar; İttihat ve Terakki'nin MK üyeleri, Said Halim ve Talat Paşa hükümetlerinin bakanları, çok sayıda vilayetin Valileri ile soykırımın örgütleyicisi olarak teşhis edilen yüksek rütbeli subaylardan oluşuyordu. Bu tutuklamalar, İzmir'de bir Yunan devleti (İyonya) kurulması gibi etkilerle de ulusal tepkileri harekete geçirdi, Yargılanmalarının zorlaşacağı görülünce 67 sanık 28 Mayıs 1919'da Müttefiklerin denetimi altında ***Malta'***ya gönderildiler. Malta'daki üst düzey sanık bürokrat sayısı daha sonra 118'e kadar çıktı.

8 Mart 1919'da Saltanat'ın onayı ile kuruluşu tamamlanan Fevkalade Divanıharp Mahkemesi (***Divan-ı Harb Örfi Muhakematı***) yargılamalara başladı. Mahkemenin kuruluşu *"katliamları ve kişisel vurgunculukları"* öngörmekle birlikte esas olarak Ermeni jenosidi, sadece eski yöneticilerin yargılanmaları için bir argüman olarak kullanılmaktadır. Yine de duruşmalar birçok yönden jenosit sürecinin aydınlanması açısından önemli belge ve tanıklıklar ortaya çıkarmıştır.

Dadrian, bu yargılamaları *"Ermeni halkına karşı işlenen suçları dokümanlaştırmak bakımından başarılı"* ancak *"savaş suçlularının cezalandırılması bakımından başarısız"* olduğu tespitini yapmaktadır. *"Aslında bu duruşmalar büyük bir ihtimalle savaş sonrası zayıf bir hükümetin sadece daha uygun barış şartları sağlamak için gösterdiği çabalardan ötürü yapıldı. (..) Müttefiklerin Ermenileri önemsiz ve sahipsiz bir kurban grubu olarak algılamalarının ve buna göre davranmalarının, Ermeni davasının sonunda unutulmaya terk edilişine azımsanamayacak bir katkıda bulunduğu sonucuna varmak uygun olacaktır."*[628]

Nemrut Mustafa Divanı olarak da bilinen Divanıharp Mahkemelerinde, Ermeni sürgünü sırasındaki katliamlarla savaş suçu işledikleri gerekçesi ile 27 Nisan 1919'da 60'a yakın İttihatçı hakkında dava açıldı. Sanıklardan tutuklu olarak: Sadrazam ***Sait Halim Paşa,*** Mebusan Meclisi Reisi ***Halit***, Hariciye Vekili ***Ahmet Nesimi, İbrahim, Şükrü, Kemal, Küçük Talat, Topçu Rıza, Ziya Gökalp, Atıf,*** Teşkilat-ı Mahsusa reisi ve İstanbul Merkez Kumandanı Miralay ***Cevat Bey***'ler bulunuyordu. ***Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa, Dr. Nazım, Dr. Behaattin Şakir, Dr. Rusulü*** ve eski Emniyet müdürü **Aziz Bey**'ler yurtdışına kaçtıkları için gıyaben duruşmaları yapıldı.

Bu mahkeme zabıtlarında yer aldığına göre;

627- *V.N.Dadrian*; agy.

628- *V.N.Dadrian*; agy. s.111

"Erzurum ve Teşkilat-ı Mahsusa reisi Bahaeddin Şakir Bey imzasıyla Mamüratülaziz valisi Nabit Bey'e - Nazım Bey'e ait olmak üzere keşide kılınan fotografisi Tertip 9'da bulunan şifreli telgrafnamenin münderecatı (Orada sevk edilen Ermeniler tasfiye olunuyor mu?) nef'i ve tağrip olunduğunu bildirdiğiniz eşhass-ı muzırre imha ediliyor mu yoksa yalnızca i'zam ve sevk mi olunuyor vazıhen bildiriniz kardeşim) suretindedir ki mumaileyh Resneli Nazım Bey'in o sırada Mamuretulaziz İttihat ve Terakki müfettişliğinde ve elyevm hal-i firarda bulunması Teşkilat-ı Mahsusa'nın imha vazifesiyle meşgul olarak cemiyetle irtibatı müekkit vesaiktendir. " denmektedir. [629]

Soykırım suçlaması ile yargılanan ***Ziya Gökalp***, kendini şöyle savunmaktadır:

"... Milletimize iftira etmeyiniz. Türkiye'de bir Ermeni kırımı değil, bir Türk-Ermeni vuruşması vardır. Bize arkadan vurdular, biz de vurduk. " (17 Mayıs 1919)

Diyarbekir Valisi ***Dr. Reşit Galip***, sürgündeki ölçüsüzlüklerden dolayı parti genel merkezinde genel sekreter ***Şükrü Bleda*** tarafından açıklanmaya çağrılınca yapılanları övünçle savunur:

*"... **Bleda**-Siz doktorsunuz ve bir doktor olarak can kurtarmakla görevli bir insansınız. Nasıl oldu da bunca masumun sürü sürü yakalanıp, ölümün kucağına atılmasına yol açtınız?*

*- **Vali Doktor Reşit**: doktor olmak, milliyetimi unutturamazdı. Reşit elbette bir doktordu, fakat dünyaya Türk olarak gelmişti. Diyarbakır'da Ermenilerin türlü vaatlerle el altından nasıl zehirlenip refah içinde yaşadıkları bu memlekete karşı ne korkunç düşmanlık duygularıyla beslendiklerini benim gibi yakından görüp, incelemek olanağını bulmuş olsaydınız, şimdi bana böyle konuşmazdınız. Doğu Ermenileri öyle kışkırtılmışlardı ki, eğer bulundukları yerde bırakılmış olsalardı, çevrelerinde bir Türk ve Müslüman bırakmayacakları kesindi. Bunların bir çoklarının sicillerini inceledim. Evlerinde yaptığım araştırmalarda bir orduyu havaya uçurmaya yetecek kadar silah ve cephane ele geçti. Baktım korkunç ve müthiş bir örgütlenmeleri var. Memleketin her yanında dal, budak salan bu örgütü olduğu gibi bırakırsak Anadolu'da Türkü mumla arayacağız.*

*Yani, ya onlar bizi, ya biz onları... Fakat onlar bizi yok etmek kararı ile hazırlanmamış olsalardı, onlara el sürmek aklımızdan bile geçmezdi. Yani, saldırıya geçen ve bizi meşru savunma içine itmeye götüren onlardı. Durum böyle olunca da kendi kendime düşündün: **Hey Dr. Reşit, iki olasılık var; Ya Ermenler Türkü temizleyecekler ya da Türkler tarafından temizlenecekler**.*

Bu iki olasılıktan birinin zorunluluğu karşısında duraksayamazdım. Türklüğüm, doktorluğuma üstün geldi.. Onlar, bizi ortadan kaldıracağına, biz onları ortadan kaldırırız dedim... "[630]

Dr. Reşit'in gerekçeleri, Türk-Ermeni çelişmesinin antogonizma haline gelmiş olduğunu göstermesi açısından değerlendirilmelidir. Fakat elbette, bir halkın

629-Kararname, Tarihi Muhakeme, agy. s.194

630- *Doğan Avcıoğlu,* "Yakın Tarihimiz" Cilt II, s.339/agy.s.1139

kökünün kazınması, topraklarından silinip atılması için gerekçe olamaz. Dr. Reşit, açık sözlülükle jenosidi kabul edip, meşrulaştırmaya çalışanlardan biridir sadece.

Yargılamalarda önemli itiraflardan biri de tehcir sırasında 3. Ordu Komutanlığı yapmış olan Vehip Paşa'ya[631] aittir. Ermenilerin katliamlar yoluyla imhası için İttihatın Merkez Heyetinin kasıtlı programı'nı yürüten *"kana susamış jandarmalar, darağacı kaçkınları ve insan kasapları"*ndan[632] bahseden Vehip Paşa, Amele Taburunda görevli 2000 Ermeni askerden oluşan bir grubun Bağdat Demiryolu üzerinde yeni bir göreve giderlerken yolda pusuya düşürülüp katledildiklerini öğrendiğinde, iki Teşkilat-ı Mahsusa elamanını Divan-ı Harbe sevk edip astırdığını belirterek şöyle devam etmektedir:

"Muş kasabasının takriben beş kilometre şimalinde Çırık kariyesine cem ve tevkif edilen Ermeni zükür ve nisvan ve etfalı (erkek, kadın, çocuk) köye ateş verilmek sureti ile ifna edilmişler ve tarihi İslâmda misli görülmemiş bir zulüm ve vahşet numunesi göstermişlerdir... Ermeni sevkiyatı insaniyet, medeniyet, hükümete katiyyen yakışmayacak bir tarzda yapıldı. Ermenilerin katl ve imhası ve mallarının yağma ve gasbı İttihat ve Terakki Merkezi Umumiyesinin neticei mukarreratı olup Üçüncü Ordu mıntıkasında (Trabzon, Sivas, Erzurum, Harput, Bitlis ve Van vilayetleri) insan kasaplarını tedarik ve onları idare ve istihdam eden Doktor Behaeddin Şakir Bey'dir."[633]

Divanıharp Mahkemesi'nin 13 Temmuz 1919 tarihli kararıyla Talat, Enver ve Cemal Paşa'lar ile Dr. Nazım Bey gıyaben idama, Feran fail olan Cavit ve Mustafa Şeref Bey'ler ise 15 yıla mahkûm edildiler. Esas olarak bütün İttihat ve Terakki döneminin yargılanarak suçlandığı kararda, Ermenilere karşı *"İttihatçı liderler tarafından işlenen katliam suçunun örgütlenmesi ve icrasının duruşmalarda açığa çıkartıldığını; bu olgunun Divanıharp tarafından da kanıtlanıp doğrulandığı"* belirtilmektedir.

Talat Paşa, İstanbul'daki Harp divanındaki yargılamalara karşı, "Savunma" niteliğinde bir yazı kaleme almıştı. Bu savunma, *"Talat Paşa'nın Anıları"* adıyla yayınlandı. [634] Savunmasının ağırlıklı bölümü, Ermeni tehciri ile ilgilidir. Jenosit sırasında İçişleri Bakanı olan ve daha sonra da Başbakanlık yapan Talat Paşa, kabahatin bir kısmını *"sorumsuz kişilere"*, diğerlerini de Askeri karargâh ve Almanlara paylaştırmakta...

"... Gerek resmi soruşturma dosyalarında ve gerekse seçim dairelerinden

631-***Mehmet Vehip*** [Kaçi] Paşa, 1919'da Serbest bırakıldıktan sonra İtalya'ya gitti. Kemalistlere katılmadığı için 1923 yılında askerlikten, 1927 yılında da vatandaşlıktan çıkarıldı. Ancak Atatürk'ün ölümünden sonra çıkarılan genel afla ülkesine döndü. Ölümü 1940.

632- ***Takvimi Vekâyi***, no. 3540, s. 7

633- Bu ifade Trabzon Duruşmalarının 29 Mart 1919 tarihli oturumunda okundu. Vehip Paşa'nın tanıklık belgesi Kudüs Ermeni patrikhanesi arşivi 7. kutu, h dosyası, no.171-182 olarak kayıtlıdır. Keza ifadenin çeşitli bölümleri için Bkz: Esas İddianame, Takvim-i Vekayi, No.3540, 5 Mayıs 1919, Harput Kararı, Takvim-i Vekayi, No 3771, 9 Şubat 1919, Ariamard , 10 Aralık 1918 . (Prof. Dr.Vahakn N. Dadrian; "Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller" [Bölüm Baş:1. Dünya Savaşı Ermeni Soykırımında Askerlerin katılımında belirleyici faktör olarak parti sadakati / Muhaliflerin Direnci]Belge Yayınları, İstanbul, Mart 2004

634- "***Talat Paşa***'nın Anıları", Mehmet Kasım,Say yayınları, 1986, İstanbul

gelen mebusların verdikleri bilgilerden anlaşılıyor ki, vicdansız ve ahlaksız bazı kimseler durumdan kişisel olarak yararlanmak istemişler ve bu gibiler bir çok cinayetin işlenmesinde etken olmuşlardı. Genel Valiler ve valiler, sorumluluk korkusuyla olayları mümkün olduğu kadar önemsiz göstermeye çalışmış ve kabahati kısmen Kürt halkına yüklemiştir. Mebusların verdiği bilgiler cidden feci idi. Bir çok geceler uyuyamadım. Bir yandan sivil makamlara gereken önlemleri almaları için emir verdim, öte yandan askeri makamlardan suçluları cezalandırmak ve halkı korumak üzere kıtalara göndermelerini şiddetle istedim. Dört soruşturma komisyonu oluşturup Anadolu'ya gönderdim. Bu komisyonlar, bir çok memuru görevinden alarak yerel savaş divanına verdiler."[635]

Jenosit sırasında Başbakan olan Sait Halim Paşa ise, suçu Talat Paşa'ya yıkmaktadır. Meclis-i Mebusan'ın 5. şubesinde savaştan sora yapılan sorgusunda, kanunun kötü uygulanması üzerine araştırma komisyonu oluşturduklarını, komisyon raporunu Dahiliye Nezaretine sunduğunu, ancak bir çok kez istemesine rağmen Nezaretin raporu bir türlü hükümete göndermediğini ileri sürmüştür. Sadrazama göre *"Dahiliye Nezaretinin gerçeği gizlemekte kesin kararlı olduğu anlaşılıyordu"* Talat Bey, *"Dahiliye Nezaretinde kaldığı sürece bu işin iyi sonuç verme imkanı yoktu."*[636]

Gerçekte de bu tutuklamaların soykırım suçunu yargılamaktan çok onları bir tür siyasi rehine olarak kullanma amacı güttükleri söylenebilir. Eski İttihatçı ve bakanlara karşı öfke her ne kadar büyükse de, Türk milliyetçiliği için Malta sürgünleri kısa sürede milli kahramanlar haline gelmekte gecikmedi. *"Anadolu"*daki siyasi havanın müttefikler aleyhine değişmesi yalnız soykırım sanıkları için değil, müttefiklerin bütün politikalarını baştan aşağı değiştirecek ve uzlaşma arayacaklardır. Ekim devriminin genişlemesi tehlikesine karşı kutsal barikat ancak Türkiye'nin kazanılmasıyla tamamlanabilecektir.

Kısa bir süre sonra da, sanıkların uluslararası bir mahkemede mi yoksa ulusal bir mahkemede mi yargılanmaları gerektiği gibi yargılama yeri ve hukuksal deliller benzeri konuların muğlaklığı, kararsızlıklar ileri sürülerek işler tavsamaya bırakıldı. Kemalistler Malta sürgünlerine karşı bazı İngiliz subay ve yetkililerini rehine olarak tutuyorlardı. İngiliz hükümeti Kemalistlerle ilk siyasi uzlaşmayı rehinelerin *"tamı tamına değiş tokuşu"* ile yaptı. Eylül-Ekim ve Kasım 1921'de Malta sürgünlerinin tamamı serbest bırakılmış; mübadele dışı tutulan ve uluslararası bir mahkemede yargılanmak üzere ayrılan 16 ittihatçı da *"kaçmış"*tı!

Sürgün ve jenosidin sorumlusu tutulan Talat Paşa Berlin'de (15 Mart 1921), Sadrazam Sait Halim Paşa Roma'da (6 Aralık 1921), Dr. Bahaeddin Şakir ve Trabzon valisi Azmi Berlin'de (17 Nisan 1922), ve Cemal Paşa ise Tiflis'te (21 Temmuz 1922) intikamcı Ermeniler tarafından vuruldular. Bunlar, siyasi kan davasının da ilk işaretleriydi.

635- *Talat Paşa*, agy.s.94
636-agy. s.208

Tehliryan davası*,

Enver Paşa'nın yaveri ***Arif Cemil*** [***Denker***] Bey, 1922 Mayıs'ında Tevhid-i Efkar gazetesinde yayınlanan anılarında *"Talat Paşa'nın, 8 Ekim 1918'de Almanya sınırını geçtiğinde ihtilal kargaşasında bir ülkeyle karşılaştığını, Talat Paşa'nın gelişini haber alan Osmanlı'nın Berlin Büyükelçisi Rıfat Paşa, derhal harekete geçti, Ermeni tehcirinden yargılanabilmesi için tutuklanıp İstanbul'a gönderilmesi talebiyle Alman makamlarında girişimlere başladığını*" yazmaktadır.

"O dönemde Berlin'deki Türk Kulübü vardı. Kulübün başkanı Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey bir akşam ülkedeki Türk gençlerini Alman devrimine destek toplantısına çağırdı.... Mustafa Ziya adlı biri, yanında biri Ermeni olan iki büyükelçilik katibiyle kürsüye çıkmış, Talat Paşa'nın tutuklanıp Osmanlı hükümetine iadesi için Alman hükümetine başvurduklarını anlatmış, girişimlerinin daha etkili olabilmesi için Berlin'deki Türkler adına yetki istemiş, alkışlar arasında talebi kabul edilince Alman basınında yayınlanması için hazırladığı bir yazıyı da onaya sunmuş. 'Kabul.. Kabul... " bağırışları arasında okunan o yazıda tehcirde 800 bin Ermeni'nin öldürüldüğü iddia ediliyordu.... Sonra Hamdullah Suphi Bey kürsüye çıktı ve o ölümleri kendine özgü üslubuyla bir kez daha ballandıra ballandıra anlattı. Galeyana gelen denizci gençler de süngülerini mavzerlerine taktılar, bellerinden sarkan el bombalarını, sanki oyuncak gibi öteye beriye savurdular, "Nerede o herifler, gidip getirelim" diye yeri göğü inletmeye başladılar. "[637]

Nazi Almanya'sı Yahudileri toplama kamplarında büyük eziyetlerle imha ettiği 1943 tarihinde, ironik bir ilişkiyi vurgularcasına, Hitler yönetimi Talat Paşa'nın kemiklerini ***Nazi mühürlü trenle*** bir dostluk* nişanesi olarak Türkiye'ye göndermekte idi. İstanbul'da Milli Şef İsmet İnönü'nün de katıldığı büyük bir törenle karşılanan cenaze, Şişli Hürriyet-i Ebediyye tepesinde defnedildi.

Soykırım Kurbanı Kadın ve Çocukların Trajedisi

2004 yılının Şubat ayında Türk basınında bir tartışma alevlendi. Tartışma, Türkiye'ye ziyarete gelen Antep asıllı Ermenistan vatandaşı **Hripsime Sebilciyan Gazalyan'**ın *"Sabiha Gökçen'in yeğeniyim"* şeklindeki iddiasının *"Sabiha Gökçen'in 80 yıllık sırrı"* başlığıyla Agos gazetesinin manşetinde yer almasıyla başladı. [638]

Gökçen'in Tehcir sırasında yetim kalan Hatun Sebilciyan isimli bir Ermeni çocuğu olduğu iddiası, Hürriyet gazetesi tarafından da manşete taşınınca gürültülü koptu! *"Ermenilik!"* halen küfür olarak kullanıldığına göre hemen saldırıya geçildi. *"Çağdaş Türk kadını"*nın sembolü olan bir isme nasıl olur da *"Ermenilik"* atfedilirdi! Şoven kesimler Gökçen'in Ermeni asıllı olduğu iddiasını çürütmeye çalışırken, diğer-

637- ***Arif Cemil***, "İttihat ve Terakki Rüesasının Diyar-ı Gurbet Maceraları" (İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları), Tevhid-i Efkar, Mayıs 1922 , Akt: Erdal Şafak, "130 Rakımlı Tepedeki Ölü", Sabah, 3.9.2006

* Talat Paşa, Nemesis Tarafından planlanıp, Tehliryan tarafından infaz edildi. Taleryan, eylemi ile soykırımı "yargıya taşımak" istedi, durşmalarda siyasi duruş sergiledi, halkını ve eylemini savundu. (Bkz. ***Şahan Natalie***, "***Biz Ermeniler ve Türkler***", Pêrî Yayınları, İstanbul, 2008), Almanya suçluluğunu ört bas etmek üzere Taleryanı alelacele "beraat" etirdi. Ancak Türk Alman sadakatı,Talat Paşa'ya karşı devam etti, soykırımcıların tarih karşısındaki ortaklıklarını tescilledi. Talat Paşa'ya "iadeyi itibar"la 1943'de soykırımcılar yeniden buluştu. Zira o günkü koşullarda Türk- Alman itifakının imzalanması manasız değildi. (y.n.)

638- ***Agos***, 21 Şubat 20004, İstanbul

leri de *"ne fark eder canım, sonuçta o sembol olmuş bir Türk kadınıdır!"* diyerek *"Türkiye Türklüğünün etnik temele dayanmayan kültürel bir sentez"* olduğu yolundaki resmi tezlere argüman olarak kullandılar.

"Atatürk'ün manevi kızlarından" biri ve Türkiye'nin ilk kadın savaş pilotu olarak yetiştirilmesiyle ünlü olan Sabiha Gökçen, Kemalizm'in yarattığı *"cumhuriyet kadını"* prototipi olarak da gösterildi hep. Bir başka açıdan ise 1937-38 Dersim katliamına, havadan bombardımanla katılan bir Kemalist'ti O!...

Konu aslında çok yüzeysel bir tartışmalarla sınırlı kaldı. Aslında Sabiha Gökçen'in etnik kimliği konusu, *"Türk kimliği"*nin üzerinde yükseldiği ideolojik ve siyasi temellerin sorgulanması; Osmanlılardan beri sürdürülen *"devşirme"* geleneği; 1915 soykırımın asıl kurbanları olan kadın ve çocukların dramı; Soykırımı etnik tecavüz boyutu gibi konuların tartışılması için uygun bir popüler zemin sunuyordu.

Olgu diğer yanıyla da Ermeni kimliğinin yok edilmesi, 1915 tehcir ve soykırımı, Türk kimliğinin oluşma süreçlerinin tartışılması gibi *"tabu"*lara dokunduğu için TC Genelkurmay Başkanlığı resmi bir açıklama yaparak kılıcını ortaya attı ve tartışmayı durdurdu. Ararat filminin gayrı resmi biçimde gösterilmesini terörize etmekte kullanılan *"Ülkücüler"* de yine sahne aldı: Agos yayın yönetmeni Hırant Dink'i tehdit ederek Türk usulü tartışmaya son noktayı koymuş oldular. [639]

İstanbul'da Ermenice-Türkçe yayınlanan Agos, sansasyon peş inde olmayan ciddi bir gazete. Bu nedenle haberin doğruluğuna inanıyordum. Hripsime Sebilciyan'ın yanılmış olma ihtimali, bu bilginin şimdiye dek neden sır olarak kaldığı gibi sorular ve belirsiz diğer konularda ise ünlü ansiklopedist Pars Tuglacı'nın yaptığı tanıklık benim için ikna edici oldu Tuğlacı Hürriyet'te yer alan söyleşisinde şunları söylüyordu:

"Sabiha Gökçen'in yakın dostlarından biri de Ermeni tarihçi Pars Tuğlacı'ydı. Gökçen'in Ermeni asıllı olduğu haberinin Hürriyet'te yayınlanmasından sonra görüştüğümüz Tuğlacı, "Bu doğru, Sabiha da Ermeni olduğunu biliyordu" dedi. Tuğlacı, Gökçen'in tepkiler nedeniyle bunun açıklanmasını istemediğini ve kendisine söz verdiği için bildiklerinin hepsini anlatamayacağını söyledi. Gökçen'in yeğeni olduğunu iddia eden Hripsime Sebilciyan Gazelyan'ın anlattığı hikayenin yanlış olduğunu belirten Tuğlacı, Gökçen'in ailesinin Bursalı olduğunu anlattı. Tuğlacı'ya göre Sabiha Gökçen, Bursalı bir Ermeni ailenin çocuğu olarak 1913'te Bursa'da dünyaya gelir. 1915 olayları sırasında Bursa'yı terk etmek zorunda kalan aile, uzun yürüyüşe dayanamayacağı için 2 yaşındaki Sabiha'yı yetimhaneye bırakır. Atatürk, 1922 yılında Bursa'ya geldiğinde nutkunu verdikten sonra yetimhaneye gider. Burada karşılaştığı 9 yaşındaki Sabiha Gökçen'i çok sevimli ve akıllı bulur. Doğruca Ankara'ya götürür ve evlat edinir. Pars Tuğlacı, resmi kayıtlarda Gökçen'in babası olarak gözüken Hafız Mustafa İzzet'in kim olduğunu bilmediğini ve bunun doğruyu yansıtmadığını da söyledi.

639-Milliyetçi-Kemalist kesimlerin yoğun tepkilerine neden olan ve Agos gazetesi yayın yönetmeni Hrant Dink'in 19 Ocak 2007'de bir suikaste kurban gitmesiyle sonuçlanan olaylar zincirinin başlangıcı Gökçen olayımnın deşifre edilmesiyle başlamıştır

Ama Ermenice Bilmiyordu

Tuğlacı'ya göre ***Sabiha Gökçen***, anne ve babasını hiç hatırlamaz. Ankara'da Atatürk'ün manevi kızı olarak yaşarken, Beyrut'taki akrabalarının kendisine ulaşmasıyla Ermeni olduğunu öğrenir. Gökçen, Tuğlacı'ya Beyrut'a gidip, akrabalarıyla görüştüğünü de söylüyor. Tuğlacı, Gökçen'in Ermenice bildiği ve kendisine bu dilde mektuplar yazdığı iddialarını ise yalanlıyor: *"Ermenice bilmezdi. Bir keresinde nasıl öğrendiyse öğrenmiş bana gelip Ermenice seni seviyorum, dedi. 2-3 yaşında yetimhaneye bırakıldığında ne Ermenice, ne Türkçe biliyordu."*[640]

Hürriyet'e haber yapan Ersin Kalkan, yaptığı araştırmalar sonucu Sabiha Gökçen'in Ermeni asıllı oluşuyla ilgili savın yeni olmadığını, yazar Simon Simonyan'ın 1972'de Beyrut'ta yayınlanan bir makalesinde Sabiha Gökçen'in asıl adının Hatun olduğunu belirttiğini ve aile fertlerinin isimlerini yazdığını söylüyor. Kalkan, bu isimlerle Agos'ta çıkan isimlerin birbirini tuttuğunu da ekliyor, ama uzun olduğu için Hürriyet'te haberin bu bölümü atlanmış. [641]

Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Yusuf Halaçoğlu ise Gökçen'in babasının Hafız Mustafa İzzet adlı bir Jön Türk olduğunu, nüfus kayıtlarının mevcut bulunduğunu, *"Bursa'da kitlesel göç yaptırılmadığını, sadece 250 kadar Taşnak ve Hınçak'ın tehcire tabi tutulduğunu, Bunların adları, soyadlarının kayıtlarda mevcut olup Sabiha Gökçen'le ilgisi olmadığını"* savunuyor. [642] Sabiha Gökçen'in resmi biyografisinde yazılanları tekrarlıyor.

TTK'nın yalan ve inkar üzerine kurulu *"resmi tarihçiliği"* dikkate alındığında, Sabiha Gökçen'in, 2-3 yaşlarında yetim kalan Hatun Sebilciyan adlı çaresiz Ermeni kızının bedeni üzerine inşa edilmiş bir *"Türk kişiliği"* olduğu gerçeğini kabul etmek gerekiyor.

"Alicenaplık" bunun neresinde?

Olgunun tartışılması sırasında öne çıkan bir boyut da, Sabiha Gökçen'in "*Atatürk'ün manevi kızlarından biri*" [diğerleri Ülkü Adatepe ve Afet İnan] olması nedeniyle, onun ne kadar *"alicenap!"* olduğunun kanıtı gibi gösterilmesiydi. Sabiha Gökçen'in aslen bir Ermeni olması Atatürk'ün ulviyetini artırıyormuş!

Özgür Politika'da yazan Sungur Savran'a göre Atatürk "*... eğer bir kız çocuğunun Ermeni olduğunu bile bile onu manevi kızı olarak benimsedi ise bu, 1915'in yaşandığı bu topraklar üzerinde bir cumhurbaşkanının yapabileceği en onurlu şeylerden biridir.* " Ve ekliyor: *"Elbette 1915'in utancını ortadan kaldırmaz. Ama hiç olmazsa onun da, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve ertesinde sayısız Türk ailesinin yaptığı gibi, bu toprakları bin yıldır paylaştığımız Ermeni halkına karşı yapılan Osmanlı devlet zulmünden kendini politik bakımdan olmasa da insani bakımdan ayırarak hiç olmazsa şefkat duyabildiğinin bir nişanesidir."*[643] [Alicenaplıkla, lütufta

640- "Gökçen Ermeni'ydi", Hürriyet, 22.02.2004

641- ***Doğan Satmış***, Okur Temsilcisine Mektuplar, hürriyetim.com.tr/okurmektupları, 29.02.2004

642- ***Taha Akyol,*** "*Sabiha Gökçen tartışması*", Milliyet, 02.03.2004

643- ***Sungur Savran***, "Hırant Dinç'e Açık Mektup", Özgür Politika, 01.03.2004

bulunma arasında bir büyüklük!]

Radikal'de yazan Perihan Mağden de *"Ben şahsen iftihar ederim Atatürk'le; Ermeni bir Türk çocuğunu (bilmiyor olması imkânsız zira Gökçen'in dini kökenini) evlat edindiği için. "* demekte. [644]

Pars Tuğlacı ise *"Atatürk, Gökçen'in Ermeni olduğunu biliyor muydu?"* sorusuna, *"Bilseydi de fark etmezdi. Belki öğrenmişti. Ama Atatürk bir başka milletin erişemeyeceği kadar önemli bir lider ve hümanistti. O milliyetçilikten, milletini sevmeyi anlıyordu ve milletini seven tüm dünya milletlerini sever.. Yani Atatürk insanları milliyetlerine göre ayırmazdı. "* diyerek bir Mustafa Kemal güzellemesiyle karşılık veriyor. [645]

Bu yorumlar, Kemalızmin Türkiye'de sol ve demokratlar üzerinde yarattığı etkinin boyutlarını göstermesi bakımından öğretici. Kemalizmin 1915 soykırımı, etnik yok etme, işgal, asimilasyon ve sömürgeleştirme politikalarının sonuçları üzerine iktidar olması; kırıma uğratılmış dil, kültür ve insani değerlerin yıkıntıları üzerine bir zorla ve yapay bir *"Türk kimliği!"* inşa edilmesinin sorun olarak görülmemesi, bu sürecin asli sorumlularından Atatürk'ün, tam tersi bir biçimde "*övgüyle*" anılması çok düşündürücü.

Sabiha Gökçen, olayı aslında 1915 soykırımı ile öksüz ve yetim bırakılmış binlerce Ermeni veya Süryani çocuğun *"Türkleştirilip, Müslümanlaştırılarak",* kendi ulusuna, kültürel köklerine yabancı ve hatta düşman olarak yetiştirilmesini, bir anlamda soykırımın bu kez kültürel-ruhsal boyutuyla sürdüğünü gösteren bir örnek.

Bu olgu 1915 soykırımının kurbanı olan kadın ve çocukların trajedilerini de tartışmamızı gerektirdiğini düşünüyorum. Çünkü bu, sanıldığından çok daha büyük toplumsal bir sorundur. Türkiye toplumundaki sosyal şizofreninin temel kaynaklarından biridir.

1915 Tehcir ve Soykırımı sırasında kadın ve çocuklar kurtarılmadı, tıpkı yağmalanan mal ve mülkler gibi gasp edildiler. Genç kızlar ve kadınlar odalık ya da hizmetkâr olarak alıkonuldular, paylaşıldılar; din değiştirmeye zorlanıp Müslümanlarca nikah altına alındılar. Ailesi sürgün ve soykırıma kurban giden kimi Ermeni yetim çocukları Müslüman ailelerin yanına besleme olarak verildiler. Bunu bir tür *"köle edinme biçimi"* olarak da tanımlayabiliriz.

15 Aralık 1915 tarihli bir Alman Konsolosluk raporunda *"Türk hükümeti, Ermeni halkının geriye kalanları zorla İslâmlaştırmaya çalışmaktadır. "* denilmektedir. [646] 28 Temmuz 1915 tarihli bir konsolosluk raporunda da Wedel-Jahrlberg adlı bir görgü tanığının, Erzincan'dan bir saat uzaklıkta karşılaştığı bir konvoydan, kadınların kendilerine, *"Kurtarın bizi, Müslüman olmak istiyoruz... Alman olmak istiyoruz, ne*

644- ***Perihan Mağden,*** "Fikir Karışıklıkları", Radikal, 04.03.2004

645- Hürriyet, a.g.y.

646-***Lepsius,*** s.288

647- [PA-AA ***Bo.Kons/Band*** 70] Aktaran; ***Taner Akçam***, "İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu (İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na)", İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 1999, s.288

isterseniz (oluruz), yeter ki kurtarın bizi! Bizi Kemah Boğazı'na boğazlamaya götürüyorlar" diyerek kendilerine yalvardığını aktarmaktadır. [647]

Tehcir sırasında çocuk ve kadınlara ganimet olarak el konulmasını düzenleyen birçok Osmanlı genelgesiyle ile karşılaşmaktayız.

22 Haziran 1915 tarihli şifre'de.

"... Çıkartılmış Ermeni ailelerinden bikes -kimsesiz- kalan 20 yaşına kadar kızlarla 10 yaşına kadar erkek çocukların güneye gönderilmeyerek evlatlık olarak verilmeleri. " [648]

23 Haziran Deyrizor Mutasarrıflığına gönderilen 21 sayılı şifrede ise

".. Ermeni halkının barındırılması sırasında aynı ilçe ve liva halkının ayrı ayrı bölgelerde yerleştirilmeleri ve barındırma yerlerinde Ermeni okulları açmalarına yer ve meydan bırakılmayarak, çocukların hükümet okullarına devam zorunluluğunda tutulmaları ve kurulacak köylerin birbirinden beş saat uzaklıkta olmasına ve savunmaya elverişli yüksek noktalarda bulunmamasına itina edilmesi. "[649] Direktifi verilmektedir.

Aileleri sürgün ve soykırımda imha edilen genç kız ve çocukların alı konulmasını bir tür *"kurtarma"* ve *"insancıllık"* örneği olarak görme/gösterme çabalarının bir tür vicdan rahatlatma biçimi olduğunu söylenebilir. Bence genç kız ve çocukların alı konulmaları bir ***"soykırım ganimeti!"***ydi. Nasıl göç ettirilenlerin canları, mal mülkleri kalanlar için "*helal*" idiyse, bir mülk ve irat olarak görülen kadınlara, genç kızlara, çocuklara el konulması da böyledir. Üstelik bu kişilerin *"Müslümanlaştırılarak sevap işlendiği"* de var sayıldığına göre, hem dünyevi hem uhrevi getirisi olan bir ganimet!

Evet nedense hiç kimse gücü takati yetmeyen yaşlı bir Ermeni erkeğinin *"kurtarıldığı"* ya da bir Ermeni delikanlısının kendi dili ve kültürüyle büyütüldüğüyle övünmüyor. Nedense *"Kurtarılanlar"*, hep genellikle genç kızlardır. Bunlar öncelikle hizmetçidirler, Müslümanlaştırılıyorlar, aileye göre Türkleştiriliyor veya Kürtleştiriliyorlar! Ve sonunda aile reisinin karılarından biri oluyorlar.

Osmanlı İçişleri Bakanlığı, Hıristiyan kadınların evlendirilerek Müslümanlaştırmaları konusunda gizli emirler de göndermekteydi. Niğde mutassarrıflığına gönderilen şifreli bir telgrafta *"Ermeni kızlarından ihtida edenlerin [Müs-lümanlığa geçenlerin] su-i isti'male kat'iyen meydan verilmemek şartıyla İslâmlara tevzici münasibdir [evlendirilmeleri uygundur]. "* denmektedir. [650]

Sivazliyan'ın kaydettiği iki Ermeni yetiminin öyküsünü dinleyelim:

1904 doğumlu Fındıcaklı ***Harutyun Alboyacıyan*** mutsuz geçen çocukluğunu şöyle hatırlıyor:

648- Dahiliye Nezareti, Ev. Oda, Şif kal. Dosya 54,982/16, Akt; K.Gürün, A.g.e.
649- Dahiliye Nezareti, Ev. Oda, Şif kal. Dosya 54,895/19, Akt; K.Gürün, A.g.e.
650- (BOA. DH. ŞFR, nr.55792) "Osmanlı Belgelerinde Ermeniler", s.84

"...ebeveynimi öldürdükten sonra, beni ve benim gibi ergin olmayan çocukları toplayıp Cemal Paşa'nın Türk öksüzler yurduna götürdüler ve Türkleştirdiler. Benim soyadım '535'ti; adım ise Şükrü'ydü. Ermeni arkadaşım da Enver adını aldı. Bizi sünnet ettiler. Türkçe bilmeyen bir sürü çocuk vardı; onlar Ermeni oldukları anlaşılmasın diye haftalarca konuşmadılar. Eğer çavuşlar bunu duysalardı onları falakaya yatırır, tabanlarına 20-30-50 darbe vurur, veya saatlerce güneşe bakmaya zorlarlardı. Bize dua ettiriyorlardı; 'Padişahım çok yaşa!' cümlesini üç kere tekrarlamamız gerekiyordu. Bize Türk giysileri giydiriyorlardı: beyaz entari, onun üstüne de siyah cüppe. Bir müdürümüz, birkaç bayan hocamız vardı. Cemal Paşa bize iyi bakılmasını emretmişti; zira o Ermenilerin aklını ve yeteneklerini çok takdir ediyor ve savaşı kazandığı takdirde, binlerce Türkleşmiş Ermeni çocuğun gelecekte kendi halkını yücelteceğine, bizim gelecekte kendisine destek olacağımıza inanıyordu..."[651]

1910 doğumlu Şebinkarahisarlı ***Hakob Terziyan***, Türkleştirme politikasının uygulanması sırasında Türk askerlerin ve dini liderlerin (mollaların), işbirliği yaptığını anlatıyor:

"Ben zaten 79 yaşındayım. Şebinkarahisar'danım ben. Ermeniler Türklere direndiğinde Türkler onlardan bazılarını katlettiler; benim gibi çocuk olanlarını ise Türklerin öksüzler yurduna götürdüler. Bizi çırılçıplak soydular; kılıcı boyunlarımıza dayadılar. Zabit kılıcı çekince, molla şöyle diyordu: 'Hıristiyanlığı bırakıp, İslâmı kabul ediyorum. ' Bu sözleri bize tekrarlatıyorlardı..."[652]

Kabul edilir ki soykırım sırasında ailece kurtulmaları sağlanan ve kendi kimlikleri ile yaşamaya devam eden birçok örnekler de vardır, olabilir. Bunlar halkların dostluğu adına güzel örneklerdir. Fakat burada vurgulamak istediğim şey, gasp etme ile "*kurtarmanın*" birbirine karıştırılmaması ve her ikisinin çok farklı olgular olduğudur.

Ayrıca soykırımı yönetenler bu tür gerçek kurtarmaların önüne geçmek için sert tedbirler almayı da ihmal etmemişlerdir.

Sürgüne gönderilen Ermenilere, herhangi bir biçimde yardım edecek Müslümanların da idamla cezalandırılması öngörülüyordu. III. Ordu Komutanlığının yayınladığı bir tamim;

"Bir Ermeni'yi tesahup edecek(koruyacak) bir Müslüman'ın, hanesi önünde idam ve hanesi ihrak (yakma) ve memurinden ise tard ve divanı harbe sevk, ve himayeyi reva görenler ciheti askeriyeden iseler nispeti askeriyelerinin kat'i berayi muhakeme mezkûr divanı harplere tevdi olunması.."[653]

Ve kimileri tüm bu el koymaları soykırım ve sürgün dehşetinin içinde bir *"ali-*

651- ***Sivazliyan***; Age. [Sv. 2000. Gth. 144, sayfa 269].

652-***Sivazliyan***, Age. [Sv. 2000. Gth. 78, sayfa 161].

653- Kararname, Tarihi Muhakeme, 8 Mart sene 335 tarihinde irade-i seniye-yi Hazreti Padişahiye iktiran eden kararname ile müteşekkil Divan-ı Harbi Örfi Muhakematı, 1. Cilt, Kütüphaneyi 1919, Aktaran; Taner Akçam;"Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu", İletişim, 1992, İstanbul, s.194

cenaplık", "büyüklük" örneği olarak göstermekteler. Gerçekten de bu tutumun yine de *"insanca"* bir yanı olduğu söylenebilir. Ne de olsa kurbanların yaşamları kurtulmuştur. Ama, acaba böyle midir?

Bir ulusun "*etnik tecavüz*"e uğraması ile, kadınların aşağılanması soykırımın çok çeşitli yüzlerinden biridir. Ermeni erkeği için boğazlanmak ne idiyse, Ermeni kadınında bunun karşılığı tecavüz edilmek ve din değiştirme koşuluyla bir Müslüman'a nikahlanmak olmaktadır. Bu hem kadının aşağılanmasıdır, hem ulusun aşağılanmasıdır, hem de inançların aşağılanmasıdır...

Bazıları bu olguları yaraların sarılması gibi anlasa da, ırkçılar için bu dinsel ve etnik bir tecavüzdü; Ermenilerin *"piçleştirilmeleri"*ydi.... Tabi bir de hayatını kurtarma karşılığında insanların "*köle*"leştirilmesi....

Anti-Ermeni gösteriler sırasında meydanlarda atılan ***"Ermeniler piçtir, piç kalacaktır."*** sloganlarıyla kastettikleri tam da budur.

İşgal edilen ülkelerde olduğu gibi soykırımlarda öncelikle kadınların tecavüze uğraması işgal ve egemenliğin erkekçe bir ifadesi sayılmaktadır. Fakat etnik olarak da bu aynı zamanda "s*oysuzlaştırma"*, soyunu karıştırma, ulusal kimliği öldürme olarak anlam kazanmaktadır. Irkçılar ulus olgusunu genelde kan ve soy temelinde gördükleri için, kadınların tecavüze uğratılarak aşağılanmalarının yanı sıra, bu tecavüzlerin sonucu doğan çocuklarla birlikte artık o ulusun "bozulmuş, aşağılanmış" olduğu düşünülmektedir. *"Piçleştirilmek"*ten kastedilen budur.

Tehcir ve soykırım trajedisi Türk edebiyatında çok az yer bulabilmiştir. ***Kemal Yalçın,*** istisnalardan biri olarak sağlam bir hümanizm ve birlikte yaşanan halklara duyulan derin bir sevgi ile kaleme aldığı *"Seninle Güler Yüreğim"* kitabında, bu süreçte yaşanan acıları, onların kuşaktan kuşağa aktarılan derin travmatik izlerini, etkili bir dille anlatır[654]

Yaşayan onlarca Ermeni ile 1915'i konuşup onları anlamaya çalışan, anlatılan hikayelerin peşinden olayların yaşandığı bilmediği yerlere yolculuğa çıkan yazar bir anlamda hem kendi tarihinin hem de vicdanının derinliklerini de keşfe çıkar. Konuşma ve hatırlamanın, hatırlatmanın güçlüklerine rağmen bizi de bu yolculuga davet eder.

> *"Karşıma çıkan Ermenilerin ifade edemedikleri, ifade etmek istemedikleri acılarla yaşadıklarını gördüm. Her Ermeni'nin acılar denizinden bir damla, yangın yerlerinde açın bir çiçek, dağlanmış bir yürek olduğunu konuşa konuşa anladım. "* der.

Keza yine Kemal Yalçın'ın, *"Sari Gelin / Sari Gyalin"*[655], Doğan Akhanlı'nın *"Madonna'nın Son Hayali"*[656] eserlerini örnek vermek mümkün.

654- ***Kemal Yalçın***, "Seninle Güler Yüreğim", (Belgesel Roman), Nisan 2003, Bochum (Almanya)

655-***Kemal Yalçın***, "Sarı Gelin - Sari Gyalin", Eylül 2004, Bochum (Almanya)

656- ***Doğan Akhanlı***, "Madonna'nın Son Hayali", Kanat Kitap, Eylül 2005, İstanbul

Dönenler Ya Da Gizlenenler

Çeşitli yörelerde kitleler halinde "*din değiştirerek*" tutunmaya çalışmış veya kendilerini gizlemek zorunda kalmış insanların dramı da bir başka konudur. Soykırımın dehşeti içinde birçok aile ya da insan Müslümanlığı kabul ederek canını kurtarabilmeyi ummuştur.

Müslümanlaşarak sürgün ve kırımdan kurtulmaya çalışmanın, etnik arındırma politikasını çöküntüye uğratabileceği düşünülerek ***"dönme"***liğin sınırlandırılması da ihmal edilmemiştir. Soykırımı yönetenler bunu önlemek için de genelgeler göndermişlerdir:

Dahiliye'nin 11 Temmuz 1915 tarihli şifreli bir telgrafta;

"... göç ettirilen Ermenilerin topluca veya bireysel olarak din değiştirerek memleketlerinde kalmaya çalıştıkları belirtilerek, bu şekilde din değiştirmenin kabul edilemeyeceği, öteden beri kendilerini tehlikede gördükleri zaman bir kandırma aracı olarak bu yola başvurdukları için din değiştirme kararlarına güvenilemeyeceği, bu gibi kişilerin başvurularının kabul edilmemesi ve din değiştirseler gibi sürgüne gönderilmeleri."[657] istenmektedir.

Savaş sona erdikten sonra Divan-ı Harp'te yargılanan Boğazlıyan Kaymakamı Kemal, mahkemede verdiği ifadesinde ancak %5 oranında Ermeni bırakılabileceği yolunda emir geldiğini ifade eder; bu %5 oranın da Müslümanlaştırılması öngörülmektedir.

Din değiştirerek yaşaya kalma olgusu Osmanlı'nın İslâm kılıcının salladığı altı yüzyıl boyunca bütün gayri Müslim uluslar için ciddi bir seçenek olagelmiştir. Yalnızca katliamlar gibi yakın tehditler karşısında değil, sosyal yaşamdan tecrit olma koşullarında da toplulukların dinlerini değiştirme veya gizleme gereği gördükleri bir olgudur. ***"Dönme"***lik budur, temeli zorbalık karşısındaki yaşamını koruma güdüsüne dayanır.

Ermeni Patrikhanesi, İslâmlaştırılan Ermenilerin tahmini sayısını 250 - 300 bin olduğunu belirtir. [658] Resmi görüşü savunan Türk tarihçileri de bu dönemde 600 bin civarında Ermeni'nin *"zorla veya gönüllü olarak İslâmiyeti kabul ettiğini"* belirtmektedirler. [659]

Johannes Lepsuis durumu şöyle özetlemektedir:

"Karadeniz'den Suriye'ye kadar Hıristiyan ismi silindi, kiliseler kapatıldı, okullar boşaltıldı, papaz ve vaizler öldürüldüler ya da gönderildiler. Birkaç Levanten şehri müstesna olmak üzere tüm Anadolu İslâmlaştırıldı. Hıristiyan ismi nüfuslardan silindi ve yerine Müslüman isimleri konuldu."[660]

657- Dahiliye Nezareti, Ev. Oda, Şif kal. Dosya 54,925/92

658- Lepsius: A.g.e., s.LXV

659- *Prof.Dr.Azmi Süslü,* Prof.Dr. *Fahrettin Kırzıoğlu*, Prof.Dr. *Rafet Yınanç*, Prof.Dr. *Yusuf Halaçoğlu*, "Türk Tarihinde Ermeniler", Ankara 2001, s.278

660- Lepsius, Einleitung s.35,37

Kâzım Karabekir'in "Gürbüz"leri...

Ermeni çocuklarının Müslüman ailelere evlatlık verilmesiyle ilgili olarak İç İşleri Bakanlığı'nın Mamuretülaziz Vilayetine gönderdiği 27 Haziran 1915 tarihli şifresinde;

"Çocukların İslâm geleneklerine göre uygun biçimde Ermeni bulunmayan köy ve kasabalarda oturan ileri gelenlere evlatlık verilmesi, şayet çocuklar daha fazla ise, temiz ve namuslu ailelerden olmak üzere, geçimini güç sürdürenlere de verilip çocuk başına aylık 30 kuruş ödenek ödenmesi, bu çocukların kimlere verildiğinin muntazam şekilde çizelgeye dökülüp bir süretinin de merkeze yollanması" istenmektedir. [661]

Ermeni yetimlerinin istismar edilmeleri ve Müslümanlaştırılıp, Türkleştirilerek askeri hizmetlerde çalıştırılmalarının, devlet hizmetine sokulmalarının nasıl *"Millî, İslâmi"* bir dava olarak sunulduğunu Kazım Karabekir'in *"Gürbüzleri"* olayında yakından izleyebiliyoruz.

Karabekir Paşa, Erzurum'da 9. Kolordu komutanıyken sürgün ve soykırım sonrasında sahipsiz kalan Ermeni yetimlerini [bunların arasında savaşta ailesini kaybeden bir kısım Müslüman çocuklar da bulunmaktaydı] önce Kolordu Sanayi Takımlarında çalıştırır. Bunun oldukça verimli bir alan olduğunu keşfeden Paşa 6 bin kadar çocuğu kapsayan bir proje geliştirir. 4 bini erkek ve 2 bini de kız olan bu yetimler, ordunun ihtiyaçlarına göre çeşitli meslek dallarında eğitilir ve çalıştırılırlar. Yetimler ***"Dar-ül Eytâm"*** adı verilen yetimhanelerde toplanmış, yanı sıra bu amaçla kendine has okullar, kurslar açılmış, çeşitli sosyal faaliyetler yaptırılmıştı. Öğrenciler yeteneklerine göre asker, zanaatkar, sıhhiyeci olarak yetiştirilmiş, ordunun ihtiyaçlarını karşılamaları sağlanmıştır.

Kendi uygulamasından verimli sonuçlar aldıkça, Paşa bunu bütün bir ordu projesi haline getirmek için İstanbul Hükümeti Harbiye Nezaretine resmen de yazarak kabulünü ve diğer kolordulara yaymayı teklif eder. Savaş koşullarında ordunun zanaat sahibi erlere ihtiyacı da vardır; teklif kabul edilir. Böylece toplanan binlerce soykırım yetimin askeri birliklere sevk edilmesini sağlanmıştır.

Öteden beri idealinin bir "*Çocuk ordusu!*" kurmak olduğunu övünerek söyleyen Karabekir bu amacını ve çalışmalarını *"Çocuk Davamız"* adlı kitabında şöyle açıklamaktadır:

"24 Mayıs 1919 da Erzurum Darüleytamından (Yetimler Yurdu) ilk olarak yaşı 12'den yukarı olanlardan 33 çocuk olarak mevcut iki Kolorduluk sanayi takımlarına verdim. Terhis dolayısıyla boşalan bu kadroları Bayburt'tan gelenlerle ve Erzurum'dan yeni aldıklarımızla doldurmaya başladım. Bunları kuvvei umumiyem içerisinde bir asker gibi yedirmeye, giydirmeye ve beden terbiyesi yaptırmaya başladım. Günün yarısında okuma yazmaya, yarısında da ayrıldığı sanayi şubesine göre terzi, kunduracı, saraç çıraklığına başladılar. " [662]

661- Dahiliye Nezareti, Ev. Oda, Şif kal. Dosya 54,925/101, Akt; K.Gürün, A.g.e.

662-***Kazım Karabekir***, "Çocuk Davamız, Cilt 1-2, Emre Yayınları, Ekim 1995, İstanbul

30 Haziran 1919'da çocukların toplanmasından çok az bir süre sonra Erzurum'un Kars Kapısı meydanında bir idman bayramı yaptırıp, Erzurum'da bulunan Kongre Heyetine, İngiliz, Amerikalı ve Rus Subaylar ile Erzurum Halkına çocukların bir aylık çalışmalarını seyrettirmiştir.

Kazım Karabekir, 1918 Mondros Mütarekesine rağmen Doğu Ordusunu terhis etmemiş ve Batı Ermenistan'ı, Erzincan'dan Gümrü'ye kadar işgal eden askeri harekata girişmişti. Karabekir'in bu askeri harekat sırasında *"Çocuk Ordusu"*ndan yalnız geri hizmette değil, savaşçılıkta da yararlandığı ve 29 Eylül 1920'de Sarıkamış'ın alınmasında büyük rol oynadığı belirtilmektedir. Çocuklar ordusunun orduya ne kadar faydalı olacağını gösteren Paşa'ya Ankara Hükümetinden tebrikler yağmaktadır.

Karabekir, çocuk istismarından başka bir şey olmayan küçük yaştaki çocukları ordu hizmetine koşmayı, cepheye sürme işleminden övgüyle bahsetmektedir. Çocukların ordu içinde barındırılmalarının cinsel suistimal de dahil her türlü psikolojik travmayı açıktı. Bu çocuklar, kendi ailelerinin celladı olan bir ordunun çizmelerini parlatmaya, kılıçlarını bilemeye, söküklerini dikmeye memur edilmişlerdi.

Bu uygulama Paşa'nın yeni bir buluşu olmayıp Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan 17. yüzyıl sonlarına kadar sürdürülen *"devşirme"* geleneğinden esinlenmişti. Osmanlı ordusu işgal ettiği topraklardaki ahalinin çocuklarını zorla ailelerinden koparıyor, kız çocukları saray haremine cariye olarak verilirken, erkek çocukları Yeniçeri Ocağı'na veya yeteneğine göre Enderun'a alınıyorlardı. Ailelerinden küçük yaşta koparıldıkları için bu çocukların devletten başka hiçbir bağı bırakılmıyor, merkezi otoritenin ihtiyaçlarına uygun bir biçimde donatılıyorlardı. Dolayısıyla toplumsal, etnik, dinsel ve aile bağları olan diğer Kapıkullarına göre devlete daha sadık ve köktenci bir devlet bürokrasisi oluşuyordu.[663]

Evlatlıklar "Evlat" Mı "Köle" Mi?

Ailelerin yanında evlatlık olarak alıkonulanların dışında sahipsiz kalmış 6 bin çocuktan 2 binin kız olması, kızlarla erkekler arasında yarı yarıya bir oransızlık bulunmasının nedenini, ailelerin daha çok kız çocuklarını alı koymuş olmaları olabilir. Kız çocukları ev hizmetleri için ideal oldukları gibi, cinsel olarak da sahipleniliyorlardı!

"Osmanlı'dan Cumhuriyete Evlatlık Olgusu" adlı bir çalışma yapan Prof. Dr. Ferhunde Özbay, I. Dünya Savaşı'ndan sonra evlatlık sorununun büyüdüğünü belirterek şu bilgileri veriyor:

"Savaştan sonra yetimler o kadar çoğalıyor ki devletin yetimhanelerinde yer kalmıyor. Bunun üzerine devlet halktan evlatlık olarak olmasa bile, çalıştırmak üzere bu çocukların bakımını üstlenmesini istiyor. Bu dönemde yetimlerin

663- Kazım Karabekir'in "***Yetim babalığı***" İzmir Suikasti Davası'nda da işine yaramıştır. Kararın açıklanacağı duruşmada beylik silahlarını teslim etmeden duruşma salonuna giren "Gürbüz" subayların, idam kararı çıkması halinde mahkeme heyetini topluca öldürmekle tehdit ettikleri ve böylece Paşa'nın beraatini sağladıkları öne sürülmektedir.

dağıtılmasıyla ilgilenen Süreyya Efendi'nin yazdığı anılardan öğrendiğimize göre, Anadolu'dan toplanan 8 bin kadar yetim trenle İstanbul'a getiriliyor. Tren Haydarpaşa Garı'nda durur durmaz bu yetimlerin 6 bin tanesi kapışılıyor. Bu 6 bin yetimin ortak özelliği kız olmaları. Bunun yanı sıra Ermeniler ve Müslümanlar arasında küçük çocukların Ermeni mi yoksa Türk mü olduğu konusunda tartışmalar yaşanıyor. Erkek çocukları sünnetli olup olmadıklarına göre ayırt edilebiliyorlar ama asıl sorun kız çocuklarında ortaya çıkıyor."[664]

Peki yetimhanelerdeki kızlar ne oldu? Onlar da asker olarak mı alıkonuldular? Akıbetleri hakkında çok az şey bilinmekle beraber Prof. Ferhunde Özbay'ın çalışmasında satır arasında dikkat çekici bir bilgi geçmektedir: 1920'lerden sonra sonra evlatlıklar açısından tablonun edebiyatçılarımızın çizdiği kadar karamsar olmasa da, toz pembe de olmadığını söylüyor Prof. Özbay: ***"Mesela Anadolu'dan getirilen fakir köylü kızlarının sokaklarda satıldığı biliniyor.*** *Yetim erkek çocuklardan bir kısmının asker yapılarak savaşa götürüldüğü biliniyor... "* demektedir.

Maarif Nazırı Şükrü Bey'in açıklamalarına göre ise bu dönemde İstanbul'a gönderilen çocukların sayısı 65 ayrı kurumda 16. 000'bulmaktaydı. 750 kadar çocuğu Istanbul'daki şubelerinde barındıran bir kurum olan *"Kadınları Çalıştırma Cemiyeti"*, 1. 800 çocuğun daha cemiyete gönderileceği haberini gerekçe göstererek, İç İşleri bakanlığına bir dilekçe ile başvurarak; *"çocukların Osmanlı İmparatorluğu'nun her yanında bulunan ticarethaneler, imalathaneler, çiftlikler gibi üretim yapılan yerlerde ve evlerde ev içi hizmetlerde çalıştırılmalarını"* önermekteydi. [665]

Örnekler soykırımdan kalan çocukların, ailelerini korkunç bir biçimde kaybetmelerinin ardından; ana dil ve kültürlerini terk etmeye zorlanarak İslâmlaştırılma ve Türkleştirilmesi; evlatlık, besleme veya çırak olarak işgüçlerinin sömürülmesi, orduda çalıştırılma, kız çocuklar için zorla evlendirilme gibi geniş bir çocuk istismarına uğradıklarını göstermektedir.

Ermeni yetimi Hatun Sebilciyan'ın *"Atatürk'ün manevi kızı"* ve Cumhuriyet dönemi Türk kadınının idollerinden biri sayılan Sabiha Gökçen haline getirilmesi de böyle bir süreçtir. Bir başka sorunda şu, Küçük Hatun'un, ruhen ve kültürel olarak yok edilmesi karşısında hiçbir direnme şansı yoktu. Ama Sabiha Gökçen, bu küçük kıza karşı hiçbir sorumluluk hissetti mi sonradan? Kemalist ordunun bir pilotu olarak Dersim'deki savunmasız insanların tepesine bomba yağdırırken ne düşünüyordu?

664- Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Görevlisi Prof.Dr. Ferhunde Özbay'ın "Evlatlıklar Köle mi, Evlat mı?" konulu Paneli, Garanti Bankası Osmanlı Arşiv ve Araştırma Merkezi Voyvoda Caddesi Toplantıları. ActiveLine, s.27., Temmuz 2003

665 ***Yavuz Selim Karakışla***, "Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Himayesinde, Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar", Toplumsal Tarih, Eylül 1999, s.46

KEMALİST İKTİDAR VE BATI ERMENİSTAN'IN YENİDEN İŞGALİ (1918-1921)

Zorla göç ettirmenin *"cephe gerisini sağlamlaştırma amacına yönelik Olduğu"*nun ve böylece Rusların ilerlemesinin durdurulacağını söyleyenlerin aksine katliamın peşi sıra şehirler, kasabalar birer birer Rusya'nın eline geçmeye başladı. Rusya; Erzurum, Erzincan, Bitlis ve Van dahil bütün bölgeyi ele geçirdi.

Ele geçirdikleri yerlerde ise, birbirine can düşmanı olmuş, katliamların dumanı tüten sefalet içinde şehirler buluyordu Rusya. Bununla beraber gerek Rus ordusunda bulunan Ermeni milisler ve gerekse zorla göç ettirme ve katliamdan kaçan kişiler de eski topraklarına dönmeye çalışıyorlardı. Bu da, Rus işgal kuvvetleri için ikinci büyük problemi oluşturmaktaydı.

Rusya ile Ermeni hareketinin işbirliği katliamdan sonra arttı. Artık Osmanlı'dan en küçük bir umudu dahi kalmamış olduğundan Ermeniler, taleplerinin ancak Rusya'nın bölgedeki egemenliği içinde sağlanabileceğine ikna olmuşlardı. Oysa, Rusya'nın Ermenistan konusunda *"bağımsızlık"* düzeyinde sıcak baktığı söylenemezdi. Çarlık Rusya'sı bütün halkların olduğu gibi Ermenilerin ulusal hareketinden de her zaman rahatsızlık duymuş ve onlar üzerine baskılar uygulamıştı. Kafkas halkları arasındaki çelişmelerden yararlanan Petrograd, bölgesel katliamları kışkırtmaktan dahi çekinmemişti. Birbirlerine karşı pek güven duymasalar da Rus ordusu ve Ermeni ulusal örgütleri Osmanlı'ya karşı birbirlerine ihtiyaçlarının olduğunu kavramış olarak ortak hareket ediyorlardı.

Sason direnişinden sonra milislerle beraber Kafkasya'ya çekilen Ermeni ulusal kahramanı ***Antranik***'e Güney Kafkasya komiserliği tarafından 1918 yılı başlarında General rütbesi verilmişti. Rus ordusunda 1828'den beri muvazzaf sınıfından Ermeni subaylar vazife görmekteydi. 1918'in Şubat-Mart ayında Kafkasların Güneyinde Rus ordusuna mensup hiçbir askeri birlik kalmamıştı..

Ekim Devrimi'nin (1917) Savaşa Etkisi

1917'de yalnız Rusya'yı değil, bütün bir yüz yıl boyunca tüm dünyayı derinden etkileyecek olan Bolşevik Devrimi patlak verdi. Ekim Devrimi 1. Dünya savaşını sona erdirmekle kalmadı, dünya işçi sınıfı ve ezilen halklar nezdinde büyük bir devrimci dalga yarattı. Devrimin Kafkas cephesine yansımaları ise çok farklı oldu.

Devrimden önce 1917 yılının Mart-Ekim aylarında Kafkasya halkları *"Gürcüler-Ermeniler-Azeriler"* seçtikleri temsilciler aracılığıyla, Tiflis'te *"Seym"* adı verilen mecliste birleşip, Rusya yönetimine katkıda bulunmak üzere Petrograd'a büyük meclis ***"Duma"***ya milletvekili göndermekteydiler.

1917 Şubat Burjuva Demokratik Devrimi gerçekleştikten sonra, ***15 Nisan 1917***'de ilk kez Kafkasya Müslümanlarının ve Tatar ve Azerilerin kurultayı ***Baku***'de toplandı. Kurultay, öncelikle *"Özgür Rusya'nın gelecekteki yönetim biçimi"*ni ele aldı. Ardından tüm Rusya Müslümanlarının kurultayı ***Moskova***'da toplandı. İstek, Rusya'nın ulusal-bölgesel özerklik üzerine kurulu bir halk cumhuriyetlerinden oluşmasıydı.

1914'de ***Tiflis***'te düzenlenen ***Bölgesel Kafkasya Bolşevikleri Kongresi***, Kafkasya halklarının çeşitliliği, nüfusça az oluşları ve birbirine karışmışlığı göz önünde tutulduğunda, Kafkasya milliyetleri için *"ne ayrılmanın ne de federal devletler oluşturmanın önerilebileceği"* sonucuna varmıştı.

1917 Ekim Devrimiyle Bolşeviklerin tüm iktidarı ele geçirmelerinden sonra 15/28 Kasım 1917 Tiflis'te bir ***Güney Kafkasya Komiserliği*** *["Maverayi Kafkas Komiserliği"]* kuruldu. Yetkisi, Güney Kafkasya Meclisinden (eski Kafkasya Seymi) kaynaklanan bu komiserlik yerel otoritelerin bir koalisyonu gibiydi. Boşalan otoritesinin yerini doldurmayı uman Azeri önderler, Gürcü toprak sahipleri, yönetici bir sınıf olmayı uman radikal Gürcü aydınları... Gürcü ağırlıklı bu komiserliğin başkanı Gegeçkori idi. Tiflis'te toplanan Kafkasya Seym'i artık Duma'ya, Petrograd'a milletvekili gönderemeyecekti. Öncelikle bağımsızlık talep etmiyor, sadece kurucu meclis Petrograd'da toplantıya çağırılıncaya kadar otorite talebinde bulunuyordu. Esas itibariyle Bolşevik aleyhtarı olan komite, kurucu meclisin dağıtılmasından sonra kurulan Rusya Sovyet Hükümetini reddettiği için de facto olarak bağımsızlık statüsü kazanmaktaydı. Böylece, bu bölgede Güney Kafkasya Birleşik Halk Cumhuriyeti kurulmuş oldu.

Güney Kafkasya Komiserliği, 5/18 Aralık 1917'de Osmanlı ordularıyla bir ateşkes imzaladı. Tamamı 14 madde olan ve yeni sınırların ne olacağı konusunda herhangi bir taahhüt içermeyen Erzincan Mütarekesi ile birlikte Osmanlı imparatorluğu ile Rusya arasındaki savaş fiili olarak sona ermiş oldu. [666] Ateşkes anlaşması merkezi Petrograd hükümetiyle değil, henüz tanınmamış olan Güney Kafkasya Komiserliği ile yapılmış olmasına rağmen Sovyet hükümeti zaten savaşı durdurma

666- ***Akdes Nimet Kurat***, "Türkiye ve Rusya", Ankara 1970, s. 330-332; TC Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı, c, I, Ankara 1993, s. 35 vd

kararı almış olduğundan Kafkas cephesindeki savaş hukuken de durmuş oldu. Bir başka önemli değişiklik de bölgedeki askeri birliklerin artık Rusya'nın değil, Güney Kafkasya Birleşik Halk Cumhuriyeti'nin emrine girmiş olmasıydı.

Osmanlı ordusu karşısında cephenin büyük kısmının savunması görevi Ekim devrimine kadar Rus ordusunun muvazzaf subayları olan bir kısım Ermeni subayların ve gönüllü fedai gruplarının içinde en yetenekli bir kaç kumandanının domuzlarına yüklenmişti. Bütün orduyu etkileyen *"Kahrolsun savaş!"* sloganı Ermeni birlikleri için de etkiliydi. Savaş yorgunu bütün askerler artık evlerine dönmek isteğiyle cepheyi düzensiz biçimde terk etmeye başlamışlardı.

Soykırım sırasında hayatlarını koruyabilmek için Doğuya, Rus ordusu tarafından kontrol edilmekte olan yerlere sığınmış olan Ermenilerden bir kısmı, 1916 ve 1917 yıllarında Osmanlıların yenilgisi üzerine evlerine geri dönmüşlerdi. Sayıları 160 bini bulan bu kitlenin geleceği yine belirsizlik içine girmişti. Sovyet iktidarı bu arada Ermenistan'ın geleceğine ilişkin tutumunu tanımlayan bir karar yayınladı:

13 Ocak 1918 günü Petrograd'da *Pravda* gazetesinde ***Lenin*** ve ***Stalin*** imzalı ***"13 nolu Decret"***[667] bölgenin Ermenilere bırakılmasına, sürgüne gönderilmiş olanların yerlerine dönmesi ve bir Ermeni hükümetinin kurulmasına olanak sağlayan bir belgedir. Bunun, barış görüşmelerinde -ki Brest-Litovsk'ta yapılacaktı- bir koşul olarak öne sürüleceği taahhüt edilmektedir. Rusların bölgeyi Ermenilere bırakacakları anlaşıldıktan sonra, Türk birlikleri ateşkese rağmen ileri harekata geçtiler. Ermeniler sürgün ve soykırım sonrası ortamda bir otorite kurmaktan ve çarpışacak bir ordu oluşturmaktan çok uzaktırlar. Bölgede kaos ve belirsizlik egemendir.

Bölgenin denetiminin Kafkasya Cumhuriyetine kalması üzerine, Rus birlikleri içindeki Ermeni subaylar inisiyatif almaya başladılar. Birçok yerde de *"Şûra"* [Sovyet] adı verilen Yerel yönetimler kurulmaya başlandı. Yerel yönetimler bölgedeki Rus ya da Ermeni subayların girişimleriyle, Bolşevik devriminin mantığına da uygun olarak bölgedeki çeşitli etnik ve dinsel grupların temsili dikkate alınarak oluşturulmaktaydı.

667- *Y.H.Bayur*, " Türk İnkılabı Tarihi" Cilt III, Kısım IV, s.121

"... İşçi ve köylü hükümeti Rusya'da ve Türkiye'de, Ermenilerin isterlerse tam bağımsızlığa dek kendi kaderlerinin tayin etme haklarını destekler. Komiserler Meclisi (Bakanlar Kurulu) bu hakkın gerçekleştirilmesinin ancak özgür bir referandum için önceden inancalar sağlanmasıyla olabileceği kanısındadır. Bu inancalar şunlardır:

1- Türk Ermenistan'ı sınırlarından askeri birliklerinin çabucak çekilmesi ve durmadan bir Ermeni milisi kurulup orada can ve mal güvenliğinin sağlanması.

2- Yakın bölgelere sığınmış olan Ermeni göçmenlerinin yerlerine dönmeleri,

3- Savaşın başından beri Türk hükümetince sürülmüş olan Ermenilerin yerlerine dönmeleri,

4- Demokratik ilkelere göre seçilmiş saylavlardan kurulmuş geçici bir Ermeni ulusal hükümetinin oluşturulması. Bunun koşulu Türkiye barış görüşmeleri sırasında ileri sürülecektir,

5- Bu yönlerin gerçekleşmesi için Kafkas İşleri Komiseri *Şomiyan/Şahumyan/*, Ermenilere yardım edecektir,

6- Ermeni topraklarının yabancı birliklerce boşaltılması için karma komisyon kurulacaktır."

Kısa ömürlü Erzincan ve Oltu Sovyetleri (Şûraları)

Erzincan Şûra'sında Ermeni, Kürt ve Türkler yer alırken; Oltu Şura'sında Türk ve Ermeniler bulunmaktaydı.

Erzincan'daki Ermeni gönüllü alaylarının reisi Sivaslı Murad ve Rus generali Lakof'un girişimleriyle Dersimli Kürt aşiretleri ile yönetim konusunda bir dizi görüşmeler yapıldı. Bir önceki yıl 1916'da Ruslar Dersim sınırlarına yanaştıklarında Dersimli aşiretler diplomatik temaslar kurarak, bağımsız bir Kürdistan talep etmişlerdi.

Dersim Kürtlerinin siyasi önderlerinden Alişer Efendi ve bir kısım aşiret reisleriyle yapılan görüşmelerde Ermeni - Kürt ilişkileri üzerinde geniş tartışmalar yürütüldü. Genel olarak Osmanlılar karşısında bir ittifak anlayışı hakim olmakla beraber, Kürdistan ve Ermenistan'ın sınırlarının neler olabileceği ve ortak idare konularını içeren bu görüşmeler, siyasi ve askeri koşullara bağlı olarak istikrarsızlık göstermekteydi.

Nuri Dersimi, Alişer ile Murad Paşa arasındaki görüşmelerin *"Büyük Ermenistan"* düşencesine karşı çıkması nedeniyle sonuçsuz kaldığını; bunun üzerine Murad Paşa'nın doğu Dersim'deki Kürt aşiret reisleriyle görüşmelerde bulunduğunu aktarmaktadır. [668]

Buna karşılık kısa süre içinde Erzincan merkezi olmak üzere içinde Ermeni, Kürt ve Türk temsilcilerin bulunduğu bir yerel bir yönetim kuruldu. Bu yönetim etkisini Dersim içlerine doğru genişletme çabalarını da yürüttü. Taraflar Dersim'in doğu ve batı kesimleriyle Ovacık'ı içine alacak bir Kürt yönetimi kurulması hususunda da anlaşmışlardı. Bu amaçla Kürt-Ermeni sınırlarının tespiti için Girlevik köyünde görüşmeler yapılmaktaydı.

Erzincan Şurası ancak 1918 şubat ayına kadar yaşayabildi. Henüz Brest-Litowsk'daki barış görüşmeleri devam ederken bir an önce elini güçlendirmek isteyen Osmanlı ordusu 12 Şubat'ta Erzincan'a doğru ileri harekat başlattı. Ovacık'a gelen ordu, Erzincan Şura Hükümeti'ni dağıttı. Şuradaki Türk temsilcisi Nihat, Palu'da kurşuna dizildi. Ermeni Alay komutanı Murad askerleri ve göçmenlerle birlikte Erzurum'a doğru geri çekilmek zorunda kaldı.

Osmanlıların güç kazandığını gören kimi aşiretler bu kez Ermenilere karşı Osmanlıların yanında savaşa giriştiler. Daha sonra Koçgiri ayaklanması ve Dersim direnişlerinde önder olarak göreceğimiz Seyit Rıza, Erzincan'ı alan öncü birliklerin içindeydi ve Ermenilerle savaşmak üzere Erzurum'a kadar ilerlemişti. [669]

Oltu Şurası ise daha farklı bir süreç izledi. Osmanlı-Rus savaşında Rusya'nın elinde kalan Oltu, 1. Dünya savaşı sırasında Enver Paşa'nın Sarıkamış harekatı sırasında yeniden savaş alanı haline geldi.

Rusya'nın savaştan çekilmesinin ardından Rus subaylarının girişimiyle Oltu'da

668- *M.Nuri. Dersimi*, "Kürdistan Tarihinde Dersim", s.113, Keza: *M.Kalman*; "Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri", Nûjen yayınları, İstanbul 1995, s.108,110.

669- *M.Kalman*; age.

Türk ve Ermeni temsilcilerinden oluşan bir yerel yönetim oluşturuldu. Türk temsilciler Baku'de faaliyet gösterin İslâm Konseyi'ne bağlı olarak, yönetimin Osmanlı ordusuna zemin hazırlamaya gayret ediyorlardı. Buna rağmen Taşnak Partisiyle yapılan uzlaşmalar sonucu Şura'daki ortak yönetim Osmanlı Ordusu'nun Erzurum'u almasına kadar devam etti. Bu fırsatla Ermeniler yönetimden dışlandı ve göç etti-rildiler.

Osmanlı Ordusu 25 Mart 1918'de Oltu'ya girdiyse de 30 Ekim'de imzalanan Mondros mütarekesi gereğince tekrar savaş öncesi sınırlarına çekilmek zorunda kalarak Oltu'yu boşalttı. Bu kez Oltu'da 2. Şura Hükümeti dönemi, Ermeniler olmaksızın başladı. Yasin Haşimoğlu başkanlığındaki Oltu Hükümetinin özerkliği 17 Mayıs 1920 tarihinde Ankara hükümetine iltihak etmesiyle sona erdi.

Antranik Paşa Erzurum'da

Bölgenin Transkafkas Cumhuriyetinin denetimine geçmesi üzerine Tiflis'teki Ermeni Ulusal Konseyi General Antranik'i Ermeni Ordusu'nun Genel Komutanı ilan etti. Konsey, Batı Ermenistan'ın sınırlarının nereden çizilebileceği, askeri olarak hangi hattın savunulabileceği konusunda görüş ayrılığı içindeydi. Antranik savunmanın Ermenistan'ın kalbi olarak kabul ettikleri Erzurum kale şehirde olmasından yanaydı. Diğer üyeler ise ancak Kars-Batum çizgisini tutabileceklerini düşünüyorlardı.

A. Çelebyan, Batı Ermenistan'da soykırımdan arta kalan 160 bin Ermeninin Rusya'nın çekilmesinin ardından nasıl savunulabileceği sorununda, ulusal bir konsensüsün oluşmadığını, o günlerde *"Doğu Ermenileri doğu sınırlarını, Batı Ermenileri de batı sınırlarını korusun!"* şeklinde bir yılgınlığın oluştuğunu belirtmektedir. [670]

Antranik, 17 Şubat 1918'de Erzurum'a ulaştığında, tek sorununun Rus subaylarıyla uyum olmadığını gördü. Şehirde tam bir kaos hüküm sürmekteydi. En önemlisi de Ermeni birlikleri de son derece düzensizdi, askerler savaşmak istemiyor, cepheden geriye kaçıyorlardı.

Rus Yarbayı Twerdo-Khlebov'un Ermeni karşıtı bir bakış açısıyla yazdığı rapor[671] örneğin, Ocak ile Mart arası iki üç aylık süre içinde Erzurum'u ellerinde bulunduran Ermenilerin çabalarının ne denli başarısız ve dağınık olduğu anlatmaktadır. Ayrıca yarbay, Ermenilerin bölgede bir hükümet kurmaktan çok, kin ve intikam peşinde koşarak cinayet ve soygunculuk yaptıklarını öne sürmektedir. Rus Yarbayı anlatıyor:

*"... 17 Şubat 1918'de Güney Kafkasya hükümetinin temsilcileri olarak, Erzurum'a **Antranik** ile **Zavriev** gelirler. Antranik, Rus tuğgenerali üniforması*

670- ***Antranik Çelebyan***, "**Antranik Paşa**", Peri Yayınları, İstanbul 2003, s.232, 235

671- ***Twerdokhlebov***, Erzurum ve Deveboynu mevkileri Geçici Komutanı ve II.Topçu Alay Komutanı, Mevkii Alayının Resmi Harp Gazetesinde yayınlanan 29 Nisan 1918 tarihli El yazısı-rapor Rusça özgün halinden 1919'da Türkçe'ye çevrilmiş ve 12 sahifedir. Çeviri, Osmanlı Genelkurmayı İstihbarat Dairesinde (II.Daire) görevli Binbaşı ***Mehmet Sadık*** tarafından yapılmıştır. Soykırım, tehcir ve propaganda faaliyetlerinin organize edildiği söz Konusu 2. Daire Yarbay Seyfi [Düzgören] tarafından idare edilmekteydi. Dadrian, Prof. ***Martin Hartman***'ın ***Mehmet Sadık***'ın, Mayewski çevrisine ilişkin verdiği rapora dayanarak çevrilerin propaganda amaçlı olarak tahrif edilmiş olduğunu belirtmektedir. Doğu Bilimci Prof.Hartman, Mayewski raporunun Rusça orijinali ile Fransızca ve Türkçe tercümelerini karşılaştırarak verdiği raporda, Türkçe çevrinin atlama, ekleme ve çarpıtmalarla malül olduğunu belirtmişti. [Prof.Hartman'ın raporu ve Prof.Dadrian'ın tespitleri için Bkz; ***Vahakn Dadrian,*** "Türk Kaynaklarında Ermeni Soykırımı", -Toplu Makaleler-, Belge Yayınları; İstanbul 2005, s.167-182]

içindeydi. Ve gelir gelmez Erzurum Mevki Komutanlığını ele alır. Antranik'in de bir Ermeni olması bölgedeki Rus subaylar arasında hoşnutsuzluk yaratır. Ermeniler için hizmet yapmak istememektedirler. Eğer, bölgede bir Ermeni hükümeti olacaksa istedikleri cepheye gönderilebilme serbestliğinin sağlanmasını istemektedir. İngiliz subay olan Albay ***Morel****, Antranik'in emrindedir.*

... Bu tür sürtüşmelerin giderilmesi için toplantılar düzenlenir. Toplantıya katılanlar bütün topçu subayları 2 İngiliz subayı, Albay Morel, Sinkeviş Dolukhanov, Torkum, Antranik, Dr. Savriev'dir. Toplantı sonucunda, Antranik Rus nüfuzuna bağlı olduklarını, Rus çıkarlarına hizmet etmekten başka bir amaç gütmediklerini, Ermenilerin Türklere karşı yapmış oldukları zulümlere gelince bunun Türklerle Ermeniler arasındaki gerginliğin bir sonucu olduğunu, şehre geliş sebebinin de bu gibi kötülüklerin önüne geçmek olduğunu söyler. "Ermeniler, akıllarını başlarına toplamadıkları takdirde, şehri terk edecek ilk kişinin kendisi olacağını" da ekler.

Ertesi gün Antranik, öldürülen ister Ermeni ister Müslüman olsun, her katilin kesinlikle yakalanıp aynı şekilde cezalandırılacağını, Müslümanların çekinmeden ticaretlerini sürdürebileceklerini ve tarlada çalışmak üzere topluca gönderilen işçilerden geri gelmeyen Müslümanlar olursa, bunları toplayan mahalle üyelerinin kayıpların hayatlarından sorumlu tutulacağını bildiren Türkçe büyük levhaları Erzurum sokaklarına yapıştırttı. "[672]

Rus subaylarının Antranik'in otoritesine uymayı onur meselesi yaparak düne kadar "bağımlı" bir ulusun emrinde olmak istemedikleri anlaşılmaktadır. Yine, rapordan anlaşıldığı kadarıyla Rus subaylarının mevzileri Ermenilere değil, Osmanlı ordularına terk etmeye eğilimlidir. Savaş bitmesine rağmen Osmanlı ordularının ilerleyişi karşısında cepheleri anlaşmalı olarak boşalttıkları görülmektedir.

Raporda, o bölgede 3 bin Türk'ün öldürülmüş olduğu yazılıdır. Ateşkes anlaşmasında ***Vehip Paşa***, *"Kürt çetelerinin bağımsız hareket ettikleri ve kendilerini bağlamadığını"* bildirmesi nedeniyle Rusların Türk kuvvetlerine karşı değil, Kürt saldırılarına karşı mevzilerin korunması emrini verildiğini de belirtiyor.

A. Çelebyan da, Erzurumda Dikran Ağamalyan gibi yerel otorite sayılan kişilerin yolsuzluk ve suistimallerinden söz etmekte ve Antranik'in Erzurum'daki yerel Ermeni önderlerine bile söz geçiremediğini belirtmektedir. [673] Sayıları 8 bin'i bulmasına, Ruslardan kalan savaş gereçlerine rağmen coğusu Kafkas kökenli olan Ermeni askerleri savaşmak istememekte ve düzensiz olarak çekilmektedirler.

İlerleyen Osmanlı ordusu karşısında durabilecek bir Ermeni gücü toparlayamayan Antranik, Mart 1918'de Erzurum'dan umutsuzca çekilmek zorunda kalırken şöyle demektedir:

"Yalnızım. Erzurum surları altında yalnız düştüm. Bunu gelecek nesillere böyle aktarın. "[674]

672- Agy.
673- ***A. Çelebyan***; Age. s.233
674- ***Levon Tütüncüyan***; "Erzurum'un Düşmesinin Trajedisi" (Bkz: Büyük Soykırım Külliyesi, s.823) Akt: Çelebyan, yage.

Öç Alma ve Misilleme Hareketleri

Rus ordularının çekilmesinden sonra bölgede yaşanan kaosunun bir başka yüzü de Müslümanlara karşı girişilen misilleme ya da öç alma hareketleridir.

Türk resmi tezinin *"asıl Ermeniler Türkleri katletti"* biçimindeki savunma ve iddialarının temelini, 1. Dünya Savaşının bitiminden sonra özellikle Batı Ermenistan'da siyasi otorite boşluğu oluşan bu dönemlerdeki öç alma ve misilleme hareketleri oluşturmaktadır. Bu dönem içerisinde Ermeni milislerinin Müslüman halka, Türk ve Kürtlere yönelik saldırıları oldu, kırımlar yaşandı.

Bunlardan birisi Bayburd ve İspir'de 1 Şubat 1918'de Arşak'ın katliam yaptırmasıyla ilgilidir. Bu konudaki anlatımlar Rus Kızılhaç hemşirelerinden ve Moskova Tıp Fakültesi öğrencilerinden ***Tatyana Karameli'***nin. (1918) anılarına dayandırılmaktadır.[675]

Diğerleri 25 Nisan'da, Kars'ın doğusundaki Subatan köyünde 750 Müslüman'ın, 1 Mayıs'ta, Kars'ta, aralarında çocukların da bulunduğu 60 Müslüman'ı katledilmesi gibi olaylardır.

Güney Kafkasya'da kalıp Rusya'ya dönmemiş olan Rus subayları arasında çeşit çeşit kalitede ve çeşit çeşit niyetlere sahip şahıslar vardı. Bunlardan bazıları gerçekleri saptırmaktan kaçınmadılar.. O dönemde Erzurum ***Deveboynu*** mevkileri Geçici Komutanı ve II. Topçu Alayı Komutanı Yarbay Tverdokhlebov'un [TC resmi tarihçilerinin sık sık atıfta bulundukları bir isim] anlattıkları bu konuda bir fikir vermektedir.

Brest-Litovsk Antlaşması (3 Mart 1918)

Almanya, Osmanlı, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Bulgar Krallığı ile Rusya arasında imzalanan Brest-Litovsk antlaşması, Bolşeviklerin devrimi korumak ve güçlendirmek için göze aldığı bir çok tavizlerle doludur.

Brest-Litovsk'a göre Rus ordularının işgali altında bulunan "*doğu vilayetlerini*" boşaltıp, Ardahan, Kars ve Batum bölgesinin *[Elviye-i selâse]* Türklere geri verilmesi için çalışılacağı taahhüt edilmekteydi. Böylece Osmanlı-Rus sınırı yalnız 1. Dünya savaşı öncesine değil Ayastefanos antlaşması öncesi 1877 sınırlarına dönmüş olmaktaydı. Antlaşmanın 4. maddesinde Ermenistan'ın kaderi ile ilgili şu kararlar alındı.

"... 1) Sovyet devleti, Anadolu'nun Doğu illerinin boşaltılarak geri verilmesinin sağlanması için elinden geleni yapacak,

2) Ardahan, Kars ve Batum sancakları da hemen boşaltılacak,

3) Sovyet devleti bu sancakların genel hukuk ve devletler hukuku açısından yönetsel biçimine karışmayacak ve özellikle buralar halklarının söz konusu durumu, komşulardan birisini ya da Osmanlı devletini seçme konusunda bağımsız bırakacaktır. "[676]

675- (BOA. HR. SYS. HU, kr. 136, 1917. VIII. 8) Akt: K.Gürün, yage.

676- ***Nihat Erim***, "Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri" c. I., Ankara 1953, s. 505.

Ortak barış andlaşmasından ayrı olarak Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan *"Ek Andlaşma"* ya göre de:

"(Madde 1/1). Rusya, bu andlaşmanın imzalanmasından itibaren altı ile sekiz haftalık bir süre içerisinde, Doğu Anadolu'da işgal ettiği yerlerdeki bütün asker ve memurlarını, savaştan önceki sınırın öteki tarafına çekecek;

(Madde 2). Rusya tarafından boşaltılacak olan Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının sınırı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önceki durumu gibi olacak;

(Madde 1/5). Rusya, Rusya'da ve işgali altında bulunan Osmanlı topraklarında, Osmanlı ve Rus uyruğundaki Ermeni çetelerinin ellerinden silahlarını alacak, bunları dağıtacak ve bu çeteleri bütünüyle terhis edecekti. "[677]

Antlaşma hükümleri 13 No'lu Decretle çelişiyordu. Sürgündeki Ermenilerin evlerine dönmeleri, Ermeni milislerinin kurularak can ve mal güvenliklerinin sağlanması, demokratik ulusal bir Ermeni hükümetinin kurulması gibi koşulların hiçbiri bulunmadığı gibi Gürcistan'a ait olan Batum ve Ardahan sancakları da Türk işgaline açılıyordu.

Gerçi bölge halklarının kendi geleceklerini seçme, komşu devletlerden birini ya da Osmanlı devletini seçme özgürlüğü gibi bir ibare kullanılmışsa da, bu pratikte Türk işgalini sağlamanın ötesinde bir sonuç vermedi.

Brest-Litovsk'un ikinci bir hukuksal zafiyeti de görüşmelere taraf olarak Kafkas-Ötesi Birleşik Halk Cumhuriyeti'nin katılmamış olmasıydı. Antlaşma, başlıca Gürcü liderler tarafından şiddetle yerildi. Güney Kafkasya'ya illerinin Türkiye'ye bırakılmasını resmen protesto etti. [678]

Bundan sonraki süreç artık Kemalist iktidarın, Osmanlı mirasını mümkün olduğu kadar elinde tutabilmek amacıyla yaptığı girişimler ve Batı Ermenistan'ın işgal edilmesi, Ermenistan Cumhuriyeti'nin egemenlik sınırlarının olabildiğince daraltılabilmesi, göç ettirilen Ermenilerin anayurtlarına dönmelerinin engellenmesi temelinde gelişecektir.

Bu savaşta Osmanlı birlikleri Rusya ile yapılacak nihai barış görüşmelerine kadar, mümkün olduğunca kısa sürede çok yeri ele geçirerek Ermenilere kalacak bölgenin daraltılmasını amaçlıyordu. Birkaç subay dışında düzenli Rus birliklerinin Rusya'ya dönmüş olmalarından dolayı Rusların çarpışmalara katılmaması, Ermenilerin de mevzileri koruyacak kadar güçlü olmaması nedeniyle, ateş-kese rağmen ilerleyen Osmanlı ordusu 13 Şubat'ta Erzincan'ı, 24 Şubat'ta Trabzon'u aldılar. Barış görüşmelerinin Trabzon'da yapılması düşünülüyordu. Kafkasya Delegasyonu 8 Mart'ta Trabzon'a vardığı zaman, Osmanlı Doğu Ordusu bölgedeki askeri harekatını sürdürmekteydi.

Ermenistan Cumhuriyetinin son başbakanı Kaçaznuni de şunları yazıyor:

677- ***Nihat Erim,*** Age., c. I., s. 511-517

678- Documanti Metariali Tiflis, 1919,s.164-168-171- ***E.H.Carr,*** "Bolşevik Devrimi"

"... Ermeniler, ne Rusya'dan kopmak istiyorlar, ne de Türkiye'den bir şey bekliyorlardı. Ermeniler, hâlâ Türkleri silah zoru ile durdurmayı düşünüyorlardı. Nisan ayında sırf bu konu için Aleksandropolis'te bir Ermeni ulusal meclisi toplandı. Bu meclis yaptığı açıklamaya göre, Brest-Litovsk antlaşmasını reddederek savaşa devam kararı aldı."[679]

Türkiye 15 Nisan 1918'de Batum'u işgal ederek yeni kazandığı bu yerlere bir an önce sahip çıktı ve genişletmek gibi bir niyet gösterdi. Osmanlı ordusu, Gürcülerden Batum ve Ardahan'ı alırken, Ermenilerin elinde bulunan Erzurum'u 12 Mart'ta, Sarıkamış'ı 5 Nisan'da, Van'ı da 7 Nisan'da geri aldı.

Türk tehdidini savuşturmak zorunda kalan ve Rus desteğinden umudunu kesen Güney Kafkasya meclisi, 22 Nisan'da ***"Güney Kafkasya Federatif Cumhuriyeti"***nin bağımsızlığını ilan etti. Bu Cumhuriyet Bakû şehri ve Brest-Litovks'ta Türkiye'ye bırakılan yerler dışında Çarlık Rusyası'nın tüm Güney Kafkasya illerini kapsamaktaydı. Bakû'de ise, bir Sovyet hükümeti vardı. Bu hükümet, ***Lenin'in yakın dostu*** *bir Bolşevik olan* ***Şahumyan***'ın başbakanlığındaydı. Bolşevik Sovyet hükümeti Azerilerden çekinen Ermeniler tarafından destek görmekteydi ve bu koşullarda ancak 4 ay ayakta kalabilmişti.

Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın oluşturduğu Kafkasya Federasyonu Bağımsızlığını ilan ede dursun, Osmanlı ordusu, Brest-Litovsk sınırlarını da aşarak askeri harekatına devam etmekteydi.

Osmanlı ordusunun ileri harekatı karşısında Kafkasya Federasyonu tamamen hazırlıksızdı. Ne Ermeni, ne Gürcü milisleri mevzilerini savunamadılar. Ermeni ulusal hareketi bu bölgede birlikte yaşanan diğer halklarla iyi ilişkiler geliştirmek için kimi adımlar atmış olmasına rağmen, özellikle Türklerle olan keskin çelişme ve çatışmalar, Ermeni nüfusunun göç etmiş ve dağınık oluşu, başıbozuk davranışlar, katliam ve öç alma girişimlerine karşı bir otorite kuramıyorlardı.

"... 25 Nisan 1918'de Kars düştü. Hemen hiç karşı konulmadı. Seym -Kafkas Cumhuriyet Meclisi- derhal Trabzon'da kesilmiş olan görüşmelere devam ederek Brest-Litovsk sınırını kabul etme kararı aldı. Türklerin zaten yerleşmiş oldukları Batum'da görüşmeler Mayısın ilk günlerinde başladı. Fakat, Türkler ağız değiştirmişlerdi. Artık Brest-Litovsk antlaşması yeterli değildi. Trabzon'dan sonra kanımız aktı. Tazmin edilmesi gerekiyor diyorlardı. Ermeni topraklarından yeni tavizler istiyorlardı."[680]

11 Mayıs 1918'de ***Batum Konferansı*** toplandı. Konferansta Osmanlı temsil heyeti başkanı Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey, Gürcü ve Ermenilerin Müslümanlara verdikleri zararlara karşılık Batum'dan başka Ahıska ve Ahılkelek ile Gümrü'yü (Aleksandropol) ve Kars-Gümrü-Culfa demiryolunu içine alan bölgeyi de talep etmekteydi.

Osmanlı yönetimine girmek istemeyen Kars vilayetindeki Ezidiler de kitleler

679- ***Kaçaznuni,*** Taşnakların yapacağı artık bir şey yoktur. Paragraf 14, Gürün, agy.
680- ***Kaçaznuni,*** agy. Paragraf 16

halinde Gürcistan ve Ermenistan'a sığınmaktaydı. [681]

Güney Kafkasya'da üç ulusun birlikte devlet kurma denemesi kısa ömürlü oldu. Mayıs 1918'de Batum'da Türkiye ile barış konferansı yapıldığında Güney Kafkasya Cumhuriyeti'nin arasındaki ihtilaflar da su yüzüne çıktı. Gürcü'ler, Batum'la ilgili Türk talebine karşı direnmek için ortaklarının kayıtsız şartsız desteklerini bekliyorlardı. Fakat, Ermenilerin Gürcülerden şikayetleri Türkler kadar derindi. Azerbaycanlılar ise, yakınları ve dindaşları Türkleri, Hıristiyan ortaklarına yeğliyorlardı. Cumhuriyet içinde Gürcistan'ın hakim rol oynamasından Ermenistan da Azerbaycan da rahatsızdı. Her üç ülkedeki egemen partiler [Gürcistan'da Menşevikler, Ermenistan'da Taşnaklar ve Azerbaycan'da Müsavatçılar Partisi] arasındaki ulusal anlaşmazlıklar oldukça derindi. Ermeniler, Osmanlı istilasından korkuyorlardı. Oysa, Azerbaycan ileri gelenleri Türkiye'ye aşırı bir yakınlık duymaktaydılar. Osmanlı ordusunun Brest-Litovsk antlaşmasında kabul edilen sınırları aşarak Bakû'ye doğru ilerlemesi, Enver Paşa'nın Turancı emelleri kadar Kafkasya Müslümanlarının bu isteğiyle de destekleniyordu.

Kafkas Federasyonunun Dağılması:
Bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti (28 Mayıs 1918)

Savaş ve barış konularında aralarında köklü anlaşmazlıklar dolayısıyla Seym Birleşik Cumhuriyeti lağvedildi. Kafkasya Cumhuriyeti dağıtıldığı aynı gün 26 Mayıs 1918'de Gürcü Millet Meclisi bağımsızlık kararı aldı. Ertesi gün ise, Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti. Aynı gün, akşam 28 Mayıs 1918 gecesinde Merkezi Milli Komite Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etti. Bağımsız Ermenistan Cumhuriyetinde ilk hükümeti Taşnak Partisi kurdu.

Bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti doğar doğmaz, kendini Osmanlı İmparatorluğu ile savaş içerisinde bulmuştu. Bu savaşta aynı durumda olan Gürcistan Cumhuriyeti ile aynı cepheyi paylaşmasına rağmen Azerbaycan Cumhuriyeti, kendisi için büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Çünkü, Azerbaycan Cumhuriyeti de kurulur kurulmaz, Osmanlılarla bir ittifak imzalamış ve Türk ordusunu kurtarıcı olarak Azerbaycan'a davet etmiş bulunuyordu. Bir kaç hafta içinde Türk birlikleri Ermenistan ve Azerbaycan'ın büyük bir bölümünü işgal etti. Bağımsız Ermenistan ad olarak bile varlığını yitirdi. Kaçaznuni anlatıyor:

"... 22-26 Mayıs'ta Serdarabad ve 25-28'e kadar Haraklis çarpışmaları sürdü. Ermeni milletinin varlığını sürdürmek için belki de son gayretleri sarf ediliyordu ve şüphesiz bu cephe savaşı kahramanca karşı koyuş Türklerin gözünde (çarpışan ordu değil, zira ordu kalmamıştı, doğrudan doğruya halkın kendisiydi) itibarımızı biraz yükseltmiş ve barış antlaşması yapmaya imkan vermiştir.

Barış bu kez gerçekten yapıldı. 4 Haziran günü Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile 8 Haziran günü de Dağıstan ile anlaşma imzalandı. Bu defa Nahcivan da Osmanlılara kalıyor ve Azerbaycan'la bağlantısı sağlanmış oluyordu." [682]

681- ***Guest, John S.***; "Yezidilerin Tarihi - Melekê Tavus ve Mıshafa Reş'in İzinde", Avesta, İstanbul, 2001, s.329

Osmanlı Devleti, yeni kurulan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile Batum'da, 4 ve 8 Haziran 1918'de ayrı ayrı toplam 20 adet barış andlaşması imzaladı. Gürcistan ile yapılan barışla da Batum'u, Ahıska ve Ahalkelek'i aldı, böylece Gürcüstan'la 1828, Azerbaycan ve Ermenistan ile arasındaki sınır ise 1877-1878 yılındaki şeklini aldı. Osmanlı Devleti, ayrıca Gürcistan ve Azerbaycan'la bir *"Petrol Anlaşması"* imzalayarak Bakû'den Batum'a, petrolün boru hattıyla aktarılması garantisini aldı. Azerbaycan'la ilişkilerini daha da güçlendirerek özel yardımlaşma anlaşmaları yaptı. Rusya'nın çekilmiş olmasının yarattığı avantajlarla imzalanan bu antlaşmalar sonucunda Osmanlı Devleti, Kafkasya'da ummadığı ölçüde nüfuz sahibi haline geldi. Öyleki Osmanlı-Alman ittifakının her cephede çöktüğü günlerde Osmanlı ordularının Bakü'ye kadar ulaşabilmesi tam bir tezat teşkil ediyordu. Bir anlamda Enver Paşa'nın savaşın başında çöken Turan rüyası, savaşın sonunda beklenmeyen bir fırsat olarak karşılarına çıkmış bulunmaktaydı.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında imzalanan yardımlaşma paktına dayanarak, Osmanlı-Azeri orduları Ermenilerle yapılan bir dizi savaşlardan sonra 15 Eylül 1918'de Bakû'ye girdiler. Daha önce burayı elinde tutan İngiliz birlikleri Osmanlı ordusunun gelmesiyle geri çekildi. İngiliz generali ***Dusterville*** şehirden çekilmek zorunda kalınca, ileri gelen Taşnak önderleri de İngiliz askerleriyle birlikte kaçtılar. Ancak, şehirde kalan 3-4 bin Ermeni savaşçı direndi. Bu kez, harekete geçen fanatik Müslümanlar, Mart 1918'deki komün savaşının öcünü kanlı bir biçimde aldılar. [683]

Osmanlı orduları Kafkas cephesinde Ermenistan'ı yuta yuta Erivan kenti ve çevresine sıkıştırırken, İmparatorluk başkentinde başka rüzgârlar esmektedir.

Türklerin *"İslâm Ordusu"* adı altında Hazar denizine kadar uzanması karşısında Rusya, İmparatorluğa bir ültimatom göndererek, Brest-Litovsk antlaşmasını fesh edeceğini bildirdi. Genel bir yenilginin kaçınılmaz olduğunu gören Bab-ı Ali Hükümeti konuyu alttan alarak, Bakü işgalini kendilerinin değil gönüllü Azeri birliklerinin yaptığını söyleyecek ve Brest-Litovsk sınırlarına geri çekilmeyi kabul edecektir. Batum antlaşmasıyla sağlanan sınır kazanımları da böylece kaybedildi. [684]

Doğu cephesinde bunlar olurken, I. Dünya Savaşı da sona ermiş, müttefik devletlerin yenilgileri kesinleşmişti. Tahta yeni çıkan Vahdettin, barış görüşmeleri için yoğun hazırlık döneminin başlangıcında yeni kabineyi tayin etme hazırlığında idi.

Ermenistan'ı temsilen ***Aharonyan*** ve ***Hadisyan***, Vahdettin'i ziyaret ederler. 6 Eylül'de yapılan bu kabulde, bağımsız Ermenistan devletini ilk tanıyan devlet olarak Osmanlı Sultanına teşekkürlerini sunarlar. Vahdettin:

"... Ermenistan'ın, sonunda İstanbul'a murahhaslar gönderebilen bağımsız bir devlet kurabilecek gücü kendisinde görebilmesinden çok mutlu olduğunu, daima dost ilişkiler içinde olacağına" dair dileklerini iletir [685]

682- *Kaçaznuni*, agy. Paragraf 17
683- *Doğan Avcıoğlu*, Agy,s.1153
684- Akdes *Nimet Kurat*, Age, s. 545-563
685- *Y.H.Bayur*, agy. Cilt II.Kısım 4, s.250

İran'da Canlanan Kürt ve Asur Hareketleri

1917'de Ekim devriminin ardından Rus ordusuna, 1917 Haziran'ında İran'dan çekilme emri verilmişti. Rus askerler çekilirken Urmiye pazarını ateşe verdi ve kenti yağma etti. Asuri birlikler Osmanlı topraklarını bırakarak Urmiye bölgesine geldi. Bolşevik yönetimine bağlı olmak istemeyerek Urmiye'de kalan birçok Rus subayı Asuri-Ermeni milislerini eğiterek yetkin bir askeri güç yaratılmasına çalıştılar. Onların yardımıyla; bin kişilik bir Ermeni taburu, 3 bin kişilik Hakkarili Asuri gücü ve bir de bölge yerlisi Keldaniler ve Asurilerden oluşan birlik yetiştirilmişti. Hıristiyanlar, çekilen Rus birliklerinin bıraktığı silahlarla donanmışlardı. Urmiye'de Mutwa denilen Hıristiyan bir kurul yönetimi devraldı. Amerikalı misyon şefi Dr. Shedd onları destekliyordu. Asuriler, bölgedeki Azerilere saldırarak geri kalanlara gözdağı verdiler. [686]

Rusya'nın savaştan çekilmesiyle İran'daki desteğini kaybetmiş olan İngilizler, Asurilere destek olarak oluşan nüfuz boşluğunu doldurmaya çalışıyorlardı. Tiflis'ten çok sayıda İngiliz ve Fransız subay bölgeye Asuri birlikleri eğitmek için gönderildi.

Bu arada İngilizlerin bir Asur devleti kurulması fikri ile başka yörelere göç ettirilmesi konusunda kararsızlık içinde oldukları ya da her iki düşüncenin de belirli yanıltmacalar için kullandığı görülmektedir. Farklı kaynakların bazıları ciddi biçimde bir Asur devleti kurulma projesinden bahsederken, başkaları da Nesturilerin bölgeden göç ettirilmesine çalışıldığı yolundadır. Örneğin Nasturi liderlerden Yawsep Melek, İngilizlerin bu maksatla kendilerine çeşitli cazip tekliflerle kandırmaya uğraştığını yazmaktadır. Bu arada Rus konsolosu olarak Urmiye'de bulunan ünlü kürdoloğ ***Bazil Nikitin***'in bu görüşmelerde Asur bağımsızlığı taraftarı olduğunu öğrenmekteyiz:

> *"Hedeflerine ulaşmak için İngilizler şeytanımsı bir deha uygularlar. Urmiye'deki Asur aşiret liderleriyle 14 gün süren bir toplantı yaparlar. Amerikan misyoneri Dr. Shed, Rus konsolosu Basil Nikitin, İngiliz konsolosu ve temsilcisi de toplantıya katılanlar arasındadır. Oturumda söz alan Yüzbaşı Greasy, Asur halkının silahlanarak düşmanları Türk ve Kürtlere karşı savaşmalarını önerir. Buna karşılık Rus Basil Nikitin, Asurilerin barış içinde yaşayabilmeleri için, İngilizler tarafından kendilerine vaat edilen 'bağımsızlık' hakkının verilmesini söyler. Nikitin'in isteği, başta Yüzbaşı Greasy olmak üzere toplantıdakiler tarafından benimsenir. Altına mühür ve imza atılır..."* [687]

Sürgünlerle oradan oraya savrulan ve güvenlik arayışı içnde olan Nasturiler, kendilerini korumak için İngilizlerin ittifakına güvenmekle birlikte, öncelikle kendi kendilerini silahla korumayı yeğlemektedirler. Kendi deneyimlerinden yola çıkarak birkaç kez İngiliz desteğine güvenilemeyeceğini öğrenmişlerdi. General ***Ağa Petrus***, İngilizlerle birlikte Sin kalesinin alınması için planlanan bir operasyon gereğince Türk, Kürt, İran birlikleriyle kanlı bir çatışmaya girdiğinde yanında kimseyi bulamamış ve birlikleri teslim olmak zorunda kalmıştı.

Bu nedenle o sıralarda bölgede önemli bir otorite oluşturan Kürtlerle ittifak

---

686- *Larcher*, s.454

687- *Bulut, Faik*; Age. 1992, s.122

yapılmasının daha doğru bir tutum olacağı fikri genel bir kabul görmekteydi.

Şikaki Aşireti reisi Simko Ağa, savaş sırasında iki kez taraf değiştirmiş, kısa bir süre Rusların esiri olmuş, daha sonra da tarafsız kalmıştı. Benyamin Şamun, İngilizlerin girişimiyle Simko ile ittifak girişiminde bulundu. Ruslar İran'ı terk edince Simko onların hafif ve ağır silahlarını almayı başarmıştı. Simko, Ermeni aracılar sayesinde Asurilerle birleşti. Yerli Azeriler bu birleşmeden kaygılanmaktaydı. İran'ın güçsüz resmi makamlarının, Asurilerin silahlarını almak için yaptıkları girişim sonuçsuz kaldı.

Urmiye bölgesinde Asuriler kendileri için yeni bir gelecek hesaplıyorlardı. Patrik'i bir görüşmeye davet eden Simko da kendi hesabına aynı düşüncedeydi.

Kürt -Asur ittifakının Sonu

(Simko Ağa'nın Asuri/Nasturi Patriği Mar Şamun Benyamin'i öldürmesi)

16 Mart 1918'de Dilman'ın 20 km yakınlarındaki Koneşar'da Simko ile Patrik Mar Şamun Benyamin buluştu. Görüşme Kürtlerle Asurlular arasında bir ittifak sağlanması için Simko Ağa tarafından yapılan davet üzerine gerçekleşmekteydi. İttifak davetini değerlendiren Asur Merkez Kurulu (Mutva) görüşmenin yapılmasını, Türk ve İran yönetimlerine karşı Kürtlerle ittifaka gidilmesini kararlaştırmıştı. Bazı Asur liderleri ve patriğin yakınları güvensizlik belirterek görüşmeye gitmemesini, Simko Ağa'yı çağırmasını istedilerse de, bu ittifakın gerçekleşmeni isteyen Rus ve İngiliz subaylarının güvence vermeleri üzerine, Patrik 140 silahlı korumasıyla birlikte görüşmeye gitti. Görüşmede Rus kazak subayları da hazır bulundular. Dışarıdan gayet barışçıl olarak gözüken toplantıdan sonra Patrik vedalaşıp arabasına binmek üzereyken Simko ansızın silahını çekti ve konuğunu sırtından vurarak öldürdü. [688] Hemen ardından Patrik'le birlikte gelmiş olan 140 kişinin çoğu da öldürüldü. Asurilerin çok azı, aralarında Benyamin'in kardeşi General David olmak üzere canlarını kurtarıp Urmiye'ye kaçmayı başarabildiler. Olaydan yaralı kurtulanlardan Rus Albayı Kondratov Hüsrevabad'a ulaşarak askeri yardım çağrısında bulundu. [689]

Bu olay Asuriler arasında büyük bir öfke yarattı, intikam yeminleri edildi ve savaş kararı alındı. Böylece Kürtler ile Asuriler arasında düşünülen ittifak yerine yerel bir savaş başlamış oldu. Köylere düzenlenen karşılıklı saldırılar sonucunda her iki taraftan binlerce insan öldü. Sonuçta Asuri birlikleri galip geldi ve Simko, kendi güçlerini Çerik'deki karargahına çekmek zorunda kaldı.

Hasan Arfa, *"Asuriler cinayet haberini alınca kentteki yüzlerce Azeri sivili öldürdüler ve onların evlerini yağmaladılar. Konneh Shahr'a üç bin kişi gönderip oradaki Azerileri de katlettiler. Ardından, Simko'nun terk ettiği Çerik'e gittiler. Simko'nun karargahı yağmalandı. Dilman'a da saldıran grup, burayı almayı başara-*

688- İran'daki Kürt ulusal hareketinin efsanevi ismi Simko'nun kendisi de kaderin garip cilvesiyle benzer bir biçimde İranlılar tarafından kandırılarak öldürüldü; 26 Temmuz 1930'de Tebriz ordu komutanı Mukaddem'le görüşmek üzere adamlarıyla birlikte Şino kasabasına gider, önce törenle karşılanır, sonra misafir edildikleri binanın çevresine yerleştirilmiş askerler tarafından öldürülürler.

mayınca Urmiye'ye geri döndü" diye yazmaktadır. [690]

Chailand ise Nasturilerin bu eylemine karşılık, Simko'ya bağlı güçlerin 5000 dolayında Nasturi köylüsünü daha katlettiklerini ve bu olaylara Türk ve İranlıların da katıldığını yazmaktadır. [691]

Berhem Dergisi'nde Simko'nun torunu ***A. Smitko*** ile yapılan bir ropörtajda, *"Türk hükümetinin Asurları Hakkari ve Van bölgesinden sürmesi üzerine Mar Şamun önderliğinde İran'da Simko'nun egemen olduğu Kürdistan bölgesine gelerek yerleştiklerini ve Simko tarafından dostça karşılanmış olduklarını ifade etmektedir. Ancak İngilizler tarafından desteklenen Mar Şamun'un güçlü bir ordu kurması ve bazı yerlerde egemen olmaya başlamasının İran Kürdistanını ele geçirme yönünde rahatsızlık yarattığını belirtmektedir. Örnek olarak da Urmiye şehrinin konsey yönetiminin Kürtlerin elinden çıkarak Asurlulara geçmesini vermektedir. Simko'nun bir kaç kez Mar Şamun'la görüşerek Türklerle mücadelesinde onu destekleyeceğini ancak Kürdistan'daki güçlenme arzularından rahatsız olduklarını ilettiğini belirterek, öldürme olayını şöyle anlatmaktadır:*

"Simko ile Mar Şamun arasında, Mart 1918'de Selmas yakınlarındaki Koneşehr'de yapılan son görüşmede Simko söz konusu niyetini yeniden iletti, ancak Mar Şamun bunu kabul etmedi. Üstelik istediği toprakların elinde bulunduğunu ve burayı koruyacağını belirtmekten de çekinmedi. Simko ise, burasının Kürtlerin yurdu olduğunu, bunu elde tutmak için savaştıklarını ve onun burayı ele geçirmesine izin vermeyeceklerini yineleyerek Mar Şamun'u öldürdü." [692]

Smitko'nun "*babamdan ve yaşayan görgü tanıklarından duyduklarım*" dediği bu anlatımda planlı bir cinayet değil de dostça ve haklı uyarılara aldırmayan birisinin vurulması hikaye edilmektedir. Olay, yaralı kurtulan Rus Albayı dahil görgü tanıkları tarafından ayrıntılı biçimde rapor edilmiş ve bunlar daha 1920'li yıllarda yayınlanmıştı. Görüşme sırasında herhangi bir tartışmanın, bir olumsuzluğun geçmediği, Patriğin saygıyla karşılanıp uğurlandığını, tam arabasına binecekken maiyetindekilerle birlikte kurşun yağmuruna tutulduğu ortak bir anlatımdır. Bazı anlatımlar Patriğin bizzat Simko tarafından sırtından vurulduğunu da ön sürmekteyse de genel anlatımlar, çatılarda ve çevrede mevzilenmiş Simko'nun askerlerinin önceden hazırlıklı olarak ateş ettikleri yolundadır.

Mar Şamun Benyamin'in kız kardeşi rahibe Sürme Hanım'ın savaş sırasında yaşadıkları olayları ve bu arada kardeşinin katli ile ilgili anlatımları 1920'de Londra'da yayınlanmıştır. [693] Sürme Xanım, Patrik'in öldürülmesi olayını *"İranlılar Patrik'imizi öldürmesi için Simko'yu kışkırttılar"* [694] diyerek değerlendirmektedir. Martin van Bruinessen de, benzer biçimde *"Simko'nun Benjamin Shimun'u Tebriz*

689-***Yakob Malik İsmail***, "Die Assyrer und die Weltkriege 1914-1915. Kriegstagebuch seines Bruders Schbemodn d'***Malik İsmail***, Teheran, i964 (aus dem Neusyrischen übers.) vgl.a Rudolf Macuch, age., s.367 (Yonan; age. 335-336)

690- **Arfa, Hasan**, The Kurds, s. 53

691- ***Chaliand, Gerard***, (Col); "People Without a Country", Zed Press, London, 1982 Third Impression (Akt: ***C.Gündoğan***. 94)

692-***M.Düzgün***, "Sımko'nun Torunu Konuşuyor", Berhem dergisi., İsveç, Ocak 1991

Valisi Mukht-i Sham'in kışkırtmasıyla öldürdüğü" kanısındadır. Ne var ki Simko'nun o sıralarda İran'la savaş halinde olması böyle bir olasılığı kuşkulu kılıyor. Simko'nun çok eski ve sıkı bir dostluğu bulunan Şeyh Taha'ya bağlılığı ve onun yönlendirmelerine önem vermesi, Hıristiyan bir topluluğun siyasal olarak güçlenmesini istememe gibi dinsel bir bağnazlığın da rol oynamış olacağını akla getiriyor.

Simko'nun İngiliz ve Ruslar'ın müttefiki olmasına rağmen bunu bozmayı göze almasının bir nedeni Türkiye'dir. Nitekim Doğu Ordu komutanı Kazım Karabekir, anılarında Simko'yu Ermeni ve Nasturilere karşı savaştırmayı başardığını söyleyerek, doğu cephesini sağlamlaştırmaktan övünçle bahsetmektedir.

Daha sonraki yıllarda da Kemalist iktidar Simko Ağa'ya asker, subay, silah, cephane, lojistik gibi yardımlar yaparak Nasturi ve Ermenilere karşı desteklemiştir. Bu destek bölgede İran devletinin kendini toparlamasına kadar sürmüştür. Örneğin 1924'de Hakkari'de Nasturileri tasfiye etmek için bir askeri harekat planlayan TC Genelkurmay'ı o sıralarda Türkiye'de siyasi mülteci olarak bulunan Simko Ağa'dan yararlanmıştır. Buna ilişkin yazışmalar TC Genelkurmay Başkanlığı ve Harp Akadamileri arşivlerinde bulunmaktadır. [695]

Bu olayın Asuriler üzerinde yaratacağı etkiyi tasvir edebilmek için, herhangi bir devletin Papa'yı barışçıl bir görüşme için davet edip kendi evinde katletmiş olmasının Hıristiyan dünyasında yaratacağı etkiyle kıyaslamak yeterlidir. Bir şey daha var ki o da Kürt önderlerinin güvenirliklerinin ciddi biçimde zede alması ve ittifak kurabileceği bölge halklarıyla ilişkilerinin tamir edilemez biçimde tahrip edilmiş olmasıdır.

Kürt literatüründe bu konunun eleştirisinin yapılmamış olması, Kürdistan tarihinde bir *"Mitos"* sayılan Simko'ya ilişkin bir tarih düzeltme ve görmezden gelme kaygısına bağlanabilir. Konu olabildiği kadar basitçe geçiştirilmekte veya ne anlama geldiği üzerinde yorum yapmaktan kaçınılmaktadır. Halbuki Kürt ulusalcılığının idollerinden biri sayılan Simko'nun, barış görüşmesi yapacağız diye evine davet ettiğini birini, bir din adamını tüm erkanıyla birlikte öldürmesiyle, geleneksel Kürt misafirperverliğini ya da *"Kürtler kendilerine sığınan kanlı düşmanını bile korur*" türündeki köklü geleneklerini ortadan kaldırmış olmaktadır.

İ-KDP lideri Abdurrahman Qasımlu bunu *"trajik bir hata"* olarak değerlendirmektedir. Naci Kutlay da *"Batı İran'daki Şikak Aşiret Reisi Simko'nun (İsmail Ağa) ve yandaşlarının Asuri dini lideri Patrik Mar Şamun'u ve yanındakileri öldürmesi, Kürtler açısından utandırıcı bir olaydır. "* diyerek eleştirmiştir. [696]

Bu konuda mazur görme eğilimleri de bulunuyor. Örneğin Ela'eddin Secadi,

---

693- ***Surma d'Bayt Mar Şamun***, "Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli", Çev: Meral Barış, Nsibin Yay., Södertaeje 1993, Surma Hanım, "Ninova'nın Yakarışı, Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli", Avesta Yayınları, İstanbul, 1996

694- ***Surma Hanım***, Age. S.92

695- Bkz. Bu kitabın "Nasturilere Son Darbe!"bölümü; Keza; ***Reşat Hallı***, "Nasturi Ayaklanması ve Bastırılması (12-28 Eylül 1924)" Harp Akademileri kitaplığı, Albay Reşit Hallı'nın Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938) adlı kitabından alınmıştır. (Akt: Faik Bulut; 1992)

696-***Naci Kutlay,*** "Kürt aydınlarının kendilerini sorgulamaları -II-". Özgür Politika, 06.04.2003

"Ruslar'ın Mar Şamun'u desteklediklerini ve başlangıçta Kürtler ve Ermenilerle birlikte ortak bir hükümet kurulmasını sağlamak amacıyla Simko'yla görüşmeler yaptıklarını ancak gerçekte Simko ve Kürtleri devre dışı bırakarak, doğrudan doğruya bir Ermeni ve Asuri devleti kurmak istiyorlardı[697] demektedir. Ancak "Kürtleri devre dışı bırakmak" kaygısıyla ilgili o süreç için herhangi bir veri sunmamaktadır. Berhem Dergisi'nde yayınlanan makalede *"her nasıl olursa olsun Simko'nun bu eylemi, İngiltere ve Rusya'nın Kürdistan'da bir Asur devleti kurma planlarını bozmuştur."*[698] diyerek cinayetin ulusal yarar sağladığı öne sürmektedir.

Kardeşinin öldürülmesine karşın Surma Hanım'ın Kürtlerle olan ilişkileri değerlendirme tarzı ise oldukça serinkanlıdır. 1. dünya savaşı bitiminde beklenti ve perspektiflerini şöyle açıklamaktadır:

"Türkler ya da başkaları onlar adına 'Ülkemizi elimizden alırsanız nereye gideriz? ' dediklerinde adalet isteğimizi ve bu topraklarda yaşamamıza izin vermeleri dileğimize Türk memurları tarafından sık sık verilen yanıtı anımsamamak hiç de güç değil aslında... Söylenen "Haydi Cehenneme... " idi. Fakat biz onları Cehenneme göndermek niyetinde değiliz, Yalnızca onların bizim değil kendi topraklarında yaşamalarını istiyoruz. Mezopotamya ve Kürdistan'da hangi dinden ya da ulustan olursa olsun kimsenin Osmanlı yönetimi altında yaşayamayacağını, güven ve mutluluk içinde olamayacağını söylemek istiyorum.

Kürtlerin konumu farklı bizim kafalarımızda... Onlar bizim eski komşularımız ve Türklerin entrikaları ile bize karşı kışkırtılmasalardı, geçici kavgalarımız dışında eski dostluğumuzu bozacak bir şeyin olmayacağını düşünüyorum."[699]

Bu olayların hemen ardından [Enver paşa'nın kardeşi ve Teşkilat-ı Mahsusacı] Halil [Kut] Paşa komutasındaki Osmanlı ordusun Urmiye üzerine hareketle Salmas ve Xoy kentlerini ele geçirerek Nasturi ve Ermenilerin kökünü kazıma harekatına girişmiştir. Çete savaşı veren Asuri- Ermeni birlikleriyle kıyasıya çatışmalar verilmektedir. Osmanlı saldırısı ve direnişler sırasında askeri yetenekleriyle öne çıkan General Ağa Petrus'u daha sonra 1920'de *"Bağımsız Asur"* uğruna Kürt birlikleriyle girdiği çatışmalarda göreceğiz.

Nasturilerin sonunda büyük kayıplar vererek geri çekildi ve sivil halk İngiliz askerlerinin bulunduğu alanlara doğru yeniden göç yollarına koyuldu. Bakuba o dönemden kalan bir mülteci kampı ve daha sonra yerleşim bölgesi olarak varlığını sürdürecektir.

697-*Ela'eddin Secadî*, "Şorışkani Kurd" [Kürt Ayaklanmaları] -Kürtçe: Akt: "Simko hareketinin. Kürdistan tarihindeki Yeri ve Önemi", Berhem Dergisi, Ags.

698- ***Berhem dergisi***, Ocak 1991, Agy.

699- ***Surma Hanım***, "Ninova'nın Yakarışı, Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli", Avesta Yayınları, İstanbul, 1996 s.91-92

Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü:
Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918)

Talat Paşa kabinesi 8 Ekim 1918 tarihinde Wilson prensipleri dahilinde barış talebinde bulunarak istifa etti. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandı. Mütarekenin Osmanlı devletinin imzacıları arasında, sonradan Kemalist kadrolar arasında göreceğimiz Fethi Okyar da bulunmaktadır.

Mondros Mütarekesinin konumuzla ilgili 11. ve 24. maddeleri şunlardır:

"... Madde 11: İran'ın kuzeybatısındaki Osmanlı kuvvetleri derhal savaştan önceki sınırların gerisine çekilmesi hususunda daha önce bildirilen emri yerine getireceklerdir. Kafkas bölgesinin Osmanlı kuvvetlerince daha önce boşaltılması emredildiğinden, geri kalanlar müttefik kuvvetlerce yerinde incelenerek istenirse boşaltılacaktır.

Madde 24: Altı Doğu iline -Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamüret-Ül Aziz ve Sivas- bağlaşık devletler bu bölgelere el koyma yetkisine sahiptir." [700]

Mondros mütarekesinden sonra İngilizler Türklerin geri çekilmesini talep ederek 17 Kasım 1918'de Bakû'ye girdiler. İngiliz birlikleri, Gürcistan ile Ermenistan arasında patlak vermek üzere olan sınır savaşını önleyecek şekilde Bakû'yü ve Güney Kafkasya'nın başlıca şehirlerini işgal etmişlerdi. Aralık 1918'de İngiliz hükümeti Gürcistan'ı tanımaya hazır olduğunu resmen bildirdi. Türk yenilgisinden sonra güçlenen Ermeni ve Azerbaycan Cumhuriyetleri de Paris Barış görüşmelerine delege gönderdiler. 1 Mart 1919'da, Osmanlı kuvvetlerinin 1914 hudutlarına çekilmiş olma-larından yararlanarak Gürcüler Ahıska'yı, 19 Nisan'da Ermeniler Kars'ı aldılar. 20 Nisan'da Gürcüler Ardahan'a girdiler. 13 Kasım'da itilaf donanması İstanbul'a gelip demirledi ve 14 Kasım'da karaya asker çıkarıldı.

Arka arkaya değişen ***İzzet Paşa***, ***Tevfik Paşa*** hükümetleri ardından 4 Mart 1919 'da ***Damat Ferit Paşa*** hükümeti kurulur ve İttihatçılar hakkında başlatılmış olan soruşturma girişimleri; ***Nemrut Mustafa Paşa*** başkanlığında Divan-ı Harp mahkemesi oluşturulma aşamasına gelir. 1918 Aralık'ta kurulan İstanbul Yargıtay İstinaf Mahkemesi de Ermenilerin göç ve kırımından sorumlu olanlar hakkında genel hukuk adına hemen yasal işlemlere geçmek üzere bu konuda yakınmaları olanlar, kırıma ve yolsuzluğa uğrayanlar için Adliye ve Dahiliye memurlarından oluşan kurullar oluşturulur.

Bu yargılamalar sonucunda Talat Paşa, Enver ve Cemal Paşa'larla Dr. Nâzım Bey hakkında idam kararı alınmıştır. [701]

Sürgün sırasında aldığı özel kararlardan ötürü suçlu bulunarak haklarında ölüm

---

700- *Seha L. Meray, Osman Olcay*, "Osmanlı imparatorluğunun Çöküş Belgeleri" A.Ü.S.B.F yay. 1979,s.409

701- *Celal Bayar*, "Ben de Yazdım" Cilt I Baha Mat.1965 İst. s.24

cezası verilen Diyarbakır Valisi Dr. Çerkez Mehmet Reşit intihar eder. [702] Aynı cezaya çarptırılan Halis Turgut ve Halil Paşa'nın ise, daha sonra TBMM üyeliklerine geldiğini görüyoruz. [703]

Bu suçlamalarla ilgili olarak toplam 55 kişi tutuklanarak Divan-ı Harp'te yargılanmışlardır

Mütareke ile birlikte göç ettirilmiş Ermenilerin yerlerine geri dönmeleri ve mallarının kendilerine teslim edilmesi kararlaştırılmıştı. Bu kararın uygulanması da, diğerleri gibi bir dizi hukuki ve fiili engele takıldı.

Mütarekeden sonraki bu gelişmeler, Ermenilerin kayıplarının bir oranda onarılmasına hizmet ettiyse de; soykırımın gerçek boyutlarıyla açığa çıkartılması, göç edenlerin geri gelmeleri konularındaki çalışmalar etkisiz kaldı. Çünkü, Müslüman eşraf, Ermeni zenginliklerini, mallarına el koyarak güçlenmiş, onlardan boşalan alanları doldurmuşlardı. Ermenilerin dönüşü, onların yeni sahip oldukları bu olanakların ellerinden alınması demek oluyordu ki, buna şiddetle karşı çıkmaktaydılar. Öte yandan, geri dönen Ermenilerin öç alacakları endişesi de eşrafı milliyetçi bir direnişin içine çekti.

Soykırımın gerçek boyutlarıyla ortaya çıkması sağlanamadı. Çünkü, bu konudaki yargılamalarda soykırım sadece eski ittihatçı kadroların tasfiyesi için bir koz olarak kullanılıyordu.

Ermenilerin asıl beklentisi, Paris barış görüşmelerinde kendilerine ait olacak bir devletin sınırlarının genişletilmesiydi. Taşnak partisi siyasi yaşamında ilk kez *"Bağımsız Ermenistan"* kararı aldı. (1919)

Küçük Asya'da ise, çöken imparatorluğun asker-sivil bürokrasi kadroları üzerinde yeni bir olgu tarih sahnesine çıkıyordu: ***Kemalizm***...

Tarih Sahnesinde Yeni Bir Güç: Kemalizm

Kemalizm, I. Dünya Savaşı sürecinde Osmanlı merkezi Feodal-despotik imparatorluğunun yıkıntıları üzerinde bir Türk ulus-devletinin kurulduğu döneme tekâbül eden özgün bir iktidar biçimidir. Kendinden önceki sınıflara karşı görece özerk devlet biçimleri ile (Bonapartizm ve Bismarkçılık) özdeşleştirmemek koşulu ile, Kemalist iktidar da sınıflara karşı görece özerkleşmiş bir nitelik taşıyan, ortaya çıktığı tarihsel dönemin ve toplumun ayırt edici karakterlerini de yansıtan bürokratik bir iktidar biçimiydi.

702- Kendi bölgesinde sürgün uygulamasını eksiksiz uygulamış olmasıyla ün yapar Dr.Çerkez Mehmet Reşit, 19 Ekim 1915'de Mardin'den gönderilen bir telgrafta şöyle övülmekteydi:
"...bize altı vilayet kazandıran, Türkistan ve Kafkasya yollarını açan ellerinizi öperim." (N.Bilgi, "Mehmed Reşit [Şahingiray], Hayatı ve Hatıraları", Akademi Kitabevi, İzmir, 1997., s.29.)

703- ***Kâzım Karabekir***, "Erzincan ve Erzurum Kurtuluşu", Koşun Basımevi, 1939 İst. s.240

Mondros mütarekesini takip eden, 1918 yılında İttihat ve Terakki yönetimi tamamen dağılmış, kadroları savaş suçlusu ilan edilmiş, Enver, Talat, Cemal Paşa gibi birçok önde gelen isim kaçarak kurtulmuşlar; diğerleri yargılanmış, bazıları idam edilmişlerdi. Merkezi İstanbul hükümeti ise, yenilgi anlaşması imzalamış olarak, otoritesini yitirmiş, itilaf devletlerinin güdümünde iktidarsız bir iktidar durumundadır.

Savaş gerek Küçük Asya'da, gerekse Kürdistan ve Ermenistan'da derin yaralar açmıştır. Toplum sefalet ve kargaşa içindedir. Savaşın bu yıkıntıları içinde sosyal sınıfların hemen hiçbiri, ne iktidarı ele geçirebilecek ne de elde tutabilecek durumda değillerdir. Türk-Müslüman feodal grupların, İstanbul hükümeti şahsında da olsa otorite kurabilecek etkinliği ve gücü kalmamıştır. Türk burjuvazisi ise hem ekonomik, hem de sosyal alanda henüz çok güçsüz bir konumdadır.

Savaşın ağır yükünü çeken, derin bir açlık ve sefalet içinde olan ***köylülük***, yeni yeni şekillenmeye başlayan ***işçi-emekçi*** kitleler zaten iktidara alternatif oluşturabilecek bir konumuda olamazlardı. Rum ve Ermeni burjuvazisi ve üretici kitleleri Ön Asyadan tamemen dağıtılmış durumdadır. Savaş artığı Osmanlı topraklarındaki bu toplumsal panorama içinde, siyasi otorite boşluğunu doldurabilecek yegâne örgütlü güç kalmıştı geriye: O da, yüzlerce yıllık yönetme geleneği olan kadrolaşmış, savaşa rağmen ayakta kalabilmiş ve zaten fiilen siyaseti yönetmekte olan ***asker-bürokrasi***dir.

Asker bürokrasi nin, toplumsal sınıf ve tabaklara karşı görece özerkleşerek, onlar üzerinde hem uzlaştırıcı hem baskıcı yöntemlerle siyasal gücü eline geçirmeleri, Kemalist hareketin ve iktidarın temel karakterini oluşturmaktadır. Bu harekete karizmatik kişiliğiyle ismini veren önderi ise ***Mustafa Kemal***'dir.

Hareket hem Türk eşraf ve mütegalibesinin, hem de Selanik burjuvazisinin desteğini peşinen arkasında buldu. Devlete kayıtsız şartsız itaat kültüründen gelen kitleler için bu yeni Paşalar oligarşisi hem eski devlet düzenini *"koruyucu, hem de savaş ortamının ortaya çıkardığı tüm tehlikeler karşısında "kurtarıcı"* bir ânlama sahiptiler. Buna rağmen parçalanan toplumsal yapının açığa çıkardığı aykırı-muhalif her toplumsal, siyasal hareket, sırasıyla bir biçimde tasfiye edilmekten kurtulamadı. Bürokrasinin mutlak egemenliğinin inşası yalnızca iç değil, dış koşullar tarafından da desteklendi. Hem Sovyet Devleti, hem İngiltere, bu askeri-bürokratik iktidarı birbirlerine karşı koruyup güçlendirme siyaseti izlediler. Bir bakıma eski Doğu-Batı rekabetinin bu yeni keskin ideolojik kamplaşması karşısında, Rum, Ermeni, Kürt ve Asuri gibi küçük zayıf ulusların oluşturacakları güçsüz yapılar yerine eski Osmanlı iktidarının yeni takipçilerine otoritelerini iade etmek daha hesaplı bir yol olarak göründü.

Mütarekenin ağır koşulları altında imparatorluktan artakalan Ön Asya topraklarının da elden gitme tehlikesi baş gösterince; Sultan Vahdettin tarafından III. Ordu müfettişi sifatıyla Anadolu'ya gönderilen Mustafa Kemal'in bir dizi girişimleri olur.

Bu girişimlerden birincisi, halen ordularının başında olan komutanlarının yeni

bir program üzerinde bileşmesini sağlamaktır. Bunda da başarılı olunur. Doğu orduları komutanı Kâzım Karabekir, Garp Cephesi Komutanı İsmet Bey, Rauf Orbay, Fethi Okyar gibi kilit mevkileri tutan birçok general, yeni otoritenin çekirdeğini oluşturmaktadır. Asker bürokrasi İttihat ve Terakki'den, Tanzimat'a kadar gerilere giden bir gelenek içinde devleti yönetmeye, devlet içinde ve üzerinde söz sahibi olmaya alışmış ve hatta bunu kendinde doğal bir hak olarak gören bir geleneğin takipçisidirler. Bu yeni durumda onların bir araya gelmeleri kadar doğal bir şey düşünülemezdi. Asker bürokrasinin diğer hedefleri Osmanlı İmparatorluğu'ndan arta kalan toprakları için büyük bir tehdit oluşturduklarına inandıkları Ermeni ve Rum unsurlarını tasfiye etmekti. Bu nedenle, ***anti-Ermeni*** ve ***anti-Rum*** (Yunan) ilkeler, Kemalist hareketin başlıca eksenini oluşturdu. Arap, Kürt, Çerkes gibi ulusların tehdit boyutu ikinci plana bırakılmıştı. Müslümanlık genel söylemiyle ve hıristiyan karşıtlığıyla bu ulusların desteğini alabileceklerini düşünüyorlardı. Fakat özünde İttihat ve Terakki'nin imparatorluğu Millileştirme/Türkleştirme ödevi Kemalistlere intikal etmiş bulunuyordu.

Hıristiyan unsurların tasfiyesinde *"İslâmlık", "Saltanat"* gibi kavramlarla Kürt, Arap, Çerkes, Laz gibi müslüman halkları yedeklemeyi başarmış; bu iş bittikten sonra da onları *"Türklük"* kavramı içinde hapsolmaya zorlamıştır. İslâmlık da devletin ideolojik kontrolüne çekilmeye çalışılmıştır. *"Tek millet"* ve *"ulus devlet"* yaratma sürecinde yukarıdan aşağı yapay bir kimlik dayatması söz konusudur.

Kemalist hareket, anti-emperyalist değildi. [704] ***"Türk Kurtuluş Savaşı"*** olarak sunulan şey özünde Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarma şavaşıdır; Yunan (Rum ve Pontus), Ermeni, Asuri-Nasturi gibi Hıristiyan unsurlara karşı yürütülen bir ***"etnik arındırma hareketi"***dir. Ardından Kürdistan'ın yeniden işgal edilmesi; Kürt, Arap, Çerkez, Laz gibi müslüman halkların Türklüğe kazanılma ya da zorla Türkleştirilme hareketidir.

Yunanlıların ve Ermenilerin askeri güçleri kıyaslanmayacak ölçüde zayıftır. Galip müttefik devletler Yunan ve Ermeni devletlerini kısa bir dönem sadece siyasi olarak cesaretlendirmiş ama, fiili olarak desteklememişti. Kemalistler *"Kurtuluş Savaşı"* adını verdikleri 1919-22 döneminde emperyalist devletlerle savaşmadılar. "Fransızlar'a karşı" denilen yerlerde gerçekte güçsüz durumdaki bazı Ermeni milislerine karşı savaşıldı. İngilizlerle hiçbir çatşma söz konusu olmadı. Ciddi sayılabilecek tek savaş Ege'ye çıkartma yapan Yunan ordusuyla yapıldı. Yunanlılarla yapılan savaş ise *"anti-emperyalist"* bir savaş değildi, bu toprakların binlerce yıllık, en-eski

704- Resmi Tarih, bu dönemleri kasıtlı bir biçimde birbirine karıştırarak yanılsama yaratmaya özen göstermektedir. 1914-19 Tarihlerindeki 1. Dünya savaşında da Osmanlı ordusu "Anti-emperyalist" bir savaş yapmıyor, bizzat savaşan Emperyalist kamplardan birinin asli ögelerinden biri olarak, emperyal çıkarlarını korumak ya da yayılmak için savaşıyordu. Örneğin; Galiçya, Trablusgarp, Süveyş Kanalı, Filistin, Yemen, Sarıkamış vd. birçok cephede savaşın genel karekterine ek olarak Osmanlı Devletinin pozisyonu saldırgan ve yayılmacıdır. Örneğin en çok propaganda edilerek kutsallaştırılan Çanakkale Savaşı'nda, Osmanlı Ordusunun tüm önemli kumanda mevkilerini Genelkurmaybaşkanlığı da dahil Alman generalleri idare ediyorlardı. Bu savaşta Yunanistan yer almıyordu ve tarafsızlığını ilan etmişti. Savaşı kışkırtan da Osmanlı yönetiminin kendisiydi. Sanki bütün Çanakkale savaşını yönetmiş intibaı verilen Mustafa Kemal ise sadece "Anafartalar" denen küçük bir cephe komutanıdır. Sonuçta "Çanakkale Geçilmez" denilen yerden galip devletlerin savaş gemileri, tek bir kurşuna bile muhatap olmadan geçip gelerek İstanbul limanına demirlemişlerdir.

ve yerleşik ulusuyla yapılan bir kapışmaydı. Yunan ordusu oldukça zayıftı, askeri zaafları ve siyasi konjonktür onların değil Türk ordusunun zaferini getirdi.

Türk-Yunan savaşına seyreden müttefikler ise tercihlerini kendi çıkarlarını daha güçlü biçimde koruyacaklarını gösteren Kemalistlere yapmışlardır. Kemalist hareketin yaptığı bütün şey, son Osmanlı topraklarının gerçek efendisinin kendilerinin olduğunu Müttefik devletlere kabul ettirerek, onlarla iyi koşullarda anlaşabilmekten ibaret olmuştur.

Kemalist hareket, savaş sonrası Sovyet Hükümetlerine dostluk mesajları ileterek, kuşatma altındaki Bolşevikler için en azından iyi bir komşu olabileceği intibaını vermişti. Ankara hükümetinin Bolşeviklere yakınlaşması ise Müttefikleri avlamak için bir tür kıskandırma tavrıydı. Nitekim bu korku yardımıyla Kuzeydeki Bolşevik tehlikesine karşı çok iyi bir tampon olacağına İngilizleri ikna etmeyi başarmıştır. Kemalist hareketin başarısı, elindeki güçleri faydacı bir biçimde değerlendirerek çok iyi kullanabilmesinde yatar.

Bunları yaparken de Türk burjuvazisinin yakın ve uzak çıkarlarını gözetmekte, bir anlamda onun siyasal vesayetini üstlenmekteydi. Kemalist hareket, ta başından beri ***anti-Komünist*** ve ***anti-Kürt*** olmasına rağmen bu karakterlerini bir süre için gizleyip, bu güçlerin aktivitesinden yararlanmayı başarabildi.

Ön Asya'da imparatorluğu korumak için önderliğini Osmanlı subaylarının çektiği gelişmeler yaşanırken, Rusya'da Bolşevik devrimine karşı bir cephe açılmıştır. Emperyalist devletlerce desteklenen eski Çar ordusunun kurmayları ve soyluları Bolşeviklere karşı savaşmaktadırlar. Denikin, Kolçak, Wrangel komutasındaki Beyaz ordularla, Bolşevik Kızıl Orduları arasında şiddetli bir iç savaş yaşanmaktadır. Ekim devriminden sonra otomatikman Rusya'dan kopan ve her biri bağımsız birer devlet haline gelmiş olan Kafkas Cumhuriyetleri, müttefik devletlerin etki alanındadır ve iç savaşta karşı devrimci güçlere birer üs oluşturmaktadırlar. Burada ***paradoksal*** bir durum söz konusudur. Kafkas Cumhuriyetlerindeki hükümetler geleceklerini İngiliz-Fransız ittifakına bağlar ve bu nedenle Denikin ve Kolçak ordularını desteklerken, Denikin ve Kolçak bu Cumhuriyetleri tanımamaktaydı!..

Kafkas Cumhuriyetlerinin bu konumu Bolşeviklerle, Kemalist hareketin birbirlerine müttefik olarak bağlaşmalarına yol açtı. Kemalist hareket, Doğu'da Ermenistan Cumhuriyetinin genişlememesini isterken, Bolşevikler de Güney sınırlarında İngilizlere üs vermeyecek bir müttefike şiddetle ihtiyaç duyuyorlardı. Hatta, 1919'da iç savaş Kızılordu'nun lehine dönmeye başlayıp, Kafkasya'ya doğru ilerleyince, Bolşevikler bir kurtarıcı gibi değerlendirilmeye başlanmıştı.

Kemalist Hareketin Örgütlenmesi: Erzurum ve Sivas Kongreleri

8 Ocak 1918'de ABD Başkanı Wilson'un açıkladığı 14 nokta'nın 12'si, Türkiye ile ilgilidir:

".... Hali hazır Osmanlı imparatorluğunun Türk kısmına emin bir hükümranlık hakkı sağlanmalıdır. Ancak, halen Türk hakimiyetinde bulunan diğer milletler rahatsız edilmeden otonom bir gelişme fırsatı ve tereddüde yer bırakmayacak bir can emniyeti temin edilmelidir. Boğazlar, devletlerarası garanti altında bütün devletlerin ticaretine ve gemilerine devamlı açık bulunmalıdır. "

Daha sonraki görüşmelerde bu prensiplerin esas alınması gündemdedir. Kuşkusuz burada belirlenen *"Türk kısmı"*nın sınırları Kemalistler tarafından çizilecektir.

İstanbul'da Harbiye Nezareti tarafından III. Ordu Müfettişi görevlendirilen ve bizzat Sultan Vahdettin'le görüşerek yola çıkan Mustafa Kemal ve yanındaki askeri heyet 19 Mayıs 1919'da Samsun'a gelir. [705] Amaç ordu komutanlarıyla birlikte ***İstanbul'a alternatif değil paralel*** bir hareket örgütlemektir. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının daha sonra Amasya'da kaleme aldıkları ***Amasya Tamimi***, bu anlamda Kemalist hareketin ilk yazılı belgesidir. Kemalistler amaçlarını, hilafeti ve Osmanlı tahtını kurtarmak ve memlekette bir Ermenilik ve Rumluk kurulmasına karşı güçleri seferber etmek olarak özetlemişlerdir.

Kemalistlerin muhalif hareketi örgütleme girişimlerinin ikinci durağı ***Erzurum***'dur.

Erzurum ve dolaylarındaki Türk eşraf ve mütegalibe Ermeni malları üzerine oturarak önemli mevziler kapmıştı. İtilaf devletlerinin, Ermenilerin bir an önce yerlerine

---

705- Türk Milli Eğitim Bakanlığınca okullarda okutulan resmi "Tarih" kitaplarında ve resmi yayınlarda Mustafa Kemal'in İstanbul'dan Samsuna gizlice geçtiği yazılmaktaysa da bu gerçeği yansıtmamaktadır. ***Murat Bardakçı***, Kazım Karabekir'in damadı Prof.Dr. ***Faruk Özerden***'den edindiği resmi belgelere dayanarak, 30 Nisan 1919'da M.K.Paşa'nın 9. Ordu Müfettişi olarak atandığının Resmi Gazetede yayınlandığı, Savaş Bakanlığı[Harbiye Nezareti]nin, aynı gün Başbakanlıktan Samsun, Sivas, Van, Trabzon ile Erzincan'daki mülki memurların ***Mustafa Kemal Paşa*** tarafından yapılacak olan tebligata uymaları konusunda bir tamim çıkartılmasını istediği; ***6 Mayıs 1919'da*** Savaş Bakanı [Harbiye Nazırı] ***Şakir Paşa'nın Mustafa Kemal***'e Samsun'daki görevliyle ilgili bir talimatname verdiği; ***9 Mayıs'da Mustafa Kemal***'in Sivas'taki 3. Kolordu Kumandanlığı'na bir telgraf çekerek birkaç gün sonra Samsun'da olacağını yazdığı; ***13 Mayıs***'da Karadeniz fiilen İngiliz donanmasının işgali altında bulunan Boğazlar'dan çıkış için İngiliz vizesi gerektiğinden, 23 karargâh mensubu ile 25 erden oluşan listenin 9 Ordu Müfettişliği'nin kurmay başkanı ***Albay Kâzım*** Bey tarafından mühürlenerek, vizelerin alınması için Savaş Bakanlığı'na gönderildiği; ***15 Mayıs***'da İstanbul'daki İngiliz İrtibat Kumandanı Binbaşı ***Millingen***'in, Samsun'a gidecek olan 48 kişi ile '***altı adet eğerli at***'tan ibaret olan listeyi 15 Mayıs'ta tasdik ettiği; ***15 Mayıs'da M.K.Paşa***'nın Yıldız Sarayı'nda Sultan Vahideddin ile görüştüğü; 16 Mayıs'da İngiliz İrtibat Subayı Yüzbaşı ***John Godolphin Bennett***'in bir gün önce onaylanan isimlerin yazılı olduğu kâğıtların arka sayfasına vize damgalarını bastığı; aynı gün ***Mustafa Kemal***'in, öğle saatlerinde Yıldız Sarayı'nda ***Sultan Vahideddin*** ile son defa görüştüğü, daha sonra ailesiyle vedalaşarak Bandırma Vapuru'na bindiği bilgilerini yazdı. ("İşte, 19 Mayıs gerçeği: Bandırma Vapuru'nda tam 48 kişi vardı",

Murat Bardakçı, 22.05.2005- [http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2005/05/22/646407.asp]

Mustafa Kemal ve 38 Türk subayının İstanbul hükümeti tarafından Samsun'a gönderilmesiyle ilgili İngiliz vizesi işlemlerini onaylayan ve o tarihlerde İstanbul'daki İngiliz İşgal Kuvvetlerinde görev yapan istihbarat subayı John ***Godolphin Bennett***'in olayı anlatan ses bandı da Türkiye'de HABERTÜRK TV'sinde TV Genel Yayın Yönetmeni ***Melih Meriç***'in hazırlayıp sunduğu "Basın Kulübü" programında yayınlandı.(29 Ocak 2006); Bennet, Subayların listesini Harbiye Nezareti'nin özenle hazırlamış olduğunu, Padişahın bunlara itimat ettiği için vize verildiğini, ancak geçişin İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi üzerine biraz aceleye getirildiğini belirtiyor. " Keza: "İşgal subayının bilinmeyen öyküsü; "Atatürk'e nasıl vize verdim ..." ***Bünyamin YILMAZ***,

[http://www.sendeoku.com/index.php?option=com_content&task=view&id=411]

dönmesi, mal ve mülküne kavuşmasını istemeleri, üstelik dönenlerin öç alabilecekleri korkusu, bu tabakayı tamamen fanatik bir Ermeni düşmanı kılmış, böyle bir tehlikeye karşı koymaya yöneltmişti. Kemalist hareket, bu tabanın tam desteğini sağladı. Doğu cephesi komutanı Kâzım Karabekir Paşa da hareketin belkemiklerinden biriydi. Kuşkusuz bu iki unsur, cephenin sağlamlaşması için yeterli gelmiyor, Kürt feodal beylerinin, aşiretlerinin de bu savaşa çekilmesi gerekiyordu.

Abdülhamit, İttihat ve Terakki ve nihayet Kemalistler de, Kürtlerden yararlanmak için aynı politikaya, *"Ermeni tehdidi"* ile Kürtleri kendi saflarına çekme politikasına baş vurdular. Kâzım Karabekir, bu politik deneyimi şöyle özetliyor:

"... Kürtlere, buraların Ermenistan olacağını söyleyiniz. O zaman hemen size katılacaklardır. "

Kongreler sırasında olası Kürt-Ermeni ittifakının tehlikelerini de nasıl giderdiğini şöyle aktarmaktadır:

"Harbi Umumi'yi mütareke felaketi takip ettiği için, İttihat ve Terakki hükümeti bu havalide bir şey yapamadı. Ben mütareke bidayetinde Erzurum'a gelir gelmez Kürtlük meselesinin yukarıda bildirdiğim müthiş faaliyetiyle karşılaştım. O zaman İstanbul hükümetinin de Kürt istiklaline taraftar bulunduğunu gönderdiği heyetlerden anlayarak hayretlere düştüm. Hattâ Fevzi Paşa [Çakmak] hazretlerinin de bulunduğu bir heyet reisi İlhami Bey bana heyeti muvacehesinde dedi ki ; "Şark vilayetleri Ermenistan olacak, Kürtler de kıyam ile muhtariyet isterlerse Kürtlerle meskun mıntıkalar olsun kurtulur. " İstanbul'un bu cahilane ve gafilane zihniyetini düzeltmeye çalıştım. Kendilerine ve bütün Kürtlere şu fikri verdim: "Düşmanlarımız büyük Ermenistan yapmaya çalışıyor. Buralarda ise en ziyade Kürt kardeşlerimiz oturmaktadırlar. Kürt istiklali diye çalışanlar düşmanlarımızdırlar. Maksatları Kürtleri bizden ayırdıktan sonra Ermenistan yapmaktır. Kürtleri mahvedeceklerdir. Bunun için Türk ve Kürt kardeşler bu felakete meydan vermeyiniz.

Kürtlerin ekserisi uslu ve bize pek merbuttur. Bazı şerirlerin teşebbüslerine de mani olunduğu görülünce başka yoldan müthiş propagandalar başladı: "Ermenilerle Kürtler kardeştir. Birlikte İstiklallerini kurtaracaklar, Şark'ı Türklerden alacaklar. " Ben buna karşı Ermenilerle Kürtler arasında münasebet olmadığını, Kürtlerin Hitit'lerden olduğu yani en eski Türklerden olduğunu, Ermenilerin maksadı Kürtleri aldatarak yurtlarını işgalden sonra hepsini mahvetmek olduğunu anlattım. Ayrıca mıntıkam dahilindeki aşiret teşkilatını tansik ve bâzı nüfuzlu adamlarını tam maaşla ayrıca istihdam etmek gibi tedbirlerim bir Kürt Cumhuriyeti tesisi için (Şiro) da içtima ve mukarrat ittihazı ve İstanbul hükümetinin de yardım ve teşkiline mahzar olarak ve harçten de ayrıca yardımlar görerek yapılan her teşebbüs akim kaldı. Hattâ Sivas Kongresi esnasında Ferid Paşa hükümetinin talimatı neticesi bir Kürt istiklaline müntehi olacak Elaziz Valisi Ali Galib'in teşebbüsü bile mevzii bir hadise olarak kapatıldı.

Şark harekatına mıntıkanın Kürt aşiretlerini de iştirak ettirdiğimden artık (Ermeni-Kürt) dostluğu ve meselesi de kalmamıştı. Yalnız, Kürtlerin ıslah ve

hüsnü idaresi meselesi pek mühim idi ve bu da artık Ankara hükümetinin en mühim işi olacak idi. "[706]

Erzurum Kongresinin hazırlık çalışmaları hep anti-Ermeni teması üzerine kurulmuştu. Ermeni sürgününden zengin olanlar, soykırım suçluları ve asker bürokrasi için bunun sözü bile edilmezdi. Kürt ağa ve beyleri ise, daha çok saltanatın, hilafetin korunması temasıyla ikna edilmeye çalışılıyordu.

Erzurum'un Ermenilere verilmesi ve Türklerin yerleştiği yerlere Ermenilerin dönme korkusu içinde Haziran 1919 Erzurum İl Kongresi toplandı. Kongrede ***"Bekçi"*** örgütü adı altında köylülerin silahlandırılması kararı alındı. Ermenilere karşı koyma gerekçeleri kongreye sunulan bir raporda belirlenmişti:

"... Ermeni milleti doğu illerimizden çoğunu teşkil eden ve Kürt ile Türk'ten kurulmuş ve tek bir millet olan Müslümanların yaşam hakkını baltalayarak 7 il ve Kilikya'yı istemek, Ermenistan'a geçecek arazide yaşayan Türk-Tatar ve öteki unsurlarından bu araziyi boşalttırmak, yağmalananları kovmak ve cezalandırmak.. gibi iddialar.. buralarda Müslümanları yok etmek amacı gütmekte ve bunu barış konferansına kabul ettirmeye çalışmaktadır. "[707]

Benzer kaygılar Trabzon bölgesindeki Rum çetecilerin, Ermenilerle işbirliği içinde eski ***Pontus*** Devletinin ihya edecekleri konusunda da vardı. Kemalist hareketin Doğudaki bu Kongre faaliyetlerinin temelinin Rumluk ve Ermenilik kurulmasına karşı Osmanlı mülkünün ve hilafetin korunması ekseni oluşturmaktadır.

Erzurum Kongresi'nde (23 Temmuz 1919), Kürt aşiret ve beylerinin kazanılması için, Kemalist hareket de yoğun bir çaba içindedir. Mustafa Kemal, Kürt feodalleriyle bu yolla ilişkiler kurmuş, *"kardeşim ağa.. "* hitaplı mektuplar yazarak onları, bir Ermenistan tehlikesinin olduğuna, kendilerinin saltanat ve hilafeti kurtarma amacı taşıdıklarına inandırarak desteklerini kazanmayı başarmıştı.

Bu yüzdendir ki, Erzurum Kongresine katılan 54 delegenin hepsi Ermenistan tarafından ilhak edilme tehlikesiyle karşılaşan beş vilayetten gelmişti. Daha Güneydeki Diyarbekir ve Siirt gibi illerden ve Alevi aşiretlerin yaşadığı Dersim'den ise delege katılmamıştı.

23 Temmuz 1919 Erzurum Kongresi, Ermeni ve Rum karşı bölgesel bir direnmeyi öngörmekteydi. Kongre kararının II. maddesinde "... *Her türlü işgal ve müdahaleyi, Rumluk ve Ermenilik kurma amacına yönelik sayacağımızdan, birlikte savunma ve direnme ilkesi kabul edilmiştir.* "[708] denilmektedir. Direnme, doğrudan doğruya İngiltere'ye ve öteki itilaf devletlerine değil, Rum ve Ermenilik kurulmasına karşıdır.

M. Kemal, Erzurum Kongresinde Ermeni meselesi hakkında şunları söylemektedir:

"... Ermenistan'a gelince: istila düşüncesi besleyen Ermeniler, Nahcivan'dan Oltu'ya dek bütün Müslüman halka karşı baskı, bazı yerlerde kırım ve yağmacılık yapıyorlardı. Sınırlarımıza değin İslâm halkı yok etme ve göç etmeye zorunlu

706- *Kâzım Karabekir*, "Kürt Meselesi", Emre Yayınları, İstanbul 1994, s.10,11
707- *D.Avcıoğlu*, agy. 1161
708- *D.Avcıoğlu*, agy. Cilt I,s11

bırakarak, doğu illerimiz hakkındaki isteklerini güvenle yürümek ve bir yandan da 400 bin olduğu savında bulundukları Osmanlı Ermeni'sini bir dayanak olmak üzere ülkemize sürmek istiyorlar."[709]

Sivas Kongresi (11 Eylül 1919): Sivas'ta yapılan kongre sonuç bildirisinde de Ermenilere ilişkin şu kararlar alınmıştır:

"..... Madde: 3) Osmanlı ülkesinin her hangi bir parçasının işgaline, her hangi bir karışmaya ve özellikle yurdun içinde bağımsız Rumluk ya da Ermenilik kurulması amacına yönelik davranışlara karşı Aydın, Manisa, Balıkesir cephelerindeki ulusal savaşım çabalarında olduğu gibi birlikte savaş ve dayanışma temeli onaylanmıştır."

Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Kürdistan konusuna değinilmemesi, dahası barış görüşmeleri sırasında *"Bağımsız Kürdistan"* istekleri yer almasına rağmen buna karşı çıkılmamış olması Kürt unsurları ürkütmemek için olsa gerektir. Buna karşılık Kemalist hareketin bağımsız ya da özerk bir Kürdistan istemine en az *"Ermenilik ve Rumluk"* kadar karşı olduğuna kuşku yoktur. Fakat Kemalistler anti-Kürt niteliklerini bu süreçte gizlemeyi yeğlemişlerdi. Oysa daha o zamandan açıkça ifade edilmese bile Kürt ulusal istemlerine karşı da cephe alındığını ortaya koyan çok bariz olaylar cereyan etmekteydi. Örneğin: Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Diyarbakır şubesi hiçbir güçlükle karşılaşmadan kapatıldı. Barış görüşmeleri adına bölgede nüfus tespiti yapan İngiliz heyetinin çalışmaları Mustafa Kemal'in emri ile durduruldu. Yıl sonuna kadar güney vilayetleri seçkinlerinin büyük çoğunluğu Kuva-i Millîye hareketinin içinde kalmaya ikna edilmiş, yapılan seçimleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin adayları kazanmıştı.

Bu süreçte kimi Kürt önderleri de, Paris Barış Konferansına telgraflar çekerek, Kürt Delegasyonunun kendilerini temsil etmediğini bildirmektedirler.

Kemalistler 23 Nisan 1920'de Ankara'da bir Meclis-i Mebusan'ı toplayarak, siyasi otoritesini merkezileştirmiş oldu.

Kemalist Cumhuriyet'in Kadro Kaynağı: Soykırım Suçluları

Erzurum il kongresini ele geçiren yönetim kurulu daha sonra Doğu illeri kongresinde Mustafa Kemal'in liderliğinin sağlanmasında da etkili oldu. Esasen, Kemalist hareketin kadrolarının önemli bir kısmını kovuşturma altındaki eski İttihatçılar oluşturmaktadır. İttihatçı Genel merkez üyesi Hilmi, Ermeni sürgününden zenginleşen Erzurum'un İttihatçı kabadayılarından ***Ebul Hintli Cafer***, Teşkilat-ı Mahsusa 'cı ve Kafkas Tümen Komutanı olarak Ermenilerin tasfiyesinde ön planda rol oynayan ***Deli Halit Paşa*** [Halit Karsıalan] İttihatçıların kendi aralarında kurdukları gizli bir örgütün üyeleriydi. Örgüt, Kemalist hareketi destekledi. ***Cafer***, Ermeni suçlusu olduğu için Kemalist harekete katılmıştı. Mustafa Kemal'in bir çok gizli-kapaklı işlerini gören ***Topal Osman*** da Pontus'lu Rumları *"diri diri gemi kazanına atmak-*

709- Atatürk'ün Türkün Söylev ve Demeçleri, TTK Basımevi, 1981, Ank.s.3-6

la" ünlü ve sabıkalı bir soykırım suçlusuydu.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın örgütlediği çetelerde 30 bin dolayında kişinin görev aldığı tahmin ediliyor. [710] Bu kişiler çeşitli biçimlerde Cumhuriyet döneminin de Milli Emniyet, Polis, İstihbarat gibi birimlerinde çalıştılar. Bu açıdan hem kurumsal, hem mantalite ve hem de siyasal bir devamlılık söz konusudur. [711]

Kemalist hareketi destekleyen ve Mustafa Kemal'den önce gelerek onun hizmetine giren Bitlis Valisi ***Mazhar Müfit Kansu*** da, Ermeni soykırımı suçlusu olarak aranan eski bir İttihatçı'dır.

Kafkasları işgal etmek üzere oluşturulan 5. Seferi Kuvvetler ve 18. Kolordu komutanlıkları yapan ve aynı zamanda Enver Paşa'nın amcası olan ***Halil [Kut] Paşa***, bu görevi sırasında Ermenilerin; VI. Ordu Komutanı olarak'da Asurilerin soykırıma uğratılmasının en vahşi uygulayıcılarından biriydi. Mütarekeden sonra Ermeni soykırımından tutuklanan ***Halil*** [***Kut***] ***Paşa, Küçük Talat*** [***Muşkara***] ve Diyarbekir Valisi ***Dr. Reşit Paşa*** ile birlikte kaçırıldıktan sonra Sivas'a gelince, Mustafa Kemal tarafından gizlice konuk edilir ve daha sonra görevlendirilirler. [712] Halil Paşa, Bekirağa bölüğünde tutukluyken kendisine soykırımla ilgili sorular soran bir Britanyalı subaya *"300 bin Ermeni... Daha az ya da daha fazla olabilir saymadım!"* diye alayla cevap vermesiyle ünlüdür. [713] Halil Paşa, Kafkasya'da ***Nuri*** [***Killigil***] ***Paşa*** ile birlikte İslâm Ordusu kurularak Bakü'nün işgal edilmesini sağlamış, Ankara hükümeti adına Moskova ile görüşerek Bolşeviklerin Kemalistlere hibe ettikleri altınları Ankara'ya getiren kişidir.

Soykırım kurbanlarının "mezbaha vilayeti" diye andıkları Harput Valisi ***Sabit*** [***Sağıroğlu***], sonradan TBMM'de Erzincan ve Elazığı milletvekili olarak bulundu.

Harbiye Nezareti'nde Siyasi Bürosu'nun (II. Daire) şefi olan Albay ***Seyfi*** [***Düzgören***], sürgün ve imhanın genel planlamasını yapan kişilerden biridir. Cumhuriyet döneminde Generalliğe kadar yükselmiş, TBMM'de Mardin mebusu olarak bulunmuştur.

Selanik'ten gelen Harekât Ordusunun [Halâskaran Zabitan] subaylarından olan Mümtaz Erkânıharb Yüzbaşısı Köprülü ***Kâzım Bey*** [***Özalp***], Van Jandarma Kumandanı ve Teşkilat-ı Mahsusa üyesi olarak bölgedeki soykırımın sorumlularındandır. Cumhuriyet döneminde TBMM Başkanlığı ve Milli Savunma Bakanlığı yapan Kâzım Bey, Van yöresindeki *"muvaffakiyetlerinden"* ötürü ***"Qarakoris"***[714] adlı yerleşim yerinin adı önce *"Kazım Paşa"*ya çevrilmiş; Kazım Paşa, *"Özalp"* soyadını alınca da ilçenin adı da *"Özalp"* olarak değiştirilmiştir.

"Zo'ları hallettik, sıra Lo'larda!" diyerek 1921 Koçgiri isyanını bastırmaya giden [***Sakallı***] ***Nurettin Paşa*** *İzmir'e giren Türk kuvvetlerinin başındaydı.*

710- ***P.H.Stoddart***, A.g.e. s.52

711- ***Suat Parlar,*** "Osmanlıdan Günümüze Gizli Devlet", Spartaküs Yayınları, İstanbul 1996, s.80

712- ***D.Avcıoğlu***, agy.s.1200, Kezа: "***Halil Paşa, Bitmeyen Savaş***", Yay. Haz. : M. Taylan Sorgun, 7 Gün Yayınları, İstanbul, 1972

713- Akt: ***Dadrian***, "Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller", s.281

714- ***Qarakoris*** > QARAKORİS - KARKELÊ EBEX - KARAKALLI > "Kazımpaşa" > "Özalp"

*Yunanlıların çekilmesinden sonra Rum ve Ermeni mahallerini ateşe vererek büyük İzmir yangınını gerçekleştirmişti. * Bu hizmetlerinden ötürü kendisine İzmir Valiliği verildi. Tutuklanarak Ankara'ya sevkedilen rejim muhaliflerinden Ali Kemal'i İzmit'te kendi maiyetindeki askerlere linç ettirmesiyle de ünlüdür.*

Dr. Nazım'ın bacanağı olan ve savaş sırasında Meclis-i Âliye Sıhhi azası olarak önemli sorumluluklar taşıyan ***Dr. Tevfik Rüştü Aras*** daha sonra CHP hükümetlerinde Dışişleri Bakanı oldu. İngiliz dışişleri bakanlığı belgelerinde onun *"Türkiye'nin yüzbinlerce ölü üzerinde kurulduğunu, Rumlardan ve Ermenilerden kurtulduğunu, Kürtlerin gerici olduklarını ve varlık kavgasında Türklere karşı yok olacaklarını"* söylediği aktarılmaktadır.. [715]

Bir dönem Sağlık Bakanlığı yapan ve daha sonra Atatürk'le ters düşerek yurtdışına kaçan ***Dr. Rıza Nur*** da *"etnik arındırma"*yı şöyle savunmaktadır:

> *"Vatanımızda başka ırkta, başka dilde, başka dinde adam bırakmamak, en âdil, en hayatî iştir. [...] Bu ecnebî unsur bir belâ ve mikroptur. Bunları ve keza Kürtleri devamlı bir temsil plânı üzre ayrı dil ve ırklıktan tecrit etmelidir."* [716]

Halep ve Trablusşam'da polis şefi olarak görev yapan Çerkes kökenli ***Arslan Toğuzata***, Ermeni Soykırım sanığı olarak *"vur"* emri ile aranırken Kemalist harekete katılmıştır. Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurmuş, Güney Cephesi komutanlığında bulunmuş, 1. Dönem Maraş milletvekili seçilmiş, buna rağmen bölgede özel görevler almaya devam etmiştir. [717]

Kemalist Cumhuriyet'in yönetici eliti İttihat ve Terakki geleneğinden gelerek yeni süreci devralmıştır. Ege'de *"Galip Hoca"* takma adıyla Teşkilat-ı Mahsusa'nın şefi olarak calışan, Rum nüfusun dışlanmasını örgütleyen, İTC İzmir Katib-i Mesul'u ***Celal Bey [Bayar],*** Türkiye'nin 3. Cumhurbaşkanı olmuştur. 2. Dünya savaşı sırasında Nazi Almanyasına koşut politikalar izleyen, Varlık Vergisi ile *"gayrı Müslim"* halkları ekonomik hayattan tümüyle çıkararak, sermayenin Türkleşmesini sağlayan politikaların mimarı Başbakan **Şükrü Saraçoğlu**, 1911 yılında Türkçü görüşleriyle öne çıkan ve bu İttihat ve Terakki'nin İzmir mebusluğunu yapmış bir kişiydi. Cumhuriyet'in başbakanlarından **Şemsettin Günaltay** da İttihat Terakki üyelerinden biridir.

Kemalistlerin kadro kaynaklarından birini de ***Malta sürgünleri***, oluşturur. [718] Müttefikler, 1919 yılından başlayarak İttihat ve Terakki'nin önde gelen liderleri, Teşkilat-ı Mahsusa kadroları, soykırım ve savaş suçlusu olarnak görülen lider kadrolardan 144 kişiyi Malta adasına sürgüne göndermişlerdi. Malta sürgünleri serbest

---

* Falih Rıfkı Atay, günlüklerinde açıkladığı üzere "Nurettin Alptogan; Ermeni ve Rum aydınları kendi mahllelerini yaktı!' deyip, çok sayıda insanı tutuklattı, ardında sürgün ettirdi. 'Etnik temizlik"i gerçekleştirdi. Şimdi Kadıköy - Eminönü arasında çalışan gemilerden birine Nurettin Alptogan isminin verilmesi TC'nin 2008'li yıllarda dahi kendisiyle yüzleşmek, hesaplaşmak yerine kattilleri 'ölümsüzleştirmek ve onlara sahip çıkmak' istediğinin göstergesi olsa gerek. ym.

715- FO 371/12255 Clerk to Chamberlain, 24. 1 ve 22.6.1927 (Akt: Hans Lukas Kieser; "Ermeni Meselesi", 11 Mart 2001'de Zürich Akademik Çalışma Grubu tarafından organize edilen seminerin özeti) Mart 2001 (pdf 12.9.2002)

716- *Nur, Rıza*; "Hayat ve Hatıratım", "Rıza Nur-Atatürk Kavgası", Cilt 2: "Rıza Nur-İnönü Kavgası", "Lozan ve Ötesi", İşaret yayınları, İstanbul, 1992 , s.259, 288

717- *Arsen Avagyan*; "Osmanlı İmparatorluğunda ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-iktidar Sisteminde Çerkesler", Cev: Ludmilla Denisenko, Belge Y., 2004 s.213

718- Bilâl N.Şimşir, "Malta Sürgünleri", Bilgi Yayınevi, İstanbul 1976

bırakıldıktan sonra büyük kısmı Kemalist rejimin kadroları olarak önemli görevler aldılar. Daha sonra bunların içinde Mustafa Kemal'e muhalefet eden ve ya alternatif yaratma tehlikesi görülenler *"İzmir Suikasti Davası"* yoluyla tasfiye edildiler.

İttihat ve Terakki'nin Avrupa'ya kaçan önderleri dışındaki hemen tüm önemli isimlerini içinde barındıran Malta sürgünlerinin, haklarında soykırım gibi çok ciddi iddialar bulunmasına rağmen iki yıl sonra bırakılmaları, İngilizlerin Ankara hükümetine kadro desteği sunmak istekleriyle açıklanabilir. Ankara hükümeti Malta mahkumlarının bırakılması için barış görüşmeleri esnasında birçok diplomatik girişimlerde bulunmuştu.

Bu Sürgünlerden Bazı Örnekler;

İlişkiyi Göstermesi Bakımından İlginç Olacaktır:

İttihat ve Terakki'nin Katib-i Umumi[Genel Sekreter]lerinden ***Ali Fethi Bey*** [Okyar], 1918'de İç İşleri Bakanlığı yapıyordu. 1919'da savaş suçlusu olarak Malta'ya sürgün edildi. Mustafa Kemal'e yakınlığıyla da bilinen Okyar, TBMM başkanlığı ve iki dönem Başbakanlık[719] yaptı. Şefin emirlerine göre danışıklı olarak kurulan siyasi partilerin [Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Serbest Fırka] başına getirilen veya içine yerleştirilen, güvenilir isimlerden biriydi.

Tehcir sırasında İskan-ı Aşair ve Muhacirin Umum Müdürü (Aşiretlerin Yerleştirilmesi ve Göç İşleri Genel Md.) olarak görevlendirilen ***Şükrü Kaya***[720] soykırım suçlusu olarak Malta'ya sürülenlerdendir. Sonradan Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri olmuş ve İçişleri Bakanlığı yapmıştır.

"Hamidiye Kahramanı" olarak ünlenen denizci ***Rauf*** [Orbay] Paşa, savaş sırasında Teşkilat-ı Mahsusa adına Irak ve İran'da görev yapmış, Bahriye Nazırı [Denizcilik Bakanı] olarak İT hükümetinde görev almıştı. 1918'de Mudanya Mütarekesi ile Osmanlı yenilgisini imzalayan yetkilidir. Malta sürgününden sonra Kemalist harekete katılmış, Meclis Başkanlığı, Başbakanlık ve milletvekilliği yapmıştır.[721]

Savaş sırasında 3. Ordu komutanı olan Vehip Paşa'nın, Divan-ı Harp yargılamaları sırasında, *"Muş bölgesinde binlerce insanı diri diri yaktırdığını" i*fade ettiği Bitlis ve Halep Valilikleri yapan Mustafa Abdülhalik Renda aynı zamanda Talat Paşa'nın kayınbiraderidir. Cumhuriyet döneminde TBMM Başkanlığı, Maliye, Milli Eğitim ve Millî Savunma bakanlıkları yapmıştır.

***"Kel Ali"* Bey** [Çetinkaya][722] İttihat Terakki üyesi ve Teşkilat-ı Mahsusacı bir subay olarak Kafkasya, Irak ve Mekadonya cephelerinde görev yapmış, savaştan

---

719- 1923 ve 24 yıllarında iki kez başbakanlık yapan Fethi Okyar, kabinesinde Kazım Özalp, Şükrü Kaya, Mustafa Abdülhalik Renda, Dr. Mazhar Germen, Feyzi Pirinççioğlu, Ali Cenani, gibi soykırım sorumlularını Bakan olarak görevlendirmişti.

720- Musa Anter'in naklettiği "Daha iyi Şükrü!" için Bkz. s.327

721- Mustafa Kemal'le yakın ilişkilerine rağmen "İzmir Suikasti" davası nedeniyle yargılanan muhaliflerden biridir. Ancak 10. yıl affı ve Atatürk'ün ölümüyle yeniden siyasete dönmüştür.

722- Ali Çetinkaya, kendisi gibi Teşkilat-ı Mahsusacı ve soykırım suçlulularından olan Deli Halit [Karsıalan]ın 1925'de TBMM'de giriştikleri kavga sırasında öldürülmesi olayına karışmıştır.

sonra Malta'ya sürgün edilmişti. Mustafa Kemal tarafından muhalifleri susturmak için kurulan İstiklal Mahkemesi Başkanlığına atandı. Şeyh Said ve arkadaşlarını idama mahkum eden Mahkemenin de başkanıydı. TBMM'de Afyon milletvekilliği, Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlıkları yapmıştır.

Van bölgesinde 4. ve 13. Müfreze alayı ve sonradan VI. ordu kumandanı olup soykırımdan sorumlu tutularak Malta'ya sürgüne gönderilen ve *"Ermenileri kendi elleriyle katletmekle"*[723] övünen Ali İhsan Paşa [Sabis][724], ***"Milli Mücadele"***nin önde gelen kumandanlarından biridir.

Mithat Şükrü [***Bleda***] İT Katib-i Umumisi (Genel Sekreteri) ve MK üyesi olarak Merkez Komitesi, Teşkilat-ı Mahsusa, İç İşleri Bakanlığı ve Savaş Bakanlığı arasındaki bağlantıyı sağlayan kilit kişiydi. [725]Malta'dan sonra Kemalist harekete katılmış 1950 yılına kadar TBMM'de CHF'nin Burdur, Sivas milletvekilli olarak görev yapmıştır.

Hasan Tahsin [Uzer][726] Sürgün ve soykırım alanlarının mutemet Valisi, fanatik bir İttihat ve Terakkici'ydi. 1914-15 yılı Erzurum, 1916 yılı Şam valisiydi. Erzurum Valiliği sırasında gösterdiği *"üstün hizmetlerden"* ötürü altın Liyakat Nişanı verilmiş ve Binbaşı yapılmıştı. Cumhuriyet döneminde Ardahan, Erzurum ve Konya milletvekillikleri. 3. Ordu Müfettişliği gibi görevlerde bulunmuştur.

Diğer İsimlere De Bakacak Olursak;

Yunus Nadi [Abalıoğlu] (İT'nin gazetecilerinden, Aydın mebusu, Cumhuriyet gazetesinin kurucu ve başyazarı, CHF Muğla Milletvekili)[727], ***Hüseyin Cahit*** [***Yalçın***] (İT'nin ideloğlarından, Tanin başyazarı, CHF'nin İstanbul, Çankırı, Kars, milletvekili), ***Salah Cimgöz*** (İstanbul Mebusu, İT Katib-i Mesul), ***Süleyman Sudi*** (Lazistan Mebusu, Katibi Mesul, Teşkilat-ı Mahsusa elemanı), ***Süleyman Numan Paşa*** (Ordu Sağlık müfettişi), ***Zülfü Bey*** [***Tiğrel***] (Diyarbakır Mebusu), ***Feyzi Bey*** [***Pirinççioğlu***] (Diyarbakır Mebusu, Nafıa Vekili)[728], ***Ziya Gökalp*** (Akdağmadeni mebusu, Türkçülüğün ideoloğu), ***Halil Bey*** [***Menteşe***](Osmanlı Meclisi Mebusan Resi, Adalet Bakanı), ***İsmail Canbulat*** (Teşkilat-ı Mahsusa'dan Emniyet Genel müdür ve İstanbul Valisi, 1. Dönem İstanbul milletvekili)[729], ***Kara Kemal*** (İT iaşe nazırı ve Karakol

---

723- Bkz:Lüttichau tarafından hazırlanan rapor, keza; Sabis Paşa tarafından organize edilen kırımlar için, AA Türkei 183/54, A44055.Akt: *Dadrian*, "Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller", s.49

724- Van-Sabis bölgesindeki "muvaffakiyetlerinden" dolayı "Sabis" soyadını almıştır. Bkz: ***Hüsamettin Ertürk***, "İki Devrin Perde Arkası", Sebil Y. 1996, s.38-39

725- *T.Akçam*, "Armenien und Völkermord- Die İstanbuler Prozesse und türkische Nationalbewegung", Hamburger Edition, 1996, s.325

726-Hasan Tahsin, Mustafa Kemal'in Selanik'ten çocukluk arkadaşıdır. Zubeyde hanım onu "oglu gibi sevdiği" söylenir.

727- *İkdam ve Tasvir-i Efkâr* gibi İttihatçı gazetelerde çalışan Yunus Nadi, 1918'de *Yeni Gün* isimli bir gazete çıkardı. Kemalistlerin "gayrı resmi yayın organı" *Cumhuriyet*'in kurucusu ve başyazarı eski bir İttihat Terakki kalemşorüdür.

728- Diyarbakırlı Pirinççizade ailesinden ve Ziya Gökalp'in kuzeni olan İttihat Terakki Diyarbakır mebusu Feyzi Bey, Vali Dr.Reşit'le birlikte Teşkilat-ı Mahsusa'nın 120 bin Ermeni, Süryani, Keldani Hıristiyan'ın ölümünden sorumlu tutularak Malta'ya sürüldü; Bırakıldıktan sonra 3 Dönem CHP Diyarbakır milletvekilliği ve Bayındırlık Bakanlığı yaptı.

729- Çerkes göçmeni olan İsmail Canbulat İT döneminde Milli Emniyet'in başında da bulundu. Cumhuriyet döneminde İstanbul milletvekiliyken, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na katıldı. İzmir Suikasti davasına katıldığı iddiasıyla 1926'da idam edildi.

Cemiyeti'nin kurucusu), ***Ali Münif*** [***Yeğena***] (Nafia Vekili)[730], ***Ahmet Şükrü*** (İT'nin Selanik Maarif Müdürü, Maarif Nazırı, Kemalistlerin Trabzon valisi, mebus), ***Ahmet Ağaoğlu*** (Türkçülüğün ideoloğlarından, Afyon Mebusu, Serbest Fırka kurucusu)[731], ***Cemal Paşa*** [***Mersinli***] (Harbiye Nazırı, Isparta Mebusu), ***Cevat Paşa*** [***Çobanlı***] (Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi), ***Dr. Esat Paşa*** [***Işık***] (Hilal-i AhmerCemiyeti Reisi), ***Ahmet Şevket*** [Galatalı] (İstanbul Merkez Kumandanı, Karakol Cemiyeti kurucusu), **Kara Vasıf Bey**[732] (Sivas Mebusu), ***Mehmet Şeref Bey*** [***Aykut***] (Edirne Mebusu), ***Ahmet Faik Bey*** [***Kaltakkıran***][733] (Edirne Mebusu), ***Celal Nuri*** [***İleri***] (Gelibolu Mebusu), ***Ahmet Emin*** [***Yalman***](Gazeteci, Vatan gazetesi başyazarı), ***Aka Gündüz*** [***Enis Avni***][734] (İT üyesi, gateci yazar, Cumhuriyet döneminde Ankara milletvekili), ***Mustafa Kırzade*** [***Acenta Mustafa***] (Teşkilat-ı Mahsusa, Karakol Cemiyeti üyesi), ***Cevdet Belbez*** (Van Valisi), Yakup Şevki Paşa [Subaşı], ***Ali Cenani*** (İT'nin Halep ve Antep mebusu, Cumhuriyet döneminde CHF Antep milletvekili ve Ticaret Bakanı), ***Süleyman Necmi Bey*** (Samsun Mutasarrıfı, Soykırım zanlısı), ***Mehmet Ubeydullah*** [***Hatipoğlu***][735], ***Ferit Bey*** [***Hamal***] (Hamallar kahyası, İT Katib-i Mesüllerinden, 1942 Varlık Vergisi tespit komisyonu üyesi), ***Hoca İlyas Sami*** [***Muş***] (İT Muş mebusu, Cumhuriyet döneminde CHF Muş, Bitlis ve Artvin milletvekili).

Cumhuriyetin ilanından sonra Bab-ı Ali'nin tüm siyasi sorumluluk ve yüklerinden kurtulmak isteyen Kemalistler, bir ara, özellikle dışa dönük olarak diplomatik tarzda Ermeni soykırımından tamamen İttihatçıların sorumlu bulunduğu yolundaki reddi miras söylemi geliştirmişlerse de, bu daha sonra giderek yerini bütünüyle inkara ve savunmaya terk etmiştir.

Örneğin Mustafa Kemal'in 22 Haziran 1926 günü İsviçreli gazeteci ***Emile Hildebrant***'la Ankara'da yaptığı bir görüşmede ***"Jön Türkler -İttihatçılar- bir milyon Hıristiyan vatandaşın sürgün ve imhasının hesabını vermelidirler. "*** diyebilmektedir.[736] Bu demecin verildiği günlerde ***"İzmir Suikastı"*** gerekçesiyle eski İttihatçı muhalif kadrolara karşı bir fiziki ve politik tasfiye hareketi yürütüldüğünü hatırlatmak yerinde olur. [Burada söz konusu olan eski İttihatçı kadroların tümüyle tasfiye-

730- Ali Münif Yeğena, İttihat ve Terakki kabinesinin Nafia Vekili. Daha sonra Kemalistlerin Adana'da mutemet adamı oldu. Adana'daki tehcir olaylarına katıldığı için tutuklanıp Malta'ya sürülmesine neden olan belge için "Esasen, daha mühim evrakı zamanında imha ettiğim halde, bunu bavulun küçük cebinde unutmuşum... İmhasını unuttuğum bu vesika aleyhimde suç delili olarak kullanılıyordu."demektedir. ***Taner Akçam***; "Arşivlerin Temizlenmesi", Radikal 26.12.2004, [***Taha Toros***, "Ali Münif Bey'in Hatıraları", İSİS yayınları, istanbul 1996, s. 96-7]

731-Ahmet Ağaoğlu, Azerbaycan Milli Hareketi içinde de çalışmış, Malta sürgününden sonra Kemalist rejimin Matbuat Umum Müdürlüğü ve Kars Milletvekilliği gibi görevlerde bulunmuştur. Ziya Gökalp, Yusuf Akçura gibi isimlerle birlikçe Türkçülüğün fikir babalarından sayılmaktadır.

732- Karakol Cemiyeti kurucusu

733-Talat Paşa'nın Talimatıyla Edirne'de direniş örgütlemekle görevli Bkz: ***E.J.Zürcher***, "Milli Mücadelede İttihatçılık", s.137

734-İttihat ve Terakki için hamasi şiirler yazan ***Aka Gündüz***, Cumhuriyet döneminde de Milli Eğitim Bakanlığının okul kitaplarından eksik etmediği temel yazarlardan biriydi: Atatürk'ün ilkokul kitaplarında "Tanrı" gibi tanımlandığı ünlü şiir ona aittir: ***"Atatürk'ün tapkısıyız/*** her şey (o) 'dur. her yerde (o) var. /her gökte (o) eser. her enginde (o) çağlar. /biz (o) 'yuz, (o) biz./.../ her şeyde atatürk! /yerdedir, göktedir, sudadır. /görünmezi görür! bilinmezi bilir. duyulmazı duyar! sezilmezi sezer, ezilmezi ezer! /hep, her (o) 'dur! / ... / beni sen yaratmadın balçıktan kerpiçten! /beni benden yarattın, kendini bana kattın atam, / atam, /atatürk! /en büyüksün, en büyük!". (Hürriyet-i Milliye [Ulus] 4.1.1934, s.3)

735-Ubeydullah Efendi ulemadan bir Jön Türk'tür, Osmanlı Mebusan Meclisi üyesi, 4. ve 5. dönem de Beyazıt mebusu tayin edilmiştir, ünlü Türkçü Mahmut Esat Bozkurt'un dayısıdır.

736- Los Angeles Examined, 1 Ağustos 1926

si değildir -çünkü Kemalizmin hemen tüm önemli kadroları İttihatçılardan oluşur- Tasfiye edilenler Mustafa Kemal'in liderliğini sorgulayanlardır.] İlk dönemler kendilerini güvensiz bulan Kemalistlerin, İttihatçı muhaliflere karşı sindirme hareketi yürüttükleri o günlerde Mustafa Kemal, büyük bir olasılıkla bu gruba karşı elindeki bütün kozları kullanma niyetini ortaya koymaktadır. Bunlardan biri de soykırım suçlamasını hatırlatmaktır. Soykırıma ilişkin yapılan bu belirleme muhaliflerin tasfiyesiyle birlikte, gazete arşivlerinde kalmaya mahkum olacaktır.

TC'nin Dış politikasında *"Ermeni Soykırımı İddialarına"* bu kadar şiddetle karşı çıkılması nedensiz değildir. Cumhuriyeti kuran ve iktidarı elinde tutan Kemalist kadrolar, eline 1915 soykırımı kanı bulaşmış olan kadrolardır. İdeolojik, politik ve fiziki bir devamlılık sözkonusudur.

Kürt Liderlerinin Kemalist Hareketi Desteklemeleri

Savaş, emperyalizmin egemenliğini artırdı ama Kürdistan'da feodalizmi güçlendirdi. Feodaller Ermeni mal ve topraklarıyla daha canlandılar. Tarım ve hayvancılık ise geriledi. Ermenilerle birlikte şehir esnafı, zanaatkarlık, şehir kültürü büyük bir çöküntüye uğradı. Sermaye, mal birikimi tükendi. İnsan kayakları ve moral değerlerin tahribatı ise hepsinden ötedeydi.

Kürt yazarlarından Süleyman Nazif, Ermenistan olma korkusunu *"Ermenistan olmaktansa Bolşevik olmak"* biçiminde 26 Mayıs 1919'da toplanan Saltanat Şûrasında şu sözlerle anlatır: *"... iyice bilsinler ki, orada bulunan Müslümanlar eğer bunlar böyle bir şeye (Ermenistan yapmaya) kalkışırlarsa, Rus Bolşeviklerinin öncüleri bile olurlar."*[737]

Süleyman Nazif'in kastettiği, Kürt bey ve ağaları gerçi Bolşevik öncüleri olmadılar ama aynı *"Ermenistan"* korkusuyla Kemalist hareketi desteklediler. Hem de Kürt ulusal hareketinin gelişmeye ve ortaya çıkmaya başladığı bir anda... Böylece, Kemalistler hem Kürt ulusal hareketinin gelişmesine set çekmiş, hem de Ermenilere karşı çok önemli bir destek sağlamış oluyordu.

Ön Asya'daki bu şiddetli güç dengesi değişiminde, bütün taraflar Kürt unsurunu kendi yanlarına alabilmek için büyük çabalar gösterdiler. Bu çabayı yalnızca Kemalistler değil, Ermeni ulusal hareketi ve İstanbul hükümeti de gösteriyordu. Müttefik devletler (İngiliz-Fransız mihveri) bölgede Kürt yerel otoritelerinin kendi çıkarlarının sağlayabilecek bir etkinlik kurup kuramayacaklarını yokluyorlardı. Şu artık açığa çıkmıştı ki, Doğu cephesinde kim Kürtleri kazanırsa, o güç belirleyici olacaktı.

Peki ama o zamana kadar feodal otoritelerin tüm gücünü koruduğu Kürdistan'da, bir ulusal hareketten söz edilebilir miydi? Kimler, hangi sınıflarla ittifak yaparak bu gücü yanlarına alabilme şansına sahiptiler? Bu nedenle, Kürt ulusalcılığının doğuşuna işaret etmek gerekiyor.

737- *Prof. Tayyip Gökbilgin*, "Milli Mücadele Başlarken I" s.115

Kürt Ulusalcılığının Doğuşu

Sultan Abdülhamit'in, Kürt beylerinin çocuklarını bir bakıma rehin, bir bakıma da devlete kazanma amacıyla İstanbul'da açtırmış olduğu ***Aşiret Mektepleri***, aynı zamanda bu gençler için aydınlanmanın da kapısını açmış, yeni düşünce akımlarını, Batıyı öğrenmelerini sağlamıştı. Bu da, ister istemez milliyetçi düşüncelerin Kürt öğrenciler arasında da yayılmasına neden oldu.

1908 devriminin ardından merkezle yerel otoriteler arasındaki ilişkiyi de temsil etmek üzere feodal-milliyetçi karması bir cemiyet olan ***Kürt Teali Cemiyeti*** kuruldu. Daha ziyade soylu ailelerin rekâbet ettikleri bir Kürt kulübü niteliğinde olan cemiyet, bu kargaşa içinde İttihat ve Terakki tarafından kapatıldığı 1912 yılına kadar bir etkinlik gösteremedi.

I. Dünya Savaşından önce yine aristokrat aileler ya da dinsel otoritelerin öncülük ettiği Kürt cemiyetlerine tanık olmaktayız. Bunlar arasında Hêvi (Umut)'yi sayabiliriz. Said-i Kurdî [Nursî] nin yönettiği Kürtçe eğitim veren okulunu da ulusalcı nüveler arasında sayabiliriz.

Mondros Mütarekesinden sonra ***Kürt Teali Cemiyeti*** yeniden kurulur. Şurayı Devlet (Danıştay) Başkanı ***Seyit Abdülkadir***, cemiyetin başkanıdır. Cemiyetin *"Kürt bağımsızlığı değil, özerk yönetim"* istediğini açıklamasının üzerine bölünmeler olursa da, Kürt Teali Cemiyeti o dönemde faaliyetlerini sürdürmüştür.

Kemalizm'e Karşı İlk Kürt Ulusal Direnişi; Koçgiri Halk Hareketi... (*1919-1921*)

Kemalist hareket ve onun iktidarını merkezileştirdiği Ankara BMM Hükümetinin Kürt ulusalcılığına karşı tavrı ilk kez ***Koçgiri*** olayında açığa çıktı. Kürtler ilk kez Koçgiri de ***ulusal nitelikli*** bir ayaklanmaya girişmişlerdi. Buna Sünni aşiretlerin *"Halifelik ve Saltanatı koruma adına"* Osmanlı uzantılarıyla anlaşmasına Dersim Alevi aşiretlerinin ulusal istemleri öne çıkaran tepkileri olarak da bakılabilir.

Koçgiri ve Dersim aşiretleri Kuvay-i Millîye saflarına kazanılamamıştı. Dersim bölgesi doğal olarak da hem Alevi olduklarından hem de bölgenin coğrafi yapısı nedeniyle kısmi özerkliklerini koruyabilmiş ve Osmanlı etkisindeki diğer Kürt aşiretleriyle ayrışmışlardı. Devlete vergi vermiyorlardı. I. Dünya savaşında da orduya asker vermemişler, 1915 Ermeni Jenosidi sırasında ki kitlesel şiddete de katılmamışlar, 1916'da ise Ruslar Dersim sınırlarına yaklaştığında Bağımsız bir Kürdistan talebiyle onlara diplomatik bağlantılar kurmuşlardı. Bu temasları kuran Koçgiri Aşireti Reisinin katibi şair ***Alişer Efendi*** idi. Ermenistan projesini desteleyen Ruslar buna yanaşmayınca Alişer Dersim aşiretleri içerisinde milis savaşı örgütlemeye girişmişti.

Bu arada Kuvayi Milliyecilerin ve bazı aşiret reisleriyle görüşme, uzlaşma yolları aramasına rağmen ortam sağlanamadı. Aşiretler Kürdistan Teali Cemiyetine daha çok yanaştılar. Doğu cephesinde Kâzım Karabekir komutasında çoğunluğunu eskiden Hamidiye Alaylarında çarpışmış Sünnî Kürtlerin oluşturduğu 1919'da kurulmuş

bağımsız Ermenistan birlikleri arasında çatışmaların başlamış olduğu, 1920 yazında cephe gerisinde ise Sivas yörelerinde Koçgiri aşiretleri ile Kuvayi Milliye arasında ilk çatışmalar çıktı.

Koçgiri aşiretleri ile Dersim aşiretleri arasında kalıcı bir ulusal ittifak sağlamayı amaçlayan ve aşiretler üzerinde karizmatik etkinlikleri bulunan ***Baytar Nuri*** ve ***Alişêr Efendi***'nin gayretleri sonucu Dersim ve Koçgiri aşiret reisleri Hozat'ta toplandılar. Burada Kuvayi Milliyecilere iletilmek üzere Kürt ulusal taleplerini içeren bir muhtıra hazırlandı. ***Hozat Muhtırası***, Türk merkezi otoritesine karşı, Kürtlerin ilk ulusal özgürlük talepleri içermesi bakımdan tarihi bir belgedir.

Meço Ağa tarafından iletilen muhtırada: *"Kürdistan Muhtariyet idaresine muvafakat eden İstanbul saltanat Hükümetinin bu baptaki kararını Mustafa Kemal hükümetinin kabul edip etmediğinin açıklanması; Mıntıka hapishanesinde tutuklu bulunan bütün Kürtlerin serbest bırakılması; Kürt çoğunluğu bulunan mıntıkalarda Türk memurlarının çekilmesi ve Koçgiri mıntıkasına gönderildiği bildirilen müfrezelerin derhal geri çekilmesi"*[738] gibi istekler yer almaktaydı.

Ankara hükümetinin bu muhtıraya karşı tepkisi iki yanlı oldu. Önce bazı aşiret reislerini kazanmayı denediler. Bunun sonucu olarak ***Meço Ağa*** ve ***Diyap Ağa*** Kemalistlerle uzlaştı ve Dersim mebusu olarak Meclise katıldılar.

Ankara Hükümetinin bölgeye gönderdiği ikinci heyetle birlikte *"Kürdistan özerkliğinin tanınmaması halinde gerekirse bunu silahla alacağını"* ilan eden aşiretlerle ipler koptu. Aşiretler ayaklanmayı başlatmak için bahar ayların beklerken, 13 Şubat 1921'de ***Miralay Halis Bey***'in Ümraniye'yi alması ve bunun üzerine aşiretlerin silahsızlandırılması emrini veren Ankara ayaklanmayı kışkırtmış oldu. Bunun üzerine 6 Mart günü 2500 kişilik bir kuvvetle Ümraniye'yi alan Kürt birlikleri göndere ulusal bayraklarını da çektiler. *"Zo'ları hallettik sıra Lo'larda"* deyişiyle ünlü ***Nurettin Paşa*** komutasındaki merkez ordusu hemen harekete geçerek, Dersim ve Koçgiri aşiretleri arasındaki bağlantıyı kesti. Ayaklanmanın bastırılmasına Pontus kırımının ünlü isimlerinden ***Topal Osman Ağa*** da birlikleriyle katılmaktaydı. Direniş ve tenkil Alişer Bey'in teslim alındığı 1921 yılına kadar sürdü.

Ilımlı bir politika izleyen Ankara hükümeti ayaklanma dolayısıyla yargılanıp idama mahkum edilenlerin (iki lider dışında) tümünü affetti.

Koçgiri olayı Kemalist hareketle, Kürt ulusal hareketinin ilk kez karşı karşıya gelmesi bakımından da önemidir. Kemalistlerin, *"Kurtuluş savaşı sürecinde, Kürtlerin isteklerini karşıladıkları, fakat Cumhuriyetten sonra ırkçı bir politika izlendiği gibi"* bir anlatım yanlıştır. Kemalist hareket, Kürt isteklerine de aynı katılıkla karşı çıkıyordu. Sadece o anda Ermenileri kesin yenilgiye uğratabilmek için barış konferansında Kürtlerin desteklerine ihtiyacı uğruna sabırlı davranmaya çalışıyorlardı. Bu tür zorunluluklar ortadan kalkar kalkmaz Kürt ulusal hareketi de iç düşman ilan edilmiştir.

Nitekim ***Celal Bayar***, Koçgiri direnişine karşı yürüttükleri askeri harekatı Yunanlılarla yapılan savaşla kıyaslar;

738- Koçgiri Halk Hareketi, Komal Yay. 1976 Ank

"Koçgiri bence diğer isyanların hepsinden mühimdir. Yunanlılar için nasıl tedbirler alıyor isek, orada da aynı suretle teşkilat yaptık. Koçgiri'de bir ordu merkezi yapıldı. Onun da başına Nurettin Paşa'yı tayin ettiler. Koçgiri'de çok mühim muharebeler oldu. İki taraf da çok telefat verdi..." [739]

Bu süreçte Koçgiri dışında Kürt ulusal hareketleri açısından önemli sayılacak bir çok olay daha vardır. Örneğin ***Ali Batê*** ayaklanması (18 Mayıs ile 18 Ağustos 1919); Cemile Çeto ayaklanması (20 Mayıs-Haziran 1920); ***Milî aşireti*** ayaklanması (1 Haziran-8 Eylül 1920) sayılabilir.

Aynı dönemlerde *"Bağımsız bir Kürdistan Krallığı"* için güney Kürdistan'da çaba gösteren ve bölgede önemli bir denetim sağlamış olan ***Şeyh Mahmude Berzenci*** hareketi Musul ve Süleymaniye'de egemen durumdaydı. Türk hükümeti paradoksal biçimde Berzenci hareketine sıcak bakmakta, İngilizlerin Asurilere yakınlığı karşısında onu Osmanlı-Türk himayesi içine çekmeye çalışmaktaydılar. İngiliz diplomasisi isebölge denetimi açısından Arap Emir Faysal'ın mı yoksa Kürt Kralı Berzenci'nin mi iyi bir alternatif olacağını uzun uzun tartışmaktaydılar. İngilizlerin Berzenci faktöründen vazgeçmelerinin esrarını Kemalist hükümetle işbirliğinde aramak gerekir. Diğer yandan Berzenci'nin bu mücadele içindeyken Lenin'e yolladığı, ama yerine ulaşıp ulaşmadığı, ulaştıysa ne cevap verildiğini veya niye verilmediğini bilinmeyen İngiliz belgelerinde çıkan bir mektup vardır. Berzenci bu mektupta *"bütün ezilen uluslar içinde kendi kaderini tayin hakkına sahip çıkan Sovyetlerden yardım"* talep etmektedir. İngilizlerin, Berzenci'nin Bolşevik'lere yanaşma eğiliminden ürkmüş olabilecekleri de düşünülebilir.

Öte yandan hemen hemen aynı dönemde İran Kürdistanı'nda da ***Simko*** hareketi de sürmektedir

Sevr Görüşmelerinde Ermeniler ve Kürtler

Bağımsız Ermenistan Cumhuriyetinin sınırlarını genişletme ihtimali Kemalist hareketi tedirgin eden olayların başında geliyordu. Mondros mütarekesi uyarınca boşaltılan alanlarda Oltu ve Kars'ta yerel ***"Şûra Hükümetleri"*** kurulmuştu. Ama 13 Nisan 1919'da Kars Milli Şura Hükümeti İngilizlerce ansızın basılarak Malta'ya sürgün edilince, 16 Nisan 1919'da da Taşnak Ermenilerinden General ***Karganof*** Kars hükümetine Vali olarak atandı. Kars'ta Şura Hükümeti devrilince Sarıkamış da Ermenilerin denetimine girdi.

Ermenilerin bu pratik yayılmaları dışında Paris barış görüşmelerinde kadim Ermenistan topraklarında bağımsız ya da manda yönetiminde bir Ermenistan projesi sunduklarını, bunun Kürdistan istekleriyle bağdaştırılma girişimlerinden söz etmiştik.

Kemalist hükümet bu sonuç alınmadan önce ivedilikle Ermenistan sorunun hukuki ya da kuvvet yolu ile mutlaka çözülmesini istiyordu.

Aynı korkuyu Ermeniler de taşıyor, görüşmeler sonuçlanıp kendilerine destek sağlanmasa Türkler tarafından yutulacaklarından endişe ediyorlardı. Bütün umutları Paris görüşmelerindeydi. Paris Barış Konferansına Ermeniler 2 delegasyonla

739- "Kurtul Altuğ anlatıyor-Kritik Olayların Perde Arkası Bölümü", Tercüman Gazetesi, 10.9.1986

katılmışlardı. Ermeni Cumhuriyetini temsil eden delegasyonunun başında ***Aharonyan***, bir bakıma bütün Ermenileri temsil eden Milli Delegasyonun başında da ***Bogos Nubar Paşa*** vardı. Bunlar 12 Şubat tarihinde Konferansa bir muhtıra vererek Kafkas Ermeni Cumhuriyeti arazisi ile beraber Kilikya ve 7 ilden oluşan bir Bağımsız Ermenistan kurulmasını, bunun devletlerden birinin Mandat'sına verilmesini, ayrıca katliamlara katılmış olanların cezalandırılmasını istediler.

Osmanlı Şûray-ı Devlet (Danıştay) Başkanı ve Kürt Teali Cemiyeti Başkanı olan ***Seyit Abdülkadir***, Sevr görüşmelerine katılan Kürtlerden biridir. Ne var ki kendisi gibi Kürt temsilcilerden biri olan ***Şükrü Paşa***'da Sevr görüşmelerine katılmıştı. Seyit Abdülkadir ile Şükrü Paşa arasındaki anlaşmazlık burada da su yüzüne çıktı. Şükrü Paşa, Mandat yönetimi ya da Ermenilerle Konfederasyon halinde Bağımsız bir Kürdistan tezini savunurken, Seyit Abdülkadir, Osmanlı merkezi otoritesini savunmakta, *"Türklerin bu dar gününde onlara darbe indirmenin Kürtlüğe yakışmayacağı"* türünden demeçler vermektedir. [740]

Seyit Abdülkadir başkanlığında bir heyet, İngiliz Yüksek Komiserliği siyasi sorumlularından ***Andrew Ryan***'la görüşerek, Ermenistan için öngörülen Doğu Vilayetlerinde aslında çoğunluğu Kürtlerin oluşturduğunu bildirdiler. Bu görüşme üzerine İngiliz Yüksek Komiseri Amiral ***Calthrope***, 5 Ocak 1919'da Dışişleri Bakanı ***A. J. Balfour***'a gönderdiği yazıda:[741]

"... Kürt kurulunun 2 Ocak 1919'da İngiliz Yüksek Komiserliğine verdikleri bir memorandumda Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Musul illeri nüfusunun ezici çoğunluğunun; Ankara, Konya, Sivas, Adana ve Halep illeri nüfusunun da bir bölümünün Kürt olduğunu; Kürt önderliğinin öngördüğü özerk Kürdistan'ın sınırlarının 'Türk Ermenistan'ı olarak bilinen tüm illeri kapsadıktan başka 'eskiden Rusya'ya ait olan toprak parçalarının' sınırının İran bölgesinde kalan bazı yerlerin ve Lazistan'ın Güneyine kadar uzanan bölgeleri içine aldığını yazıyordu. "

Aynı belgede Amiral Calthrope şu değerlendirmeyi de ekleme gereği duyuyordu:

"... Doğu Anadolu sorununun çözüleceği son aşamada Kürt öğesinin hak iddiaları bağdaştırılamazsa gelecekteki olayların tohumu atılmış olacaktır. Geçmişte Kürtler, Ermenilerin baskı altında tutulmalarından bir araç olarak kullanılmışlardı. "[742] diyerek, Doğu Anadolu'da yapılması düşünülen düzenlemelerin Kürt desteği olmadan gerçekleştirilmeyeceğine dikkatleri çekmektedir.

Kürt önderleriyle, İngiliz dış siyasetinin temsilcilerinin arasındaki ilişkiler bir süre sonra karşılıklı güven sorunu noktasında düğümlendi. Kürtler genelde Batı, özelde ise İngiliz yanlısı bir tavır takınmak, Türklerle bağları koparmak için *"bağımsız Kürdistan'ın sınırlarının kurulması, yaklaşmış olan Ermenistan ile çakışmayacağına ilişkin sağlam güvenceler"* istiyorlardı. Bunun üzerine İngiliz Dışişleri İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthrope'a Paris Barış Konferansında

740- ***İkdam***, 27 Şubat 1920, [***Ahmet Mesut***; "İngiliz belgelerinde Kürdistan" /1918-1958, Doz Yayınları, İstanbul 1992]

741- FO/3657/11446, Calthrope'den Balfour'a No 11/1289

742- 14.5.1919 FO/4191-68668, Dışişlerinden Calthrope'a şifreli Tel yazı NO: 828, Londra

"Kürt çıkarının ihmal edilmediğine" ilişkin Kürtlere güvence vermesi, Türkiye'de İngilizlerin Kürt sorununda bir ikinci ***Lawrance*** gibi kullandıkları Bnb. **Noel** aracılığıyla bir emirle duyuruldu.

Bnb. Noel, 1919-1920 yıllarında Kürdistan'da Kürt önderleri ve aşiretleri ile ilişkilerini yoğun bir biçimde sürdürdü.

Kürt feodal otoritelerinin Ermenilerle ilişkileri ve bir Ermenistan fikrine nasıl baktıklarına dair İngiliz Askeri istihbarat Şefi Yzb. C. L. Wooley, Milî Aşireti reisi Mahmut Bey'le yaptığı görüşmeden edindiği izlenimleri bir raporla aktarmaktadır;

"Mahmut Bey, eğer bugün Kürdistan hükümeti kursanız büyük ihtimalle hükümet işleri için çoğunlukla Ermenileri çağırmak zorunda kalacaksınız, çünkü Kürtlerden daha iyi eğitime sahiptirler, dedi. Fakat nezih okullar olursa, Kürtler birkaç yıl içinde dengeyi sağlayacak kadar kendilerini geliştirirler. Türkler tarafından kışkırtılan bazı aşiretler, Ermeni katliamından sorumludurlar. Diğerleri Ermenileri korudular. (Mahmut Bey Mılli aşiretinin bundan sorumlu olmadığını söyledi. Ermeni kaynaklardan Mılli aşiretinin bir Ermeni sürgün konvoyunu yağmaladığını, ancak katletmediğini öğrendim. Öte yandan bildiğim kadarıyla Mılli, El Aun, Baraşi ve Kikan aşiretleri kadın-erkek ve her yaştan Ermeni'yi barındırmış ve gitmek istedikleri zaman gitmelerine izin vermişlerdir. Ermenilerle ilgili olarak Mılli aşireti iyi bir geçmişe sahiptir..) ... Kürtler 'yan yana ve barış içinde yaşamak zorundayız' diyorlar. Ancak kendilerinin üzerine bir Ermeni hükümetinin kurulmasının yalnızca şiddeti doğuracağını belirttiler. Ermeni birliklerinin Adana'daki varlığından ve davranışlarından ise acı içinde söz ediyorlar. (Etnik temeller göz önüne alındığında) çoğunluğun isteğine uygun bir hükümet fikrini hevesle benimsemişlerdir ve çoğunluğun kendilerinden olacağına hiç şüpheleri yoktur. "[743]

Erzurum'daki İngiliz temsilcisi ***Rawlinson***, Karabekir Paşa'nın yazdığına göre Kars bölgesinde Kürt ve Ermenileri anlaştırmak için büyük çaba göstermişti.

Ermeniler de tanıdıkları Kürt beylerini kazanmayı denerler. Örneğin; Ermeni ***Hacador Ağa***, aşiret ileri gelenlerinden ***Hamit Bey, Ali Mirza Bey, Ahmet Haso Ağa, Yusuf Ağa*** gibi kişilere mektup göndererek birleşme isteğinde bulunur:

"... Bizim çok yüksek ve soylu bildiğimiz Kürt milleti neden bizimle uzlaşma yolunu tutmamıştır? Kürt beyleri, Kürt aşiretleri ve Kürt milletiyle götürülecek bu kardeşliğe cephemizde bulunan tüm Ermeni subayları ve ileri gelenleri hazırdır ve isteklidir... Koşullarınızı bildiriniz. Bendeniz, siz soylu beylerin ve aşiretlerinizin bütün isteklerini Ermeni hükümeti adına sağlayabileceğimi arz ediyorum. "[744]

Aşiret beylerinin buna karşılığı olumsuzdur. Ermenilerden, Aras nehrinin ötesine çekilmesini isterler.

Bab-ı Ali de, Kürtleri M. Kemal ve arkadaşları aleyhine kullanmak istiyordu, ama Kürtlerin bağımsız bir devlet kurmalarına da razı değildi. Bu yüzden hükümet, Kürt

743- *Ahmet Mesut*, agy. s. 53-54

744- *Kâzım Karabekir*, "İstiklal Harbimiz",s. 344

ileri gelenlerinin İngilizlerle çok içli-dışlı olmalarından ve İngiliz istihbarat subaylarının Kürdistan'da kendi amaçları doğrultusunda eylemlerde bulunmasından endişe duyuyordu. Nitekim, bu dönemde Kürt önderleri ile Bab-ı Ali arasında yapılan pazarlıklar sırasında birinciler hükümeti, "doğu anadoluyu Ermenilere peşkeş çekmekle", Bab-ı Ali de Kürt önderlerinin "bağımsız bir Kürdistan" emelinde olmakla suçladı. [745]

Bağdat Sivil komiserinin 13 Haziran 1919 tarih ve 6666 sayılı telgrafında Büyük Britanya'nın Ermenistan ve Kürdistan için mandacı güç olması durumunda idare işi için ortaya koyduğu iki öneriler sıralanmaktadır;

"I. a) Zaho, Erbil, Akra, Koysancak ve Süleymaniye gibi ağırlıklı Kürt bölgelerinin ekonomik ve stratejik nedenlerle Mezopotamya dairesine dahil edilmesi.

b) Trabzon ve Ermenistan vilayetlerinin Amerikan mandasındaki bir Ermeni devletini oluşturması.

c) Muhtemelen İngiliz mandası olacak Kürt devletinin diğer dört vilayetten oluşması.

d) Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinin İngiliz Mandasındaki bir Arap devletin oluşturmaları.

(Önerilen tek karşı alternatif, Albay Wilson'un 6 Ermen ve Kürt vilayetinde Avrupa gözetiminde Türk idaresinin tesis edilmesi önerisiydi.)

II. Binbaşı Noel, hem Ermenilerin hem Kürtlerin taleplerinin tanınmasını önermektedir. Bu, 6 vilayetin tek bir mandacı gücün kontrolüne bırakılmasa da bir Kürdistan ve Ermenistan Konfederasyonu önerisidir.

Buna göre Konfederasyon üç alt bölgeye ayrılmaktadır. Kuzey, Güney ve Merkez alt bölgeleri.

Kuzeyde tamamen Ermenilerin bulunduğu;

Merkez, Ermeni ve Kürtlerin karışık olarak bundukları;

Güney, Kürtlerin ağırlıklı bulunduğu.

Bu bölgelerin her biri kendi yerel yönetim ve hükümetine sahip olacak veya hepsi bağımsız merkeze tabi olacak; Jandarma ve idari görevliler her bölgede nüfusları nispetinde Kürtlerden ve Ermenilerden oluşacak. 19 Ağustos 1919 tarihli telgrafında İstanbul Yüksek Komiseri bu çözümün hiçbir zorluğa yol açmayacak tek pratik yol olduğunu belirtmektedir. "[746]

Raporun yazarı ***Albay C. French***, bu çözüm önerilerini yaparken Savaş Bakanlığı'nın etnografik haritasını göz önünde bulundurmamasını eleştirerek; Kürt bölgelerinin Kürdistan'a değil de *"ekonomik ve stratejik nedenlerle Arap bir Mezopotamya'ya bağlanmasını, milletler Cemiyeti sözleşmesinde yer alan "self determination"* (Kendi kaderini tayin) ilkesiyle bağdaşmayacağı gibi, stratejik ve askeri açıdan da uygun olmadığını söyleyerek itiraz etmektedir. *"Çünkü... "* der, Albay C. French ".. Irak içerisinde bir Kürt toprağı olmaması gerektiği görüşünde-

745- ***Sina Akşin***, IOC Cilt s. 537

746- ***Ahmet Mesut;*** "İngiliz belgelerinde Kürdistan"/1918-1958, (F0 371/4192, Mısır Kuvvetleri Karargahı'nda Albay C.French; 3 Ekim 1919) Doz Yayınları, İstanbul 1992, s.217

yim; yoksa Mezopotamya'da sürekli olarak askeri gücün varlığını zorunlu kılacak bir *"Kürdistan irredantizmi"*[747] gelişebilir. Homojen bir nüfusa sahip bir Mezopotamya manda işini daha basit ve yetkin kılacaktır. " demektedir.

"Etnolojik sınırların zorunlu olarak iyi sınırlar olduğunu düşünmüyorum" diyen Bağdat Sivil Komiseri, Bnb. Noel'in önerilerine karşı çıkar. *"Kürtleri politik bir bütün olarak değerlendirmek olanaksızdır. Kürtler o kadar dağınık ve coğrafik olarak dağlar tarafından o kadar izole edilmişler ki kuvvetli bir yabancı yönetimin haricinde birleşebilmeler bana imkan dahilinde görünmemektedir."*[748]

Ermenistan projesi ile Kürt isteklerin bağdaştırılamamasının doğuracağı bunalımı fark eden İngiliz Yüksek Komiseri vekili Amiral Richard Werbb, 25. 05. 1919 tarihinde Lord Curzon'a gönderdiği bir yazıda şunları yazıyordu. [749]

"... En önemli Kürt önderlerinden bazılarının Türklerle olan bağlarını kesinlikle koparmalarını sağlamak kolay olacaktır; yeter ki çıkarlarının Ermeni çıkarlarına kurban edildiği korkusundan kurtarılsınlar. Öte yandan, eğer İngiliz hükümetinden sempati görmezlerse, her yerde olay çıkarabilecekler ya da Türk İmparatorluğunu kurtarma savaşına katılabilirler."[750]

İngiltere ile yakın Osmanlı Dışişleri Bakanlığından ***Norodonkiyan***, bir dernek kurarak, Kürtlere Ermeni alfabesini kabul ettirmeye uğraşır. Ermeni ve Kürtlerin aynı ırktan olduklarını iddia eder.

Bir dönem Osmanlı İmparatorluğunun Stockholm sefiri olan ***Kürt Şerif Paşa***, Paris Barış Konferansında Kürt ulusal çıkarlarının savunulması için ön plana çıkan isimlerden birisidir. [751] Yine Bir zamanlar Osmanlı bürokrasisinde görev almış olan ve şimdi Ermeni heyetini temsil eden ***Bogos Nubar Paşa*** ile Şerif Paşa, Paris Barış Konferansı'nda bir Kürt-Ermeni uzlaşması yaratmaya çaba göstermektedirler.

Ermeni ve Kürt delegasyonu arasında ortak tavır alma yolunda İngilizlerin desteğiyle yürütülen görüşmeler anlaşma ile sonuçlandı. Ermeni liderlerinden ***Bogos Nubar Paşa***, Ermenistan'ı temsilen ***Ogancanyan*** ve Kürtleri temsilen Şerif Paşa'nın 20 Kasım 1919'da[752] imzaladıkları ortak bildirge ile Kürt-Ermeni uzlaşmasını ilan ettiler. Aynı gün ***Konferansa*** sunulan anlaşmada şu taleplere yer verilmişti:

"1- Kürtler ve Ermeniler ortak istek ve çıkarlara sahiptirler,

2- İki kesim de Osmanlı Devleti'nden bağımsızlık talep etmektedirler,

3- Mandater bir devletin -taraflar bu devletin İngiltere olmasını istemekteydil-

---

747- ***İrredantizm***; Geçmişte kendilerine ait olduğu iddia edilen bir toprağın geri alınması için verilen mücadele.

748- ***Ahmet Mesut***; agy. s.99-101

749- FO/41/91/82 999, Webb'den Lord Curzon'a yazı NO: 811/M/1743, İst 21.5.1919

750- ***Cevat Dursunoğlu***, "Milli Mücadele Erzurum", s.64

751- ***Alakom, Rohat;*** "Şerif Paşa -Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları", Avesta, İstanbul, 1998, s.99, [Şerif Paşa'yı aynı zamanda "Kürt-Ermeni dostluğunun mimarlarından birisi" olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Barış görüşmelerinde çok aşırı bulduğu Ermeni isteklerine karşı çıkmış olduğu gibi, soykırım sırasında da, sürekli Ermenilerin acısını paylaşmaya çalışmış, Ermenilere yönelik baskıları protesto etmiş bir isimdir.]

752- Orijinal metni bulunamayan bu memorandum için Lucien Rambout 20 Aralık 1919 tarihini vermektedir: ***Lucien Rambout***, "Kürdistan", Komal Yay., İstanbul 1978, [*L.Rambout*, "Les Kurdes et le Droit", s.24]

*er-yönetimi altında birleşik bağımsız bir **Ermenistan** ve **Kürdistan** meydana getirilecektir,*

4- İki devletin sınırlarının Konferans tarafından belirlenmesi ilke olarak benimsenmiştir;

5- Taraflar her iki devletin sınırları içerisinde kalan azınlıkların haklarını teminat altına almayı kabul etmektedirler. "[753]

27 Şubat 1920'de ***İkdam***'da yayınlanan bir makaleye göre Kürt Teali Cemiyeti Başkanı senatör ***Seyit Abdülkadir Efendi***, Şerif paşa ile Bogos Nubar arasında varılan anlaşmayı kabul etmemekte ve karşı çıkmaktadır. Anlaşmanın sadece nüfusun kaydedilmesi ve kimin çoğunlukta olduğunun belirlenmesi için bir komisyon kurulmasından ibaret olduğunu; Kürtlerle Ermeniler arasında sözü edilen türden bir birlik olmasının mümkün olmadığını, bunun Kürt Teali Cemiyetini bağlamayacağını savunmaktadır. [754]

Şerif Paşa ile Boğos Nubar Paşa arasında Paris'te yapılan Ermeni-Kürt anlaşmasına en büyük tepkiyi gösterenlerden biri ***Said-i Kûrdî***'ydi: *"Şerif Paşa gibi beş-on şahsın Kürt milletini temsil etme yetkisinin olmadığını", "Kürt milletinin hakiki temsilcilerinin Osmanlı Meclis-i Mebusân'daki mebuslar olduğunu"*, Kürdlerin *"ecnebî himâyesinde bir muhtâriyeti kabûl etmektense ölümü tercîh edeceklerini"* söylemektedir. [755] Sevr'de yer alacak olan Bağımsız bir Kürdistan ve Ermenistan fikrine karşı da kampanya yürüten Said-i Kûrdî, Kürt eşraf ve ulemasını bu fikre karşı oluşturmak için yoğun çaba göstermiş, yazı ve telgraflarla protesto edilmesine çalışmıştı. [756]

Kürt-Ermeni deklerasyonuna ilişkin Paris'e çok sayıda protesto telgrafı gönderilmekteydi. Bunların önemli bir kısmının sahte olduğunu belirten R. Alakom, Kürdistan Teali Cemiyet'inin de o günlerde yayınladığı bir bildiride *"... Kürdistan'ın bazı yerlerinden kimlere, ne biçimde ve hangi maksatla yazdırıldığı bilinen telgraflar.. "* denilerek bu protestoları üstlenmediğine dikkat çekmektedir. [757]

753- *M.S. Lazarev*, "Eperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)", [Moskova 1989, (SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü)]; Özge Yayınları, İstanbul [ISBN 975-7861-00-6]

754- Ahmet Mesut, agy. s.135-136

755- Sebilürreşad, "Kürdler ve İslâmiyet", c. XVIII, sayı 461, 4 Mart 1920, s. 224-226. Ayrıca bkz. Ek: III.: ["Kürdler ve Osmanlılık : Şerif Paşa'nın Ermeniler ile İtilâfı; Kürdler'in Hiddet ve Galeyanı"] "***İkdâm Cerîde-i Mu'teberesine*** Evvelki günkü gazeteler Paris'de Şerif Paşa ile ***Ermeni*** Heyet-i Murahhasası reisi Boğos Nubar Paşa arasında Kürdistan ve Ermenistan hakkında bir itilâf akdedildiğini yazarak Kürd efkâr-ı umûmiyesinden istîzâhâtda bulunuyorlardı.

Dört buçuk asırdan beri vahdet-i İslâmiyye'nin fedâkâr ve cesur hâdim ve tarafdârları olarak yaşamış ve dinî an'anesine sadâkati gaye-i hayat bilmiş olan Kürdler, henüz beş yüz bine karîb şühedâsının kanı kurumadan, şişlere geçirilen yetimlerinin, gözleri oyulan ihtiyarlarının hatıralarını teessürle anarken, İslâmiyet'in zararına olarak tarihî ve hayatî düşmanlarıyla itilâf akdetmek sûretiyle salâbet-i dîniyyeleri hilâfında iftirâk-cûyâne âmâli ta'kib edemezler. Binâenaleyh Kürd vicdân-ı milliyesinin bu tarz tahassüsüne mugayir hareket eden zevâtı da tanımazlar ve yegâne emelleri de vahdet-i dinî ve millîlerini muhâfaza olduğundan keyfiyetin izahâtına delâlet buyurulmasını muhterem gazetenizden istirhâm ederiz.

Sâdât-ı Berzenciye'den Dava Vekîli ***Ahmed Arif***, Hizan Sâdât-ı kirâmından İhtiyât Binbaşısı ***Muhammed Sıdık***, Ulemâ-yı Ekrâd'dan ***Said-i Kürdî***"

756- ***İkdam***, "Kürdler ve Osmanlılık", 22 Şubat 1336/1920, 27. sene, sayı 8273.

757- ***Rohat Alakom***; "Şerif Paşa, Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları", Avesta, İstanbul 1998, s.100 dipnot;27; Keza; ***Malmisanij***; "Bedirhaniler" s.225

İngiliz siyasi gözlemcileri Ermenistan ve Kürdistan sorunun birlikte ele almak gerektiğini düşünmektedirler. İstihbarat uzmanlarının hazırladığı etnografik haritalarında gösterdiği gibi Kürtlerle Ermeniler pek çok yerde öylesine iç içe geçmişlerdeki, bunların herhangi bir sınırla birbirinden ayrılması mümkün değildi; eğer böyle bir yola başvurulursa bu iki toplum arasında büyük hoşnutsuzluklara, çatışmalara varabilirdi. Bu yüzden *"Kürdistan ve Ermenistan arasındaki sınırların belirlenmesinin sonraki bir tarihe bırakılması, Örgütlenmeye ve idareye ilişkin detayların mandacı devlete bırakılması ve tüm bölgenin geçici olarak tek mandacı gücün ve aynı idari sistemin kontrolüne bırakılmasının en iyisi olacağı"* düşünülmektedir.

Bununla birlikte uzmanlar İngiliz hükümetlerinin *"Kürt Milliyeti'nin tanıması için baskı yapmasını ve Ermenilere, Kürt bölgelerinde sınırsız bir Ermeni hakimiyeti tanıyacak türden bir karardan sakınmasını"* da önermektedirler. Çünkü Kürdistan'da çeşitli aşiret reisleri ve aydınlarla yapılan görüşmede *"Kürt unsurunu bulundurmadan kurulacak bir Ermenistan, bana göre, Türklere olan büyük hoşnutsuzluklarına rağmen Kürtleri, İttihat ve Terakki'nin kollarına atacağı"* izlenimleri almışlardı. "Ermenileri tatmin edecek "Bütün bir Ermenistan"ın Ön Asya'daki başkalarını pek tatmin etmeyeceği ve doğacak çatışmaların önlenebilmesi için Ön Asya ve Suriye ile alakalı bütün güçleri ağır askeri harcamalara sevk edeceği endişesi taşımaktadırlar. Bu nedenle *"En azından geçici olarak bile olsa Kürtlerin Ermenilerle birleşmeye ikna edilebilirlerse, böyle birleşmenin Ermenistan'ın durumunu daha da güçlendireceği"* düşünülmektedir.

Lloyd George şunları yazar:

".. Rusya'nın sahneden çekilmesiyle Ermenistan'ın başka bir devlet tarafından ilhakı fikri ortadan kalkmıştı. 1916 Sykes-Picot müzakerelerinden beri self-determination fikri gittikçe kuvvet kazanmıştı ve şimdi ittifakın genel politikası haline gelmişti. Harpten önce ve harp süresince, Hıristiyan bir devletin eyaleti haline gelmek ihtimalini bahtiyarlık sayan Ermeniler de, şimdi Ermenistan'ın eski şaşaasını ihya etmek düşüncesine kapılmışlardı."[758]

Sevr'de Bağlaşık devletlerin uygun gördükleri ABD mandasında bir ***Ermenistan*** ve ***Kürdistan*** kurulması konusunda anlaştılar.

Sevr anlaşması gecikmeyle birlikte ***10 Ağustos 1920***'de imzalanır. İstanbul Hükümeti de Sevr'in imzacısıdır. Böylece Ermenistan ve Kürdistan'ı da tanımış olmaktadır. Ne var ki İstanbul hükümetinin *"Küçük Asya"* üzerinde hiçbir otoritesi yoktur. Ankara hükümeti ise henüz kendini kabul ettirme uğraşı vermektedir. Sevr'de ilgili hükümler 88 ile 93 arasında belirtilmişti. Buna göre;

".. Md. 89- Osmanlı hükümeti bağlaşıklar gibi Ermenistan'ı bağımsız ve özgür tanımıştır.

Md. 89- Osmanlı hükümeti, Ermenistan ve tüm bağlaşık devletler, Erzurum Trabzon, Bitlis ve Van illerinde sınırı saptamak için ABD Cumhurbaşkanını

758- *Lloyd George*, The Truth about Peace Treaties, II. Cilt London, 1938

hakem seçer. Ermenistan'ın deniz çıkışına ve söz konusu sınıra komşu Osmanlı toprakları üzerindeki askersel düzenin kaldırılmasına ilişkin, ABD Başkanının saptayacağı tüm yargıların onaylanacağı kararlaştırılmıştır.

Md. 90- Sınır saptandıktan sonra Osmanlı hükümeti, Ermenistan'a özgü yerlerdeki tüm hukuksal ve siyasal haklarından vazgeçer, Ermenistan'a verilen toprak parçası üzerinde Osmanlılara özgü parasal üstlenmeleri ya da savunulan hakların oran ve çeşidi bu anlaşmanın 8. bölümünün 241 ve 244. maddelerine uyularak saptanacak söz konusu toprak parçası anlaşmazlıkları daha sonraki sözleşmelerle çözümlenecektir."[759]

Sevr'in bir özelliği de Kürt ulusunun kendi kaderini tayin hakkını kabul eden ve Kürdistan'ın bağımsız bir devlet olabilme hakkını tanıyan ilk ve [şu ana kadar] tek uluslar arası antlaşma metni olmasıdır.[760]

Konuyla ilgili 62, 63 ve 64. Maddelere göre İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerinden oluşan bir komisyon Fırat'ın doğusundaki Kürt vilayetlerinde bir yerel yönetim düzeni kuracak; bir yıl sonra Kürtler dilerse Milletler Cemiyeti'ne bağımsızlık için başvurabilecekti.

Sevr anlaşması Ankara hükümetini çok rahatsız etti. Sovyetlerle olan ilişkilerini daha da artırdılar. Böylece Sevr'i imzalayan ve gerçekte hiçbir otoritesi bulunmayan İstanbul hükümetinin anlaşma şartlarının hiçbirini yerine getiremeyeceği bir yana, Küçük Asya'da, Rusya'dakine benzer bir Bolşevik iktidar ya da en azından bu sisteme *"dost"* bir hükümetin varlığının bağlaşık devletleri ürküteceği hesaplanmaktaydı. Bunun için Ankara bir yandan Ermeni tehlikesini kuvvet yoluyla çözmeye hazırlanırken, diğer yandan bunu Sovyet işbirliği içinde ve bu kozu kullanarak yapmaya büyük özen gösterdi.

Sevr'de Ermenistan ve Kürdistan ile ilgili alınan kararların aniden ve konjonktürel olarak oluştuğunu düşünmemek gerekir. Bu kararın hukuksal temellerini 1878 Ayastafenos ve Berlin antlaşmaları oluşturmaktadır. Osmanlı devleti Ermenilerin yaşadığı Doğu illerinde [Vilayat-ı Sitte] *"idari Islahat yapmayı"* kabul ve taahhüt etmişti. 38 yılı aşkın süre diplomatik görüşmeler ve pazarlıklar sonucu nihayet *"Ermeni Reformu"* Dünya savaşının hemen öncesinde Osmanlı Hükümetiyle Rusya arasında imzalanan ikili anlaşma ile karar altına alınmıştı.[761] Sevr'de kabul edilen kararlar, Osmanlı Devletinin daha önce yüklendiği bu hukuksal metinlerin yeniden tarif edilmesidir.

Sevr Antlaşması bağımsız Ermenistan'ın başlangıcı değil sonu oldu. Daha Sevr görüşmeleri sonuçlanmadan ama muhtemel kararın ne olacağı aşağı yukarı belli olmuşken Gerek Ermeni kuvvetleri gerekse Ankara Hükümetine bağlı 15. kolordu kuvvetleri Oltu, Sarıkamış civarlarında birbirlerine karşı askeri harekatlarını sürdürüyorlardı.

759- *Nihat Erim*, age

760- [Madde: 62, 63 ve 64, 10.08.1920]

761- Bkz: Bu çalışmanın "Savaş Öncesi Ermeni Sorununun Boyutları ; "Ermeni reformu" anlaşması" başlıklı bölümü.

Ankara hükümeti Ermenistan'a karşı son bir sefer hazırlığı yapmayı planladığı için 9 Haziran 1920'de bölgede geçici seferberlik ilan etmişti. Bunun üzerine Ermeniler de karşı atağa geçerek Oltu'da kurulmuş olan Türk Hükümetine karşı saldırıya geçtiler ve çarpışmalar başladı. 7 Temmuz 1920 de Dışişleri Bakanlığı verdiği bir ültimatomla karşı saldırı başlatıldı.

Ankara hükümetini daha ihtiyatlı davranmaya iten şey Sovyetlere önerilen işbirliğine verilecek cevaptı. Mustafa Kemal'in işbirliği önerisine, Çiçerin'in RFSSC Dışişleri Komiseri sıfatıyla, bu yazıya verdiği 3 Haziran 1920 tarihli cevap iki ülke arasında kurulan diplomatik ilişkilerin de başlangıcı sayılmaktadır. Cevabi mektup Sovyet Rusya hükümetinin *"Türkiye'nin istiklâlini ve Türk olan arazinin, Türk devletine ilhakını kabul ettiğini"* fakat *"Ermenistan, Kürdistan, Lazistan ve Batum bölgesinde, Doğu Trakya'da referanduma taraftar olduğunu"* ve *"Ermenistan ve İran'la Türkiye arasındaki hudutların tespiti için Sovyetlerin aracılık yapmaya hazır olduklarını"* belirtiyordu. Mustafa Kemal'in ittifak teklifi ise nezaketle atlanmıştı. [762]

Bu cevap Ermenistan üzerine sefer için yeterli bir onay taşımıyordu kuşkusuz. Fakat anlaşmazlıklarda arabulucu olma ve *"Türk olan yerlerin ilhakı"* gibi kavramların içini doldurmak Kemalistlere kalmıştı.

11 Eylül 1920 tarihinde, Barış konferansı için Paris'e gitmiş olan ***Aharonyan*** Fransız Başbakanı ***Clemencau***'ya yolladığı mektupta:

"..... Mustafa Kemal Paşa'nın muntazam birlikleri ile Türk Tatar çeteleri Ermenistan cumhuriyetini çevirmeye başladılar.

Birliklerimiz Nahcivan vilayetini şiddetli bir çarpışmadan sonra boşaltmak zorunda kaldı.

Mustafa Kemal Paşa'nın iki tümeni Sarıkamış ve Kağızman'a taarruz etmektedir. Türk kuvvetlerinin ilerlemesi karşısında Kars bölgesi Ermeni halkı ile oradaki muhacir Ermeniler Erivan'a doğru kaçmaktadır.

Bu bölgenin Türkler tarafından işgali an meselesidir. " diyerek endişelerin dile getirmekteydi.

Kemalistlerin Sovyetlerle işbirliği girişimleri o günlerde Komintern tarafından hararetle alkışlanmaktadır.

Kemalistlerle Bolşeviklerin İlişkileri

23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılması Türkiye Sovyet ilişkilerinin resmi bir statü kazanması açısından girişimlerin başlamasını beraberinde getirdi. Yeni kurulan *"Muvakkat İcra Encümeni"* ilk iş olarak Sovyet Hükümetiyle yakın bir ittifak yapılmasını sağlamaya çalışıldı. Mustafa Kemal Paşa ***26 Nisan 1920*** 'de Lenin'e çektiği telgrafta *"Emperyalist hükümetler aleyhine bunların esareti altındaki insanları kurtarmak için Sovyetlerle işbirliği yapmayı ve Sovyetler Menşevik Gürcistan'a karşı harekete geçmeye ve Azerbaycan'ı Bolşevik zümresine*

762- ***Mete Tunçay*** agy.s. 70-71

sokmayı kabul ettiğini" bildirmekte ve *"müşterek mücadelemiz için kuvvetlerimizi teşkilatlandırmak üzere para ve silah yardımında"* bulunulmasını talep etmektedir.

Ankara hükümetinin amacı, Bolşevikler iç savaş sırasında kendilerine karşı bir üs olarak kullanılan Gürcüstan ve Ermenistan'a karşı askeri harekata hazırlanırken, Azerbaycan'ı sunarak diğer iki Kafkas Cumhuriyetinin ortadan kaldırılmasını sağlamak ve maddi yardım sağlayabilmekti.

Sovyetlerin cevabı henüz gelmeden BMM Başkanlığından 15. Kolordu komutanlığına 1920 yılı Mayıs ayında, gönderilen yönergede bu işbirliğinin esasları belirtilerek hazırlanılması istenmiştir bile..

".... 1) Emperyalist hükümetler aleyhine hareketle bunların tahakküm ve esareti atında bulunan mazlum insanların kurtarılması gayesi güden Bolşevik Rusya ile iş ve hareket birliğini kabul ediyoruz..

2) Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine askeri hareket yapar veyahut yürüteceği siyaset veyahut göstereceği tesir ve nüfuzla Gürcistan'ın Bolşevik ittifakına girmesine ve İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekata başlamasını sağlarsa Türkiye Hükümeti de emperyalist Ermeni hükümetine karşı askeri hareketi yapmayı ve Azerbaycan hükümetini Bolşevik zümresine katmayı taahhüt eder.

3) İlk önce milli topraklarımızı işgal altında bulunduran, emperyalist kuvvetleri atmak ve ileride emperyalizmin aleyhine beraberce yapacağımız mücadele için kuvvetlerimizi geliştirmek üzere, şimdilik ilk taksit olmak üzere 500. 000 (ruble) altının ve karar verilecek miktarlarda cephane vs. teknik araçların sıhhi malzemenin ve yanız doğuda harekat yapacak kuvvetlerimiz için erzakın Rus Sovyet hükümetince sağlanması lazımdır. Mali sıkıntımızı biliyorsunuz. İstanbul ile alakanın kesilmesinden dolayı oradan para getirmek ve vilayetlerin mahalli gelirleri ile idarelerin sağlanması mümkün değildir.

Gönderilecek heyetin Azerbaycan hükümetiyle gereken teşebbüslerde bulunarak çok önemli paranın, hatta borç almanın sağlanmasına çalışılması uygundur. "[763]

Bolşevizmin ne anlama gediğinin ve kendileri için ne derece tehlike oluşturduğunun farkında olup olmadığı kuşkulu olan Kemalistler, bu işbirliğine öyle hevesle katılmışlardı ki, gerçekte fanatik bir anti komünist olan Kâzım Karabekir, 15. Kolordu birliklerine *"Bolşevik Birliklerinin kurtarıcı gibi gelmesini beklediklerini*" bildirmektedir. Polonya ve Kafkasya devletlerinin Barış konferansında tanınmaları ve sınırlarını Türkiye aleyhine genişletmeleri olasılığı Kemalistleri ürkütmektedir:

10 Mart 1920'de Karabekir Paşa: *"Bolşeviklerin bir an önce Kafkasları güneye aşmasını sağlamak için kendilerini bir münci (kurtarıcı) gibi bekleyen milyonla halk olduğunu*"[764] Bolşeviklere anlatmayı en önemli işlerden biri saymaktadır.

763- Genelkurmay Harp Tarihi, Arşiv No: 205/2793 Dosya No: 68- Türk İstiklal Harbi, 3.Cilt, Gen.Kur.Bşk. Harp Tarihi Dairesi Resmi Yay.s.80

764- *Kâzım Karabekir*, "İstiklal Harbimiz", s. 489-603

Karabekir'in 15. Kolordu Birliklerine yolladığı genelge:

"İçlerinde İslâm orduları dahi bulunan Bolşevik orduları Kafkas dağlarından güneye sarkmaya ve buzların çözülmesi üzerine Volga üzerinde bulunan filolarına da Hazar Denizi'ne indirmeye başlamışlardır. Yakında bu ordularla bağlantı kurulacak ve Ermenistan'ın ortadan kalkması yoluyla Kafkasya'daki İslâmlar kurtuluş ve özgürlüğe kavuşacaklardır. Ve milyonlarca İslâm birbiriyle el ele vererek bir kutsal amaç etrafında birlikte çalışacaklardır. Bu durumun gerçekleşmesiyle doğuda güvenlik sağlandıktan sonra pek kuvvetli İslâm orduları kuşkusuz Batıya dönecek ve Türkiye'yi kurtaracaktır. "[765]

Ankara Hükümeti Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesi için Sovyetlere taahhütte bulunurken, Karabekir'in sadece Ermenistan'ın ortadan kaldırılması konusunda Bolşeviklerden medet umması ve Azerbaycan'a birleşeceği umudunu yayması Doğu Cephesi komutanının *"Turancı"* düşüncelerinden vazgeçmediğinin de bir göstergesidir.

Bolşevik devriminin *"halklara ulusal özgürlük ortamı"* sağlaması eski Turancıların bu yanıyla Bolşeviklere yaklaşmasını ve kendilerini "*Bolşevik yandaşı gösterme"* sevdasına kadar götürmüştü.

İttihatçı Paşaların bu pragmatist yapısını Talat Paşa, İngiliz ajanı Herbert'e şöyle açıklıyor;

"... Bolşevizmi bir tehlike olarak görmüyorum" diyor ve ekliyor *"Enver'in şu sırada Bolşevikliğe herhangi bir nedenle sempati duymasından değil kendisinin de orada bulunmasına yol açabilecek bir nedenden dolayı Moskova'da olduğunu söyledi.*

Siyaset söz konusu olduğu sürece, Enver renksiz bir kişiydi ona göre. Ama ülkesi için elinden geleni yapıyordu.

Eski Başvezire göre insanlar inançları, siyasetleri ya da çıkarları yüzünden Bolşevik oluyorlardı. O, sonuncu neden söz konusu olursa Bolşevikliği kabul edebilirdi. Kuşkusuz birinci nedenle kabul edecek değildi. "..

Enver Paşa Doğu Halkları Kurultayı'nda

Talat Paşa'nın da olabileceği nedenlere *"çıkarları"* gereği Enver Paşa gerçekten de "*Bolşevik*" olmuştu. Alman emperyalizminin işbirlikçisi ve Turancı Enver Paşa'nın *"Bolşevik"* olması da, TBMM hükümetinin "Bolşevizme sempatisi"yle benzer özellikler taşımaktadır.

İmparatorluğun yenilgisi kesinleşince Enver Paşa da, diğer önde gelen İttihatçı liderler gibi müttefikleri Almanya'nın başkenti Berlin'e kaçmışlardı. Enver de Nisan 1919'da Berlin'e gidip Babelsberg semtine yerleşti ve İttihat ve Terakki'nin yeniden toparlanmasına çalıştı. Bu arada galip devlet nezdinde çeşitli girişimlerde bulunarak uzlaşma aramaya çalıştıysa da başarılı olamadı.

765- Talat Paşa Anıları, agy.s.195

Buna karşılık Enver ve Talat Paşa Bolşeviklerle ilişkiye geçmenin bir yolunu buldular. 1919 Ağustos ayı sonunda Bolşevik liderlerinden Karl Radek'i tutuklu bulunduğu hücresinde ziyaret etmeleri ve Radek'in de İttihat ve Terakki'nin bu iki liderini Moskova'ya davet etmesi ilginç bir gelişmedir.

İllegal yollarla Berlin'den Moskova'ya gitme girişimleri birkaç kez başarısızlığa uğrayan Enver Paşa, bir Alman Yahudisi ve bir komünist kimliğiyle 1920 Ağustos'unda Moskova'ya ulaşmayı başarır. Burada gayet iyi karşılanacaktır.

Moskova'da Çiçerin, Radek, Zinovyev ve Lenin'le görüşmeler yapar ve hatta Sovyet-Alman temaslarında arabuluculuk görevini üstlenir. Berlin'den Moskova'ya gelmesinde yardımcı olan eski arkadaşı ***Hans von Seeckt***'e yazdığı 25 ve 26 Ağustos tarihli iki mektupta, Troçki ve temsilcisi E. M. Skliansky'le yaptığı görüşmelerde Anadolu hareketine silah yardımında bulunulması sözü aldığını belirtmektedir. Örgütçülüğü elden bırakmayan Enver Paşa, Moskova'dayken eski ittihatçı arkadaşları ve Orta Asya'dan gelen temsilcilerle görüşerek *"İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihatı"* adında bir de örgüt kurmuştu.

Bu ilişkiler üzerinden hızlı Bolşevik kesilen Enver Paşa, Bakû'de düzenlenen *"1. Doğu Halkları Kurultayına"* Libya, Tunus, Cezayir ve Fas'ı temsilen katılır. Kominterni temsil eden Zinovyev'in başkanlığındaki kurultaya 1891 delege katılmıştır. Bunların 235'i Türk, 192'si İranlı, 8'i Çinli, 8'i Kürt ve 3'ü Arap'tır. Geri kalanın 157'si Ermeni ve 100 Gürcü'dür.

Delegelerin üçte ikisi kendilerini *"Komünist"* olarak tanıtırlar. Ötekileri doğu milliyetçileridir. Kongrede Mustafa Suphi'nin Komünist Partisinin temsilcileri, Türkiye illerinden Örneğin İstanbul, ve Trabzon'dan temsilciler, Enver Paşa ve arkadaşları, Ankara Hükümetinin temsilcisi olarak da İbrahim Tali Öngören yer almışlardı.

Rusça, Azeri Türkçe'si ve Farsça'nın resmi dil olarak kabul edildiği ve İngiliz emperyalizmine karşı cihat seslerinin sık sık işitildiği kurultayda dünya devrimi şampiyonu olarak Enver Paşa'nın varlığını delegelerin hepsine kabul ettirmek kolay değildir. Enver Paşa, Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arabistan devrim örgütleri birliğinin temsilciliği iddiasındadır. Ama Ermeniler onu *"Ermeni kırımından"* sorumlu tutmaktadırlar. Ankara, Enver'den kuşkuludur. Mustafa Suphi, Enver'i karşı-devrimci saymaktadır. Nihayet Enver, Alman emperyalizmi ile işbirliği yapmış bir kişidir. Protestolarla karşılaşması doğaldır.

Kurultayda bulunan ***Şevket Süreyya Aydemir***, Enver'e karşı bu tepkiyi şöyle anlatır;

"... Söylevler okunurken, bir aralık Enver Paşa, locasından kalktı. Sahnede göründü. Sahnede kalabalık bir prezidyum kurulu yer almıştı. Zinovyev oradaydı. Enver Paşa, biraz çekingen ilerledi. Konuşma sonunda elindeki kağıtları Zinovyev'e bıraktı. Çekildi, locaya döndü. Ama, kendi nutkunu kendisi okuyamadı. Reis, vakti gelip nutkun okunacağını açıklayınca Türk komünistleri sırasından şiddetli direniş ve protesto sesleri geldi:

-Kurultaya değil, halk mahkemesine!"[766]

Kurultay'dan Mustafa Kemal, Rıza Şah, Çang-Kay-Şek, Emanullah Han gibi tarafsız liderlerin ve hareketlerin desteklenme kararı çıkması Enver Paşa'nın kendisine Sovyet desteği bularak Anadolu'ya dönme umutlarını kırmıştır.

Kafkas Cumhuriyetlerinde Durum ve Ermenistan

Bakû Doğu Halkları Kurultayı toplanmadan önce Azerbaycan'da ***"Musavatçı"*** yönetim, Bakû'deki Sovyetik ayaklanma ile devrilmiş bulunuyordu.

Azerbaycan Cumhuriyeti yalnızdı ama varlıklıydı. Egemenliği iki yıl kadar sürdü. Bu dönemde Azerbaycan'ın sınırları Çar dönemindeki Müslüman Azerilerce meskun bölgedir. Eski Rusya imparatorluğunun Bakû ve Gence illeriyle Erivan ilinin Zengezur ve Şayur ilçeleri, Ilısu Hanlığını oluşturan Zakatala Bölgesi, Tiflis ilinin de Karayazı ve Borçalı bucakları Azerbaycan toprağını oluşturmaktaydı. Ayrıca Hazar denizi kıyısında bulunan Nargın ve Wulf gibi adalarla Kızılağaç körfezindeki Sarıada, Dvan ve daha birçok ada da Azerbaycan'a aittir. [767]

Milliyetçi Azerbaycan Cumhuriyetinin Sovyetize edilmesinde bir takım etkenlerin rolü önemlidir. Bu etmenler arasında Bolşeviklerin Kemalist hareketle işbirliğinin de payı vardır. TBMM Hükümetinin bu konudaki vaatlerini ve Baku'de bir miktar Osmanlı kuvveti bulunduğunu hatırlayalım. Bolşevikler de Azerbaycan yoluyla *"Anadolu"*ya ulaşacaklarını umuyorlardı. [768]

Ekim devriminden sonra kısa ömürlü Bakû komünü dışında Güney Kafkasya'ya ne bir Rus iktidarı, ne de Bolşevik yönetim egemendi. Bölgedeki iktidar boşluğunu yerel hükümetler doldurmaya çalışmışlarsa da, önce Türkiye ve Almanya, daha sonra İngiltere'nin askeri gücü ile bastırılmışlardı.

İç savaş döneminde Sovyet hükümeti, yabancı kuvvetlerin kuklası olduğu gerekçesiyle üç cumhuriyeti boykot etmişti. Bu cumhuriyetler şimdi de kendi güçsüzlüklerinin esiri olmuşlardı.

Önce Karabağ eyaletinde isyan çıktı. Bu yüzden Azerbaycan ordusu bulunduğu kuzey sınırını boşaltarak Güneybatıya yerleşti. Sonra da Bakû'de ayaklanma meydana geldi. Hükümet düştü. *"Azerbaycan Emekçileri adına hareket eden"* Bakû Askeri Devrimci Komitesi, feshedilen hükümeti, *"hain"* ilan ederek, *"Dünya emperyalizmine karşı mücadele uğruna kardeşçe ittifak"* kurulması için Moskova'ya başvurdu. Bu yardım hızla gelecekti. 11. Kızılordu'nun Bakû'ye davetini ve 28 Nisan'da Bakû'ye girişini Ankara hükümetinin direktifiyle Halil Paşa [Kut] kolaylaştırmıştır. Yeni Kurulan komünist ağırlıklı koalisyon hükümetinin daveti üzerine gelen Kızılordu, yönetimi ele aldı.

Kirov, Orjonikdze, Mikoyan, (Bir Rus, bir Gürcü, bir Ermeni) Güney Kafkasya'da

766- *Şevket Süreyya Aydemir*, Enver Paşa Cilt 1 t 3. s.574, Avcıoğlu agy.s.510

767- La Republique, de 1' Azarbaydjan du Caucase, Legation de 1'az, Paris1919

768- *Mehmetzade, Mirzabala*, "Milli Azerbaycan Hareketi" 1948

Sovyet iktidarının temellerini atmak için geldiler. Bununla birlikte Sovyet makamları ihtiyatlı davranmayı yeğlediler ve beklenmedik bir şekilde Menşevik Gürcistan makamları ile 7 Mayıs 1920'da bir anlaşma imzaladılar ve Gürcistan'ı tanıdılar. Buna karşılık Gürcistan da Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetini tanıyordu.

Ermenistan Cumhuriyeti boşlukta kalmıştı.

Ermenistan; Bütün Güney Kafkasya hükümetleri içinde sadece Taşnak hükümeti Anti-komünist Beyaz Orduların komutanı Denikin ile dostça ilişkiler sürdürmekteydi. Azerbaycan'da bir Sovyet iktidarı kurulması Ermenistan'da da yankı yarattı ve köylülerle Bolşeviklerin ortak isyanına yol açtı. Bolşevik Komite 3 Mayıs 1920'de Gümrü'de iktidarı ele geçirdi ve bir hafta sonra Sovyet Ermenistan'ı ilan ettiyse de aynı başarısını devam ettiremedi. O dönemde bağımsız Ermenistan Komünist Partisi yoktu. Rus Komünist Partisine bağlı seksiyon ise çoğu Ermenistan'ın dışında 3000 üyeden oluşuyordu. Taşnaklar, Gümrü Sovyetini bastırmışlardı. [769]

Ama bu sefer de Türkiye rahat vermedi. İtilaf devletlerinin manevi desteği ile Ermenistan üzerinde bir Amerikan ya da itilaf devletleri *"manda"*sı kurulmasına ilişkin süren ve sonunda gerçekleşmeden kalan özlem Ermeni hükümetinin başlıca kozu olmaktaydı.

Nahcivan ve Karabağ

Coğrafik yapısı nedeniyle Ermeni ***Fedai*** gruplarının eğitimi ve barınması için bir üs oluşturan Erivan ve Karabağ bölgesi 1915 jenosidinden göç eden toplulukların için gerçek bir kurtuluş alanı olmuştu.

Nahcivan'ın statüsü Rusya Sosyalist Federasyonu ile Ankara hükümeti arasında imzalanan 16 Mart 1921 Moskova antlaşmasıyla belirlenmişti. Bu antlaşma daha sonra Ankara hükümeti, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleri ile Rusya arasındaki 11 Ekim 1921 Kars antlaşmasıyla teyit edildi. Moskova antlaşmasının 34. ve Kars antlaşmasının 5. maddesindeki belirlemeye göre, Nahcivan özerk bir bölge olarak başka bir devlete devretmemek koşulu ile Azerbaycan Cumhuriyetine bağlanıyordu. Nahcivan'ın statüsünün değişmesi ise, ancak TC'nin onayı ile mümkün olabilirdi. Bu yüzden Ermenistan Cumhuriyetinin sınırları içinde kalan Nahcivan, bir ***"eksklav"*** -dış bölge- olarak Azerbaycan. yönetimindeyken, Azerbaycan sınırları içerisinde kalan ve nüfusunun çoğunluğu Ermeni olan Karabağ Özerk Cumhuriyeti yine Azerbaycan'a bağlı bir ***"anklav"*** -iç bölge- durumundaydı. [770]

769- *B.A.Boryan*, Armenia, Mezdunarodnaya Diplomatiya i SSRR/1929/ C.II, s.88-114 E.Carr, Bolşevik İhtilali

770- Sovyetler Birliği'nin çözülmeye başlamasıyla birlikte 1988'den itaberen Dağlık Karabağ, Azarbeycan ve Ermenistan arasında şiddetli anlaşmazlık konusu olmaya başladı. Azeri yönetimi, Karabağ Özerk Cumhuriyeti'nin siyasal ve kültürel izolasyonunu gevşetmeye yanaşmamakta, Karabağhların kendi geleceklerini belirleme hakkını tanımamaktaydı. Bu gerilim 1991-93 yıllarında Azerbaycan ve Ermenistan arasında fiili savaşa dönüştü. Karabağ bağımsızlığını ilan etti. Ermenistan'ın Azerbaycan'a ait bazı alanları işgal etmesiyle birlikte "ateş-kes" sağlandı. Buna rağmen sorun halen çözülmedi. AGİT (Avrupa Güvenliği ve İşbirliği Teşkilatı)'ın girişimleri, "Minsk Grubu" nun arabuluculguna rağmen sorun halen siyasal çözümsüzlüğünü korumaktadır.

Rusya ile anlaşmadan önce Nahcivan'ı işgal Türk ordusu, Ermenistan'a verilmemesi ve Ermenistan'ın Türkiye'den toprak talep etmemesi koşuluyla Nahcivan'ın Azerbaycan'a bağlanmasına rıza göstermiş, statünün değişmesi ise Türkiye'nin onayına bağlanmıştı.

1921 antlaşmasına göre Türkiye'nin SSCB sınırından sadece 300 metrelik bir bölümü Nahcivan'la sınırdı. Türkiye bu kapıya güvenerek Azerbaycan'la olan bağlantısı için ileriye dönük hesaplar yapmaktaydı o zaman. Karabekir'in anılarında bunu yeterince izlemek mümkün. [517] Ancak TC, Ağrı Direnişi nedeniyle 1931'de İran'la toprak alışverişi yaptıktan sonra Nahcivan Özerk SSC ile arasında 9 km'lik bir sınır gerçekleşti.

Ermenistan SSC. kurulurken Ermeni nüfusunun yoğun olması nedeniyle bütün Azeri ve Sovyet yöneticileri Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlı olması gerektiğini açıkça ifade etmişlerdi. 1 Aralık 1920 günü Rusya Sosyalist Federal Cumhuriyetlerinin Kafkasya'daki baş temsilcisi ***Orjonikidze***, Bakû Sovyeti'nde yaptığı konuşmada Dağlık Karabağ'ın başka bölgelerle birlikte Ermenistan'a verilmesi gerektiğini belirtiyordu. Azerbaycan Cumhuriyetinin Devlet Başkanı ***Neriman Nerimanov***'un ertesi günkü gazetelerde yayınlanan demecinde ise açıkça;

"... Zengezur ve Nahcivan, Ermenistan'ın ayrılmaz bir bölümüdür. Karabağ halkına kendi kaderini tayin hakkı bütünüyle tanınmıştır" demektedir.

Stalin ise 4 Aralık 1920 tarihli Pravda'daki açıklamasında; "*... 1 Aralık günü Sovyetik Azerbaycan, tartışmalı bölgelerden gönüllü olarak vazgeçmiş ve Karabağ, Nahcivan ve Zengezur bölgelerini Sovyetik Ermenistan'a devretmek istediğini"* belirtmektedir. [771]

Ama, o dönemde de kendini gösteren huzursuzluk nedeniyle Zengezur ve çevresi tamamen Ermenistan'a verildiyse de Nahcivan ve Karabağ Azerbaycan'a bağlı özerk idari birimler haline geldi. Ermenistan'la birleştirilen Zengezur eyaleti, Nahcivan Özerk SSC ile Azerbaycan arasındaki bağlantıyı kesen 35-40 km genişliğinde bir bölgedir.

Moskova ve Kars antlaşmalarında Dağlık Karabağ'la ilgili bir kayıt bulunuyor.[772]

"... Dağlık-Karabağ bölgesi ise, resmi olarak 1923'de Kemalist Türkiye ile Sovyet hükümeti arasındaki ittifak politikasının ve Orta Asya'nın Müslüman haklarını yabancılaştırmamak kaygısının etkisi altında Stalin'in uluslar komiserliğinin baskısıyla Azerbaycan'a verilmiştir."[773]

Bütün bu gelişmeler Dağlık-Karabağ'ın çok tartışmalı bir bölge olduğunu ve 1990'lardaki Ermenistan ve Azerbaycan'ın Karabağ üzerine tutuştukları savaşın kuruluş yıllarına kadar uzandığını gösteriyor.

Elbette bu sorunlar bir kaç yılın değil, on yılların birikimidir.

771- Norodnosti Rodnay Yazık Naselenya. SSSR.Moskova 1928

772- "Azerbaycan: Türklük Davası mı? Bir Ulusun Kendi Kaderini Tayin Hakkı mı?" Sosyalizm Broşür Dizisi, 10 şubat 1990 İst.

773- *Mehmetzade Mirzabala*, "Milli Azerbaycan Hareketi" 1938

Kafkasya'da "*Kızıl Kürdistan*"ın Kısa Öyküsü

Paris'te toplanan Kürt Konferansına katılan Prof. Nadir Nadirov tebliğinde *"Kurdistan a Sor (Kızıl. Kürdistan)"*dan söz edinceye kadar, Kafkasya'da Laçin bölgesinde kısa bir süre kurulmuş olan ***Laçin Özerk Kürt Cumhuriyeti*** hakkında Sovyetler Birliği dışında yaşayan Kürtlerin hemen hiçbir bilgisi yoktu.

Özerk Kürt Cumhuriyeti 1923 yılında, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde kalan Laçin/Zengezur bölgesinde ilan edilmişti. İlk Cumhurbaşkanı ***Gusi Haciyef***'ti. Başkenti Laçin olan cumhuriyet Kelbejar, Kubatli, Kürtaci, Murad, Xalil, Kerakuşlag, Koturli ve Şuşi gibi yerleşim yerlerini kapsıyordu. Cumhuriyet döneminde Kürtçe eğitim yapan okullar açılmış (Örneğin Şuşi kentinde Pedagoji Enstitüsü), *"Sovyet Kürdistanı"* isimli bir gazete çıkarılmaya başlanmıştı.

Lenin'in "*Povolciye ve Kürdistan'daki yoksullara 40 Milyon ruble yardım yapılması*" ile ilgili olarak Neriman Nerimanov'a gönderdiği talimat bu döneme rastlar. [774]

Ancak 6 yıl yaşamını sürdürebilen bu özerk cumhuriyet 1929 yılında, Stalin dönemi uygulamalarından nasibini alarak, nüfusça *"az"* olan birçok özerk cumhuriyet gibi tasfiye edildi. Aynı dönemde Sovyetler Birliği, Ağrı isyanını bastırması için İran'la birlikte Türkiye'ye yardım etti. Ağrı isyanının bir özelliği de ayaklanma ve direnişleri örgütleyen Hoybun Cemiyeti'nin, Ermeni Taşnak örgütüyle ittifak yapmasıydı. Taşnaklar, Ermenistan Sovyetize edilmeden önce hükümette bulunuyorlardı ve Bolşeviklere karşı mücadele etmişlerdi. Yenilgiye uğrayan Taşnak liderleri ve bazı askeri komutanları İran'a çekilmişlerdi. Ağrı'daki direniş, Kızıl Kürdistan ve Taşnaklarla yapılan ittifak Stalin yönetiminde Ermenistan'daki yönetimin Kürtlerin yardımıyla el değiştirebileceği korkusunu doğurmuş olabilir.

Özerk Kürt Cumhuriyet'in lağvedilmesinden sonra Kafkasya Kürtlerinin önemli bir kısmı Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan veya Gürcistan gibi ülkelere göç ettirildiler Sürgüne gönderilmiş olan Kürt toplulukları ancak 1957 yılında, Kruşçev döneminde eski yerlerine dönebilme imkanına kavuştular. [775]

774- ***Lokman Polat, Mehmet Aktaş***, "Kurdıstana Sor, Kafkasyadaki Kürtler", Weşanên Çanda Nûjen, Ağustos 1993, Stockholm, [Lenin, Bütün Eserler, Cilt 54, s.22]

775- 11 Haziran 1992 günü Laçin'de "***Kürdistana Sor***"u yeniden ilan eden Kürtler 19 kişiden oluşan geçici bir parlamento belirlemişlerdi. ***Wekil Mistefa***'nın başkanlığını yaptığı Parlamento'nun yayınladığı ilk bildirgede 1923 yılında kurulmuş olan Kızıl Kürdistan Cumhuriyeti'ne atıfta bulunularak. Birleşmiş Milletler ve AGİK'e çağrıda bulunulmakta ve yeni kurulan devlete uluslararası normlar çerçevesinde destek verilmesi istenmekteydi. Başlangıçta Ermenistan tarafından desteklenen Kızıl Kürdistan iç ve dış elverişsiz koşullar nedeniyle hayat bulmadı. 1990'lı yıllarda Azerbaycan ve Ermenistan arasında Dağlık Karabağ'ın statüsüyle ilgili baş gösteren bunalım ve çatışmayla birlikte Laçin bölgesindeki "***Kürdistana Sor***" yeniden gündeme geldi. Ermenistan, Kürdistana Sor'un yeniden canlandırılması girişimini destekleyip teşvik etti. Ancak projenin kitlesel destek görmemesi, Müslüman ve Ezidi Kürtler arasında görüş birliği sağlanamaması gibi iç nedenler; Azarbaycan'ın yanı sıra İran'ın da şiddetle karşı çıkması, Rusya'nın bu oluşumdan vazgeçmesi gibi dış nedenlerle başarısız oldu. Savaş sürecinde Laçin bölgesinin Ermenistan'ın işgaline girmesi üzerine bölgedeki Müslüman Kürtler Azerbaycan veya Kazakistan'a göç ettiler.

Wekil Mistefa, Mezopotamya Haber Ajansı'nın kendisiyle yaptığı bir söyleşide "Kızıl Kürdistan'ın yeniden ilan edilmesini Gorbaçov döneminde Sovyet Parlamentosunda tartıştıklarını, Yeltsin döneminde ise Azerbaycan'ın karşı çıkmasına karşın Rusya ve Ermenistan'ın muvafakatı ile karar verildiğini öne sürerek, yaşanan süreçle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bkz; ***Seyit Evran***, "Sovyet Kürtlerinin büyük özlemi: Kızıl Kürdistan" Mezopotamıya / MHA (http://www.micagitk.com/tirki/tarih/kurdistanasor.htm)

Ermenistan'ın Sovyetize Edilişi

O sıralarda Berlin'de bulunan Talat Paşa, Brest-Litovsk antlaşması sırasında tanıştığı Bolşeviklerle yakın ilişkilere girmişti. Pravda başyazarı ***Karl Radek*** bunlardan biriydi. Almanya'da Bolşeviklere karşı girişilen Kap ayaklanması sırasında Radek bir süre Talat Paşa'nın evinde saklanmıştı. Radek daha sonra Enver Paşa'nın Moskova'da Bolşeviklerle ilişki kurmasına aracılık yaptı ve onun Berlin'den Rusya'ya geçmesine yardım etti.

Talat Paşa o sıralarda Kâzım Karabekir'in Ermenilere karşı bir harekete başlamak üzere olduğunu bildiğinden Radek'ten böyle bir saldırı karşısında Rusların tutumunun ne olacağını öğrenmek ister, öğrenir de. Aldığı cevabı bir mektupla Kâzım Karabekir'e bildirir. İttihatçı Paşalarla, Kemalist kadroların işbirliğini, sorunlara yaklaşma biçimlerini göstermesi bakımından ilginç bir belge olduğu kadar; Ermenistan'a karşı girişilen harekatta Bolşeviklerin tutumu hakkında da bir fikir vermektedir.

Talat Paşa'nın iddiasına göre, Radek'le aralarında şu konuşma geçmiştir:

Talat Paşa, Radek'e sorar:

"... Peki ama, Ermeniler hâlâ Doğu illerimizde ve öbür illerde halka acı çektirerek sürekli ikilik çıkardıkları, düzen ve huzurun sağlanmasına engel oldukları halde neden onları bize karşı ısrarla koruyor ve bağımsız bir devlet olmalarına olanak sağlıyorsunuz?"

Radek;

"... Biz, Ermenileri size karşı kesinlikle korumuyoruz. Böyle bir söylenti belki onlarca çıkarılmıştır. Ermenilerle kendi aranızdaki sorunları kendi gücünüzle çözersiniz. Yalnız emin olunuz ki, Sovyet yönetiminde Ermenilere güvenen hiç kimse yoktur. Lenin de Troçki de bu ulusu kesinlikle sevmezler. Onlara Stalin ve Çiçerin biçimsel bir yakınlık gösterirler. Ben de, bu haşarı insanlardan kişisel olarak tiksinti duyarım.

Onların, bağımsız bir devlet olmasına gelince: Bu, bizim ilkelerimizin uygulamasından önce, İngilizlerin Amerikaları hoşnut etmek ve özellikle Wilson'u avlamak için kurdukları tuzaklardan biridir. Bizim de kurulmuş bir devleti yok etmek ilkelerimize karşı olduğundan ilgilenmedik. Çünkü, biliyoruz ki, bağımsız bir Ermenistan kurulamaz ve yaşayamaz. "[776]

Hedefi saptayan Ankara, ilk adımı 20 Eylül 1920'de Karabekir'e Gürcü hükümeti ile ilişki kurarak tarafsızlıklarını sağlamak için girişimde bulunmasını isteyerek attı. İkinci adım, Ermeni devleti üzerine harekata geçilerek atıldı. 28 Eylül 1920'de Doğu ordusu saldırıya geçti. Türk birlikleri 29 Eylül 1920'de Sarıkamış, 30 Eylül'de Mardinik'i işgal etmişti. 30 Ekim'de Kars, 7 Kasım'da Arpaçay'dan Gümrü'ye dek olan bölge işgal edildi...

Savaşı Kaçaznuni'den okuyalım;

"... Sonbahar başlarında Türk-Ermeni savaşı başladı. Tamamen de belimizi

776- *Cemal Kutay;* "Kâzım Karabekir Ermenistan'ı Nasıl Yok Etti?" Ercan Matbaası, 1956,İst. s.24-30

kırdı. Herhalde bu savaştan kaçınmamız imkansızdı. 1918 yılında Türkiye iki yıllık bir süre için rahat bırakılmıştı. Mağlubiyet sonuçlarını değerlendirecek ve yeni sistemler ihdas edecek önlemler alınmamıştı. Bu iki yıl zarfında Türkler rahat bir nefes almışlardı. Yaralarını sarmışlardı.. Kasımın ikinci yarısında Karabekir Paşa, Aleksandropolis'e vardığında Büro-Hükümet [Yerevan'da Taşnaktsutyun Partisi'nin merkez bürosundan ibaret olan Ermenistan Cumhuriyet Hükümeti] Parlamentoya istifasını verdi. Yenilmiş ve aşağılanmıştı. Artık işbaşında kalamazdı. TBMM hükümetiyle barış görüşmelerine oturulacaktı ve bu görüşmelerin yeni kimseler tarafından yapılması tercihe şayandı. Kısa süre bir kararsızlıktan sora ***[Simon]Vratsyan*** *başkanlığında Taşnakların Sosyal İhtilalciler Partisi ile hükümet kurmalarına karar verildi.. Türkler, Aleksendropolis'i (Gümrü) işgal etmişlerdi. Ermeni Bolşevikler de aynı zamanda Kızılordu'nun başında* ***Ağıstaf*** *yönünde* ***İçevan*** *ve* ***Tilican****'a girdiler.* ***Acaba, Türklerle Bolşevikler arasında bir anlaşma mı vardı?*** *(abç) Başlangıçta biz böyle bir şeye inanmıştık. Fakat, şimdi bunun yanlış olduğunu düşünüyorum. Çünkü, bu hususta bir delil bulunamadı. Muhtemel olan Bolşeviklerin ordumuzu içten yıkmak istemeleridir.. "*[777]

Kaçaznuni gibi, bu ikili saldırının bir anlaşma sonucu olabileceğini düşünmek mümkün görünüyor. Ne var ki Kemalistlerin, Ermenistan Cumhuriyetinin kaldırılması yönündeki önerilerine Rusya'dan açık bir onay gelmemişti. Burada somut bir anlaşmadan ziyade, bir konsesustan söz edilebilir. Gürcistan'ı tanıyan Kafkasya Komitesinin, aynı şeyi Ermenistan için yapmaması bu hükümetin yıkılmasını beklemesinden olmalıydı. Sovyetlerin Taşnaktsutyun hükümetini düşürmek için böyle bir saldırıyı fırsat saymaları daha akla yakın görünüyor.

Kuzeyden ilerleyen Sovyet birlikleri devrimci bir komiteyi de birlikte getirmişlerdi. Bu komite Başkenti Yerevan olan yeni bir ***Ermenistan Sosyalist Cumhuriyeti*** ilan etti. Yeni kurulan Ermenistan hükümeti Moskova tarafından hemen tanındı.

Yeni kurulmuş olan Ermenistan Sovyet Hükümeti yönetimi devralmışken, devrik Ermenistan Cumhuriyeti'nin delegasyonu, TBMM hükümetiyle ile 2 Aralık 1920'de ***Gümrü***'de savaşı sona erdiren anlaşmayı imzaladılar.

"... Md. 1- Türkiye ile Ermenistan Cumhuriyeti arasındaki savaş durumuna son verilmiştir.

Md. 2- Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınır Aras ırmağı, Arpaçay, Karaçan deresi, Tiknis ve Komli'nin doğusu, Kızıltaş ve Büyük Akbaba Dağı'yla belirlenir.

Md. 6- Genel savaş sırasında düşman ordularına katılan Osmanlı hükümetine karşı silah kullanıp, işgal girişimde bulunanların dışındaki göçmenlerin eski yurtlarına dönerken uygar ülkelerdeki azınlıklar gibi tüm hukuksal haklarından yararlanmaları güvence altına alınır. Ancak, sözü edilen kişiler, bu dönüşü 1 yıl

777- *H. Kaçaznuni*, agy. Paragraf 27-31

içinde gerçekleştirmezlerse, hiçbir savda bulunmaya hakları yoktur.

Md. 10- Erivan hükümeti, TBMM'nin tanımadığı Sêvres antlaşmasını tümüyle yok saydığını ilan eder. (Antlaşmanın tümü 18 maddedir)"[778]

Gümrü antlaşmasında Ankara hükümetinin verdiği tek taviz ele geçirmiş oldukları Gümrü'yü boşaltmayı kabul etmeleridir. Buna karşılık, Yerevan hükümetinin çok ağır şartları kabul etmiş ve adeta bir şehre sıkışmış devlet olarak kalmayı kabul etmek zorunda kalmışlardı.

Ermenilerin kabul etmek zorunda kaldıkları bir başka şey de Kızılordu işgali ile Sovyetize edilmeleridir. Fakat bu, onlar için Ankara hükümeti tarafından tümüyle işgal edilmelerini önleyen kurtarıcı bir müdahaleydi aynı zamanda. Ermenistan'da kurulan gerçek anlamda bir sosyalist iktidar değildi. Ermeni halkı yok olmaktan ancak Bolşevik Rus orduları tarafından kurtarılmıştı. Ankara tarafından yutulmaktansa bunun bedeli olarak henüz benimsemedikleri bir sistem onlara ehven-i şer geliyordu.

Ermenistan'da Sovyet iktidarının böyle zor ve zorunluluk ortamında kuruluşu çok geçmeden yeni bunalımlar doğurdu. Dışardan empoze edilen bu iktidar belli bir direnişle karşılaştı. Her ne kadar Sovyet ordusu Ermenistan'ın kalan topraklarının da Kemalistler tarafından bütünüyle işgal edilmesini son anda engellemişse de, sadece küçük bir şehrin etrafına sığınmak zorunda kalan on binlerce göçmenle, kırılmış umutlar, beklentiler yoksulluk içindeki Ermenistan'da Bolşevikler henüz bir kitle tabanı oluşturabilmiş değillerdi. Gümrü antlaşmasından bir kaç ay sonra 1921 Şubat ayı ortalarında Taşnaktsutyun Partisi halkın hoşnutsuzluğundan yararlanarak silahlı bir ayaklanma başlattı. Başkent Yerevan ve Ermenistan SSC'nin büyükçe bir bölümünü denetimine aldı. Taşnaktsutyun Partisinin yeniden hükümet kurmasına olanak sağlayan isyanın resmi hububat talebinin ağır oluşundan kaynaklandığı bilinmektedir. Ancak bu başlı başına yeterli bir neden değildi. Çünkü, ulusal hoşnutsuzluklar en az sosyal sorunlar kadar derindi. Ermeni bir Bolşevik tarihçiye göre kendi güçsüzlüğünü kabul eden *"Devrimci Komite"*, Sovyet Rusya'yı yardıma çağırdı ve kendisi küçük bir birliğin korumasında Ğamarlu bölgesinde güçlükle direnerek Ermenistan'ın *"kurtarılmasını"* Kızılordu ya bıraktı. [779]

İngilizlerin desteklediği Taşnaktsutyun Partisi 18 Şubat 1921'de yeniden hükümeti kurdu. Hükümet muhtemel Sovyet müdahalesine karşı TBMM'den yardım istedi; Kâzım Karabekir'e, savaşta kullanmak üzere ellerindeki Ermeni tutsaklarını serbest bırakmasını önerdiler. Karabekir ise, *"Sovyet müdahalesine karşı tarafsız kalınacağını bu yüzden asker gönderemeyeceklerini"* belirtir fakat, Ermeni tutsakların serbest bırakılmasını uygun bulur. "[780]

Sovyetlerin, Ermenistan'a yeniden hakim olmaları ancak Nisan 1921'de Kızılordunun askeri harekatıyla gerçekleşti. Bu aynı zamanda NEP döneminin başladığı tarihlere de denk düşmektedir.

778- Türk istiklâl Harbi, Cilt III "Doğu Cephesi",s.308-311

779- ***Carr***, Bolşevik İhtilali

780- ***Kâzım Karabekir***, "İstiklal Harbimiz", s.867

Yalnız Ermenistan için değil, Azerbaycan ve Gürcistan'ın Sovyetize edilmesi ve daha sonra da Sovyetler Birliğine katılmaları zorlamalarla gerçekleşti. Örneğin, Gürcistan, Sovyet Cumhuriyetinin Sovyetlere katılımı da ***"gönüllü"*** olmamış, Kafkas bunalımını çözmek için görevlendirilen komisyon ***zor*** kullanmıştı. Lenin, bu şiddeti hasta yatağından kınamakta ve bu tür zorlamaların ulusların özgürce birleşme ve kaynaşmaları önündeki en büyük engellerden biri olduğunu belirterek, Orjonikidze ve Stalin'i bu konuda *"kaba Rus şovenleri gibi"* davranmakla suçlamaktadır.

Ermenistan'daki Sovyet iktidarının zorunlu kılan en büyük etken kuşkusuz *"Türk"* tehdidiydi. Ermenilerin kimi ulusal istemlerini kırmış olsa da Rusya'nın Kemalistlerin yayılmasına karşı güçlü bir koruyucu olması durumu dengeleyebiliyordu. Buna rağmen Ekim devriminden sonra Ermenistan sorunu ile ilgili ilan edilen ***13 no'lu Dekret***, Brest Litovsk'ta kırpılmış; Çiçerin'in Mustafa Kemal'e verdiği resmi cevapta yer alan Ermenistan'ın hangi devletle birlikte kalacağının *"referandum"* yoluyla belirleyeceği görüşüne daha sonra uyulmamıştı. Gümrü antlaşmasında Ermeni göçmenlerin vatanlarına dönme sorunu da öyle kısıtlanmıştı ki, pratikte bu antlaşmaya dayanarak hiçbir Ermeni ülkesine dönememiştir. Bir yıl gibi kısa bir süre içinde hiçbir askeri ve siyasal güvence söz konusu olmaksızın, göç eden Ermeni nüfusun güvensiz ve belirsiz bir ortama dönmelerini beklemek adeta bir hayalden ibaretti.

ABD ve Avrupalı devletlerin vaatleri, prensipleri, ulusal haklarla ilgili söylev ve demeçleri ise yerini somut siyasal faydalara bırakmıştı.

Kemalist Ankara hükümeti daha önce Gürcistan'la anlaşma yapmış olmasına rağmen, Gürcistan'daki Menşevik hükümet Bolşevikler tarafından devrilir ve Sovyet orduları Gürcistan'ı ele geçirirken; Ermenistan'a yaptıkları gibi benzer bir şekilde durumdan yararlanıp sınırlarını genişletme peşine düştüler.

Sovyet orduları 25 Şubat 1921'de Gürcistan'ı aldı ve hemen bir Gürcistan Sosyalist Cumhuriyeti ilan edildi. Lenin'in müdahalesi üzerine komünistlerin Menşeviklerle koalisyon kurmaları ve muhalefete ılımlı davranmaları isteniyordu. Ancak, bütün çabalara rağmen istenen koalisyon bir türlü gerçekleşmedi. Menşevik hükümet 17 Mart gecesi bir Fransız donanmasıyla ayrılınca; bu durumdan istifade eden ***Kâzım Dirik*** 13 Mart 1921'de Batum'da TBMM adına bir yönetim kurdu. Menşevik Gürcüler de Bolşevik Gürcüler de buna şiddetle karşı çıktılar. Batum'da çarpışmalar meydana geldi ve Kızılordu Batum'a girdi. Bolşevik lider Orjonikidze, Kâzım Karabekir'e yolladığı mesajda *"İngilizlerin teşvikiyle aralarının açılmakta olduğunu ve Batum'u derhal boşaltmalarını"* istedi. Moskova antlaşmasının imzalanmış olduğu o günlerde Türk kuvvetleri Batum'u boşaltmak zorunda kaldılar.

Moskova ve Kars Anlaşmaları

6 Mart 1921 tarihli Moskova anlaşması, Nahcivan Özerk Sosyalist Cumhuriyetinin Azerbaycan'a bağlı özerk bir bölge olarak kalmasını da garantilemektedir.

"... Madde 1- Tarafı aynı akideden her biri diğer tarafa cebren kabul ettirilmek istenecek hiçbir sulh muahedesini hiçbir beynelmilel senedi tanımamayı

esas olarak kabul eder. Rusya Sovyetleri Federatif Cumhuriyeti hali hazırda Büyük Millet Meclisi tarafından temsil edilen Türkiye Milli Hükümeti tarafından Türkiye'ye müteallik olup da önce tanınmayan hiçbir taahhüdü tanımamayı taahhüt eder. Bu muahededeki Türkiye tabirinden 28 Kanunusani 1336 (1920) tarihinde İstanbul Meclisi Mebusan'ı tarafından yapılıp ilan edilen ve bütün hükümetlere matbuata tebliğ edilen Misâk-ı Millî'nin ihtiva ettiği arazi anlaşılır.

Madde 2- Türkiye aşağıdaki şartlarla Batum limanı ve şehri ile bu muahedenin musarrah hududun şimalinde kalan ve Batum kazası aksamından olan arazinin hakkı hakimiyetini Gürcistan'a terk etmeye razı olur...

Madde 3- iki taraf... Nahcivan arazisinin Azerbaycan himayesinde muhtariyeti haiz bir arazi teşkil etmesine, -Azerbaycan'ın bu himayeyi üçüncü bir devlete terk etmemesi şartıyla- ittifak ederler.

Madde 4- Rusya, Türkiye ile Kafkas Cumhuriyetleri arasında yapılacak muahedelerde bu Türk-Rus muahedesinin onlara taalluk eden maddeleri mezkur Cumhuriyetlerin kabulünü mecburi kılmak için o cumhuriyetleri nezdinde lazım gelen teşebbüsatı yapmayı taahhüt eder. "[781]

Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetinin, o tarihlerde *"bağımsız"* birer cumhuriyet olan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan SSC'eri adına, bağlayıcı kararlar alması ve anlaşmayı *"mecburi kılmak için o cumhuriyetler nezdinde gerekli teşebbüsatı yapmayı"* taahhüt etmesi dikkat çekicidir. Üç Kafkas cumhuriyeti, bu anlaşmadan tam bir yıl sonra 12 Mart 1922'de Sovyetler Birliği'ne katılmışlardır.

Rusya SSFC, Moskova antlaşmasının Kafkas cumhuriyetlerine kabul ettirilmesi amacıyla Kars Konferansının toplanmasına ön ayak oldu. Kafkas cumhuriyetlerinin Moskova antlaşmasını onayladıkları ya da onaylamak zorunda bırakıldıkları ***Kars antlaşması*** 13 Ekim 1921'de imzalandı.

Kemalist Hareketin Anti-Komünist Tavrı

Kemalistlerin, Bolşeviklere yanaşmasının hiçbir ideolojik ve siyasal içeriği yoktu. Onlar, son derece yüzeysel diplomatik manevralar peşindeydiler. Bolşevikleri etkilemek için M. Kemal'in emriyle aralarında Celal Bayar'ın da bulundugu sahte Türkiye Komünist Partisi bile kurulmuştu. [782]

Bolşevikler de dış politikalarında daha çok pratik faydaları ve dengeleri gözetmek zorunluluğu hissediyorlardı. İç savaş ve kuşatma altındaki Sovyet Devleti'nin güney komşusunun tarafsız, hatta etkilenebilir bulunması tercih edilirdi.

Kemalistlerle Bolşevikler arasındaki bu pragmatist ilişki biçimi daha sonraki yıllarda eski komünistlerden oluşan ***"Kadro"***cular tarafından önemli ölçüde idealize edildi. İdeolojik bir muhtevaya büründürülen bu bakış, Türk sosyalist hareketinin Kemalist iktidar tarafından yedeklenmesine hizmet etti. Kemalizm'in tek parti dik-

781- Ermenistan Cumhuriyeti Ekim 1989'da bu anlaşmayı hukuki olarak geçersiz saydığını ilan etti.

782- M.Kemal'in Türkiye Komünist Partisi, Cumhuriyet tarihinin ünlü anti-komünistlerini içinde barındırmaktaydı!: *Yunus Nadi, Adnan Adıvar, Fevzi Çakmak, Kazım Karabekir* vd.

tatörlüğü yıllarında bile TKP [Türkiye Komünist Partisi], halen iktidarın icraatlarında *"ilerici"* yanlar keşfetmekten vazgeçmiş değildi.

Kemalizm'in anti-komünist niteliği hakkındaki en trajik yanılgı ***Mustafa Suphi***'ye aittir. O günkü TKP kadrosu Kemalistlerin diplomatik manevralarına o kadar kanmışlardı ki, ütopik kurgular üzerine Ankara hükümetine mesajlar göndermekte, komünist hareketi örgütlemek için M. Kemal'lerle, Karabekirlerle mesajlar alıp vererek törenle *"Anadolu"*yu örgütlemeye gelmeyi tasarlıyorlardı.

M. Suphi, 1920'de Ethem Nejat'la birlikte M. Kemal'e yazdıkları mektupta Karabekir'in o sırada Ermenistan üzerindeki seferini şöyle değerlendiriyorlardı;

".. Bu Türklerin Ermeni düşmanlığı ile ilgili bir şey değildir. Emperyalist işbirlikçi Ermeni Taşnak hükümetinin ortadan kaldırılması için yapılmış bir harekettir. Siz de bizi yalancı çıkarmayacak biçimde böyle açıklayın."[783]

Mete Tuncay, TKP'nin bu tavrını *"benim gözümde Mustafa Suphi ve arkadaşlarının enternasyonal olmaktan önce ve ne kadar daha çok Türk milliyetçisi olduklarının kanıtıdır"* diye değerlendirmektedir.

TKP önderinin Ankara hükümeti adına M. Kemal'le yaptıkları yazışmalar ve aldıkları onay üzerine, *"Küçük Asya"*ya gelmeleri, Erzurum'da yol güzergahlarının Karabekir'in tertipleriyle değiştirilip Karadeniz'e gönderilmeleri ve orada Trabzon Valisi Deli Hamid'in ikinci bir oyunuyla ***Yahya Kahya*** tarafından Karadeniz sularında boğularak öldürülmeleri [29 Ocak 1921] Kemalistlerin, denetim dışında bir komünist hareketin gelişmesini istemediklerini gösteren ilk olaylardın birisidir.

M. Suphilerin katledilmelerinde Karabekir kanadının rolü kesinleşmiştir. Karabekir'in bu işi Ankara hükümetinin haberi olarak gerçekleştirip gerçekleştirmediği konusunda kuşkular vardır. Önceleri bu olay, *"esrarengiz"* olarak kalmış, sonraları belgeler açığa çıktıkça Kemalist kadroların bu işin komplocuları oldukları açığa çıkmıştır. Buna karşılık Sovyetlerin ve Komintern'in bütün *"iyimserliğini"* sürdürmesinin anlamak zor görünüyor.

Komintern'in resmi yayın organı Comminismus da A. R rumuzuyla yayınlanan bir yazıda, Ankara hükümetinin Ermenistan'a karşı mücadelesi ve Sovyetlerle işbirliği şöyle yorumlanıyordu:

"... Asya'da ise durum başkadır. Orada bilinçlendirilmiş kitleler yoktur. Yüz milyonlarca köleleştirilmiş ve sömürülen insanı inandıracak ajitasyon henüz başlamamıştır. Buna karşılık Ankara'nın burjuva devrimci hükümetiyle ittifak olanağı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu hükümet de emperyalizme karşı mücadele ediyor. Bir kaç ay önce bu ittifakın gerekliliği her iki tarafça da anlaşıldığında, Gürcistan (ve Ermenistan) Sovyet Rusya ile Türkiye'yi birbirinden ayırmakta idi. İttifak devletleri bu ülkeleri Sovyet Rusya'ya Bakû petrolüne Kuban tahılına ve Donets kömür havzasına yönelteceklerı bir saldırının üssü olarak görüyorlardı. ***Ama bu ülkeler aynı zamanda Türkiye için de bir tehditti. Milletler Cemiyeti'nin bu devletlerden hareket edecek olan müttefik orduları***

783- *Mete Tuncay,* "Samim Kocagöz'ün Yazısı Üzerine" Mülkiyeliler Birliği Dergisi, s.107 Mayıs 1989/s.47

Sevr antlaşmasının uygulanması ile Ermenistan'ı Türkiye toprakları zararına genişletip ittifak devletleri, emperyalizmin Önasya'daki güçlü bir kalesi haline getirebilirlerdi. *(abç) Ayrıca, Ankara hükümetinin demokratik bir nitelik taşıması ve İstanbul saltanatına göre büyük bir ilerlemeyi temsil etmesi göz önünde bulundurulursa, Sovyet Rusya'nın Kemal'le ittifak yapmasının ne denli doğru olduğu ortaya çıkar.* ***Bunun yanı sıra Kemal, komünist ajitasyona büyük bir özgürlük tanımıştır.*** *Son zamanlarda, bu bir ölçüde kısıtlanmış olmakla birlikte, doğudaki kitlelerin bilinçlendirilmesi için gene de büyük bir fırsat demektir. "*[784]

Komünist Enternasyonalin III. Kongresinde (22 Haziran-13 Temmuz 1921) Doğu meselesi üzerine tartışmalar sırasında ***Makul Bey*** adında bir delege şunları söylemektedir;

"... Türkiye'deki durumun geçen yıla göre bu yıl çok iyi olduğunu kabul etmek gerekir. Emperyalist Ermeniler olan Taşnakların devrilmesini izleyen koşullar (bilindiği gibi Taşnaklar iktidarı komünistlere terk etmek zorunda kalmışlardır) batılı emperyalistlerin işine yarayan ama, mücadele eden halklara zerre kadar yararı olmayan kanlı Türk-Ermeni kırımına son verdi. Türkiye, kendisini doğudan tehdit eden bu tehlikeyi ortadan kaldırdıktan sonra, İngiltere'nin bilinçsiz aleti Yunanistan'a hissedilir iki darbe indirdi. Bu tehlikenin de çok yakında ortadan kalkacağına ve zaferin Anadolu haklarının şiddetle ihtiyaç duydukları barışı sağlayacağına inanıyoruz. "

Radek ise, Ermeni soykırımı ve İttihat ve Terakki önderleri hakkında şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

"... Türkiye'deki hakim tabaka, jön-Türk partisi, bütün gücünü ülkenin bağımsızlığını savunmak için seferber etti. Talihsiz Ermeni halkını tamamen imha etme kararını vermekten bile çekinmedi. Hiç kuşkusuz bu korkunç önlemlerin alınmasında yerel bürokrasinin soyguncu emelleri de büyük bir rol oynamıştı. Ama, Jön-Türk partisi önderleri Talat ve Enver Paşa'nın davranışlarının devlet için zorunlu olduğu düşüncesinden hareket ettiklerine de hiç kuşku yoktur. Avrupalı emperyalist devletler Ermenileri, Türk cephesini havaya uçuracak bir dinamit olarak kullanıyorlardı. Savaşan Türkiye'nin önderleri bütün keskinliği ile ortaya çıkan bir soru ile karşı karşıyaydılar; Yaşamak ya da ölmek... Ve İngiliz Lordları ile Çarlık Rusya'sının, talihsiz Ermenilerin akan kanlarındaki sorumluluk payı hiç de küçümsenmez. Eğer şimdi Ermeni halkının çektiği korkunç eziyetleri Jön-Türk partisinin önderleri kafalarıyla ödüyorlarsa, bu Taşnakların Ermeni milliyetçiliğinin partisinin kendi halklarına karşı caniyane bir rol oynadıklarını gösterir. Çünkü, bu halktan arta kalanları müttefikler kurtaramaz. Ancak ve ancak, Ermenilere lafta değil, gerçekte de hayat hakkı tanıyan Türkiye ile yapacağı barış kurtarabilir.

Bu konuda Talat Paşa'nın hakkını yememek gerekir. Talat Paşa, Sovyet Rusya'nın en büyük tehdide uğradığı bir sırada bu ülkenin önemini kavramıştır. Talat, 1919 Eylül ayındaki Denikin saldırısı sırasında Dış ülkelerde bulunan Sovyet

784- ***A.R,*** "Türk Yunan Savaşı" Commismus, 7 Nisan 1921 Cilt. 13-14-15 Haziran 1921

temsilcileriyle görüştü ve Rus-Türk yakınlaşmasının propagandasını yaptı. Enver Paşa, tüm tehlikelere karşı Sovyet Rusya'ya gelmeye çalıştı. Kemal'le aralarındaki rekâbet hırsı onu hain yapmıştır. Enver Paşa, tam da Yunanistan'la savaşırken Türkiye'de ayaklanmaya girişmenin sonuç olarak halka daha yakın, daha devrimci bir hükümetin kurulması değil, ittifak devletlerinin zaferi kazanmasına yol açacağını kavrayamıyordu. Lafta kabul ettiği devrim davasını ne denli ciddiye aldığını daha sonra düzenlediği Basmacı Ayaklanması gösteriyordu."[785]

Komintern belgelerinde yer alan bu görüşler paralelinde Kemalist hareket hakkında gerçekçi olmayan umutlar besleyenler ağırlıkta görünmektedir. Bu değerlendirmelerde ne Ermeniler, ne de Yunanlıların ulusal kurtuluş savaşı verdikleri yolunda ise bir belirleme bulunmuyor.

Hacin, Zeytun ve Kilikya Direnişleri

Kemalist hareketin Ermenileri Ermenistan'dan sürüp çıkarma eylemleri henüz sonuçlanmamıştı. Küçük Ermenistan olarak da adlandırılan Kilikya'da, Urfa, Antep, Maraş gibi Güney bölgelerinde de yoğun bir Ermeni nüfusu bulunuyordu. Bunlardan bir kısmı Mondros mütarekesi sonunda geri dönen ve sayıları 100 bini bulan mülteci gruplar, bir kısmı da 1915-17 yıllarında zorla göç ettirilmiş olanlardan sağ kalanlardı.[786]

Güneydeki cılız Fransız korumacılığı altında girişilen Ermeni direnişleri mevzi kazandırmak bir yana, bu milislerin imhayla karşı karşıya kalmalarına yol açtı.

Fransızlar, Ermeni milisleriyle birlikte 7 Mart 1919'da Sis'i (Kozan) işgal etmişlerdi. Bölgedeki Fransız işgal kuvvetleri Ermeni silahlanmasını korumaktadır. Haçin, Şar, Zeytun, Urumlu bölgelerindeki Ermeni silahlı güçlerinin 2-3 bin kadar olduğu sanılmaktadır. Bölgedeki Ermeniler eski Kilikya bölgesinde kendilerine bağımsız bir devlet olmaya yetecek bir imkanın sağlanacağı inancındadırlar. Topraklarını Türk tehdidine karşı korumak kararındadırlar. Hacın'da 400 kişi kadar bir Ermeni kuvveti bulunmaktadır. Silahlı Müslüman milisleri ile Ermeniler arasında yer yer çatışmalar olmakta, karşılıklı öldürmeler görülmektedir.

Mustafa Kemal, Kilikya'daki Ermeni varlığına son vermek için 2 Mart 1920'de Sivas'taki III. Kolordu komutanlığına emir verir ve düzenli ordu birliklerinin *"Kuvayi Milliye"* gibi görünmesini ister. Bundan amaç, Fransız işgal kuvvetleriyle çatışmaya girmemek ve mücadelenin yerel olarak Ermeni ve Türk milisleri arasında olduğu izlenimi uyandırmaktır..

Ermenileri koruyor gözüken Fransızlar, Kemalist birliklerinin saldırısı karşısında Kadirli, Kozan ve Osmaniye'yi boşaltarak Ermenileri yalnız bırakmışlardı. Her yandan kuşatılan Ermeniler bu sarp bölgelerde umutsuz bir direniş gösterirler. 2 Mart'ta silahlarını teslim etmeye *"hayır"* diyen ***Şar***, top ateşi altında 3 temmuz da işgal

785- Karl Radek, "Cemal Paşa'nın Öldürülmesi" Internationale Presse Correspondes, 8 Ağustos 1922,s.156,995-996

786- Kamil Erdeha, "Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler", Remzi Kitabevi, İstanbul 1995, s.300,301 [Erdeha, Hatay'ın ilhakına temel olan Ankara antlaşmasından sonra 150 bin Ermeni'nin bölgeyi terk ettiğini yazmaktadır.]

olunur. Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa [Çakmak], ***Zeytun*** için 23 Mayıs'ta kışlanın Ermenilerden boşaltılmasını, İbrahim Uşağı aşiretinin kışlaya yerleştirilmesini ve Ermenilerin silahları alınarak yakında bir yerde şimdilik oturmalarına izin verilmesini *"karşı koyarlarsa gereğini yapılmasını"* ister. Ermeniler zaman kazanmaya çalışır, Zeytun kuşatılır. Çevre köyler silahlandırılır. Bir miktar kadın, çocuk ve erkek teslim olup Maraş'a gönderilirse de geri kalanlar Eylül'e kadar direnişlerini sürdürmüştür.

Hacın'da kuşatma çok daha uzun sürer. Ermeniler açlığa aldırmazlar. 16 Ekim 1920'ye kadar süren bu kanlı savaşta Hacın'de de Kuvayi Milliye birlikleri üstün gelir. O ana kadar hayatta kalmış olan 6-8 bin kadar silahsız Ermeni de imha edilir. [787]

Böylece, Kilikya bölgesindeki Ermeni varlığı ve direnmesine son verilmiştir. Çarpışmalar Fransız işgal kuvvetleriyle değil, tamamen yerel Ermeni milislerine karşı yapılmış, Fransızlar çatışmalara karışmamışlardır. Dahası Adana'da Mihran Damadyan'nın kendisini yerel Kilikya valisi ilan etmesi, Fransız işgal kuvveleri komutanı General Düfrio'yu [Dufriault] Ankara hükümetiyle anlaşmaya itmişti...

Ermeni tarihinin en eski ve direnişçi merkezleri olan Zeytun, Hacın ve Şar Kemalist kuvvetler tarafından yerle bir edilmiştir.. [788]

Urfa'da *"savaşmazsanız, oturduğunuz yerler Ermenistan olacak"* diye Kürt aşiretlerini ve Türk eşrafı, Ermeni, Nasturi ve Süryani'lere karşı ayaklandıran ve düzenli ordu birliklerini de harekete geçiren ***Ali Saip*** [***Ursavaş***]'tı. Fransızlar Urfa'yı kuşatmışlar ve milis kuvvetler denge halinde kalmışlardı. Kuşatmanın uzaması Fransızları da güç durumda bırakmıştı. Urfa'da diğer bölgelerde rastlanmayan bir dayanışma olur. Fransız kuşatmasına karşı şehirdeki Türkler, Kürtler ve Ermeniler birlikte tavır takınırlar. Ermeni ulusal cemaatinden bir heyet Fransız makamlarına giderek kuşatmanın kaldırılmasını talep eder. Uluslarının birlikte uyum içinde yaşadıklarının bildirirler. Ermenilerin de baskısıyla Fransızlar 11 Nisan 1920'de Urfa'yı boşaltmışlardır.

13. Kolordu Komutanının raporuna göre Ermeniler bir Amerikan Kızılhaç heyetine; Fransızlar yeniden Urfa'ya gelirlerse Türklerle birlikte şehri savunacaklarını bildirmişlerdi. [789]

Maraş'ta Fransız işgal birlikleri içinde Ermeni milislerinin olduğu, ya da Fransız üniforması giymiş Ermeni subaylarının bulunması gibi olgular Fransız işgal kuvvetlerine karşı bir tepki olmasının itici gücü olarak görülmektedir. Kuvayi Milliye'ciler, Fransızlara ya da İngilizlere değil, onların Ermeni veya Rumları desteklemesine, korumasına karşı olduklarının altını çizmek için çok hassas davranmışlardır.

Yalçın Küçük şöyle yazıyor:

"... Türklerin Grekler ile Ermenilere kinleri, kurtuluş savaşının itici gücü motoru işlevini görüyor.

787- %70 Ermeni nüfusuna sahip olan Zeytun ve Hacin tamamen Türkleştirildikten sonra, isimleri çarpışmalarda bulunan subaylardan mülhem olarak Hacin (***Saimbeyli***), Zeytun (***Süleymanlı***) olarak değiştirildi.

788- Harp Tarihi Dairesi , Türk İstiklal Harbi IV,s.192

789- agy.s.116

Türkler, Grekler ve Ermenileri görmedikçe, Türkiye'nin işgaline ses çıkarmıyorlar. "[790]

"... Ancak, halk budur, yakın çıkarlarının gözetir. İçgüdüleri ile hareket eder. İçgüdülere dayanarak başlayan cılız hareketi bilince uzak ve kalıcı hedeflere yöneltmekte toplanıyor. Kurtuluş savaşında bu önemli ölçüde başarılıyor. Grek ve Ermeni kiniyle başlayan hareket, zaman içinde zamanın en güçlü emperyalisti Büyük Britanya İmparatorluğuna yöneliyor. kurtuluş savaşı anti-emperyalist bir nitelik kazanıyor. "

Halkı ve anti-emperyalist savaşı bilmeyen İdris Küçükömer örneği köy imamı kafalılar, Türk kurtuluş savaşının niteliklerini reddetmekle kalmayıp, Mustafa Kemal'in İngiliz casusu olduğunu düşünebilecek kadar fantezilerle uğraşabiliyorlar.

Cüretlerinin bir bölümü fantezi merakından, bir bölümü de cehaletten kaynaklanıyor. Fantezi merakına çare bulunamaz, bilgisizliklerini azaltmak için yapabileceklerim var:

Lloyd George'a göre, "*İzmir'deki Yunan askerlerinin sayısı 90 bini idi. Filistin hariç Türkiye'deki İngiliz kuvvetleri 12 bin civarındaydı. Adana'daki Fransızların 14 taburu İstanbul dolaylarında ise 8 bin askeri vardı. Anadolu'daki İtalyanlar yaklaşık olarak 10 bin kişi idiler. Böylece, Türklerin 80 bin kişisine karşılık müttefiklerin Türkiye'de 160 bin askeri bulunmaktaydı.* "[791]

Yalçın Küçük, Kemalizm'i *"anti-emperyalist"* olmakla ödüllendirirken, Ermeni ve Rum düşmanlığının, anti-emperyalizmin değil Türk ulus-devletleşmesinin bir aracı olarak kullanıldığını gözden kaçırır. Kemalist ordular Britanya imparatorluğuna karşı *"Kurtuluş Savaşı"* denilen dönemde hiçbir biçimde savaşmadılar. İtalyanlarla en küçük çatışma bile çıkmadı. Güneyde ise, Fransa ile doğrudan doğruya değil, Ermeni milisleri vasıtasıyla çatışmaya girişildi. *"Grek ve Ermeni düşmanlığı"*, anti-emperyalizm olarak içerik değiştirmedi, *"Grek ve Ermeni düşmanlığı" olarak kaldı. Hemen ardından buna "Kürt düşmanlığı"* eklendi. Kemalist ordular 1919-22 döneminin tek ciddi savaşını Yunan ordularına karşı vermişlerdi. O savaş da sonuç olarak bir Türk-Yunan savaşı ve hesaplamasıydı.

Genelkurmay kayıtlarına göre bu savaşta Türk askerlerinin kaybı yalnızca 5 bin civarındadır ve o da Garp cephesinde Yunanlılar, Şark ve Güney cephesinde Ermenilerle yapılan çatışmalarda yitirilmiş olanlardı. Kemalist ordular izleyen yıllarda Kürt isyan ve direnişleri karşısında çok daha fazla kayıp verdiler. [792]

Cağlar Kayder bu milliyetçi itici gücün içeriğine ilişkin daha gerçekçidir: *"Rum ve Ermenilerin ayrılışlarının dolaysız bir sonucu olarak Türk eşrafı, terk edilmiş iş ve*

790- ***Yalçın Küçük***, "Aydın Üzerine Tezler III" Tekin Yay. 1985 İst. s.350

791- ***Y.Küçük***, agy.s.352; ***Taner Baytok***, "İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı" Ankara 1970, s.87,88

792-Ağrı direnişinden bir örnek:"... Türkler, Kürtlere karşı Diyarbekir'deki 7.Erzurum'daki 8 ve Erzurum'daki 9.Kolorduları yani 3'er piyade ve birer topçu alayından oluşan 9 tümen, ayrıca Kars ve Cezire'den gelen 3 süvari tümeni kullanmışlardır. Siirt, Mardin ve Midyat'ta da 6 piyade tümenine sığınak yaptırmışlardır. Türk ordusunun zayiatı 50.000 kişiyi bulmuş ve bu hükümete 60 milyon liraya mal olmuştur." Mete Tuncay, "Türkiye Cumhuriyetinde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması", 1023-1931, Yurt Yay.Ankara 1981

topraklara el koyma olanağı buldu... Anadolu taşra burjuvazisini milliyetçi davaya çeken bir etken, Rumlar ve Ermenilerin el konulmuş topraklarına, atölyelerine ve işlerine geri dönme olasılığıydı". [793]

Kilikya (Çukurova) bölgesindeki Ermeni varlığının da tümüyle yok edilmesinden sonra Ankara hükümeti Batı cephesinde daha güçlü hareket edebilme olanağına kavuştu.

Batı cephesinde Türk-Yunan Savaşı da Türk kuvvetlerinin galibiyeti ile sona erdi. İngilizlerin moral desteği ve teşviki ile Küçük Asya'ya çıkan Yunan ordusu, Türklerin saldırıları karşısında tutunamamış ve geri çekilmek zorunda kalmışlardı. İddia edildiği ve Yunan politikacılarının umut ettiği gibi İngilizler Yunanlılara hiçbir fiili yardımda bulunmadılar. *"Küçük Asya Felaketi"* yaşanırken, İngilizler çoktan Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan mirasın sahiplerinin Kemalistlerden başkası olamayacağına karar vermişlerdi bile. Yunan ordusunun bozgunu ardından İzmir ve çevresindeki yerli Rum halka karşı girişilen kırım bunun ağır bir bedeli oldu. Türk söylemine göre *"Yunan denize dökülür, İzmir alev alev yanarken"* limandaki müttefik donanmaları şarkılar çalmaktadır. (9 Eylül 1922)

Sotiriyu İzmir'deki Rum kırımını şöyle anlatıyor:

"... ve deniz set olmaktan çoktan çıkmıştır. Binlerce insan denize atılmaktadır artık. İnsan leşleri yarışmaktadır suda. Sokaklar dolmakta, boşalmakta, yeniden dolmaktadır. Gençler, ihtiyarlar ve kadınlar birbirini çiğnemekte ve ölmektedirler. Saldırmalar, süngünler, tüfekler durmadan çalışmaktadır.

Mavnaya ölmeden erişebilenler, çeşitli mahallelerdeki durumu bir bir anlattılar. Behlivanlının adamlarıyla Nurettin Paşa'nın askerleri, önlerine çıkan bütün ev ve dükkanları talan etmekte, yakıp yıkmaktaydılar. Henüz ölmemiş erkeklere işkence ediliyor, papazları kilisede çarmıha geriyor, dayaktan yarı ölü haline getirdikleri genç kız ve delikanlıları mihrabın üzerine uzatıp ırzlarına geçiyorlardı. Bir baştan öbür başa bütün şehirde Türk bıçağı ha bire vuruyor, vuruyordu.

Peki ya koruyucularımız ne yapıyorlardı? Ne yapıyordu şeritleri altından yaldızlı amiraller, nazenin diplomatları itilaf devletlerinin gün görmüş konsülleri? Kameralar yerleştiriyorlardı gemilerin güvertelerine ve boğuşmayı filme alıyorlardı! Şarkılar çalıyorlardı, Istırap çığlıklarıyla dualar tayfaların kulaklarını tırmalamasın diye!... Oysa, ihtar mahiyetinde bir top atışı bir tek emir zincirden kopmuş saldırganları darmadağın etmeye yeter, artardı bile.. Ama yapılmadı o top atışı, o emir verilmedi (...) Mücadeleye hazırdık ama, bizi Türklerin hunharlığından çok (denizde çırpınan insanları bile gemilerine almayan) müttefiklerin merhametsizliği korkutuyordu. "[794]

Yunanlıların yenilgisinden sonra 11 Ekim 1922'de ***Mudanya Mütarekesi*** ile savaş sona erdi. Lozan barış görüşmeleri 20 Kasım 1922'de başladı, 24 Temmuz 1923'de sonuçlandı.

793-Çağlar Keyder, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi politiği, Geçiş Sürecinde Türkiye", Derleyenler: Irvin Schick ve Ahmet Tonak, Beige, Istanbul: 1990, s. 43

794- Dido Sotiriyu, agy. s.210-212

Kemalist Devletin Onaylanması: Lozan

Lozan barış görüşmeleri sırasında Ermenistan konusu yeniden geniş tartışma konusu oldu. Aynı biçimde Kürdistan'ın statüsü de uzun uzadıya tartışıldı. ***"Musul Sorunu"*** adıyla yapılan tartışmalar sonucunda Kürdistan'ın dört parçaya bölünmesi kararlaştırıldı, Kuzey Kürdistan Ankara Hükümetinin; Doğu Kürdistan İran'ın, Güney Kürdistan İngiltere'nin, Güneybatı Kürdistan'da Fransa'nın payına düşmüştü. Artık, Sosyalist bir Sovyet Cumhuriyeti olan Ermenistan'ın sınırlarının genişletilmesi için kimse ısrarlı olmadı; Doğudaki her değişiklik Bolşeviklerin işine yarayacaktı. Batıda ise, Kemalistlerin kesin üstünlüğü onaylandı. Sonuçta ortaya "***Mısâk-ı Millî***" hudutlarını tescil eden yeni bir paylaşım olarak Lozan sözleşmesi çıktı. Lozan'da Rum ve Ermenilere *"azınlık'* statüsü tanınıyor, göç etmiş olanların yeniden hak iddia etmeleri şansı da ortadan kaldırılıyordu.

Kaçaznuni Lozan'ı Ermenistan açısından şöyle değerlendiriyor:

"... 1922 tarihinde Türk-Ermenileri davası can çekişmeye başladı. Londra Konferansında ilk kez resmen "yurt" kelimesi kullanıldı. Ve yazıldı. Sevr antlaşması tamamen unutulmuştu. Bağımsız Ermeni devleti artık bahis konusu değildi.. Ne de bağımsız vilayetler...

... Yıl sonunda Londra'da işin gidişatı az buçuk değişti. Yurt talep olarak ileri sürülmedi. Türklerin iyi niyetlerinin ve dostane duygularının bir lütfu olarak, mütevazı bir konu olarak sunuldu. Operetlere has bir diyalog kuruldu. Türkler pek üzgün olduklarını, ancak bu dostane teklifi kabul edemeyeceklerini, itilaf devletleri de zavallı Ermeniler için ellerinden başka bir şey gelmediğini ifade ettiler.. Sonra 'kupon' meselesine geçildi. Fakat, burada yoldaş Çiçerin Sovyet Rusya adına sahneye çıkarak, Ermenilere Kırım, Volga kıyıları ve Sibirya'da yer verilmesini önerdi. Devlet, "yurt"a, yurt kolonilere dönüştü. Sibirya... Dağ fare doğurdu, hayır hayır dağ, tarifsiz doğum sancıları çekti, paramparça oldu ve karnından kanlı seller boşandı, fakat hiçbir şey doğurmadı.. Bir fare bile... "

CUMHURİYETİN ETNİK YOK ETME VE YAYILMA POLİTİKALARI*

"Gerçekleri saklamanın gereği yoktur. Türk orijininden gelmeyenlerin bu memlekette bir tek hakları vardır, asil Türk milletine kusursuz olarak hizmetkarlık ve kölelik etmek. "

Mahmut Esat Bozkurt[795]

Nasturilere Son Darbe! (1-28 Eylül 1924)

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonraki ilk eylemlerinden biri *"Nasturi Ayaklanmasını* ***'Tedip ve Tenkil'***"dir. Batı Ermenistan'ın *"Ermenisizleştirilmesi"*nden sonra Kemalist iktidar Güney'de halen ihtilaflı olan bir bölgede yer alan Nasturi'leri bastırmayı gündemine almıştı.

Resmi Tarihi literatüründe *"Nasturi Ayaklanması 12-18 Eylül 1924"* olarak geçen bu olay, özünde bir ayaklanma değildir. Kemalist Cumhuriyet'in Lozan'da tescil ettirdiği Misak-ı Milli sınırlarında homojenleşmek için yaptığı ***"iç genişleme"***[796] harekatlarından ilkidir.

---

* [Cumhuriyet'in etnik yok etme politikalarının temelini Kürdistan'ın yeniden ve yeniden işgali, direnmelerin kanla bastırılması, toplumun direnme dinamikleri kırıldıktan sonra da sürgün, mecburi iskân ve asimilasyon politikalarıyla Kürt ulusunun zorla Türkleştirilmesi çabaları oluşturmaktadır. Kürdistan'a, Kürtlere karşı izlenen sömürge politikasının sosyo-ekonomik, siyasal ve kültürel boyutlarının başlı başına bir çalışma konusudur. Çalışmamda yerli Hıristiyan halkların tasfiye edilmesi olgusunu tartışmayı amaçladığım için, bu kapsam içinde sadece bağlantı noktalarına değinmekle yetineceğim.]

795- ***Mahmut Esat Bozkurt,*** TC Hükümeti Adalet Bakanı, Milliyet Gazetesi, 19 Eylül 1930

796- ***"İç genişleme"***belirlemesiyle kastettiğim şey, ilhak edilmiş olan yurtların -Örneğin Kürdistan'ın, Batı Ermenistan'ın- yeniden işgali veya buralardaki etnik toplulukların sınır dışına çıkarılması biçimindedir. Kürdistan'a yapılan Şeyh Said ve direnmelerinin kıyımlarla bastırılması, Dersim jenosidleri, sürgün, Kürt halkına yönelik sürgün, iskan ve asimilasyon politikaları başlı bir iç genişleme hareketleridir.

Cumhuriyet yalnız içe değil "dışa" doğru da genişleme politikası gütmüştür. Hatay'ın ilhakı ve Kuzey Kıbrıs'ın işgali Kabul edilen sınırlarını genişletme çabasıdır. Keza Güney Kürdistan'a sürekli askeri seferler düzenlenmesini de [Musul Meselesi] bu genişleme stratejisinin bir uzantısıdır.

Nasturi halkının Hakkari dışına sürülmesi operasyonu da içerde yapılan bir yeniden işgal, yerli Hıristiyanları yurtsuzlaştırma ve sürgün politikalarının bir devamıdır.

Türkiye Cumhuriyet'ini meşrulaştıran Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923'te Musul sorununu erteleyen bir biçimde imzalanmıştı. Antlaşmanın 3. maddesine göre eğer 9 ay içinde Türkiye ile İngiltere, Musul konusunda kendi aralarında bir anlaşmaya varmazlarsa sorun Milletler Cemiyeti'nde çözülecekti.

19 Mayıs 1924'te, İstanbul'da başlayan Türk-İngiliz görüşmeleri tarafların görüşlerinde diretmeleri üzerine İstanbul Konferansı 5 haziran 1924'te dağıldı ve sorun Milletler Cemiyeti'ne gönderildi.

Bu toplantılarda İngiliz temsilcileri Musul vilayeti hakkındaki Türk tezlerini kabul etmedikleri gibi yerlerinden göç ettirilen Nasturilerin geri dönmeleri gerektiğini ve bu nedenle Hakkari Vilayeti üzerinde de hak öne sürmüşlerdi. Türk heyetine Büyük Millet Meclisi Başkanı ve İstanbul Mebusu Fethi [Okyar] Bey, İngiliz heyetine de o sırada Irak Yüksek Komiseri bulunan Sir Percy Cox başkanlık ediyordu.

Musul meselesiyle ilgili pazarlıklar sürerken Ankara hükümeti elini güçlendirmek ve sorunu fiilen çözmüş olarak masaya oturabilmek için harekete geçti. Öncelikli hedef Hakkari Nasturilerini şiddet kullanarak sınır dışına sürerek taleplerin önünü kesmekti.. Albay ***Reşat Hallı*** bunu açıkça ifade etmektedir:

"İngilizlerin Hakkari iline Nasturileri kullanarak uzattığı eli kırmak ve aynı zamanda Musul sorunu Cemiyet-i Akvam'da görüşüldüğü sırada İngilizler- Haliç kongresinde tespit edilen sınırın (...) güney kısımlarının Irak'a dahil olduğunu iddia ettikleri ***için buraları işgal suretiyle Nasturileri defetmek ve Musul görüşmelerinde hakim bir durum sağlamaktı.*** "

Belirtilmeyen hedef ise Musul vilayetinin tümüyle ele geçirilmesidir.

Genelkurmay'da yapılan planlar ve komutanlar arasında yapılan yazışmalara yer veren bir rapor hazırlamış olan Albay Reşat Hallı, İçerde ve dışarıda Kürt aşiretlerinin desteğinin sağlanması (kendi deyimleri ile *"yayarlanılması"*) olgusuna önemle değinmektedir. Bunun için *"özel bir örgütlenme!"* gereğinden bahsedilmektedir. *"İngilizlerin Nasturileri kullanarak Kürtler arasında propaganda yapmalarını ve Kürtleri kandırmalarını önlemek amacını güdecek böyle bir örgütün meydana getirilmesi ise, ilkin Türk sınırları içinde İngilizler tarafından silahlandırılan Nasturileri bu işte etkisiz bırakmak için ellerindeki silahları almak lazımdı. Bunun için de aşiretler yeterli olmadığından kıta kullanmak gerekecekti.* "[797]

Ordu bölgeye askeri yığınak yapmaya başladı. Askeri birliklerle beraber aşiret kuvvetlerinin de konuşlandırılması için yoğun faaliyetlere girişilmişti. Bu askeri faaliyetler içerisinde Nasturi birliklerinin bulunduğu bölgede keşif için dolaşan Hakkari Valisi ***Halil Rıfat Bey***, maiyetindekilerle birlikte 7 Ağustos 1924'te Hangediği'nde, Nuhup Nasturi aşireti Reisi ***Gülyano*** tarafından tutsak edildi. Catışma sırasında jandarma komutanı Binbaşı Hüseyin Bey'le Üç jandarma eri de öldürülmüştü. Esirler

797- ***Reşat Hallı,*** "Nasturi Ayaklanması ve Bastırılması (12-28 Eylül 1924)" Harp Akademileri kitaplığı, Albay Reşit Hallı'nın Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938).s.249

Amadiye hükümetine teslim edilmek istendiyse de Tiyari'li Nasturi aşiretinin lideri Hoşabe'nin israrları üzerine serbest bırakıldılar. Buna rağmen ***"Hangediği Ayaklanması"*** diye propagandası yapılan bu olay, Nasturi harekatına resmi bir gerekçe olarak gösterildi. Olay bastırma hareketinin nedeni değil sonuçlarından biriydi.

Beklenen bahane çıktığına göre ordu daha büyük bir kuvvetle askeri harekata başlayabilirdi. Harekatı yönetmekle bizzat 7. kolordu komutanı Cafer Tayyar Paşa görevlendirilmişti. Türk Genelkurmayının Tenkil harekat programında düzenli Türk ordu birliklerinin yanı sıra Kürt aşiretlerinin ne şekilde kullanılacağı da ayrıntılı olarak yazılmıştır: 4... madde: *" Şırnak ve Cizre bölgelerindeki Kürt aşiretleri kendi reisleri komutasında ve bu reislerin maiyetinde bölgenin özelliklerini bilen ve her bakımdan güvenilir subaylar ile küçük müfrezeler verilerek Nasturi bölgesine saldırtılacak, kıtalar ise yardımcı kuvvet olarak bunları takip edecektir.* " Ve 6. madde: *"Hoy ve Rumiye bölgelerinde lehimize çalışması sağlanmak şartiyla* ***Simko****'nun; şu aralar Şemdinan bölgesinde ve İran'da faaliyete geçmeleri umulan Nasturi ve Ermenilere karşı gönderilmesinin pek yerinde olacağı düşünülmektedir.* "[798]

Aşiretleri kullanılmasından umulan başlıca faydalar ise şöyle sıralanmaktaydı:

"Bu aşiretin kullanılmasından beklenen başlıca fayda; Cemiyeti Akvam'ın 20 Eylül'de başlayacak müzakereleri sırasında Simko Revandiz'e fiilen hakim olarak oradaki ahali ile beraber ingiliz işgalini tanımayacaktı. Bu süre içinde harekata iştirak edecek kıtalar da Hakkari ile güney sınırına varmış olacaklardı. Bu arada Rumiye havalisinde toplanan Nasturiler'in, Simko'nun Revandiz'e girmesine engel olmaları ihtimali dikkate alınmış olduğu için de Simko'nun Nasturiler'in böyle bir hareketini derhal kırması ve süratle en geç 20 veya 21 Eylül'de Revandiz'e varmış olması gerekti.

Simko'nun bu harekatı yapabilmesi için kendisine; Van ve Çölemerik Sınır Taburları'ndan güvenilir birkaç subay, bir doktor. 400-500 usta er, birkaç telefoncu ve hastabakıcı, keza 8. Aşiret Tümeni'nden 500-600 aşiret eri, ayrıca, İran Sınır Komiserliği'nden seçilecek bir komutanın, Simko'ya yardımcı verilmesi uygun görülmüştü. Simko'nun emrine verilecek bütün askeri personelin sivil kıyafetli olması, İran dahilinde ve Revandiz bölgesinde kimliklerini saklayarak ne şartlar altında kalırlarsa kalsınlar aldıkları görevi asla belli etmemeleri de şarttı. Bunlardan başka Van'a gelecek olan 28. Alaydan altı hafif makineli tüfeğin sivil kıyafetli erleri ile birlikte atlı olarak Simko emrine verilmesi ve daha sınırı geçmeden müfrezeye katılmaları hususu da düşünülmüştü.

Simko, İran'da toplanmış oldukları haber alınan Nasturiler'e çatmadan Revandiz'e girdiği ve İran'da ingilizlere karşı faaliyette bulunan Şeyh Mahmut'la işbirliği yaptığı takdirde, büyük fayda sağlanmış olacaktı. Esasen Türk kıtalarının güneyde yığınak yapmaları üzerine Revandiz'deki Nasturi kıtalarıum Umadiye taraflarına alınmış olması muhtemel olduğu için Revandiz'in geri alınması kolaylaşmış olacak ve Türk kıtalarının Hakkari ili güney sınırına gelmesi ile Simko'nun

798- ***Faik Bulut;*** 1992, Hallı, Age.s.255

daha yakından desteklenmesi olanağı da sağlanmış olacaktı. Simko'yu bu tarzda kullanmanın diğer bir taydaşı da yapılacak harekatın Cemiyeti Akvam'da, asker olmaktan ziyade milli kuvvetlerle yapıldığı inancını uyandırmak olacaktı. " [799]

Türk hükümeti kendine bağlı Kürt Aşiret liderleri veya önderleri üzerine bu tür hesaplar yaparken Nasturi harekatı başka gerçek bir ayaklanmanın patlamasına neden oldu. Harekata katılan ordu birliklerinin içinde Kürt subaylar da vardı. 18. alayın içinde Azadi örgütü üyeleri Yüzbaşı İhsan Nuri (ki daha sonra Ağrı isyanını başlatan Hoybun örgütünün askeri kanadının komutanı olacaktır) 3 teğmen ve 350 Kürt asker birliklerinden firar edip dağlara çekilerek 3-4 Eylül 1924'te Beytüşşebap isyanını başlatmışlardır. [800] Azadi [801] örgütünün önderi Yusuf Ziya Bey'in kardeşi Teğmen Rıza'ya çektiği telgrafı, Teğmen Rıza ve Yüzbaşı İhsan Nuri'nin yanlış anlaması sonucu isyan erken başlatılmıştı. Hareket kısa sürede yenildi, İhsan Nuri ve arkadaşları Suriye'ye geçti. [802]

Beytüşşebap İsyanı konulu bir araştırma yapan ***Cemil Gündoğan***, bu hareketi *"Kürtlerin Kemalist iktidardan kopuşması eylemi"* olarak değerlendirmektedir. O zamana kadar Kemalistlerin anti-Ermeni politikalarında hep yanlarında olmuş olan Kürt liderlerinin bu operasyonla birlikte isyan bayrağını açmaları, Kürtlerin Kemalist cumhuriyetle çatışmalarının da başlangıç noktası olmaktadır. [803]

Gündoğan, Azadi örgütü üyelerinin, Nasturi harekatı sırasında kendilerine bağlı askerlerle birlikte topluca isyan ederek dağa çekilmelerinin bir rastlantı olmadığını, bunun 18. Alayın yerinin değiştirilerek, hazırlıklarını yaptıkları isyan planlarında teknik olarak bozulma yaratmasının yanı sıra, bu harekatın aynı zamanda anti-Kürt karakterini kavramış olduklarını, *"Azadi üyelerinin birkaç yıl evvel Ermeniler konusunda düştükleri hataya bu kez düşmediklerini, dinsel fanatizmin kışkırtılmasının, Nasturi mallarının ve topraklarının Kürt ileri gelenlerine peşkeş çekilmesinin vb., tarihsel olarak Kürtlere kazanç değil kayıp getireceğini anladıklarını, dahası Nesturilerin işi bitirildikten sonra sıranın kendilerine geleceğini de fark etmiş oldukları"* [804] tespitini yapmaktadır.

Türk ordusunun sürdürdüğü askeri harekat sonucunda, 12-28 Eylül arasında Nasturiler Hakkari dışına çekilmeye zorlandı. Ne kadar insanın hayatını kaybettiği bilinmemekle birlikte Tiyar Vadisindeki onlarca köyde Dêz, Raz, Welto, Kehê, Tal ve Kocanıs'da bulunan yaklaşık 20 bin Nasturi, Kürt aşiretlerinin de desteğiyle yurt-

---

779- ***Hallı,*** Age. S.270

800- ***Mesut, Ahmet***; "İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1919-1958", Doz Yay., İstanbul, 1992 s.151 (İngiliz dışişleri Bakanlığına gönderilen rapor'da isyancı subaylarla iligli liste verilmektedir.)

801- Bruinessen, Azadi örgütünü "doğuda yaşayan Kürt subayları, şeyhler, aşiret reisleri ve şehir seçkinlerinden oluştuğunu ve bunlarının çoğunun Kemalist hareketi destekleyerek hayal kırıklığına uğramış kimseler olduğu tespitini yapmaktadır. [***Bruinessen, Martin Van***; "Kürdistan Üzerine Yazılar"; İletişim Yay., İstanbul, 1992, s.153]

802- Bu olaydan sonra Azadi'nin önde gelen isimleri Cibranlı Halid Bey, Yusuf Ziya Bey, Doktor Fuad, Mutkanlı Hacı Musa ve daha birçok yurtsever tutuklandı ve yargılanmak üzere Bitlis'e götürüldüler. Bu olay üzerine Şeyh Said çalışmalarını başına geçmek zorunda kaldı ve hazırlıklara devam etti.

803- ***Cemil Gündoğan***, "1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri", Komal Yayınları, İstanbul, 1994. s.25-26

804- ***Cemil Gündoğan***; Age.12

larından koparılarak, Irak ve İran içlerine sürülmüşlerdi. [805]

Muhsin Kızılkaya *"Eski Zaman Eşkiyaları"* adlı kitabında, 100 yaşındaki Ömer Adıyaman'la yaptığı bir şöyleşide anlattığına göre Devlet Tiyar deresindeki Nesturilere ferman çıkarınca, yöredeki Kürt aşiretleri buna sevinmişler ve Yahya Ağa'nın başında bulunduğu Jirki Aşireti de dahil aralarındaki anlaşmazlıkları bırakarak devletle birlikte bu eyleme katılmışlar.

"Nasturi Fermanı'nda İran ve Irak'a kaçanlar köylerini terk ederek giderler. Bu tarihlerden sonra Nasturilerin köylerini değişik aşiretler kendi aralarında bölüşürler. Ferman esnasında, bütün Nasturiler öldürülmez. Bir kısmı itaat eder. İtaat edenler daha sonra çeşitli evlere dağıtılarak köle gibi çalıştırılırlar. Evlerde hizmetçi olarak çalıştırılan bu insanlara 'Felên me' [bizim gavurlar!] diye hitap edilir. Aşiret reislerinin, aşiret içinde barındırılan bütün Nasturiler üzerinde her türlü tasarruf yetkisi vardır." [806]

Kürt ve Ermeni Ulusalcılığının Bir İttifak Denemesi: Ararat Bağımsızlık Hareketi've Hoybun Cemiyeti

1925 Şeyh Said direnmesinin ardından 20 Haziran 1927 tarihli gazetelerde Türk hükümetinin sınırı göçer aşiretlere kapamasını İngiliz elçiliği ülkesine yolladığı şifrelerde şöyle yorumlamaktadır;

".. hükümet 1915'de Ermeni azınlığı oldukça başarılı bir şekilde yok eden siyasetini, savaş verdiği Kürt unsurlarına da uygulamaya şimdiden başlamıştır. Ermenilerin zorunlu göçünde kullanılan temel unsurlar olan Kürtlerin, sadece 12 yıl sonra Ermenilerle aynı kaderi paylaşma tehlikesi altında olmaları kaderin garip bir cilvesidir. Bununla birlikte hükümetin zorunlu göçü, 1915'deki boyutlarda yürüteceğini düşünmek için şu anda hiçbir sebep yoktur." [807]

Kemalist iktidar *"Zo'ların işini bitirdik, sıra Lo'larda"* deyişine uygun olarak Ermenilerden sonra Kürtlere yönelmiş, sürgün, kıyım, asimilasyon gibi etnik arındırma yöntemlerine başvurmaktaydı.

Ermeni ulusalcılığının erken, Kürt ulusalcılığının ise geç oluşumu; Ermeni ulusalcılığının Osmanlı merkezi otoritesi ile birlikte Kürt feodallerinin yerel otoritesiyle de çelişme içinde olması, Bab-ı Alî'nin *"İslâmlık", "Osmanlılık"* bağlamında Kürt egemen sınıflarını önemli ölçüde kendine bağlamış olması bir ittifakın oluşmasını önleyen başlıca faktörlerdi. *"Ulus-devlet"* anlayışının 20. yüzyıl başlarındaki versiyonu, *"öteki"* halkları yadsıma, dışlama temelinde varolmaktaydı. Aynı coğrafyayı, aynı köy ve kasabaları paylaşan bu ulusların milliyetçilikleri bu nedenle

805- ***Kızılkaya,*** Özgür Gündem, 8 Aralık 1993

806- ***Kızılkaya, Muhsin;*** "Eski zaman Eşkiyaları -Yazılmamış Gayrı Resmi Tarih-"Sel yayıncılıkİstanbui, 1991, s.119 Keza:***Muhsin Kızılkaya***, "'Eşkiyalık'tan 'Beyaz Cam'a", -Yazı Dizisi, Özgür Gündem 7-9 Aralık 1993

807- ***Ahmet Mesut;*** "İngiliz belgelerinde Kürdistan"/1918-1958, (F0 371/12255, Sir G.Clerk'den Sir Austen Chamberlain'e; 27 Haziran 1927) Doz Yayınları, İstanbul 1992, s.217

genel olarak uzlaşmaktan çok çatışmacı bir yol izlemekteydi.

Buna karşın gecikmiş de olsa Kürt-Ermeni politik ilişkilerinde işbirliği temelindeki arayışlarının da örnekleri görülmektedir. Ne ki ilişkilerde henüz yüzlerce yıllık politikaların izlerini bulmak mümkündü; düşmanlık değilse bile önemli bir soğukluk, kuşku ve güvensizliğin hakim olduğunu söylenebilir.

Karşı propagandalara rağmen Kürt aydınları içerisinde Ermeni-Kürt kardeşliğini savunmuş olan ilk kişi ***Abdurrazzak Bedirhan***'dı. 1912-13 yıllarında kurucusu olduğu ve hakkında çok fazla bilgi bulunmayan ***İrşad*** örgütü kısa ömürlü olmuştu.

Kürt ve Ermeni ulusalcılığının ittifak denemelerinin önemli bir örneği ise ***Hoybun*** örgütlenmesidir. Hoybun örgütlenmesiyle birlikte ilk kez Kürdistan'ın bütün parçalarını kapsayan bir ulusal hareket organize edilmekteydi.

1925 ayaklanmasının bastırılmasının ardından, Türk ordusunun tenkil harekatı karşısında isyana katılmış olan çok sayıda aşiret, savaşçı ve önde gelen Kürt şahsiyetleri uzun yürüyüşlerle Kürdistan'ın diğer parçalarına, *"bin xetê"* (sınır ötesi) bölgelerine sığınmışlardı. Bunu rağmen Kürdistan'ın birçok yerinde dağınık ve organizesiz yer yer çatışmaların sürdüğü bir karışıklık da sürmekteydi. ***Azadi*** örgütünün askeri liderlerinden General İhsan Nuri, çatışarak İran Kürdistan'ında mevzilenmişti.

1927 yılında Kürdistan'ın hemen bütün parçalarındaki ulusal hareketliliği organize etmek, tek çatı altında toplamak üzere yeni bir örgütlenmeye gidildi. Lübnan'da Bêhemdan kasabasında Taşnak temsilcisi ***Vahan Papazyan***[808] 'ın evinde Kürt Ulusal Kongresi toplanarak ***"Hoybun"*** adıyla siyasi bir komite kuruldu. [5 Ekim 1927] Kongreye Kürdistan Teali Cemiyeti, Kürdistan İçtimai Cemiyeti, Kürdistan Bağımsızlık Komitesi ve Kürdistan İçtimai Fırkası ile Kürt yurtseverleri ve hareketi destekleyen aşiret reisleri katılmışlardı. Hoybun'un yönetim kurulu Diyarbakırlı Cemil Paşa'nın torunları ***Kadri*** ve ***Ekrem Cemil Paşa***'lar ***Memduh Selim Bey***, ***Nafız Bey*** ve ***Osman Sabri***'den oluşmaktaydı.

Örgütte Mevlanzade Rıfat, Mehmet Şükrü Sekban, Süreyya, Celadet ve Kamuran Bedirhan kardeşler ve Halil Rami gibi pek çok Kürt aydını da yer almıştı.

Kendinden önceki örgütleri bir araya getirmesi, Kürdistan'ın bütün parçalarında örgütlenmesi, bağımsızlık ve birlik programını net bir hedef olarak önüne koyması ile ayırt edici bir özellik kazanan Hoybun sıkı bir illegal örgütlenme ve silahlı mücadele öngörmektedir.

Kongrenin hazırladığı tüzükte, cemiyetin amacı *"Türkiye boyunduruğu altında bulunan Kürdistan ve Kürtlerin kurtuluşu, doğal ulusal sınırları içinde bağımsız bir Kürdistan devleti kurulması"*[809] olarak tarif edilmekte, Programında ise "*Kürt kutsal topraklarından son Türk askeri çıkarılıncaya kadar Türklere karşı mücadeleyi*"[810] hedeflediği belirtilmekteydi.

808- Eskiden Rus ordusunda subay olan Taşnak temsilcisi ***Baron Vahan [Papazyan]***, Ağrı direnişine da gözlemci olarak katılmış. (İhsan Nuri, Emin Karaca: s.121)

809-***Karaca, Emin,*** Age. S.14

810-***Lazarev*** vd. "Kürdistan Tarihi", Age. s.239

Örgütün ayrıca askeri kanadı oluşturuldu ve komutanlığına da Azadi cemiyeti önderlerinden ***İhsan Nuri Paşa*** getirildi. Ve dört yıl boyunca, Taşnakların da desteklediği ***Ararat Bağımsızlık Hareketi***'ni (1927-1931) yönetti. Ararat hareketinde, daha önce devlet yanlısı bir tutum almış olan Celali aşireti reisi İbrahim Ağa (Broyê Hesikê Tello) da bütün savaşçıları ile birlikte ön safta yer aldı

Ağrı direnişini ancak İran ve Rusya'nın yardımlarıyla bastırabilen ordu, geniş bir *"tenkil"* (kırım) hareketiyle Ağrı ve Zilan'da kitle katliamlarına yöneldi. Taşnaklar, Avrupa ve Amerika'da kamuoyunun Kürt sorunu çerçevesinde seferber edilmesine çaba harcadılar. Batı basınına Ararat hareketiyle ilgili bilgiler, haber ve raporlar gönderiyor, yardım topluyorlardı.

Ararat isyanının *"Kürt hareketinin sade ve katıksız bir Ulusal bağımsızlık hareketi"* olduğu değerlendirmesini yapan Garo Sasuni bu isyanın aynı zamanda *"Kürt-Ermeni dostluğuna belirgin bir karakter kazandırdığı"* görüşündedir. İsyanda ne Bolşevik ne de İngiliz parmağı olmadığını tersine bu güçlerin Türkiye'yi tuttuğunu söyleyerek şöyle devam eder:

"Gerçek şu ki, Kürtler kendi ulusal bağımsızlık devrimlerinde yapayalnızdılar. Eğer mutlaka onlara bir dost bulmak gerekiyorsa, o da yalnız ve biricik dostları olan "Taşnak Partisi" temsilciliğindeki Ermeni ulusudur. "[811]

Taşnaktsutyun'un önde gelen isimlerinden olan ve Bağımsız Ermenistan'ın ilk *"Menşevik Hükümeti"*nde bakanlık yaptıktan sonra uzun yıllar Avrupa ve Ortadoğu'da politik sürgün olarak yaşayan ***Garo Sasuni***, Kürt-Ermeni siyasal ilişkilerine bakışıyla, Ermeni politikacı ve aydınları içinde bu sorunun yakıcı önemine işaret edenlerin başında geliyor.

Sasuni, Ermenice ***"Hayrenik"*** Dergisinin 1 Kasım 1929 sayısında yayınlanmaya başlayan Kürt-Ermeni ilişkileri üzerine tezlerini 1930-31 yılları içerisinde 18 bölüm halinde yayınlandığını fakat araştırmanın yazılışından ancak 40 yıl sonra kitap-laştırılarak basılabildiğini belirtmektedir. Bu çalışma Ağrı Direnişinin bastırıldığı ve Hoybun-Taşnak ittifakının geliştiği bir dönemin düşünsel arka planını yansıtması bakımından da dikkate değer tespitler içermektedir. *"Ermeni-Kürt dostluğu yakın doğudaki en önemli siyasi fenomenlerden birisidir"* diyen Sasuni, *"Günümüzdeki dostane ilişkilerin sağlam temeli üzerinde ancak iki halkın kurtuluşu (her iki halkın bağımsız devlet kurabilmeleri) gerçekleştirilebilir"*demektedir.

Sasuni'nin; Türkçe'ye de çevrilen ***"Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy'dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri"***adlı çalışmasının hareket noktasını Hamazkayin Yayınevi önsözde şöyle açıklamaktadır:

".. Kürt yöneticilerinin büyük çoğunluğu ne yazık ki ancak Ağrı (Ararat) isyanı hareketinden çok az bir zaman önce durumu kavrayabilmişler ve ancak o zaman iki halkın ulusal sorununun çözümü açısından kalıcı başarılar elde etmek

811-*Sasuni, Garo*,"Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.YY'dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri" [Hayrenik-1929], Hamazkayin Yay, Beyrut 1969, /Orfeus Yay, Stockholm , s.206-207

için Ermeni-Kürt işbirliğinin ne gibi büyük olaylar yaratabileceğini anlayabilmişlerdir.

Bugün tarih kesin olarak ortaya koymaktadır ki Ortadoğu'daki bu iki halkın kurtuluşları, ancak birlikte mücadele etmelerine bağlıdır. Her ne kadar uygarlık ve kültürel bakımdan birbirlerinden farklı ve kendilerine has özellikler taşıyorlarsa da, Türkiye sınırları içinde ulusal ve politik davalarında her iki halkın birlikte mücadele etmelerinde büyük çıkarları vardır.

Ermenilerin ve Kürtlerin içinde bulundukları mevcut şartları çok iyi değerlendirebilmeleri ve bundan giderek hem Ermenistan ve hem de Kürdistan'ın bağımsızlıklarını kazanabilmelerinde Ortadoğu'da Ermeni-Kürt dostluğunun, çok önemli bir rol oynayacağını anlamalıdır. Böyle bir işbirliği Ortadoğu'nun karışık problemlerini çözmede önemli rol oynayan siyasi güçler üzerinde kaçınılmaz etkisini er geç gösterecektir. "[812]

Dört yıl süren Ağrı bağımsızlık hareketi, Hoybun ve Taşnak örgütleri önderliğinde Kürt-Ermeni ittifakının da bir denemesi oldu. Geçmişte karşı karşıya gelen Kürt ve Ermeni ulusalcıları eylem ve kader ortaklığı yapmış oldular. Başkenti Ararat kabul edilen bağımsız bir Kürt devleti ilan edildi, bu devlet sadece Türkiye'ye karşı savaş halinde olduğunu, İran, Ermenistan, Irak ve Suriye'nin dost kabul edildiğini ilan ediyordu. Yasal zemin olarak da Sevr'de öngörülmüş olan bağımsız Ermenistan ve Kürdistan gösterilmekteydi. [813]

Hoybun pratiği Kürt -Ermeni ilişkilerinde bir özeleştiri de içerir. *"1927 Ekiminde Kürtlerin savunucusu Hoybun ile Ermeni halkının temsilcileri Türkler'i ortak düşman kabul ettiler ve dayanıklı ilgilerinin ortaklığı onları genel bir barışmaya götürdü. Kendi ırkım adına onların ulusçul istekleri Bağımsız Birleşik Ermenistan'a saygı duyuyorum.* " diyen Prens Süreyya Bedirhan şöyle yazar:

"Kuruluşundan sonra Hoybûn'un ilk görevi Ermenilerle yeniden uzlaşma sağlamak ve mümkünse işbirliği yapmaktı.

Ben de Kürt-Ermeni ilişkilerini pişmanlık ve şükran duyguları karışımıyla yazıyorum. Türklerin uğursuz etkisi ve Kürtlerin cahilliğiyle belli bölgelerde ve zamanlarda Ermenistan'ın çektiği acılar bu derin pişmanlığın nedenidir. Zaten geçmişe gömdüklerimiz başlıbaşına bir şükran ve tebrik sebebi oluşturur. "[814]

Bu hareketin açmazlarından başlıcası dış konjontürel bakımından oldukça *"gecikmiş"* olmasıydı. Galip devletler Sevr'de öngörülen Kürdistan ve Ermenistan projelerinden vazgeçmişlerdi. Lozan'la birlikte artık yeni statüler garanti altına alınmıştı; devletler iç istikrarlarını korumaya yönelmişti. Başarısı halinde bütün statüleri bozacak olacak olan bu direniş hareketinin dış destek sağlayabilmesi bu nedenle çok zordu. İran'ın sınırlı *"tarafsızlığı"* ise kısa sürdü. Denilebilir ki belki 1915'de

812- *Garo Sasuni*;"Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.YY'dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri", Hamazkayin Yay, Beyrut 1929, /Orfeus Yay, Stockholm,1986 /Med Yay, 1992 İstanbul, s.8-9

813- *Bedirhan, Süreyya*, "Kürt Davası ve Hoybun", (The Case of Kurdistan Against Turkey- Çev: Dilara Zîrek), Med, İstanbul, 1994, s..55

814- *Bedirhan, Süreyya*; Age.s. 55-56

öngörülemeyen ama 1918'de yapıldığı takdirde başarılı olabilecek bir Kürt-Ermeni ulusal ittifakı 1927 sonrası için umutsuz bir çabaydı.

Diğeri de Ermenilerle ittifak yapılmasına karşın, artık bu topraklarda harekete yardım edebilecek hiçbir Ermeni nüfusunun bırakılmamış olmasıydı! Ermenistan'ın Sovyetize edilmesiyle dışlanan Taşnaklar da güç kaybetmişlerdi. Diasporaya dağılmış olan perişan Ermeni göçmenleri arasında yeni yeni örgütlenen Parti, diplomasi bakımından da henüz etkin değildi.

Kürt hareketinin içerde ağır yenilgiler almış olması, güçlerin dağınıklığı, aşiretler arası rekabet ve ulusal bir öngörünün bulunmaması, önemli bir destek olabilecek Dersim bölgesinin harekete katılmamış olması gibi etkenler de Kürtler açısından sorun oluşturmaktaydı.

Ağrı direnişinin kırılmasının ardından Hoybun-Taşnak işbirliği de süreç içinde dağıldı.

Karlênê Çaçanî daha 1860'larda kurulmuş olan bir başka Kürt-Ermeni ortak örgütlenmesinden de söz etmektedir. *"Pizmamtiya Cim'eta Ermenya û Kurda (Ermeni Kürt dostluğu)"*[815] başlıklı çalışmasında Çaçani, Dersim'de *"Milli Kurtuluş için Ermeni ve Kürt Komitesi"* adlı bu örgütlenme hakkında başka kaynaklarda bahsedilmeyen bilgiler vermektedir.

815- ***Çaçanî, Karlênê***, "Pizmamtiya Cim'eta Ermenya û Kurda(Ermeni Kürt Dostluğu)", Yerevan; (?); Keza; "***Milli Kurtuluş İçin Ermeni ve Kürt Komitesi***", (Çev: Murad Ciwan) Hevi, Sayı:96/1998

"Milli Kurtuluş için Ermeni ve Kürt Komitesi

1864 yazında Ermeni liderlerinden Atom Karapetyan, temsilcilerini Dirican'dan Yukarı Dersim'e (Dêrsima Çiya) [1938 Dersim ayaklanması'nın lideri Seyyid Rıza'nın babası olan] Seyyid Ibrahim'in yanına gönderdi. Temsilciler, on gün Seyyid Ibrahim'in evinde kaldılar, kendisiyle konuştular. Seyyid İbrahim sonunda tüm aşiret reislerinin katılacakları bir toplantının yapılmasını önerdi. Toplantı 10 Ekim 1864'te Portek[Pertek?] köyünde başladı.Toplantıda temsilcilerini Türk hükümetinin nezdine gönderip Dersim'in kendi kendini idare etmesi hakkını barışçıl yollardan talep etme önerildi, bazıları bu öneriye karşı çıkarak Dersim'in özyönetim statüsünü korumak için silaha sarılması önerisini getirdiler. Bu durum toplantıyı ikiye böldü, fakat sonunda bir heyet oluşturularak İstanbul'a gönderilmesi ve sorunun barışçıl yollarla çözülmesi kararı alındı. Yukarı Dersimliler bu karardan hoşnut değillerdi.

Dersim'in elçileri 1865 yılı martında Ostanbul'a doğru yola koyuldular. Fakat daha oraya varmadan, hainler aracılığıyla heyetin niçin gideceği haberi İstanbul'a ulaştırıldı. Heyet üyeleri İstanbul'a varır varmaz hükümet tarafından tutuklanarak zindana atıldı, ancak iki yıl sonra, 2 nisan 1867'de serbest bırakıldı. Serbest bırakılınca üyeler, Atom Karapetyan'ın başkanlığında Palapan'a[Balaban] gitmek istediler, ancak yörede istenmediklerini duyunca Yukarı Dersim'e gittiler. Uzun bir süre orada kaldılar, silahlı bir ayaklanma başlatmak için aşiret reisleriyle konuştular, ayaklanmaya hazırlanmaları için onları ikna ettiler. Sonra asıl yerlerine dönmeleri için olanak doğdu.

Orada, Atom Karapetyan'ın başkanlığında Xinzoresk köyünde Ermeni ve Kürt liderlerinin katıldığı bir toplantı yapıldı. Toplantıda öz eleştirilerini yaparak eski yanlışlarını kabul ettiler, artık hiçbir zaman hükümete güvenmeme ve yeni bir silahlı ayaklanma başlatma kararı aldılar. Bunun için de, Ermenilerle Kürtler arasında örgütlü bir mücadelenin gelişmesi, Xol adlı silahlı saldırı müfrezelerin kurulması için çalışacak "Milli Kurtuluş için Ermeni ve Kürt Komitesi" adlı bir örgütün kurulması gerekiyordu. 6 ocak 1868'de beş insan ve 10 mührün kararıyla 14 kişilik bir "Komite" kuruldu. G. Halacyan'ın el yazmalarında bu Komite'nin üyelerinin adları var:

1- Hacik Minacıyan

2- Grigor Karapetyan

3- Halise'nin oğlu Cerdo

4- Kamer Misto'nun oğlu Ismail

Kürtçe'nin Ermeni harfleriyle yazıya geçirilmesine bir örnek Kilise'nin çabalarıdır. Yohanna İncili, 1911 yılında Ermeni alfabesiyle Kürtçe olarak İstanbul'da basılmıştı. [816]

5- Ahlat'lı Ahmet'in oğlu Ali

6- I Ien'li Miko'nun oğlu Ûso(Yusuf)

7- Reyis'li Ömer'in oğlu Miko(Hakob)

8- Gal'li Hasan'ın oğlu Temir

9- Sergis Pağdo'nun oğlu Piğdo

10- Süleyman Pero'nun oğlu Ibrahim

11- Azakans Adam'ın oğlu Nersik

12- Manukans Gabo'nun oğlu Manuk

13- Sulo Xudo(Süleyman Hıdır)'nun oğlu Mehmet

14- Atom Grigor Karapetyan.

Milli Kurtuluş için Ermeni ve Kürt Komitesi'nin amaçları şunlardı:

1- Türk işgalcilerine karşı her alanda savaşmak;

2- Dersim'de Ermenilerle Kürtlerden Xol(Hol) adlı silahlı saldırı birlikleri kurmak.

4- Yaşları 18 ile 30 arası olan Ermeni ve Kürtler Xol birliklerine katılabileceklerdi. Katılacakların aynı zamanda Xol komutanlığıyla beş kişilik komite tarafından seçilmiş olmaları gerekiyordu.

4- Her Xol birliği 25-50 insandan oluşacaktı. Bunlar, komutanlarının her emrini yerine getirmekle yükümlüydüler. Komutan da Komite'nin her türlü talimatına uymak zorundaydı. Xol komutanı ilk defaya malısus olmak üzere Komite tarafından atanacak, daha sonra Xol'un üyeleri komutanlarını kendileri seçeceklerdi. Ancak seçimin Komite tarafından onaylanması gerekirdi.

5- Xol komutanı, yaşı 30'a varmış ve savaşta beş kez yiğitlik göstermiş insanlar arasından seçilebilecekti.

6- Xol'un resmi dili Zazaca olacaktı. Ancak Kürtçe bilen Ermeniler Xol üyeliğine seçilebileceklerdi.

7- Xol'un yeri, eylem ve sırları hakkında düşmana bilgi veren üyeler komutanlık tarafından kurşuna dizileceklerdi.

8- Xol'un Komite'yle ilişkilerini ancak bir kişi bilecekti.

9- Xol komutanı, eylemlerine ilişkin bilgileri ancak Komite tarafından atanmış olan bu şahıs aracılığıyla Komite'ye iletebilecekti.

10- Komite'ye ya da Xol'a üye olanlar, bir çoban gibi faaliyetlerini yürütecek, Dersim ve Balaban'ın her yöresinden, olup bitenlerden haberdar olacaktı.

11- Komite özyönetimlerini koruyan Yukarı Dersim aşiret reisleriyle ilişkilerini geliştirecek, Xol'un eylemleri ve Türk askerlerinin yaptıklarıyla ilgili olarak onları sürekli bilgilendirecekti.

12- Haçik Minasyan(başkan), Halçêns Sêko (Dersim'in temsilcisi) ve Atom Grigor Karapetyan (sekreter) Komite'nin başkanlık denen yürütmesine seçildiler. Başkanlık, Xol komutanlığına emir verme ve olağanüstü durumlarda Komite'nin yerine toplanma yetkisine sahipti.

Programını belirledikten sonra Komite çalışmalarına başladı. Her şeyden önce hükümetin elinde maşa haline gelen, topluma baskı yapan ve kirli işlerini haince yürüten ağa ve beylere karşı harekete geçti. Komite'nin üyeleri şah Hüseyin Bey ve Sait Bey'le ilişki kurarak hükümete karşı ortaklaşa savaşmak için anlaştılar.

Silahlı Xol birlikleri !868 ağustosunda 40 Ermeni ve Kürt köyünü eli altında bulunduran ve köylülere baskılarıyla büyük acı çektiren Halil Ağa'ya karşı saldırıya geçtiler. Halil Ağa bir yandan silahlı saldırıya cevap vererek bir yandan da vaat ve aldatmacalarla bir süre sonra onlara karşı üstün bir duruma geldi. Komite fazla ilerleyemedi, üyeleri arasına ikilik girdi, halkla ilişkileri koptu ve adım adım dağıldı."(s. 55-59)

816- *"İncila Rabbe mu Yisus Krisdos ko Hovhannes Nvisi"*, Li Stambolda li Basmaxaneê A.H.Boyacian çap bûn. 1911" (Yûhannes İncili; İstanbul'da, A.H.Boyaciyan Basımhanesinde basılmıştır,1911)

"Mübadele" Mi, Zorunlu Göç Ettirme Mi ?

Önasya'nın en eski halklarından olan Ege ve Kapadokya Rumlarının sürgünü bir *"Mübadele"* ile geldi. Görünürde bu Türk-Yunan savaşının sonuçlarından biri olarak, Yunanistan devletinin Küçük Asya'dan, Türk devletinin de Teselya'dan vazgeçmelerinin bir işareti gibidir.

Zaten Türk-Yunan savaşının, Yunan ordusunun yenilgisiyle sonuçlanması üzerine Ege'de yaşayan Rum nüfusu büyük ölçüde göç etmiş veya kırıma uğramıştı. 1914'de sayıları 1 milyon 600 bini bulan Rum nüfusundan geriye 1922'ye gelindiğinde ancak 500 bin kişi kalmıştı.

Lozan'da her iki devlet de karşılıklı nüfus transferi yoluyla homojenleşme kararı vermişlerdi. 30 Ocak 1923 tarihinde Türkiye ve Yunanistan arasında *"Türk ve Rum Ahali Mübadelesine Dair Mukavele"* ve uygulamaya ilişkin bir "Protokol" imzalandı. Buna göre *"1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren, Türk topraklarında oturan Rum Ortodoks dinine mensup Türk uyruklular ile Yunan topraklarında meskun İslâm dinine mensup Yunan uyruklular zorunlu mübadeleye tabi tutulacaklar"* denilmektedir. [817]

Masa başında alınan bu kararla Küçük Asya Rumları yüzlerce yıldır yaşadıkları evlerini barklarını, işlerini, topraklarını bırakarak Yunanistan'a doğru zorunlu göçe maruz bırakıldılar. Bu belki çok küçük bir bölümü için, parçalanmış aileleriyle birleşmek anlamına geliyordu. Ama büyük bir çoğunluk için tamamen vatansızlaştırılmaktan başka bir şey değildi.

Mübadeleyle Yunanistan'a kafilelerle taşınan Küçük Asya Rumları, aç, sefil ve perişan bir halde Atina sokaklarına, Pire limanlarına yığıldılar. Onlar karşı yakadaki soydaşları için de *"yabancıydılar"*; hemen kabul görmediler, belki izleri bugüne dek süren uzun, yorucu bir tecridin ayrıksılığın hedefi oldular. Öz vatanlarını kaybetmişler, ama yenisine de adapte olamamışlardı. 1920'li-30'lı yılların acılı göçmen kuşağı, işsiz, sefil kitleler halinde Yunanistan'ın bir *"alt kültür"* grubu olmaktan kurtulamadılar. Oysa onlar bir zaman Küçük Asya'da, dilleri, kültürleri, sanatları, üretim ve ticaretteki rolleriyle kendi topraklarının vazgeçilmez bir unsuruydular. Yanık ***"Rembetiko"*** müziği mübadele koşullarının acı ve hüznünü aktaran bir tarz olarak bu yıllarda doğdu.

Küçük Asya'nın kültür, sanat hayatı ve üretim düzeyi de Rumların göçüşü ile eski ruhunu yitirdi; toplumsal yaşam çöküntüye uğradı. Bin yılların birikimi çekilip alınmıştı Küçük Asya'dan. Karşılık olarak Balkan'lardan getirtilen göçmen *"Türk ve Müslüman"* soydaşlar yerleştirildi bu topraklara. Onlar da *"Muhacir"* olarak uzun yıllar, kültürel-sosyal ayrıksılığın yabancılaşmanın öznesi olmaktan kurtulamadılar.

*"İskan Teavün Cemiyeti"*ne göre *"Anadolu"*dan giden gayri-Müslim sayısı 420 bin Rum ve 50 bin Ermeni'dir. *"Anadolu"*ya gelecek Türklerin sayısı ise 376 bindir. [818]

Bu yıllarda Kürdistan'daki göç ettirilen aşiretlerin ***"Mecburi İskân"*** politikası sonucu Ege ve Kapadokya'ya yerleştirildikleri hesaplanırsa, *"Tek Parti-Tek Şef"* döneminin, etnik yapıyla ne denli büyük oynadığını, büyük kitleleri oradan oraya hareket ettirerek 'harmanlamaya" çalıştığı görülür. Bu olağanüstü çaba, Küçük Asya'yı *"zorla Türkleştirme kampanyası"*nın bir türevidir.

817- ***Mehmet Canlı***, "Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi" Tarih ve Toplum Dergisi, Eylül 1994, S:129, s.106

818- ***Erol Anar;*** "Öte Kıyıda Yaşayanlar, Azınlıklar Yerli halklar ve Türkiye", Belge Yayınları, İstanbul, 1997

Hatay'ın İlhakı

Bugün Türkiye Cumhuriyeti'ni bağlı bir il olan Hatay [819], 1918 yılında İskenderun Sancağı adıyla, 1. Dünya Savaşının galip devletlerinden Fransa'nın Manda yönetimi altında bulunuyordu.

Kilikya bölgesini işgali altında bulunduran Fransa geri çekilirken, 1921'de Ankara hükümetiyle yapılan bir protokolle etnik yapısı bakımından farklılık teşkil eden İskenderun Sancağı'nın özerklik statüsüyle Fransız mandası altındaki Suriye'ye bağlanması kabul edilmişti.

İskenderun Sancağı, Lozan'da gündeme gelmedi ve Fransa bu bölgenin 1926 yılında kurulan Suriye devletine bağlanmasını onayladı. Fakat Türkiye bu bölgenin bir biçimiyle yeniden Misak-ı Milli içine alınması için yoğun bir faaliyet sürdürmeye devam etti. Başkanlığını kıdemli bir istihbaratçı olan ***Tayfur Ata Bey***'in [Sökmen] yaptığı Özel bir örgüt bölgenin yeniden Türkiye'ye bağlanması için illegal faaliyetler yürüttü.

Fransa 1936 yılında sömürgelerinden Lübnan ve Suriye'ye bağımsızlık tanımaya karar verdiğini açıklayınca Türkiye diplomatik atağa geçti ve İskenderun Sancağı'nın nüfus yapısı itibariyle Bağımsız Suriye'ye değil Türkiye'ye bağlanması gerektiğini ileri sürdü. İngiltere'nin desteğiyle sorunun Birleşmiş Milletler Cemiyeti'ne götürülmesi kararlaştırıldı.

Ocak 1937'de İskenderun sancağına, Dışişlerinde Suriye'ye bağlı, ama kendi anayasasıyla yönetilen yarı bir sancak statüsü tanındı. Sancağının adı da ***Hatay*** olarak değiştirildi. Uluslararası koşulların da dayatması sonucunda varılan anlaşmayla, Milletler Cemiyeti 19 Mayıs 1937'de Hatay için bir anayasa kabul etti. Buna göre Sancak, içişlerinde bağımsız, dışişleri, maliye, gümrük işlerinde Suriye'ye bağlı kalacaktı. Sancağın toprak bütünlüğü, Türkiye ve Fransa'nın garantörlüğü altındaydı. Sancak'taki yönetimli belirlemek üzerine de bağımsız seçimler yapılarak bir meclis oluşturulması kararlaştırıldı.

Ne var ki öngörülen seçimler, Türkler açısından kendi aleyhlerine sonuçlanacağı hesabıyla iki yıl boyunca çeşitli biçimlerde engellendi. Bu arada olabildiğince güçlü nüfus transferi gerçekleştirilmekteydi. Seçimlere temel alınacak nüfus sayımı sırasında Türk Özel Harp Dairesinin kışkırtmalarıyla kanlı olaylar çıktı, Fransız birliklerinin müdahalesine rağmen olaylar durmadı ve sayım yapılamadı.

Sayım ancak 1938 yılında Fransız ve Türk birliklerinin denetiminde yapılabildi. Buna göre sayım sonucunda seçmen sayısı: ***Türkler:*** 35.847, ***Aleviler:*** 11.319, ***Ermeniler:*** 5.504, ***Araplar:*** 1.845, ***Ortodoks Rumlar:*** 2. 098, diğerleri ise 395 kişi olarak tespit edildi. Bu sayılara göre Millet Meclisi için: Türklerden 22, Alevilerden 9, Ermenilerden 5, Araplardan 2, Ortodoks Rumlardan 2 olmak üzere toplam 40 milletvekili ayrılıyordu. Milletvekilleri adayları, seçilecek milletvekili sayısı kadar olduğundan, bunlar için seçim yapılmadı ve bu adayların tümü milletvekili olarak meclise girdiler.

Eylül 1938'de Meclis yeni bir Anayasa kabul etti ve devletin adının Hatay Devleti

819- *"Hatay"* Mustafa Kemal Atatürk'ün İskenderun sancağına uydurduğu Türkçe bir isimdir. İl Merkezi *Antakya*'nın

yönetim şeklinin Cumhuriyet olmasını belirledi, ***Tayfur Sökmen***'i Hatay Devleti Cumhurbaşkanı seçti. Türkiye bayrağını küçük bir değişiklikle bayrak olarak kabul etti. Durumu protesto eden Suriye'de de Hatay'ın ayrılmasına karşı gösteriler yapıldı.

Hatay'ın Türkiye tarafından aşamalı olarak ilhak edilmesi karşısında pek çok Ermeni, Rum ve Arap bölgeyi terk etti. O günlerde Cumhuriyet başyazarı ***Yunus Nadi: "Neden korkuyorlar? Ne var? Kendilerini yiyeceğimizi mi vehmediyorlar?"***[820] diye yazmaktadır. Ermeni Patriği Naroyan, ise bir bildiri yayınlayarak Hatay'ın ilhakının Türkiyeli Ermenileri sevindirdiğini, *"Anavatanın sıcak ve şefkatli kucağına dönen Hatay Ermenileri"*nin gönderdikleri telgraflarla *"milli şef İsmet İnönü'ne, Türkiye Cumhuriyeti hükümetine ve Türk milletine sonsuz minnettarlık ve bağlılıklarını bildirmekte"* olduklarını belirtmektedir. [821]

Bu aşamadan sonra meclis ve hükümetin tedrici olarak aldığı bir dizi kararlarla Türkiye'ye ilhakın alt yapısı tamamlanmaya çalışıldı. Türkiye'nin tüm yasalarının Hatay için de geçerli kabul edilmesi, Türk parasının birim olarak kabul edilmesi, Suriye'ye bağlı olmasına rağmen burayla sınırların kapatılması vb. gibi... Nihayet, Hatay Millet Meclisi'nin 23 Haziran 1939'da oybirliği ile aldığı karar gereğince ***Hatay Devleti***, Türkiye Cumhuriyeti'ne katılma kararı aldı. TBMM de karşılık olarak kabul kararı aldı.

Avrupa'da yaklaşan savaş koşulları karşısında ve özellikle Almanya'nın 1938 Mart'ında Avusturya'yı ilhakı, Türkiye'nin dostluğunu kazanmak isteyen Fransa'nın tutumunu değiştirmesine neden olmuştu. 4 Temmuz 1938'de Türkiye ile Fransa arasında Dostluk Antlaşması imzalandı. 23 Haziran 1939'da Türkiye ile Fransa arasında yapılan ikili başka bir anlaşmayla Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını kabul edildi. Böylece Hatay Cumhuriyeti'nin ilhakı Temmuz 1939'da tamamlanmış oldu.

Asimilasyon Politikaları...

"Gayrı Müslim" etnik yapıların eritilmesine yönelik uygulamalar büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Zorla göç ettirme, sürgün, kırım gibi hemen görülebilir uygulamaların yanı sıra, çok fazla ilgi uyandırmayan, ama Cemaatlerin yaşam alanını alabildiğine daraltan ve güvensiz kılan bir dizi yasal düzenleme, bürokratik uygulama genellikle dikkatlerden kaçmaktadır.

Örneğin Lozan antlaşmasının 42. Maddesi, kendisine azınlık statüsü tanınan Rum, Ermeni ve Musevi cemaatlerine, aile hukuku ile ilgili sorunların çözümünde cemaatin kendi örf ve adetleriyle, Türk yasalarının birlikte uygulanması hakkını tanımaktaydı. Bu amaçla Türk ve gayrı-Müslim Cemaat temsilcilerinden oluşan encümenler kurulmuştu. 1926 yılında Türk Medeni Kanununu kabul edilmesiyle birlikte hükümet, bu uygulamadan vazgeçilmesi gerektiğini dillendirmeye başladı.

O günlerde hilafetin kaldırılması nedeniyle New York Herald Tribune gazetesine

820- ***Yunus Nadi***, "Hataydaki Ekalliyetler", Cumhuriyet 26 Haziran 1939 Akt;. ***M. Çağatay Okutan***, "Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları", Bilgi Ün. Y.. İstanbul 2004, s 270

821- Cumhuriyet 25 Haziran 1939, A.g.y

bir demeç veren M. Kemal, *"Müslümanlar kendi dini önderliğinden vazgeçtiğine göre Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatleri açısından da bu tür merkezlerin tasfiyesinin gerekli"* olduğunu söylüyordu. Hatırlatmaların giderek açık bir dayatmaya dönüşeceğini hisseden Cemaat meclislerinde uzun ve sancılı tartışmalar yaşandı. İlk olarak Yahudiler Lozan Anlaşması'nın aile hukukunu düzenleyen 42. Maddesinden tek taraflı olarak feragat ettiklerini açıkladı. Ermeni ve Rum cemaatlerin bir süre bu dayatmaya karşı direnmeye çalıştılarsa da, kararın oylanacağı günlerde muhaliflerin gözaltına alınması ya da feragatten yana olanların Meclise alınmasının sağlanması gibi bazı gelişmeler sonunda bu cemaatler de Lozan'ın onlara tanıdığı bu haktan vazgeçtiklerini bildiren kararlar açıkladılar..

Örneğin Kürtlerin çok iyi bildiği şu ***"Vatandaş Türkçe konuş!"*** kampanyaları... İnsanların çarşıda pazarda, devlet kapılarında veya okullarda Kürtçe konuştu diye para cezasına çarptırıldığı veya en azından azarlandığı ve büyük bir sosyopsikolojik baskı haline getirilen bu kampanyalardan bu cemaatler de yeterince nasiplerini almışlardır. İlk olarak Türk Ocaklarının 1927' deki 4. Kurultayı'nda gündeme gelen *"Vatandaş Türkçe Konuş"* kampanyası Türk Ocakları'nın girişimiyle özellikle Rum, Ermeni ve Musevi toplumların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde adeta bir saldırı aracına dönüştü. Hatta gençler arasında yer yer küçük de olsa çatışmalar yaşandı. Tıpkı Kürdistan'da olduğu gibi kimi belediyeler kamusal alanlarda Türkçe konuşmayanlara para cezalar uygulandı.

Bürokraside çözülmesi gereken işlerin tehlikeye girmesi, tecrit edilme baskılanması bu Cemaatlerde yoğun olarak Türkçe öğrenilmesi yönünde bir eğilim içine girilmesi, cemaat okullarında Türkçe kurslar düzenlenmesi, Türkçe ibadet edilmesi; okullarda Türkçe derslerinin artırılması gibi sonuçlar yarattı.

1920'li yıllarda Rum, Ermeni ve Musevi tüccarlarına seyahat etme yasağı vardı, bu nedenle ancak bulundukları büyük şehirlerde faaliyet gösterebiliyorlardı. Nazi Almanyası'ndaki meslek yasağına benzer bir şekilde 1932 yılında yayınlanan 2007 sayılı kanunla, aralarında ayakkabı satıcılığı, çalgıcılık, fotoğrafçılık, berberlik, ebelik, kasket ve kundura imalatçılığı, rehberlik, sanayi işçiliği, her türlü amelelik, bekçilik, hizmetçilik ve kapıcılık gibi emek yoğun işlerin de olduğu bazı meslek ve iş kollarında yalnızca Türk olanların çalışabileceği, *"yabancıların bu mesleklerde faaliyet gösteremeyecekler"* kararı alınmıştı. Bu karardan etkilenerek işsiz kalan 15 bin kadar Rum o tarihlerde Yunanistan'a göç etmek zorunda kaldı.

Mahmut Esat Bozkurt'un *'bu memleketin gerçek sahibi olmayanlar'*a biçtiği ünlü *'hizmetçilik'* deyişi yanında, 1940'lı yıllarda artık milletvekili olan Kazım Karabekir Paşa'nın şu sözleri daha az şovenist değildir. II. Dünya savaşının kapıya dayandığı yıllarda Almanya'daki Yahudi düşmanlığını okşayan Karabekir, Mecliste yaptığı konuşmada şöyle diyordu;

"Arkadaşlar nerede bir gayri Türk varsa bilin ki orası casus yuvasıdır... Türk kanını emen azınlıklar, ordunun gerilerinde bulunacak. Bu tehlikeli unsurlar, Anadolu'nun münasip yerlerine atılmalıdır. Onlardan boş kalacak kagir binalara, Beyoğlu'na da Türk unsuru oturmalıdır. "

I. Dünya Savaşında Ermenilerin soykırıma uğratılmasına zemin olan *"düşmanın işbirlikçisi", "beşinci kol"* söyleminin 2. Dünya Savaşının arifesinde yine gündeme gelmesi egemen mantığın bir rastlantısı olmasa gerek. Bu anlayışa uygun olarak ilk elde azınlıkların alelacele askere alınması gündeme geldi. Yahudilerin *"Las Vente Klasas"*, Ermenilerin *"Kisan Tasagark"* ve Rumlarin da *"İkosi İlikeis"* olarak andıkları, ***"Yirmi Kur'a ihtiyatlar"*** tamamı gayri-Müslimlerden oluşan yirmi sınıfın, ihtiyat olarak askere alınmasıydı. Silah verilmeyen, emek yoğun işlerde ve seyyar çalışan bu birlikler yaklaşık 14 ay sonra yine başladığı gibi ani bir kararla terhis edildi.

1944 yılında Cumhuriyet Halk Partisinin 9. Bürosu tarafından hazırlanan *"Azınlıklar Raporu"*nda, *"gayrı Türk diye"* tanımlanan Çerkez, Arnavut, Boşnak vd. Müslüman halkların hemen asimile edilmeleri gerektiği vurgulanırken, gayri-Müslimler için şu öneriler dikkat çekmektedir;

"Rumlar, İstanbul'un fethinin 500 Yılına kadar (1953 oluyor) İstanbul'un Rumsuzlaştırılması...

Ermeniler, Anadolu'da yeniden çoğalmalarının önüne geçilerek, İstanbul'a göç etmelerinin sağlanması ve gelecekte bu mesele halledilirken, topluca hal imkanının sağlanması. Ermenilerin başka ülkelere göç edilmesinin kolaylaştırılarak, sayılarının azaltılması...

Yahudiler, Türkiye'den göç etmelerinin kolaylaştırılması, devlet ihalelerine Yahudilerin sokulmaması, dışarıdan gelerek çoğalmalarının önüne geçmek. "[822]

2000'li yıllara geldiğimizde bu hedeflere büyük çoğunlukla ulaşılmış olması ne kadar ürkütücü!

Yerli Halkların Rehine Olarak Kullanılması

Hiçbir siyasi sınır, çoğunlukla uluslar, etnik kimlikler arasında doğru/adil bir çizgi çekme yeteneğinde değildir. Siyasi ve askeri gücün çizdiği bu sınırlar sonucunda ulus-devletin içinde ve dışında pek çok unsur kalır, bölünür. Ve aralarında siyasi sorun olan devletler için bu unsurlar, ya birbirlerine müdahale etmek için siyasi bir gerekçe ya da aynı biçimde siyasi bir rehinedirler. Müdahale gerekçesi olma veya rehine tutulma olgusu ise en çok Türkiye ve Yunanistan arasında yaşanmıştır. Türkiye devletinin sınırları içinde yaşayan çok sayıda yerli Rum nüfusu vardı. Buna karşılık Balkan göçünden sonra da yine çeşitli Balkan devletlerinin sınırları içinde ve bu arada Yunanistan'da da Türkler bulunmaktadır.

"Batı Trakya Türkleri" meselesi Türkiye'nin Yunanistan'a siyasi müdahalesi için halen daha bir gerekçe oluşturur. Kuzey Kıbrıs'ın işgalinin gerekçesi de yine aynıdır; adada yaşayan Türk toplumunu korumak!...

Başka devletlerin sınırları içinde yaşayan Türkler, siyasi karışma için önemli bir koz sayılırken, Türkiye'nin siyasi sınırları içinde kalan Rumlar da yine Yunanistan'a karşı bir rehine olarak kullanılmışlardır. Yerli halkların, etnik ya da dinsel kimliklerin

822- *Rıdvan Akar*, "Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları", PİR Dergisi, 15 Ekim 2001

tümü için aynı şeyi söylemek mümkünse de, Türkiye-Yunanistan ilişkilerinin özgünlüğü, üzerinde hak iddia edilen coğrafya ve nüfus mübadelesi nedeniyle Rum toplumu bu baskılanmaya daha çok uğramıştır.

Örneğin 1964 yılında dönemin hükümetinin bir kez daha Rum cemaatini bir koz, bir rehin gibi kullanmak istediğine tanık olmaktayız. Hükümet Türkiye'nin Kıbrıs konusundaki tezlerinin Yunanistan tarafından kabul edilmemesi halinde ülkede yasayan Yunan pasaportlu Rumların sınır dışı edileceğini açıkça ilan etti. Bu açıklamadan hemen sonra da Rumlar sınır dışı edilmeye başlandı. Sayıları 12 bini bulan Rumların bankadaki paraları bloke ediliyor, sınır dışı edilirken yanlarında sadece 20 kilo kişisel eşyaları ve 22 dolar para çıkartmalarına izin veriliyordu.. Evlerindeki eşyaları ve bütün taşınmaz mallarına da devlet el koyuyordu. [823]

"Azınlıkların bir rehine gibi tutulduğu" görüşünde olan ***Yelda*** *"Azınlıkların, mal gibi, milli alacaklara karşı rehin tutulmasını hangi ahlaka sığdırabiliriz?" diye sormaktadır. "Milli ahlâka herhalde. Kıbrıs'ta ele geçirilemeyenlerin bedeli ödetilen Rumlar ve diğer 'gâvurlar' oldu.*

Yunanistan, Ermenistan, İsrail veya diğer 'gâvur' milletlerle çıkacak gerginliklerde bedel ödetilecek gruplardır hâlâ azınlıklar." [824]

Yunanistan'la yaşanan Kıbrıs, Ege kıta sahanlığı vb gibi tüm sorun ve krizlerde Ön Asyanın binlerce yıllık yerli halkı olan Rumlar her defasında tehdit ve korku atmosferi içinde kalmışlardı. Gerçektende her kriz bu halkların sosyal, kültürel ve ekonomik haklarının biraz daha budanması kısıtlanması anlamına geliyordu. 1974'de Kıbrıs'ın işgali sonrasında yeni bir göç dalgası oluşmuş, Yerli halklara ait gayrımenkul alım satım ve Vakıf İşlemlerinin ambargo altına alınmış, Başta Heybeliada olmak üzere Bazı Ruhban okulları kapatılmıştır.

Yahudiler De Hedefteydiler

Yahudilerin Türkiye'de hiç bir zaman ayrımcılığa, baskıya maruz kalmadıkları, hatta mutlu-imtiyazlı bir azınlık oldukları gibi bir yanlış bir inanış vardır. Resmi propaganda tarafından örnek bir alicenaplık olarak sunulan, anti-semitikler tarafından da tersten bir saldırı referansı olarak kullanılan bu düşünce doğru değildir. Ermeni ve Rumlarla kıyaslandığında ne Osmanlı ne de Cumhuriyet bürokrasisinin Yahudilerle herhangi bir savaş yapmamış olması, Yahudilerin ulusal bağımsızlık ya da toprak talepleriyle karşılaşmamış olması böyle bir farklılık algılanmasına neden olmuş olabilir. Yahudi nüfusunun büyük çoğunluğuyla İspanya sürgünü Yahudilerin (***Seferdim***), Sultan II. Mehmet döneminden beri İstanbul'da yaşıyor olmaları, kendilerine o zamandan beri dinsel cemaat statüsü tanınmış olması; Sarayla her zaman dostane ilişkiler sürdürmeye özen göstermeleri ek bir neden olarak sayılabilir. Yanı sıra kapitalizmin gelişmesiyle birlikte Selanik'te gelişen ve *"dönme/muhtedi"* diye sınıflandırılan Yahudi asıllı ticaret sermayesinin Meşrutiyet ve Cumhuriyet rejimleri-

823- ***Rıdvan Akar***, Y.a.g.y.

824- ***Yelda***; agy. s.13

ni aktif olarak desteklemeleri; siyaseten etkili olmasının da bu yargıyı besleyen bir arka plan oluşturduğu söylenebilir.

Yaklaşık 300 yıl önce Musevi bir din adamı olan ***Sebatay Sevi***, Musevilikle İslâm dinini sentezleyen bir inanışı örgütledi. Osmanlıların *"dönme"* olarak adlandırdıkları ***Sebataycılık*** özellikle Selanik'teki Yahudi tüccarlar arasında rağbet buldu. Böylelikle tümüyle İslâm unsurlardan oluşan Osmanlı bürokrasisinde yer alma ve toplumu siyaseten de etkileme şansı elde edeceklerini düşünüyorlardı. Geleneksel Musevi cemaatiyle ilişkileri koptuğu için kendi aralarında dayanışmacı Masonik bir örgütlülüğü yeğliyorlardı. Sınıfsal ve etnik konumları onları politik olarak Jön-Türk hareketini ve Meşrutiyeti, Kemalizmi ve Cumhuriyeti desteklemelerine yol açtı.

Doğan Avcıoğlu, Selanik'teki Yahudi burjuvazisinin İttihat Terakki'yi desteklemesini Rum ve Ermeni burujuvazisiyle rekabet isteğine bağlamaktadır:

"Burada hayli güçlü bir ticaret burjuvazisi yetişmişti. Selanikli dönmeler, kültür seviyeleri, yabancı dil bilmeleri, kurdukları basım evleri, gazeteleri, kulüpleri, özel okulları ile bir ticaret burjuvazisi olarak iyice sivrilmişlerdi. Dönmeler ve Museviler, Jön Türk hareketini desteklemekteydiler. Bir rejim değişikliğinin, onlara, onlara Rum ve Ermeni işadamlarının İstanbul'daki tekel durumunu yıkmaya fırsat vereceğini ummaktaydılar. Bu yükselen ticaret burjuvazisi, çıkarları gereği, daha çok Merkez Devletleri'ne, Almanya ve Avusturya'ya yakındı. İngiliz ve Fransızlar, Türkiye ile olan ekonomik ilişkilerinde genellikle Rum ve Ermenilere yaslanıyorlardı. Türkiye ile ekonomik ilişkileri hızla gelişen Almanlar ise daha çok Yahudi ve Müslüman burjuvaziye dayanma eğilimi gösteriyorlardı. Mason Dernekleri aracılığıyla, İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri ve Selanik Burjuvazisi arasında ilişkiler kurulmuştu. İşte böyle bir politik ortam ve toplumsal ilişkiler çerçevesinde, 1908 Hareketi gerçekleşmiştir. (...) Hareket yalnızca bir subay ve aydın hareketi olarak kalmamakta, ekonomik hayatta paşalar ile Rum ve Ermeni zenginlerinin kurdukları tekeli yıkmaya azimli bir ticaret burjuvazisi tarafından desteklenerek bir toplumsal temele oturmaktaydı."[825]

Oysa Jön-Türk hareketi, yalnız Musevi ve Selanik burjuvazisi tarafından değil Balkan Savaşı'nda ipler kopuncaya kadar İmparatorluktaki hemen bütün Hıristiyan burjuvaziler, aydınlar tarafından da desteklenmekteydi.

Farklı olarak Yahudi cemaati ve Selanikli dönmeler Türk ulus devleti yaratma projesi sırasında İttihad-Terakki'yi ve Cumhuriyet'in kuruluşunda Kemalist hareketi aktif biçimde desteklemeye devam ettiler. Cumhuriyet'in kurucu kadrolarına önemli katkıları oldu.

Kuşkusuz bu olgu çeşitli sınıflardan ve kategorilerden oluşan tüm Yahudi toplumunu belirlememektedir. Yahudiler de [Muhtediler dahil] diğer gayri Müslim toplumlar gibi Cumhuriyetçin etnik yok etme politikasından nasiplerini almışlardır. Yukarıda saydığımız sindirme, asimilasyon politikaları, Varlık Vergisi ve 6-7 Eylül

825- *Avcıoğlu, Doğan*, "Türkiye'nin Düzeni-1, Bilgi Yayınları, 5. Basım , İstanbul, 1971 s.167

olaylarında Rum ve Ermenilerle birlikte hedefte olmalarının yanı sıra özel olarak Yahudilerin uğradığı baskıları da örneklemek mümkündür.

1934 yılında Trakya'da Yahudilere dönük provokasyon girişimleri sonucu 15 bine yakın Yahudi'nin evlerini terk ederek İstanbul'a kaçması unutulmaması gereken bir örnek oluşturuyor.

Trakya'da özellikle süt ürünleriyle ilgili ticarette nüfuz sahibi 30 bini aşkın Yahudi yaşamaktaydı. Trakya'da Yahudilere dönük bir kampanyayı başlatan ***Cevat Rifat Atılhan***, Nazi Almanyası'nda Julius Streichet'in yanında siyasi eğitim görmüş, İstanbul'a döndüğünde Milli İnkılap Dergisi'ni çıkarmaya başlamıştı. Yazdığı yazılarla Yahudi düşmanlığını harekete geçiren Atilhan'ın, Yahudilerin sömürücü oldukları temasıyla başlattığı anti-semit kampanya kısa süre de militanların girişimleriyle saldırılara dönüştü. 15 bine yakın Yahudi evlerini terk ederek İstanbul'a doğru kaçmaya başladı. Saldırılarda evler, iş yerleri yakılıp yağmalanıyor, insanlar dövülüyor, kadınların ırzına geçiliyordu. Olaylar sırasında bir de onbaşı öldü. Neden sonra ancak olayların 4. gününde Ankara müdahale etti. Sorumlu tutulan bazı kişiler tutuklandı.

Yine II. Dünya Savaşı öncesinde Nazi Almanyasının zulmünden kaçan pek çok Yahudi Türkiye'ye göç etmekteydi. Bunların içinde kendi dallarında uzman bilim adamı ve sanatçılar da bulunmaktaydı. 1938'de Türkiye'ye dönük Avrupa'daki Yahudi göçünün önlenmesi için bir yasa tasarısı verildiyse de kabul edilmedi. Fakat özellikle siyaset bürokrasisi içinde Almancı eğilimin güçlenmesine koşut olarak hükümet Yahudi düşmanlığını resmi bir politika haline getirmenin işaretlerini vermeye başladı. *"Azınlıklar"*ı ekonomik ve siyasi sıkıntıların sorumlusu olarak gösteren söylemlerin dozajı sertleşerek artması bunun bir göstergesidir.

Bu süreçte dönemin başbakanı Refik Saydam'ın emriyle ülkenin tek Resmi haber ajansı olan Anadolu Ajansı'nda çalışan 26 Musevi personelin isine son verildi. Bu arada aynıı günlerde 6 Musevi genç Yahudiliği yaymak suçlamasıyla yargılanmaya başladı. Bu gençlerin evinde bulunan 700 kitaptan 7 tanesi Siyonizm hakkındaydı.

Aynı günlerde yaşanan ***"Struma Facias"*** gelişmelerin seyri hakkında ürkütücü bir manzara ortaya koymaktadır.

1941 yılının Aralık ayında Nazi kontrolündeki Romanya Hükümeti ülkedeki Yahudileri toplamaya başlamış ve bu kırımdan kurtulmak için 769 Romen Yahudisi Köstence limanından ***"Struma"*** adında eski ve bozuk bir gemiyle Karadeniz'e açılmıştı. Gemi 11 Aralık 1941 tarihinde İstanbul/Sarayburnu açıklarında arızalandığında Yahudiler, Türk hükümetine Filistin'e gitme taleplerini iletti. Ancak Türkiye ne geminin geçişine ne de karaya çıkmalarına izin veriyordu. Boğazlar Sözleşmesine aykırı biçimde geminin boğazlardan geçişinin engellenmesi ve nasıl bir yasal dayanakla Karadeniz'e çıkarıldığı soruları ise yanıtsızdır. Sonradan açıklanan bilgilerden İngiltere hükümetinin de geminin Filistin'e gitmesi için vize vermediği anlaşılmaktadır. 2. 5 ay bir cüzamlı adası gibi denizde karantina altında tutulan gemide bulaşıcı hastalık ve açlık baş göstermişti. İstanbul'daki Musevi cemaatinin ve Kızılay'ın gemiye ulaştırmaya çalıştıkları giyecek ve yiyecek yardımları bu insanların kaderini değiştirmeye yetmedi. Gemiden ancak birkaç şanslı kişi çeşitli

gerekçelerle karaya çıkmayı başarabildi.

Siyasi pazarlıklar, zulümden kaçan Struma yolcularının denizin ortasında kaderlerine terk edilmesiyle sonuçlandı. 24 Şubat 1942'de Gemi İstanbul limanından kovularak Karadeniz'e geri gönderildi. Gemi ya Alman denizaltılarınca bilinçli olarak ya da yanlışlıkla, Balkanlar'dan Adriyatik'e yapılan nakliyatı engellediğini sanan bir Sovyet Denizatlısı'nın gönderdiği torpil sonucu battı. İşte, günün koşullarında, Struma yolcularına yaşatılan çilenin ve top yekun ölümle biten bu korkunç facianın özeti. Yolculardan sadece bir kişi sağ olarak kurtuldu. Olayın duyulması üzerine bir açıklama yapan başbakan *Refik Saydam* sorunu bir cümleyle özetlemekteydi;

"Türkiye başkaları tarafından arzu edilmeyen insanlara mekan olamaz. "

"Varlık Vergisi" Gayri-Müslim Ulusların Ekonomik Olarak Tasfiye Edilmesiydi

Görünürde II. Dünya savaşının dayattığı ekonomik krize karşı bir önlem olarak sunulan ***"Varlık Vergisi"***, Tek Parti CHP Hükümetince yürürlüğe konmuş özel bir vergilendirme yasasıdır. Kemalizm'in devlet eliyle burjuvaziyi oluşturma ve güçlendirme politikası ile, Türk dışındaki bütün halkları tasfiye etme amacı *"Varlık vergisi"* politikasında bir araya gelmiştir. Amaç piyasayı *"Türkleştirerek"* halen önemli pazar payları bulunan Rum, Yahudi ve Ermeni unsurları iktisaden tasfiye etmekti.

Burada Kemalist rejimin *"milli burjuvazi yaratma"* politikası, sol söylemde anlaşıldığının tersine, *"anti-emperyalist"* bir nitelik taşımaz. Bu, tamamen birlikte yaşanan kadim halkların toplum hayatından silinmelerinin bir parçası olarak, ekonomik etkinliklerinin Türk unsuru lehine sıfırlanma eylemidir. *"İşbirlikçi"* ve *"azınlık burjuvazi"* terminolojisindeki tuzak da buradadır.

Her önemli adımda olduğu gibi Öncelikle CHP'nin gizli oturumunda karar alındı. Zaten bir süredir gayri Müslimler hakkında Milli Emniyet tarafından istihbarat faaliyeti yürütülmekteydi. CHP teşkilatları, bankalar, vergi daireleri ve işadamlarının yardımcı olduğu bu istihbarat faaliyetleriyle Musevi, Rum ve Ermenilerin mal varlığı tespit ediliyor, bu bilgiler fişler halinde kaydediliyordu. Bu yoğun faaliyetin sırrı çıkarılması düşünülen vergi yasasında durmaktadır. Başbakan Şükrü Saraçoğlu vekillere yaptığı bilgilendirmede; *"Ticaretin Türklere verilmesi amacıyla bu verginin uygulanacağını ve azınlıkların hedeflendiğini.. "* belirtmektedir. [826]

Gelişmelerden bir biçimiyle haberdar olan gayri Müslim cemaatlerin önde gelenleri bir heyet oluşturarak Başbakan Saraçoğlu'na gittiler. Hükümetin paraya ihtiyacı varsa ve bunu kaynak sağlamak için yapıyorsa tutarı belirtmesinin yeterli olduğunu, Cemaatlerin kendi aralarında bu yükü paylaşarak talep edilen miktarı ödeyebileceklerini bildirdiler. Saraçoğlu bu teklifi, *"Osmanlı millet sistemine dönüş olacağı"* gerekçesiyle reddetti.

Varlık Vergisi Kanunu, 11 Kasım 1942 yılında TBMM tarafından *"oybirliği ile"*

826- ***Rıdvan Akar***, "20. Yüzyılın Malazgirtleri", Birikim Dergisi, S:71-72, s.65-76

kabul edildi ve 15 Mart 1944 tarihine kadar yürürlükte kaldı. Uygulama tamamen gayrı Müslim tüccarlara yöneliktir. Bir defalığına salınacağı belirlenen ve itirazı mümkün olmayan vergilendirmenin, illerde vali, ilçelerde kaymakamların başkanlığında oluşturulan özel Takdir Komisyonları tarafından saptanıp uygulanması öngörülüyordu. Mükelleflerin kim olacağına ve ne kadar vergi ödeyeceklerine bu komisyonu karar verecekti. Komisyonun verdiği karara hiç bir şekilde itiraz edilemeyecekti. Komisyonun belirlediği tutar 15 gün içinde ve nakit olarak vergi dairesine yatırılmak zorundaydı. Bu tutarı yatırmayanların ve birinci dereceden akrabalarının bütün mal varlığına el konulacak, icra marifetiyle satışa çıkarılacaktı. Bu arada vergi mükellefine de ödeyemediği tutar için bedensel çalışma zorunluluğu getiriliyordu. Mükellef çalışma kampına götürülecek ve geri kalan borcunu çalışarak ödeyecekti. Takdir komisyonları tamamen Kemalist bürokratlardan, Türk ve Müslüman iş adamlarından oluşuyordu. Komisyonlar iktidarın talimatı, *"güvenilir"* tüccarların ve MİT'in verdikleri raporlarla bir kılıç gibi çalışarak *"kelle uçurdu"*.

Vergi miktarlarını belirleyen cetveller asıl amacın ne olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre komisyonlarca belirlenen matrahın %50'sini Gayrı Müslimler (G) ; %25'ini Dönmeler (D); %12. 5'unu Yabancı ülke vatandaşı Ecnebiler (E); geri kalan %12. 5'lîk dilimini ise Müslümanlar (M) ödeyeceklerdir. Vergilendirme kazanca göre değil, ulusal-dinsel kimliğe göre yapılmaktadır. Burada (D) kodu ile "Dönme"lere %25"lik özel bir Vergi dilimi hazırlanması amacın din değiştirseler bile kadim halkların etnik tasfiyesi olduğunun en büyük kanıtıdır. Çünkü *"dönme"*liğin, soykırım ve tasfiyeden kurtulmak için yapılmış zorunlu bir hile olduğu düşünülmektedir. 1915 Soykırımında, İttihat ve Terakki hükümeti, sürgünden kurtulmak isteyen Ermenilerin topluca din değiştirmekte olduklarını, ama din değiştirseler bile sürgün edilmelerini emreden şifre telgraflarından önceki bölümlerde bahsetmiştik. [827]

Verginin ödenmesi için 15 günlük bir süre konmuştu. Pek çok mükelleften istenen tutar, bütün servetinin kat be kat üstündeydi. Verginin çok fazla, ödeme süresinin ise çok kısa tutulması, pek çok yükümlüyü çok kısa süre içinde varını yoğunu yok pahasına elden çıkarmak zorunda bıraktı. Çünkü süre bitiminde Vergisini ödemeyenlerin Erzurum-Aşkale'de çalışma kamplarında zorunlu çalışmaya tabi tutulmaları öngörülmekteydi.

Vergi yükümlülerinden gazeteci ***Hagop Sivasliyan***, vergi komisyonlarının *"Agop'a 500, Mehmet'e 5"* ilkesiyle hareket ettiklerini söylemekte ve uygulama sonucu ekonomik etkinliğin "bir gecede azınlıklardan Türklere kaydığını" eklemektedir.

Verginin uygulandığı dönemde İstanbul Defterdarlığı yapan ***Faik Ökte***, 1951'de Kanunun uygulaması hakkında yazdığı kitabında Varlık Vergisi'nin *"Osmanlı gasp zihniyetinin son hortlaması"* olduğunu söyleyerek itiraflarda bulunmaktadır;

> *"Yan yana iki dükkanda çalışan, aynı kirayı veren, aynı istidatta olan Müslim ve gayri Müslim vatandaşa tarh ettiğimiz vergi arasındaki ölçüsüz fark, verginin ilanı günü foyamızı meydana vurmuştu."* [828]

827- Bk; *Jenosid* Bölümü, Dn:123; Dahiliye Nezareti, Ev. Oda, Şif kal. Dosya 54,925/92

828- *Faik Ökte*; "Varlık Vergisi Faciası",Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951, s.15

Arslan Başer Kafaoğlu İstanbul listesinin başında bulunan Barzilay kardeşlerden toplam 4 milyonluk TL'lik Varlık Vergisi istendiğini belirtmektedir[829] 1942 yılında Türkiye'de tedavüldeki tüm para miktarının 700 Milyon TL civarında olduğu hatırlanırsa sözü edilen miktarın bir vergiye değil mülksüzleştirmeye karşılık geldiği anlaşılır.[830]

Uygulama sonucunda saptanan vergileri ödeyemeyen Rum, Ermeni ve Musevilere ait pek çok firma iflas etti, malları açık artırma ile satıldı. Bu dönemde pek çok gayrimenkul, fabrika, depo, ticarethane el değiştirdi. Bu mallar, devlet korumacılığı altındaki Türk işadamları ve devlet işletmeleri tarafından ucuza kapatıldı. 15 günlük süre ve ek süreler bittiğinde yükümlülerin evlerine haciz gelmeye başladı. Kişisel eşyalar da dahil Her şeylerine el konuluyor ve satışa çıkartılıyordu. Mükellef konumundaki erkekler ise gözaltına alınmaya başlandı.

1943 yılı Ocağından itibaren ise Vergisini ödeyemeyenlerin tutuklanarak *"Çalışma kamplarına"* gönderildiklerine tanık olmaktayız. İstanbul'da iki noktada oluşturulan toplama merkezlerine alınan mükellefler trenlerle Erzurum/Aşkale'ye sevk edildiler. Kamplarda günlüğü 2. 5 liraya çalışarak borçlarını ödeyeceklerdi. Bu paranın yarısı barınma parası olarak alınıyor, gerisi de borca sayılıyordu. Bu hesaba göre pek çok mükellefin borcunu ödeyebilmesi için yüzlerce yıl çalışması gerekiyordu. İlkin 2057 yükümlü bu nedenle tutuklanmış, dost ve akrabalarının yardımlarıyla borçlarını ödeyebilenler kurtulurken, resmi rakamlara göre 1400 kişi zorunlu çalışmaya tabi tutulmak üzere Aşkale'ye gönderilmiştir. Trabzon-İran transit karayolunda -15 derecede kar temizlemekten, Erzurum-Sivas kara yolunda taş kırmaya kadar çeşitli işlerde çalıştırılan, bu kişilerden -yine resmi rakamlara göre- çoğusu yaşlı 21 kişi ağır çalışma koşullarına dayanamayarak ölmüştür. Çalışma kamplarında uzun süre kalmış olan ***Parseh Gevrekyan***'a göre kamplara gönderilenlerin sayısı 1400 değil 6 ile 8 bin arasıdır.[831]

Bu ırkçı-şoven uygulamanın Nazi Almanya'sında Yahudilere uygulanan mülksüzleştirme işlemi ile aynı biçimde çalışma kamplarını öngörmesi bir rastlantı olmasa gerek.

1942 yılının Ocak ayında Türk Emniyetinden iki yetkili Savaş içindeki Almanya'ya resmi bir ziyaret yaptılar; Varlık Vergisi nedeniyle borcunu ödeyemeyen mükelleflerin toparlanıp sevk edilmeleri operasyonlarını yürüten İstanbul Emniyet Müdürü ***Halûk Nihat Pepeyi***[832] ve Emniyet *"Azınlıklar"* Şube Müdürü ***O. Selahattin Korkut***[833]. Türk heyeti özel bir istekte bulunarak bir ***"Çalışma Kampında"*** incelemede bulunmak istediklerini bildirdiler.

829- *Arslan Başer Kafaoğlu*, "Şoven Bir Uygulama: Varlık Vergisi", Bilanço Dergisi, S.5, s.12-14

830- *A.Rojihat*, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türk Irkçılığın Ekonomik Yaşama Müdahalesi; Varlık Vergisi", Stêrka Rizgari Dergisi, Ocak 1995, İstanbul, s.35-36

831- *Rıdvan Akar*, "Varlık Vergisi", Belge yay, İstanbul, 1992

832- *H.Nihat Pepeyi*, (1901-1971) Gezi sırasında Istanbul Emniyet müdürüydü: Bu göreve 18 Kasım 1942'de atandı ve 4 Eylül 1943'e kadar bu görevde kaldı. 20.10.1943 tarihleri arasında 13.07.1945 Erzurum Valiliği yaptı. "Çanakkale Destanı" (1936) adlı bir Şiir kitabı bulunan Pepeyi, 1960'a kadar Demokrat Parti milletvekilliği de yapmıştır.

833- *O. Selahattin Korkut*, İstanbul eski Emniyet Müdürü, 22 Nisan 1941'den 16 Eylül 1941'e kadar 5 ay bu görevde kaldı.Gezi Sırasında İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nün Azınlıklarla ilgili Şube Müdürüydü.

Çalışma kampında inceleme yapacak olan iki Türk ziyaretçinin gezi programı SS Kuvvetleri Komutanı Himmler ve Karl Hermann Frank'ın direktifleriyle, RSHA[834] şefi Walter Schellenberg'in 7 Ocak 1943 tarihli gizli telgrafı ile, başkent Berlin'e 30 km mesafedeki ***Sachsenhausen Toplama Kampı Komutanlığına*** bildirildi. İki Türk Emniyet yetkilisinin 1 Şubat 1943 tarihinde Sachsenhausen'da inceleme yapmaları uygun bulunmuştu. Gezi programında Sachsenhausen Toplama kampına yapılacak ziyaretin *"özel istek"* üzerine yapıldığı özellikle belirtilmişti. SS Tugaykomutanı Richard Glücks ve Kamp komutanı Albay Anton Kaindl rehberliğinde Haluk Nihad Pepeyi ve Selahaddin Korkut'un yaptıkları ziyaret kampın *"önem verilmesi gereken faaliyetler"* listesinde yer almaktaydı ve gösterişli bir program hazırlanmıştı.

Tutsaklar üzerinde meslektaşı Dr. Mengele gibi ölümcül deneyler yapmakla ünlü ***Dr. Heinz Baumkötter***[835], 2. Dünya Savaşının bitiminde Hem Sovyet Askeri hem de Batı Alman mahkemelerinde savaş suçlarından dolayı yargılanırken, Ocak 1956 yılındaki yapılan yargılamalar sırasındaki sorgusunda Türk heyetinin kamp ziyaretine de değinmiştir.

> *"Bir keresinde bir Türk hükümet delegasyonunun bile Sachsenhausen'da bulunduklarını hatırlıyorum. Söylenildiğine göre kendi ülkelerinde de benzerini inşa etmeyi düşündüklerinden dolayı Türk İçişleri Bakanı, ayrıca yüksek rütbeli subaylar ve hükümet temsilcileri buradaki kurumları tanımak istemişlerdi. "*

İki yetkilinin ziyaretinin Çalışma kampları hakkında yerinde inceleme yaparak bilgi almak yanında, *"benzeri kampları yapma"* planında Nazi'leri örnek alacaklarını belirtmeleri de dikkat çekicidir. Ziyaretin gündemlerinden biri de Talat Paşa'nın Berlin Türk şehitliğindeki kemiklerinin İstanbul'a nakledilmesidir. Pepeyi ve Korkut'un Almanya ziyaretleri 8 Şubat'ta son bulurken Talat Paşa'nın cenazesi 22 Şubat tarihinde Berlin'den İstanbul'a yola çıkarılır ve 25 Şubat 1943'de İstanbul'da resmi ve gösterişli bir törenle karşılanarak, Şişli'deki Hürriyet-i Ebediye tepesinde hazırlanan mezara defnedilir. [836]

Haluk Nihat Pepeyi, Türkiye'ye döndükten sonra Aşkale toplama kampının bulunduğu Erzurum'a Vali olarak atandı. Sachsenhausen kampının bir özelliği de tutsakların angarya çalıştırılmadaki verimliliğiyle ünlü oluşuydu. Aşkale-Pırnakkabın ve Sivrihisar'daki Kamplar da angarya çalıştırılma esasına göre kurulmuşlardı.

"Çalışma Kampları" büyük bir korku ve tehdit adacı olarak kullanıldı. Kemalistler ihtiyatlı olmakla birlikte II. Paylaşım savaşının bu aşamasında dümeni Nazi Almanya'sına doğru çoktan kırmışlardır.

Orhon Seyfi [***Orhon***] *"Çınaraltı"* dergisi'nde *"Talat Paşa'nın kemikleri"* başlıklı yazısında bu kararı övgüyle anarken *"... Almanya bugün Talât Paşa'nın mazlum*

834- RSHA[Reichssicherheitshauptamtes]; Nazi Almanyası Devlet Güvenlik Ana Merkezi

835- *Dr. Heinz Baumkötter*,(1912-1975?) Aynı zamanda SS komutanı olan Baumkötter, 1942'den itibaren Sachsenhausen toplama kampında şefdoktordu. meslektaşı Dr.Mengele gibi tutsaklar üzerinde ölümcül tıbbı deneyler yapmakla ünlü. Berlin'de yapılan yargılamalarda, Sovyet Askeri Mahkemesi tarafından ömür boyu hapse mahkum edildi. 10 yıl tutuklu kaldıktan sonra 1955'de serbest bırakıldı.

836- Aynı Tarihi, Ankara, Şubat 1943, s.15;

kemiklerine karşı gösterdiği saygı ile bu eski borcunu ödüyor ve bir acı hâtıra bununla büsbütün tarihe karışıyor. " demektedir. [837]

Tevfik Çavdar, Talat Paşa'nın cenazesi için yapılan töreni şöyle betimlemektedir:

"Talât Paşa bu kere tabut içerisinde, nemli ve yarı karanlık diyebileceğimiz bir Şubat sabahı İstanbul'a geldi. Sandukayı taşıyan vagon trenin en arkasındaydı. Gamalı haç ve altın DR harflerinin işlendiği özel bir vagondu. Gazeteler vagon numarasını 105625 olarak bildirdiler. Karşılanışı askeri törenle oldu. Yakın dostları, Vali, Belediye Başkanı, protokole dahil kişilerden bazıları, eşi gardalar. Sirkeci garı onun defalarca İstanbul'a gelişini görmüştür... (...) İşte tören başlıyor. Önde bando. Arkasında merasim kıtası, top arabası, onun üzerinde sanduka... Onu çelenkler izliyor. En önde Cumhurbaşkanı İnönü'nün çelengi. Hani Bulgar barışının bağıtlandığı İstanbul konferansında askeri müşavir olarak çalışan genç "Erkan-ı Harp" İsmet Bey vardı ya, Cumhurbaşkanı İnönü o... Güzel, işte gençler gelmişler iktidara.

Çelenklerin arkasında gene kalabalık, aralarında dostlar ve resmi görevliler var. İçlerinde en uzun boylusu, silindir şapkasıyla hepsinden ayrı olduğunu fark ettiriyor. İstanbul'un valisi bu. [Dr. Lütfü Kırdar] "[838]

1915 soykırımın baş sorumlularından biri olan Talat Paşa'nın cenazesinin aradan 22 yıl geçtikten sonra Gamalı haçlı bir vagonla Türkiye'ye gönderilmesi ve görkemli bir törenle karşılanması, aynı anda gayrı müslimleri ekonomik olarak çökertmeyi amaçlayan Varlık Vergisi uygulamasına başlanıyor olması, Rum, Ermeni, Yahudi ve diğer gayri müslimleri Almanya'dakine benzer çalışma kamplarına doldurmaya çalışan Türkiye'nin politik atmosferi hakkında yeterli bir fikir vermektedir. Bir anlamda Talat Paşa'nın cenazesi ile birlikte ***"soykırımcılık ruhu"*** da geri çağrılmış, kutsanmış; olmaktadır. 1. ve 2. Dünya savaşının sonuçlarıyla, Almanya ittifakına gönderme yapmak için Talat Paşa'nın kemiklerinden uygun bir sembol bulunamazdı!

Varlık Vergisi 15 Mart 1944 tarihinde yürürlükten kaldırıldığında Türkiye bu kez galibiyeti kesinleşmekte olan *"Müttefik"* ABD-İngiltere eksenli politikalara hazırlanmaktadır.

Varlık Vergisi'nin yıkıcı etkisi bu uygulamanın ardından binlerce Rum, Ermeni ve Yahudi'nin Türkiye'yi terk etmesini hızlandırmakla da göstermiştir. Bu aynı zamanda bu halklara büyük bir gözdağı ve sindirme aracı oldu.

837- "Talât Paşa'nın kemikleri Almanya'dan anavatanına getiriliyor. Alman hükümeti bu idealist Türk vezirine borçlu olduğu son saygıyı gösteriyor. Zaten beklenen de buydu! (..)

Büyük harpte bizim taraf yenilince Talât paşa Almanya'ya gitti. Orada müşterek harpte, yüz binlerce Türk'ü müşterek maksat için ölüme gönderen eski bir Türk veziri olarak dost ve müttefik bir Almanya bekliyordu. Bunu bulamadı. Almanya korkunç bir ihtilâl içindeydi. Bir intikam kurşunu onu Berlin'de yere serdi. Asıl acı taraf bu değildir. O zamanki Alman adalet cihazı bu cinayeti sahte bir rüyaya bağışladı ve ondan sonrakilere tamamen kayıtsız kaldı.

İşte Almanya bugün Talât Paşa'nın mazlum kemiklerine karşı gösterdiği saygı ile bu eski borcunu ödüyor ve bir acı hâtıra bununla büsbütün tarihe karışıyor." ***Orhon Seyfi*** [*Orhon*], "Talât Paşa'nın Kemikleri", Çınaraltı, 6 Şubat 1943, S.76;

838- ***Tevfik Çavdar***, "Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü", İmge Yayınları, İstanbul, 2001

Türkiye'nin Kristal Gecesi: 6-7 Eylül Olayları

Tamamen bilinçli, öngörülü ve planlı olarak tezgahlanan 6-7 Eylül olayları, Cumhuriyetçin vitrininde duran büyük şehirlerdeki etnik unsurlarının da son bir hamleyle yok edilmeleri girişimiydi. Devlet, bu politikasını hem o günlerde sürdürülmekte olan Kıbrıs görüşmelerinde bir şantaj, hem de İstanbul ve İzmir'in kadim halklarından kurtulma için bir fırsat olarak kullandı. Olayları *"Komünist tahriki"* diye sunmakla da dış tepkileri önlemeye çalıştığı gibi, sosyalistlere yeni saldırı bahanesi yaratarak bir taşla bir kaç kuş vurmaya çalıştı. Bu olaylar tüm sonuçlarıyla TC'nin temel devlet politikalarına hizmet etti. Öyle ki 1960 darbesinde DP Hükümetinin yargılanmasında bile işe yaradı..

6 ve 7 Eylül 1955'de İstanbul ve İzmir'de başta Rum'lar olmak üzere Ermeni, Musevi ve diğer tüm gayri Müslim halka ait evler, işyerleri, dükkan-mağaza, kilise ve okullar iki gün gece-gündüz süren yağmalama, yakıp-yıkma hareketleri sonucunda bu kentlerdeki gayri-Müslim halklara ait tarih, kültür, sanat ve mal varlıkları tamamen tahrip edildi. Binlerce yıllık birikim bir gecede tarumar edildi.

Saldırılar, Atatürk'ün Selanik'te doğduğu eve Yunanlılarca bir bomba atıldığı haberinin 6 Eylül günü saat 13 ajansında radyodan okunması ve bu haberin ***"İstanbul Ekspres"*** adlı akşam gazetesinin saat 16-17 arasında yaptığı 2. baskısında[839] duyurulmasıyla *"start"* almış oldu. İstanbul Ekspres, MİT mensubu ***Mithat Perin***'ın çıkardığı DP yanlısı bir gazetedir.

Beyoğlu İstiklâl caddesinde Türk bayrağı asarak önlem almış olanların dışında ve daha önce tertipçiler tarafından işaretlenmiş tüm dükkanlar yerle bir edilmişti. Örgütlendirilmiş ve kışkırtılmış çapulcu kalabalıklar tarafından Taksim, Arnavutköy, Ortaköy, Karaköy, Eminönü, Sirkeci, Gedikpaşa, Çarşıkapı, Kumkapı ve Bakırköy de aralarında olmak üzere 52 yerde birden aynı anda çıkarılan yangınlarla tarihi, ulusal, kültürel ve sanat varlıkları bir gecede yakılıp kül edildi; yıkıldı, yağmalandı. İstiklal caddesi baştan ayağı tek bir dükkan kalmamacasına yağmalanmıştı. Yollar boydan boya kırılıp dökülmüş, parça parça edilmiş eşyalarla doluydu. Ellerine kazma, kürek, balyoz ne bulmuşsa kırılıp dökülecek Rum, Ermeni evi, işyeri arayan grupları şehrin dört bir yanında sabaha kadar terör estirdi. Tünel'deki ***Embros, Apoyevmatini, Tahidromos*** gibi Rumca yayın yapan gazetelerin idarehaneleri; Patrik'in Tarabya'daki evi ateşe verildi. Rum ve Ermeni hastanelerine bile saldırılarak yangınlar çıkarılmış, gayri Müslim mezarlıkları açılarak cesetler sokaklarda sürünür olmuştu.

Milli Eğitim Bakanlığının resmi verilerine göre, İstanbul'da ilk, orta ve lise derecesinde 32 Rum ve 8 Ermeni okulu tahrip edilmişti. İstanbul'da 74 kilise vardı. 70'i aynı zamanda yakılıp yıkılmıştı. Kiliseler dışında bir Havra, 8 Ayazma, 2 Manastır, 3 bin 584'ü Rumlara diğeri Ermeni ve Musevilere ait 5 bin 538 gayrimenkul tamamen yakıldı.

İzmir'de Yunan konsolosluğu ile Fuardaki Yunan pavyonu ve Yunan kilisesi tamamen yakıldı, sahildeki iki Rum motoru batırıldı.

Ankara'da ve diğer bazı taşra kentlerinde ise her nasılsa kalmış olan Rum ve

839- İstanbul Ekspres; "Atamızın Evi Bomba İle Hasara Uğradı", 6 Eylül 1955 2.Baskı, İstanbul

Ermenilerin kilise ve işyerleri de bu kıyımdan nasiplerini aldılar. Asıl büyük yıkımın yaşandığı İstanbul ise tarihinin en büyük toplumsal felaketlerinden birini yaşamaktaydı.

15 Ekim 1955 tarihi itibariyle 4 bin 333 kişinin toplam 69 milyon 578 bin 744 TL zarar gördüğü beyan edilmişti. [840]- Oysa bu rakamın gerçeğin çok küçük bir kısmı olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Bir tek kilisede bile tahrip edilip yağmalanan antika sanat eserlerinin değeri bile bu kadar edebilir. Gazeteci ***Haşim Akman***'ın dediği gibi *"Tahrip edilen malların değeri gerçekten de inanılmaz boyutlardaydı. Ama İstanbul'un 500 yıllık çok kültürlü yapısına düşen bomba, hiç bir şeyle kıyaslanamayacak ölçüdeydi."* [841]

O sıralarda DP İstanbul milletvekili olan ***Aleksandros Haçopulos***, TBMM'de yaptığı konuşmada Polisin tahrip ve yağma yapanları koruduğuna, örnekler verirken Büyük Ada'ya polisin gözleri önünde kayıklarla gelen 200-300 civarında kişinin Rum ev ve işyerlerini tahrip ettikten sonra yine polisin gözleri önünde elleri kollarını sallayarak Adayı terk ettiklerini belirtmektedir. Kendi evi de saldırıya uğrayan Haçopulos olayı şöyle anlatmaktadır.

".. Evimin yanında polis karakolu bulunmaktadır. Bizi tanırlar, anne ve babamı bilirler. Tahripçiler evin içine giriyor, ev tamamiyle tahrip ediliyor ve evimin önünde duran silahlı jandarmalar hiç müdahale etmiyor. Bu hadisede diyebilirim ki evim değil, tahripçiler muhafaza edilmiştir. Babam ve annem 80 yaşındadır. Yataktan aşağı atılmış ve gece yarısı, yatakları dahil her şeyleri tahrip edilmiştir. Başbakanlık Müsteşarı Salih Korur evimin halini gözleriyle görmüştür:...

Sarf ettikleri cümleler de şunlardır; kırın, yıkın, mebusun evini. Bedavadan para alıyor." [842]

Bir iktidar partisi milletvekilinin evinin, yaşlı ana-babasının jandarma ve polisin gözleri önünde gece yarısı saldırıya uğraması, diğer insanların ne gibi bir şiddet ve kıyıcılıkla karşı karşıya kalmış olduklarını çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır.

Bir başka tanıklık 6-7 Eylül olaylarındaki Kontrgerilla tertipleyiciliğine sivil bir gözlem getirmektedir. Evini yağmalanmaktan Türk bayrağı çekerek ve Türk'müş gibi davranarak kurtaran ***Sarkis Varbed*** anlatıyor;

"Gece saat bir. Köşe başında düdük sesi duyuldu. Bir de baktık bir subay. Yanlarında askerler. Yağmacılar kaçmaya başladı, kimin elinde bir makine, kiminin koltuğunda bir halı, gardıroplar kırılmış, buzdolapları sokağa atılmış. Yığın yığın kırık dökük eşya bütün sokağı kaplamış. Elimde kahve fincanı var. Bir subay geldi. 'Kahvenin tadını çıkaracak yeri ve zamanı çok iyi seçmişsin. Her Türk sizin gibi olmalı. Ama artık kahvenizi içerde için çünkü askeriye bu işe müdahale etti' dedi. Tabii dedim, 'Türk subayına saygımız sonsuz." [843]

840- *Erol Anar*, "Öte Kıyıda Yaşayanlar Azınlıklar Yerel Halklar ve Türkiye", Belge Yayınları, 1997, İstanbul , s.76

841- Aktüel Dergisi, S.61, 3-9 Eylül 1992, s.24-27

842- TBMM Zabıt Ceridesi, X. Devre,1. sene, 80. inikat, 1. içtima, 12 Eylül 1955 (Aleksandros Haçopulos'un Sıkıyönetim Oylaması görüşmelerindeki konuşması.)

843- *Karin Karakaşlı*, Yakın Tarihin Canlı Tanıklarından Sarkis Çerkezyan; Hayatı Yontan Marangoz Ustası", Tarih ve Toplum, Ekim 2000. s.202, s.199-200.

Fener Patrikhanesi Saint Sinod Meclisi adına Başbakan ***Adnan Menderes***'e 15 Eylül 1955 günü bir mektup gönderen Ortodoks Rum Patriği ***Athenegoras*** olayları şöyle anlatmaktadır;

"Muayyen bir program ve plan mucibince teşkilatlandırılmış bir sevk ve idare tahtında hazırlanmış bulunan halk kitleleri şehrin muhtelif noktalarında gece vakti ve aynı zamanda ve bir emirle hareket ederek emirlerine amade her türlü vesaiti nakliye ve her türlü tahrip edici alet ile, asayişi muhafazaya memur olanların gözleri önünde, dehşet verici savletle ırkımıza karşı tecavüze girmişlerdir. Asırların emaneti, insaniyetin malı ve bütün memleketimizin medârı iftiharı olan medeniyetin eserleri tahrip edilmiştir. Adedi 80'i bulan kilise ve ibadehânelerimizin 70'i müthiş tahribata mâruz kalmış, kısmı âzamı ateşe verilmiştir. Mukaddes kilise eşyası ve evâni tahrip edilmiştir. Kıymeti biçilmez tarihi sanat eserlerimiz tahrip edilmiştir. İbadethanemizin mukaddesatı utandırıcı bir şekilde kirletilmiş, talan ve yağma edilmiştir. İstimzar ve yağma her tarafta sürdürülmüştür. Patrikhanelerdekiler de dahil olmak üzere ölülerin mezarları açılmış, henüz defnedilen ölüler parçalanmıştır. Ölülerin kemikleri istirahatgahlarından çıkarılarak etrafa atılmış ve ateşe verilmiştir. Her tarafta ruhaniler aranmış, bulunanlara işkence edilmiş, ölümle tehdit olunmuş, hatta bir tanesinin canına kıyılmıştır." [844]

Çok sonraları resmi kayıtlarda 3 ölü 30'da yaralı olduğu açıklandı. Basın üzerindeki resmi ve gayrı resmi sansür, mezarların açılıp ölülerin bile caddelerde sürüklendiği bu olaylarda gerçek insan kaybının verilmediğini gösteriyor Buna rağmen birçok gazete *"bazı küstahların linç edildiğini"* yazmaktaydılar.

Nitekim ***Yelda***; İstanbul İHD Şubesinin *"Utandıran Tarih"* isimli fotoğraf sergisinin açılış kokteylinde gazeteci ***Hıfzı Topuz***'un o yıllardaki sansürü anlatırken; *"6-7 Eylül tahribatı ile ilgili resim yayınlamak yasaktır; Zarar görenlerin istekleri, talepleri şeklinde haber yazılamaz; Beşiktaş'ta çuval içinde üç yanan insan bulunmuştur, bunun haberinin yapılması yasaktır; vb"* gibi yasaklamalarla karşılaşmış olduklarını yazmaktadır. [845]

6-7 Eylül olaylarındaki gözle görülür ilke, tüm görgü tanıklarının da belirttikleri üzere polislerin ve saldırganların *"Cana bir şey gelmeyecek, yalnızca kırılıp dökülecek"* demeleridir. Bu da hedefin ve yöntemin dikkatlice seçildiğini göstermektedir.

7 Eylül günü İstanbul, Ankara ve İzmir'e Sıkıyönetim ilan edildi. *"Örfi İdare Kumandanlığına"* 3. Ordu müfettişi Korgeneral ***Nurettin Aknoz*** atanmıştı. 10 Eylül'de Sıkıyönetim Mahkemeleri çalışmaya başladı ve haklarında soruşturma açılan 3 generale işten el çektirildi. [846]

844- Yüksek Adalet Divanı'nda görülen "6/7 Eylül Olayları Duruşma Tutanaklarından" Aktaran, M.H Dosdoğru; agy. s.192-193

845- *Yelda*; "Azınlıklar Bir Rehinedir, Yakın Bir Örnek 6-7 Eylül Olayları", Söz Gazetesi, s.81, 21 Eylül 1996, İstanbul, s.12-13

846- 1. Ordu Müfettişi Vedat Garan, İstanbul Kumandanı Korgenaral ***Fazıl Bilge*** ve İstanbul Garnizon Komutanı Tuğgeneral ***Nedim Erensoy***

Sıkıyönetim ilanı görüşmelerinde *"güvenlik kuvvetlerinin zafiyeti ve vaktinde önlem almaması"* konusundaki eleştirileri cevaplayan Başbakan Yardımcısı ***Fuad Köprülü***, *".. bu hadiseden Hükümet önceden haberdardı. Ona göre bazı tertibat da almıştı. Fakat hadisenin günü ve saati belli değildi.* " diye savunma yapar. Ancak onun *"haberimiz vardı"* deyişi, işi *"komünistlerin yapacağını biliyorduk, ama gününü saatini bilmiyorduk. Bombalama olayı da vesile oldu"* gibi devlet senaryosuna uygun bir açıklamadan ibarettir..

Olay kitlesel bir şiddet gösterisi ve yıkım olarak tezgahlanmışken, sonuçlarından bir başka türlü de yararlanmak için DP Hükümeti, *"İstanbul'un ve esas olarak memleketin esas itibarı ile bir komünist tertip ve tahriki ile ağır bir darbeye maruz kaldığı.. "* yolunda alelacele bir bildiri hazırlayarak sorumluluğu hiç ilgisi olmadığı halde dönemin ünlü solcu ve komünistlerinin sırtına yıkmaya çalıştı.

Sıkıyönetim yargılamalarında olayın sanıkları olarak ***Aziz Nesin, Hasan İzzettin Dinamo, Dr. Müeyyet ve Can Boratav, Dr. Hulusi Dosdoğru, Dr. Nihat Sargın, Kemal Tahir, Asım Bezirci, Faik Muzaffer Amaç, Aslan Kaynardağ, İlhan Berktay***[847] gibi isimleri görmek oldukça dramatiktir.

Sorumluluğu komünistlere yıkma işi o kadar acemice tezgahlanmıştı ki, olaydan 6 ay önce ölmüş biri ile o anda doğuda askerliğini yapmakta olan bir başkası da sanık olarak gösterilmişti. Aylarca Harbiye hücrelerinde tutulan sanıklar Sıkıyönetim Mahkemesinde yargılandıktan sonra beraat ettiler.

Fakat daha da dramatik olanı gerçekten ilgileri olmadığı halde Türk Sol'unun 6-7 Eylül olaylarına bakışıdır. İşin altındaki devlet provokasyonunu, ırkçılık ve şovenizmi göremeyen Türk Sol'u olaylarda *"bir halk hareketi, başkaldırı"* keşfetmeye çalışmıştır.

Yelda, olayların tanığı olma sıfatıyla İHD İstanbul Şubesi'nde "Utandıran Tarih" isimli sergiye çağırdıkları eski TKP'li ***Metin İlkin***'in *"6-7 Eylül'ü milli bir hareket olarak görmediğini"*, *"olaylarda göze çarpan bir şey vardı, o da servet düşmanlığı. Bu servet düşmanlığı da çok doğal bir şey"* dediğini aktarıyor. [848]

Ben de kendisiyle bir görüşme yaptığımda eski KKE'li ve anti-faşist Yunan direnişçilerinden ***Manolis Glezos***'dan benzer bir anekdot dinlemiştim. 1960 yılında Atina'da toplanan Komünist Partileri konferansına, TKP delegasyonundan katılan bir *"Türk yoldaş"*ın (muhtemelen ***Mihri Belli***) 6-7 Eylül olaylarını, *"Yoldaş bu, Türk emekçilerin Rum ve Ermeni burjuvazisine karşı bir isyanıdır. "* diye yorumladığını üzüntüyle aktarıyordu.

"Atatürk'ün evinin bombalanması" olayının Türk devletinin tertiplediği bir provokasyon olduğu Yunan makamlarınca o günlerde ortaya çıkarılmıştı. Olayla ilgili olarak Selanik Hukuk Fakültesi'nde burslu öğrenci olarak okuyan ve bir Türk ajanı olan ***Oktay Engin*** ve Selanik Başkonsolosluğu Kavası ***Hasan Uçar*** yakalanmışlardı.

847- *M. Hulusi Dosdoğru*; "6/7 Eylül Olayları", Bağlam Yayınları, Eylül 1993, İstanbul
Kendisi de tutuklanan M. Hulusi Dosdoğru Sıkıyönetimce tutuklanan 45 kişinin "Komünist Fişli" kişilerden rasgele seçildiğini belirtmekte ve hatırlayabildiklerinin isimlerini vermektedir.

848- *Yelda*; agy. s.12-13

Konsolosluk yetkilileri dokunulmazlıkları olduğu için yargılanamazken, Uçar ve Engin bir süre tutuklu kaldıktan sonra tahliye edildiler. 15. 6. 1956 tarihinde tahliye olan Engin Türkiye'ye kaçarak Yunan tabiiyetinde olmasına rağmen Bakanlar Kurulu kararı ile vatandaşlığa alınmış, kendisine pek çok olanak sağlanarak korunmuştu. Engin ve Uçar, gıyaplarında Yunan Mahkemelerince iki-üç yıllık cezalar almışlardı.

1960 Darbesinden sonra yapılan ***"Yassıada Duruşmaları"***nda olay devletin resmi makamlarınca da doğrulanmıştır. 6-7 Eylül olaylarının başlamasına *"bahane"* olarak kullanılan, Selanik'te "*Atatürk'ün Evinin bombalanması işinin Selanik Başkonsolosu* ***M. Ali Balin****, Yardımcısı* ***M. Ali Tetikalp*** *tarafından Dışişleri Bakan-lığının da bilgisi içinde örgütlendiği; kavas* ***Hasan Uçar*** *ile* ***Oktay Engin****'in eylemi birlikte gerçekleştirdikleri; Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı F. Rüştü Zorlu, İçişleri Bakanı Namık Gedik'in 6-7 Eylül olaylarını yaratmak amacıyla bu tertibin içinde oldukları iddiası ile 11 kişi hakkında dava açılmıştır.* [849]

6/7 Eylül olaylarının tıpkı 'koyun" gibi her şeyinden yararlanılan bir olay olduğu için, bombalama olayı da dahil 6/7 Eylül hadiselerinden dolayı devrik DP hükümetinin de ayrıca yargılanılması da ilginçtir. Olanlardan iyice teşhir olan TC devletini aklamak ve sorumluluğu sadece devrik DP Hükümetine yıkmak için yapılan yargılamalarda, duruşmalar ilerledikçe devletin perde arkasındaki gücünün teşhir olma endişesi ile bu dosya Yüksek Adalet Divanı tarafından 5. 1. 1961 tarihinde kapatılarak, sanıklar hakkındaki dava geri alındı.

Oysa olayların sadece *"hükümet provokasyonu"* olmayıp daha kapsamlı bir Genelkurmay hazırlığı ve devlet politikasının ürünü olduğunu 30 yıl sonra bir Türk generalinin itirafı ile ***"Özel Harp Dairesi"*** adına sahiplenilmiştir. Bomba provokasyonunun sadece hükümetin işi olmayıp devlete ait olduğunun maddi kanıtlarından biri de, yaptığı işe *"kahramanlık"* olarak sahiplenen bombacı ***Oktay Engin*** daha sonra devlet kademelerinde hızla ilerleyerek 1992'de Nevşehir Valiliğine kadar gelmesidir. Şimdilerde ise Emniyet Genel Müdürlüğü Planlama Daire Başkanıdır!

Olay günlerinde TBMM'den *"Hemen hemen bütün evlere girenler şu cümleyi kullanmışlardır; 'Korkmayın sizi asıp kesecek değiliz. Buna dair emir vardır. Yalnızca evlerinizi tahrip edeceğiz. 'Bu emri verenler vardır. Kimlerdir.* ***Bu iş hangi teşkilatın mahsulüdür?'***"[850] sorusunu soran ve ***"Sayın arkadaşlarım teşkilat tertipliydi. Muazzamdı"*** tespitini yapan Haçopulos'a yanıt 37 yıl sonra Emekli Orgeneral ***Sabri Yirmibeşoğlu***'ndan gelmiştir.

Olayların ***"Türk Gladiosu"*** olarak tabir edilen *"(Ö. H. D) Özel Harp Dairesi "*nin *"muhteşem bir örgütlenmesi*" olduğunu övünerek itiraf eden General Yirmibeşoğlu, gazeteci ***Fatih Güllapoğlu***'na şunları anlatmaktadır;

"Bak ben sana bir örnek daha vereyim. 1974'deki Kıbrıs Harekâtı. Eğer Ö. H. D. olmasaydı, o harekât, yani iki harekât da o kadar başarılı olabilir miydi?

Harekât başlamadan önce Özel Harp Dairesi devredeydi. Adaya, bankacı, gazeteci, memur görüntüsü altında Özel Harp Dairesi elemanları gönderildi ve bu arkadaşlarımız, adadaki sivil direnişi örgütlediler, halkı bilinçlendirdiler.

849- ***Mehmet Ali Sebük***; "6/7 Eylül Hadiselerin Ait Kararnamenin Tahlili",Vatan Gazetesi; 19.10.1960

850- ***Haçopulos***, agy

Silahları 10 tonluk küçük teknelerle adaya soktular.

Sonra 6-7 Eylül olaylarını ele al.

-Pardon Paşam anlamadım. 6-7 Eylül olayları mı?

-Tabii. 6-7 Eylül de, bir Özel Harp işiydi, Ve muhteşem bir örgütlenmeydi. Amaca da ulaştı... *(Paşam bunları söylerken benden de soğuk terler boşanıyordu). Sorarım size, bu muhteşem bir örgütlenme değil miydi?*

-E, evet Paşam!"[851]

Generalin 6-7 Eylül olaylarını 1974'de Kıbrıs'ın İşgali hazırlıkları anlatırken hatırlaması rastlantı değildir. Çünkü 6-7 Eylül olayları ile *"Kıbrıs Sorunu"* arasında görülenin dışında çok daha yakın bir bağlantı vardır. General Yirmibeşoğlu'nun bahisettiği *"Özal Harp Dairesi"*nin Kıbrıs'taki örgütlenmelerinin başlangıç tarihi de 1955'e dayanır. Kıbrıs Türkleri içinde ***"Volkan"***, ***"9 Eylül"*** gibi kontrgerilla örgütleri bu tarihlerde örgütlenmiş, 1958 yılında ise bizzat Türk Generallerinin örgütlediği ***"Kıbrıs Türk Mukavemet Teşkilatı"*** adıyla merkezileştirilmişlerdi. 1974 işgaline kadar geçen süre içindeki *"Özel Harp Dairesi"*nin çalışmaları bu kanaldan yürümüştür.

1950'lili yıllarda halen bir İngiliz sömürgesi olan Kıbrıs'ta, bağımsızlık mücadelesi yükselmektedir. Bağımsızlık mücadelesini daha çok Yunanlı yurtseverler üstlenmiş bulunmaktaydılar. *"Bağımsız Kıbrıs"*ın sonuçta Yunanistan ile birleşmesine kesin gözüyle bakan TC, bunu önlemek için Kıbrıs bağımsızlık mücadelesine karşı, sürekli olarak İngiliz yönetiminin yanında yer aldı. Sorunu Birleşmiş Milletlere taşımadan kendi inisiyatifinde çözmeye çalışan İngiltere Başbakanı ***Eden***'in önerisi ile taraflar, 29 Ağustos 1955'de Londra'da düzenlenen bir konferansta bir araya geldiler. İngiltere, Türkiye ve Yunanistan Dışişleri Bakanları ***Mc Millan, Stefanapulos*** ve ***F. Rüştü Zorlu***'nun katıldıkları Londra Konferansı başarısızlıkla sonuçlandı. Yunanistan Adanın bağımsızlığını ve *"self determination"* hakkının tanınmasını istiyordu. İngiltere ileri tarihlerde Anayasal bir özerklik vermeyi öneriyor; TC ise Kıbrıs'taki statü değişikliklerine karşı çıkarak tek değişikliğin Adanın Türkiye'ye verilmesi olabileceğini savunuyordu. Zaten tıkanmış olan konferans o sıralarda Londra'da görüşmelerde bulunan TC Dışişleri Bakanı Zorlu'nun Selanik olayını kınayarak ayrılmasıyla kesilmişti.

Zaten 6-7 Eylül olaylarından önce de Kıbrıs bahanesiyle Rum halkına karşı legal provokasyonu devlet destekli bir dernek olan *"Kıbrıs Türktür Cemiyeti"* yürütmekteydi.[852] Dernek Yargılamalara konu olmuş, zaten paravan olarak kullanıldığı için "*feda*" edilmiştir. Devlet, Kıbrıs bunalımı karşısında Türkiye'deki Rum nüfusu *"rehine"* olarak kullanacağının işaretini vermiş; dahası Kıbrıs'ı kaybetme olasılığına karşı içerdeki Rum ticaret ve kültürünü tasfiye ederek etnik homojenleşme yolunda keskin bir adım daha atmıştır.

Varlık Vergisi'yle birlikte ekonomik etkinliklerinin büyük kısmı Türk burjuvazisi tarafından ele geçirilen gayriMüslimler; 6/7 Eylül'le birlikte yalnız ekonomik yaşam-

---

851- *Fatih Güllapoğlu*'nun Emekli Orgeneral *Sabri Yirmibeşoğlu* ile görüşmesi; "Türk Gladio'su İçin Bazı İpuçları", Tempo Dergisi, S.24, 9-15 Haziran 1991, s.24-27

852- Cemiyet Başkanı *Hikmet Bil* ile yönetiminde yer alan CHP İstanbul Gençlik Kolları Başkanı *Orhan Birgit*, "Kıbrıs sorunu ve Atanın evinin bombalanmasına karşı infiali harekete geçirmek üzere" aktif çalışan insanlardan biridir. Aynı kişinin 1974 Kıbrıs işgali sırasında hükümet sözcüsü olması belki bir rastlantıdır ama dramatik bir bağlantıyı gösterir.

dan değil, sosyal ve kültürel yaşamdan da tamamen tasfiye edilmişlerdir. 1950'li yıllarda 800 veya 1 milyon civarında olan Rum ve Ermeni nüfusu, bu korku ve terör ortamı nedeniyle yaşanan göçler nedeniyle bugün 1650 kişiye kadar düşmüş durumdadır. General Yirmibeşoğlu'nun *"amacına da ulaştı"* dediği şey bunlardır.

6-7 Eylül'de içe, Kıbrıs'ta dışa doğru gelişmenin bir iç bağlantısı vardır; 1964 Bağımsız Kıbrıs'ta Yunanistan'la birleşme politikasının ağırlık kazanmasına karşılık; İstanbul'da Rum ve Ermenilere ait gayri menkul ve Vakıf mallarının alınıp satılmasına konan ambargoyla; 1974'de Kıbrıs'ın işgal edilmesiyle İstanbul'da kalmakta direnen Rumların da mal mülklerini bırakarak Yunanistan'a göç etmeleri ile sürmüştür.

Olaylarda *"Sanık"* olarak yargılanmış olan ***Hulusi Dosdoğru***'ya göre;

"6-7 Eylül olayları, ne bir komünist kışkırtması, ne de nasırına Kıbrıs olayları nedeniyle basılan halkın kendiliğinden reaksiyonudur. 6/7 Eylül 1955 olayları, adı Demokrat 'Demirkırat', toy, fanatik, sorumsuz bir yönetimin İstanbul-İzmir metropollerinin her köşesindeki Rum azınlığa karşı, baştan sona sistemli, planlı, programlı tertip ve kışkırtmaları ve illegal uzantılarıyla kopartılmış bir toplu yıkım ve kırım kasırgasıdır."[853]

Tanık olduğu 6-7 Eylül olaylarını *"Gül Sancısı"* adlı romanında işleyen ANAP Milletvekili ***Yılmaz Karakoyunlu***, Aktüel dergisinin yaptığı bir röportaja verdiği yanıtlarda asıl amacın *"Osmanlı'dan beri iktisadi hayatı elinde bulunduran azınlık sermayesinin Türk kesimine transferi"* olduğu görüşündedir;

"Hadiselerin başlangıç itibariyle bir tertip olduğu ortadadır. Nitekim o tarihte Atatürk'ün evine bomba koymak suretiyle bu heyecanı yaratan insan bugün Nevşehir Valisidir. Bir mürettip. Bugün devletin tertibinden sorumlu bir makamın sorumlusudur! Bu da az buz bir iş değildir. Ben o arkadaşımızı tezyif etmek için söylemiyorum. O bir görevdi, yerine getirildi. Tertibin oluğunun en güzel örneğidir.

...

Hadise, sadece bir sermaye transferi anlamı da taşımaz. Bir sermayeyi, bir varlığı yok etmektir. Örneğin Varlık Vergisi'nde öyle değildir. Sizden zorla vergi almaya kalktım. Evinizi sattım, ben ucuza aldım. Mal benim aktifime geçti. Burada öyle değil. Her şey payimal edildi, perişan edildi, talan edildi. Yani fiziki olarak sermaye tahrip edildi. Ama kabul etmek zorundayız ki o hadiseden sonra Anadolu'dan İstanbul'a gelmiş, palazlanmış esnaf, ticaret hayatının da sahibi olmuştur. 6-7 Eylül hadisesinde tahrip edilen kadronun yerini doldıranlar, bugün Türk iktisadi hayatında önemli isimler olmuşlardır."[854]

Mete Tuncay, 6-7 Eylül Olaylarını "İstanbul'da İmparatorluk kültürünün sona ermesi ve taşralaşmanın başlaması" olarak nitelendirmektedir[855]

853- *M. Hulusi Dosdoğru;* agy. Eylül 1993, İstanbul

854- *Yılmaz Karakoyunlu* ile Röportaj; "En Ünlü Güreşçimiz Bile Yağmadaydı", Aktüel Dergisi, İstanbul, 3-9 Eylül 1992 ,S.61, s.27

855- Tarih ve Toplum, "6-7 Eylül Dosyası" s.139/11, İstanbul

Cumhuriyetin Yayılma Stratejisi

Cumhuriyetin, İmparatorluktan devraldığı topraklar üzerindeki genişleme stratejisine dikkat çekmek yerinde olacaktır. Bu strateji yerli halkların vatansızlaştırılarak, buraların yurt edinilmesi temelinde yükselir. Kalanları ise zorunlu göç ve ya asimilasyon yöntemleriyle birbirine benzeştirilerek Türkleştirilmesir. Lozan anlaşmasıyla TC'ye bırakılan ***Kuzey Kürdistan'da devlet hakimiyeti ancak 1938 Dersim Direnmesinin kırılmasıyla tamamlanabilmiştir. 1925'den 1938'e kadar süren bu süreç Kürdistan'ın parça parça yeniden işgal edilmesidir.*** Türkiye'nin Kürdistan'a ekonomik olarak sahip olabilmesi ise ancak 50'lili yıllarla başlar.

Bunun dışında TC'nin içe ve dışa dönük birkaç kez genişlediğine tanık oluyoruz.

Dışa doğru genişleme üç kez olmuştur;

İlki; 1939 yılında ***Hatay Cumhuriyeti***'nin ilhakıdır.

İkincisi; 1974 yılında ***Kuzey Kıbrıs***'ın işgalidir.

Üçüncüsü; 1983'den bu yana ***Güney Kürdistan'a askeri müdahale*** ve 1993'den sonra da askeri varlığını kalıcılaştırmasıdır. [Üçüncü genişleme konsepti, ABD'nin Irak'ı işgal etmesi, buna karşın TC'nin operasyona katılmaması nedeniyle kesintiye uğramıştır.]

Dışa doğru genişlemelerde, askeri güç kullanılmasının yanı sıra buralara önemli ölçüde nüfus transferi yapılmış olduğuna da dikkati çekmek yerinde olur. Hatay'ın ilhakı politikası, uzun vadeli olarak buraya sürekli Türk nüfusu göç ettirilmesiyle birlikte yürümüştür. Kıbrıs çıkarmasından önce ve sonra adaya sistemli olarak Türkiye'den nüfus aktarılmakta olduğu ve göç pompalandığı bilinmektedir. Son olarak Güney Kürdistan'a da Türkmen nüfusunu desteklemek üzere küçük gruplar halinde nüfus transfer edilmektedir. Askeri ve siyasal manevralar bu nüfus üzerine biçimlendirilmektedir. Dışa politik amaçlı nüfus transfer ederken, *"içerde"* de Türk olmayan kitlelerin göç ettirilmesi genişlemenin diğer kutbunu oluşturmaktadır.

İçe doğru genişleme ise daha az dikkatli izlenmektedir. Çünkü içe yönelik genişleme *yerli halkların sistematik tasfiyesi* (moda deyimle *"etnik arındırma"*)[856] çizgisinde ilerlemekte, iç hukuk araçlarıyla meşrulaştırılmaktadır.

Kürdistan'ın yeniden işgali süreçleri haricinde, içe doğru genişleme birkaç dalga halinde yürütüldü:

1-1915'de göç ettirilen Ermenilerin ülkelerine geri dönmesi için Lozan'dan sonra tanınan 1 yıllık süre içinde, ***geri dönüşlerin engellenmesi***.

2- Trakya, Ege ve Kapadokya'daki ***Rum nüfusun mübadele*** yoluyla sınır dışı edilmesi, mal varlıklarına el konması.

3-***Varlık Vergisi*** adıyla Rum, Ermeni ve Musevilerin ***iktisadi etkinliklerinin***

856- ***"Etnik arındırma"*** deyimine itirazımın nedeni "arındırma" ve "temizlik" kavramlarının pozitif içerik taşımalarıdır. Arınma, temizlenme, kirlerden, pisliklerden kurtulma vurgusuyla; etnik kimlikler "pislik, kötülük" olarak tanınlanmış olmaktadır. "Arındırma" adı verilen işlemin soykırım, zorla göç ettirme, asimilasyon gibi insanlık suçlarından oluştuğu düşünülürse; bu barbarlıklara "arınma" adı vermek en azından bu eylemi insan bilincinde "aklamak"tan başka bir anlama gelmez. ***"etnik homojenleşme"***, "etnik yok etme" veya ***"yerli halkların tasfiyesi"*** daha doğru bir tanımlama.

tasfiye edilmesi.

4- ***6/7 Eylül kırımıyla*** Rum, Ermeni, Musevi ve diğer bütün gayrı Müslim etnik unsurların ***iktisadi, sosyal ve kültürel yaşamdan tasfiye*** edilerek göçe zorlanması.

5-1964'de Rum çoğunluğun oturduğu İmroz ve Taşoz adalarının 'askeri alan' ilan edilerek ***Türkleştirilmesi.***

6- 1964-74 yıllarında Yerli halklara ait gayrı-menkul alım satım ve Vakıf İşlemlerinin ambargo altına alınması, Başta Heybeliada olmak üzere Bazı Ruhban okullarının kapatılması, diğerlerinin de işlevsizleştirilmesi, şovenist baskılarla göç ettirme politikalarının devam etmesi.

7- 12 Eylül Darbesi döneminde "*anti-Ermeni*" politikalarla göçün teşvik edilmesi.

Tüm bu çizgide TC'nin kadim halklara karşı sistematik *"etnik yok etme"* ve "yayılma" stratejisini sürdürdüğünü tespit etmek zor değildir.

TC'nin Anti-Ermeni Politikası

12 Eylül 1980 militarist bürokratik cuntası döneminde Ermeni vatandaşların göçü daha da hızlanmıştır. Sıkıyönetim mahkemelerinde ve cezaevlerinde Ermeniliğe yüklenilen büyük ihanet ve suçluluk kavramına koşut olarak tutsaklara yapılan baskılara tanık olmaktayız. Bunlardan en belirgin olanların başında Diyarbakır Sıkıyönetim 5 No'lu Cezaevinde, 1980-83 yıllarında iç Güvenlik Amiri olan Yzb. ***Esat Oktay Yıldıran***'ın sık sık Ermeni karşıtı konuşmalar yaparak, Ermeni örgütlerinin eylemleri söz konusu olduğunda tutsaklara işkence ve saldırı kampanyaları düzenlemesi gelmektedir. 5 No'lu Cezaevinde yatan tutukluların daha sonraki yayınladıkları anı ve cezaevi raporlarında, zorla sünnet muayenesinden geçirildikleri, sünnetsiz çıkanların "*Ermeni*" sayılarak dövüldükleri ve topluca sünnet olmaya zorlandıkları görülmektedir. [857]

TKP/ML davası sanığı Diyarbakır'lı ***Garabet Demirci***'nin ismi ise Yüzbaşı tarafından "*Ahmet*"e çevrilmişti. Garabet her defasında Ermeni olduğu için ayrıca dayağa ve işkence biçimlerine maruz bırakılıyordu. [858]

Devrimci ve sosyalist olmanın dışında Ermeni asıllı olduğu için ayrıca yoğun işkence ve aşağılamalara uğrayan kişilere bir başka Örnek de TKP/ML Hareketi Davası tutuklularından ***Garbis Altınoğlu***'dur. Garbis Altınoğlu ile 1982 yılında İstanbul 1. Şubede aynı zamanda gözaltında bulunuyorduk. Benim 39 günlük sorgu sürecimde sık sık Altınoğlu'nun da uğradığı işkencelere tanık oldum. Sorgulamadaki herkes beşer-onar kişi alt kattaki hücrelerde tutulurken, Altınoğlu üst katlarda sürekli polislerin bulunduğu sorgu odasında, gece gündüz ellerinden kalorifer demirine kelepçeli olarak tutuluyordu. Gözünün yaralı olmasına rağmen her gelen geçen Garbisoğlu'na bir yandan küfürler ediyor, bir yandan tekmeliyordu. Buna rağmen Altınoğlu büyük bir kararlılık ve direnç gösterdi. Biz sorgumuz bittikten sonra tutuklanıp cezaevine gönderilirken Altınoğlu daha birçok yerin sorgulamasından

857- ***Şerafettin Kaya***, "Diyarbakır'da İşkence", Halk Yayınları, 1982, s.86 ve Rızgari, Diyarbakır Cezaevi Raporu, Cilt 1-2 1987

58- Yeni Demokrasi, Garabet Demirci'nin Ölüm Orucu Anıları, 1987

işkencelerinden geçti.

Nokta dergisinde itirafları yayınlanan işkenceci polis ***Sadet Caner***'in anlattığına göre Garbis *"işkencecilere ilham kaynağı olmuş"*tu. Onun üzerinde bütün işkence fantezilerini deniyorlardı.

"Kaplumbağa hücresine konuluyordu. Kurban çömelerek sokuluyordu hücresine. Kıpırdama olanağı yoktu. Tuvalet gereksinimini bile gideremiyor, altına yapıyordu. Tüm eklemleri bir süre sonra kireçleniyordu. Garbis bir hafta süreyle bu hücrede tutuldu, çıktığında kamburumsu yürüyerek onuru kırılmıştı, acı da çekiyordu. Maraş'ta kaldığı 70 gün içinde sürekli işkence gördü. " (Sedat Caner'in itiraflarından)[859]

Sıkıyönetim Komutanlığı'nın hazırladığı iddianamesinde Askeri savcı şöyle yazmaktadır Garbis için;

"Her nasılsa Türkiye'de doğan, Türk tabiiyetinde olan, kolejlerde cemaat adına okuyan, Boğaziçi Üniversitesinde tahsil gören, hasılı devlet ve milletin bahşettiği en büyük nimetleri nefsinde taşıyan bu ***Ermeni oğlu Ermeni****, savcı ve zabıtadaki ifadesinde...*

..... Mesele o derece ileri götürülmüştür ki temiz Türk çocuklarına teşkilat liderliği yapan Ermeni oğlu ***Ermeni Garbis Altınoğlu****, Elbistan'da teşkilat kurabilmek için.. "*[860]

Garbis bu direnişleriyle "*Ermeni oğlu Ermeni*" olarak adını Türkiye'nin başkaldırı tarihine yazdırdı.

12 Eylül dönemindeki Ermeni düşmanlığının çarpıcı örneklerinden biri de Tuzla Ermeni Yetimhanesine devlet tarafından el konulması ve ***Hrant Güzelyan***'ın yargılanması olayıdır.

Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi Vakfı'nın başkanı olan Hrant Güzelyan, taşradaki öksüz, yetim ve okuma olanağı bulamayan Ermeni çocuklarını İstanbul'a getirerek barınma, kendi dillerinde okuma ve kültürlerini öğrenme, geliştirme olanağı yaratmaya çalışan bir din adamıydı. Bu amaçla İstanbul Gedikpaşa'da açtığı Ermeni yetimhanesi 1950'li yıllardan beri hizmet vermekteydi.

Gerek yetimhanenin yetersiz kalması, gerekse evlerde hizmet vermek zorunda kalan 30-40 kişilik yuvalara bir çözüm bulmak, çocuklar için daha elverişli bir ortam hazırlamak üzere Vakıf, Tuzla'da bir arazi satın alır. Yetimhanenin çocukları tuğla tuğla, suyunu çimentosunu küçük elleriyle taşıyarak, kendileri için bir kamp inşa ederler. [861]

Devlet, Hrant Güzelyan'ın Ermeni çocuklarının eğitimine yönelik çabalarından hoşnut kalmaz. Tuzla Kampı, Gedikpaşa Ermeni yetimhanesi ve çocuk yuvalarının

859- ***Erbil Tuşalp***; "Siyasette bir Asena Dölü" Radikal, 5. Nisan 1997

860- Adana-Kahramanmaraş-Gaziantep-Adıyaman-Hatay-İçel illeri Synt. Komutanlığı'nın 26 Temmuz 1982 tarih 1981/375 esas 1982/557 karar sayılı iddianamesi

861- "Tuzla Ermeni Çocuk Kampı - Bir El Koyma Öyküsü", İnsan Hakları Derneği İstanbul Şubesi, Irkçılık ve Ayrımcılığa Karşı Komisyon'un Türkçe, İngilizce ve Ermenice olarak üç dilde yayına hazırladıkları rapor.

"kanunsuz kurulduğu" gerekçesiyle birçok bürokratik engel çıkarır. Hrant Güzelyan bu sorunlar nedeniyle İçişleri Bakanlığı'na *"azınlık"*lara karşı baskıcı zihniyeti protesto eden *"çok sert"* bir mektupla karşılık verir..

12 Eylül darbesinden sonra Ermeni çocukların barındığı yuvalar kapatılır, Tuzla Ermeni Çocuk Kampı da 1984 yılında *"Azınlık Vakıfları'nın mülk edinme hakkının olmadığı"* gerekçesiyle arazisi ve üzerinde çocukların el emeğiyle yapılmış tesisleriyle birlikte, bedelsiz olarak eski sahibine iade edilir. Hrant Küçükgüzelyan ise bir bahane ile tutuklanmıştır.

Hrant Küçükgüzelyan, kamuoyuna başına gelenlerin gerçek nedenleriyle değil *"24 Eylül'de (1981) Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği'ni basanların bırakılmasını talep ettikleri"* kişilerden biri olarak tanıtılacaktır sadece.

Agos gazetesinin yayın yönetmeni Hrant Dink Gedikpaşa yetimhanesinde yetişmiş ve Tuzla Kampının yapımında da çalışmış olan öğrencilerden biri olarak, tutuklandığında 60 yaşlarında olan Hrant Küçügüzelyan'ın yaşadıklarını şöyle anlatıyor:

"12 Eylül'den hemen sonra Hrant Küçükgüzelyan gözaltına alındı. 'Bir ihbar' üzerine geldiler, odasında arama yaptılar, bütün kitapları, kasetleri, evrakları, buldukları her şeyi çuvallara doldurdular. 'Soruşturma' sonuçlandı: Hrant Küçükgüzelyan okul ve kamp çalışmalarında çocuklara Ermeni milliyetçiliği ve Türk düşmanlığı aşılıyordu. Bu konuda yargılandı, hüküm giydi. 9 ay kadar hapiste yattı. Uzun uğraşlardan sonra tahliyesini sağlayabildik. Yattığı süre aldığı cezayı karşılıyordu. Onu hapishaneden ben getirdim. Çok kötü bir durumdaydı. Bir gün önce feci bir dayak yemişti. Üzerinde sopalar kırmışlardı. Vücudu simsiyah kesmişti. Onu çırılçıplak soydum, fotoğraflarını çektim. Tarihe birer belge olarak sakladım. Dışarı çıktıktan sonra birkaç ay kadar Türkiye'de kaldı. Sonra Fransa'ya gitti. Onu havaalanında ben yolculadım. Şimdi sağ, Marsilya'da yaşıyor". [862]

TC'deki Ermeni Toplumunun Bugünü

İstanbul'da Patrikliğine bağlı 44 kilise bulunmaktadır. Bunların 35 tanesi İstanbul, 3'ü Diyarbekir, 3'ü Hatay, 1'er tanesi Mardin ve Kayseri'dedir.

Diyarbekir'deki Ermeni kiliseleri Yenikapı'da ***Surp Giragos***, ***Surp Sarkis Kiliseleri*** ve ***Surp Hagop Şapeli***'dir.

İskenderun'da ***Surp Karasun Manuk***, Kırıkhan'da ***Surp Krikor Lusaroviç***, Samandağ-Vakıflı'da ***Surp Asdvadzadzin***, Mardin-Derik'de ***Surp Kevork***, Kayseri'de ***Surp Krikor Lusaroviç*** Ermeni kiliseleri bulunmaktadır.

TC'de Ermenice eğitim veren okullar sadece İstanbul'dadır. Küçük Asya'nın diğer kentleri, kadim Ermenistan ve Kürdistan'da Ermeni okulu yoktur. Halen açık olan 19 Ermeni okulundan 4 tanesi lise, 4'dü orta okul, 7'si ilkokul, 2 tanesi de

862- Ayşe Günaysu, "12 Eylül, Hrant Küçükgüzelyan'ın Öyküsü ve Düşündürdükleri", Tükenmez, Eylül-Ekim 2004, İstanbul

yetimhanedir. Lise ve ortaokulların ilk kısımları da bulunmaktadır. [863]

Türkiye'deki toplam Ermeni nüfusu 60 bindir. 1995 yılı itibariyle toplam öğrenci sayısı ise 4447'dir. [864]

Oldukça düşük, hiç denecek kadar az olan bu rakamlar Ermenilerin son durumunu gösteren somut bir tablodur.

Varolan Okulların ise maddi sıkıntıları bulunmakta, bu okullar devlet tarafından desteklenmiyor; sadece Vakıf gelirleriyle ayakta kalabiliyorlar. Bunun da bir çaresi bulunmuş; 1974 senesinde çıkarılan bir kararnameye göre, babadan dededen kalma vakıfların bir kısmı, 1936 senesi beyannamelerinde kayıtlı değilse, devlet bunlara dolaylı olarak el koyuyor, bu vakıflar Cemaatin elinden alınıyor. Okulları vakıfların gelirleri beslediği için ekonomik bakımdan da çökertiliyor.

Çocuklarını Ermenice eğitim veren okullarda okutmak isteyen ebeveynler her gün kendilerine yeni-yeni engellemeler çıkarıldığından yakınmaktalar. Son yıllarda ailelerden okula kaydedecekleri çocuklarının *"Ermeni olduklarını ispatlamaları"*nın istenmesi bunun traji-komik bir örneğidir. Anası-babası Ermeni olan, nüfusta bile kayıtlı olan çocuğun, okula kaydedilmesi için ayrıca *"Ermeni olduğunu"* ispatlamasını istemek herhalde bürokrasinin aklına gelen *"en yaratıcı"* engelleme buluşu olmalı.

Yine çok uzun zamandan beri bu okullarda *"Ermenice dil dersi"* dışındaki bütün dersler zorunlu olarak Türkçe okutulmaktadır. Sonuç olarak Lozan'da garanti altına alınmış okulların diğer Türk okullarından tek farkı, ek olarak kendi dillerinin okutulduğu bir ders saati olmasından ibaret kalmaktadır. Ermenice ve Rumca derslere giren öğretmenlerin atanması ve yetiştirilmesindeki engeller düşünüldüğünde bu da gittikçe olanaksız hale gelmektedir.

TC'deki ilk nüfus sayımı 1927'de yapılmıştı; bu sayım sonuçlarında Ermeni nüfusu 123. 602 olarak gözükmektedir. Türkiye'nin bu sayımdaki genel toplamı ise 11 milyondur. Ermenilerin genel nüfusu oranı % 1, 1'di. Bugün Türkiye'nin 64 milyondur; Ermeni nüfusu ise artmak bir yana, 1927'ye göre yarı yarıya azalmıştır. Oysa toplam nüfus artışına göre Ermenilerin bugün yaklaşık nüfusu 6 milyonun üzerinde olmalıydı. Bu da tüm cumhuriyet tarihi boyunca Ermenilere karşı uygulanan sistematik baskıların vardığı eritme-yok etme boyutunu gösteren trajik bir tablodur.

İki büyük gazeteden biri, kurulduğu günden bu yana 80 yıldır yayınına ara vermeyen ***Jamanak*** (Zaman) İstanbul'da yayın yapan en eski Ermeni gazetesidir. Diğeri de ***Marmara*** gazetesidir.

50. yılını tamamlayan ***Kulis Sanat Dergisi*** ise 1996 Aralık'ında yayınını durdurmuştur.

863- Eğitime açık Ermeni okulları 1997 yılı itibariyle, ***Karaköy Getronagon, Taksim Eseyan***, Üsküdar ***Surp Haç***, ***Pangaltı Mıhitaryan***, Kocamustafapaşa ***Sahakyan-Nunyan*** liseleri; Kumkapı ***Bezciyan***, Bakırköy ***Dadyan***, Feriköy ***Merametçiyan,*** Kadıköy ***Aramyan***-Unciyan ortaokulları; Topkapı'da ***Levon-Vertuhyan***, Ortaköy'de ***Tarkmançats***, Üsküdar'da ***Semerciyan***, Samatya ve Pangaltı'da ***Ararat Hığutyun***, Bomonti'de ***Milaryan*** ve Yeşilköy ilkokulları; Şişli'de ***Karagözyan***, Altunizade'de Kalfayan yetimhaneleridir.

864- 1995 yılı ilkokul öğrencileri: **2676**, Ortaokul öğrencileri: **1077**, Lise öğrencileri: **694**

Halen hepsi İstanbul'da olmak üzere 10 tane Ermenice yayın çıkmaktadır. Bunlardan ikisi Ermeni Patrikhanesinin bülteni olan ***Lraper*** ve ***Şoğagat*** dergileridir.

1996 yılında bir grup Ermeni aydını Türkçe ağırlıklı bir haftalık gazete çıkardılar: ***Agos***. Yayıncılar bunun gerekçesini *"Ermenice bilen okurların giderek azalması, Batı Ermenistan ve Küçük Asya'da kalmış Ermenilerin Ermenice okuyamamaları (tıpkı Kürtler gibi!...) ve Ermeni toplumunun sorunlarını toplumun geniş kesimleriyle paylaşmak olarak"* açıklıyorlar.

Ermeni edebiyatı, tarih ve kültürü üzerine çok değerli eserler yayınlayan Aras yayıncılık da önemli bir boşluğu dolduruyor.

Diğer yayınlar ise, okul-öğrenci, hastahane ve kültür kurumlarına ait süreli yayınlardan oluşuyor: Pangaltı Lisesinden Yetişenler Derneği'nce çıkarılan ***Nor San*** Sanat Dergisi, ***Surp Haç*** lisesince çıkarılan ***Punç*** Öğrenci dergisi, ***Getronagan*** lisesince çıkarılan ***Lusadu*** okul dergisi, ***Surp Pırgiç*** hastahane dergisi, ***Jbid*** çocuk dergisi, Getronagan Lisesinden Yetişenler Derneğinin çıkardığı ***Hobina*** kültür ve Aktüalite Dergisi. (Artık çıkmıyor)

Soykırım Sorununa ve Birlikte Yaşanan Halklara ilişkin Yaklaşımlar: Türk Demokratlarının ve Sol Hareketlerin Tavrı

Türk milli eğitim sistemi Ermenileri tarih kitaplarından da çıkarmıştır. Onlar 1. dünya savaşı döneminde birden bire ortaya çıkarlar ve TC'den toprak istemeye başlarlar. Anti-Emperyalist kurtuluş savaşı veren Kemalistler de, emperyalistlerin oyuncağı olan bu *"işgalcilere"* haddini bildirir.

Bu çalışmayı yaparken, özellikle 'Sol' örgütlerin konu üzerindeki sistematik görüşlerini öğrenmek için çabaladım. TKP'den itibaren günümüze kadar özgün bir çalışma ve önermeye rastlamadım. Kadroları içinde Ermeni kökenli devrimcilerin bir hayli yoğun olduğu TKP/ML'de bile Kaypakkaya'nın *"Kürt Milli Meselesi"*ndeki tezlerinde belirlediği *"tarihsel haksızlık"* tespiti ile; propaganda ve ajitasyonda kullanılan *"çeşitli milliyetlerden halkımız"* söyleminin dışına çıkılamadığı, *"çeşitli milliyet"*lerin özgün durumlarına ilişkin tezler geliştirilmediğini görülüyor. Bir istisna olarak Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın ***"Yol"*** serisinin son kitabı ***"İhtiyat Kuvvet: Milliyet (Şark)"*** da Kürdistan sorununda olduğu gibi Ermeni sorununa da Marksist bir yorum getirilmeye çalışıldığını belirtmek gerekiyor.[865] Bunların dışında kimi dergilerde resmi görüşleri aktaran kısa makale ve değerlendirmelerin bulunması, sorunun ciddiyetini ortadan kaldırmamaktadır. Ermeni sorunu konusundaki tartışmaya sosyalistler katılmamakta, eğer *"tartışma"* denebilecekse sorun resmi devlet ideologları *"Kemalist araştırmacı ve yazarlar"* ile, Türk milliyetçisi propogandistler arasında kalmaktadır.

Ayşe Günaysu, Türkiye solunun büyük bir bölümünün kendi içindeki gayrı-Müslim ve gayrı-Türkleri kendi kimliklerinden ne kadar soyunmuşlarsa, ne kadar

865- *Hikmet Kıvılcımlı*, "İhtiyat Kuvvet Milliyet (Şark)",s.21, Yol Yayınları, İstanbul, 1979, Kıvılcımlı'nın görüşleri için bkz. Bu çalışmanın KUKM ve Ermeniler, başlıklı bölümü.

*"enternasyonalist"*lerse o kadar iyi komünist/devrimci kişiler olarak kabul ettiğini ama teoride bu enternasyonalizm olarak kabul edilen bu şeyin "sonuçta, fiilen, başka bir *"Türkleştirme"* olduğunu belirtmektedir. [866]

Örneğin çocukların öyküleriyle tanıdığı ***"İhmal Amca"***sı, TKP'li Vartan İhmalyan'ın Ermeni kimliği hakkında anılarını yazıncaya kadar kimse haberdar değildi.

Bir başka uç örnek TKP'nin Polit Büro üyesi ve partililerin o zaman ***"Ahmet Saydan Yoldaş"*** olarak tanıdığı Ermeni şair, gazeteci, yazar ***Aram Pehlivanyan***'dır.

> *"Pehlivanyan'ın ölümü üzerine TKP Merkez Komitesi'nin 13 Aralık 1979 tarihli "Duyurusu"nda "TKP Leninci savaş erlerinden birini yitirdi. Türkiye işçi sınıfının yiğit evladı, TKP MK politik Büro üyesi Ahmet Saydan yoldaş, ağır bir hastalıktan sonra 62 yaşında gözlerini dünyaya yumdu, " diye başlayan duyuruda, ne onun gerçek isminin Aram Pehlivanyan olduğundan, ne zamanının önde gelen Ermeni edebiyatçı ve aydınları arasında yer aldığından, yayınlanan Ermenice şiir kitabından, Ermenice siyasi gazete ve dergi yayıncısı ve yazarı olduğundan, üstelik ne de bu gazetelerde kimi Türk basınındaki Ermeni karşıtı milliyetçi tutuma karşı mücadele eden yazıları nedeniyle hapse girdiğinden söz ediliyordu"*[867]

Türk *"demokratları"* ise Ermeni meselesi gündeme geldiğinde *"sen ne güzel komşumuzdun Fahriye Abla!..."* nostaljisi içinde eskiden Ermenilerle ne güzel birlikte yaşadıklarını öven *"iyi komşuluk"* edebiyatından öteye varmayan köşe yazılarıyla yetinirler. Hoş *"iyi komşu"* olmanın ne anlama geldiği de ayrı bir konu. Tarih ve Toplum Dergisi'nine yaptığı bir ankete cevap veren 15 yaşındaki bir Ermeni genci iyi komşuluğun sırrını şöyle açıklıyor; *"Komşularımızdan hiçbir dışlama görmüyoruz ama, bunun sebebi bir sorun çıktığında ortalığı ayağa kaldırmak yerine susup onları dinlememizdir."*[868]

İlhan Selçuk ve Uğur Mumcu gibi olanları ise, Ermenilerle ilgili her söylemi emperyalizmle özdeş tutmaya hazırdırlar. TC'de üniversite çevrelerinde bulunan

---

866- ***Ayşe Günaysu***; "12 Eylül, Hrant Küçükgüzelyan'ın Öyküsü ve Düşündürdükleri", Tükenmez, (78'liler Vakfı), Eylül-Ekim 2004

867- Ayşa Günaysu; yagy., Artam Pehlivanyan için bkz: *"Özgürlük İki Adım Ötede Değil - **Aram Pehlivanyan***, Şiirleri ve Yaşamı" Aras Yayıncılık, İstanbul

868-Tarih ve Toplum ; Ekim 2000, Cilt 34, sayı 202, s.195.11, İletişim Yayınları, İstanbul

26-27 Haziran 2000 tarihinde İstanbul'da yapılan ve 12-17 yaş arası çocukları kapsayan Çocuk Kurultayı düzenlendi. Kurultay'da "Azınlık" çocuklarının sorunlarını incelemek amacıyla kurulan komisyonda Ermeni çocukları arasında da bir çalışma yürütüldü. "Türkiye'de Azınlık olmanın Avantajları ve Dezavantajları" konulu bir anket çocukların verdikleri cevaplardan bir kısmı Derginin "Bin Yıllık Beraberlik;Türkler ve Ermeniler" konusunun incelendiği 202. sayısında yayınlandı. Verilen cevapların bazıları çok ilginç ve öğreticiydi. Örneğin 13 yaşındaki bir çocuk şöyle yazmış; "Ben azınlık falan değilim. Bir kere azınlık kelimesinin benim için sadece bir anlamı var. O da bazı nesli tükenmiş hayvanlara denir. Ben bir Ermeni çocuğuyum. Ne azınlık ne de gâvur."

"Bayramlarımızı sessiz ve sakin kiliselerimizde kutluyoruz. Türkler ise kendi bayramlarını coşku ile kutluyorlar."(Yaş 15)

"Sokakta yürürken mamamızla veya tanıdığımızla Ermenice konuşsak herkes düşman gibi bakmaya başlar. Tabii ki rahatsız oluruz ve bir daha konuşmayız."(Yaş 12)

"Aslında benim derdim ismimle. Hiç hatırlamam biri bana ismimi sorduğunda bir kere ismimi söylediğimi. Hep çifter çifter söylemek gerekiyor." (Yaş 12)

"Babamın çok büyük arkadaş çevresi var, bunun için Türk arkadaşları da var. Babam orda adını belli etmez. Adı Aleksan'dır. O toplumda kendini Ali diye tanıtır." (Yaş 12)

Kemalizm yandaşı araştırmacı-yazarların eserleri resmi devlet politikasının titizlikle savunulması ve resmi tezlere teorik arka plan hazırlanmasıyla sınırlıdır.

Prof. Toktamış Ateş, Ermenileri konu olan bir doktora tezine yazdığı önsözde bu konumlarını şöyle savunmaktadır:[869]

".... Bence bilimsel açıdan doyurucu dayanakları olan resmi tarihimiz; eleştirilmesi yasak olan, eleştirilmesi vatan hainliği sayılan bir tabu olarak sunulduğu zaman, bilimsel niteliğini ve değerini önemli ölçüde yitirmektedir. Haklı ve bilimsel temellere dayanan pek çok husus tartışma dışı tutulduğu zaman haklılığı ve bilimselliği önemli ölçüde zedelenmektedir.

Yakın tarihimizle ilgili olarak resmi görüşe karşı olan görüşler bence önemli ölçüde haksızdırlar. Ve bilimsel temellere dayanmazlar. Çoğu kez art niyetli kalemlerden çıkmalarına rağmen, eğer bir art niyet olmadığını bile varsaysak, tek yanlı ve salt duygusal yaklaşımlar içindedir....

Bence resmi tarihimiz bilimsel temellere dayanır ve savunulmalıdır. "

Hiçbir konuda *"icazet"* kabul etmediklerini savunan *"radikal"* gruplar ya görüş belirlemekten kaçındılar yla da egemen söyleme destek verdiler. Türkiye'nin radikal sol örgütlerinden Dev-Sol'un lideri Dursun Karataş'ın 12 Eylül yargılamaları sırasında yaptığı siyasi savunmada ASALA eylemlerini değerlendirirken söyledikleri genel bir anlayışı yansıtmaktadır:

"Anadolu'nun işgale uğramasında Ermeniler adeta öncü kuvvet rolü oynamıştır. Ermeni milliyetçi örgütlerinin istemleri ve mücadele hedefleri (....) daha çok burjuva milliyetçiliğinin biçimlendiği Anadolu'da bir Ermeni devletinin kuruluşunu hedeflemektedir. Diğer yandan Ermeniler (....) istedikleri takdirde geri dönebilirler; fakat bu hiçbir zaman Anadolu'da suni bir Ermeni ulusal topluluğu yaratma amaçlı olamaz. "[870]

İbrahim Kaypakkaya'nın *"Tarihsel Haksızlık"* tespitine karşılık TKP/ML Ermeni sorununa bakışını şöyle özetlemektedir

"Örgütlenmelerinin ve eylemlerinin temelinde bilindiği gibi bağımsız bir devlet kurma istemleri vardır. Fakat bu onların yanılgılarının (!) da temelini oluşturmaktadır..... Tam da bu nedenledir ki Ermenilerin gerçek ve bilimsel hak iddia ettikleri topraklar üzerinde (Doğu ve Güneydoğu Anadolu`da) Kürtlerin dışında hiç bir ulusa hak tanımayız.... Kısaca sunu söyleyebiliriz ki bu örgütlerin ve eylemlerinin hiç bir hakli temeli olmadığı gibi emperyalizmin ve faşist Türk devletinin ekmeğine yağ süren gerici örgütlerdir..... Faşist basında "solcu" olduklarını iddia edilen bu örgütlerin devrimcilikle bir ilişkileri yoktur. Çünkü

"Birinin benim Ermeni olduğumu öğrenince ‚Ne olacak canım sen de insansın' demesi sinirlerimi çok bozuyor. İçimden her seferinde ‚Ne cüretle bunu söylüyor' diye geçiriyorum." (Yaş 15)

"Yeni doğan çocuklar için başarılar dilerim." (Yaş 12)

869- ***Nurşen Mazıcı***, "Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni", 1878-1918, İstanbul, 1987, Sunuş-Toktamış Ateş

870- "Haklıyız Kazanacağız 2" Dev-Sol Savunma, Derleyen D.Karatas,s.928-930, Aktaran, Ayşe Günaysu, agy

emperyalizmin ve özellikle Türkiye pazarlarından "hakkını (!) alamayan Fransa, Rusya gibi emperyalistlerin yıpranmış ve parçalanmış bir Türkiye`nin daha kolay lokma olacağı düşüncelerinin aleti haline gelmişlerdir. "[871]

TKP de ASALA konusunda şöyle bir dil kullanıyordu: *"Eğer CIA vb. örgütlerin desteği olmasa NATO ülkelerinde Ermeni terör örgütleri nasıl rahatlıkla at oynatabilirler?... Elbette teröristlerin gözlerini kırpmadan masum insanları öldürmede ve kendilerinin de ölümü göze almada bir eylem motifi oluyor. "*. [872]

Cunta liderlerinin ASALA bağlamında anti-Ermeni bir şovenizmi körüklediği, sonraları Susurluk Soruşturma Komisyonu raporlarında ortaya çıktığı gibi, suikast-sabotaj timleri örgütlemekte olduğu o günlerde, cuntaya karşı anti-faşist cephenin önderliğini yapmaya çalışan TKP'nin bu konuda aynı frekansta tepki vermesi de solun reformcu kanadının da çok farklı olmadığını gösteriyor.

Türk solunun konu üzerinde düşünmüş, politika üretmiş değildi. Dolayısıyla meydan her zaman olduğu gibi Ermenilere çarşaf çarşaf küfür eden şoven milliyetçi görüşlere kaldı. *"Hainler", "köpekler.... "* edebiyatı ile *"kan, intikam"* yeminleri ortalığı aldı götürdü. Basının en serbest olduğu konu *"Ermenilere küfür etme özgürlüğü"*ydü... Resmi ideoloji 1915 için *"sözde Ermeni soykırımı iddiaları"* deyimini buldu. Bu işin altında kalmayan kimi, *"demokrat"* çevreler ise; uluslararası terörizmin kötülüğü üzerine; ASALA'nın ABD mi, yoksa, SSCB güdümlü mü olduğu yolunda sağcı basınla ciddi polemiklere girdiler.

Erhan Karagöz'ün Yeni Olgu'daki makalesi o günlerdeki tartışmaların atmosferini ve bakışlardaki paniği yansıtması bakımından ilginçtir:

".... Şu noktayı açıklamakta fayda olduğu kanısındayım; Sözü edilen terör eylemlerinin başlayışı spontane bir birikimin ürünü olabilir. Ama kesinlikle bir noktadan sonra hizmet ettiği şey -öyle olması istenmemiş olabilir ama- objektif olarak emperyalizmin stratejisidir.

Çünkü insansız 'toprak' sorunu olmaz. Çünkü duygusal gerekçeli, intikama dayalı -ama siyasal hedefli- hiçbir olay yoktur ve olamaz da... "

Yine Avrupa ülkelerinde yapılan eylemlerle Anadolu'da yaşayan Ermenilerin haklarını savunmak söz konusu olamaz. Ki, zaten gerek Ermeni, gerek Rum, gerekse Yahudi azınlığı hakları uluslararası antlaşmalarla garanti altına alınmış durumdadır.

Yoksa yine aynı oyun mu oynanmak istenmektedir?

'... Kızgınlıktan gözü dönmüş Müslümanlar kendilerini korumaktan aciz Ermenilere saldıracak ve onları öylesine barbarca öldürecekler ki, ... insanlık ... adına .... müdahaleye' kalkışacaktır. Mantık bu mudur? Ola ki, budur. Ve bu da CIA patentlidir artık!'[873]

Ermeni soykırımını ve Ermeni ulusal hareketini böyle tanımlayan yaklaşımlar

871- İşçi-Köylü Kurtuluşu, sS 45, s.21

872-"Ermeni Terörizmi Nasıl Önlenir", Atılım, TKP MK yayın organı, Sayı 8 (116), 1983, Aktaran, Ayşe Günaysu, agy

873- ***Erhan Karagöz;*** "Ermeni Sorunu", Yeni Olgu, s.4-5, Temmuz 1981, Ank.

'sol'da ve sağ'da aynı senaryonun değişik versiyonları biçiminde farklılaşmaktadır. Yine aynı yazıda belirtildiği üzere TC'ye bu tür olaylar dolayısıyla müdahalede çıkarı olabilecek ülke hangisi olabilir? sorusuna başkaları da SSCB'yi göstermektedirler. Fransa'da yayınlanan "Armeniens Qù est la Réalité?" adlı kitabın yazarı ***Pierre Moser*** görüşlerini şöyle belirtiyor:

".... Kimin çıkarı varolması gerekir? Objektif olarak bu çıkarı sağlayacak tek ülke vardır. Bu da Sovyetler Birliği'dir. Tabi elimizde kesin deliller yok. Fakat mantık olarak düşününce başka bir cevap akla gelmiyor. Türkiye'nin bunalıma girmesinden yararlanabilecek tek ülke Sovyet Birliği'dir.... "[874]

Kendini resmi görüşe kılıflar hazırlamakla görevli sayan üniversite çevreleri ise, 1915 soykırımını reddederken, bu *"zorunlu göç ettirme"*nin savunuculuğunu yaparlar; onlara göre egemen bir devlet olan Osmanlının savaş içerisindeyken cephe gerisinde *"isyan"* çıkaran ulusal toplulukları tedbir amacıyla böyle bölgelere göç ettirme *"hakkı"* vardır. Ermeniler kendilerine uygulanan bu göç ettirmeyi *"hak"* etmişlerdir. Göç ettirme sırasında ***"meydana gelen üzücü olaylar"*** ise kendiliğinden gelişmiş ve istenmeyen olaylardır. Ölümlerin çoğu hastalıktan, kötü yol koşullarından ve haydutların saldırılarından oluşmuştur.

"Sol" Kemalistlerin hocası Ord. Prf. Dr. ***H. Veldet Velidedeoğlu*** şöyle yazmaktadır:

".... Belki böyle bir soykırımın Osmanlı hükümetince yaptırıldığı, hangi belgelerce saptanmış, gazetelerimizin bir çok kez yazdığı gibi acaba Osmanlı arşivleri incelenmiş mi? İleri sürülen bu olay, bir soykırım mı yoksa 'tehcir' yani, uzaklaştırma ya da sürgün mü? Şimdilik bu işte elebaşı durumunda olan Dole bu noktayı incelemiş mi? Önümüzdeki pazar yazısında bu olayın bir 'uzaklaştırma' eylemi olduğu ve bunun nedeni açıklanacak. Şimdiden kısaca işaret edeyim ki, ***bu eylem meşru bir savunma eylemiydi****. (abç) O tarihte Çarlık Rusya'sının orduları Anadolu'nun ortalarına doğru ilerliyordu. Osmanlı hükümeti savunma hattının gerisini güvence altına almak zorundaydı. Anadolu'daki Ermenilerin toplu olarak bu tarihte Osmanlı imparatorluğunun bir ili olan Suriye'ye gönderilmeleri bu zorunluluktan doğmuştu. Biz kalksak Senatör Dole'ye sorsak, Amerikan hükümeti niçin Japonya'ya iki atom bombası atarak yüz binlerce insan öldürdü ve milyonlarcasını kuşaklar boyu süren bir sakatlığa sürükledi?*

Dole'nin vereceği yanıt herhalde şöyle olacaktır:

'Eğer bu bombalar kullanılmamış olsaydı II. Dünya savaşı doğuda daha uzun zaman sürecek ve bu yüzden on binlerce Amerikalı asker daha ölecekti. Savaşın uzamasının doğuracağı ekonomik yıkım da ayrı bir sorundu. Bu nedenle o bombaları patlatmak zorundaydık. Bu bir tür meşru savunma eylemiydi. '

Yüz binlerce Japon'u öldürüp, milyonlarcasını sakat bırakmak, sürmekte bulunan savaşta ABD için meşru savunma sayılırsa da yine sürmekte olan bir savaşta Osmanlı hükümetinin Anadolu'daki Ermenileri toplu halde Güney

874 *Pierre Moser;* "Armeniens Quest la Rêalite? "Hürriyet, Fransa'da ilginç bir kitap, 15 Ocak 1981

illerinden birine sürgün etmesi meşru müdafaa sayılmaz mı? Bu sürgün sırasında haydutların, asker kaçaklarının sorumsuz kişilerin saldırısı yüzünden yağma ve ölüler olmuş olabilir. Böyle saldırılardan doğrudan doğruya Türkiye de çok zarar gördü o savaş günlerinde.... "[875]

Amerika'nın Hiroşima ve Nagazaki'de yaptığı soykırımla, 1915'de Ermenilere karşı gerçekleştirilen soykırımı analoji ile karşılaştırmak, bilinç altındaki bir suçluluk psikolojisinin ilginç bir yansıması olmalı. Hiroşima nasıl "meşru" ise, 1915 soykırımı da o derece "meşru"dur.

Kürt Siyasal Örgütlerinin Yaklaşımı

Gerek Türk gerekse Kürt sosyalist ve ulusal demokratik partilerinin asgari azami programlarında *"Ermeni Sorunu"*na özel bir vurgu yapıldığı ya da çözüm önerildiği görülmemektedir. Genel olarak her programda yer alan *"azınlıklar"* başlığı içinde *"bütün ulusal azınlıklara kendi dil ve kültürlerini serbestçe geliştirebilecekleri özgür koşulların sağlanacağı"* tespitiyle yetinilmektedir.

1995 yılında PKK V. Konferansında alınan bir dizi kararla *"Azınlıklar"* konusunun biraz daha ayrıntılandırılsa da Ermeni sonunu hakkında özel bir belirleme ve programa rastlanmamaktadır.

PKK lideri ***Abdullah Öcalan***, Ermenilerin uğratıldığı soykırım ve mültecileştirme politikasıyla Kürtleri kıyaslamaktatadır:

"Tarihte halkları yurtlarından sürmede, imha ve jenosit uygulamalarında en usta sınıflardan birisi de Türk burjuvazisidir. Bunun ötesinde Türk burjuvazisi bu temelde yükselmiş bir sınıftır. Onun bir devlet biçiminde örgütlenmesi, Batıda Rum halkının, Kürdistan'da ise Ermenilerin ve Kürt halkının acımazca katliamdan geçirilmesine dayanır. Daha cumhuriyetin kuruluş yıllarında bu sınıf, halklar düşmanlığında kendisini ifade etmiştir. Batıda Rum halkı kırımdan geçirilmiş, binlercesi denize dökülmüştür. Uygarlığın gelişmesinde önemli katkıları olan Ermeniler, tüm zenginlikleri talan edildiği gibi, soykırımdan da geçirilmiş, yurdundan sökülen halk yüz binler halinde göçe zorlanmıştır. Türk burjuva sınıfının örgütlü ulusal imhacı şiddeti karşısında direnişleri kırılan Ermeni halkı, fiziki varlığını korumak için dünyanın çeşitli alanlarına doğru bir göç hareketini başlatmış, bu göç sırasında binlerce insan hastalıklardan, açlıktan ve saldırılara maruz kalarak hayatını yitirmiştir. "[876]

Türk basını ve resmi propaganda aygıtı tarafından sık sık Ermeni olmakla *"suç"*lanan Öcalan, çeşitli röportajlarda Ermeni olup olmadığını açıklamaya zorlanmıştı. 1997 yılında *"Refah-Yol"* Hükümetinin İç İşleri Bakanı Meral Akşener, Abdullah Öcalan'ı kastederek, "Apo denen Ermeni dölü" belirlemesini yaparak bu

875- *H.Veldet Velidedeoğlu;* "Ermeni Sorunu I. ABD ve Ermeniler", Cumhuriyet, 7 ocak 1990

876- *Abdullah Öcalan*, "Seçme Yazılar", "Yurt dışına Çıkış ve Direniş Hareketimizin Yeni dönemi üzerine" 198... 1992. s. 33

konudaki geleneksel yaklaşımının belirgin örneğini verdi; Her iki halkı birbiriyle ilintili olarak aşağılamak.

Mart 1997 *"Çözümlemeleri"*de yayınlandığına göre İhlas Haber Ajansı, Öcalan'a soruyor;

"İHA: Siz Ermeni misiniz?

PÖ: Hayır. Kesinlikle değil. Benim babamın başka bir köyde bazı Ermeni dostları var. Ki sanırım herkesin böyle Ermeni dostları vardır. Ermeni dostu olmayan Kürtler de yoktur. Çünkü hepsi birlikte iç içe yaşadılar. Geçenlerde Refah partisi Kayseri'de Ermeni kilisesi açtı. Refah Belediye Başkanı. Herhalde en iyi dost odur şimdi. "

Türk Medyasının ünlü *"sünnetsiz militanlar"* demagojisi de şöyle bir soruya dönüşüyor;

"İHA: Peki yakalanan gerillalar içinde veya öldürülen gerillalar içerisinde Ermeni veya başka..

PÖ: Yanılgılar var. Şimdi biliyorsunuz bazı Ermeni kadınları Kürtlerle evlenmişlerdir. Şimdi sadece nenesi Ermeni olan bazı Ermeni çocukları yanımıza geldi. Bunu da sayarsan bir elin parmak sayısı kadar eder. " [877]

PRK/rizgari'nin 1999 yılında yapılan 1. Kongresinde ise ***"Birlikte Yaşadığımız Halkların Özgürlüğü bizim de Özgürlüğümüz"*** başlığıyla açıklanan bu konuda programatik kararlar alındığına tanık olmaktayız. Bağımsız Kürdistan için ***Özerk Bölgeler, Eyaletler, Kantonlar, Kültürel Özerklik Hakları ve Eyalet Meclislerinde Temsil*** gibi federatif uygulamaların birlikte kullanılması önerilmektedir. ***Asuri-Süryani, Ermeni, Türk, Türkmen*** halklarının Kürdistan'ın federatif yapısına bütün alanlarda katılımı esas alınacağı, Soykırım suçlarının mahkum edilmesi ve soykırım mağduru toplumların ülkeye geri dönüş hakkı gibi konularda da dikkat çekici önermeler yer almaktadır:

"- Ülkeye Geri Dönüş Hakkı:

*Partimiz, sömürgecilerin coğrafyamızda uyguladıkları **sistemli göç ettirme ve soykırım** politikaları sonucu anavatanlarını, yerleşim birimlerini zorla terk etmek zorunda bırakılan milyonlarca halk şahsında yaşanan **mültecileştirme, vatansızlaştırma** üzerine kurulu **tarihsel haksızlık** sorununu çözmek üzere **Ülkeye Dönüş Projesi'ni; Ermeni, Süryani, Kürt halklarıyla**, birlikte yaşayan kardeş diğer halklara, dini cemaatlere ve kültürlere mensup insanların geriye dönüş haklarını savunmaktadır.*

Göç ettirilen halkların ülkelerine dönüşünü kültürel, sosyal zenginliğimize yeniden kavuşma ve tarhsal haksızlığın sonuçlarının giderilmesi çabası olarak görür, ancak geri dönüşün ülkedeki diğer halklara karşı öç-alma ve yeni göç sorunlarına yol açmasına izin vermez. Ülkeye dönüş hakkı toplumların birbirleriyle ve tarihleriyle büyük barış hareketidir.

877- ***Abdullah Öcalan*** ile İhlas haber Ajansı arasıdaki görüşme; Çözümlemeler Mart 1997

Onlara ülkelerine dönüş hak ve güvenceleri sağlanması ve yerleşmeleri için toprak verilmesini öngörür.

Geri dönüş, eski yerleşim alanlarında yerleşmiş bulunan toplumların toprak ve yerleşim düzenlerini bozmadan ve göç olaylarına meydan vermeden yeni yerleşimler açılarak ikame edilecektir.

(...)

- Soykırım Suçlarının Mahkum Edilmesi:

Kongremiz 1915 Büyük Ermeni soykırımını insanlık tarihinin kara lekelerinden biri olarak mahkum eder. İşbirlikçi Kürt Feodallerinin de Osmanlı-Türk sömürgeciliğine suç ortaklığı yaptığı bu kanlı eylemin, Ermeni ulusuna karşı işlenmiş tarihsel bir haksızlık olduğunu kabul eder. Aynı süreçte Asuri-Süryani halkı ve Ezidi Kürtler de soykırım ve sürgüne tabi tutulmuştur. Tarih boyunca kardeş Kürt, Ermeni ve Asuri halklarının arasındaki dinsel farklılıkları ve çelişmeleri kışkırtıp kullanarak, ulusları ayrı ayrı sömürgeleştirme ve yok etme eylemlerine zemin bulan sömürgecilerin, bugün de bu kardeş halkları arasındaki çıkar birliğini baltalamak istemektedir. Bu coğrafyanın en eski ve yerleşik halkları olarak yüzyıllarca birlikte yaşayan bu ulusların, tarihin acı deneyimlerinden dersler çıkararak, bu tuzakları birlikte boşa çıkarmaları yalnız tarihe karşı değil, kendi gelecekleri için de bir borçtur.

(...)

- Bütün halklara karşı işlenen Soykırım Suçlarına karşı toplumsal siyasal duyarlılığın artırılması ve halklar arasındaki saygı, hoşgörü ve birlikte yaşama ilkelerinin canlı tutulması amacıyla; her ***24 Nisan*** *tarihini* ***Ermeni Soykırımını Anma Günü*** *olarak kabul eder.* "[878]

Kawa, 1992 ***"Savaş ve Parti İnşa Kongresi"***nde; Kürdistan'da yaşayan Asuri, Azeri, Ermeni, Arap, Türk, Fars, Türkmen vb. halkları *"azınlık"* kabul ederek; ulusal azınlıkların, *"kendi özgür iradelerini ortaya çıkarmak için örgütlenmeleri ve sömürgecilere karşı Kürtlerle birlikte savaşmaları ve Kürtlerle birlikte devlet kurmaları ve kendi statülerini bu mücadele içinde kendileri belirlemeleri"* istenmektedir.

Örgüt Kongre kararıyla kendisini yalnızca Kürdistan'da yaşayan Kürt kökenli devrimci ve komünistlerin değil, aynı zamanda Kürdistan'da yaşayan azınlıkların da hareketi olarak değerlendirmiştir.

Kawa, Ermeni sorunu ve Soykırım hakkında da dikkat çekici kongre kararları almıştır;

"8-Kawa tarihteki Ermeni soykırımını tarihsel bir haksızlık olarak görür, mahkum eder ve tarihte kara bir leke olarak görür. "

9-Kawa, kendi ülkelerinden koparılan azınlık halkına mensup insanların

878- PRK/rizgarî 1. Kongre Sonuç Bildirgesi, Rizgarî, Mart 1999, s.9-12

geriye dönüş istemlerini göz önünde tutar, onlara kolaylık sağlar, yerleşmeleri için toprak verir. (..)

12-Azınlıkların özerk örgütlenme hakkını savunur, bu hakkın kullanılması önünde engel çıkarmaz.

13- Kawa, tarihte Batı Ermenistan olarak bilinen topraklar üzerinde Ermeni milliyetçilerinin, îkinci bir tarihi haksızlığa yol açacak olan toprak boşaltılarak Ermenistan'a devri istemlerini reddeder. Kürdistan, Kürdistan'da yaşayan her milliyetten insanın yurdudur.

14- Azınlıklar Kürtçe'nin yanında kendi dillerini de resmi dil olarak kullanabilir, kendi etnik kimliklerini ve kültürlerini korur ve geliştirirler.

15- Kürdistan'daki tüm yerleşim birimleri tarihteki gerçek adlarıyla isimlendirilecek, azınlıkların yerleşim birimleri de kendi adları ile isimlendirilecektir. [879]

879- Kawa Kongre Belgeleri , Ekim 1992

ERMENİ ULUSAL HAREKETİ VE 1915 JENOSİDİYLE İLGİLİ GENEL SONUÇLAR

1915, öncesindeki sistemli katliamlar ve sonrasındaki destekleyici eylemlerle birlikte 20. yüzyılın karşılaştığı en kapsamlı ***soykırım*** hareketlerinden biridir. Doğunun en eski ve yerleşik Hıristiyan toplumları anavatanlarından hemen hemen bütünüyle koparılıp atılmış, büyük kısmı ise yok edilmiştir.

1915 soykırımının deneyimini Yahudi'ler üzerinde geliştirmeye hazırlanan Hitler'in 1939'da komutanlarına şöyle sorduğu söylenir; ***"Ermenilerin köklerinin kazınmasından bugün söz eden var mı?"***[880]

Böylece I. Emperyalist Paylaşım savaşında Ermeni soykırımını geçiştiren dünya, II. Emperyalist Paylaşım savaşında bu kez Yahudi'lerin gaz odalarına, fırınlara gönderilerek 6 milyon insanın sırf Yahudi olduğu için katledilmelerine tanık olmak zorunda kalacaktır.

ABD'nin 1945'de Hiroşima ve Nagazaki'de Atom bombası kullanması, Vietnam'da giriştiği katliamlar; Irak'taki Baas rejiminin 1988'de 5 bin Kürdü kimyasal silahlarla Halepçe'de katletmesi, Sırp yönetiminin eski Yugoslavya'yı ayakta tutmak uğruna Bosna'da giriştiği katliamlar, Ruanda'nın yaşadığı soykırım trajedisi aynı politik kültürün ürünleridir. Bu arada insan kemiklerini istifleyen Kamboçya'nın ***Pol Pot*** rejimini de unutmamak gerekir.

İnsanlığa karşı işlenmiş soykırım, etnik arındırma gibi suçların kovuşturulmamasının, cezasız / yaptırımsız kalmasının yeni soykırımları cesaretlendirici ve savunmasız halkları bu tür yıkıcılıkların insafına terk etmiş olacağını belirten Dadrian, çok haklı olarak şunları yazmaktadır;

"Jenosit gibi bir suç işlenirken belirli bir ölçüde engellenmez ve daha sonra cezalandırılmazsa, bu durumdan çıkan sonuç ikili bir anlam taşır. Sadece kurbanın adalet arayışı reddedilmiş olmakla kalınmaz, daha önemlisi fail bu suçu,

880- Londra'da yayınlanan Times gazetesinin 24 Kasım 1945 tarihli sayısında çıkan "Nazi Almanya'sının Savaş Yolu" başlıklı makalede; Hitler'in 22 Ağustos 1939 günü yüksek rütbeli komutanlarla tertiplediği bir toplantıda yaptığı konuşmada söylediği iddia edilen bu söz ile ilgili zaptın 23 Kasım 1945 günü Nürnberg Harp Suçluları mahkemesi duruşmasında savcı tarafından delil olarak ileri sürüldüğü yazılmaktadır.

ceza gerektirmeyen, şartlara göre yeniden tanımlamaya teşvik edilmiş olur. Bu tür yeniden tanımlama eğilimine hemen her zaman birçok rasyonelleştirme eşlik eder. Bu tür inkâr belirtileri hukukçular ya da devlet adamları tarafından yeterince değerlendirilmemiştir. Oysa bunlar potansiyel failleri ilk suçu örnek alarak kendilerini mazur göstermeye teşvik eden derslerle dolu olabilir. Ne var ki bu tür inkârlardan kaynaklanan daha vahim bir tehlike, kurban edilen insanların içinden hayatta kalanların daha etkin bir imhaya hedef olabilmeleridir. Pişmanlık duymayan ve mevcut yasaklamaların aşınmasında cesaret alan ve inkâra başvuran fail benzer koşullar altında aynı suçu tekrarlamakta tereddüt etmeyebilir."[881]

Soykırım [Genocide / Jenosit][882] kavramını, kendisi de soykırım kurbanı bir halka mensup, Polonyalı bir Yahudi olan hukukçu ***Refael Lemkin***'e borçluyuz. Ne ki o, soykırım suçunun tanımlaması ve hukuki yaptırıma alınması çabasını kendi halkının başına gelen faciadan çok önce bizzat Ermeni ve Asuri halklarının uğradığı zulümlerden yola çıkarak dile getirdi. 1915'in sorumlusu İttihatçıların yargılandığı Osmanlı Harp Divanındaki yargılamaları yakından takip eden Lemkin, 1933 yılında Madrid'de Milletler Cemiyeti'nin düzenlediği Uluslararası bir Konferansta şöyle soruyordu:

"... bir kişiyi öldüreni yargılamak mümkünken, bir milyon insanı ölüme göndereni yargılamak niçin mümkün olmuyor?"

1915 Soykırımını inkar eden Türk hukukçu veya aydınları, bizzat *"Soykırım suçu"* kavramının 1915 Örneğinden yola çıkarak Lemkin tarafından tanımlandığını dikkatlerden kaçırmaya özen gösterirler.

Lemkin, bu inançla soykırım suçunun Nazilerin yargılandığı Nürnberg mahkemelerinde cezai yaptırımlara bağlanması için büyük uğraşlar verdi. Birleşmiş Milletlerce Başkanının hukuk danışmanı olan Lemkin *"Soykırım Suçlarının önlenmesi ve Cezalandırılması"* hakkında sözleşmeyi hazırlayan komisyonda yer alan almıştı ve tasarının hazırlanmasında büyük rol oynadı. Soykırım suçlarının tanımı konusunda uluslar arası bir otorite olan Lemkin, bütün bu mücadeledi kenisine ilham veren 1915 sürecini bir *"soykırım"* olarak tanımlamaktadır. Bir başka anlatımla bu kavramın isim babası da 1915 'i bir soykırım olarak değerlendirir. [883]

Lemkin'in soykırım tezinde *"Soykırıma uğrayan grubun ulusal niteliklerinin tasfiyesi ve uygulayıcı grubun ulusal özelliklerinin kabul ettirilmesi (zorla asimilasyon), zorunlu göç, kültürel soykırım"* gibi daha ayrıntılı çizgiler de bulunmaktadır.

II. Dünya Savaşı'nda Nazi Savaş suçlularının yargılanması sırasında Nürnberg Mahkemesi, Yahudilere karşı uygulanan soykırımı (Holocoust) ***"insanlığa karşı işlenen suçlar"***[6-c] başlığı altında yargılamıştır. Bu suç ***"Sivil toplumlara, gruplara karşı, siyasî, ırkî, dinî nedenlerle, gerekçelerle yapılan mezalim"*** olarak tanımlanmıştır.

881- V.N.Dadrian; agy. s.115

882- Genos=Soy (Yunanca), Cide= öldürme, yok etme (Latince)

883- Lemkin, 1949 Yılında Amerikan CBS Televizyonunda, Birleşmiş Millet Soykırımı Sözleşmesi ve Ermeni Soykırımı konusudaki bir roportajda bu görüşünü ifade etmişti. Akt: ***Harut Sassounian***, "Lemkin Discusses Armenian Genocide In Newly-Found 1949 CBS Interview", The California Courier, Dec. 8, 2005

Hatırlatmak yerinde olur ki ***"insanlığa karşı suç"*** kavramı da yine 1915'de Türkiye'nin yürüttüğü etnik yok etme fiilini tanımlayabilmek için İngiltere, Fransa ve Rusya'nın 28 Mayıs 1915'te yayınladıkları deklarasyonda yer alarak uluslar arası hukuk literatürüne girmiştir. [884]

9 Aralık 1948 tarihli Birleşmiş Milletler *"Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi"* nin 2. maddesi bugün uluslar arası hukukta genel-geçer bir Soykırım tanımı olarak kullanılmaktadır. Buna göre;

"Madde 2" Bu Sözleşme bakımından, ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden her hangi biri, soykırım suçunu oluşturur.

a) Gruba mensup olanların öldürülmesi;

b) Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel zarar verilmesi;

c)Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracağı hesaplanarak, yaşam şartlarını kasten değiştirmek;

d) Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak;

e) Gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek"[885]

Buna göre Osmanlı Devletinin 1915 yılında Ermenilere karşı aldığı Tehcir kararı ve uygulaması planlı bir etnik yok etmedir ve Sözleşmedeki unsurların sadece ***herhangi birini*** de değil tümünü, tamamen karşılayan bir soykırım olayıdır.

Bugün, soykırım tartışmaları yapıldığında TC'nin tezi, 1915 *"olay"*larının bir soykırım değil, *"zorunlu göç ettirme"* olduğudur. Jenosit, nasıl bir insanlık suçuysa; sanki bir ulusu binlerce yıl yaşadığı, hayat verdiği topraklardan derin acılarla sürüp çıkarmak *"bir hakmış ve meşruymuş"* gibi savunulmaktadır. Jenosit, bir etnik, dini ya da kültür grubunun yok edilmesini amaçlayan kapsamlı bir *"etnik arındırma"* eylemidir. Sürgünler de bu eylemin bir yöntemidir; aynı derecede bir insanlık suçudur.

Jenosidin uygulamaları, insanların nasıl boğazlanıp öldürüldüklerini, bunların nasıl kitlesel çılgınlık boyutlarında sürdürüldüğüne dair anlatımlar, bir çok romana, filme, araştırmaya konu olmuştur. Ne ki, sırf dili, kültürü ayrı olduğu için ulusal haklarına sahip çıkmak istediği için bir ulusun toptan imha edilmeye çalışılmasının, yerinden yurdundan koparılması bir ***soykırım,*** insanlığın yüzkarası bir suçtur, bunu akıl ve vicdan sahibi olarak hiç bir insan onaylamaz mazur gösteremez. Bu bakımdan 1915 jenosidinin hiçbir mazerete sığınılmadan, açıkça kınanması, yapanların, yaptıranların lanetlenmesi bir insanlık borcudur.

1915 Jenosidi tarihsel bir olgudur. Tarihsel olayların belgelendiği bütün yöntemlerle belgelenmiştir. En başta Küçük Asya ve kadim Ermenistan, Kürdistan ve

---

884- *Dr.Ezeli Azarkan*, "Uluslar arası Hukukta İnsanlığa Karşı Suçlar", Dicle Üniversite Hukuk Fakültesi, 2003, s.276

885- Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun 9 Aralık 1948 tarih, 260 A (III) sayılı Kararıyla ***Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Anlaşma*** (Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide) kabul edilmiş, imzaya, onaya veya katılmaya sunulmuştur.Yürürlüğe giriş tarihi; 12 Ocak 1951

Mezopotamya coğrafyasında, daha önceki yıllarda resmi kayıtlara geçirilmiş nüfustan sürgün ve göç rakamları çıkartıldığında yaklaşık bir buçuk milyon insanın resmen ***"kayıp"*** olduğu ortaya çıkmaktadır. Resmi Osmanlı kayıtları Ermeni nüfusunun 6 vilayette en az %18'i olduğunu yazıyor. Rakam olarak en az 1 milyon 234 bin nüfus gösteriliyor. Tehcir sonrası Anadolulu 34 bin Ermeninin kaldığı, Halep'e ise yaklaşık 100 bin kişinin vardığı belirtiliyor. Yine bu kayıtlarda Sivas ve Van vilayetlerinde Ermeni nüfusunun en çok %35 olduğu görülüyor. Bu rakamların ne kadar küçültüldüğünü ve diğer sayımlarla aralarında çok açık bir fark olduğunu bir yana bırakarak, bunların doğru olduğunu varsayalım. Bugün Van ve Sivas vilayetlerinde bırakın yüzdeyi kaç tane Ermeni var? Sırf 6 vilayette %18 olduğu söylenen Ermeni nüfusu bugün Türkiye nüfusunun kaçta kaçı?. Binde 28... Sonuç bu rakamlara göre bile bir Ulusunun bu coğrafyadan kazındığını gösteriyor? Ve bu en ılımlı yorumuyla bile bir ***"etnik arındırma"*** değil midir?

Bu kayıp insanların hepsi soykırımın talihsiz kurbanlarıdır. Resmi tezler bu kayıp rakamı kırparak 300 bin olarak göstermektedir. Rakamı büyültsek de küçültsek de bu, bir ulusun vatanından koparılarak imha edilmiş olduğu gerçeğini küçültmez, ortadan kaldırmaz. On binlerce insanın kanlı anıları belki Osmanlı arşivlerine geçmemiştir, ama toplumların belleklerinde tazedir. Sözgelimi ben bile Erzurum'da yaşlı insanlardan, ninelerden, dedelerden Ermenilerin nasıl yok edildiklerini, nasıl kulak ve burunlarının kesildiğini dinleyerek büyüdüm. Bunlar, Müslüman olmayana, Türk olmayana, kendinden olmayana yapılması meşru olan, övünülmesi gereken şeyler olarak anlatılırdı çocuklara. Erzurum'da *"Gavurboğan"* diye ünlü bir mahalle var. *"Gavur Ermenileri"* boğmakla övünülen, şan yapılan bir memleket. Bu isim halen övünçle kullanılıyor! O *"gavurlar"* ki o şehrin en eski halkı, şehri inşa eden, geliştiren, üreten insanlar... Kürdistan'da savaşa giden Türk gençlerinin bir övünç vesilesi olarak gerilla başlarıyla çekilmiş resimleri sevgililerine yollamaları bu kültürün bir ürünü değil midir?

Siyasi ve Toplumsal Sorumluluk

Soykırımın sorumlusu Osmanlı-Türk devletidir. İttihad-Terakki yönetimindeki Osmanlı Devleti ile Kemalistlerin yönetimindeki Türkiye Cumhuriyeti Devleti birbirinin organik, ideolojik ve siyasal devamıdır. Çalışmam boyunca bu devamlılığın ve özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin ancak ve ancak İttihat-Terakki yönetimindeki Osmanlı devletinin Önasyayı soykırım ve sürgünle Türkleştirme operasyonu üzerine üzerine kurulabildiğini düşünüyorum. Kemalistler İttihat-Terakki'den devraldıkları programı tamamlayarak İmparatorluğu Türk egemenliğinde bir ulus-devlete dönüştürmeyi başarmışlardır.

Bu nedenle 1915 soykırımın sorumluluğu siyasi ve hukuki olarak hem Osmanlı Devletini hem Türkiye'yi bağlar. Zaten bunun bilinciyledir ki Türk diplomasisi hemen her alanda Osmanlı Devletinden *"redd-i miras"* yapmasına rağmen, soykırım olgusunu kabul etmemekte, imparatorluğun bu eylemini canla başla savunmaktadır.

Hukuki ve siyasi sorumluluğun devam etmesinin bir ölçütü de bu suçun inkar

edilmesidir. Suçun inkarının amacı, o suçla elde edilen tüm olanak ve faydanın fiili olarak devamlılığını sağlamaktır. Örneğin 1915'de nüfusun en az üçte birini / yarısını oluşturan yerli halkların imha edilmesi inkar edilmeden, *"bu topraklar üç bin yıllık Türk yurdudur" d*emek mümkün değildir. Soykırımın inkarı, bu halklara ait kültürel varlıkların, toplumsal izlerin de kararlı biçimde yok edilmesini getirmiştir. Bu anlamıyla inkar soykırım suçunun devamlılığı, tekrarlanması kararlılığını ifade eder.

Soykırımın fazla üzerinde durulmayan bir de toplumsal sorumluluk boyutu olduğunu düşünüyorum. Asli faillerin bu ulusları yok etmek için planlar kurmaları, kurumlar oluşturmalı, suçu icra ederken meşru ve gayrı-meşru tüm araçlardan yararlanmaları bir olgudur; ama aynı zamanda eğer bu yaygın suçun icrası sırasında doğrudan hedef olmayan toplumlar tarafından ya suskun kalarak, herhangi bir biçimde onaylayarak ya da bizzat fiile katılarak yardım görmemiş olmasaydı soykırımın bu denli derin, acımasız ve sonuç alıcı olması mümkün olmayabilirdi. İster manipülasyonla, ister kışkırtma ve propaganda ile, ister basit sıradan çıkarların dürtüsüyle eğer toplumsal bir destek ve tasvip görmeseydi suçun içrası mümkün olmayabilirdi.

İster Türk, ister Türk, Arap veya Çerkez, soykırım mağduru halkların kırımına katılmayan, korumaya çalışan ve karşı çıkma cesareti gösteren her kişi insanlığın onurunu kurtaran abideler olarak anılmaya değer.

Soykırım, sürgün ve etnik yok etme gibi insanlık suçlarının yinelenmemesi, caydırılması için onun toplumsal desteklerinin, ideolojik meşrulaştırma araçlarının sorgulanması, kırılması zorunludur. *"Halkların, emekçilerin suçu yoktur; suç yöneticilerin, hakim sınıfların, dahası büyük emperyalistlerindir"* söylemi fazlasıyla popülizm kokar. Hatta bireylerin, toplumların bu gibi suçlar karşısında kendilerini sorgulamasının önüne geçip sorumsuz bir rahatlama sağladığı ölçüde zararlıdır da.

Asli failler bulunup yargılanabilir; siyasi sorumlular yaptırımlarla karşılaşabilir; ama bu koşullarda bile eğer toplumsal sorumluluk tanımlanmamışsa; tüm bunlar yeni soykırım faillerinin kendilerini *"mağdur olmuş"* dahi hissederek ilk uygun fırsatta dizginlerinden boşalacak bir yatağa yatırılmalarından başka bir anlama gelmez.

Bu nedenledir ki soykırımın yaşandığı toplumlarda sorumluluk en ince detayına kadar kendisine ayna tutarak, eğer bir kayıtsızlık, vurdumduymazlık, yararlanma, onaylanma hali bile varsa bunları tartışıp arındırmayı önüne koyabilmeli. Ancak böyle bir toplumsal sorgulama, politikacıların, bürokrasinin, diplomasinin bitmez tükenmez cambazlıklarını aşarak toplumlar arasında yeniden barışçı ilişkileri inşa edebilir. Yaşamlı paylaşma ve birbirinin hak ve özgürlüklerine saygı temelinde bir ortak gelecek hazırlamak politikacıların insafına bırakılamayacak kadar ciddi bir iştir.

Hepimizin kendimize, ailemize bir çocuk saflığıyla yönelteceğimiz ***"Baba, dede, soykırımda neredeydin?"*** sorusu bir çok kapıyı açabilir. Önyargılar ve tabular, doğru sorulan küçücük soru işaretleri karşısında paramparça olabilir.

Hukuki Sorunlar

Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması ile ilgili uluslar arası hukuk mevzuatındaki düzenleme, kanunların geriye doğru yüreyemeyeceği ilkesiyle faillerin veya onların kurumsal devamlarının yargılanmasını önleyebilir. Nitekim Türk diplomasisi bu konu üzerinde durmaktadır. Fakat faillerin cezalandırılması için geriye doğru yürütülemeyen yasalar, mağdurların lehine geriye yürüyebilir. Soykırım mağduru toplumlar, uğranılan manevi ve maddi kayıpların tanınması için her zaman mahkemeye başvurabilirler. Bu konuda herhangi bir zaman aşımı da söz konusu değildir.

Soykırımın uluslar arası alanda tanınması mücadelesi, suçun önlenmesi bakımından caydırıcı bir etkinlik olduğu gibi, mağdur toplumların güven ve yaşam hakkı açısından da destekleyici bir rol oynar.

Yok Etme Biçimleri

Tarihsel olarak Kürdistan'ın sömürgeleştirilmesi ile Ermenistan'ın Ermenisizleştirilmesi aynı sürece denk düşmektedir. Alman emperyalizmi ile ittifak içindeki İttihat ve Terakki yönetimi; Büyük Turan'a açılma hayalleri içinde, çıkarlarına engel olarak gördükleri Ermeni ulusal kurtuluş mücadelesini ve bir bütün olarak Ermeni ulusunu top yekun yok etmek için 80 yıl önce 1915'de büyük bir soykırım gerçekleştirmişlerdi.

Bütün Ermenilerin yaşadıkları yerlerden göç ettirilmelerini öngören ***"Tehcir"*** yani ***"Zorunlu Göç ettirme Yasası"***, kanlı soykırımın yasal kılıfı işlevini gördü. Bir milyona yakın Ermeni katledilirken, bir buçuk milyona yakın insan da Kafkasya, Ortadoğu ve çeşitli Avrupa ülkelerine göç etmek zorunda bırakıldılar.

Bu insanların bir tek *"suç"*u vardı: ***Ermeni*** olmak, ***Süryani*** ya da ***Rum***...

Siyasal iktidarlarını yerli halkları etnik yok etme temelinde Türk ulus devletini inşa stratejisi üzerine kuranlar Ermeniler gibi Asuri-Süryani halkını, Pontusluları ve Ezidi[886] Kürtleri de sürgün ve kırıma uğrattılar. Ermeni, Asuri ve Pontus halkları, Ezidiler binlerce yıldır üzerinde yaşadıkları, uygarlıklar geliştirdikleri topraklarından kan ve gözyaşı ile koparıldılar. Daha sonraki yıllarda da bütün tarihsel ve toplumsal izleri belleklerden silinmeye çalışıldı.

Ermeni mallarının yağmalanması ve gasp edilmesiyle daha da zenginleşen Türk eşraf ve mütegalibesi, işbirlikçi Kürt ağaları, soykırımcı Osmanlı asker-sivil bürokrasi Kemalist iktidarın belkemiğini oluşturdular.

Bunlardan Nurettin Paşanın söylediği öne sürülen ünlü ***"Zo'ları bitirdik, sıra Lo'larda!"***[887] deyişine uygun olarak, ardı sıra Kürdistan yeniden işgal ve ilhak edilmeye başlandı. 1919-22 Koçgiri Hareketinin sürgün ve katliamla bastırılması,

886- Popüler yazımda "Ezidi, Ezidiler" olarak kullanılan bu kavramı biz, Ezidilerin kendilerini isimlendirmede gösterdikleri duyarlılığa saygı olarak Ezidi / Ezdî olarak kullanacağız. Kaynak aktarımlarında ise kullanılan biçimler doğallıkla olduğu gibi bırakılmıştır.

sömürgeciliğin bundan sonra izleyeceği temel politikayı da göstermektedir.

Bugün yaşadığımız pek çok siyasal ve toplumsal olgu, 1915'de yaşanan soykırımla öylesine derin bağlarla bağlı ki, bunları bir kez keşfetmeye başladığımızda, sistemin kendi suçlarına toplumları da suçlandırarak nasıl ortak edebildiği becerisine tanık olmaktayız.

Türk ırkçı ve şovenistleri açısından Ermeni olmak çok büyük bir *"suç"*tur. Türkiye'nin pek çok yerinde *"Ermeni"* sıfatı halen başlı başına ağır bir hakaret ve küfür sözcüğü olarak kullanılıyor.

1915 Jenosidinin Osmanlı arşivlerindeki en önemli belgesi ***"Tehcir Yasası"***dır. Tehcir yasası, başlı başına bir ulusu yok etmenin, yurdundan ebediyen koparmanın yasal dayanağını oluşturmak üzere hazırlanmıştır. Bu kanun *"Ermeni"* olmayı başlı başına suç ve tehdit olarak tarif etmiştir. Göç ettirilenlerin bir daha yerlerine geri dönmemek üzere çıkartıldıkları, vatansızlaştırıldıklar, vatanlarının ellerinden alındığı da çok açıktır. Kolektif suç ve kolektif cezalandırma gibi insanlığın en ilkel davranışını Tehcir olayında görmek mümkündür. Kimlerin suçlu olduğuna *"devlet için tehdit olduğu veya isyana kalkıştığına da"* mahkemeler değil, idare ve hiyeraşik düzen içinde askeri ve mülki memurlar karar vermişlerdir. Yalnız cepheyle ilgili değil her yöredeki Ermeniler göç ettirilmiştir. Hiçbir cezai ehliyeti, hiçbir olaydan sorumluluğu olamıyacak, kundaktaki bebekten ölüm döşeğindeki hastaya kadar herkes sadece ve sadece *"Ermeni olduğu için"*, aç-susuz barınaksız, korunaksız göç yollarına itilmişlerdir.

Başkaca hiçbir zulüm uygulanmamış olsa bile sırf Tehcirin kendisi planlı sistemli bir *"etnik arındırma"* operasyonu, soy kurutma, soyunu tüketme suçudur.

Türk şovenizmi insanlığın aklı ile alay etmeyi çok sever. *"Bu bir cezalandırma değil, kanuni tedbirdi"* derler. Yüz binlerce çocuğu, yuvalarından koparıp sürgüne yollamak neyin *"tedbiri"* olabilirdi? O halkın bir daha üremememesi, çoğalmaması, yok olmasının tedbiri tabiiki!.. Adım atacak hali olmayan hastalar, güçsüz takatsiz yaşlılar acaba Osmanlı Devleti için nasıl bir tehlike oluşturuyorlardı? Yaşlılar ve kadınların olduğu bir ocak varsa o ocaktan yeniden dumanlar tütüp hayat devam edebilirdi. Hiçbir ocak kalmamalıydı ki bir daha tütmesinler...

Katledilen ya da sürgüne gönderilen Ermenilerin mallarının yağmalanması, el konulmasıyla daha da palazlanan Türk eşrafının, mülk sahipleri ve bürokratların *"anti-Ermeni"* bağnazlığı boşuna değildir. Göç ettirilen Ermenilerin vatanlarına geri dönmelerine karşı oluşturdukları gerici koalisyonu *"ulusal kurtuluş"* diye sunmaları, her olayın ardında *"Ermeni parmağı"* aramaları, Ermenistan tehlikesi rüyalarıyla uykularının kaçması boşuna değildir. Bu toplumsal suçluluk psikolojisidir.

887- "Koçgiri Halk Hareketi", Komal Yay., Ankara 1976; İstanbul 1992 ("Zo"; doğrusu "dzo"; Ermenice'nin bazı lehçelerinde "ulan", "sen" gibi anlamlarda kullanılan bir ünlem, aynı şekilde Kürtçe "Lo")

1915 Soykırımının Bir Êzelliği De ***"Etnik Tecavüz"*** Olmasıdır.

Kadınların tahakküm altına alınmasıyla, ulusların tahakküm altına alınmasındaki bu ortak payda soykırımda dramatik biçimde ortaya çıkar. Ermenilerin sürgün ve soykırımları sırasında çoğu Ermeni genç kızları ve kadınları odalık ya da hizmetkâr olarak alıkonuldular, paylaşıldılar; din değiştirmeye zorlanıp Müslümanlarca nikah altına alındılar. Ailesi sürgün ve soykırıma kurban giden kimi Ermeni yetim çocukları Müslüman ailelerin yanına besleme olarak verildiler.

Bu tutumun yine de *"insanca"* bir yanı olduğu söylenebilir. Ne de olsa yaşamları kurtulmuştur. Ama, acaba böyle midir? Bence hayır....

Bir ulusun *"etnik tecavüz"*e uğraması ile, kadınların aşağılanmasının Ermeni kadınlarında kesiştiğini görmek gerekir. Ermeni erkeği için boğazlanmak ne idiyse, Ermeni kadının da bunun karşılığı tecavüz edilmek ve din değiştirme koşuluylâ bir Müslüman'a nikahlanmak olmaktadır. Bu hem kadının aşağılanmasıdır, hem ulusun aşağılanmasıdır, hem de inançların aşağılanmasıdır...

Bazıları bu olguları yaraların sarılması gibi anlasa da, ırkçılar için bu dinsel ve etnik bir tecavüzdü; yani Ermenilerin piçleştirilmeleriydi.... Tabi bir de hayatını kurtarma karşılığında insanların *"köle"*leştirilmesi....

Yıllar sonra Türk faşistleri meydanlarda şöyle sloganlar attıklarında kastettikleri tam da buydu;

"Ermeniler piçtir, piç kalacaktır. "[888]

Bugün Kuzey Kürdistan'da büyükannesi, anneannesi Ermeni olan ne kadar aile var, kesin olarak bilemiyoruz. Herhalde istatistiksel bir araştırma çarpıcı sonuçlar verirdi. Bu kadınlar soykırımdan arta kalmış ödünç yaşamlarıyla acılı hikâyeler taşıdılar. Her şeyleri kendisinden alınıp, karşılığında kendine ait olmayan iğreti bir yaşam verilen Ermeni kadınlarının bu trajedisi, onları Afrika'dan Amerika ve Avrupa'ya taşınan Afrika yerlileriyle ortak bir yazgıda birleştirmiştir...

Böylesine bir gönülsüzlük, zorbaca ilişkiler üzerine çoğalan kuşaklarda acaba ne gibi sosyo psikolojik izler yaratmıştır, araştırılmaya değer.... *"Dönme"*lik, onu bir politika olarak mazlum uluslar ve azınlıkta kalmış inanç grupları üzerinde uygulayanlar tarafından bir aşağılama sıfatı olarak kullanıldığına göre, bu olgunun toplum ve siyaset psikolojisi üzerindeki etkileri nelerdir, araştırmak gerekir.

888- " Azerbaycan, Türklük Davası mı, Bir Ulusun Kendi Kaderini Tayin Hakkı mı ?" Sosyalizm Broşür Dizisi 1, 1990 İstanbul

Asuri-Süryani[889], Pontus Rum Halkları ve Ezidi Kürtler De Soykırımın Hedefiydiler..

1915 soykırımı aynı biçimde Asuri-Süryani halkını ve Ezidi Kürtleri de vurdu. Soykırımın mağduru bu toplumlarla ilgili yeterince enformasyon yapılmamasını önemli bir noksanlık olarak görüyorum. Tıpkı Nazilerin Yahudilere yönelik soykırımları daha çok deşifre edilmişken, ***Sinti-Roman*** adı verilen Çingenelere yönelik soykırımlarının biraz daha gölgede kalması gibi. Almanya'ya geldikten sonra Berlin yakınlarındaki Sachsenhausen toplama kampını ziyaret ettiğimde, mahkumları kategorize eden bir levha görmüştüm. Değişik renklerde üçgenlerle ve Davud yıldızı biçimlerinde işaretlendirilen bu kategorilerden biri çok dikkatimi çekti; Irk bozanlar.. Bunun anlamı, Alman olduğu halde bir Yahudi ya da *"aşağı ırk"* diye nitelenen uluslardan biriyle evlenmeye kalkmış birinin Alman ırkının saflığını bozarak toplama kampına gönderilmeyi hakkeden bir suç olarak tarif edilmesiydi.

Naziler sadece etnik ayrım temelinde bir soykırım yapmamışlardı. Düşünsel ve felsefi inanç bazında komünistlere uygulanan soykırım. Keza cinsel tercihlerinden dolayı suçlu görüp, binlerce kişiyi eşcinsel oldukları gerekçesiyle asmışlar, kamplara, gaz odalarına göndermişlerdir.

1915-18 soykırım kurbanlarının ihmal edilişinde de böyle unutkanlığa rastlamaktayız.. Ermeni nüfusuna oranlandığında belki daha az bir sayıda olmakla beraber bu halkların neredeyse üçte ikisinin yok edildiği ortaya çıkıyor. Soykırımın büyüğü küçüğü olmaz ama ne yazık ki 1915 soykırımını inceleyen kapsamlı yayınlarda bile konuda pek az bilgiye rastlanmaktadır.

1915 Soykırımı o coğrafyadaki bütün gayri Müslim halkları yok etti, vatansızlaştırdı. Bu bakımından 1915 soykırımının etnik olmasının yanı sıra ***dinsel bir temeli*** olduğunu da rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu temel İttihat ve Terakki'nin hem Pantürkist hem de aynı zamanda Pan-İslâmist yönelişine de uygun düşmektedir. Sünni Kürtler o dönem için soykırımın hedefleri dışında kalır, hatta feodal tabakalar eliyle yer yer bu suça ortak bile edilirken, Ezidi Kürtler bizzat soykırımın hedefleri arasındaydılar. Bu nedenle binlerce Ezidi Kürt Ermenilerle birlikte doğuya doğru kaçmak zorunda kaldı. Bugün Ermenistan'daki Kürt nüfusunun büyük çoğunluğunun Ezidilerden oluşmasının nedeni budur.

Osmanlı yönetiminin soykırımı icra ederken Asuri-Suryanilerle Ermeniler

889- Asuri, Süryani kavramlarının içeriği ve algılanışları üzerine çok farklı, hatta keskin tartışmalar bulunmaktadır. "Asuri" tanımını dinsel içeriği bulunmaması nedeniyle, dışardan verilmiş bir isimlendirme olarak reddedenler olduğu gibi, Kiliselere bağlı olarak isimlendirmeler yapılmasını (Nasturi, Yakubi, Keldani gibi) da "ulusun din ve mezheplere göre" ayrıştırması olarak eleştirenler de bulunmaktadır. Fakat bu toplumlar zamanla birbirlerinden farklılaşma göstermiş olsalar da dil olarak Aramice'nin çeşitli diyalektlerini konuşmaktadırlar. Dilin ulus tanımında önemli bir göstergelerden biri olduğunu düşündüğüm için ***Arami/Süryani/Asuri*** üst başlığının benim için aynı ulusu / etnik kökeni ifade ettiğini söylemeliyim.Burada siyasi bir terciliten ziyade kavramları kullanırken benim ne anladığıma açıklık getirmeye çalıştım. Yoksa bu karmaşık sorunu çözdüğüm anlamına gelmez. En azından bu üç isimlendirmenin etnik içerikleri olduğuna iknayını; Yakubi, Keldani, Nasturi tanımlamalarının dinsel ağırlıkları var.

arasında bir ayrım yapmadıklarını, çoğu zaman iki toplumu da bir ve aynı şey olarak hesapladıklarına kuşku yok; *"Ha Ermeni, ha Süryani! İkisi de gavur... "* Bugün 1915 soykırımını, onun siyasal-toplumsal nedenlerini ve sonuçlarını irdelerken, Asuri-Süryani ulusu ve Ezidi halkının uğradığı tarihsel haksızlığa da ayrıca ve önemle dikkat çekmenin yerinde olacağını düşünüyorum. Süryanilerin ***"Seyfo"*** (kılıç) dedikleri olgu bu halkın boynunu da aynı acımasızlıkla vurdu. Asuri-Süryani halkının uğradığı kırımın aydınlatıldığı çok az kaynak var. Bunlardan 1. Dünya Savaşı sırasında Tebriz'deki Almanya Başkonsolosu ***Wilhelm Litten***'in hatıraları, İranlı tarihçi ***Ahmed Khasravi "Azerbaycan'ın 18 Yıllık Tarihi"*** çalışmasından söz edebiliriz. Khasravi Avrupalı kaynakları tanık göstererek, soykırımdan önce Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde Van Gölünün güneyinde 150 bin Asurinin yaşadığını, kıyımlardan kurtulan 25 bin aç susuz, halden düşmüş Asurinin İran'ın Azerbaycan'ına sığındığını vurgulamaktadır. Konu hakkında şimdiye kadar yayımlanan tek önemli çalışma Gabriele Yonan'a aittir; *"Unutulan Holocaust"*. [890]

İnsanlık tarihinin gördüğü en büyük soykırımlardan birine uğrayan Ermeni ulusunun bu trajik sonu; Kafkasya, Küçük Asya ve İran yaylası arasında bir coğrafyaya sahip Ermenilerin yüzyıllardır, tarihsel göç ve istilalar yolu üzerinde olmasının, dağıtıla dağıtıla bir türlü birliğini sağlayamamış olmasının da bir bakıma son halkasıdır. Ne var ki, böylesi toplumsal trajediler varoldukları ***anı*** tahrip etmekle kalmıyor, toplumsal belleklerde çağlara uzanan derin izler bırakıyorlar. 1915 jenosidinin mimarlarından İttihatçı ***Talat Paşa***'nın Berlin'de, ***Sait Halim Paşa***'nın Roma'da, ***Cemal Paşa***'nın da Tiflis'te Ermeni örgütlerince öldürülmeleri bu yaranın kolay kolay kapanmayacağını gösteren ilk işaretler olmuştur.

Büyük soykırım sonrası Ermeniler ülkelerinin Kuzeydoğu (Kafkasya) bölümünde bağımsız bir devlet kurma olanağı bulabildiler. Bugünkü Ermenistan Cumhuriyet'i, 1918-1920 yıllarındaki devletin, ***"Hayastan'i Hanrabetutyun"*** devamı sayılmaktadır. Sonradan Sovyetize edilen bu bağımsız cumhuriyet 1915

890- ***Yonan, Gabriele***; Eine vergessener Holocaust : die Vernichtung der Christlichen Assyrer in der Türkei : Göttingen: Gesellschaft für bedrohte Völker, Ocak 1989

Daha önce yayınlanmış kaynaklar için bkz.

James Bryce (yayına hazırlayan): "The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire", London, 1916, 684 sayfa. (***Yonan***, 'Bu yayın, içindeki 21 dokümanın Türkiye ve İran'da Asurlara karsı uygulanan kıyımı belgelediğini belirtmektedir. Yonan, bütün malzemeyi,daha sonraları ünlü bir tarihçi olan ve o zamanlar Bryce'in asistanı olan Arnold Toynbee'nin, Froeign Office için bir araya getirdiğini, dosyasının özgün başlığının: "The Treatment of the Armenians and the Assyrian Christians in the Ottoman Empire" olduğunu yazmaktadır. Kitabin 100'den fazla kullanılmak üzere hazırlanan Fransızca çevirisinde ise, Asur belgelerine yer verilmediğini öne sürüyor. İlk kez 1972'de, Beyrut'ta bu belgelerin eksiksiz bir İngilizce yeni basımı yayınlandı: The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916: Documents presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce. Co-author ARNOLD TOYNBEE. Ed. with an introduction by ARA SARAFIAN. [Uncensored Edition]. Princeton [NJ], 2000. [Ermeniler'in Osmanlı İmparatorluğu'nda Karşılaştığı Muameleler, 1915-16 Vikont Bryce tarafından Falloden Vikontu Grey'e sunulan belgeler, Bir Önsöz ile Yayına Hazırlayan Ara Sarafian (Sansürsüz Baskı), Princeton, NJ, 2000] Johannes Lepsius'un ünlü çalışması "Breicht über die Lage des armenischen Volkes"(Potsdam, 1916 sowie Deutschland und Armenien 1914-1918) Asuri soykırımını da belgeleyen bir hayli dokümanı da içermektedir. sayfasının Asurlar üzerine belge ve raporları kapsadığını da yazan Yonan, eserin önce adının değiştirildiğini, daha sonra Paris Barış Konferansı'nda (1920)

Jenosidi'nin sonuçlarını ortadan kaldırmış mı oldu; *"Ermeni Ulusal Sorunu"* böylece çözüldü mü? Elbette hayır.

Sonraki yıllarda da Ermeni ulusunun uğradığı ***bu tarihsel haksızlık*** ulusal-toplumsal mücadelelerle sık sık gündeme gelmiş ve gelmeye de devam etmektedir.

70'li yıllardan başlayarak kimi Ermeni örgütlerince TC elçiliklerine karşı girişilen siyasi suikastlarla sorun kendini daha flaş bir biçimde duyurmaya başlamadan çok önce de uluslararası platformlarda Ermeni lobisinin diplomatik faaliyetleri sürekli var olagelmiştir.

Marsilya'da *"Ermeni Soykırımı Anıtı"* dikilmesi TC-Fransa ilişkilerini yıllarca soğutmuş; ABD Senatosunda her yıl yinelenen *"Ermeni Soykırımını Anma Günü"* yasa tasarısı, TC-ABD yakın ilişkilerinde dalgalanmalara neden olmaktadır. Ermeni Halkına karşı işlenen soykırımı mahkum eden bir yasa tasarılarının ABD'de tartışılması; Fransa Parlamentosunun soykırım tasarısını kabul ederek yasalaşması TC ile ciddi bir diplomatik kriz yaratmaktadır. TC bu dalganın daha da büyüyeceğinden endişe etmekte ve bunu *"kendilerini iyi anlatamamadan ve Batılıların önyargıları"*ndan kaynakladığını savunmaktadır. Benzer tasarıların diğer devletlerin yasama organlarında da gündeme gelmesi karşısında TC, şantajla karışık yoğun bir diplomatik çaba göstermektedir.

Uluslar arası arenada bugüne kadar 20'ye yakın ülke parlamentosu Ermeni Soykırımının varlığını kabul etmiştir, bu ülkeler arasında Arjantin, Almanya, Belçika, Fransa, Hollanda, Kıbrıs, İsveç, İsviçre, İtalya, Kanada, Lübnan, Rusya Federasyonu, Slovakya, Uruguay, Yunanistan, Polonya, Venezüella ve Şili bulunmaktadır.

Kimi yazarlar *"Ermeni Soykırımı tasarısının ABD Senatosundan geçmesinin Ermenilerin TC'de toprak ve tazminat istemelerine yeşil ışık yakacağını", "bu yeşil ışığın, TC ve TC'nin çevresinde yeni olaylara yol açabileceğini", "etnik kaynaşmaların gündeme geldiği şu sıralarda 'Ermeni' ve 'Kürt' sorunlarının ABD tarafından desteklenmesinin özel bir amacı olduğunu;* [891] Ya da *"dünya hızla değişirken Ermeni ve Kürt sorunlarına daha bir sıcak bakıyor Amerika; zaten İsrail'le özdeştir."* [892] diyerek; *"yasa tasarısı"*nın siyasal sonuçları üzerinde duruyor ve bunun Kürt meselesi için bir zemin oluşturmasından ürküyorlar.

SSCB'nin çözülmeye başladığında bağımsızlık için ayaklanan ulusların başında Ermeniler geliyordu. Ermenistan SSC' de on binlerce insan Erivan meydanlarında toplanıp merkezi otoriteyi karşılarına alarak ulusal istemlerde bulundu; büyük grevler ve gösteriler örgütlediler. SSCB gibi *"Ulusal Sorunları"* 70 yıldan beri çözmüş olduğu iddiasındaki bir ülkede, iki Sovyet Cumhuriyeti Azerbaycan ve Ermenistan'ın egemenliklerini ilan eder etmez *"Dağlık-Karabağ"*(***Artshak***) bunalımı nedeniyle sıcak savaşa girişmeleri Sovyet askeri birliklerinin Azerbaycan'a müdahale etmesi; *"Ermeni Sorunu"*nun tarihin sayfalarında kalmış *"trajik olaylar"* değil, canlı

891-*Uğur Mumcu*; Cumhuriyet, 23 Şubat 1990
892-*İlhan Selçuk*; Cumhuriyet, 24 Şubat 1990

bir olgu olduğunu çarpıcı bir biçimde göstermektedir.

Ermenistan SSC'i Parlamentosu, TC-SSCB sınırlarını tespit eden 1921 Moskova Antlaşmasını hukuki olarak geçersiz sayan bir karar aldı. Türk basını aslında bu kararın bir tür *"savaş ilanı"* olarak değerlendirilmesi gerektiğini yazdı. [893]

2000'li yıllara gelindiğinde Azerbaycan-Ermenistan arasındaki ateşkese rağmen, *"Dağlık Karabağ"* bunalımı tüm ağırlığıyla sürüyor. Etnik gerilimler bakımından Kafkasya, dünyanın belli başlı bunalım alanlarından biri olma özelliğini koruyor.

Olayın siyasal güncelliği bir yana; seksen küsur yıldır mülteci bir konuma düşürülmüş ve dünyanın dört bir yanına dağılmış olan Ermeni ulusunun yaşadığı toplumsal travma ve tarihsel haksızlık olgusu tüm canlılığını korumaktadır.

Bugün gerek Kürdistan'da, gerek Kadim Ermenistan'ın batı ve güneydoğu topraklarında, en azından bölgesel olarak dahi çoğunluk oluşturacak kadar bir Ermeni nüfusunun olmayışı, Süryanilerden hiç söz edilmeyişi, sorunu çözülmüş saymak ya da kayıtsız kalmak için yeterli mi?. Bu durum, soykırım kurbanı ve sürgün edilmiş halklar için sistemli, analitik bir bakış oluşturmamıza, dahası siyasi çözümler üretmemize engel gibi görünürse yanılgıdır.

Eğer 1915 soykırımını, zorla göçerttirmeyi onaylamıyorsak sonuçlarını da onaylamamak gerekir. Bir yandan soykırımı lanetleyeceğiz, ama diğer yandan bu soykırımın toplumsal ve politik sonuçlarını irdelemeyecek, *"canım çözülmüş gitmiş"* diyeceğiz... Bu olamaz!..

TC'nin Ermeni soykırımını kabul etmemek için bu denli direnmesinin nedeni sadece olayın *"suç ortaklığı ve ayıbını üzerine almamak"* değildir. Bunlar asıl olarak bu kabulün ardından doğal olarak beklenecek siyasal çözümlerden uzak durmak kaygısıyla hareket ediyorlar. Benzer bir kaygı Kürdistan sorununda da söz konusudur. Bir kez Kürt ulusunun varlığı kabul edildi mi, bunun doğal sonucu olarak o ulusun ulusal haklarının da tanınması gerekecektir. Ermeni sorunundaki resmi politikanın ardında da buna benzer bir mantık yatmaktadır. Soykırım gerçeği kabul edilince; bir takım siyasal çözümlerin de kabul edilmesi gerekliliğinden endişe edilmektedir.

Olgulara objektif yaklaşmamız, gerçekleri olduğu gibi kabul etmemiz bir erdemdir, ama bunun başlı başına yeterli olduğu söylenemez. Olgular karşısında somut tavrımızla da kendimizi ortaya koymak zorundayız. Ermeni sorununda tarihsel gerçekleri yerli yerine oturtmak kadar; toplumsal çözümler önermemiz de bir o kadar önem kazanmaktadır.

Bir ulusal ve toplumsal kurtuluş tasarımının felsefesi, başka halklardan, uluslardan kurtulmak; onlarla eşit haklar ve özgürlükler temelinde birlikte yaşamaktan kaçınmak; yeniden ***"tek ülke, tek ulus"*** trajedileri yaşamak olmamalı. Ulusları birbirleri karşısında ezen-ezilen, zalim ve mazlum konumuna düşüren toplumsal sistemlerdir. Bu sistemleri insanlığın evrensel çıkarları lehine değiştirmek de insanların elindedir. Bir ulusal kurtuluş mücadelesinin amacını da ülkenin bağımsızlığı ve

893-Hürriyet, 10 Ekim 1989

ulusun özgürlüğünü sağlamak olarak tanımlayabiliriz., Ama eğer özgürleştirmeyi tasarladığımız ülkeyi başka uluslara zindan edeceksek, eğer başka ulus ya da halklar üzerinde egemenlik kurmaya kalkışacaksak her şeyi yeni baştan ve belki daha da kötü bir biçimde üretmiş olacağız. Sistemi değil, aktörleri değiştirmiş olacağız.

Son zamanlarda hem liberal politikacılara, hem de sola egemen olan bir söylem gelişiyor. Deniliyor ki ***"Türkiye etnik bir mozaiktir."***

Eğer buna gerçekten inanılıyorsa sormak gerekir; binlerce yıl bu coğrafyada yaşamış, köklü medeniyetler kurmuş bu uluslar neden aramızda yoklar? Aram'lar, Garebet'ler, Ani'ler neredeler? Şu koca Konstantinopol'ün eski sakinlerinden kaç kişi kaldı 15 milyonluk İstanbul köyünde? Yorgo ya da Maria'lar niye artık burada yaşamıyorlar?

Çünkü o insanlar, o uluslar, kültürleriyle birlikte kendi vatanlarından kovuldular. Kimileri sürgün ve soykırımlarla atıldılar, kimileri *"mübadele"* ile, kimilerinin evleri işyerleri kundaklandı, kimileri korkutulup kaçırtıldı. Kimilerine *"varlık vergisi"* kimilerine *"6-7 Eylül"* darbesi vurdu... Uluslararası güvenceye alınmış sözüm ona *"hakları"* içinde yaşam öylesine dar edildi ki, hepsi birer ikişer yurtlarını terk ettiler... Geride kalanların da aramızdan önce kitleler halinde, sonra birer ikişer eriyip gitmelerine göz yumduk. Memleket "*bize kaldı*"?

Kürtlerin, Kürdistanlıların üzerindeki göç ettirme ve eritme politikası ise halen devam ediyor. TC sömürgeciliği yoğun olarak 90'lı yıllar boyunca yaklaşık olarak üç bin beş yüz Kürt köyünü zorla boşalttı, yaktı. 4 ila 4, 5 milyon Kürt metropol merkezlere, şehirlere göç etmek zorunda bırakıldı. [894] Eğer bu duruma seyirci kalınırsa, eğer Türk toplumu bu sürgün ve soykırımı sessizce onaylamaya devam ederse, korkarım, tıpkı şimdi Garabet ve Yorgo'larla ayrı ayrı yerlerde oturduğumuz gibi *"Memet"*lerin arasında *"Memo"*lar da kalmayacak....

Bu isimlerin, bu kültürlerin aramızda olmayışından rahatsız olan kaç kişi var? Acaba zoraki de olsa *"homojen"* olmaktan hoşnut muyuz? Farklı kültürlerle bir arada yaşamaya ne kadar hazırız? ***"Birlik olalım, kardeş olalım"*** derken gerçekte kastedilen şey acaba sadece türdeş olmak, türdeş kalmak isteği olmasın?

Sürgün ve soykırıma uğratılan halkların tarihsel kültürel miraslarının sahiplenilmesi, özgün biçimleriyle bilinçlerden kaçırılması da, bence soykırımcı anlayışın bir uzantısıdır. Sözgelimi, en az Bizans kadar ünlü olan Kars'ın yakınlarındaki ***Ani*** kentinin harabelerinin dikkatlerden kaçırılmasının nedeni nedir? Ermeni Bagratid Krallığının başkenti olan Ani şehrinin muhteşem kalıntılarının yağmalardan ayakta kalanlarının fotoğraflarını bile çekmenin yasak askeri bir bölge olduğunu, ya da Adana yolunda ayranıyla ünlü ***Misisin***, Kilikya Ermeni Krallığının başkenti olduğunu bilenimiz kaç kişi ?

Eğer özel bir ilgi duymazsanız bütün bunları öğrenemezsiniz. Türk Milli Eğitim

894- "Yakılan/ Boşaltılan Köyler ve Göç" Der: ***Vedat Çetin,*** Kasım 1999, İstanbul, (Kitapta boşaltılan ya da yakılan 1490 köyün listesi bulunmaktadır) Türkiye İçişleri Bakanlığı'ndan yapılan resmi açıklamada ise 14 yılda 25 ilden 1195 köy ve 2620 mezranını boşaltılmış olduğu açıklandı. (Zaman, ***Sedat Güneç***/ Ankara, 18.12.2001

sistemi, yanı sıra Üniversiteler, Basın-Yayın kurumları yerli halkların tarihsel, kültürel varlıklarını unutturmak, yok saymak için çok büyük bir gayret sarf ederler. Bu kadar korkulu olmalarına rağmen sadece konuyu araştırmak için dahi olsa Ne Kürdoloji, Ne Ermenoloji kürsüleri, bu dil ve kültürleri araştıran hiçbir kurum bulunmaz. Esas olan inkardır, yok saymadır. Bu siyasal davranışın nedeni *"yok ettiklerini, kökünü kuruttuklarını, kendilerine benzettiklerini"* düşündükleri bu halkları subjektif olarak da kendi toplumlarının kafasından silmek içindir. Bu anlamıyla "*inkar*" soykırımın mantıklı doğal bir devamı olmaktadır: ***Yok etmek, yok saymak...***

Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi

TC. Resmi tarihi 1894 -1918 yılları arasındaki mücadeleyi, *"daha önce sadık bir tebaa"* gibi davranan ve ülkenin bütün nimetlerinden yararlanan Ermenilerin meşru yönetime karşı isyan etmeleri olarak tanımlar. Karşılığında tehcir ve inzibati kararların yönetimin almak zorunda kaldığı meşru önlemler olduğunu savunur.

Bir bütün olarak baktığımızda ***Ermenilerin verdikleri mücadele, ulusal-demokratik bir mücadeleydi, bir kurtuluş mücadelesiydi.*** Osmanlı İmparatorluğu çok uluslu, feodal despotik bir devletti ve ulus-devletlerin oluşmaya başladığı bir evrede uluslar birer birer bağımsızlık yolunu seçmekteydiler.

Ermenilerin ulusal devrimci hareketleri de, en az Yunan, Bulgar, Arnavut ve Arap gibi imparatorluktan kopmuş ulusların kurtuluş hareketleri kadar meşru bir zemine sahiptir. Osmanlı İmparatorluğunun üzerinde hüküm sürdüğü topraklarda bugün 32 egemen devlet bulunmaktadır. Bunlara kendi devletlerini kuramamış olan Kürtleri, Ermenileri, Süryanileri, Pontusluları ve Laz'ları, katarsak sayıyı 37'e kadar çıkarabiliriz. [895] Ermeniler ve Kürtler 1914'de toprağa dayalı bir federatif yapı kazanmışlardı. Eğer tersinden gidilirse Osmanlı İmparatorluğun'dan ayrılmak süretiyle bağımsız devlet kurmuş bu ulus-devletleri onların toplumlarını da "*hain*" ve *"gayrı meşru"* ilan etmek anlamına gelir. Bu Türk resmi tarih yazıcılığının en büyük açmazıdır. Ermenilerin ulusal haklar için mücadele etmeleri, *"hainlik"*, "*yıkıcılık*" olarak değerlendirildiği sürece bu, Yunanistan, Bulgaristan, Arnavutluk ve diğer bütün balkan devletlerini, bütün Arap ülkelerini ve onların halklarını da "*hain!*" saymış olmayı gerektirir. Bu ulusların hepsi de Osmanlı ile kendi sınırları içinde mücadele etmiş, savaşmış, dış destekler almış ve çoğu savaş koşullarından yararlanarak bağımsızlaşmıştır. Örneğin 1916'da Arapların yaptıkları böyledir.

TC bu söylemiyle bu ülkeleri Osmanlı yönetimine başkaldırmış "*asi halklar*" olarak sürgünü, soykırımı hak etmiş oldukları imasında bulunmuş olmaktadır. Bütün uluslar için meşru olan ulusal istemler, Ermeniler, Kürtler veya Süryaniler için neden "*suç*" olsun?

895- Osmanlı İmparatorluğu'nun egemen olduğu topraklardaki günümüz devletler:
Türkiye, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Moldavya, Macaristan, Sırbistan, Montenegro, Kosova, Hırvatistan, Bosna-Hersegonya, *Makedonya,* Slovenya, Arnavutluk, Suriye, Lübnan, İsrail, Ürdün, Irak, Mısır, Kuveyt, BAC, Yemen, Katar, Libya, Tunus, Cezayir, Suudi Arabistan, Kıbrıs, Fas, Bahreyn, Yemen.

Ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı; kendi ulusal kimliğini korumak, geliştirmek, birlikte ya da ayrı devletler halinde örgütlenmek de dahil nasıl yaşayacağına bir ulusun kendisinin karar vermesidir. Bunun için de özgürlük aşgari bir koşuldur. Özgür olmayan bir toplumun kendi geleceğini belirleyebileceğinden nasıl söz edebiliriz?

Ermeni ulusal demokratik ve kurtuluş mücadelesi de benzerleri gibidir. Hem bir meşruiyet temeline sahiptir, hem de tüm ulusal demokratik hareketlerde görülebilen hata ve zaaflara sahiptir; ne eksik ne fazla!.. Hareketin kitle desteğinin az veya çok olması da sonucu değiştirmez. Başka devletlerin bu sorundan yararlanmak istemeleri, kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışmaları da bilinmeyen orijinal bir olgu değildir. Sorun buradan hareketle bir ulusun özgürlük isteğinin ***"hainlik"*** o larak nitelenmesi, ceza olarak da o halkın topyekün cezalandırılarak yurtsuzlaştırılması, soykırıma, etnik arındırmaya uğratılmasıdır.

Ermeni ulusal hareketlerine baktığımızda, bu harekete öncülük eden politik önderliklerin ve aydınların ağırlıklı olarak, uzun yıllar bağımsızlık değil *"Ermeni reformu"* denilen bir özerklik projesini hayata geçirmeye çalıştıkları görülür. Hareketin radikalleşmesi özerklik projelerine karşı sürekli ayak sürünmesi, buna karşılık katliam, yağmalama ve tecridin giderek egemen hale gelmesinden sonra olmuştur.

Osmanlı hükümetleri bu özerklik projelerini çeşitli bahanelerle uygulamak istememiştir. Hatta savaştan bir yıl önce Rusya'nın sunduğu Ermeni reformu projesini kabul etmesine ve yürürlüğe koymak için girişimler başlatmış olmasına rağmen savaşla birlikte bunu rafa kaldırmıştır.

Eğer Ermeni ulusal hareketi yaygın bir istek olarak ***bağımsızlığı*** hedeflemiş bile olsaydı, bu yine onların en doğal isteğiydi. Neresinden bakılırsa bakılsın Ermeni ulusal istemlerini, gayri-meşru saymak bütün ulusal devletlerin ve ulusal hakların inkârı anlamına gelir.

Sultan II. Abdülhamit'in uyguladığı devlet terörüne, Hamidiye Alaylarının silahlı zorbalığına karşı Ermeni ulusal hareketinin Sasun, Zeytun, Hacin, Van, Urfa gibi sınırlı yörelerde öz savunma geliştirmiş olması yadırganacak bir şey değildir. Hatta Yunan ve Balkan pratiğine bakıldığında bu tip başkaldırı ve direnmelerin daha az ve lokal kaldığını söylemek bile mümkündür. Orduya alınmadıkları için daha önce silahlı bir gücü ve deneyimi de bulunmayan Ermenilerin, girişilen silahlı şiddet karşısında silahlı çeteler oluşturmaları da mücadelenin doğal bir sonucudur.

Ermeni ulusal hareketinin açmazlarından biri kendilerinden ulusal talepleri bulunan iki savaşan devletin, Rus Çarlığı ve Osmanlı Devleti arasında kalmasıydı.

Ermeni burjuvazisi ve aydınları kendi kitlesel tabanının olduğu Ermenistan'dan çok İstanbul'da yoğunlaşmıştı. Bu da onun kendi ulusuyla arasına yalnız fiziki değil, psikolojik ve siyasal mesafeler de açmasına neden oluyordu. İmparatorluğun neredeyse dört bir yanına dağılmış olan ticaret burjuvazisi için de belli bir toprak parçasıyla sınırlanmak cazip değildi. Bu sınıflar daha çok reformcu bir özerkliği savuna geldiler.

Taşradaki Ermeni kitleleri genellikle Osmanlı asker-bürokrasisinin, Kürt ağa ve beylerinin, dinsel bağnazlığı, soygun ve talancı grupların azgınlığı ile baş başa kalmaktaydı. Ulusal harketlerin dinamizmi orta sınıflara dayanıyordu. Vaat edilen hiçbir gelişmenin olumlu izlerinin bulunmayışı da onları hızla radikalleştirdi.

Katliamların, Ermeni Politik Partilerince, batılıların desteğini almak için bilinçli olarak provoke edildiği, yolundaki bildik senaryolar, katliamlardan dolayı yine kurbanları sorumlu tutma *"kurbanı tekmeleme"* anlayışının tipik bir örneğidir.

Ermeni ulusal hareketinin açmazlarından biri de ***toprak ve nüfus sorunudur***. Ermenistan topraklarının etnik demografik yapısı, öz savunma ve yerinde yönetim için elverişsiz bir durum yaratmaktaydı.. Sağlıklı olmamakla birlikte bu dönemdeki yapılmış değişik nüfus istatistiklerine bakıldığında, Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde etnik olarak Ermeni, Kürt ve Türk üç unsurun neredeyse dengeli bir biçimde dağıldıkları görülmektedir. Bazı bölgelerde birinin, bazı bölgelerde öbürünün %40'lara çıktığında bile diğerlerinin toplamı karşısında *"azınlığa"* düşmekteydi. Böyle bakıldığında her etnik gurup diğerlerinin toplamı karşısında *"azınlık"* durumundadır. Konumlanış Müslüman-Hıristiyan ekseninde olduğunda ise Kürt ve Türklerin toplamı karşısında Ermeni-Süryani-Rum nüfusları *"azınlık"* kalmaktadır. İttihat ve Terakki yönetimi de bu hesap üzerinde giderek Kürtleri otoritenin içinde tutmak için kendisi aslında etnik bir öngörüyle hareket ettiği halde, Kürtleri bu toplamın içinde tutmak için Müslümanlık konseptini ileri sürmüştür. Daha sonra da Müslümanlık eşittir Türklük özdeşleşmesi kurularak bu ayrı etnik unsur otomatik Türk aidiyeti olarak kabul ettirilmek istenmişti. Süryani-Nasturilerin, Rumların, Ezidilerin, Alevi Kürt veya Zaza'ların bu etnik demografik haritalarda dengeleri belirli oranlarda etkilemeleri söz konusuysa da, etnik olarak her unsurun *"azınlık"* olduğu bu coğrafyada örneğin Aleviliğin de *"Müslüman"* kategorisinde sayılması ile Hıristiyanların mutlak bir dengesizlik içinde oldukları bir panorama çıkmaktadır.

Böyle bir etnik demografik dağılım karşısında Ermeniler tamamen yoğun oldukları toprak parçaları bölgede adeta dağılmış ***adacıklar*** haline gelmişti. Bu adaların birleştirilmesi, mevzi bir savunma yaratılması da zordu. Bu açıdan bakılınca Ermenistan için bağımsızlıktan çok özerklik ve reform isteğinin nüfus ve toprak yapısından da beslendiği söylenebilir. Nüfus ve toprak sorunu, Ermeni ulusal istemlerinin kolaylıkla Kürt ve Türk etnik gruplarına [İslâmi egemenliğe] karşı bir meydan okuma ve tehdit olarak algılanmasına neden olmakta veya böyle manipüle edilerek kolaylıkla bir iç savaş noktasında çekilebilmekteydi. Osmanlı merkezi yönetimi, çatışmayı Müslüman-Hıristiyan eksenine oturttuğu sürece de Hıristiyan halklar önemli bir açmazla karşı karşıya kalmış olmaktaydı.

Şöyle bir soru sorulabilir; büyük bir coğrafi alanda iç içe yaşayan halklar, örneğin Ermenilerle Kürtler ya da diğer mağdurlar ortak bir program veya güç birliği ile merkezi otoriteye karşı mücadele edemezler miydi? 1912'de Balkan halkları arasında Osmanlı yönetimine karşı böyle bir ittifak oluşup başarıya da ulaştığına göre teorik olarak burada da mümkündü denilebilir. Örneğin Arnavut, Boşnak ve Makedonlar önemli bir Müslüman nüfusa sahip oldukları halde bu, Hıristiyan halk-

larla birlikte ittifak yapılmasına engel oluşturmamıştı.

Ermeni ulusal hareketinin 1878 Berlin Kongresinde sundukları *"Reform Programı"* ve 1914'de Osmanlı hükümetlerince kabul edilen, fakat daha kısıtlanmış olan Islahat tasarımında; Ermeni, Kürt, Türk ve diğer milliyetlerinin bir arada yaşamalarını öngören kimi gerçekçi düzenlemelere rastlamaktayız. Örneğin, Düzenleme istenen altı ilde (Erzurum, Sivas, Van, Diyarbekir, Bitlis, Harput) resmi dilin üç dil olacağı belirlenmektedir. Ermenice, Kürtçe, Türkçe eğitimin yapılması, resmi dairelerde mahkemelerde üç ayrı dilin esas alınması bugün için bile çok ileri sayılabilecek bir kabullenmelerdir. [TC için herhalde bunun rüyasını bile görmek ürkütücü olur!] Dil kullanımının üç öğenin az ya da çok oldukları bölgelere göre mobilize olabilmesi, yerel idare birimlerinde Kürt-Ermeni ve Türk öğelerinin nüfuslarına göre belirlenmesi gibi yaklaşımlar halklar arasındaki rekabeti değil, işbirliğini zorunlu kılan yaklaşımlardır. Bu illerin gelirlerinin % 80'nin bölgede kalması da olumlu faktörler içinde sayılabilir. Islahat projesinde valilerin ve ıslahatı denetleyecek müfettişlerin Avrupalı devletlerin temsilcilerinden oluşması, Merkezi otoriteye bağımlılık ilişkileri ise zaaflı yanlarını oluşturuyor.

Islahat Projesi *"Ermeniler diğer ulusları buralardan kovacaklar"* söylemlerinin gerçek dışı olduğunu gösteren bir belgedir.

Emperyalizmin I. paylaşım savaşı öncesinde Balkanlar'da izlediği ve "***Balkanlaştırma***" denilen politika; bir arada yaşayan hakların, etnik öğelerin, ***"ulus-devlet"*** tezi ile birbirleriyle boğazlaşmaya itilmeleri ve ortaya çıkan çok küçük devletlerin ayrı ayrı yönetilmeye çalışılması politikası üzerinde durmakta yarar görüyorum. Sol jargonda da emperyalizmin *"böl-yönet"* politikasının temel olduğu söylenegelmiştir. Bunun her koşul için geçerli olduğunu söylemek zordur. Emperyalistlerin yönetmek için illa *"bölmek"* zorunda değillerdi. Birçok örnekte merkezi devletin otoritesinin korunmasına daha çok önem verildiği ve bu ilişki üzerinden gidilmeye çalışıldığı görülebilir. Örneğin İngiltere ve Almanya'nın uzun süre kararlı bir biçimde Osmanlı merkezi otoritesinin korunması üzerine politika yürüttüklerini söylenebilir. Etnik gruplara, cemaatlere yönelik reform talepleri mutlak olarak *"bölme"*nin değil güçlendirmenin çareleri olarak düşünülmüşlerdi. Şöyle de düşünülebilir, Avrupalı devletler için her biri henüz bir devlet geleneği oluşturmamış, karşılıklı birçok çelişmesi bulunan etnik devletler yaratıp bunların ayrı ayrı örgütlendirilmesi, idame ettirilmesi, aralarındaki çatışmaların çözülmesi vb. ile uğraşmak gibi zahmetli ve masraflı bir iş yerine, zaten yönetim tecrübesi bulunan, elinde güç ve olanaklar bulunan yerel bir otoriteyi kendi namına desteklemesi daha akılcı ve ekonomik değil midir? Nitekim tercihler de genellikle bu yönde oldu.

Ekonomik ve siyasal egemenliğin imparatorlukların ulus-devletler halinde parçalanmasını gerektirdiği durumlarda ise tersi olmaktadır. Küçük ulusların daha da bölünmesi örneğin Ermeni ve Süryanilerin vatansızlaşmaları, Kürtlerin dört parçaya bölünmesi vb. gibi olgular ise bu egemenlik anlayışı açısından, kendilerini rahatsız etmeyen ayrıntılar olarak görülmektedir.

Osmanlı yönetiminin *"meşru"*luğuna gelince... O da ancak bütün emperyal

devletler kadar meşru olabilirdi. Beri yandan Osmanlı hukuk sistemi içerisinde *"yasal"* yöntemlerle kurulan iktidarların bile militarist-bürokratik bir elit tarafından gasp edildiği, durmadan kılık ve el değiştirerek toplum iradesinin dışında belirlendiği; bütün Osmanlı hatta Bizans pratiğinden devralınan özel bir *"devlet sınıfı/bürokrasi"* tarafından idare edilen bir devletle karşı karşıyayız.

Bu Devletin egemen sınıfı ancak ağır vergilerle ayakta kalabilen, fetih ve ganimet ekonomisi nedeniyle, üretim süreçlerinden kopuk rantiyer ve askere bağımlı bir sınıftı. Bu nedenle de çağın yükselen modern sınıfları karşısında sürekli gerileyen, çöküntüye uğrayan bir sınıftı.

1. Dünya savaşında ise imparatorluk topraklarını kurtarmak için ***haksız, emperyalist bir savaşın*** tarafı olmuşlardı. Osmanlı orduları Kafkasya'da, Yemen'de, Arabistan'da, Libya'da, Balkanlar'da *"Anavatanlarını"* savunmuyorlardı. Osmanlı merkezi yönetimi, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi emperyalist ortaklarıyla birlikte oralardaki toprakları ellerinde tutma ve ya genişletme savaşı veriyorlardı.

Çanakkale'de, Galiçya'da Yemen'de verilen savaşlar da *"ulusal kurtuluş"* savaşı değil, başkumandanlıklarını, ordu ve cephe komutanlıklarını çoğunlukla Alman Generallerinin yaptığı, bu genel emperyalist paylaşım savaşının çeşitli cephelerinden ibaretti.

Osmanlı İmparatorluğu Dünya savaşına itilmemiş, tersine devletin yönetim kadrosu bilinçli ve istekli olarak savaşa girmiştir. İlk saldırıyı da Osmanlıların kendileri Karadenizdeki Rus limanlarını bombardıman ederek başlatmışlardı. İkinci büyük saldırıyı da yine Rusya'ya karşı Doğu Cephesinde *"Büyük Turan", "İslâm Birliği"* yaratmak gibi hedeflerle Sarıkamış'ta kendileri açmışlardır.

TC'nin, Osmanlı hukuk sisteminin reddi üzerine kurulmuş olmasına rağmen, tehcir ve jenosit kararlarını meşru sayması; aslında bu tehcir ve jenosit eyleminden zenginleşmiş, vurgunlar vurup çıkarlar sağlamış geniş bir eşraf, mütegalibe, elit kesimin oluşturduğu sosyal taban üzeride yükselmesinden kaynaklanmaktadır. Gerçekte kurumsal olarak da bir süreklilik söz konusudur.

Türk Egemen Sınıflarında Balkan Sendromu

1912 Balkan Savaşları Türk egemen sınıflarında, sonuçları bugün de yaşanan çok önemli bir siyasal-psikolojik tramvaya yol açmıştır. Bu, derin bir ***yok oluş*** kaygısı ve dehşetiydi.

Türkler Ön Asya'ya Batıdan değil, Doğudan, Ermenistan ve Kürdistan üzerinden girdi. Ama yayılması hep Batıya doğru oldu. Ön Asya'nın işgali, yerleşik halkların kısmi bir işbirliğine de dayanmıştı. Her boydan işgalci buraların sosyal-siyasal yapısını dağıtmış ama, kalıcı bir iktidar kuramamıştı. Yine de Selçuklu yönetiminde Ermeni Prenslikleri, Osmanlı yönetiminde Kürt beylikleri özerkliklerini yarı veya tam bağımsız konumlarını sürdürebilmişlerdi.

Türklerin sosyal yerleşimi, yurt edinmeleri ve siyasal ilgisi hep Batıya Bizans topraklarına doğru gelişmiştir. Osmanlı beyliğinin genişleme stratejisi de Balkanlar yönündedir. Konstantinapol'den önce Balkan yarımadasına egemen olan Osmanlı, Doğuya ancak 16. yy. da yönelebilmiştir. Batı egemenliği ise, 14-15. yy'larda tamamlanmıştı bile.

1912 Balkan yenilgisiyle hemen hemen tüm Balkan ulusları, Yunanistan başta olmak üzere Bulgaristan, Sırbistan, Makedonya ve Arnavutluk birer birer ulusal kurtuluşlarını sağladı ve siyasal bağımsızlıklarını kazandıklarında Osmanlının Batıdaki siyasal egemenliği de sona erdi. Yalnız siyasal da değil, Türklerin buradaki toplumsal varlığı da ciddi bir tehlikeye düştü. Acımasız bir boğazlaşma ve tarihsel hesaplaşma ile karşı karşıya kalan Türkler can havliyle Ön Asya'ya doğru göç yollarına düştüler.

Balkan yenilgisinin ardından İstanbul'a yığılan göçmen kafileleri tam bir sefalet manzarası arz ediyordu. Bu bütün bir tarihsel ve toplumsal hafızayı, politik bakışı derinden etkilemiştir.

Balkan topraklarından bu çıkarılış Türk toplumunda özellikle de egemen sınıflarında büyük bir dehşet havası yarattı. Çünkü, üzerinde yaşadıkları bütün topraklar tıpkı Balkanlar gibi sonradan yurt edinilmişti. Balkanlardaki akıbet her yer için bire bir geçerliydi. Doğudan çok daha uzun süre egemen olunan Batı topraklarından böylesine ani ve kesin bir biçimde çıkarıldıklarına göre, çok daha gevşek bir biçimde egemen oldukları Doğudan ve nihayet Ön Asya'dan tümüyle silinip-süpürülmeleri olasıydı.

Balkan Savaşıyla Osmanlı, sadece Balkanlardaki siyasal egemenliğini tamamen yitirmekle kalmadı, aynı zamanda bu topraklarda yüzyıllarca bir efendi, imtiyazlı bir kitle olarak yaşamış Türkler, hatta mütevazı fakat ayrıcalıklarından habersiz Türk köylüsü birden bire kendilerini yurtsuz, aç, sefil olarak İstanbul yollarında açlıktan ağaç kabuklarını kemirirken bulmuşlardı. Bu toprakların ebedi sahibi gibi duran yüz binlerce insan kanlı bir kırımın, boğazlaşmanın ortasında dehşetli bir vatansızlığa, zillete ve ölüme gidiyorlardı. Bu sürgünlere, yokluklara alışmış bir milletin bir kez daha yaşadığı bir trajedi değildi. Buyurgan, mağrur bir toplumun kendine en çok güvendiği bir anda ayaklar altında kalması, tekmelenmesi, çamurlarda sürünmesiydi. Yeryüzü halifesinin, tanrı devletinin büyük Osmanlının kendilerini düşmekten, kanamaktan koruyamadığı, çöktüğü tam bir felaket...

Başkent İstanbul'u dolduran binlerce aç, paçavralar içindeki çıplak muhacir kafileleri 300 yıllık bir Balkan hakimiyetinin sonundan çok; bir gün İstanbul'dan da veya kim bilir Ön Asya'nın hangi köşesinden de bilinmeyen diyarlara doğru *"vatansız kalınabileceği"* korkusunu kazıyordu beyinlere.

Geçici olduğunu, yabancı olduğunu bilerek sahiplendiği sömürgelerden, biraz düşkün ve kırgın olarak anavatanına sığınma telaşındaki toplulukların duygusundan çok farklı bir şeydi bu. Anavatan diye bir yer yoktu, her yer Balkanlardı. Her yerin Balkanlar gibi olmaması için hiç bir neden yoktu. Yalnızca saltanatın ve ayrıcalıklı bir millet olmanın değil, ayağının altındaki toprağın geleceğin de bir daha geri

gelmemek üzere yok olma endişesi... İşte ***Balkan Sendromu*** budur. Bu dehşet sadece Osmanlı paşalarının, nazırların, saray bürokratlarının toprak ağaları ve tacirlerin duyduğu bir sınıfsal yitmişlik değil, toplumun bütün hücrelerinden beslenen der.

Türk milliyetçiliğinin şovenist tezahürü bazı araştırmacıların öne sürdükleri gibi 1918 Mondros Mütarekesi sonrasında Yunan ordusunun Doğu Ege'ye çıkmasına değil, ***Balkan Bozgunu***'na tekabül eder. Osmanlıcılık üst kimliği altında İmparatorluktaki ulusların bağımsızlık kazanmalarını önlemeyi uman İttihat ve Terakki, Balkan *"faciası"*ndan sonra Bulgar, Yunan, Arnavut ve Ermeni milliyetçiliğiyle yaptığı ittifakı bozmuş ve Türkçülükte karar kılmıştı. Fakat ideolojik söylem, Türk olmayan ama İslâm unsurları bünyede tutabilmek için *"İslâmlık-Muasırlık"* üzerinden gitmekteydi; İslâmlık, içinde Türkleşmenin akacağı bir kanal olarak görülüyordu. Asıl olarak ise artık Osmanlı ve Osmanlı dışındaki Türklerin birleşmesi üzerinde bir strateji kurulması sonucuna varmışlardı: Turan...

Daha sonra ulusal talepler karşısında kendisinin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya gören İttihat ve Terakki, Ermeni sorununu büyük bir jenositle çözmeyi yeğlemiştir.

Gerek İttihat ve Terakki, gerek Kemalist Cumhuriyet dönemlerinde, asker-sivil bürokrasi içinde en ırkçı-şoven tutumları Balkan göçmenlerinin takınmış olması bir rastlantı dolmasa gerek.

Balkanlarda yaşanan gerçek, bu toprakları zorla yurt edinmiş bir toplumun bütün varoluş temellerinin yıkılması ve buna karşı son derece acımasız olması gerektiği duygusu kazandırmıştır onlara. Türkiye'nin Balkan Sendromu'nu, siyasal-askeri reflekslerine yerleşen, yüzyılın siyasal davranışlarına yön veren bu travmatik korkuyu çözümlemek öğretici olacaktır.

Türkler açısından baktığımızda Amed ve Dersim ne kadar *"Türk değilse"*, İstanbul ve İzmir'de o kadar Türk değildir. Hatta Türklerin İstanbul'daki varlıkları Diyarbekir'den 200 İzmir'den 300 yıl daha azdır. Şu halde bir Türk için İzmir ile Diyarbekir'i vatan olarak görmek açısından bir fark yoktur. Diyarbekir'i bıraktığı zaman İstanbul ve İzmir'i de bırakmaması için hiç bir neden olmadığını düşünür. Çünkü nihai olarak bu coğrafyada hiç bir mekanın tarihsel olarak kendisine ait olmadığını, sonradan çöreklenerek yurt edindiğini bilmektedir. Balkanlardan kovulduğu gibi Doğudan ve nihayet bütün Ön Asyadan kovulacağını düşünür ve büyük bir dehşete kapılır.

İngiliz, Fransız sömürgecileri kolonilerden kovulduklarında gidecekleri anavatanları vardı. Türklerin ise işgal edip vatanlaştırdıkları yerlerden gidecek başka bir yerleri yoktur. TC politikalarını çözümlerken zihinsel arka planda, alt benliklerinde yatan bu dehşeti, yok oluş kaygısını yakalamak politik açıdan son derece önemlidir.

Bu yüzden de elinde bulundurduğu siyasi iktidar olanaklarını, askeri gücünü toplumsal varlığının da temel dayanağı haline getirir. Türklerin tarihsel egemenliği ve bu coğrafyayı yurt edinmeleri, devlet-ordu ekseninde yükselmiştir; sosyo-ekonomik ilişkilerden çok siyasal-askeri güce dayanır. Bundandır ki ordu-devlet'in

toplumunun tümünün üzerinde belirleyici bir yeri vardır. Bu gerçek; Türk devleti ve ordusu, varlığını Türk milletine değil; Türk milleti varlığını da, ülkesi ve egemenliğini de ordu-devlete borçludur. Onun tarafından yeniden kurulmuş, oluşturulmuştur. Kemalizm'in temel felsefesi de buna dayanır.

Türkiye'de militarist-bürokrasinin, devletin neden bütün sosyal, siyasal süreçlerin ana belirleyeni olduğunun hem tarihsel hem de güncel cevabı burada durur. Dünyadaki devrimci veya karşı-devrimci, sosyalist veya faşizan bütün resmi ideolojilere dayalı yönetim biçimleri çok daha güçlü enternasyonalist etkileri olmasına karşı konumlarını bir biçimde kaybetmişken; Kemalizm'in daha yerel ve sınırlı etkilere sahip olmasına karşın 80 yıldır hem resmi ideoloji olarak, hem de özel bir iktidar biçimi olarak ağırlığını koruyor olmasının nedeni; çok güçlü sosyo-ekonomik felsefik temellere sahip olmasından değil; Türklerin bu coğrafyadaki varoluş-örgütleniş gerçeklerinden, özgün yapısından kaynaklanmaktadır.

Belki biraz daha ileri gidersek TC'nin Avrupa ile olan sancılı ilişkileri, AB'ye gidermek isteyip girememeleri; Osmanlı Tanzimatçılığı ve Cumhuriyet'in *"batıcılık"* komplekslerinin temellerinde kovuldukları topraklara dönme ve oranın bir parçası olma arzusunun güçlü bir ifadesi, siyasal bir yansıması olarak bakabiliriz.

Buradaki psikolojik açıklamalarımız yadırgatıcı gelmemelidir. Psikoloji sadece kişilere özgü bireysel bir olgu değildir. Ulusların, toplumsal sınıf ve tabakaların da ortak bir *"hafıza"*ları, refleksleri vardır. Onların politik refleksleri de tarihsel süreçlerde kazanılan yapısal değişiklik ve etkilenmelerle belirlenir. Buna ***siyasal-psikoloji*** adı verebiliriz. Sosyo-ekonomik etkenler kadar, yine bu süreçlerin, toplumların düşünsel, siyasal yaşamlarına kazandırdığı olumlu ya da olumsuz özellikler, kuşaklar tarafından az-çok yeniden üretilerek siyasal psikolojinin etkin dürtüleri haline gelebilirler. Belli bir toplumsal sınıfın akılcılığı, o sınıfın süreç içinde oluşan kişilik özellikleri, ulusların politik süreçlerinde belirleyici faktörler haline gelebilmektedir.

Kürt toplumunda aile-aşiret eşiğinin aşılamamasına dayalı bozulmanın siyasal davranışlara getirdiği olumsuz özellikleri; Ön Asya Türk toplumunda ki *"yok oluş kaygısı"*nı; Yahudi toplumundaki güçlü anavatan tutkusunu bu siyasal psikoloji örnekleri olarak sayabiliriz.

Fransız vee Türk burjuvazisi arasındaki fark, yalnızca onların sermaye güçleri, denetledikleri artı değer ve pazar payları değil; tarihsel şekillenişleri, birikimleri, tüm tarihsel süreçlerin davranış biçimlerine kazandırdığı özelliklerde durur. Devrimci bir geçmişe; siyasal, ekonomik, kültürel güçle küresel bir sömürgecilik deneyimine sahip Fransız burjuvazisi ile; Osmanlı aristokrasisinin rantını paylaşmış, soykırım yağmalarıyla palazlanmış, Kemalist devletin koruma ve teşvikleri altında büyümüş bir Türk burjuvazisinin politik akılcılığı, kişiliği elbette aynı tarzda olamaz. Bunun gibi Kemalist rejimin sefaleti ve saldırganlığının, benliğine yer etmiş bu korkulardan kaynaklandığını unutmamak gerekir. Ulusal kurtuluşu mücadeleleri karşısında saldırgan ve acımasızdır, çünkü son derece korkaktır.

Ne var ki, ***Balkan Sendromu*** ya da bu yok oluş korkusu sadece egemen sınıflara

yer etmiş bulunan bir kalıtım değil, Türk toplumunu da sarıp-sarmalayan, şovenizmi besleyen toplumsal bir travma siyasal bir korku halinde varlığını sürdürmektedir. Egemen sınıfların korkusuna belki bir çare bulamayız, bu bize düşmez, ama toplumdaki korkuyu yenebiliriz. Bu da ulusal kurtuluş hareketlerinin, özgürlük taleplerinin bir başka ulusun yok oluşu demek olmadığının anlatılması ile mümkündür.

Etnik Yok Etmeye Referans Kavramlar:
"Tek Ulus, Tek Vatan, Tek Bayrak", "Azınlık - Çoğunluk"...

Ülkelerin mutlak homojen bir etnik yapıya sahip olmaları gerektiği gibi yanlış bir ön kabul; diğer etnik grupları ülkeden sürüp çıkarmak veya baskı altına almayı ulus-devlet olmanın olmazsa olmaz bir koşulu haline getiren bir anlayışı beslemektedir. Sürgün ve soykırım gibi insanlık trajedileri bir coğrafyada mutlak ulusal egemenliği *"çoğunluğu"* sağlamak, adına yürütülmüştür.

Şu soruyu sormak gerekir: Bir toprak parçası veya bir coğrafi birim, [bunu ülke, vatan, yurt olarak da tanımlayabiliriz] neden kural olarak sadece bir tek etnik gruba, soya, ırka, aileye, dine veya başka sosyal-tarihsel bir kategoriye ait olsun? Bunun doğallığı, doğruluğu veya kutsallığı nereden geliyor?

Bunun sadece ideoloji-siyasal koşullandırmalara, *"ötekini, yabancı, düşman ve tehdit"* olarak algılayan sosyal psikolojiye bağlayabilir miyiz?

Birçok insan özellikle su altı belgesellerini izlediklerinde, neredeyse sonsuz derecedeki canlı türlerine, bitki ortüsünü çeşitliliğine, rengerenk yaşama zenginliğine bakarak hayranlıklarını belirtmeden edemezler. Birçok insan memleketini tasvir ederken, doğasının ne kadar çok çeşitli meyvalar, bitkiler, çiçekler, cins cins hayvanlarla, hatta binbir çeşit otla dolu olduğunu anlata anlata bitiremez. Bu çok çeşitliliğin izlenmesi bile insanlara mutluluk verir.

Ama aynı insanlar toplumlarındaki etnik, dinsel, düşünsel çeşitlilik söz konusu olduğunda *"biz memleket de çok bozuldu, her milletten adam var"* diyerek yakınabilirler, çok kültürlü ve çok etnikli bir yapıyı kötü bir tasvir olarak belirtebilirler.

Doğanın bir parçası olarak toplumların da sonsuz derecede çeşitli dil, etnik, soy, ırk, düşünce veya inanç farklılıkları taşımasından daha doğal ne olabilir. Tek bir ağaç binlerce canlı türüne ev sbahipliği yapabildiğine göre, bir coğrafi bölge neden sadece bir tek etnik gruba, dil, soy, ırk, din veya düşünce grubuna ait olacak kadar çorak olsun?

Eğer insan doğanın çok çeşitliliğini bir nimet ve mutluluk sayarak algılayabiliyorsa, toplumsal yaşam alanlarındaki çeşitliliği, çok kültürlülüğü, çok ulusluluğu da aynı anlayışla karşılayamıyorsa burada bir anormallik var demektir.

Çeşitlilik ancak onlara sahip olma, hükmetme, iktidar bağlamında kabulleniliyorsa insanlaşma bakımından bir sorun bulunduğunu söyleyebiliriz.

İnsanlar arasındaki dil, etnik, ırk, soy, renk, düşünce farklılıkları nesneldir. Bunlara saygı gösterilmesi esastır. Eşitsizlik ve ayrımcılık da farklılıklar üzerinde gelişir ama bunlara saygı göstermek gerekmez.

Bu bağlamda *"ulusların kendi kaderini tayin hakkı"* elbette ve kuşkusuz o ulusun bağımsız ve özgür olma hakkıdır. Ne varki kendi kaderini tayin (self-determination) ilkesi çoğunlukla, ulusların birbirleriyle özgür ve eşit ilişkiler oluşturma yerine, *"çoğunluk"*oluşturma, *"ulusal egemenlik"*, temeline oturtulduğunda; ötekine hükmetme, kendine benzeştirme, olmazsa uzaklaştırma ve nihayet yok etme noktasına kadar varabilmektedir.

"Tek Ülke, Tek Ulus, Tek Devlet" Anlayışı

Buna göre; Ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı, bir coğrafi alanda yaşayan bir ulusun o toprakta kendi bağımsız devletini kurabilmesini bir hak olarak ifade eder. O toprak parçasında veya o ulusla birlikte yaşayan değişik uluslara mensup öğeler ise, ***"azınlık"*** statüsündeki bir takım haklara sahip olacaklardır. Tek toprak parçasında tek ulus hakimdir. Oradaki tüm ekonomik ve siyasal yaşamı bir tek ulus - ya da ulusun burjuvazisi- denetler, diğerleri için sadece sınırlı haklar söz konusudur. Bunlara çoğu kez üçüncü sınıf insanlar gözüyle bakılır ve eritilmeye, olmazsa tasfiye edilmeye çalışılır.

Ve bu şablon ***"tek ülkede tek ulus"*** prensibinin genel geçer, heterojen/çoklu bir yapı göstermesini ise çoğu kez kendisinden kurtulunması gereken istisna bir durum olarak kabul etmektedir. Ulusçuluk etniğe dayalı bir siyasal egemenlik hakkı öngördüğüne, egemenliği başka uluslarla paylaşmasının *"düşünülmediğine"* göre diğerlerine en hafifi asimile edilmek, ikinci sınıf uygulamasına katlanmak, en üçte ise sürgün ve soykırımla imha edilmek kader olarak biçilmektedir.

Böyle bakıldığında ulus-devletin kurulmasında ***"etnik çoğunluğu sağlama prensibi"***, halklar arasındaki çatışma ve yerel savaşların da bir bahanesi haline gelebilmektedir. Bir coğrafi bölgede çoğunluğu oluşturarak orada *"ulusal devlet"* kurabilmek isteyen burjuvazi bunu sağlayabilmek için, birlikte yaşanan diğer halkları oralardan kovmak üzere harekete geçer. Kimi mevzi saldırı veya katliamlarla onlara, bölgeyi güvensiz kıldıktan sonra amaç ulusal yapı bakımından homojenleşmektir. Böylece, tatsız ortaklardan kurtulmuş olacağı düşünülür.

Balkanlarda yaşanan olayın bir yanı budur. Bölge halkları arasında böyle bir yarış kışkırtılmış ve herkes bulunduğu toprak parçasında homojenleşmek için komşusuna saldırmaya, onu kovalamaya çalışmış, karşılıklı kin ve öç alma hareketleri tırmandıkça da egemen gücün *"adaletli"* otoritesi kurtarıcı olarak devreye girmiştir. Yugoslavya modelinde 50 yıl sorunsuz sürüyor gibi görünen etnik federalizmin ise 1990'lı yıllarda korkunç katliamların eşlik ettiği etnik boğazlaşmalarla yıkılmasındaki, itici güç yine *"ulusal egemenlik"* ve *"homojenleşme"*dir.

Ben, ulusların kendi kaderlerini tayin hakkının, mutlak özgürlük anlamına geldiğini ama toplumların ***tek vatan-tek ulus*** olarak dizayn edilmesi anlamına gelmeyeceğini düşünüyorum. Kendi kaderini tayin, bağımsızlaşmak, özgürleşmektir; ezen ulusun baskısından kurtulmaktır. Ezen ulus baskısından kurtulmak başka, öteki halklardan ***"kurtulmak"*** başkadır. Başka bir deyişle kendi kaderini tayin ***başka halk-***

larla bir arada yaşamama prensibi değildir. Hele, tarihsel süreçlerle etnik yapısında homojenliğin kaybolup heterojen bir bileşen meydana geldiği alanlarda *"ulus-devlet"* yaratma peşinde koşmak, doğrudan doğruya diğer haklarla mücadeleyi besleyen bir süreç olmaktadır. Ulus-devletlerin tümüyle döneminin kapandığını düşünmüyorum. Küreselleşmenin büyük uluslararası otoriteler, birlikler yarattığı bir olgudur. Bu olgunun diğer yanı da bu büyük okyanusta kimliklerinin kaybolacağı endişesini taşıyan, dil, din, inanç ve kültür gruplarının daha kararlı/ [hatta bağnaz] biçimde varlıklarını koruma mücadelesine girişmeleri tablonun diğer yanını oluşturur. Siyasal otoritenin tıpkı dinler olduğu gibi dil, kültür ve ideolojiler karşısında da tarafsız olması bir çözümdür. Ne ki böyle bir çözümün, kolayca etnik, kültürel farklılıkların yok sayıldığı, bastırıldığı bir özdeşleşmeye tahvil edilebileceğinden, otoritenin tarafsız ama etnik, kültürel ve inançsal farklılıkları görmezden gelemeyeceği, onları yönetime katacağı paylaşımcı bir anlayışla desteklenmesi gerekir. Çoğu coğrafya ve özellikle de şehir ve kasabalar artık birer ortak mekan'dır. Egemenlik sembolleri olan bayrakların aynı alanlarda birlikte dalgalanmaları artık mümkündür. Ortak yaşamak kaçınılmazsa, bunun siyasal üst yapıya nasıl yansıyacağı değişik biçimlerde belirlenebilir. Kuşkusuz toplumlar mekanik bir formüllere uydurulamaz; bir arada yaşaması imkansız hale gelmiş toplulukları zorla bir arada tutmaya çalışmak da mümkün değil. Bu durumlarda iyi komşuluğu seçmek daha iyi bir çözüm olabilir. Ama, herhalde yapılması gereken şey, ortak yaşama bilinci ve güveni içinde, ulusların, din ve kültürlerin yaşam alanlarını paylaşabilmeleri ve bunun üst yapıda herhangi bir haksızlığa yol örgütlendirilebilmesidir.

Ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı, ***tek vatan-tek ulus*** mutlaklaştırılarak tek bir çözüme, "*ulus-devlet*" çözümüne indirgenemez. Self determination, bağımsızlaşmak, özgürleşmektir; ezen ulusun baskısından kurtulma, her türlü ulusal tahakkümden kurtulmaktır. Yoksa, diğer halklardan ***"kurtulmak"*** değildir. Hele, tarihsel süreçlerle etnik yapısında homojenliğin kaybolup heterojen bir bileşen meydana geldiği alanlarda *"ulus-devlet"* yaratma peşinde koşmak, doğrudan doğruya diğer halklarla mücadeleyi besleyen bir süreç dayatır. Böyle heterojen alanlarla kendi kaderini tayin hakkı ezilen ulusların ***ortak vatan*** kavramını kabul edecek bir formüle bağlanmak zorundaydı. Bunun siyasal üst yapıya nasıl yansıyacağı değişik biçimlerde belirlenebilir. Ancak, mekanik bir formül bulmak mümkün değil. Ama, herhalde yapılması gereken şey, ulusların aynı mahalleyi, aynı köyü paylaşabilmeleri ve bunun üst yapıda herhangi bir haksızlığa yol açmadan ortak yaşama bilinci olarak varolabilmesidir..

Ulusal mücadeleler tarihi, bir coğrafya da egemen tek ulusu haline gelmek için biraz çoğunluk olan ulusun diğerlerini kovmak için nasıl kanlı bir iç kavgaya sürüldüklerini ve bunun sonucunda kendilerinin de bağımlı ulus olmaktan bir türlü kurtulamamış olduklarını gösteriyor.

Bugünlerin moda deyimiyle ***"etnik arındırma"*** yok ederek kurtulma eyleminin itici mantığı, bir toprak parçasında ***egemen çoğunluk*** haline gelerek siyasal hak sahibi olmaktır. Siyasal hak sahibi olmak için illa *"çoğunluk"* olma zorunluluğu

yoksa, etnik arındırmanın siyasal gerekçeleri de büyük ölçüde ortadan kalkacaktır.

Ulusal mücadeleler tarihi, bir coğrafya da egemen tek ulusu haline gelmek için biraz çoğunluk olan ulusun diğerlerini kovmak için nasıl kanlı bir iç kavgaya sürüldüklerini ve bunun sonucunda kendilerinin de bağımlı ulus olmaktan bir türlü kurtulamamış olduklarını gösteriyor. Soykırım ve sürgünlerin itici gücü de bu anlayış ve siyaset tarzından kaynaklanır.

Öyleyse mutlak ulusal iktidar değil, tüm uluslar, etnik gruplar için *"kendi kmaderini tayin hakkı"*na saygı göstermek; başka bir deyişle nasıl bireysel hakların sınırı bir başka bireyin haklarıyla sınırdaşsa; topluluk ya da cemaat hakları içinde başat durumda olan ulusa haklarını sımrı da ötekiyle sınırdaştır. Sanıldığının aksine bu sınır, toprakla, suyla, kanla veya ateşle değil; saygı ve kabullenme ile belirlenebilir.

"Azınlık" Kavramının Eleştirisi

Siyasal bir kategori olarak *"azınlık"* kavramının, akademik ve siyasal yazınımızdan çıkarılması gerektiğini düşünüyorum. Etnik, kültürel, dinsel, düşünsel ya da cinsel, hangi tür olursa olsun bütün kimliklerle ilgili *"azınlık"* ya da *"çoğunluk"* ikilemine dayalı siyasal bir kategori oluşturmak, masum gibi görünen tehlikeli bir ayrımcılıktır.

Her şeyden önce *"azınlık"*, *"çoğunluk"* göreceli kavramlardır; bir etnik, kültürel niteliğin varolma hakkı onun az ya da çok olmasıyla bağlantılandırılamaz. Genel dünya ölçeğine başvurduğumuzda her etnik topluluk diğerleri karşısında bir *"azınlık"*tır. *"Azınlık"* kavramı belli bir coğrafyada sadece bir ulusun homojen çoğunluk olması gerektiği kabulüne dayanıyor. Dolayısıyla *"diğeri"* her nasılsa aralarına girmiş, yabancı olan, ayrıksı olan bir *"azınlık"* olmaktadır. Sonuçta azınlıklar için hoşgörüden korumadan vb. bahsedilse de sonuçta *"azınlık"* demek, *"çoğunluğun"* merhametine muhtaç olmak, korumasız olmak demektir.

Ulusal sorunların tartışıldığı hiçbir platform olmasın ki *"azınlık"* kavramından söz edilmesin! Ardından *"azınlıkların korunması, azınlıklara hoşgörülü davranılması"* gibi pek çok *"hak"* sıralansa da aslında bu kavram daha başında bir ayrıksılığı ve himayeye muhtaçlığı telkin eden, boyun eğmeyi, eşitsizliği kabullenmeyi vazeden bir anlam yüklüdür. Ne de olsa *"azınlık"*sın...

Diğer yandan sadece "*az*" olmanın güçsüzlük demek olmadığı, tüm oligarşik diktatörlüklerde görülebilir. Keza Güney Afrika örneğinde olduğu gibi "*azınlık*" etnik gruplar da (Avrupalı beyaz azınlık gi. i) güçlü ve ezen ulus konumunda olabilir. Etnik, kültürel kimliklerin biri birleri karşısında "*az*" ya da "*çok*" olmalarına göre tarif eden, varlıklarını sayı ve etnik homojenlikle kıyaslayan tercihler son tahlilde ince bir şovenizmdir. Özünde sadece etnik ya da kültürel değil tüm kimlikleri "*az*" ya da "*çok*" olmanın göreceliğine göre kategorize etmek yanlıştır. Her biri kendi bağlamında tartışılabilir.

"*Azınlık*" kavramı, siyasal psikoloji açısından da, "*azınlık*" olarak nitelenen

ulusal toplulukları, daha başından kategorize eder, ayırır ve baskı altına alır. Bu ayrım çoğu kez tarihsel gerçeklikle de bağdaşmaz. Araştırmalarımızda gördüğümüz gibi, aynı coğrafyada bir zamanlar görkemli medeniyetler kuran uluslar, sistemli soykırım ve sürgünlerle göç ettirilerek mültecileştirilip kendi yurtlarında hem *"köle"* hem *"azınlık"* durumuna getirilebilmektedir. Tıpkı Amerika'nın en eski uygarlıkları İnka, Aztek ve Maya'ların mirasçılarının, bugün sadece *"azınlık"* olarak nitelendirilmeleri gibi. Tıpkı Ermenilerin, Asurilerin kendi yurtlarında "azınlık" durumuna getirilmeleri gibi.

Örneğin Resmi tarihçiler Ermeni ve Rumları, Osmanlı toplumsal yapısı içinde sürekli olarak *"azınlık"* diye tanımlamaktadır. Oysa bu uluslar, Osmanlı İmparatorluğu'nun *"azınlığı"* değil, asıl unsurlarındandır. Tıpkı, Kürt, Arap, Türk, Süryani, Çerkez, Laz, Bulgar, Sırp, Boşnak vd.. bütün halklar gibi. Ne eksik, ne fazla. Emperyalist müdahalelerle çizilen yapay sınırlar içinde de halkların birbirlerine karşı *"azınlık"-"çoğunluk"* haline gelmeleri tamamen sömürgeciliğin halklara yönelik tarihsel haksızlıklarına ve sistemin eşitsiz gelişim yasalarına, hatta bir takım tarihsel rastlantı ve konjonktürsel durumlara dayanır. Bunda ise hiçbir toplumun, hiçbir etnik kültürel grubun iradi bir sorumluluğundan bahsedilemez.

Avrupa'ya baktığımızda da sayısal orana vurulursa, bir çok eşdeğer örnek içerisinde *"azınlık"* sayılabilecek toplumların 300-500 binlik nüfuslarıyla devlet kurabildikleri görülür. Keza Baltık Cumhuriyetlerinin nüfusları da birkaç milyonu geçmediği gibi, yerleşik halkların nüfusu göçmenlere karşı % 30'un altına düştüğüne de tanık olabilmekteyiz.

Bu örnekler ulusal haklara, kendi kaderini tayin hakkına sahip olmak için *"azınlık"-"çoğunluk"* kavramlarının göreceliğine sığınmamın ne kadar yanlış olduğunu gösterir.

Halklar kendi iradelerinden bağımsız olarak coğrafya değiştirdiklerinde alınlarına *"azınlık statüsü"* siyasal yazgı da yazılmamalı. Nihayet yeryüzü bütün insanlarındır; bir kimliğin diğerine göre *"az"* ya da *"çok"* oluşlarını durmadan hatırlatmanın, siyasal bir baskı amacı taşımıyorsa ne anlamı var?

Bu nedenle doğru terminolojinin *"Azınlık"* değil ***"birlikte yaşadığımız halklar"*** olduğunu düşünüyorum.

"Dönme", "Devşirme"...

Günümüze gelindiğinde ise *"dönme"* veya *"gizli din"* taşıyanların aşağılandıklarına tanık olmaktayız. Yani din değiştirmeye veya dinini, inancını gizlemeye zorlayan despot politikalar değil, onun kurbanlarına tepki gösterilmektedir! Böylece asıl Müslümanlar, hakiki Türk olanlar yüceltilmekte ve fakat onların politikası sonucu "*döndürülmüş*" olanlara ise parya muamelesi yapılmakta.

Aslında kınanması gereken, reddedilmesi gereken bütün bu toplulukların yaşam güvencesini ancak din değiştirmekte veya dinini, inancını gizlemeye zorlayan bu politikalar olması gerekir. Din değiştirmeye veya gizlemeye zorlanan topluluklarda,

bireylerde oluşan travmatik sonuçlar, sosyo-psikolojik davranışlar temelde bu politikayı neden reddetmemiz gerektiğini gösterir. Ama işte yine sonuçta, *"dönme"*lerin aşağılanması için ikinci bir vesile sayılmaktadır.

Bir insanın ailesinin döndürülmüş ya da devşirilmiş olduğundan dolayı bu insanlardan nefret etmek onları aşağılamak, sonuçta soykırım politikalarını onaylayan üreten bir anlayışa destek vermek Çünkü *"dönme"* veya *"devşirme"* topluluk ve bireyleri daha çok *"uşak, hizmetçi"* olmaya çağıran şey onlara sürekli olarak bu aykırı aidiyetlerini vurgulayarak onları Türk ve Müslüman olmaya daha çok benzemeye çağırmaktır. Hiçbir zaman daha çok benzeyemeyecekleri için de bunun bir *"suçluluk"* bir *"aşağılık"* psikolojisi olarak *"öteki topluluklar"* üzerinde Demoklesin kılıcı gibi sallanması şovenizmin gıdası olmaktadır.

Ulusal Sorunları Sürgün ve Soykırım gibi "Etnik Arındırma" Yöntemleri ile "Çözmek"

Nihayet 1915 Soykırımının, gerçekte bir insanlık suçu olmakla beraber; sonuçta bu coğrafyada yaşayan bir Ermeni nüfusu kalmadığı için Ermeni ulusal sorunun da ortadan kalkmış sayılacağını savunan görüşlerin ne derece tehlikeli politikalara geçit vermek anlamına geleceğini günümüzde tüm dehşetiyle yaşamaktayız.

Sömürgeciler şöyle düşünüyorlar; *"Mademki sürgün ve soykırım, yapıldığında bir süre tepki toplasa da sonuçları bakımından meşrulaşabiliyor, o halde aynı yöntemi Kürdistan'da neden sürdürmeyelim? Kürdistan'ın demografik yapısı değişince 'toprak' talebi ortadan kalkacağına göre devletin üniter yapısı ve sınırları korunarak bir takım palyatif tedbirlerle işi geçiştirebiliriz.* "

Dün Ermeni ulusunun yaşadıkları için *"canım olan olmuş, tarihi geri döndüremeyiz"* diyenlerin, bugünkü sürgün ve imha politikalarını da meşrulaştırmış olacakları işte bu anlayışa geçit verdiği yerde ortaya çıkar. TC'nin son 10 yılda daha da yoğunlaşan bir biçimde ***"Kürdistan'ı Kürtsüzleştirme"*** politikasının bir zamanların ***"Ermenistan'ı Ermenisizleştirme"*** politikalarının mirası üzerine biçimlendiği gayet açık.

Yalnız bugün değil, bütün cumhuriyet tarihi boyunca böyle kanlı bir gelenek ve mirasın sahibi kadrolar, Kürdistan'ı sömürgeleştirdiklerinde de ellerindeki iki keskin kılıç; yine ***soykırım*** ve ***sürgün*** oldu. *1925 Şeyh Said, 1926-30 Ağrı-Zilan, 1938 Dersim* direnişleri katliamlarla kırıldıktan hemen sonra direnişçi Kürt aşiretlerinin hepsi Kapadokya, Ege ve Trakya da mecburi iskâna tabi tutuldular. Meclis, defalarca iskân yasaları çıkararak, insanları oradan oraya sürdü. Kürdistan'ın etnik bileşenini daha da karmaşıklaştırmak için tıpkı Osmanlılar gibi onlar da Balkan, Kafkas göçmenlerini daha sonra Afgan mültecilerini Kürdistan'a yerleştirdiler.

Günümüze gelindiğinde ise; Kürt halkına dayatılan savaşın sonuçlarından biri olarak 10 yıldır Kürdistan'da köylerin yakılıp, yıkılması, insansızlaştırılması operasyonu ile hızlanan bir tahrip söz konusu. Yaklaşık üç bin beş yüz köyün boşaltıldığı tahmin ediliyor.

TC'nin kırsal alanları yurtsever kitlelerden arındırma telaşının ilk amacı; gerilla mücadelesini kitle desteğinden koparıp, tecrit etmek gibi siyasal-askeri bir hedefinin yanı sıra, kitle pasifikasyonu yaratmak ve halkı cezalandırmaktır. Bu yakın amaçların dışında iki stratejik hedeften daha söz edilebilir.

Birincisi: Muhtemel bir Kürdistan'ın sınırlarını, şimdiden olabildiğince küçültmek, daraltmak...

İkincisi: Kürdistan'ı Kürtsüzleştirerek, tıpkı Ermenilerde olduğu gibi toprak sorununu gündemden düşürmektir. Topraksız, Kürdistan'sız bir Kürt sorununun *"Misak-ı Millî ve düzen sınırları"* içinde çok daha kolay çözülebileceği varsayılmaktadır.

Sömürgeci stratejistlerin fena halde yanıldıkları bir nokta var. Kürdistan'ın demografik yapısıyla oynamak, belki ulus sorununu toprak zemininden koparır, ama kesinlikle çözemez...

Çünkü yakın tarih, pekâla topraksız da ulus sorunu olabileceğine tanıklık eder. Fakat bu sürecin algılanışı da, sosyo-ekonomik tahliller, tahminler ve siyasal çözüm önermeleri de birbirine bağlı olarak baştan aşağı yanlıştır. Sömürgeci militarizmin öngörüsü geçerliliğini çoktan yitirmiş *"topraksız ulus sorunu olmaz"* gibi vahim bir yanılgıya dayanıyor.

Bu yanılgı, Yahudileri dünyanın dört bir yanına yayılmış kolonilerde yaşadıkları, bir vatana sahip olmadıkları ve değişik ekonomik, kültürel bütünlükler içinde yaşadıkları için *"ulus"* bile saymayan, ama 1947'de; aynı tezleri hararetle savunmuş Stalin yönetimli SSCB dahil, Birleşmiş Milletler'in çoğunlukla Yahudilerin ulusal devleti İsrail'i tanımalarıyla çoktan tarihe gömülmüştür. Yahudiler uç bir örnektir. Toprak temelinden üçbin yıl kopmuş bir halkın bile, sürüldüğü topraklarda bir araya gelip ulusal devlet kurabileceğini gösteren çarpıcı örnektir.

Daha başka da var. Örneğin; Filistin halkı tam 50 yıldır, yurtlarından sürülmüş olarak ulusal-demokratik bir mücadele veriyor. Filistinlilerin diğer Arap toplumları ile entegre olmamaları için hiçbir neden yokken, ülke toprakları dışında bir ulusal mücadele yıllarca ayakta kalabiliyor. Filistinlilere sunulan *"özerkliğin"* çözümü olmaktan son derece uzak olması yeterince öğretici bir örnektir.

SSCB'de II. Paylaşım savaşı sırasında ve sonrasında *"iç göçler"*, zorunlu yer değiştirmeler yoluyla Kafkasya, Ortaasya, Baltık Cumhuriyetlerinin demografik yapısıyla ne kadar çok oynandığı; halkların ne kadar çok birbirleri içinde, başka topraklarda *"erimeye"* terk edildikleri bilinmektedir.

Fakat sonuç bu öngörülerin tam tersini çıkarmıştır. SSCB'nin dağılmasındaki esaslı faktörlerden biri *"ulusal bağımsızlık"* dinamikleri oluşturmaktadır. Kendi ülkesinde azınlık hale gelen özerk cumhuriyetlerde bile bağımsızlık isteği söndürülememiştir. Baltık Cumhuriyetleri buna bir örnektir. Kafkasya'nın tüm ulusları ısrarla bağımsızlık istediler. Rusya Federasyonu'nu oluşturan uluslar da aynı yoldadır. Çeçenistan bunun trajik bir örneğidir. Sürgün halklar ise anavatanlarına dönmek istiyorlar...

O halde çok açık biçimde söyleyebiliriz ki demografik yapıyla oynanması ulusal sorunu çözmez; belki toprak temelini zayıflatır, ama tümüyle yok edemez. Bu ülke temeli üzerinde lokalice olmuş ulusal sorunları çok daha bunalımlı, karmaşık reaksiyonlar içeren uluslararası bir sorunlar haline gelmesi demektir: ***Mülteci Uluslar Sorunu***...

Mülteci uluslar sorunu haline gelmesi, sorunun daha çok enternasyonalice edilmesi ve kangrenli hale getirilmesi demektir.

"Mülteci uluslar" sorununu, daha çok ekonomik nedenlerle, bireysel ya da ailesel olarak metropollere göçmüş olan *"göçmen topluluklarından"* ayırt edilmesi gerekir.. Bu göçmen toplulukları da az-çok göç ettikleri devletlerdeki etnik çoğunluk ya da devlet sistemiyle uyumlu yaşamayı, kaynaşmayı *"tercih"* etmiş, ama kendi etnik kültürel kimliklerine de özerk yaşama alanları talep eden topluluklardır. Bu kategori de başlı başına ulusal sorunların bir konusudur. Fakat burada vurgulamak istediğim *"mülteci uluslar"* Ermeniler, Kürtler ve Filistinliler örneğinde olduğu gibi anayurtlarında siyasal olarak sürülmüş, yaşam hakkı verilmediği için başka alanlara topluca göç etmek zorunda kalan, gittikleri ülkenin etnik çoğunluğu ile kaynaşmaya fazla niyetli olmayan, kültürel etnik varlığını korumayı, ülkesine dönmeyi, en azından ülkesinde yaşamakta olan yakınları adına siyasal mücadele vermeyi amaçlayan dinamik ulusal topluluklardır.

Tarihsel Haksızlık Olgusunun Günümüze Yansıması

Ermeni ulusunun 1915 jenosidi ile imhası ve Güney Kafkasya'da kalan küçük bir kısım dışında Ermenistan'dan çıkarılması, reel politika alanında Ermeni sorununun çözülmesi olarak kabul edildi. Çünkü, *"topraksız ulus sorunu olmaz"* tezi genel bir kabul görmektedir.

Süryanilerin daha on yıl öncesine kadar "*ulus*" olarak bile adları anılmamaktaydı ve unutularak ikinci yok edilişe terkedilmişlerdi.

Uluslar topraksız varolmazlar ama, tarih canlı bir süreçtir. Savaşlar, sürgünler, göçler ve ekonomik koşullar ulusların zaman içinde belli bir toprak üzerinde yoğunlaşmasını engelleyebilir ve onları dağınık mülteci toplumlar haline getirebilir. Ne ki bu onların halen ortak bir dil ve kültür birliği içinde olmasının da sonu değildir. Toprak birliği tarihsel süreç içinde kaybolmuş ama diğer ulusal özelliklerini koruyan, dahası ulusal bellekleri güçlü ulusların taleplerinin çözümünün ne olacağı, literatürde oldukça şematik olarak ele alınmaktadır.

Bir ulus toprak bütünlüğünü nasıl kaybedebilir? Ya evrimsel bir süreç geçirir, ekonomik ve sosyal etkenler nedeniyle dağılır. Ya da uluslar, toprak bütünlüğünü zor yoluyla, sürgün, soykırım ve asimilasyon nedeniyle yitirebilir. İnsanların sırf bir ulusa aidiyetleri nedeniyle insanların vatanlarından sürülmesi, yok edilmesi, işte bu ***tarihsel haksızlık*** konusudur. Bu uluslar sürüldükleri ülkelerde koloniler halinde yaşıyorlar ve çoğu kez oradaki ulusal gruplar tarafından kuşatılıyorlar, ayrımcılığa uğruyorlar. Kaynaşma yerine çatışma yaşanıyor. Kendilerini o topraklarda yabancı

olarak hisseden, üçüncü sınıf vatandaş muamelesi gören bu *"etnik gruplar"*, o alanda *"ulusal sorun"* oluşturdukları gibi, eski vatanlarına dönme ve güvenlik içinde yaşama gibi özlemler/istemler taşıyorlar.

Tarihsel haksızlık nasıl giderilebilir? Soykırımın tanınması ve teşhiri Ermeni ulusu n üzerinde sosyal psikolojik tahribatı önleyebilir mi? Belki tümüyle değil, ama bunun yapılması hiç de küçümsenecek bir dayanışma değildir. Çünkü Ermeni jenosidinin teşhiri, aynı zamanda ırkçılığa, sömürgeciliğe karşı verilen ideolojik-kültürel mücadelenin de ayrılmaz bir parçasıdır.

Tarihsel haksızlığa uğramış, vatansızlaştırılmış, soykırım ve sürgün mağduru toplumların yalnız hatırlanmaya değil; aynı zamanda uğradıkları haksızlıkların bir biçimde telafi edilmesine de ihtiyaçları olduğunu düşünüyorum.

Soykırımın getirdiği tarihsel haksızlık sorunu da diğer bütün ulusal sorunlar gibi resmi politikaların dışında araştırılıp çözümlenmeye muhtaçtır. Bu, her kesim için böyledir. Türk burjuvazisi bile bu resmi tezler üzerinde politika üretemeyecek hale gelmiştir.

Bazı Öneriler...

Soykırım sadece Batı Ermenistan'da değil, Kürdistan, Pontus, Kilikya, Kapadokya, Doğu Ege ve ismi bile kayıplara karışan Asur ülkesinden, Suriye çöllerine kadar yüz binlerce kilometrekarelik bir alanda yaşandı. Ve üzerinde binlerce yıldır yaşayan uluslarla birlikte bu ülkeler de siyasi haritalardan silindi. Buna ***"soykırım coğrafyası"*** da diyebiliriz. Adeta devasa boyutlarda bir toplu mezarın üzerinde oturuyoruz. Binlerce yıllık medeniyetlerden, üretim geleneklerinden, kültürel birikimlerden geriye yıkıntılar bırakıldı. Soykırımın, mağduru veya faili sonraki kuşaklar üzerinde ne gibi sosyal -psikolojik etkiler bıraktığı, bize ne gibi sosyo-ekonomik ve kültürel kalıtlar bıraktığı üzerine sistemli araştırmalara ihtiyaç var. Soykırımın sosyo-ekonomik, kültürel yıkımlarla birlikte ekolojik bir felaket olarak da araştırılması mümkün. [O dönemin tanıklarından biri raporunda *"Köpekler insan eti yemekten kudurmuşlardı. "*[896] diye ürpertici bir ayrıntı aktarmaktadır.] Eğer soykırım inkar edilmek yerine hem nedenleri hem sonuçları üzerine bilimsel araştırmalar yapılsaydı kapsamlı verilere ulaşmak mümkün olabilirdi.

Ermeni ulusunun imhası ile Kürdistan'ın sömürgeleştirilmesi aynı tarihsel sürecin ve politikanın ürünleridir. Kürdistan'ın sömürgeleşmesi, Kürt ulusal hareketlerinin de soykırımla, sürgün ve asimilasyon politikasıyla gerçekleşmiştir.

Soykırım suçları üzerine oturan, yağmasının üzerinde güçlenen tefeci bezirgan sınıflar Türkiye'de ırkçılık ve şovenizmin taban bulduğu bir bataklık durumundadır. Ermenilerin imhasından çıkar sağlayan hiç kimse demokrat olmamıştır. Gerici fanatik, bağnaz bir dünya görüşünün taşıyıcısı olmuşlardır.

Yerli Hıristiyan halkların jenoside uğratılmasında işbirlikçi Kürt feodalitesinin

896- Mersinli *Soğomon Yetenikyan* (1900 doğumlu) anlatımlarından; Sivazliyan; Age. [Sv. 2000. Gth. 188, sayfa 322]

de suç ortaklığı vardır. Bu işbirlikçi gruplar, önce Osmanlının sonra da Kemalistlerin *"Ermenilerle Kürtlerin çıkarları birbiriyle çelişir"* propagandasına teslim olmuşlar ve resmi politikanın güdümüne girmişlerdir. Bu nedenle Kürdistan'lı sosyalistlerin de, yurtsever demokratların da, ulusçu liberallerin de Ermeni soykırımını tanıma, teşhir ve politik olarak mahkum etmek gibi bir görevleri bulunuyor. Bu konuda resmi tarihin çarpıtmalarına karşı durmak, soykırım ve sürgünü (ulusal düşmanlıkları körüklemek için değil), insan soyu için taşıdığı lanetli izleri silmek için, uluslararasındaki dostluğu pekiştirmek için, soykırım coğrafyasının halkları kültürleri için gereklidir bu. Kürt önderlikleri açısından neredeyse ***"derin gelenek"*** haline gelen Osmanlı-Türk merkezi otoritesiyle işbirliğinin tarihsel kökleri ve mirasını reddetmek bakımından da önem taşır.

Benim için şahsen asıl problem, bir zamanlar birlikte yaşayan halklar arasında, soykırım ve sürgünlerle açılan derin yaraların sarılması, nefret ve güvensizliğin yerini diyalogun almasıdır. Bunun için de devletlerin, hükümetlerin, siyasi örgütlerin konjonktür ve siyasi hesaplara göre değişen yaklaşımlarından çok, bizzat olayların tarafı özellikle de faillerin yer aldığı toplumlar tarafından soykırım, ve ulusal nefretin sorgulanmasını, mahkum edilmesini önemsiyorum.

Soykırım mağduru toplumlarla diyalog *"ne olduysa oldu, unutalım gitsin"* diyerek değil ancak gerçek bir tanıma ile mümkündür. Çünkü sonuçlara yol açan nedenlerin üstünü kapattığımız zaman onları en tehlikeli canavarlar olarak elimizle beslemiş olmaktayız.

Soykırım, tarihi bir gerçeklik olarak tanınıp, kamu vicdanında mahkum edilmeden, soykırım yarasını sarmak için tarihi yükümlülüklerimize sahip çıkmadan, soykırımcı zihniyetin toplum üzerindeki etkilerini kırmak için uzun soluklu ve kapsamlı bir mücadele başlatılmadan, hiçbir siyasi yapılanmanın bu durumu aşması mümkün olmayacağı inancındayım. İnkar edilen, üzerine gidilip deşilmeyen her soykırım olgusu bir sonrakini cesaretlendiren diğerlerine zemin hazırlayan bir irin kaynağı gibidir. Eğer halklara karşı işlenmiş bu soykırım cinayetiyle doğru düzgün bir hesaplaşma yaşayamazsak, ne tutarlı demokratlar olabilme, ne de coğrafyamızda halklar, uluslar, dinler ve değişik kültürlerle birlikte ortak bir gelecek için umutlu bir başlangıç yapabilme şansı yakalayabiliriz.

Konunun diğer bir boyutu da mülteci toplumlar haline getirilen Ermeni, Süryani, Rum gibi halkların anavatanlarına dönüp dönememe iradeleridir. Ermeniler Amerika'dan Avrupa'ya, Lübnan'dan Rusya'ya kadar geniş bir coğrafyada yaşıyorlar. Bu sürgün yaşamı uzun yıllardır sürüyor, üçüncü hatta dördüncü kuşak yetişmeye başladı. Diaspora Ermeniliği tarihsel belleğini korumaktadır. Buna karşın Ermeni toplumunun yaşadıkları ülkenin toplumsal yaşamına büyük ölçüde entegre oldukları söylenebilir. En azından buralarda ulusal bir baskıya maruz kalmadıkları ve güvenlik içinde olduklarını söyleyebiliriz. Ermenilerin mülteci bir ulus olmalarına rağmen bulundukları ülkelerin sevilen, saygı gören ulusal topluluklarından biri oldukları düşünülürse, anavatan sorununun, örneğin Yahudiler'in II. Paylaşım Savaşından sonra yüz yüze kaldıkları oranda yakıcı olmadığı söylenebilir. Süryaniler de

Avrupa'da yoğunlaştıkları ülkelerde (örneğin İsveç'te) toplumun aktif bir ögesi haline gelmişlerdir.

Diaspora Ermenilerinin, soykırımın kamuoyuna mal edilmesi için yoğun çaba gösterdikleri, Ermenistan Cumhuriyetinin bağımsızlaşması ve desteklenmesi için de büyük gayretler gösterdikleri izlenebilmektedir. Buna karşın ülkelerine [Kadim Ermenistan'a] dönme konusundaki taleplerinin gücü ve niteliği üzerinde ciddi araştırmalara ihtiyaç var... Diaspora Ermenilerinin bağımsız Ermenistan'a göç etmeleri bir yana, ekonomik bunalım nedeniyle Ermenistan'dan hızlı bir dış göç yaşanmakta oluşu, geri dönüşün oldukça sorunlu bir konu olduğuna işaret eder..

Sübjektif durum ne olursa olsun, tarihsel haksızlığa uğramış toplumların ana-vatanlarına dönüşlerinin desteklenmesi, zorla göç ettirilen ailelerin geri dönüşlerini yasallaştırılmasını talebi demokratik bir istemdir. Geri dönüşlerin bir *"tehlike"* gibi sunulmasını veya yeni sorunlar yaratacağı görüşünü doğru bulmuyorum. Geri dönüşler bir toplumsal mutabakat ve barışma konseptinde gerçekleşebilir. Kimsenin yeniden mülteci haline getirilmesi gerekmez ve yeni mülteci sorunları yaratmadan da ortak yaşama biçimleri pekala mümkündür.

Çatışmacı örneklerden hareketle geri dönüşleri *"tehlike"* diye göstermek aslında sürgün ve soykırımın sonuçlarından yararlananların ürettiği veya kışkırttığı korkulardır. Tam tersine bunu bir tehlike olarak görmek bir yana belki de özendirmek bile gerekir. Keşke sürgün ve soykırımlarla ülkelerinden sürülmüş bu insanlar geriye dönebilse, birlikte yaşayıp, üretmenin, yönetimde ve yaşamda paylaşmanın bizim siyasal coğrafyamızda da pekala mümkün olduğunu gösterebilseler.

Bu bağlamda siyasal partilerin, sivil toplum örgütlerinin, aydınların, birlikte yaşadığımız halkların haklarına saygı gösterilmesi ve sahiplenilmesi yönünde geliştirecekleri söylemler güven verici ortam yaratılmasına hizmet edebilir. *"Hoşgörü"* ve *"tahammül"* gibi kavramlar bile üstü örtülmüş ciddi bir ayrımcılığa işaret eder.

Sonuç Olarak; Soykırımların sonuçlarının unutulması, kabullenilmesi, kanıksanması bir sonraki soykırımlar için açık bir davetiyedir, en azından bir yüreklendirmedir. Soykırım, sürgün ve etnik arındırma politikaları sonucu oluşan ***mülteci uluslar sorunu*** da diğer bütün ulusal kökenli sorunlar gibi resmi politikaların dışında araştırılıp çözümlenmeye muhtaçtır.

1990 / Aydın
1998 / Ulucanlar
2004 / Berlin

DEĞİŞTİRİLEN TARİHSEL İSİMLERİN ETİMOLOJİK KÖKENLERİ

İSİM DEĞİŞTİRME KAMPANYASININ ANLAMI

Bir tarihsel yerleşim yerinin isminin değiştirilmesi, tarihsel bir yerin (örneğin Ayasofya'nın), buldozerlerle yıkılmasına benziyor. Fiziksel işlem farklı da olsa, amaç ve sonuç aynı: Tarihin izleri, kültürel mirası kaba kuvvetle yıkılıyor, ortadan kaldırılıyor.

Kadim Ermenistan ve Kürdistan'daki isim değiştirme uygulaması da böyle bir tahribattır. Tarihin bu coğrafyaya ilişkin tanıklığı ve izleri, ırkçı-şoven bir anlayışla silinmek istenmiştir. İsim değiştirme uygulaması bellek silme işleminin de ayrılmaz bir parçası. Masa başında değiştirilen ama halk kitlelerince kullanıla gelen isimlerin süreç içinde kuşaklar değiştikçe yavaş yavaş unutulmaya, yerine *"tayin edilmiş"* isimlerin kullanılmaya başlanacağı umuluyor. Böylece bu coğrafyada yerleşim birimlerinin isimlerinde saklı olan tarihin, gözden kaçırılacağı ve belleklerden silineceği hesaplanıyor.

Ne var ki amaç ve sonuç aynı da olsa, tarihsel bir eserin tahrip edilmesine, -örneğin Aspendos tiyatrosunun istimlak edilip yerine otel yapılmasına!- karşı büyük bir gürültü koparılacakken, benzer bir işlem olan tarihsel isimlerin yok edilmesine pek tepki gösterilmiyor. Sanırım bu tepki farklılığı, önemli oranda *"tarihi eserlerin"* geçmişe tanıklık etmelerinden çok turizm geliri yaratması gibi bir ticari değeri bulunmasından kaynaklanıyor. Yerleşim birimlerinin tarihsel isimlerinin ise böyle bir *"turistik kullanım"* değeri yok. Aksine Kürdistan ve kadim Ermenistan'da kitlelerin bilincinde güncel bir sorgulama yaratama ihtimali gibi devleti korkutan bir özelliği var. Resmi ideolojinin *"burası binlerce yıllık Türk yurdudur"* söylemine rağmen, binlerce yıldır kullanıla gelen isimlerin neredeyse yüzde doksanının Türkçe olmayışı büyük bir soru işaretidir aslında. resmi tarihin, resmi ideolojinin yalanlara-yıkımlara dayalı özünün sorgulanmasını getirir beraberinde. Bu yüzden de yer isimleri, halkların geçmişini silip yok etmek bakımından sömürgecilerin ana hedeflerinden biri olmaktadır.

Bu tarihsel isimler zamanla erozyona uğrayıp da ve fırsat düştükçe uygulanan işlemlerle değiştirildiği gibi, özellikle 1960'la birlikte topyekün bir yıkım ve imhanın hedefi durumuna geldiler.

11 Mayıs 1959'da kabul edilen bir kanunla [897] TC sınırları içinde yaklaşık 12 bin köy adı İçişleri Bakanlığı'na bağlı İller İdaresi Gn. Müdürlüğü'nde oluşturulan ***"Yabancı Adları Değiştirme Komisyonu"*** tarafından masa başında değiştirilerek, *"Türkçe"* isimler tayin edildi.

Resmi kayıtlara göre değiştirilen yaklaşık 12 bin köy isminden 3800 kadarı *"Ege, Marmara, Akdeniz, Karadeniz, İç Anadolu"* bölgelerine aitken, 8000 kadarı Kadim Ermenistan, Kürdistan ve Asuri coğrafyasına aittir; Resmi söylemle *"Doğu ve Güneydoğu Anadolu"* bölgelerine! Bu, Türk sömürgeciliğinin hedef ve yönelimine, amaç yoğunlaşmasına da işaret eder. İsim değiştirme uygulamasının asıl hedefi burasıdır ve kültürel bir soykırım, tarihsel yıkım niteliği taşımaktadır.

İsim değiştirme kampanyasında gözetilen birinci ölçü, bu adların Kürtçe, Ermenice, Yunanca, Süryanice, Gürcüce, Arapça gibi dillere ya da antik kültürlere ait oluşlarıdır; kısaca Türkçe olmayan ne varsa!..

Kanunun gerekçesinde belirtildiği gibi *"Türkçe olmayan ve yabancı kökten geldiği anlaşılan"* isimler; yüzlerce, binlerce yıllardan beri kullanıla gelen otantik isimlerdir. Zamanla, ilk biçimlerine göre az-çok değişikliğe uğramış, eklerle, söyleniş biçimleriyle farklılaşmışlarsa da, bu bile isimlerde oluşan tarihsel-arkeolojik-kültürel katmanlara tanıklık etmelerine engel olmamıştır.

Ayrıca *"Kızıl", "Kilise", "Kürt", "Çerkes", "Arap"* gibi resmi ideolojinin hoşlanmadığı kavram ya da ulus isimleri de *"Türkçe"* olmalarına rağmen değiştirilmişlerdir. Çünkü bu isimler de ortak tarihsel bir gerçekliği kanıtlamaktadır. Öte yandan *"Türk"* diye başlayan (örneğin *"Türkyenice", "Türkvartenik", "Türksöğütlü", "Türkkaravenk"* gibi) yerleşim yeri isimlerinin değiştirilmiş olması da, zaten her şeyin "doğal olarak Türk olduğu, Türk olması gerektiği" kabul edildiğinden bu gibi isimlerin, *"Türk olmayan çoğunluk içinde Türk olanı vurguladığını"* anımsattığı gerekçesiyle olsa gerek, değiştirme uygulamasının içine alınmışlardır. Kanunun gerekçesinde *"iltibasa yer veren köy isimleri"*nden kastedilen şey bunlar olsa gerekir.

İsim değiştirme yöntemini yalnız TC değil, İran, Suriye ve Irak gibi diğer sömürgeci devletler de uygulamaktadırlar. [898]

897- 11 Mayıs 1959 gün 7267 Sayılı Kanunla değiştirilen İller İdaresi Kanununu 2. Maddesinin "D" fıkrasına eklenen "Türkçe olmayan ve iltibasa yer veren köy adları, alakâdar Vilayet Daimi Encümenin mütaalası alındıktan sonra en kısa zamanda İç İşleri Bakanlığı'nca değiştirilir." hükmü.

898 "Yeni Ülke" gazetesinde diğer devletlerin isim değiştirme uygulamasına ilişkin yayınlanan bazı örnekler;

DOĞU'DA İRAN TARAFINDAN		GÜNEY'DE SURİYE TARAFINDAN	
Kirmanşah	Bahtaran	Tirbêspî	Qebur
Selmaz	Şapur	Derîk	Qehtaniye
Sînê	Senandec	Çolêxa	Cevadiye
Vırmê	Ormiye	Serêkanî	Resulayn
Şîno	Oşnewiye	Zinat	Yembu
Urmîye	Rızaiye	Girzêrîn	Tılehil
Xanî	Piranşar	Tilkoçer	Telkoçek
		Kobanî	Ain el Arab

Faysal Dağlı, "Adı Değiştirilen Coğrafya", Yeni Ülke,16-22 Haziran 1991, Istanbul

Tarihsel isimler insanlığın ortak bir mirasıdır. Tarihsel isimlerin, etnik, dinsel, kültürel kimlikleri inkar etmek, tarihin izlerini silmek amacıyla idari kararlarla ortadan kaldırılmaya çalışılmasına karşı çıkmak gerekir.

Çalışmamın bu bölümüne ismi değiştirilen yerleşim birimlerinden karşılaştırmalı çizelgeler vermeye çalıştım. Bu isimlerin çok az bir kısmını örneklemekle yetiniyorum. Bu kadarı bile çalışmamız boyunca tartışmaya çalıştığım olguların yakın-güncel tanıklarıdır. Bazen bir yerleşim yerinin adında, ek, kök, bağlaç; belki de küçük vurgular olarak birbirine eklemlenen, iç içe geçen Kürt, Ermeni, Süryani, Fars, Türk, Arap kültürlerinin; onların öncülü veya ardılı olan uygarlıklarının tümünün izlerini, serüvenlerini izlemek mümkün olmaktadır. Her ağaç kütüğünün halkalarında, o ağacın tarihi gizlidir. Her bir halkada kurak geçen mevsimleri, hastalıkları, bereketli yılları bir bir bulabiliriz. Tarihsel isimler de böyledir, onları da tıpkı arkeolojik buluntular veya fosiller gibi mercek altına alabilir, arkeometrilerle, bilimsel testlerle geçirdiği serüvenleri okuyabiliriz. Zaten sömürgecilerin isimleri yok ederek bilinçlerden kaçırmak istediği öyküler de bunlardır.

Yerleşim birimlerinin isimleri gibi gibi coğrafik adlandırmalar da, ortak tarihsel kültürel mirasımıza, bu kitapta ileri sürdüğümüz görüşlere canlı tanıklık yapmaktadırlar. Bu kullanım sürecinin ve isim değiştirme uygulamalarına rağmen yaşayan adların kanıtladığı gerçeklik şudur: Ermeni, Süryani, Laz, Çerkes ya da bugün kaybolmuş nice kültür, binlerce yıl bu coğrafyada yaşadılar. Yaşadıkları yerleri isimlendirdiler. TC ise Osmanlının fizik olarak kökünü kazıdığı ulusların anılarını, izlerini; fizik olarak-yok edemediklerinin de ruhlarını yok etmek, bellekleri silmek için büyük bir çaba gösterdi/gösteriyor. Başlı başına bir cinayet olan bu işlem, bugün sömürgeciliğin dayattığı savaş, sürgün, soykırım, asimilasyon politikasına eşlik eden sıradan bir işlem olarak devam ediyor.

Sömürgeciler işgal ve ilhak ettikleri her şeyi sahiplenmek, kendilerine benzetmek üzere yoğun bir çaba içine girerler. Bir şeyin ismini değiştirmekle, kendisini değiştirmiş olmazsınız ama ismini değiştirmek, kimliğini, kişiliğini yok etmenin bir parçasıdır,

1915 büyük bir soykırımıyla Ermeni ve Süryani gibi kadim halklar anayurtlarından sökülüp atıldılar. Günümüze onları hatırlatacak pek az şey bırakıldı.. Kürdistan'da 1960'larda isimleri değiştirilen 8 bin köyden, bugün 3 bin 500'ünün 90'lı yıllar boyunca yakılıp-yıkılmış olması, isim değiştirme uygulamasının uğursuz gelişim çizgisine de tanıklık etmiyor mu? Ermeni ve Asuri gibi gayri Müslim halkların önce fiziksel varlıkları sonra anıları, kültürel mirasları yok edildi. Kürtler ise katliamlarla desteklenen bir kültürel soykırıma, asimilasyona, Türkleştirme harekatına kurban ediliyorlar. Burada etnik kimliğin yok edilmesiyle fiziksel yok edişin birbirini izlemesine, desteklemesine tanık olmaktayız. Yok etme işlemleri hep birbirini izlemektedir.

Tarihsel isimlerde Urartu, Asur, Med, Luwi, Hurri, Guti gibi kaybolmuş antik kültürlerinin bugün bile yaşayan izlerine tanık olabiliyoruz. Kaybolmuş tanrılar,

unutulmuş hükümdar veya kahramanlar, ücra bir köy/kasaba isminde aniden karşımıza çıkabiliyor. Şehir merkezleri, her işgalci ve yayılmacının siyasi-askeri üssü olarak durmadan işgalci kültürlerin isim değişiklikleriyle karşılaşırken; kasaba ve köylere doğru gelindiğinde bu değişimler azalıyor, belki de binlerce yıl ismi değişmeden kalan beldelere rastlıyoruz. Bu bile siyasal-kültürel mücadelenin izlediği yol ve coğrafyanın gerçek bir haritasını verebilir niteliktedir. Etimoloji uzmanlarının çabasıyla coğrafyamızın tarihsel isimlerinden hareketle çok daha net bir etnik topografya çıkarmak mümkün olabilir. Kuşkusuz bir tarihsel adın popüler ve antik biçimlerinin Kürtçe, Ermenice, Türkçe olup olmaması bizim için özel bir tercih nedeni değildir, olamaz. Önemli olan etimolojik çözümlemelerin bilimsel dayanakları ve analitik tutarlılığının olmasıdır. Örneğin kimi durumlarda sözcük olarak birbirine çok yakın ama Ermenice ve Kürtçe anlamları değişik adların, ilk olarak kim tarafından kullanıldı sorusu sorulabilir. Kürtçe isimlerin yüzyıllardan bu yana çıkarılan haritalarda pek az kullanıldıkları, bu nedenle de yazılı kaynaklarda öncelik taşımadıkları anlamına gelmez. Ticari ve askeri açıdan büyük önem taşıyan kent merkezlerinin yerleşik ya da işgalci kültürler tarafından kendi verdikleri isimlendirmelerle haritalara, yazılı belgelere geçirilmiş olmaları daha akla yakın. Köy ve mezra gibi daha küçük ve askeri-ticari açıdan önemsiz sayılan yerleşim yerlerinin isimleri bu nedenle daha otantik veriler barındırıyor. Çünkü köy isimleri genellikle genellikle ancak orada yaşamakta olan kültürlerce veriliyor ve yine ancak ve sadece yerleşik halkların bunları kullanması sayesinde yaşamını sürdürüp bugünlere ulaşabiliyorlar. Bu nedenle köy isimlerinin tanıklığına daha büyük bir önem vermek gerekir kanısındayım.

Başka önemli bir olgu ise Resmi değiştirmelere rağmen halkın büyük bir çoğunlukla eski orijinal isimleri kullanmakta oluşlarıydı. Örneğin Ermenice, Süryanice olanların veya antik kültürlerden kalan isimlerin bile, bunlara sahip çıkacak bir Ermeni, Süryani nüfus kalmamasına rağmen halk tarafından kullanılıyorlar. Yerleşim birimlerinin uydurulan isimleri ise daha çok devlet memurları ile bunları resmi coğrafya ve tarih kitaplarından öğrenen yabancılar veya *"Milli Eğitim"* tarafından kendine yabancılaştırılan kuşaklar tarafından kullanılıyor. Ne yazık ki bunların sayısı her geçen gün artmakta. Söz gelimi 50 yıl önce *"filan yerin **yeni adı** neydi?"* diye sorulurken, şimdi *"filan yerin **eski adı** neydi?"* diye soruluyor ve yeni kuşaklardan sorunun cevabını bilen çok kimse de çıkmıyor.

Kürt ulusal hareketinin yarattığı duyarlılık sayesinde yavaş yavaş yeniden orijinal isimlerin kullanılmaya çalışıldığını görebiliyoruz. Örneğin *"Diyarbakır"* yerine *"Amed"*, *"Tunceli"* yerine *"Dersim"* adının kullanılması ulusal bilinçlenme ve siyasi tercihi ortaya koyan bir tavır gibidir.

Devam eden sayfalarda izleyeceğiniz listelerde birçok kaynaktan derlediğim isimlerin, resmi belgelerde yazım yanlışları, söyleniş bozukluklarını en aza indirmek için halen kullanılmakta olan biçimlerini de saptamak üzere bazı kaynak

kişilerden de yararlanmaya çalıştım. [899] Örneğin değiştirilen köy isimlerini gösteren resmi bir tabloda Sasun'a bağlı bir köyün eski orijinal ismi olarak ***"Kanigözlüklü"*** yazıldığını görmüştüm. ***"Gözlüklü Kani!"***gibi eski bir köy ismi olamazdı. Şans eseri o günlerde koğuşumuzda bulunan Batmanlı bir arkadaş burada ***"Kanigözlüklü"*** diye bir köy olmadığını, ancak ***"Kaniyêgewrikê"*** diye bir yerleşim olduğunu söyleyince mesele çözüldü. Eski isimlerin yazıya geçiriliş biçimleri bile bir felaketti: yazım memurları kulaklarına nasıl gelmişse özellikle Türkçe'ye benzetip yazmışlar.

Yerleşim yerlerinin orijinal isimlerinin doğru yazılışlarını saptayan başlı başına bir çalışmanın bile önemli bir hizmet olacak inancındayım.

Kitabın bu bölümünde hazırladığım çizelgelerle tarihsel isimlerden hareket ederek kültürel köken ve tarihsel katmanların az-çok belirlenebilmesini, bu isimlerin neden asimilasyon hedefi haline getirildiğinin anlaşılması kadar, coğrafyamızın tarihsel etnolojik haritasının okumasına destek sağlamak istedim.

İsim değiştirme uygulamasına hedef olan tüm listeleri yayınlamak bu çalışmanın hem kapsamını ağırlaştırıp hem amacını aşacağı için, sadece bazı örneklemeler vermekle yetindim. Bu isimlerin bilinen etnik kökenlerini, anlamlarını bulmaya çalıştım. Güvenilir referanslar olmadıkça etimolojik çözümleme çabasına girmemeye, popüler etimoloji kullanmamaya özen gösterdim. Çözümlemelerde farklı tezlerin bulunduğu durumlarda referans vererek önerme sahipleri zikredildi. Listelerde değiştirilen isimler üzerine örneklemeler dışında, il, ilçe ve kasabaların orijinal ve değiştirilen isimleriyle bunların köken ve anlamları verilmeye çalışıldı. Kürtçe ve Ermenice ilgisi çok açık olduğu halde, bazı kaynakların, bunları önemsemeyen ya da

---

899- Köy isimleri ile ilgili ilk derli toplu kaynak 1928 yılında eski harflerle basılı "*Köylerimiz*" kitabıdır. Aynı eser 1933 yılında yeni harflerle basılmış, 1946 yılında ise daha kapsamlı bir çalışına olan "*Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu*" İçişleri Bakanlığı'nca yayınlanınıştır.

1960 uygulamasının ardından isimleri değiştirilen köyler ve yerleşim birimleri 1968 ve 1981 yıllarında "*Köylerimiz*" adıyla yine İçişleri Bakanlığı İller İdaresi yayını olarak basılmıştır.

Bu listeler çeşitli "*İl Yıllıkları*"nda izlenebileceği gibi, Köy İşleri Bakanlığı'nca 1963-67 yılları arasında yayınlanan "*Türkiye'de Köy Gerçekleri ve İhtiyaç Grupları Serisi*" (Bingöl-Muş-Bitlis-Van-Tunceli-Ağrı-Hatay-Mardin-Erzurum-Diyarbakır-Sivas vd...) izlenebilir.

Bilge Umar'ın "*Türkiye'deki Tarihsel Adlar*" (İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1993) adlı kitabı ile Sipan Yayınlarınca yayınlanan Mayêvsriy V. T.'nin "*19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı, Kürt-Ermeni İlişkileri*" kitabı da yararlandığımız temel kaynaklar oldu. "Kürt Ermeni İlişkileri" kitabının yayıncısı ***Abdullah Varlı*** kitabın sonuna verilen eski köy isimleri üzerindeki ekleme ve katkılarıyla önemli bir kaynak sunmaktadır.

Tüm bu kaynaklarla beraber, İstanbul Kürt Enstitüsü'nün Kürtçe isimler üzerine yaptığı çalışmalardan; Ermeni araştırmacı ve yazar dostlarımızın yardımlarından, bizzat bölgede yaşayan çok sayıda arkadaştan da özellikle Otantik söyleniş ve anlamlandırma konusunda değerli yardımlar gördüm.

Listeleri gözden geçirerek eleştiri ve önerilerde bulunan ***Gürdal Aksoy***'dan; "Dersim" yöresinin yer adlarının çözümlemeleri konusunda ***Bilal Aksoy***'un "***Munzur***" dergisinde yayınlanan makaleleri ve kitaplarından oldukça yararlandım.

Bu arada "Süryani", "Pontus", "Laz", "Çerkes" halkları üzerinde yapılan yayınlarda verilen yerleşim isimleri de destekleyici kanıtlar oluşturdu.

daha çok Arap-Fars-Elen-Türk egemen kültürlerine bağlamayı tercih eden görüşlere karşı da kendi görüşlerimi eklemekle yetiniyorum.

Umarım günlük kullandığımız isimlerde bile yaşanan bu tarihsel gerçekliklerimizin hatırlatılmasına, bilinçli bir anlam kazanmasına katkısı olur. Çizelgelerin eleştiri ve katkılarla daha verimli ve sağlıklı olacağına inanıyorum.

Kürtçe ve Ermenice'nin karşılaştırmalı çizelgesinde dikkate değer özelliklerle karşılaştım. Antik uygarlıkların Ateş, Yıldız, Güneş, Su ve Toprak... gibi temel öğe ve kavramları eşdeğer sözcüklerle ifade edilmiş. Tekil ve çoğul takılarının, ortaklığı nedeniyle(*"-ek, -êk-ik, -ık, -ag, -ıg" ile "-an" "-yan, -ikan, -agan, -ikan"*) çoğu sözcüğünün aslının Kürtçe mi Ermenice mi olduğunu çözmek güçleşiyor ve kolayca bir dilden diğerine geçilebiliyor. Ortak kullanılan kavram ve semboller, ortak kullanımı kolaylaştırıyor. Güneye gittikçe Süryani ve Arap kültürüyle; Batıya doğru Pontus-Elen kültürüyle, Kuzeyde Laz-Gürcü-Çerkes kültürleriyle, doğuya doğru Fars etkisiyle ve hepsinin üzerinden gelip geçen Türk etkisiyle, tarihsel katmanlarla sınırlar boyu karşılaşmak mümkün oluyor.

Değiştirilen tüm yerleşim yeri isimleri ile bunların etimolojik olarak araştırılması başlı başına bir çalışma konusudur ve kuşkusuz çok değerli veriler sunacaktır. *"Türkiye'de Tarihsel Adlar"* eserinin yazarı, araştırmacı Prof. Dr. Bilge Umar'ın, tüm yerleşim isimlerin kökenleri üzerine bir araştırma yapmakta olduğunu öğrendim. Bu tür çalışmaların Kürdistan, tarihi Ermenistan, Asur, Pontus, Lazistan gibi coğrafik temeller üzerinde de yapılmasını önemli katkılar yapacağına inanıyorum.

Sonuç olarak, kültürel-tarihsel soykırım uygulamasını boşa çıkarmamak üzere, bilim adamları, edebiyatçılar, gazeteciler, sanatçılar ve duyarlı politik grupların bilinçli bir şekilde bu isimlerin orijinallerini kullanmalarının, masa başı uyduruk isimleri reddetmelerinin anlamlı bir direniş olacağını düşünüyorum.

BAZI ERMENİCE-KÜRTÇE SÖZCÜKLERİN KARŞILAŞTIRILMASI

ERMENİCE	TÜRKÇE	KÜRTÇE	TÜRKÇE
adır/adr	ateş	**agir**/ar	ateş
ajan	ucuz	**erzan**	ucuz
aloc	yaban elması	**aloç**	yaban elması
-an / -yan	çoğul veya soy, aile eki	**-an**	çoğul, soy, aile takısı
apa	su	**av**	su
arç	ayı	**hirç**	ayı
ard	tarla	**ard / erd**	toprak
asp	binek atı	**hesp**	at
astağ/asolğ	yıldız	**stêrk**	yıldız
avan	kasaba	**ava**	inşa, mamur
averag	yıkıntı	**xaraba**	yıkıntı
axor	ahır	**axir**	ahır
azad	özgür	**azad**	özgür
azadutyun	özgürlük	**azadî**	özgürlük
basteğ	pestil	**bastiq**	pestil
can	öz, ruh, can	**can**	öz, rüh, can
çar	çözüm, çare	**çare/çareser**	çözüm, çare,
çerme	sıcak	**germ**	sıcak
çermuk	kaplıca, çermik	**germik**	kaplıca
çors	dört	**çar**	dört
çorsin	dörtlü	**çarîn**	dörtlü
çrag	fener, mum, çıra	**çirax**	çıra, fener, mum
dad	büyük anne	**dapîr**	büyük anne
dal	vermek	**dayîn**	vermek
dası/dase	on	**deh**	on
daşd	hamur teknesi	**teşt**	tekne
dzapig	alkış	**çepîk**	el çırpma, alkış
dzar	ağaç	**dar**	ağaç
dzarastan	orman	**daristan**	orman
engüz	ceviz	**gûz**	ceviz
fırfiriq	topaç	firfirok	topaç
gabal	götürü	qabala	götürü (yapılan işe göre)

ERMENİÇE	TÛRKÇE	KÜRTÇE	TÛRKÇE
gadu	kedi	**ketik**	kedi
gakav	keklik	**kevok**	keklik
gap	demet, bağ	**gap**	samandan yapılan ip
gerd/kerd	yapı	**kar**	iş, çalışma
gerdel	inşa etmek	**kirin**	yapmak
gin/ginek	kadın	**jin/jinek**	kadın
god	bir buğday ölçüsü	**kod**	buğday ölçüsü
goşgakar	ayakkabıcı, eskici	**goşkar**	ayakkabıcı
gov	inek	**ga**	öküz
grugên	kurt gibi	**gurgîn**	kurt gibi
gulig	ova	**külek**	kova
gûtani	döven	**kutan/kotan**	döven
guzik	kambul	**guzik**	kuyruk
hadig	bulgur	**hedik**	haşlanmış buğday
halil	erimek	**heliyan**	erimek
hamag	bütün, tüm	**hemû**	hepsi, tümü
hamanan	aynı	**hema**	yaklaşık, benzer
hanak	şaka	**hanek**	şaka
hazar	bin	**hezar**	bin
hazenuş	sevmek	**hezkirin**	sevmek
herk	tarlayı sürme	**herg**	tarlayı sürme
hevhank	yemiş bağı,	**hevenk**	hevenk
him	temel, esas	**him**	temel, esas
jajik	tulum peyniri	**jajî**	ham çökelek
kanç	hazine	**gencine**	hazine, define
kaşel	çekmek	**kêşan,**	kişandın çekmek
kaşkşel	çekiştirmek	**kaşkaşîn**	sürüklemek
keran	kalın tavan direği	**keran**	kalın tavan direği
khaşil, khoşel	dövülmemiş bulgur	**xaşil**	bulgur çorbası
khatun	hanım	**xatûn**	hanım, bayan
khelat	armağan	**xelat**	armağan
khibar	moloz, ufak taş	**xibar**	ufak taş
khor	derin	**kûr**	derin
khordukord	eğri, büğrü	**xar û hudur**	eğri, büğrü
khurts	çuval,	**xurç**	çuval

ERMENİCE	TÛRKÇE	KÜRTÇE	TÛRKÇE
klink, khnik	sümük	**xirnîk**	sümük
kom	ağıl	**kom**	ağı, toplanma
komeş	camış, manda	**gameş**	camış, manda
kşaril	çekilmek	**kaşbûn**	çekilmek
kurak	sıpa, at yavrusu	**kurik**	at yavrusu
lazud	mısır	**lazût**	mısır
loğ	toprağı sıkıştırmak için	**loğ**	silindir taş,
mahig	hilal	**meh**	ay
maradz	ölü	**mirî**	ölü
marak	kaygı,	**merax**	kaygı, merak
mard	adam, insan	**mert**	yiğit
martag	tavan direği, uzun ağaç	**mertek**	tavan direği
medz	büyük	**mezin**	büyük
meg	biz	**em/me**	biz
mek	bir	**yek**	bir
mernuş	ölüm	**mirin**	ölüm
mşag/mışag	maraba, rençper	**mişag**	maraba, rençper
nacar	dülger, doğramacı	**neccar**	dülger, marangoz
namag	mektup	**name**	mektup
natz	naz	**naz**	naz
nor	yeni	**nû**	yeni
nşan	işaret	**nîşan**	işaret
or	gün	**ro**	gün
pajin	pay, hisse	**par**	pay, parça, hisse
petak	kovan	**pêtag**	petek, arı kovanı
pırprem	semizotu	**pirpirim**	semizotu
piur	bol, sayısız	**pir**	bol, çok
pjijik	doktor	**bjişk**	doktor
pot	kıvrım, büklüm	**pot**	kıvrım, pli, büklüm
pspsal	fısıldamak	**pispisandin**	fısıldamak
psupsug	fısıltı	**pispis**	fısıltı
puç	boş	**puç**	tanenin boş olması
purt	yün	**purt/pirt**	tüy
rah	yol	**ra/rê**	yol
salor	erik	**şilor**	ekşi erik

ERMENİCE	TÛRKÇE	KÜRTÇE	TÛRKÇE
sar	buz	**sar/serma**	soğuk
sarel	donmak	**sarbun**	donmak
sari	dağ, doruk	**ser**	baş, üst, doruk
sbidag	ak	**spî**	beyaz
seğm	sıkı	**zexm**	sıkı, sağlam
sev	siyah	**şev**	gece
siduer	gölge	**sî**	gölge
sirun	tatlı, şirin	**şêrîn**	tatlı, şirin
şivanag/şivan	yas, maten	**şivan**	yas, matem
şoğurt	salya	**şorik**	salya
tağ/tagh	mahalle	**tax**	mahalle
tat	pençe, eldiven	**"tat ke!"**	(elle vur)
tsanami	düşman	**dijmin**	düşman
tun	sen	**tu**	sen
tur	kapı	**der**	kapı
tut	dut	**tût**	dut
tzar	acı, sızı	**zar/zarîn**	ağlama, sızlama
u	ve	**û**	ve
varaz	domuz	**beraz**	domuz
vorel	şişmek	**verimî**	şişmek
yar	sevgili, dost	**yar**	sevgili, dost
yes	ben	**ez**	ben
yez	öküz, sığır	**pez**	küçük baş hayvan
zakar	şeker	**şekir**	şeker
zamkivğ	sepet	**zembil**	sepet
zanganig	çıngırak, çan	**zengil**	çıngırak
zavağ	evlat	**zava**	damat
zintan	zindan	**zindan**	zindan
zor	güç, kuvvet	**zor**	güç, kuvvet

İSMİ DEĞİŞTİRİLEN BAZI YERLEŞİM BİRİMLERİN, ETİMOLOJİK KARŞILAŞTIRMASI

ARTVİN[900] ÇORUKH > ÇARUH

LİVANELİ	
BORÇKA	
LİMAN	*"Kemalpaşa"*
HERTVİS > MECAHEL	*"Camili"*
MURGUL	*"Göktaş"*
ŞAVŞAT	
MERYA	*"Veliköy"*
ADRANOUTZİON > ARDANUÇ	
SİRYA > SİRYE	*"Zeytinlik"*
ARKABİ > ARHAVİ	
DİYOBAN > İMERHEV > MERHEV	*"Meydancık"*
ERKİNİS	*"Demirkent"*
ERSİS	*"Kılıçkaya"*
PETEREK > KİSKİM > ÖĞDEM > VACENGERT	
PERTEKEREK	*"Çevrelihisar"*
ANAKOUPHE > ANAKUFE - APSAROS - HOPA	

Çoruk / Çorukh (Ermenice *"Çur"*~ "Akarsu", *"-ukh"*~ ülke, "Çor-ukh"~ "Akarsu ülkesi")

900- Çizelgelerin yazımında okuyucunun çözümlemelerine yardımcı olmak üzere bir takım yazım bulunuyor.

Örneğin; tarihsel gelişim ve kültürel katmanlarla gelişen isim değişiklikleri orijinalleri büyük harflerle ve aralarına (>) işareti konularak verildi. Sadece söyleniş farklılıklarını belirtmek için (/) kullanılıyor.

Örnek

ERZURUM için KARİN > ERZEN > PAGİŞ > THEODOSİUPOLİS > ERZEN -İ RUM dizgisi tarihsel değişiklikleri ifade eder.

ERZEN-İ RUM / ERZENRUM / ERZURUM ise söyleniş farklılaşmasını anlatır.

Masa başında uydurulan isimler ise Otantik isimlerin önüne (~) ile tırnak (") işareti içinde Küçük harflerle verilmiştir.

Örneğin: **NORŞİN~** *"Güroymak"*
GİRESOR~ *"Narlı"* gibi.

Eğer parantez içinde ekleme yapılmışsa bu, değiştirme işleminin bir başka versiyonuna işaret etmektedir.

Örneğin~ **NORŞİN~** "Güroymak" (Çukur) gibi..

Bazı adlar ise yerleşim birimlerine ait olmakla birlikte, esas olarak belli bir bölge için kullanılan coğrafi isimlendirmelerdir. Örneğin; *"DERSİM"* , bir yerleşim yerinin değil birçok yerleşim yerini içeren bir coğrafi bölgenin adıdır. Bu gibi isimler italik ve altı çizili olarak belirtilmiştir.

Çizelgede kent merkezlerinin isimlerinin hangi dil veya kültürlere ait olduğunu belirtmek üzere parantez içinde (Kür), (Er.), (El.), (Sür.), (Ar.) gibi kısaltmalar kullanılmıştır.

RİZE RHİZOS/RİHİZUS > RİZEON > İRİZE > RİZE
ARTAŞENİ / ARDEŞEN
ATENA / ATİNA *"Pazar"*
HAMŞEN / HAMAMŞEN / HEMŞİN *"Çamlıhemşin"*
VİZÇEE *"Fındıklı"*
MAPAVRİ *"Çayeli"*

SAMSUN SAMİSSA/SAMİSSOS > SAMSON/SAMSUN

GAMAN > KAMAN *"Çayırkent*
LAODİKEİA > LADİK
PAFRA > BAFRA
TERMESOS > TERME
KULA *"Kolay"*

ÇORUM DZORUM > ÇORUM
AFLANOS *"Osmancık"*
ASKLEPİEİON > İSKİLİP
GERSİ/KARSİ/KARSANA > HÜSEYNABAT *"Alaca"*

SİNOP SİNOPE > SİNOP
İSTEFAN *"Ayancık"*

TRABZON
TRAPEZEUS/TRAPEZUS > TRAPEZUNTA/
TRABİZONDA/ TRABZON

PLATANA/PLATANOS > POLATHANE >
AĞÇAPAT/
AKÇAABAT / PRYTANİS/PİRİTANİS *"Değirmendere"*
ŞERAH *"Uzungöl"*
YSİLİME/YSSOU LİMEN/PSARON LİMEN>
SÜRMENA> SÜRMENENATZARANDON/
NACARANDON < VERANU *"Yağlıdere"*
MAPAVRİ *"Çaybaşı"*
MATZOUKA/MAÇKA

KONDU *"Dernekpazarı"*
KADAHOR *"Çaykara"*
BODAMYA/BOTAMİYE
TONYA
YOMURA/YUMRA
OFİS/OF
RSEN/ARSİN
HAÇKA *"Düzköy"*
HARUKSA *"Dağbaşı"*
KÖNEŞERA *"Köprübaşı"*
İSKEFİYE *"Çarşıbaşı"*

GİRESUN KERASOUNTOS/KERASUN > GİRESUN
AGİA VASİL / AYA VASİL > EYNESİL
ALOUTZA > ALUCRA
CORALLA > GÖRELLE > GÖRELE
ESBİYE/ESPİYE
HARŞİT *"Doğankent"*
LERİON *"Yağmurdere"*
MİNDAVAL *"Çamoluk"*
TRİPOLİ > TEREBOLU > TİREBOLU

TOKAT ALMUS
ANZİLİA > ZELİSSA/ZELA/ZİLE
ARGOST *"Çamiçi/Ardıçlı"*
İSKEFSİR/ESKEFSER *"Reşadiye"*
NEO KAİSERAİA > NİK HİSAR > NİKSAR

AMASYA AMASEİA > AMASYA

MARSIVAN > MERZİFON
TÜRNÜK *"Sarıbuğday"*
VARAY *"Gediksaray"*
ZANA *"Akdağ"*
ZARA *"Doğantepe"*

ORDU

ORTİ > ORDU > BUCAK > KOTYORA
BOON *"Perşembe"*
ÇİLADER *"Çaybaşı"*
GEBEME *"Topçam"*
İBASTA *"Aybastı"*
MİLAS > HAMİDİYE > MESUDİYE
PHADİSENE > FATSA
POLEMONİON > BOLAMAN
VONA *"Perşembe"*
YÜNİYE > ÜNYE

BİTLİS

BALALA>BALALEİS (Ell.)
BALALEŞ>BALİŞ>PAĞEŞ (Erm.)
BEDLİS>BİLİS (Kürtçe)
ÇILXUR *"Çukur"*
XUR-MOTKİ>MUTKİ MODKAN
NORŞEN> *"Güroymak"*
XELAT>KHELAT - AHLAT
HİRVİS - SİMEK *"Bölükyazı" "Dereağzı"*
HİZAN - QERESU
UÇUM *"Sağınlık" (Sürücüler)*
QASRİK *"Narlıdere"*
KOLANİS *"Geyikpınarı"*
XUWT>XUTE>XWET>HUYUT
DUHAN *"Sarıkonak"*
ŞİREZ - XAKET> HAKİF *"Akşar"*
ARTZİKE - EL CEWZ - ELCEWAZ *"Adılcevaz"*
PİRXUS> PURHUS *"Ovakışla"*
ARIN - AREN *"Göldüzü"*
RAHVA TATWAN >TATVAN
MİSK *"Burcukaya"*
TAĞ *"Tuğ"*
MADEN- MEYDAN
TAP *"Kavakbaşı"*
KAVAR - KİVAR KARÇIKAN- REŞADİYE
QUTİK>KOLTİK *"Arıdağ"*
ŞETEK *"Ortakapı"*
İĞİK<HİXİK *"Çiğdemalan"*
KOTOM *"Küçüksu"*

Balala/Balaleş/Balêş/Pağêş/Baliş/Bitlis (İsmin orijnal yazılımları "Baleş/Pağeş" varyantlarıdır; Bizans Elencesinde "***Balaledon***" geçer."Etrafı Çevrili yer" anlamındadır. Ermenice "Balêş" söylenişi Arapça'da "***Badlis***"e dönüşmüştür.-Bk.Köhler/. B.Umar ise ismin kökeninin "***Balala***" olduğunu, Süryanice olabileceğini belirtir. Botan'daki "***Laleş, Laliş*** "adlarıyla bağlantısı araştırılabilir ?)

Norşên (Ermenice "Nor"~"Yeni", -"şên"~"yerleşim yeri, yer" ~ "Yeni Yer")

Kasrik (Kürtçe "Qesr-Kasır"~~"Konak, köşk", "-ik" küçülüm ekiyle "Konakçık, Küçükkonak")

Huyut (Ermenice, "Khoy"~"Koç", -ud;lu"; "Koç-lu")

Mutki/Motki/Modikan (Asur yazıtlarında adı geçen "***Mitkia***" olduğu görüşü vardır. -Bk. W.Belck/ "***Motkan/Modikan***" isimli Kürt aşireti de buradadır. Bilinen en eski yerleşimlerinden "***Misi***" köyünün "Misis","Sis", "Masis" ile etimolojik ilişkisi kurulabilir.)

Duhan (Kürtçe "Du"~"iki", "xan>han"~"han,konak"; "İkihan")

Şîrêz (Kürtçe, "Zamk")

Artzike (Ardzruniler adında Van merkezli Vaspurakan Ermeni krallığını yöneten Ermeni hanedanı, MS 9-11 yy') Ardzruniler adına ithaf edilen kent; sonradan "El Cewaz")

El-Cewz, Elcevaz Arapça "Cewz"~"Ceviz"den; "Cevizli"

Arın>Aren (B.Umar'a göre Luwi dilinde "Kaynak Gölü" anlamına gelen "Arna"dan gelmekte. Keza kasabanın yanında aynı isimle bir göl bulunuyor.)

Tatvan (Eski metinlerdeki adı "***Daududva***" diye yazılı; bu adın Kürtçe "***Dehdiwan***"~"On Divan" dağının (Sipan/Süphan/ etimolojik değişimiyle "Tatvan"a dönüşmüş olduğu düşünülüyor. Ermenice "***Dada/Tata***"~"İlkçağ Tanrılarından Dada", "-avan"~"kasaba"; "Tanrı Dada'nın Kasabası", Dada adına ithaf edilmiş! olması da olası.)

Tağ (Kürtçe ve Ermenice "Tax"~"Mahalle")

Tap (Kürtçe, "Tap"~"Zirve, tepe")

Kivar/Kavar (Kürtçe "Gewer/ Gever"~"dar geçit, çıkmaz"; S. Bulut aynı yöredeki **Gewra** höyüğünden hareketle "Ga/Gaw"~"boğa, öküz" etimolojisini tartışmaktadır.)

Karçıkan (Kürtçe, "Karçık"~"Armut", "-an" çoğul ekiyle ;"Armutlar/Armutlu")

Xelat/Khelat (Kürtçe ve Ermenice "Xelat/Xilat"~"Hediye, Armağan")

Qutik/Kultik (Kürtçe "Qultik"~"İçi boş meyve sebze, ince kabuklu bir tür kavun"; "Qut"~"yem, kuş yemi"~"Qutik"~"yemlik"

Rahva (En eski söylenişleri "***Râhuli/Râhova/Râhu***" ?)

ADANA	ATANİYA / ADANYA
(KİLİKYA)	ADANA

HÖKETÇE/HÖKETZE > MAĞARA *"Tufanbeyli"*
BADİMON > HAÇİN *"Saimbeyli"*
ÇEKE
KARSANLI
SİS > KOZAN
SIRKINTI *"Tepecikören"*
TSAMANDOS > PODANDOS > SAMANTI/POZANTI

FLAVİOPOLİS > KARS > KARS-ÜL KADİR > KADİRLİ

MANSİS > MİSİS *"Yakapınar"*

OSMANİYE

CEBEL-İ BEREKET > CEBEL *"Yarpuz"*

PYRAMOS > YARSUVAT > CEYHAN

AİGAİ > AYAS *"Yumurtalık"*

KARSANTI/KARSANDA *"Karaisalı"(Aladağ)*

MİHMANDAR *"Doğankent"*

SARBANDİKON > SAVRAN > BULANIK > BAHÇE

BAKA > FEKE

DARSUN > TARSUS > TARZİ > TARSUS

ZEDHYRİON > MERSİN

Adana/Atana (Luwice "Ada"~ Ana tanrıça, "-ana, -ufa"~ "Yurt, ülke" takısı ile, "Ada-wana/Ada-ana"~ "Ana tanrıça Ülkesi"-Bk. B. Umar/)

Höketçe/Höketze (Ermenice "Hokadzu"~ "Özenli")

Haçin (Ermenice "Khaç/Xaç"~ Haç, "-in, -ın" takısıyla; "Haç-in"; "Haçlı")

Sis/Misis (Antik Ermeni kültüründe "Sis"~"Ana Tanrıça" ; "Ağrı-Ararat"~ Masis; "Ma-sis"~"Dünyanın anası Sis". Bu kent MS. 14. yy'a kadar yüzyıllarca Kilikya Ermeni Krallığının başkenti oldu.)

Kozan (Ermenice/Farsça (-ve buradan Türkçe'de) "Khoza/koza"~ içinde krizalit bulunan korunak, koza; "-an" çoğul eki ile "Koza-an/Khozan"~ Kozalar)

Pozantı>Samantı/Zamantı, Sırkıntı, Karsantı (Bu isimlerdeki ortak "-antı, -ıntı" soneki Luwi ve Luwi kökenli antik dillerde "-lı, -li, " anlamına gelen "wanda, anda" ekinin yerel ağza uydurulması olmalı.)

Kars/Kars-ül Kadir (Luwice ve Hint-Avrupa dillerinin antik biçimlerinde "Karsa, Karsana, Kar"; Doruk, zirve, baş anlamına geliyor. -Bk. Kars mad. / "Kars-ül Kadir"~"Kadiroğullarının Kars'ı" anlamına gelmektedir. Batı Ermenistan'daki Kars'tan ayırt etmek üzere söylenmiştir.)

Mansis/Misis (Ermenice "Mi-sis"~"Orta Sis"; "Sis"~"Ana Tanrıça Kenti", Batı Ermenistan'daki Sis/Masis'lerden ayırmak üzere söylenmiştir. Ağrı dağına "Ma-sis~ Ana Sis", Kilikya'daki "Sis" ise "Mi-sis"~ "Orta sis")

Flaviopolis (Roma İmparatorlarından "Flavios"~"Sarışın" ve Elence "-polis"~ "şehir, kent takısı ile "İmparator Flavio Kenti" anlamında.)

Cebel/Cebel-i Bereket (Arapça "Cebel"~ dağ, "bereket"~ verimli, "Cebel-i Bereket"~"Bereket Dağı, Verimli Dağ"

Pyramos /Ceyhan/(Luwice "Para -(u) ma"~"Hisar Halkı"ndan, Elence "Prama Nehri")

Yarsuvat (B. Umar, ismin orijinal biçiminin *Arsuwa, Ars(a)-uwa*; Luwice "Irmaklık olduğunu, zamanla Elence Arsuwitis/Arsybitis olduğunu; Ermenice ve Türkçe söylenişiyle *Yarsibit, Yarsivit, Yarsivat, Yarsuvat* biçimine büründüğünü belirtir.)

Aigai>Ayas (Elence "***Aiga***"~ "Aziz, Kutsal" buradan "Ayas"~"Azizler" ve "Kutsal Kent", "Azizler kenti")

Mihmandar (Farsça "mihman"~Misafir; "-dâr"~"ağırlayan, ilgilenen" sonekiyle "Mihman-dar"~ Konuk **Ağırlayan** (Kürtçesi "Mêvan", "Mêvandar"))

Feke<Baka (Öz biçimi Phokaa/Pauwaka; Pa-uwa-ka; Luwice "Sulak Yer" -Bk. B. Umar/)

Tarsus<Tarsos<Tarzi (Tarsa~ Akarsu, ırmak (Luwice ***Arsa*** ile), Elence çoğul takısı "-ıs, -is" ile "Sular, Irmaklar Kenti")

ADIYAMAN VADİ-İ LEMAN > VADİLEMAN > *ADIYAMAN*
HISN-I MANSUR
SEMSUR
PIRRİN
SAVRAN - SERE GOLAN *"Gölbaşı"*
PERVERİ *"Harmanlı"*
ÇELİKAN *"Çelikhan"*
KARKARON/GARGARON > GARGAR/GERGER - ALDUŞ
ALUT *"Damlacık"*
TİLLO *"Taraksu"(Gölyurt)*
SİNAN
SİNCİK
KAHTA < KOLIK/KÖLÜK
SOMA *"Narince"*
TOKARİS *"Akıncılar"*
ARTAN *"Pınaryayla"*
BESNİ < BAHASNA - BEHIŞTİ
EYSUN *(Çakırhöyük)*
SAMOSATA > SAMSAT - ŞEMİZAD
ÇALGAN *"Bağpınar"*

Vadi-i leman/Vadileman (Arapça "Leman"~ "Göl" ve "Vadi" sözcüklerinden "Göl Vadisi")

Hısn-ı Mansur (Arapça "Hısn"~ "Kale", "Hısn-ı Mansur"~ Mansur Kalesi)

Perveri (Aslı Kürtçe "Berwari" olmalı. "Ber-war"~"Yamaç", "Ber-war-i"~"Yamaçlı, Yamaç Halkı"
"Berwari" aynı zamanda Botan'da bir Kürt aşiretinin adıdır. Siirt/ Pervari gibi Perveri de bu aşiret adına ithaf edilmiş olmalı. Aynı zamanda "Perwer", Kürtçe ve Farsça'da"seven, koruyan " anlamında kullanılan bir sonektir; Welat-perver, Şıvan-perver, Mêvan-perver gibi.. Buradan "Perwer-î"~ koruyucu, seven,)

Karkaron<Gargaron<Gargar<Gerger (Kürtçe "Gerger"~"taşlık kayalık" anlamına gelmektedir.
Sondaki "-on" takısı Elence "yer, yurt, ülke" bildirmektedir; "Karkar-on, Gargar-o"~"Karkar Ülkesi, Gargar yeri" gibi. Buradan "Taşlık kayalık yer" çözümlemesi yapılabilir. "Gerger"in Kürtçe'deki diğer bir anlamı da "Anafor, girdap" dır; Fırat sularının anafora, girdaba girdiği bölgeye de işaret ediyor olsa gerek. Umar, Karkaron, Gargar'ın asıl olarak Luwice ***"Karkara"~"Karka-(u)ra"***~ "Yüce doruk yeri" olduğu kanısındadır.)

Alut (Kürtçe "Alûd"~ Bataklık)

Tillo (Süryanice "Til"~"Tepe", keza buradan Kürtçe'de de "Tılık, Tilek"~"Tepe, tepecik" anlamına gelmektedir. "-o", eril aidiyet ekiyle Kürtçe "Till-o"~"Tepeli, Tepeli Yer" olarak çözümlenebilir.)

Sincik (Kürtçe "Sınc"~ diken ve "-ik" küçülüm ekiyle "Sınc-ik"~"Dikencik")

Soma (Elence "Soma"~ "ölü gövde, ölü" anlamına gelmekteyse de B. Umar, "Soma"nın Luwice ***"Swa-ma"*** nın "Kutsal Ana" anlamına geldiğini belirtmektedir.)

Tokaris (Kürtçe "To"~"kaymak", "-kar"~"yapan/yapar" sonekiyle "To-kar"~"Kaymakçı". Sondaki "-is" eki ise Ermenice, "bizim, benim" anlamı veren aidiyet ekidir. Ermenice/Kürtçe bir melez isimlendirme; "Kaymakçı(mız), Bizim Kaymakçı" olarak çözümlenebilir.)

Artan (Ardahan'ın Ermenilerce kullanılan ismi "Artan" burada karşımıza çıkıyor. -Bk. Ardahan/Artan Md. / Gerek Artan, gerekse Ardahan'ın kök ismi Arda/Arta, Luwice'de "Akarsu, akarsu-sal" anlamına gelmektedir. -Bkz. B. Umar/)

Kahta<Gakhta (Süryanice eski metinlerde "***Gaktay/Gakhti***" diye geçiyor. Ermenice'de "***Hartan***", Arapça metinlerde "Kahta", Kürtçe'de "Kolik")

Kolik/Kölük (Kahta'nın Kürtçe adı "Kolik"~ "Nişangâh, atış yeri")

Besni/Bahasna (Asıl biçimi "Bahasna" olmalı.)

Keysun (Süryanice metinlerde ***Keyşum***, Arapça'da ***Kaysum***, Elence Kaesoun, Arami dillerde ***Kays, Kayş*** (?))

Samsat<Samosata (Aslı Kürtçe "***Şimşat***"~ Şimşir Ağacı olmalı. -Bk. Urfa-Sümeysat Md. /)

Şambayat (Arapça "beyt"~ev'in çoğulu~"beyat, bayad"; "Şam-beyad"~ "Şam Evleri".)

Çalgan (Kürtçe "Çal"~ Alaca Kuşu (yırtıcı bir cins), "-gan, -gân" Kürtçe ve Farsça'da iş, meslek uğraş bildiren bir sonektir. "Çal-gân"~ "Alaca Kuşu Yetiştirenler (yeri)")

KARS Chorse / CHORSENE QERS

MERDİNİK/KOLA > GÖLE

KALZVAN > KAĞZUVAN > KAĞIZMAN

CILAWUZ *"Susuz"*

ARTAN > ARDAHAN - GOLBERT

CILVANA *"Eminbey"*

DUGURR > POSOF

DAMAL

SİNDİZKOM *"Yalnızçam"*

ZURZUNAN > ÇILDIR

ÇALA/CALA *"Doğruyol"*

OKAM/HOKAM *"Çayırbaşı"*

ZARUŞAD / ARPASSUS *"Arpaçay"*

KIZILÇAĞÇAĞ

QAMUŞAN - SARIKAMIŞ

MİJİNGİR>MEÇİNKERD>MİÇİNKERT

KÖTEK

DİGOR - TEKOR

KULP / TOZAN *"Tuzluca"*

PARNAVUT *"Gaziler"*

İĞDİR > İDIR

KARAVENK *"Taşburun"*

BAŞAN *"Aralık"*

ANİ *"Ocaklı"*

HANAK - XANEK

AHURAN *"Arpaçay"*

SELİM

Kars ("Kar"~ Antik Luwice'de ve Hint-Avrupa ailesinin öncül biçimlerin de "doruk, zirve" ve "baş" anlamlarına geliyor. /Bkz. B. Umar. ***Karsa, Karsana, Karsan, Karsantı*** gibi ***Kar, Karsa*** köklerinden türeyen isimlere aynı coğrafyada bir çok yerde rastlamaktayız. Örneğin şimdi "Kadirli" olan ilçenin 1928'e kadar kullanılan adı ***"Kars-ül Kadir"*** (Kadiroğullarının Kars'ı), daha önceki ismi ise Kars'tı.

Kars isminin Türk boyu olarak gösterilen ***Karsak***'lardan geldiği savı Kars isminin Hitit metinlerinde ***"Kharsa"*** olarak kullanılmış olmasıyla çürür. Çünkü sonradan geldiği iddia edilen bir boyun kendinden binlerce yıl önceki bir isme kaynaklık etmesi düşünülemez. B. Umar, ***Karsa***'nın Luwice kökenli olarak *"Kutlu/Güzel/Akarsu"* ya da "Kuwa'nın (Ana tanrıçanın) suyu" anlamına geldiği kanısındadır. Kars'a ve aynı dönemdeki Karin yerleşim isimlerinin olasılıkla aynı kökle ***"Kar"*** türetilmiş oldukları düşünebilir. Hem ***Kar-in*** (Erzurum) hem de ***Kar-sa*** (Kars) "doruklu yer, doruklu ülke" olarak çözülebileceği, ***"-in"*** ve ***"-sa"*** takılarının coğrafi yer bildiren ekler olarak ***"Kar"***ı belirledikleri kanısındayım. Keza Ermeni yazınında *"Kars"~"Karuts"~"Kar-uts"* kullanımıda "uts"~"lı, lu" ekiyle bu görüşü destekler.)

Merdinik (Ermenice'de "Merd"~ "adam, insan", "-in" ve "-ik", yer ve küçülüm ekleridir~ "Adam Yurdu")

Kola>Göle (Gürcü dilinde Çoruh Nehri havzası ***Kolkhis/Kolhis*** olarak adlandırılmaktadır. Ermenice'de bu deyiş Kola biçiminde kullanılmaktadır. Bkz. B. Umar. Türkçe söylenişe Göle olarak geçmiştir.)

Kalzvan>Kağuzvan>Kağızman (Ermenice "Avan"~ "kasaba, yapı" anlamına geliyor. Kökte yer alan ***Kaluz*** ya ***Kağuz*** ise olasılıkla kasabanın adına ithaf edildiği kişi olmalı~ Pers hükümdarı Keykawus bu kişi olabilir; "Kağuz-avan, Kaluz-avan".)

Mijingir>Mecinkerd>Miçinkert (Ermenice "Miçin"~"orta", "Kerd"~ "Hisar"~ "Orta-Hisar")

Artan>Ardahan ("Arta>Arda" kökünü Luwi ve Ardılı Kapadokya dilinde "Akarsu" olduğunu /Bkz. B. Umar. Savunan bir görüşle, ***Arda***'nın ***Artvin, Ardanuç***, Ardeşen gibi yöredeki diğer yerleşim isimlerinde görülen "Arda"nın Urartu tanrılarından ***"Arti"***den gelme olduğunu savunan bir başka görüş bulunmaktadır~***Artemet*** "Arta vadisi". Bize göre Luwi veya ardılı dillerin Pontus da dahil olmak üzere bu kadar yaygın bir isimlendirmeye temel olacak bir etkinliği görülmüyor. Fakat Urartu kökenli isimlerin ve bileşen hakların (Ermeniler ve Gürcüler gibi) dayanakları daha fazladır; ***Artun, Artin, Artan*** gibi özel isimler bugün dahi kullanılmaktadır.)

Damal (Pontus Elencesinde "Damal"~ "Buzağı")

Sindizkom (Elence "Kom"~ Köy demektir. Kürtçe'de de "kom, gom", hem küçük topluluklar, gruplar için hem de "ağıl" anlamında kullanılıyor. Kökteki Sindiz ise Ege'de de rastlanan tanrıça Sinda ile ilişkilendirilen ***Sindike, Sindoi, Sindos, Sindros*** gibi isimlendirmelerle aynı kökten gelmiş olmalı. Sind'in Farsça "yaşam, güç" anlamında. ***"-is, -os"*** ekleri ise Elencedir. Elen döneminden kalma bir isim olmalı.)

Çala/Cala (Kürtçe "Çal~ Çukur, Çala~Çukurca)

Zaruşad (Farsça/Kürtçe; Zar-û-şad~ "Zar"~ üzüntü, keder "û"~ ve, "şad"~ mutlu, neşeli, /Mutlu ve Üzgün/)

Kızılçakçak/Qızılçaxçax/Karmirçağatzag (Ermenice "Çağatz"~ değirmen, "çağatz-ag"~ değirmencik demektir. Türkçe "kızıl" sıfatıyla; "Kırmızı değirmen", "Çakçak" ya da "çağçağ", "çağatzag"ın Türkçe'ye uydurulmuş biçimidir.)

Digor (B. Umar, Digor'ların Kuzey Kafkasya halklarının Oset'lerin bir boyu olduğunu yazmaktadır.)

Parnavut (Elence ve Ermenice melez bir isimlendirme olabilir. "Parna" köküne kökü birçok antik Yunan yerleşiminde karşımıza çıkar. ***"Parnasos", "Parnoi"*** gibi. "Parna"~ Akarsu kaynağı, demektir. -vut, -ud ise Ermenice aidiyet sonekidir. Aslı Elence olan ismin Ermeni diliyle kullanılışı olarak gözükmektedir; "Akarsu kaynağı yeri")

Kolapert/Gölebert (Kola, yukarıda açıklanmıştı. "Pert", Ermenice kale demektir. "Kola/göle kalesi")

İdîr/İğdir/Iğdır (B. Umar, İğdir'in Türkmen-Oğuz aşiretlerinden birine ait olduğunu ve yerleşim adını da bu aşiretten aldığını yazmaktadır.)

Karavenk (Ermenice "Qarağ"~ baş, "venk"~ manastır, /"Baş Manastır"/)

Hanak (Kürtçe ve Ermenice anlamdaş bir sözcük~ "Hanak/Hanek"~ Şaka!)

Kötek (Aslı "kot-ek" olmalı. Kürtçe "kot"~ Çit, çeper, "-ek" küçülüm sonekiyle "Çepercik". Kürtçe ve Türkçede "Kotek, Kötek"~ Dayak'ın yerleşim ismi olma ihtimali çok zayıf. ")

SİİRT SGERD SÊRT

BAYKAN - XANA XAWÊL

ŞİMİZ *"Oğuz"*

KOBİN - EL MEDİNE - BARNIÇ - BİŞİRİ - BEŞİRİ

MISRİE - KURTALAN

SİHİYAN - HÜSEYNİK *"Bağlıca"*

ARANZ / ARANS *"Beşpınar"*

MİNAR *"Dilektepe"*

ŞİRVAN - KEFRE - KEVIR / -KEVIRÊ - KEFRE - ÎŞŞİRVAN

LODÎ - AYNİ *"Bağgöze"*

BERWARİ > PERWARİ - XENÇER - XEZXER

TİLLO *"Aydınlar"*

CANİKA *"Gökçebağ"*

DÎH / DİHÊ - ERUKH / EROH / ERUH

HASRAS *"Özpınar"*

BOMBAT *"Cevizlik"*

TALVORİK

TERÇİL

ĞARZAN/XARZAN - RIDVAN (ABRO)

YERU/ARVA

Sgerd> Sêrt> Siirt (Pers Darius yazıtlarında ***Asagrta***, Asur belgelerinde ***Zikirtu>Zikirtiya*** aynı bölgeye lokalize edilen bir ulusal topluluk ya da aşiret adıyla anılıyor.)

Nahya Barınç (Beşiri'nin bir başka ismi, Kürtçe "Pirinç" karşılığı görünüyor.)

Kobin ("ko", Kürtçe'de Ülker yıldızının adıdır. "Bin", görmek, görülmek fiilinde "Ülker yıldızının -her halde en güzel görüldüğü !- yer" anlamında çözülebilir.)

Arans / Arantz (Ermenice, "Arantz" ~ "Yalnız, tek başına)

Minar (Kürtçe, "Mina" ~ "Benzer, örnek" " "a"r, " eki ise aidiyet bildirir. "Mina-r"ı "Örnek yer" olarak çözümleyebiliriz.)

Kefre> Kefre-î Şirvan (Süryanice, "Kefer / kefre" ~ "köy", "Şirvan Köy")

Şirvan (Kürtçe "Şîr" ~ "süt", "-van", meslek ve uğraş belirten ek; "Şîr-van" ~ "Sütçü", "Kefre-i Şirvan" ~ "Sütçüler Köyü!" Burada "Sütçü" kuşkusuz, basit anlamda bir uğraşı değil, hayvancılığın bolluk ve bereketini, kutsallığını vurgulayan; "Süt veren, bolluk ve bereket sağlayan" bir anlama sahiptir. Öyle ki Kürtçe "tatlı, güzel" anlamındaki "şirin" de yine "şîr" "süt" kökenlidir ~ "Şîr-in" ~ "sütlü!" Bu nedenle "Şîrvan"ın "bolluk ve bereketle birlikte, güzel ve tatlı bir anlamı olacağını da düşünebiliriz.)

Lodî (Kürtçe "Lod" ~ "yığın" "-î" aidiyet ekiyle "Lod-î" ~ "Yığmaca, Yığın-tı" anlamı vermektedir.)

Perwari>Berwarî (Kürtçe "Perwari" ~ "semirmiş, gürbüz hayvan" anlamı bulunmaktaysa da adın doğrusu "Berwar-î" ~ "Yamaç" tır. "***Ber-war-î***"~"Yamaçlı, Yamaç Halkı" "Berwarî" aynı zamanda Botan'da bir Kürt aşiretinin adıdır. İsim de bu aşiret adına ithaf edilmiş olmalı.)

Dıh>Dihê (Kürtçe "Dıhar" ~ "yüksek, zirve" anlamına gelmektedir. "Dıh / Dıh-ê", "Doruk, zirve"" Oysa "Dih", Farsça'da "Köy" demektir.)

Eruh/Eroh/Arvakh (Eroh'un ilk çağlarda kullanılan ismi "***Arkvah***""~(Arev-ukh)/(Ar-ukh), Ermenice "Güneş halkı / ateş halkı" diye çözümlenebilir.)

ERZURUM GARİN/KARİN - ERZEN (Erm.)
KALİKALA
THEODOSİUPOLİS (Ell.)
KARAERZEN <ERZEN UL RUM (Ar.)
ERZEN-İ RUM <ERZERUM

XORESAN/HORASAN
HİNS *"Dumlu"*
KANDİLLİ *"Karabıyıkhanlar"*
ÇAT *"Oyuklu"*
HINIS/XINIS <XİNUS
SİSPRİTİS/SASPEİRES -İSMİRİK - SPER/SPİR - İSPİR
NORGAH/AĞURYANİKAĞAK *"Pazaryolu"*
GOGSİ - BAYRAKTAR *"Karayazı"*
NAMREVAN/NAMRUVAN - NARMAN
PİTKİR *"Kışlaköy"*
ULTİK/UKHTİK - OLTİ/OLTU
PASİNLER <PASİN <PASEN <BASEAN *"Hasankale"*
BARDIZ *"Gaziler"*
KOSOR *"Akşar"*
AZORT *"Uzundere"*
KİSHA *"Uncular"*
VALUR *"Olur"*
TATOS - TEKMAN
ANDAKA - XOPİK/HOPİK *"Çobandede"*
SELENDARİOS> SELENDER *"Halilçavuş"*
KARAZ *"Ilıca"*
HUNUT *"Çamlıkaya"*
TORTUM *"Yokuşlu"*
ALUCAR *"Göksu"*
ÇİFTLİK *"Gölveren"*
PANASKERT - OLTİLİYAN *"Şenkaya"*
ELEGEİA/EREGİA *"Aşkale"*

Karin/Garin (Ermenice ve keza Luwice "Kar"~"Doruk, zirve", "-in"~"lu, lı" sonekiyle "Kar-in"~"Doruklu, zirveli")

Erzen/Erzen-i Rum (Antik Ermenice'de "Erz/Yertz"~"Taş, kaya", "Erzin"~"Taşlık, Kayalık"~ "Erzin' ve Karin/Karaz kentleri yıkıldıktan sonra "Kara Erzen" denildi ve diğer Erzin'lerden ayırmak

için Arapça "Arzan Al-Rum"~"Erzen-i Rûm"~"Rum Erzen'i, Romalıların Erzen'i")

Kalikala (Erzurum'un antik isimlerinden biri olan "Kalikala" [Kaliklay], "Kali"~"Halı"~sözcüğünün de etimolojik kaynağı olarak görülmektedir.)

Karaz Ermenice "***Karas***"~"Küp", (En eski yerleşim birimlerinden biri olan Karaz, buluntuları itibariyle yeni bir kültürel dönemin de ilk tipolojik örneğidir. Karaz'daki Çömlek tipi "Karaz Kültür Birliği " olarak adlandırılmaktadır. "Karaz"ın antik Ermeni kültürünü temsil ettiğine ilişkin bir kanıt.

Çat (Kürtçe "Çat"~"Orta")

Xınûs/Hınıs(İzolî'ye göre "***Xınusî***"~"Toprağa gömülü büyük şarap fıçısı"dır. (Ksenefon, Ermenistan'dan geçişte toprağa gömülü şarap fıçılarından söz eder; -Bk. Anabasis/)

Hins/Hinzorik ("Hınıs"dan "Hins/Hinz" kökünden Ermenice "-tzor, çor"~"vadi" sonekiyle; "Hins-tzor-ik"~"Hins Vadi")

Spêr/Spir/İspir (Elence "Speire"~"Dolambaçlı, dolamlı")

Norgâh/Norkâh/Norkağ/Norkağak (Ermenice "Nor"~"Yeni", "kağ"~"köy", "kağak"~"şehir"; Kürtçe "gah, geh"~"yapı"; buradan "Nor-gah"~"Yeni Yapı", "Nor-kağ"~"Yeni Köy", "Nor-kağak"~"Yeni Şehir"; Diğer kullanımı "***Ağuryani-kağak***"; Keza Muş'ta "Azakpur/Norkağak")

Nâmrevan/Namruvan/Namervan/Narman (Ermenice "-avan"~"kasaba" sonekiyle; kökteki "***Namer/Namur***" ise Kilikya'daki dağlık "***Namron***" bölgesiyle ilgili olmalı.)

Pitkir/Pitgir (Kürtçe "Pit"~"Güçlü, kuvvetli, dayanıklı", "-gir"~"tutulmuş, alınmış"; "Pitkir"~"Tahkim Edilmiş, Güçlendirilmiş Yer")

Pasin/Pasên (Antik ismi "***Basean***"~ Kürtçe "pas"~"Açık, örtüsüz", "-in, " sonekiyle "Pas-in, Pas-ên"~"Açık yerler, düzlük"?)

Bardız/Barduz (Ermenice "Barduz"~"Bahçe")

Koşor (Ermenice "Koşor/Khoşor"~"İri, büyük, geniş")

Azort (Ermenice "***Astvadzt***"~"Tanrı", "orti"~"oğul"; "Astz-orti"~"Tanrının oğlu, İsa")

Volur (Ermenice "Volur"~"Kıvrımlı")

Tatos (Tekman ilçesinin eski adı "Tatos", Hitit yazıtlarında geçen "***Dattasa***" ve "***Dadasa***" isminin Ermenilerce kullanılan bir varyantı veya orjinali? gibi görünüyor. Erzurum'daki popüler "***Dadaş***" etimolojisinin kaynağı olabilir. B. Umar, "***Dada-Assa***"nın bölge halklarının antik tanrılardan "Dada" (Teşup, Tarkun vd.)'den kaynaklı olarak "Ana Tanrıçanın Erkeği" biçiminde çözülebileceği görüşündedir. "Dadasa/Tatos" tanrı adına ithaf edilmiş olmalı.)

Hopik/Xoper (Kürtçe "Xopik"~"Gölet, yapay göl")

Selender (Kürtçe "***Selende***"~"evlerin damdan yükseğe yapılan duvar"-Bk. İzolî)

Hunut (Ermenice "***Hun***"~"Akarsı Geçidi" ve "-ud"~"lı, lu" sonekiyle "Hun-ud"~"Akarsu Geçitli Yer" veya "Hund"~"Tahıl Tanesi")

Alucar (Kürtçe "Alûç"~"silindir", "-ar" sonekiyle "Alûç-ar"~"Silindirik")

VAN TUŞPA (Urartu) VASPURAKAN
ŞAMRAMAKERT (Erm.)
VAN İBAN/İVAN

ARTEMET > ADRAMUT / EDREMİT *"Şamramsuyu"*

ARŞAK> ARÇOK / ARCAK / ERÇEK

TİMAR - CANİK *"Gedikbulak"*

ŞKEFTİ > DER *"Albayrak"*

SARNOS > ŞAX / ŞATIK / ÇATAK

GİRESOR *"Narlı"*

KOGOVİT > AGANİS > ARZES/ARDEŞ > ERDİŞİR / ERDİŞ / ERCİŞ
KERTİS *"Deliçay"*

AĞGİ > AĞİ > AĞIN *"Kocapınar"*

KAVAŞ / GEVAŞ ERDİMEŞT>VOSTAN/VOSTIKAN>WESTAN
SILÉMANÉZER > HAMİDİYE > HOŞAB / XOŞAB

HAYATZOR/ XAVASOR / HAVATSOR (SPARKERT)

KASRİK *"Kırkgeçit"*

NORDUZ -MERVANE *"Topyıldız"*

PERKİN > BARKIRİ / BERKRİ / BARGİRİ > MURADİYE

BAZİTAĞA / BAZİRAĞA / BEYAZIT ÇALDIRAN < EBEX
KOTOR / KOTUR

MAHMUDİYE > SERA / SARAY

TAŞRUMİ *"Dorutay"*

MÜKÜS / MOKS *"Bahçesaray"*

GOLESOR / GULESOR "Çavuştepe"

MARMIT / MERMÉT *"Topraktaş"*
ELORİ *"Alaköy"*

DARDEVİ / DARDARLU / DADALU *"Dedeli"*

QARAKORİS- KARKELÊ EBEX -KARAKALLI *"Kazımpaşa" > "Özalp"*

GELYÉ ZİLAN / ZİLAN

TENDÜREK *"Doğansu"*

KAVAR / KARKAR / GARGAR *"Abalı"*

ALPAK / ELBAK > *"Başkale"*

RUSAHİNİLİ "Toprakkale"

KIĞZI - PAYİZAVA "Gürpınar"

AĞNTAMARA *"Akdamar"*

SORP/SURP *"Yelkenli"*

Van (Ermenice "avan"~"kasaba, yapılı yer, mamur"'dan "-van"ı sonekini birçok yerleşim biriminde izlemek mümkündür; Tatvan, Yerevan, Vaskovan, Stepanovan..)

Tuşpa (Urartu başkenti; Hurri/Hitit kavimlerinin fırtına, ışık ve gök tanrısı Teşup, Urartu panteonunda ***Teişeba*** adıyla yer almıştır. Tuşpa'nın tanrı ***Teşşup/Teşup/Teişeba*** adına yapılmış bir kent olma olasılığı büyüktür. Keza Teşup ? Kawa ilişkilendirilmesi de yapılmaktadır. -Bk. S. Bulut/)

Vaspurakan/Vaspuragan (Antik Ermenistan coğrafyasında Van gölü havzasının adı)

Şamramakert (Ermenice "kert"~ yapı, yerleşim ekiyle "***Şamram-a-Kert***"~ Şamram kenti. "***Şamram***", ünlü Asur Kraliçesi Semiramis'in Ermenice'deki söylenişi. Bir başka çözümleme Gök Tanrı "Mihran"a izfeten "***Şah-Mihra-Kert***",)

Artemet/Adramut/Edremit ("***Adra/Edre***" kökeninden gelen "Adra/Edre"~(Luwi kültüründe baş tanrı), " -mut"~"vadi", "Adra vadisi" -B. Umar/ Evliya Çelebi'de anıldığı biçimiyle ***Erdemit*** ise Kürtçe "Erd"~"Toprak" ve Ermeni "Ard"~"tarla" "mit"~"tepe" köküyle türetilmiş "Topraklı, Topraktepe" anlamında.)

Arşak/Arçok/Arçak/Erçek (*Art*zike, ***Erd***emit/Adramut, **Erd**imeşt, Arzes/Erdiş, Arçak/Erçek/Arzak isimlerindeki kökenin benzerliği ve hepsinin Van Gölü Havzasında yer alması, isimlerin aynı kökenden, büyük olasılıkla da **Urartu**cadan gelmiş olduklarını düşündürüyor. Asur kralı III. Salmanasar'ın Urartu seferini anlattığı yazıtta sözü edilen ***Arzaşkun*** kenti de yaklaşık aynı bölgeye lokalize edilmektedir. (Erçek Gölü) Parth egemenliğindeki Ermenistan'ı uzun süre idare eden Ermeni ***Arşaguni (Arşaklılar/Eşkaniyan***) hanedanının isminden hareketle "Arşak Kenti")

Canik (Kürtçe, Ermenice ve Farsça anlamdaş bir sözcük "Can" Türkçe'ye de aynı anlamda yerleşmiştir. İnsanın ruhu, özü, sevgili ve yakın dost demektir. "-ik", "-ug", sonekleri Kürtçe ve Ermenice'de "biricik, bir tane" anlamındaki küçülüm ekleridir. "Sevgili yer", "dost yurdu" biçiminde çözümlenebilir. Bingöl'de ***Nederen*** kasabasının adı da benzerdir; ***Canuk***.)

Şkeft (Kürtçe "Mağara")

Der (Kürtçe "kapı, geçit" veya "Dêyr"~"Kilise")

Sorp/Surp (Ermenice "Surp"~"Aziz, Kutsal"; Bugün Van-Reşadiye'ye bağlı bir köy olan Surp, Vaspurakan Krallığı ve 17. yy'da Bitlis Beyliğinin önemli merkezlerinden biriydi.)

Şatax> Şatık>Çatak>Şetek (Kürtçe "Şat/Şet"~ Nehir, akarsu; "-ık", "-ek"leri ise küçülüm belirttiğine göre "derecik, ırmakçık, küçük nehir" anlamına gelmektedir. "-a, -e" ve "-ik, ek" ekleri değişik bölge ve şivelere göre değişmektedir. "Şat" Arapça'da da aynı anlamda; "***Şat***-tül-Arap"~ "Arapların Nehri"..)

Giresor (Kürtçe, "Gir"~"tepe", "sor"~"kırmızı, kızıl"; Gir-ê-sor~ "Kızıltepe")

Arzes/Arceş/Ardeş/Erdişir/Erdiş/Erciş (Part hükümdarlarından ***Erdişir/Ardeşir*** (Papagan) ismi Arceş/Erdiş/Erciş isimleri için açıklayıcı olmaktadır. Kentin hükümdar Ardeşir adına ithaf edilmiş olması ve söylenişin giderek Erdiş/Erciş haline gelmiş olması mümkün görünüyor. Kürtçe ve Farsça'da "Ard/Erd"~ Toprak, (keza Ermenice'de "tarla!") ve "şir" "Süt" anlamındaki "şir" değil "aslan" anlamındaki "şêr" olmalı), "***Erd-ê-şêr***"~"Toprağın aslanı, yeryüzünün aslanı" (Bir hükümdar için beklenilebilecek bir isim!) Kentin Ermenilerce kullanılan isimlerinden ***Arzes/Ardeş*** ise Asur yazıtlarında adı geçen Arzaşkun ismine uygun düşmektedir. ***Aganis*** ise Elenik döneme aittir. Honigman'ın Bizans Ermenistan'ı haritasında Erciş bölgesine lokalize ettiği "***Kogovit***" ise Ermenice "Koğ"~"vadi", "Kuğ-kağ"~"köy"; "Vit"~ "ceylan, ahu"; "Koğ-o-vit"~"Ceylan Vadisi veya köyü" olarak çözümlenebilir.)

Kertis (Ermenice, "Kert/Kerd"~ hisar, yapı; "-is" aidiyet sonekiyle "Hisarımız")

Norduz (Ermenice, "Nor"~"yeni", Kürtçe "Dûz" "düz"~ "Yeni, düzlük")

Barkırı/Bargırı Kürtçe, "Barkırın"~ yüklenmek, göçetmek; keza buradan "bargır"~ beygir, yük atı anlamındadır. Yer ismi olarak göçebe aşiretlerin (koçerlerin) toplanıp, dağılma göçe hazırlık veya

toparlanma için konuklandıkları bir yerleşim olması nedeniyle buna uygun bir isimlendirme yapılmış olmalı.)

Kotor/Kotur (Kürtçe, "kot"~çit, çeper~"-ur" "-lı, -li"~ "çitli, çeperli")

Moks/Mukus/Müküs (?)

Golesor/Gulesor (Kürtçe "gul"~"gül", veya "gol"~"göl"; "sor"~"kırmızı"; "Gul-a-sor"~"kırmızı gül" veya "Gol-e-sor"~"kırmızı göl")

Marmıt/Marmêt/Marmid (Kürtçe, "mar"~ "yılan", "mıt/mit"~ "küçük tepe, tümsek"; "Mar-mit"~ "yılan tepe")

Dardevi/Dardarlu/Dadalu (Kürtçe, "***dar***"~"ağaç" ve ağaçla ilgili tüm kavram ve isimlendirmelerin köküdür; "-dar", "hüküm-***dar***", "ferman-***dar***", "mühür-***dar***" isimlerinde görüldüğü gibi "veren, sağlayan" anlamında bir sonektir aynı zamanda. "***Dar-dar***"~"ağaç veren, ağaçlı" anlamına gelir. "Devi"~"çalılık" demektir. Küçük ağaç ve çalılıkların (Maki) oldukça bol olduğu bir yer anlamına geliyor olabilir. "-lu" soneki Türkçe söylenişe uydurulmuş bir takıdır.)

Geliyî Zîlan/Zîlan (Kürtçe, "***Geliyê Zîlan***"~ Zîlan vadisi demektir. "Zilan" ise ***Rojkan*** bölgesinde büyük bir Kürt aşiretin ismidir. Bölge, ismini bu aşiretten almış olmalı. "***Zîlan***"; ismindeki "***zil***"~"hasırotu (sapları hasır örmekte kullanılan bir bitki, Türkçesi~ ***süsen***)" -Bk. İzolî/ "-an" eki, soy, topluluk, aşiret, hanedan bildiren bir çoğul takısıdır. Bu isim Zîlanlıların hasır dokumacılığı ve bu otun yetiştirilmesiyle ünlü olduklarını gösterir.)

Tendürek (Kürtçe, "Tendûr"~ "tandır", "-ek"~ bir, biricik, "tendûr-ek"~ "tandırcık")

Karkar/Gargar "Karkaron/Gerger (Kürtçe, "karkar"~ taşlık, kayalık ve "gerger"~ su içindeki anafor, girdap anlamına geliyor. Umar, "***karkara***"nın Luwi dilinde "***Karka-(u) ara***"~"Yüce doruk yeri" anlamına geldiğini yazar.)

Ağgi/Ağı/Ağın/Eğin (Ermenice, "Agn/Akn"~"kaynak, göze")

Vostan>Vastan/Vestan (Kürtçe, "Westandın"~ yorulmak fiilinden "westan/vestan"~ yorgun, yorulanlar. "Yorgunlar, yorulanlar" bir yerleşim birimi için alışılan bir isim değildir. İsmin orijinalinin Ermenice "***Vostan/Vostikan***"dan gelmiş olmalı. "Vostan/Vostikan" İlkçağ Ermenistan'ın idaresinde Romalı veya İranlı yöneticilerce atanan Naip hükümdar veya yerel valilere (bir tür sömürge valisi) verilen isimdir.)

Kavâş/Gewaş/Gevaş (Kürtçe, "Kewaştın"~"kemirmek" fiilinden "kevaşt"~ kemirilmiş, "Gewaş-e" Cürüf, çürük dal ve ağaçlar. Araştırmacılar Van (Urartu)çivi yazılarında okunan savaşçı tanrı "Khavada/se"~ Asur yazıtlarında karşılaşılan Uasdirrikka/ "***Khavaje***" dağları ile ***Kavash/Kavaş*** bölgelerinin birbiriyle ilgisini tartışmaktadır. -Bk. S. Bulut/)

Sılêmanêzer (Kürtçe, ibibik kuşunun adlarından biri; "***Sılêmanêdunıkı***l"~"Çift gagalı süleyman kuşu", "***Sılêmanênıkılreş***"~"Kara gagalı süleyman [kuşu]", "***Sılêmanênıkılzer***"~"Sarı gagalı süleyman[kuşu]". Peygamber Hz. Süleyman'dan gelen mitolojik kutsal bir özellik taşımaktadır. Sılêman-ê-zer~ sarı [gagalı] süleyman [kuşu])

Hoşab/Xoşap (Kürtçe ve Farsça'da "Xoş/Xweş"~"güzel, hoş"; "ab/av"~"su"; " Xoş-ab"~"güzel su")

Kasrik (Kürtçe ve Farsça'da "Kasr/Qesr"~"Konak, köşk", "-ik" küçülüm ekiyle; "Kasr-ik"~"Konakçık, küçük konak")

Xavasor/Havatsor (Asıl biçimi Ermenice "Hayatzor~(Hay-a-tzor)" ~ "Ermeni Vadisi" olmalı. Keza "Hav"~"Dede", "Tsor"~"Vadi"; "Hav-a-tsor"~"Dede Vadisi". Keza eski isimlerinden Sparkert; Ermenice yapı, hisar anlamındaki "kert" son ekiyle kuruludur. ***Spar*** kökü için; "***Sparda/Swarda***" -Bkz. B. Umar/)

Ağtamara/Akhtamar/Altamar/Akdamar (Ünlü Gürcü Kraliçesi ***Tamara***'ya ithaf edilen Manastırın adı; Ermenice "Ağ"~"Güzel" önekiyle "Ağ-Tamara"~"Güzel Tamara)

BATMAN

ELİH <LUH

BATMAN

RAMAN

İSKANBO

HARHUR / KARKURA *"Doğanca"*

HEZO - KOZLUK

ARZAN *"Yanarsu"*

HARFOŞ *"Beyçayırı"*

MİLİKAN *"Uzunçayır"*

XOWT - QABİLCEWZ - BASUNA - SASUN -SASON

CASBIRAK / CACAS *"Yücebağ"*

BEŞİRİ - QÛBÎN

KERCAWS - GERCÜŞ

Batman (Botan'ın güçlü aşiretlerinden ***Batûwan*** ile isim benzerliği ve aynı bölgede oluşu, ismin ***Batûwan***'lardan geldiğini düşündürüyor. Batman, aynı zamanda bölgede kullanılan bir tür kumaşa verilen isimdir.)

Beşiri / Bışirî (Arapça "Beşir / Başir-î"~"Beşir'e ait"; "Beşir"~"Beşer"in öğesi, yani "İnsan" demektir. ***Beşirî,*** Arapça anlamıyla "insana layık, insana göre" dir. Bışıri ise Kürtçe "Bı", "ile, birlikte" anlamı veren bağlaç ve ön-ek; "şîr" ~ "süt" "î" aidiyet ve durum bildiren Kürtçe ektir. Dolayısıyla "Bı-şîr-î" yi "Süt-lü-ce" olarak da çözümleyebiliriz.)

Milîkan (Kürtçe, "***Mıl***" bölgede yaşayan büyük Kürt aşiretlerinden biridir. "-ikan / -ik" küçülüm ve "-an" çoğul ekleriyle "Mıl aşireti halkına ait" anlamı vermektedir.)

Malabadi (Kürtçe, "Mal"~ "ev, aile, soy" "Mal-a-Badi" ~ "Badi'nin evi, Badi'nin ailesi", buradan "Badi'ye ait mülk" anlamında Kürtçe bir isimlendirme. "Bado", Bir aşiret reisi ya da Bey'in ismi olsa gerek.)

Arzan (Ermenice, "Arzan, Erzen, Arzen" sözcüklerindeki "Taşlık, kayalık anlamındaki "Eriz" kökünden)

İkanbo / İskambo (?)

Harhur (Kürtçe, Botan / Bahdinan bölgesinde "***xarxarix***" genel olarak ördeklere verilen isimdir. Belki bu ördek türüne izafeten belki de yine Kürtçe "***xar û hur***" ~ Ermenice "***kharuhord***" ~"eğri büğrü" anlamına denk düşen bir isimlendirme.)

Gercüş/Kercaws (?)

ŞIRNAK ŞARÊNUH - ŞEHR - î NUH -
ŞİRUNAG
ŞIRNAX / ŞIRNAK
SİLOPİ - GIRGÊ AMO
ARVAKH *" Bilgili"*
BASA *"Güçlükonak"*
ŞÊXREŞ *"Kızılsu"*
XEZEX/HAZAK - İDİL
DEYR BASİYYE > DERBESİYE *"Şenyurt"*
GİREMİRA *"Girmeli"*
KASRIKALENDARAN *"Akıncı"*
RABDİON - TURABDİN
CEZİRE-İ İBN-İ ÖMER> CEZİRE> CİZİR> CİZRE
HABAP
ELKE - BETŞEBA - BEYTÜŞŞEBAP
QILABAN *"Uludere"*
GUYAN
MALABADİ *"Çataktöprü*
PİRONA - FİNİK *"Fındık"*

Şırnak>Sirûnag (Ermenice "Sirun" ~ "tatlı", "-ag" ~ "cık, ce" "Sirun-ag" "Şirince" Şehrin Kürtçe ve Arapça isimleri ise birbirine benzer ve Şırnak'la ses benzerliği gösterir)

Şarênuh> Şehr-î Nûh (Kürtçe "Şar" ~ "şehir", "Şar-ê-Nûh", ve "Şehr-î Nûh" "Nuh'un Şehri". -Cizre'de Hz. Nûh'a ait olduğuna inanılan bir türbe bulunmaktadır.)

Derbesiye (Kürtçe "Derbas bûn"~"Geçmek" fiili, "-iye"~"Yer, yurt" bildiren sonekle "***Derbesiye***"~ "Geçit Yeri", Asıl biçimi "***Deyr Bâsiyye***" olmalı))

Deyr Bâsiyye (Kürtçe "Deyr/Dêr~"Kilise", Arapça "-iyye"~"yer, yurt", Basi Kilisesi Yeri)

Turabidin/Rabdion (Ermenice "Tur"~"Kapı", Süryanice, Arapça, Farşça "Abidin/Abdi/Abıt"~ "Kendini tanrıya adayan gezgin dervişler"; "Tur-Abidin"~"Dervişler Kapısı". Bölgeye Kürtçe "***Tur/Tor***", halkına "***Torî/Turî***" denmektedir.)

Hazak (Kürtçe "Hazeq"~"usta, esnaf, ustalar")

Girêmîra (Kürtçe "Gir"~"Tepe", "Mir"~"bey", "Gir-ê-Mir-a"~"Bey Tepe")

Kasrıkalenderan (Kürtçe, Farsça "Qesr/Kasr"~"konak, köşk"; "kalender"~"alçakgönüllü, sevecen insanlar" buradan "***Kalanderiye***" ismiyle bir Tasavvuf tarikatı "Kasr-ı-Kalender-an"~ "Kalenderler Kasrı")

Silopi (Kürtçe "Sılop"~"Külçe, kütle, özel olarak mayıstan kurutularak yapılan tezek", "-î" aidiyet ekiyle "Silopi"~"Kesekçe, Keseği bol olan yer")

Cizre/Cezire/Cizir/Cezire-i İbn-i Ömer (Arapça "Cizir/Cezire"~"nehir vadisi, düşük plato")

Habap (Arapça "Hubb, habip"~"Sevgi"den çoğul olarak "Habap"~"Sevenler")

Beytüşşebap (Asıl biçimi Süryanice, "Beth"~"Ev", "Şeba"~"Hz. Süleyman'ın annesi Azize Şeba"; "***Bethşeba***"~"Azize Şeba'nın Mülkü"; Arapça biçimi ise "Beyt"~"ev, mülk", "Şebap"~"Genç"; "Beyt-üş-Şebap"~"Gençlik Yurdu")

Elke (?)

Finik>Phinica (Elence "Palmiye ağacı")

BİNGÖL ÇOLIK>ÇEWLİK
ÇAPAXÇUR>ÇABAĞÇOR

KANTZ(KANÇ) - GENCİNE - GENÇ - DARAHİNÊ

XOŞKAR>XOŞKAK	*"Sancak"*
FAHRİYAN>FAHRAN	*"Ağaçeli"(İçpınar)*
VALİR	*"Söğütlü" (Çaytepe)*
AZAKPERT	*"Adaklı"*
XORHOL	*"Yayladere"*
"ÇAN"	
SOLHAN - BONGİLAN	
ARDUŞİN	*"Yenibaşak"*
CANUK - NEDEREN	*"Yenisu"*
TAVSAL - EL HÜSEYNAN	*"Yayla"*
KEHNİ REŞ - GONİ	"Karlıova"

CÖNEK>CONİK>GÖNİK>GÖYNÜK

AVNİK	*"Gözertepe"*
ÇERME	*"Yedisu"*
MÜSYAN	*"Yamaç"*

KOLOBERD - KİĞI / GEXÎ

Çolik (Kürtçe "Çolik"~"ince çamur")

Çewlik (Kürtçe "Çiftlik")

Çapaxçur/Çabağçor (Ermenice "Tzamak"~"Kuru", "çur"~"dere", "Tzamak-çur"~Kurudere)

Kanç/Gencine/Ganç (Farsça "Genc", Kürtçe "Gencine", Ermenice "Kantz/Kanc", aynı anlama geliyor; "Hazine")

Darahinê (Urartuca'da "-hini"~"kent, şehir" anlamına gelmektedir. "Dara-hini"; "Darakent" olarak çözümlenebilir. Ünlü Pers Kralı' Dara/Darius'un adına ithaf edilmiş olmalı. Yerleşimin adının daha sonra "Kanç/Genc"~"Hazine" olarak değişmesi de bu çözümlemeyi güçlendiriyor.)

Xoşkar/Xoşkak (Kürtçe "Xweş/xoş"~"güzel, hoş"; "kâr/kar"~"iş, çaba, fiil"; "Xoş-kar"~" Güzel yapılmış yer" olarak çözümlenebilir.

Fahriyan/Fahran (Arapça "Fahri", "övünç vesilesi olarak, gönüllüce kabul edilen yapılan" anlamına gelir. Sıkça kullanılan bir Arap ismidir. Kürtçe "-an" ve Ermenice "-yan" sonekleri, aşiret, sülale, aileye aidiyeti bildirirler. "Fahr-an/Fahriyan"~"Fahrigiller, Fahrioğulları")

Azakpert (Ermenice "Pert"~"kale, hisar"; "Azak kale")

Solhan (M. Emin Zeki, bu bölgeye lokalize ettiği "***Salahan***" isimli bir aşiretten sözetmektedir. İsim buradan kaynaklanıyor olabilir.)

Arduşin (Ermenice ve Kürtçe ortak isimlendirmelere bir örnek; Ermenice "Ard" ~"Tarla"; Kürtçe "Toprak, yer" anlamına geliyor. Ermenice "Şen, şin"~"yerleşim yeri", Kürtçe'de ise "ekin" anlamına geliyor. ***Arduşin, Arduşen, Ardaşen, Artaşen*** gibi isimler hem Ermenice, hem Kürtçe "Ekilebilir, tarıma elverişli yer" olarak aynı anlamda çözülebilir.)

Canuk ("Can" Kürtçe, Farsça ve Ermenice gibi dillerde anlamdaş olan bir sözcüktür. "Yaşamın özü,

ruh, tin" anlamına gelir. Zerdüşt inancından gelerek Tasavvufa da yerleşen düşünce; yaşamın özünü, ruhu, tini yanı "can"ı Tanrı ile özdeşleştirir, Tanrıyı "aşk ve yaşam sevgisi" ile "can" ile iç içe görür. Bu nedenle "Can" sözcüğü bu halklar arasında anlamdaş olarak "Dost, sevgili" biçimiyle yerleşmiştir. Türkçe'ye de bu anlamıyla geçmiştir. Ermenice "-ukh/-ug" ekiyle "Can-ug/ Can-ukh"~"Dostyurdu, Dostyeri!" olarak çözümlenebilir. Keza Kürtçe "ik, êk" küçülüm ekiyle "Can-ik"~"Cancağız"..)

Tavsal (Arapça "Tavs"~"Gevşeklik"; keza Kürtçe "tevz"~"uyuşma", "Tavsal/Tevzal"~"Gevşek, uyuşuk")

El-Hüseynan (Arapça El önekiyle Kürtçe "-an" sonekinin kullanıldığı muhtemelen bir Arap aşireti ya da ailesini belirten bir isimlendirme; "El-Hüseyn-an"~"Hüseyingiller/Hüseyinoğulları". Beldenin diğer bir ismi de "Tavsal/Tevzal" da bu ailenin bir özelliği olabilir.)

Gönik/Cönik/Göynük (Ermenice "Gonk"~"Akarsu havzası, su toplanma yeri"nden Kürtçe ve Türkçe'ye uyarlanmış olabilir. Türkçe "Göynük"~"Orman yakılarak açılmış alan, yanık" demektir.)

Avnik (Ermenice "avan"~"kasaba" ve "-ig" küçülüm ekiyle "Avan-ig/Avn-ik"~"Kasabacık")

Çerme (Ermenice "Çerme"~"sıcak su"; keza Farsça'da ***Germa***, Kürtçe'de ***Germi***.)

Koloberd/Kolopert (Ermenice "Pert"~"kale, hisar"; ***Kolo*** ise "Göle" de olduğu gibi "***Kola***"~"Kıyı"nın bir başka söylenişidir. "Kolo-pert"~"Kıyı-hisar, Kıyıkale". Keza Ermenice "***Kolokh***"~"Öncü, önder" anlamına gelmektedir. Ayrıca Elazığ, Bingöl yöresinde bu etimolojiden kaynaklanan biçimde "Kolo"~"Çetebaşı, elebaşı, kabadayı" anlamında kullanılmaktadır. Buna göre; "Kolo-pert"~"Çete-başıkalesi".)

URFA EDESSE FUDASA
ORHAİ/URHAİ
RUHA/URHA

SİVEREK
KARAJAYR *"Karacadağ"*

HİLVAN - CURNE REŞ
TERMENOPA - BOZOVA - HEWENG *"Yaylak"*
XELFETİ - HALFETİ
RESULAYN - CEYLANPINAR
EL BİRE - BİRECİK
SİFTEK
BETNAİ - SÜMEYSAT - PİRSUS - SURUÇ

AKÇAKALE
MERCİHAN *"Çamlıdere"*

TELLA DE MAUZELAT - KONSTANTİNA - WÊRANŞAR *"Viranşehir"*
MİZZAR *"Karakeçi"*
SUMATAR *"Yardımcı"*
MAAN *"Selimnüsretbey"*

Orhai/Urhai/Urha/Ruha (Suryanice "***Urha***"~"Sulak (yer)" anlamına gelmektedir; Keza Arapça'da ***Ar Ruha*** aynı anlamdadır. G. Aksoy, "Kaldelilerin Ur kenti ile Greklerin ***Orheo*** adını verdikleri kenti bir tutan" Rawlinson'un görüşünü desteklemektedir. [Urfa adı üzerine çeşitli spekülasyonlar var. Biri Grek mitolojisinin Orpheus'undan geldiği şeklindedir. Ama araştırmacılar ***Orhay*** (Urfa) adının "güzel akan su kenti" anlamına gelen Grekçe bir sözcüğün bozulmuş şeklinden ya da "su" anlamına gelen Semitik

bir sözcük olan "***wrh***" ile Arapça "hoş sulu" (Well-watered) anlamındaki "***Wariha***" sözcüğünden türediğine itibar ederler. Ancak Kuzey Doğu Mezopotamya"da Uru ya da Ura adlı bir kentin varlığı da araştırmacılarca kabul edilmektedir. Yine, aşağı yukarı bu bölgede bir başka ***Uru/Ura*** adlı bir kent daha var. Segal bu kentlerin Urfa ile güçlükle bir tutulduğunu açıklıyor. Blake ve Edmons ise, Urfa'nın MÖ II. bin yılında, olasılıkla Hurri devletinin başkenti olduğunu söylerler. Onlara göre Urfa, o dönem için ***Orrhae, Orhai*** ve ***Osrhoene*** gibi değişik adlarla biliniyordu: Böylelikle, Hurri adı da kent adının değişik biçimlerine yansımıştır. İbrahim'in adı Keldanice'de "***Orham***" idi, diyen Blake-Edmons, kentin adıyla İbrahim adının yakınlığına dikkat çekerler. [Gürdal Aksoy'un Notu] Keldani, Asuri, Suryani ilişkisi kent adının bu kültürel mirasa dayandığı çözümlemesini desteklemektedir. Ruha kentinin antik kaynaklarda geçen Yunanca ve Latince bir ismi de ***Osroene/Osdroene***'dir. Part Krallarından ***Hüsrev***(Kürtçede Xosrov)'un bu dillerdeki söylenişi ***Osroes/Khosroes*** olduğuna göre bu isimlendirme Yunan ve Latin dillerinde "Hüsrev Ülkesi" olarak da çözümlenebilir.)

Siverek (Ermenice "***Sev-Averag***"~"Kara Yıkıntı", keza Farsça'da "Kara Yıkıntılar" anlamında.

Süryanice söylenişi "***Sebhabherak***")

Hilvan (Kürtçe"Hil/hêl"~"yükseltme, çıkarma" anlamı veren bir ön ektir. Ermenice "avan"~ "kasaba"

ya da Kürtçe "avakırın"~"yapmak"dan gelen "yapı" bileşeni ile "Hil-avan"~"yüksek yapılar" olarak çözümlenebilir. Bir başka çözümleme önerisi Kürtçe "Helê ~"Keklik avı"; meslek bildiren "-van" sonekiyle "Helê-van"~"Keklik Avcıları")

Halfeti (Arapça "Halvet"~"ıssız, sakin yer" anlamına gelmektedir. Bu anlama bağlı olarak,

ibadetlerini sessiz, kimsesiz yerlerde yaparak Tanrıya daha yakın olma inancın taşıyan "***Halveti***" isimli İslâmi bir tarikat bulunmaktadır. Belde ismini bu tarikattan almış olmalı.)

Resulayn (Arapça "Resul"~"peygamber, Tanrının elçisi", "Ayn"~"göz"; "Resul-ayn"~

"Peygamberin Gözdesi")

El Bire/Birta/Birecik (Süryanice "Birta"~"Saray", Araplar buradan hareketle ***El Bire*** demişlerdir.

Türkçede ***Birecik*** haline gelmiş.)

Siftek (Kürtçe "Sift"~"yoğun, kesif, katı"; "-ek" küçülüm ekiyle "Sift-ek"~"Yoğunca")

Sumeysat (Aslı "***Şimşat***" olmalı. Kürtçe "Şimşad"~"Şimşir ağacı", aynı isimle Elazığ/Palo'daki

ilkçağ kentçiğine Yunanlılar ***Asmosata,*** Ermeniler ***Asmosat***, Süryaniler ***Arşemşat***, Araplar ise ***Sumeysat,*** Şimşat diyorlardı. Keza Adıyaman ***Samsat/Samosata***)

Suruç (Arapça "Siraç"~"Işık", Çoğul haliyle "Suruç"~"ışıklar, kandiller")

Betnai (Suruç'un ilkçağlarda kullanılan ismi. Yerleşim yerine daha önce ***Batna*** deniliyor olması,

ismin köken itibariyle Arapça "Batın"~"karın, göbek, rahim" den geldiğini düşündürüyor. Elence'de ülke bildiren "-ai" son ekiyle "Batna"~"çoğalınan, üretenen yer" olarak çözümlenebilir.)

Mizar (Kürtçe "Mî/mih"~"koyun, küçükbaş hayvan"; yer ve mahal bildiren "-zar" sonekiyle

"Mî-zar"~"Koyun yatağı/Koyunlu")

Harran (Harran, Akadça ve Asurca'da "***Harranu***"~"yol, patika" ile ilişkili bir sözcük olarak

çözümlenmektedir. Harran isminin kökeni hakkında Umar, ***Karhai*** Luwice "***Kark(a)uwa***"~"Dorukyeri(lik)" olduğu görüşündedir.)

Maan (Arapça "Maan"~"Yolda konaklama yeri")

Mercihan (Farsça "Merc/Merz/Merzu"~"sınır, serhat" (Keza Mercumut); "xan"~"konak, ev"

"Merce-han/Merci-han"~"Sınırdaki konak")

Konstantina/Tella de Mauzelat/Tella ("Viranşehir"in Süryanilerce kullanılan eski ismi. Aramı dillerinde (keza Süryani) "Tella/Tel/Til"~"Tepe"; "Tella de Mauzelat"~"Mauzelat(?)Tepesi". Elence "Konstantina"~"Konstantinin Yeri")

MUŞ	TARON/DARON	
	DURUPERAN	
	GELE	
	AREX>ARİH>ARİNC	*"İli"*
	LİZ	*"Camili"*
	SAKAWİ>SIKAVİ	*"Mercimekkale"*
VARTİNİS - NORKAĞAK - TİL -AZAKPUR		*"Korkut"*
HARK - KOPÊ - BERANİK		*"Bulanık"*
	KARAĞLİ>QEREAĞIL	*"Karaağıl"*
HAYKAŞEN - MANAVAZKERT - MALAZGİRT- KELE		
	KARAXWEY	*"Aktuzla"*
	QEREHESEN>KARAHASAN	
	NORDİN	*"Nurettin"*
VARTO - GIMGIM		
	QEREKÜĞ	*"Karaköy"*
	ÜSTÜKRAN	*"Çaylar"*
	AKÇAN	*"Taşoluk"*
	DERXAS	*"Hasköy*
	GÖNDRİM>GÖNDERİM	
	GELİGÜZAN	*"Cevizlidere"*
	ZİL	*"Erentepe"*
	MIĞDİ	*"Yaygın"*
	VARTİNİS	*"Altınova"*

Muş (Antik ve popüler dillerde bir anlamı bulunmamakla beraber, MÖ. IX. ve X. yüzyıllarda Kuzey Mezopotamya'da adına rastlanan ***Muşki***'lerle ilişkilendirenler vardır. Umar, Mezopatamya Ana tanrıçası Nana'nın ***"Muş"*** ismiyle tapınılan bir oğlu olduğunu yazmaktadır.)

Taron/Daron/Duruperan (Antik Ermeni coğrafyasında Muş bölgesinin adı "Taron/Duruperan", Hz. Nuh'un oğullarından Sam'ın oğlu "***Darpan***" adına ithaf edilmiştir. -Bk. Çemiçyan/)

Gele/Kele (Kürtçe "Kele"~"Kale")

Sakawi/Sıkavi (?)

Kopê (Kürtçe "Kop"~"zirve, doruk"; "Kopê"~"Doruklu yer")

Manavazkert/Malazgirt (Ermenice "-kerd, -kirt"~"hisar, kale" anlamında ki soneklerdir. "***Manavaz***" ise ünlü Urartu kralı "*Menva/Menua*" nın aynı dildeki söylenişidir; "Manavaz-kert"~"Manva-kalesi". Bu beldenin Kürtçe adının "Kale" anlamındaki "***Kela/Kelhe***" oluşu da buradan kaynaklanıyor olsa gerek. Malazgirt/Eleşkirt gibi adların sonundaki "girt" ekleri, Kürtçe "girtin"~"tutmak, kapatmak" fiilinden gelen "girt"~"tuttu, kapattı" değil Ermenice "-kerd" soneklerinin Kürtçede söylenşidir. "-kerd"~"kale, hisar" soneki Ermenice "-gerdel"~"yapmak" fiilinden kaynaklanır.)

Haykaşen (Ermenilerin en eski "Ata"sı olarak kabul edilen "Hayk" adına ithaf edilmiştir; "şen"~"yer"; "Hayk-a-şen"~"Haykın Yeri")

Qerexwey (Kürtçe "Qere"~"kara", "xwey"~"tuz"; "Qerexwey"~"Tuzla")

Nordin (Ermenice "Nor"~"Yeni" kökünden....)

Varto (Ermenice "Vart"~"gül"; "Vart-o"~"Güllük")

Vartinis (Ermenice "Vartin"~"güllü"; "Vartin-is"~"Gül fidanlığı")

Norkağak (Ermenice "Nor"~"yeni", "kağak"~"şehir"; "Nor-kağak"~"Yeni Şehir";)

Arex>Arih>Arinc (Kürtçe "Ar"~"ateş" ile Ermenice "Adr"~"Ateş" kökünden "Ar-ex/Ar-ih"~ "Ateşsel, ateşcil". Umar, ***Arna, Arın*** köklerinin Luwi dilinde "akarsu kaynağı" olduğunu belirtmektedir.)

Dêrxas (Kürtçe "Dêr"~"kilise"; "der"~"kapı, yer"; "xas"~"iyi, güzel, mükemmel"; "Dêr-xas"~ "Güzel Kilise", "Der-xas"~"Güzel yer, Hastoprak")

Zil (Kürtçe "Zil"~"Süsen, hasırotu")

Liz (Kürtçe "Liz"~"Kümes, tünek")

Geligûzan (Kürtçe "Geli~"vadi"; "gûz"~"ceviz"; "-an" çoğul ekiyle "***Gel-i-gûz-an***" ~"Cevizler Vadisi") Hark (Kürtçe "Hark"~"kanal". Urartu Kralı Menva'nın yaptırdığı sulama kanalı, Bulanık'ın isimlerinden biridir.)

MARAŞ	MARASİN>MARASSA	
	GÛRRGUM	*"Kahramanmaraş"*
	ARABİSSOS -AFŞİN <AVŞİN	*"Yarpuz"*
	ABLASTA>ABLASTAYN>ABLİSTAN - ELBİSTAN	
	ULNİYA/ZEYTUN	*"Süleymanlı"*
	KOKOUSSOS - GÖKSUN	
	ÇOKAK	
	ANDIRIN	
	PAZARCIK	
	KASTAL	*"Tepebaşı"*
	ELOĞLİ- KÜRDOĞLİ	*"Türkoğlu"*
	PTANDARİS>TANADARİS	*"Tanır"*

Maras/Marasin (Umar, Adın ilkçağ metinlerinde geçen biçimiyle ve öz olarak Marassa olduğunu bunun Luwice "Ma-(u)ra-(a)ssa"~"Yüce Ma kenti" anlamında olduğunu belirtiyor.)

Arabissos (Luwice Arawa kenti anlamında; "Araw(a)issos", "Araw/Aruwa"~"Sunak", Elence "-issos"~"yerleşim"; "Adak yeri")

Elbistan/Ablistan/Ablastayn/Ablasta (Luwice, Öz biçimi "Abra-asta/Ab(i)la-Asta"~ "Gür su akıntısı", "Su geçidinin akıntısı"-Umar.)

Zeytun (Yerleşim biriminin Ermenice adı "Ulniya"dır. "Zeytun"; Ermenice, Kürtçe, Farsça, Arapça gibi hemen tüm Önasya dillerinde ortak bir isim "Zeytun"~"Zeytin". Hitit dilinde zeytin ağacı "Gişzertum" olarak geçmektedir. "Gis"~"ağaç", "Giszertum"~"zeytin ağacı" [G. Aksoy])

Kokoussos (Elence "Kokous/kokinos"~"kırmızı, kızıl" ve "-issos"~"yerleşim, kasaba"; "Kızıltoprak, kızılyer")gelmektedir. Andırın (Aslı Luwi dilinde "Andurana"; "And(a)-ura-(wa)na"~"Yüce Ana Tanrıça Yurdu". -Umar/)

Kastal (Latin kökenli dillerde "Castle", "Kastel/Kestel"~"Kale". Roma kolonicilerinin yaptırdığı ve bu isimle anılan pek çok tarihsel ad bulunmaktadır.)

Tanadaris/Ptanadaris (Aslı Tandaras/Dandaras olmalı. İsmin kökenindeki "Danda" Hint-Avrupa dillerinin antik anası Sanskritçe de "Ağaç" anlamına gelmektedir. Elence "-is"~"sel, sal" takısı ile "Ağaçlık, Ağaçlı")

DİYARBAKIR AMED>AMİD>AMİDA (Med-Kürt.)
DİKRANAKERT (Ermn.)
DİYAR-I BEKR> DİYARBEKİR (Ar.)
DİYARBAKIR (Türk.)

İNGİLA - PİRAN - DİJLE
MERMEMERİ/MERMER
DANKIRAN *"Pirinçlik"*
GİRİKİHACIFARİS - BEHREMKİ *"Tepe"*
BİSMİL
ÇERMUG - ÇERMİK
ASOL *"Asol"*
ÇİNAR
KİLVAN *"Başarı"*
ÇÜNGÜJ/ÇUNGUŞ/ÇÜNGÜŞ
ARGANA> ERGANİ
HÊNÊ/HANİ
HATARO - HAZRO <HEZRO
QULP/KULP - PASÛR
ÇIKSI *"Ağaçlı"*
BEHEMDAN/ŞEHHAMZA *"Hamzalı"*
HETAĞ - İNTAĞ - İTAĞ - İLİCE> LİCÊ
HEZAN - SAVAT *"Kayacık"*
MEYAFERQİN/FERQİN - SİLVAN/SİLİVAN
BAŞNİK *"Bağdere"*
MALABADİ *"Çatakköprü"*
ZENGETİL *"Bereketli"*
YUĞUN *"Yoğun"*
SİNAN
APHOUMAR/PHUM
EĞİL/EGİL
KARAZ *"Kovaköy"*

Diyar-ı Bekr / Diyarbakır (Arapça, VII. yüzyılda Arap "***Bekr bin Vail***" sülalesinin burada hüküm sürmesine izafeten "Diyar-ı Bekr"~"Bekr'lerin Diyarı". "Diyarbakır" Türkçe'ye "uydurulmuş" biçimidir.)

Dikranakert/Tikranakert (Ermenice, "-kert"~"hisar, kent"MÖ. XI. yy'da Ermeni Kralı Büyük Dikran'ın harab olan Amed kentini yeniden imar etmesiyle, kendi adına izafeten "Dikran-a-kert"~"Dikran Kenti, kalesi". Ancak bazı tarihçilere göre Dikranakert, Silvan yakınlarında başka bir tarihsel yerleşimdir. - Bk. Lehmann/Hauput, RE.)

Amed/Amid (Antik Asur yazıtlarında Medlerden "***Amida***" ve "***Mada***" olarak bahsedilmektedir. Arami/Sami dilerin yazımında sessiz harf değerlerinin esas alınması gerekeceği için bu yazıtlarda "m" ve "d" sessizleri Med/Amed bağlantısına tanıklık eder. Medyanın yıkılmasıyla başkent Ekbatana'nın yanı sıra Amed de harap oldu. Bu yıkıntılar uzun süre "***Kara Amid***" olarak anıldı. -Umar, "Amida"-nın"Ama/Ma"~ "Ana Tanrıça" kökünden, "Ana Tanrıça Tapınıcısı Halk" olduğu görüşündedir.)

Eğil (Antik Asur yazıtlarında geçen tarihsel adı "***İngila***"(?)dır. -Bk. Herzfeld/)

Piran (Kürtçe "Pîr"~"yaşlı din atası, ulu kişi", "-an" çoğul ekiyle "Pir-an"~"Pirler, Din ulu ları".)

Dijle (Antik metinlerdeki adı "***Tigris***"; Strabo bu ismin Med dilinde "Mızrak" anlamına gelen "***Tigra***"dan geldiğini ifade eder. Çağdaş Kürtçe'deki "Dij/Tuj"~"acı, sivri, keskin" den hareketle "Dijle"~"Acılı, Keskince" çözümlemesiyle antik çağın Medçe "Tigris"~"mızrak" benzetmesi birbiriyle örtüşmektedir.)

Dankıran "(Luwi dilinde "***Danka(u)ra***"~"Yüce Ana Tanrıça Ülkesi"-Umar.)

Gırıkhacıfarıs (Kürtçe "Gir"~"tepe", "Gir-ik-e-Hacı-Farıs"~"Hacı Farıs Tepeciği")

Behremki (Kürtçe "Behrem-kî"~"Behremce (Behrem'e ait özellikler)". "***Behrem/Behram***"; Fars ve Kürt mitolojisinde ünlü "Rüstemê Zal"(Zaloğlu Rüstem)in damadı tarafından öldürülen ve dostluk, kahramanlık, ahlak sembolü pehlivanın adıdır. Aynı zamanda Güneş takviminde Mars yıldızının da adı olan "Behram" Sasani hanedanından bir çok hükümdar tarafından kullanılmıştır. Yerleşim bu hükümdarlardan birine de ithaf edilmiş olabilir. Keza Çanakkale'de ***"Assos"; "Behramkale"***)

Çermik (Ermenice "Çerm/Çerme"~"sıcak (su)". "-ig" küçülüm ekiyle "Çerm-ig"~"Kaplıca, Ilıca", Keza aynı anlamda Kürtçe "Germ-ik")

Kilvan (Kürtçe "Kil"~"Çömlek toprağı"; iş, meslek, uğraş bildiren "-van" sonekiyle "Kil-van"~"Kilciler, çömlekçiler". Kilvan ve Hilvan'daki "-van" sonekleri, Ermenice kasaba anlamı veren "-avan"la da ilgili olabilir.)

Çüngüş (Kürtçe, "Çûn"~"gitmek, geçit", "güş/gwiş"~"üzüm salkımı"; "Çüngüş/Çûn-gwiş"~ "Üzüm Salkımlı Geçit")

Ergani/Argana (Urartu ve Asur yazıtlarında "***Arkania***"~"Arka Ülkesi" olarak geçmektedir. "***Arka/Arga***" kökü Hint-Avrupa dillerinde /Keza Luwice!-Umar. / "Parlayan, ışıltılı" buradan hareketle "gümüş" anlamlarında kullanılmaktadır. "Arga-n-ia/Argana"-"Maden Ülkesi")

Hani (Kürtçe ve Farsça'da "Xan"~"Bey, Prens, Soylu", "-î"~"sel, sal" sonekiyle "Xan-î"~"Beylere, soylulara ait, Beyce" anlamında.)

Hazro/Hezro/Hataro (Asur yazıtlarında geçen "Hataro" olabileceği sanılıyor. Arami dillerinde "***Hataro*** - Hatra"~"Duvarla çevrli yer, hisar")

Kulp/Qulp (Kürtçe "Qulupandın"~"çevirmek, bükmek", "Qulupi"~"Bükülmüş" kökünden "Qulp"~"Çevrimli, Bükümlü"; Kimi kaynaklar "Kulp" adını madenci topluluklar olan ***Khalib***'lere dayandığını belirtirler. /W. D. Allen?)

Çıksı (Kürtçe, ***Çık, Çıq, Çıkandın*** kökünden gelmiş olmalı; ***Çıq***; "ağaç dallarının uç kısmı"; ***Çıqıl;*** "Küçük dallar ve bitkilerin üst kısımları", ***Çıkandın***; "Ağaç, fidan dikme", burada "çıqsı/çıksı", küçük bitki topluluğu, küçük ağaçlardan oluşan bir bitki örtüsünü (Maki) tanımlıyor olmalı. Zaten Türkçeleştirilen ismi de çeviriyi andırıyor; "Ağaçlı"!...)

Behemdan (Kürtçe, ***Bê*** (-sız, olumsuzluk bildiren öneki), ***Hemd*** (istek, gönüllülük)-***an~ Bêhemdan***~ "İsteksizler, gönülsüzler")

Hezan (Kürtçe hêz; "güç, kuvvet", ***Hêzan***~ "Güçlü", ***Hezan*** Farsça "Sonbahar" anlamına gelmektedir. Hîzan, Hezan, Hezan isimleri bu sözcüklere bağlantılı olabilir.)

Silvan/Silivan (Kürtçe, adını Silivî aşiretinden almaktadır. Kürtçe Sıl, Süleyman'ın kısaltılmışıdır. Sılıvî, "Süleymanlı"nın kısaltılmışıdır. ***Sılıvî***, "Süleymanlı" anlamına gelir.)

Farqin/Meyyafarqin/Meyyafariqiyn (Arapça, "su, sıvı" anlamında "Meyva-Mayi" önekiyle "Farqin Suyu", "Farqin" ise yine Arapça'dan bir sözcük, "ayrım, fark", Kürtçe ve Türkçe'ye de aynı biçimde geçen ***Farq***/"Meyyafarqin" ise "farklı su" olarak çözümlenebilir. Yine Farsça "***Mey***", "içki, şarap" anlamından "farklı içki" olarak düşünülebilir. Silvan yöresindeki akarsuların bol ve ç eşitliliği Arapları böyle bir isimlendirmeye yöneltmiş olmalı.)

Başnik (Ermenice ***Pajin,*** "Hisse, Pay", Pajin-ik, Hissecik, Paycık"

Mala badi (Kürtçe, "Badi'lerin Evi, Bad'nin mülkü" anlamına gelmektedir. "Mal", tekil anlamıyla kavram olarak "aile, soy, sülale"dir. Badî, ise Güney Kürdistan'da ***Bahdinan*** bölgesinden olanlara verilen isimdir; ***Torî, Şıkakî, Batî*** gibi.)

Zengetil (Kürtçe "Zengil/Zıngıl" Zil, Çıngırak" ***Zengetil;*** "Çıngıraklı, Zilli, Zillice, Çıngıraklıca" olarak çözümlenebilir.)

Yğun/Yuğun (Ermenice "***Yuğ***"~"Yağ"; "***Yuğn, Yuğun***"~"Yağlı, yağlıca")

DERSİM

DARANALİS/DARANİS
MAMEKÊ/MAMIKE
KALAN
"Tunceli"

ÇIMIŞGAZAK/ÇEMİŞKEZEK - MALKIŞİ
PERİ - ÇARSANCAK *"Akpazar"*
MUHUNDU *"Darıkent"*
VASKOVAN *"Akçapınar"*
KHOZANON - XOZAD/HOZAT
AMUTKA
PEYİK *"Çağlarca"*
GERİŞ - KİSLÊ - KIŞLA / KIZILKİLİSE/ *"Nazımiye"*
PÛLÛR/PULUR *"Ovacık" (Üçköşe)*
VASKİRT *"Çalıözü"*
PAŞAVENK *"Pınarlar"*
ZERANİK/HAVAÇOR/XAVAÇOR *"Yeşilyazı"*
KAKBER *"Buzlutepe" (Karaoğlan)*
PERTEK - PÊRTAX
RUMKIĞ *"Dere"*
MAZGİRT/ MÊZGIR
PLÜMER / PULÊMURÎYE / PÜLÜMÜR
HAKİS *"Büyükyurt"*
ÊRESK - İRESİ *"Dallıbahçe"*
ŞETERİ *"Dağyolu"*
DEŞT *"Balpayam"*
DANZİK *"Dereboyu"*
GERMİLİ *"Gedikler"*
VARTİNİK *"Bağdere"*
PAH/PAX *"Kocakoç"*
ÇİHİK *"Buğulu"*
TÜLLÜK - KAHMUT *"Sütlüce"*
ŞAVAK *"Akdemir"*
TÜRÜŞMEK *"Çiçekli"*

Dersim (Kürtçe "Der"~"kapı, yer"; "sim"~"gümüş"; "Der-sim"~"Gümüşkapısı". B. Aksoy, "Dersim" adının Erzincan'ın Tercan/Dercan ilçesinin ilkçağda taşıdığı "***Derksen/Derksene***" ismine dayandığı

görüşündedir. /-Bk. B. Aksoy) [İl merkezinin Kemalist Cumhuriyet tarafından tayın edilen ismi "Tunçeli" ise kesin bir ideolojik ve siyasal içerik taşır. Yumuşak yüzüyle bu isim bir Türkleştirme girişimi olarak Dersim'i bir "Tunç beldesi, Maden diyarı" olarak nitelendirmektedir; gerçekte ise Dersim direnmesini kanla bastıran Kemalist devletin "Tunç-Eli"(!)ni anımsatmak amacı taşır.]

Mamıkê/Mamekê (İsmin kökeni MÖ. V. yy'da bölgeye yerleşmiş olan ve daha sonra Kürtleşen Ermeni *Memikonyan* aşiretine dayanıyor olmalı. [Memikonların atasının daha önce İran'a göçetmiş olan bir Çin soylusu olduğu ve Ermeni soylularıyla evlenerek bir hanedan oluşturduğu bu çalışmanın ilgili bölümde anlatılmaktadır. -Bk. Avarayr Savaşı Bl. s.] -Kürtçe ***Memıkan.*** - Memikan-Memikonyan ismi de Ermenice "Mama/Mamag"~"Ana, anacık" köküne dayanır.) ***Kalan*** (Kürtçe "kal"~"yaşlı, ihtiyar", "-an" çoğul ekiyle "Kal-an"~"İhtiyarlar, yaşlılar. ["Kalan" ayrıca "kılıç kını" anlamına da gelmektedir.] Keza "eski Anadolu dillerinde" "Kal" kökü, akarsu ya da vadi kıyılarını tanımlamaktadır> Luwice "***kala***"~"kıyı", Kürtçe "***kêl/kêlek***"~"yan, kenar, kıyı" eski Farsça "Kâl"~"eğri; sel sularının yardığı yer; yar, kıyı, sahil, liman", , "-an" yer bildiren sonekiyle birlikte, "bu yerin Munzur Suyu'nun ve derin vadisinin kıyısında kurulu oluşuna uygun bir isimlendirme olmaktadır"-Bk. B. Aksoy)

Daranalis/Daranis (Dersim yöresinin İlkçağa ilişkin belgelerde geçen isimlerinden; Bilal Aksoy, bu adın, Zendçe "***darena***"~"dağ boğazı, dar ve gür ağaçlıklı yer", Ermenice "***daran***"~"saklanacak yer, eşkiya yatağı", "-lis" soneki Eski Kafkas dillerinde "akarsu" ya da "dere" karşılığında, "***daran-a-liz***"~" akarsu boylarındaki saklanma yeri", olarak çözülebileceği; ya da "Dara-nal-lis"deki "***Daran***" önekinin Sanskiritçe "***dara***", Zendçe "***Darena***", Farsça "dere"~"dar ve derin akarsu yeri", -"***nal***" sonekinin Kürtçe "***nal/nahal***" ve Akkadça "***nahru***"~"akarsu, nehir- dere" sözcüğüyle bağlantılı olabileceği, "lis" sonekinin ise Ellen döneminin izini taşıdığı görüşüyle "***Daranalis***"~"dereler ya da vadiler beldesi" olarak çözülebileceği görüşündedir. Keza "Ermenice "***Daran-ati***"~"tuz madeni"-Bk. Tomaschek. / Her iki çözümleme de Dersim'in akarsular ve derin vadilerden oluşan topografik yapısına ve eski çağlardan beri tuz üretimi yapılıyor olmasına uygunluk göstermektedir. -Bk. B. Aksoy)

Peri (Ermenice "**Perri**"~"Meyvalı, bereketli, verimli, çok, çokluk"; keza Medçe "***pere***"~"köprü, geçit", Kürtçe "***pırr***"~"köprü")

Çımışgazak/Çemişkezek (Bizans dönemindeki adı: "***Çimişka/Tsimisca***", Bizans imparatorlarından Ermeni kökenli İonnes Tsimiskes, aynı ismi taşır ve buralıdır. B. Aksoy'a göre bu ismin çözümlemesi; "***Çimiş-gaza-ka***"; gazak~gaz~kandz, eski İran dilleri ve Ermenice'de "hazine", "ka" soneki /yer/yeri manasında "Çimiş hazinesinin yeri" biçimindedir. Keza "Çemiş" Erzincan yöresinde "kuru üzüm", "Çemiş-ka" kuru üzüm yeri ve "Çemiş-gaza-ka" kuru üzüm hazinesi yeri" olarak da çözülebilir. Cirbild'a göre ise "Çımışgadzak" doğulu kadınların ayaklarına taktıkları "parlak pabuç"tur. /-Bk:Bilal Aksoy.

Çarsancak (Kürtçe "Çar"~"dört", "sancaq"~"asker bayrağı" ya da Osmanli İdari bölümlemesinde "ilçe"; "Çar-sancaq"~"Dört sancak"; Askeri-Siyasi açıdan stratejik önemi olan bir mevkiyi ifade eder. Osmanlı kaynaklarında Farsça bir tamlama olarak "**Cehar-sancaq**" olarak geçiyor. Bu ismin Kürtçe'ye dönüşümü veya Osmanlı kaynaklarına geçişi muhtemelen bölgenin eski yerlileri Ermenilerden; "***Çors***"~dört", "***antzk***"~"geçit" (***Çorsantzk***) olmalı.)

Muhundu (Sanskritçe "***mahanta***"~"yüksek kutsal ziyaret yeri"/-Bk:Bilal Aksoy ve Ermenice "mehean"~"tapınak", keza Ermenice aynı anlamda "mehendak, mehundak" sözcükleri/Bk. Hübscmann. 1962, 1:52/ ile ilişkilendirilebilir. G. Aksoy, "mehean"ın "***mehr***"den geldiği ve Orta İranca "***mihryan***"dan alınma bir sözcük olduğu savını (Gershevittch 1987:87) desteklemektedir. Bu çözümlemeler Muxundi'deki kutsal ziyaret yeri ve yörenin topografik yapısına da uygun düşmektedir.)

Amutka (? Kilikyada aynı isimle bir başka tarhsel yerleşime daha rastlamaktayız; "Amuda/Amudha"-Hemite [Gökçedam]-Bk, Umar.)

Khozanon/Xozan/Hozat (Urartu kitabelerinde yörenin adı "***Huzana***", yerleşimin adı ise "***Khozanis/Hazanis***" olarak geçmektedir. Bizans haritalarında ise "Hozan/Khozanon~Xozanon" biçimini almıştır. "***Xozan***" adının İslâm egemenliğinden sonra "Xozat"a dönüştüğü görülmektedir. İsmin kökeni Ermenice ve Kürtçede "***Xozan***"~"ekin ekilmemiş tarla" olarak çözülebilir. Xozan/Kozan sözcüklerinin ilişkisi ve çözümleme için -Bk:B. Aksoy)

Peyik (Kürtçe "Pêy"~"art, arka", "-ik" küçülüm ekiyle "Pêy-ik"~"Arkacık-Küçük Arka". Siirt-Şirvan'da sekiz bin ermişin yattığı söylenen "***Pêy***" isimli bir köy bulunmaktadır. -Bk. İzolî. / Bu köye izafeten; "Pêyik" ~"Küçük Pêy")

Pulur (Ermenice "Pulur"~"Tepe, höyük". Keza; "***Plur, Plür, Pülür, Plümür***".)

Plûmêr (Asıl söylenişi "Pulêmurîye". Zazaki "***Pul***"~"tepe", "***murîye***" ~"armut" sözcüklerinden "***Pul-ê-murîye***"= "Armuttepesi" [Munzur Çem])

Vaskirt (Ermenice "-kert, -kirt, -girt"~"yapı"; "Ele***şkirt***, Malaz***girt***, Dikrana***kert***", Kökteki "Vas" ise ilkçağ Ermeni krallarından "***Vasp***" ın adıdır. "Vas-kirt"~"Vasp'ın Yapısı, Vasp'ın kenti". Keza "***Vasp***uragan, ***Vask***ovan, ***Vas***gan")

Mazgirt /Mêzgır (Ermenice "***mêz/medz***", Zendçe "***Maz(o), mazanh***" sözcükleri "tepe, yükseklik, soyluluk, ululuk" anlamındadır. "***-kirt, -girt***" soneki "~Ermenice "yapı", keza "gır" sözcüğü Kürtçe "büyüklük, ululuk" içeriği taşır. Buradan "Maz-girt" -"Mêz-gır" isimleri aynı anlama gelmek üzere "büyük tepe, ulu kale" olarak çözümlenebilir. /Bk:B. Aksoy)

Havaçor/Havatzor/Hayatzor (Asıl biçimi Ermenice "***Haya-tzor***"~"Ermeni Vadisi" olmalı. Diğer söylenişleriyle "Hava/havat"~"dede" ya da "tavuk", "Hav-a-çor"~"Dede Deresi, ? Tavuk deresi")

Pertek (Ermenice "Pert"~"kale", "-ig, eg, ag" küçülüm ekiyle "Pert-eg"~"Kalecik")

Kakbêr/Kakbêl (Kürtçe "Kax"~"ayrık otları", "bêr/bêl"~"çapa, bel")

Rumkiğ (Kürtçe "Rum/Rom", genellikle "Romalı, işgalci" anlamını karşılamak üzere Türklere verilen bir isimdir. "Kığ"ın Ermenice "küğ/kağ"~"köy" e yakınlığı ile "Rum-kığ"~"Rum köy" olarak çözümlenebilir.)

Zeranik/Zerenik (Kürtçe "Zer"~"sarı", "zêr"~"altın", "zeren/zêrin"~"altuni, sarışın", "-ik" küçülüm ekiyle "Zerenik/Zêranik"~"Sarıca" ya da "Küçük Altuni")

Deşt (Kürtçe ve Farsça "Deşt"~"ova")

Danzik (Ermenice "Danz"~"Armut", "Danz-ig"~"Armutçuk", "Danz-ut"~"Armutlu")

Germili (Kürtçe ve Ermenice "Germi"~"doğal sıcak su, çermik", Türkçeleşmesiyle "Sıcak suyu olan yer/Çermikli")

Vartinik (Ermenice "Vart"~"gül" kökünden "Vart-in-ik"~"Gülfidanı")

Pah (Ermenice "Pah"~"kürek")

Nazimiye (Bilal Aksoy, daha önce "Kızılkilise" [Halk arasında "Kıslê, Kısle] olan ismin 1896 yılında Osmanlı Sultanı Abdulaziz'in genç yaşta ölen kızı **Nazime Sultan**'ın anısına izafeten "Nazimiye" olarak değiştirildiğini yazmaktadır.)

Gerîş (Zazaki "geriş" ~"köy" [Munzur Çem])

SİVAS

KABERİA/KABEİRA
DİOPOLİS - MEGALOPOLİS
SEBASTEİA/SEBATA
SUWASA
SEVAS
ANNİACA(ANNİKA) - KESROSUN - KOYULHİSAR
SİSORTA - KALE-İ BALA — *"Ortakent"*
NAİPLİ — *"Gökçekent"*
İPSİLE — *"Doğanşar"*
DAGONA - ENDERES>ENDİRES — *"Suşehri"*
EZBİDER>EZDİBER — *"Akıncılar"*
ZARA
ÇİT - İMRANLI
SANDAL
BULUCAN>BOLUCAN
TEBRİKE - DİVRİĞİ
HAMO — *"Çayözü"*
KARABEGAN — *"Gedikbaşı"*
SİNCAN
DANİŞMENT
NURSAL
AĞKAKİS — *"Esenyaka"*
ARANGAS - KANGAL
ALACAHAN
TİLGARİMMU - BİRESTİK>BRASTİK — *"Arıkbaşı"*
GAURAİNA - GÜRÜN
GÖBEKVİRAN — *"Göbekören"*
ŞARKIŞLA
DELİİLYAS — *"Altınyayla"*
AĞCAKİŞLA — *"Akçakışla"*
HAFİK
MAMUGA - KARAYÖN — *"Sivritepe"*
YILDIZELİ
BELİKÇİK — *"Belcik"*
GEMEREK
GEVRE — "Durulmuş"
AĞVANİS - SEMA>SAMA — "Gülova"
KOLENEİA>COLONİA - ŞARKİ KARA HİSAR> ŞEBİNKARAHİSAR

Sivas/Sebastia/Suwasa (Elence "***Sebastos***", Roma İmparatoru "Augustos"un bir başka adıdır. Ülke bildiren "-ia" sonekiyle "Sebas-t-ia"~"Sebastos'un Ülkesi, kenti")

Sisorta (Ermenice "Sis" kökünden /Sis, Masis, Misis/ "Sis"~"Ana Tanrıça", "tzor"~"vadi"; "Sis-sor-ta"~"Tanriça Sis'in Vadisi".)

İpsile/Hypsela (Elence "Hypsela"~"Yüksek")

Çit (Kürtçe ve Türkçe'de "Çit"~"Ağaç ve dallardan yapılmış çeper"; Kürtçe'de "El dokuması ince kumaş", Yer leşim adını bu dokuma türünden almış olabilir.)

İmranlı (Eski adı Farsça ve Arapça "***Ümraniye***"~"bayındır, uygar yerleşim", aynı anlamda Türkçe'ye uydurulmuş biçimi "Ümran-lı, İmran-lı")

Sandal (Luwice öz biçmi "***Sanda/Sanda-la***"~"Kutsal Yer"; "Sandal"~"Kutsal, kutlu, güzel, iyi" anlamında. -Bkz. B. Umar/ Luwice "Sanda"~"kutsal, kutlu"nun Avrupa dillerinde aynı anlamda "Saint/San/Santa" ile benzeşmese dikkat çekicidir.)

Divriği (Umar, ismin kökeninin "Devr" ve Luwice "***D(a)Ebra***"~"Ana tanrıçanın Gürsuyu" anlamında olduğu savındadır. Bu görüş Kürtçe ve Farsça çözümleme ile Luwice'nin akrabalığı hakkında ilginç bir veri sunmaktadır. Kürtçe ve Farsça "Da/De"~"ana", "ebr/evr"~"bulut" dan "De-evr"~"Bulut Ana, (Yağmur Ana Tanrıçası)"na ulaşabiliriz. ***"De-evr-ek", "De-evr-ekan-î", "De-evr-iği***" bu kökün Kürtçe, Farsça, Ermenice ekler almış çeşitlemeleri olabilir.)

Karabegan (Kürtçe-Türkçe "Kara-beg-an"~"Karabeygiller")

Ağvanis (Ermenice "Ağvar"~"Güzel", "-is" aidiyet ekiyle "Güzelce")

Ağkakis (Ermenice "Ağ-kağak-is"~"Güzel Şehir")

Arangas (Ermenice "Arev/Ar"~"Güneş", "Ar-in, Ar-en, Ar-ın"~"Güneşli", "-gus, -gas"~"taraf, yön" bildiren sonekle "Arengas"~"Güneşli Yer, Taraf". Keza Bitlis-Adilcevaz'da "***Arınçgus***")

Kangal (Elence "***Kangara/Kangeri***"; Luwice "***Kangara/Kankara***"~"K(uwa)Anka(u)ra"~"Kutsal (Ana tanrıça) Yüce Anka". -Bkz. B. Umar)

Birestik/Bırastik (Kürtçe "rast"~"doğru, düzgün, düz", ve "ile" anlamındaki "bı" öneki, "-ik" küçülüm soneki; "Bı-rast-ik"~"Düzce, Doğruca")

Gauraina/Gürün (Luwice "***K***(uwa)***a-ura-ina***"~"Yüce Kuwa -Ana Tanrıça- Ülkesi"-Bkz. B. Umar.)

Şarkışla (Kürtçe "Şar"~"şehir, belde", "Şar-kışla"~"Kışla Şehri")

Hafik (Kürtçe "Haf"~"yukarı kat, yukarı taraf" ve "-ik" küçülüm ekiyle "Haf-ik"~"Yukarıca")

Mamuga (Ermenice "Mamukh"~"Çakal Eriği")

Gemerek (Ermenice "Gamer"~"kemer", "Gamer-eg"~"Kemercik". Keza MS 1. yy'da Hıristiyanlık mayonu yürüten Ermeni "***Gamaragan***"~"Kemerciler" hanedanı adına ithaf edilmiş olması mümkün. Kürtçe "Gemare"~"bir şehrin kurulduğu yer, şehir merkezi"; "Gamer-ek"~"Gamerce" "Gemar"~"Kirli, çirkin", "Gemar-ek"~"Çirkince")

ERZİNCAN ZUHMA

AZİRİS - ELİZA

EZİRGAN <ARZANCAN

YERTZİNGA> ERZİNGAN

ERZİNCAN

GERCENİŞ/GÊRCANİS - REFAHİYE

MANSİ *"Çayırlı"*

TERCAN/DARJAN

MAMAHATUN/MAMAXATUNE -

KOÇGİRİ *"Gümüşakar"*

PAKARİÇ/PEKERİÇ *"Hakbilir"*

AKULİS - AKİLİSENE/ALAKİLİSE *"Akarsu"*

ANİ KAMAKHA/KAMAKHA/KEMAH

İLİÇ/ILIÇ

KUZKIŞLA *"Kozkışla"*

EĞİN/AGIN - KEMALİYE

KAMARİK *"Konuksever"*

ESESİ *"Çatalarmut"*

ERMELİK *"Doğanbeyli"*

UHDİK/İHTİK *"Bozoğlak"*

SALUT *"Dedeoğlu"*

ARMIDAN/ARMUDAN *"Armutlu"*

BAŞVARTENİK *"Başpınar"*

HOĞUS/XOĞUS *"Oğuz"*

KAMARİK - ALPKENDİ *"Alpköy"*

CENCİGE/CENGİCE *"Çağlayan"*

SELEPÜR *"Ocakbaşı"*

LİMİN *"Üzümlü"*

VASKİRT *"Işıkpınarı"*

ZEVKER *"Çatalçam"*

ŞIRZİ *"Esertepe"*

AVŞİN *"Şahintepe"*

AŞUTKA *"Dutluca"*

BARGİSOR *"Tanyeri"*

KİSMİKOR *"Günbağı"*

ERHEMİ/ERHAMİ *"Leventpınarı"*

ZUTKIĞ	*"Değirmenköy"*
BRASTİK	*"Arıkbaşı"*
MIĞISLI	*"Yalınca"*
MELİKŞERİF	*"Yurtbaşı"*
TEVGİNER	*"Koruyolu"*
MEZGEP/NEZKEP	*"Çiğdemli"*

Erzincan/Arzancan/Eziris/Ezirgan/Yerzinga (Antik Ermenice'de ***"Eriz/Erzen"***~ "Taşlık, kayalık" türeyen ***"Erzin, Arzan, Arzen, Yerzin"*** gibi isimlerden biri "-can" soneki "dost, sevgili" anlamında; "Sevgli/Dost Erzin")

Gercanis ("Gercüş"ün orijinal ismi ***"Gercaws/Kercavsê"*** le benzeşen bu isim ? Süryanice olabilir.)

Mamahatun/Mamaxatûnê (Ermenice "Mama"~"Anne, nine", Kürtçe, Ermenice ve Farsça "hatun/xatunê"~"hanımefendi kadın"; "Mamahatun"~"Hanım Nine". "Mamaxatûnê", Kürtlerin yaşlı Ermeni soylusu, hükümdar kadınlara verdikleri isim.)

Kamarik (Kürtçe "Kamar"~"kasnak", "Kamar-ik"~"kasnakçık"; Ermenice "Gamar-ig"~"Kemercik")

Kamakha/Gumahha/ Kamakha Ani/ Kemah (Hitit yazıtlarında geçen Azzi-Hayasa'nın yönetim merkezi ***"Gumaha"***; Luwice ***"Kumma Ama"***~"Kutsal Ana". -Bkz. B. Umar. / Ermenice "-ukh"~"halkı" anlamındaki sonekiyle "Kama-ukh"~"Kutsal Ana (Kama) halkı". Ayrıca Kürtçe "Kamax"~"Yeşilken koparılıp kurutulan aşiretinin adıdır. Siirt/

Koçgiri (Kürtçe "Koçkirin" ~"göç etmek, göç ettirmek" fiilinden "Koç-ber-i" ~"Göç, sürgün", "Koçerî" ~"Göçebelik", "Koç" ~"göçebe çadırı", "-gir" ~"yapanlar uğraşanlar", buradan "Koç-gir-î": "Göçebe çadırı yapılan, imal edilen yer" ya da "Koç-gir-ı": "Göçün toplandığı, konaklandığı yer anlamında "Göç konak yeri" olarak da çözümlenebilir.)

Bargisor/Parkisor (Ermenice "Parki"~"ekin", "tzor/sor"~"vadi, dere yatağı"; "Parki-sor"~"Ekili Vadi, Bereketli Vadi")

Eğin/Ağın (Ermenice "Akn/Ağn"~"Kaynak, pınar")

Akulis/Akilisene (Luwice ***"Ak(a)lla"***~"Doruk geçidi"-Bkz. B. Umar/ "-is/-ene" gibi Elen-Pontus ekleriyle "Doruk Geçitli Yer, Ülke". Yerleşimin Ermenice adı ***"Koghten"***; ***Akil/Akila*** köklü yerleşim adlarına Ege'de de rastlanıyor.)

Avşin (Kürtçe "Av"~"su", "şin"~"mavi"; "Avşin"~"Mavisu, Berrak Su")

Aşutka (***"Aşot"***; IX. yy'da yaşamış ve Araplarca Ermeniye kralı olarak tanınmış Bagratuni prensi ***"Aşût/Aşot"***a izafeten "Aşut-ka/Aşot-geh"~"Aşot'un Yeri, ülkesi". Keza "Aşota")

Başvartenik (Ermenice "Vart"~"Gül", "Vartinik"~Gülfdanı", "Baş" öneki Türkçedir.)

Hoğus (Ermenice "Hoğ"~"toprak", "Hoğ-us"~"Topraklı")

Salut (Latince "Salutaris"~"sağlık ve afiyet", "Salud"~"Selam")

ELAZIĞ	XARPUT/XARPET
	MAZRA
	MAMÜRET-ÜL AZİZ > EL-AZİZ
	ELAZIĞ
	KEBAN
	MUŞAR *"Aydınlar"*
	BASGİL/BASKİL
	İZOLU/İZOLİ - BEKİRHÜSEYİN *"Kuşsarayı"*
	HANKAH - XANKENDÊ *"Tekke"*
	HAZAR (GOLA HAZAR) *"Sivrice"*
	HOH
	MELLE KENDÊ> MOLLAKENDİ
	MERCUMUT *"Gözeli"*
	ÇAKÇUR - KARAÇUR *"Çaybağı"*
	ERDÜRÜK *"Gökdere"*
	KARABEGAN - MİRİVAN - MİYALAN *"Arıcak"*
	LAHAN
	DANZİK *"Kırmızıköprü"*
	GULEMAN *"Alacakaya"*
	DİŞİDİ *"Hıdırbaba"*
	MADEN
	AĞIN <EGİNA JÊR
	BALABİLENE - PALO/PALU
	DEP - OXİ *"Karakoçan"*

Harput/Xarpêt/Kharpert (Eski coğrafya metinlerinden "Khar Pêrt" olarak geçer; Ermenice "Pert"~ "Hisar, kale" ve Kürtçe "Xar"~"Eğri"; Kürtçe-Ermenice bir çözümleme; "Xar-pert"~"Eğri Hisar")

Mamüret-ül Aziz/ El Aziz/ Elazığ (Asıl kent merkezi olan Harpert'in yıkılmasından sonra Osmanlı Sultanı Abdülaziz tarafından yeni bir yerleşim yeri yapılması üzerine "Aziz'in İmar ettiği belde"~"Mamüret-ül Aziz", kısaltılmışı "El Aziz", "El Aziz"in, "El Azık"a dönüşmesinde M. Kemal'in yönlendirmesi söz konusu ("Diyar-bakır"da olduğu gibi!) ve keza Türkçe ses uyumu nedeniyle "Elazığ"!)

Ağın (Ermenice "Agn/Akn"~"Kaynak, pınar"; Keza "Eğin")

Keban (Öz biçimi "***Keben***", Luwice "***Kalebana***"~"**K**(uwa)-**Aba**-(wa)**na**"~"Güzel Su Ülkesi")

İzolu/İzolî ("***İzol***"; Hilvan, Siverek, Adıyaman, Gerger ve Kars'ta kolları bulunan büyük bir Kürt aşiretidir. ***"İzolî"***~"İzol'a ait, İzollu / İzol aşiretine ait yer, kişi veya özellik")

Hankah/Hankendi (Kürtçe "Xan/han"~"Bey, soylu" buradan hareketle "Büyük Ev, Konak", "-geh, kah"~"yer, yapı"; "kend"~"hendek, dere"; "Hankah/Hankendi"~"Han Deresi, Han Yeri")

Mollakendi (Kürtçe "Kend"~"hendek; dar, derin, kuru dere"; "Mollakendi"~"Molla Deresi, Molla vadisi")

Muşar (Kürtçe "Mışar"~"Tarla evleği")

Mercumut (Farsça "Merc/Merz/Merzu"~"sınır, serhad"; Kürtçe "Mud/Mudeh"~"yiğit, pehlivan";

"Mercumut"~"Serhat Yiğitleri")

Çakçor/Karaçor (Ermenice "Çak/Çağatz"~"Değirmen", "çur/çor"~"dere"; "Çağa-çur/ Çak-çur"~"Değirmendere"; "Qere"~"Baş"; "Qereçor"~"Başdere")

Erdürük (Kürtçe "Erd"~"Toprak", "Erd-ür"~"Topraklı"; "Erd-ür-ik"~"Topraklıca")

Karabegan/Mirivan (Kürtçe-Türkçe "Kara-beg-an"~"Karabeyler"; keza Kürtçe "Mîr"~"Bey"; "î"~"sel, sal"; "-avan"~"belde, yapı, "; "Mirivan"~"Beylik Beldesi")

Lahan (Kürtçe "Lax/laxandın/laxkırın"~"biçmek, tırpanlamak"; "-an" çoğul ekiyle "Laxan"~"biçenler, tırpanlayanlar"; Keza Kürtçe "Aş"~"Değirmen"; "***Aş Lahan***"~"Biçenler Değirmeni")

Danzik (Ermenice "Dantz"~"Armut", "Dantz-ig"~"Armutçuk")

Guleman (?)

Dişidi (?)

Balabitene/Balo/Palû (İlkçağ yazıtlarında geçen ismi "Balabitene"; Ermeni yazımında "Palakhovid"~"Yüksek Vadi"; "Pala/Palu" Ermenice "yüksek" Elence "Balabitis"~"Yüksek-yer" olarak çözümlenebilir.)

HAKKARİ

ÇOLAMERİK <ÇOLAMERG - ŞİNO (Kürt.)
GULAMARK (Sür.)
AKARİ> HEKARİ> HAKKARİ

NEHRİ - ŞEMDİNAN	*"Şemdinli"*
ORAMAR / HAMİDİYE	*"Dağlıca"*
BAJİRGAN / BAJİRGE / AJİRGE	*"Esendere"*
QEWAL	*"Kaval"*
GEVER	*"Yüksekova"*
AŞUTA /AŞİTA - ZAP	*"Çığlı"*
HAZEKYAN - ŞİVELAN	*"Bağışlı"*
PİYANİŞ - LİVİN	*"Geçitli"*
GERUR - GERANO	*"Ortabağ"*
ÇALE> ÇALKE	*"Çukurca"*

Hakkari/Hekari/Akari (Bölgedeki "Akarî/Ekarî" aşiretine ithafen..)

Çolemerik/Çolamêrg/Gulamarg (Öz biçimi Süryanice "***Gulamarg***"(?); değişiklikle Kürtçe "Çol"~"ıssız, verimsiz", "mêrg"~"Çayır"; "***Çol-a-mêrg***"~"Issız Çayır")

Bajirge (Kürtçe "Bajir"~"Bir cins ekşi nar", "-geh"~"yer" bildiren sonekle, "Bajir-ge"~"Narlı, Narlı Yer")

Gever (Kürtçe "Gever"~"boğaz, geçit")

Aşuta / Aşita(IX. yy'da yaşamış ve Araplarca Ermeniye kralı olarak tanınmış Bagratuni prensi "***Aşût/Aşot***"a izafeten "Aşota"~"Aşot'un Yeri", keza "***Aşutka***")

Şivêlan (Kürtçe "Şivê"~"vadi", ..)

Hazekyan (Kürtçe "Hazek"~"usta, esnaf", "-yan" Ermenice soy, aile aidiyeti bildiren sonekle

"Hazek-yan"~"Kürt ustaları, esnafları -ve onların aileleri-")

Piyaniş (XV. ve XVI. yy'larda bölgede *"**Peniyaniş**"* aşireti yönetimindeki "***Mir***"liğin merkezi; Kürtçe "Piyani/Peniyaniş"~"Yayalar, yaya gidenler")

Livin (Kürtçe "Livin/Nivin"~"Yatak")

Gerûr (Kürtçe "Gerin"~"gezmek fiilinden", "-ur"~"lu, lı" ve çoğul takısıyla "Ger-ûr"~"Gezgin", "***Gerano***"~"Gezginler")

Çalê/Çalkê (Kürtçe "Çal"~"Çukur", "Çal-ê"~"Çukur Yer", "Çal-kê"~"Çukurca")

Şemdinli/Şemdinan (Kürtçe "Şem"~"ışık, gün", "ditın"~"görmek fiili ve "-an' çoğul takısıyla "Şem-din-an"~"Güngörenler", Keza "Şemdinan" bir Kürt aşiretidir. Yerleşim adını bu aşiretten almış olmalı.)

GÜMÜŞHANE ARGYROPOLİS

GÜMÜŞHANE

GYMNİA- BAİBERDON-PAYBERD>BABERD - BABİRT-BAYBURT

MADEN

GÖRTİN - KÜRTİN

DRİLA - DORULA - TORUL - ARDASA

HART>XART *"Aydıntepe"*

KHERİANON - ŞİRAN - KUNİSSA

KELKİT

ŞEBİNKARAHİSAR

ALUCRA

KOVANS *"Kale"*

Argyropolis (Elence "Argyro"~"Gümüş", "polis"~"kent, şehir"; "Argyropolis"~"Gümüş Kent")

Babêrd/Babirt/Bayburt/Baiberdion (Ermenice "Pert/pêrt"~"kale, hisar" ile Kökteki "Ba", Hint Avrupa grubunda "Apa/Pa"~"Su, Akarsu kaynağı"; "***Papêrt***"~"Su Kalesi")

Gymnias (Pontus döneminde "Babêrd"in adı, Elence "Gymnos"~"Çıplak", buradan "Ağaçsız Yer" anlamında.)

Görtin/Kürtin (Pontus ve Ermeni deyişinde "Gört-in/Kürt-in"~"Kürtlü")

Drila/Dorula/Torul (Ermenice "Tor/Tur"~"Kapı, geçit", keza Hint-Avrupa grubunda "Dor" ve Kapadokya dillerinde "-ila"~"halkı" takısı ile "Dr-ila/Dor-ula/Tor-ul"~"Geçit Halkı". Bölgedeki ünlü "***Zigana***" geçidi bu anlamı destekliyor.)

Hart/Xart (Ermenice "Hart"~"Düz Yer, Düzlük")

Ardasa (Luwice "***Arda-assa***"~"Akarsu Kenti"-Bkz. B. Umar.)

Şiran (Antik isimleri "***Kherianon***", "***Kunissa***" (?), Kürtçe ve Farsça "Şêr/Şir"~"Aslan", "-an" çoğul ve topluluk takısıyla "Şêr-an/Şir-an"~"Arslanlar")

Kelkit (Ermenice "Gail"~"Kurt", "ket"~"ırmak"; "Gel-ket"~"Kurt Deresi". Bazı görüşler ismin antik çağlarda yörede yaşayan "***Kerkit***" halkından geldiğini savunmaktadır. -Bkz. B. Umar.)

Kovans (?)

MALATYA MELETİNA> MELİTENE
MİLİDYA> MELİTYA

KOLE
EREPGİR> ARAPKİR
MUTMUR *"Taşdelen"*
ŞUTIK/ŞOTIK *"Yoncalı"*
ŞIRZİ *"Hasançelebi"*
HEKİMHAN/HEKİMXAN
BIRİK *"Yoncalı"*
DALANDA> DARENDE - KULUNCAK
GERMİTER *"Balaban"*
ARGAN/ARGA <AREGA *"Akçadağ"*
ÇİRMİK> ÇIRMIHTI/ÇIRMIKTI *"Yeşilyurt"*
PÖTÜRGE <PÜTÜRGEH - ŞİRO
KEFERDİZ *"Doğanyol"*
ZİGATRA - WÊRANŞAR *"Doğanşehir"*
KORMA - GÖRME
ERXEVAN - ARGUVAN - TAHİR

Meletine/Melitene/Melitya/Milidya (Hrozny'e göre "Melit/Melet" kökü Hititçe "Bal" anlamına gelmektedir. Keza Luwice "Mellit"~"Bal"-Bkz. B. Umar/. Çağdaş Elence ve Pontus Elencesinde de "Melis", buradan da bütün dillerde "Melas"~"Şekerözü", ülke bildiren "-ine, -ene, -ya" sonekleriyle "***Melit-ene/Mild-ia/Melid-du/Melit-ya***"~"Ballıyurt/Bal Ülkesi")

Battalgazi (Eski Malatya)

Arapkir (Asıl biçimi MS. 1. yy'da yaşayan Ermeni Kralı "***Avakayr***"~"Bilge kişi, büyük insan"ın, Süryani ve Elencede ***"Apkar/Abgar"*** biçiminde söylenişi olmalı. Apkar dönemi Hıristiyanlığın doğuya yayılışında bir dönemeçtir. "Apkar" adı sonradan Kürtçe'de "Arap-gir"~"Araplarca Alınmış, Araplaşmış" anlamına ve Türk ağzında "Arapkir"e dönüşmüş. olmalı.)

Mutmur (Luwi dilinde "Mut"~"Vadi" kökü ve burada yer alan Vadi ile bağlantılı bir isimlendirme. -Bkz. B. Umar.)

Şutık/Şotık (Kürtçe "Şût"~"dik, sivri, konik", "-ik" küçülüm ekiyle "Şût-ık"~"Sivrice, Konik")

Şirzî (Kürtçe "Şrêz"~"Doğal sakız, çiriş"; "Şırêz-î"~"Sakızlı, Çirişli")

Arguvan (İlkçağlardaki adı "***Argaos/Argaos***"; "Arga"~"Parlayan, parıldayan maden, gümüş", yer, ülke bildiren "-wana" sonekiyle "Arga-wana"~"Gümüş Yurdu, Gümüş Ülke"; bugünkü biçimiyle "Erguvan" çiçeğine benzeyen bir isme dönüşmüştür.)

Birik (Kürtçe "Bir"~"Kuyu"; "Bir-ik"~"Kuyucak")

Dalanda/Darende (Antik adı "***Dalanda***", Luwice "Dalan"~"Çömlek"; "Dalan-da"~"Çömlekli"-Bkz. B. Umar/)

Germiter (Kürtçe Ermenice "Germî"~"sıcak su", Kürtçe "-tir, ter" çoğaltım ekiyle "Germi-tır/ Germî-têr"~"Sıcak Sulu, Ilıcalı, Ilıcası bol Yer")

Arga/Argea/Akçadağ ("***Arga/Arka*** " kökü hakkında "Arga-wana, Arga-na" maddelerinde belirtildiği gibi "Parlayan maden, gümüş")

Çırmıhtı/Çırmıktı (?)

Pötürge/Pütürge (Kürtçe "Pût"~"Tanrı Heykeli", "-tır"~"çoğulum eki" ve "-geh"~"yer" sonekiyle "Pût-tır-geh"~"Putu, Tanrısı Bol Olan Yer")

Keferdiz (Süryanice "Kefer/Kefr/Kefre"~"köy, belde" ve Kürtçe "Diz"~"çömlek, çömlek kap"; "Kefer-diz"~"Çömlekköy")

Zapetra/Zibatra (Ermenice "Zurpata"; Bizanslılar "Sozopetra"-Bk. Honigman/; "-petra" soneki "Kaya"demektir. "***Zepatra***" biçiminin Süryanice olduğu görüşü vardır. Umar/)

Korma (Kürtçe "Korm"~"Çukur" ; "Korma"~"Çukurca")

"AĞRI" ŞARBULAX
QEREKİLİS>KARAKİLİSE KARAKÖSE AGIRİ

VALARŞEKERT>ELEŞKERT -ZÊDKAN PAKREVANT
AYTAB *"Cumaçay"*
TUTAX/TUTAK
HAVARAN - HAMUR/XEMUR
MUSUN *"Suluçam"*
AVKEVIR *"Taşlıçay"*
DİYADİN - GİHADİN
BAZİD/BEYAZIT> *"Doğubeyazıt"*
PAVNUSİK>PATNOS
SULTANMUT *"Doğansu"*
KIZILDİZE *"Ortadirek"*
KORDAADAMAN *"Oğlaklı"*
ZİRO *"Murat"*
KULP *"Tuzluca"*

Ağrı/Agirî (Kürtçe ***"Agır"~"Ateş", "Agır-î"~"Ateşsel***, ateşle ilgili"; Keza Hint-Avrupa Doğu grubunda "Ar"~"ateş, güneş" temel bir tapınma kültüdür, dağın bu anlamda sembolik bir önemi bulunuyor; "Ar-î". Umar, "Ağrı" adının dağın doruklarına verilen Luwi kökenli "***Akra***"~"Doruk, çıkıntı, baş" adından kaynaklığı görüşündedir.)

Ararat (Asur yazıtlarında geçen ve dağın kutsal metinlerdeki adı "***Urartu/Ararat***" adı, hem dağın, hem de bölgedeki uygarlığın ortak isimlendirme ilişkisini gösterir; ***A-r-a-r-a-t~U-r-a-rt~(r-r-t)***

Masis (Ermenice "**Mayr/Ma**"~"ana", "**Sis**"~"antik Ermeni kültüründe ana tanrıça"; ***"Ma-Sis***"~ "Dünyanın Anası"; Keza "Sis" adı birçok yerleşimde karşımıza çıkar; ***"Sis/Misis/Sisorta***")

Valarşekert/Eleşkert/Elajgir (Ermenice "kert"~"hisar, kale" sonekiyle türetilmiş bir isim. Kökteki "***Valarş"~"Valarşak/Vagarşak***" MÖ. 150-128 yıllarında hüküm süren bir Ermeni kralın adıdır. "Valarşa-kert"~"Valarşak Kalesi". Keza ***Vagarş II.*** de Pasin bölgesinde kendi ismiyle anılan bir başka kent inşa ettirmiştir; "Vağarş-avan"~"Vagarş Beldesi". -Bk. Basmaciyan/ Bugün Ecdzmiyadzin olarak bilinen Ermeni Kilisesi Merkezinin adı da "***Vagarşabat***"~"Vagarş Kenti" dir. "Valarşakert" daha sonra Kürtçe'nin etkisiyle "Eleşkirt/Elajgir"e dönüşmüş olmalı. Kentin eski adlarından biri de "***Pakravant***" dır.)

Pakravant/Bagravad (Ermeni Prensliklerinden ***"Pakratûnî/Bagratyan"*** ailesine izafeten; "Pakra-avan-t"~"Bagratların Kasabası")

Tutag (Ermenice "Tut"~"Dut", "-ag" küçülüm ekiyle "Tut-ag"~"Dutçuk, Dutca")

Hamur (Ermenice "Hamur"~"Kalabalık")

Diyadin (Ermenice "***Dğay-adzin***"~"Çocuk Doğuran (İsa'yı doğuran Meryem Ana anlamında)". Bkz. B. Umar/ Keza Kürtçe çözümleme de ilginç anlamdaşlık taşıyor; "Diya"~"Ana", "ditin/din"~"görenler"; "Diya-din"~Ana görenler [Meryemi görenler?]")

Beyazıd/Beyazit (Ermenice ve eski Arami dillerinde "Beyazid"~"Mirasçı, ardıl")

Patnos (Ermenice "***Payndos***"~"Ağacı bol, odunu bol"; diğer adı "*Pavnusik*")

Kordaadaman (Ermenice ve Gürcüce "***Gorda/Korda/Kord***"~"Kürt", "***Korda-adaman***"~"Kürt Adamlar"; Keza Artvin'de "Kordavan"~Kürt Kasaba")

Zıro (Kürtçe "Zır"~"Yarım, sahte, taklit, üvey, yaban", "-o" sonekiyle "Zır-o"~"Yarımca, Üveyce, Yabanıl")

Sultanmut (Ermenice "Mut"~"vadi", "Sultan-mut"~"Sultan vadisi", eski adı sadece "**Mut**")

Şarbulak/Şarbulax (Kürtçe, "Şar-bulax"~"Şehrin Su Kanalı")

HATAY TETRAPOLİS

ANTİOKHEİA> ANTAKYA *"Hatay"*
ALEKSENDREİA> ALEKSENDRETTA >İSKENDERUN

DÖRTYOL

BAİAİ> AYAS> PAYAS *"Yakacak"*
ERZİN *"Yeşilkent"*
HASSA
KIRIKHAN
BELEN

REYHANLI

HAMAM
SÜVEYDİYE - SAMANDAĞ
ORTİ> ORDU - YAYLADAĞ

ALTINÖZÜ

DAPHNE> DAFNİ *"Harbiye"*

Tetrapolis (Elence "Tetra"~"Dört", "Polis"~"kent", "Tetra-polis"~"Dört Kent")

Antiokheia/Antakya (***"Antiokhos"***~"Mekadonyalı Büyük İskender'in komutanlarından ***Seleukos***'un babasının adıdır. ", Elence "-eia, -ia"~"yurdu, ülkesi" anlamındaki sonekiyle "Antiokh-eia"~"Antiokhus'un Yurdu")

İskenderun/Aleksandreia/Aleksandretta (İskender'in adına ithaf edilmiş "Aleksandre-ia"~"İskender Yurdu", "İskender-un"~"İskenderli")

Baiai/Bayas/Payas (Umar, ismin Luwice "***Pa-uwa***"~"Sulak"dan bozma olduğu kanısındadır.)

Hassa (Farsça-Osmanlıca "Xas"~"İyi, kaliteli" anlamında. Padişaha ait bütün mülkün "Xas" olması nedeniyle "Hassa"~"Padişaha ait mülk")

Erzin (Ermenice "Erz"~"Kaya, taş"; "Erz-in"~"Kayalık, taşlık". Keza ***"Erzin, Arzan, Arzen"***)

Süveydiye (Arapça "***Süveyda***"~"Kara Benek [İnsan kalbindeki gizemli ve çok özel olduğuna inanılan kutsal bir bir alan]", Arapça "-iye"~"yer, yurt" bildiren sonekle "Süveyd-iye"~"Saklı/Gizemli Yer")

Orti/Ordu (Ermenice "Orti"~"oğul (Hz. İsa adına ithaf edilmiş yer anlamında)")

Daphne/Dafni (Elence "Daphne/Defne"~"Zeytin Yaprağı [Dostluğu Sembolize etmek üzere]")

ANTEP DÖLÜK<DÜLÜK<DOLİCHE

AYINTAP > ENTAP> ANTEP *"Gaziantep"*

RAB'AN - ARABAN

PARZMAN>PARZAMAN>-

MARZBAN -CİNGİFE - ÇİNÇİN *"Yavuzeli"*

KEFERDİZ *"Sakçagözü"*

NİKOPOLİS - İSLAHİYE

TİLBİŞAR *"Oğuzeli"*

NSİBİS - NİZİP - BELKİS

KARGAMIŞ/KARKAMIŞ - CERABLUS/CARABLUS - BARAK MEYDANIEKBEZ

KİLLİA> EL KİLİS> KİLİS

HARAL *"Doğanpınar"*

Dölük/Dülük/Doliche (Antep kentinin eski isimlerinden olan "Dülük", antik çağın şimşek, gök, yıldırım tanrılarından *"Dolichenus/Dolicanus/Doligenus"* adına ithaf edilmiş ve zamanla evrimleşmiş olmalı. Bugün Antep'in 10 km kuzeybatısında "Dülük" diye bir köy ve "Dülük Baba" diye bir türbe bulunmaktadır. /Dolichenus ve Dülük tartışmaları için Bk. S. Bulut/ Yerleşmeye eski çağda "Diba/Diva" adı da verilmekteydi.)

Ayntab/Antep/Entep (Süryanice veya Arapça ? (Arapça ***"ayn"***~"çeşme, göz, göze" ve Farsça "tâb"~"ışık, parıltılı, parlaklık"/G. Aksoy.) /Ermenice "Antepi"~"Kusursuz, eksiksiz" demektir. Fakat bu sözcüğün kökeni değildir; Ermenice'ye sonrada geçmiş "Antep İşi" anlamında olmalı.)

Parzman/Parzaman/Marzban (Ermenice ***"Parzman"***, Süryanice "Parzaman", Arapça ***"Marzaban/Marzban"***; yöredeki akarsunun adı da ***"Merzemen"***. Luwice ***"Parsamana"***~"Pa-(a)rsa-(u)ma-(wa)na"~"Su Akıntısı Yurdu Halkı". Bkz. B. Umar/)

Keferdiz (Süryanice "Kefer/Kafr"~"Köy", "Diz"~"Çömlek", "Kefer-diz"~"Çömlekköy")

Nikopolis (Elence "Nike/Niko"~"Muzaffer, utkun", "polis"~"kent"; "Niko-polis"~"Zafer Kenti")

Nsibis/Nizip (Asur kaynaklarında geçen ***"Nasibina/Nasibena/Nsibin"*** ile aynı kökten gelmektedir. Süryanice ?)

Karkamış/Kargamış (Kargamış adındaki ***"Kar"*** kökü, Asurca'da ticaret kolonilerini ya da çarşı pazarı ifade eden "karum"dan gelmiş olmalı. G. Aksoy/ E. A. Speiser ***"Kargamış"*** adıyla ***"Gılgameş"*** arasındaki benzerliğe dikkat çeker. Umar, Luwice ***"Karka"***~"Doruk yeri", "Mis"~"Ana tanrıça", "Karka-mis"~"Tanrıça Doruğu" olarak çözümlemektedir. / Antik Hitit kentinin Yunanlılarca kullanılan ismi ***"Telmissos"***un çözümlemesi de eş anlamı vermektedir; "Tel"~"tepe", "Mis"~"Ana Tanrıça", "issos"~"yöre, belde"; "Tel-mis-sos"~"Tanrıça Tepesi Beldesi" -Bk. Herzfeld/)

Cerablus/Carablus ("Kargamış"ın Selefkuslar dönemindeki Elence adı ***"Orofos"***~"Kat, yüksek yer", Araplarca "Cerabis"e çevrildi. Sondaki "-blus" takısı Elence "polis"~"kent"in Arap diline çevrilişidir.)

Meydanıekbez (Farsça-Arapça "Meydan"~"alan", "ekbez/kepez"~"yüksek tepe veya dağların kuytu yerleri", "Meydan-ı Ekbez"~"Zirvedeki düzlük, tepedeki korunaklı meydan")

Killia/El Kilis/Kilis (Elence'den geçen ***"Ekklesia"***~"Hıristiyan tapınağı, kilise"; Arapça "El Kilis" ve Kürtçe "Kilis"~"Kilise")

Haral (Kürtçe "Çuval")

MARDİN

MERDO>MARDS>MARDES (Sür.)
MARGDİS
MARİDE>MERİDA>MARDİA
MARDANİ
MERDİN
MEDEAT - MİDYAT

KERBURAN>KERBORAN	"Dargeçit"
KEFERALAP	"Yolbaşı"
AYNKEF	"Kayapınar"
RİSMİL	"Yeşilli"

CEPHENİA - HISN-I KEYFA> HASANKEYF> HESEKEF
SUARA/SAURA>SAVUR - STEWR

MOSERTİ	"Ömerli"
SITÊLILÊ	"Akarsu"
ÇİYAYEMAZİ - ŞEMREX	"Mazıdağı"
DÜNEYSİR>ADENYSTRAİ>GİRESİRA - KOSAR - TİLERMEN	"Kızıltepe"
MEŞKiNAN	"Kocatepe"

NSEBİN>NSİBİN>NUSAYBİN
DERİK

Mardin/Merdo/Mardes/Margds/Merida/Mardia/Mardia (Süryanice "*Mara*"~"Kale", çeşitli dillerdeki çoğul "-is, -an, -es, -in, o" takısıyla "Kaleli/Kaleler", "Kale Yurdu". "Mardin" adının "Mardlarla" ilişkili olduğu görüşleri de bulunmaktadır. Bk. Nejat Göyünç/)

Midyat/Medaet (Süryanice ?)

Keferallap (Süryanice "Kefer"~"köy", "Keferallap"~"Allap Köyü")

Aynkef (Süryanice "Kef"~"kale", "ayn"~"göz" veya Ermenice "Akn"~"Göze, su kaynağı"; "Ayn-kef"~"Kale göz"; "Agn-kef"~"Kayapınar")

Rismil (?)

Hasankeyf/Hısn-ı Keyfa (Süryanice "Kefa/Kepha"~"Kaya", Arapça "Hısn"~"Kale", "Hısn-ı Kefa"~"Kaya Kale", Eski metinlerde "***Cephenia/Kefenya***"~"Kaya Ülke, Kayalık" olaak çözümlenebilir.)

Suarâ/Saura/Savur (Aslı Süryanice "Suarâ"~"?")

Çiyayêmazi (Kürtçe "Çiya"~"Dağ", "Mazi"~"bir tür meşe ağacı"; "Çiya-yê-mazi"~"Mazı Dağı")

Girasor (Kürtçe "Gir"~"Tepe", "sor"~"kırmızı, kızıl"; "Gir-a-sor"~"Kızıltepe")

Düneysir/Adenstyria (Girasor'un ilkçağdaki isimleri. "Adenstyria" ismi Elence takılarıyla "akarsu" ve "halkı" anlamları kazanıyor.)

Meşkinan (Kürtçe "Meşk"~"Koyun derisinden yapılan yayık", "-an" çoğul ekiyle "Meşk-in-an"~"Yayıklılar")

Nsebin/Nsibin/Nüsaybin (Asur yazıtlarında geçen ***"Nasibina, Nasibena, Nasipina"*** isimlerinin, keza ***"Nsibis, Nizip"*** adlarının Süryanice olduğu sanılıyor.)

Derik (Kürtçe "Der"~"Kapı, geçit", "-ik" küçülüm ekiyle "Derik"~"Dargeçit, Küçük Kapı")

Kerbûran/Kerboran (Kürtçe "Ker"~"eşek", "bûrandın, borandın"~"yok etmek, telef etmek, kökünü kazımak" fiilinden "buran"~"yok edici, öldürücü", "borin/boran"~"geçit, geçen"; "Kerburan"~"Eşekkıran", "Kerboran"~"Eşek Geçidi")

BENZER İSİMLERİN COĞRAFYADA DAĞILIMI

BİR: *Kuyu (Kürtçe sözcük)*

BİRADİ	*Arpadere*	Gedikler	Çemişgezek	Tunceli
BİRAN	*Üçkuyu*	-	Derik	Mardin
BİRDİRÉJ	*Olukyanı*	Payamlı	-	Mardin
BİRİ	*Çaylıca*	-	-	Hakkari
BİRİK	*Taşkuyu*	-	Samsat	Adıyaman
BİRİK	*Gedikpınar*	Ovakışla	Ahlat	Bitlis
BİRİK	*Ağıllı*	Tepe	Bismil	Diyarbakır
BİRİK	Soğukkuyu	Yaylak	Bozova	Urfa
BİRİKAN	Özbaşı	Murat	-	Ağrı
BİRİMAN	Kovanlık	-	Samsat	Adıyaman
BİRİMAN	Yapraklı	-	Ergani	Diyarbakır
BİRİVRAN	Mağaraköy	-	Savur	Mardin
BİRKİ	Işıkyaka	-	Mazıdağı	Tunceli
BİRKİHASAN	Ulutaş	-	Mazıdağı	Tunceli
BİRMEZRAA	Dönerdere	-	Ömerli	Mardin
BİRTAVA	Kuyulu /	Akıncı	-	Mardin
BİRVAN	Ulupınar	-	Keban	Elazığ
BİRVİRAN	Örenkuyu	Yoğun	Çermik	Diyarbakır

Bir-an: Kuyular, ***Bir-drêj***: Uzun kuyu, ***Birê***: Kuyu, ***Bir-êk / Bir-ik***: Kuyucak, ***Bir-iman***: İman Kuyusu, ***Birik-an***: Kuyucaklılar, ***Bir-Viran***: Harabe kuyu, ***Bir-van***: Kuyucu, ***Bir-mezraa***: Mezra Kuyusu, ***Bir-ki-hesan-an***: Hasanların Kuyusu, ***Bir-a-di***: Kuyugören

HOĞ: *Toprak (Ermenice)*

HOĞİK	Gökçe	-	Tercan	Erzincan
HOĞUT	Uluçınar	Alpköy	Kemah	Erzincan
HOĞAS	Dallıca	-	Kiğı	Bingöl
HOĞAS KOMLARI	Ağaçören	-	Kiğı	Bingöl

Hoğ-ik; *Toprakçık, Hoğ-ud; Topraklı*

ÇUR, ÇOR : *"Akarsu, dere" (Ermenice)*

BİLDAÇOR	Kamışözü	-	Narman	Erzurum
BUĞDAÇOR	Damlaca	Çatalçam/	Refahiye	Erzincan
ÇAÇUR	Sarıharman	Çaldıran	Muradiye	Van
ÇAKÇUR	Keçidere	Mercimekkale	-	Muş
ÇİNAÇOR	Çardaklı	-	Tortum	Erzurum
ÇİNAÇOR	Çatakkaya	Çamlıkaya	İspir	Erzurum

ÇORÇUK	Harmantepe	Poyraz	-	Elazığ
ÇORÇUN	Saraycık	-	Çayırlı	Erzincan
ÇORÇUVAN	Kopuzlu	-	Posof	Kars
ÇOREZMA	Petekli	Demirözü	Bayburt	Gümüşhane
ÇOROVAN	Çakırbahçe	-	Pertek	Tunceli
ÇORUK	Erenköy	-	Of	Trabzon
ÇORUM	Gültepe	Yalankoz	Kırıkhan	Hatay
HODOÇÜR	Sırakonak	Çamlıkaya	İspir	Erzurum
KARAÇOR	Oluklu	Akıncılar	Kahta	Adıyaman
MOĞOÇOR	Tatlısu	-	Tortum	Erzurum
ODUNÇOR	Arakonak	Arakonak	Bulanık	Muş
SALAÇOR	Aksu	Çamlıkaya	İspir	Erzurum
SALAÇUR	Kekikli	-	Olur	Erzurum
TARPAÇUR	Sarısaman	-	Genç	Bingöl
VİSKİÇOR	Direkli	Servi	Genç	Bingöl

TZOR/SOR *"Vadi, dere yatağı" (Ermenice).* **SOR:** *"Kırmızı" (Kürtçe)*

AKSOR	Sülüklü	-	Narman	Erzurum
ÇAKSOR	Keçidere	Mercimekkale	-	Muş
DİNASOR	Koçsırtı	Söğütlü	Genç	Bingöl
HALLAÇENGEZOR		Reşadiye	Tatvan	Bitlis
HAPSOR	Ericek	Servi	Genç	Bingöl
HİMSOR	Eskibalta	Yedisu	Kığı	Bingöl
HİNSOR	Örençay	-	-	Elazığ
HİNSOR	Yeşilyayla	Beşpınar	Kemaliye	Erzincan
İKSOR	Gözen	-	-	Tunceli
İSASOR	Üzümbağı	Çamlıkaya	İspir	Erzurum
İSASOR	Arıtaş	-	Oltu	Erzurum
İZİNSOR	Olukpınar	Alpköy	Kemah	Erzincan
İZİNSOR	Günlüce	-	Oltu	Erzurum
KASOR	Arakonak	-	-	Ağrı
KASOR	Karaboncuk	Kötek	Kağızman	Kars
KASOR	Suvaran	Kızılhaç	-	Muş
KENZESOR	Koyunören	-	Narman	Erzurum
KIRTASOR	Kozluk	-	Bayburt	Gümüşhane
KISMASOR	Parmakdere	Karaurgan	Sarıkamış	Kars
KİSMİKOR	Günbağ ı	Çağlayan	-	Erzurum
KİSMİSOR	Bölükova	Karakulak	Çayırlı	Erzincan
KİSOR	Cevizlibelen	Bahçesaray	Gevaş	Van
KORKOSOR	Ardıçgöze	-	Bayburt	Gümüşhane
KOSOR	Akşar	Akşar	Şenkaya	Erzurum
KOŞKİSOR	Irmakköy	-	İspir	Erzurum

MEKSOR	Cihanlı	Senyurt	Tortum	Erzurum
MODLİSOR	Taşburun	-	Bayburt	Gümüşhane
ORSOR	Yoncalı	-	Bayburt	Gümüşhane
PARGASOR	Kalkanlı	Yayladere	Kığı	Bngöl
PARİSOR	Beşkaya	-	Olur	Erzurum
PESTASOR	Erdoğmuş	-	Oltu	Erzurum
POHSOR	Asmalık	-	Çermik	Diyarbakır
POKİSOR	Akgüney	-	İspir	Erzurum
SALANSOR	Alatoprak	-	Mutki	Bitlis
SALASOR	Sarıyazla	Ilıca	-	Erzurum
SANCAKSİMSOR /	Sarıgümüş	Sancak	-	Bingöl
SANSOR	Taşlıgüney	-	Pasinler	Erzurum
SIFRASOR	Kınalıkoç	-	Ahlat	Bitlis
SIRDASOR	Vişneli	-	Oltu	Erzurum
SİMSOR	Ekinyolu	-	-	Bingöl
SİMSOR	Sarıdana	Özpınar	Şirvan	Siirt
SİNSOR	Gökçedere	-	Oltu	Erzurum
TARPASOR	Yenibudak	-	Mazgirt	Tunceli
VEŞKİSOR	Kuruçalı	-	Narman	Erzurum

Sor/Çur/Tzor; (Kürtçe "kızıl, kırmızı" anlamındaki sor ile, Ermenice "akarsu kaynağı, dere, pınar" anlamındaki çur/tzur ; ve "Vadi, akarsı yatağı" anlamındaki tzor/tsor sözcükleri ses benzeşmesi nedeniyle ve coğrafyanın ortak yerleşim birimlerinde en çok birbirine dönüşen sözcüklerden biridir. Kürtçe "Kızıl, kırmızı" larla, Ermenice "akarsu, dere" ve "vadi"leri birbirinden ayırmak bir hayli zor olmakla birlikte, özellikle kök isimler, takılar ve isimlerin mantığından birtakım çözümlere varmak mümkündür.)

SOR: *Kızıl, kırmızı" (Kürtçe)*

AHIBASOR	Sağlıca	-	-	Erzincan
AHPİNSOR	Aksu	-	Tortum	Erzurum
SORAN	Barış	-	Başkale	Van
SORAVAN	Beşocak	-	Başkale	Van
SORBUTUM	Karacaköy	-	Silopi	Mardin
SORİK	Çatalsöğüt	-	Oltu	Erzurum
SORİK	Bağlarbaşı	-	Birecik	Urfa
SORİKAN	İğdeli	Çaybağı	Palu	Elazığ
SORKÖY/SORÉ /	Alkasnak	-	Muradiye	Van
ŞIHSOR	Başarı	-	Kemaliye	Erzincan
ŞİVESOR	Üçağaç	-	Silopi	Mardin

DANZ : *Armut (Ermenice)*

DANZUT	Demirkan	-	Aşkale	Erzurum
DANZUT	Buğdaylı	-	-	Bayburt
DANZUT	Oylumdere	Köse	Kelkit	Gümüşhane

DANZUTFISIRIK	Ahlatlı	-	İspir	Erzurum
DANZİLİLÜLYA	Darıca	-	Bayburt	Bayburt
DANZİK	Dereboyu	Kırmızıköprü	Pülümür	Tunceli
DANZİ	Özlü	Kuruçay	İliç	Tunceli
DANZUDİ	*Şehirdere*	Taşbaşı	İspir	Erzurum

Danz-ud; *Armutlu,* **Danz-ig**; *Armutçuk*

DER: *Kapı, geçit,* yer *(Kürtçe)*

DERGALİP	Bostancık	-	-	Siirt
DERGEZİN	Buğulukaynak	Çaldıran	Muradiye	Van
DERGUL	Kumçatı	-	Şırnak	Siirt
DERGUVİZ	Aykut	-	Mazıdağı	Mardin
DERHAF	İncirli	Hasankeyf	Gercüş	Mardin
DERHUST	Dibekköy	Kayacık	Lice	Dyarbakır
DERİK	Saltepe	-	Hınıs	Erzurum
DERİK	Ülkerköy	-	Kızıltepe	Mardin
DERİK	Çatalalan	Dargeçit	Midyat	Mardin
DERİK	Yücetepe	Mercimekkale	-	Muş
DERİK	Çayırdere	-	Malazgirt	Muş
DERİK	Sarısaltık	-	Hozat	Tunceli
DERİK	Kuşluca	-	Ovacık	Tunceli
DERİKANER	Kumlukıyı	Karaköy	Varto	Muş
DERİKVAN	Nurlu	-	Gercüş	Mardin
DERİKVARTO	/ Yedikavak	-	Varto	Muş

Der-galip; Galip kapısı, ***Der-gez-in***; Gez/ısırgan otu kapısı/yeri, ***Der-gul***; Gülkapısı, gül yeri, ***Der-güviz***; Ceviz geçidi, ceviz yeri, ***Der-haf***; Yukarı kapı, ***Der-xıst;*** Çıkış, çıkış kapısı, ***Der-ik***; Geçit, Tek kapı, ***Derik-a-nêr***; Yiğit geçidi, ***Derik-van***; Geçitciler, kapıcılar, ***Derik-Varto***; Varto geçidi

HARS *Gelin (Ermenice)*

HARS	Ulubağ	Uzundere	Tortum	Erzurum
HARS	Güneyik	Korkut	-	Muş
HARSİ	Kovuklu	Kırmızıköprü	Pülümür	Tunceli

HESP : *At (Kürtçe)*

ESPEVEREK	Verimli	Başköy	Çayırlı	Erzincan
ESPİREŞ	Üzengili	-	Karayazı	Erzurum
ESPİREŞ	Tekindere	Çaldıran	Muradiye	Van
ESPİSTAN	Atlılar	Atlılar	Albayrak	Van

Esp/Hesp; At, Hesp-ê-reş; Kara at, Hesp-istan; At yurdu, Hesp-everek; At yıkıntısı

KOTAN/KUTAN: *Saban, döven (Kürtçe, Ermenice)*

KOTAN	Taşlı	Alacahan	Kangal	Sivas
KOTANAN	Çiçekli	Mercimekkle	-	Muş
KOTANI	Derinçay	Kabadüz	-	Ordu
KOTANI	Taşlıca	Berketli	Reşadiye	Tokat
KOTANİS	Taşpınar	Ovacık	-	Erzurum

MIŞK: *Fare (Kürtçe)*

MIŞKAN	Kaleli	Çukur	-	Bitlis
MIŞKAN	Çatalgü l	Karaköprü	Hınıs	Erzurum
MIŞKO	Çaltılı	-	Varto	Muş

Mışk-an; *Fareler/Fareli,* **Mışko;** *Fare*

-KERT, -KERD, -KİRT, -GİRT: *Yapı, belde (Ermenice)*

CİMİKANİELEŞKİRT		Tellisırt	-	Ağrı
DİKRANAKERT	DİYARBAKIR		Diyarbakır	
İŞKİRT	Dereağzı	-	Gewaş	Van
KERTİS	Deliçay	-	Erciş	Van
MANAVAZKERT	MALAZGİRT		-	Muş
MAZGİRT	MAZGİRT		-	Tunceli
MİÇİNKERD	Çamyaz	Karaurgan	Sarıkamış	Kars
MİJİNGİRT	Ortayazı	Albayrak	Başkale	Van
PANASKERT	Şenkaya	-	-	Erzurum
PENESKİRT	A. Karacasu	-	Olur	Erzurum
ŞAMRAMAKERT	VAN			Van
VALARŞEKERT	ELEŞKİRT		-	Ağrı
VASKİRT	Çalıözü	-	-	Tunceli
VASKİRT	Işıkpınarı	-	-	Erzincan
VECENGERT	Yusufeli	-	-	Artvin

PULUR : *Tepe (Ermenice)*

PULUR	Gökçedere	Demirözü	Bayburt
PULUR	Ortayurt	-	Erzincan
PULUR	Ömertepe	Ilıca	Erzurum
PULUR	Karakoçlar	Olur	Erzurum
PULUR	Sunak	Pasinler	Erzurum
PULUR	PULUR	-	Erzurum
PULUR	Ovacık	-	Tunceli
PULUR	Sakyol	Çemişgezek	Tuncel
PULUR	Gazioğlu	Erciş	Van
PULUR	Enginalan	Iğdır	Kars

GİR: *Tepe (Kürtçe)*

GIRÉHEMDO	Bölüktepe	-	Kurtalan	Siirt
GIRÉKEVIR	Taşhüyük	Dicle	Cizre	Mardin
GIRKEBİR	Büyükdere	Hasankeyf	Gercüş	Mardin
GİRCAFER	Altınoluk	Hasankeyf	Gercüş	Mardin
GİRDARA	Ormanardı	Bağgöze	Eruh	Siirt
GİRDEKAN	Cevizalan	Güzelsu	Gürpınar	Van
GİRDESER	Uzungedik	Güzelsu	Gürpınar	Van
GİRDİKAN	Düğüntepe	-	Baskil	Elazığ
GİRDO	Esenlik	Arıcak	Palu	Elazığ
GİREBERAŞIK	İkiztepe	-	Batman	Siirt
GİREKOL	Doğutepe	Murat	-	Ağrı
GİREKÖSEK	Yeşildere	Dumlu	-	Erzurum
GİRÉMARA	Çiğdem	-	Nusaybin	Mardin
GİRENİSAR	Balpınar	-	Batman	Siirt
GİRESOR	Kırklar	Aras	Horasan	Erzurum
GİRESOR	Bayraklı	-	Derik	Mardin
GİRESOR	Narlı	Narlı	Çatak	Van
GİRESOR	Alakaya	Çaldıran	Muradiye	Van
GİRÉSOR	Konurtepe	Dağbaşı	Siverek	Urfa
GİRESOR	METİNAN/	Baplın	Mazıdağı	Mardin
GİRÉŞÉRAN	Dilekyazı	-	Taşlıcay	Ağrı
GİRGOP	Tanıktepe	-	D. Beyazıt	Ağrı
GİRGUNDAN	Yolağzı	-	Silopi	Mardin
GİRHESIN	Demirtepe	-	Nusaybin	Mardin
GİRHÜSEYİN	Çeltiksuyu	Bağgöze	Eruh	Mardin
GİRİBİRİ	İkikuyu	-	Kızıltepe	Mardin
GİRİBİYA	Söğütlü	-	Nusaybin	Mardin
GİRİÇÖLYA	Derebaşı	-	Silopi	Mardin
GİRİDİL	Dönerdere	-	Özalp	Van
GİRİDİN	Atadamı	-	Diyadin	Ağrı
GİRİDİN	Alıç	-	Şiran	Gümüşhane
GİRİK	Boğazözü	Kuyucak	-	Adıyaman
GİRİKBEDRO	Çiftlikköy	-	Silopi	Mardin
GİRİKHACIFARIS		Tepecik	Bismil	Diyarbakır
GİRİNCİK	Çatalözü	-	Nusaybin	Mardin
GİRLAVİK	Gürçay	Barak	Nizip	Antep
GIRMOZAN	Arıtepe	-	Kızıltepe	Mardin
GİRLAVİK	Mağaralı	-	Birecik	Urfa
GİRLEVİK	Gürlevik	Çağlayan	-	Erzincan
GİRMASEK	Hüyüklü	Akıncı	-	Mardin
GİRMELHEP	Esenli	-	Kızıltepe	Mardin

GİRNOS	Kepçeli	Söğütlü	Genç	Bingöl
GİRSARİNÇ	Kuşçu	Kocatepe	Serik	Mardin
GİRSORİK	Yuvaklı	Gökoğlan	Tekman	Erzurum
GİRVAN	Saltaş	-	Çat	Erzurum
GİRVAS	Arakonak	-	Solhan	Bingöl

GİR; Tepe, *Gir-ik;* Tepecik, ***Gır;*** Büyük, Gırê; düğüm, ur, şişkinlik, ***Gir-ê-sor;*** Kızıltepe, ***Gir-sor-ik***; Kızıltepecik, ***Gir-moz-an***; Arılar tepesi, ***Gir-hesin***; Demirtepe, ***Gir-cafer;*** Cafer tepe, ***Gir-sarinç***; Sarnıç Tepesi, ***Gir-ê-Hemdo;*** Hemdo(nun) Tepesi, ***Gir-ê-kevır;*** Taştepe, ***Gir-kebir;*** Kocatepe, ***Gir-ê-mara***; Yılan Tepesi, ***Gir-ê-şêran***; Savaşçılar Tepesi, ***Gir-gundan***; Köyler tepesi, ***Gir-ê-biri***; Kuyu Tepesi, ***Girdekan***; Düğümlüler (Türkçeleştirmede birebir çeviriler dikkat çekici; ***Girhesin;*** Demirtepe, ***Girmozan***; Arıtepe gibi..)

KANİ: *Pınar, Çeşme (Kürtçe)*

KANİDRÉJ	Sorguçlu	-	Tutak	Ağrı
KANİGEWRİK	Üçpınar	Bağlıca	Kurtalan	Siirt
KANİGUGURRİ /	Çaypınar	Akıncı	-	Mardin
KANİHÉJİR	Sağkol	Fındık	Eruh	Siirt
KANİKAN	İnkaya	Hamzalı	Kulp	Diyarbakır
KANİKAN	Dalkorur	-	Eruh	Siirt
KANİKORK	Hancağız	Nureddin	Malazgirt	Muş
KANİKÖY	Gelirli	-	-	Kars
KANİPANİK	Yarımkaş	Ovabağ	Çınar	Diyarbakır
KANİRESUL	Kutlubulak	Suluçem	D. Beyazıt	Ağrı
KANİREŞ	Bilgeç	Albayrak	Başkale	Van
KANİS	Kavaklı	-	İspir	Erzurum
KANİSARIK	Örmeli	Suluçem	Beyazıt	Ağrı
KANİSPİ	Beşbulak	-	-	Ağrı
KANİSPİ	Yürekveren	Patnos	-	Ağrı
KANİSPİ	Kürekli	-	Çınar	Diyarbakır
KANİSPİ	Gürpınar/	Çatakköprü	Silvan	Diyarbakır
KANİSPİ	Akgöze	Halilçavuş	Hınıs	Erzurum
KANİSPİ	Akpınar	Elmalıdere	Karayazı	Erzurum
KANİSPİ	Bünğüldek	Erentepe	Bulanık	Muş
KANİSPİ	Eşmepınar	Albayrak	Başkale	Van
KANİSPİ	Günlüce	-	Kızıltepe	Mardin
KANİSOR	Beşiktepe	Murat	-	Ağrı
KANİYAMEZIN /	Soğucak	Hasankeyf	Gercüş	Mardin

Kani; Çeşme, ***Kani-drêj***; Uzun pınar, ***Kani-gewrik;*** Akçapınar, ***Kani-gurri***; Kurtlupınar, ***Kani-hêjir;*** İncirpınarı, ***Kani-kan***; Çeşmeliler, ***Kani-gork***; Kevorkçeşmesi, ***Kani-panik***; Hamam Çeşmesi, ***Kani-resu***l; Peygamberpınarı, ***Kani-reş***; Karapınar, *Kani-spi*; Akpınar, ***Kani-sar-ık***; Soğukçapınar, ***Kani-sor;*** Kızılpınar, ***Kani-ya-mezin***; Ulupınar/büyükçeşme.

KEFER: *Köy (Süryanice)*

KEFERALLAP	Yolbaşı	-	Midyat	Mardin
KEFERALP	Irmakköy	Hasankeyf	Gercüş	Batman
KEFERBERE	Baltacı	-	Dicle	Diyarbakır
KEFERBİ	Güngören	-	Midyat	Mardin
KEFERBOSTAN /	Günbulur	-	-	Antep
KEFERCEBEL	Altındağ	-	Nizip	Antep
KEFERDEL	Yaylacık	-	-	Mardin
KEFERDİS	Gümüşkaşık	-	Gerger	Adıyaman
KEFERHAVAR /	Gelinkaya	-	Midyat	Mardin
KEFERNİ	Doluca	Damlacık	Kahta	Adıyaman
KEFERRAHİM /	İnanlı	-	Kilis	Antep
KEFERSARÉ	Kuruçay	Doğanpınar	Oğuzeli	Antep
KEFERŞIH	Doğrular	-	Nizip	Antep
KEFERŞİN	Göktaş	-	Derik	Mardin
KEFERTUT	Koçlu	-	Kızıltepe	Mardin
KEFERTUT	Dutlu	-	Nizip	Antep
KEFERZİ	Altıntaş	-	Midyat	Mardin
KEFERZOTA	Kayalı	-	Midyat	Mardin
KEFRİ	Arıca	-	Gercüş	Batman
KEFRİK	Yeşerti	Barak	Nizip	Mardin

PERT: *Kale (Ermenice)*

ALPERT	Kokarsu	-	Bölükyazı	Bitlis
BABERD	BAYBURT	-	-	Bayburt
GELİNPERTEK / GELİNPERTEK			-	Bingöl
KOLAPERT	Çamlıçatak	-	Ardahan	Kars
KOLOBERD	-	-	KIĞI	Bingöl
PERTAK	Tekyol	-	-	Muş
PERTEK	Cevizli	Adaklı	Kiğı	Bingöl
PERTEK	Saksı	-	Pasinler	Erzurum
PERTEK	Göktarla	-	Akçadağ	Malatya
PERTEK	Akdoğmuş	-	Reşadiye	Tokat
PERTEK	Doğanlar	-	-	Van
PERTEK	Dinlence	-	Erciş	Van
PERTEK	PERTEK	-	PERTEK	Tunceli
PERTEKEREK	Çevrelihisar	-	-	Artvin
PERTEVİN	Dilekyolu	-	Beytüşşebap	Hakkari
PERTİK	Yaylacık	-	Susuz	Kars
PERTİKLİ	Çalkaya	Musabeyli	Kilis	Antep
PERTİVAN	Gökdağ	-	Narman	Erzurum
PERTUVAN	Beykaynak	Kömürlü	Şenkaya	Erzurum

Pert-ek/Pert-ag; Kalecik, hisar, ***Pertuvan/Pertivan/Pertevin- Pert-avan***; Kale kent, kale yapı

NOR: *Yeni (Ermenice)*

NORAVANİS	Esenpınar	-	Timar	Van
NORDİN	Kayacık	-	İliç	Erzincan
NORDUZ	Yalınca	-	Gürpınar	Van
NORGAH	Akyazı	-	-	Erzincan
NORKAĞAK	İçboğaz	-	Korkut	Muş
NORKOH	Yolaşan	-	Gürpınar	Van
NORKÖH	Hasbey	-	Gevaş	Van
NORLA	Aydınlı	-	Çüngüş	Diyarbakır
NORNİK	Bölmebelen	Akçapınar	Çemişgezek	Tunceli
NORPET	Yeşilbağlar	-	Olur	Erzurum
NORPUT	Yıldızköy	Çan	Karakoçan	Elazığ
NORS	Kepirli	Sağınlı	Hizan	Bitlis
NORŞEN	Karlı	-	Tortum	Erzurum
NORŞEN	Kumluyazı	-	Ilıca	Erzurum
NORŞEN	Esenyurt	Gaziler	Şenkaya	Erzurum
NORŞİN	Güroymak	-	-	Bitlis
NORŞİN	Çukur	-	Tatvan	Bitlis
NORŞİN	Heybeli	-	Adilcevaz	Bitlis
NORŞİN	Balcılar	-	Çüngüş	Diyarbakır
NORŞİN	Sungu	-	-	Muş
NORŞİN	Kumluca	-	Timar	Van
NORŞİNCİK	Harmantepe	-	Adilcevaz	Bitlis
NORŞUN	Akbulak	-	Şiran	Gümüşhane
NORŞUN	Eskibeyli	-	Divriği	Sivas
NURPET	Göztaşı	Kadirli	Andırın	Adana
NURŞEN	Alıçlı	Kozluk	-	Siirt

PAĞAN: *Hamam (Ermenice)*

PAĞAAĞNİ	Yoldüştü	Kırkgeçit	Gürpınar	Van
PAĞAN	Bağlama	Gevaş	-	Van
PAĞAN	Cepkenli	Yalınca	Gürpınar	Van
PAĞAN	Yeşilağaç	Saray	Özalp	Van
PAĞANİS	Aşit	-	-	Van
PAĞNİK	Kaşpınar	-	Ağın	Elazığ
PAĞNİK	Işıkyolu	Hankendi	-	Elazığ
PAĞNİK	Ağaçsaray	Doğanbeyli	Kemah	Erzincan
PAĞNİK	Erikdibi	-	Bayburt	Gümüşhane
PAĞNİK	Pınarlı	Çamoluk	Alucra	Giresun
PAĞNİK	Kepektaşı	Akpazar	Mazgirt	Tunceli
PAĞNİKEVRANBEYİ		Budak	-	Malatya
PAĞNİKKURDU	Düzce	Arapkir	-	Malatya

Pağan; Hamam, Pağan-ig; Hamamcık,

SÉV: *Elma (Kürtçe)*

SEVADİ	Gümüşyazı	Fındık	Eruh	Siirt
SEVAŞ	Sakça	Akziyaret	-	Urfa
SEVDİK	Yalınca	Beşpınar	Kurtalan	Siirt
SÉVE	Akıncı	-	Kilis	Antep
SÉVE	Akamber	-	Altınözü	Hatay
SEVGEH	Gözlek	Mezra	Hozat	Tunceli
SÊVİK	Çatalpınar	-	Eleşkirt	Ağrı
SÊVİK	Ekincek	-	Tutak	Ağrı
SÊVİK	Elmadalı	Halilçavuş	Hınıs	Erzurum
SÊVİR	Beyköy	Danişment	Divriği	Sivas
SÊVKÄN	Akçalı	-	Başkale	Van
SÊVKAR	Çatmaoluk	Adaklı	Kığı	Bingöl
SEVSEREK	Tokluca	-	-	Malatya

Sêve; Elmalı, ***Sêv-a-dî***; Elma gören, ***Sêv-aj;*** Elma fidanı, ***Sêv-dîk***; Horoz elma, ***Sêv-geh;*** Elma yeri (Elmalık), ***Sêv-ik***; Elmacık, ***Sêv-kan***; Elmalılar, ***Sêv-kar***; Elmacı, ***Sêv-ser-ek***; Baş elmacık.

ŞKEFT: *Mağara (Kürtçe)*

ŞİKEFT	Büvetli	-	Diyadin	Mardin
ŞİKEFTAN	Suçeken	-	Batman	Siirt
ŞİKEFTAN	Oyuktaş	Yanarsu	Kurtalan	Siirt
ŞİKEFTANICEMALETTİN/		Meşebağları	Hazro	Diyarbakır
ŞİKEFTEYUSUF / Erdurdu		Bağgöze	Eruh	Siirt
ŞİKEFTİKAN	Korucu	Dargeçit	Midyat	Mardin
ŞİKEFTİKAN	Taşdöndüren	Güzelsu	Gürpınar	Van
ŞİKEFTİYAN	Taşkonuk	Bağgöze	Eruh	Siirt
ŞİKETFTASPİ	Akçakuşak	Fındık	Eruh	Siirt

Şkeft: Mağara, ***Şkeft-an:*** Mağaralar, ***Şkeftan-ı Cemalettin:*** Cemalettin mağarası, ***Şkeft-a-spi:*** Ak mağara, ***Şkeft-ê- Yusuf:*** Yusufun mağarası, ***Şkeft-ikan:*** Mağaralılar

VART : *Gül (Ermenice)*

BAŞVARTENİK	Başpınar	-		Erzincan
VARTAN	Yerliçay	Mursal	Divriği	Sivas
VARTANAS	Güloba	-	Bayburt	Gümüşhane
VARTANOS	Taşçanak	Doğanpınar	Oğuzeli	Antep
VARTANUT	Aktaş	Gaziler	Şenkaya	Erzurum
VARTARA	Taşlıca	-	Akçaabat	Trabzon
VARTİHAH	Böğürdelen	-	Korkut	Muş
VARTİK	Beğendik	-	Tercan	Erzincan
VARTİNİK	Bağdere	-	Çemişgezek	Tunceli

VARTİNİK	Mescitli	Kırık	İspir	Erzurum
VARTİNİK	Kuşhane	-	İçme	Elazığ
VARTİNİS	Altınova	-	Korkut	Muş
VARTMANA	Kaşlıkaya	-	Çıldır	Kars
VARTO	Varto	Gümgüm	-	Muş

Vart-ig; Gülcük, ***Vartinik / Vartenik***; Gülfidanı, ***Vartanut***; Güllü

ZAR/ZÊR: *Altın / Sarı (Farsça, Kürtçe, Ermenice)*

ZARA	Zara	-	-	Sivas
ZARA	Doğantepe	-	-	Amasya
ZARA	Gökçe	Kayacık	Lice	Diyarbakır
ZARA	Göçer	-	Lice	Diyarbakır
ZARA	Çağlayan	Ağaçlı	Kulp	Diyarbakır
ZARATO	Özören	Hıdırbaba	-	Elazığ
ZERAA	Gülbayır	-	Niksar	Tokat
ZERANİK	Yeşilyazı	-	Ovacık	Tunceli
ZERANİS	Arıtoprak	Erçek	-	Van
ZERGÜZ	Armutlu	-	Çermik	Diyarbakır
ZERGÜZ	Yavşan	-	İdil	Diyarbakır
ZERİ	Sarıköy	-	Bismil	Diyarbakır
ZERİ	Şavkın	Akpazar	Mazgirt	Tunceli

TİL: *Tepe (Süryanice)*

TİL	Dernek	-	Lice	Diyarbakır
TİL	Oğlaktepe	-	-	Erzincan
TİL	Akbayır	-	Elbistan	Maraş
TİL	Korkut	Korkut	-	Muş
TİL-ANZİT	Doğankuş	Mollakendi	-	Elazığ
TİL-ARAP	İncirtepe	-	Çınar	Diyarbakır
TİL-ARBAİN	Yaylatepe	Mürşitpınarı	Suruç	Urfa
TİL-BİŞAR	Gündoğan	-	Oğuzeli	Antep
TİL-BİŞAR MEZRASI		Belören	Oğuzeli	Antep
TİL-CAFER	Konakyeri	-	Viranşehir	Urfa
TİL-FETİS	Gölcük	Gölcük	Viranşehir	Urfa
TİL-HABEŞ	Erenyolu	Barak	Nizip	Antep
TİL-HALİT	Asmacık	Doğanpınar	Oğuzeli	Antep
TİL-HANNE	Kınalıtepe	-	Viranşehir	Urfa
TİLAL	Yalınca	-	Suruç	Urfa
TİLALO	Karaçlı	-	-	Diyarbakır
TİLÄN	Ovacık	-	Kurtalan	Siirt
TİLFAR	Kocatepe	-	Nizip	Antep

TİLGORAN	Yollarbaşı	-	Viranşehir	Urfa
TİLHAN	Hantepe	-	-	Diyarbakır
TİL-HAMAM	Dikentepe	Pirinçlik	-	Diyarbakır
TİL-HARMAN	Harmanalan	-	Suruç	Urfa
TİL-MAĞARA	İntepe	-	Nizip	Antep
TİLHUZUR	Yayvantepe	-	Ergani	Diyarbakır
TİLİBEL	Uğur	Dicle	Cizre	Mardin
TİLKARİT	Kurutepe	Mürşitpınarı	Suruç	Urfa
TİLKERİ	Beşkılıç	Barak	Nizip	Antep
TİLKÖY	Korluca	-	Pertek	Tunceli
TİLLAK	Dorucak	-	Birecik	Urfa
TİLLEK	Yoğunçam	-	Ovacık	Tunceli
TİLLİK	Kapaklıpınar	-	-	Kars
TİLLİK	Donandı	-	Kağızman	Kars
TİLLO	Çattepe	Bağlıca	Kurtalan	Siirt
TİLMERE	Demiryol	-	Batman	Siirt
TİLMİN	İncesu	-	Silvan	Diyarbakır
TILLO	Geldibuldu	Akıncılar/	Kâhta	Adıyaman
TİLLO	Gölyurt	Taraksu	Gerger	Adıyaman
TİLMO	Yalınca	Doğanyol	Pötürge	Malatya
TİLSEVET	Ekinevren	Doğanpınar	Oğuzeli	Antep
TİLSÜMEN	Subağı	Barak	Nizip	Antep
TİLŞAHİN	Şahintepe	Tepe	Bismil	Diyarbakır
TİLVESER	Üveçli	-	Suruç	Urfa
TİLVEZ	Meteler	-	Birecik	Urfa

TEL: *Tepe (Arapça)*

TEL-AFRİT	Koçtepe	Dicle	Cizre	Mardin
TEL-ANBAR	Ambartepe	Yardımcı	-	Urfa
TEL-ATIN	Yayvan	-	Hani	Diyarbakır
TEL-AVAR	Görenler	Yardımcı	-	Urfa
TEL-BAĞDAT	Yamaçaltı	Yardımcı	-	Urfa
TEL-BİZEK	Güllüce	-	Araban	Antep
TEL-EBİSİM	Tepebağ	-	Derik	Urfa
TEL-EÇÇEYME	Bellitaş	Altınbaşak	Akçakale	Urfa
TEL-FEYZ	Eskin	-	Kızıltepe	Mardin
TEL-GANİM	Varnalan	Altınbaşak	Akçakale	Urfa
TEL-HADAR	Baltat	Altınbaşak	Akçakale	Urfa
TEL-HALİP	Sütlüce	Altınbaşak	Akçakale	Urfa
TEL-HAMAR	Başören	Yardımcı	-	Urfa
TEL-HASAN	Hasantepe	Girmeli	Midyat	Mardin
TEL-HİNTA	Buğdaytepe	Altınbaşak	Akçakale	Urfa

TEL-HÜYÜK	Karpuzkaya		-	Antep
TEL-İBRAHİM	Uğurtepe	Burç	-	Antep
TEL-KABİN	Başköy	-	Silopi	Mardin
TEL-MEHRİZ	Akdilek	Yardımcı	-	Urfa
TEL-MİNAR	Tepeüstü	Girmeli	Nusaybin	Mardin
TEL-MUSA	Keskince	Bilecik	-	Urfa
TEL-NİŞİR	Araköy	-	Kızıltepe	Mardin
TEL-SAKAN	Özbek	Oyalı	İdil	Mardin
TEL-SEYİF	Kılıçlı	Altınbaşak	Akçakale	Urfa
TEL-ŞAİR	Arpatepe	Akıncı	-	Mardin
TEL-ŞEP	Özlü	Yardımcı	-	Urfa
TEL-ŞİNAN	Küplüce	Altınbaşak	Akçakale	Urfa
TEL-ŞİRİZ	Elbeyli	-	Kızıltepe	Mardin
TEL-TAİM	Doyuran	Şenyurt	Kızıltepe	Mardin
TEL-TİN	DÖRTYOL	-	Kızıltepe	Mardin
TEL-YAKUP	Tepealtı	Girmeli	Nüsaybin	Mardin

Tel/Til; Sözcüğün aslı Süryanicedir, Arapça'da da "Tel" olarak kullanılmaktadır. "TİL" Kürtçe'ye de "tilik", "tilek" olarak yine Süryanice'deki gibi "tepe, tepecik, höyük" anlamında geçmiştir. "Tîl"in ayrıca yine Kürtçe'de "bilye, misket" anlamı da bulunmaktadır.

VANK / VENK : *"Manastır" (Ermenice)*

ABVANK	Çiçektepe	-	Kiğı	Bingöl
ARÇUVANK	Yeşilce	-	-	Muş
ARKAVANK	Umurca	-	Azakpur	Muş
BAĞVENK	Pınarlı	-	Çermik	Diyarbakır
BAHÇİVANK	Yaylacık	Kırık	İspir	Erzurum
FENK	Yolyanı	-	Yenikale	Maraş
HAŞUTVANK	Meydanlar	-	Tortum	Erzurum
HULVENK	Şahinkaya	-	-	Elazığ
İSAVANK	Özbilen	-	Ilıca	Erzurum
KARAVENK	Budak	-	Çemişgezek	Tunceli
KARAVENK	Taşburun	-	Kağızman	Kars
KARMİRVANK	Keysun	-	Besni	Adıyaman
KEVANK/KEVENK	Nişantaşı --	Akşar	Şenkaya	Erzurum
KEYVANK	Taşkaynak	-	Pasinler	Erzurum
KIZILVENK	Yağıkesen	Başgedikli	Arpaçay	Kars
KİVENK	Örgülü	-	Palu	Elazığ
KÖVENK	Güntaş	-	Mollakendi	Elazığ
MERVENK	Bekler	-	Arpaçay	Kars
ÖŞKVANK	Çamlıyamaç	Azort	Tortum	Erzurum
PAŞAVENK	Pınarlar	-	Vaskirt	Tunceli

PİLVENK	Dedeağaç	-	Sütlüce	Tunceli
TAĞVANK	Üran	-	Mutki	Bitlis
TANDIRVENK	Burçaklı	-	Gerger	Adıyaman
TAPAVANK	Güzelsu	-	Ahlat	Bitlis
TİRKAVANK	Donatım	-	-	Muş
TİRKAVANK	Üçadım	Meydan	Mutki	Bitlis
VANK	Ulutaş	-	İspir	Erzurum
VANK	Evyapan	-	Kağızman	Kars
VANK	Yeşilbayır	-	Palu	Elazığ
VENK	Yakaköy	-	Kemaliye	Erzincan
VENK	Kırantepe	-	Çatalçam	Erzincan
VENK	Dedebeyli	Gedikler	Çemişgezek	Tunceli
VENKÖK	Yağmurlu	-	Gerger	Adıyaman
VENKÖK	Gürbüzler	-	Pah	Tunceli
ZİRAVANK	Sorkunlu	-	Ilıca	Erzurum

KAYNAKÇA

KITAPLAR

- "Dünden Bugüne Ermeni Meselesi Sempozyumu", Selçuk Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2003
- "İncila Yovhannes" (Rabbe mu Yisus Krisdos Ko Yovhannes Nvisi) Lı Stambolda Lı Basmaxaneê A. Y. Ḫoyacian Çap Bûyin, 1911
- "Kamil Paşa'nın Anıları Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt-, Doğu Rumeli Meseleleri", Arba Yayınları, İstanbul, Ağustos 1991
- "Osmanlı belgelerinde Ermeni-Fransız ilişkileri (1879-1918)" I. (T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 58), Ankara, 2002
- "*Özgürlük İki Adını Ötede Değil - Aram Pehlivanyan, Şiirleri ve Yaşamı*" Aras Yayıncılık, İstanbul
- "Rıza Nur-İnönü Kavgası", "*Lozan ve Ötesi*", İşaret yayınları, İstanbul 1992
- "The Armenian Genocide Band 2 Documentation", von Institut Für Armenische Fragen, München 1988
- "Türkiye'de Köy Gerçekleri ve İhtiyaç Grupları Serisi"; Köy İşleri Bakanlığı, Ankara 1963-67
- "Yeni ve yakın çağda KÜRT HAREKETİ", Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, Jîna Nû Yayınları, İsveç, Eylül 1991.
- "The First Genoside of the 20 th Centruy" Complled by James Nazer, New York 1968
- Ahmet Rıfat Çalıka'nın Anıları, Haz. Hurşit Çalıka, İstanbul 1992
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1906-1918), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 23, Ankara 1995.
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1919), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 24, Ankara 1995
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1919-1920), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 34, Ankara 1997
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1920-1922), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 35, Ankara 1998
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I (1906-1918), Ankara 1995, II (1919), Ankara 1995. III (1919-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1997
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, TTK Basımevi, 1981 Ankara
- Atatürk'ün Türkün Söylev ve Demeçleri, TTK Basımevi, Ankara 1981

- BMM Zabıt Ceridesi, X. Devre, 1. sene, 80. inikat, 1. içtima, 12 Eylül 1955
- Dahiliye Nezareti, Emniyet Müdürlüğü Dosyası 44, 844/51
- Dahiliye Nezareti, Ev. Oda, Şif. Kal. Dosya (54, 982/16
- Dahiliye Nezareti, Ev. Oda, Şif. Kal. Dosya 54, 895/19
- Dahiliye Nezareti, Ev. Oda, Şif. Kal. Dosya 54, 925/92
- Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, Dış Politika Enstitüsü Yayınları, Ankara 1982
- Genelkurmay Harp Tarihi, Arşiv No:205/2793 Dosya No 68-Türk İstiklal Harbi 3. Cilt, Gen. Kur. Bşk. Harp Tarihi Dairesi Resmi Yay.
- Genelkurmay No 1/1, KLS. 44, Dosya 207, F. 2-3
- Genelkurmay No 162, KLS 401 dosya 1580 F. 1-3
- Harp Tarihi Dairesi, Türk İstiklal Harbi IV.
- Historical Atlas Of Armenia, The Armenian National Education Comittee, 1987 Montreal
- İç İşleri Bakanlığı "Köylerimiz" 1928, 1968, 1981 İstanbul
- İçişleri Bakanlığı "Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu" 1946 İstanbul
- *İdris Bal - Mustafa Çufalı*, "Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri", Nobel Yayın Dağıtım, Ağustos 2003
- Koçgiri Halk Hareketi, Komal, 1976, Ankara
- *N. Bilgi*, (Haz); "Mehmed Reşit [Şahingiray], Hayatı ve Hatıraları", Akademi Kitabevi, İzmir, 1997
- Nizamname-i Millet-i Ermeniyan, Mühendisyan, 1863
- *Süslü*, Prof. Dr. *Azmi*; Kırzıoğlu, Prof. Dr. *Fahrettin; Yınanç*, Prof. Dr. *Rafet*; *Halaçoğlu*, Prof. Dr. *Yusuf*; "Türk Tarihinde Ermeniler" Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü yayınları, 1995 - Ankara 2001
- Tarih ve Toplum, "6-7 Eylül Dosyası" s. 139/11, İstanbul
- TC Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı, c, L, Ankara 1993
- Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi" -C. 8, İletişim yay.
- Yüzyılımızdaki Ermeni Cinayetleri, Anadolu Basın Birliği Genel Merkezi Yayınları, Ankara 1986.
- "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", in: Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001
- "Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi **Halil Menteşe**'nin Anıları", Haz: İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986
- PRK/rizgarî 1. Kongre Sonuç Bildirgesi, Rizgarî, Mart 1999
- "Arif Cemil Bey'in Hatıraları, Sürgün Hayatlar", Halit Erdem Oksaçan, Emre Yayınları, İstanbul 2006

- "*Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*" Der. Renee HIRSCHON, Çev. M. Pekin-E. Altınay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Y. 2005
- *"Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908"*, Haz: Halil Erdoğan Cengiz, İletişim, İstanbul, 1991
- "*Halil Paşa, Bitmeyen Savaş*", Yay. Haz. : M. Taylan Sorgun, 7 Gün Yayınları, İstanbul, 1972
- "The Armenian Genocide Band 2 Documentation", von Institut Für Armenische Fragen, München 1988
- -"Yakılan/ Boşaltılan Köyler ve Göç" Der: *Vedat Çetin*, Kasım 1999, İstanbul
- "Nizamname-i Millet-i Armenian, Mühendisyan", 1863, İst.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, 1919-1938, II, 1906-1938, 3. Baskı, Toplayan: Nimet(Arsan) Unan, Ankara 1981..
- Bediüzzaman *Said Nursi*, Hayatı, Mesleki, Tercüme-i Hali, İstanbul 1976
- Belgelerle Ermeni Sorunu, Genelkurmay ATASE yayını, Ankara1992
- BOA, Buyruldu Defteri, No. 5 s. 44-57.
- BOA, DUİT, No. 67/1-1
- Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Belgeler, Osmanlı İmparatorluğunda Reform Tasarıları, Paris. 1879
- Documents diplomatiques Ottomans Affaires Arméniennes - Osmanlı Diplomatik Belgelerinde Ermeni Sorunu 1886-1893, vol 1, Ed. by Bilal N. Şimşir, Publications of the Turkish Historical Society, Ankara 1983
- Documents diplomatiques Ottomans Affaires Arméniennes - Osmanlı Diplomatik Belgelerinde Ermeni Sorunu 1894-1895, vol 2, Ed. by Bilal N. Şimşir, Publications of the Turkish Historical Society, Ankara 1985
- Documents diplomatiques Ottomans Affaires Arméniennes - Osmanlı Diplomatik Belgelerinde Ermeni Sorunu 1895-1896, vol. 3, Ed. by Bilal N. Şimşir, Publications of the Turkish Historical Society, Ankara 1999
- Documents diplomatiques Ottomans Affaires Arméniennes - Osmanlı Diplomatik Belgelerinde Ermeni Sorunu 1896-1900, vol. 4, Ed. by Bilal N. Şimşir, Publications of the Turkish Historical Society, Ankara 1999
- Ed. *M. S. Lazarev, Ş, X. Mihoyan*; "Kürdistan tarihi", (M. S. Lazarev, Ş, X. Mihoyan, E. İ. Vasilyeva, M. A. Gasratyan, O. İ. Jigalina), Çev: İbrahim Kale, Avesta yayınları, 2001
- Ermeni Komiteleri (1891-1895), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 478, Ankara 2001
- Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilaliyesi, İlan-ı Meşrutiyet'ten Evvel ve Sonra, İstanbul 1332. ; Ankara 1983
- Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 49, Ankara 2001

- Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1919-1921), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 50, Ankara 2001
- Ermeniler'in Durumu", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri, Ankara 1985, s. 149-158.
- Genelkurmay Harp Tarihi, Arşiv No: 205/2793 Dosya No: 68- Türk İstiklal Harbi, 3. Cilt, Gen. Kur. Bşk. Harp Tarihi Dairesi Resmi Yay
- *Halet Çambel, Robert J. Braidwood, Mehmet Özdoğan, Wulf Schirmer*; TC. Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Gn. Md'lüğü "Kazı Sonuçları Toplantıları"; V-..., 1982, ... 1989. Ankara
- Jîn Kovara Kurdî-Tirkî Kürdçe-Türkçe Dergi, (Latin harflerine çeviren) Bozarslan, M. Emîn 1918-1919, Cilt:!; Weşanxana Deng, Uppsala-Sweden, 1985
- Katliâm Efsanesi, Anadolu Basın Birliği Genel Merkezi Yayınları, Ankara 1987
- *Kurdistan* Rojnama Kurdî ya Peşîn- ilk Kürd Gazetesi, Latin harflerine çeviren *Bozarslan, M. Emîn* . 1898-1902, Cilt: l; Weşanxana Deng, Uppsala-Sweden, 1991
- Milletler Cemiyeti Komisyonu Raporu; Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı (Milletler Cemiyeti Komisyonunca Hazırlanan 30 Eylül 1924 Tarihli Rapor.); Med Yayınları, İstanbul, 1991
- Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, (History of Ottoman Empire) , I. Yayın Yönetmeni: Robert Mantran, çev., Server Tanilli, İstanbul 1991.
- Sebilürreşad, "Kürdler ve İslâmiyet", c. XVIII, sayı 461, 4 Mart 1920
- Talat Paşa'nın Anıları, Derleyen-Mehmet Kasım, Say Y. 1986 İstanbul, 3. Baskı Haz: Aypay Kabacalı, İstanbul, 1994
- "Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi" -C. 8, İletişim Yay,
- Türk Ermenileri'nden Gerçekler/Facts from the Turkish Armenians/Realites Exprimees par les Arménians Turcs, pub. by Jamanak Yayınları, İstanbul 1980
- Türk Ermenileri'nden Gerçekler/Facts from the Turkish Armenians/Realites Exprimees par les Arménians Turcs, Jamanak Yayınları, İstanbul 1980.
- Türk-Ermeni İlişkileri Uluslar arası Sempozyumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Yayına Hazırlayan: Berna Türkdoğan, Ankara 2000.
- Urfalı Mateos Vekayi-Namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, Türk. çev., Hrant D. Andreasyan, Ankara 1962.

- A. R. "Türk-Yunan Savaşı" Communismus, 7 Nisan 1921 Cilt 13-14-15 15 Haziran 1921
- Ahmed Rüstem Bey; "Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi ", Bilge Kültür Sanat, Mayıs 2001
- Ahmed, Dr. Kemal Mazhar; "I. Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan" ("Kurdıstan Le Salekani

Şerê Yekemînê Cîhan da" Bağdat, 1975 -Kürtçe-) Berhem yayınları, Ankara
- **Ahmet Emin**, "Dünya Savaşında Türkiye", New Haven 1930
- **Ahmet Refik**; "İki Komite-İki Kıtâl, İstanbul 1919; Yeni Türkçesi: Hamide Koyukan, İki Komite İki Kıtâl, Kebikeç Yayınları, Ankara 1994
- **Ahmet Refik**; "Kafkas Yollarında: Hâtıralar ve Tahassüsler", Öncü Kitap, Ankara 1992.
- **Akar, Rıdvan** "Varlık Vergisi", Belge yay, İstanbul, 1992
- **Akar, Rıdvan**; "Aşkale Yolcuları / Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları ", Belge Yayınları; İstanbul, Mayıs 2000
- **Akçam, T.**, "Armenien und Völkermord- Die İstanbuler Prozesse und türkische Nationalbewegung", Hamburger Edition, 1996
- **Akçam, Taner**; "İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na", İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, Mart 1999
- **Akçam; Taner**; "Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu", İletişim Yay, İstanbul, 1992
- **Akçora, Ergünöz**, "Ermenilerin Urfa'da çıkardıkları İsyan ve Talat Paşa'nın Raporu", XI. Türk Tarih Kongresi, cilt V, Ankara 1994,
- **Akçora, Ergünöz**, "Milli Mücadele Yıllarında Kurulmuş Faydalı ve Zararlı Cemiyetler", (Associations Founded at National Struggle), TDTD, Sayı:4 (Nisan 1987)
- **Akçora, Ergünöz**; "Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)", Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994
- **Akgün, Seçil**, General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında), (Anatolian Tour of General Harbord and His Report), İstanbul 1981
- **Akhanlı, Doğan**, "Madonna'nın Son Hayali", Kanat Kitap, Eylül 2005, İstanbul
- **Akhanlı, Doğan**; "Talat Paşa Davası, Tutanaklar", Kitap 1, Belge Yayınları, İstanbul 2003
- **Aksoy, Bilal** "Çağdaş Bilimlerin Işığında Nuh'un Gemisi ve Tufan", Ankara, 1987
- **Aksoy, G.** ; "Muhayyel Anadolu'nun Yükselişi", Stêrka Rizgari, , Adar-Nisan 2001
- **Aksoy, Gürdal** "Kürtlerin Kökeni Probleminin Bilim Dünyasındaki Yeri", Berhem Dergisi, s. 6-7, Ankara, 1993
- **Aksoy, Gürdal** Hieros Gamos, "Tanrı Baba Üzerine Notlar", Zağros yayınları, İstanbul 1993
- **Aladağ, Ertuğrul** ; Sekene / Türkleşmiş Rumlar / Dönmeler", Belge Yayınları, İstanbul, Mart 1997
- **Alakom, Rohat**; "Eski İstanbul Kürtleri, 1453-1925", Avesta, İstanbul, 1998
- **Alakom, Rohat**; "Hoybûn Örgütü ve Ağrı Ayaklanması", Avesta, İstanbul, 1998
- **Alakom, Rohat**; "Şerif Paşa -Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları", Avesta, İstanbul, 1998

- Albayrak, Kadir "Keldanîler ve Nasturîler", Vadi Yayınları, İstanbul, 1997
- Ali İhsan (Sabis); "Harp Hatıraları", C. I-II, Güneş Matbaası, Ankara, 1951
- Altınay; A. Refik; "İki Komite, İki Kıtal", İstanbul 1919
- Amca, Hasan "Doğmayan Hürriyet", Alpay Kabacalı, "Bir İhtilalcinin Serüvenleri, Doğmayan Hürriyet ve Yarıda Kalan İhtilal", Cem Yayınevi, İstanbul, 1975
- Amedi, Botan "Kürtler ve Kürdistan Tarihi" C. I. Fırat -Dicle Yay. 1991, İstanbul
- Anadol Cemal; "Tarihin Işığında Ermeni Dosyası", Turan Kitabevi, İstanbul 1982
- Anar, Erol "Öte Kıyıda Yaşayanlar, Azınlıklar Yerli halklar ve Türkiye", Belge Yayınları, İstanbul 1997
- Andersson, Stefan; "Asurlar"; Kaynak Yay., İstanbul 1992
- Andonyan, Aram; "Balkan Savaşı, Aras Yayınları, İstanbul 1999
- Ann Dunnigan, "Fish", "The Encyclopedia of Religion, Cheif Editor M. Eliade, 1987
- Anter, Musa; "Hatıralarım"; Yön Yayıncılık, İstanbul, 1992
- Arai, Masami; "Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği", İletişim, 1994
- Arfa, Hasan - Bois, Tomas - Mokri, Muhammed - Bumke, Peter J. ; "Kürtler Üzerine - Tarih ve Folklor Yazıları"- (Derleme); Öz- Ge Yayınları, Ankara, 1991
- Arfa, Hasan; "Kürtlerin Kısa Bir Tarihi", (The Kurds, An historical and political study) London, 1966, Özge Yayınları, İstanbul, 1991
- Arı, Dr. K., "Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)", Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1995
- Arsan, Nimet, (Derl.); "Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri", Türk inkılap Enstitüsü Yay. C. IV
- Arsebük, G. ; "Altınova'da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler", VIII. TTKong. -Bildiriler-TTK bas. Ank. 1979
- Artinian, Vartan; "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863", Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004,
- Asaf, Mehmet; "1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım", Haz: İsmet Parmaksızoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982.
- Aşan, Aziz; "Şeyh Sait Ayaklanması; " Kendi yayını, İstanbul, 1991
- Ataöv, Türkkaya; "Talât Paşa'ya Atfedilen Andonian "Belgeler"i Sahtedir", Ankara 1984
- Atatürk, M. Kemal, Nutuk, 1919-1927, bugünkü dille yay. haz. Zeynep Korkmaz, Ankara 1991. Keza; [G. M. K. Atatürk, Söylev, (Cilt III), Basıma hazırlayan Ord. Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Çağdaş Yayınlar İstanbul]
- Atay, Falih Rıfkı; "Zeytindağı", 1981
- Atman, Sabri; "Asurlar Süryaniler", Kaynak Yayınları, İstanbul, Mayıs 1997

- Avagyan, Arsen; "Osmanlı İmparatorluğunda ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-iktidar Sisteminde Çerkesler", Cev: Ludmilla Denisenko, Belge Y., 2004
- Avagyan, Arsen; Minassian, Gaidz F. ; "Ermeniler ve İttihat ve Terakki, "İşbirliğinden Çatışmaya", Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005
- Avcıoğlu, Doğan; "Türkiye'nin Düzeni-1, Bilgi Yayınları, 5. Basım, İstanbul, 1971
- Avcıoğlu, Doğan; Milli Kurtuluş Tarihi, 1838'den 1995'e, Tekin Yay. İst. 1986, 3. Kitap,
- Avrianof; " XIX. Asırda Rusya-Türkiye-İran Muharebeleri, Türk-İran-Rus Kürtlerini Vaziyet-i Hazıraları", Ankara 1926.
- Aybars, Ergun; "İstiklal Mahkemeleri" C. 1-2, 1920-1927; Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir, 1988
- Aydemir, Şevket Süreyya; "Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa", Cilt III, 1914-1922, Remzi Kitabevi, 1978
- Aytar, Osman: "Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğunu", Medya Güneşi Yayınları, İstanbul, 1992
- Bali, Rifat N. ; "Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)", İletişim Yayı., İstanbul, 2003
- Bardakjian, Kevork B. "Hitler and the Armenian Genocide" Cambridge, Massachusetts: The Zoryan Institute, 1985
- Bardakjian, Kevork; "İstanbul Ermeni Patrikliğinin Doğuşu", Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri, Bursa 2000
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", İÜİFM, C. XI, Sayı: 1-4, İstanbul 1949-1950
- Başar, Zeki; "Ermenilerden Gördüklerimiz", Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1974.
- Bayar, Celal "Ben de Yazdım" Cilt I, Baha Mat. 1965, İstanbul; (Cilt 5, Sabah Kitapçılık, İstanbul 1977)
- Bayrak, Mehmet; "Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri, Gizli Belgeler-Arastırmalar-Notlar"; Öz-Ge Yay., Ankara, 1993
- Bayramoğlu, N. Nisa, Amerika Birleşik Devletleri'nde Lobi Faaliyetleri, (Lobby Activities in USA) , Ankara 1985
- Baytek, Taner: "İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı" Ankara 1970
- Bayur, Yusuf Hikmet Türk İnkılabı Tarihi, (Turkish Revolution History) , C. III, Kısım: 3, Ankara 1983.
- Bayur, Yusuf Hikmet "Türk İnkilabı Tarihi" Cilt III. Kısım IV.
- Bebiroğlu, Murat; "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri", İstanbul, 2003

- Bedirhan, Süreyya; "Kürt Davası ve Hoybun", (The Case of Kurdistan Against Turkey- Çev: Dilara Zîrek), Med, İstanbul, 1994
- Bedirxan, Celadet Ali; "Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Acık Mektup", Komal Yay., İstanbul, 1977; "Bir Kürt Aydınından Mustafa Kemal'e Mektup"; Doz Yayıncılık, İstanbul, 1992
- Belli, Oktay ; Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C. I. "Urartular", Görsel Yay. İstanbul 1982
- Belli, Mihri; "Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi", Belge Yayınları, İstanbul 2004
- Bender, Cemşid "Kürt Tarihi ve Uygarlığı" Kaynak Yay. İstanbul 1991
- Beşikçi, Dr. İsmail; "Bilim Yöntemi, Türkiye'de Uygulama 2, Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi ve Kürt Sorunu", Komal Yay., Ankara 1977
- Beşikçi, İsmail "Türkiye'de Bilim Yöntemi Uygulaması 1: Kürtlerin Mecburi İskânı", Komal Yayınları, Ankara 1976
- Beşikçi, İsmail; "Tunceli kanunu(1935) ve Dersim Jenosidi", Belge, İstanbul, 1990
- Beydilli, Kemal; "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", Belgeler, TTK yayını, XIII/17, 1988
- Bilge, Suat ; "Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964)" Ankara 1992
- Bilge, Yakup; "Süryaniler Anadolu'nun Solan Rengi", Yeryüzü Yayınları, İstanbul, Nisan 1996
- Bilgi, Nejdet; "Dr. Mehmed Reşid Şahingiray Hayatı ve Hatıraları -İttihat ve Terakki Dönemi ve Ermeni Meselesi-", Akademi Kitabevi, 1997
- Boyaciyan, Dikran "Armenia, The Case of a forgetten Genocide", New York, Education Book Craftars İnc. Westwood, 1972
- Bozkurt, Gülnihal, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında GayriMüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), (The Situation of Non-Muslin Ottoman Citizens in German-English Archives), Ankara 1989.
- Bozkurt, Necati; "Denizi Kurutmak / Dünden Bugüne Zorunlu Göç ve İskan Politikası", Belge, İstanbul, Ocak 2000
- Bruinessen, Martin Van "Agha, Skeikh and State" Ulterch, 1978; "Ağa, Şeyh ve Devlet (Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi)", Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992
- Bruinessen, Martin van; "Kurdistan Üzerine Yazılar"; [Derleme] İletişim Yay., îstanbul, 1992
- Bulut, Faik; "Dar Üçgende îsyan -Kürdistan'da Etnik Çatışmalar"; Belge Yay., İstanbul, 1992
- Bulut, S. "Arkeoloji'den Demirci Kawa'ya Işık", Komal Yay. İstanbul 1996
- Burkay, Kemal; "Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan, Coğrafya-Tarih-Edebiyat"; Deng Yayınları, İstanbul 1992
- Cabbarlı, Hatem, "Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri, " Ermeni Araştırmaları Dergisi S: 4, Ankara 2002

- **Cahit, Yalçın H.** ; "Talât Paşa'nın Hâtıraları", Yenigün Yayınları, İstanbul 1998
- **Carr, Edward H.** ; "Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923"; ' C. I, Metis Yay., İstanbul, 1989
- **Celil, Dr. Celîlê** "XIX Yüzyıl Osmanlı İmparator'luğunda Kürtler", Özge Yay, İstanbul, 1992
- **Cemal Paşa**, "Hatırat", Arma Yayınları, İstanbul 1996
- **Cemal Paşa**; "Hâtırât (1913-1922)", İstanbul 1922., "Hatıralar", İstanbul, 1959
- **Cemal, Behçet**; Şeyh Sait îsyanı; Sel Yay., İstanbul, 1955
- **Cemil, Arif** ; "1. Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa", Arba Yayınları, İstanbul 2006
- **Cemilpaşa, Kadri** (ZÎNAR SLOPİ); "Doza Kurdistan (Kurdistan Davası) Kürt Milletinin 60 Yıllık Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıraları"; Öz-Ge Yay., Ankara, 1991
- **Cemilpaşa. Ekrem**; "Muhtasar Hayatım, Kemalizme Karşı Kürt Aydınının Mücadelesinden Bir Yaprak"; Beybûn Yay., Ankara, 1992
- **Ceyhan, Kirkor**; "Kapıyı Kınler Çalıyor", Belge Yayınları, İstanbul, Ekim 1999
- **Chalk, Prank** -Jonassohn, Kurt. "The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies", New Haven and London: Yale University Press, 1990
- **Childe, Gordon**; "Tarihte Neler Oldu?", Alan Yayıncılık, İstanbul, 1995
- **Copieaux,** E. "Tarih Ders Kitaplarında /1931-1993/ Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine, Tarih Vakfı. Yurt Yayınları, Çv; Ali Berktay, İstanbul, 1998
- **Criss, Bilge**; "İşgal Altında İstanbul", İletişim Yayınları, İstanbul 1994
- **Çakmak, Mareşal Fevzi**; "Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri", Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da, Genelkurmay Matbaası, Ankara, 1936
- **Çalık, Ramazan**; "Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Olayları", Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2000
- **Çambel, Halet**; ***Braidwood, R. J; Özdoğan, M. Schirmer W.***, TC. Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Gn. Md'lüğü "Kazı Sonuçları Toplantıları"; V-..., 1982, ... 1989, Ankara
- **Çark,** Y. G. ; "Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)", İstanbul 1953.
- **Çavdar, Tevfik**, "İttihat ve Terakki", Cep Üniversitesi, İletişim yayınları, İstanbul, 1991
- **Çavdar, Tevfik** "Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri", Köz Y. 1974,
- **Çavdar, Tevfik** "Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü", İmge Yayınları, İstanbul, 2001
- **Çavdar, Tevfik** "Tükiye Ekonomisinin Tarihi, 1900 - 1960", İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003
- **Çaycı, Abdurrahman**; "Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler" Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın) T. T. K. Yay., Ankara. 1995
- **Çelebi, Evliya**; "Seyahatname" /Tevfik Temel Kuran-Necati Aktaş, MEB. İstanbul 1975-1984
- **Çelebyan, Antranik**; "Antranik Paşa", Peri Yayınları, İstanbul, 2003

- Çelik, Mehmet; "Süryani Tarihi 1", Ayraç Yayınevi, Temmuz 1996
- Çiçek, Hikmet; "Dr. Bahattin Şakir (İttihat ve Terakki Teşkilat-ı Mahsusaya Bir Türk Jakobeni)" Kaynak Yayınları, İstanbul, Temmuz 2004
- Çiloğlu Fahrettin; "Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi", Ant, İstanbul, 1993
- Çulcu, Murat (Haz.); "Ermeni Entrikalarının Perde Arkası: Torlakyan Davası", Kastaş Yayınları, İstanbul 1990
- Dadrian Vahakn N., "Türk Kaynaklarında Ermeni Soykırımı", Belge Yayınları, İstanbul 2005
- Dadrian, Vahakn N. "Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid", Belge Yay., İstanbul 1995
- Dadrian, Vahakn N. ; "Documentation of the Armenian Genocide in Germen and Austurian Sources", İsrael W. W. Chamey (Ed.), Genocide: A. Critical Bibliographic eview, band 2, London/New York 1991
- Dadrian, Vahakn N. ; "Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller Toplu Makaleler Kitap 1", Belge Yayınları, İstanbul, Mart 2004
- Davis, Leslie A. ; "The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917", (Edited by Susan K. Blair). New Rochelle, NY: Aristide D. Caratzas, Publisher, 1989
- De Maleville, Georges; "1915 Osmanlı-Rus Ermeni Trajedisi", (Fransız Avukatın Ermeni Tezleri karşısında Türkiye Savunması), Toplumsal Dönüşüm, İstanbul 1998
- Demirkent, Işın, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, İstanbul 1974.
- Dersimî, M. Nuri; "Dersim Tarihi"; Eylem Yay., İstanbul, 1979
- Dersimî, M. Nuri; "Hatıratım"; Roja Nû Yayınları, Stockholm - Sweden, 1986
- Dersimi, Nuri "Kürdistan Tarihinde Dersim" 1952, Halep, Dilan Yay, 1992, İstanbul
- Dosdoğru, M. Hulusi; "6/7 Eylül Olayları", Bağlam Yayınları, Eylül İstanbul 1993
- Dursunoğlu, Cevat "Milli Mücadelede Erzurum" [Tarihsiz]
- Dündar, Fuat; "İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918), İletişim Yayınları, İstanbul 2001
- Dündar, Fuat; "Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar", Doz Yayınları 1999 İstanbul
- El-Faruki, İbn-ül Ezrak; "Mervani Kürtleri Tarihi", Koral Yayınları, İstanbul, 1975
- Ener, Kasım, Çukurova Kurtuluş Savaşından Adana Cephesi, Ankara 1970
- Ercan, H. Yavuz; "Kudüs Ermeni Patrikhanesi", Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988
- Erdeha, Kamil; "Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler", Remzi Kitabevi, İstanbul 1995,
- Erden, Ali Fuat; (Emekli Orgeneral) ; "22 Tehcir, Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları", İstanbul, 1953; "Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları", İş Kültür Y. İstanbul 2003

- **Erim, Nihat;** "Devletlerarası Hukuk ve Siyasî Tarih Metinleri", TTK Basımevi, C. I, Ankara 1953
- **Ermetin, S. Kemal;** "Türk Soykırımı Ermeni Sorununun Ermeniler Tarafından Dikkatle Saklanan Yüzü ", Töre Yayın Grubu, Ocak 2001
- **Eroğlu, Veysel;** Ermeni Mezâlimi, Sebil Yayınevi, İstanbul 1973
- **Ertürk, Hüsamettin;** "Millî Mücadele Senelerinde Teşkilât-ı Mahsusa", -Daktilo Metin- (Yay. Haz. Tevfik Apay), Genelkurmay ATAŞE Kütüphanesi, Ankara 1985
- **Ertürk, Hüsamettin;** "İki Devrin Perde Arkası", Sebil Y. 1996
- **Eryılmaz, Bilal,** Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi, (National System in Ottoman State)İstanbul 1992
- **Erzen, A.** ; "Doğu Anadolu ve Urartular", TTK Bas. Ank., 1986
- **Evran, Seyit;** "Sovyet Kürtlerinin büyük özlemi: Kızıl Kürdistan" Mezopotamıya / MHA (http://www. micagitk. com/tirki/tarih/kurdistanasor. htm)
- **Feigl, Erich;** Bir Terör Efsanesi, Milliyet Yayınları, İstanbul 1987.
- **Fırat, Atilla;** "Acık Mektup (Hormek'den Notlar)", Ankara, 1987
- Fırat, Kutsal, "*ZEVKLE İÇİLEN PİPO*"(Anektod), Milletvekilliğine Değişmem", 25 Mart 2000
- **Fırat, M. Şerif** ; "Doğu İlleri ve Varto Tarihi", Ankara, 1945, "Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Etimoloji-Din-Etnoğrafya-Dil ve Ermeni Mezalimi"; Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1983
- **Foggo, Hacer Yıldırım** "Kırmızı Püskül - 1843-1846 Nasturi Katliamı", Chiviyazilari Yayınevi, Birinci Basım, 2002.
- **Fromkin, David,** Barışa Son Veren Barış: Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? (1914-1922), İstanbul 1993
- **Gasratyan, M. A. - Calil, C. - Jegalina, O. İ. - Lazarev - Mgoyan, Ş. H.** ; "Yeni ve Yakın Çağda Kürt Hareketi"; Weşanen Jîna Nû 1991, Balinge-Sweden
- **Gazigiray, A. Alper;** "Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları", İstanbul, 1982
- **Georgeon, François;** "Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)", Yurt Yayınevi, Ankara, 1986
- **Gezik, Erdal;** "Dinsel, Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında - Alevi Kürtler", Kalan, Ankara, 2000
- **Gorbaçov, Mihail Glasnost**"Asıl Neyi İstiyorum?", Dönemli Y. 1988 İstanbul
- **Gökalp, İskender-Georgeon,** François [Der]; "Kemalizm ve islam Dünyası"; Arba Yay., İstanbul, 1990,
- **Göktaş, Hıdır;** "Kürtler: İsyan-Tenkil", Alan Yayıncılık, îstanbul, 1991
- **Göldaş, İsmail;** "Kürdistan Teali Cemiyeti"; Doz Yay., İstanbul, 1991
- **Görgülü, İsmet;** "Atatürk'ten Ermeni Sorunu Belgelerle", Bilgi Yayınevi, Ankara, Nisan 2002

- Göyünç, Nejat; "Osmanlı İdaresinde Ermeniler", Gültepe Yayınları, İstanbul, 1983
- Groepler, Eva ; "Anti-Semitizmin / Antik Çağdan Günümüze Yahudi Düşmanlığının Tarihi", Çev: Süheyla Kaya, Belge, İstanbul, Eylül 2000
- Grousset, Rene; "Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi", Aras Yayıncılık, İstanbul, Mart 2005
- Gstrein, Heinz; ""Avukatsız Halk" Kürtler" Akyüz Kitabevi Yayınları, İstanbul, Eylül 1991
- Guest, John S. ; "Yezidilerin Tarihi - Melekê Tavus ve Mıshafa Reş'in İzinde", Avesta, İstanbul 2001
- Guse, Felix; "Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest", Leipzig, 1940; "Die Türkei", Köhler-Amelang, Leipzig, [1943]
- Gülsoy, Ufuk; "Osmanlı GayrıMüslimlerin Askerlik Serüveni", İstanbul 2000
- Günaltay, Şemseddin; "İran Tarihi", Cilt I, TTK yayınları, Ankara, 1948
- Gündoğan, Cemil; "1924 Beytüşsebap İsyanı ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri", Komal Yayınları, İstanbul 1994
- Günel, Aziz; "Türk Süryanileri Tarihi", Diyarbakır 1970
- Gürün, Kamuran; Ermeni Dosyası, Bilgi Y. Ankara-1988
- Haçikyan, Levon; "Hemşin Gizemi / Hamşen Ermenileri Tarihinden Sayfalar", Haz: Bağdik Avedisyan; Çev: Bağdik Avedisyan, Belge, İstanbul, Kasım 1996
- Halaçoğlu, Yusuf; "Ermeni Tehciri ve Gerçekler, 1914-1918", Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 2001
- Halfin, "19. yy'da Kürdistan Üzerinde Mücadele" Komal Yay, Ankara 1977
- Hallı, Reşat; "Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)"; TC. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları. Seri N0:8
- Hanioğlu, Şükrü: "Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi", : Üçdal Neşriyat, Ankara, 1981
- Hasan Amca, "Doğmayan Hürriyet -Bir Devrin İçyüzü, 1980-1918", İstanbul, 1958
- Hasretyan, M. A. - *Ahmad, K. M. - Cıwan, M.* ; "1925 Kürt Ayaklanması (Şeyh Sait Hareketi)"; Jîna Nü Yayınları, Uppsala, Sweden 1985
- Hasretyan, Prf. Dr. M. A. "Türkiye'de Kürt sorunu" (1918-1940) C. 1., Weşanên İnstîtuya Kurdî, 1995, Berlin
- Hauptmann, H. "Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağının Bitimine Kadar Norşuntepe'de Yerleşmenin Gelişimi"- VIII. TTKongresi-Bildiriler-C. I Ank. 1979
- Hauptmann, H. "Şanlıurfa ili Newali Çori Kazıları", Michael Rosenberg, "The Hallan Çemi Excavation/1991" XVI, Uluslararası kazı, araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, Bildiri Özetleri Kültür Bak. Anıt Müz. Gn. Md. Ank. 1992

- **Hauput, G. /Dumont, P.** "Osmanlı imparatorluğunda Sosyalist hareketler" Gözlem Y., İstanbul 1977
- **Hayes, E. R.** ; "Doğu - Batı Asur / Süryanilerin Kurduğu Urfa Akademisi", Yaba Yayınları, İstanbul, 2002
- **Herodots,** Herodot Tarihi, Çev: Müntekim Ökmen-Azra Erhat, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983
- **Hiçyılmaz, Ergun**; "Teşkilat-ı Mahsusa'dan MİT'e", Varlık Yayınları, İstanbul, 1990
- **Hocaoğlu, Mehmed**; "Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler", ANDA Dağıtım, İstanbul 1976.
- **Hofmann, Tessa**; "Armenier und Armeninen. Heimat und Exil", Rowohlt, Hamburg 1994
- **Honigman, E.**, "Urfa", İA, Vol 13., Istanbul 1988
- **Hovannisian,** Richard G. "The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics", New York: St Maltin's Press, 1992
- Hovannisian, Richard G. ; T"he Armenian Genocide in Perspective", New Brunswick, U. S. A. and Oxford, U. K. : Transaction Books, 1986
- *Hovannisian, Richard. G.* "Armenia On The Road To Independence 1918, University Of California Press, 1967, London
- **Hüseyin Kazım Kadri,** "Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım: İstanbul / Trabzon / Selanik / Suriye", Dergah Yayınları İstanbul 1991
- Hüseyin **Kazım Kadri**, "Türkiye'nin Çöküşü; II. Meşrutiyetin Perde Arkası ve Makedonya, Arnavutluk, Ermenistan ile Suriye'nin Elden Çıkışı", Hikmet Yayınları, İstanbul 1992
- **Işık, Hüseyin**; "Ermeni Sorununun Dünü ve Bugünü" Güncel Konular, ATASE Yay., Ankara 1983
- **Işık, İrfan**; "Birlikte Olduğumuz Halklar Keldani - Assuri - Süryani - Ermeni ", Sorun Yayınları, İstanbul, Kasım 2000
- **İlter, Erdal**; " Ermeni ve Rus Mezâlimi (1914-1916) (Tanık İfadeleri)", Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1996
- **İlter, Erdal**; " Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silâhlanma Faaliyetleri (1890-1923)", Turan Yayıncılık, İstanbul 1995
- **İlter, Erdal**; "Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytûn İsyânları (1780-1915)", Genişletilmiş 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1995.
- **İsmail Kara**, İslâmcıların Siyasî Görüşleri, c. II, İstanbul 1995
- **Jaeschke, Gotthard**, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, (Chronology of Turkish Liberty Struggle), Ankara 1970.
- **James Bryce - Arnold Toynbee**, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916", (Vikont Bryce tarafından Fallodon Vikontu Grey'e sunulan belgeler) Cilt 1, [A. Sarafyan'ın hazırladığı sansürsüz basım], Pencere Yayınları, İstanbul 2005

- Kabacalı, Alpay; "Bir İhtilalcinin Serüvenleri, Doğmayan Hürriyet ve Yarıda Kalan İhtilal*, S. 245-249, Cem Yayınları, İstanbul 1975
- Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopi); "Doza Kurdıstan" (Kürdistan davası) Beyrut, 1969, - Kürdistan Press, -Özge Yay. Ankara 1991
- Kahraman, Ahmet; "Kürt İsyanları" (Tedip ve Tenkil), Mezopotamya Yayınları, Köln, 2000
- Kalman, M. ; "Batı-Ermenistan (Kürt İlişkileri) ve Jenosid" Zêl Yay, Temmuz 1994
- Kalman, M. ; "Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri", Nûjen Yayınları, İstanbul 1995
- Kanar, Mehmet; "Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri", Der Yayınları
- Karabağlı, Aslan; İstiklal Harbimiz II, Emre Yayınları, İstanbul 1995
- Karabekir, Kâzım "Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu", Koşun Basımevi, İstanbul 1939
- Karabekir, Kâzım, İstiklal Harbimiz, (Our Liberty Struggle), 2nd press, Istanbul 1969
- Karabekir, Kâzım; "Çocuk Davamız, Cilt 1-2, Emre Yayınları, Ekim İstanbul 1995
- Karabekir, Kâzım; "Ermeni Dosyası", Emre Yayınları
- Karabekir, Kâzım; "İstiklal Harbimiz Cilt: 4", Emre Yayınları, İstanbul Kasım 1995
- Karabekir, Kâzım; "İstiklal Harbimizin Esasları", Emre Yayınları, Kasım 1995
- Karabekir, Kâzım; "Kürt Meselesi", Emre Yayınları, İstanbul, Kasım 1995
- Karabekir, Kâzım; "Hayatım", Emre Yayınları, İstanbul, Kasım 1995
- Karaca, Ali; "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği, (1878-1915)", Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar, İstanbul 2001
- Karaca, Emin; "Ağrı Eteklerindeki Ateş (Bir kürt Ayaklanmasının Anatomisi)", Alan Yayıncılık, İstanbul 1991
- Karacakaya, Recep; "Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923), İstanbul 2001
- Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907), C. VIII, Ankara 1961
- Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), , C. V. 2nd press, Ankara 1961
- Karay, Refik Halid, "Minelbab İlelmihrab, Mütareke Devri Anıları", İkinci Baskı, İnkilap Kitabevi, İstanbul 1992
- Karpat, Kemal, "Ottoman Population Records And The Census of 1881/82-1893", IJMES, IX(2), May 1978
- Kasgarlı, Mehlika Aktok; "Kilikya Ermeni Baronluğu Tarihi", KÖK Yayınları, Ankara 1990
- Kaya, İbrahim; "Ermeni Sorununun Hukuksal Boyutları: Ulusal ve Uluslararası", Ermeni Sorunu El Kitabı, ASAM; Ankara 2002
- Kaya, Şerafettin; "Diyarbakır'da İşkence", Halk Yayınları, Duisburg 1982

- Kaygusuz, Bezmi Nüsret; "Bir Roman Gibi", İzmir 1955
- Kerovpyan, Keğam; "Mitolojik Ermeni tarihi", Aras, İstanbul 2000
- Kévonian, Arménouhie; "Les Noces noires de Gulizar", Parenthèses, 1993
- Keyder, Çağlar; "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi politiği, Geçiş Sürecinde Türkiye", Derleyenler: Irvin Schick ve Ahmet Tonak, Beige, Istanbul: 1990
- Kılıç, Doç. Dr. Selami; "Ermeni Sorunu ve Almanya", Kaynak, İstanbul 2003
- Kılıç, Şengün; " Biz ve Onlar Türkiye'de Etnik Ayrımcılık", Metis Yayınları, Ocak 1922
- Kırzıoğlu, M. Fahrettin, Kars Tarihi, (History of Kars), vol 1., İstanbul 1953.
- Kıvılcımlı, Dr. Hikmet; "Toplum Biçimlerinin Gelişimi", Bibliotek, İstanbul 1988
- Kıvılcımlı, Dr. Hikmet; "Osmanlı Tarihinin Maddesi II", Bibliotek, İstanbul, 1989
- Kıvılcımlı, Hikmet; "İhtiyat Kuvvet Milliyet (Şark)", Yol Yayınları, İstanbul, 1979
- Kızılkaya, Muhsin; "Eski Zaman Eşkıyaları -Yazılmamış Gayri Resmi Tarih"; Sel Yayıncılık, İstanbul 1991
- Kieser, Hans-Lukas ve D. Schaller, (Haz): "The Armenian Genocide and the Shoah", Chronos, Zürich 2002
- Kocabaşoğlu, Uygur, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki - Amerikan Misyoner Okulları, (American Missionary Schools in Ottoman Empire at 19th century), Istanbul 1989
- Kocahanoğlu, Osman Selim; "İttihat - Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması", Temel Yayınları, 1998
- Koçaş, Sadi; Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri", Altınok Matbaası, Ankara 1967
- Kodaman, Bayram, Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası, (East policy at Period of II Abdülhamit), Ankara 1987
- Kodaman, Bayram; "Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi"; Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1988
- Konukçu, Enver; "Ermeniler'in Yeşilyayla'daki Türk Soykırımı (11-12 Mart 1918)", Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1990
- Koutcharian, Gerayr "Der Siedlungsraum Der Armenier Unter Dem Einfluss Der Historisch-Politischen Ereignisse Seit Dem Berliner Kongres 1878; Eine Politisch-Geographische Analyse und Dokumantation" FU., Berlin 1989
- Köhler, Wilhelm "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı" (Die Kurdenstadt Bitlis nach dem Türkischen Reisewerk des Ewlija Tschelebi, München 1928), Alan Yay., İstanbul 1989
- Köprülü, Fuad, "Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Te'sirleri", Edebiyat Araştırmaları, (Literature Research), Ankara 1966
- Köprülülü, Şerif; "Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muhaberesi", Genelkurmay Askeri Harp Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, İstanbul 1338/ Necmi İstiklal Yayınları, İstanbul 1922

- Köymen, Atilla; "Ermeni Soykırımı" İddiaları ve Arşivlerdeki Gerçekler, Ankara 1990
- Kressenstein, Friedrich Freiherr Kreß von; "Mit den Türken zum Suezkanal, " Berlin, 1938. Türkçesi: Türklerle Beraber Süveyş Kanalı'na, Çev: M. B Özalpsan, Askeri Matbaa, İstanbul, 1943.
- Ksenefon, Onbinlerin Dönüşü IV. Kitap 2, 3, 4. Kısım ["Onbinlerin Kürdistan'dan Geçişi" adıyla Komal Yayınları arasında yayınlandı. Ankara 1976]
- Kunzler, Jakob; "Dreissig Jahre Dienst am Orient [Thirty Years Service in the Orient]. ", Basel: Birkhauser Verlag, 1933, 1973
- Kuran, Ercüment; "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1887-1897)", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985
- Kuran, Ercüment; "Tarihte Türkler ve Ermeniler" Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001
- Kutay, Cemal; "Çağımızda Bir Asr-ı Saadet Müslümanı BEDİÜZZAMAN SAİD NURSİ, Kur'an Ahlâkına Dayalı Yaşama Düzeni", s. 282, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1980
- Kutay, Cemal; "Kâzım Karabekir Ermenistan'ı Nasıl Yok Etti?" Ercan Matbaası, İstanbul 1956
- Kutay, Cemal; "Etnik-i Eterya'dan Günümüze Ege'nin Türk kalma Savaşı", Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980
- Kutay, Cemal; "Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusu ve Hayber'de Türk Cengi", İstanbul 1964
- Kutlay, Naci; "İttihat Terakki ve Kürtler", Beybûn Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1992
- Küçük, Cevdet, "XIX. Asırda Anadolu'da Ermeni Nüfusu", Türk tarihinde Ermeniler, (Armenians in Turkish History), İzmir 1983
- Küçük, Cevdet; "Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı 1878-1897", İstanbul 1986
- Küçük, Yalçın; "Aydın Üzerine Tezler III" Tekin Yay., İstanbul 1985
- Küçük, Yalçın; "Ermeni Rahiple Mektuplaşmalar", Tekin Yayınevi, İstanbul, 1989
- Küçük, Yalçın; "Kürtler Üzerine Tezler", Başak Yayınları, İstanbul 1992,
- Lang, David Marshall "Armenia, Cradle of Civilisation" Londra, 1980
- Lapierre/Colins, "Kudüs Ey Kudüs" E. Yayınları 1980, İstanbul
- Layard, Austen Henry; "Ninova ve Kalıntıları / Kürdistan'ın Keldani Hıristiyanları, Yezidiler / ya da Şeytana Tapanların Ülkesine Bir Gezi / Eski Asur'un Töre ve Sanatlarının Araştırılması", Çev: Zafer Avşar, Avesta Yayınları. İstanbul 2000
- Lazarev, M. S. ; "Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923), [Moskova 1989, (SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü)]; Özge Yayınları, İstanbul [ISBN 975-7861-00-6]
- Lepsius, Johannes; "Deutschland und Arınenian 1914-1918" - Der Temperverlag in Postdam, 1919; "Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung Diplomatischer

Aktenstücke", Donat&Temmen Verlag, Bremen 1986
- **Lescot, Roger** ; "Yezidiler / Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri"; Çev: Ayşe Meral, Avesta Yayınları; İstanbul 2001
- **Leverkuehn, Paul**; "Posten auf ewiger Wache -aus dem abenteuerreichen Leben des Max (Erwin) von Scheubner-Richter; Essen, 1938; "Sonsuz Nöbette Görev -Max Erwin von Scheubner-Richter'in Anıları-", Çev: Zekiye Hasançebi, İstanbul, 1998
- **Libaridian, Gerard J.** ; "Ermenilerin Devletleşme Sınavı Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Düşünüşü", İletişim Yayınevi, İstanbul 2001
- **Lord Kinross**; "Osmanlı Tarihi", Güneş İstanbul 1988
- **Lowry, Heaty W.** ; "Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası", İsis Yayımcılık Ltd., İstanbul 1991
- **M. Emin Zeki**; "Kürdistan Tarihi", Komal, İstanbul 1977
- **Malaville, Georges de**; " Sözde Ermeni Trajedisi", Çev: Galip Üstün, Yılmaz Yayınları, İstanbul 1991
- **Malaville, Georges de**; "1915 Osmanlı-Rus-Ermeni Trajedisi", Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul 1998
- **Malmisanıj**; "Bitlisli Kemal Fevzi ve Kürt Örgütleri İçindeki Yeri; Fırat Yayınları, İstanbul, 1993
- **Malmîsanij**, "Said-i Nursi ve Kürt Sorunu", Doz, İstanbul, 1991
- **Malmîsanij**; "Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi", Avesta, İstanbul, 1999
- **Maraşlı, Recep**; "Diyarbekir Rizgari Davasında Siyasi Savunma" Komal Yay, Almanya, 1987; İstanbul 1992
- **Maraşlıyan, Levon**; "Ermeni Sorunu ve Türk-Amerikan İlişkileri, 1919-1923", Belge yayınları, Ankara, 1990
- **Mardin, Şerif**; "Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1898-1908", İş Bankası, Ankara 1964
- **Matfiyet, K. P.** ; (Bar Mattay) " Asurlar ve Modern Çağda Asur Sorunu", Kaynak Yayınları, İstanbul, Ekim 1996
- **Matiyef, Bar-Mattay**; "Irklar ve Halklar" Sovyet Akademisi Broşürü, 1982
- **Mayevsrıy V. T.** "Kürt-Ermeni İlişkileri" (19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı) Sipan Y., İstanbul 1977
- **Mazıcı, Nurşen** "Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökleri", 1878/1918 İstanbul 1987
- **Mazian, Florence**; "Why Genocide? The Armenian and Jewish Experiences in Perspective", Aınes, Iowa: Iowa State University Press, 1990
- **Mc Carthy, Justin,** ; "Ölüm ve Sürgün", İnkılap Yay., İstanbul 1995
- **Mc Carthy, Justin**; "Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus, Çev:

İhsan Gürsoy, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995
- Mehmetzade Mirzabala, "Milli Azerbaycan Hareketi" 1938
- Melson, Robert. "Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust", Chicago and London: The University of Chicago Press, 1992
- Memikonyan; Hovhan, "Parmutyun Tarunu" (Muş Tarihi) Erivan 1941 s. 284
- Meray, Seha L. ; Olcay, Osman; "Osmanlı imparatorluğunun Çöküş Belgeleri" A. Ü. S. B. F yay. Ankara 1979
- Mesut, Ahmet; "İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1919-1958"; Doz Yay., İstanbul 1992
- Mevlanzade Rıfat, "Türkiye İnkilabının İçyüzü", Halep 1923
- Mıhoyan, Şakire Xıdoye; "İki Dünya Savaşı Arasında İrak'ta Kürt Sorunu"; Jîna Nü Yayınları, Uppsala - İsveç 1990
- Mısıroğlu, Kadir; "Sarıklı Mücahidler", İstanbul 1992
- Mihoutuli, Selahattin "Arya Uygarlıklarından Kürtlere" Koral Yay. İstanbul 1992
- Minorsky, "Kürtler" Komal Yay. Ankara 1977, Koral Yay. İstanbul 1992
- Mirzabeyoğlu, Salih; "Tilki Günlüğü -Ufuk İle Hafiye-", C: 1-6, İBDA Yay, ...
- Mokri (Keywanpour), Dr. Mohammed; "Kürt Folklorunda Ermeni Motifleri", Ermeni Araştırmaları dergisi, Yeni dizi Cilt 1., Paris, 1964, Öz-Ge Yayınları, Ankara 1991
- Mokri, Dr. Muhammed; "Kürt Folklöründe Ermenistan", Ermeni Araştırmaları Dergisi, Yeni Dizi C. I, Paris 1964, Özge Y. İstanbul 1991
- Mumcu, Uğur; "Kürt-İslâm Ayaklanması 1919-1925"; Um:ag Yay., Ankara 1997
- Muşli Hilmi, "Kürdistan" 20. Asırda Kürtlerin Medeniyeti, 1938
- Münir Süreyya Bey, Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914) (The Political History of the Armenian Question), Pub., by State Archives General Directorate, Ankara 2001
- Naayem, Joseph; "Les Assyro-Chaldeens et les Armeniens masacres par les Turcs- Documents inedits recueillis par un temion occulaire; Paris 1920, IV,
- Najarian, Peter; Son Ermeni", Aras Yayıncılık, Ağustos 2004,
- Nalbandian, Z. Louise "The Armenian Revolutionary Movement" Berkeley And Los Angeles 1967
- Nazer, James "The First Genocide of the 20 th Century" Complated by, New York 1968
- Nâzım Paşa, Hüseyin; "Ermeni Olayları Tarihi", I-II, Ankara 1994
- Nikitin, Bazil "Kürtler I, II" Özgürlük Yolu yayınları,
- Nikitine, B.; "Kürtler" (Les Kurdes) s. 52, Abaka, Aralık 1949, Özgürlük Yolu Yay, İstanbul 1977
- Nimet Kurat, Akdes; "Rusya Tarihi; Başlangıcından 1917'ye kadar", Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999
- Noviçev, A. D. "Osmanlı İmparatorluğunun Yarı-Sömürgeleşmesi" Onur Yay. Ankara 1979

- Nur, Rıza; "Lozan Hatıraları"; Boğaziçi Yay. İstanbul, 1991
- Nuri, İhsan; "Ağrı Dağı İsyanı"; Med Yay., İstanbul, 1992
- Oğuz, Mevlüt; "Anadolu'nun Fethi Türk Ermeni İlişkileri ve Kilise (1018 - 1923)", Bayrak Yayınları, Haziran 2004
- Okutan, M. Çağatay; "Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları", Bilgi Üniversitesi Y., İstanbul 2004
- Olson, Robert; "Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı", Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992
- Onur, Hüdavendigar; "Ermeni Portreleri", Burak Yayınevi, İstanbul 1999.
- Onur, Hüdavendigar; "Ermeniler", Kitabevi Yayınları, İstanbul 1999
- Orhonlu, Cengiz; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı", Eren Yayıncılık, İstanbul 1987
- Ortaylı, İlber "Osmanlı İmaparatorlugunda Alman Nüfuzu" Kaynak Yay. 1983/İstanbul
- Ostrogorsky, George, Bizans Devleti Tarihi, (History of Byzantium States), çev., Fikret Işıltan, Ankara 1981.
- Öke, Mim Kemal; "Ermeni Sorunu 1914-1923", Ankara 1991
- Öke, Mim Kemal; "İngiliz Ajanı Binbaşı E. W. C. Noel'in "Kürdistan Misyonu" (1919)", Boğaziçi Yayınları, 1992
- Öke, Mim Kemal; "Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu 1914-1923", Aksoy Yayıncılık-Yetişkin Kitapları, Kasım 2000
- Ökte, Ertuğrul Zekai; "Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi", Türk Tarihi Araştırmalar Vakfı Yayını, Cilt I, II, III, İstanbul 1989
- Ökte, Faik; "Varlık Vergisi Faciası", Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951
- Önal, Sami; "Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)" Remzi Kitabevi, İstanbul, Ekim 2003
- Öztürk, Hıdır; "Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi", Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1984.
- Pamuk, Doç. Dr. Şevket; "Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914" Gerçek Yay. İstanbul 1988
- Parlar, Suat; "Osmanlıdan Günümüze Gizli Devlet", Spartaküs Yayınları, İstanbul 1996
- Parmaksızoğlu, İsmet (Hazırlayan); "Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller"; DSÎ Basım ve Foto Film işletme Müdürlüğü, Ankara, 1982
- Petrosyan, Yuri Asatoviç "Sovyet Gözüyle Jön-Türkler", Bilgi Y. İstanbul 1974
- Poladyan; Arşak "VII. -X. Yüzyıllarda Kürtler", Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1991
- Polat, Lokman; Aktaş, Mehmet; "Kurdıstana Sor, Kafkasyadaki Kürtler", Weşanên Çanda Nûjen, Ağustos 1993, Stockholm

- **Pomiankowski, Joseph**; , "Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches - Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges", Zürich. Leipzig. Wien, 1928. Türkçesi: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı", Kayıhan Yayınları, Çev: Kemal Turan, İstanbul 1990
- **Qasımlo, Abdurehman**; Kurdîstan u Kurd Lekolînek Sîyasî u Aborî; Weşanen Jîna Nü. Balinge-S\veden, 1991
- **Rambout, Lucien**; "Kürdistan", Komal Yay., İstanbul 1978
- **Rathmann, Lothar** ; "Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi / Berlin - Bağdat", Çev: Ragıp Zarakolu, Belge, Mayıs 1982
- **Refik, Ahmet**; "İki Komite-İki Kıtâl, İstanbul 1919"; Yeni Türkçesi: Hamide Koyukan, Kebikeç Yayınları, Ankara 1994
- **Rohat**; Unutulmuşluğun Bir Öyküsü: Said-i Kürdi; Fırat Yayınları, İstanbul, 1991
- **Rojhat, A.** "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türk Irkçılığın Ekonomik Yaşama Müdahalesi; Varlık Vergisi", Stêrka Rizgari Dergisi, Ocak 1995, İstanbul
- **Said Halim Paşa**; "Buhranlarımız", Tercüman 1001 Temel Eser, No; 9, İstanbul [Tarihsiz]
- **Sakarya, İhsan**, Belgelerle Ermeni Sorunu, (Armenian Issue with Documents), 2nd press, Ankara 1984
- **Sakarya, İhsan**; "Belgelerle Ermeni Sorunu", 2. Baskı, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 1984.
- **Samih, Aziz** (İlter); "Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları", Zivin'den Peteriç'e, Büyük Erkanıharbiye Matbaası, Ankara, 1934
- **Sanders, Liman von**; "Fünf Jahre in der Türkei", Berlin, 1919. ; "Türkiye'de Beş Yıl", Çev: M. Z Yazman, İstanbul, 1968.
- **Saral, Ahmet Hulki**; Ermeni Meselesi, Ankara 1970.
- **Sarıhan, Zeki**; "Kurtuluş Savaşı Günlüğü" ; C, 1, . 2, Öğretmen Dünyası Yay., Ankara 1984-1986
- **Sarkisyan, Sarkis** "Hayasdan" London 1983
- **Sasuni, Garo**; "Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. YY'dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri" [Hayrenik-1929], Hamazkayin Yay, Beyrut 1969, /Orfeus Yay, Stockholm, 1986 /Med Yay, 1992 İstanbul
- **Seferoğlu, Ş. Kaya**; "Milli Mücadele Yıllarında Kürt "Türk"-Ermeni İlişkileri", Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1990
- **Selçuk, İlhan**; "Yüzbaşı Selahattin 'in Romanı", Cilt 1, Remzi Kitabevi 1993
- **Sever, Erol**; "Yezidilik ve Yezidilerin Kökeni", Berfin Yayınları, İstanbul, Nisan 1996
- **Sevim, Ali Prof. Dr.**; "Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni ilişkileri" TTK Basımevi, 1983-Ankara

- Shaw, Stanford *J.* - ***Shaw, Ezel Kural***; "Osmanlı imparatorluğu ve Modern Türkiye", Cilt: II; E Yayınları, İstanbul, 1983
- Simeon; "Tarihte Ermeniler", Çiviyazıları, İstanbul, Mayıs 1999
- Solmaz, Gürsoy; "Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamış-Kars'ta Ermeni Zulmü (1918-1920)", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 1995
- Sonyel, Salahi R. ; "Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika"; C. 2, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991
- Sotiryo, Dido; "Benden Selam Söyle Anadolu'ya" Alan Yay. İstanbul 1980
- Soysal, İsmail, Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, 1920-1945, (Political Treaties of Turkey), C. I., Ankara 1989
- Stalin, J "Marksizm, Ulusal Sorun ve Sömürgeler Sorunu", Sol Yay, Ankara 1972.
- Staub, Ervin. "The Armenians: History of a Genocide", Delmar, NY: Caravan Books, 1981
- Stoddard, Philip H. ; "Teşkilat-ı Mahsusa: İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun" ARBA Yayınları, İstanbul, 1993
- Strong, Anna L. "Stalin Dönemi", Onur yay. Ankara 1988
- Surma Hanım, "Ninova'nın Yakarışı, Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli", Avesta Yayınları, İstanbul, 1996
- Süslü, Azmi; Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Yüzüncü Yıl Üniv. Rek. Yay., No:15, Ankara, 1990
- Svazlian, Verjiné; "Ermeni Soykırımı ve Tarihsel Hafiza", Gitutyun Yayınevi, Yerevan, 2004, [Sv. 2000. Gth. 128, sayfa 242-243]. [İnteraktif kitaplık]
- Şahin, Recep; "Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları", Ötüken Yayıncılık, İstanbul 1988
- Şahiner, Necmettin; Son Şahidler, Bediüzzaman Said Nursi'yi Anlatıyor, Yeni Asya Yayınları, Nesil Matbaacılık A. Ş., İstanbul 1994
- Şaşmaz, Musa, "Kürt Musa Bey Olayı (1883 - 1890)", Kitabevi, İstanbul, 2004
- Şemsettin Sami; "Kamus ül A'l? m (Adlar Sözlüğü=Umar), S? hib ve n? şiri Mihran, Mihran Matbaası, İstanbul 1306 (1890)
- Şenel, Alaaddin; "İlkel Topluluktan Uygar Topluluğa", Bilim Sanat yayınları, Ankara 1995
- Şener, Abdülkadir, "İslâm Hukukunda Gayri Müslimler", Türk Tarihinde Ermeniler, (Armenians in Turkish History), İzmir 1983,
- Şer, Adday; "Siirt Vakayinamesi Doğu Süryani Nasturi Kilisesi Tarihi", Yaba Yayınları, İstanbul 2002
- Şeref Han Şerefname, "Tarih-ül Akrad" (Kürt Tarihi) Ant Yay. 1969, Yöntem, İstanbul 1975
- Şimşek, Mehmet; "Süryaniler ve Diyarbakır", Çiviyazıları, İstanbul 2003
- Şimşir, Bilal N. (Ed.); "İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), C. 4,

(Ekim 1921- Ekim 1922)" / British Documents On Atatürk (1919-1938) Vol: IV, October 1921 - October 1922; Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1984
- Şimşir, Bilâl N. ; "Malta Sürgünleri", Bilgi Yayınevi, İstanbul 1976
- Şimşir, Bilal N. ; "Şehit Diplomatlarımız", 2 Cilt, Bilgi Yayınevi, Ankara 2000
- Şimşir, Bilal N. ; "İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)", Bilgi yayınevi, İstanbul, 1986
- Taçalan, Nurdoğan "Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken", İstanbul 1970
- Tansel, Selahattin, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, I, Ankara 1973.
- Tanyu, Prof. Dr. Hikmet; ""Nuh'un Gemisi (Ağrı dağı) Ermeniler (Bütün olayların içyüzü)", Burak, İstanbul 1989
- Tekin, Mehmet, Hatay Tarihi, Antakya 1993
- Temo, Dr. İbrahim "İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemati Vataniye ve İnkilâbi Milliye Dair Hatıratım", Romanya-Mecidiye, 1939; İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları", Arba Yayınları, İstanbul 1987
- Ter Minassian, Anaide; "Ermeni Devrimci Hareketinde Sosyalizm ve Milliyetçilik", İletişim Yay, Cep Üniversitesi 95, İstanbul, 1993
- Ter Minasyan, Anahide; "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyılın Başında Van", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, İstanbul 1999
- Ternon, Yves "Ermeni Tabusu", Belge Yay. İstanbul 1993
- Ternon, Yves. The Armenians: History of a Genocide (Delmar, NY: Caravan Books, 1981)..
- Timur, Taner; "1915 ve Sonrası Türkler ve Ermeniler", İmge Kitabevi Yayınları, Nisan 2001
- Toprak, Zafer; "Türkiye'de Milli İktisat -1908-1918" Ankara 1982
- Tori (Mehmet Kemal Işık); "Bir Kürt Düşüncesi Yezidilik ve Yezidiler", Berfin Yayınları, İstanbul, Mart 2000
- Torî, W. N. "Kawa Efsanesi" Koral Yay. İstanbul 1992
- Toros, Taha; "Ali Münif Bey'in Hatıraları", İSİS yayınları, istanbul 1996
- Toynbee, Arnold; "Armenian Atrocities: Murder of Nation", London 1915 ve The Murderous Tyranny of the Turk, London 1917.
- Troçki, L. "Balkan Savaşları" Arba yay. İstanbul 1995
- Tuğlacı, Pars, İstanbul Ermeni Kiliseleri, (Istanbul Armenian Churches) İstanbul 1991
- Tuncay, M. ; Zürcher, E. J. ; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik" (1876-1923) 1876-1923 Türkiye'de Sosyalizmin Oluşmasında ve Gelişmesinde Etnik ve Dinsel Toplulukların (Makedon, Yahudi, Rum, Bulgar ve Ermeni Anasır'ın) Rolü", İletişim Yay., İstanbul 1995
- Tuncay, Mete; "TC'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)"; Yurt Yay., Ankara 1981

- **Tuncay, Mete**; "Türkiye Cumhuriyetinde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması", 1023-1931, Yurt Yay. Ankara 1981
- **Tunçay, Mete** "Türkiye'de Sol Akımlar" 1908-1915 Bilgi Y. Ankara 1967
- **Tunçay, Mete**, "Cihat ve Tehcir: 1915-1916 Yazıları", AFA Yay., İst. 1991
- **Turan, Osman**, Türk Cihan Hakimiyeti efkuresi Tarihi, C. II, İstanbul 1969
- **Türkmen, Fikret**, Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri, (Effects of Turkish Public Literature on Armenian Culture), Izmir 1992
- **Türközü, H. Kemal**; "Ermeni Terörizmi", Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1985
- **Türközü, Halil Kemal**; "Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi", Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 1983; 3. Baskı: Ankara 1995
- **Tütengil, C. O.** ; "Prens Sabahattin 1877-1948" Sosyoloji Dergisi, İst. 1949 No: 4-5
- **Tüzün, Nejat**; "Tarihimizde Ermeniler", Akdeniz Üniversitesi Atatürk Devrimleri ve İlkeleri Araştırma Merkezi Yayınları, Isparta 1983
- **Umar, Bilge** "Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi" Ege Üni. Bas. Yay. Yük. Okulu Yay. İzmir, 1982
- **Umar, Bilge** "Türkiye'deki Tarihsel Adlar" İnkilap Kitabevi, İstanbul, 1993
- **Ural, Gültekin**; Ermeni Dosyası, Kamer Yay., İstanbul, 1998
- **Uras, Esat** "Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi" Belge Yay., İstanbul, 1976
- **Ussher, Clarence D. - Grace Knapp.**; "An American Physician in Turkey; A Narrative of Adventures in Peace and in War", Boston and New York City: Houghton Mifflin Co., 1917
- **Uzun, Cem**; "Kemalizm Sol Değil", Antikapitalist Y. 2004
- **Vahakn N. Dadrian**; "Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu olarak Jenosid", Belge Yayınları, 1995, İstanbul
- **Vanişili, Muhammed / Tandilava, Ali**; "Lazların Tarihi, Lazistan Tarih ve Etnoğrafyası", Ant Yayınları, İstanbul 1992
- **Wagner, Armin T.** ; Armin T. Wagner and the Armenians in Anatolia, 1915: Images and Testimonies, (Armin T. Wagner ve Anadolu'daki Ermeniler, 1915: Yansımalar ve Tanıklıklar) (1996)
- **Wallach, Jehuda L.** ; "Anatomie einer Militär Hilfe -Die preußisch-deutschen Militär Hilfe in der Türkei 1835-1919", Düsseldorf, 1976. Türkçesi: Bir Askerî Yardımın Anatomisi (Türkiye'de Prusya-Alman Askerî Heyetleri 1835-1919), Çev. Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1977
- **Wegner, Armin T.** ; "Die Verbrechen der Stunde--die Verbrechen der Ewigkeit". Hamburg: Buntbuch, 1982

- **Werfell, Franz** "Die Vierzig Tage Des Musa Dagh, Aufbau Verlag, Part1, Berlin "Musa Dağda Kırk Gün", Belge Yay., İstanbul
- **Wilson, A.**, "Mesopotamia: 1917-1920", London, 1931
- **Xemgin, Etem**; "Aleviliğin Kökenindeki Mazda İnancı ve Zerdüşt öğretisi", Berfin, İstanbul, 1995
- **Xemgîn, Etem**; "Kürdistan Tarihi (İslâmiyet'ten Osmanlılara kadar)" Cilt II., Doz Yayınları, İstanbul 1997
- **Yalçın, Kemal.**, "Seninle Güler Yüreğim", (Belgesel Roman), Nisan 2003, Bochum (Almanya)
- **Yalçın, Kemal,** "Sarı Gelin - Sari Gyalin", Eylül 2004, Bochum (Almanya)
- **Yalkut, Sabiha Banu**; "Melek Tavus'un Halkı Yezidiler", Metis Yayınları, İstanbul, Eylül 2002
- **Yavi, Ersal**, 1856-1923 Emperyalizm Kıskacında; Kürtler, Türkler, Ermeniler, pub., Yazıcı Yayıncılık, İzmir 2001
- **Yavuz, Bige**, Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından (1919-1922), (Turk-French Relationships in Turkish Liberty Struggle), Ankara 1994
- **Yelda**; "İstanbul'da, Diyarbakır'da Azalırken", Belge, İstanbul, Sonbahar 1996
- **Yerasimos Stefanos**; "Sovyet-Türk İlişkileri"; İstanbul, 1978
- **Yerasimos, Stefanos**, Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu, (Nations and Frontiers), İstanbul 1994
- **Yerasimos, Stefanos**; "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye" Gözlem Yay. İstanbul
- **Yıldırım, Cemal**; "Belgelerle Ağrıda Ermeni Mezalimi", Bilge Karınca Yayınları, Mayıs 2002
- **Yıldırım, Hüsamettin**, "Ermeni İddiaları ve Gerçekler", Sistem Ofset Yayınları, Ankara 2000
- **Yıldırım, Hüsamettin**; "Ermeni ihtilalci Hareketlerinin Doğuşu ve Gelişiminde Ermeni Dinin rolü ve önemi" Yakın tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu sempozyumu, Kars valiliği ve Atatürk Üniversitesi yayını, Ankara, 1992
- **Yıldırım, Hüsamettin**; Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918), KÖK Yayınları, Ankara 1990.
- **Yıldız, Hasan**; "Aşiretten Ulusallığa Doğru Kürtler -Politik Felsefe Açısından Kürt Toplumunun Bir Kritiği"; Fırat-Dicle Yayınları, İstanbul, 1991
- **Yıldız, Hasan**; "Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan", Koral Yay., İstanbul, 1991
- **Yınanç, Mükrimin Halil** "Ermeniye" Maddesi, İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1949
- **Yonan, Gabriele**; "Unutulan Holocaust". (Yonan, Gabriele; Eine vergessener Holocaust: die Vernichtung der Christlichen Assyrer in der Türkei /Göttingen : Gesellschaft für bedrohte Völker, Ocak 1989)

- **Yurtsever, Cezmi**, Ermeni Terörü-Gelişimi ve Analizi, (Armenian Terror-Development and Analysis), İstanbul 1987
- **Yurtsever, Cezmi**; "Ermeni Terörü: Gelişimi ve Analizi", İstanbul 1987
- **Yusif, Efrem İsa**; "Mezopotamya'nın Bilim Öncüleri, Süryani Tercüman ve Filozofları", Çev: Mustafa Arslan, Doz Yayınları, İstanbul 2007
- **Zarzecki**, "la Question Kurdo-Arménienne 'Revue De Paris' 15 Nisan 1914
- **Zeki, M. Emin**; "Kürdistan Tarihi* Komal Yayınları, Ankara, 1976
- **Zekiyan, Boğos Levon**; "Ermeniler ve Modernite Gelenek ve Yenileşme / Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği", Aras Yayıncılık, İstanbul, Kasım 2001
- **Zeybek, Mesut**; "Bediüzzaman Hazretleri Hakkında Cemal Kutay'ın İftiraları" İttihat Yayıncılık, 17/04/2003
- **Ziya Şakir**, "1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik", İstanbul 1944
- **Zohrab, Krikor**; "Öyküler Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus", Aras Yayıncılık, İstanbul, Aralık 2001

MAKALELER

- "*Kurtul Altuğ anlatıyor-Kritik Olayların Perde Arkası Bölümü*", Tercüman Gazetesi, 10. 9. 1986
- "*Ermeni Terörizmi Nasıl Önlenir*", Atılım, TKP MK yayın organı, Sayı 8 (116), 1983
- "*Simko hareketinin. Kürdistan tarihindeki Yeri ve Önemi*", Berhem Dergisi, Ags.
- *Abdullah Öcalan ile İhlas haber Ajansı arasıdaki görüşme; Çözümlemeler* Mart 1997
- **Gök, Hayrullah - Uyar, Mesut** ; "*Birinci Dünya Savaşı'ndaki Alman Askeri Yardım Heyeti'nin Bilinmeyen Bir Yönü, Bir Arşiv Yağmasının Hikayesi*", Toplumsal Tarih Dergisi, Kasim 2000, İstanbul
- Yeni Demokrasi, Garabet Demirci'nin Ölüm Orucu Anıları, 1987
- Yılmaz Karakoyunlu ile Röportaj; "*En Ünlü Güreşçimiz Bile Yağmadaydı*", Aktüel Dergisi, İstanbul, 3-9 Eylül 1992
- **Fatih Güllapoğlu**'nun Emekli Orgeneral **Sabri Yirmibeşoğlu** ile görüşmesi; *"Türk Gladio'su İçin Bazı İpuçları"*, Tempo Dergisi, S. 24, 9-15 Haziran 1991
- "*Bediüzzaman'ın Ermeni Çeteleriyle Mücadelesi*", Yeni Asya Vakfı, Risale-i Nur Enstitüsü Web Sayfası, 23. 03. 2000
- Tarih ve Toplum ; Ekim 2000, Cilt 34, sayı 202, s. 195. 11, İletişim Yayınları, İstanbul
- **Hans Lukas Kieser**; "*Ermeni Meselesi*", 11 Mart 2001'de Zürich Akademik Çalışma Grubu tarafından organize edilen seminerin özeti / Mart 2001 (pdf 12. 9. 2002)
- Özgür Gelecek, "*Aramê Dîkran'la Söyleşi*", Sayı. 6-7 Mayıs-Haziran 1989
- "*Baskın Oran'la Ermeni Tasarısı Üzerine*", Adımlar, S. 22. 5-18 Kasım 1989

- Mehmet Salih Çeviker'in Tessa Hofmann ile söyleşisi, Aydınlık, sayı 695, 12 Kasım 2000
- Sanat-Hayat Dergisi, Ek; *"Tanıklıklar - 90. Yılında Ermeni Soykırımı"*, Mayıs-Haziran 2005
- Norodnosti Rodnay Yazık Naselenya. SSSR. Moskova 1928
- *"Azerbaycan: Türklük Davası mı? Bir Ulusun Kendi Kaderini Tayin Hakkı mı?"* Sosyalizm Broşür Dizisi, 10 şubat 1990 İst

***

- A. Mil, "Umumi Harpte Teşkilat-ı Mahsusa", Vakit, Tefrika No. 98, 10 Şubat 1934
- A. Rojhat; "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türk Irkçılığın Ekonomik Yaşama Müdahalesi; Varlık Vergisi", Stêrka Rizgari Dergisi, Ocak 1995, İstanbul
- Abdullah Muradoğlu, ""700. yıl utancı - Osmanlı Arşivi'nin Belgeleri Kağıt Yapılsın Diye SEKA'ya Gönderildi - Osmanlı SEKA Çöplüğünde", Yeni Şafak, 17 Haziran 2000
- Akar, Rıdvan "Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları", PİR Dergisi, 15 Ekim 2001
- Akar, Rıdvan; 20. Yüzyılın "Malazgirtleri", Birikim, 71/72, Mart/Nisan 1995, s. 65-75.
- Akçam, Taner "Kişiler de Belgeleri Yok ettiler", Agos, 19/06/2004
- Akçam, Taner, Avrupa Merkezli Tarih Anlayışı ve Azınlıklar Sorunu, Birikim, 45/46, Ocak/Şubat 1993, s. 85-86.
- Akçam, Taner; "Arşivlerin Temizlenmesi", Radikal 26. 12. 2004
- Akçam, Taner; "Tarihi Bir Konferans Hakkında Sıradan Gözlemler", Historic Conference in Chicago, Mart 2000
- Aksamaz, Ali İhsan, Lazlar, Birikim, 71/72, Mart/Nisan 1995
- Aksoy, Bilal "Dersim'de Yer Adlarının Kökeni", Munzur, Ocak/Şubat/Mart 2000, S. 1, Ankara
- Aksoy, Gürdal "Hızır Hazır Nazır! İlahî bir Figür Olarak Hızır, Tarihsel Kaynakları ve Dersim Alevi İnançlarındaki Yeri", Munzur, Ocak/Şubat/Mart 2000, S. 1
- Aksoy, Gürdal; "Muhayyel Anadolu'nun Yükselişi", Stêrka Rizgari, , Adar-Nisan 2001
- Aktar, Ayhan "Nüfusun Homojenleştirilmesi ve Ekonominin Türkleştirilmesi Sürecinde Bir Aşama: Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, 1923-1924"; *"Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi"*, Der. Renee HIRSCHON, Çev. M. Pekin-E. Altınay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Y. 2005
- Aktaş, Mehmet; "Zivistana 98an li ser sînorê welêt li Ermenistanê", Nûdem. No:31, Payiz 1999
- Aktaş, Mehmet; "Erivan Radyosu Çalıyor", Yeni Gündem, 08. 05. 2000
- Akyol, Taha; "Sabiha Gökçen tartışması", Milliyet, 02. 03. 2004

- Aydın, Edip; "Süryani Dili ve Edebiyatına Genel Bir Bakış", Varlık Dergisi, Nisan 1997
- Azarkan, Dr. Ezeli "Uluslar arası Hukukta İnsanlığa Karşı Suçlar", Dicle Üniversite Hukuk Fakültesi, 2003
- Balcıoğlu, Mustafa, "Kendi Belgeleriyle Teşkilat-ı Mahsusa Yahut Umuru Şarkiye Dairesi, " Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı:67 (Temmuz 1992)
- Bali, Rıfat N., Yahudiler'in Türk Milliyetçiliği, Birikim, 102, Ekim 1997
- Belge, Murat, Teşkilat-ı Mahsusa, Birikim, 116, Aralık 1999, s. 16-20.
- Bilge, Yakup, Süryaniler ve Türkiye'deki Durumları, Birikim, 71/72, Mart/Nisan 1995
- Bilge, Yakup; "Süryanilerin Yeni Hayatı Sürgünlük", Varlık Dergisi, Nisan 1997
- Bruinessen, Martin Van, Şeyh Sait Ayaklanması'nın Dinsel ve Etnik Nedenleri, çev. Levent Kafadar, Birikim, 32, Aralık 1991
- Canlı, Mehmet; "Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi", arih ve Toplum Dergisi, Eylül 1994
- Cemil, Arif; "İttihat ve Terakki Rünesasının Diyar-ı Gurbet Maceraları" (İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları), Tevhid-i Efkar, Mayıs 1922
- Çağlar Keyder, "Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları. ", "Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi ", Der. Renee HIRSCHON, Çev. M. Pekin-E. Altınay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Y. 2005
- Çelebi, Sabri; Said-i Nursi, Genç birikim http://www. musluman. o-f. com/diger/biografi/said_nursi. htm
- Çerkez Hasan, "Peki Yüzbinlerce Ermeniyi Kim Öldürdü?", Alemdar, 5 Nisan 1919
- Dağlı, Faysal; "Adı Değiştirilen Coğrafya", Yeni Ülke, İstanbul, 16-22 Haziran 1991
- Danık, Ertuğrul, Dersim Alevi-Kürt ve Zaza Mitolojisi, Birikim, 88, Ağustos 1996
- Danık, Ertuğrul, Dersim İsyanlarının Siyasal Kimliği, Birikim, 98, Haziran 1997
- Dönmez, Haydar Ali; Yeni Demokrasi, "Tehlikeli" Kürtlerin İttihat ve Terakki tarafından Batıya sürülmesi, s. 6 Kasım 1987
- Düzgün, M. ; "Sımko'nun Torunu Konuşuyor", Berhem dergisi., İsveç, Ocak 1991
- Elekdağ, Şükrü; "Ermeni Sorunu-Özet", Ermeni Araştırmaları, Sayı: 1, Ankara (Mart-Nisan-Mayıs), 2001
- Erdal Şafak, "130 Rakımlı Tepedeki Ölü", Sabah, 3. 9. 2006
- Evren, Gürbüz, "Ermeni Sorununda Tarihi Süreç" Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, S: 338 Ankara 2001
- Evsile, Mehmet; "I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 2, Isparta 1996

- **Feigl, Erich**; "Ermeni Milli Kilisesi'nin Zaferi ve Trajedisi", Ermeni Araştırmaları, Sayı 2, Ağustos 2001
- **Guse, Felix**; "Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest", Leipzig, 1940; "Die Türkei", Köhler-Amelang, Leipzig, [1943], Türkçesi: Büyük Harpte "Kafkas" Cephesi'ndeki Muharebeler: Harbin Zuhurundan " Brest-Litovsk"a Kadar, " Çev: Kaymakam Hakkı, 79 Numaralı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, Sayı: 20, İstanbul, 1931
- **Güllapoğlu, Fatih** "Türk Gladio"su İİçin Bazı İpuçları", Tempo Dergisi, S. 24, 9-15 Haziran 1991
- **Günaysu, Ayşe**; "12 Eylül, Hrant Küçükgüzelyan'ın Öyküsü ve Düşündürdükleri", Tükenmez, İstanbul, Eylül-Ekim 2004
- **Gündoğan, Cemil**; "Ermeni Heyulası İle Kürtlerin Özgürlük ve Bağımsızlık Mücadelesine Karşı Sinsi Bir Plan Hazırlanmaktadır", Özgür Halk Dergisi, Ağustos 1992
- **İpek, Nedim**; "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", OTAM, sayı 6 (1995),
- **Kalyoncu, Cemal. A.** ; "KU(Ü)RT TARİHÇİ" (Cemal Kutay), Aksiyon 8 Eylül 2001
- **Kalyoncu, Cemal. A.** ; "Babadan işbirlikçi anneden ihtilalci", Aksiyon, Sayı: 449
- **Karaca, Ali**; " Türkiye'de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği, (1878-1915)" Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, İstanbul 2001
- **Karagöz, Erhan** Ermeni Sorunu, Yeni Olgu, S. 4-5, Ankara, Temmuz 1981
- **Karakaşlı, Karin**; Yakın Tarihin Canlı Tanıklarından Sarkis Çerkezyan; Hayatı Yontan Marangoz Ustası", Tarih ve Toplum, Ekim 2000
- **Karakışla, Yavuz Selim**; "Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Himayesinde, Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar", Toplumsal Tarih, Eylül 1999
- **Kazgan, Gülten**; "Milli Türk devletinin Kuruluşu ve Göçler", İ. Ü, İktisat Fakültesi Mecmuası, 30, 1-4 (1970-71)
- **Kınvazê İbrahim**; "Kürt ve Ermeni Edebi İlişkileri", Bergeh, Stockholm 9/1990
- **Kızılkaya, Muhsin**; "'Eşkiyalık'tan 'Beyaz Cam'a", -Yazı Dizisi, Özgür Gündem 7-9 Aralık 1993
- **Koç, Ali Haydar**; "Bitlis Kürt Milli Hareketi (1914)", ***Dema Nu***, SAL: 6 Hejmar: 166, 15 Ağustos 2006; Hejmar: 167, 22 Ağustos 2006
- **Kutlay, Dr. Naci**; "Şeyh Sait İsyanı'nı anlatıyor", Özgür Politika, 28 06. 2002
- **Kutlay, Naci**; "Acı Gerçekler 2", Özgür Politika, 5 Kasım 2003
- **Lomouri, Nodar** "Lazika Krallığının Tarihi", A. İhsan Aksamaz, Tarih Toplum dergisi, Mart 1996
- **Mağden, Perihan**; "Fikir Karışıklıkları", Radikal, 04. 03. 2004

- Maraşlı, Recep; "80 Yıllık Trajedi: Ermeni Jenosidi" Stêrka Rizgari, s. 2. İstanbul, Mayıs 1994
- Maraşlı; Recep; "75 Yıl Sonra 24 Nisan 1915 Büyük Ermeni Jenosidi'ne Bir Yaklaşım: Tarihsel Haksızlık, , 27 Nisan 1989, Kürdistan Press, Stockholm
- Mehmet Ali Sebük; "6/7 Eylül Hadiselerin Ait Kararnamenin Tahlili", Vatan Gazetesi; 19. 10. 1960
- Mercan, Faruk: ÖZEL DOSYALAR/ "MİT'in 33 Yıllık Hikayesi", Zaman, 30 Ağustos 1998
- Methy, Daniel "I. Dünya Savaşında Constantinople'de Kürt Örgütlenmeleri Üzerine Bazı belirlemeler" Yeni Demokrasi, Mayıs 1988
- Mumcu, Uğur Cumhuriyet, 23 Şubat 1990
- Muradoğlu, Abdullah ; "Teşkilat-ı Mahsusa", Yeni Şafak, 4 ve 9. Bölüm, 17, 22 Kasım 2005
- *N. Bali, Rıfat;* "Bir tarih Romanının Filme Çekilememe Serüveni; Musa Dağ'da Kırk Gün'ün Hikayesi", Tarih ve Toplum, Şubat 1998
- Nadi, Yunus; "Hataydaki Ekalliyetler", Cumhuriyet 26 Haziran 1939
- Orhon Seyfi [Orhon], "Talât Paşa'nın kemikleri", Çınaraltı, 6 Şubat 1943, S. 76
- Ortaylı, İlber; "Soykırım İddialarının Arkasındaki Gerçekler, Ermeniler Neden Göç Etmeye Zorlandı?" Popüler Tarih, S. 8, Ocak 2001
- Öcalan, Abdullah; "Seçme Yazılar", "Yurt dışına Çıkış ve Direniş Hareketimizin Yeni dönemi üzerine" 198... 1992
- Öger, Vural; "Alman Basınında türk - Alman İlişkilerinin Tarihi", Görüş, Nisan/Mayıs, 1997
- Öğün, Süleyman Seyfi; Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu, Tarihsel Dosyalar ya da Taner Akçam'ın Son Çalışması, Birikim, 47, Mart 1993
- Örgeevren, Ahmet Süreyya; "Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi ", Dünya Gazetesi, 17. 5. 1957
- Öztürk, Muhsin; "Cumhuriyet Tarihi Yazılamayacak", Aksiyon, S. 393, 2003
- Quataert, Donalt; "Osmanlı İmparatorluğunda İşgücü Politikası ve Siyaset: Hamallar ve Babıâli, Tarih ve Toplum, no. 33, 1986
- Radek, Karl; "Cemal Paşa'nın Öldürülmesi" Internationale Presse Correspondes, 8 Ağustos 1922
- Saroyan, Harut "Lemkin Discusses Armenian Genocide In Newly-Found 1949 CBS Interview", The California Courier, Dec. 8, 2005
- Savran, Sungur; "Hırant Dinç'e Açık Mektup", Özgür Politika, 01. 03. 2004

- Sebük, Mehmet Ali "6/7 Eylül Hadiselerin Ait Kararnamenin Tahlili", Vatan Gazetesi; 19. 10. 1960
- Selçuk, İlhan; Cumhuriyet, 24 Şubat 1990
- Sertoğlu, Midhat; "Türkiye'de Ermeni Meselesi", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı 4 (1968)
- Sezer, Sennur; "Tanıklıklar", Evrensel, 26 Haziran 2005
- Tacar S Pulat Y. ; "Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açılardan İncelenmesi" Ermeni Araştırmaları, S. 2 Ankara 2001
- Tan, Altan; "Ermeni sorunu", Özgün Politika, 1 Kasım 2000
- Tunçay, Mete "Samim Kocagöz'ün Yazısı Üzerine", Mülkiyeliler Birliği Dergisi, Mayıs 1989
- Turan, Ö; "Dünü ve Bugünü ile 1915 Olayları" Akt. Özdemir İnce, Hürriyet, 09. 07. 2003
- Tuşalp, Erbil; "Siyasette bir Asena Dölü" Radikal, 5. Nisan 1997
- Türkmen, Dr. Zekeriya "İttihat ve Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları 81913-1914): Ermeni meselesine Çözüm Arayışları", Ermeni Araştırmaları, Sayı 9, Bahar 3003
- Tütengil. C. O. "Prens Sabahattin 1877-1948", Sosyoloji Dergisi İstanbul. 1949 No:4-5
- Velidedeoğlu, H. V. "Ermeni Sorunu 1, ABD ve Ermeniler", Cumhuriyet, 7 Ocak 1990
- Yalçın, Soner; "Çankaya Köşkü'nün ilk sahibi Ermeniydi ", Hürriyet, 25 Mart 2007
- Yelda, "Solcularımızın Kimlik Sorunu Yoktur", Birikim, 71/72, Mart/Nisan 1995, s. 102-111.
- Yelda, Kürtler, Türkler ve "Azınlıklar", Birikim, 66, Ekim 1994
- Yelda, Mintzuri'nin Yaşamış Olduğu Yerler, Birikim, 70, Şubat 1995
- Yelda; "Azınlıklar Bir Rehinedir, Yakın Bir Örnek 6-7 Eylül Olayları", Söz Gazetesi, İstanbul Eylül 1996
- Yerasimos, Stefanos; "Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu", Toplumsal Tarih Dergisi, 18/09/2002
- Zarakolu, Ragıp; "Gülizar'ın Öyküsü", Özgür Politika, 29 Ağustos 2004
- Zarakolu, Ragıp; "Öteki Kadrolaşma", Özgür Politika, 31 Mayıs 2003,
- Zorlu, Ilgaz, Gizli Bir Etnik Cemaat: Sabetaycılar, Birikim, 71/72, Mart/Nisan 1995, s. 168-172

"Bu çalışmanın I. bölümünü "Ortak Bir Tarih Denemesi" oluşturuyor. Ermeni tarihi bilinmeden Kürt tarihinin, Yunan tarihi bilinmeden Ön Asya'nın ve bütün bunlar bilinmeden de Türk egemenliği tarihinin anlaşılamayacağını düşünüyorum.

II. bölüm, "Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi" başlığını taşıyor. Ermeni ulusal hareketinin oluşumu, Türk, Yunan, Kürt, Asur ve Balkan toplumlarıyla ilişki ve etkileşimleri içinde ele alınmaya çalışılıyor.

"Jenosit 1915" başlığını taşıyan III. bölüm, tümüyle Soykırım olgusunun oluş ve sonuçlarına odaklanıyor. Tehcir kanunu ve uygulanışı, Soykırım'daki siyasi, toplumsal ve kurumsal sorumluluklar; İttihat ve Terakki, Teşkilat-ı Mahsusa, Hamidiye Alayları, Alman Askeri varlığı, bu bölümün tartıştığı başlıklar. Bu bölümde üç ayrı örnek olay üzerinde ayrıntılı olarak durulmakta: "Bediüzzaman'ın Teşkilat-ı Mahsusa ile ilişkisi", "Hacı Musa Bey prototipi" ve "Sabiha Gökçen örnek olayı"...

IV. bölümde "Kemalist İktidar ve Batı Ermenistan'ın İşgali" başlığı altında, Bolşevik Devrimi, I. Dünya Savaşı'nın sona ermesi, Sevr ve Lozan barış görüşmeleri ile gelişen süreçlerde Kemalist hareketin gelişmesi, Bolşeviklerin ilişkileri, Kürt-Ermeni ittifak arayışları, Kürt ulusal başkaldırılarının başlaması gibi olgular yer alıyor

"Cumhuriyet'in Etnik Yok etme ve Yayılma Politikaları" başlığı altında V. bölümde Nasturilerin Hakkari'den çıkarılması; "Mübadele" ile Ön Asya'daki Rum varlığının silinmesi; Antakya'nın [Hatay] ilhak edilmesi; Kürt direnişlerinin "tedip ve tenkil"i, "Mecburi iskan" ve asimilasyon politikaları; "Varlık Vergisi", "Struma olayı", Türkiye'nin "Kristal Gece"si 6-7 Eylül Olayları", Kıbrıs'ın kuzeyinin işgal edilmesi gibi konu başlıkları yer alıyor.

VI. bölümde "SONUÇ" olarak "Soykırım ve Etnik Yok etme Politikalarının Tartışılması" yer almakta. Ulus devlet, ulusların kendi kaderini tayin hakkı, çok uluslu, çok kültürlü yaşam, mülteci uluslar ve etnik melez kimlikler gibi bağlı konularda teorik bir çerçeve oluşturma çabası bulunuyor.

Kitabın sonundaki "İsmi Değiştirilen Yerleşim Yerlerinin Etimolojik Kökenleri" başlığı taşıyan "EK" bölümde, isimleri Türkçeleştirilmeye çalışılan yerleşim yerleri isimlerinin asılları,: Ermenice, Kürtçe, Yunanca, Süryanice, Arapça, Farsça öz anlamları verilmeye çalışılmaktadır."

ISBN 978-975-9010-68-3
9 789759 010683